અમદાવાદ 'સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય' માં
ભિક્ષુ: અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત

नवी आवृत्तिविषे प्रकाशकना बे बोल

આગલી આવૃત્તિ સં० ૧૯૭૩માં વિવિધ ગ્રંથમાળાના પુસ્તક ૮૦–૮૧–૮૨ રૂપે નીકળ્યા પછી થોડાજ સમયમાં આ પુસ્તક મળતું બંધ પડયું હતું. સંયોગોની અનુકૂળતા થતાં આજે તેની નવી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય છે. આગલી આવૃત્તિની પેઠે આમાં બે વિભાગ ન પાડતાં બધા લેખો સળંગજ અપાયા છે.

આગલી આવૃત્તિમાં બંકિમ બાબુનું નાનાં દશેક પૃષ્ઠનું જે છેક ટુંકું ચરિત્ર અપાયલું, તેના કરતાં આ આવૃત્તિમાં અપાયલું ચરિત્ર અનેકગણું વિસ્તારવાળું તેમજ એ પુરુષની અસામાન્ય નિડરતા, ન્યાયપ્રિયતા, દયાળુતા, સત્યપ્રત્યેનો પ્રેમ, વડિલો પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ, વગેરે સદ્‌ગુણોને દર્શાવનારા અનેક બોધપ્રદ તેમજ રસપ્રદ બનાવોના સમાવેશવાળું જણાશે.

એ ઉપરાંત બંકિમ બાબુના 'ધર્મતત્ત્વ' નામક એક ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથનો અનુવાદ પણ આ આવૃત્તિ સાથે ઉમેરાયલો જણાશે. એ ગ્રંથ તેમજ ઉપર જણાવેલું ચરિત્ર, જૂદા પુસ્તક તરીકે પણ વિવિધ ગ્રંથમાળાના ૧૬૭–૬૮ મા અંકરૂપે હાલમાંજ બહાર પડેલ છે.

આ પ્રમાણે ઉમેરા થવાથી આ પુસ્તકનું કદ આગલી આવૃત્તિ કરતાં દોઢાથી પોણાબેગણું થયું છે. તેમજ કાગળો પણ આગલી આવૃત્તિ કરતાં આમાં ચઢતી જાતના અને સ્વદેશી વાપરવામાં આવ્યા છે.

બંકિમચરિત્ર તો કાર્યાલયમાંજ હાથોહાથ તૈયાર કરી લેવાયલું છે; પરંતુ 'ધર્મતત્ત્વ'ના અનુવાદક જૂદા હોવાથી આ ગ્રંથના મુખપૃષ્ઠપર અનુવાદક તરીકે તેમના સહિત ત્રણ નામ અપાયાં છે.

અંગ્રેજી વાંચી જાણનારા પાઠકો થોડાજ હોય છે; તેથી આગલી આવૃત્તિમાં અંગ્રેજી લીપીમાં છપાયલા અંગ્રેજી શબ્દો અને વાક્યોને કમી કરીને આ આવૃત્તિમાં માત્ર તેનો અનુવાદજ રહેવા દીધો છે. જ્યાં અંગ્રેજી શબ્દ રાખવા જેવું જણાયું ત્યાં પણ તે ગુજરાતીમાંજ આપેલા છે.

શરત્પૂર્ણિમા. સં. ૧૯૮૦.
પ્રકાશક

'धर्मतत्त्व'नुं निवेदन

આ સંસ્થા તરફથી જે મહાન સાહિત્યસેવકની કૃતિઓ અગાઉ (સં. ૧૯૭૩) માં 'બંકિમ નિબંધમાળા' રૂપે પ્રસિદ્ધ થએલી, તેઓજ આ 'ધર્મતત્ત્વ' ના મૂળ લેખક છે. તેમનું સરકારી ઉપાધિસહિત નામ "રાય બહાદુર બંકિમચંદ્ર છત્રજી (ચેટરજી) સી. આઈ. ઈ." હતું. અસામાન્ય સાહિત્યસેવાને લીધે જનસમૂહમાં તેઓ 'બંગ સાહિત્ય સમ્રાટ્' ના નામથી વિશેષ વિખ્યાત છે. તેમની વિદ્વત્તા જેમ અસામાન્ય અને બહુદેશી હતી; તેમ તેમનામાં લેખનશક્તિ અને ચારિત્ર્યબળ પણ અસામાન્ય હતાં. સામાજિક બાબતોના તેઓ જેટલા ઉંડા અભ્યાસી અને વિચારક હતા, તેટલોજ તેમનો ધાર્મિક અભ્યાસ અને વિશ્વાસ ઉંડો હતો. દેશના સામાન્ય જનવર્ગની અનેકવિધ અવદશા અને અજ્ઞાન તેઓને જણાઈ ચૂક્યાં હતાં; તેમ શિક્ષિત લોકો પણ વિદેશી અને વિધર્મી સત્તાના શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિથી અંજાઈ જઈને નાજુક તેમજ આર્યધર્મથી અજ્ઞાત અને વિમુખ થતા ચાલે છે; એ પણ તેઓ જોઈ શકયા હતા. બંકિમનું દેશભક્ત હૃદય આવી સ્થિતિ જોઈને દ્રવીભૂત થાય અને ઉંડા અભ્યાસ તથા લાંબા અનુભવના ફળરૂપે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા કલ્યાણકારી ધાર્મિક વિચારો પોતાની કુશળ લેખિનીદ્વારા પોતાના દેશબંધુઓને પહોંચાડવાને તેઓ પ્રેરાય એ સ્વાભાવિકજ છે.

'કૃષ્ણચરિત્ર' અને 'ધર્મતત્ત્વ' નામક તેમના બન્ને ગ્રંથો એવી ઉચ્ચ પ્રેરણા અને ઉંડા ધાર્મિક અભ્યાસનુંજ પરિણામ છે. 'કૃષ્ણચરિત્ર' માં તેમણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો મહિમા એવી અપૂર્વ રીતે દર્શાવી આપ્યો છે કે; તેવો અત્યાર સુધી બીજા કોઈએ દર્શાવેલો જણાયો નથી. 'ધર્મતત્ત્વ' માં તેમણે વિશુદ્ધ પ્રભુભક્તિ તેમજ નિષ્કામ કર્મનાં ઉંડાં રહસ્યો ઉકેલી બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે; અને ઇશુખ્રિસ્તની અસામાન્ય શ્રદ્ધા, આત્મભોગ, સ્વાર્થત્યાગ, તેમજ લોકહિતાવહતા કરતાં ભારતીય પ્રલ્હાદની યોગ્યતા એ સર્વ બાબતોમાં કેવી અનુપમ છે; તે લંબાણથી તેમજ અસરકારક રીતે તેમણે સમજાવ્યું છે.

બંકિમકૃત 'કૃષ્ણચરિત્ર' આ સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ કરીને વિશેષ પ્રચલિત થાય તેમ કરવાનો ઇરાદો અનેક વર્ષોથી છે; પરંતુ તેનો શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીકૃત અનુવાદ લાંબા સમયથી નીકળી ચૂકેલો હોવાથી એ બાબત ત્વરાથી હાથ ધરવાની કાળજી ઉપજી નથી.

આ 'ધર્મતત્ત્વ' નો અનુવાદ શ્રીયુત સુશીલે જે કાળજીથી તૈયાર કર્યો છે તેને માટે તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

'બંકિમનિબંધમાળા'ની પહેલી આવૃત્તિ સાથે રોયલ દશેક પૃષ્ઠનું ગ્રંથકર્તાનું જે છેક ટુંકું વૃત્તાન્ત અપાયલું; તેના કરતાં બીજી આવૃત્તિ માટે ૭ સાત ગણા વિસ્તારવાળું રસપ્રદ વૃત્તાન્ત યોજાયલું હોવાથી, અને એમાં તેમની અસામાન્ય નિડરતા, ન્યાયપ્રિયતા, દયાળુતા, સત્ય પ્રત્યેનો પ્રેમ, વડીલો પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ, વગેરે દર્શાવનારા અનેક બોધપ્રદ બનાવો વર્ણવેલા હોવાથી એ વૃત્તાંત આ ધર્મતત્ત્વની સાથે પણ જોડવામાં આવ્યું છે.

'ધર્મતત્ત્વ' અથવા તો કોઈ પણ ગ્રંથમાંનો એકે એક વિચાર તો સર્વ કોઇને સંમત નજ થાય, પરંતુ બંકિમ બાબુ જેવા સમર્થ વિદ્વાને આ ગ્રંથમાં જે ઉદ્દેશથી, જે ઢબથી અને જે બુદ્ધિમત્તાથી ધાર્મિક વિચારો ગુંથ્યા છે; તે જોતાં આજે તે લખાયાને ૩૬ વર્ષ થઈ જવા છતાં પણ હિંદુધર્મના અનુયાયીઓને માટે તેમજ શિક્ષિત યુવકવર્ગને માટે તેની એકંદરે ઉપકારકતા તો પ્રત્યેક વિચારકને સ્વીકારવીજ પડે તેમ છે.

આવું ઉપયોગી પુસ્તક ભેટ તેમજ લહાણીતરીકે પુષ્કળ ફેલાય તેવા હેતુથી તેની બેએકહજાર પ્રત વધુ છપાવી છે, અને સામટી પ્રત લેનારને તે પોણી કિંમતે અપાશે.

શુદ્ધિપત્ર મુજબ સુધારી લીધા પછીજ હરકોઈ પુસ્તક વાંચવું ઘટે.

શરત્પૂર્ણિમા. સં. ૧૯૮૦ ભિક્ષુ—અખંડાનંદ

बंकिम बाबुनी धर्मतत्त्वनी भूमिकानो अनुवाद

પ્રસ્તાવનામાં પુસ્તક સંબંધી જે બે બોલ કહેવામાં આવે છે, તે મેં પુસ્તકની અંદર કહેલા છે. જેઓ માત્ર પ્રસ્તાવના જોઇનેજ પુસ્તક વાંચવા કે ન વાંચવાના નિર્ણય ઉપર આવે છે, તેઓ આ પુસ્તક વાંચે એવો સંભવ ઘણોજ ઓછો રખાય. તેટલા સારૂ ભૂમિકામાં મારે વિશેષ લખવાનું પ્રયોજન નથી.

પહેલા દશ અધ્યાયજ એક પ્રકારની ભૂમિકારૂપે છે. અનુશીલન તત્ત્વ સંબંધમાં મુખ્ય વાત જે લખવાની છે, તે અગિયારમા પ્રકરણથી શરૂ થાય છે. પહેલા દશ અધ્યાય નીરસ અને વચ્ચે વચ્ચે કંટાળો આપે તેવા છે. એ દોષનો સ્વીકાર કરવો એજ આટલી ટુંકી ભૂમિકા લખવાનો હેતુ છે. સાતમો અધ્યાય સાૈથી વધારે નીરસ છે, તેથી જે વાચકોને તે અધ્યાયમાં કંટાળો આવે તેઓ તેને છોડી દેશે તો ચાલશે.

મુખ્યત્વે આ ગ્રંથ કેળવાયેલા વાચકવર્ગને સારૂ લખવામાં આવ્યો છે. તેટલા સારૂ સઘળી બાબત દરેક સ્થળે ખુલાસાવાર સમજાવી નથી.

पहेली आवृत्तिना निवेदननो सारांश

આ પુસ્તકમા નામીચા બગાળી લેખક સ્વ૦ બાબુ બકિમચદ્ર ચેટરજીના ઉપયોગી લેખો આપવામા આવ્યા છે બકિમ બાબુને તેમની અસામાન્ય વિદ્વત્તા, અદ્ભુત લેખનશક્તિ ઉત્તમ ચારિત્ર્ય, તેમજ હાર્દિક લોકહિતૈષિતાને લીધે અદ્યાપિ “બગ સાહિત્યસમ્રાટ્’ ના અતિ ગારવભર્યા ઉપનામથી ઓળખવામા આવે છે.

આ પુસ્તકની શરૂમા આવેલા સાહિત્ય, નીતિ, ધર્મ, સમાજ, રૂઢિ, ઇતિહાસ વગેરે જૂદા જૂદા વિષયો ઉપરના ૨૨ લેખોના અનુવાદક શ્રીયુત જગજીવન કાળિદાસ પાઠકનો પરિચય ‘વિવિધગ્રથમાળા’ ના વાચકોને પહેલીજ વાર થતો હોવા છતા આશા છે કે તેઓનુ કાર્ય વાચકબધુઓમા પ્રીતિપાત્ર નિવડશે

એ પછી લોકરહસ્ય, કમલાકાતનુ દફતર, કમલાકાતના પત્રો, તેમજ કમલકાતની જુબાની, એ નામના વિષયો આવેલા હોઇને તેમા બકિમ બાબુના હાસ્ય અને કટાક્ષમય–છતાં અતિ બોધપ્રદ–લખાણોનો સમાવેશ થયેલો જણાશે આ લખાણોને બોધપ્રદ પ્રહસનો કહીએ તોપણ ચાલે ‘ લોકરહસ્ય ” ના હિદી અનુવાદની સમાલોચના કરતા એક સમાલોચકે તેના વિષે આરોપેલુ કથન યોગ્યજ છે કે, “વસુધામેં સુંદારસ જાત બહા હૈ.” આ લેખોના અનુવાદક શ્રીયુત કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઇ મહેતા આ અગાઉ પણ વાચકોના પરિચયમા આવી ચૂકેલા છે આ પ્રકારના લેખોનો અનુવાદ કરી મૂળની ખુબીએ તેમા ઉતારવી એ કાર્ય સગળ નથી રા. કલ્યાણજીભાઇએ બનતો શ્રમ લઇને તેમજ દરેક વિષય ગુજરાતના ચિરસ્મરણીય સાહિત્યસેવક સ્વ૦ રણછોડરામ વાવાભાઈ પાસે જોવરાવી તેમના તરફની જરૂરી સૂચનાઓનો ઉપયોગ કરીને જે કાળજીથી આ કાર્ય બજાવ્યુ છે તેને માટે તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

“ *કોઇ પણ ખરાબ રીતરિવાજ ઉપર આ પ્રકારના પ્રહસનો તીક્ષ્ણ શસ્ત્રનુ કામ સારે છે બસો વર્ષ પર વિલાયતમા ‘એડીસન’ કરીને એક મોટો વિદ્વાન લેખક થઇ ગયો તેણે તે સમયના ત્યાંના સામાજિક અને નૈતિક વિચારોને તેમજ મનુષ્યોના ચારિત્ર્યને ઉચ્ચ બનાવવાના હેતુથી તે સમયના સામાજિક તથા જાતીય કુવિચારોના ચિત્રો, પ્રહસનો તેમજ ટુકી વાર્તાઓના રૂપમાં ઘણીજ કુશળતાથી રજુ કર્યા હતાં પોતાના આ પ્રકારના લખાણોથી ઇંગ્લંડના સામાજિક જીવનમા તેણે જે પરિવર્તન કર્યું છે, તે વાત તે દેશનો ઇતિહાસ વાંચનારાઓથી અજાણી નથી પ્રહસનદ્વારા કોઇપણ કુરીતિનુ ખરૂ ચિત્ર ખેચવુ એ કાંઇ સહજ નથી એને માટે અસામાન્ય યોગ્યતાની જરૂર છે બહુધા જોવામા આવે છે કે આપણા અગ્રેજી શિક્ષાપ્રાપ્ત યુવકો અગ્રેજી સભ્યતાની અનેક કુરીતિઓથી રગાઇ જાય છે કોઇનો ગુણ ગ્રહણ કરવાની અપેક્ષાએ તેનો અવગુણ ગ્રહણ કરવો બહુ સહેલો હોઇને પ્રાય-તેમજ થતુ જણાય છે. આ નવયુવકો પોતાની પ્રાચીન સભ્યતાને તિલાંજલિ આપીને

* આ પેરો હિંદીમાં નીકળેલા “લોકરહસ્ય”ની ભૂમિકામાથી અનુવાદિત છે.

અહીંની કોઇ સારી બાબતનો પણ ત્યાંસુધી સ્વીકાર કરી શકતા નથી, કે જ્યાં સુધી તે બાબત ઉપર તેમને વિદેશી વિદ્વાનોનાં પ્રમાણ ન મળે! તેઓ પોતે પણ પ્રમાણ આપવામાં વિદેશીઓનુ શરણ લેતા હોઇને તેમની વાતોને વેદવાક્ય માને છે. આવી અને બીજી કુરીતિઓ દૂર કરવા માટેજ બંકિમ બાબુએ આ પ્રકારના લેખો એડીસનના ધોરણપર લખ્યા હતા. બંગાલીઓના સામાજિક જીવનપર આ લેખોનો ખૂબ પ્રભાવ પડયો છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિથી પણ આ લેખો બહુજ ઉચ્ચ કોટીના છે. અંગ્રેજીમાં "ગુલીવરની મુસાફરી" અને "સ્પેક્ટેટર" જેમણે વાંચ્યાં હશે તેઓને આ લેખો તેનાથી ઉતરતા નહિજ જણાય. અંગ્રેજીમાં ઉપનાં બન્ને પુસ્તકોનો ઘણોજ આદર છે." અધિક ભાદ્રપદ વિ૦ સં૦ ૧૯૭૩

આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિવિષે થોડા અભિપ્રાય

દેશી વેપારી ચેમ્બરનું માસિક–"પ્રસ્તુત પુસ્તક વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક બન્ને ઉપયોગિતા ધરાવે છે. તે વાંચવાથી દરેક પ્રતિના વાચકને રસ મળે છે અને લાભ થવા સંભવ છે. ભાષા પણ સરળ અને ઓજસવાળી છે; એટલે અનુવાદકોએ કાર્ય સ્તુતિપાત્ર કર્યું છે એમ કહેવામાં બાધ નથી."

સરસ્વતી–"ઇસ પુસ્તકકે પ્રકાશકને બંકમચંદ્રકે વ્યંગ સાહિત્યકા રસ ગુજરાતી ભાષાકે પાઠકોં કો ચૌદહહી આનેમેં સુલભ કર દિયા. ખૂબ હુઆ."

પટેલબંધુ–"યુરોપની ભાષા, આચારવિચાર, પહેરવેશ અને સંસ્કૃતિ ઉપર મોહી પડેલા વર્ગને તેમજ અહીંનું તેજ સાચું માનનાર રૂઢિરક્ષકોને ટકોર મારીને ઠેકાણે લાવવાનો ઉપકારક પ્રયત્ન કરાયલો છે. ઠેકઠેકાણે બંકિમ બાબુનું વિશાળ અને તલસ્પર્શી જ્ઞાન, દેશાભિમાન, અલૌકિક વર્ણનશક્તિ, ભાષાભંડાર, મર્મચ્છટા અને અલંકાર એવાં તો તરવરી રહે છે કે લેખકને માટે હરકોઇને ઉંચું માન ઉપજ્યા સિવાય રહેતું નથી. નિષ્પક્ષપાતપણે જોનારને કબૂલ કરવુ પડશે કે બંકિમ બાબુ જેવો હાસ્યરસ જમાવનાર ગુજરાતમાં હજી જન્મ્યો નથી."

મોડર્નરિવ્યુ–"બંકમ બાબુનો હાસ્યરસ અજબ રીતે આનંદ આપે છે અને ભાષાંતરમાં પણ તે રસ જળવાઇ રહ્યો છે."

સાહિત્ય–"દેશમાં જ્યારે નવા વિચારો ઘૂમે છે, ત્યારે છેક હમણાંજ સમાપ્ત થયેલા જમાનાના મહાન લેખકોએ સામાજિક જીવનના સામાન્ય પ્રશ્નો સંબંધી શું શું વિચાર્યું હતું, તે જાણવું ઉપયોગનું છે, અને તેટલા માટે બંકિમચંદ્રના આ નબંધો વાંચી જવાથી દેશહિતના કામમાં મદદ મળશે."

अनुक्रमणिका

વંકિમનિબંધમાળાનું શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૦	૧૫	બાવાજી	બાવાજી
૧૫	૧૩	હિંદન	હિંદના
૨૯	૨૮	સા	સૌ
૩૦	૨	યાજકો	યોજકો
૪૭	૧૪	ભારતને	ભરતને
૫૩	૭	અધિકાર	(અધિકાર)
૫૯	૨૮	હનિ	હાનિ
૬૩	૪	નિયમથીા	નિયમથી
૬૬	૧૧	મુકાબલે	મુકાબલે
૮૨	૧૯	અધી	અર્ધી
૯૫	૧૨	પગલે પગલે	પગલે
૧૦૨	૨૫	સહેલી	પહેલી
૧૦૩	૭	આવલી	આવેલી
૧૩૨	૪	બળવાવાળાઓ	બળવાળાઓ
૧૩૨	૧૫	(લી	" ધી
૧૩૨	૧૫	સોશીયલ	સોશીયલ "
૧૩૩	૨૪	સા	સૌ
૧૫૧	૧૭	અયે	અને
૧૬૮	૧		લોકરહસ્ય
૨૦૫	૧૦	અશ્રપાત	અશ્રુપાત
૨૧૦	૧૭	પાપ	પોપ
૨૧૫	૩૦	પ્રસન્નના	પ્રસન્નતા
૨૨૩	૨૫	પશ્યાતિ	પશ્યતિ
૨૨૪	૩૧	જૂબકી	ડૂબકી
૨૩૪	૧૮	મોગ	મોટા
૨૩૯	૧૨	મહાત્કાર્યો	મહત્કાર્યો
૨૪૦	૧૭	ઉરરપૂર્તિ	ઉદરપૂર્તિ
૨૪૪	૮	+	*
૨૪૪	૨૫	+	*

૨૫૬	૨	પાત્રના	પૌત્રના
,,	૩	દાહિત્ર	દૌહિત્ર
૨૬૦	૧૬	કયુ	કર્યું
૨૬૦	૧૬	બાદ્ધ	બૌદ્ધ
૨૬૩	૧	વસતઋતુ કોકીલા	ચાંદનીમાં
૨૯૧	૩૦	આવોરે	આવો આવોરે
૩૦૬	૬	મથી	મળી
૩૦૭	૯	તીથયાત્રાએ	તીર્થ યાત્રાએ
૩૧૨	૨૪	મે	મો
૩૩૫	૩૧	કુતુહલ	કુતૂહલ

ધર્મતત્ત્વનું શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૬	હોય	હાય
૪	૧૧	અધમતી	અધર્મની
૩૯	૨૯	નિહર્વામાંથી	નિર્વાહમાથી
૪૭	૨૬	પરકાળે	પરકાળ
૪૮	૧૭	સ્વાંગીન	સર્વાંગીન
૫૫	૧૩	સ	સા
૭૧	૧૫	શન	દેશના
૭૭	૨૯	બાદ્ધના	બૌદ્ધના
૮૮	૧૪	કરશે	કરશો
૯૪	૨૧	મ	એમ
૧૧૨	૧૩	એટનાજ	એટલાજ
૧૧૫	૪	ભક્તિવાન્	ભક્તિવાદ
૧૨૮	૧૬	પછીની ત્રણ બાળબોધી પંક્તિઓજ માત્ર ટીપણીરૂપે છે, માટે તેનેજ પૃષ્ઠને છેડે મૂકીને ટીપણીતરીકે વાચવી, અને એની નીચે જે ગુજરાતી લીપીઓ છે તે ચાલુ લખાણ તરીકે સમજવી.	
૧૩૨	૧૪	કહેવાથી	કરવાથી
૧૪૬	૧૭	વના	વિના
૧૫૫	૨૫	પેાાતાની	પોતાની

બાબુ બંકિમચંદ્રનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત*

બંગાળાના ચોવીસ પરગણા જીલ્લામાં ગંગાકિનારે આવેલા 'કાંટાલપાડા' નામે ગામમાં અનેક ગ્રંથરત્નોના લેખક બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયનો જન્મ ઈ૦ સ૦ ૧૮૩૮ ના જુનની ૨૭ મીએ થયો હતો. બંકિમનાં માતાજી શરીરે બહુજ સ્થૂળ, રંગે કાળાં, મધુરભાષી, દયાળુ અને શાંત સ્વભાવનાં હતાં. બંકિમના પિતા યાદવચંદ્ર તપાવેલા સુવર્ણના જેવા રંગના, ઉંચા, પ્રતિભાશાળી, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા, ઉદાર અને તેજસ્વી પુરુષ હતા.

બાલ્ય વયમાં બંકિમ બાબુનું શરીર ઘણે ભાગે બિમાર રહેતું હતું; પરંતુ તેમની બુદ્ધિ તો પહેલેથીજ બહુ તીક્ષ્ણ હતી. પાંચ વર્ષની ઉમરે તેમને વિદ્યાભ્યાસનો પ્રારંભ કરાવાયો, અને બાલક બંકિમે પહેલેજ દહાડે કક્કાના બધા અક્ષરો શીખી લીધા ! સાતમે વર્ષે તેમને મેદિનીપુરની જીલ્લા સ્કૂલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા તે સમયે તેમના પિતા ત્યાંના ડેપ્યુટી કલેકટર થયા હતા. એ વર્ગમાં બંકિમ હમેશાં પહેલે નંબરે રહેતા. તેમના અનુપમ ગુણો જોઈ શિક્ષકોને સાનંદાશ્ચર્ય થતું.

બાર વર્ષની ઉંમરે બંકિમ બાબુએ હુગલી કૉલેજમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં પણ તે હમેશાં પોતાના વર્ગમાં ઉંચે નંબરેજ રહેતા. વિદ્યાર્થી અવસ્થાથીજ તેમનામાં જ્ઞાનતૃષા એટલી બલવાન હતી કે માત્ર શાળામાં ચાલતાં પુસ્તકોના વાંચનથીજ તેમને તૃપ્તિ થતી નહિ. કૉલેજના પુસ્તકાલયમાંથી તે વિવિધ વિષયનાં પુસ્તકો લાવીને વાંચ્યા કરતા. પરીક્ષાનો સમય નજીક આવે ત્યારેજ માત્ર શાળામાં ચાલતાં પુસ્તકો લક્ષ્ય દઈને વાંચી જતા, કે જેથી પોતાનો ઉપરનો નંબર ખોવો પડે નહિ. હુગલી કૉલેજમાંથી તેમણે સિનિયર સ્કોલરશીપની પરીક્ષા પસાર કરી અને પછી કલકત્તાની પ્રેસિડન્સી કૉલેજમાં કાયદાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. એ સમયે એટલે કે ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં બી. એ. ની પરીક્ષા લેવાનું ધોરણ નીકળ્યું. આથી બંકિમ બાબુએ કાયદાનો અભ્યાસ ઉંચો મૂકી બી. એ. બનવાની તૈયારી કરવા માંડી. માત્ર ૨૦ વર્ષની ઉમ્મરે અને એજ મહિનાના પરિશ્રમે તેઓ બી. એ. ની પરીક્ષામાં પહેલા વર્ગમાં પાસ થયા. તે સમયના બંગાળાના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર મિ. હૉલીડેએ બંકિમ બાબુના ગુણો જોઈ તેમને તરતજ ડે૦ માજીસ્ટ્રેટના હોદ્દા ઉપર નિમ્યા.

વિદ્યાર્થી અવસ્થાથીજ બંકિમચંદ્રના હૃદયમાં સાહિત્યસેવાનો પવિત્ર ભાવ અંકુ-

---

* સુવિખ્યાત 'સરસ્વતી'માં આવેલા પંડિત બાલદત્ત પાંડેયના લેખ ઉપરથી તેમજ કવિરત્ન રૂપનારાયણ પાંડેયરચિત ગંગા પુસ્તકમાળાના ૧૫ મા પુષ્પ "બંકિમચંદ્ર ચટર્જી" ઉપરથી આ ચરિત્ર યોજવામાં આવ્યું છે. સંપાદક

રિત થયો હતો. તે સમયે નીકળતાં "સંવાદ પ્રભાકર" અને "સાધુરંજન" નામનાં પત્રોમાં તે પોતાના લેખો તથા કવિતાઓ મોકલતા; અને તેમાં તે પ્રકટ થતાં. તેમને પત્રના સંપાદક બનવાની ઘણીજ અભિલાષા હતી; પરંતુ સરકારી હોદ્દો અનાયાસે પ્રાપ્ત થયો એટલે તેનો અસ્વીકાર કરવો એ યોગ્ય લાગ્યું નહિ. આ પ્રમાણે કેવળ વીસ વર્ષની કાચી ઉંમરમાંજ બંકિમચંદ્ર કર્મક્ષેત્રમાં દાખલ થયા. સરકારી કામમાં નિરંતર જોડાઇ રહેવા છતાં પણ તેમનો વિદ્યાભ્યાસંગ તો દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિજ પામતો હતો. સરકારી કામકાજમાંથી તેમને જે કાંઇ અવકાશ મળતો તેમાં તે સાહિત્યસેવા કરતા. જ્યારે તે અંગ્રેજી સ્કૂલમાં ભણતા હતા ત્યારે પણ કોલેજના અભ્યાસ સાથે સાથે તેમણે મુગ્ધાવબોધવ્યાકરણ તથા કેટલાક કાવ્યગ્રંથોનો અભ્યાસ કરેલો હતો.

બંકિમની કિશોરાવસ્થા બહુ સુખમાં ગઇ હતી. સવારે, બપોરે, સાંજે, રાત્રે, બધો વખત તે પુસ્તકો વાંચવામાંજ મગ્ન રહેતા. તેમણે ભરયુવાવસ્થામાં તેમના એક સહાધ્યાયીને કહ્યું હતું કે **"મને પુસ્તકો વાંચવાથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આ જગતમાં બીજા કોઇપણ કામથી નથી મળતો."** એ પછી જુવાનીના અંતિમ ભાગમાં, બહેરામપુરમાં રહેતી વખતે, એક વાર બંકિમે મુનસફ નફરબાબુને કહ્યું હતું કે **"મને પુસ્તક લખવામાં જેટલો આનંદ મળે છે, તેટલો બીજા કોઈ પણ કામથી નથી મળતો."**

તેમનો પહેલો વિવાહ અગિયાર વર્ષની ઉંમરે થયો હતો; પરંતુ પાંચ છ વર્ષ પછી તેમનાં પહેલાંનાં પત્નીનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો. બહુજ તપાસ કર્યા પછી એકવીશ વર્ષની ઉંમરે તેમણે પોતાનો બીજો વિવાહ એક રૂપલાવણ્યવાળી વિદુષી કન્યાની સાથે કર્યો હતો. તેનાપર તેમને ઘણો પ્રેમ હતો; અને તેને પોતાનો 'નીતિગુરુ' તથા 'ધર્મગુરુ' માનતા. એ પત્નીથી તેમને પોતાનું ચારિત્ર્ય ખીલવવામાં તથા ઉચ્ચ કર્તવ્યો બજાવવામાં સહાય મળી હતી; અને ત્યારથી તે સ્ત્રીજાતિના ભક્ત બન્યા હતા. તેમનાં પુસ્તકોમાં એ વાત સ્પષ્ટ જોઇ શકાય છે. એક સ્થળે તેમણે લખ્યું છે કે, "સ્ત્રીઓ એ સાક્ષાત્ ક્ષમા, દયા અને સ્નેહની દૈવી મૂર્તિઓ છે."

બંકિમે અંગ્રેજી સાહિત્યનો અભ્યાસ દેશપ્રસિદ્ધ શિક્ષક ઇશાનચંદ્ર બંદોપાધ્યાય પાસે હુગલી કોલેજમાં કર્યો હતો અને સંસ્કૃતનું શિક્ષણ કોઇ ભટપલીનિવાસી પંડિત પાસેથી લીધું હતું. સન ૧૮૫૩ થી ચાર વર્ષ સુધી તેમની પાસે બંકિમ બાબુ વ્યાકરણ અને સાહિત્ય શીખ્યા હતા, તથા એટલાજ સમયમાં દશ વર્ષનો અભ્યાસ સમાપ્ત કર્યો હતો.

બંકિમે સોળ વર્ષની ઉંમર પછી કવિતા લખવાનું છોડી દીધું હતું. ત્યાર બાદ સાંભળ્યું છે કે કવિવર ઇશ્વરચંદ્ર ગુપ્તે (જેમનાં પ્રભાકર પત્રમાં ઘણે ભાગે બંકિમચંદ્ર

લખતા હતા) એક દિવસ બંકિમ બાબુને કહ્યું હતું કે "તમારામાં લેખનશક્તિ સારી છે; પણ તમે કવિતા ન લખતાં ગદ્યજ લખ્યાં કરો."

ઇશ્વરચંદ્રે બંકિમને ક્યારે એવો ઉપદેશ આપ્યો હતો તેની ખબર નથી. ગમે-તે વખતે આપ્યો હોય, પરંતુ બંકિમે તે માથે ચઢાવ્યો હતો. બંકિમચંદ્ર હમેશાં ઇશ્વરચંદ્ર ગુપ્તને ગુરુતુલ્ય ગણતા હતા. પોતાના મૃત્યુ પહેલાં બે ત્રણ વર્ષ ઉપર બંકિમ બાબુ 'કાંચરા પાડા' ગામમાં ઇશ્વરબાબુને ઘેર ગયા હતા. ત્યાં ઇશ્વરચંદ્રનાં સગાંવહાલાં પાસે બેસીને તેમણે બહુ વાર સુધી આંસુ વહાવ્યાં હતાં. બંકિમ બાબુ બીજી વાર પણ કવિનો તે આશ્રમ જોવા ગયા હતા. તે વખતે તેઓ ઇશ્વરચંદ્ર ગુપ્તનું જીવનચરિત્ર લખતા હતા.

હુગલીમાં છેલ્લી પરીક્ષા આપ્યા પછી પણ બંકિમે હુગલી કૉલેજ છોડી ન હતી. એ સમયે તેમની ઉંમર ૧૯ વર્ષની હતી. સમસ્ત ભારતવર્ષમાં એ સમયે અશાંતિ ફેલાઇ ચૂકી હતી. ૧૮૫૭ ના બળવાની આગ બારકપુર અને બહેરામપુરમાં પણ સળગી ઉઠી હતી. મદ્રાસ અને અવધ એ આગમાં લાકડાં નાખતાં હતાં. દિલ્હી અને કાનપુર પણ એ આગથી બચ્યાં ન હતાં.

બંગાળીઓ એ આગ સળગાવીને દૂર ખસી ગયા હતા-આઘે ઉભા રહીને પશ્ચિમ-આકાશમાં અગ્નિનું ભયાનક રક્તવર્ણું ચિત્ર જોઇ રહ્યા હતા. મોગલોની આશા પુનઃ તાજી થઇ હતી; અને મરાઠા વેર વાળવાને મથી રહ્યા હતા.

સિપાઇઓના બળવાની આગ આ પ્રમાણે ચારે બાજુ સળગી ઉઠી તે વખતે હુગલી પાસેના 'ચંચુડા' સ્થાનમાં માર્શલ લૉ ચાલુ કરવામાં આવ્યો. તે વખતે ચંચુડામાં એક 'હાઇલેંડર'-ગોરાઓની પલટણ રહેતી હતી. ત્યાં એક ઘાટ પણ છે. તેને બારિકનો ઘાટ કહે છે.

બંકિમચંદ્ર એક દિવસે સંધ્યાકાળ પહેલાં તેમના નાના ભાઈ પૂર્ણચંદ્રને લઇને એજ ઘાટમાં ઉતર્યા. તેઓ નાટક જોવા જતા હતા. ચંચુડાના એક ધનવાન પુરુષે એક નાટકશાળા ઉભી કરી હતી. બંકિમચંદ્ર સિવાય કાંટાલપાડાનાં અનેક માણસોને પણ નાટક જોવા જવાનું આમંત્રણ મળ્યું હતુ. બધાય ભલા અને શિક્ષિત પુરુષો હતા.

બંકિમ બાબુ તેમના નાના ભાઇને લઇને એક નાનકડી હોડીમાં ગયા હતા. પૂર્ણબાબુ બંકિમ બાબુથી ત્રણચાર વર્ષ નાના હતા. બારિકના ઘાટથી તે ધનવાન પુરુષનું ઘર પાસે ન હતું. બીજા ઘાટ-ઘંટા ઘાટથી પાસે હતું. બંકિમચંદ્ર જરા ફરવાના ઇરાદાથી બારિકના ઘાટેજ ઉતર્યા. નજીકના 'કાંટાલપાડા'થી આવેલા બીજા લોકો બીજી હોડીમાં હતા. તેમની હોડી ઘંટાઘાટ પાસે જઇને ઉભી રહી.

બારિકના ઘાટથી તે ધનવાન પુરુષના ઘર સુધી જે રસ્તો ગંગાને કિનારે કિનારે જતો હતો તેજ રમણીય માર્ગે બંકિમ બાબુ હોડીમાંથી ઉતરીને

રસ્તાને કિનારે–ગંગાની તરફ વાંસનો કઠેરો બનાવેલો હતો. વચ્ચે વચ્ચે થાંભલા પણ હતા. થોડે દૂર ગયા પછી તેમણે જોયું કે કેટલાક લશ્કરી અમલદારો રસ્તાને કિનારે ઘાસપર બેઠા હતા. તેમની સાથે બે એક કૂતરા પણ હતા. એક કૂતરાએ પૂર્ણચંદ્રનો પીછો પકડયો. કૂતરાની ટેવ હોય છે કે જે ડરે છે તેનાપર તે વધારે હુમલો કરે છે. કૂતરાને જોઈ પૂર્ણ બાબુ બીન્યા અને તેથી કૂતરો વધારે પાછળ પડયો.

કૂતરાનો ગોરો માલિક એ બનાવથી રાજી થઇને ઉલટો તે કૂતરાને ઉત્સાહિત કરવા લાગ્યો ! કૂતરો વધારે ઉત્સાહિત થઇને દોડયો અને પૂર્ણ બાબુની લગોલગ પહોંચી ગયો. પૂર્ણ બાબુ બીજો ઉપાય ન હોવાથી રસ્તાના થાંભલા ઉપર ચઢવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

બંકિમચંદ્રનું ધ્યાન પ્રથમ આ બાબત તરફ ખેંચાયું ન હતું. તેઓ બીજી બાજુ ગંગાની શોભા જોતા જોતા ચાલ્યા જતા હતા. એકાએક તેમણે પાછળ ફરીને જોયું તો કૂતરાને પૂર્ણબાબુ પર હુમલો કરવાને ઉદ્યત થયેલો જોયો. બંકિમ બાબુનો ચહેરો લાલચોળ થઇ ગયો. તેમણે ક્રોધપૂર્વક સાહેબો તરફ જોઇને કહ્યું "સાચેજ ગમ્મત તો સારી કરી ! તમને શરમ નથી આવતી ?" બંકિમે એટલા તેજપૂર્વક આ વાકયો કહ્યાં કે સાહેબો શરમાઈ જઇને તરતજ કૂતરાને બોલાવી લીધો.

રાત્રે નાટક પૂરું થતાં મોડું થઈ ગયું. કાંટાલપાડાથી જે લોકો ગયા હતા તેઓ બધા સાથે ત્યાંથી પાછા ફર્યા. તે ટોળામાં બંકિમબાબુ પણ હતા. પહેલાં કહી ગયા છીએ કે તે વખતે ચંચુડામાં માર્શલલૉ ચાલુ હતો. આ યુદ્ધના કાયદા અનુસાર ચંચુડાની હદની અંદર રાતના નવ વાગ્યા બાદ જો કોઇ બહાર રસ્તાપર નીકળે તો પહેરાપર ઉભેલો ગોરો તેને ગોળી મારી શકતો હતો. ઘંટાઘાટ ઉપરના પહેરા પર બે ગોરા ઉભા રહ્યા હતા. કાંટલપાડાના લોકનું ટોળું જેવું ઘંટાઘાટ પાસે પહોંચ્યું કે તરતજ અંધકારમાંથી બહાર આવીને એક ગોરાએ આગલા ગૃહસ્થની છાતી ઉપર સંગીન ધરી. બધા ગૃહસ્થો આનંદપૂર્વક નાટકની વાતો કરતા કરતા ઘેર જતા હતા. સામે આ વિપત્તિ આવેલી જોઇને તેઓ ગભરાઇ ઉઠયા. બંકિમચંદ્ર થોડા પાછળ હતા. બધાને ઉભા રહેલા જોઇને તેઓ આગળ ગયા. જોયું તો એક ગોરો હાથમાં બંદુક લઇને રસ્તો રોકીને ઉભો છે અને બીજો ગોરો આગળના ભલા માણસની છાતીપર સંગીન રાખીને અંગ્રેજીમાં કંઇક પૂછી રહ્યો છે ! તે વખતે બંકિમ બાબુને માર્શલલૉનો ખ્યાલ આવી ગયો. તેમણે વિચાર્યું કે આ વિધાન અનુસાર ગોરો તે બધાની પણ હત્યા કરી શકે તેમ છે. એટલે આગળ ઉભેલા ધ્રૂજતા ગૃહસ્થને દૂર કાઢીને ખુદ બંકિમ તે ગોરાની સામે ઉભા રહ્યા અને શાંત સંયમપૂર્ણ ભાષામાં ગોરાને સમજાવી દીધું કે અમે બધા માણસો ગંગાને પેલે પારથી અહીં નાટક જોવા આવ્યા હતા. ગોરાએ કહ્યું– "હું તે કેવી રીતે જાણું ?" બંકિમે જવાબ આપ્યો "તમે જીલ્લામાજીસ્ટ્રેટને પૂછજો. તે પણ ત્યાં હાજર હતા."

ગોરાએ કહ્યું–"હું તમારૂં કહેવું સાચું માનું છું. તમે તરતજ ચાલ્યા જાઓ."

ગોરો રસ્તો છોડીને આઘો ખસી ગયો. ધ્રૂજી રહેલા ગામના ભલા માણસો વટોળીઆની પેઠે ગંગાતટ તરફ દોડયા; પરંતુ ઘાટપર પણ મહા વિપત્તિ દેખાઇ! ત્યાં હોડી મળે નહિ! ગોરો તો "ચાલ્યા જાઓ" કહીને છૂટો થયો; પણ બધા હવે જાય કેવી રીતે? તરીને જવા સિવાય બીજો કોઇ ઉપાય ન હતો. જમીન ઉપર ગોરાઓનો ડર, અને પાણીમાં જળજંતુઓનો ભય! કોઇ કોઇએ તો જળનેજ વધારે સલામતીભર્યું ગણીને કપડાં સંકેલવા માંડયાં. ત્યારે બંકિમ તેમને એમ કરતા રોકીને પાસેના કૉલેજ ઘાટમાં લઇ ગયા. બંકિમે તે ઘાટ ઉપરથી ચાંદનીમાં જોયું કે સામે રેતીમાં બે હોડીઓ બાંધેલી છે. બૂમ પાડીને માછીઓને બોલાવવાની પણ કોઇનામાં હિંમત રહી નહોતી. બંકિમે માછીઓને બૂમ મારી. તેઓ આવ્યા અને બીધેલા તથા થાકેલા માણસોને હોડીમાં બેસાડીને પેલે પાર લઇ ગયા.

બંકિમચંદ્ર કિશોર અવસ્થામાં અને જુવાનીની શરૂઆતમાં શરીરે દુર્બળ હતા; પરંતુ મનોબળમાં સાહસિક હતા. નહેરકિનારાના જોખમી રસ્તાઓમાં સંધ્યા કાળ પછી જવાનું કોઇ સાહસ કરી શકતું ન હતું; કેમકે ત્યાં સાપ, શિયાળ, વરૂ વગેરે બહુ હતાં; પણ કોઇ કોઇ દિવસ બંકિમચંદ્ર સંધ્યાકાળ થઇ ગયા પછી એકલાજ આ રસ્તેથી ઘેર આવતા. તે વખતે તેમના હૃદયમાં ભયનું નામનિશાન પણ નહોતું જણાતું.

પ્રૌઢાવસ્થામાં બહેરામપુરમાં રહેતા ત્યારે પણ બંકિમે પોતાના અપૂર્વ તેજનો પરિચય કરાવ્યો હતો. તેની હકીકત પણ નીચે પ્રમાણે છે બંકિમને અને એક સાહેબને ઝગડો થયો હતો. સાહેબ પણ કોઇ રેંજીપેંજી જેવો ન હતો. તેનું નામ કર્નલ ડફિન હતું. તે વખતે બહેરામપુરમાં લશ્કરની છાવણી હોઇને અનેક ગોરાઓ ત્યાં રહેતા હતા. કર્નલ સાહેબ તે સેનાના સંચાલક અર્થાત્ કમાન્ડીંગ ઑફિસર હતા.

ઝગડો ભારે હોવા છતાં તેનું કારણ એટલું ભારે ન હતું. ગોરાઓ જે બરાકોમાં રહેતા હતા તેની સામે એક મેદાન હતું. તે મેદાન વચ્ચે થઇને એક નાનીશી પગડંડી જતી હતી. બંકિમ બાબુ એજ રસ્તે થઇને રોજ કચેરીમાં જતા આવતા હતા. કોઇ વાર ચાલતા જતા તો કોઈ વાર પાલખીમાં જતા હતા. બીજા લોકો પણ આ રસ્તેથી આવજા કરતા હતા. બીજો પણ એક રસ્તો શહેરમાં જતો હતો; પણ ત્યાંથી બહુ ફરીને જવું પડતું તેથી તે બરાકો આગળ થઇનેજ બધા લોકો આવજા કરતા હતા. આથી એ તરફની ગોરા લોકોને ચીડ થતી હતી.

એક દિવસ ત્રીજે પહોરે બંકિમચંદ્ર પાલખીમાં બેસીને કચેરીમાંથી આ રસ્તે થઇને ઘેર આવતા હતા. ભોઇઓ આ રસ્તેથી ચાલ્યા. પાલખીનું એક બારણું બંધ હતું. પાલખી જ્યારે અરધે રસ્તે પહોંચી ત્યારે તેના બંધ બારણા ઉપર કોઇએ જોરથી હાથ માર્યો. બંકિમ તરતજ પાલખીનું બારણું ઉઘાડીને બહાર કૂદી

પડયા. જોયું તો સામે એક ઉંચા શરીરવાળો સાહેબ બહાદુર ઉભો છે અને થોડે દૂર કેટલાક સાહેબલોકો ક્રિકેટ રમતા હતા. બંકિમ જાણી ગયા કે પાસે ઉભેલા સાહેબેજ પાલખીના બારણાપર હાથ માર્યો છે. બંકિમચંદ્ર કર્નલ સાહેબને ઓળખતા હતા કે નહિ તેની ખબર નથી. બંકિમે પાલખીની બહાર આવતાંજ ક્રોધપૂર્વક સાહેબને કહ્યું- 'હુ ધ ડેવીલ યુ આર?'' અર્થાત્ હે દુષ્ટ તું કોણ છે?

સાહેબે કંઈ જવાબ ન આપતાં બંકિમનો હાથ પકડીને જોરથી તેમને ધક્કો માર્યો. પછી બંકિમ બાબુ બીજા જે સાહેબો રમતા હતા તેમનાં તરફ ગયા. તેમની પાસે જઇને જોયુ તો બે ત્રણ સાહેબ તો તેમના ઓળખીતાજ હતા. તેઓમાં એક ન્યાયાધીશ બેનબ્રિજ સાહેબ પણ હતા. બંકિમે ન્યાયાધીશ સાહેબને પૂછયું—પેલો માણસ મારી સાથે કેવી રીતે વર્ત્યો છે તે તમે જોયુ?

સાહેબે કહ્યું:—બાબુજી! હું ટુકી દૃષ્ટિવાળો છું; મેં કશુંજ જોયું નથી.

તે સાચેજ ઓછું જોઇ શકતા હતા. ભગવાન જાણે તે બંકિમને ઓળખી શકયા હતા કે નહિ; પણ પાછળથી તેમણે અને કર્નલ ડફિને કહ્યું હતું કે તેઓ તે વખતે બંકિમચંદ્રને ઓળખી શકયા ન હતા.

બંકિમબાબુ ન્યાયાધીશ બેનબ્રિજ સાહેબ પાસેથી બીજા સાહેબો પાસે ગયા અને પૂછયું કે આપ લોકોએ કંઇ જોયું છે કે નહિ?

તેમણે પણ કહ્યું—"અમે કશુયે જોયુ નથી."

ત્યારે "ઠીક છે, અદાલતમાં આ પ્રમાણેજ કહેજો." એમ કહીને ક્રોધ અને ક્ષોભથી અધીર થયેલા બંકિમચંદ્ર ઘેર આવ્યા.

બીજે દિવસે ફોજદારી અદાલતમાં બંકિમે કર્નલ સાહેબના નામ ઉપર ફરિયાદ નોંધાવી. વિચારક મેજીસ્ટ્રેટ ન્યાયનિષ્ઠ અને બંકિમના ગુણોને જાણવાવાળા હતા. કર્નલ સાહેબ ઉપર કોર્ટનો સમન નીકળ્યો.

ગામના લોકો ઉપલા બનાવથી કર્નલ વિરુદ્ધ એટલા ઉશ્કેરાઇ ગયા હતા કે સાહેબને પોતાની ગાડીનાં બારણાં બંધ રાખી સંતાઇને અદાલતમાં જવું પડયું હતું. સાંભળ્યું છે કે તેમ છતાં પણ સાહેબની ગાડી ઉપર કાંકરા ફેંકવામાં આવ્યા હતા.

સાહેબ આવીને આરોપીના પાંજરામાં ઉભા રહ્યા. મુકર્દમો જોવાને માટે આખા શહેરના લોકો તૂટી પડયા હતા. એક બંગાળીએ સાહેબ ઉપર ફરિયાદ કરી હતી, તે પણ ગમે તેવા સાહેબ ઉપર નહિ પણ એક લશ્કરી અમલદાર–કર્નલના ઉપર! તે જમાનામાં આવું દૃશ્ય વિચિત્ર હતું–અદ્‌ભુત હતું. આશ્ચર્યથી ચકિત થયેલા નગરવાસીઓ આ અશ્રુતપૂર્વ મુકર્દમાનો ફેંસલો જોવાને માટે અદાલતમાં એકઠા થયા હતા. કોઈ ડેપ્યુટી બંકિમચંદ્રને, કોઇ કર્નલ સાહેબને અને કોઇ ન્યાયાધીશને જોવા આવ્યા હતા. વકીલ, મુખ્તાર અધિકારીઓ વગેરે બધાય પોતપોતાનું કામ છોડીને મુકર્દમો જોવા આવ્યા

હતા, અને અદાલતનું મકાન ખિચોખીચ ભરાઈ ગયું હતું.

આ મુકર્દમામાં બીજી પણ એક વિશેષતા હતી. બહેરામપુરમાં તે વખતે લગભગ દોઢસો વકીલ અને મુખ્ત્યાર હતા. એ બધા વકીલ અને મુખ્ત્યાર આપોઆપજ બંકિમચંદ્રના પક્ષમાં ઉભા રહ્યા ! બધાએજ બંકિમચંદ્રના વકિલાતનામા ઉપર સહી કરી મોકલી ! આથી કર્નલ સાહેબ ભારે મુશ્કેલીમાં આવી પડયા. તેઓ જે વકીલ પાસે જતા તે કહેતો કે–" હું બંકિમ બાબુનો પક્ષ લઈ ચૂકયો છું." અંતે તે વકીલોને રહેવા દઇને મુખ્ત્યારો પાસે ગયા તો ત્યાં પણ તેમને નિરાશ થવું પડયુ. કોઈ પણ મુખ્ત્યાર બંકિમવિરુદ્ધ ઉભો રહેવાને રાજી ન જણાયો.

હવે તો કર્નલ સાહેબ બહુજ ડર્યા. સરકારની પણ આંખ ઉઘડી. કમિશ્નર સાહેબ સુદ્ધાંનું આસન ડોલવા લાગ્યુ. સાહેબ લોકોની મંડળીમાં ગભરાટ છવાઇ ગયો. તે વખતે બહેરામપુરમાં અનેક અંગ્રેજ રહેતા હતા. મુકર્દમો ખેંચી લેવા માટે કમિશ્નર સાહેબ પણ બંકિમ બાબુને વિનતિ ન કરી શકયા. તેમણે અને બીજા સાહેબોએ બેનબ્રિજ સાહેબ દ્વારાજ તેમ કરવાને કહ્યું.

બેનબ્રિજ સાહેબ એક સારા ન્યાયાધીશ અને ઉદાર અંગ્રેજ હતા. જે વખતની આ વાત છે તે વખતે બેનબ્રિજ સાહેબ બહેરામપુરમાંજ રહેતા હતા. તેઓ બંકિમના ગુણો ઉપર મુગ્ધ હતા. સાહેબોએ જઇને જ્યારે તેમને ઘેરી લીધા ત્યારે તેમણે કહ્યું–"કર્નલ ડફિને બંકિમ બાબુનું અપમાન કર્યું છે; માટે જો તેઓ બંકિમ બાબુની માફી માગવાનું કબૂલ કરે તોજ હું વચ્ચે પડીને રાજીનામું અપાવવાની કોશિશ કરી શકું."

ડફિને તેજ વખતે માફી માગવાનું કબૂલ કરી દીધું. બેનબ્રિજ સાહેબે બહુ પ્રયત્નપૂર્વક, બંકિમને મનાવીને મુકર્દમો પાછો ખેંચાવી લીધો. કર્નલ સાહેબે ખુલ્લી અદાલતમાં બંકિમબાબુની માફી માગતાં કહ્યું કે–" બંકિમ બાબુ ! તમારો જે હાથ પકડીને મેં તમને બળજોરીથી પાછા હટાવ્યા હતા, તેજ હાથ પકડીને હું અત્યારે તમારી પાસે ક્ષમા માગું છુ."

૧૮૬૦ ના નવેમ્બરમાં બંકિમ બાબુની બદલી પાંચમી શ્રેણીના મેજીસ્ટ્રેટતરીકે 'ખુલના'માં થઈ હતી ખુલના શહેર તે સમયે યશોહર જીલ્લાના તાબાનો એક કસ્બો ગણાતું હતું. બેનબ્રિજ સાહેબ તે વખતે યશોહરના જીલ્લામેજીસ્ટ્રેટ હતા. મી. બેનબ્રિજ સાથે અહીંજ પહેલવહેલો બંકિમચંદ્રને પરિચય થયો હતો અને એ પરિચય બહેરામપુરમાં થયેલી ઉપલી કર્નલ ડફિનવાળી ઘટના પછી મિત્રતાના રૂપમાં ફેરવાઇ ગયો હતો.

ખુલનામાં આવીને પણ બંકિમને ઘોર અરાજકતા સામે થવું પડયુ હતું. એક બાજુ ગળીની ખેતી કરાવનાર સાહેબોનો અત્યાચાર હતો અને બીજી બાજુ ચોરલૂંટારાઓનો ભયંકર ઉપદ્રવ હતો. ગળીવાળા સાહેબોને રાજી રાખતાં રાખતાં સરકાર પણ હેરાન થઇ ગઈ હતી. એ ગળીવાળા સાહેબો જમીનદાર પણ જેવા તેવા ન હતા.

કૃષ્ણનગરના હિલ્સ સાહેબને ત્રણ લાખ વીઘાં જમીન હતી !

બંકિમચંદ્ર સાથેનો ગળીવાળા સાહેબોનો ઝગડો સમજાવવા માટે અહીં કેટલીક અપ્રાસંગિક વાતોનો ઉલ્લેખ જરૂર કરવો પડશે. ગળીવાળા સાહેબોનું જોર કેટલું વધ્યું હતું તે જાણ્યા સિવાય વાચકવર્ગ આ વાત નહિ જાણી શકે કે તે સાહેબોને દબાવવામાં-તેમના અત્યાચાર અટકાવવામાં-બંકિમબાબુને કેટલું હેરાન થવું પડ્યું હતું.

આ બધા જમીનદાર ગળીવાળા સાહેબોએ સન ૧૮૬૧ ની આખરમાં સરકાર પાસે ફરીયાદ રજુ કરી કે જેસોર અને નદિયા જીલ્લાની પ્રજાએ મહેસુલ આપવાનું બંધ કરી દીધું છે. સાથે સરકારને તે મહેસુલ વસુલ કરવાનો ઉપાય કરવા માટે પણ અરજ કરવામાં આવી. હિંદી સરકારનું આસન ડોલવા લાગ્યું. તેણે ન્યાયાધીશ મોરિસ અને માંગ્રીસરને ખાસ કમિશ્નરતરીકે નીમીને તપાસ કરવા મોકલ્યા.

કમિશ્નર સાહેબોએ તપાસ કરીને તારણ કાઢ્યું કે "ગળીવાળા સાહેબો સીધા, સાદા ભલા માણસો છે. તેમણે કદી પણ પ્રજાના શરીરે હાથ અડકાડ્યો નથી કોઈ-પણ પ્રકારનો અત્યાચાર તેમણે કર્યો નથી. બધો દોષ બંગાળી પ્રજાનોજ છે. તેઓ કોઈ પણ રીતે મહેસુલ આપતા નથી.' આ બધા નિસ્પૃહી (!) સાહેબોના ટોળામાં મૉરેલ નામનો એક બેકબાં ગળીવાળો અને જમીનદાર હતો. તની નિંદા કરવી એ ઠીક નથી. કારણ કે તે સમયનાં અંગ્રેજ વતમાનપત્રોમાં તેની પ્રશસાના પૂલ બાંધવામાં આવ્યા હતા. અને તે વખતના ગવર્નર સર. જે. પી. ગ્રાન્ટ સાહેબે પોતાની ઈન્ડીગો મિનીટ (ગળીની નોંધ)માં મોરેલ સાહેબને આદર્શ ગળીવાળા તરીકે દર્શાવ્યા હતા (!)

પણ એજ આદર્શ જમીનદારે સન ૧૮૬૧ ના નવેમ્બર મહીનામાં એક દંગો જમાવ્યો હતો. તેની વિગત આગળ લખીશું. પહેલાં તો મોરેલ સાહેબના બળ અને ઐશ્વર્યનો પરિચય આપવો જરૂરનો છે. મૉરેલ સાહેબે એક નગર વસાવીને તેનું નામ મૉરેલગંજ પાડ્યું હતું. સાહેબ આ નગરના રાજા હતા. તેમની પાસે જે લઠધારી સેના હતી, તેની સંખ્યા લગભગ પાંચસો છસોની હશે. એમાંના કોઈ કોઈ પાસે બંદુક, કુહાડી વગેરે પણ હતું.

આ લશ્કરના કમાન ડેનિસ હેલી સાહેબ હતા. હેલી સાહેબ પહેલાં ઘોડેસવારી કેવેલરીમાં હતા; પરંતુ ત્યાં માણસોની હત્યા કરવાની અને ઘર સળગાવવાની આવી સગવડ ન હતી ! વળી પગાર પણ સાધારણ હતો એટલે હેલી સાહેબે તે નોકરી છોડીને મૉરેલ સાહેબના લઠધારીઓની સરદારી સ્વીકારી હતી.

મૉરેલ સાહેબની સંપત્તિનો ઘણો ભાગ જેસોર જીલ્લામાંજ હતો. મૉરેલગંજ બંકિમચંદ્રના ઇલાકામાં હતું. બંકિમે ખુલનામાં આવીને જોયું કે-મોરેલ સાહેબનું જોર બહુ જામ્યું છે. તેઓ આદર્શ પ્લેન્ટર (!) તરીકે દેશનું રાજ્ય ચલાવી રહ્યા છે. બંકિમચંદ્રે ખુલનામાં ચાર્જ લીધા પછી એક વર્ષે મૉરેલ સાહેબે દંગો કર્યો. તેના

સંબંધમાં 'ફ્રેન્ડ ઑફ ઇન્ડિયા'એ જરાએ સંકોચ સિવાય લખ્યું કે—"મૉરેલ સાહેબના પોલીસે રક્ષા નહિ કરી; તેથી તેઓને આત્મરક્ષણ કરવાની ફરજ પડી." કેટલાક વખત પછી તેને પણ એ વિચાર બદલવો પડયો હતો. કાગળપત્રોથી આ વિષયમાં જે કંઇ માલમ પડયું છે તે નીચે લખીએ છીએ.

૨૬ મી નવેંબર સન ૧૮૬૧ માં માણસોથી ભરેલી કેટલીક હોડીઓ બડખાલી ગામના કિનારાની આસપાસમાં ગોઠવાઇ ગઇ. તે વખતે તદ્દન સવાર પણ નહોતુ થયું. ઝાંખુ ઝાંખુ અંધારૂં હતું. હોડીના માણસોએ છાનામાના જઇને ગામને ઘેરી લીધું. તે માણસો લગભગ ત્રણસો હતા. કોઇના હાથમાં લઠ, કોઇના હાથમાં બલ્લમ અને કોઇના હાથમાં બંદુક હતી. તેઓ બધા મૉરેલ સાહેબના માણસો હતા હેલી સાહેબ તેમના નેતા તથા જમીનદારીના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હત; તેથી જમીનદારીના હિતનું રક્ષણ કરવા માટે આ પ્રમાણે લડવાળાઓને લઇને પ્રજાનો બળવો સમાવવા આવ્યા હતા!

બડખાલીની પ્રજા બહુજ બદમામ છે! તે વધારાનું મહેસુલ ભરવા નથી ઇચ્છતી! ગળીની ખેતી કરવામાં પણ તેને અણગમો છે, તેથી તેને શિક્ષા કરવાની જરૂર પડી; પણ મૉરેલ સહેજમાં તેમને દબાવી શકયા નહિ પ્રજાની સંખ્યા વધારે હતી. તેમનામાં ઐકય પણ ખૂબ હતું. અંતે સાહેબે તે લોકોને સખ્ત શિક્ષા કરવા માટે હેલી સાહેબની સરદારી નીચે ૧૨ હોડીઓમાં ઉપર જણાવ્યું તેમ ૩૨૦ લઠધારીઓને મોકલ્યા હતા.

બંકિમચંદ્ર અને પોલીસે પહેલેથીજ સાંભળ્યું હતું કે હેલી સાહેબ એક દંગો કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે; પણ દંગો કયાં થશે તે કોઇ જાણતું નહતું. સાહેબોની ઠીલચાલ જોઇને સફલીઆ ગામપર હુમલો થશે એમ લાગ્યું. એટલે પોલિસ ત્યાં જઇ પહોચી, પણ સાહેબો તો રાત્રે છુપાઇને બડખાલી જતા રહ્યા હતા.

સવારે બડખાલી ઉપર હુમલો થયો ત્યારે ગામના લોકો ઉઠી ગયા હતા. તેઓ પણ લઠ વગેરે હથિયાર લઇને 'મારો મારો' કરતા દોડયા. ગામ બહાર આવ્યા પછી તેમને માલમ પડયું કે આ વખતે સાહેબના માણસો બહુ છે. ગામવાળાઓનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું. તેઓ બહુ ભયભીત થયા પણ તેમનામાથી કોઈ પણ પાછો તો ફર્યોજ નહિ રહીમ ઉલ્લા નામનો એ ગામનો એક બળવાન પાણ લાઠી લઇને આગળ વધ્યો. તેની લાઠીથી કેટલાય હથિયારબંધ સિપાઈ ધરતીપર ઢળી પડયા. છેવટે હેલી સાહેબે તેનાપર બંદુકનો બાર કર્યો અને રહીમ ઘાયલ થઇને નીચે પડયો.

રહીમ એક હિંમતવાળો માણસ હતો. તે ઘાયલ થવા છતાં પણ ત્યાંથી ચાલીને તેને ઘેર ગયો. ઘરના આંગણામાં બેસીને તે પોતાના ઘા જોવા લાગ્યો અને તેને પાટા બાંધવા લાગ્યો. ઘરની ભીંતો નાની હતી, ચારે બાજુએ ઝાડ હતાં. રહીમ જે વખતે બેઠો બેઠો પાટો બાંધતો હતો તેજ વખતે બીજી એક ગોળી આવીને તેની છાતીમાં લાગી! રહીમ તેજ વખતે મરી ગયો. મુકર્દમામાં સાક્ષીઓએ કહ્યું હતું કે તે ગોળી પણ પહેલી ગોળીની પેઠે હેલી સાહેબેજ મારી હતી.

રહીમ તેના ગામનો એક મુખ્ય માણસ હતો. લોકો તેનું બહુ સન્માન કરતા. તે જ્યારે મરી ગયો ત્યારે ગામના લોકો ડરી જઇને પાસેના જંગલ તરફ નાસવા લાગ્યા. તે વખતના દશ્યનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. લાઠીબંધ લોકો ઉલ્લાસપૂર્વક ગામને લૂટવા અને સળગાવવા લાગ્યા. જેટલું લૂંટી શકાયું તેટલું લૂંટી ગયા. જે લઇ જવાય તેવું ન હતું તેને આગમાં ફેંકયું અને જે સળગી શકે નહિ તેને પાણીમાં ફેંકી દીધું. જે વસ્તુ સામી આવી તેનો નાશ કરી દીધો, જે માણસ સામો થયો તેને માર્યો, સ્ત્રીઓ સુદ્ધાં બચવા ન પામી. જે જુવાન હતી તેમને કેદ કરવામાં આવી. રહીમની તો સ્ત્રી, બહેન વગેરે કોઇને ન છોડયાં. આ પ્રમાણે વિજય મેળવનાર મૅારેલ સાહેબના માણુસો લૂટેલી ચીજોને, સ્ત્રીઓને અને રહીમની લાશને પોતાની સાથે લઇ ગયા. જે ગામ અરુણોદય વખતે શાંતિપૂર્ણ, સુખી અને સમૃદ્ધ હતું તેજ બપોર સુધીમાં શ્મશાનથી પણ વધારે ખરાબ થઇ ગયું ! આખા ગામમાં સ્ત્રીઓના હાહાકાર અને આર્ત્તનાદ છવાઇ ગયા. કેટલાય કોસ દૂરથી સળગતાં ઘરોનો ધૂમાડો દેખાતો હતો. આ ઉત્પાતની ખબર બંકિમચંદ્ર પાસે પહોંચતાંજ તેઓ અસ્થિર થઈ ગયા.

બંકિમ બાબુ પોલીસને સાથે લઇને તેજ વખતે પંચક્યાસ કરવા ગયા. મૅારેલગંજમાં જઇને જોયું તો લોકો નાસી ગયા, છે. એક વાત પહેલી લખવાની રહી ગઇ. લાઇટફુટ નામના એક બીજા સાહેબ મૅારેલ સાહેબના ભાગીદાર હતા. બંકિમચંદ્રના પહોંચતા પહેલાંજ મૅારેલ, હેલી અને લાઇટફુટ બધાં નાસી ગયા. બંગાળી લઠધારીઓ પકડાયા. તેઓમાં દૌલત ચોકીદારનું નામ ખાસ ઉલ્લેખ કરવા જેવું છે. બંકિમચદ્રે હેલી સાહેબના નામનું વારંટ કાઢીને ગુન્હેગારોને તપાસ માટે જેસોર મોકલી દીધા–પોતે કેસ ન ચલાવ્યો; કેમકે કાયદા પ્રમાણે પંચક્યાસ કરનાર કેસ-ચૂકવી શકે નહિ.

આરોપીઓ સીધાદોર થઇ ગયા. ત્યાંના ફેંસલામાં દૌલતને ફાંસીનો હુકમ થયો; અને બાકીના ૨૪ માણુસોને જન્મભર દેશનિકાલની સજા થઇ. સાહેબ લોક તો છુપાઈ ગયા હતા. સન. ૧૮૬૨ ના છેલ્લા ભાગમાં મૅારેલ અને લાઇટફુટ સાહેબ વિલાયત જતા રહ્યા. હેલી સાહેબ વેશ બદલીને, પોતાનું બીજું નામ પ્રસિદ્ધ કરીને નાસી છુટવાના પ્રયત્નમાંજ હતા, પણ પોલીસે મુંબઇમાં પકડી લીધા. તેમણે બહુ દિવસ સુધી કેદખાનાની હવા ખાધી. અંતે સન ૧૮૬૩ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં હાઇકોર્ટમાંથી હેલી સાહેબ મુક્ત થયા. કેમકે તેને કોઈ ઓળખી શકયું નહિ. વળી રહીમની લાશનો પણ પત્તો લાગ્યો ન હતો.

સાહેબ લોક ભાગી ગયા હતા ત્યારે ખુલનામાં એવી અફવા ઉડી હતી કે બંકિમચંદ્રને મારી નાખવા માટે પ્રપંચ રચવામાં આવ્યો છે. જે બંકિમને મારી નાખશે

તેને એક લાખ રૂપિયા આપવામાં આવશે. ખબર નથી કે આવું કોણે જાહેર કર્યું હતું અને કોણ એટલા રૂપીઆ આપનાર છે. અફવા એવી પણ હતી કે કોઇ અંગ્રેજ એક ખિસ્સામાં એક લાખની નોટ અને બીજા ખિસ્સામાં રિવૉલ્વર લઇને બંકિમને મળવા ગયો હતો. તેણે રિવૉલ્વર અને નોટોનું બંડલ બંકિમ સમક્ષ ટેબલ ઉપર મૂકીને કહ્યું હતું.—"તમે શું ઇચ્છો છો? જો આ ધન લેવા રાજી ન હો તો હું હમણાંજ તમને મારી નાખીશ."

બંકિમે શ્વાસ ખાઇને વિચારીને કહ્યું "હું મારી સહધર્મિણીની સલાહ લઇને જવાબ આપું છું." એમ કહીને બંકિમચંદ્ર ઉઠીને બીજી ઓરડીમાં ગયા, અને અંદરથી બારણું બંધ કરીને નોકરોને હાંક મારી. પેલો અંગ્રેજ તો તરતજ ગભરાઇને અગીયારા ગણી ગયો.

ઉપલા બનાવ પછીજ પૂર્વોક્ત જાહેરાતનો પ્રચાર થયો હતો પણ બંકિમને કોઇ મારી ન શક્યુ. ભગવાન તેમના રક્ષક હતા. બંકિમ બાબુનો એક હજુરિયો મૉરેલગંજના બદમાસોના હાથમાં પકડાઇ ગયો હતો. તેના છૂટકારા માટે બંકિમે બહુજ પ્રયત્ન કર્યો અને અંતે તેને છોડાવી પણ લાવ્યા.

પણ આ કામમાં તેમને બહુ હેરાન થવુ પડયું. જેસોર જીલ્લાના બીજા કસ્બાઓમાંપણ આવાજ ઉત્પાત થતા રહ્યા; પણ બંકિમના પ્રતાપે ખુલના શાંત રહ્યું હતું. ઍન્ઝ્લિજ સાહેબે બંકિમનાં કામોથી બહુ ખુશ થઇને સરકારમાં તેમનાં વખાણ લખી મોકલ્યાં. લેફ્ટેનંટ ગવર્નર બીડન સાહેબે ૧૮૬૩ ની શરૂઆતમાં બંકિમના પગારમાં રૂ. ૧૦૦) નો વધારો કર્યો. આ રીતે ચાર વર્ષ અને પાંચ મહીનામાં બંકિમે બેવાર પ્રમોશન મેળવ્યું. હવે સાડીચોવીશ વર્ષની ઉમરમાં બંકિમ બાબુ ચતુર્થ શ્રેણીના મેજીસ્ટ્રેટ થયા.

ચાંચીઆઓને ઠેકાણે લાવવામાં પણ બંકિમ બાબુએ પોતાના સાહસ અને તેજસ્વિતાનો યથેષ્ટ પરિચય આપ્યો છે; પણ મૉરેલગંજના મામલા આગળ એ બધાં કામ સાધારણ છે. બંગાળની અનઑફિશિયલ પાર્લામેન્ટ કહીને જે ગળીવાળા સાહેબોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે; જે ગળીવાળા સાહેબોએ લેફ્ટેનંટ ગવર્નર ગ્રાન્ટ સાહેબ ઉપર પણ લાઇબલ કેસ ચલાવવામાં બાકી રાખ્યું ન હતું; તે વેપારી સાહેબો સહેજમાં દબાઇ જાય તેવા ન હતા. બંકિમ બાબુએ તેમને કબજામાં રાખીને અક્ષય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે; તેથીજ આ ઘટનાનું વર્ણન આટલા થોડા વિસ્તારપૂર્વક કર્યું છે.

આ પ્રમાણે જ્યારે બંકિમચંદ્રની ચારે બાજુએ ચાંચીઆ અને બદમાસો ફરતા હતા; જ્યારે પ્રબળ ગળીવાળા સાહેબો સાથે તેમને ઝગડો ચાલતો હતો; તે વખતે પણ તેઓ સ્થિરચિત્તે દુર્ગેશનંદિની નામની નવલકથા લખ્યેજ જતા હતા.

બંકિમ બાબુની બી. એલ. ની કાયદાની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી સને ૧૮૬૯ ની

૨૯મી નવેમ્બરે બ્હેરામપુરમા બદલી થઈ. પ્હેલાં તો તેઓ કોઇની સાથે બહુ હળતા ભળતા ન હતા અને લોક પણ તેમની પાસે ઓછા આવતા જતા હતા, પણ અંતે તેમ ન્હોતુ રહ્યુ. બંકિમચંદ્ર સ્વભાવથીજ જરા આત્માભિમાની હતા તેથી તેમજ તેમનું તેજ જોઇને પણ લોક તેમનાથી દૂર રહેતા હતા. તેઓ પણ લોકોની પ્રીતિના ભૂખ્યા ન હતા, પણ બેએક વર્ષ ત્યાં રહ્યા બાદ તેઓ એવા તો લોકપ્રિય થયા, કે સામાન્યરીતે એવી લોકપ્રીતિ કોઇકનાજ નસીબમાં હોય છે. બંકિમચંદ્ર જ્યારે ૧૮૭૪ માં રજા લઇને બ્હેરામપુરથી વિદાય થયા ત્યારે તેમને ત્યાંજ રહેવા માટે લોકોએ બહુજ આગ્રહ કર્યો હતો. લગભગ દોઢસો વિનતિપત્ર તેમની પાસે આવ્યાં હતાં. પણ તેમનું સ્વાસ્થ્ય ખરાબ થઇ ગયું હતું તેથી તેઓ ત્યાં ન રહી શક્યા. તેમની વિદાય પ્રસંગે દાન કરવા માટે ત્યાંના રહેવાસીઓએ લગભગ ૫૦૦૦ રૂપીઆ એકઠા કર્યા હતા અને સાત દિવસ સુધી કંગાળ અને દુઃખીઓને અન્નવસ્ત્ર વહેંચવામાં આવ્યા હતાં.

માત્ર દેશબંધુઓએજ તેમને રોકવાની ઇચ્છા નહોતી બતાવી; પણ મેજીસ્ટ્રેટ, કમિશ્નર વગેરે હાકેમોએ પણ તેમને બ્હેરામપુરમાં રાખવાનો ભારે પ્રયત્ન કર્યો હતો. સન ૧૮૭૩ માં બંકિમે રજા માટે અરજી કરી. મેજીસ્ટ્રેટે કહ્યુ " હું તમને કોઇ પણ રીતે છોડી શકુ તેમ નથી." ત્યારે બંકિમે કમિશ્નર સહેબને અરજી કરી અને કહ્યુ—" સહેબ ! મારી તબીયત ખરાબ થઇ ગઇ છે. મને ત્રણ માસની રજા આપો." કમિશ્નરે હસીને કહ્યું—" તમને હું તેમજ મેજીસ્ટ્રેટ છોડી શકીએ તેમ નથી. હા, તમારી ઇચ્છા હોય તો હું એટલી શરતે રજા આપુ કે રજા પૂરી થયા પછી અહીંજ આવો " બંકિમે કહ્યું—"મારી ઇચ્છા હવે અહીં આવવાની નથી. આપ જાણો છો કે અહીંની આબોહવા ખરાબ છે." કમિશ્નરે કહ્યું—" તો એક કામ કરો. તમે ખાસ રજા લો." બંકિમે કહ્યુ 'ખાસ રજા લેવાથી શું ? બે ચાર દિવસની રજા તો રસ્તામાંજ પૂરી થશે." કમિશ્નરે કહ્યુ—' તમે ચાહો તેટલીવાર તેવી રજા માગો; હું કંઇપણ અડચણ સિવાય મંજુર કરી દઇશ.'

બંકિમબાબુ સહેબની કૃપા જોઇને મુગ્ધ થઇ ગયા અને, જ્યાંસુધી બની શક્યું ત્યાંસુધી એક દિવસની પણ રજા લીધા સિવાય કામ કરતા રહ્યા, પણ જ્યારે અશક્ત થઇ ગયા ત્યારે ડૉક્ટરના પ્રમાણપત્ર સાથે તેમને રજા માગવી પડી. આ રજા ન આપવી એ કમિશ્નરના અધિકાર બહારની વાત હતી, તોપણ તેમણે અરજી દબાવી રાખી. અંતે બંકિમે ડેપિયર સાહેબને પત્ર લખ્યો ડેપિયર સાહેબ તે વખતે લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરના સેક્રેટરી હતાં. તેઓ બંકિમના ગુણ ઉપર મોહિત હોઇને તેમના પરમ મિત્ર હતા. ડેપિયર સાહેબે બંકિમની રજા તરતજ મંજુર કરાવી આપી.

બહેરામપુરમાં બંકિમ બાબુ બહુ સુખી હતા. ધન, જન, માન, પ્રતિષ્ઠા સર્વ

કાંઈ પ્રાસ હતું. અહીં આવ્યા પહેલા તેમનીત્રણ નવલકથાઓ પ્રગટ થઇ ચૂકી ને તેમનો યશ પણ ઠીક ફેલાયો હતો. બહેરામપુરમાં બદલી થવા પહેલાં ૭ માસની રજા લઈને એકવાર દેશની મુસાફરી કરવા નીકળ્યા હતા. બનારસમાં જઇને લગભગ દોઢ માસ રહ્યા હતા. ત્યાં કોઇ બીજુ કામ ન હતું. ફક્ત પોતાનાં છપાતાં પુસ્તકોનાં પ્રૂફ જોતા હતા. તે પછી પાછા બંકિમબાબુ બહેરામપુર ગયા હતા. ત્યાં બહુ દિવસ સુધી રહ્યા ત્યાં એક બે ઘટનાઓથી બંકિમબાબુને જે કેટલુક કષ્ટ ઉઠાવવુ પડયું હતું, તેમાંની એક ઘટના કર્નલ ડફિનવાળી આગળ લખવામાં આવી છે. બીજી ઘટના નીચે પ્રમાણે હતી.

એ પ્રસંગે બંકિમની માતા સ્વર્ગવાસી થયા હોવાથી તેઓ ખુલ્લે પગે અને ખુલ્લે શરીરે માત્ર ખેસજ નાખીને બે એક દિવસ કચેરીમાં ગયા અને તે પછી રજા લઇને ઘેર ગયા. તે વખતે ઇ. આઇ. આરની લુપ લાઇન ખુલી ચૂકી હતી;, પણ આજમગંજ યા લાલ ગોલાની લાઇન નહોતી થઇ. આથી બંકિમને નલહાટી સ્ટેશને જઇને ગાડીએ બેસવુ પડયું. આ પ્રસંગે તેમને એક મુશ્કેલી સામે થવું પડયું. બંકિમે ગાડીમાં પેસતાંજ જોયુ કે બે અંગ્રેજ દારૂ પીતા હતા. પાછા ઉતરીને બીજે બેસવાનો વખત ન હતો, અને વળી બીજા વર્ગનો બીજો ડબ્બો પણ ન હતો. આથી લાચાર થઇને તેઓ તેજ ડબ્બામાં બેસી રહ્યા.

સાહેબોએ જોયુ કે એક ખુલ્લા પગવાળો અને ખુલ્લા શરીરવાળો બંગાળી ગાડીમાં ચઢી બેઠો છે! તેઓ સમજ્યા કે આ દેશી માણસ ભૂલથી આ ડબ્બામાં ચઢી બેઠો હશે તેઓ "ઉતર, ઉતર" કહીને બૂમ મારવા લાગ્યા. આગગાડી તે વખતે પૂર જોસમાં ચાલતી હતી. બંકિમે જાણ્યું કે સાહેબો બેઅદબ છે. તેમની સાથે એક નોકર હતો, તે પણ ત્રીજા વર્ગના ડબ્બામાં હતો. બે દારૂના નિશામાં ચકચૂર અંગ્રેજોના મુકાબલામાં ક્ષીણકાય, દુર્બળ બંકિમચંદ્ર એકલાજ હતા; છતા તેઓ બિલકુલ દબાયા નહિ દબાવું એ તો તેમના સ્વભાવથીજ વિરુદ્ધ હતુ. સ્પષ્ટ અને સુંદર અંગ્રેજીમાં બંકિમે અંગ્રેજોને કહ્યું—"ચાલતી ગાડીએ કેવી રીતે ઉતરાય, તે તો તમેજ પહેલા ઉતરીને બતાવો." સાહેબોએ જોયું કે આ દેશી તો બહુ અંગ્રેજી જાણે છે. બંકિમ તેમના તરફ કટાક્ષપૂર્ણ આંખે જોઇને તીવ્ર ભાષામાં તેમની ઝાટકણી કાઢવા લાગ્યા; ત્યારેજ એ સાહેબ લોક ચૂપ થયા. એટલામાં આગલું સ્ટેશન આવી પહોંચતાં બંકિમ બાબુ પ્રથમ વર્ગના ડબ્બામાં જઇને બેઠા. ત્યારથી તેઓ બીજા વર્ગમાં મુસાફરી નહોતા કરતા. તેઓ કહેતા કે 'બીજા વર્ગમાં હલકી કોટિના અંગ્રેજો મુસાફરી કરે છે. માટે આપણા લોકોએ પોતાની મર્યાદા અને પ્રતિષ્ઠા જાળવવામાટે પ્રથમ વર્ગમાં અથવા તો ઇન્ટર વર્ગમાં મુસાફરી કરવી જોઇએ."

ઇ. ૧૮૭૨ ના વૈશાખ મહીનામાં બંકિમે 'બંગદર્શન' માસિકપત્ર કાઢયું.

બંગદર્શન નીકળ્યા બાદ એકવાર બંકિમ બાબુને સ્વર્ગસ્થ રમેશચંદ્ર દત્ત મળ્યા હતા. તેઓ કદાચ બહેરામપુરમાંજ મળ્યા હતા. રમેશ બાબુએ બંગદર્શન અને કપાલકુંડલા વાંચીને ખુશ થઈને કહ્યું હતું કે–" મને પહેલાં આવી ખબર ન હતી કે બંગાળી ભાષા આટલી ખુબીપૂર્વક લખી શકાય છે." તેના જવાબમાં બંકિમે કહ્યું હતું કે " બંગાળી ભાષાના સાહિત્ય ઉપર તમને આટલો બધો પ્રેમ છે તો તમે પણ બંગાળીમાં શામાટે લખતા નથી ?" રમેશ બાબુએ કહ્યું–" હું તે બંગાળીમાં શું લખીશ ! મેં જીવનભરમાં કદિ પણ બંગાળી લખ્યું નથી. લખવાની રીત પણ હું જાણતો નથી." બંકિમે કહ્યું–" લખવાની રીત વળી કેવી ? તમારા જેવા શિક્ષિત પુરુષ જે પ્રમાણે લખશે તેજ રીત બની જશે "

થોડા દિવસ પછી બંકિમ બાબુએ ફરીથી એક પ્રસંગે રમેશબાબુને કહ્યું હતું " તમારી અગ્રેજી રચના કદી સ્થાયી નહિ થઇ શકે. બીજા લોકો તરફ જુઓ. તમારા કાકા ગોવિંદચંદ્ર, શશીચંદ્ર અને મધુસૂદન દત્તની બંગાળીમાં લખેલી કવિતાઓ કદી નાશ પામશે નહિ, જ્યાંસુધી બંગાળી સાહિત્ય રહેશે ત્યાંસુધી તે અમર રહેશે."

આ વાતચીતને બે વર્ષ થયા પછી રમેશ બાબુની 'બંગવિજેતા' નામની નવલકથા પ્રગટ થઇ. ત્યાર બાદ માધવીકંકણ, સમાજ, સંસાર, રાજપૂત–જીવનસંધ્યા વગેરે જે ઉત્તમોત્તમ પુસ્તકો તેમણે પ્રગટ કર્યાં છે, તે સહજમાં નાશ થાય તેવાં નથી, ત્યારે તેમની 'લેઝ ઓફ એન્શિયંટ ઇન્ડિયા' (પ્રાચીન ભારતનાં પદો) ભૂલાતી જાય છે. 'ચેરી બ્લૉસમ" અને શશીદત્તની 'વીઝન ઓફ સુમેરુ' (સુમેરુનું દૃશ્ય) તો લુપ્ત પણ થઇ ગયાં છે. મધુસૂદન દત્તની 'કૅપ્ટીવ લેડી'નું પણ હવે કોઇ નામ નથી લેતું, પણ 'મેઘનાથ વધ' વાળી તેમની કૃતિ અમ્મર થઇ ચુકી છે.

બંકિમે પણ 'રાજમોહનની પત્ની' નામની એક વાર્તા અગ્રેજીમાં લખી હતી; પણ તે પૂર્ણ કરવા પહેલાંજ તેમને પોતાની ભૂલ સમજાઇ જવાથી તેમણે તે પડતી મૂકી હતી અને દુર્ગેશનંદિની લખવી શરૂ કરી હતી.

'બંગદર્શન' ઇ૦ સ૦ ૧૮૭૫ સુધી પૂર્ણ તેજથી ચાલતું હતું. બંગદર્શનનો હિસાબકિતાબ બંકિમના પિતા યાદવચંદ્ર રાખતા હતા. તેમના ભાઇ સંજીવચંદ્ર ઉપાસના, કાવ્યપર ટિપ્પણ લખતા હતા, અને બંકિમ બાબુ સંપાદનનું કામ કરતા હતા. સન ૧૮૭૬ ના માર્ચ મહીનામાં બંકિમ બાબુની હુગલીમાં બદલી થઇ. કાંટાલપાડાથી હુગલી બહુ પાસે છે. એક કલાકનો પણ રસ્તો નહિ હોય. બંકિમબાબુ ઘેર રહીનેજ ત્યાં કામ કરવા જવા લાગ્યા, પણ આ ક્રમ થોડા દિવસ સુધીજ રહ્યો. ત્યાર બાદ ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૩ ની શરૂઆતમાંજ કોઇ કારણથી બંકિમચંદ્રે બંગદર્શન બંધ કરી દીધું અને તેઓ સપરિવાર ચુંચુડામાં રહેવા ગયા.

બંકિમ બાબુનું ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી વાંચન વિશાળ હતું. તેમની વય

વધતી ગઇ તેમ તેમ તેમના હૃદયમાં ધર્મભાવ પણ વધતો ચાલ્યો હતો. એક સમયે તેમની મોટી પુત્રી પ્રસવવેદનાથી અત્યંત દુઃખી થઇ રહી હતી; ત્યારે બંકિમ બાબુએ ઠાકુરમંદિરમાં પદ્માસનથી બેસીને ઉંડા હૃદયથી પ્રભુ પાસે તે દુઃખ ટાળવાની પ્રાર્થના કરી હતી. એકપ્રસંગે તેમના ઘરમાં એક બાળક એક કઠિન રોગથી પીડાઇને અત્યંત દુઃખી થતું હતું ત્યારે પણ બંકિમબાબુએ મોડી રાત સુધી જાગીને ભગવાનની આગળ પ્રાર્થના કરી હતી અને છેક પાછલી રાત્રે સુતા હતા. એ પછી સવારે ઉઠતાંજ તેમણે ભગવાનની મૂર્તિનું ચરણોદક લાવીને બાળકના મસ્તકપર લગાવ્યું હતું; અને બાળકનો રોગ જલદી મટી ગયો હતો. આ બનાવ પછી બંકિમબાબુના હૃદયમાં ધર્મભાવની જડ પાકી જામી ગઇ અને ભક્તિનું ઝરણું ખુલી ગયું. પ્રૌઢાવસ્થામાં એ ઝરણાએ એક નાની સરખી નદીનું રૂપ લીધું હતું; અને તે પછીના જીવનમાં તે નાની નદી વિશાળ તરંગમયી ગંગારૂપે બની ગઇ હતી. એક ઘટનાનું વર્ણન કરવાથી પાઠકગણને એ બાબતનો પરિચય થશે.

દેહ છૂટવા પહેલાં ત્રણ ચાર વર્ષ અગાઉ એકવાર બંકિમબાબુ બહુજ બિમાર પડી ગયા હતા. વ્યાધિ એવો વિચિત્ર હતો કે તેમાં જ્વર યા બીજી કોઇ પીડા ન હતી; પણ દાંતોમાંથી લોહી વહ્યા કરતું હતું. થોડું નહિ પરંતુ પાશેર પાશેર સુધી લોહી કેટલીક વાર વહી જતું હતું. ઘરનાં માણસોએ એક જાણીતા યૂરોપીઅન ડૉક્ટરને તેડાવ્યા. સાહેબ આવ્યા. તેમની જાણમાં આવ્યું કે બંકિમબાબુ દરરોજ બહુ વાર સુધી ગીતાનો પાઠ કરતા રહે છે. ડૉક્ટરે કહ્યું કે ગીતાપાઠ બંધ કરવો પડશે અને વાતચીત પણ બહુજ ઓછી કરવી જોઇએ. બંકિમ બાબુ એ સાંભળીને હસી પડ્યા. તેમનું એ હસવું વ્યંગનું અથવા અહંકારનું ન હતું; પરંતુ ધર્મભાવજન્ય વિશુદ્ધ આનંદનું હતું. તેમના અડગ ધર્મવિશ્વાસનું એ હસવું હતું.

સાહેબ દવાનો નુસખો લખી આપીને ચાલ્યા ગયા. ઘરનો નોકર તે પ્રમાણે દવા લઇ આવ્યો. દવાની શીશી બંકિમબાબુની આગળ મૂકવામાં આવી; પરંતુ તેમણે તો શીશી ખોલીને બધી દવા પીકદાનમાં નાખી દીધી, અને ખૂબ હસી લઇને પછી ઉચ્ચ સ્વરથી ગીતાપાઠ ચાલુ કરી દીધો। ઘરનાં માણસોને તેમના માટે વધારે ચિંતા થવા લાગી અને બીજા લોકોએ પણ તેમનો ગીતાપાઠ છોડાવવાની બહુ કોશિશ કરી; પરંતુ તેમણે છેવટ સુધી ગીતાનો પાઠ બંધ કર્યો નહિ. એક દિવસે ડૉક્ટર મહેન્દ્રલાલ સરકાર તેમને જોવા આવેલા તેમણે પણ બહુજ સમજાવ્યા; પરંતુ બંકિમ બાબુ એ વિષયમાં તેમને કંઇ પણ ન કહેતાં કેવળ હસતાજ રહ્યા ! છેવટે ડૉક્ટરે ખીજાઇને કહ્યું "તમે આત્મહત્યા કરી રહ્યા છો." બંકિમે કહ્યું "કેવી રીતે ?"

ડૉ૦ સરકારઃ—જે દવા ખાય નહિ તે વૃથા પોતાનો જીવ ગુમાવે છે.

બંકિમઃ—કોણ કહે છે કે હું દવા નથી ખાતો ?

ડૉ૦ સરકાર:—બાઓ છો ? તમારી દવા કયાં છે ?

બંકિમે આંગળીવડે ગીતાનું પુસ્તક બતાવ્યું.

" તમને સમજાવવાનો પ્રયત્ન વૃથા છે. " એમ કહીને ડૉક્ટર ચાલ્યા ગયા.

એ પછી બંકિમ બાબુનો રોગ થોડા દિવસ સુધી તો એટલો વધ્યો કે જીવવાની આશા પણ રહી ન હતી; પરંતુ પછી ધીરે ધીરે ગીતાપાઠથીજ× સાજા થઇ ગયા ! આવા બનાવો ઉપરથી કહી શકાય છે કે તેમના હૃદયમાં ભક્તિભાવરૂપી નદી મહાન વેગવાળી ગભીર ગંગારૂપ બની ગઇ હતી. એ ભક્તિ ગંગાની લહેરોમાંથીજ આપણને કૃષ્ણચરિત્ર અને ધર્મતત્ત્વ જેવાં ગ્રંથરત્ન વાંચવા મળ્યાં છે. સાથે એવા બનાવો ઉપરથી એવું પણ શિક્ષણ મળે છે કે જ્યાંસુધી માણસનું ધર્મ જ્ઞાન સ્વલ્પ અથવા અધુરૂં હોય છે ત્યાંસુધી તો તે અહંકાર ને નાસ્તિકતાજ ઉત્પન્ન કરે છે; અને પછી જેમ જેમ એ જ્ઞાન વધતું જાય છે તેમ તેમ માનવહૃદય નિરભિમાન અને આસ્તિક બનતું ચાલે છે.

બંકિમ બાબુ હુગલીમાં પાંચ વર્ષ રહ્યા એ દરમીયાન તેમને પ્રતિષ્ઠા અને ધન પૂરતાં પ્રાપ્ત થયાં. હુગલીના કલેક્ટર સાહેબ આખા જીલ્લાનું કામ બંકિમ બાબુ ઉપર નિશ્ચિંતપણે મૂકતા હતા. ડિવીઝન કમિશ્નરે બંકિમચંદ્રના કામથી ખુશ થઇ તેમને પોતાના ખાસ મદદગાર (પર્સનલ એસિસ્ટંટ) બનાવ્યા હતા. લેફ્ટેનંટ ગર્વનર એડન સાહેબે બંકિમ બાબુની ભલામણથી તેમના નાનાભાઇ પૂર્ણચંદ્રને ડેપ્યુટી કલેક્ટરનું પદ આપ્યું હતું. પુસ્તકોના વેચાણની પણ ઠીક આવક થતી હતી. તેમનું વહાલું બંગ-દર્શન પાછું ફરીથી નીકળવા માંડયું હતું. કમલાકાંતના પત્ર, રાજસિંહ, મુચીરામ ગૌડનું જીવનચરિત્ર, કમલાકાંતની જુબાની, આનંદમઠ, વગેરે ગ્રંથો એક પછી એક લખાતા ગયા અને બંગદર્શનમાં પ્રગટ થતા ગયા. બંગદર્શનમાં 'આનંદમઠ' પ્રગટ થયા પહેલાં થોડા દિવસે બંકિમ બાબુ હુગલી છોડીને આવ્યા હતા.

બંકિમ બાબુ સરકારી નોકરતરીકે પણ કેવા નિડર અને મજબૂત મનના હતા તે નીચલો બનાવ દર્શાવી આપે છે.

ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૧ માં બંકિમ બાબુની નોકરી હાવરામાં હતી. એ સમયે મિ. બકલેંડ કરીને કલેક્ટર હતા. એ સાહેબ બંકિમ બાબુ ઉપર બહુ નાખુશ રહેતા; કેમકે બંકિમ બાબુ પોલીસે ચલાવેલા કેસોમાં આરોપીઓને મોટે ભાગે છોડી દેતા હતા. આવી એક ઘટનાની હકીક્ત નીચે આપવામાં આવે છે.

એક પ્રસંગે હાવરા મ્યુનિસિપાલિટીએ અંગ્રેજીમાં નોટીસ કાઢી કે કોઇએ પણ કામ્બુસ્ટીબલ પદાર્થોથી પોતાનું ઘર છાવવું નહિ, નહિ તો સજા કરવામાં આવશે. આ

× શ્રદ્ધાવાન ભક્ત હૃદય આવી રીતે પણ આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે, એમાં કંઇજ સંશય નથી. —સંપાદક

નોટીસનું ભાષાંતર મ્યુનિસિપાલીટીના એક અંગ્રેજ સેક્રેટરીને હાથે તૈયાર થઇ આખા શહેરમાં વહેંચવામાં આવ્યું હતું. તે અંગ્રેજે કૉમ્બ્યુસ્ટીબલ શબ્દનો અર્થ બંગાળીમાં જ્વલીય (સળગી ઉઠે એવું) લખવાને બદલે "જલીય" (પાણીવાળું) એવો લખ્યો હતો.

આ 'જલીય' શબ્દે એક વૃદ્ધ સ્ત્રીને પોતાના સપાટામાં લીધી. તે બિચારીની એક નાની સરખી ઝુંપડી સુકાં પાંદડાથી છાવેલી હતી. લખવા વાંચવાનું તો એ ડોશી જાણતીજ ન હતી. નોટીસ નીકળ્યાનું સાંભળીને એક ભણેલા માણસને પૂછતાં તે વેદીયા ઢોર જેવા માણસે તેને સમજાવ્યું હતું કે પાણીવાળા પદાર્થોથી ઝુંપડી છાવવી જોઇએ નહિ. ડોશીમાને એથી શાંતિ વળી હતી. કેમકે તેમની ઝુંપડી સુકાં પાનથીજ છાવેલી હતી.

થોડા દિવસમાં મ્યુનિસિપાલીટીના માણસોએ તે ડોશી ઉપર ફરીઆદ માંડી. ચેરમેન સાહેબે તે એંશી પંચાશી વર્ષની ડોશીને ફોજદારી કોર્ટમાં મોકલી આપી. જીલ્લા મેજીસ્ટ્રેટે મુકર્દમો બંકિમબાબુની કોર્ટમાં મોકલી આપ્યો. બંકિમ બાબુને જણાઈ ગયું કે ડોશીને વ્યર્થ સતાવવામાં આવી છે. જે નોટીસનો અર્થ મ્યુનિસિપાલીટીના સેક્રેટરીની સમજમાં ન આવ્યો તેનો અર્થ બિચારી આ ડોશી કેવી રીતે સમજી શકે! બંકિમ બાબુએ ડોશીને છોડી દઈ ફેંસલામાં લખ્યું કે નોટીસની મતલબ સમજાતી નથી; તેથી નોટીસને અપૂર્ણ સમજીને આરોપીને છોડી દઉં છું. ડોશી બંકિમ બાબુને આશીર્વાદ દેતી દેતી પોતાને ઘેર ગઇ.

ડોશીને છોડી મૂકવાની ખબર સાંભળીને જીલ્લા મેજીસ્ટ્રેટ બકલેંડ સાહેબના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. બંકિમ બાબુના જજમેંટ ઉપર તેણે લખ્યું કે "બંકિમ બાબુના બંગાળી ભાષાના અભિમાને ફેંસલાને ફેરવી નાખ્યો છે."

ઉપલો શેરો વાંચીને બંકિમ બાબુને પણ ક્રોધ ચડયો. તેમણે સાહેબને લખ્યું કે "તમે મારા ઉપરિ નથી, માટે મારા ફેંસલાપર ચર્ચા કરવાનો તમને કાંઇજ અધિકાર નથી, માટે એ વિષે કાંતો તમારે એક મહિનાની અંદર મારી ક્ષમા માગવી અથવા તો કેસના સર્વ કાગળો કમિશ્નર તરફ મોકલી આપવા."

મહીનો વીતી ગયો પણ બકલેંડ સાહેબે ક્ષમા પણ માગી નહિ તેમ કેસના કાગળ પણ કમિશનર તરફ મોકલ્યા નહિ. પછી કમિશનરનું હાવરામાં આવવું થતાં બંકિમ બાબુએ તેની મુલાકાત લઇને સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી.

આ તરફ જીલ્લા મેજીસ્ટ્રેટને ઉપલી બીના તેના એક માણસદ્વારા મળી ગઇ. જીલ્લા મેજીસ્ટ્રેટ હજી નવોસવો અને કામચલાઉ તરીકેજ નિમાયલો હતો. તેને સમજાઇ ચૂક્યું હતું કે જજમેન્ટ ઉપર અભિપ્રાય લખવામાં તેણે અનુચિત કર્યું છે; પરંતુ આ વાતની તો તેને કલ્પના પણ નહોતી આવી કે એક દેશી ડેપ્યુટી આટલી હદ સુધી જશે! બંકિમને મળીને નિકાલ લાવવાના હેતુથી સાહેબે પોતાના શિરસ્તેદારને કહ્યું

બપોર પછી બંકિમ બાબુ ઘેર જવા નીકળે ત્યારે મને ખબર આપજો. શિરસ્તેદારે તે પ્રમાણે કર્યું અને બંકિમ બાબુના ઘર તરફ જવાના સમયે સાહેબ તેમની પાસે પહોંચી ગયા. બંકિમ સાથે તેમણે નીચે પ્રમાણે વાતચીત કરી.

બકલેંડ.—બંકિમ બાબુ! તમે જાણો છો કે વાર્ષિક રિપોર્ટમાં મેં તમારે માટે શું લખ્યું છે?

બંકિમ:—જીલ્લા મેજીસ્ટ્રેટ પોતાના રિપોર્ટમા મારે માટે શું લખે છે તે જોવાની મને અગત્ય નથી.

બકલેંડ:—મેં તમારી બહુ પ્રશંસા કરી છે.

બંકિમ:—તે જાણવાની મને પરવા નથી.

સાહેબ જરા મુંઝાયા. આવા આકરા જવાબોની તેમણે આશા રાખી ન હતી. બંકિમના કહેવામાં ધન્યવાદ અથવા કોમળતાનો ભાવ જરા પણ તેમણે જોયો નહિ.

બીજો ઉપાય ન જણાવાથી સાહેબે સ્પષ્ટ ભાષામા કહ્યું કે બંકિમ બાબુ! જજમેંટ ઉપરના મારા અભિપ્રાયથી નારાજ થઇને તમે કેસના કાગળ કમિશ્નર તરફ મોકલવાનું લખ્યું હતું; તે બાબતમાં મારૂં એમ કહેવું છે કે તમારો તે પત્ર તમે પાછો ખેંચી લો તો સારૂં.

બંકિમ:—તમે ક્ષમા નહિ માગો ત્યાંસુધી કદી પણ તે પત્ર ખેંચી નહિ લઉં.

બકલેંડ:—એટલું તો તમે સ્વીકારશોજ કે જીલ્લા મેજીસ્ટ્રેટનો અમુક મોભો હોય છે.

બંકિમ:—મોભો જરૂર હોય છે, પરંતુ સર્વ કોઇ તે જાળવવા નથી માગતા.

બકલેંડ—ઠીક, બંકિમ બાબુ એક કામ કરો, હું મારો અભિપ્રાય પાછો ખેંચું અને તમે તમારો પત્ર પાછો ખેંચી લો.

બંકિમ બાબુ એથી ગજી થયા. સાહેબે પોતાના અભિપ્રાય નીચે લખ્યું કે હું ઉપર લખેલા શબ્દો માટે દીલગીર છુ અને તે પાછા ખેચી લઉં છું.

બંકિમ બાબુએ પણ પોતાનો પત્ર ખેંચી લીધો. આ સમયથી બંને વચ્ચે મૈત્રી બંધાઇ. બકલેંડ સાહેબ બંકિમ બાબુ તરફ સદા શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિથી જોતા, અને છેવટ સુધી તેમના હિતૈષી થઇ રહ્યા તેમણે પોતાના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ "બેંગાલ અંડર ધી લેફ્ટેનંટ ગવર્નર્સ"મા બંકિમ બાબુનાં મુક્તકંઠે વખાણ કર્યાં છે.

ઉપરના બનાવને લગતી હકીકત તે સમયના લેફ્ટેનંટ ગર્વનર સર એશલી એડનના કાન સુધી પણ પહોંચી હતી. તે ઉચ્ચ હૃદયના ગવર્નર એથી જરા પણ નારાજ ન થતાં ઉલટા બંકિમ બાબુ ઉપર ખુશ થયા હતા.

બંકિમ બાબુના દેવતુલ્ય પિતા યાદવચંદ્ર ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૧ માં સ્વર્ગવાસી થયા. યાદવચંદ્ર દિવસનો ઘણો ભાગ પોતાની પૂજાના ઓરડામાંજ બાજઠ ઉપર બેસીને ગાળતા હતા. બંકિમ બાબુના 'બંગદર્શન' માસિકની વ્યવસ્થાનું કાર્ય પણ ત્યાંજ

બેઠા બેઠા તેઓ બજાવતા. ગામ લોકોના અંદર અંદરના ઝઘડા પણ તેઓ એજ સ્થળે બેસીને ચૂકવતા હતા. તેમના જમણા હાથ તરફ એક પાટ અને તેના ઉપર એક ગાલીચો બીછાવેલો રહેતો. જે કોઇ સાધુ બ્રાહ્મણ આવતા તે તેનાપર બેસતા હતા. ડાબી બાજુએ એક બીજી પાટ બિછાવેલી રહેતી. તેના ઉપર અન્ય સારા માંણસોને બેસાડવાનું રાખ્યું હતું. 'યાદવચંદ્રના પોતાના બિછાના' ઉપર ઘરનાં રમતિયાળ નાનાં બાળકો સિવાય બીજું કોઇ બેસતું નહિ. તેમના દીકરાઓ જ્યારે તેમની પાસે આવતા ત્યારે તેઓ ઘણે ભાગે ઉભાજ રહેતા અને પિતાની આજ્ઞા થાય તોપણ કંઇક સંકોચની સાથે જૂદા આસન ઉપરજ બેસતા હતા. બંકિમ બાબુને કદિ પણ કોઇએ તેમના પિતાની સામે ખુરશી ઉપર અથવા તો તેમની સાથે એક આસનપર બેઠેલા જોયા નથી.

એક વખત યાદવચંદ્રની તબીયત બહુ ખરાબ થઇ ગઈ હતી. તેઓ પલંગપર સુતા હતા. બંકિમે પોતાના પિતાની નાડી જોવાનો વિચાર કર્યો. યાદવચંદ્રની એક બાજુ ભીંત હતી. ભીંતને અડીને તેમનો પલંગ પાથર્યો હતો. પલંગ ઉપર પગ મૂક્યા વિના યાદવચંદ્રના શરીરને અડકવું અસંભવિત હતુ. બંકિમબાબુ વિચારમાં પડયા. પલંગપર પગ મુકાય તેમ ન હતું અને તકલીફ થાય એટલા માટે પિતાને પણ કહી શકતા ન હતા. અંતે એક બાજુનું બિછાનું વાળી લઇને પગ પલંગ ઉપર રાખીને તેમણે પિતાની નાડી જોઈ. પિતાના પલંગને, અને પિતાની વપરાશની ચીજોને તે પવિત્ર સમજતા હતા. પિતાના ઓરડામાં કોઇ દિવસ જોડા પહેરીને જતા ન હતા. પિતાના ઉપયોગની ચીજોને પોતે કદી વાપરતા નહિ.

બંકિમ માતા-પિતાના કેવા અનન્ય ભક્ત હતા તે બતાવવા માટે અત્રે બીજી બે એક ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ. એક દિવસ બંકિમ પિતાજીને મળવા આવ્યા. આવીને ઓરડામાં ઉભા રહ્યા, યાદવચંદ્ર આ વખતે માથું નમાવીને બંગદર્શનનો હિસાબ લખતા હોવાથી બંકિમચંદ્રના આવ્યાની તેમને ખબર ન પડી. મરતાં પહેલાં કેટલાક વર્ષોથી તેઓ ઓછું સાંભળતા હતા. પગનો અવાજ સાંભળવો તો દૂર રહ્યો પણ પાસે ઉભા રહીને ધીરેથી બોલાવે તો તે પણ સાંભળી શકતા ન હતા. પિતૃભક્ત પુત્ર પિતાના કામમાં અડચણ કરતો નહિ. શિક્ષિત બંકિમ પિતાને જોરથી બોલાવવાની અસભ્યતા પણ નહોતા કરી શકતા. પિતાને મળવા આવીને એમને એમ પાછા જવું તે પણ બંકિમને ઠીક ન લાગ્યું; કેમકે એથી તો પિતા તરફ કંઇક અવજ્ઞાનો ભાવ દેખાય, કંઇક અધૈર્ય અને વિરક્તિનો ભાવ પ્રગટ થાય. બંકિમચંદ્ર એમને એમ ચૂપચાપ ઉભા રહ્યા. બહુ વાર થઈ ગઈ. એટલામાં યાદવચંદ્રની એક વૃદ્ધ દાસી ત્યાં આવી. બંકિમને આમ વિચારમાં ગરક થયેલો જોઇને તે હસી પડી. તેણે જોરથી બૂમ પાડીને યાદવચંદ્રને બંકિમ આવ્યાની ખબર આપી ત્યારેજ

યાદવચંદ્રે માથું ઉંચું કરીને જોયું અને બંકિમને સ્નેહપૂર્વક બેસવાની આજ્ઞા કરી.

બંકિમબાબુ જ્યારે પહેલ વહેલા નોકરી કરવા જેસોર ગયા, ત્યારે માતા અને પિતાના પગ ધોઇને ચરણોદક બે શીશીઓમાં ભરીને પોતાની સાથે લઇ ગયા હતા. બંકિમચંદ્ર યુવક છતાં પણ માતપિતાના આવા ભક્ત હતા.

સન ૧૮૮૨ માં જાજપુરમાં બંકિમબાબુ ૬ મહીના રહ્યા. જ્યારે તેઓ ત્યાંથી પાછા ફર્યા ત્યારે તેમની સાથે તેમના વચટ જમાઇ પણ હતા. તે વખતે ત્યાં રેલ્વે નહોતી થઇ. રસ્તો બહુજ ખરાબ હતો. વળી રસ્તામાં ચોર ડાકુનો પણ બહુ ડર હતો. એવે ભયવાળે રસ્તે બંકિમબાબુ પાલખીમાં બેસીને જતા હતા. તેમના જમાઈ બીજી પાલખીમાં બેઠા હતા. નોકર-ચાકર સરસામાન લઇને બીજે રસ્તેથી ગયા હતા. સાથે માત્ર બે માણસ હતા. તેઓ મશાલ લઇને પાલખીઓની સાથે ચાલતા હતા. રાત્રીનો સમય હતો. ચારે બાજુ શાંતિ હતી. ચંદ્ર પણ વાદળોમાં સંતાકુકડી ખેલતો ખેલતો જતો હતો. દિવસે ખૂબ વરસાદ વરસ્યો હતો.

રસ્તાની બન્ને બાજુ જંગલ હતું. તે વિશાળ વનની વચમાં બે મશાલના પ્રકાશમાં ભોઇ પાલખી ઉંચકીને જતા હતા. ટાઢ પણ ખુબ હતી. બંકિમ બાબુની પાલખી આગળ અને તેમના જમાઇની પાલખી પાછળ હતી.

બે પાલખીના સોળ ભોઇ હતા. પણ તેઓ ઉડીયા (ઉડીસા પ્રાંતના) હતા એટલે માટીના પુતળાંથીયે વધારે નકામા હતા. ભોઇ તેમની ધૂનમાં જાત જાતની વાતો કરતા ચાલતા હતા, તેવામાં એકાએક તેઓ ભડકી ઉઠયા. તેઓને તેમની સામે અને આજુબાજુ બહુજ માણસો દેખાયા. તેમણે ધાર્યું કે તેઓ લુંટારા છે. ધીમે ધીમે અંદર અંદર વાત કરીને તેઓ અટકી પડયા; અને તરતજ પાલખી નીચે ઉતારી. તે વખતે બંકિમ બાબુની આંખમાં જરા ઉંઘ આવી હતી. પાલખી પૃથ્વીપર ટપકાતાંજ તેઓ જાગી ઉઠ્યા. તેમણે મોટા અવાજે કહ્યું-" શું થયું છે ?"

જવાબ કોણ આપે ? બીકણ ભોઈ લોકો તો નાસવા લાગ્યા હતા.

ભોઇઓ નાસી ગયા. મશાલવાળા બે માણસો પણ નાસી ગયા હતા. લૂંટારાઓએ આવીને તેમને ઘેરી લીધા. તેમના હાથમાં લાઠી સિવાય બીજું હથિયાર ન હતું.

બંકિમચંદ્રની પાલખીનું એક બાજુનું બારણું બંધ હતું. બીજી બાજુનું ખુલ્લું હતું. બંકિમે ડોકું બહાર કાઢીને જોયું તો દશ પંદર ડાકુઓએ બન્ને પાલખીને ઘેરી લીધી છે. તેઓ પાલખીમાંથી ઉતરીને રસ્તામાં ઉભા રહ્યા. સાંભળ્યું છે કે તેમના હાથમાં પણ એક લાઠી હતી. તેમણે લાઠી ઉઠાવીને સામેના ડાકુને સ્પષ્ટ ઉડિયા ભાષામાં કહ્યું-" જે આગળ આવશે તેને ઠાર મારીશ." લૂંટારૂઓ ઉભા રહ્યા. બંકિમચંદ્ર તદ્દન નિર્ભય હતા. તે નિર્જન વનમાં વીસ લૂંટારાની સામે દુર્બળ નિઃસહાય બંકિમચંદ્ર સ્થિર વિકારશૂન્ય ભાવથી ઉભા રહ્યા હતા. ફરી પાછું તેમણે

નિર્ભયતાથી લૂંટારાઓને કહ્યું–"તાકાત હોય તો આવી જાઓ" ડાકુ તેમનાથી બીધા, અને દૂર જઈને ઉભા રહ્યા.

આ વખતે મી. હૅસ્ટી સાથે બંકિમબાબુને ઘોર લેખિની–યુદ્ધ સ્ટેટ્સમેન પત્રમાં ચાલતું હતું. બન્નેનાં લખાણો લોકો આતુરતાથી વાંચતા હતા. એ લેખમાળાને લીધે સ્ટેટ્સમેનની એટલી ખપત વધી હતી કે કોઈ કોઈ દિવસે તો તે બે વાર છાપવું પડતું હતું. આ ઝગડો ઉભો થવાનું કારણ બહુજ સાધારણ હતું. તે દિવસોમાં હૅસ્ટી સાહેબના હાથમાં કંઈ ખાસ કામકાજ ન હતું. તેથી તેમણે હિન્દુઓને અને તેમના ધર્મને ભલું બુંડું કહેવાનું શરૂ કર્યું. શોભા બજારના રાજભવનમાં એક માણસનું શ્રાદ્ધ હતું, એ તેમાં કારણભૂત થયું. મહારાજ કાલીકૃષ્ણ બહાદુરની સ્ત્રીનું શ્રાદ્ધ ખૂબ ધામધૂમથી થયું હતું. તેને લગતા સભામંડપમાં બંગાળાના પ્રસિદ્ધ અને શ્રેષ્ઠ પુરુષો એકત્ર થયા હતા. આ સભામાં ૪૦૦૦ અધ્યાપક પંડિતો હતા. તે સભામંડપમાં રાજભવનના ઇષ્ટદેવ ગોપીનાથજીની મૂર્તિ ચાંદીના સિંહાસન ઉપર પધરાવવામાં આવી હતી. તે જોઈને હૅસ્ટી સાહેબનો ક્રોધાગ્નિ સળગી ઉઠયો. ક્રોધને ન રોકી શકવાથી તેઓ હિંદુ ધર્મ ઉપર તીવ્ર વાગ્બાણ છોડવા લાગ્યા. તેમણે હિંદુધર્મવિરુદ્ધ લેખ પણ લખવા શરૂ કર્યા. બંકિમચંદ્ર જેવો વિદ્વાન અને ધાર્મિક પુરુષ આ કેમ કરીને સહન કરી શકે ? તેમણે રામચંદ્રના નામથી તેમના લેખોના સચોટ જવાબ આપવા શરૂ કર્યા. તેમની આ લેખમાલાથી તેમનું અગાધ પાંડિત્ય જણાઈ આવે છે. પોતાના લેખોના સચોટ જવાબ મળતાં હૅસ્ટી સાહેબ તેના લેખકનું અસલ નામ જાણવાને આતુર થઇ રહ્યા હતા.

બંકિમચંદ્રની જાજપુરથી હાવરા બદલી થઈ. તે વખતે ઈ. વી. વેસ્ટ મૅકોટ સાહેબ હાવરામાં મેજીસ્ટ્રેટ હતા. થોડાજ દિવસમાં ઉક્ત સાહેબ સાથે બંકિમ બાબુને તકરાર થઈ. એક રેલ્વે સંબંધી મુકર્દમો બંકિમચંદ્રની કચેરીમાં મોકલવામાં આવ્યો. તે મુકર્દમાનું પરિણામ જાણવા માટે મેજીસ્ટ્રેટ સાહેબ અત્યંત ઉત્કંઠિત હતા. એક દિવસ તેમણે સાંભળ્યું, કે બંકિમચંદ્રે આરોપીને છોડી દીધો છે. સાહેબને તે અસહ્ય થઇ પડયું. તેઓ બહુજ નારાજ થઇને બંકિમ બાબુની કચેરીમાં ગયા.

બંકિમબાબુ પાસે તે વખતે એક બીજો મુકર્દમો ચાલતો હતો. સાહેબને જોઈને બંકિમચંદ્ર ઉભાયે થયા નહિ તેમજ તેમની સાથે કંઈ બોલ્યા પણ નહિ. સાહેબે કોર્ટના માનની ખાતર ટોપી ઉતારી. ત્યાર બાદ પ્લૅટફૉર્મની નીચે ઉભા રહીને બંકિમચંદ્રને સંબોધીને કહ્યું:–

"બંકિમ બાબુ ! રેલ્વેવાળા મુકર્દમામાં આપે આરોપીને છોડી દીધો ?"

બંકિમે એમને એમજ ખુરશી ઉપર બેઠાં બેઠાં કહ્યું "હા, તો—"

સાહેબઃ—આપે આરોપીને સજા કરવી જોઈતી હતી.

બંકિમ:—આપ આવા શબ્દો ઉચ્ચારીને કોર્ટનું અપમાન કરી રહ્યા છો. અત્યારે હું મહારાણીનો પ્રતિનિધિ છું.

સાહેબ:—આપે ભૂલ કરી છે; તે આપને બતાવવી જોઇએ.

બંકિમચંદ્ર વધારે વાદવિવાદમાં ન ઉતરતાં સાહેબ વિરુદ્ધ ઠુમાર લખવા લાગ્યા. સાહેબે જાણ્યું કે આ તો ભારે આફત આવી ! જે કદી સાંભળ્યું નથી, જોયું નથી, તેજ કરવા એક હિંદુસ્તાની મેજીસ્ટ્રેટ તૈયાર થયો છે ! બુદ્ધિમાન અને કાયદો જાણનાર સાહેબ સમજી ગયા કે તેનું આ કામ નિયમવિરુદ્ધ થયું છે. તેમણે તરતજ માફી માગી લીધી. બંકિમે પણ તેમને માફી આપી.

બંકિમે પોતાના મનમાં ધાર્યું હતું કે સાહેબો સાથે ઝગડો કરતાં કરતાં સંભવ છે કે કોઈ દિવસ નોકરી છોડવી પડશે. તેથીજ કાયદાની પરીક્ષા આપીને વકિલાત કરવાનો રસ્તો તેમણે પોતાને માટે કરી રાખ્યો હતો.

ઝગડા બાદ બે ત્રણ મહીનામાંજ વેસ્ટમેકોટ સાહેબની બદલી થઇ. તેઓ જો વધારે દહાડા હાવરામાં રહ્યા હોત તો જરૂર બંકિમ બાબુને થોડું ઘણું હેરાન થવું પડત. સાહેબે થોડા હેરાન કર્યા પણ હતા. તે વખતે બંકિમચંદ્ર કલકત્તામાં રહેતા હતા. તેઓ હમેશાં કલકત્તાથી હાવરા જતા હતા. સાહેબે હુકમ કર્યો કે તેમણે હાવરામાંજ રહેવું. બંકિમચંદ્ર તેમાં સગવડ ન હોવા છતાંયે કંઇ બોલ્યા નહિ અને હાવરામાંજ રહેવા લાગ્યા.

બંકિમચંદ્રના હૃદયમાં કર્તવ્યજ્ઞાન બહુ પ્રબળ હતું. પોતાના પરિવારના પ્રસંગોનાં અથવા નોકરીનાં કામોમાં કોઇએ કદી પણ તેમને કર્તવ્યવિમુખ જોયા નથી. ઉદાહરણતરીકે અહીં એક વાત લખવામાં આવે છે. તેઓ પોતાના કોઇ સગાને દર મહીને કંઇક ધનની મદદ કરતા હતા. આવી મદદ તેમના તરફથી બહુ લોકોને મળતી હતી. જેને ખાવાપીવાની તંગી હોય, જેઓ અનાથ હોય, તેમને થોડા રૂપીઆ માસિક આપવા એ તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય સમજતા હતા. જે સગાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તેની તરફ બંકિમચંદ્રને બહુ તિરસ્કાર હતો. તેઓ તેને ઊંડથીયે ખરાબ સમજીને તેનાથી છેટા રહેતા હતા; તોપણ દર મહીને થોડી ધનની મદદ તો આપ્યાજ કરતા હતા. તે સગા તરફ બંકિમચંદ્રને એટલી ઘૃણા હતી કે કદી તેનું નામ પણ જીભથી નહોતા લેતા અને તેમની કલમથી પણ લખતા ન હતા. તેને જે ધન તેઓ આપતા હતા તેને માટે પણ હિસાબમાં તે સગાના નામને બદલે 'ફિઝુલ ખર્ચ' એવું લખતા હતા.

હાવરામાં બંકિમચંદ્રની ફરીથી બદલી થઇ. હવે તેઓ ફર્સ્ટ ક્લાસ મેજીસ્ટ્રેટ થયા. માસિક પગાર રૂ. ૮૦૦) થયો. તે વખતે પુસ્તકોના વેચાણમાંથી પણ પૂરતી આવક થતી હતી. જીવનભરમાં તેમને પૈસાની તંગી નથી ભોગવવી પડી.

આગળ જતાં અલીપુરમાં બદલી થયા પછી એક વખત બંકિમચંદ્રની અદાલતમાં એક મુકદ્દમો ચાલતો હતો. મુકદ્દમો નજીવો–આબકારી કેસ–હતો. આબકારી-ખાતાએ મોકલેલો હતો. બંકિમચંદ્રે આરોપીને ગુનેગાર ઠરાવીને થોડો દંડ કર્યો. થોડા વખત પછી જીલ્લા મેજીસ્ટ્રેટ એકર સાહેબે " દંડ ઓછો થયો છે. " એવો અભિપ્રાય જજમેંટ ઉપર લખ્યો. બંકિમે કહ્યું " બરાબર દંડ કરવામાં આવ્યો છે. એમ મને ખાત્રી છે. આસામી ગરીબ છે. એટલાં રૂપીઆ આપતાં પણ તે હેરાન હેરાન થઇ જશે."

સાહેબે કહ્યુ " પરંતુ ગુન્હા પ્રમાણેજ દંડ તો થવો જોઇએ."

બંકિમે કહ્યું-"જનાબ, જ્યારે હું ન્યાયાધીશ થયો હતો ત્યારે આપતો પારણામાં હતા.

સાહેબ વચ્ચેથીજ અટકાવીને હસી પડયા અને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. બીજો કોઈ અંગ્રેજ હોત તો બહુજ નારાજ થાત, પણ ઉદારહૃદય એકર સાહેબે જરા પણ ખોટું ન લગાડયું.

એકવાર બીજી એક ઘટના થઈ હતી. ચોવીસપરગણાના રેવન્યુખાતાનું વાર્ષિક-સ્ટેટમેંટ નંબર ૧૦ આપવાનો વખત થઇ ગયો હતો. તે વખતે મહેસુલ ખાતું બંકિમચંદ્રના હાથમાં હતું. સ્ટેટમેંટ વખતસર તૈયાર ન થઇ શક્યું. અને તાકીદનો હુકમ આવ્યો. બંકિમચંદ્રે તેની કંઇ પરવા ન કરી. તે માત્ર એટલુંજ જોતા હતા કે કામકરનારાઓ તૈયાર કરવાની બનતી મહેનત કરે છે કે નહિ. તે લોકોને તનતોડ મહેનત કરતા જોઇને બંકિમચંદ્ર નિશ્ચિંત રહ્યા. ક્રમશઃ બોર્ડ તરફથી, સરકાર તરફથી, એમ ચારે બાજુથી તાકીદ ઉપર તાકીદ થવા લાગી. બંકિમચંદ્રે જરા પણ નહિ ગભરાતાં કંઇ પણ જવાબ ન આપ્યો. અને મેજીસ્ટ્રેટ સાહેબનું આસન ડોલ્યું. કહેવાય છે કે સરકાર તરફથી તેમના ઉપર તાકીદની ચિઠ્ઠી આવી હતી. છેવટે એકર સાહેબ બંકિમચંદ્રની કચેરીમાં ગયા અને પૂછ્યું "સ્ટેટમેંટ તૈયાર થઇ ગયું ? "

બંકિમ:— ના જી.

સાહેબ:— કેમ નથી થયું ?

બંકિમ:—અધિકારીઓ ખૂબ મહેનત કરીને કામ કરે છે. હું તેમને મારી નજ નાખી શકું.

સાહેબ ઉઠીને કામકરનારાઓની પાસે ગયા, અને આમ તેમ ફરતાં ફરતાં કામ જોવા લાગ્યા. જોઇને સંતુષ્ટ થયા અને કોઇને કંઇ પણ ન કહેતાં સરકારમાં લખી દીધું. એકર સાહેબની દયા અને ન્યાયપરાયણતા બતાવવા માટેજ અહીં આ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સાથે સાથે એ પણ ઉદ્દેશ છે કે વાચક સમજી શકે કે બંકિમ બાબુ ડરપોક દેશી અમલદાર ન હતા, કે જેથી ઉપરિ અમલદારોથી દબાઈ જઈ પોતાના ભાઇઓ ઉપર જુલમ કરે.

અહીં બંકિમચંદ્રની ન્યાયાધીશતરીકેની રીતભાત વિષે થોડો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. બંકિમચંદ્રના એક સગાએ આ સંબંધમાં જે લખ્યું છે તેજ અહીં આપવામાં આવે છે. તે લખે છે કેઃ—

"બંકિમ બાબુ અલીપુરમાં હતા ત્યારે હું પણ કોઇ કોઇવાર તેમની કોર્ટનું કાર્ય જોવા જતો હતો. એક વખત હાઇકોર્ટમાંથી એક યૂરોપીઅનબૅરિસ્ટર સાહેબ આવ્યા હતા, અને આરોપીના પક્ષનું સમર્થન કરતા હતા. બીજી બાજુના વકીલ તારકનાથ પાલિત હતા. તારક બાબુ બંકિમચંદ્રને સારી રીતે ઓળખતા હતા; પણ સાહેબ બહાદુર તદ્દન અજાણ્યા હતા. તેમણે ધાર્યું હશે કે એક દેશી ન્યાયાધીશ આગળ સાવધાનતાપૂર્વક બોલવાની કંઇ જરૂર નથી. તેઓ ટેબલપર હાથ પછાડીને, હાથથી જૂદી જૂદી રીતે ચાળા કરીને તથા મોંના હાવભાવ કરીને સાક્ષીને ગભરાવવા લાગ્યા. મેં જોયું કે બંકિમચદ્રનાં ભવાં ચઢી ગયાં હતાં, આંખોમાંથી અગ્નિ વરસતો હતો, હોઠ દાંતનીચે દબાવેલો હતો. હું સમજી ગયો કે મેઘ ગાજ્યા વિના નહિ રહે. તરતજ વજ્રપાત થયો. સાહેબે સાક્ષીને એક પ્રશ્ન પૂછ્યો. સાક્ષીના જવાબ આપતા પહેલાંજ બંકિમચંદ્ર એકદમ બોલી ઉઠયા— " સવાલ નકામો છે. "

સાહેબે આશ્ચર્યચકિત થઇને પૂછ્યું " નકામો ? "

બંકિમબાબુએ કહ્યું " બેશક નકામો ! "

બંકિમે તારક બાબુ તરફ જોઇને કહ્યું—"તારક બાબુ ! આપ તેની સાથે આપનો વખત નકામો ગુમાવશો નહિ."

આટલી નાની વાતથીજ સાહેબનું મોં લાલચોળ થઈ ગયું; પણ તેમણે વધારે વાદવિવાદ ન કર્યો. કદાચ તેઓ પોતાની ભૂલ સમજી ગયા હશે.

બંકિમ બાબુ થોડાજ શબ્દોમાં જેવો સખ્ત તિરસ્કાર કરતા હતા—થોડાજ શબ્દોમાં મહાન ઉપદેશ આપી દેતા હતા—એવો તિરસ્કાર અને ઉપદેશ બહુ ઓછા લોક કરી શકે છે. તેઓ નાનાં નાનાં કામ ઉપરથી દરેક માણસના વિષે અભિપ્રાય બાંધતા હતા. કોઇ કોઇવાર નાની નાની વાતોના આધારે મુકર્દમાનો પણ ફેંસલો આપતા હતા. તેમને એવો વિશ્વાસ હતો કે નાનાં નાનાં કામોમાંથીજ માણસનો સાચો પરિચય મળી શકે છે. કોઇ માણસની મોટી મોટી વાતો સાંભળીને અથવા તેને અમુક મોટા મંડળ કે કામમાં ભળેલો જોઇનેજ તેને મોટો ધારી લેવો ન જોઇએ.

આ વાતના ઉદાહરણતરીકે એક મુકર્દમાનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ. તેમની કચેરીમાં એક દિવસ એક સાધારણ મુકર્દમો રજુ થયો. એમાં પ્રતિવાદીના વકીલના પૂછવાથી સાક્ષીએ કહ્યું કે " મેં ચેક આપતાં જોયો હતો. " સાક્ષી નિરક્ષર અને નીચ જાતિનો હતો; પણ તે મુકર્દમો તેનીજ સાહેદી ઉપર આધાર રાખતો હતો. વકીલે બંકિમ બાબુને બહુ ચાલાકીપૂર્વક કહ્યું " હજુર, લખી લ્યો, સાક્ષીએ

ચેક આપતાં જોયા હતા."

હાકિમે વાત બરાબર સ્પષ્ટ કરવા માટે સાક્ષીને ફરીથી પૂછ્યું—" તમે શું આપતાં જોયું હતું ?"

સાક્ષીઃ—હજૂર, ચેક.

બંકિમઃ—તમને કોઇએ આ વાત શીખવીને મોકલ્યા છે કે શું ?

સાક્ષીઃ—કોઇએ નહિ, હજૂર !

બંકિમઃ—ચેક કોને કહે છે તે જાણો છો ?

સાક્ષી કંઇ જવાબ ન આપતાં વકીલ તરફ જોવા લાગ્યો.

હાકિમે ફરીથી પૂછ્યું—ચેક કોને કહે છે તે જાણો છો ?

સાક્ષીઃ—હજૂર, હું એટલું જાણું છું કે મહેસુલ ભર્યા પછી જમીનદાર ચેક આપે છે.

એટલે બંકિમ બાબુએ કહ્યું " સમજ્યો. તમે પોતે મુકર્દમાવિષે કશુંયે જાણતા નથી અને બીજાઓની શીખવણી પ્રમાણેજ સાક્ષી આપો છો. તમારા મુખમાંથી ચેક શબ્દ ન નીકળી શકે. તમે તો ચિક બોલો છો. હવે સાચું કહી દો, તમને કોણે શીખવ્યું છે ? નહિ તો હું હમણાંજ તમારા ઉપર ફોજદારી કરીશ."

એટલે સાક્ષીએ રડતાં રડતાં કહ્યું, વકીલ સાહેબે મને જે શિખવ્યું હતું તે પ્રમાણે મેં કહ્યું છે. વકીલ સાહેબે ધ્રુજતાં ધ્રુજતાં પોતાનો મુકર્દમો પાછો ખેંચી લીધો. આ રીતે એક નાની શી વાત ઉપરથી બંકિમ બાબુએ મુકર્દમાનું તત્ત્વ જાણી લીધું હતું.

બંકિમ બાબુ બહુ હોશિયારીથી તેમનું કામ કરતા હતા. પછીથી પણ ઉક્ત મેજીસ્ટ્રેટ સાહેબ જોડે તેમને ન બન્યું. અંતે બંકિમ બાબુએ નોકરી છોડીને પેન્શન લેવાનો વિચાર કર્યો. સન ૧૮૯૦ માં તેમણે પેન્શન માટે અરજી કરી, પણ અરજી નામંજુર થઈ. નામંજુર થાય એવુંજ હતું. તે વખતે એમની ઉંમર ત્રેપન વર્ષની હતી. પંચાવન વર્ષની ઉંમર પહેલાં પેન્શન મળતું નથી. હા, જો કોઇ રોગ થયો હોય તો જૂદી વાત. બંકિમચંદ્રને બહુમૂત્રના રોગ સિવાય બીજો કોઇ રોગ ન હતો. વળી તો તેમનું શરીર તંદુરસ્ત અને બળવાન હતું. એથી સરકારે બંકિમ બાબુની અરજી નામંજુર કરી. પણ એથી તો તેમની જીદ વધારે થઇ. કોઇ તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પડતું તો તેઓ ગાંડા જેવા થઈ જતા હતા. એ તેમની ટેવ હતી. જ્યાંસુધી તે અડચણને તેઓ દૂર કરતા નહિ, ત્યાંસુધી તેમની જીદ અને શક્તિ ક્રમેક્રમે વધ્યાજ કરતી.

સરકારે જ્યારે તેમની અરજી નામંજુર કરી ત્યારે તો તેમણે નોકરી છોડવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞાજ લીધી. રોગનું બહાનું કાઢવાથી તેઓ સહેજમાંજ છુટા થઇ શકે એમ હતું; પણ જુઠું બોલવું એ તેમને તદ્દન નાપસંદ હતું. બંકિમ બાબુ સદાયે સત્યના ઉપાસક હતા. કોઇએ તેમને કોઈ વાર મીઠુંમરચું ભભરાવીને વાત કરતાં જોયા નથી કે એક અક્ષર જૂઠું બોલતાં સાંભળ્યા નથી. બંકિમ બાબુના ભત્રીજા શચીશચંદ્રે

એક વાર રમેશચંદ્ર દત્તને એક સાધારણ જૂઠી વાત કહી હતી; તેટલા માટે તેમણે તેને કહ્યું હતું કે–" તું અત્યારથીજ જુઠું બોલતાં શીખ્યો તો આગળ જતાં શું શું નહિ શીખે ! "

બંકિમ બાબુએ નોકરીની બાબતમાં લેફ્ટેનંટ ગવર્નરની મુલાકાત લીધી. તે વખતે ઇલિયટ સાહેબ બંગાળાના ગવર્નર હતા. તેઓ અને તેમની પત્ની બંકિમ બાબુ ઉપર બહુ વિશ્વાસ રાખતાં. લેડી ઇલિયટના ખાસ આગ્રહથી બંકિમ બાબુએ જાતેજ "વિષવૃક્ષ" નવલકથાનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો હતો, અને તે તેમને અર્પણ કર્યો હતો.

એક દિવસ ત્રીજે પહોરે બંકિમ બાબુએ ગવર્નર સાહેબની મુલાકાત લીધી. સાહેબને સુખસમાચાર પૂછ્યા પછી તેમણે ગવર્નર સાહેબને પોતાની વિનતિ કરી. બધી વાતો સાંભળ્યા પછી સાહેબે હસીને પૂછ્યું " તમારી ઉંમર કેટલી છે બંકિમ બાબુ બંકિમે કહ્યું "ત્રેપન વર્ષ." સાહેબે કહ્યું–" આટલી ઉંમરે તમે પેન્શન લેવા ઇચ્છો છો ? " બંકિમે કહ્યું—" તેત્રીશ વર્ષથી નોકરી કરું છું. હવે કામ નથી થઇ શકતું." સાહેબે પૂછ્યું "તમારા શરીરમાં કંઇ રોગ છે ?" બંકિમે કહ્યું–" ખાસ કંઇ રોગ નથી."

સાહેબે જરા બીજી બાજુનો વિચાર કરીને પૂછ્યું–" તમે શું પુસ્તકો લખવાનો વખત કાઢવા માગો છો ? " બંકિમે કહ્યું–" થોડું થોડું એમ પણ ખરું." ગવર્નર સાહેબે કહ્યું–" બહુ સારૂં, હું તમારી અરજી મંજુર કરીશ."

બંકિમ બાબુ ધન્યવાદ આપીને સાહેબ પાસેથી જવાને તૈયાર થતા હતા, એટલામાં સાહેબે પૂછ્યું–" બંકિમ બાબુ ! તમે તેત્રીશ વર્ષથી હોશિયારીપૂર્વક કામ કર્યું છે. સરકાર તમારા ઉપર બહુ રાજી છે. તમારી કંઇ વિનતિ નથી ?"

બંકિમે ધન્યવાદ આપીને કહ્યું " નાજી."

સાહેબ:—તમારે તમારા કોઇ સગાવહાલા માટે ભલામણ કરવી છે ?

બંકિમ:—જો આપ કૃપા કરવા ઇચ્છતા હો તો મારા નાના ભાઇ પૂર્ણચંદ્રની ડાયમંડ હારબરથી મારી પાસેની કોઈ જગાએ બદલી કરી આપો.

સાહેબ:—આ તો બહુ સાધારણ વાત છે. તમારી બીજી કંઇ વિનતિ નથી ?

બંકિમ:—હાલ તો નથી હજૂર.

એમ કહીને બંકિમ બાબુ ચાલ્યા ગયા. એ પછી પૂર્ણ બાબુની બદલી અલીપુરમાં થઇ હતી.

બંકિમ બાબુએ પોતાને માટે કદી સરકારને પ્રાર્થના નથી કરી. સગાંવહાલાં માટે માત્ર ત્રણવાર તેમને વિનતિ કરવી પડી હતી. એકવાર મોટા જમાઇને માટે, બીજી વાર ભત્રીજા બિપીનચંદ્ર માટે અને ત્રીજી વાર ભત્રીજા શચીશચંદ્ર માટે. બીજાઓ આગળ વિનતિ કરતાં તેમને બહુ સંકોચ થતો હતો.

અંતે બંકિમચંદ્રની પેન્શનની અરજી મંજૂર થઈ ગઈ. તેત્રીશ વર્ષ અને એક મહીનો નોકરી કરીને સન ૧૮૯૧ માં બંકિમ બાબુએ પેન્શન લીધું. મહીને રૂા. ૪૦૦) નું પેન્શન મંજુર થયું. બે વર્ષ ત્રણ મહીના અને ત્રેવીશ દિવસ સુધી એ પેન્શન તેમણે ભોગવ્યું.

બંકિમચંદ્રના પેન્શન લેવા પહેલાં એકવાર એવી વાત ઉડી હતી કે તેમને જીલ્લા મેજીસ્ટ્રેટ બનાવવામાં આવશે; પણ સિવિલિયનોએ અડચણો નાખવાથી લેફ્ટેનંટ ગવર્નર સાહેબે આ પ્રસ્તાવ ઉડાવી દીધો હતો.

બંકિમ બાબુ કલકત્તાની વિશ્વવિદ્યાલય સભા (સેનેટ) ના સભ્ય હતા, પણ તે સભામાં બહુજ ઓછું જતા હતા. જ્યારે જતા હતા ત્યારે કોઈ પણ પક્ષમાં સામેલ ન થતાં પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય આપતા હતા. ખુશામતનું તો તેઓ નામ પણ જાણતા ન હતા જીવનપર્યંત તેમણે કોઇની ખુશામત કરી નથી. જીવનના વચલા ભાગમાં ઇશ્વરની થોડી થોડી ખુશામત કરી હતી. પછીના જીવનમાં તો તેમણે ભગવાનના ચરણોમાં પોતાનું તન–મન અને જીવન સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું હતુ.

બંકિમચંદ્ર કેટલાક દિવસ સુધી માછલી અને માંસ ખાવાનું છોડી દઇને હવિષ્યાન્ન જમતા; રામનામી દુપટ્ટો ઓઢતા; શુદ્ધ આચારથી રહેતા; અને નિત્ય ગીતા–પાઠ કરતા હતા. પણ જેમણે પચાસ વર્ષ સુધી માંસમચ્છી ખાધુ હતુ તેમનું શરીર હવિષ્યાન્નથી તંદુરસ્ત ન રહી શકયુ. તેઓ માંદા પડી ગયા છતાં પણ તેમણે કેટલાક વખત સુધી ટેક ન છોડી, પણ ટેક ટકી ન શકી. વૈદ્યના કહેવાથી તેમને છેવટે માંસ–ભોજન ચાલુજ કરવું પડયું.

પાદરી હેસ્ટી સાહેબે ઉપનામથી પત્ર લખનાર બંકિમ બાબુના લેખ અને તર્કકૌશલ્યથી વિસ્મિત થઇને તેમનો પરિચય કરવા ઇચ્છયું હતું. યૂરોપીય પંડિતોની મંડળી આગળ તેઓ તેમને ઓળખાવવા માગતા હતા. તે વખતે બંકિમ બાબુએ અભિમાનપૂર્વક કહ્યું હતું કે તેઓ અંગત માનના ભુખ્યા નથી. પોતાની જાતિની પ્રશંસાજ તેમને માટે બસ છે.

બંકિમ બાબુને સન ૧૮૯૨ માં નવા વર્ષની ખુશાલીમાં 'રાવબહાદુર' નો ખિતાબ સરકાર તરફથી મળ્યો હતો; પણ આ ખિતાબ બંકિમચંદ્રની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં બહુજ નજીવો હતો. જે ખિતાબ પોલિસ ઈન્સ્પેકટર યા શાળાના શિક્ષકો પણ મેળવતા હતા તે ખિતાબ બંકિમચંદ્ર જેવા ગુણવાન અને યશસ્વી પુરૂષને યોગ્ય કદી ન હોઇ શકે. તે વખતે આ વિષે થોડી ચર્ચા પણ ચાલી હતી.

પૂર્વોક્ત ઉપાધિ મળ્યા બાદ સન ૧૮૯૪ માં નવા વર્ષની ખુશાલીમાં બંકિમ બાબુને સી. આઈ. ઇ. નો ખિતાબ મળ્યો હતો. ૨૧ મી માર્ચને દિવસે યુનિવર્સિટી-

અર દરબાર ભરાયો; પરંતુ તે વખતે બંકિમ બાબુ મરણપથારીએ હોવાથી તેઓ તે દરબારમાં જઇ શક્યા ન હતા.

ખરેખર, બંકિમચંદ્ર ભારતમાં જન્મ્યા હતા, તેથીજ તેઓ ડેપ્યુટી કલેક્ટર થઇને અટકી ગયા. તેમણે નવલકથાઓ દેશી ભાષામાં લખી છે તેથીજ તેઓ માત્ર સી. આઇ. ઈ. થઇને રહી ગયા. આ બધો ભારતની માટીનોજ દોષ !

શ્રીમતી મિરિયમ નાઇટે બંકિમકૃત કૃષ્ણકાંતના વિલનો અનુવાદ કર્યો હતો. ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીના મહા યશસ્વી બ્લુમહાર્ટ સાહેબે તે અનુવાદની જે ભૂમિકા લખી હતી. તેનો કંઇક ભાગ નીચે ઉતારવામાં આવે છે.

' બંકિમચંદ્ર ચટર્જી ભારતના નિઃસંદેહ સર્વોત્તમ નવલકથાકાર હતા. બંગાળી લેખનશૈલીને ઉન્નત અને બંગાળી સાહિત્યને રોચક બનાવવામાં તેમણે જે કામ કર્યું છે. તે બીજો કોઇ લેખક કરી શક્યો નથી. તેમના અનેક દેશબંધુઓનાં નકામાં અને જલદી નાશ પામે એવાં પુસ્તકો ઉપર તેમણે કરેલી સખ્ત સમાલોચનાઓએ અને હિંદુ સામાજીક જીવનના દોષો અને ન્યૂનતાઓના તથા મલિન અને ફોગટિયા હિંદુધર્મથી થતાં અનિષ્ટોના તેમના નિર્ભય દિગ્દર્શને બંગાળી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સખ્ત પરિવર્તન કરી નાખ્યું છે. "

"તેઓ પોતે એક સમર્થ લેખક હતા. તેમના ગ્રંથો ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે તેમનામાં વર્ણન કરવાની, તેમજ માનવજીવનનાં સ્વાભાવિક ચિત્ર આંકવાની કેટલી અદ્‌ભુત શક્તિ હતી. એજ કારણથી તેમનાં પુસ્તકો આટલાં બધાં મનોરંજક અને શિક્ષાપ્રદ થયાં છે. "

" જીવનના અંતિમ કાળમાં બંકિમચંદ્ર હિન્દુધર્મની સંશોધિત પદ્ધતિના પ્રતિપાલક અને ભગવદ્‌ગીતાના શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનના ઉપદેશકના રૂપમાં દેખાતા હતા. "

" બંકિમચંદ્ર માનસિક અને વૈજ્ઞાનિક શોધખોળના સુયોગ્ય પ્રકાશક હતા. અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત ભાષાઓ ઉપર પણ તેમનો સંપૂર્ણ કાબૂ હતો. "

પીસાઇ—રિપ્રિઝેન્ટેટીવ ઇન્ડિયન્સમાં લખ્યું છે કે—" ગદ્યરચનાના રાજમાર્ગને છોડીને નવે માર્ગે વળવા માટે બંગાળમાં મધુસૂદન દત્તની જેમ, બંકિમચંદ્ર ચટર્જીની પણ મશ્કરીઓ થતી હતી. છિદ્ર શોધનારાઓ ઉભા થતાં કંઇ વાર લાગતી નથી. તેમાંના ઘણાએ તેમની લેખનશૈલી, રચના, વસ્તુસંકલના અને વિચિત્ર કલ્પનાઓની સખ્ત સમાલોચના કરી તેમને ભલા-બુરા કહ્યા; પણ બંકિમચંદ્ર આ બધી તીવ્ર સમાલોચનાઓને પી ગયા. તેમણે તેની કંઇ પણ પરવા ન કરી અને બંગાળમાં ગદ્ય સાહિત્યનો નવો યુગ સ્થાપવામાં સફળ થયા. "

સ્વર્ગસ્થ રમેશચંદ્ર દત્તે તેમના " બંગ સાહિત્ય " નામના કિંમતી પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે:—

"મધુસૂદન દત્તનું પદ્યમાં જે સ્થાન છે તેજ સ્થાન ગદ્યમાં નવી લેખનશૈલીના પ્રવર્તક અને નવા ભાવના પ્રકાશક બંકિમચંદ્રનું છે. કલ્પનામાં, ઉજ્જ્વળ વર્ણનમાં, વિચારશક્તિમાં અને વર્ણનચાતુર્યમાં મધુસૂદન દત્ત અને બંકિમચંદ્ર ચટર્જી આ સદીના બીજા લેખકો કરતાં કેટલાય ઉચ્ચતર કોટિના છે. કવિ મધુસૂદનદત્તની કલ્પનાઓ વધારે ઉંચી અને શ્રેષ્ઠ છે તો નવલકથાલેખક બંકિમની કલ્પનાઓ વધારે જૂદી, વધારે મનોરંજક અને આપણા કોમળ ભાવોપર વધારે અસર કરે તેવી છે."

'પ્રદીપ' માસિકના પહેલા અંકમાં સ્વર્ગસ્થ ચંદ્રનાથ વસુએ લખ્યું હતું કે-"પણ ત્યાંસુધી મેં બંકિમબાબુને જોયા ન હતા. જોયા વિના બધા લોકો સામાન્ય રીતે જે પ્રમાણે કરે છે તે પ્રમાણે હું પણ મનોમન તેમના સ્વરૂપ અને મૂર્તિની કલ્પના કરતો હતો. બંકિમ બાબુને જેમણે જોયા હતા તેઓમાંથી કોઇ કોઇ મને કહેતા કેઃ-"બંકિમના ચહેરામાંથી બુદ્ધિ વરસે છે." પણ જ્યારે મેં તેમને જોયા તો તે પેલી કલ્પિત મૂર્તિ શરમાઇને કોણ જાણે ક્યાંય સંતાઇ ગઇ! આજથી ૨૨-૨૩ વર્ષ ઉપર એક વખત કલકત્તામાં અંગ્રેજી ભણેલા પુરુષોના કૉલેજ રિયુનિયન (સ્નેહસંમેલન) નામક વાર્ષિક ઉત્સવમાં હું ગયો હતો. કૃષ્ણચંદ્ર બેનરજી, રાજેંદ્રલાલ મિત્ર, પ્યારીચરણ, પ્યારીચંદ્ર, રામશંકર, ઇશ્વરચંદ્ર, બંકિમચંદ્ર વગેરેની પેઠે "હું પણ એક કૉલેજનો ગ્રેજ્યુએટ છું. હું પણ તેમના જેવો છું." એવી આત્મશ્લાઘાના ભાવથી હું ત્યાં ગયો હતો. મને વિશ્વાસ છે કે મારી માફક એવાજ અભિમાન-પૂર્વક ઘણા ખરા માણસો ત્યાં જતા હતા. પરસ્પર સદ્ભાવ પેદા કરવાનો અને બંધુભાવનો પ્રચાર કરવાનો ઉદ્દેશ તો બહુ થોડાજ માણસોનો હતો. હું તે સમયના કૉલેજ રિયુનિયન ઉત્સવનો સહાયક મંત્રી હતો અને રાજા સૌરીંદ્રમોહન ઠાકુર મંત્રી હતા. મંત્રી મહાશયના મોટાભાઇના મરકત-કુંજ નામના પ્રસિદ્ધ બાગમાં ઉત્સવસ્થાન હતું. હું મહેમાનોનું સ્વાગત કરતો હતો તેટલામાં એક વિજળી જેવા માણસે સભામાં પ્રવેશ કર્યો. હું બીજાઓનું જેવી રીતે સ્વાગત કરતો હતો તેજ પ્રમાણે તેમનું પણ સ્વાગત કર્યું. પણ તેજ વખતે કંઇક ગભરાવા લાગ્યો. એક મિત્રને મેં પૂછ્યું કે એ કોણ છે? જવાબ મળ્યો-બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય. હું તરતજ તેમના તરફ દોડતો દોડતો ગયો અને કહ્યુંઃ-હું જાણતો ન હતો કે આપ બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય છો. એકવાર પુનઃ હું આપ સાથે હસ્તમિલન કરી શકું? સુંદર હાસ્ય કરતાં કરતાં બંકિમ બાબુએ હાથ 'લાંબો કર્યો. જોયું તો હાથ ગરમ હતો. તે ગરમી હજુસુધી જાણે મારા હાથમાં રહી હોય એમ મને લાગે છે."

જગપ્રસિદ્ધ શ્રીયુત રવિન્દ્રનાથ ઠાકુરે 'સાધના' પત્રમાં લખ્યું હતું. કેઃ-"એક દિવસે મારા સગા પૂજ્યપાદ શ્રીયુત સૌરીંદ્ર મોહન ઠાકુર મહોદયના નિમંત્રણથી તેમના મરકત-કુંજ બાગમાં કૉલેજ રિયુનિયન નામનું એક સંમેલન થયું હતું.

કેટલા દિવસની વાત છે તે બરાબર યાદ નથી. હું તે વખતે બાળકજ હતો. તે દિવસે ત્યાં મારે અનેક યશસ્વી લોકો સાથે સમાગમ થયો હતો. તે પંડિત મંડળીની વચ્ચે એક સીધા ઉંચા શરીરના, ગોરા, કૌતુકથી પ્રફુલ્લ મુખવાળા, ચંપલ પહેરેલા અને બન્ને હાથ બગલમાં ઘાલેલા પ્રૌઢ પુરૂષ ઉભા હતા. દેખતાંજ મને તેઓ બધાથી જૂદા પડતા આત્મનિમગ્ન જેવા લાગ્યા. બીજા બધા સામાન્ય માણસો લાગતા હતા; ત્યારે તેઓ એકલાજ શ્રેષ્ઠ માણસ જેવા લાગતા હતા. તે દિવસે બીજા કોઇને ઓળખવાનું મને કૌતુહલ ન થયું; પણ તેમને જોઇને તો હું, મારો સાથી અને બીજો એક બાળક બહુ આતુર થયા. ખબર કાઢતાં માલમ પડ્યું કે તેઓજ અમે જેનાં દર્શનની ઘણા દિવસથી ઇચ્છા કરતા હતા તે લોકવિશ્રુત બંકિમચંદ્ર ચટર્જી છે."

બંકિમ બાબુની લખવાની રીત જરા વિચિત્ર હતી. તેઓ પાકા પૂંઠાની ચોપડીમાં વાર્તાનું ખોખું તૈયાર કરીને લખવા બેસતા. દરેક પ્રકરણની મોટી મોટી વાતો સવારે નક્કી કરી લેતા; જેમકે-ક્યા ક્યા બનાવોનો સમાવેશ થશે-ક્યાં ક્યાં સ્ત્રી પુરુષ પાત્રો આવશે વગેરે. પણ તે નક્કી કરેલો નિયમ વારંવાર ફરતો હતો. એટલે સુધી કે એક બે પ્રકરણ કાઢી નાખવામાં આવતાં, તો બે એક પ્રકરણ ફેરવાઇને નવું રૂપ પણ ધારણ કરતાં. બીજો કોઈ પણ ગ્રંથકાર કદાચ આટલી કાપકુપ અને આટલું પરિવર્તન નહિ કરતો હોય-આવી રીતે સંપૂર્ણ લખેલાં આખાંનાં આખાં પ્રકરણ ઉડાવી દેતો નહિ હોય. શચીશબાબુ આ સંબંધમાં લખે છે કે-"મેં કેટલાય ખાસ ગ્રંથકારોની હસ્તલિખિત પ્રતો જોઇ છે. મારા સસરા બાબુ દામોદર મુખોપાધ્યાય કદી એક લીટી પણ ફેરવતા ન હતા; રમેશ બાબુ લખેલું ખોખું નહોતા કરતા પણ વધારતા હતા; હેમચંદ્ર બેનરજી બહુજ ઝડપથી લખતા હતા અને છેવટે થોડો ઘણો ફેરફાર કરતા હતા; અને માત્ર બંકિમચંદ્રજ સારી પેઠે ફેરફાર કરતા હતા. લખતી વખતે પણ તેઓ ફેરફાર કરતા, બીજે દિવસે પણ કરતા, અને છ મહીના, વર્ષ તથા બે વર્ષ પછી પણ કરતા હતા. જ્યાંસુધી લેખ તેમની રુચિ અનુસાર નહોતો બની રહેતો ત્યાંસુધી તેમને સંતોષ નહોતો વળતો; અને ત્યાંસુધી તેઓ યોગ્ય ફેરફાર કર્યેજ જતા. એકાદ બાબત અથવા તો ભાવને ખાતર આટલો વખત ગાળતાં મેં બીજા કોઇને નથી જોયા."

"જ્યાંસુધી તેઓ સરકારી કામ કરતા હતા ત્યાંસુધી તો તેઓ અમુક સમયેજ લખતા હતા; પરંતુ સરકારી નોકરીમાંથી પેન્શન લીધા પછી તો બંકિમબાબુ બધો વખત થોડું ઘણું લખ્યા કરતા. રાત્રે જાગીને લખવાની ટેવ ધીમે ધીમે તેમણે છોડી દીધી હતી. સવારે, બપોરે, ત્રીજે પહોરે, સાંજે-જ્યારે પણ વખત મળતો ત્યારે કંઇ ને કંઇ તેઓ લખતા. થોડો પણ વખત નકામો જવા દેતા નહિ."

"લખતી વખત તેઓ કોઇવાર વરસાદની તૈયારીવાળા વાદળની પેઠે ગંભીર તો કોઇવાર બાળકના જેવા ચંચળ દેખાતા હતા. કોઇવાર તેઓ એકાદજ લીટી લખીને તેને છેકી નાખતા; વળી કંઇ વિચાર કરતા અને પાછા લખવાનો પ્રયત્ન કરતા; અને પાછા કલમ આઘી મૂકીને ઉભા થઇ જતા હતા. ઉઠીને કોઇવાર આમ તેમ ફરતા તો કોઈવાર બારી પાસે ઉભા રહીને આઘેનાં મકાનો જોતા; અને કોઇવાર કોઇ પુસ્તક યા ચીજ ઉપર હાથ ઘસતા હતા. તે વખતે તેઓ બાહ્યજ્ઞાનરહિત થઈ જઈને આંતર જગતમાંજ તલ્લીન થઇ જતા હોય એવું મને નથી લાગ્યું. લખતી વખતે અમારામાંથી કોઇ બાળક તેમની પાસે જતું તો તેઓ કદી નાખુશ થતા નહિ. તે એટલે સુધી કે વાતચીત પણ કરતા હતા. ઘણા દિવસ એવા પણ જતા કે પ્રયત્ન કરવા છતાં તેઓ એક લીટી પણ લખી શકતા નહિ; અને જો લખતા તો તેને છેકી નાખતા. વળી બીજા હાથ પર એવા દિવસો પણ જતા કે જ્યારે તેમની કલમ પૂરવાળી નદીની પેઠે ઝડપથી ચાલ્યા કરતી; અને તેઓ બાહ્યજ્ઞાનરહિત થઇને પોતાના લેખન કાર્યમાં તન્મય બની જતા હતા."

સાનકીભાંગાવાળા મકાનમાં બંકિમચંદ્રને એક દિવસ તેમના જમાઈ સ્વર્ગસ્થ કૃષ્ણધન મુકરજીએ પૂછ્યું કે "આપ આપની કૃતિઓમાંથી કયા પુસ્તકને શ્રેષ્ઠ માનો છો ?" બંકિમે કહ્યું–"પહેલા તમેજ કહો." કૃષ્ણધન બાબુએ હસીને કહ્યું–"હું મુખથી નહિ કહું–લખી રાખું છું. હું માત્ર એટલુંજ જાણવા ઇચ્છું છું કે મારા મત સાથે આપનો મત મળે છે કે નહિ."ત્યાર બાદ જરા વિચાર કરીને બંકિમચંદ્રે કહ્યું–"કમલાકાંતનું દફતર." કૃષ્ણધન બાબુએ પણ કાગળ ફેરવીને બતાવ્યું. તેમાં પણ લખ્યું હતું કે–કમલાકાંતનું દફતર.

બંકિમના મૃત્યુ પહેલાં બે ચાર વર્ષ ઉપર એક દિવસ તેમની મોટી કન્યા શરત્ કુમારી દેવીએ તેમને કહ્યું હતું–"પિતાજી ! તમારા "વંદે માતરમ્" ગીતને લોકો બહુ પસંદ નથી કરતા. બંકિમે પૂછ્યું:–"શું તું પણ પસંદ નથી કરતી ?" કન્યાએ કહ્યું:–"હા, એ તો મને પણ બહુ પસંદ નથી. એ મહાપુરુષે ગંભીર વાણીથી કહ્યું:– "એક દિવસ–વીસ ત્રીસ વર્ષ પછી–એક દિવસ એવો આવશે કે એજ ગીત આખા બંગાળાને નવીન ભાવમાં તરબોળ કરી દેશે–બંગાળીઓની આંખો ખોલી નાખશે." આ ભવિષ્યવાણી કેટલી સાચી પડી છે, તે આખો દેશ જાણે છે. હવે તો બંગાળામાંજ નહિ પણ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં આ ગીતના સૂર ગાજી રહ્યા છે.

બંકિમબાબુ છેલ્લા દિવસોમાં જ્યારે સાનકી ભાંગાવાળા ઘરમાં રહેતા હતા ત્યારે દર રવિવારે નીચેના સાહિત્યસેવકો તેમને ત્યાં આવતા હતા:–ચંદ્રનાથ બસુ, હેમચંદ્ર બેનરજી, રામકૃષ્ણ મુકરજી, યોગેન્દ્રનાથ ઘોષ, અક્ષયચંદ્ર સરકાર, કૃષ્ણબિહારી સેન, મુરલીધર સેન, નીલકંઠ મજમુદાર, દામોદર મુકરજી. કોઈ કોઇવાર તારાપ્રસાદ

ચટર્જી,ઇન્દ્રનાથ બેનરજી, કાલીપ્રસન્ન ઘોષ, ગોવિંદચંદ્ર દાસ વગેરે મહાશયો પણ આવતા હતા. એ બધા ઉચ્ચ કોટીના લેખક ગણાતા હતા.

એક દિવસ એક માણસે મહાત્મા ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર સમક્ષ બંકિમબાબુની બહુ નિંદા કરી. વિદ્યાસાગર સ્વાભાવિક મંદ હાસ્યપૂર્વક આખર સુધી બધી વાત સાંભળી રહ્યા. સાંભળી રહ્યા પછી તેમણે કહ્યું–"તમારી વાતો સાંભળીને બંકિમચંદ્ર ઉપર મને બમણી શ્રદ્ધા બેઠી છે. જે માણસ આખો દિવસ સરકારના કામમાં મશગુલ રહેવાની સાથે રાતદિવસ ખરાબ કામોમાં પણ રોકાયલો રહે તે માણસ પુસ્તકો લખવાનો વખત કયાંથી કાઢી શકે ? બંકિમ બાબુની ચોપડીઓથી તો મારા કબાટનું એક ખાનું ભરાઇ ગયું છે." નિંદા કરનાર તો નીચું જ ઘાલી રહ્યો !

એક દિવસ સ્વર્ગસ્થ સર ગુરુદાસ બેનરજી બંકિમચંદ્રને મળવા ગયા હતા–બન્ને વચ્ચે તે વખતે બંગાળી ભાષાની તે સમયની સ્થિતિ સંબંધી થોડો વાદવિવાદ થયો હતો. ગુરુદાસ બાબુએ તે વખતે કહ્યું હતું "બંગાળી ભાષાને આટલી સરળ બનાવી દેવાથી કામ નહિ ચાલે. તેના ગાંભીર્યનું પણ રક્ષણ અવશ્ય કરવું જોઇએ." બંકિમચંદ્ર આનો કંઇ પણ જવાબ નહિ આપતાં ફક્ત થોડું હસ્યા. ત્યારબાદ બન્ને જણ ગાડીમાં બેસીને ફરવા ગયા. કલકત્તાની સડક હતી–આસપાસ અનેક દુકાનો હતી. બંકિમચંદ્રે તે બતાવીને કહ્યું–" બન્ને પડખે દુકાનોની હાર છે." ગુરુદાસ બાબુ જરા આશ્ચર્યચકિત થઇને બંકિમબાબુના મુખ તરફ જોવા લાગ્યા. જોયું તો બંકિમબાબુના હોઠપર હાસ્યરેખા હતી. એટલે ગુરુદાસ બાબુ સમજી ગયા કે બંગાળી ભાષામાં ગાંભીર્યનું રક્ષણ કરવાના ઉપદેશનો આ માર્મિક ઉત્તર છે.

બંકિમચંદ્રના એક પિતરાઇ ભાઇ હતા. તેમનું નામ રાખાલચંદ્ર હતું. તેમણે છીટગઢમાં વિવાહ કર્યો હતો. ત્યાં તેમનો એક સંબંધી હતો. તેનું નામ દ્વારકાદાસ ચક્રવર્તી હતું. તેઓ અકમર કાંટાલપાડામાં આવતા જતા હતા. બંકિમબાબુ સાથે પણ તેમને ગાઢ પરિચય હતો. બંકિમબાબુ જ્યારે હુગલીમાં ડેપ્યુટી મેજીસ્ટ્રેટ હતા અને નિત્ય હોડીમાં બેસીને ઘેરથી હુગલી જતા હતા, તે વખતે એક દિવસ દ્વારકાદાસે પણ બંકિમની સાથે હુગલી જવાની ઇચ્છા દર્શાવી. બંકિમે સહર્ષ કહ્યું–"બહુ સારું. બન્ને જણ હોડીમાં બેઠા. રસ્તામાં દ્વારકાદાસ એક મુકર્દમાની વિગત કહેવા લાગ્યા. મુકર્દમો ફોજદારી હતો. બધી વિગત કહ્યા બાદ દ્વારકાદાસે કહ્યું:–" બંકિમબાબુ, મારા એક મિત્રે આ મુકર્દમો ચલાવ્યો છે. આપની કચેરીમાં તે મુકર્દમો છે. આસામીને શિક્ષા કર્યા વિના ન છોડશો."

બંકિમબાબુ આવો અયોગ્ય આગ્રહ સાંભળીને તપી ઉઠયા. જ્ઞાનશૂન્ય જેવા થઇ જઇને તેઓ પોકારી ઉઠયા.–" હોડી ભીડાવી દો." પાસેજ રેતી હતી તેમાં માછીએ હોડી ભીડાવી દીધી. બંકિમે માઝીને કહ્યું–" આ માણસને હોડીમાંથી ઉતારી કાઢો."

દ્વારકાંદાસ તરતજ હોડીમાંથી કૂદી પડયા; અને પછો કાંટાલપાડામાં દેખાજ ન દીધી. !

ચચુડામાં પ્રતિવર્ષ ચૈત્ર મહીનાના અંતમાં બહુ ધામધૂમથી એક મેળો ભરાય છે. આજથી ચાલીશ વર્ષ પહેલાં બંકિમબાબુ હુગલીમાં ડેપ્યુટી મેજીસ્ટ્રેટ હતા. તે વર્ષે એ મેળામાં બહુ ભીડ થઈ હતી. ચચુડાની સામે પારથી બહુ લોકો મેળો જોવા આવ્યા હતા. એક દિવસ ત્રીજે પહોરે બંકિમચંદ્રે જોયું કે એક નાનીશી હોડીમાં બહુ લોકો ચઢી બેઠા છે; અને તેમાં હવે તલ જેટલીયે જગ્યા નહિ છતાં માછી લોકો બીજા ઉતારૂઓને ચઢાવ્યે જાય છે।

બંકિમે માછીને મના કરી કાયદાની બીક બતાવી પણ તેણે કંઇ સાંભળ્યું નહિ. તેની મરજીમાં આવે તેટલાં માણસો ભરીને તેણે હોડી હંકારી. થોડે દૂર જતાંજ હોડી ઉંધી વળી ગઈ. હોડી બહુ ઉંડા પાણીમાં ગઈ નહોતી એટલે કોઇ મર્યું નહિ. બંકિમે તેજ ઘડીએ માછીને પોલિસને સોંપી દીધો. પોલિસે તેના ઉપર મુકર્દમો ચલાવ્યો. માછીનુ નામ ગોવિંદ હતું, લોકો તેને ગોબો કહેતા હતા. તેનું ઘર કાંટાલપાડાની પાસે મલ્લહપાડા (માછીવાડા) માં હતું. તેને સ્ત્રી અને બે છોકરીઓ હતી. મેજીસ્ટ્રેટે તેને ગુનેગાર ઠરાવીને ત્રણ મહીનાની સજા કરી. તે અભાગીઆના ભાગ્યમાં જેલમાંથી બહાર આવવાનુ ન હતું. ત્યાંજ તેનું મૃત્યુ થયું મૃત્યુના સમાચાર સાંભળીને બંકિમ સ્તબ્ધ થઇ ગયા. આ ઘટનાથી બંકિમના મનપર શી અસર થઇ હશે, તે તો પ્રભુ જાણે; પરંતુ એ પછીથી જ્યાંસુધી તે માછીની સ્ત્રી જીવતી રહી ત્યાંસુધી બંકિમબાબુ તેને માસિક મદદ આપતા રહ્યા.

"બંગલક્ષ્મી" નામનું શ્રેષ્ઠ પુસ્તક લખનાર બાબુ અનુકુળચંદ્ર મુકરજીનું એક સાપ્તાહિક પત્ર હતું. તેનું નામ 'પ્રકૃતિ' હતું. અનુકુળ બાબુજ તેના માલિક અને સંપાદક હતા. સ્વર્ગસ્થ કવિ ગોવિંદચંદ્ર દાસે આ પત્રમાં એક કવિતા લખી હતી. તે કવિતા ભાવલના રાજા અને સ્વ૦ કાલીપ્રસન્ન ઘોષપર કટાક્ષના રૂપમાં લખેલી હતી. કવિતા વાંચતાંજ કાલી બાબુ સળગી ઉઠયા. તેમણે ઢાકાના મેજીસ્ટ્રેટની અદાલતમાં દાવો નોંધાવ્યો. સ્થાનિક વકીલ મુખ્તાર બધા કાલી બાબુના પક્ષમાં ભળ્યા. ખર્ચ કદાચ રાજા સાહેબનું હશે. દરિદ્ર સાહિત્યસેવક અનુકુલ બાબુ ઉપર ભારે દુઃખ આવી પડયું. તેમણે ડરી જઇને ડેપ્યુટી મેજીસ્ટ્રેટ બાબુ રામશંકર સેનનો આશરો લીધો. સેનબાબુએ રાજીનામા માટે બહુ પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમનું કાંઇ વળ્યું નહિ

અંતે અનુકુલ બાબુ બંકિમચંદ્રને શરણે ગયા. બંને વચ્ચે પહેલેથી કંઇ ઓળખાણ ન હતું. વળી પરિચયનું કંઇ કામ પણ ન હતું. સાહિત્યસેવક કે સાહિત્યચર્ચામાં આનંદ લેનાર કોઇ પણ હોય, તો તે બંકિમને મન પોતાનો સંબંધી હતો. અનુકુલ બાબુના દુઃખની કહાણી સાંભળીને બંકિમ બાબુનું હૃદય પીગળી ગયું. તેમણે તેજ વખતે કાલીપ્રસન્ન બાબુને લખ્યું "સાહિત્યસેવાને લીધે અનુકુલચંદ્રપર વિપત્તિ આવી

છે. તેમના વિરુદ્ધનો મુકદ્દમો ઉઠાવી લેશો તો મારા ઉપર તમારો આભાર થશે."

ક્ષાસી બાબુ બંકિમ બાબુનો બોલ પાછો ન વાળી શકયા. તેમણે તરતજ મુકદ્દમો પાછો ખેંચી લીધો. અનુકુલ બાબુએ પોતાના પત્રમાં માફી માગી લીધી.

બંકિમ બાબુ પોતાની દીકરી શ્રીમતી શરત્‌કુમારીને બહુ ચાહતા હતા. એટલો સ્નેહ કદાચ તેમને દુનિયામાં બીજા કોઈ ઉપર નહિ હોય. ઉદાહરણરૂપે એ વિષેની થોડી વિગત નીચે આપવામાં આવે છેઃ-

બંકિમ બાબુને બે રસોઇઆ હતા, પણ તેઓ થાળી પીરસીને લાવતા ન હતા. આ કામ પોતાની ઇચ્છાથી શરત્‌કુમારી કરતી હતી. તેને પિતાની સેવા કરવામાં આનંદ આવતો હતો અને પિતાને પણ તે સેવા ગ્રહણ કરવામાં આનંદ થતો. એક દિવસ રાત્રે કન્યાએ પિતાનું ભાણું પીરસીને બૂમ પાડી કે "પિતાજી ! થાળી પીરસી છે, જમવા ચાલો." પિતાએ કંઇ જવાબ ન આપ્યો. તેઓ તે વખતે ઓરડામાં આંખો બંધ કરીને ખુરશીપર બેઠા હતા અને કન્યા ઓસરીમાં ઉભી હતી. પિતાનો જવાબ ન મળતાં કન્યાએ ફરી બૂમ મારીઃ—"પિતાજી ચાલો." પિતા શાંતજ રહ્યા. અંતે બંકિમની ભાભીએ પાસે જઇને કહ્યુંઃ—"ઉંઘી ગયા કે શું ?" બંકિમે કોમળ સ્વરે કહ્યુંઃ—"જરા ચૂપ રહો-શરત્ બૂમ પાડે છે, મને સાંભળવા દો." એક નવલકથા લખીને જે ભાવ ન સમજાવી શકાય તે ભાવ બંકિમે આ પ્રમાણે બે ચાર શબ્દોમાં પ્રગટ કરી દીધો !

બંકિમચંદ્રના પાછલા જીવનમાં એક દિવસ તેમનો કોઈ અંતરનો મિત્ર કલકત્તાના પાટલડાંગાવાળે ઘેર આવ્યો હતો. મુલાકાત ઘણા વખતે થઇ હતી. મિત્ર આવતાંજ "ગુડ મોર્નિંગ" (સલામ) કરી અને શેકહેન્ડ (હસ્તધુનન) કરવાના ઇરાદાથી હાથ લંબાવ્યો. બંકિમચંદ્રે તેના હાથને પોતાના હાથમાં ન લેતાં કહ્યું "ભાઇ ! એ સમય હવે જતો રહ્યો છે. મિત્ર મહાશયે કહ્યું—"ના, વખત બદલાયો હોય એમ લાગે છે." બંકિમચંદ્રે હસીને કહ્યુંઃ—"તમે કાયસ્થ છો, હું બ્રાહ્મણ છું. તમે પ્રણામ કરો, હું આશીર્વાદ આપું. એનોજ નિયમ છે. શેકહેંડની શી જરૂર છે ?"

બંકિમચંદ્ર જે રીતે ઉપદેશ આપતા હતા તેમાં પણ એક વિશેષતા હતી. ચટર્જી વંશમાં કોઇ માણસ બહારના કોઇ માણસ પાસેથી મંત્ર નહોતા લેતા. બંકિમચંદ્રના કુળની પુરાણી પરિપાટી છે કે પોતાનાજ વંશના કોઇ વૃદ્ધ અને યોગ્ય પુરુષ પાસેથી મંત્ર મેળવવો. આ પ્રથા અનુસાર બંકિમના વંશના કોઈ પુરુષે બંકિમ પાસેથી મંત્ર લીધો હતો. બંકિમે મંત્ર આપી નવદીક્ષિત શિષ્યને કેવળ એજ ઉપદેશ આપ્યો હતો કે "હમેશાં એટલું યાદ રાખજે કે હું બ્રાહ્મણ છું." ઉપદેશ ટુંકો હોવા છતાં કેવો મહાન છે ! કેટલા થોડા શબ્દોમાં કેવો મહાન ઉપદેશ !

બંકિમચંદ્ર જ્યારે બહેરામપુરમાં હતા, ત્યારે કોઇ વર્તમાનપત્રના સંપાદક મહા-

-શય પૈસા લેવા માટે કલકત્તાથી બંકિમ બાબુ પાસે ગયા. પૈસા શાને માટે જોઈતા હતા તેની ખબર નથી. સંપાદક મહાશય પહેલાં જાતે પ્રયત્ન કરતાં ફળીભૂત ન થયા એટલે તેમણે બંકિમને પકડયા. બંકિમે રાણી સુવર્ણમયીને આગ્રહ કર્યો. રાણીએ તેજ ઘડીએ રૂ. ૪૦૦) આપ્યા. ત્યારબાદ બંકિમચંદ્રના મનમાં શંકા થઇ કે આ પૈસા યોગ્ય રસ્તે વપરાયા નથી. પોતાના પ્રયત્નથીજ એ રકમ અપાયલી હોવાથી તેઓ બહુ ક્ષોભ પામ્યા. તેમણે તે રકમ દાતાને પાછી ભરી જવા આગ્રહ કર્યો. સંપાદકજી પચાવેલી રકમ પાછી આપવા કબુલ ન થયા. એટલે બંને વચ્ચે સખ્ત વાતચીત શરૂ થઇ અને અંતે બંનેનો સંબંધ છૂટી ગયો.

સંપાદકજીએ બદલો વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેમના હાથમા જે વર્તમાનપત્ર હતું તેનાં કોલમોમાં બંકિમવિરુદ્ધ જોરદાર ભાષામાં લેખ આવવા લાગ્યા. તે વર્તમાનપત્ર બંગાળી હતું. બંગાળના ગૌરવરૂપ બંકિમે કર્તવ્યજ્ઞાનથી માતૃભાષામાં અનેક ગાળો ખાઇને પચાવી દીધી અને કંઇ પણ જવાબ ન આપ્યો. માત્ર 'રજની'માં હીરાલાલને લાવીને 'સંપાદક-ચરિત્ર' લખ્યું.

બંકિમચંદ્રને એકજ હૃદયના ચાર મિત્રો હતા. તેમાં એકનું નામ ક્ષેત્રનાથ ભટ્ટાચાર્ય હતું. વચ્ચે બંકિમ બાબુ સાથે તેમને જરા જૂદું મન થયુ હતું; પણ જ્યારે ક્ષેત્રબાબુ મરવા પડયા ત્યારે બન્ને મિત્રોનો પુનઃ ભેટો થયો હતો. અને બન્ને મિત્રો ખૂબ રડયા હતા.

બીજા મિત્રનું નામ રાધામાધવ વસુ હતું. તેઓ ભવાનીપુરના રહેવાસી હતા. તેમના સદ્‌ગુણો ઉપર બંકિમ બાબુ એટલા મુગ્ધ હતા કે કદાચ બીજા કોઇના ઉપર એટલા નહિ હોય. બંકિમના જીવનનો એક ભાગ રાધા માધવ બાબુ સાથે એવો જોડાયલો છે કે તેનો ઉલ્લેખ કરવાથી બહુ લોકોને માનસિક કષ્ટ ભોગવવું પડે. રાધા માધવ બાબુને એક વાર એક રાવબહાદુર સાથે ઝઘડો થયો, ત્યારે બંકિમે રાધા માધવ બાબુનો પક્ષ લીધો. તેથી તેમનો એક પ્રબળ શત્રુ ઉત્પન્ન થયો હતો. તે શત્રુએ જીવનપર્યંત બંકિમ બાબુને હેરાન કર્યા હતા, પણ રાધામાધવનો છૂટકારો થયો હતો. તેઓ પણ અકાળેજ બંકિમ બાબુને રડતા મૂકીને સ્વર્ગવાસી થયા. તેમનો શોક બંકિમ જીવનપર્યંત ભૂલ્યા નહિ.

ત્રીજા મિત્ર બાબુ દીનબંધુ મિત્ર અને ચોથા મિત્ર બાબુ જગદીશનાથ રાવ હતા. બન્ને બંકિમચંદ્ર કરતાં વયમાં મોટા હતા અને નિષ્કપટી હતા. એવા મિત્રો આજકાલ બહુ ઓછા જોવામાં આવે છે. આપણે સ્વાર્થી અને અભિમાનથી ભરેલા છીએ. નિઃસ્વાર્થ મૈત્રીમા કેવુ અને કેટલું સુખ છે તે આપણે બરાબર જાણતા નથી. બંકિમચંદ્ર તે જાણતા હતા અને તેથી તેઓ જેને ચાહતા હતા તેની ખાતર કંઇ પણ કરવાનુ બાકી નહોતા રાખતા.

બંકિમચંદ્રને વિદ્યાભ્યાસનો બહુ શોખ હતો. કલકત્તાના સુવિખ્યાત જ્યોતિષી સ્વર્ગસ્થ ક્ષેત્રમોહન બાબુ પાસેથી તેઓ થોડાજ દિવસમાં જ્યોતિષશાસ્ત્ર શીખ્યા હતા. અરબીનું નજુમ શીખવા માટે મૌલવી પાસેથી અરબી પણ શીખ્યા હતા. સંગીતમાં પણ તેઓ પાછળ ન હતા. કાંટાલપાડામાં એક દેશપ્રસિદ્ધ ગવૈયો રહેતો હતો. તેનું નામ યદુભટ્ટ તાનરાજ હતું. બંકિમ બાબુ તેને માસિક ૭૦) રૂપીઆ આપતા હતા. *ગાયનવિદ્યા તેઓ એજ ભટ્ટ પાસેથી શીખ્યા હતા. બંકિમનું ગળું સારૂં નહોતું* પણ તેમને તાલ વગેરેનું જ્ઞાન બહુ સારૂં હતું. હારમોનિયમ વગાડવામાં તેઓ સિદ્ધહસ્ત હતા. એક દિવસ તેઓ નાટકશાળામાં મૃણાલિની (નાટકના આકારમાં ફેરવાયલી બંકિમ બાબુની નવલકથા)નો અભિનય જોવા ગયા હતા. તેમાં ગવાતા એક ગાયનનો તાલસૂર તેમને પસંદ નહિ પડવાથી તેઓ અત્યંત અસંતોષ પામીને નાટકશાળામાંથી ચાલ્યા ગયા હતા; અને પછી બીજેજ દિવસે પોતાના ભાણેજ શ્રીદિવ્યેન્દુ સુંદરને આ ગાયનનો તાલ-સૂર વગેરે શીખવ્યું હતું.

બંકિમબાબુ ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં પણ અસાધારણ યોગ્યતાવાળા હતા. અલીપુરમાં નોકરી કરતાં થોડા દિવસ સુધી મેડિકલ કૉલેજમાં એનેટોમી (શરીરશાસ્ત્ર) પણ શીખ્યા હતા. બંકિમ જેવા તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા માણસ માટે થોડા વખતમાં શરીરશાસ્ત્ર શીખી લેવું એ કંઇ અઘરૂં ન હતું. તેઓ શરીરશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત થયા પછી ઘેર બેઠા બેઠા, બીજાની સહાયતા સિવાય જાતેજ ચિકિત્સાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા; અને પૂરેપૂરૂં શીખ્યા પછીજ અટક્યા. તેમને જ્યારે કોઈ નવો વિષય શીખવાની ઇચ્છા થતી હતી ત્યારે તેઓ તે વિષય સંપૂર્ણ શીખી લેવા માટે અધીરા થઇ જતા હતા; અને જ્યાંસુધી તે વિષય સારી રીતે શીખી લેતા નહિ ત્યાંસુધી તેમને શાંતિ વળતી નહિ. ચિકિત્સાશાસ્ત્ર શીખ્યા પછી તેમણે વૈદકશાસ્ત્રના હજારો ગ્રંથો મંગાવ્યા હતા.

બંકિમચંદ્ર કેવા સહૃદય અને ઉદાર હતા, તે બતાવવા માટે અત્રે એક ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. કાંટાલપાડા પાસે ગારીફા નામનું એક ગામ હતું. ત્યાંના એક ગૃહસ્થનો છોકરો ભણવા માટે સમુદ્રપાર પરદેશ ગયો હતો. પાછો આવ્યા પછી તેને સમાજે નાતબહાર મૂકવાનો ઠરાવ કર્યો છે એમ તેમણે જાણ્યું. તે વખતે બાબુ શ્યામચરણ અને બાબુ સંજીવચંદ્ર સમાજના નેતા હતા. તે ભલા છોકરાએ બાબુ શ્યામચરણનો આશરો લીધો. શ્યામચરણે આશ્રય નહિ દેતાં કહ્યું કે—"મારી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરીને સમાજ ઉપર હું અત્યાચાર કરી શકતો નથી. તમે તમારી નાતવાળા પાસે જાઓ, અને જો તેઓ તમને નાતમાં લે તો મને કંઇ અડચણ નથી."

અંતે તે ભલા માણસે સમુદ્રયાત્રાનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કર્યું; પણ નાત કે

-સમાજે તેને દાખલ કર્યો નહિ. છેવટે તે નિરુપાય થઇને બંકિમને શરણે આવ્યો. બંકિમને તેના ઉપર દયા આવી. તેમણે વિચાર કરીને એક ઉપાય કાઢયો. તે ભલા માણસને કહ્યું "તમે કોઇ રવિવારે મને આમંત્રણ આપો, હું તમારે ત્યાં આવીને ભોજન કરી જઇશ. તે ભલા માણસે તે પ્રમાણે કર્યું અને બંકિમ બાબુ રવિવારે તેમને ઘેર ગયા. કંટાલપાડાના કોઇ પણ માણસને આ વાતની ખબર ન પડી. તે ભલા માણસને ઘેર ભોજન કરી આવીને તેઓ પોતાના ભાઇને મળ્યા. બંકિમે પ્રથમ આડી અવળી બે એક વાતો કરીને પછી હસતાં હસતાં કહ્યું–" મોટાભાઇ! હું એક કામ કરી આવ્યો છું."

શ્યામચરણે પૂછ્યું "શું કરી આવ્યો છે?"

બંકિમે ખૂબ હસતાં હસતાં કહ્યું "રાય–કુટુંબમાં ભોજન કરી આવ્યો છું."

શ્યામચરણ સ્તબ્ધ થઇ ગયા. રાય મહાશય પડદા પાછળ ઉભા હતા. અવસર જોઇને તેઓ પણ આવ્યા. એટલે શ્યામચરણ બાબુ બીજું શું કહે! તરતજ તે ભલા માણસને સમાજમાં લેવામાં આવ્યો. તે ભદ્ર પુરુષ જીવનપર્યંત બંકિમબાબુનો કૃતજ્ઞ રહ્યો.

બંકિમબાબુની પ્રતિભા વિષે તેમના એક ચરિત્રમાં લખ્યું છે કેઃ—

"બંકિમબાબુની સાધારણ વાતચીત સાંભળીને કોઇ પણ તેમની પ્રતિભાને જાણી શકતું ન હતું; પણ જ્યારે તેઓ કોઇ વિષયની ચર્ચામાં ઉતરતા ત્યારે તેમનું રૂપજ બદલાઇ જતું. તેમની ચળકતી આંખો વધુ ચળકવા લાગતી, અને વખતો વખત હાથપગ વગેરે અંગ પણ થોડાં થોડાં હાલતાં હતાં. પ્રતિભાની કોઇ ઓરજ છટા તેમના મુખ-મંડળ ઉપર પ્રકાશી ઉઠતી. તે વખતે આંખોની ચંચળતા, વાકયોનો અસંબદ્ધ ભાવ, તેમજ મનની અસ્થિરતા કોણ જાણે કયાંય જતાં રહેતાં. જાણે પાંચ વર્ષનો કોઇ છોકરો એકાએક પ્રૌઢ બની જઇને રંગભૂમિ ઉપર આવ્યો હોય ને! એમ લાગતું હતું."

બંકિમચંદ્ર બહુ ક્રોધી હતા. તેઓ ક્રોધના આવેશમાં આવતા ત્યારે ધ્રૂજી ઉઠતા, પણ કોઇને મારતા ડરતા નહિ. બંકિમબાબુથી ઘરનાં નાનાં મોટાં બધાંય ડરતાં હતાં. પરંતુ તેમનો ક્રોધ બહુ વાર રહેતો નહિ. ઘડીભરમાં તેમનો ક્રોધ શાંત થઇ જતો; પણ ક્રોધની શરૂઆત બહુ આકરી થતી. તે વખતે તેઓ આત્મસંયમ અને શિક્ષણ બધુંય ભૂલી જતા હતા.

બંકિમે કલકત્તામાં એક ઘર ખરીદીને જીવનની આખરનાં કેટલાંક વર્ષ તેમાંજ ગાળ્યાં હતાં. સન ૧૮૮૭ માં તે ઘરમાં તેઓ રહેવા આવ્યા હતા. તે ઘર પાટલ-ડાંગામાં મેડિકલ કૉલેજની સામે છે. હાલ બંકિમ–આશ્રમના નામથી તે પ્રસિદ્ધ છે. વાઇસરાય લૉર્ડ કર્ઝનના અમલમાં સરકાર તરફથી ત્યાં એક પત્થર કોતરાવીને ચોડવામાં આવ્યો છે. તેમાં લખ્યું છે કેઃ—" આ જગામાં નવલકથાકાર બંકિમચંદ્ર રહેતા હતા. જન્મ ઇ૦ સ૦ ૧૮૩૬; મૃત્યુ ઇ૦ સ૦ ૧૮૯૪."

બંગદર્શનમાં બંકિમબાબુએ સામ્યવાદ ઉપર તેમજ વિધવાવિવાહ ઉપર જે લેખો લખ્યા હતા, તેનો થોડો થોડો ભાગ અત્રે આપવામાં આવે છે.

"રામ મોટો માણસ કહેવાય છે, અને જીવો નાનો માણસ. આમ શામાટે છે? જીવો ચોરી નથી જાણતો, છેતરપીંડી નથી જાણતો, બીજાનું સર્વસ્વ ધૂતી લેવાનું નથી જાણતો, તેથીજ જીવો નાનો માણસ છે! રામે ચોરી કરીને, છેતરપીંડી કરીને, ઠગબાજી કરીને પૈસા એકઠા કર્યા છે, તેથી રામ મોટો માણસ છે. અથવા રામ પોતે સ્વભાવથીજ ભલો માણસ છે, પણ તેના વડદાદા ચોરી, છેતરપીંડી વગેરેમાં અત્યંત નિપુણ હતા; તેઓ પોતાના શેઠનું સર્વસ્વ હરી લઇને જમીન અને પૈસા એકઠા કરી ગયા છે. અર્થાત્ રામ જુગારી અને ચોરનો પુત્ર છે, તેથી તે મોટો માણસ છે; અને જીવાના દાદાએ જાતે કમાઇને ખાધું છે માટે તે નાનો માણસ છે. અથવા રામે કોઇ ઠગારાની કન્યા સાથે વિવાહ કર્યો છે, તેથી તે મોટો માણસ છે. બસ! રામના માહાત્મ્ય ઉપર ફૂલના વરસાદ વરસાવો."

"વિષમતા સંસારનો નિયમ છે. જગત્ના સઘળા પદાર્થોમાં વિષમતા છે; પરંતુ બ્રાહ્મણ અને શૂદ્રમાં તો બહુજ અસ્વાભાવિક વિષમતા દેખાય છે. જેમ કે બ્રાહ્મણનો વધ કરવો એ મહા પાપ છે, ત્યારે શૂદ્રનો વધ કરવો એ નાનું પાપ છે; પરંતુ આ વાત કુદરતી નિયમાનુસાર બરાબર તો નથીજ. બ્રાહ્મણ શામાટે અવધ્ય છે? શૂદ્ર શામાટે વધ્ય છે? ખેડુત દાતા છે, તો પછી બ્રાહ્મણ શામાટે દાતા નથી? તેને બદલે એવોજ નિયમ શામાટે ન થયો કે જેને આપવાની શક્તિ છે તેજ દાતા છે, અને જેને લેવાની જરૂર છે તે લેનાર છે?"

"બધાના કરતાં ધનની વિષમતા બહુ ભારે છે. એ વિષમતાના પ્રતાપે કોઇ કોઇ માણસોને રૂપીઆ ખુટાડયા ખુટતા નથી; ત્યારે બીજી બાજુ લાખો માણસો અન્નના અભાવે મરણ અને રોગના શિકાર થઇ પડે છે!"

"બધી જાતની ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિ છે. પશુઆદિના જેવી ઈંદ્રિયતૃપ્તિ સિવાયનું બીજું કોઇ પણ એવું સુખ તમે નહિ બતાવી શકો કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમાં રહેલું ન હોય. છતાં પણ શૂદ્ર જ્ઞાનચર્ચાનો અધિકારી નથી! બસ જ્ઞાનનો તો અધિકાર માત્ર બ્રાહ્મણનેજ! અને ભારતના ઘણા ખરા લોક બ્રાહ્મણેતર જાતિના હોવાથી તે ઘણા ખરા લોકોએ તો બસ મૂર્ખજ રહેવું જોઇયે!"

"વિધવાવિવાહ" ના આ સૌથી મોટા અને વિચારણીય તથા ગહન વિષય ઉપર બંગદર્શનના ચોથા અંકમાં બંકિમચંદ્રે નીચે પ્રમાણે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો:–

"વિધવા-વિવાહ સારો પણ નથી ને નઠારો પણ નથી. બધી વિધવાઓના વિવાહ કરવા એ કદાપિ સારૂં નથી. પણ હા, વિધવાની ઇચ્છાનુસાર તેને વિવાહની છૂટ આપવી એ તો સારીજ વાત છે. જે સ્ત્રી સાધ્વી છે, જે પોતાના પ્રથમ પતિને

હૃદયપૂર્વક ચાહે છે, તે કદિ પુનર્લગ્ન કરશે નહિ. જે નાતોમાં વિધવા-વિવાહનો ચાલ છે તેમાં પણ પવિત્ર સ્વભાવવાળી, સ્નેહાળ અને સાધ્વી વિધવાઓ પુનર્લગ્ન કરતી નથી; પણ જો કોઇ વિધવા-ગમે તો તે હિંદુ હોય કે ગમે તે જાતની હોય-તોપણ પતિના સ્વર્ગવાસ પછી જો તે પુનર્લગ્ન કરવા ઇચ્છે તો તેને જરૂર તેવો અધિકાર છે. જો પુરુષને પત્નીના મરણ પછી વિવાહ કરવાનો અધિકારી ગણી શકાય છે, તો સામ્યવાદ પ્રમાણે સ્ત્રી પણ પતિના મરણ પછી ઇચ્છા થતાં પુનર્લગ્નની અધિકારિણી છે. મનુષ્યમાત્રનો અધિકાર છે કે જેમાં બીજાઓનું અનિષ્ટ ન થતું હોય એવું દરેક કાર્ય તે કરી શકે છે. તેથી પત્નીવિયોગી પતિ, અથવા પતિવિયોગિની પત્ની બન્ને ઇચ્છા થતાં પુનર્લગ્નનાં અધિકારી છે. આ પ્રમાણે જોતાં વિધવાને પુનઃ વિવાહ કરવાનો જરૂર અધિકાર છે, પણ આ નૈતિક તત્ત્વનો હજુસુધી આ દેશમાં સામાન્ય જનતાએ સ્વીકાર કર્યો નથી. જે લોકો અંગ્રેજી શિક્ષણને લીધે, અથવા વિદ્યાસાગર મહાશયના યા બ્રહ્મસમાજના કહેવા પ્રમાણે આ નીતિનો સ્વીકાર કરે છે તેઓ પણ તેને વર્તનમાં ઉતારી શકતા નથી. જે મહાશયો સ્વીકાર કરે છે કે વિધવાને વિવાહનો અધિકાર છે, તેમનાજ ઘરની વિધવાઓ વિવાહ કરવાને આતુર હોય છે છતાં પણ તેઓ એવા વિવાહ કરવાનું સાહસ કરતા નથી. એનું કારણ સમાજનો ભય છે. એજ ભયના કારણે આ સામ્યવાદ જનસમાજમાં પ્રવેશ કરી શક્યો નથી. અન્યાન્ય પ્રકારનો સામ્યવાદ જનસમાજમાં દાખલ થઇ શક્યો નથી તેનું કારણ તો એમ સમજાય છે કે પુરુષવર્ગ તે પ્રકારના પ્રચારમાં પોતાનું અનિષ્ટ સમજે છે; પણ આ વાત જરા પણ સમજાતી નથી કે આ પુનર્લગ્નનો સામ્યવાદ સમાજમાં કેમ દાખલ થતો નથી ? એ કાંઇ કષ્ટસાધ્ય પણ નથી; કોઇનું અનિષ્ટ કરનાર પણ નથી; બલ્કે અનેકોને માટે સુખ-સમૃદ્ધિના કારણરૂપ થઇ શકે તેમ છે. છતાંયે સમાજમાં તેનો સ્વીકાર થવાનાં ચિન્હ જણાતાં નથી; તેનું કારણ એજ છે કે સમાજમાં લોકાચારની ઉપરવટ થવું એ તદ્દન અશક્યજ થઇ પડ્યું છે."

"બીજી એક વાત છે. ઘણાં માણસો એમ માને છે કે ચિર વૈધવ્યના રિવાજને લીધે હિન્દુ-લલનાઓનું પાતિવ્રત્ય એવું દૃઢ બંધાયલું છે કે તેને માટે બીજી જાતનો વિચાર કરવો પણ ઠીક નથી. અર્થાત્ બધી હિંદુ સ્ત્રીઓ જાણે છે કે તેના એક પતિની સાથેજ તેનું સઘળું સુખ ચાલ્યું જશે, તેથી તે પતિ ઉપર અનન્ય ભક્તિભાવ રાખે છે. આ સંપ્રદાયના લોકોની સમજણ પ્રમાણે એજ કારણથી હિંદુઓનાં ઘરોમાં દાંપત્યસુખ આટલું વધારે છે; તો ભલે એ વાતને આપણે સત્યજ માનીએ. પણ જો એમજ છે તો પછી જેની સ્ત્રી મરી ગઇ હોય તે પુરુષને પણ આજીવન વિધુર રહેવાનું વિધાન શામાટે નથી ? તમારા મરણ પછી તમારી સ્ત્રીને માટે

બીજો માર્ગજ નથી તેથી તમારી સ્ત્રી તમારા ઉપર વધારે પ્રેમ રાખે છે; તો પછી તમારી પણ સ્ત્રીના મરણ પછી બીજી ગતિ ન થવા પામે એવો જો નિયમ રાખ્યો હોય, તો તમે પણ સ્ત્રી તરફ અધિક પ્રેમ રાખશો એ વાત ખુલ્લીજ છે, અને તેમ છે તો પછી તમારી–પુરુષોની–બાબતમાં પણ તે નિયમ કેમ લાગુ નથી પડતો ? માત્ર કેવળ અબળા સ્ત્રીઓને માટેજ એવો નિયમ શામાટે છે ? તમે કાયદાના કર્તા છો, તેથી તમારે લહેર છે. તમારામાં બાહુબળ છે તેથી તમે અત્યાચાર કરી શકો છો; પણ યાદ રાખજો કે તે અન્યાયી કામ છે, મહા ધર્મવિરુદ્ધ કાર્ય છે "

બંકિમ બાબુ શ્રેષ્ઠ સમાલોચક હતા. તેઓ રદ્દી સાહિત્યની જેવી તીવ્ર વ્યંગપૂર્ણ સમાલોચના કરતા હતા, તેજ પ્રમાણે ઉપયોગી સાહિત્યની સુવિસ્તૃત અને મર્મસ્પર્શી સમાલોચના કરવામાં પણ પાછા પડતા ન હતા. સમાલોચના કરતાં તેઓ પોતાના પારકાનો વિચાર નહોતા કરતા. છેલ્લાં એક સો વર્ષમાં તો બંગાળામાં બંકિમચંદ્ર જેવો વિદ્વાન સમાલોચક કોઇ પેદા થયો નથી. તેમનું સમાલોચક પદ હજુયે ખાલી જોઇને શ્રીયુત રવીન્દ્રનાથે બહુ ખેદપૂર્વક " સાધના " પત્રમાં લખ્યું હતું કે–

" જ્યારથી બંકિમબાબુ સમાલોચક પદથી દૂર થયા, તે દિવસથી આજપર્યંત કોઇ તે પદનો અધિકારી પેદા થયો નથી. તે સમયની સાહિત્ય જગતની અરાજકતાનું ચિત્ર હૃદયમાં અંકિત કરવાથી વાચક વર્ગ સમજી શકશે કે અમારો સાહિત્ય-સમ્રાટ્ કોણ હતો ? અને તેના ગયા પછી રાજ્યભાર ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કોઇ પણ વ્યક્તિ હાજર નથી."

બંકિમચંદ્રને તીવ્ર સમાલોચક તરીકે લોકોના અપ્રીતિપાત્ર બનીને કેવી ગાળો ખાવી પડતી હતી તેનું એક દૃષ્ટાંત આપીશું.

એક નાટક બંગદર્શનમાં સમાલોચના માટે કોઇએ મોકલ્યું. બંકિમે બંગદર્શનમાં તે નાટકની જરા તીવ્ર સમાલોચના કરી. જેણે નાટક લખ્યું હતું તે ખાત્રીપૂર્વક માનતો હતો કે તેનું નાટક અત્યંત સુંદર છે, તેથી બંકિમે કરેલી સમાલોચનાથી તે નાખુશ થયો. બંકિમબાબુને ગાળો દેવાના ઇરાદાથી તે પોતાના એક સગાને શરણે ગયો. તે સગાનું એક માસિક પત્ર ચાલતું હતું, અને તેણે જરા ઠીક પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી. તેમાં વિલાયતના 'પંચ' જેવાં વ્યંગપૂર્ણ ચિત્રો પણ આવતાં હતાં. વસંતકના સંપાદકે રડતા સગાનાં આંસુ લુછવા માટે વસંતકમાં એક ચિત્ર છાપ્યું. તેનું નામ " સાહિત્યક્ષેત્ર " રાખ્યું હતું. તે સાહિત્યક્ષેત્રમાં એક જબરા શરીરવાળો સાંઢ અને થોડાં ઘેટાં ચીતર્યાં હતાં. સાંઢની નીચે બંકિમચંદ્રનું નામ લખ્યું અને તે સાંઢે એક નાના ઘેટાની છાતીમાં ખોસેલા શીંગડા ઉપર 'બંગદર્શન' લખ્યું હતું. આ રીતે શ્રેષ્ઠ સમાલોચક બંકિમને કર્તવ્ય બજાવતાં ગાળો ખાવી પડતી હતી.

સૂક્ષ્મદર્શી કવિવર રવીન્દ્રનાથે સાધના પત્રમાં લખ્યું હતું કે–" બંકિમચંદ્રના

ઉપર એક પક્ષનો ખાસ રોષ હતો. તે પક્ષ તેમના પર ખુબ દ્વેષ રાખતો હતો. જે ક્ષુદ્ર લેખકો તેમના અનુકરણનો વૃથા પ્રયત્ન કરતા હતા તેઓજ પોતાનું ઋણ છુપાવવા માટે તેમને સૌથી વધારે ગાળો આપતા હતા. મને યાદ છે કે જ્યારે બંકિમ બાબુ બંગદર્શનમાં સમાલોચના કરતા હતા, ત્યારે તેમના એવા ક્ષુદ્ર શત્રુઓની સંખ્યા ઓછી નહોતી. સેંકડો અયોગ્ય માણસો તેમની ઇર્ષ્યા કરતા હતા. તેમના ક્ષુદ્ર દંશો બંકિમને જરૂર દુઃખ દેતા હતા; પણ તેઓ કોઈ પણ રીતે કર્તવ્યવિમુખ થયા નથી. તેઓમાં અજેય બળ, કર્તવ્યનિષ્ઠા અને સંપૂર્ણ આત્મવિશ્વાસ હતો."

બંગદર્શનમાં તત્કાલીન સાહિત્યની કેવી તીવ્ર સમાલોચના થતી હતી, તે દર્શાવવા માટે અત્રે તેમની થોડીક સમાલોચનાઓનો ભાવાર્થ આપવામાં આવે છેઃ—

"પહેલાંના સમયમાં અગ્નિદેવતા મહાન પરીક્ષક હતા, મનુષ્યના ચરિત્રનીએ પરીક્ષા અગ્નિદ્વારા થતી હતી. જેના સ્વભાવ કે ચરિત્રમાં જરા પણ મલિનતા હોય તો તે અગ્નિપરીક્ષામાં જણાઇ જતી. વાનર-પતિ રામચંદ્રે અગ્નિદ્વારા સીતાની પરીક્ષા કરી હતી. અત્યારસુધી અનેક અરણ્યવાસીઓ એજ રીતે સાધુત્વની પરીક્ષા કર્યા કરે છે. બધા લોકો હમેશાં જુએ છે કે સોનાની પરીક્ષા અગ્નિદ્વારાજ બહુ સારી થાય છે. તેથી અમારે પણ કેટલાક બંગાળી ગ્રંથોની પરીક્ષા અગ્નિદ્વારા કરવી એજ યોગ્ય છે, ઓછામાં ઓછી નાટક, પ્રહસન, ઉપહસન વગેરે આધુનિક રસિક-રંજક ગ્રંથોની તો એવીજ રીતે પરીક્ષા કરવામાં આવે તે ઠીક છે. ગ્રંથોની આવી પરીક્ષા નવી પણ નથી. સાંભળ્યું છે કે રાજા વિક્રમાદિત્યના સમયમાં આ પરીક્ષા પ્રબળરૂપે પ્રચલિત હતી. ગ્રંથને અગ્નિમાં નાખતાં જો તે સળગી જતો તો રાજ્યાધિકારીઓ માનતા કે ગ્રંથ જરૂર નકામો હતો; નહિ તો તે સળગી શામાટે જાય ? અમે પણ તેજ દૃષ્ટાંતનું અનુકરણ કરીને એ પ્રહસનની પરીક્ષા કરી. પરિણામે ગ્રંથ સળગી ગયો. અમે શું કરીએ. લેખક જરાયે ખોટું ન લગાડે. લેખકનું નામ હરિહરનંદી છે."

"માધવિકા નાટક—આ નાટકની પણ એવીજ પરીક્ષા કરવાની અમારી બહુ ઇચ્છા હતી; પણ કોઇ ખાસ મિત્રના આગ્રહથી અમે અમારો વિચાર પડતો મૂકયો. હાલનાં નાટકમાત્રની જો આવી રીતેજ પરીક્ષા થાય તો કંઈ બહુ નુકસાન નહિ થાય. જેટલાં નાટક જોવામાં આવે છે તે બધાંમાં લગભગ એકજ જાતના કારીગરોનો હાથ છે. બધા નાટક-લેખકોની એવી ધારણા છે કે નાટકમાં આવતાં પાત્રોની વાતચીત લખી શકવાથીજ નાટક રચવાનું કામ પૂરૂં થાય છે. કદાચ વાચકોમાં પણ એવોજ સંસ્કાર છે કે એવા સવાલ-જવાબ વાંચી લેવાથી નાટકનું વાંચન પૂરૂં થઇ જાય છે. ગમે તેમ હો પણ હવેથી અમે તો એવા ગ્રંથો માટે અગ્નિ-પરીક્ષાજ કરવાનું ઠરાવ્યું છે."

"બંગાળી શિક્ષણ—બાબુ સિદ્ધેશ્વર રાયે અમારા ઉપર ઉપકાર કરીને

તેમના લખેલા બંગાળી–શિક્ષણ નામના પુસ્તકનો પ્રથમ ભાગ સમાલોચના માટે મોકલ્યો છે. પહેલા પૃષ્ઠમાં કથી ક્ષ સુધીના બધા અક્ષરો ડબલ ગ્રેટ ટાઇપમાં છાપેલા છે. બીજા પાનામાં ય અને ત્રીજા પાનમા વ ના જોડાક્ષરો વગેરે છે. જરા પણ ભૂલ નથી. લેખકની કુશળતા અદ્‌ભુત છે. બાબુએ વિજ્ઞાપનમાં લખ્યું છે કે "આવાં પુસ્તકોના અભાવથી ઘણા માણસોએ મને આ ખોટ પૂરી પાડવાનો આગ્રહ કર્યો." અને તેમણે એમ પણ જણાવ્યું છે કે એ ખોટ પૂરી પાડવા માટે "શ્રીયુત મીયાંજાન રહેમાન મહાશયે બધી સામગ્રીનો સંગ્રહ કર્યો છે." હિન્દુ મુસલમાનના એકા થવાથી ભારતની કેટલી ઉન્નતિ થઇ શકે છે તેનું આ એક અદ્‌ભુત ઉદાહરણ છે."

"એક પુરાતન ગ્રંથ—૭ વર્ષ થયાં કોઇ દેશપ્રેમી ગ્રંથકારે જ્ઞાન-દીપથી બંગાળી ભાષાને પ્રજ્વલિત કરવા માટે એક ચાર આનાની કિંમતનું પુસ્તક છપાવ્યું હતું. બંગાળને કમનસીબે કોઇએ આ પુસ્તક ખરીદ્યું નહિ એટલે હવે જાહેરખબરની જરૂર પડી છે. અમારા જાણવામાં આવ્યું છે કે તેનું ખર્ચ બચાવવા માટે તે મહાશયે તે પુસ્તક અમારી પાસે સમાલોચના માટે મોકલ્યું છે. ઘણા લોકો જાણે છે કે સમાલોચનાથી જાહેરાતનું કામ થાય છે, તેથી ગ્રંથકારને અમે એવી તક આપવા ઇચ્છતા નથી. આથી કરીને બહુ માણસો બળી ઉઠયા છે. બંગદર્શનના પૂર્વ સંપાદક જરા વધારે બુદ્ધિમાન હોવાથી તેમણે બંગદર્શનમાં સમાલોચના કરવાનું બંધ કરી દીધું હતું. જે દિવસે તેમણે કહ્યું કે હવે અમે પુસ્તકોની સમાલોચના નથી કરવાના, તેજ દિવસથી બંગદર્શન કાર્યાલયમાં પેલી લાલ, લીલાં, પીળાં, વાદળી, ભુરાં પૂઠાંવાળી, સુશોભિત, નાની, મોટી, જાડી, પાતળી, હલકટ ચોપડીઓની આવક બંધ થઈ ગઇ! × × × ભોજન કરી રહ્યા પછી ભોજનગૃહની જેવી સ્થિતિ થઈ જાય છે એવી સ્થિતિ બંગદર્શન પુસ્તકાલયની થઇ ગઈ! બ્રહ્મભોજન સમાપ્ત થઇ ગયેલું જાણીને–એએક નિમિંત્રિત ભલા માણસો સિવાયના–બીજા ભિખારીઓ તો ઝાડુનો અવાજ સાંભળીનેજ ચાલ્યા ગયા. ફક્ત બે એક સુસ્ત ફકીરોએ દરવાજો છોડયો નહિ. સાહિત્ય સંસારના કાગડાઓ છેવટે ભીંત ઉપર બેસીને એઠું મળતું બંધ થવાને લીધે–કા, કા, કરવા લાગ્યા; અને કેટલાક કૂતરાઓએ પણ ભસવાનું જારી રાખ્યું, અંતે શાંતિ ફેલાઇ."

"ભાગ્ય–વિડંબનામાં પડીને વર્તમાન સંપાદકે સમાલોચના પુનઃ શરૂ કરી બંગ–સાહિત્ય સમાજમાં પુનઃ ઘોષણા થઇ કે પેલે ઘેર પાછું બ્રહ્મભોજન શરૂ થઇ ગયું છે! એટલે ન્યાયાલંકાર, તર્કાલંકાર, વિદ્યાગ્લ, વિદ્યાવાગીશ, વિદ્યાનવીશ, વિદ્યાખવીશ, વિદ્યાકપીશ, વગેરે બધા ચોટલી ઉપર બેલપત્ર બાંધીને સમાલોચનાના બ્રહ્મભોજનમાં પહોંચી ગયા! જોયું તો તેજ ભિખારીઓ આપવડાઇના જળમાં

આશારૂપી કેળના પાનને પીઇને યશરૂપી મિઠાઇની આશાથી દરવાજા આગળ ઉભા છે! એથીજ અમે કહ્યું છે કે બહુ માણસો બળી ઉઠયા છે.'"

"વ્યંગ જવા દઇને અમે કહી શકીએ કે સદ્‌ગ્રંથોની સમાલોચના કરતાં વધુ સુખ બીજું નથી; પણ જે ઢગલાના ઢગલા રદ્દી પુસ્તકો ટપાલ મારફતે અમારા કાર્યાલયમાં આવે છે તેમની સમાલોચના તો અમારે માટે બહુજ દુઃખદાયક છે. તેમને વાંચવા કરતાં વધારે દુઃખપ્રદ બીજું કંઇજ નથી."

સાહિત્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરી જે સમયે બંકિમચંદ્રે ગ્રંથો લખવાનો પ્રારંભ કર્યો તે સમયે અંગ્રેજી કેળવણીનો પ્રચાર બહુ જોરથી થતો હતો. કલકત્તામાં યુનિવર્સિટી સ્થપાઇ હતી, અને નગરે નગર અંગ્રેજી સ્કૂલો ઉઘડી હતી. ધનોપાર્જન માટે તથા રાજકીય સન્માન માટે પ્રજાનો સામાન્ય વર્ગ અંગ્રેજી ભાષા ભણવા તરફ દોરાયો હતો, અને ધનવાન વર્ગ પણ ઉપાધિધારી બનવા તથા રાજપુરુષોથી સંમાનિત થવા અંગ્રેજી ભાષા ભણવા લાગ્યો હતો. એ રીતે સૌ લોકોનું અંગ્રેજી ભાષા તરફ પુષ્કળ લક્ષ્ય હતું અને અંગ્રેજી ભાષા ન જાણનાર માણસ શિક્ષિતજ ગણાતો નહિ! અંગ્રેજી ભાષાની પ્રબળતાને લીધે માતૃભાષા તો ઢંકાઇજ ગઇ હતી. જે અંગ્રેજી ભાષા જાણતો તેને માટે સાહિત્યનું વિશાળ ક્ષેત્ર ખુલ્લું હતું. સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, દર્શન, ઇતિહાસ ઇત્યાદિ જે વિષયો જાણવાની તેને ઇચ્છા થાય તે વિષયો અંગ્રેજી ભાષામાં મળી શકતા હોવાથી અંગ્રેજી જાણનાર વર્ગ તેના નિશામાં ચકચુર રહેતો અને માતૃભાષાની કંગાલ દશા ઉપર દુઃખી થવાને બદલે હાસ્ય કરતો. આવી સ્થિતિમાં પોતાની માતૃભાષાની ઉત્કૃષ્ટતા તથા સ્વદેશહિતૈષિતાની મહત્તા દેખાડી અંગ્રેજીના અભિમાને અંધ બનેલા બંગાળીઓને વાસ્તવિક રસ્તે દોરવાને માટે બંકિમબાબુએ કમર કસી.

જણાય છે કે બંકિમચંદ્રનો જન્મ જાણે બંગાળી ભાષાની સેવાને માટેજ થયો હતો! આખા જીવનપર્યંત તેમણે અસંત આગ્રહપૂર્વક બંગાળીભાષાની સેવા કરી. તેમની અસાધારણ શક્તિથી બંગાળીભાષાની અસાધારણ ઉન્નતિ થઇ. એમનો એ મહામંત્ર હતો કે **"માતૃભાષામાં વિવિધ જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનો પ્રચાર થયા વિના કોઇ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જાતીય-ભાવના (સ્વદેશપ્રીતિ) પણ મેળવી શકાતી નથી."** આ મહામંત્રનો સતત જાપ જપી તેમણે બંગાળીભાષાના ભંડારમાં ગ્રંથરત્નોનો વધારો કરવા પુષ્કળ શ્રમ કર્યો. એમનાં અસાધારણ ઉત્સાહ તથા અસાધારણ વિદ્વત્તાથી બંગાળા-માં જાણે યુગજ ફેરવાઇ ગયો! બંકિમચંદ્રમાં સ્વજાતિપ્રેમ અને સ્વદેશભક્તિ અપાર હતાં. એ ગુણોને લીધેજ આજે લાખો સ્ત્રીપુરુષો તેમનાપર શ્રદ્ધા અને ભક્તિ ધરાવે છે. બંકિમચન્દ્ર કહેતા કે, "પુસ્તકો લખવાનો ઉદ્દેશ સ્વદેશવાસીઓને

સદ્બોધ અને શુભ વિચારો આપવા એજ છે. જે લખાણુ દેશબંધુઓ સમજી શકે તેવું ન હોય અથવા જે લખાણુથી દેશને કશો ઉપકાર થાય તેમ ન હોય તે લખવું નકામું છે."

બંકિમચંદ્રે ગ્રંથલેખનની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી તે સમયે બંગાળી ભાષાની દશા તદ્દન કંગાળ હતી; પરંતુ તેમના સતત પ્રયત્ન અને ઉત્સાહનું પરિણામ એ થયું કે ભારતવર્ષની તમામ ભાષાઓમાં બંગાળી ભાષા સર્વોત્કૃષ્ટ પદ પામી! બંકિમચંદ્રની ભાષા સરળ, રસપૂર્ણ અને મર્મને સ્પર્શ કરનારી હતી. તેઓ પોતાના લેખમાં નવીનતા, સ્વાધીનતા અને સ્વદેશપ્રેમ છલોછલ ભરી દેતા. બંકિમચંદ્ર સૌંદર્યના પણ ઉપાસક હતા. પોતાના ગ્રંથોમાં ભાષાસૌન્દર્ય તથા ભાવસૌન્દર્ય ભરવા ઉપરાંત તેઓ પોતાનાં પાત્રોનાં હૃદયોનું સૌંદર્ય પણ બહુ ઉત્તમતાથી અંકિત કરતા.

ઈ૦ સ૦ ૧૮૬૪ માં તેમની 'દુર્ગેશનંદિની' નામની નવલકથા પ્રકટ થઈ. માત્ર એ એકજ પુસ્તકથી તેમની યોગ્યતા અને વિચારશીલતાનો સારી રીતે ખ્યાલ આવી શકે છે. એ નવલકથાની અગાઉ ભારતવર્ષની તે સમયની પ્રચલિત ભાષાઓમાં એવી સરસ નવલકથા એક પણ લખાઇ નહોતી. જો કે તે વખતે એ પુસ્તકનો એટલો બધો આદર થયો નહોતો; પણ તેનું કારણ તે સમયના સમાજની અયોગ્યતાજ હતું આજે પણ એવી નવલકથાઓ ગણી ગાંઠીજ મળી આવશે કે જે દુર્ગેશનદિનીના જેટલી લોકપ્રિયતા પામી હોય!

સાહિત્ય-ઉદ્યાનના ચતુર માળી થવાનું સુભાગ્ય જેને પ્રાપ્ત થયું છે અથવા જેનું મન સદૈવ સાહિત્ય-સરોવરનાં કમલોની મધુર સુગંધીથી મસ્ત બનવા લાગ્યું છે, તેને તો સાહિત્ય સિવાયનાં સ્વર્ગીય સુખો પણ તુચ્છજ લાગે છે. આ નિયમ પ્રમાણે બંકિમબાબુ પણ સરકારી નોકરીથી સદૈવ ઉદાસ રહ્યા કરતા. તેઓ વારંવાર કહેતા કે, "સુખપૂર્વક નિર્વાહ ચાલે એટલી સગવડ થતાંજ હું નોકરી છોડી દઇશ." છેલ્લે તેમને પોતાની દીર્ઘકાળની મનોવાંછના પૂર્ણ કરવાનો યોગ મળ્યો. સરકારી નોકરીમાંથી પેન્શન લઇ તેમણે પોતાનો ઇચ્છિત વિષય હાથમાં લીધો.

ઈ૦ સ૦ ૧૮૭૨ માં બંગાળીઓનું જીવનસર્વસ્વ 'બંગદર્શન' બંકિમબાબુ તરફથી પ્રકટ થતાંજ બંગાળીઓની મોહનિદ્રાનો ભંગ થયો હતો અંગ્રેજી ભાષા જાણનાર જે જે બંગાળીઓને માતૃભાષામાં ચિત્તને વિનોદ આપે એવી સામગ્રી મળતી નહોતી, તેમજ જેઓ માતૃભાષાની ઉપેક્ષા કરતા હતા, તે બધા 'બંગદર્શન' નું સરસ મનમોહક સ્વરૂપ જોઇ દંગ થઇ ગયા, અને પોતાના મિથ્યાભિમાનપર તેમને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. 'બંગદર્શન' માં આવતા દર્શન, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, વાર્તા વગેરે વિવિધ પ્રકારના વિષયો વાંચીનેજ રસ્તો ભૂલેલા અનેક લોકો માતૃભાષામાં ગ્રંથસામગ્રી વધારવા-માતૃભાષાની સેવા કરવા તત્પર થયા હતા.

બંકિમે પોતાની નવલકથાઓની ગુથણી ઐતિહાસિક બનાવોપર કરેલી હોવા છતાં તેમાં સ્વતંત્ર કલ્પનાનું પ્રાધાન્ય છે. તેમનામાં કલ્પનાશક્તિ પ્રબલ હોવાથીજ નવલકથાનાં પાત્રોનાં વિવિધ ચિત્રો ચીતરવામાં તેઓ સફળ થયા છે ઉત્તમ નવલકથાકાર પોતાની કલ્પનાશક્તિના બળે સત્યનું મહત્ત્વનું સરસ રીતે દર્શાવી શકે છે, અને તેવુજ બંકિમચંદ્રની નવલકથાઓ વાંચતાં આપણે આબેહુબ અનુભવીએ છીએ. કોઇ ચતુર ચિત્રકાર જેમ પોતાની કુશળતાને લીધે નિર્જીવ ચિત્રને આબેહુબ સજીવ જેવું દર્શાવે છે, તેમ ઉત્તમ નવલકથાકાર પણ જનસ્વભાવનું ખરેખરૂં ચિત્ર પાડી ઉત્તમ શિક્ષકની ગરજ સારે છે ઉત્તમ નવલકથાકારનું દરેક માનવચરિત્ર સ્વાભાવિકતાથી પરિપૂર્ણ હોય છે, એટલુજ નહિ પણ તે પવિત્રતા તરફ દોરનારૂં હોય છે જે વાર્તાલેખક આ ઉદ્દેશ ભૂલી જાય છે તે સમાજનો શિક્ષક બની શકતો નથી. માણસોનો મોટો ભાગ વાર્તા અને નવલકથાના વાચન તરફ પ્રીતિવાળો હોવાથી વાર્તા અને નવલકથાના લેખકે હમેશાં એટલું સ્મરણમાં રાખવું જોઇએ કે "આપણે દૃષ્ટાંતદ્વારા શુભ કાર્યોનો ઉત્કર્ષ પ્રદર્શિત કરવો છે." બસ, આટલું સ્મરણમાં રાખી તે વાર્તાલેખનનું પવિત્ર કાર્ય ઉત્તમતાથી કરશે તો તેનો શ્રમ સફળ થશે. કદિ ભૂલેચૂકે પણ બંકિમચન્દ્રે પોતાની નવલકથાઓનું ઉચ્ચ લક્ષ્યસ્થાન વિસ્મૃત કરેલુ નથી; અને તેથીજ તેમનો લેખકત્તરિકેનો શ્રમ સફળ થઈ તેઓ હાલ બંગાળામાં 'સાહિત્યસમ્રાટ્' ને નામે અમર થયા છે.

તેમનુ હૃદય સહૃદયતા, સત્યવાદિતા, તેજસ્વિતા અને નિર્ભયતાથી ભરપૂર હતું. આથીજ તેમનો ઉપદેશ અસરકારક અને મર્મસ્પર્શી થઇ રહેતો.

બંકિમચંદ્રને હિંદુધર્મપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. ધાર્મિક કાર્યોમાં તે બહુજ ઉત્સાહ દર્શાવતા. ભગવાન્ કૃષ્ણચંદ્રના તે મહાન ભક્ત હતા અને તેમને તે પોતાના ઇષ્ટદેવ માનતા. ગોપીઓની પ્રેમવાર્તાને તે માત્ર કવિકલ્પના માનતા. છેલ્લી અવસ્થામાં તેમનો ધર્મભાવ બહુજ વધ્યો હતો, અને મોટે ભાગે ધાર્મિક ગ્રંથોના પઠનપાઠનમાંજ સમય ગાળતા.

તેમનુ હૃદય અત્યંત કોમળ અને સરળ હતુ. તે હમેશાં પ્રસન્ન મુખે રહેતા. સરળતા, સહૃદયતા અને હૃદયની પવિત્રતાને લીધે તે સૌને પ્રિય લાગતા. તેમની પાસે અનેક દીન અને દુઃખી માણસો આવી પોતાની રામકહાણી ગાઇ બતાવતી. બંકિમચંદ્ર ધ્યાનપૂર્વક તે સાંભળતા, કદિ ગદગદ બનતા અને પછી તેનું દુઃખ દૂર કરવા આશ્વાસનથી તેમજ ધનાદિથી યત્ન કરતા. તેમણે અનેક ઉત્સાહભંગ થએલા નવયુવકોને રસ્તો દર્શાવ્યો છે, તથા અનેક નિરાશ્રિતોને આશ્રય આપેલો છે.

બંગાળી લોકો આધુનિક સાહિત્યની બંગાળી ભાષાના જન્મદાતા બંકિમ બાબુને ગણીને તેમના તરફ બહુજ માન રાખે છે. બંગાળી ભાષા બંકિમના પહેલાથી લખાય

છે; પણ તેને સુંદર રૂપ આપનાર, તેને સ્વચ્છ કરીને તેમાં ઉચ્ચ સાહિત્ય લખી તેને લોકપ્રિય બનાવનાર તો મહાત્મા બંકિમચંદ્રજ છે; જેથી બંગાળી લોકો બંગાળી સાહિત્યમાં બંકિમને સૌથી ઉંચું સ્થાન આપે છે. બંકિમના હાથમાં પડીને બંગાળી ભાષાએ નવુંજ રૂપ ધારણ કર્યું છે. જે સુંદર ભાષામાં હાલ બંગાળીઓ પોતાનું સાહિત્ય વધારી રહ્યા છે; અને બંગાળી લેખકો જેમનું અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે; તે ભાષા બંકિમેજ રચેલી છે. આવિષે જગપ્રસિદ્ધ કવિવર રવીંદ્રનાથ ઠાકુર 'સાધના' પત્રમાં લખે છે કેઃ—

"અમારી બંગાળી ભાષા માત્ર એકતારાની પેઠે એક તારથી બંધાયલી હતી. ફક્ત સહજ 'સુર'માં ધર્મસંકીર્તન કરવાના ઉપયોગમાંજ તે આવતી. બંકિમે પોતાના હાથે તેમાં એક એક તાર ચઢાવીને આજ તેને વીણાનું રૂપ આપી દીધું તેથી પહેલાં જેમાંથી માત્ર સ્થાનિક ગ્રામ્ય સૂરજ વાગતો હતો, તેમાંથી આજ વિશ્વસભામાં સંભળાવવાયોગ્ય ધ્રુપદની કલાવતી રાગિણી ગાઈ શકાય છે. × × × માતૃભાષાનું વંધ્યત્વ ટાળીને જેમણે તેને એવી ગૌરવશાળી બનાવી છે, તેમણે બંગાળીઓ ઉપર કેટલો મહાન અને ચિરસ્થાયી ઉપકાર કર્યો છે, એ વાત પણ જો કોઈને સમજાવવાની જરૂર હોય તો તેનાથી વધારે દુર્ભાગ્ય બીજું કોઈ શકે નહિ."

બંકિમ બાબુના લગભગ બધા બંગાળી ગ્રંથોના અનુવાદ ગુજરાતી, હિન્દી તેમજ મરાઠીમાં થઈ ચુક્યા છે; અને તેથી તે તે ભાષાનો વાચકવર્ગ બંકિમ બાબુના પ્રગાઢ પાંડિત્ય, ગંભીર સંશોધન શક્તિ, અપ્રતિમ કલ્પના અને લેખનપદ્ધતિથી પરિચિત થયેલો છે. એટલે વિશેષરૂપે બતાવવાની જરૂર નથી કે સાહિત્યસમ્રાટ્ બંકિમ બાબુનું સ્થાન સમગ્ર ભારતમાં પણ કેટલું ઉચું છે.

બંકિમ બાબુના સમકાલીન, સહયોગી, ઉત્તમ લેખકોમાં મેઘનાદવધ કાવ્યના રચનાર બાબુ મધુસૂદન દત્ત; નીલદર્પણ નાટકના લેખક સુકવિ બાબુ દીનબંધુ મિત્ર; પ્લાસીનું યુદ્ધ, પ્રભાસ, રૈવતક, કુરુક્ષેત્ર, બુદ્ધ વગેરે ગ્રન્થરત્નોના લેખક પ્રતિભાશાળી કવિ બાબુ નવીનચંદ્ર સેન; શ્રેષ્ઠ લેખક બાબુ હેમચંદ્ર બેનરજી, શ્રેષ્ઠ સમાલોચક ચંદ્રનાથ વસુ અને અક્ષયકુમાર દત્ત; એ મુખ્ય હતા. એ વિદ્વાનોએ પણ પોતાની માતૃભાષાને જે શ્રેષ્ઠ ગ્રંથરત્નો ભેટ કર્યાં છે તે પણ બંગાળી સાહિત્યની અમૂલ્ય અને ચિરસ્થાયી સંપત્તિ છે.

બંકિમ બાબુ પછી તેમનું સ્થાન તો નજ પૂરાયું પણ બાબુ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર અને દ્વિજેન્દ્રલાલ રોયે તેમની ઘણી ખરી ખોટ પૂરી પાડી છે.

બંકિમચંદ્રનો કયો ગ્રંથ ક્યારે પ્રગટ થયો તેનું નીચે એક સૂચીપત્ર આપવામાં આવે છે, જેથી વાચકોને તેમના ગ્રંથોની પ્રથમાવૃત્તિનો વખત અને બંકિમના જીવનપર્યંત તેની કેટલી આવૃત્તિ નીકળી હતી તેની સંખ્યા માલૂમ પડશે.

નામ	ઈ૦ સ૦	આવૃત્તિ
૧ દુર્ગેશનન્દિની	૧૮૬૫	૧૧
૨ કપાલ કુંડલા	૧૮૬૭	૭
૩ મૃણાલિની	૧૮૬૯	૭
૪ વિષવૃક્ષ	૧૮૭૩	૭
૫ ઈંદિરા	૧૮૭૩	૫
૬ લોકરહસ્ય	૧૮૭૪	૧
૭ યુગલાંગુરીય	૧૮૭૪	૫
૮ વિજ્ઞાન રહસ્ય	૧૮૭૫	૧
૯ રાધારાણી	૧૮૭૫	૪
૧૦ ચંદ્રશેખર	૧૮૭૫	૨
૧૧ કમલાકાંતનું દફતર	૧૮૭૬	૨
૧૨ વિવિધ સમાલોચના	૧૮૭૬	૧
૧૩ રજની	૧૮૭૭	૨
૧૪ ઉપકથા	૧૮૭૭	૨
૧૫ કવિતા પુસ્તક	૧૮૭૮	૨
૧૬ કૃષ્ણકાંતનું વીલ	૧૮૭૮	૪
૧૭ પ્રબંધ પુસ્તક	૧૮૭૯	૧
૧૮ રાજસિંહ	૧૮૮૨	૪
૧૯ આનંદમઠ	૧૮૮૨	૫
૨૦ દેવી ચોધરાણી	૧૮૮૪	૫
૨૧ મોચીરામ ગૌડનું જીવનચરિત્ર	૧૮૮૪	૧
૨૨ કૃષ્ણચરિત્ર	૧૮૮૬	૨
૨૩ સીતારામ	૧૮૮૭	૨
૨૪ વિવિધ પ્રબંધ	૧૮૮૭	૨
૨૫ ધર્મતત્ત્વ	૧૮૮૮	૧
૨૬ બંગાળી સિલેકશન્સ.	૧૮૯૨	૧
૨૭ સંજીવની સુધા.	૧૮૯૩	૧

બંકિમકૃત ધાર્મિક ગ્રંથ "કૃષ્ણચરિત્ર" તેમની અક્ષય કીર્તિરૂપ છે. આ ગ્રંથ વાંચતાં વાંચતાં સેંકડો વાર એવો વિચાર આવે છે કે જેણે ઊઝુબિસાના વિલાસ-મંદિરનું ચિત્ર દોર્યું છે; અને કમલમણિના ગાલની શાહી શ્રીશચંદ્રના મોં ઉપર લગાવી દીધી છે, તેમણે મહાભારત, પુરાણ આદિનું મંથન કરીને કેવી રીતે આવો ગંભીર સંશોધનપૂર્ણ ગ્રંથ લખ્યો હશે ?

"ધર્મતત્ત્વ" પુસ્તક બંકિમચંદ્રનો બીજો કીર્તિસ્થંભ છે, અને ત્રીજો ભગવદ્ગીતાની ટીકા; પણ આ ટીકા તેઓ સંપૂર્ણ ન કરી શકયા. આને અમે આપણું દુર્ભાગ્ય માનીએ છીએ. ચોથા અધ્યાય સુધી લખી શકયા હતા. સંપૂર્ણ થઇ હોત તો આજ તે પણ બંકિમના સર્વોત્તમ કીર્તિસ્થંભરૂપ ગણાત.

આ રીતે માતૃભાષા તથા માતૃભૂમિની સેવા કરતાં કરતાં ઈ૦ સ૦ ૧૮૯૪ માં, ૫૬ વર્ષની ઉમરે બંગાળી સાહિત્ય-સેવકોના સમ્રાટ્ બંકિમચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયે પોતાની માનવલીલા સમાપ્ત કરી હતી.

મહારાજા વિક્રમાદિત્યનો રાજ્યવૈભવ અત્યારે ભૂંસાઇ ગયો છે તો પણ હજુ જેમ કાલિદાસનાં 'અભિજ્ઞાન શાકુંતલ' 'રઘુવંશ' ઇત્યાદિ પુસ્તકો અમર છે; અને તે નિત્ય નવા નવા ભાવોથી વાચકોનાં મન રંજન કરે છે, તેજ પ્રમાણે વિદેહ થએલા મહાશય બંકિમચંદ્રના ગ્રંથો અને લેખો પણ ચિરકાલ રહેશે; અને વાચકોનાં મનને આનંદ આપી ઉન્નતિના માર્ગે પ્રેરશે.

बंकिमनिबंधमाला

गौरदास वावानी भिक्षाझोळी

૧–રામવલ્લભ બાબુનું ભિક્ષાદાન

હું બાવાજીનો ચેલો છું, તેમની ઝોળીનો વર્તમાન સમયે અધિકારી છું. બાવાજીનો વૈકુંઠવાસ થઇ ગયો છે. તેમણે ભિક્ષામાં ઘણાં રત્નો પ્રાપ્ત કર્યાં છે, પરંતુ મારા વિના બીજો કોઇ તેનો વારસ ન હોવાથી તેઓ તે મને આપી ગયા છે, ને હું પણ એ રત્નોની ખેરાત કરવાની ઇચ્છા રાખું છું. આજે તમને એનો નમુનો આપું છું.

એક વાર બાવાજી સાથે હું રામવલ્લભ બાબુને ઘેર ભિક્ષા માગવા ગયો. અમે બંને ગુરુશિષ્ય " રાધેગોવિંદ " બોલી બારણે ઉભા. રામવલ્લભ બાબુએ મર્મમાં કહ્યું: " બાવાજી ! હરિનામ રટો. "

હું મારા મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે આ બાબુને હરિનામ શું આટલું બધું વહાલું છે ? પણ અહીંઆં બાવાજી તો હરિપ્રેમમાં ગદ્‌ગદ્ બની એકતારો વગાડી ગાવા લાગ્યા.

દર્શન દ્યોની દયાળ ! અમોને દર્શન દ્યોની દયાળ !
કરુણાસાગર ! ક્યાં સંતાયા ? ભક્તનણા પ્રતિપાળ ! અમોને૦ ૧

બાવાજીનું ગીત આટલું ગવાયું એટલામાં તો બાબુએ વ્યંગમાં બાવાજીને પૂછ્યું " બાવાજી ! તમારો હરિ ક્યાં છે ? " મેં ધાર્યું કે પ્રહ્લાદની પેઠે ઉત્તર આપું કે " આ સ્તંભમાં " છે ને ત્યાંથી નીકળી હે પ્રભુ ! આ બીજા હિરણ્યકશિપુનું પેટ ફાડી નાખો. નૃસિંહ ભગવાનના હાથથી આ નરવાનરનો વિનાશ થયો જોઇ મારી આંખો ટાઢી થશે; પરંતુ હું પ્રહ્લાદ નહોતો તેથી ચૂપ રહ્યો. બાવાજીએ નમ્રભાવે ઉત્તર આપ્યો. " હરિ ક્યાં છે તે હું શું જાણું ? જો જાણતો હોત તો તમારી પાસે કાં આવત ? તેની પાસે ન જાત ? "

બાબુ:—તો શું તેને રહેવાને કોઇ સ્થાનજ નથી ? હરિને રહેવાને ક્યાંય ઘર-બારજ નથી ?

બાવાજી:—હોય કેમ નહિ ? એ વૈકુંઠમાં રહે છે.

બાબુ:—વૈકુંઠ અહીંથી કેટલું છેટું હશે બાવાજી ?

બાવાજી:—તમારાથી તો ઘણું દૂર.

બાબુ:—તો પાસે કોની ?

બાવાજી:—જેની કુંઠા નથી તેની.

બાબુ:—કુંઠા શું ?

બાવાજી:—એટલું પણ સમજ્યા નહિ ? કાલેજના સાહેબોએ રૂપીઆ ફોકટમાંજ લીધા ! એ જો મને આપ્યા હોત તો ઘણો ઉપકાર થાત. હું હરિનામ શીખવત. બાબુજી ! હવે કોશ* ખસેડી તપાસો.

બાબુ:—મારા ઘરમાં કોશજ નથી. એક આદમી માગી ગયો છે.

બાવાજી:—મારે ત્યાં કોશ છે એટલું સ્વીકારવામાં પણ તમે આવા કુંઠિત કેમ થાઓ છો ?

બાબુ:—અહો ! એ કુંઠા ? કુંઠા–કુંઠિત. જ્યાં કોઇ કુંઠિત ન થાય તે વૈકુંઠ.× શું એવી જગો પણ ક્યાંય છે ?

બાવાજી:—બહાર નહિ પણ અંદર છે.

બાબુ:— અંદર ? શેની અંદર ?

બાવાજી:—મનની અંદર. જ્યારે તમારૂં મન જગત્‌માં કોઇ રીતે કુંઠિત ન થાય, જ્યારે ચિત્ત વશીભૂત થાય, ઇંદ્રિયો સંયમિત થાય, ઇશ્વરમાં ભક્તિ, મનુષ્યોપ્રતિ પ્રીતિ અને હૃદયમાં શાંતિ સ્થિત થાય, સર્વત્ર વૈરાગ્ય અને સર્વત્ર સમાન સુખનો અનુભવ થાય ત્યારે તમે પૃથ્વીમાં રહો કે ન રહો, સંસારમાં રહો કે ન રહો પણ સમજજો કે વૈકુંઠમાં પહોંચી ગયા.

બાબુ:—તો શું વૈકુંઠ કોઇ શહેર નથી અને તે માત્ર મનની અવસ્થાજ છે, ને વિષ્ણુ ત્યાં રહે છે એમ સમજવું ?

બાવાજી:—હા. કુંઠારહિત નિર્વિકાર ચિત્તમાંજ તે રહે છે. વિરક્તનું હૃદય એને રહેવાનું સ્થાન છે ને તેથીજ તે વૈકુંઠનાથ છે.

બાબુ:—પણ આ શું ? એ તો શરીરધારી છે; તે જે શરીરધારી છે તેને રહેવાને

* કોશ–આત્મા અવિદ્યાના પાંચ કોશોથી વીંટાએલો છે, એ વેદાંતસિદ્ધાતનું અહીં સૂચન છે. એનાં નામ અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય.

× મને સમજાયું નહિ કે બાવાજીની વ્યાકરણમાં કેટલી ગતિ હતી ? વૈકુંઠ પણ વિષ્ણુનું એક નામ છે. પંડિતો વૈકુંઠ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરે છે કે **विविधा कुण्ठा माया यस्य स वैकुण्ठः।** એટલે કે જેની માયા વિવિધ પ્રકારની છે તે વૈકુણ્ઠ.

માટે તો કાંઇ સ્થન હોવુંજ જોઇએ ને ?

બાવાજીઃ—ભલા, કહો એનું શરીર કેવા પ્રકારનું છે ?

બાળુઃ—તમે લોકો એને ચતુર્ભુજ કહો છો.

બાવાજીઃ—વાર ! એને ચતુર્ભુજ કહ્યા છે પણ વિચાર કરો કે એની ચારે ભુજાઓમાં કયી કયી વસ્તુઓ છે ?

બાળુઃ—શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ.

બાવાજીઃ—એક એક સમજો. પહેલાં પદ્મને લ્યો, પણ પહેલાં એ જુઓ કે ઇશ્વર શું કરે છે ?

બાળુઃ—શું કરે છે ?

બાવાજીઃ—ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને પ્રલય. સૃષ્ટિના સંબંધે બે મત છે. એક મત એ કે આરંભમાં જગતનું ઉપાદાન* કાંઇ પણ નહોતું. ઇશ્વરે પહેલાં ઉપાદાન (પંચતત્ત્વ) ઉત્પન્ન કરીને પછી ફરી એનાથી સૃષ્ટિરચના કરી છે. વળી બીજો મત એવો છે કે ઉપાદાન નિત્ય છે, ઇશ્વર કલ્પે કલ્પે એમાંથી નામરૂપની રચના કરે છે. એ બીજા પ્રકારની સૃષ્ટિની શક્તિ જગતનું કેંદ્ર છે. સાંભળ્યું છે કે સાહેબ લોકોનો પણ એ પ્રકારનો એક મત છે. સૃષ્ટિનું મૂળરૂપ એ જગતકેંદ્ર, તેજ હિંદુઓનાં શાસ્ત્રોમાં નારાયણનું નાભિપદ્મ નામે કહેલું છે. આથી વિષ્ણુના હાથનું પદ્મ સૃષ્ટિક્રિયાનું સૂચક છે.

બાળુઃ—ઠીક, બીજી ત્રણ વસ્તુઓ !

બાવાજીઃ—'ગદા' એ પ્રલયક્રિયાની નિશાની છે. શંખ અને ચક્ર બને સ્થિતિક્રિયાની નિશાની છે. જગતની સ્થિતિ દેશ અને કાળરૂપે છે. દેશરૂપે આકાશ છે. આકાશ શબ્દવાહી ને શબ્દમય છે. આથી શબ્દમય શંખ આકાશની પ્રતિમારૂપે વિષ્ણુના હાથમાં સ્થાપિત કરેલ છે.

બાળુ—અને ચક્ર ?

બાવાજીઃ—ચક્ર એ કાલચક્ર છે. કલ્પો, યુગો ને મન્વન્તરો એવાં નામોએ કાલ પરિવર્તન કર્યા કરે છે. એ કારણથી કાલને ચક્રરૂપે ઇશ્વરના હાથમાં સ્થાન આપેલું છે. જગદીશ્વરે પોતાની ભુજાઓમાં આકાશ, કાલ, શક્તિ અને સૃષ્ટિને ધારણ કરેલ છે. હવે સમજશો કે તમે ધારો છો તેવું વિષ્ણુનું શરીર નથી. વિષ્ણુ વૈકુંઠના ઇશ્વર છે એનું તાત્પર્ય એ કે કુંઠારહિત નિર્ભય વિરકત પુરુષ પોતાના હૃદયમાં વારંવાર ઇશ્વરનું સરજાવનાર, પાલન કરનાર ને સંહાર કરનારરૂપે ધ્યાન કરે છે.

બાળુઃ—જો એટલું કહેવું બસ હોય તો એ તો સૌ સ્વીકારે છે; આની રૂપકરચનાની શી જરૂર હતી ?

બાવાજીઃ—સૌ સ્વીકારે છે કે કલકત્તા અંગ્રેજોનું છે તો પછી આ કિલ્લા ઉપર

*ઉપાદાન એટલે કે જેનાવડે જૂદા જૂદા નામરૂપવાળા પદાર્થો બનાવી શકાય તે મૂળ વસ્તુ; જેમ કે 'માટી' એ ઘડો, ગાગર ઇ૦ પાત્રોનું ઉપાદાન છે.

મોટા થાંભલો ઉભો કરી વાવટો ચડાવવાની શી જરૂર હતી? દુનિયાનાં બધાં કામોમાં આવા પ્રકારની કલ્પના દેખાય છે તો પછી મારા જેવા મૂર્ખની ભક્તિના માર્ગમાં આવીને કાંટા વેરવાની ક્રિયા કાં કરો ભાઇ!

બાબુઃ—ઠીક. તમે કહો છો એવા શરીરધારી વિષ્ણુ ન હોય તો શ્યામ વર્ણ કોનો છે? જેને શરીરજ નથી તેને પછી રંગ કેવો!

બાવાજીઃ—આકાશનો પણ શ્યામ વર્ણ છે, પરંતુ શું આકાશને શરીર છે? ઠીક. તમારૂં અંગ્રેજી શાસ્ત્ર શું કહે છે? જગત્ અંધકારમય છે કે પ્રકાશમય?

બાબુઃ—જગત્ અંધકારમય છે.

બાવાજીઃ—તેથી વિશ્વરૂપ વિષ્ણુનો રંગ શ્યામ છે.

બાબુઃ—પરંતુ જગતમાં વારે વારે સૂર્યોદય તો થાય છે—પ્રકાશ પણ છે.

બાવાજીઃ—વિષ્ણુના હૃદયમાં કૌસ્તુભમણિ છે; એ કૌસ્તુભ—સૂર્ય છે અને વનમાળા ગ્રહ નક્ષત્રોને સ્થાને છે.

બાબુઃ—તો શું આ જગતજ વિષ્ણુ છે?

બાવાજીઃ—નહિ, જે જગતમાં સર્વત્ર વ્યાપક છે તેજ વિષ્ણુ છે. જગત્ શરીર છે અને એ એનો આત્મા છે.

બાબુઃ—પરમેશ્વર અશરીરી છે તો તેને વળી બે સ્ત્રીઓ શું? વિષ્ણુને લક્ષ્મી અને સરસ્વતી સ્ત્રીઓ કહી છે તે શું?

બાવાજીઃ—કોશ ખુલ્લો કરી જુઓ. લક્ષ્મીનો અર્થ શોભા કે સૌંદર્ય છે. શ્રી, રમા, ઇત્યાદિ લક્ષ્મીનાં ભિન્ન ભિન્ન નામોનો પણ એજ અર્થ છે. સરસ્વતીનો અર્થ જ્ઞાન છે. વિષ્ણુ સત્ છે, સરસ્વતી ચિત્ છે ને લક્ષ્મી આનન્દ છે; આથી રે મૂઢો! સચ્ચિદાનન્દ પરબ્રહ્મને પ્રણામ કરો.

સત્યાનાશ! રામવલ્લભ બાબુના ઘરમાં ઉભીને રે મૂઢ! એવું સંબોધન કરવું? બાબુના મિજાજનું થર્મોમીટર ૧૦૫ ડીગ્રીએ પહોંચ્યું. હાંક મારી તે બોલ્યા—"મારો બદજાતને."

હું બાવાજીની ઝોળી પકડી તેને ઘર બહાર તાણી લાવ્યો; ને બહાર આવી મેં બાવાજીને કહ્યું: "બાવાજી! આજ ભિક્ષામાં શું મળ્યું?"

બાવાજીઃ—જન્ ધાતુની આગળ બદ ઉપસર્ગ મૂકો; અને પાછળ ક્તિ પ્રત્યય લગાડો તેથી જે રૂપ+ બને તે ભિક્ષામાં મળ્યું. એ ભિક્ષાદાનને ઝોળીમાં નાખી દો.

૨—રાધાકૃષ્ણ

હું એક જૂનું ગીત મારા મનમાં ગણગણતો હતો કેઃ—

વ્રજ તજી નવ જાઓ નાથ!

+બદજાત.

એ ટુંક પૂરી થઇ એટલામાં તો એ સાંભળતાં આહ! કહી બાવાજી રોવા લાગ્યા. આથી મારાથી રહી શકાયું નહિ ને હું હસી પડયો. બાવાજી ઉભા થઇ જઇ બોલ્યાઃ-હસે છે કેમ બેટા!

હુંઃ—તમે જરા જરામાં રોઇ પડો છો તેથી મારાથી હસી પડાયું.

બાવાજી.—તું જેને જરા એટલી વાત જાણે છે તેમાં કાંઈ પણ સમજે છે, કે પોપટની માફક ખાલી બોલીજ રહ્યો છે?

હુંઃ—સમજું કેમ નહિ? રાધાકૃષ્ણને કહે છે કે "હે સ્વામી! તમે વ્રજ છોડીને જાઓ નહિ."

બાવાજીઃ—વ્રજ એટલે શું? કહે જોઇએ.

હુંઃ—કૃષ્ણ જ્યાં ગાયો ચરાવે છે અને ગોપીઓની વચ્ચે બંસી બજાવે છે તે વ્રજ.

બાવાજીઃ—શો અધઃપાત! વ્રજ ધાતુનો અર્થ શો?

હુંઃ—વ્રજ ધાતુ? આઠ ધાતુ તો મને આવડે છે પણ વળી વ્રજ ધાતુ કેવો?

બાવાજીઃ—વ્રજ ગમને. અર્થાત્ વ્રજ એટલે ગમન કરવું-જવું.

હુંઃ—જે જાય છે તે વ્રજ? ગાય જાય છે, વાછડું જાય છે, તમે જાઓ છો, ને હું પણ જાઉં છું; એ બધાં વ્રજ?

બાવાજીઃ—હા. બધાં વ્રજ છે. તું જાણે છે કે જગત્ કોને કહે છે?

હુંઃ—આ વિશ્વબ્રહ્માંડ જગત્ છે.

બાવાજીઃ—જગત્ શબ્દ કયા ધાતુથી બન્યો છે?

હુંઃ—તમે ધાતુને છોડીને જે પૂછશો તે કહી શકીશ. ધાતુની વાત સાંભળતાંજ મને એક જાતનો ભય લાગે છે.

બાવાજીઃ—ગમ્ ધાતુથી જગત્ શબ્દ બન્યો છે. જે જાય છે તે જગત્ છે; અને વિશ્વબ્રહ્માંડ નાશવંત છે એટલે તે પણ જગત્ છે. વ્રજ શબ્દ અને જગત્ શબ્દ એકજ અર્થ સૂચવે છે.

હુંઃ—તો શું વ્રજ એ કોઇ જગ્યા નથી? હું કહું છું કે વૃંદાવનજ વ્રજ છે.

બાવાજીઃ—વૃંદાવન નામનું જે એક ગામ છે તે તો વૈષ્ણવોએ બનાવી દીધું છે.

હુંઃ—તો પુરાણમાં વૃંદાવન કોને કહે છે?

બાવાજીઃ—"वृंदा यत्र तपस्तेपे तत्र वृंदावनं स्मृतम्" વૃંદા જ્યાં તપ કરતી હતી (અથવા કરે છે કહેવું વધારે ઠીક પડશે) તેજ વૃંદાવન છે.

હુંઃ—વૃંદા કોણ?

બાવાજીઃ—राधा षोडशनाम्नां च वृंदानाम श्रुतौ श्रुतम्। तस्याः क्रीडावनं रम्यं तेन वृंदावनं स्मृतम्। તાત્પર્ય રાધાજ વૃંદા છે.

હું—રાધા કોણ?

બાવાજીઃ—રાધ્ ધાતુ—

હું:—ધાતુની વાત છોડો બાવાજી.

બાવાજી.—રાધ્ ધાતુ साधने प्राप्तौ तोषे पूजायां वा । એટલે જે ઈશ્વરની સાધના કરે છે, તેને મેળવે છે ને પૂજા તથા આરાધના કરે છે તે રાધા છે. ઈશ્વર-ભક્તમાત્ર રાધા છે. તમે બધા ઈશ્વરના સાચા ભક્ત થશો ત્યારે રાધા થઈ શકશો.

હું:—તો શું એ કોઈ ગોપિની નથી?

બાવાજી:—ગોપિની શબ્દજ નથી. ગોપી શબ્દ છે. તું જાણે છે ગોપી કોને કહેલ છે?

હું:—ગોપની સ્ત્રી હોય તે ગોપી.

બાવાજી:—ગો શબ્દનો અર્થ પૃથ્વી છે. જે ધર્માત્મા છે. તેજ પૃથ્વીનો રક્ષક છે, ને તેજ ગોપ છે. સ્ત્રીલિંગે તે ગોપી છે.

હું:—તો ગોલોક શું?

બાવાજી.—આ પૃથ્વીજ ગોલોક–ભૂલોક–છે.

હું.—તમે બધુ ઉલટાવી નાખ્યું. ઠીક, એ બધું રૂપક છે તો નંદ એટલે શું?

બાવાજી:—નન્દ્ ધાતુ હર્ષ અથવા આનન્દના અર્થમાં છે. આપણે ઉપસર્ગ વિના વાત નથી કરતા એટલે આનન્દજ નન્દ છે.

હું:—ભગવાન શું આનંદમાં જન્મે છે કે એને નન્દનન્દન કહે છે?

બાવાજી:—કૃષ્ણને કોઇ નંદના પુત્ર માનતું નથી. એ વસુદેવના પુત્ર છે. નન્દને ઘેર તો એ થોડા દિવસ માટેજ જઇ રહ્યા હતા.

હું:—એ વાતનો અર્થ શો?

બાવાજી:—પરમાનન્દ ધામજ ઈશ્વરનું નિવાસસ્થળ છે, અર્થાત્ એ આનંદમાંજ વિદ્યમાન છે.

હું:—તો હવે યશોદા ક્યાં જશે? એમણે કૃષ્ણને પાળ્યા પોષ્યા હતા એનું તાત્પર્ય શું?

બાવાજી:—ઈશ્વરનો યશ એટલે મહિમાને જે કીર્તનદ્વારા પોતાના હૃદયમાં સ્થાપે અથવા વધારે તે યશોદા.

હું:—બધાંજ રૂપક છે? શું કૃષ્ણ પણ રૂપક છે?

બાવાજી.—મારૂં દૃઢ માનવું છે કે પરમેશ્વરે પૃથ્વીપર શરીરીરૂપે અવતાર લઇને જગતમાં ધર્મ સ્થાપન કર્યો હતો ને તેજ એમણે પોતે ગીતામાં કહ્યું છે કે 'धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ।' એ રૂપક નથી. પુરાણ લખનારાએ એને મધ્યમાં સ્થાપીને આ ધર્મસંબંધી રૂપક રચ્યાં છે વળી કૃષ્ણ નામમાં બીજો પણ એક અર્થ છે; તેથી એ રૂપકની રચનામાં એક સરળતા થઇ છે. કૃષ્ ધાતુ કર્ષણ અથવા આકર્ષણના અર્થમાં છે. જે મનુષ્યનાં ચિત્તને પોતાની ભણી ખેંચે તેજ કૃષ્ણ છે.

હું:—બાવાજી! એ તો કઠિનતાવાળી કલ્પના છે.

બાવાજીઃ—એમ તો છે. કૃષ્ણ પોતે રૂપક નથી; તેથી કઠિન કલ્પના કરીને આમ અર્થ કાઢવો પડે છે. કૃષ્ણ પોતે શરીરધારી થયા છે અને અનેક મનુષ્યોની સાથે કાર્યપ્રદેશમાં વિદ્યમાન હતા; તથાપિ એ અશરીરી જગદીશ્વર છે. તેમને પ્રણામ કરો.

હું:—પરંતુ રૂપકનું શું થશે? શું રાધાકૃષ્ણની ઉપાસના કરવી જોઇએ?

બાવાજીઃ—ઈશ્વરની સાથે તેના ભકતોની ઉપાસના કરવી પણ યોગ્ય છે; કેમકે ભકત તન્મય થાય છે, એટલે તે પણ ઈશ્વરનો અંશ થઇ જાય છે. જગત્ ઈશ્વરનું ભક્ત છે, વળી જગત્ ઈશ્વરમય છે એટલે ઈશ્વરની સાથે જગતની પણ ઉપાસના કરવી જોઇએ. બોલો "શ્રીરાધાવલ્લભાય નમો નમઃ"

હું:—"રાધાવલ્લભાય નમો નમઃ"

૩–શક્તિદેવીનો પ્રસાદ

આસો મહિનાની નવરાત્રિની ધામધૂમમાં–દુર્ગાપૂજાને દિવસે બાવાજી શોધતાં પણ દેખાયા નહિ. સંભવિત હતું કે તેઓ કોઇ દુર્ગામંદિરમાં બેસી હરિભજન કરવા મંડયા હોય; અથવા તો અમૂલ્ય અમૃતમય પ્રભુનામને બદલે મીઠાઇરૂપી માટી લઇ વૈષ્ણવોની ઉદારતાનો મહિમા સાબિત કરતા હોય! એક ચપટી લોટને બદલે જે હરિનામ સંભળાવે છે એનાથી મોટો દાતાર બીજો કોણ છે? આવી અનેક વાતોનો મનમાં ને મનમાં વિચાર કરતો હું પૂજ્યપાદ ગૌરદાસ બાવાને શોધવા નીકળી પડયો. જે જે ઘેર દુર્ગાપૂજાની ધામધૂમ મચી હતી ને દરવાજાપર ઝુંડેઝુંડ માગણો ઉભાં હતાં; ત્યાં ત્યાં જોયું પણ સફેદ દાઢીનો વાવટો ફરકાવતા બાવાજી કયાંય દેખાયા નહિ. છેવટે એક મંદિરમાં જોયું તો બાવાજી ભોજન ઉપર બેઠેલા દેખાયા.

તેમને જોતાં મને બહુ સંતોષ થયો નહિ. વૈષ્ણવ થઇ શક્તિનો પ્રસાદ જમવો એ મને ઠીક લાગ્યું નહિ. પાસે જઇ મેં બાવાજીને કહ્યું:–પ્રભુ! જણાય છે કે ધર્મ કરતાં ભૂખની ઉદારતા વધારે છે!

બાવાજીઃ—એમ હોય તો ચોરનો ધર્મ ઘણો ઉદાર! એવી વાત કાં કરે બાપુ?

હું:—વૈષ્ણવે શું શકિતનો પ્રસાદ ખાવો જોઇએ? -

બાવાજીઃ—એમાં દોષ શો?

હું:—આપણે કૃષ્ણના ઉપાસક છીએ તો શકિતનો પ્રસાદ શામાટે ખાઇએ?

બાવાજીઃ—શકિત શું છે તે તું જાણે છે?

હું:—દેવતાની સ્ત્રીઓને તેમની શકિત કહે છે; જેમ નારાયણની શકિત લક્ષ્મી, શિવની શકિત દુર્ગા, બ્રહ્માની શકિત બ્રહ્માણી એ પ્રમાણે.

બાવાજીઃ—દૂર હઠ પાપી, ઉઠી જા. તારે મોં જોઇ ભોજન કરતાં પણ પાપ લાગે. શું દેવો પણ તારી પેઠે વૈષ્ણવી રાખી ગૃહધર્મ કરે છે? દૂર થા.

હું:—તો શકિત વળી શું?

બાવાજીઃ—ઠીક. આ જળનો ઘડો ઉપાડી લે.

આથી મેં પાણીનો ઘડો પકડી ઉંચો કર્યો. બાવાજીએ પાણીનું એક ટીપું ભોંયપર નાખી કહ્યું, આ ટીપાને ઉપાડી લાવ.

હું:—એવું કાંઈ બની શકે છે?

બાવાજીઃ—તારામાં પાણીનો ઘડો ઉપાડવાની શક્તિ છે પણ ટીપું ઉપાડવાની શક્તિ નથી, કેમ? તું ભાત ખાઇ શકે છે?

હું:—કેમ ખાઇ ન શકું? રોજ ખાઉં છું.

બાવાજીઃ—ઠીક. આ સળગતું લાકડું ખાઈ શકે છે?

હું:—સળગતું લાકડું તે ખવાય શકે?

બાવાજીઃ—તારામાં ભાત ખાવાની શક્તિ છે પણ સળગતું લાકડું ખાવાની શક્તિ નથી. હવે તું સમજ્યો કે દેવતાની શક્તિ એટલે શું?

હું:—ના.

બાવાજીઃ—દેવતા પોતાના સામર્થ્યવડે પોતાનાં કરવાનાં કામો કરે છે, એ સામર્થ્યનું નામ શક્તિ છે. અગ્નિમાં બાળવાનું સામર્થ્ય એ એની શક્તિ છે; તેનું નામ 'સ્વાહા' છે. ઇંદ્ર વૃષ્ટિ કરે છે, વૃષ્ટિ કરવાની શક્તિનું નામ 'ઇંદ્રાણી' છે. પવન વાયુદેવતા છે, વહન કરવાની શક્તિનું નામ 'પવનાણી' છે. રુદ્ર સંહાર કરે છે એની સંહારશક્તિનું નામ 'રુદ્રાણી' છે.

હું:—એ બધું આપ શું વર્ણવો છો? જે શક્તિથી મેં ઘડો ઉપાડ્યો અથવા જે શક્તિથી હું ભાત ખાઉં છું એ શક્તિ તો કદિ મને નજરે પડતી નથી. મારી એ શક્તિ દુર્ગાદેવીની પેઠે લુગડાંલત્તાં પહેરી બણીઠણી મારી પાસે કદિ બેસતી નથી; પણ મારી વૈષ્ણવી એમ કરે છે. આથી હું મારી વૈષ્ણવીને જ શક્તિ કહું છું.

બાવાજીઃ—મૂર્ખ લોકો એમજ સમજે છે. તું શરીરધારી છે તેથી તારી શક્તિ તારા શરીરમાં છે. તે સિવાય બીજું કોઇ તારી શક્તિરૂપે થઇ શકે નહિ?

હું:—દેવતાનું કેમ? એ શું શરીરધારી છે? તો શું એની શક્તિ પણ નિરાકાર છે?

બાવાજીઃ—શરીરધારી કે શરીરરહિત બંનેની શક્તિ નિરાકારજ હોય છે; પણ એક એક સમજો. પ્રથમ એટલુંજ સમજ કે ઇંદ્રાદિ તમામ દેવો શરીરધારી નથી.

હું:—એ શું? ઇંદ્રને જો શરીર ન હોય તો સ્વર્ગના સિંહાસનપર બેસીને અપ્સરાઓનું નૃત્યગાન કોણ દેખે સાંભળે છે?

બાવાજીઃ—એ તમામ રૂપક છે. એના ગૂઢ અર્થો બીજે કોઈ દિવસે સમજાવીશ. આ વખતે તો આટલું સમજ કે જેથી વર્ષા થાય છે તે ઇંદ્ર છે. જે સળગાવે છે તે અગ્નિ છે. જેથી જીવો અથવા પદાર્થોનો નાશ થાય છે તે રુદ્ર છે.

હું:—એમાં હું સમજ્યો નહિ. કોઇ રોગથી મરે છે; કોઇ ડૂબીને મરે છે, કોઇ સળગીને મરે છે; કોઇ પડીને મરે છે, કોઇ કપાઇને મરે છે; કોઇ જીવ કોઇને

ખાઇ જાય છે, કોઇ જીવ કોઇને મારી નાખે છે; કોઇ વસ્તુ ગળાઇ ગળાઇને નાશ પામે છે; કોઇ વસ્તુ સૂકાઇને નષ્ટ થાય છે; કોઈ કચરાઇને નાશ પામે છે તો કોઇ શોષાઇને નષ્ટ થાય છે, આમાં રુદ્ર કોણુ ?

બાવાજી:—બધાનો જે સમષ્ટિભાવ એટલે કે સર્વેને એકઠાં વિચારતાં જે નાશશક્તિ સમજાય છે તે રુદ્ર છે.

હું:—તો રુદ્ર એક છે કે અનેક ?

બાવાજી:—એક છે. જેમકે આ ઘડામાં જે જળ છે; આ ટીપામાં જે જળ છે; અને ગંગામાં જે જળ છે તે તમામ એકજ જળ છે; તેમ જ્યાં જ્યાં ધ્વંસ—નાશનું જે કારણુ છે તે રુદ્ર છે.

હું:—રુદ્રને શરીર નથી ?

બાવાજી:—એ તો કહુંજ છું ના ?

હું:—તો પછી મહાદેવની મૂર્તિ ઘડીને તેની ઉપાસના શામાટે કરે છે ? એ શું એનું રૂપ નથી ?

બાવાજી:—ઉપાસના કરવા માટે ઉપાસ્યના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું જોઇએ; નહિ તો ઉપાસનામાં મન લાગતું નથી. તુંજ આ નિરાકાર વિશ્વવ્યાપી રુદ્રના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરી શકશે.

મેં ધ્યાન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણુ તેમ થઈ શક્યું નહિ ત્યારે બાવાજીની વાતનો સ્વીકાર કર્યો.

બાવાજી:—જેઓએ આ રીતે ધ્યાન કરવું શીખી લીધું છે તેઓ કરી શકે છે; પરંતુ તેને માટે જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે; પણુ જેને જ્ઞાન નથી તે શું ઉપાસનાથી વિમુખ રહે ? એ તો યોગ્ય ન કહેવાય. જેને જ્ઞાન નથી તે જે રૂપે રુદ્રનું ધ્યાન કરી શકે, તે રૂપે રુદ્રની ઉપાસના કરે. એ અવસ્થામાં રૂપની કલ્પના કરીને ધ્યાન કરવું સહેલું છે. તું એક એવી મૂર્તિની જો કલ્પના કરે કે તેવડે રુદ્રની સંહાર ક્રિયાનો આદર્શ સમજી શકાય તો તે રુદ્રનીજ મૂર્તિ છે. એ માટેજ રુદ્રના કાલભૈરવ રૂપની કલ્પના કરવામાં આવી છે; નહિ તો રુદ્રને કશું રૂપ છેજ નહિ.

હું:—એ તો સમજ્યો; પરંતુ જેમ મારી શક્તિ મારામાં છે તેમ રુદ્રની શક્તિ રુદ્રાણી પણુ રુદ્રમાં છે; તો શિવ અને દુર્ગાની જૂદી જૂદી મૂર્તિ બનાવીને શામાટે પૂજે છે ?

બાવાજી:—તારૂં ધ્યાન કરવાથી તારી શક્તિનું જ્ઞાન થઇ શકતું નથી. જેણે અગ્નિમાં કદિ હાથ નાખ્યો નથી તે અગ્નિને જોઇને પણુ એમ નહિ સમજી શકશે કે અગ્નિમાં હાથ દાઝી સળગી જશે. જેણે કદિ ભઠ્ઠી સળગતી નહિ જોઈ હોય તે સમજી શકશે નહિ કે અગ્નિમાં પ્રકાશ આપવાની પણુ શક્તિ છે. આથીજ શક્તિ અને શક્તિવાનનો જુદો જુદો વિચાર કર્યા વિના શક્તિને સમજવાનો સંભવ નથી.

રુદ્ર પણ નિરાકાર છે ને રુદ્રની શક્તિ પણ નિરાકાર છે. ચિત્તમાં દોષ હોવાને લીધે જે નિરાકાર સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવામાં અશક્ત છે તેને ઉપાસના વાસ્તે શક્તિ અને દેવતાનાં જૂદાં જૂદાં રૂપોની કલ્પના કરવી પડે છે.

હું:—પરંતુ વૈષ્ણવો વિષ્ણુનીજ ઉપાસના કરે છે, રુદ્રની નહિ. આથી રુદ્રાણીનો પ્રસાદ ખાવો એ આપણે માટે સર્વથા અયોગ્ય છે.

બાવાજી:—વિષ્ણુએ પેટ આપીને મને એવી આજ્ઞા નથી કરી કે રુદ્રાણીના પ્રસાદથી તારે પેટ ન ભરવું; પરંતુ એ વાત રહેવા દે. વિચારીએ તો રુદ્રાણી પણ વિષ્ણુનીજ શક્તિ છે.

હું:—એ વળી શું ? રુદ્રાણી તો રુદ્રની શક્તિ છે.

બાવાજી:—વિષ્ણુજ રુદ્ર છે.

હું:—આપની આ વાત શ્રદ્ધા ન ઉપજે એવી છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને મહેશ્વર કે રુદ્ર એ ત્રણે દેવો જૂદા જૂદા છે. એક સૃષ્ટિ કરે છે, બીજો પાલન કરે છે ને ત્રીજો પ્રલય કરે છે. તો વિષ્ણુ રુદ્ર શી રીતે હોઇ શકે?

બાવાજી:—જે બાબુને ઘેર બેસીને હું ભોજન કરૂં છું તે શું કામ કરે છે તે તું જાણે છે ?

હું:—જાણું છું. એ જમીનદારી કરે છે.

બાવાજી:—બીજું કાંઇ કરે છે ?

હું:—એમની કાપડની દુકાન પણ છે.

બાવાજી:—બીજું કાંઇ કરે છે ?

હું:—રૂપીઆ ધીરી વ્યાજ મેળવે છે.

બાવાજી:—ઠીક. હવે હું બહાર જઇને રામને કહું કે હું આજ એક જમીનદારને ત્યાં ખાઇ આવ્યો. શ્યામને કહું કે હું આજ એક કાપડના વેપારીને ત્યાં જમી આવ્યો, અને ગોપાળને કહું કે હું આજ એક મહાજનને ત્યાં મારૂં પેટ ભરી આવ્યો; તો એ ત્રણ જૂદા જૂદા આદમીઓના સંબંધની વાત થઇ કે એક આદમીના સંબંધની?

હું:—એકજ આદમીની; કેમકે અહીંઆં આ ત્રણે એકજ છે.

બાવાજી:—તેમજ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને મહેશ્વર એકજ છે. એકજ ઇશ્વર ઉત્પત્તિ, પાલન અને સંહાર કરે છે. હિંદુધર્મમાં એક ઇશ્વરનીજ વાત છે; ત્રણ ઇશ્વર કદિ સંભવેજ નહિ.

હું:—તો ત્રણ રૂપોની જૂદી જૂદી ઉપાસના કેમ કરવામાં આવે છે ?

બાવાજી:—તારે આ બાબુની સંપૂર્ણ રીતે માહિતી મેળવવી હશે તો તેનાં બધાં કામોને જૂદાં જૂદાં સમજવાં પડશે. એ જમીનદારને રૂપે શી રીતે જમીનદારી કરે છે તે જાણવું જોઇશે; વેપારી રૂપે કેવો વેપાર કરે છે તે જાણવું જોઇશે ને નાણાવટી રૂપે કેવી ધીરધાર કરે છે તે પણ સમજવું પડશે. તેમજ ઇશ્વરની ઉપાસનામાં તેનાં

સૃષ્ટિ, સ્થિતિ ને પ્રલયનાં કામોને જૂદાં જૂદાં સમજવાં પડશે. આથી આપણામાં ત્રણ દેવોની ઉપાસના પ્રચલિત છે; ને જૂદાં જૂદાં કામોને અનુસારે એકનાંજ ત્રણ જૂદાં જૂદાં નામો રાખેલાં છે. એ ત્રણે નામો જૂદા જૂદા ત્રણનાં નથી.

હું:—એ તો હું સમજી ગયો; પરંતુ એક બીજી ગડબડ ન મટી. વૃષ્ટિ થઇ અને તેથી અન્ન ઉપજ્યું જે ખાઇને બધાં જીવ્યાં; તો બચાવ્યાં કોણે ? પાલન કરનાર વિષ્ણુએ કે વૃષ્ટિ કરનાર ઇંદ્રે ?

બાવાજી:—મેં કહ્યું તે જો તું સમજી ગયો હોય તો તને આ સમજાવવાની જરૂર નથી કે ઇંદ્ર, વાયુ, વરુણ વગેરે કોઇ દેવો જૂદા છેજ નહિ. જે સૃષ્ટિ રચે છે તે જેમ પાલન કરે છે તેમ સંહાર પણ કરે છે. એજ સળગાવનાર અગ્નિ, વૃષ્ટિ કરનાર ઇંદ્ર, વાવાઝોડું કરનાર પવન તથા પ્રકાશ કરનાર ને અંધકાર કરનાર છે-જે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને મહેશ્વર છે, તેજ ઇંદ્ર, તેજ અગ્નિ ને તેજ સર્વ દેવતારૂપે છે; પરંતુ જેમ આપણે સમજવાની સહેલાઇ માટે એકજ જળને ક્યાંક નદી, ક્યાંક સમુદ્ર, ક્યાંક ઝરણ, ક્યાંક તળાવ, ક્યાંક ધરો ને ક્યાંક કૂવો કહીએ છીએ; તેમજ ઉપાસનાની સહેલાઇ માટે એકજ પરમેશ્વરને ક્યાંક ઇન્દ્ર, ક્યાંક અગ્નિ, ક્યાંક બ્રહ્મા અને ક્યાંક વિષ્ણુ એમ અનેક નામોએ ઓળખીએ છીએ.

હું:—તો એનું યથાર્થ નામ શું છે ?

બાવાજી:—ઇશ્વરની ઉપાસના બે રીતે થાય છે. જ્યારે એને અવ્યક્ત, અચિંત્ય, નિર્ગુણ અને સર્વ જગતનો આધાર માનીને ઉપાસના કરે છે ત્યારે તેને બ્રહ્મ, પરબ્રહ્મ કે પરમાત્મા કહે છે; પણ જ્યારે એને વ્યક્ત, ઉપાસ્ય અને તે વાસ્તે ધ્યાન કરવા યોગ્ય સગુણ કહેવામાં આવે છે ને જગતની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ ને સંહારનું કારણ માની તેની ઉપાસના કરવાનું કહેવામાં આવે છે ત્યાં તેને બીજાં નામો આપવામાં આવેલાં છે. જેમકે તેને વાતચિતમાં ઇશ્વર, વેદમાં પ્રજાપતિ અને પુરાણ તથા ઇતિહાસમાં વિષ્ણુ અને શિવ કહે છે. જ્યારે એક સાથેજ તેનાં બંને રૂપોનું ધ્યાન કે ઉપાસના કરવાનું હોય છે, અર્થાત્ અમારા હૃદયમાં જ્યારે બંને રૂપો ભાસમાન થાય છે ત્યારે તેને અમે શ્રીકૃષ્ણ કહીએ છીએ.

હું:—"શ્રીકૃષ્ણ" કેમ કહો છો ?

બાવાજી:—ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે પોતાનાં બંને રૂપોથી ધ્યેય બતાવેલ છે; અને એમનો દાસાનુદાસ હોવાથી હું એમને એ નામથી સંભારું છું. બોલો એક વાર "શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રકી જે." બોલો "કૃષ્ણ, કૃષ્ણ, હરે કૃષ્ણ."

એટલામાં પીરસનાર એક બ્રાહ્મણે બાવાજીને પૂછ્યું:—બાવાજી ! વળી કૃષ્ણ-ભજન કરવા ક્યાં મંડ્યા ? એટલું તો સમજાવો કે અહિંસા વૈષ્ણવોનો ધર્મ ખરો કે નહિ ?

બાવાજી:—અહિંસા એ અવશ્ય વૈષ્ણવકન્યા છે, પણ એ કુલત્યાગ

ઘેર ચાલી ગયું છે; એથી તે જાતિભ્રષ્ટ થઈ ગયું છે.

હું:—આપની એ પહેલી વાત સમજાઈ નહિ.

બાવાજી:—સાંભળ વત્સ ! વૈષ્ણવ બનતાં પહેલાં એટલું સમજી રાખવું જોઈએ કે વૈષ્ણવધર્મ એટલે શું ? કંઠી બાંધવાથી, તુલસીની માળા ધારણ કરવાથી, તિલક કરવાથી, *નિરામિષ ભોજન કરવાથી, પંચ સંસ્કારથી કે મરજાદણ સાથે રહેવાથી કોઈ વૈષ્ણવ બની શકતો નથી. તું કહે જોઈએ કે જગતમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ વૈષ્ણવ કયા કયા થયા છે ?

હું:—નારદ, ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ.

બાવાજી:—પ્રહ્લાદ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે તો સાંભળ. પ્રહ્લાદે વૈષ્ણવધર્મની વ્યાખ્યા કેવી કહી છે ?

सर्वत्र दैत्याः समतामुपेत्य समत्वमाराधनमच्युतस्य ॥

અર્થાત્ " હે દૈત્યગણ ! તમે સર્વત્ર સમદર્શી બનો. મમત્વ એટલે સર્વને સમાનભાવે જોવા એજ વિષ્ણુની આરાધના છે. " કંઠી, તિલક, માળા, છાપાં એમાં શી વિશેષતા છે ? આ સમદર્શી ભાવજ અહિંસા ધર્મનું યથાર્થ તાત્પર્ય છે. સમદર્શી થતાં હિંસાનું નામમાત્ર પણ રહી શકતું નથી. જે વિષ્ણુનું નામ પણ જાણતો ન હોય છતાં સમદર્શી હોય તો તે મનુષ્ય વૈષ્ણવ છે. જે ખ્રિસ્તી કે મુસલમાન મનુષ્યમાત્રને પોતાની સમાન સમજતો હોય તે ભલે ઈસુની પૂજા કરે કે ન કરે અથવા પીર પેગંબરને માને કે ન માને પણ તે સાચો વૈષ્ણવ છે; અને તમારા કંઠી તિલકધારીના સમૂહમાં જે સમદર્શી થયો નથી તેને તમે વૈષ્ણવ કહો તોપણ તે વૈષ્ણવ નથી.

* * * *

भारत—कलंक

ભારતવર્ષ પરાધીન કેમ છે ?

ભારતવર્ષ ઘણાં શતકો થયાં પરાધીન કેમ છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં બધા લોકો કહે છે કે ભારતના લોકો નિર્બળ છે. યૂરોપિયનોની જીભપર એ કારણ(એફીમીનેટ હિન્દુઝ) હમેશાં સંભળાય છે. એ ભારતનું કલંક છે; પરંતુ બીજી તરફ જોઈશું તો યૂરોપિયનોને મોઢેથીજ ભારતવર્ષના સૈનિકોનાં બળ અને હિંમતનાં વખાણ પણ સંભળાય છે, ભીરુસ્વભાવવાળા હિંદુઓના બળથીજ કાબુલ જીતાયું છે. એમાં કશોજ સંદેહ નથી કે ભીરુસ્વભાવવાળા હિંદુઓની સહાયતાથીજ એમણે ભારતવર્ષ જીત્યો છે, અને એ ભલે સ્વીકાર કરે કે ન કરે તોપણ ભીરુસ્વભાવવાળા હિંદુઓ સાથેના—મરેલા અને

* માંસરહિત.

શીખો સાથેનાં–અનેક યુદ્ધોમાં એમને કેટલીક વાર પરાજય પણ પામવો પડયો છે.

એમાં તો કાંઇ સંદેહજ નથી કે આધુનિક હિંદુઓમાં બળ ને હિંમત ગમે તેટલાં હો; પરંતુ પ્રાચીન હિંદુઓને મુકાબલે તો તે ઓછાંજ છે. હજારો વર્ષની પરાધીનતાથી તે અવશ્ય ઘટયાંજ હશે. બીજી જાતિઓથી જીતાયાં પહેલાં પ્રાચીન ભારતના લોક વિશેષ બળવાન હતા; પરંતુ એમ સમજવાનાં પણ અનેક કારણો છે કે શરીરબળમાં દુર્બળ થવાને લીધે એઓ પરાધીન થયા નથી.

અમે સ્વીકારીએ છીએ કે આ વાત સિદ્ધ કરવી સહેલી નથી; તેમ એ વાતનાં સંપૂર્ણ પ્રમાણો પ્રાપ્ત કરવાં પણ દુરસાધ્ય છે. આ તર્કની મીમાંસા કેવળ ઇતિહાસથીજ યથાર્થ થઇ શકે છે; પરંતુ દુર્ભાગ્યયોગે બીજી જાતોની પેઠે ભારતવર્ષના લોકો પોતાની કીર્તિ લખીને મૂકી ગયા નથી. પ્રાચીન ભારતનો ઇતિહાસજ નથી એને લીધે ભારતવર્ષના લોકોની જે પ્રશંસનીય યુદ્ધકીર્તિ હતી તે પણ લુપ્ત થઈ ગઇ છે. જે ગ્રંથ પુરાણને નામે પ્રસિદ્ધ છે તેમાં સ્પષ્ટ ઇતિહાસ જેવું જે કાંઇ છે તે અમાનુષી અસ્વાભાવિક વાતોથી એવું ઢંકાઈ ગએલ છે કે યથાર્થ બનાવોનો નિશ્ચય કરી શકાતો નથી.

ભાગ્યયોગે બીજા દેશના ઇતિહાસના ગ્રંથોમાં બે સ્થળે પ્રાચીન ભારતવર્ષના લોકોના યુદ્ધ વગેરેના ઉલ્લેખો મળે છે. પહેલો ઉલ્લેખ મેસીડોનિયાનો અલેક્ઝાંડર દિગ્વિજયની યાત્રા કરવા હિંદમાં આવી લડયો ત્યાં છે. રચનાકુશળ યવન લેખકોએ એ યુદ્ધનું વર્ણન કરેલું છે. બીજો ઉલ્લેખ મુસલમાનોએ ભારતને જીતવાને જે યત્ન કરેલો હતો તેનું વર્ણન મુસલમાન લેખકોએ પોતાના ગ્રંથમાં કરેલ છે ત્યાં છે; પરંતુ પહેલું તો કહેવાનુ એ છે કે એવાં લખાણોમાં પણ પક્ષપાતની ભારે સંભાવના છે. ચિત્રકાર મનુષ્ય હોવાથી તેણે ચિત્રમાં મનુષ્યને હાથે પરાજય પામેલો એ દ્દષ્ટાંત જાણીતું છે. એવા ઇતિહાસકારોની સંખ્યા ઘણી ઓછી મળી આવશે કે જેઓએ સત્યની પ્રીતિને લીધે પોતાની જાતિનો પરાજય દર્શાવી શત્રુપક્ષના યશનું યથાર્થ વર્ણન કર્યું હોય. સ્વાભિમાની મુસલમાનોની :વાત બાજુ રાખતાં સુશિક્ષિત અને સત્યનિષ્ઠાના અભિમાની યૂરોપી ઇતિહાસલેખકો પણ આ દોષથી એટલાં કલંકિત છે કે એમના લખેલા ગ્રંથો વાંચતાં પણ કદિ કદિ કંટાળો ઉપજે છે. આથી આ દેશના અને શત્રુ તરફના–અંને બાજુના– ઇતિહાસલેખકોની સહાયતા વિના કોઇ બનાવના યથાર્થ સ્વરૂપનો નિર્ણય કરી શકાય નહિ. ભલે ગમે તેમ હો. નીચે લખેલી બે વાતો મુસલમાન લેખકોના ગ્રંથોમાંથીજ વિચારદ્વારા સિદ્ધ થાય છે.

એક તો એ કે અરબસ્તાનના લોક એક પ્રકારે દિગ્વિજયી થયા હતા. તેમણે જે દેશપર ચડાઇ કરી હતી તેને જીતીને પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું; પરંતુ તેઓને બે દેશ સાથે લડતાં હારવું પડયું હતું. પશ્ચિમમાં ફ્રાન્સથી ને પૂર્વમાં ભારતવર્ષથી. મહંમદ પેગંબર સાહેબના મરણ પછી આરબ લોકોએ ૭ વર્ષમાં સીરીઆ

જીત્યો, દશ વર્ષમાં ઇરાન જીત્યું, એક વર્ષમાં આફ્રિકા ને સ્પેન જીત્યાં. અઢાર વર્ષના સંગ્રામને અંતે કાબુલ જીત્યું ને આઠ વર્ષના શ્રમને અંતે આખું તુર્કસ્તાન સ્વાધીનતામાં લીધું; પરંતુ ભારતવર્ષ જીતવા માટે ત્રણસો વર્ષ મહેનત કરી છતાં તેને હસ્તગત કરી શક્યા નહિ. મહમ્મદ કાસિમે સિંધ જીત્યો ખરો, પણ તે થોડાં વર્ષોને માટેજ. કાસિમના મરણ પછી રજપૂતોએ મુસલમાનોને સિંધમાંથી હરાવી નસાડી મૂક્યા હતા. તાત્પર્ય કે દિગ્વિજયી આરબ લોકો પણ હિંદને જીતી શક્યા નહોતા. એલ્ફીન્સ્ટન કહે છે કે સ્વધર્મપ્રતિ દૃઢ પ્રીતિ હોવાને કારણે હિંદુઓ મુસલમાનોવડે જીતાયા નહોતા, પણ એ વાત સત્ય નથી; યુદ્ધનિપુણતા તથા લડવાની શક્તિજ એના કારણરૂપ હતાં. જો સ્વધર્મપ્રીતિજ કારણ હોય તો હજુ પણ હિંદુઓને પોતાના ધર્મપર એવોજ પ્રેમ છે, પણ લાગલાગટ સાતસો વર્ષથી તેઓ બીજી જાતિને અધીન કેમ છે?

બીજું એ જ્યારે કોઈ વિજયની અભિલાષાવાળી નવીન અભ્યુદય પામેલી જાતિ પ્રાચીન દેશ પાસે જઈ પહોંચે છે ત્યારે એ પ્રાચીન દેશ પેલી વિજયેચ્છુ જાતિના તાબામાં આવી જાય છે. દાખલાતરિકે જોઇશું તો આવી વિજયેચ્છુ જાત યૂરોપમાં રોમન અને એશિયામાં આરબ કે તુર્ક થઇ છે. જે જાત એના સબંધમાં આવી તે પરાજય પામી એને આધીન બની છે. પહેલાંજ કહેવાયું છે કે આરબ લોકોએ કેટલી ટુંકી મુદતમાં મિસર, ઉત્તર આફ્રિકા, સ્પેન, ઈરાન, તુર્કસ્તાન અને કાબુલને પોતાના તાબામાં લીધાં હતાં! રોમન જેવું મહાન સામ્રાજ્ય પણ આવી ઝડપે વિજય મેળવી શક્યું નથી તે વાત નીચેના ઇતિહાસથી સાક્ષી આપે છે.

રોમન લોકોએ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં ગ્રીસપર ચડાઇ કરી અને તે પછી લાગટ ૫૨ વર્ષની મહેનતે આખા ગ્રીસને પોતાના તાબામાં લીધું, સુપ્રસિદ્ધ કાર્થેજના રાજ્ય સાથે રોમન પ્રજાને ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૨૬૪ થી લડાઇ શરૂ થઇ ને ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૧૪૬ માં કાર્થેજને જીત્યું. અર્થાત્ કાર્થેજના રાજ્યને જીતતાં તેને ૧૧૮ વર્ષ થયાં. તુર્કોએ ગ્રીક સામ્રાજ્યપર ઈ૦ સ૦ ૧૪૦૦ લગભગમાં ચડાઈ કરી અને ૫૦ વર્ષ પછી મહમ્મદના હાથથી તેનો પરાજય કર્યો. પશ્ચિમ રોમન સામ્રાજ્ય જેના વીરદર્પની ધ્વજા જગતમાં ફરકતી હતી તેનાપર બર્બર લોકોએ ઇ૦ સ૦ ૨૮૬ માં હલ્લો કર્યો અને ૧૯૦ વર્ષના ઝગડા પછી ઇ૦ સ૦ ૪૭૬ માં રોમન સામ્રાજ્યનો ધ્વંસ કર્યો. ઇ૦ સ૦ ૬૬૪ માં આરબોએ હિંદુસ્તાનપર ચડાઇ કરી અને ત્યાર પછી ૫૨૯ વર્ષો પછી શાહબુદ્દીન ગોરી હિંદુસ્તાનનો ઉત્તરનો થોડો ભાગ મેળવી શક્યો; પરંતુ શાહબુદ્દીન ગોરી કે તેનો સેવક કુતબુદ્દીન આરબ જાતિના નહોતા. હિંદ જીતવાને જેવો આરબોનો શ્રમ નિષ્ફળ થયો હતો તેવોજ ગીજનીના રહેવાસી તુર્કોનો શ્રમ પણ વ્યર્થ ગયો હતો. પૃથ્વીરાજ અને જયચન્દ્રાદિ રાજાઓ પાસેથી જેણે ઉત્તરહિંદ જીત્યું હતું તે પ્રજા તો પઠાણ કે અફગાની હતી. હિંદ સાથે આર-

ઓએ લડાઈ આરંભી તે પછી ૫૨૯ વર્ષે અને તુર્કોએ ભારત સાથે લડાઈ આરંભી તે પછી ૨૧૩ વર્ષે પઠાણો હિંદ ઉપર અધિકાર મેળવવા શક્તિમાન થયા હતા. પઠાણ લોકો આરબો અને તુર્કો જેવા પરાક્રમી કે સમૃદ્ધિવાળા નહોતા. તેમણે તો આરબો તથા તુર્કોએ સૂચવેલા કામને પ્રાપ્ત કર્યું હતું. મતલબ કે આરબ, તુર્ક અને પઠાણ લોકોએ લાગલાગટ સાડાપાંચસો વર્ષ યત્ન કર્યો ત્યારેજ તે ભારતવર્ષને તાબામાં લઈ શકયા હતા.

આ પ્રમાણે મુસલમાન ઇતિહાસકારો સાક્ષી આપે છે, પણ એટલું સ્મરણ રાખવું જરૂરનું છે કે મુસલમાન પ્રજા સમીપમાં આવી ત્યાર પહેલાંજ હિંદુસ્તાનનો શુભ દિવસ તો આથમવાની સ્થિતિપર પહોંચેલો હતો. તેની રાજલક્ષ્મી નિસ્તેજ થવા લાગી હતી ને ઇસ્વીસન પૂર્વે જેવા તેઓ બલવાન હતા, તેવા ઇસ્લામી પ્રજા લડવા આવી તે સમયે નહોતા.

જે સમયે હિંદના લોકો સાથે ગ્રીક લોકોનો પરિચય થયો તે સમયે ગ્રીકો અદ્વિતીય બલવાન પ્રજા હતી; પરંતુ તેમણે વારવાર ભારતવર્ષના લોકોની યુદ્ધનિપુણતા તથા હિંમતની પ્રશંસા કરી છે. મેસિડોનિયાના યુદ્ધ પ્રસંગના વર્ણનો વખતે ગ્રીક લેખકોએ વારંવાર લખ્યું છે કે ભારતવાસીઓ જેવી યુદ્ધનિપુણ જાતિ એશિયામાં બીજી કોઈ અમે દીઠી નથી. વળી એમ પણ લખ્યું છે કે હિંદુઓએ ગ્રીક સેનાનું યુદ્ધમાં જેટલું નુકસાન કર્યું છે એટલું કોઈ કરી શક્યું નથી. પ્રાચીન ભારતવર્ષના લોકોની યુદ્ધનિપુણતાના સંબંધમાં જો કોઇને સંદેહ રહેતો હોય તો તેણે ભારતવર્ષની હકીકત લખેલા ગ્રીક લોકોના ગ્રંથો વાંચવા.

આર્યાવર્ત અનેક પ્રકારનાં રત્નોની ખાણ હોવાથી બીજા દેશના રાજા તેના તરફ હમેશા લોભની નજરથી જોતા, ને તેથીજ અનેક જાતના લોકોએ હિંદના વાયવ્ય ખૂણાને રસ્તેથી પ્રવેશ કરી તેનાપર સત્તા સ્થાપવાને મહેનત કરી હતી. ઇરાની, બાલ્હિક, શક, હૂણ, આરબ, તુર્ક વગેરે અહીં આવ્યા હતા, અને સિંધુને એક કાંઠે કે બને કાંઠે થોડો સમય કાંઇક જમીન મેળવવા પામ્યા હતા; પણ તેમને પાછા હરાવી નમાડી મૂકવામાં આવ્યા હતા. પંદરમા શતકલગી આર્ય લોકોએ આ પ્રમાણે તમામ જાતોને હઠાવતા રહી પોતાના દેશનું રક્ષણ કર્યું હતુ. મતલબ કે પૃથ્વીપર એવી કોઇ જાત છે નહિ ને થઇ પણ નથી કે જેણે પંદરસો વર્ષ લગી પ્રબલ જાતોના હલ્લા અટકાવી પોતાની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કર્યું હોય! એટલાં બધાં વર્ષોલગી હિંદુઓની સમૃદ્ધિ અક્ષય રહેવાનું કારણ અવશ્ય એમનું બાહુબલજ હતું. બીજું કોઇ કારણ કહી શકાય તેમ નથી.

આવાં આવાં પ્રમાણો હોવા છતાં સદા સાંભળવામાં આવે છે કે હિંદુ લોક પ્રથમથી રણવિમુખ છે—યુદ્ધ કરવામાં અસમર્થ છે, પરંતુ અમને જણાય છે કે એમ બોલનાર અદૂરદર્શી લોકોને ભારતવર્ષને શિરે એવું મિથ્યા કલંક લગાડવાનાં ત્રણ કારણો છે.

પહેલું કારણ:—હિંદુઓનો ઇતિહાસ નથી. પોતાના ગુણો પોતે ન ગાય તો બીજુ કોણ ગાશે? સંસારની એ રીતજ છે કે જે માણસ પોતાને મહાપુરુષ કહીને ઓળખાવે નહિ તેને કોણ માણસમાં ગણે છે? ક્યારે અને કયી જાતિએ બીજી જાતના ગુણ ગાયા છે? રોમન લોકો ઘણા યુદ્ધપ્રવીણ હતા તેનુ પ્રમાણ જોઇશું તો તેમનાજ લખેલા ઇતિહાસ છે. ગ્રીક લોકોના વીરપણાની સાબિતી પણ ગ્રીક લોકોના લખેલા ગ્રંથોમાજ મળે છે. મુસલમાનોની બહાદુરીની હકીકતો પણ આપણે મુસલમાનોના લેખથીજ જાણીએ છીએ. માત્ર હિંદુઓએ પોતાની બહાદુરીના ઇતિહાસો લખેલા નથી ને તેથી તેની મહત્તા કોઇ માનતુ નથી, કેમકે એ વાતનું બીજું પ્રમાણ શું?

બીજું કારણ:—જે જાતોએ બીજાં રાજ્યોપર હલ્લા કે ચડાઇઓ કરી તેનું ઝૂંટાવી લેવાનો યત્ન કર્યો છે તેઓજ પોતાને યુદ્ધનિપુણ કહીને બીજી જાત પાસે પોતાના વખાણ ગાય છે, પણ જેમણે માત્ર પોતાનુ સાચવવામાંજ સંતોષ પકડયો હોય અને બીજાનું ઝૂટાવી લેવા યત્ન કર્યો ન હોય તે જગતમાં વીરપણાના માનને પામી શકતા નથી! હજીલગી અમારી ભાષામાં "ભલો માણસ" એનો અર્થ બીકણ કે માલ વિનાનો માણસ એવોજ થાય છે.

અમારૂં કહેવું એવું નથી કે હિંદુ રાજાઓ બીજાનું રાજ્ય જીતવાના લોભથી તદ્દન રહિત હતા; તેઓ પણ પરસ્પર ચડાઇઓ કરતા; પરતુ ભારતવર્ષ હિંદુઓના રાજ્ય સમયે નાના નાના વિભાગોમા વહેંચાયેલો હતો. વળી ભારતવર્ષ એવડો તો મોટો દેશ છે કે નાના નાના માંડલિક રાજા કદિ દેશ જીતવાને હિંદ છોડીને બહાર જતાજ નહિ. હિંદુ રાજાઓ હિંદને પણ ભાગ્યેજ સર્વાંશે પોતાના સામ્રાજ્યમાં મેળવી શકતા, તો પછી બહારના દેશ જીતવાની તો વાતજ શી? આ સિવાય હિંદુ લોકો બીજા ધર્મવાળાને યવન કે મ્લેચ્છ માની તેમના તરફ તિરસ્કારની લાગણીથી જોતા હોવાથી પણ તેમના ઉપર સ્વામીત્વ સ્થાપવાનો તેઓ યત્ન કરે એવી સંભાવના નહોતી. ઉલટું તેમના મનમાં તે યવન લોકોના દેશો જીતવા જતાં પોતાનો ધર્મ નાશ પામવાની બીક રહેતી આવાં આવાં કારણોથી હિંદુ રાજાઓ વિજયયાત્રા વાસ્તે હિંદ બહાર ગયા નથી. તે સમયે અફગાનિસ્તાનનો ઘણો ભાગ હિંદુઓના તાબામાં હતો; પરંતુ તે તો હિંદુસ્તાનનો એક ભાગજ ગણાતો.

ત્રીજું કારણ:—હિંદુ લોકો બહુ વર્ષોથી પરાધીન છે. જે જાત અનેક વર્ષોથી પરાધીન હોય તેનું વળી વીર–ગૌરવ શું? પરંતુ આ સમયના હિંદુઓની નબળાઇ ઉપરથી પ્રાચીન હિંદુઓને નબળા માની અપમાન આપવું એ યોગ્ય નથી. એવા અનેક દેશો મળી આવશે કે તેના પ્રાચીન અને અર્વાચીન લોકોના ચરિત્રમાં સરખાપણું નહિ હોય. દાખલાતરીકે ઇટાલી અને ગ્રીસમાં મધ્યકાળના રોમન લોકોના ચરિત્ર ઉપરથી તેમજ અત્યારના ગ્રીકોના ચરિત્રપરથી પ્રાચીન સમયના રોમનોને કે ગ્રીકોને કાયર સિદ્ધ કરવા એ જેવો અન્યાય છે તેવોજ અન્યાય હાલના ભારતવાસીઓની

પરાધીનતાથી પ્રાચીન આર્યોને અબળહીન માનવામાં છે.

આધુનિક ભારતવર્ષના લોકો કાયર અને નામર્દ હોવાથી આટલાં વર્ષોથી તેઓ પરાધીન છે એમ નથી. એ પરાધીનતાનાં બીજાં પણ કારણો છે. જેમાંનાં એક બે અમે આ જગ્યાએ વિસ્તારથી વર્ણવીએ છીએ.

એક તો એ કે અહીંના લોકોના સ્વભાવમાંજ સ્વાધીનતાની ઇચ્છા નથી. ભારતવર્ષના લોકોના મનમાં એ ખ્યાલજ નથી કે આપણા દેશપર આપણી જાતના લોકોનોજ અમલ હોવો જોઇએ. આપણે પરદેશી કે પરજાતિની અધીનતામાં શા માટે રહેવું ? વળી ભારતવર્ષના લોકોના મનમાં એ વિચાર પણ જન્મેલો નથી કે પોતાની જાતના રાજાનું રાજ્ય સારૂં અને સુખકર છે અને વિદેશી વિજાતીય રાજાનો દંડ દુઃખદ અપમાનરૂપ છે. જો કે તેઓ એટલું તો સમજે છે કે પરતંત્રતા કરતાં સ્વતંત્રતા સારી છે, પણ તે જ્ઞાન કહેવામાત્રજ છે. એ કહેવું આચરણમાં મૂકાય તેવું ફળદાયી થયેલું નથી. અનેક વસ્તુઓના સંબંધમાં આપણને એવું થયેલું છે કે સ્વતંત્રતા એ સારી વાત છે પણ તે ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા હૃદયને થયેલી હોતી નથી. રાજા હરિશ્ચંદ્રનું દાનીપણું અને કાર્શિયસનું સ્વદેશભક્તપણું વખાણવા યોગ્ય છે એમ કોણ નથી કહેતું ? પરંતુ એ વખાણનારામાંથી કેટલાએ હરિશ્ચંદ્રની પેઠે સર્વસ્વ ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા બતાવી ? અથવા કેટલાએ કાર્શિયસની પેઠે આત્મઘાત કરવાની ઇચ્છા બતાવી? યૂરોપી જાતિઓમાં સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતાનો પ્રેમ નસેનસમાં પ્રબલ ઇચ્છારૂપે પરિણામ પામેલો હોય છે. તેમની એવી માન્યતા છે કે જો સ્વતંત્રતા છોડવી પડે તો તેના પહેલાં તો પ્રાણ કે સર્વસ્વ છોડવું એ અમારૂં કર્તવ્ય છે; પરંતુ હિંદુઓમાં એ માન્યતા રહી નથી. તેઓ તો એમજ સમજે છે કે "અમારા ઉપર ભલેને જેની મરજી હોય તે આવીને રાજ્ય કરે, એમાં અમારે શું ?"

સ્વતંત્રતાપ્રિય અંગ્રેજો પાસેથી શિક્ષણ મેળવી અમે અમારા ઉપરના વિચારોને ભૂલવાળા સમજ્યા છીએ; પરંતુ કોઇ જાતનું બીજી જાતને તાબેદાર થઇને રહેવું એ અસ્વાભાવિક નથી.

પરંતુ ઘણા લોકો એ વાત સમજતા નથી. હિંદુઓ પરાધીન થવાનું અને સ્વાધીનતા મેળવવાને ઉત્સુક ન હોવાનું કારણ તે એમ ધારે છે કે હિંદુ લોકો કમજોર છે, લડાઇથી બીએ છે, સ્વાધીનતા મેળવવાને તે અશક્ત છે. એ એમ સમજતા નથી કે સાધારણ રીતે હિંદુ લોકો સ્વાધીનતા મેળવવાની ઇચ્છા કે યત્નજ કરતા નથી, પણ જો તે એ વિષયની ઇચ્છા ને યત્ન કરે તો અવશ્ય સ્વાધીનતા મેળવી શકેજ.

ભારતવાસી લોકોની આ પ્રમાણે સ્વતંત્રતા તરફ સ્વભાવસિદ્ધ ઉદાસીનતાનાં કારણો ન જાણી શકાય એમ નથી. ભારતભૂમિની ફળદ્રૂપતા અને વાતાવરણમાં ઉષ્ણકટિબંધની ઉષ્ણતા એ તેનાં પ્રકટ કારણો છે. હિંદની ભૂમિ રસાળ છે; દેશ

તમામ પ્રકારનાં ધનધાન્ય ને ધાતુરત્ને પરિપૂર્ણ છે, અને થોડી મહેનતે લોકોને ઉદરનિર્વાહ ચાલે છે. વળી લોકોને વધારે શ્રમ કરવાનો ન હોવાથી નવરાશનો સમય પણ યથેષ્ટ મળી શકે છે, ને એવા સમયમાં મનની ગતિ આભ્યન્તરિક થાય છે એટલે ધ્યાન તથા વિચારમાં વૃદ્ધિ થાય છે. એના ફળરૂપે જોશો તો હિંદમાં કવિત્વ તથા તત્ત્વજ્ઞાનમાં પંડિતપણુ જણાશે. હિંદુ લોકો એજ કારણથી અદ્વિતીય કવિઓ તથા દર્શનવેત્તાઓ થયા છે. મનના આવા આંતરિક વલણનું બીજું ફળ એ થાય છે કે તે બાહ્ય પદાર્થો ભણી આસ્થારહિત થાય છે, અને તેમ થવાથી નિશ્ચેષ્ટપણું આવે છે. આ સ્વાભાવિક નિશ્ચેષ્ટતાના અંશરૂપે જોઇશું તો સ્વતંત્રતાભણીની તેમની અનાસ્થા જણાશે. આર્યોનાં દર્શનશાસ્ત્રોમાં ને ધર્મતત્ત્વોમાં નિશ્ચેષ્ટભાવ સર્વત્ર વ્યાપક છે. વેદધર્મ, પુરાણધર્મ, કે બૌદ્ધધર્મ ગમે તે લ્યો પણ તે તમામ ધર્મો નિશ્ચેષ્ટભાવ વધારવાની વાતોથી પરિપૂર્ણ છે. +

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે જો હિંદુજાતિ પહેલાંથી સ્વતંત્રતાનો આદર કરવાનું જાણતી નહોતી તો આ દેશમાં મુસલમાનો આવ્યા પહેલાં સાડાપાંચ હજાર વર્ષો સુધી તેણે પરદેશીઓને લડાઇમાં હરાવી સ્વાધીનતાની રક્ષા શી રીતે કરી ? એ પરદેશીઓ મહેલાઇથી તો અહીંથી પાછા ગયા નહિ હોય, મહામુશ્કેલીએ તેઓ પાછા હટયા હશે. તો જે સુખ તરફ આસ્થા નથી તે માટે–સ્વતંત્રતા માટે–હિંદુસમાજે આટલું બધું કષ્ટ શા સારૂ સહન કર્યું ?

એનો ઉત્તર એ છે કે શક, યવન ઇત્યાદિ લોકોને પાછા હઠાવવા માટે હિન્દુસમાજે ઘણો શ્રમ લીધો હોય એવું પ્રમાણ ક્યાંય મળતું નથી. માત્ર હિંદુ રાજાઓએ પોતાની સંપત્તિ સાચવવા માટે શ્રમ કર્યો હતો. રાજાઓએ એકઠી કરેલી સેના યુદ્ધ કરતી હતી ને બની શકતું તો શત્રુઓને પાછા હઠાવતી હતી; ને તેથી

+ આ પ્રમાણે છે ખરૂ, પણ ચિત્તશુદ્ધિની એટલે કે મનોબળની અમુક દશાએ પહોંચેલા યોગ્ય અધિકારીઓ માટેજ તેમ કહેવામાં આવેલું હોઇને તેથી ઉતરતા અધિકારીઓ માટે તો સ્પષ્ટ રીતે અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિ માટે ધર્મપુરઃસરનો પ્રયત્નજ ઉપદેશાયલો જણાય છે. વેદના સારરૂપ અને હિંદુઓનો સર્વમાન્ય ગ્રંથ એજ આદેશથી પરિપૂર્ણ છે. ઉચ્ચતર વિરલ અધિકારીને યોગ્ય ધર્મને માટે પરધર્મ કહીને તેની પ્રાપ્ત ક્ષાત્રપ્રકૃતિને યોગ્ય યુદ્ધધર્મ એજ કારણસર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ઉપદેશેલો છે. ભારતવાસીઓ આ અધિકારભેદનું અને તેના ઉપર મોટો આધાર રાખતા ધર્મભેદનું રહસ્ય ભૂલીને વિના અધિકારે માત્ર પરમાર્થરૂપ મોક્ષનીજ વાતે ચડયા, પણ એથી તો ઉલટું બેઉ તરફથી લટકવું પડયું છે. " ન મિલ્યા રામ આર ન મિલી માયા ! "

મંત્રી. સ. સા.

દેશની સ્વતંત્રતાની રક્ષા થતી. એ ઉપરાંત સાધારણ લોકો " અમે અમારા દેશમાં કદિ પરદેશી રાજાને પેસવા દઈશું જ નહિ " એવાં ઉત્સાહનાં વચનો બોલી લડ્યા હોય એવું ક્યાંય બન્યું નથી; પરંતુ એનાથી ઉલટું જ દેખાયું છે. જ્યારે હિંદુ રાજા કે હિંદુ સેનાપતિ વિજયલક્ષ્મીની અકૃપાને લીધે રણમાં પડતો તો હિંદુ સેના યુદ્ધ છોડી ભાગી જતી, અને યુદ્ધ કરવા એકત્ર ન થતી. તેની સમજણ એ હતી કે હવે લડવું કોને માટે ? રાજા મરી જાય અથવા ગમે તે કારણે રાજ્યરક્ષણનો ઉદ્યોગ તે છોડી દે તો હિંદુ સેનાનું યુદ્ધ સમાપ્ત થતું. રાજાને સ્થાને ઉભા રહીને સ્વતંત્રતાની રક્ષા માટે કોઈએ યત્ન કર્યો હોય અથવા તો અરક્ષિત રાજ્યની રક્ષાનો ઉદ્યોગ કર્યો હોય એવું બન્યું નથી. ભાગ્યયોગે જ્યારે યવન, ઈરાની, શક કે બાલ્હિક કોઈ પણ જાતનો રાજા અહીંઆં જીત મેળવી રાજસિંહાસનપર બેસતો ત્યારે પ્રજા પોતાના પહેલા ધણીની પેઠે એ અનાર્ય રાજાનો પણ સત્કાર કરતી ને રાજ્ય હરનાર પરદેશીને પણ કોઈ જાતની મુશ્કેલી ન ઉપજાવતી. ત્રણ હજાર વર્ષથી વધારે વર્ષોલગી આર્યો સાથે આર્યોની, આર્યો સાથે અન્ય જાતિની, અન્ય જાતિ સાથે અન્ય જાતિની, મગધ સાથે કનોજની, કનોજ સાથે દિલ્હીની, દિલ્હી સાથે લાહોરની, હિંદુઓ સાથે પઠાણની, પઠાણ સાથે મોગલોની, ને મોગલો સાથે અન્ય જાતિની લડાઇની આગ લાગ્યા કરી અને દેશને ખેદાનમેદાન કરી ભસ્મીભૂત કરી દીધો, પરંતુ એ તમામ લડાઇઓ રાજા સાથે રાજાની હતી. હિન્દુસમાજે કદિ સ્વદેશરક્ષા કે સ્વાતંત્ર્યરક્ષા માટે પોતે લડાઈ ઉઠાવી હોય એવું બન્યું નથી. હિંદના રાજાઓને વારંવાર બીજી જાતોએ જીત્યા છે એ ખરૂં છે, પણ તે પરથી એમ કહી શકાતું નથી કે સાધારણ હિંદુસમાજ કદિ કોઇ અન્ય જાતિથી જીતાયો છે; કેમકે સાધારણરીતે હિંદુસ્તાનનો જનસમાજ તો કદિ કોઇ અન્ય જાતિ સાથે લડ્યોજ નથી ત્યાં જીતાયાની વાત શી ?

આ પરથી હિંદુજાતિની લાંબા કાળની પરાધીનતાનું બીજું કારણ સમજાયું હશે. એ કારણને હિંદુસમાજની ફૂટ કહો, જાતીયભાવનાનો અભાવ કહો, જાતિહિતેચ્છુતાની ખામી કહો કે જે ગમે તે કહો; અમે અહીં તે વિસ્તારથી સમજાવવાને યત્ન કરીએ છીએ.

હું હિંદુ છું, તમે હિંદુ છો એ હિંદુ છે, બીજા લાખો પણ હિંદુ છે. એ લાખો હિંદુઓનું જેમાં હિત છે તેમાં મારૂં હિત પણ સમાએલું છે. જેમાં એ સૌનું અહિત છે તેમાં મારૂં પણ અહિત છે. આથી સર્વે હિંદુઓનું જેમાં હિત છે તેજ મારૂં કર્તવ્ય છે ને અહિત હોય તે અકર્તવ્ય છે. આ પ્રમાણે જેવું મારૂં કર્તવ્ય અકર્તવ્ય છે તેવુંજ તમારૂં છે, તેનું છે અને બધા હિંદુઓનું છે. આમ જ્યારે તમામ હિંદુઓનું કર્તવ્ય અને અકર્તવ્ય એકજ છે ત્યારે તમામ હિંદુઓએ એકત્ર થઇ, વિચાર કરી, એકમત થઇ દરેક કામ કરવું જોઇએ એવું જે જ્ઞાન તે જાતિ (નેશન)ની સ્થાપનાના પહેલો ભાગ-અર્ધો અંશ-છે.

હિંદુજાતિ સિવાય પૃથ્વીપર અન્ય અનેક જાતો છે. તેમનાં બધાંજ હિતનાં કામોમાં અમારૂં હિત હોવાનો અસંભવ છે. ઘણાં કામો તો એવાં પણ હોય કે તેમનાં હિતમાં અમારૂં અહિત પણ હોય. જે કામોમાં એમનાં હિતમાં અમારૂં અહિત હોય તે સ્થળે અમે એમ વર્તીશું કે જેથી તેમનુ હિત ન થાય. એવે પ્રસંગે એને દુઃખ થાય એવું કરવું પડશે તો તે પણ કરીશું. જેવી રીતે એમના હિતમાં અમારા અહિતની સભાવના છે તેમ અમારા હિતમાં એમના અહિતની સંભાવના છે પણ એમ હોય તો ભલે હો. અમે એ જાતને માટે અમારૂં હિત સાધવાને અટકીશું નહિ. બીજી જાતનું અહિત કરીને પણ અમારી જાતનું હિત કરવું પડશે તો કરીશું. જાતિની (નેશનની) સ્થાપનાનો આ બીજો ભાગ છે.

પરંતુ આવા પ્રકારની મનોવૃત્તિ પવિત્ર કે નિષ્પાપ છે એમ સ્વીકારાશે નહિ. એમાં ભારે દોષપૂર્ણ વિકારો છે. એ વિકારોને લીધે જાતિઓ (નેશનો) માં સાધારણ-રીતે એવી ભ્રાંતિ ઉપજેલી જોવાય છે કે બીજી જાતોના હિતમાં અમારૂં અહિત છે, અને બીજી જાતના અહિતમાંજ અમારૂં હિત છે. આવા ભ્રમમાં–કુસંસ્કારોમાં–પડીને યૂરોપની જાતિઓએ ઘણાં દુઃખો વેઠયાં છે; વિના કારણે ઘણીવાર યુદ્ધાગ્નિ સળગાવી યૂરોપને તેમાં સળગાવી મૂકયો છે.

પરંતુ સ્વજાતિપ્રતિષ્ઠા સારી હોય કે નઠારી હોય તોપણ જે જાતિમાં એ લાગણી બળવાન હોય છે તે જાત બીજી જાતોને મુકાબલે પ્રબલ થાય છે. આજકાલ યૂરોપમાં જાતિ (નેશન) ભાવનાનું જ્ઞાન પ્રધાનપણે વિસ્તરી રહેલ છે. એના પ્રભાવ-થીજ ઇટાલીમાં એક રાજ્યની સ્થાપના થઇ છે, એના પ્રભાવથીજ અપાર પ્રતાપવાન જર્મન સામ્રાજ્યની સ્થાપના થઇ છે અને એના પ્રભાવથીજ યૂરોપમાં આજ ઘોર યાદવાસ્થલી મચી રહી છે અને હજુ શું શું થશે તે કહી શકાતું નથી.

અમારૂં એમ કહેવું નથી કે ભારતવર્ષમાં કોઇ સમયે પણ આવી જાતિપ્રતિષ્ઠાની ભાવના નહોતી. યૂરોપીય પંડિતોએ એવો નિર્ણય કર્યો છે કે આર્ય જાતિના લોક મૂળથીજ ભારતવર્ષના રહેવાસી નથી. બીજે સ્થળેથી તેઓ અહિં આવેલા છે ને અહીં આવી સત્તા જમાવી છે. આર્યોના વૈદિક કાળમાં એનાં ઘણાં પ્રમાણો મળે છે. વેદના અનેક મંત્રો આર્યોની જાતિપ્રતિષ્ઠાની ભાવના સ્પષ્ટ દર્શાવે છે. એ સમયે સમાજના નિયામક બ્રાહ્મણોએ જે રીતે સમાજનાં બંધનો નક્કી કર્યાં તેમાં પણ આ જાતિપ્રતિષ્ઠાનો ભાવ સહજે જોઇ શકાય છે. આર્યની ત્રિવર્ણોના ને શૂદ્રોના કાયદામાં જે ભેદભાવ દેખાય છે, આકાશ પાતાળ જેટલો તફાવત જોવામાં આવે છે, તે પણ આર્યોની સ્વજાતિપ્રતિષ્ઠાની ભાવનાનુંજ ફળ છે; પરંતુ ક્રમે ક્રમે આર્યજા-તિનો વિસ્તાર ઘણો વધ્યો; એટલે જાતિપ્રતિષ્ઠાનો ભાવ શિથિલ થતો ગયો. આર્ય લોકોએ વિશાળ ભારતવર્ષના અનેક દેશોપર પોતાની સત્તા જમાવી. એમ ઠેકાણે ઠેકાણે વિભાગો સ્થપાયા. એ પ્રમાણે ભારતવર્ષ ઘણા કકડામાં વહેંચાઈ ગયો. સમાજ-

ભેદ, ભાષાભેદ આચારવ્યવહારનો ભેદ ને એવા સર્વે અનેક ભેદો જાતિભેદરૂપે પરિણામ પામ્યા. કાશ્મીરથી માંડી દક્ષિણનાં ચોલ ને પાણ્ડ્યનાં રાજ્ય લગી અને બાહ્લિકથી માંડી પૌણ્ડ્રના રાજ્ય લગી આખી ભારતભૂમિ મધમાખીના મધપૂડા પેઠે ભિન્ન ભિન્ન જાતિ ને ભિન્ન ભિન્ન સમાજોમાં વિભક્ત બની ગઇ. છેલ્લે કપિલવસ્તુના રાજકુમાર શાક્યસિંહે એક નવાજ ધર્મની સ્થાપના કરી. પહેલાં અનેક પ્રકારના ભેદો તો મોજૂદ હતા તેમાં ધર્મભેદ પણ ઉત્પન્ન થયો. દેશભેદ, ભાષાભેદ, રાજ્યભેદ અને ધર્મભેદ એ તમામ પાસે બિચારી સ્વજાતિપ્રતિષ્ઠા (નેશન ભાવના) ક્યાં ટકી શકે ? સાગરમાં રહેનારા મત્સ્યની માફક ભારતવર્ષના લોક એકતારહિત બની ગયા. ત્યાર પછી મુસલમાનો આવ્યા. તેમનો વંશ પણ અહીં વધવા લાગ્યો. જેમ સાગરના એક મોજાં પાછળ બીજાં મોજાં જોવામાં આવે છે તેમ નવી નવી મુસલમાન જાતો પશ્ચિમની પર્વતમાળા ઓળંગી આવવા લાગી. આ દેશનાં હજારો માણસો પણ રાજાની કૃપાને લોભે કે ભયને લીધે મુસલમાન થવા લાગ્યાં. હવે ભારતવર્ષના રહેવાસીઓમાં હિન્દુ અને મુસલમાન એવી બે જાતો થઇ. હિન્દુ, મુસલમાન, મોગલ, પઠાણ, રજપૂત, મરેઠા તમામ બળો સામસામાં અથડાવા લાગ્યાં, ત્યાં એકતાનું ગ્યાન શી રીતે રહે ?

એ રીતે ભારતવર્ષમાં નિવાસસ્થાનના ભેદથી, ભાષાના ભેદથી, વંશના ભેદથી, અને ધર્મના ભેદથી અનેક જાતિઓ થઇ ગઇ. બંગાલી, મરેઠા, રજપૂત, જાટ, હિન્દુ, મુસલમાન એમાં કોણ કોની સાથે ઐક્ય કરે ? જ્યાં ધર્મની એકતા હોય ત્યાં જાતિની એકતા ન હોય, જાતિની એકતા હોય ત્યાં ભાષાની એકતા ન હોય,ભાષાની એકતા હોય ત્યાં નિવાસસ્થાનની એકતા ન હોય; રજપૂતો અને જાટોનો ધર્મ એક છે, તો વંશભેદને કારણે તેઓમાં એકતા નથી,બંગાળા અને બિહારના લોક એક વંશના છે, પણ તેમની ભાષા ભિન્નભિન્ન હોવાથી એકતા નથી.-કેવળ એટલુંજ નથી, ભારતવર્ષનું એવું દુર્ભાગ્ય છે કે જ્યાં લોકો ધર્મમાં, ભાષામાં ને દેશમાં એકતા ધરાવે છે ત્યાં જાતિમાં ભેદ છે. બંગાલીઓમાં બંગાલીપણાની, શિખોમાં શિખપણાની, ગુજરાતીઓમાં ગુજરાતીપણાની ને દક્ષિણીઓમાં દક્ષિણીપણાની એકતા નથી. ભિન્ન ભિન્ન નદીઓનો જળરાશ જ્યારે સમુદ્રમાં આવી એકઠો થાય છે, ત્યારે પછી એવું ગ્યાન નથી થતું કે આ જળ અમુક નદીનું છે. એજ પ્રમાણે મોટા સામ્રાજ્યની અંદર જ્યારે ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓ દીર્ઘ કાળ રહે છે ત્યારે તેમનું જાતિગ્યાન ક્રમે ક્રમે લુપ્ત થાય છે-તેમનો ભેદભાવ લુપ્ત થાય છે; પરંતુ તેથી ઐક્ય ઉપજતું નથી. રોમન સામ્રાજ્યની અંદર આવેલી અનેક જાતિઓની એવીજ દશા થઇ હતી અને એવીજ દશા હિંદુઓની પણ થઈ છે. ભારતવર્ષમાં અનેક કારણોથી બહુ દિવસો થયા જાતિ-પ્રતિષ્ઠા શમી ગઇ છે, ને તેથીજ હિન્દુઓના રાજ્યાસનપર વગર હરકતે અન્યજાતિના ગમે તે રાજાઓ ચડી બેઠેલા છે; છતાં સ્વતંત્રતાની રક્ષામાટે હિંદુસમાજે

ક્યારે પણ પોતાની આંગળી ઉંચી કરેલી નથી.

ઇતિહાસમાં આળેખેલા સમયમાં માત્ર બેવાર હિંદુસમાજે પોતાની જાતિપ્રતિષ્ઠા (નેશન પ્રીતિ) નો ઉદય કરેલો છે. એકવાર મહારાષ્ટ્રમાં શિવાજી મહારાજે એ મહામંત્રનો પાક કર્યો હતો અને એમના સિંહનાદે મહારાષ્ટ્રભૂમિ જાગૃત થઇ હતી. એ વીર કેસરીના સમયમાં મરેઠામાં ભ્રાતૃભાવ દેખાયો હતો, ને તેથી હિંદના તમામ રાજાઓએ મરેઠાના ચરણોમાં શિર ઝુકાવ્યું હતું. મોગલસામ્રાજ્ય નષ્ટ થયું હતું ને આખું ભારત મહારાષ્ટ્રીઓના હાથમા આવી ગયું હતું.

બીજીવાર 'ખાલસા" નો મહામંત્ર જપી પંજાબ કેસરી રણજિતસિંહે એવોજ ચમત્કાર દેખાડયો હતો. જાતીયબંધન મજબૂત હોવા છતાં પઠાણોનો પોતાનો દેશ પણ થોડે અંશે હિંદુઓના હાથમાં આવ્યો હતો અને સતલજને કાંઠે થતી સિંહગર્જના સાંભળી નિર્ભય અગ્રેજ સૈનિકો શંકાશીલ બન્યા હતા. દૈવયોગે એ સિંહ મરી ગયો અને લૉર્ડ ડેલ્હૌસીએ પોતાની નિપુણતાથી એ "ખાલસા" મહામંત્રનો ચમત્કાર મટાડી દીધો; પરંતુ રામનગર અને ચિલિયનવાળાની લડાઇ ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ બની ગઇ. જ્યારે હિંદના કોઇ એક ભાગમાં—મહારાષ્ટ્રમાં કે પંજાબમાં—જાતિપ્રતિષ્ઠા (દેશભાવના કે નેશન ભાવના) નો ઉદય થતાં આટલું જોર જણાયું હતું તો જો આખું ભારતવર્ષ એકજાતિ બની સ્વદેશપ્રેમે પરિપૂર્ણ બને તો શું ન બની શકે ?

આ ભારતવર્ષ અંગ્રેજ પ્રજાનું પરમ ઉપકારી છે. એ પ્રજાએજ અમને આ સમયમાં હિતકારી વાતો શીખવી છે. જે અમૂલ્ય રત્નો અમને અંગ્રેજોના જ્ઞાનભંડારમાંથી મળ્યાં છે તેમાંથી એક બે રત્નોનો ઉલ્લેખ અમે આ નિબંધમાં કર્યો છે. એ બે રત્નો આ છેઃ—૧ સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતા અને ૨ જાતિપ્રતિષ્ઠા.×

लोक–शिक्षा

વસ્તીની ગણત્રીપરથી નક્કી થયું છે કે હિંદુસ્થાનમાં રહેવાસીની સંખ્યા ૩૨ કરોડ છે. આ ઉપરથી વિચારીશું તો તુરત સમજાશે કે આ પૃથ્વીપર એવું કોઇ કામ નહિ હોય કે જે કામ આટલાં માણસો એકઠાં મળીને કરી શકે નહિ. આમ છતાં અમારા હિંદુસ્થાનવાસીઓથી કોઇ પણ કામ સંપૂર્ણ થઇ શકતું નથી એનું કારણ શું ? લોઢાનું જો ઓજાર બનાવવામાં આવે તો તેનાથી પત્થર પણ કાપી શકાય છે, પરંતુ લોઢામાં એટલું બળ આવવું એ શું એનો સ્વાભાવિક ગુણ છે ? ના. લોઢાને અનેક પ્રકારની સામગ્રીઓથી તૈયાર કરવું પડે છે, સતેજ કરવું પડે

× આ નિબંધમાં જ્યાં જાતિ શબ્દ વપરાયો છે ત્યાં તે નેશનાલિટિ કે નેશન એ અર્થમાં સમજવાનો છે.

છે; ને તેમ કર્યા પછીજ તે પોલાદ બની પત્થરને પણ કાપી શકે છે. એજ પ્રમાણે માણસોને પણ ઉત્તેજિત, શિક્ષિત અને તત્પર કરવાં પડે છે, ને ત્યાર પછીજ તેમનાથી કામ થાય છે. ભારતવર્ષમાં કરોડો માણસો છે છતાં તેમનાથી કાંઇ કાર્ય બની શકતું નથી તેનું કારણ એજ છે કે ભારતમાં લોકશિક્ષાનો અભાવ છે. જે માણસો ભારતવર્ષની તરેહ તરેહની ઉન્નતિ કરવા ઇચ્છે છે તેઓ પણ લોકશિક્ષાની વાતપર ધ્યાન આપતા નથી; અને પોતપોતાની વિદ્યા અને બુદ્ધિ પ્રકટ કરવા મંડી પડે છે. એ ઓછા આશ્ચર્યની વાત નથી.

આ કરોડો માણસોને કોલેજોમાં લઇ જઇને વ્યાકરણ, સાહિત્ય ને ભૂમિતિ વગેરે ગ્રંથો ભણાવી શકીએ એવો તો સંભવ નથી. વળી એ કેળવણી એ ખરી કેળવણી પણ નથી; એટલે એ ઉપરથી યથાર્થ શિક્ષા મળવાનો પણ અસંભવ છે. ગમે તે સ્થિતિમાં પણ એઓને જેનાવડે પોતપોતાના કાર્યમાં એકતાનતા, નિપુણતા અને કર્તવ્ય કાર્યમાં ઉત્સાહ પ્રકટે તેજ ખરી શિક્ષા-તેજ ખરી કેળવણી છે. મારી એ દૃઢ માન્યતા છે કે વ્યાકરણ અને ભૂમિતિથી એ કેળવણી **મળતી નથી.** આમ છતાં પણ મોટા મોટા સુશિક્ષિત નામધારીઓથી માંડીને સાધારણ લખી વાંચી જાણે તેવા અંગ્રેજી ભણેલાઓમાંના કોઇના મુખમાંથી આ વિષયની કશી વાતજ આજલગી અમે સાંભળી નથી!

યુરોપમાં આ પ્રકારની લોકશિક્ષા અનેક ઉપાયોવડે અપાય છે. જર્મની આદિ અનેક દેશોમાં સામાન્ય માણસોને પણ આ પ્રકારની શિક્ષા અપાય છે. એ દેશોમાં વર્તમાનપત્રો એ લોકશિક્ષાનો મુખ્ય ઉપાય છે. એ છાપાંદ્વારા લોકશિક્ષા કેવી રીતે મળે છે એ વાત આ દેશના લોકો સહજમાં સમજી પણ નહિ શકે.

આપણા દેશમાં આપણી માતૃભાષામાં વધારેમાં વધારે ૨૦-૨૫ માસિકપત્રો નીકળે છે, તેમાં કોઇનાં ઘરાક ૨૦૦ તો કોઇનાં ૫૦૦। વર્તમાનપત્રો વાંચનારની સંખ્યા પાંચ દશ હજાર કે તેથી કાંઇક વધારે હશે, પરંતુ યુરોપના દરેક દેશમાં સેંકડો નહિ પણ હજારો વર્તમાનપત્રો નીકળે છે, અને એક એક પત્રના ગ્રાહકોની સંખ્યા હજારો અને લાખોની તથા વાંચનારની સંખ્યા તો કરોડોની હોય છે. આ ઉપરાંત દરેક શહેર અને ગામડાઓમાં કેટલી કેટલી સભાઓ હોય છે. ગામે ગામ ભાષણો થયા કરે છે. જેને જે કહેવાનું હોય તે આસપાસના માણસોને એકઠાં કરી વગર સંકોચે તેમને સમજાવે છે. એ હકીકત સેંકડો પત્રોમાં છપાય છે, સેંકડો જૂદાં જૂદાં ગામો અને નગરોમાં ફેલાય છે ને વિચારાય છે. લાખો માણસો એ વાત વાંચી શિક્ષા મેળવે છે. એક એક ભોજન (ખાણા) ના નિમંત્રણમાં સ્વાદિષ્ટ ભોજન જમતે જમતે પણ યુરોપના લોકો જે શિક્ષણ મેળવે છે તે શિક્ષાનો લેશ પણ આપણને મળતો નથી. આપણા દેશમાં જે વર્તમાનપત્રો છે તેની દુર્દશાની વાત તો પહેલાંજ કહેવાઇ ચૂકી છે. હવે બાકી રહી આપણી સભાઓ;

પણ એ સભાઓ તો લોકશિક્ષાના માર્ગપર દષ્ટિપાત પણ કરતી નથી. આપણી મહાન ગણાતી સભાઓમાં પણ જોશો તો બધાં ભાપણો પરભાષામાં! માતૃભાષામાં તો નહિજ! આથી તે બહુજ ઓછા લોકો સાંભળે છે, બહુજ ઓછા લોકો વાંચે છે અને બહુજ ઓછા લોકો સમજે છે. વળી ઘણાં ભાષણોનો મોટો ભાગ સારરહિત હોવાથી પણ એથી ઘણીજ ઓછી શિક્ષા બીજાઓને મળે છે.

આ સમયે આપણી આ સ્થિતિ છે; પરંતુ આગળથીજ આપણામાં લોકશિક્ષાનો અભાવ હતો એમ તો કહી શકાશે નહિ. જો લોકશિક્ષાના ઉપાયોનો અભાવ હોત તો આખા ભારતવર્ષમાં શાક્યસિંહ બૌદ્ધધર્મની શિક્ષા શી રીતે ફેલાવી શકત? તેનો વિચાર કરી જુઓ. બૌદ્ધધર્મના કૂટ (કઠણ) તર્કો જે સમજવામાં અમારા અત્યારના દર્શનવેત્તાઓનો માથાનો પરસેવો પગે ઉતરે છે, ને જે તર્કો સમજવાને પંડિત મોક્ષમૂલર પણ શક્તિમાન નથી; જેનું પ્રમાણ જોવું હોય તો કલકત્તા-રિવ્યુ મોજુદ છે; તે કઠણ તર્કો, નિર્વાણવાદ અને અહિંસાપ્રધાન દુર્બોધ બૌદ્ધધર્મ શાક્યસિંહ ને તેના શિષ્યો આખા ભારતવર્ષમાં શી રીતે સમજાવી શકત? ભારતવર્ષના ગૃહસ્થ, ત્યાગી, પંડિત, મૂર્ખ વિષયી, ઉદાસીન, બ્રાહ્મણ અને શૂદ્ર તમામને શી રીતે સમજાવી શકત? શું લોક શિક્ષાના ઉપાયોનો તે સમયે અભાવ હતો? વળી એવા ઉંડા મૂળવાળા દિગ્વ્યાપી બૌદ્ધધર્મનો લોપ કરીને શંકરાચાર્યે વૈદિક મત ફેલાવ્યો તે સમયે પણ શું લોકશિક્ષાના ઉપાયોનો અભાવ હતો? વળી થોડા સૈકાની વાત કરીએ તો બંગાળાના ચૈતન્યદેવે ઓઢીઆને ઘેરઘેર વૈષ્ણવ ધર્મની દીક્ષા આપી હતી; તેમ હોવાથી એમ તો કેમ કહી શકાય કે એ સમયમાં લોકશિક્ષાના કોઇ પ્રકારના ઉપાયો નહોતા?

આપણા દેશમાં લોકશિક્ષાનો એક સુંદર ઉપાય છે; ને તે કથા વાંચવાની પ્રથા છે. જો કે આજકાલ એ પ્રથાનો પ્રચાર તદ્દન નાશ તો પામ્યો નથી પણ તે દિનપ્રતિદિન ઘસાતો જાય છે. પહેલાં ગામે ગામે ને શહેરેશહેરમાં સ્થળે સ્થળે કથા વાંચનારા વ્યાસો મસ્તકે ચંદન ચર્ચી, ગળામાં સુગંધી પુષ્પોની માળા ધારણ કરી વ્યાસાસનપર બેસી સીતાના સતીત્વની, અર્જુનના વીરધર્મની, લક્ષ્મણના બન્ધુપ્રેમની, ભીષ્મના ઇંદ્રિયજયની, રાક્ષસીના પ્રેમપ્રવાહની, દધીચિના આત્મસમર્પણની ને હરિશ્ચંદ્રની કઠોર પરીક્ષાની મધુર રાગે સુંદર વ્યાખ્યા કરતા, ને સામે બેસીને ખેડુતો, મજુરો, સ્ત્રીઓ ને નીચ જાતિના લોકો પણ સહેલાઇથી સશિક્ષા પામી સમજતા કે "ધર્મ નિત્ય છે, ધર્મ દેવ છે, પોતાનોજ સ્વાર્થ જોવો તે ન ઇચ્છવાયોગ્ય છે, આ જીવન પરમાર્થમાટે મળેલું છે; ઇશ્વર છે, તે જગતની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ ને સંહાર કરનાર છે. તે આપણાં પાપપુણ્ય જાણે છે, પાપ માટે દંડ આપે છે ને પુણ્ય માટે યોગ્ય લાભ આપે છે, અહિંસા પરમધર્મ છે, લોકહિત એ પરમ સત્કાર્ય છે." આવી આવી શિક્ષા દેનારા કથાકારો હવે ક્યાં છે? જો કોઈ થોડાઘણા દેખાય છે તે પણ પોતાનું કામ છોડી દેવા ચાહે છે કે છોડી દે છે તેનું કારણ શું? એ દોષ આજકાલના

નવા અંગ્રેજી ભણનારાની અરુચિનો છે. તેઓ કથા વાંચનારને ધૂર્ત ને હરામખોર કહેતાં પણ અચકાતા નથી. તેઓ પ્રાચીન ઇતિહાસ પુરાણોની બધી વાતોને ગપ્પાં માની તેનાપર અશ્રદ્ધા પ્રકટ કરે છે. "દક્ષયજ્ઞમાં શંકરને માટે પાર્વતીએ આત્મસમર્પણ કર્યું એ વાતમાં શો માલ ?" ચાલ ભાઈ એમ કહી ખસી નીકળે છે. તેઓ બીરકી પીએ ને વારાંગનાના મુખની "ભોલા સિપહીયા મેં તો સાથ ચલુંગી રે; મેરા ભોલા૦" એ ચીજ સાંભળવામાં લાભ અને ઉપર જણાવ્યા જેવી લોકશિક્ષા ફેલાવનારી કથામાં હાનિ સમજે છે ! આ અર્ધદગ્ધ યુવાનો સ્વધર્મભ્રષ્ટ, દુરાચારી ને દુરાશયી થવાથી તેમના દોષને લીધે આ કથાની અતિ ઉપકારક પ્રથા ઉડી જવાને ઝાઝો વિલંબ નથી. અંગ્રેજી શિક્ષાના પ્રભાવે ભારતવર્ષમાં ક્રમથી આવ્યો આવતો લોકશિક્ષાનો આટલો ઉપાય પણ લોપ થવાનો સંપૂર્ણ ભય લાગે છે.

અંગ્રેજી શિક્ષાને હું એટલા માટે દૂષિત ગણું છું કે આ લખેલા દોષ ઉપરાંત તેમાં એક બીજો પણ મહાન દોષ છે; ને તે એ કે શિક્ષિત અને અશિક્ષિત વચ્ચે સહાનુભૂતિ-સમાનભાવ કે સમાન લાગણી રહેતી-નથી. હાલતાં ચાલતાં અંગ્રેજીમાંજ વાતચિત કરવાની ટેવવાળા શિક્ષિત યુવકો અશિક્ષિતનાં હૃદયો શી રીતે જાણે ? આ શિક્ષિતો તો અશિક્ષિતોના તરફ દૃષ્ટિપાત પણ કરતા નથી. રામો કણબી શી રીતે ખેતી કરી પોતાના દિવસ નિર્ગમન કરે છે ? શ્યામા મજુરની શી દશા છે ? તેને શું દુઃખ ને શી મુશ્કેલી છે ! તેના પ્રતિ અમારા નવશિક્ષિત યુવકોનું જરા પણ ધ્યાન નથી. અમારા યુવકો એમ માને છે કે અમારે એની મહેનતના ફળનુંજ પ્રયોજન છે ! એનું ગમે તે થાઓ, તેનું અમને શું પ્રયોજન છે ? આવા યુવકોનાં લાંબાં પહોળાં ભાષણો સાંભળીને કદિ વિલાયતના મોટા મોટા અંગ્રેજો મુગ્ધ થાય કે પ્રસન્ન થાય તોપણ તેથી કશું ફળ નથી. એ શિક્ષિતોના મનની વાત અંગ્રેજી ભાષામાં બોલાએલી હોવાથી-આપણા દેશના ખેડુત કે મજુર સમજી શકે તેમ નથી-નકામી છે. તેને યશ મળ્યો, વાહવાહ બોલાઈ પણ તેથી શું ? અંગ્રેજો મુગ્ધ થયા કે ચકિત થયા પણ તેથી લાભ શો ? જ્યાં લગી પોતાને કહેવાનું દેશી ભાષામાં કહીને સ્વદેશી ગરીબ બંધુઓને સમજાવી "લોકમત" ન કેળવ્યો ત્યાં લગી તેનો કશો ફાયદો નથી. આપણા દેશમાં જે કરોડો અશિક્ષિત લોકો છે તેમના મૂંગા રોદનધ્વનિથી આકાશ ચીરાઈ જાય છે, પણ તે બિચારાં શું કરે ? તેમને શિક્ષા મળી નથી. પોતાનો ભાવ પ્રકટ કરવા માટે તેમની પાસે ભાષા નથી-ભાષાજ્ઞાન નથી. અમારા સુશિક્ષિત નવયુવકો તેની સાથે હળતામળતા નથી અને દેશી ભાષામાં પોતાને કહેવાનું છે તે તેને કહીને સમજાવના નથી.

સુશિક્ષિત લોકો જે જે સમજે છે, તે જો તેઓ અશિક્ષિતોને એકઠા કરીને પોતાની માતૃભાષામાં થોડે થોડે સમજાવે તો એ અશિક્ષિતો પણ સહજમાં સમ-

જતા થાય. લોકશિક્ષાનો આ પણ એક સારો ઉપાય છે. આ વાત ભારતવર્ષમાં સર્વ સ્થળે ફેલાવવાની જરૂર છે; ને તે માટે સુશિક્ષિતોએ અશિક્ષિત સાથે હળવું મળવું અને સહાનુભૂતિનો ભાવ વધારવો એ જરૂરનું છે.

सुशिक्षित देशीओ अने देशी भाषा

જે લોકો દેશી ભાષાના ગ્રંથો અથવા દૈનિક, સાપ્તાહિક કે માસિક વગેરે પ્રકટ કરે છે તેમનું દુર્ભાગ્ય કહેવું જોઇએ. તેઓ ભલે ગમે તેટલો યત્ન કરે તોપણ દેશનો શિક્ષિતવર્ગ તે વાંચવા વિલોકવાથી વિમુખજ રહેલો છે. અંગ્રેજી લખી વાંચી જાણનાર શિક્ષિત લોકોએ પૂરી ખાત્રીથી નિશ્ચય કરેલો છે કે તેમને વાંચવાલાયક કાંઇ પણ લખાણ માતૃભાષામાં લખાતું જ નથી. તેમની માન્યતા પ્રમાણે માતૃભાષાના તમામ લેખકો વિદ્યાહીન, બુદ્ધિહીન તેમજ લેખનચાતુરીથી શૂન્ય છે! અથવા તો અંગ્રેજી ગ્રંથોના અનુવાદ કરવાવાળાજ છે. તેમને ખાત્રી છે કે જે કાંઇ માતૃભાષામાં લખાય છે, તે કાં તો કચરો અથવા તો કોઇ અંગ્રેજી ગ્રંથની છાયારૂપ હોય છે, માટે જે અંગ્રેજીમાં છે તેને માતૃભાષામાં વાંચી પોતાનું પોઝીશન ખોવું શામાટે? પોતાનું અપમાન કરાવવું શામાટે? અમે સહજે કાળી ચામડીએ વીંટાયાના અપરાધમાં તો આવ્યા છીએ, એ ચામડાને ધોળું કરવાનો યત્ન તો કરીએજ છીએ. તેમ છતાં વળી તેનો અનુવાદ વાંચીને એક દોષનો વધારો કર્યા કરીએ?

અંગ્રેજીના ઉપાસકોની આ સ્થિતિ છે. બીજી બાજુ સંસ્કૃત જાણનારા પાંડિત્યાભિમાની લોકોમાં દેશી ભાષાપર જે શ્રદ્ધા છે (!) તેના સંબંધમાં તો વધારે લખવાની જરૂરજ નથી.

વેપારના કે એવાજ વ્યવસાયમાં રહેનારા લોકોને માટે તો બધી ભાષાઓ સરખીજ છે; કેમકે એમને તો કોઈ ભાષાનું પુસ્તક વાંચવાનો અવકાશજ નથી. વિદ્યાર્થીઓ સ્કૂલનાં પુસ્તકો વાંચવામાંથી નવરા નથી. આમ હોવાથી દેશી ભાષાના ગ્રંથો કે અન્ય પત્રો વાંચનારો વર્ગ જોઇશું તો ટ્રેનિંગ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ, પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો, કામકાજ વગરના કોઇ રસિક કહેવરાવતા પુરુષો કે નોકરચાકરવાળી ભણેલી કોઇ ગૃહસ્થના ઘરની નવરી સ્ત્રીઓ જણાશે. કવચિત્ કવચિત્ થોડા શુભ વિચારના શિક્ષિત વિદ્વાનો પ્રકટ થયેલા દેશી ભાષાના ગ્રંથની અનુક્રમણિકા કે વિજ્ઞાપન વાંચી લે છે, ને તેટલા ઉપરથીજ પોતાને વિદ્યાભિલાષીને નામે ઓળખાવતા પણ જોવામાં આવે છે ખરા.

ગ્રંથો કે પત્રો વાંચવા વિચારવાની વાત રહેવા દઇએ; પરંતુ આ સમયના અંગ્રેજી ભણેલા યુવકો તો દેશી ભાષામાં કશું કામજ કરતા નથી. એઓ વિદ્યા

વિષેના વિચારો પણ અંગ્રેજીમાંજ કરે છે, સર્વ સાધારણ કાર્ય, મીટીંગ, લેકચર, એડ્રેસ, પ્રોસિડિંગ વગેરે તમામ કામ અંગ્રેજીમાંજ કરે છે. જો બે જણ અંગ્રેજી જાણનારા ભેગા થાય તો વાતચીત પણ અંગ્રેજીમાંજ ચલાવે છે. જો બંગાળી ભાષા પર રહેમ આવે તો તેમાં પણ ચૌદ આના કે બાર આના અંગ્રેજી અને બેચાર આનાજ દેશીભાષામાં બોલે છે; ને એટલું પણ વાતચિતમાંજ, બાકી કાગળપત્ર તો અંગ્રેજીમાંજ! અમે અત્યાર સુધીમાં ક્યાંય જોયું નથી કે કોઇ પણ અંગ્રેજી જાણનારા બે જણાઓએ પરસ્પર માતૃભાષામાં ચિઠ્ઠીપત્રી લખી હોય! અમને તો એવો પણ ભય લાગે છે કે વખતે ગાયત્રીના મંત્રો પણ અંગ્રેજીમાંજ અનુવાદિત કરીને તેઓ પઢી જશે (!)

આમાં નવાઇની કશી વાત નથી. પહેલું તો અંગ્રેજી રાજભાષા છે; વળી ધન કમાવાની ભાષા છે, બીજું એમાં અનેક વિદ્યાઓના ગ્રંથો હોવાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું પણ એ દ્વાર છે; એટલે દેશીઓએ બાલ્યકાળથી તેનુંજ સેવન કરીને તેનેજ માતૃભાષાને સ્થાને મૂકી છે! વળી વિશેષે કરીને અંગ્રેજીનો આટલો બધો પ્રચાર થવાનું કારણ એજ છે કે આપણે જે કહેવાનું છે તે અંગ્રેજીમાં કહ્યા વિના અંગ્રેજો સમજી શકતા નથી, અને અંગ્રેજો ન સમજે તો માન મળતુ નથી અને જો અંગ્રેજોથી માન ન મળ્યું તો બીજા લોકોથી માન મળ્યું કે ન મળ્યું તે સરખુંજ (!)

અમે અંગ્રેજી ભાષાના કે અંગ્રેજોના દ્રોહી નથી. અમારી એ દઢ માન્યતા છે કે અમારા દેશપર અંગ્રેજોએ જે અપાર ઉપકારો કર્યા છે તેમાં અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રચાર એ સૌથી મહાન ઉપકાર છે. અનંત રત્નોની માતા અંગ્રેજી ભાષાનું જેટલું સેવન થાય તેટલું સારૂં છે. અમારી એ પણ સંમતિ છે કે સમાજના હિતને માટે રાજભાષામાં નિપુણ થવાની જરૂર છે. વળી આપણે અનેક બાબતો રાજનેતાઓને સમજાવવી પડશે અને તે વાસ્તે એ વાતો અંગ્રેજીમાં કહેવી પડશે. તેમ એવી પણ ઘણી હકીકતો છે કે જે કેવળ એકાદ પ્રાન્તને માટેજ નહિ પણ આખા હિંદને માટે બોલવી પડશે. એ વાતો અંગ્રેજીમાં કહ્યા વિના આખું હિંદ સમજશે નહિ; ને જ્યાંસુધી આખું હિંદ સમજશે નહિ ત્યાંસુધી વિવિધ જાતિઓના વિચાર અને ઉદ્યોગ એક પ્રકારના થશે નહિ; ને ભારતવર્ષની ઉન્નતિ થશે નહિ. એ મત, સલાહ ને ઉદ્યોગની એકતા કેવળ અંગ્રેજી ભાષાદ્વારાજ થશે; કેમકે આ વખતે આપણી સંસ્કૃતભાષા તો મોટે ભાગે લુપ્ત થયેલી છે. એટલે બંગાળીઓ, પંજાબીઓ, ગુજરાતીઓ, દક્ષિણીઓ ને મદ્રાસીઓ વગેરેની સાધારણ ભાષા તરીકે અંગ્રેજી ભાષામાંથીજ કામ લેવાનું છે. એ ભાષાસૂત્રથી ભારતની ગાંઠ મજબૂત થઈ શકે તેમ છે, એટલે જરૂર પડતો અંગ્રેજી ભાષાનો વ્યવહાર થાય એ ઠીક છે, પણ એકદમ અંગ્રેજ બની જવાથી પણ કામ નહિ ચાલે! ભારતીઓ કદિ પણ અંગ્રેજ થઇ શકશે નહિ. જો કે ભારતીઓ કરતાં અંગ્રેજોમાં ઘણા ગુણો છે તેમ તેઓ કરતાં

અંગ્રેજો સુખી પણ છે, પરંતુ જો એટલા વિચાર ઉપરથી તેત્રીસ કરોડ ભારતીઓ એકદમ તેત્રીસ કરોડ અંગ્રેજ બની જઈ શકે તેમ હોય તો કોઈ ના પણ પાડતું નથી, પણ એવું થઈ શકવાનો સંભવજ નથી. હિંદવાસીઓ કે બંગાળીઓ ભલે ચાહે તેટલું અંગ્રેજી જાણે, અંગ્રેજીમાંજ લખે ને અંગ્રેજીમાંજ બોલે; પરંતુ સિંહનું ચામડું ઓઢનાર શિયાળ તે શિયાળજ રહેનારૂં છે. એ શિયાળનું જ્યારે પણ અવાજ કરશે ત્યારે તેનું મૂળ રૂપ ઢાંકયું રહેવાનું નથી. પાંચસાત હજાર નકલી સાહેબો સિવાય બાકીના ત્રણ કરોડ બંગાળી માણસો કદિ અંગ્રેજ બની શકવાના નથી. ગિલ્ટ ચડાવી બીજી ધાતુ દેખાડયા કરતાં મૂળ પિત્તળજ સારૂં છે. પત્થરની બનાવેલી કૃત્રિમ સ્ત્રીની પ્રતિમા કરતાં ઘરકામની બાબતમા કાળી, કદરૂપી કે જંગલી સ્ત્રી પણ સારી છે. તેજ પ્રમાણે નકલી સાહેબ બનવા કરતાં મૂળ દેશીરૂપે રહેવું એજ વધારે સારૂં છે. અંગ્રેજીમાંજ લખવાનો ને વાંચવાનો રિવાજ ધારણ કરવાથી શુદ્ધ અંગ્રેજ પણ થવાશે નહિ તેમ શુદ્ધ દેશી પણ રહી શકાશે નહિ; માટે જ્યાંલગી સુશિક્ષિત જ્ઞાનસંપન્ન બંગાળીઓ તેમજ બીજા પ્રાન્તવાળાઓ પણ પોતપોતાની ભાષામાં પોતાના વિચાર પ્રકટ નહિ કરે ત્યાં લગી દેશની ઉન્નતિ થઇ શકશે નહિ.

અમને નવાઇ લાગે છે કે ભારતવાસીઓ આ વાતોને સમજતા કેમ નથી? એક વાત તેઓ અંગ્રેજીમાં લખે તેથી કેટલા દેશીઓ તે સમજશે? અને જો એજ વાત તેઓ દેશી ભાષામાં લખે તેથી કેટલા દેશીઓ તે સમજશે? જો કોઇ એમ કહેતું હોય કે સુશિક્ષિતોની વાતો સમજવી તે સુશિક્ષિતોને માટેજ જરૂરનું છે તો એ સમજતુ ભૂલભરેલું છે. **તમામ દેશવાસીઓની ઉન્નતિ થયા વિના દેશનો ઉદય થવાનો નથી.** તે સાથે એટલું પણ નક્કી સમજી રાખવુ કે દેશના તમામ લોકો અંગ્રેજી સમજતા પણ નથી ને સમજી પણ શકશે નહિ આથી એ વાત નિ-ર્વિવાદ છે કે જે વાત દેશી ભાષામાં કહેવાતી નથી તે વાત કરોડો દેશવાસીઓ કદિ પણ સાંભળી કે સમજી શકવાના નથી અને જે વાત દેશના તમામ લોકો સાંભળતા કે સમજતા નથી તેથી સમાજની ઉન્નતિ પણ થઇ શકતી નથી.

એક વાત એવી પણ કહેવામાં આવે છે કે કેવળ ઉંચી પંક્તિના લોકોનેજ સુશિક્ષિત થવાની જરૂર છે. નીચેની પંક્તિના લોકોને સુશિક્ષિત કરવાની જરૂર નથી. તેઓ તો ઉચ્ચ પંક્તિના લોકોના સહવાસમાત્રથીજ વિદ્યાવાન બની જશે. જેમ કોઇ શોષક પદાર્થના ઉપરના ભાગમાં પાણી ભરવાથી નીચે લગીનો ભાગ પણ ભીંજાઈ જાય છે; તેમ ભારતવાસીઓરૂપી શોષક પદાર્થના ઉપલા ભાગરૂપ તેમાંના ઉચ્ચ પંક્તિના લોકોમાં વિદ્યારૂપી જળ ભરાશે તો પછી નીચે લગી—નીચેની પંક્તિના લોકો લગી તે વિદ્યા પ્રસરી જશે જળનું દૃષ્ટાંત આપવાથી નિઃસદેહ આ વાત સરસ લાગે છે; ને અંગ્રેજી સાથે આવો જળયોગ થયા વિના અમારા દેશની આટલી ઉન્-નતિની આશા પણ કદિ કરી શકાતી નહોતી. જળ પણ ઘણું છે, ને તેને શોષનારા

પણ ઘણા છે. આજ લગી શુષ્ક બ્રાહ્મણ પંડિતો દેશને ઉજ્જડ કરતા હતા; પણ હવે નવા શિક્ષિત લોકો જળયોગ કરીને દેશનો ઉદ્ધાર કરશે (!) કેમકે તેમનામાં છિદ્રો–પોલ હોવાથી નીચી પંક્તિના લોકો લગી જળ પહોંચાડી શકશે (!)

પરંતુ અમને એવી આશા નથી કે આ જળમયી વિદ્યા આ પ્રમાણે કરી શકશે. વિદ્યા એ પાણી કે દૂધ નથી કે ઉપર નાખવાથી નીચે લગી અસર કરે. કેવળ એટલું કહી શકાય કે કોઇ જાતનો એક ભાગ લખી વાંચી શિક્ષિત થયો હોય તો તેના સહવાસે બીજા ભાગની પણ શોભા વધે; પરંતુ જો જાતિના બંને ભાગની ભાષામાં એવો તફાવત હોય કે **વિદ્વાનની ભાષાને મૂર્ખ ન સમજી શકે, તો સહવાસનું ફળ શી રીતે થઈ શકે?**

મોટી વાત તો એ છે કે આ સમયે આપણા લોકોમાં ઉચ્ચ પંક્તિના ને હલકી પંક્તિના લોકોની અંદર પરસ્પર જરા પણ સહૃદયતા નથી. ઉચ્ચ શ્રેણીના સુશિક્ષિતો મૂર્ખ દરિદ્ર લોકોના દુઃખે લેશ પણ દુઃખી થતા નથી. મૂર્ખ દરિદ્ર લોકો ધનવાળા કે સુશિક્ષિત લોકોના સુખે જરા પણ સુખી નથી. એમ પરસ્પર સહૃદયતાનો અભાવજ દેશોન્નતિમાં મહાન અડચણરૂપ છે. એ સહૃદયતાને અભાવે બંને પંક્તિઓ વચ્ચે દિનપ્રતિદિન નોખાપણું વધતું જાય છે. જ્યાં આવું નોખાપણું વધતું હોય ત્યાં સહવાસનું ફળ શું થાય? જે અલગ છે તેનો વળી સહવાસ કેવો? **જો શક્તિવાળા માણસો અશક્ત માણસોને દુઃખે દુઃખી ને સુખે સુખી નજ થાય તો પછી તેમને ચાહશે પણ કોણ?** જો સર્વ પ્રકારે તમામ લોકોનો ઉદ્ધાર નજ થયો તો પછી શક્તિવાળા લોકોની ઉન્નતિ ક્યાં થઇ? કોઇ દેશમાં કદિ એવું તો બનતું નથી કે નીચી પંક્તિના લોકો સદા એજ દશામાં પડ્યા રહેવા છતાં ઉચ્ચ પંક્તિના લોકોની નિરંતર ઉન્નતિ થયા કરે; જે જે સમાજોની વધારે ઉન્નતિ થઇ છે તે તે સમાજોમાં બંને પક્તિના લોકો સમાન સ્થિતિના, હળતા મળતા થયેલા ને પરસ્પર સહૃદયતાવાળા થયેલા જોયા છે. જ્યાં લગી એવું થયું નથી ને બનેમાં અંતર રહ્યાં કર્યું છે ત્યાં લગી કોઇ દેશની ઉન્નતિ થઇ શકી નથી. **કોઇ પણ દેશમાં ઉંચી અને નીચી બંને પંક્તિના લોકોમાં એકતા થાય છે** ત્યારેજ તેના ઉદયના ગણેશ બેઠા છે, એમ સમજવું. રોમ,એથેન્સ, ઈંગ્લાંડ,અમેરિકા વગેરે દેશો એનાં ઉદાહરણ છે. એ દેશોના ઇતિહાસને સૌ સારી રીતે જાણે છે. એથી ઉલટું જોવું હોય તો જ્યાં સમાજની અંદર ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓ ભેદભાવે રહેલી છે તેનાં અનિષ્ટો તપાસો. એનાં ઉદાહરણો સ્પાર્ટા, મિસર, ભારતવર્ષ વગેરે છે. એથેન્સ ને સ્પાર્ટા બંને પ્રતિસ્પર્ધી નગરો હતાં. એથેન્સમાં સૌ સમાન હતા. સ્પાર્ટામાં એક જાતિ ધણીરણી ને બીજી જાતિ દાસ હતી. એથેન્સમાંથી પૃથ્વીની સુધારણાની શરૂઆત થઇ. જે વિદ્યાના પ્રભાવે હાલના યૂરોપનું આટલું ગૌરવ છે જન્મસ્થાન એથેન્સ છે અને સ્પાર્ટા પરસ્પર કલહને લીધે નાશ પામી ગયું.

રમાં સાધારણ પ્રજાસમૂહની સાથેના ધર્મયાજકોના જૂદાપણાને લીધે ઉન્નતિનું ગળું અકાળેજ દબાઈ ગયું ! પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં પણ વર્ણવ્યવસ્થાનો ખરો આશય ભૂલાઇ જઇને વૃથા ભેદ હલકા સ્વાર્થ અને મિથ્યાભિમાન ધુસી જઇને ઉચ્ચ વર્ણ તથા નીચ વર્ણ વચ્ચે એટલો મહાન ભેદ પડી ગયો કે જેવો ભેદ કોઇ પણ દેશમાં પડયો નહિ હોય; આના સ્વાભાવિક ફળરૂપ તેવું અનિષ્ટ પણ કોઇ દેશમાં થયું નહિ હોય ! આ સ્થળે એ અનિષ્ટનું વિશેષ વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. આ સમયે વળી દુર્ભાગ્યને યોગે શિક્ષિત અશિક્ષિત વચ્ચેનો નવો ભેદભાવ ઉમેરાયો છે, ને ધનિક તથા નિર્ધન વચ્ચેનો ભેદ પણ વધતોજ જાય છે !

સુશિક્ષિત દેશીઓના હૃદયનો ભાવ સાધારણ રીતે જયાંલગી દેશી ભાષામાં પ્રગટ ન થાય, ત્યાંલગી સામાન્ય પ્રજાવર્ગ તેને કદિ પણ સમજી કે જાણી શકે નહિ, ને તેથી તેઓ એકબીજાના સહવાસમાં આવી શકયા પણ ગણાય નહિ ને આવી શકે પણ નહિ; અને તેથી એકતા પણ થાય નહિ. વાંચનાર તથા સાંભળનાર તરફ લખનાર તથા ભાષણ કરનારની સ્વાભાવિક રીતે સહૃદયતા ઉભરાય છે. લખવા તથા બોલવામાં એ ગુણ એની મેળે આવી જાય છે. જ્યાં લેખક તથા વક્તાને નક્કીપણે જણાય કે તેની પોતાની જાતના લોકો વાંચનાર કે સાંભળનાર નથી ત્યાં તરતજ તેનામાં સહૃદયતાનો અભાવ આવી જાય છે.

સુશિક્ષિત ભારતવાસીઓએ દેશી ભાષાઓમાંજ લેખન વાચન કરવાનાં જે જે કારણો છે તે અમે વિસ્તારપૂર્વક લખ્યાં છે. હાલમાં દેશી ભાષામાં સારા ગ્રંથો ન લખાવાનું જે એક મહા વિઘ્ન છે તે હવે અમે જણાવીએ છીએ કે સુશિક્ષિત લોકો દેશી ભાષાનાં પુસ્તકો વાંચતા નથી તેથી વિદ્વાનો દેશી ભાષામાં લખતા પણ નથી.

रामधन पोद

બંગાળાના સાહિત્યમાં સર્વત્ર એકજ પ્રકારનું રોદન સંભળાય છે કે "બંગાળીઓના બાહુમાં બળ નથી." આ નવા ઉદયના સમયમાં બંગાળીઓના મુખમાંથી એજ સંભળાય છે કે "બંગાળીઓના બાહુમાં બળ નથી." આ પ્રમાણે બંગાળીઓનાં બધાં દુઃખોનું મૂળ "બાહુમાં બળ નથી." એ છે. ×

પરંતુ આનું કારણ શોધવામાં આવે કે બંગાળીઓના બાહુમાં બળ કેમ નથી ?

× આ લેખ બંગાળીઓ વિષેનો હોવા છતાં ગુજરાતીઓ અને સામાન્ય રીતે સમસ્ત ભારતવાસીઓમાટે પણ તે તેટલોજ અથવા બહુ અંશે લાગુ પડે તેવો હોવાથી આ સંગ્રહમાં લેવાયો છે, હવે પછી પણ આ પ્રકારના લેખો આવે તે લેવામાં પણ એજ ઉદ્દેશ સમજવો. સંત્રી.

તો એનો એજ ઉત્તર મળશે કે બંગાળીઓને પેટપૂર ખાવાનું મળતું નથી. બંગાળામાં અન્ન નથી. જેમ એક ગાયને બહુ વાછડાં થતાં તે સર્વને પેટપૂર દૂધ મળતું નથી; એ રીતે અમારી જન્મભૂમિ પણ ઘણાં સંતાનોની જનેતા થવાને લીધે તેમાંથી નીપજતા અન્નથી બધાને પૂરેપૂરો આહાર મળી શકતો નથી. વળી બંગાળાના જેવી પ્રજાવૃદ્ધિ તો પૃથ્વીના કોઈ પણ દેશમાં થતી નથી. આમ હોવાથી બંગાળાની પ્રજાવૃદ્ધિજ તેની પડતીનું કારણ છે. પ્રજાના વધારાથી અન્નની તાણ પડે, અન્નની તાણે શરીર અપુષ્ટ રહે, શરીર ક્ષીણ થાય, જ્વર આવે અને એ સિવાય માનસિક દુર્બળતા વગેરે અનેક દોષોની ઉત્પત્તિ થાય.

ઘણા જણ એમ કહેશે કે દેશમાં અનેક ધનાઢ્યો છે, તેમને જરા પણ દુઃખ નથી! પરંતુ ખરૂં જોતાં તેઓ તો રંક પોદ જાતિ (બંગાળાની એક હલકી જાતિ) ના કરતાં પણ દુર્બળ છે. તેઓના શરીરના ઘાટ જુઓ તો વાનરાકાર. અન્નના અભાવથી જે દોષ જન્મે છે તે કાંઈ એક પેઢીમાં ઠીક અન્ન મળવાથી નિવૃત્ત થતો નથી. જે પ્રજા પેઢી દરપેઢી વાનરાકાર બનતી ગઈ છે તે એક પેઢી પેટપૂર ભોજન પામતાં મનુષ્યાકાર બની શકતી નથી; માટે એવા મોટા માણસોની વાત તો જવાજ દો. એઓ હાલીચાલી કે કોઈ કામ કરી શકતા નથી, ને ભૂખ ન લાગવાને કારણે તૈયાર ભોજન પણ ખાઈ શકતા નથી અને ખાધેલું પચાવી શકતા નથી. આથી બધા દેશમાં મોટા માણસનો સમૂહ તો વાનરાકારજ થયા કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે મહેનત કરી જીવનાર સાધારણ દરિદ્ર લોકોનું બાહુબળજ દેશનું બાહુબળ છે.

આથી અનેક માણસો અમારાપર ગુસ્સે થઈ કહેશે કે તમારી આ વસમી માન્યતા રહેવા દો. અમે સાંભળ્યું છે કે અહીંથી યૂરોપના દેશમાં ઘઉં અને ચોખા પુષ્કળ જાય છે. જો આ દેશમાંજ ખાવા જેટલું અન્ન ન હોય તો તે પરદેશમાં જાય શી રીતે? પરંતુ આ મતના લોકો એટલું સમજતા નથી કે દેશમાં જોઈએ તેટલો માલ ન હોય છતાં પણ તે પરદેશમાં તો મોકલી શકાય. જે વધારે પૈસા આપે તેના હાથમાં માલ જાયજ; એ નિયમ છે.

બંગાળામાં જો કોઈ ચીજ વિશેષ પાકતી હોય તો તે ચોખા છે. ચોખા વિના બીજો આહાર મેળવી શકે એવા માણસની સંખ્યા આ દેશમાં ઘણી ઓછી છે. બંગાળાના લોકોનો મોટો ભાગ વરસ અનુકળ હોય તો પેટપૂર ભાત તો મેળવી શકે છેજ; પરંતુ પેટપૂર ભાત ખાવાથી આહારની પૂરણી થઈ શકતી નથી. એકલો ભાત ખાવાથી જીવન નભે ખરૂં; પણ તેથી શરીરની પુષ્ટિ થતી નથી. ચોખામાં બળ આપનારૂં તત્ત્વ માત્ર સેંકડે સાત ટકા છે. ચરબી કે જે મહેનતુ માણસોના શરીરની પુષ્ટિને માટે ઉપયોગી વસ્તુ છે તે તો ચોખામાં છેજ નહિ.

કેવળ ભાત ખાનારા લોકો અહીં ઓછા નથી; તેમ બધા નથી; પરંતુ બંગાળાનો મોટો ભાગ ભાત સાથે થોડી દાળ, માછલીનો ટુકડો, શાકમાં આલુ અથવા

કાચાં કેળાંની તરકારી એ પ્રમાણે આહાર લે છે; ને તેને સારી રીતે ભોજન કર્યું એમ સમજે છે. આ ભોજનમાં પોણાસોળ આના એક પાઈ જેટલો ભાત ને બે પાઈ જેટલો અન્ય વસ્તુઓનો ભાગ હોય છે. આવા ભોજનને એક રીતે તો સૂકો રોટલો ખાવોજ કહી શકાય. બંગાલીઓનો ચૌદ આના જેટલો વર્ગ આ પ્રકારનો આહાર લે છે. કોઈ પ્રકારની હરકત આવી ન પડે તો આટલાથી જીવનરક્ષા તો થાય છે; પરંતુ એથી શરીરમાં રોગ બહુજ સહેલાઈથી પોતાનું ઘર કરી શકે છે; (મેલેરિયાનો તાવ આ વાતની સાક્ષી છે.) અને આવા શરીરમાં બળ રહી શકતું નથી. આ કારણથીજ બંગાલીઓમાં બાહુબળ નથી.

આ બધી વાતોપર ઉંડો વિચાર કરી ઘણા લોક કહેશે કે જ્યાંલગી બંગાળીઓ સાધારણ રીતે માંસાહાર કરશે નહિ, ત્યાંલગી તેમનામાં બાહુબળ આવશે નહિ. અમે આ વાત કહેતા નથી. માંસનું ખાસ પ્રયોજન નથી. દૂધ, ઘી, લોટ, દાળ, ચણા, શાક એજ ઉત્તમ આહાર છે. એનું દૃષ્ટાન્ત જોવું હોય તો પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનીઓ જુઓ. એ લોકો બળદાયક આહાર, પેટપૂર રોટલી કે રોટલા ખાવા સાથે નૈવેદ્યમાં તુલસીપત્ર પેઠે થોડો ભાત ખાય છે. બંગાળીઓ પણ ભાતનું વજન ઘટાડી રોટલા રોટલીનું વજન વધારે લે તો તેઓ એક પેઢીમાં નીરોગ થાય અને ત્રણ પેઢીની અંદર બલિષ્ઠ શરીરવાળા બને.

હું આ બધી વાત રામધન પોદને સમજાવતો હતો; તેનું આખું કુટુંબ રોગગ્રસ્ત હતું; તે આ સાંભળી મારી પાસે હાથ જોડીને બોલ્યો: "મહાશય! તમે જે આજ્ઞા કરી તે બરાબર છે; પણ બાપા! ઘી, દૂધ, લોટ એ બધી વસ્તુઓ અમારા નસીબમાં ક્યાંથી? એવો વખત આવી ગયો છે કે પેટપૂર ભાતનો ખર્ચ પણ ઉઠાવવો ભારે પડે છે."

મેં વિચારી જોયું તો મને એ વાત સત્ય લાગી. રામધન પોદને ત્યાં ધાન્ય ખાંડવાની જે ખાંડણી હતી તેના લાકડાપર હું બેઠો હતો. પાસે એક પાળેલો કૂતરો પડ્યો હતો. તેથી હું આગળ વધી શકું તેમ ન હતું. અહીં બેઠાં બેઠાં રામધન પોદના કુટુંબની હકીકત હું જાણી શકું તેમ હતું. રામધને પોતાના એક એક પુત્રને દેખાડીને મને કહ્યું કે "મારે ચાર પુત્ર અને પાંચ પુત્રીઓ છે. જેમાંના એક પુત્રના ને ત્રણ પુત્રીઓના વિવાહ કરવા બાકી છે. અમારી હલકી કોમમાં છોકરાના વિવાહમાં પણ ખર્ચ થાય છે, તેમ છોકરીના વિવાહમાં પણ ખર્ચ થાય છે; પણ છોકરીને પરણાવવામાં કાંઈક થોડો ખર્ચ થાય છે. જ્યાં છોકરાંને પરણાવવાનુંજ ઠેકાણું નથી ત્યાં આપ દૂધ, ઘી, ને લોટની વાત કર્યા કરો છો?" મેં મનમાં ને મનમાં કહ્યું કે "બેશક મારી આ વાત તો અસંગત છે." મને લાગ્યું કે ત્યાં જમીન ઉપર સૂતેલો કૂતરો પણ મારાપર ગુસ્સે થઈ જાણે ભસવાને ઉદ્યોગ કરતો હોયની! જાણે તે કહેતો હોય કે મને કાળીઓ ભાત તો એંઠોજૂઠો મળતો નથી. ત્યાં તમે

બૂટ સ્ટોકીંગ લગાવી ખાંડણીપર બેસી ઘી, દૂધ ખાવાની વાત કર્યા કરો છો ? એટલામાંજ એક રૂંવાડાં વિનાની બિલાડી પણ મારી તરફથી નીકળી, પોતાની પૂંછડી ઉંચી કરી બીજી બાજુ ચાલી ગઇ. રામધનના રસહીન ઘરમાં ઘી, દૂધ ને માખણ ખાવાની વાતો સાંભળી એ પણ જાણે મારી મશ્કરી કરી ચાલી ગઇ હોય એમ લાગ્યું!

મેં રામધનને કહ્યું: " તમારે ચાર પુત્ર ને પાંચ પુત્રીઓ છે. ને તે ઉપરાંત બે વહુઓ લાવ્યા છો ? "

રામધને હાથ જોડીને કહ્યું: " જી હા, આપના આશીર્વાદથી બે વહુઓ પણ આવી છે. "

મેં કહ્યું:-" એને કાંઇ બાલબચ્ચાં પણ થયાં હશે ? "

રામધનઃ-" જી હા, એક વહુને બે છોકરીઓ છે ને બીજીને એક છોકરો છે."

મેં કહ્યું:-" શત્રુની આંખોમા રાઇમીઠું પડે એટલો પરિવાર તો તમે પ્રાપ્ત કર્યો છે; પણ આ પરિવાર થયા પહેલાં પણ તમને ખાવાપીવામાં મુશ્કેલી તો આવતી હશે ને હવે એ મુશ્કેલી વધી હશે નહિ વારૂ ? "

રામધન-" જી હા ! હવે ખાવાપીવામાં મુશ્કેલી ભારે આવે છે. "

મેં પૂછ્યું:-" તો તમે આટલો બધો પરિવાર કાં વધાર્યો ? "

રામધન કાંઇક વિસ્મય પામીને બોલ્યો: " શું બોલ્યા મહાશય ! પરિવાર શું મેં વધાર્યો ? વિધાતાએ વધાર્યો ! "

મેં કહ્યું:-" બિચારા વિધાતાને નકામો દોષ ન દો. છોકરાઓના વિવાહ તમેજ કર્યા છે એટલે તમેજ બે વહુઓનો વધારો કર્યો છે; ને એ વિવાહ કરવાથીજ બે પૌત્રીનો તથા એક પૌત્રનો પણ વધારો થયો છે. "

રામધન બહુજ કાયરપણાનો ભાવ ધરીને બોલ્યો " મહાશય ! આપ આ પ્રમાણે મારા પરિવારને વખોડો મા; હમણાંજ થોડા દિવસ પહેલાં મારો એક મહીનાનો પૌત્ર મરી ગયો છે. "

મેં દુઃખ પ્રકટ કરીને કહ્યું:-" એ શાથી મુઓ રામધન ? "

રામધન કશો ઉત્તર આપતો ન હતો છતાં મેં યુક્તિપ્રયુક્તિવાળા સવાલોથી જાણી લીધું કે એની માને ધાવણ આવતું નહોતું તેથી એનું મોત થયું છે. પોષણને અભાવે તેની માતાને દૂધ આવતું નહોતું. વળી બીજી બાજુ રામધનની ગાય પણ મરી ગઇ હતી. દૂધ વેચાતું લઈ પાવાની શક્તિ નહોતી, આમ પોષણને *અભાવે પેટની પીડા ઉપડી ને તેમાં બાળક મરી ગયું.

ફરી મેં રામધનને પૂછ્યું:—" હજુ તમે નાના છોકરાના વિવાહ કરશો ? "

રામધન બોલ્યો:—" રૂપિયાનો જોગ થશે તો એ કામ પણ કરી નાખીશ. "

* અનાહારનું એક પરિણામ પેટની પીડા પણ છે, એ વાત ઘણા લોકો જાણતા નહિ હોય.

મેં કહ્યું:—"જે બે વહુઓ આવી છે તેને તો પેટપૂર ખાવાનું નથી, છતાં બીજા માણસો કાં વધારો છો? વિવાહ કરશો તો વહુ આવશે, તેને ખાવાનું આપવું પડશે, વળી તેને પણ બેચાર બચ્ચાં કચ્ચાં થશે તેને પણ ખાવાનું જોઇશે. હમણાંજ પૂરૂં થતું નથી છતાં તમે છોકરાનો વિવાહ કરશો?"

રામધન ગુસ્સે થઇ બોલ્યો:—"છોકરાના વિવાહ કોણ નથી કરતું! જેને ખાવાનુ મળે છે તે પણ કરે છે ને જેને ખાવાનું નથી મળતું તે પણ કરે છે."

મેં કહ્યું:—"જેને ખાવાનું નથી મળતું તેણે છોકરાનો વિવાહ કરવો ઠીક છે?"

રામધન બોલ્યો:-"આખા જગત્‌માં તો એમજ થાય છે."

મે કહ્યું:—"આખા જગતમાં નહિ રામધન! કેવળ આપણા દેશમાંજ. એવી મૂર્ખ જાતિ બીજા કોઈ દેશમાં નથી."

રામધન બોલ્યો:-"જો આખા દેશના લોકો એમ કરે છે તો હું એમ કરૂં એમાં દોષ શો?"

આવા મૂર્ખને શી રીતે સમજાવવો? મેં કહ્યું:-"રામધન! આખા દેશના લોકો જો ગળામાં ફાંસો ઘાલી જીવ કાઢી નાખે તો તું પણ એમ કરીશ?"

રામધન પોકાર કરી બોલ્યો:-"આપ શું બોલ્યા મહાશય! ગળામાં ફાંસો ઘાલવો ને છોકરાને પરણાવવો એ શું સમાન છે?"

મને પણ જરા ક્રોધ આવી ગયો એટલે હું બોલ્યો: "સમાન છે એમ કોણ કહે છે? આવી રીતે છોકરાના વિવાહ કરવા કરતાં તો ગળામાં ફાંસો નાખવો એ ઘણું સારૂં છે. *પોતાના ગળામાં ફાંસો ન ઘલાય તો છોકરાના ગળામાં ઘાલવો.*"

આટલું કહી લાકડા પરથી ઉઠી હું ચાલ્યો આવ્યો. ઘરમાં આવી ગુસ્સો દૂર થતાં હું વિચાર કરવા લાગ્યો કે આમાં બિચારા રામધનનો વાંક શો છે? બંગાળામાં આવા અનેક રામધનોજ ભર્યા છે. આ તો બિચારો હલકી જાતનો માણસ છે, વળી તે વિદ્યાહીન તેમજ બુદ્ધિહીન છે; પરંતુ જે લોકો વિદ્વાન અથવા તો સુશિક્ષિત હોવાનો દાવો રાખે છે તેઓ પણ રામધનથી બે ચંદા વધી જાય તેમ છે. ઘરમાં ખાવાનું હો કે ન હો, પણ છોકરાનો વિવાહ તો પહેલો કરવો, કેવળ થોડી દાળ અને ખૂબ ભાત ખાઇ સૂકાં લાકડાં જેવાં શરીર થયાં હોય-તાવ ને બરોળથી હેરાન થાય-તોપણ હલકો ખોરાક ખવરાવવા માટે, ભૂખના ભાગીદાર થવા માટે કે તાવ અને બરોળનો ફેલાવો કરવા માટે ગાંઠના રૂપીઆ ખરચી પારકી છોડી પોતાના ઘરમાં લાવવીજ લાવવી! મનુષ્યજન્મમાં એને માટે એજ સુખ છે. "જે બંગાળી થઇને છોકરાનો વિવાહ ન કરી શકે તેનો તો *જન્મજ વૃથા છે*' આમ તેઓ સમજે છે; પણ આટલો વિચાર કરવાની તેઓ જરૂર જોતા નથી કે બિચારો છોકરો વિવાહ પછી પોતાનાં સ્ત્રીછોકરાંનું

ભરણુ પોષણુ કરી શકશે કે નહિ ? નિશાળ છોડતાં પહેલાં તો તે બિચારો એક નાની સરખી છોકરાંની પલટણનો બાપ થઈ બેસે છે ! બિચારો પરણેલો યુવક ભણુવાનાં પોથાં બાંધી દઇ ઉમેદવારીમાં વળગે છે, હાથ જોડી ગમે તેને બારણે હાય નોકરી ! હાય નોકરી ! કરતો ફરે છે. એક છોકરો જો પરિપકવ ઉમરનો થઇ પોતાની કર્તવ્યની દિશા નક્કી કરી જીવનક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરે તો તે પોતાના જીવિતને સાર્થક પણ કરી શકે ! પરંતુ કર્તવ્યની દિશા નક્કી કર્યા પહેલાંજ તે આશા તો જતી રહે છે. ઉમેદવારીની પીડાથી, ચાકરી શોધવાની ચિંતાથી ને સંસારની ઉપાધિઓની જ્વાળાથી તેનું શરીર અને મન બેચાકળાં થઇ જાય છે. વિવાહ થયો, છોકરાં થયાં, હવે કર્તવ્યની દિશા નક્કી કરવાનો વખતજ કયાં રહ્યો ? આવે વખતે તો માત્ર એકજ રસ્તો ખુલ્લો હોય છે, ને તે રસ્તો ઉમેદવારીનોજ છે. આવા માણસોદ્વારા કશો લોકોપકાર થવાની સંભાવના નથી; કેમકે સ્ત્રીપુત્રાદિનું પોષણુ કરવામાં તેને બીજી ફુરસદનો સમયજ મળતો નથી. દેશહિત કરવાની તો એનામાં શક્તિજ રહેતી નથી. લખવું, ભણવું અને ધર્મવિચાર સાથે પણ એને કદી સંબંધ રહેતો નથી. છોકરાંને છાનાં રાખવામાં અને ખવરાવવામાંજ એનો સર્વ સમય પૂરો થાય છે. જે રૂપિયા એ પેટ્રિયાટિક એસોસિએશનના ચાંદમાં દઇ શકત તેનાથી તેને સ્ત્રીપુત્રનાં ઘરેણાં કરાવવાં પડે છે. આમ હોવા છતાં પણ આ બંગાળી રામધન છોકરાના વિવાહ નાનપણમાં કરી ન શકે તો છોકરાનો સર્વનાશ અને પોતાનો પણ સર્વનાશ થયો સમજે છે ! "છોકરો આવ્યો તો તેનો વિવાહ કરવોજ જોઇએ-હરેક માણસનો વિવાહ તો કરવોજ જોઇએ-અને છોકરાનો નાનપણમાં વિવાહ કરવો એજ આપણું મુખ્ય કર્તવ્ય છે." એવો ભયંકર ભ્રમ જે દેશમાં ચારે તરફ ફેલાએલો હોય તે દેશનું કલ્યાણ શી રીતે થઇ શકે ? **જે દેશમાં માબાપો છોકરાંને તરવાનું શીખવવા પહેલાંજ સ્ત્રીરૂપી શિલા ગળે બાંધીને તેને દુસ્તર સંસાર સાગરમાં નાખી દે છે તે દેશની ઉન્નતિ શી રીતે થાય ?** ×

× આનો ભરણુ પોષણુ વગેરે પીડાની વાત થઇ, પરંતુ આવાં બાળલગ્નોથી અપકવ વયે વીર્યહાનિ થવાથી આખી ઉમ્મર માટે શરીરબળ અને મનોબળને જે ધક્કો પહોંચે છે, એટલુંજ નહિ પણ એવાં નિર્બળ માતપિતાનાં સંતાનોની પરંપરા પણ નિર્બળ થતી ચાલે છે તેનાં નુકશાનો તો વળી એથી પણ વિશેષ ખરાબ હોય છે.
અં૦

संगीत

સંગીત એટલે શું ? બધા જાણે છે કે સૂરવાળા શબ્દોજ સંગીત છે, પણ અહીં પ્રશ્ન એ છે કે સૂર એટલે શું ?

કોઇ પદાર્થ સાથે બીજો પદાર્થ અથડાવાથી શબ્દ ઉપજે છે, ને જે પદાર્થને આઘાત લાગે છે તેનાં રજકણોમાં કંપ કે ધ્રુજરી ઉપજે છે. એ ધ્રુજરીને લીધે તેની આજુબાજુના વાતાવરણમાં પણ કંપ થાય છે. દૃષ્ટાંતતરીકે જેમ એક તળાવના સ્થિર જળમાં કોઇ વસ્તુ નાખીએ તો તેના જળમાં જેમ કુંડાળાં થાય છે તેમ અહીં વાતાવરણમાં થાય છે; અને વાતાવરણની લહરીઓ ચારે તરફ ફેલાય છે. એ લહરીઓ કાનમાં પેસે છે. કાનમાં એક ઝીણી ચામડીનો પડદો છે. તેની સાથે વાયુની એ લહરીઓ અથડાય છે, પછી તેનું પડદાની સમીપના સ્નાયુમાં રહેલા જ્ઞાનતંતુવડે મગજને ભાન થાય છે; અને એ રીતે આપણને અવાજનો અનુભવ થાય છે; એટલે કે શબ્દ સંભળાય છે.

આમ વાયુનું કંપવું એજ શબ્દજ્ઞાનનું કારણ છે. વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ નક્કી કર્યું છે કે જે શબ્દે કરીને એક સેકંડમાં ૪૫૦૦૦ વાર વાયુનું કંપવું થાય ત્યાંસુધી આપણે તે અવાજ સાંભળી શકીએ છીએ; તેથી વધારે વાર વાયુકંપન થાય તો આપણે તે સાંભળી શકીએ નહિ. એક બીજા વિજ્ઞાનવેત્તાએ નક્કી કર્યું છે કે દર સેકંડમાં ૧૪ થી ઓછી વાર વાયુનું કંપવું થાય તે શબ્દ પણ આપણે સાંભળી શકીએ નહિ. એ વાયુના કંપ વચ્ચેનો સમાન સમય એજ સૂરનું કારણ છે. વાયુના બે વખતના કંપવાની અંદર જેટલો સમય લાગ્યો તેટલોજ સમય વારંવાર લાગે તો સૂર પેદા થાય છે. આ વચગાળાના સમયનું નામ માત્રા છે. હવે સમજાયું હશે કે ગીતમાં જેમ તાલની સમાનતા છે તેમ અહીંઆં માત્રાની સમાનતા છે. સમાન માત્રાએ કંપ થતાં સૂર પેદા થાય છે. જે અવાજમાં આવી સમાનતા નથી ત્યાં સૂર પેદા થતો નથી; જે શબ્દમાં માત્રાની સમાનતા નથી તે " બેસૂરૂં " કહેવાય છે; અર્થાત્ તે ઘોંઘાટમાત્ર છે. સૂરજ સંગીતનો સાર છે.

એ સ્વરતું એકપણું કે બહુપણુંજ સંગીત છે. બહારની સૃષ્ટિમાં સંગીતની શી ક્રિયા છે તે અમે અત્યારલગીમાં કહ્યું; પરંતુ સંગીતથી અંતઃસૃષ્ટિમાં–મનમાં–શી ક્રિયા થાય છે ? અને શી રીતે સુખ ઉપજે છે ? તે હવે બતાવીએ છીએ.

સંસારમાં કોઇ પણ વસ્તુ અથવા સ્થિતિ સંપૂર્ણ રીતે ઉત્તમ નથી, બધી વસ્તુઓમાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં ન્યૂનતા અથવા દોષ છે; પરંતુ દોષરહિત ઉત્તમતાની આપણે આપણા મનથી કલ્પના કરી શકીએ છીએ; અને એ કાલ્પનિક મૂર્તિની સ્થાપના કરીને તેનું પ્રતિબિંબ પણ સરજી શકીએ છીએ. દાખલાતરીકે

જોઈશું તો સંસારમાં કયાંય પણ નિર્દોષ સુંદર મનુષ્ય મળી શકતું નથી. જેટલાં મનુષ્યો જોઈએ છીએ તેમાં કાંઈ ને કાંઇ દોષ રહેલો હોય છેજ. આમ છતાં પણ તે તમામ દોષોનો ત્યાગ કરી આપણે માત્ર સુંદર કાંતિનેજ મનમાં રાખીને એક નિર્દોષ મૂર્તિની કલ્પના કરીએ છીએ. કારીગર શિલ્પીઓ મનમાં આવી કલ્પના કરીને પત્થરની એક નિર્દોષ પ્રતિમા ઘડે છે, અને કવિઓ શબ્દચિત્રની પ્રતિમા ખડી કરે છે. આ પ્રકારે ઉત્કર્ષની છેલ્લી સૃષ્ટિ તેજ કાવ્યનો ને ચિત્રનો ઉદ્દેશ છે.

જેમ બધી વસ્તુઓના ઉત્કર્ષની હદ છે તેમ શબ્દના ઉત્કર્ષની પણ હદ છે. બાળકોની વાતો કાનને મીઠી લાગે છે. યુવતીઓનો કંઠધ્વનિ મનને મુગ્ધ કરે છે. કંઠની મધુરતા એજ વકતાની વકતૃતાનો સાર છે. વકતાનું ભાષણ સાંભળતાં જેટલી મીઠાશ આવે છે તેટલું તે વાંચી જતાં મીઠું લાગતું નથી; કેમકે એમ વાંચી જવામાં સ્વરોચ્ચારણની મીઠાશ મળતી હોતી નથી. જે વાત સાદી રીતે કહેવામાં કશો રસ આવતો નથી તેજ વાત કોઈ રસિકના મોંએ સાંભળતાં ભારે રસ પડે છે. આ પ્રકારથી કયારેક કયારેક તો એક સાધારણ વાત પણ એટલો શોક, એટલો આલ્હાદ ને એટલો પ્રેમ પ્રદર્શિત કરે છે, કે એટલો તો શું પણ તેનો શતાંશ પણ લાંબાં લાંબાં ભાષણો ઉપજાવી શકતાં નથી. આમ શાથી થાય છે ? સ્વરના ઉચ્ચારણનોજ એ પ્રભાવ છે; પરંતુ એ સ્વરના ઉચ્ચારણનો પણ ઉત્કર્ષ છે. સાધારણ સ્વરનું ઉચ્ચારણ પણ મનને ચંચલ બનાવે છે તો પછી ઉત્તમ સ્વરોચ્ચાર આલ્હાદકારક થાય એમાં નવાઈ શી ? સ્વરના ઉચ્ચારણનો સંપૂર્ણ ઉત્કર્ષ એજ સંગીત છે સ્વર એ મનોભાવનું ચિન્હ હોવાથી સંગીતદ્વારા તમામ પ્રકારના માનસિક ભાવ પ્રકાશિત થાય છે.

ભક્તિ, પ્રેમ ને આલ્હાદ દર્શાવનાર સંગીત બધા સમયમાં, બધા દેશોમાં ને બધા લોકોમાં ગવાય છે. માત્ર ખલપણું દર્શાવનારૂં સંગીત જણાતું નથી. જેમાં દ્વેષના ભાવો વ્યક્ત થતા હોય તેવા શબ્દો સંગીતમાં નથી. રણવાદ્યમાં પણ સંગીત છે એ સત્ય છે; પરંતુ એ હિંસામાટે ઉત્તેજીત કરનારૂં અને માત્ર અંતરનો ઉત્સાહ વધારનારૂં છે. કલ્પનાવડે આપણે દ્વેષ, અહંકાર ઈત્યાદિ દુષ્ટ ભાવોનું વર્ણન ગીતમાં ઉતારવાને યત્ન કરીએ છીએ, પણ તે વર્ણન કેવળ કલ્પનામાંજ રહી જાય છે. સમજાવ્યા વિના તે સમજી શકાતું નથી. આથી આવાં ગીતો સ્વાભાવિક નથી. જો કે શોક પ્રકટ કરવાવાળાં ગીતો છે; ને તે ગીતો અત્યંત મનોહર છે; પરંતુ શોક એ ક્રૂર અથવા આસુરી ભાવ નથી, એ તો ભક્તિ ને પ્રેમવાચક ભાવ છે.

હવે રાગ અને રાગિણીસંબંધે કાંઇક કહેવું છે. જેમ તેત્રીશ દેવતામાંથી તેત્રીશ કરોડ દેવતા થયા છે, તેમ છ રાગ અને છત્રીશ રાગિણીમાંથી અદ્ભુત કલ્પનાને પ્રભાવે અનેક ઉપરાગ અને ઉપરાગિણીઓ તથા તેના પુત્ર અને પૌત્રોનો પરિવાર હિંદુ સંગીતમાં બિરાજમાન થયો છે. એમાં એક મહાન રહસ્ય છે; ને તે એ કે

હિંદુઓની બુદ્ધિ અપાર કલ્પનાકુતૂહલથી પૂર્ણ છે! તેઓ અર્થવાળા તમામ શબ્દોને મનુષ્યના જેવા બનાવી દે છે. પ્રાકૃતિક વસ્તુઓ તથા પ્રાકૃતિક શક્તિઓને તેમણે દેવપદવી આપી દીધી છે. પૃથ્વી દેવી, વાયુ પણ દેવ, ને તેજ પ્રમાણે આકાશ, ઇંદ્ર, વરુણ, અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર, એ તમામ દેવો છે. નદ અને નદીઓ પણ દેવ અને દેવીઓ છે. તમામ દેવદેવીઓ મનુષ્ય પેઠે શરીરધારી છે. તે તમામને સ્ત્રી, પતિ, પુત્ર અને પૌત્રો વગેરેનો પરિવાર પણ કલ્પેલો છે. તર્કદ્વારા પહેલાં એમ થયું કે આ જગતને બનાવનાર કોઇ પણ છે, ને તે બ્રહ્મા છે; પણ વળી એમ પણ લાગ્યું કે ઘડો, લૂગડું વગેરેને બનાવનારો જેમ કોઈ હાથપગવાળો મનુષ્ય છે તેમ જગતના બનાવનારને પણ શરીર તથા હાથપગ હોવાં જોઇએ! વળી તે વિશેષ શક્તિમાન છે માટે તેને ચાર મોઢાં માન્યાં. વળી તેને માટે એક સ્ત્રીની પણ જરૂર લાગી; એટલે એક બ્રહ્માણી પણ માની. ઋષિઓ તેના પુત્રરૂપે થયા. હંસને તેનું વાહન પણ માન્યું, કેમકે તેના વિના તે આવજાવ શી રીતે કરી શકે? બ્રહ્માના લોકમાં ગાડી ને પાલખીઓ તો છે નહિ! પરંતુ કેવળ આટલેથીજ કલ્પના કરનારાઓને સંતોષ થયો નહિ. મનુષ્યો જેમ કામક્રોધાદિને વશ થાય છે તેમ બ્રહ્માને પણ તેવા માન્યા, ને તેમને પણ વિષયવાસનાને વશ થઇ કન્યાની પાછળ દોડનારા ઠરાવ્યા!

જ્યાં જગત્કર્તા જેવા અપ્રમેય પદાર્થને. આકાશ, નક્ષત્ર, પહાડ નદી વગેરે પ્રાકૃતિક પદાર્થને; અગ્નિ, વાયુ વગેરે પ્રાકૃતિક ક્રિયાઓને; કામાદિ માનસિક વૃત્તિઓને અને તમામને મૂર્તિવાળાં માન્યાં, સ્ત્રીપુત્રાદિ પરિવારવાળા માન્યા ને મનુષ્યના જેવા સ્વભાવવાળા માન્યાં ત્યાં સ્વરસમૂહરૂપ રાગને વાસ્તે પણ એવી કલ્પના થાય તેમાં નવાઇ શી? એ રાગોને પણ સાકાર ગૃહસ્થ માનવામાં આવ્યા. રાગની સાથે રાગિણીઓની પણ કલ્પના ઉપજી. વળી એક રાગને માટે એકેક રાગિણી હોય એટલુંજ બસ માન્યું નહિ. બંગાળી કુલીન બ્રાહ્મણની પેઠે એક એક રાગને છ છ રાગિણીઓ માની; સંગીતના રસિકોનો એટલેથી પણ સંતોષ થયો નહિ. તેમણે તો રાગોને પૂરેપૂરા બાબુ બનાવી દીધા. એક એક રાગને છ છ રાગિણીઓ અને તેના ઉપરાંત ઉપરાગિણીઓ વળગાડી! ઉપરાગિણીઓને માટે ઉપરાગોની પણ કલ્પના કરવામાં આવી. આમ રાગરાગિણી અને ઉપરાગ ઉપરાગિણી એ તમામના સુખનો ગૃહસ્થધર્મ કલ્પાયો; તેને ત્યાં પુત્રપૌત્રાદિ પણ જન્મ્યાં!

પરંતુ આ કેવળ ગમ્મતનીજ વાત નથી. એ ગમ્મતની અંદર વિશેષ સાર પણ સમાએલો છે. રાગરાગિણીના આકાર કલ્પવો કેવળ વિનોદજ છે એમ નથી. શબ્દશક્તિને કોણ નથી જાણતું? એ તો સૌ જાણે છે કે કોઇ ખાસ શબ્દ સાંભળતાં મનમાં કોઇ ખાસ ભાવની ઉત્પત્તિ થયા કરે છે, કોઈ દશ્ય વસ્તુને જોતાં પણ તે ભાવનો ઉદય થાય છે. ધારો કે આપણે કાને કોઇ પુત્રશોકે રડતી માતાના

રોદનનો અવાજ પડ્યો. રોનારને તો આપણે જોઇ પણ નથી, આપણે તો માત્ર તેના રુદનનો ધ્વનિજ સાંભળ્યો છે, અને માત્ર તેટલાથીજ આપણા હૃદયમાં શોકનો ઉદય થયો. હવે ફરી આપણે જ્યારે જ્યારે એવો રોવાનો શબ્દ સાંભળીશું ત્યારે આપણને એ શોક યાદ આવશે, ને એ રીતે શોકનો ઉદય થશે.

હવે ધારો કે આપણે બીજે સ્થળે એક પુત્રશોકે આતુર થયેલી માતાને બેઠેલી દીઠી. તે રોતી નથી, પરંતુ તેનો ચહેરો જોવાથી આપણને એના મનની મહાપીડાનો અનુભવ થાય છે. એ સંતાપવડે મ્લાન થએલા મુખમંડળનો ભાવ આપણા હૃદયમાં દઢપણે છવાઇ ગયો. હવે જ્યારે જ્યારે એવો મલિન શોકાર્ત ચહેરો દેખીશું ત્યારે આપણને એ શોક યાદ આવશે ને હૃદયમાં એવા શોકનો ઉદય થશે.

આથી તે ધ્વનિ ને તે મુખમંડળનો ભાવ, એ બંને આપણા મનમાં શોકના ચિન્હસ્વરૂપ છે. એ ધ્વનિથી એજ શોક યાદ આવશે. માનસ પ્રકૃતિના નિયમને અનુસરીને એનું એક બીજું પણ વિચિત્ર ફળ ઉપજે છે. રોદનનો ધ્વનિ ને મ્લાન મુખકાંતિ એ બંને શોકનાં ચિન્હો હોવાથી પરસ્પર એકબીજાનું સ્મરણ કરાવે છે. એ રોદનધ્વનિ સાંભળતાંજ પેલો મ્લાન ચહેરો યાદ આવે છે, ને મ્લાન ચહેરો દેખતાં પેલો રોદનધ્વનિ સાંભરે છે. આ રીતે બંનેનું વારંવાર એકસાથે સ્મરણ થવાથી બંને એકબીજાની પ્રતિમા બને છે. એ શોકસૂચક ચહેરો પેલા શોક સૂચક ધ્વનિની સાકાર પ્રતિમારૂપે જણાય છે.

ધ્વનિ અને મૂર્તિનો આમ પરસ્પર સંબંધ હોવાથી પ્રાચીન આર્યોએ રાગરાગિણી ની સાકાર કલ્પના કરીને તેના ધ્યાનની પણ રચના કરેલી છે. એ ધ્યાનથી પ્રાચીન આર્યોની વિચિત્ર કવિત્વશક્તિ તથા કલ્પનાશક્તિનો આપણને પરિચય થાય છે. જેમ જેમ આપણે પૂર્વ પુરુષોની કીર્તિનો વધારે વધારે ઉંડા ઉતરી અભ્યાસ કરીએ છીએ, તેમ તેમ તેમની મહાનુભાવતા વધારે વધારે દેખાતાં આપણે વિસ્મિત થઇએ છીએ.

એક બે દષ્ટાંતો આપીએ. ટોડી રાગિણી તો ઘણા લોકોએ સાંભળી હશે. સહૃદય પુરુષો એ સાંભળીને જે એક અનિર્વચનીય ભાવમાં મગ્ન થાય છે તે સહેલા-ઇથી દર્શાવી શકાય તેમ નથી. સાધારણરીતે જેને "આવેશ" કહીએ છીએ તે તો તેના અંશનો પણ અંશ છે. ધારો કે એની સાથે ભોગની અભિલાષા પણ મળેલી છે; પરંતુ એ ભોગની અભિલાષા નીચ પ્રવૃત્તિવાળી નહિ પણ ઉત્તમ પ્રવૃત્તિ-વાળી સમજવી. જે ભોગ પવિત્ર અને સુખદાયક છે, જે ભોગમાં બીજા માણસની જરૂર નથી, ને જે કેવળ આધ્યાત્મિક છે એ ભોગનીજ એ અભિલાષા સમજવી. એ ભોગની અભિલાષાને હદ નથી, તૃપ્તિ નથી, અટકાવ નથી તથા શાસન પણ નથી. ભોગ અને ભોગસુખની અભિલાષા એકરૂપ બની ગયાં છે. હવે પ્રાચીન લોકોએ આ ટોડી રાગિણીની મૂર્તિ આ રીતે કલ્પેલી છે. ટોડી રાગિણી એ પરમ-સુંદરી યુવતી છે. તે વસ્ત્રાલંકારે સજેલી છે, પરંતુ વિરહિણી છે. અભિલાષા નિવૃત્ત

ન થવાને લીધે તેને વિરહિણી કલ્પેલી છે. એ વિરહિણી સુંદરી વનવિહારિણી છે. તે વનમાં એકાંતમાં એકલી બેઠી છે ને મદ્યપાનથી ઉન્મત્ત જેવી દેખાય છે. તે પોતાના હાથમાં રહેલી વીણા વગાડીને ગાઇ રહી છે, તેનાં વસ્ત્રાભૂષણો પોતપોતાને સ્થાનેથી ખસી ગયેલાં છે, છતાં તેનું તેને ભાન નથી. વનની મૃગલીઓ તેની આગળ આવી મૌનપણે સ્થિર થઇ ઉભી છે!

આ ચિત્ર એટલું સુંદર છે કે તેનું વર્ણન થઇ શકે નહિ; પરંતુ સુંદરતા ઉપરાંત તેમાં એક અદ્દભુત ગુણ છે. એ ચિત્ર તે ટોડી રાગિણીની યથાર્થ પ્રતિમા છે. ટોડી રાગિણી સાંભળતાં મનમાં જે ભાવનો ઉદય થાય છે; તેજ ભાવ આ પ્રતિમાને જોતાં પણ ઉપજે છે.

આ પ્રમાણે બીજી રાગરાગિણીનાં પણ ધ્યાન છે. મુલતાની રાગિણી દીપક રાગની સ્ત્રી છે. એ ગૌરાંગી સુંદરી લાલ કપડાંથી સુશોભિત બની દીપક રાગની પાસે બેઠેલી કલ્પેલી છે. ભૈરવી રાગિણીને અનેક અલંકારોએ સજાવેલી છતાં શ્વેત વસ્ત્રો પહેરાવેલાં છે. ઈત્યાદિ.

આ બધાં ધ્યાનોના સંબંધમાં મતભેદ છે, એમાં શક નથી; પણ જ્યારે વિજ્ઞાનવેત્તાઓનો વિજ્ઞાનના વિષયમાં પણ મતભેદ જોવાય છે, ત્યારે આ કાલ્પનિક વિષયમાં અનેક મુનિઓના ભિન્ન ભિન્ન મતો હોય એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. માત્ર નેત્રો મીચી, વિચારી, મનમાંથીજ રાગરાગિણીનાં સ્વરૂપોની ને અલંકારોની સૃષ્ટિ રચવી, એમાં મતભેદ થાય તો તેમાં આશ્ચર્યની વાત શી છે ? પરંતુ આટલું તો સૌએ સ્વીકારવું પડે છે કે અમુક શબ્દોદ્વારા અમુક ભાવનો ઉદય થાય છે. તાર્કિકો કહે છે કે:-કોમલ સ્વરવડે જેમ શોક સૂચવાય છે, તેમ પ્રેમ અને ઉન્માદ પણ સૂચવાય છે. આથી સ્વરવડે એકજ ભાવની પ્રાપ્તિ શી રીતે થઇ શકે ? આનો ઉત્તર એ છે કે કયો ભાવ પ્રાપ્ત થવો તે કેવળ સંસ્કારને આધીન છે. આપણી સંગીતવિદ્યામાં સ્વર પણ ઘણા છે ને તેના ભેદ પણ ઘણા છે; પરંતુ કેવળ શિક્ષા અને અભ્યાસથીજ તેના ભેદ સમજાય છે. સાધારણ અભ્યાસનોજ દાખલો લઇએ. શરણાઇનો અવાજ સાંભળતાં બાળકો પ્રેમથી નાચે છે, બપ પાઇપનો અવાજ સાંભળી હાઈલૅંડરો શરીરો ફૂલાવે છે અને ગઝલું સાંભળતાં હલકાં નિર્બળ મનનાં માણસો ધૂણે છે ! એ તમામ અભ્યાસનુંજ ફળ છે. અભ્યાસને લીધે સુશિક્ષાના ફળરૂપે ભાવસંચયની અધિકતા જન્મે છે; અને તેનો બારીકીથી અનુભવ કરી શકાય છે. જે ગાયન સાંભળતાં અભ્યાસરહિત મૂઢ લોકો હસે છે તેજ ગાયનથી સંસ્કારી ભાવવાળા માણસને ભાવનો ઉભરો આવી રોવું આવે છે.

આમ હોવાથી લોકની માન્યતા છે કે ' સુખનો અનુભવ કરાવનારૂં હોવાથી સંગીત મનુષ્યોને સ્વભાવસિદ્ધ છે ' એ ધારણા ભ્રમજનક છે. હા, એટલું સાચું કે મારો અવાજ સૌને વહાલો લાગે છે. સ્વાભાવિકરીતે તાલનું જ્ઞાન સૌને થાય છે;

પરંતુ ઉચ્ચ પંક્તિના સંગીતનો અનુભવ કેળવણીવિના લઇ શકાતો નથી. જેને મહાવરો ન હોય તે જેમ ડુંગળી કે લસણ ખાવા ઇચ્છતાં નથી; તેમ અશિક્ષિત માણસ ઉચ્ચ પ્રતિનું સંગીત સાંભળવા ચહાશે નહિ. આ બને વાતો મહાવરાને આધીન છે. સંસ્કારરહિત લોકો રાગરાગણીથી પરિપૂર્ણ એવું ઉસ્તાદી સંગીત સાંભળવા ચહાશે નહિ; તેમજ બહુ અનુપ્રાસવાળું યૂરોપી સંગીત પણ હિન્દુસ્તાનીઓને માટે અરણ્યરોદન બરાબર છે; પરંતુ એ બને પ્રતિ અનાદરભાવ એ અસભ્યતાનું ચિન્હ છે. જેમ રાજનીતિ, ધર્મનીતિ, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય વગેરે વિષયો જાણવા એ તમામ મનુષ્યોને ઉચિત છે; તેમ શરીરના આરોગ્યને માટે કસરત ને મનને રંજન કરવા માટે મનોમોહક સંગીતવિદ્યા શીખવી એ પણ ભલા માણસોનું કર્તવ્ય છે. અભ્યાસની બાબતોમાં સંગીત એ પ્રધાનપદ ભોગવે છે. આપણા લોકો પોતાના ઘરમાં પુત્ર અને પુત્રીઓને સંગીતની શિક્ષા આપવી એ ખરાબ સમજે છે; એ અસભ્યતાનું ચિન્હ છે. સ્ત્રીઓ સંગીતનિપુણ થઇ હોય તો ઘરમાં નિર્મળ આનંદની ગંગા વહેવા લાગે છે. સંગીત વિદ્યાનો આનંદ પ્રાપ્ત થતાં મદ્યપાનાદિ અનેક દોષોથી શોખીનો અટકે છે. આપણા દેશમાં નિર્મળ આનંદના અભાવથીજ અનેક લોકો મદ્યપાનાદિ કરી ક્ષુદ્ર આનંદમાં ખેંચાયા છે, અને સગીતના શોખને લીધેજ ઘણા લોકો વારાંગનાને ત્યાં જઇ બગડયા છે, ને બગડે છે.

स्नेहनो जुलम

લોકોની માન્યતા એવી છે કે " જે કેવળ શત્રુ છે અથવા તો જેઓ અમારા તરફ સ્નેહ, દયા અને અનુકૂળ ભાવવાળા નથી તેઓ અમારાપર જુલમ કરે છે; પણ તેમને એ વાત ધ્યાનમાં નથી આવતી કે તેના કરતાં પણ વધારે જુલમ તો એક બીજી જાતના લોકો તેમનાપર કરે છે. " જેઓ સ્નેહ કરનારા છે તેઓજ જુલમ કરનારા છે. સ્નેહ કરવાથી જુલમ કરવાનો અધિકાર તેમને પ્રાપ્ત થાય છે. જો હું તમારા પર સ્નેહ રાખું છું તો મારો મત તમારે માનવોજ પડશે, મારી વાત સાંભળવીજ પડશે ને મારો આગ્રહ કબૂલ કરવોજ પડશે. પછી ભલે તેમાં તમારૂં હિત હો કે અહિત; પણ તમારે મારૂં કહ્યું કરેજ છૂટકો. આટલું તો સ્વીકારવુંજ પડશે કે જે સ્નેહ કરે છે તે જાણી બુઝીને તમારા અહિતને માટે તમને આગ્રહ નહિ કરે; પણ કયું કાર્ય હિત ઉપજાવનારૂં નિવડશે અને કયું કાર્ય અહિત ઉપજાવનારૂં થશે, એનો નિર્ણય કઠણ છે. આ બાબતમાં તો બે માણસોનો મત પણ એક થવો કઠણ છે; માટે આવી બાબતમાં તો કાર્યનો કરનાર ને તેના ફળનો ભોગવનારજ એ વાતનો પૂર્ણ અધિકારી છે. તેણે પોતાના મતને અનુસરીને કાર્ય કરવું

ને તેનું જે ફળ આવે તે ભોગવવું. પોતાના મતથી વિરુદ્ધ કામ કરાવવાનો હક્ક માત્ર રાજાનો છે. માત્ર રાજાજ એ હક્કનો અધિકારી છે, કારણ કે લોકોએ રાજાને સમાજનું હિત અહિત સમજનારો સમજીને રાજ્યાસનપર બેસાડેલો છે. "સારા નઠારાનો વિચાર કરવામાં માત્ર રાજાજ ભ્રાન્તિરહિત છે" એમ માનીનેજ લોકોએ રાજાને પોતાની પ્રવૃત્તિઓનો દમન કરનાર નીમ્યો છે; અને એવી સમજણપૂર્વક જે અધિકાર લોકોએ રાજાને આપ્યો છે તેટલી યોગ્યતાથી તે કાર્ય કરે તો તેનાથી કોઇના ઉપર જુલમ થવાનો પણ સંભવ નથી. આમ છતાં બધા વખતમાં ને બધી બાબતોમાં અમારી પ્રવૃત્તિઓને અટકાવવાનો અધિકાર તો રાજાનો પણ નથી. અમારા જે કામથી બીજા કોઇનું અહિત થવાનો સંભવ તેને લાગે તેજ કામને અટકાવવાનો તેને હક્ક છે, પરંતુ જે કામથી મારૂં પોતાનુંજ માત્ર અહિત થવાનું હોય તે કામ અટકાવવાનો તો કોઇને પણ હક્ક નથી. × માત્ર મારૂંજ અહિત કે અનિષ્ટ હોય તે બાબતમાં જેમ મને અટકવાની સલાહ આપવાનો મનુષ્યમાત્રનો હક્ક છે; તેમ રાજા પણ મને સલાહ આપી શકે; પરંતુ સલાહ ઉપરાંત મને મારી મરજી વિરુદ્ધ કામ કરતો અટકાવવાનો કોઇને હક્ક નથી. સમાજના તમામ માણસોને એવો હક્ક છે કે તે પોતાનું હરેક કામ બીજાનું અહિત ન કરીને પોતપોતાની મરજી પ્રમાણે કરી શકે. બીજાનું અનિષ્ટ કરવું એમાં સ્વેચ્છાચારીપણું કહેવાય; અને બીજાનું અનિષ્ટ થતું ન હોય ત્યાં તેને સ્વતંત્રતાનું નામ અપાય. જે માણસ અમારી સ્વતંત્રતામાં વિઘ્ન નાખે છે, જ્યાં કોઇ બીજાનું અહિત થવાનું નથી ત્યાં પણ અમારા મતની વિરુદ્ધ પોતાના મત પ્રમાણે અમને ચલાવે છે ત્યાં જુલમ છે. રાજા, સમાજ અને સ્નેહી એ ત્રણુ આ પ્રકારના જુલમો કરી શકે છે.

રાજાના જુલમને અટકાવવાનો રસ્તો તો ઘણાં વર્ષો પહેલાંથી નીકળી ચૂકેલો છે. સમાજનો જુલમ અટકાવવા માટે પૂર્વકાળમાં કોઇ કોઇ પંડિતોએ શસ્ત્રો ધારણ કરેલાં છે. આ વિષયમાં જોન સ્ટુઅર્ટ મીલનો યત્ન ને પંડિતાઈ તેના માહાત્મ્યનો આપણને પરિચય કરાવે છે; પરંતુ સ્નેહનો જુલમ અટકાવવાને કદિ કોઇએ યત્ન કર્યો હોય એવી વાત આજલગી દીઠી કે સાંભળી નથી. કવિઓ સર્વ તત્ત્વોને દર્શાવનારા ને અગાધ જ્ઞાનવાળા હોય છે. તેઓ કશી વાત છોડતા નથી. તેમણે સ્નેહનો જુલમ પણ વર્ણવવો છોડયો નથી. કૈકેયીના જુલમથી દશરથે કરેલો રામનો વનવાસ, દ્યૂતમાં આસક્ત યુધિષ્ઠિરે પોતાના ભાઇઓ, પત્ની, માતા વગેરેને અપાવેલાં દુઃખો ઈત્યાદિ અનેક સ્થાનોમાં કવિઓએ સ્નેહના જુલમની વાતોનું—આ મહાન નીતિ (!)

× જો રાજાનો એવો પણ હક્ક સ્વીકારવામાં આવે તો રોગનો ઉપાય ન કરનારને તથા બાળપણમાં કે વૃદ્ધપણમાં વિવાહ કરનારને પણ રાજા સજા કરી શકે, પણ જો રાજાનો એવો હક્ક સ્વીકારવામાં ન આવે તો સતી થતી અટકાવવાના હક્કનું સમર્થન થઇ શકશે નહિ.

નું પ્રતિપાદન કરેલું છે; પરંતુ કવિ લોકો નીતિવેત્તા હોતા નથી. નીતિવેત્તાઓએ પ્રકટરૂપે આ વિષયમાં ક્યાંય હાથ નાખ્યો નથી. જો કોઈ ધ્યાન લગાડીને લૌકિક વ્યવહારો ઉપર નજર નાખશે, તો આ વિષયમાં ઉંડા ઉતરવાનું તેને અતિશય પ્રયોજન છે એમ સમજાશે એમાં સંદેહ નથી; કેમકે સંસારમાં સ્નેહનો જુલમ કરનારા જુલમીઓ અનેક છે. પિતા–માતા, ભાઈ–બહેન, પતિ–પત્ની, પુત્ર–પુત્રી, સગાં–કુટુંબી, સુહૃદો–ચાકરો ઇ. જે જે સ્નેહ કરે છે તે તે જુલમ અને અનિષ્ટ કરે છે. તમે એમ ચાહતા હો કે સારાં લક્ષણોવાળી, સારાં આચરણોવાળી ને સારા કુળની કન્યા પસંદ કરીને તેની સાથે વિવાહ કરવો; પરંતુ તે પહેલાં તો તમારા પિતાએ તમને પુછ્યા વિનાજ કોઈની કન્યાની સાથે તમારા વિવહની વાત ચોકસ કરી દીધી હોય છે. તમે કદિ વાલીપણાની વયમાં હશો તો પિતાની આજ્ઞા માનવામાં સમતજ થશો; પણ કદિ તેમ નહિ હોય તો પણ તમારા પિતાના સ્નેહને લીધે તમારે એ વિવાહ કબૂલ કરવોજ પડશે. બીજો દાખલો લો. એક માણસ ગરીબ હાલતમાં છે, દૈવજોગે તેને પરદેશમાં કોઈ સારા પગારની નોકરી મળી ગઈ. હવે ત્યાં જઈ તેણે ગરીબાઈની પીડા દૂર કરવા યત્ન કરવા માંડ્યો; પણ તેટલામાં તો તેની માતાએ રોવું કકળવું આરંભી દીધું અને પુત્રને પરદેશમાં જતો અટકાવ્યો. માતાના સ્નેહને લીધે તેણે સદાને માટે ગરીબીની બેડી પગમાં પહેરી લીધી ! લાયક ભાઈઓની કમાણીનાં નાણાં નકામા નાલાયક ભાઈઓ ખાઈ જાય છે, ને ખરચ કરી નષ્ટ કરી નાખે છે, એ પણ સ્નેહનોજ જુલમ. હિંદુ સંસારમાં એ જુલમ હમેશાં નજરે પડે છે. પતિની ઈચ્છા વિરુદ્ધ સ્ત્રીઓ તેને વર્તન કરાવી જે જુલમ કરે છે તેનાં ઉદાહરણો આપવાની જરૂર નથી, કેમકે તેનો તો ઘણેભાગે સૌને અનુભવ છે. સ્ત્રીઓના ઉપર સ્વામીના જુલમના સંબંધમાં વાસ્તવિકપણે અમારે કહેવું પડશે કે તે જુલમનો જેટલો ભાગ સ્નેહનો હોય છે તેના કરતાં મોટો ભાગ તો બાહુબળનો (હાથ–ચાલાકીનો) હોય છે ! કેમકે 'ઘોડે નાર પાધરી" એવીજ કેટલાક બાળક બુદ્ધિવાળાઓની સમજ હોય છે !

વિચાર કરતાં જણાય છે કે મનુષ્યજીવન જુલમથીજ ભરેલું છે, ને તે અનાદિ કાળથીજ છે એમ કહેવામાં કશી અતિશયોક્તિ નથી. પહેલાંના સમયમાં જ્યારે મનુષ્યજાતિ અણસુધરેલી હાલતમાં હતી ત્યારે બાહુબળનો જુલમ હતો. અણસુધરેલી જાતિ હતી ત્યારે જે બળવાન હોય તે બીજાને પીડા આપતા. કાંઈક સુધારો થયો ને સમાજની તથા રાજ્યની સ્થાપના થઈ ત્યારે તે જુલમ બદલાઈ રાજાનો જુલમ અને ધનિકોનો જુલમ એ રૂપે પરિણામ પામ્યો. એ જુલમ કેઈ સમાજમાંથી કદિ પણ દૂર થઈ શકતો નથી. બીજી અવસ્થામાં ધર્મનો જુલમ પણ ભૂલવાનો નથી, જાતિ બંધાતાં જાતિનો જુલમ પણ ખરો; ને બધી અવસ્થામાં સ્નેહનો જુલમ તો ખડોજ છે. આ ચાર પ્રકારના જુલમો ગણાવ્યા તેમાં સ્નેહનો જુલમ

બીજા જુલમો કરતાં ઓછા બળવાળો કે ઓછું અહિત કરવાવાળો છે એમ ધારવાનું નથી. બધાં કામોમાં ને બધા સમયમાં સ્નેહીના જેવું હાથ નાખનાર બીજું કોઇજ હોતું નથી આથી અમે કહીએ છીએ કે સ્નેહનો જુલમ સૌથી વધારે હાનિકારક છે; બીજા તમામ જુલમોની હદ હોય છે અને તે અટકાવી શકાય છે, કેમકે બીજા જુલમોની સામે વિરોધ કરવો સહેલો છે. પ્રજા પીડનાર રાજાને પ્રજાએ ગાદીપરથી ઉઠાડી મૂકયાના અને તેનો પ્રાણ લીધાના દાખલા પણ મળી આવે છે. આમ રાજાનો જુલમ અટકાવાયો છે. જો સમાજના બંધનમાં રહેતાં પીડા થતી હોય તો તે સમાજનો ત્યાગ કરીને તેના જુલમથી પણ છૂટકારો મેળવી શકાય છે. આ પ્રમાણે સમાજનો જુલમ પણ દૂર થઇ શકે છે,પરંતુ ધર્મ અનેસ્નેહના જુલમથી છૂટકો થઇ શકતો નથી, કેમકે એની સામે થવાની પ્રવૃત્તિજ થતી નથી.

મનુષ્ય આ જુલમોને અધીન રહે છે તેનું કારણ મનુષ્યોની જરૂરીઆતોજ જણાય છે જડ વસ્તુઓને તાબામાં લીધા વિના મનુષ્યના જીવનનો નિર્વાહ ચાલતો નથી. આથી માણસને બાહુબળની આવશ્યકતા છે. બાહુબળ ઝાઝું એકઠું કરવાને સમાજ સ્થાપવાની આવશ્યકતા છે. તેને લીધે સમાજનો જુલમ પણ ઉભો થાય છે. જેમ પરસ્પર સમાજના બંધનમાં બંધાયા વિના મનુષ્ય પોતાના જીવનનો ઉદ્દેશ સહેલાઇથી સિદ્ધ કરી શકતો નથી, તેમ પરસ્પર સ્નેહબંધને બંધાયા વિના પણ મનુષ્યજીવનનો સારી રીતે નિર્વાહ ચાલી શકતો નથી. આથી જેટલું સમાજબંધન અવશ્યનું છે તેટલુંજ કે તેથી પણ વધારે સ્નેહબંધન અવશ્યનું છે. આથી સમાજનો જુલમ હોવાના કારણથી માણસો સમાજને તજવા યોગ્ય કે અનાદર કરવા યોગ્ય માનતાં નથી. સ્નેહનો પણ જુલમ હોવા છતાં માણસો સ્નેહને તજવા યોગ્ય કે અનાદર કરવા યોગ્ય માનતાં નથી. જેમ માણસો બાહુબળના જુલમનો કે સમાજના જુલમનો ત્યાગ ન કરતાં ધર્મદ્વારા તેને શાંત કરવાનો શ્રમ કરે છે તેમ સ્નેહના જુલમનો પણ તેઓ ત્યાગ ન કરતાં તેને ધર્મદ્વારા શાંત કરવાનો શ્રમ કરે છે. ધર્મનો જુલમ પણ અવશ્ય કરીને છે; પણ તે જુલમ અટકાવવાને જો કોઇ બીજી શક્તિનો પ્રયોગ કરાશે તો જરૂર એ શક્તિનો પણ જુલમ તો આવવાનોજ; કેમકે જુલમની શક્તિ સ્વાભાવિક છે. જો ધર્મનો જુલમ શાંત કરવાવાળી કોઇ શક્તિ હોય તો તે વસ્તુ જ્ઞાન છે; પરંતુ જ્ઞાનનો પણ જુલમ છે; એનું દૃષ્ટાંત પરિણામવાદ અને પ્રત્યક્ષવાદ છે. એ બંને વાદોના વેગને લીધે હૃદયસાગરનો મોટો ભાગ સૂકી રેતીના બેટ જેવો બની રહે છે. આથી આપણુને એટલું તો સમજાય છે કે જ્ઞાનના જુલમની સામે મનુષ્ય કોઇ પણ શક્તિનો ઉપયોગ કરવા સમર્થ નથી

આથી એમ પણ કહી શકાય કે સ્નેહદ્વારાજ સ્નેહનો જુલમ શાન્ત કરી શકાય. આ વાત સાચી છે, એનો અમે સ્વીકાર કરીએ છીએ; પણ એ સ્નેહ જો સ્વાર્થ રહિત હોય તોજ એમ બની શકે છે. સાધારણ રીતે મનુષ્યપ્રકૃતિજ એવી છે કે

સ્વાર્થ વગરનો સ્નેહ મળવો દુર્લભ છે. આ વાતનું ખરેખરૂં તાત્પર્ય ન ગ્રહણ કરતાં મનમાં ને મનમાં એની સામે સંવાદ કરવા ઘણા તત્પર થાય છે. તેઓ એમ કહે છે કે જે માતાએ સ્નેહવશ બની પુત્રને ધન કમાવા પરદેશ જવા ન દીધો, એ માતા શું સ્વાર્થી કહેવાય? જો એ સ્વાર્થી હોત તો પુત્રને ધન કમાવા પરદેશ જવાને ના નજ કહેત; કેમકે કયી માતા પુત્રની કમાઇથી સુખ લેવું નથી ઇચ્છતી? આથી આવા દર્શનસુખની ઇચ્છાવાળા સ્નેહને ઘણા લોકો સ્વાર્થરહિત સ્નેહ માને છે; પરંતુ ખરૂં જોતાં આ વિચાર પણ વાસ્તવિક નથી. આ માતાનો સ્નેહ સ્વાર્થ-રહિત નથી.જે લોકો આ માતાના સ્નેહને સ્વાર્થરહિત કહે છે તેઓ ધનપરાયણતાનેજ સ્વાર્થ માને છે,અને તે સિવાયની બીજી લાલચોને સ્વાર્થતરીકે સમજી શકતા નથી.તેઓ સમજતા નથી કે ધનલાભ સિવાય પૃથ્વીપર બીજાં પણ સુખસાધનો છે અને એમાંનાં કેટલાંક સુખોની ઇચ્છા તો ધનની ઇચ્છા કરતાં પણ વધારે બલવાન છે. જે માતાએ ધનનો મોહ છોડીને પુત્રનું મોં જોવાની લાલસાનેલીધે પુત્રને સદાને માટે ગરીબીમાં ફેંકી દીધો, અથવા પુત્રને પોતાની દશા સુધારવાની આવેલી તક હાથમાંથી ગુમાવરાવીને પણ પોતાનું સુખ તાક્યું, એ માતા ધનના સુખને ચાહતી નથી પણ પુત્રને સદા જોવાનું સુખ ચાહે છે. એ સુખ માતાનું પોતાનું છે, પુત્રનું નથી. માતાને જોવાથી જો પુત્રને સુખ થતું હોય તો તે જૂદી વાત છે, પણ તેમાં પુત્રની ઇચ્છા હોવી જોઇએ. અહીંઆં તો માતાએ એટલું ચાહ્યું કે મારે નિત્ય પુત્રનું મોં જોવું. એની ઇચ્છાને લીધે એણે પુત્રને દરિદ્રતાના દુઃખવડે દુઃખી બનાવવાનું ચાહ્યું, એટલે માતા સ્વાર્થ-પરાયણ છે; કેમકે એણે પોતાના સુખને માટે બીજાને દુઃખી કર્યો.

મનુષ્યના સ્નેહનો ઘણો ભાગ આ રીતે સ્નેહી ને સ્નેહપાત્ર બંનેના ચિત્તને સુખદાયક થતો નથી; કેમકે તેમાં પશુચરિત્રની સ્વાર્થપરાયણતા રહેલી છે. ખરેખરો સ્નેહી સ્નેહપાત્રના સુખને માટેજ પોતાના સ્નેહસુખની અભિલાષા રાખે છે. આવો સ્નેહ તેજ સ્વાર્થરહિત સ્નેહ કહેવાય છે. સ્નેહનું વાસ્તવિક સુખ સ્નેહવાળા થવામાંજ છે; પણ જ્યારે સ્નેહવાળો માણસ પોતાના સુખની અભિલાષા કરે છે ત્યારે તેવા સ્નેહને–સાધારણ મનુષ્યના એ સ્નેહને–આપણે સ્વાર્થવૃત્તિનું નામ આપવું અયોગ્ય નથી.

પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા સારૂજ કાંઇ મનુષ્યહૃદયમાં સ્નેહ સ્થાપવામાં આવેલો નથી, પરંતુ મનુષ્યનું ચરિત્ર હજુલગી એવી ઉચ્ચ હદ લગી પહોંચેલું નહિ હોવાથી મનુષ્યોનો સ્નેહ હજુ લગી પશુ જેવોજ રહ્યો છે. પશુ જેવો એટલા માટે કે પશુ-ઓમાં પણ સંતાન પ્રતિનો સ્નેહ, દામ્પત્ય સ્નેહ અને તે ઉપરાંત અન્ય પ્રકારનો પરસ્પર સ્નેહ પણ છે; અને તે મનુષ્યના સ્નેહ કરતાં લેશ પણ ઓછો નહિજ.

સ્નેહનું યથાર્થ સ્વરૂપજ સ્વાર્થરહિતપણું છે. મનુષ્યહૃદયમાં જેટલી જેટલી વૃત્તિઓ છે તેમાં સ્નેહવૃત્તિ સૌથી પવિત્ર ને મંગળકારી છે; પણ તે સ્વાર્થરહિત હોય તોજ. જે માતાએ પુત્રના સુખને માટે પુત્રનું મુખ જોવાના સુખની લાલસાનો ત્યાગ કર્યો,

તે માતાજ યથાર્થ સ્નેહવાળી છે જે સ્નેહી પોતાના સ્નેહપાત્રના ભલાને માટે પોતાના સ્નેહસુખના ભોગને છોડી શકે તેનેજ સાચો સ્નેહી સમજવો.

સાધારણ મનુષ્યનો સ્નેહ જ્યાં લગી આવો પવિત્ર બની શકે નહિ, ત્યાં લગી તેમના સ્નેહમાંથી સ્વાર્થપરાયણતાનું કલંક દૂર થઇને સ્નેહનો પૂરેપૂરો વિકાસ થશે નહિ. જે ઠેકાણે સ્નેહ આવી રીતે વિશુદ્ધ થયો હશે અથવા જેના હૃદયમાં એવો વિશુદ્ધ સ્નેહ વસેલો હશે ત્યાંજ સ્નેહવડે સ્નેહના જુલમનો અટકાવ થઇ શકે છે અને થયો છે. એવાં વિશુદ્ધ સ્નેહવાળાં મનુષ્યો દુર્લભ નથી; પરંતુ અમે આ નિબંધમાં એવાં મનુષ્યોની વાત કરવા ચાહતા નથી, કેમકે એવાં મનુષ્યો એવો સ્નેહનો જુલમ પણ કરતા નથી. અમે તો સ્નેહના જુલમની વાત કરવા ચાહીએ છીએ. હવે કહેવાનું એ છે કે સ્નેહને ધર્મના અમલ નીચે રાખવાથીજ સ્નેહનો જુલમ અટકી શકે છે. સ્નેહના જુલમને અટકાવવાનો એ એકજ ઉપાય છે. તો એ ધર્મ કેવો છે?

ધર્મની કોઈ ગમે તેવી વ્યાખ્યા કરે, પણ ધર્મ એક છે. માત્ર બેજ મૂળ સૂત્રોમાં તમામ નીતિશાસ્ત્રો કહી શકાય. એમાંનું એક સૂત્ર પોતાસંબંધી છે ને બીજું પરસંબંધી છે જે પોતાસંબંધી છે તેને આત્મસંસ્કારનીતિનું મૂળ કહી શકાય છે. પોતાના ચિત્તની શુદ્ધિની રક્ષા ને ચિત્તનો વિકાસ, એ પહેલા સૂત્રનો હેતુ છે, બીજું સૂત્ર પરસંબંધી હોવાથી તેને યથાર્થ ધર્મનીતિનું મૂળ કહી શકાય છે. (૧) બીજાનું અનિષ્ટ ન કરવું: અને (૨) યથાશક્તિ બીજાનું ભલું કરવું. એ મહાન વાક્યમાં જગત્ આખાનાં ધર્મશાસ્ત્રોનો સાર સમાઇ જાય છે. તમામ ધર્મશાસ્ત્રોનું એજ મૂળ છે ને એજ ફળ છે. બીજાં નીતિવાક્યો તમે ગમે તેટલાં બોલશો; પરંતુ તેનો આ એક વાક્યમાજ આદિ ને અંત સમાઇ જશે આત્મસંસ્કારનીતિનાં તમામ તત્ત્વોની સાથે આ મહાનીતિવાક્યનું ઐક્ય છે. બીજી રીતે કહીએ તો પરહિતનીતિ અને આત્મસંસ્કારનીતિ એ બંને એકજ તત્ત્વની ભિન્ન ભિન્ન વ્યાખ્યાઓ છે પરોપકારમાં પ્રવૃત્તિ કરવી અને બીજાનું અહિત કરતાં અટકવું; એજ તમામ નીતિશાસ્ત્રોના ઉપદેશનો સારાંશ છે.

આથીજ આ ધર્મનીતિના મૂળ સૂત્રોના આધાર લેતાં સ્નેહનો જુલમ અટકાવી શકાય છે. જ્યારે કોઈ સ્નેહ કરવાવાળો માણસ સ્નેહપાત્રના કોઇ કામમાં હાથ નાખવા તૈયાર થાય ત્યારે તેણે પોતાના મનમા એવો દૃઢ સંકલ્પ કરી રાખવો જોઇએ કે હું કેવળ મારા પોતાના સુખને માટે એમાં હાથ નાખીશ નહિ. મને પોતાને જેટલું દુ:ખ સહન કરવું પડશે તે કરીશ, પરંતુ મારા સ્નેહપાત્રને કોઇ પણ અનિષ્ટ કાર્યમાં જોડીશ નહિ.

આ વાત સાંભળવામાં બહુજ નાની અને સાધારણ લાગે છે, અને જૂની કહેવત ફરી કહેવાતી હોય એમ જણાય છે; પરંતુ સમય આવતાં તે પ્રમાણે ચાલવું એ એટલું સહેલું નથી. ઉદાહરણ લેવા માટે રામના વનવાસની વાતજ લઇએ.

એટલે આ નિયમને આચારમાં મૂકવામાં કેટલી મુસ્કેલી છે તે વાત ઘણાં માણસોના સમજવામાં આવશે. ત્યાં કૈકેયી અને દશરથ બંને સ્નેહના જુલમમાં પ્રવૃત્ત થયાં છે. કૈકેયી દશરથ ઉપર અને દશરથ રામના ઉપર સ્નેહનો જુલમ કરવા તત્પર થયેલ છે. આમાં કૈકેયીનું કામ સ્વાર્થપરાયણતાવાળું અને નીચતાવાળું જગતમાં દીર્ઘ કાળથી જણીતું છે. કૈકેયીનું કામ સ્વાર્થવાળું ને નીચ છે એ સત્ય છે, પણ તેના તરફ એટલાં બધાં કડવાં વચનોનો વરસાદ થાય છે તે યોગ્ય નથી. કૈકેયીએ પોતાના હિતની કોઈ યાચના કરી નહોતી; તેણે પોતાના પુત્રનું હિત ચાહ્યું હતું. એ વાત સાચી છે કે પુત્રના હિતમાંજ માતાનું હિત છે; પરંતુ એમાં સંદેહ નથી કે આપણા દેશનાં માતાપિતાઓ પોતાની જ્ઞાતિના ગુસ્સાના ભયને લીધેજ પોતાના પુત્રને વિલાયત અભ્યાસ કરવાને જવા દેતાં નથી, તેનો મુકાબલો કરતાં કૈકેયીનું કાર્ય સ્વાર્થરહિત છે.

એ વાતને જવા દો. કૈકેયીના ગુણદોષનો વિચાર કરવા માટે આપણે અત્યારે બેઠા નથી, દશરથે સત્ય પાળવા માટે રામને વનમાં મોકલી ભરતને રાજ્ય આપ્યું; તેથી એને પોતાને પ્રાણાધિક પુત્રનો વિયોગ સ્વીકારવો પડ્યો ને પોતાના પ્રાણ પણ ખોવા પડ્યા. આથી ભારતવર્ષના ઇતિહાસનાં પાનાંમાં તેમનો યશ છવાઈ ગયો; પરંતુ ધર્મનીતિના વિચારથી એ સિદ્ધ થાય છે કે દશરથે પોતાના પુત્રને અધિકારથી–રાજ્યપદવીથી દૂર કર્યો ને વનવાસ આપી પોતાના સત્યનું પાલન કર્યું, તો એમાં એમણે ઘોર અધર્મ પણ કર્યો છે.

અમે પૂછીએ છીએ કે સત્ય (પ્રતિજ્ઞા) માત્ર પાળવા યોગ્યજ હોય છે? કોઇ કુળવતી સતી મુશ્કેલીમાં આવી જતાં અથવા ઉંડો વિચાર ન રહેતાં કોઇ લંપટ પાસે પોતાના સતીત્વ ધર્મનો ત્યાગ કરવાને વચને બંધાઇ ગઇ, તો શું એ સત્ય (પ્રતિજ્ઞા)નું તેણે પાલન કરવા તત્પર થવું કે? જો કોઇ માણસ પોતાના મિત્રને મારવાની પ્રતિજ્ઞા કોઈ ઠગના ભરમાવ્યાથી કરે તો શું તેનું પણ પાલન કરવું કે? જો કોઈ ઘોર મહા પાપ કરવાને પ્રતિજ્ઞા લે તો શું તે પ્રતિજ્ઞા પણ પાળવાયોગ્ય હોઇ શકે કે?

જ્યાં પ્રતિજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી થનાર અહિત કરતાં પ્રતિજ્ઞાને પાળવામાં વધારે અહિત થતું હોય ત્યાં તેનું ઉલ્લંઘન કરવું કે પાલન કરવું? ઘણા એમ કહેશે કે ત્યાં પણ પ્રતિજ્ઞાનું પાલનજ કરવું; કેમકે સત્ય એ નિત્યધર્મ છે. અવસ્થાભેદે પુણ્ય કંઇ પાપ થઇ જતું નથી; પરંતુ જો આપ પુણ્ય અને પાપનો આવો નિયમ કરશો કે જ્યાં કાર્ય કરનારની મરજીમાં ઠીક લાગ્યું તે કર્તવ્ય છે ને અઠીક લાગ્યું તે અકર્તવ્ય છે, તો પછી જગતમાં પુણ્ય અને પાપ વચ્ચેનો ભેદજ રહેશે નહિ. પછી તો લોકો પાપને પણ પુણ્યકર્મ માનીને ઘોરતર મહા પાપોમાં પ્રવૃત્ત થશે. અમે આ તત્ત્વનો વિચાર અહીં કરીશું નહિ; કેમકે પરિણામી હિન-

વાદના લખનારાઓએ તેનો નિર્ણય કરેલો છે, માટે સ્થૂલ વાર્તારૂપેજ તેનો ઉત્તર આપીશું.

જ્યાં આવી રીતે નિર્ણય કરવામાં મુંઝવણ આવી પડે, ત્યાં ધર્મનીતિનાં ઉપર અમે જે બે મૂળ સૂત્રો દર્શાવ્યાં છે તે વડેજ પાપપુણ્યની પરીક્ષા કરવી.

"સત્યજ હમેશાં પાળવા યોગ્ય છે?" એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવા પહેલાં આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવો જોઇએ, કે "સત્ય પાળવા યોગ્ય શામાટે છે?" સત્યપાલનનું એક મૂળ ધર્મનીતિમાં છે અને એક મૂળ આત્મસંસ્કારનીતિમાં છે. આપણે આત્મસંસ્કારનીતિને ધર્મનીતિનો અંશ ગણેલો નથી; એટલે આપણે ધર્મનીતિનું મૂળજ જોઇએ. ધર્મનીતિનું મૂળ સૂત્ર એ છે કે "જે વડે બીજાનું અનિષ્ટ થાય તે અકર્તવ્ય છે." સત્યનો ભંગ કરતાં બીજાનું અનિષ્ટ થાય છે માટેજ સત્ય પાળવા યોગ્ય છે; પણ જ્યાં એવું બનતું હોય કે સત્યનું પાલન કરતાં બીજાનું ઘણુંજ અનિષ્ટ થતું હોય અને સત્યનો ભંગ કરતાં બીજાનું અનિષ્ટ થતું ન હોય ત્યાં સત્ય પાળવા યોગ્ય નથી. દશરથે સત્યનું પાલન કરતાં રામનું બહુજ અનિષ્ટ થયું, પણ સત્યનો ભંગ કર્યો હોત તો કૈકેયીનું તેવું કશું અનિષ્ટ થયું નહોત. કોઈ કહે કે દશરથ રાજાનું દૃષ્ટાન્ત લઇને પ્રજાસમાજ પણ સત્યનો ભંગ કરતાં શીખે; માટે પ્રજા વર્ગમાં એવું અનિષ્ટ આચરણ ન પ્રવર્તે તે સારૂજ દશરથને વચન પાલન કરવાની આવશ્યકતા હતી; તો તેને અમે કહીશું કે વિના વાંકે રામને પોતાના અધિકારથી ભ્રષ્ટ કરવાનો દાખલો જોતાં પ્રજામાં તેના કરતાં પણ વિશેષ અનિષ્ટ આચરણ પ્રવર્તવાનો સંભવ છે; કેમકે દશરથનું એ કામ તો રાક્ષસી કામ જેવું છે; ને પ્રજાવર્ગને એવો દાખલો પૂરો પાડવો એ તો વિશેષ હાનિકારક છે. આથી એમ લાગે છે કે આ સ્થળે દશરથે સત્યનું પાલન કર્યું એ એક મહાપાપજ કરેલું છે.*

અહીં દશરથ રાજા સ્વાર્થપરાયણતાથી રહિત નથી. સત્ય ભંગ કરવાથી જગતમાં એમનું કલંક ગવાશે, એ બીકેજ એમણે રામને પોતાના અધિકારથી ભ્રષ્ટ કરી વનવાસ આપેલો છે. આથી યશની રક્ષારૂપી સ્વાર્થનેવશ થઇનેજ તેમણે રામનું અનિષ્ટ કરેલું છે. આ વાત સાચી છે કે એને ખાતર તેમણે પોતાના પ્રાણની હાનિનો પણ સ્વીકાર કરેલો છે, પરંતુ તેમને પ્રાણ કરતાં પણ યશ વધારે વહાલો હતો તેથી પોતાના ઇષ્ટરૂપ તે યશનું રક્ષણ કરવારૂપ સ્વાર્થજ એમાં તેમણે સાધ્યો છે. સ્વાર્થપરાયણતાના આવા દોષ સાથે જોડાઇને બીજાનું અહિત કરવું તે ઘોરતર પાપ છે.

સ્વાર્થરહિત પ્રેમની અને ધર્મની એકજ ગતિ અને એકજ પરિણામ છે. એ

* કેમકે परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् । એજ સૂત્ર પુણ્ય અને પાપના નિર્ણયમાં મુખ્ય છે.

બંનેનું લક્ષ્ય બીજાનું કલ્યાણ છે. વસ્તુતઃ પ્રેમ અને ધર્મ એકજ વસ્તુ છે. બધો સંસાર જ્યારે પ્રેમનો વિષય બને છે, ત્યારે એ પ્રેમજ ધર્મ નામને પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મ જ્યાંલગી સાર્વજનિક પ્રેમના રૂપને ધારણ કરતો નથી ત્યાંલગી તે પૂર્ણતાને પામતો નથી; પરંતુ માણસોએ સ્નેહને ધર્મથી નોખો પાડી દીધેલ છે. આથી સ્નેહનો જુલમ રોકવા માટે ધર્મના અંકુશ નીચેજ સ્નેહનું શાસન જરૂરનું છે.

वाहुवळ अने वाणीवळ

સમાજનાં દુઃખો દૂર કરવા માટે ઇતિહાસમાં બે જાતના ઉપાયો વર્ણવેલા છે. (૧) બાહુબળ અને (૨) વાણીબળ. એ બંને બળવિષે અમારે જે કહેવાનું છે તે કહેવા પહેલાં સમાજનાં દુ.ખોની ઉત્પત્તિવિષે કાંઇક બોલવું જરૂરનું છે.

મનુષ્યનાં દુઃખોનાં કારણ ત્રણ છે.

(૧) કેટલાંક દુઃખો જડવસ્તુઓના ગુણદોષથી ઉપજે છે. બાહ્ય જગત્ કેટલાક નિયમોના તાબામાં વર્તે છે. મનુષ્ય પણ એ બાહ્ય જગત્નોજ એક ભાગ હોવાથી તે પણ એવા તમામ નિયમોને અધીન છે. નૈસર્ગિક (કુદરતી) નિયમોનું ઉલંઘન કરતાં અને રોગાદિક ઉપજતાં તેને અનેક પ્રકારનાં શારીરિક ને માનસિક કષ્ટો થાય છે.

(૨) બાહ્ય જગતની પેઠે આંતર જગત્ પણ અનેક મનુષ્યોનાં દુઃખનું કારણ છે. કેટલાંક માણસો બીજાની લક્ષ્મી કે સંપત્તિ જોઇને દુઃખી થાય છે, તો કેટલાંક તેવું જોઇને સુખી પણ થાય છે. કોઇ ઈંદ્રિયોનો સંયમ રાખવામાં સુખી દેખાય છે તો કોઇને ઈંદ્રિયોના સંયમમાં મહાન દુઃખ લાગે છે.

(૩) મનુષ્યનાં દુઃખોનું મૂળ સમાજ છે. મનુષ્ય સુખી થવા માટેજ સમાજમાં જોડાય છે. પરસ્પર સહાયતા મળવાથી સૌને ઘણું સુખ થશે એવા વિચારથી સર્વ માણસો સાથે નિવાસ કરે છે; એથી જો કે ઘણે ભાગે ઉન્નતિ પણ થાય છે પરંતુ અનેક જાતનાં અમંગલ પણ તેથીજ થાય છે. દારિદ્ર્યનું દુઃખ એ પણ સામાજિક દુઃખ છે; જ્યાં સમાજ નથી ત્યાં દારિદ્ર પણ નથી.

કેટલાંક સામાજિક દુઃખો માત્ર સમાજસંસ્થાપનાનાજ ફળરૂપ છે; જેમકે દારિદ્ર્ય; જેમ પ્રકાશ હોય ત્યાં * અંધકાર પણ તેની છાયારૂપે સાથે સાથે હોયજ હોય; તેમજ

* પ્રકાશ અને અંધકારની ઉપમા સંપૂર્ણ અને શુદ્ધ છે. એ સત્ય છે કે આપણે આપણા મનમાં એવા એક જગતની કલ્પના કરી શકીએ કે જ્યાં પ્રકાશમાન સૂર્ય વિના બીજું કશું હોયજ નહિ. માત્ર ત્યાં પ્રકાશજ હોય, અંધકાર નહિ. તેમ આપણે મનમાં એક એવા સમાજની પણ કલ્પના કરી શકીએ કે જ્યાં માત્ર સુખજ હોય, દુઃખ નહિ; પરંતુ એવું જગત્ ને એવો સમાજ એ બંને કેવલ મનઃકલ્પિતજ હોઇ શકે; વાસ્તવિક નહિ.

ગરીબાઇ આદિ દુઃખો પણ સમાજ બંધાયો એટલે હોયજ હોય. એ તમામ સામાજિક દુઃખનો નાશ કદી પણ થવાનો સંભવ નથી; પરંતુ કેટલાંક એવાં સામાજિક દુઃખો કે જે સમાજના નિત્યફળ જેવાં નથી હોતાં, તેનું નિવારણ થઇ શકે તેમ હોય છે; અને તેથી તેનો નાશ કરવો એ સામાજિક ઉન્નતિનો મોટો ધર્મ છે. સમાજનાં માણસો એવાં તમામ સામાજિક દુઃખોનો નાશ કરવાને ઘણાં વર્ષોથી મહેનત કરે છે. એ મહેનતનો ઇતિહાસ એજ સભ્યતાના ઇતિહાસનો પ્રધાન અંશ છે. સમાજનીતિ ને રાજનીતિ એ બંને પ્રકારનાં નીતિશાસ્ત્રોનો માત્ર એજ એક ઉદ્દેશ છે.

એ બંને પ્રકારનાં સામાજિક દુઃખો હું કેટલાંક ઉદાહરણોવડે સમજાવવાની મહેનત કરીશ. સ્વાધીનતાનો નાશ, એ એક દુઃખ છે એમાં સંદેહ નથી; પરંતુ સમાજમાં રહેતાં જરૂર સ્વાધીનતાનો કાંઇક નાશ તો સ્વીકારવોજ પડશે. હું સમાજમાં છું એટલે જેટલાં મનુષ્યો સમાજમાં છે તેને કાંઇક કાંઇક અધીન છું, અને સમાજના ચાલકોને વિશેષ રીતે આધીન છું. આથી સ્વાધીનતાની હાનિ એ પણ એક સામાજીક નિત્ય દુઃખ છે.

સ્વાધીનતા એક પરમ સુખ છે; ને તેનો નાશ એ પરમ દુઃખ છે. પરમેશ્વરે આપણને જે તમામ શારીરિક અને માનસિક વૃત્તિઓ આપી છે, તેની સ્ફૂર્તિથીજ આપણને શારીરિક અને માનસિક સુખ મળે છે. એણે આપણને આપેલી આંખોવડે જોવાથી આપણને આંખોનું સુખ મળે છે. આંખો મળ્યા છતાં આપણે હમેશાં તે બંધ કરી રાખીએ તો આંખોના સંબંધમાં હમેશાં દુઃખીજ રહેવાય. જો હું ક્યાંક ક્યાંક ક્યારે ક્યારે આંખો મીંચી જવા માટે બંધાએલો છું તો તેટલા અંશમાં આંખના સંબંધમાં હું દુઃખી ઠરૂં છું. મને બુદ્ધિ મળી છે, તો તે બુદ્ધિની સ્ફૂર્તિ રહે તેમાંજ મારૂં સુખ છે; પરંતુ મને મારી બુદ્ધિનો વિકાસ કરવામાં અથવા મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલવામાં જેટલો અટકાવ થાય છે, તેટલો બુદ્ધિના સંબંધમાં હું દુઃખી છું. સમાજમાં રહેતાં હું તમામ જોવા જેવી વસ્તુઓ જોઇ શકતો નથી; અને તમામ બાબતોમાં બુદ્ધિ ચલાવી શકતો નથી. મનુષ્યપર વાઢકાપ કરીને હું વિજ્ઞાન મેળવી શકતો નથી અથવા રાજમહેલમાં પેસીને મારી જોવાની અભિલાષાને તૃપ્ત કરી શકતો નથી; એ વાતો સમાજમાટે લાભકારી હોવા છતાં પણ સ્વાધીનતાનો નિષેધ કરનારી છે. આથી એ પણ સામાજિક નિત્ય દુઃખ છે.

દારિદ્રની વાત તો હું પહેલાંજ બોલી ગયો છું. અસામાજિક અવસ્થામાંજ કોઈ પણ દરિદ્ર નથી. વનના ફલમૂલ ઇત્યાદિ પદાર્થો ઉદર નિર્વાહ માટે સૌને મળી શકે તેવા છે; તેમજ નદીનું જળ ને ઝાડોની છાયાનો ઉપભોગ પણ સૌ લઈ શકે તેમ છે. શરીરરક્ષાને માટે ખાન, પાન, ને રહેઠાણની જેટલી જરૂર હોય તેથી વધારે જ્યાં કોઈ ઇચ્છતું નથી, સંગ્રહ કરવાની કોઇ આવશ્યકતા સમજતું નથી, ને યત્ન પણ કરતું નથી; ત્યાં એકને મુકાબલે બીજો ગરીબ હોય એમ છેજ નહિ. આથી

સમજી શકાય છે કે સામાજિક અવસ્થામાં દારિદ્ર્ય નથી, દારિદ્ર્ય એ એકનો બીજા સાથે મુકાબલો થતાંજ ગણાય છે, ને એ મુકાબલો થવો એ સમાજમાં રહેવાનું નિત્યફળ રૂપ હોવાથી દરિદ્રતા એ સામાજિકતાથી ઉપજેલું નિત્ય દુઃખ છે.

આ બધાં સામાજિકતાનાં ફળ હોઇને જ્યાંલગી મનુષ્યો સમાજના રૂપે મળીને રહે ત્યાં લગી એ ફળો નિવારણ કરી શકાય તેમ નથી, પરંતુ કેટલાંક સામાજિક દુઃખો એવાં પણ છે કે જે અનિત્ય છે અને નિવારણ કરી શકાય તેવાં છે. આપણા દેશમાં અમુક કોમમાં બાલવિધવાઓ ફરી વિવાહ કરી શકતી નથી. તે સામાજિક રિવાજને લીધે ઉપજેલું સામાજિક દુઃખ છે; કુદરતી નથી. સમાજનો ધારો ફરે તો એ દુઃખ દૂર થઇ શકે તેવું છે. હિંદુસમાજ સિવાય અન્ય સમાજમાં એ દુઃખ નથી. સ્ત્રીઓ સંપત્તિની અધિકારિણી થઇ શકતી નથી, એ વિલાયતી સમાજનું એક સામાજિક દુઃખ છે. સમાજના વ્યવસ્થાપકોની કલમને એકજ ઝપાટે તે નિવારણ થઇ શકે તેમ છે. અનેક સમાજમાં એ દુઃખ નથી. ભારતવર્ષના લોકો સ્વદેશમાં રાજકાજના ઉંચા હોદ્દાઓ પામી શકતા નથી એ પણ નિવારણ થઇ શકે તેવા સામાજિક દુઃખનુંજ ઉદાહરણ છે.

જે સામાજિક દુઃખો અનિવાર્ય છે તેના નાશને માટે પણ મનુષ્યો યત્નવાન બનેલાં છે. સામાજિક દરિદ્રતા નિવારવાને માટે જેઓ યત્ન કરે છે, તેઓ યૂરોપમાં સોશિયાલિસ્ટ, કમ્યુનિસ્ટ ઇત્યાદિ નામોથી ઓળખાય છે. સ્વાધીનતાની સાથે સમાજને જે વિરોધ છે તેને ઓછો કરવા માટે મિલે "સ્વાધીનતા" (લીબર્ટી) નામક અપૂર્વ ગ્રંથ પ્રકટ કર્યો છે. ઘણાઓ એ ગ્રન્થને દેવકૃપાએ પ્રાપ્ત થયેલી વાણી જેવો માને છે. જે અનિવાર્ય છે તેનું નિવારણ થવું સંભવે નહિ; પરંતુ તે અનિવાર્ય દુઃખનું પ્રમાણ તો ઓછું કરી શકાય છેજ. મૃત્યુજનક રોગની પણ ચિકિત્સા હોય છે, ને તેથી દરદ કાંઇક ઓછું પણ થાય છેજ, માટે જેઓ સામાજિક નિત્ય દુઃખોના નિવારણ માટે યત્ન કરે છે તેમનો પરિશ્રમ પણ નકામો માનવાનું કારણ નથી.

નિત્ય અને અપરિહાર્ય દુઃખોનો નાશ થવો સંભવે નહિ, પણ બીજા સામાજિક દુઃખોનો ઉચ્છેદ સંભવિત હોઇને તે કાર્ય મનુષ્યથી બની શકે તેવું છે. એવાં દુઃખોના નિવારણ માટે જનસમૂહ સદા યત્નવાન રહે છે. મનુષ્યોનો ઇતિહાસ તે એ યત્નનાજ ઇતિહાસ છે.

પૂર્વે કહેવાઇ ગયું છે કે સામાજિક નિત્ય દુઃખો એ સમાજની સ્થાપનાનાંજ અનિવાર્ય ફળ છે. સમાજ બંધાયો ત્યારથીજ તે ફળ તેની સાથે જોડાયલાં છે; પરંતુ બીજાં દુઃખો ક્યાંથી આવ્યાં? એ દુઃખો સમાજનું અપરિહાર્ય ફળ ન હોવા છતાં પણ તે આવ્યાં ક્યાંથી? આ પ્રશ્નનો વિચાર એ દુઃખોના નિવારણ માટે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે.

એ દુઃખો સમાજના અત્યાચારથી ઉપજેલાં છે. પહેલાં અત્યાચારના સંબંધે

થોડું સમજાવવું જરૂરનું છે; નહિ તો અનેક વાચકો કહેશે કે વળી સમાજ ઉપર અત્યાચાર શો ને કોનો ? શક્તિનો અયોગ્ય ઉપયોગ એ અત્યાચાર કહેવાય. જુઓ ગુરુત્વાકર્ષણ ઇત્યાદિ કુદરતી શક્તિઓ નિયમિત રીતે ચાલે છે, અને તેમાં કયારે પણ વધઘટ કે ફેરફાર થતો નથી. એવા નિયમો મૂળમાંથીજ સ્થાપિત અને અનુલંઘનીય હોય છે; પરંતુ જે શક્તિ મનુષ્યના હાથમાં છે તેની એ રીતે સ્થિરતા નથી. મનુષ્યના હાથમાં શક્તિ આવતાં તે તેનો રીતસર ઉપયોગ પણ કરે અને ગેરરીતે પણ કરે. જેટલી શક્તિનો ઉપયોગ કરતાં કાર્યની સિદ્ધિ થાય અને બીજાનું કાંઇ અનિષ્ટ ન થાય તેને રીતસર ઉપયોગ–વિહિત પ્રયોગ કહીશું; પણ તેનાથી વધારે ઉપયોગ તે અવિહિત પ્રયોગ છે. દારૂની શક્તિના વિહિત પ્રયોગે શત્રુનો નાશ થાય છે ને અવિહિત પ્રયોગે તોપ ફાટી જાય છે. શક્તિનો આવો વધારો પડતો પ્રયોગ તેનુંજ નામ અત્યાચાર છે.

મનુષ્ય એ શક્તિને રહેવાનું સ્થળ અથવા આધાર છે, અને સમાજ એ મનુષ્યોનું સ્થળ અથવા આધાર છે, એટલે સમાજ પણ ઘણી શક્તિનું એકત્ર થયેલું બળ છે. એ એકત્ર થયેલા બળનો વિહિત પ્રયોગ થાય તો તેમાં મનુષ્યોનું કલ્યાણ છે–દિન દિન સમાજની ઉન્નતિ છે; પણ અવિહિત પ્રયોગ થાય તો સમાજને દુઃખ છે. સામાજિક શક્તિનો આવો અવિહિત પ્રયોગ તેનુંજ નામ સામાજિક અત્યાચાર છે.

પરંતુ વાત હજુલગી સ્પષ્ટ થઇ નહિ. સામાજિક અત્યાચાર એટલે શું તે સમજાયું; પરંતુ તે અત્યાચાર કરે કોણ ? અને કોના ઉપર અત્યાચાર કરે ? સમાજ એ મનુષ્યોનો સમૂહ છે. એ ભેગાં મળેલાં મનુષ્યો શું પોતે પોતાનાપર અત્યાચાર કરે ? અથવા પરસ્પર સહાય કરવાના હેતુથી જેમણે સમાજબંધનોનો સ્વીકાર કર્યો તેઓજ શું પરસ્પર અત્યાચાર કરે ? છે તો તેમજ,- પણ હા 'એમજ' એમ પણ કહી શકાતું નથી. એટલું સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે અત્યાચાર શક્તિનોજ થાય છે. જેના હાથમાં સામાજિક શક્તિ છે તેજ અત્યાચાર કરે છે. જેમ ગ્રહ વગેરે જડ પદાર્થોની ગુરુત્વાકર્ષણશક્તિ એક કેંદ્રમાં એકઠી થયેલી છે, તેમ સમાજની પણ પ્રધાન શક્તિ એક કેંદ્રમાં એકઠી થએલી છે. એ શક્તિનું નામ શાસનશક્તિ છે, ને તે એક કેંદ્રમાં–રાજા અથવા શાસન કરનારાઓમાં–રહેલી છે. સમાજની રક્ષાને માટે શાસકની આવશ્યકતા છે. બધાજ શાસનકર્તા બને તો અનિયમ થાય અને મતભેદ ઉપજી શાસન થવું અસંભવિત બને. તેથીજ દરેક સમાજમાં શાસનનું કામ એક અથવા એકથી વધારે વ્યક્તિઓને સોંપાયું હોય છે. તેઓ સમાજનીજ આપેલી શાસનશક્તિને ધારણ કરનારા છે. તેઓ સમાજનુંજ કેંદ્ર છે; છતાં તેઓ મનુષ્ય છે, અને મનુષ્યમાત્રમાં ભ્રાંતિ ને સ્વમાન હોય છે. આથી ભ્રમવશ થઇને પણ તેઓ સમાજે આપેલી શક્તિનો સમાજની ઉપર અયોગ્ય પ્રયોગ કરે છે, અને આત્મમાનને કારણે પણ કદિ કદિ તેવો પ્રયોગ કરે છે.

ઉપલા દાખલાથી એક એવા સામાજિક અત્યાચારીનો પત્તો મળ્યો કે તે રાજ-પુરુષ છે, અને તેનાથી અત્યાચાર પામનાર તે સમાજનો બાકીનો અંશ છે; પરંતુ અસલમાં આ પ્રકારના અત્યાચારી કેવળ રાજા અથવા રાજપુરુષજ નહોતા. લોક-સમાજ ઉપર જેનું શાસન ચાલતુ હોય છે તેજ સંપ્રદાયોપર અત્યાચાર કરે છે. પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં બ્રાહ્મણો રાજપુરુષ ગણાતા નહિ, તથાપિ પ્રધાનપણે શાસક અધિકાર ચલાવનાર) સમાજમાં તેઓજ હતા. આર્યોના સમાજને તેઓ ચલાવે તેમ તે સમાજ ચાલતો. સમાજને તેઓ બેડીઓ પહેરાવે તો તેને પણ સમાજ અલંકાર સમજીને પહેરી લેતો. મધ્યકાળમાં યૂરોપનો ધર્માચાર્ય વર્ગ પણ એવોજ હતો. રાજપુરુષ ન હોવા છતાં પણ તે યૂરોપીઅન સમાજનો શાસક હતો—ઘોર અત્યાચારી હતો. પોપો યૂરોપના રાજા નહોતા, માત્ર થોડી જમીનનાજ માલિક હતા. તેમ છતાં તેઓ આખા યૂરોપના ઉપર ઘોર અત્યાચાર કરી ગએલા છે. ગ્રેગરી અને ઇનોસેંટ, લિઓ અને આડ્રિઅન યૂરોપમાં જેટલો અત્યાચાર કરી ગયા છે, તેટલો અત્યાચાર તો બીજો ફિલિપ, ચૌદમો લુઈ, આઠમો હેન્રી ને પહેલો ચાર્લ્સ પણ કરી શકયા નથી.

કેવળ રાજપુરુષો કે ધર્માચાર્યોનેજ દોષ દઇ શકાય એમ નથી. વર્તમાન સમય-માં ઇંગ્લાંડનાં રાજા કે રાણી કોઇ રીતનો અત્યાચાર કરવાને શક્તિવાન નથી. શાસનશક્તિ આ સમયે એમના હાથમાં નહિ પણ વર્તમાનપત્રના એડીટરોના હાથમાં હોવાથી એડીટરો અત્યાચાર કરનારા છે. જ્યાં સામાજિક શક્તિ એકત્ર હોય ત્યાંથીજ સામાજિક અત્યાચાર પણ થઇ શકે છે.

પરંતુ કેવળ સમાજના શાસનકર્તા ને વ્યવસ્થાપકોજ અત્યાચારી હોય છે, એમ નથી. બીજી રીતનો સામાજિક અત્યાચાર પણ હોય છે. જે વિષયમાં રાજશાસનની સત્તા નથી, જે વિષયમાં ધર્મશાસનની સત્તા નથી ને જે વિષયમાં કોઇ પ્રકારના શાસનની સત્તા નથી તે તમામ વિષયમાં સમાજ કોને મતે ચાલે છે ? એવે સ્થળે સમાજ ઘણા લોકોના મતપર ચાલે છે. જે સ્થળે બધા સમાજનો એક મત છે ત્યાં કાંઇ પણ ગડબડ નથી; તેમ કઇ પણ અત્યાચાર પણ થતો નથી; પણ એવી રીતે તમામ લોકોનો એકમત થવો બહુ દુર્લભ છે. સર્વ સ્થળે મતભેદ સંભવે છે. મતભેદ થતાં ઘણા લોકોના મત પ્રમાણે સર્વને ચાલવું પડે છે, અને એવી રીતે ભિન્ન મતવાળો થોડો વર્ગ પોતાને બહુમતિ પ્રમાણે ચાલવુ પડે તેને મહાન દુઃખ કે અત્યાચાર માને છે. તેમને ઘણા લોકોના મત પ્રમાણે ચાલવુંજ પડે છે; નહિ તો સમાજનો મોટો ભાગ એ નાના ભાગને પોતાથી નોખો કરી દે છે, અથવા બીજી રીતે સામાજીક દંડ દઇ પીડા પહોંચાડે છે. એ પણ એક ઘોરતર સામાજિક અત્યાચારજ છે, કે જેને નાના વર્ગપર મોટા વર્ગના અત્યાચારના નામે

આપણા દેશના ઘણા લોકોનો મત એવો છે કે હિંદુ વંશની ઉચ્ચ

જન્મે તે સ્ત્રી વિધવા થતાં તેનાથી પુનર્વિવાહ થાય નહિ.તેમજ કોઇ હિંદુ સંતાનથી સમુદ્રપાર જઇ શકાય નહિ. થોડાનો મત એ છે કે વિધવાવિવાહ કર્તવ્ય છે ને દેશોન્નતિ માટે ઈંગ્લાંડયાત્રા, યૂરોપયાત્રા કે અમેરિકાગમન અવશ્યનું છે; પરંતુ જો એ અલ્પાંશના લોકો પોતાના મત પ્રમાણે કામ કરે-વિધવાવિવાહ કરે કે ઇંગ્લાંડ જાય તો તેને બહુમતીવાળો સમાજ બહાર-નાતબહાર-કરી મૂકે. એ બહુમતીએ કરેલો થોડા મતવાળા ઉપરનો અત્યાચાર છે.

ઈંગ્લાંડનો મોટો ભાગ ઇસુખ્રિસ્તનો ભક્ત છે અને ઈશ્વરવાદી છે. તેથી ત્યાં જે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં શ્રદ્ધા ધરાવનારો અથવા ઇશ્વરને ન માનનારો થોડો ભાગ છે તે હિંમત કરીને પોતાનો મત દર્શાવી શકતો નથી. જો દર્શાવે તો સમાજની વિવિધ પ્રકારની પીડામાં તે આવી પડે છે. મિલ મરણપર્યંત પોતાની ભક્તિશૂન્યતા પ્રસિદ્ધ કરી શકયો નહોતો; ને તે પ્રસિદ્ધ ન કર્યા છતાં માત્ર સંદેહ દર્શાવતાંજ તેને પાર્લામેંટમાં દાખલ થતાં અનેક વિઘ્નો આવી પડયાં હતાં, ને મૃત્યુ પછી પણ તેણે અનેક ગાળો ખાધી છે. આ પણ સામાજિક ઘોર અત્યાચાર સમજવો.

આથી સામાજિક અત્યાચારીઓને બે પ્રકારમાં વહેંચી શકાય. (૧) સમાજના શાસક અથવા વ્યવસ્થાપક, અને (૨) સમાજના અધિકાંશ લોક. આ બંનેના અત્યાચારથીજ સામાજિક દુઃખોની ઉત્પત્તિ થાય છે; ને તે સામાજિક દુઃખો સમાજની અવનતિનાં કારણ બને છે. આ દુઃખોનું નિવારણ કરવું એ મનુષ્યનું આવશ્યક કર્તવ્ય હોઇ તે થઇ શકે તેમ છે. એ બધા અત્યાચારોનું નિવારણ કયા કયા ઉપાયોવડે થઈ શકે ? એના બે ઉપાય છે. (૧) બાહુબળ અને (૨) વાણીબળ.

બાહુબળ કોને કહે છે ને વાણીબળ કોને કહે છે? તે પહેલાં સમજાવાશે. તે પછી તેનો પ્રયોગ સમજાવાશે, તથા તેના જૂદા જૂદા ભેદ દર્શાવીને તેનો મુકાબલો પણ કરી બતાવાશે.

કોઈને એ સમજાવવું પડે તેમ નથી કે જે બળથી વાઘ હરણના બચ્ચાને મારી ખાઇ જાય છે, અને જે બળે નાદિરે દિલ્હીમાં કતલ ચલાવી હતી એ બંને બાબતોમાં બાહુબળ એકજ પ્રકારનું છે. હું લખતાં લખતાં જોઉં છું તો એક ગરોળી, માખીને પકડી આનંદે ખાય છે! સેસોસ્ટ્રીસથી સિકંદર લગી જેઓએ સામ્રાજ્ય સ્થાપન કર્યાં છે—સંસારમાં મોટા મોટા ખલીફા અને પાદશાહોમાંથી જેઓએ સામ્રાજ્યો સ્થાપી સાચવ્યાં છે; તેમનું બળ અને આ ભૂખી ગરોળીનું બળ એકજ પ્રકારનું હોઇને તેનું નામ બાહુબળ છે. સુલતાન મહમ્મુદ સોમનાથનું મંદિર લુંટીને લઇ ગયો અને આ કાળા મોંવાળી બિલાડી ઉંદરને પકડી નાસી ગઈ, એ બંને સરખાં છે— બંનેમાં બાહુબળ છે. સોમનાથનું મંદિર લુંટનાર મહમ્મુદ અને મારું કપડું કરડી ખાનાર ઉંદર એ બંનેમાં ઘણું અંતર છે એ હું કબૂલ કરું છું. વળી મહમ્મુદના લાખો સિપાઇઓ અને એકલી બિલાડી એમાં પણ બહુ અંતર

છે. સંખ્યા અને શરીરમાં અંતર હોવા છતાં પણ પરાક્રમમાં બહુ અંતર દેખાતું નથી. સાગર પણ જળરૂપ છે અને ઝાકળનું ટીપું પણ જળરૂપ છે. મહમ્મુદનું પરાક્રમ અને એ બિલાડીનું પરાક્રમ એકજ રીતનું છે. બંને કામો બાહુબળનાં પરાક્રમ છે. પૃથ્વીના વીર પુરુષોને પણ ધન્ય ! અને તેમનાં ગુણગાન કરનારા ઇતિહાસ-લેખકોને પણ ધન્ય !

કોઇ કોઇ કહેશે કે માત્ર બાહુબળેજ કદિ કોઈ સામ્રાજ્ય સ્થપાતું નથી. માત્ર બાહુબળેજ પાણીપત કે સેડન જીતાયું નથી. કેવળ બાહુબળથીજ નેપોલિયન કે માર્લબરો વીર નથી. હું કબૂલ કરૂં છું કે કાંઇક કુશળતા—બુદ્ધિબળ—મળ્યા વિના એકલા બાહુબળે કોઇ સિદ્ધિ થતી નથી; પરંતુ એવું કુશળપણું માત્ર મનુષ્ય વીરોમાંજ હોય છે એમ નથી. શું આપ એમ સમજો છો કે ગરોળી વગરકુશળતાએ માખીને પકડી શકે છે? અથવા વગરકુશળતાએ બિલાડી ઉંદર પકડે છે? બુદ્ધિબળના સયોગવિના બાહુબળની સ્ફૂર્તિ થતી નથી. અરે, બુદ્ધિબળ વિના કોઇ પણ જાતના બળની સ્ફૂર્તિ નથી.

આથી સ્વીકારવું પડે છે કે જે બળથી મનુષ્ય અને અન્ય પ્રાણીઓ સ્વાર્થ-સિદ્ધિ કરે છે તે બાહુબળજ છે. એને પશુબળ કહેવું જોઇએ; અને કાર્યસિદ્ધિનો એ છેલ્લો ઉપાય છે. જે કાર્યની સિદ્ધિ બીજી કોઇ રીતે થતી ન હોય તેની સિદ્ધિ બાહુબળે સત્વર થાય છે × એવી કોઇ ગાંઠ નથી કે જે છરીથી કપાય નહિ, ને એવો કોઈ પત્થર નથી કે જે ઘા મારતાં ભાગે નહિ. બાહુબળ એજ સંસારમાં સૌથી છેલ્લી કોર્ટ છે. બધી અપીલો પછી છેલ્લી અપીલ ત્યાંજ છે. પછી એના ઉપર બીજે કયાંઈ અપીલ નથી. બાહુબળ પશુનું બળ છે, પરંતુ મનુષ્ય પણ હજી લગી કોઇ કોઇ અંશમાં પશુજ હોવાથી બાહુબળજ મનુષ્યને પ્રધાન આધારરૂપ છે.

પરંતુ પશુઓના બાહુબળમાં ને મનુષ્યોના બાહુબળમાં એક મહાન ભેદ છે. પશુઓ બાહુબળનો વ્યવહાર નિત્ય કરે છે, પરંતુ માણસોને બાહુબળનો ઉપયોગ નિત્ય કરવો પડતો નથી. એનાં બે કારણો છે. પહેલું કારણ અનેક પશુઓનો ઉદર ભરવાનો ઉપાય માત્ર બાહુબળજ હોય છે. બીજું કારણ એ છે કે બાહુબળનો પ્રયોગ થયા સિવાય તેને એ પ્રયોગની સંભાવના પણ નથી, એટલે તે માત્ર બાહુબળનેજ વશ થાય છે. જો પશુઓ પણ મનુષ્યની પેઠે સમાજબદ્ધ થાય, તોજ તેઓ બાહુ-બળના પ્રયોગનું નિવારણ કરી શકે. તે વિના નિવારણ કરવાનો સંભવજ નથી.

× અંતર્બળ અથવા અધ્યાત્મબળ એ પશુબળ કરતાં ચડીઆતું છતાં હિંદની વર્તમાન દશામાં તે બળનો અભાવ હોવાને લીધેજ—"असमर्थो भवेत्साधुः" ની પેઠે "હશે એનું કર્યું એ ભોગવશે" ઇ૦ ફિલસુફી નબળાઇને ઢાંકવાના બહાનાતરીકે વપરાય છે; અને તે જોતાં બંકિમ બાબુ શરીરબળને અહિં પ્રાધાન્ય આપે છે તે પણ સારૂજ કરે છે. મંત્રી

એક પુસ્તકમાં (પંચતંત્રમાં) એવી વાત લખેલી છે કે એક જંગલમાં પશુઓએ જોયું કે સિંહ તેમાંનાં અનેક પશુઓને રોજ મારી ખાય છે, ત્યારે તેમણે સિંહ સાથે એવો નિયમ કર્યો કેઃ—" તમારે હમેશાં પશુઓપર અત્યાચાર કરવાની કાંઇ જરૂર નથી; તમારે વાસ્તે રોજ એક પશુ મોકલાવી આપીશું." અહિં પશુઓએ સમાજબદ્ધ થએલા મનુષ્યોના જેવું કામ કર્યું, ને સિંહવડે થતો હમેશના બાહુબળનો પ્રયોગ અટકાવ્યો. મનુષ્યો બુદ્ધિવડે સમજે છે કે ક્યા પ્રસગે બાહુબળ આવી પડવાનો સંભવ છે? ને સામાજિક બંધનદ્વારા શી રીતે તેનો અટકાવ થઇ શકશે?

રાજામાત્ર બાહુબળેજ રાજા છે, પરંતુ હમેશાં બાહુબળનો ઉપયોગ કરી પ્રજાને તેઓ પીડતા નથી, તેનું કારણ એ છે કે પ્રજા સમજે છે કે આ એક હજાર કે એક લાખ સિપાઇઓ રાજાને તાબે છે, એટલે જો રાજાની સામા થઇશું તો આપણો જરૂર નાશ થશે આમ બાહુબળના પ્રયોગનો સંભવ વિચારી પ્રજા રાજાની આજ્ઞા સામે થતી નથી, ને બાહુબળ પણ વપરાતું નથી; છતાં બાહુબળનું જે ફળ છે તે સિદ્ધ થાય છે. આ બાજુ લાખોની સેના જે રાજાને તાબે છે તેનું કારણ પણ પ્રજાનું ધન ને પ્રજાનોજ અનુગ્રહ છે. પ્રજાનું ધન જે રાજાના ખજાનામાં છે અને પ્રજાનો અનુગ્રહ જે રાજાને મળ્યો છે તેનું કારણ સમાજનો નિયમ છે. આથી આ જગતપર બાહુબળનો પ્રયોગ ન થવાનું મુખ્ય કારણ મનુષ્યોની દૂરદર્શિતા ને ગૌણ કારણ સમાજબંધન છે.

આ નિબંધમાં અમે ગૌણ કારણો છોડી દીધાં છે ને છોડી દઇશું. સામાજિક અત્યાચાર જે જે બળે દૂર કરી શકાય તે વિચારવાનેજ અમે પ્રવૃત્ત છીએ. સમાજબંધન સ્વીકાર કરેલું ન હોય તો સામાજિક અત્યાચારનું હોવાપણું નથી. સમાજબંધનજ તમામ સામાજિક અત્યાચારનું નિત્ય કારણ છે, અને તેથી સુધારાવધારા માટે જરૂરનું લાગે તો તે કારણને છોડી પણ શકાય છે.

એમ સમજી શકાય છે કે—"આમ કરીશ તો મારાપર શાસનકર્તાના બાહુબળનો પ્રયોગ થશે" એ માન્યતાજ બાહુબળનો પ્રયોગ અટકવાનું મૂળ કારણ છે; પરંતુ મનુષ્યની દૂરદર્શિતા સૌ વખતે એકસરખી રહેતી નથી—તે બધે વખતે બાહુબળનો ભય રાખતી નથી. સમાજમાં જેઓ ઝીણી બુદ્ધિવાળા છે તેઓ સમજી શકે છે કે અમુક સંયોગોમાં બાહુબળનો પ્રયોગ થવાની સંભાવના છે, એટલે તેઓ બીજાને એ વાત સમજાવે છે. લોકો તે ઉપરથી જાણીતા થઇ જાય છે કે જો અમે આ વખતે અમુક કર્તવ્ય નહિ કરીએ તો જરૂર અમારાપર બાહુબળનો પ્રયોગ થવાનો સંભવ છે. આમ અશુભ ફળના ભયની બીકે અવળે માર્ગે ચાલનાર લોકો સીધા રસ્તાપર ચાલે છે.

જ્યારે સમાજનો એક ભાગ બીજા ભાગને પીડે ત્યારે તે દુઃખ મટાડવાના બે રસ્તા છે. બાહુબળ અને વાણીબળ. જ્યારે રાજા પ્રજાને પીડા કરતા સહજમાં

અટકે નહિ ત્યારે પ્રજા બાહુબળનો ઉપયોગ કરે છે. કદિ કદિ જો કોઇ રાજાને એમ સમજાવે કે તમે આ રીતે પીડા કરશો તો પ્રજા તરફથી બાહુબળનો પ્રયોગ થવાનો ભય છે; તો રાજા અત્યાચારથી અટકી પણ જાય છે.

ઈંગ્લાંડનો રાજા પહેલો ચાર્લ્સ, પ્રજાના બાહુબળથી અધિકાર પામ્યો હતો એ વાત સૌ જાણે છે. તેનો પુત્ર બીજો જેમ્સ, પ્રજાનો બાહુબળનો ઉદ્યોગ જોતાંજ, દેશ છોડી નાસી ગયો હતો; પરંતુ એ રીતે બાહુબળના પ્રયોગનું પ્રયોજન સર્વ ઠેકાણે ઘટતું નથી. બાહુબળનો ભયજ બસ છે. પ્રતાપશાળી અંગ્રેજો જે બાબતમાં એમ સમજે છે કે " આ કામમાં હાથ નાખતાં પ્રજા અસંતુષ્ટ થશે " તે કામમાં હાથ નાખવાના નહિજ. ૧૮૫૭–૫૮ ની સાલમાં તેઓને સમજાયું છે કે બાહુબળમાં હિંદનો પ્રજાવર્ગ તેમના જેવો બળવાન નથી તોપણ પ્રજાની સાથે બાહુબળની પરીક્ષા કરવી સુખકારક નથી. આથીજ બાહુબળના પ્રયોગની આશંકા લાગતાંજ તેઓ સ્વેચ્છિત માર્ગે ગતિ કરવાના નહિ.

આથી કેવળ ભાવી (ભવિષ્યમાં થવાનો સંભવ હોય તેવું) ખરાબ ફળ સમજાવી શકવાથી બાહુબળનો પ્રયોગ કર્યા વિના પણ તેનું કામ સિદ્ધ થાય છે. એ સમજાવવાની પ્રવૃત્તિ પણ બાહુબળના પ્રયોગની નિવૃત્તિ કરનારી એક શક્તિ–એક બળ–છે. એ પ્રવૃત્તિમાં વાણીવડેજ કામ કરવાનું હોવાથી આ સ્થળે તે વાણીબળને નામે ઓળખાવાય છે.

એ વાણીબળ અતિ આદરયોગ્ય પદાર્થ છે. બાહુબળથી અનેક મનુષ્યોનો સંહાર થાય છે, તેમ બીજાં પણ ઘણાં અનિષ્ટ થાય છે; પરંતુ લોહીનું ટીપું પણ પડયા વિના તથા હથિયારનો ઘા થયા વિનાજ બાહુબળથી થનારૂં કામ વાણીબળ સિદ્ધ કરે છે; આથી વાણીબળ એટલે શું ? તેનું લક્ષણ, પ્રયોગ ને વિધાન શી રીતનાં હોય છે ? તે વિષે વિશેષ વિચાર કરવો જરૂરનો છે. આ અમારા દેશમાં આ સમયે એવી રીતના પ્રયોગની કાંઈ સંભાવના પણ નથી; તેમ તે કર્તવ્ય પણ નથી; જેથી સામાજિક અત્યાચારનિવારણ માટે વાણીબળની ઉન્નતિ જેમ બને તેમ કરવી એ પણ પ્રયોજન ઠરે છે.

વાસ્તવિક રીતે બાહુબળ કરતાં વાણીબળ સર્વ પ્રકારે શ્રેષ્ઠ છે. બાહુબળે તો આજલગી સંસારની કેવળ અધોગતિજ કરેલી છે. સમાજની જે કાંઇ ઉન્નતિ થઇ છે તે વાણીબળેજ. સમાજનીતિ, રાજનીતિ,ધર્મનીતિ, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, શિલ્પ ઇત્યાદિમાં જે જે ઉન્નતિ થઇ છે તે વાણીબળેજ. જે વક્તા, જે કવિ, જે લેખક, જે દાર્શનિક, વૈજ્ઞાનિક, નીતિવેત્તા, ધર્મવેત્તા, વ્યવસ્થાપકો વગેરે જણાય છે, તે તમામ વાણીબળવડેજ બળવાન છે.

આથી કોઇએ એમ ન સમજવું કે બાહુબળનું નિવારણ થવું એજ કેવળ વાણીબળનું ફળ છે, અથવા તે માટેજ વાણીબળની યોજના છે.માણસો કાંઇક કાંઇક પણ

ભાગનો ત્યાગ કરીને ઉન્નત દશામાં આવી ઉભાં છે. અનેક વાર માણુસો ભયનું કારણ ન હોય તોપણ સત્કર્મોના અનુષ્ઠાનમાં જોડાય છે. જો સમગ્ર સમાજમાં કોઈવાર એકસાથે કોઈ બાબતના સારા અનુષ્ઠાનની પ્રવૃત્તિ ઉપજે તો તે સત્કાર્ય અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે. એવા સત્કાર્યમાં સાધારણ જનસમાજની પ્રવૃત્તિ સુજ્ઞ પુરુષોના ઉપદેશ વિના કદિ થતી નથી. સાધારણ મનુષ્યવર્ગ અજ્ઞ હોય છે, તેમને વિચારશીલ મનુષ્યો શિખામણ આપે છે, એ શિખામણ દેનારી ઉપદેશમાળા જો યથાયોગ્ય ને બળવંત હોય તોજ તે સમાજના હૃદયમાં ઉતરે છે; ને જે સમાજના હૃદયમાં સજ્જડપણે ચોટી જાય છે, તેને સમાજ છોડે પણ નહિ; તે કામમાં તે જોડાયજ. ઉપદેશના વાણીબળે હલમલી રહેલો સમાજ ફેરવાતો જાય છે અને સમાજનું ઇષ્ટ આ રીતે વાણીબળે જેવું સિદ્ધ થાય છે તેવું કદિ પણ બાહુબળે સિદ્ધ થતું નથી.

મુસા, ઇસા, શાક્યસિંહ, શંકરાચાર્ય વગેરે મહાત્માઓએ માત્ર વાણીબળે પૃથ્વીનું જે હિત કર્યું છે, તેનો સોમો ભાગ પણ બાહુબળવાળાથી થઇ શકેલ નથી. કોઇ પણ સમયે કોઇ સમાજમાં બાહુબળે હિત કર્યુંજ નથી એમ કહેવાનો આશય નથી. આત્મરક્ષામાટે બાહુબળજ શ્રેષ્ઠ છે. અમેરિકાનો મહાન ઉન્નતિ કરનારો વીર વૉશિંગ્ટન બાહુબળવાળો હતો. હોલાંડ ને બેલજીઅમનો મહાન ઉન્નતિ કરનાર વીર વિલિયમ બાહુબળશાળી હતો, અને ભારતવર્ષની આધુનિક દુર્ગતિનું કારણ બાહુબળનો અભાવ પણ છે; પરંતુ સાધારણ રીતે દેખી શકાય છે કે બાહુબળ કરતાં વાણીબળેજ મોટે ભાગે જગતનું હિત સાધ્યું છે. બાહુબળ એ પશુનું બળ છે. વાણીબળ એ મનુષ્યનું બળ છે, પરંતુ ગમે તેમ બકબકાટ કરવો એનું નામજ કાંઈ વાણીબળ નથી. વાણીમાં જે બળ જણાય છે, તેનેજ હું વાણીબળ કહું છું. વિચારશીલ મનુષ્યો વિચારવડે લોકોપકારક તત્ત્વો મનમાંથી પ્રકટ કરે અને તે તત્ત્વોને વક્તાઓ તથા લેખકો લોકોના હૃદયમાં છાપે, એ બંને બળના એકત્ર થવાનેજ હું વાણીબળ કહું છું.

ઘણીવાર એ બંને રીતનું બળ એક માણુસમાં પણ જોવાય છે, અને કયાંક કયાંક એ બંને બળો જૂદાં જૂદાં પણ હોય છે. એકત્ર હો કે જૂદાં જૂદાં હો; પરંતુ બંને બળોનું એકઠું થવું તેનું નામજ વાણીબળ છે.

चित्तशुद्धि

હિંદુધર્મનો સાર ચિત્તશુદ્ધિ છે. આથી જે લોકો હિંદુધર્મ ઉપર વિશેષ અનુરાગી હોય અથવા જે લોકો હિંદુધર્મના યથાર્થ મર્મને સમજવાને ઇચ્છા રાખતા હોય

તેઓને હું આગ્રહ કરું છું કે તેમણે આ તત્ત્વપર વિશેષ ધ્યાન આપવું. ચિત્તશુદ્ધિના જેટલું બીજું કોઈ તત્ત્વ હિંદુધર્મના મર્મમાં રહેલું જણાતું નથી. સાકારની ઉપાસના હોય કે નિરાકારની ઉપાસના હોય, એકેશ્વરવાદ હોય કે બહુ દેવોનું મંડન હોય, દ્વૈતવાદ હોય કે અદ્વૈતવાદ હોય, કર્મમાર્ગ, ભક્તિમાર્ગ કે જ્ઞાનમાર્ગ ગમે તે હોય; પરંતુ ચિત્તશુદ્ધિ પાસે એ બધાં ગૌણ છે. એ સર્વે ચિત્તશુદ્ધિ થઈ હોય તો સાર્થક છે, અને નહિ તો નિરર્થક છે. જેનું ચિત્ત શુદ્ધ નથી તેને કોઈ ધર્મ લાભપ્રદ નથી; પરન્તુ જેનું ચિત્ત શુદ્ધ છે તેને બીજા કોઈ ધર્મનું પ્રયોજન નથી. ખરી રીતે જોઈએ તો ચિત્તશુદ્ધિ કેવળ હિંદુધર્મનોજ સાર છે એમ નથી, તે તમામ ધર્મોનો સાર છે. ચિત્તશુદ્ધિ એ હિંદુધર્મનો સારાંશ છે, મુસલમાની ધર્મનો સારાંશ છે, ખ્રિસ્તી ધર્મનો સારાંશ છે, અને ટુંકામાં પૃથ્વીપર ચાલતા તમામ ધર્મો તથા સમ્પ્રદાયોનો સાર છે. જેનું ચિત્ત શુદ્ધ છે તેજ શ્રેષ્ઠ હિંદુ, શ્રેષ્ઠ ખ્રિસ્તી, શ્રેષ્ઠ બૌદ્ધ, શ્રેષ્ઠ મુસલમાન અને શ્રેષ્ઠ ધાર્મિક છે; પરંતુ જેનું ચિત્ત શુદ્ધ નથી તે કોઈપણ ધર્મમાં ધાર્મિક ગણાતો નથી. ચિત્તની શુદ્ધિ એજ ધર્મ છે અને ખાસ કરીને હિંદુધર્મમાં એની પ્રબલતા છે. એટલે જેનું ચિત્ત શુદ્ધ નથી તે હિંદુજ નથી. ભલે તે મનુસ્મૃતિ આદિ ધર્મશાસ્ત્રોમાં કહેલી સંપૂર્ણ વિધિઓ પ્રમાણે કામો કરે તેમ છતાં તે હિંદુ કહી શકાય નહિ.

એ ચિત્તશુદ્ધિ તે શું છે ? એ વાત એક બે લક્ષણોદ્વારા સમજાવવાને યત્ન કરીએ. ચિત્તશુદ્ધિનું પહેલું લક્ષણ ઇંદ્રિયસંયમ છે. ઇંદ્રિયસંયમનો અર્થ એવો કરવાનો નથી કે તમામ ઇંદ્રિયોનો એકદમ વિધ્વંસ કે ઉચ્છેદ કરવો; એનો અર્થ એટલોજ છે કે ઇંદ્રિયોને કાબૂમાં લેવી. ઉદાહરણ તરીકે ઉદરંભરિતાની વાત કરીએ. ઉદર ભરવાની વૃત્તિ એ એક જાતની ઇંદ્રિયપરતા છે. હવે એ ઇંદ્રિયના સંયમનો અર્થ એવો ન સમજવો કે કદિ ખાવુંજ નહિ અને વાયુભક્ષણ કરીને ચલાવવું; અથવા ક્ષુદ્ર કે ખરાબ અન્નનું ભક્ષણ કરવું. શરીર પોષણ અને આરોગ્ય રક્ષણ માટે જેટલા અને જેવા આહારની જરૂર છે તે તો અવશ્ય લેવોજ, એથી ઇંદ્રિયસંયમમાં કાંઇ હરકત થતી નથી. ઇંદ્રિયસંયમ એ એવો કઠણ વિષય પણ નથી. વિશેષમાં એમ પણ કહી શકાય કે જિતેન્દ્રિય માણસ આસક્તિરહિત થતાં સારાં સારાં ભોજનો લે તોપણ હરકત નથી.* તાત્પર્ય એજ છે કે વિષયમાં આસક્તિનો અભાવ એજ ઇંદ્રિયસંયમ છે. આત્મરક્ષા કે ધર્મરક્ષા અર્થાત્ ઇશ્વરી નિયમની રક્ષા માટે જે ઇંદ્રિયભોગ આવશ્યક છે તેના કરતાં વધારે જે ઇંદ્રિયપરિતૃપ્તિની અભિ-

---

* रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् । आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति॥ (गीता अ. २ श्लो. ६४) રાગદ્વેષથી રહિત આત્મા વશ એવી ઇંદ્રિયોવડે વિષયોને આચરતો–વશ અંતઃકરણવાળો પુરુષ ચિત્તની ૬' ચિત્તપ્રસાદને પામે છે.

લાષા કરે તેનાથી ઈંદ્રિયસંયમ થઈ શકે નહિ, જે એવી અભિલાષા ન કરે તેજ જિતેંદ્રિય છે. જેને ઈંદ્રિયપરિતૃપ્તિમાં સુખ નથી, લાલસા નથી, કેવળ ધર્મરક્ષા એજ લક્ષ્ય છે તેજ સંયતેંદ્રિય છે.

એવાં અનેક માણસો દેખાય છે કે જેઓ ઉપરથી જોઇએ તો ઈંદ્રિયપરિતૃપ્તિથી તદ્દન વિમુખ જણાય છે; પરંતુ તેઓ મનની મલિનતા ધોઇ શક્યાં હોતાં નથી. લોકલજ્જા માટે, આબરૂ સંપાદન કરવા માટે, ઐહિક ઉન્નતિ માટે કે ધાર્મિકપણાના ઢોંગ માટે તેઓ જિતેંદ્રિય મનુષ્ય જેવું આચરણ રાખે છે; પરંતુ અંતઃકરણમાં ઈંદ્રિયભોગની લાલસા બહુ પ્રબળપણે વસેલી હોય છે. જન્મથી મરણલગી તેઓ ભોગી થયા ન હોય તોપણ ઈંદ્રિયસંયમથી તેઓ બહુ દૂર હોય છે. આવા ધર્મઢોંગીઓમાં અને ઈંદ્રિયપરાયણ રહેનારાઓમાં ઘણોજ થોડો ફેર છે. એ બન્ને પ્રકારનાં માણસો આ લોકના નરકના અગ્નિમાં સળગ્યા કરે છે. ઈંદ્રિયોને તૃપ્ત કરો કે ન કરો પણ ઈંદ્રિયસંયમ ત્યારેજ સિદ્ધ થશે કે જ્યારે ભૂલે ચૂકે પણ મનમાં ઈંદ્રિયપરિતૃપ્તિનો વિચાર આવશે નહિ; શરીરરક્ષા અથવા ધર્મરક્ષા માટે ઈંદ્રિયોને કૃતકાર્ય કર્યા છતાં પણ તેને દુઃખજ સમજાઇ ખરૂં સુખ અનુભવાશે નહિ; એવું ન બને તો કઠોર યોગ અને કઠોર તપશ્ચર્યા સર્વે વૃથા છે.

પરંતુ ચિત્તશુદ્ધિની અપેક્ષાએ ઈંદ્રિયસંયમ પણ તુચ્છ વાત છે. ઈંદ્રિયસંયમ કરતાં ચિત્તશુદ્ધિ અતિ કઠણ લક્ષણવાળી છે. ઘણા લોકો એવા હોય છે કે જેઓ જિતેંદ્રિય હોય પણ અનેક કારણોથી તેમનાં ચિત્ત શુદ્ધ હોતાં નથી. એમના મનમાં ઇંદ્રિયસુખોની ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ એવી એવી પ્રબળ વાસનાઓ હોય છે, કે "હું સારો કહેવાઉં, મારૂં બધુ સારૂંજ કહેવાય, મને ધન મળે, મને આબરૂ મળે, મને સંપત્તિ, ધન અને સૌભાગ્ય મળે, હું મોટો માણસ થાઉં અને બીજા સૌ મારા કરતાં નાના રહે." જેઓનાં અંતઃકરણોમાં આવી આવી વાસનાઓ હોય છે તેઓ હમેશાં એવીજ ચેષ્ટા ને ઉદ્યોગમાં મંડ્યા રહે છે કે એવું કોઇ કામ નથી કે જે તેઓ ન કરે અને એવો કોઇ વિષય નથી કે જે છોડીને તે એમાં મન ન લગાડે. આવાં માણસો ઈંદ્રિયાસક્ત માણસો કરતાં પણ અતિ હલકાં છે; તેમની પાસે તો ધર્મ, કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ કોઇ વસ્તુજ નથી ! ઇશ્વરને માનતાં છતાં પણ એમને હિસાબે ઇશ્વર કાંઇજ નથી અને જગત્ છતાં પણ એના મનથી તે કાંઇજ નથી, કેવળ તેના પોતાના સિવાય અન્ય કશુંજ નથી ! આવી આત્મસંભાવના અને સ્વાર્થપરતા, ચિત્તશુદ્ધિમાં ઈંદ્રિયાસક્તિ કરતાં પણ વધારે વિઘ્નરૂપ છે. પરોપકારભાવ ઉપજ્યા વિના કદિ ખરી ચિત્તશુદ્ધિ થતી નથી. જ્યારે એમ સમજાશેકે જેવો હું છું તેવોજ બીજો છે, જેમ હું મારા સુખને શોધું છું તેમ બીજો પણ પોતાના સુખને શોધેજ, જ્યારે પોતાનાથી બીજાને જુદા ન સમજે, જ્યારે પોતાના કરતાં પણ બીજાને વધારે આત્મીય ગણે, જ્યારે ધીરે ધીરે પોતાનું

પોતાપણું ભૂલી જઇ બીજાનેજ સર્વસ્વ સમજે, જ્યારે બીજામાં પોતાપણાને લીન કરી શકે અને જ્યારે તેનો પોતાનો આત્મા વિશ્વવ્યાપક-સમગ્ર વિશ્વમય-બની જાય ત્યારેજ ખરી ચિત્તશુદ્ધિ થશે. જો એમ ન થાય તો લંગોટી લગાવી, સંસાર છોડી,આંગણે આંગણે હરિને નામે ભીખ માગી રખડયા કરવાથી ચિત્તશુદ્ધિ થશે નહિ. બીજી તરફ જોઇશું તો હીરાજડિત આભૂષણો પહેરી, રાજસિંહાસને બેઠેલો રાજા જો પોતાની એક રાંકડી રૈયતના દુઃખને પોતાનુંજ દુઃખ સમજે તો તેનું ચિત્ત શુદ્ધ ગણવું જોઇએ. જે રાજા વિશ્વામિત્ર જેવા ઋષિને એક ગાય દઇ ન શકયો તેનું ચિત્ત શુદ્ધ થયું ન ગણાય અને જે રાજાએ શરણે આવેલા હોલાને બદલે પોતાનું માંસ કાપીને બાજને દીધું તેનું ચિત્ત શુદ્ધ થયું કહેવાય.

પરંતુ આની અપેક્ષાએ પણ ચિત્તશુદ્ધિના મોટા સાધનરૂપ અથવા લક્ષણરૂપ એક વસ્તુ છે, તે જાણવી જોઇએ. જે તમામ પ્રકારની શુદ્ધિને ઉપજાવનારી છે; જે પોતેજ શુદ્ધિરૂપે છે; જેની કૃપા, ધ્યાન અને અનુકંપા વિના શુદ્ધિ થતી નથી; જેમાં ગાઢ ભક્તિજ ચિત્તશુદ્ધિનું પ્રધાન લક્ષણ છે; ઇંદ્રિયસંયમનું બળ અને પરાર્થપરતા પણ જેની મહત્તાના ચિંતન અને ગાઢ અનુરાગવડે સરળતાથી પ્રાપ્ત થઇ શકે છે; એવી ઇશ્વરભક્તિજ ચિત્તશુદ્ધિનું સર્વોત્તમ સાધન અને સર્વ ધર્મનું મૂળ છે.

ચિત્તશુદ્ધિના પ્રથમ લક્ષણ સંબંધે જે કહ્યું છે તેનું સ્થૂલ તાત્પર્ય હૃદયશાંતિ છે; ને બીજા લક્ષણસંબંધે જે કહ્યું છે તેનું સ્થૂલ તાત્પર્ય મનુષ્યપ્રતિ પ્રીતિભાવ છે. ત્રીજા લક્ષણસંબંધે જે કહ્યું છે તેનું સ્થૂલ તાત્પર્ય ઇશ્વરભક્તિ છે. આથી ચિત્તશુદ્ધિનાં સંપૂર્ણ લક્ષણ કહીએ તો હૃદયમાં શાંતિ, મનુષ્યપ્રીતિ અને ઇશ્વરભકિત છે. હિંદુધર્મનો મર્મ એજ છે.

ભક્તિ, પ્રીતિ ને શાંતિના લક્ષણવાળી ચિત્તશુદ્ધિ હિંદુશાસ્ત્રકારો કેવી રીતે સમજાવે છે, તેના દૃષ્ટાંતસ્વરૂપે શ્રીમદ્ભાગવતના ત્રીજા સ્કંધમાંથી ભગવાન કપિલદેવનાં વચનો અહીં ઉતારીએ છીએ.

लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम्।
अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे ॥१२॥
सालोक्य-सार्ष्टि-सामीप्य-सारूप्यैकत्वमप्युत।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ॥१३॥
स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृतः।
येनातिव्रज्य त्रिगुणान् मद्भावायोपपद्यते ॥१४॥
निषेवितेनानिमित्तेन स्वधर्मेण महीयसा।
क्रियायोगेन शस्तेन नातिहिंस्रेण नित्यशः ॥१५॥
मद्धिष्ण्यदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिवन्दनैः।
भूतेषु मद्भावनया सत्त्वेनासंगमेन च ॥१६॥

महतां बहुमानेन दीनानामनुकम्पया ।
मैत्र्या चैवात्मतुल्येषु यमेन नियमेन च ॥१७॥
आध्यात्मिकानुश्रवणान्नामसंकीर्तनाच्च मे ।
आर्जवेनार्यसंगेन निरहंक्रियया तथा ॥१८॥
मद्धर्मणो गुणैरेतैः परिसंशुद्ध आशयः ।
पुरुषस्याञ्जसाऽभ्येति श्रुतमात्रगुणं हि माम् ॥१९॥
यथा वातरथो घ्राणमावृङ्क्ते गन्ध आशयात् ।
एवं योगरतं चेत आत्मानमविकारि यत् ॥ २०॥
अहं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मावस्थितः सदा ।
तमवज्ञाय मां मर्त्यः कुरुतेऽर्चाविडम्बनम् ॥२१॥
यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् ।
हित्वाऽर्चां भजते मौढ्याद्भस्मन्येव जुहोति सः ॥२२॥
द्विषतः परकाये मां मानिनो भिन्नदर्शिनः ।
भूतेषु बद्धवैरस्य न मनः शान्तिमृच्छति ॥२३॥
अहमुच्चावचैर्द्रव्यैः क्रिययोत्पन्नयाऽनघे ।
नैव तुष्येऽर्चितोऽर्चायां भूतग्रामावमानिनः ॥२४॥
अर्चादावर्चयेत्तावदीश्वरं मां स्वकर्मकृत् ।
यावन्न वेद स्वहृदि सर्वभूतेष्ववस्थितम् ॥२५॥
आत्मनश्च परस्यापि यः करोत्यन्तरोदरम् ।
तस्य भिन्नदृशो मृत्युर्विदधे भयमुल्बणम् ॥२६॥
अथ मां सर्वभूतेषु भूतात्मानं कृतालयम् ।
अर्हयेद्दानमानाभ्यां मैत्र्याभिन्नेन चक्षुषा ॥२७॥
(श्रीमद् भागवत तृतीयस्कंध २९ अध्याय.)

ભાવાર્થ:—કપિલદેવ પોતાની માતા દેવહૂતિને કહે છે કે, ભગવાનમાં સ્વાર્થરહિત અને ભેદભાવરહિત ભક્તિજ નિર્ગુણ ભક્તિયોગનું લક્ષણ છે. (૧૨) મારા એવા ભક્તો મારી સેવા વિના મેં આપેલી સાલોક્ય (મારી સાથે એક લોકમાં વસવું તે), સાર્ષ્ટિ (મારા જેટલું ઐશ્વર્ય પામવું તે), સામીપ્ય (મારી પાસે રહેવું તે), સારૂપ્ય (મારા જેવું રૂપ પામવું તે) અને એકત્વ (સાયુજ્ય) વગેરેમાંથી કોઇ પણ પ્રકારની મુક્તિને મેળવવા ઇચ્છતા નથી. (૧૩) આજ આત્યંતિક ભક્તિયોગ છે, કે જેવડે ત્રિગુણથી અતિશય મુક્ત થઇને ભક્ત મારા ભાવને પામે છે. આ પ્રકારના ભક્તિયોગનાં સાધનો અહીં કહ્યાં છે. (૧૪) નિમિત્તરહિત (નિષ્કામપણે) અને શ્રદ્ધાવડે સેવેલા સ્વધર્મથી, જેમાં અતિ હિંસા ન હોય એવા નિરંતરના નિષ્કામ ક્રિયાયોગથી (૧૫) મારી મૂર્તિનાં દર્શન, સ્પ-

ર્શન, પૂજા, સ્તુતિ, અભિવંદન, ભૂતોમાં મારી ભાવનાથી, સત્યથી અને અસંગથી (૧૬) મોટા પુરુષોને બહુ માન આપવાથી, દીનજનો ઉપર દયાથી, સમાન પુરુષો સાથે મૈત્રી રાખવાથી, યમથી અને નિયમથી (૧૭) મારું અધ્યાત્મજ્ઞાન શ્રવણ કરવાથી મારા નામના સંકીર્તનથી, આર્જવથી, આર્યોના સંગથી તથા નિરહંકારીપણાથી (૧૮) મારા ધર્મના આ ગુણોને ધારણ કરવાથી જેને ચિત્તશુદ્ધિ થઈ હોય છે તે પુરુષ મારા ગુણોનું શ્રવણ કરતાંજ અનાયાસે મને પામે છે. (૧૯) જેમ વાયુવડે ગંધ વગરશ્રમે એની મેળેજ નાકવગી પહોચી જાય છે, તેમ ભક્તિયોગવડે શુદ્ધચિત્ત થયેલો ભક્ત વગરશ્રમે પરમાત્માને પામે છે. (૨૦) હું આત્મારૂપે સદા તમામ પ્રાણીઓમાં રહેલો છું તેની અવજ્ઞા કરીને મૂઢ મનુષ્યો વૃથા બાહ્ય અર્ચાનો શ્રમ લે છે. (૨૧) સર્વ પ્રાણીઓમા રહેલા આત્મારૂપ હું ઇશ્વરની સેવા છોડીને એવી અર્ચા કરે છે તે રાખમાંજ હોમ કરે છે. (૨૨) બીજાઓના શરીરોમાં પણ હુજ રહેલો છતાં તે શરીરોમાં મારો દ્વેષ કરવાવાળો, અભિમાની, ભેદભાવે જોનારો અને પ્રાણીઓ ઉપર વેર બાંધનારો પુરુષ મનની શાંતિ મેળવી શકતો નથી (૨૩) હે નિષ્પાપ ! જે વ્યક્તિ પ્રાણીઓ સાથે વેર રાખે છે તે અનેક સામગ્રીઓથી અને ક્રિયાઓથી પૂજા કરે તોપણ હું તેના પર સંતુષ્ટ થતો નથી. (૨૪) પોતાનું કાર્ય કરનાર પુરુષ ત્યાંલગીજ મારી પૂજા અર્ચા કરે કે જ્યાંલગી તેને પોતાના હ્રદયમાં એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી કે સર્વ પ્રાણીઓમાં હું ભગવાનજ રહેલો છું. (૨૫) પોતાનામાં અને બીજામાં જે કોઇ જરા પણ ભેદભાવના કરે છે તે ભેદભાવ રાખનાર પુરુષને હું મૃત્યુરૂપે ઘોર ભય ઉપજાવું છું. (૨૬) માટે મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે કે તેઓ મને સૌ પ્રાણીઓનો અંતર્યામી અને સૌ પ્રાણીઓમાં રહેલો જાણીને દાન, માન, મૈત્રી અને સમદષ્ટિ રાખવારૂપે મારી પૂજા કરે. (૨૭)

ચિત્તશુદ્ધિસંબંધે તમામ હિંદુશાસ્ત્રોમાંથી આવા પ્રકારનાં અનેક વચનો ઉતારી શકાય તેમ છે, પણ એમ કરવાની જરૂર જણાતી નથી. હિંદુઓએ એટલું સ્મરણ રાખવું કે ચિત્તશુદ્ધિ વિના પ્રતિમાપૂજામાં વિશેષ લાભ નથી. ચિત્તશુદ્ધિ થયા પછીની અવસ્થામાં પ્રતિમાપૂજા એ તો વિડંબનામાત્ર છે.

એ ચિત્તશુદ્ધિ મનુષ્યોની તમામ સદ્વૃત્તિઓની ખીલવણી, પરિણતિ અને મેળવણીનું ફળ છે. ભક્તિ ને પ્રીતિ એ તો માત્ર કામ કરનારી વૃત્તિઓ છે. માત્ર એ વૃત્તિઓની ખીલવણીથીજ સપૂર્ણ ધર્મ પ્રાપ્ત થતો નથી. જ્ઞાન મેળવવાની વૃત્તિની ખીલવણી વિના ધર્મના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય નહિ; ને ચિત્તરંજની વૃત્તિઓની ખીલવણી વિના ધર્મનું માહાત્મ્ય તથા સૌંદર્યનું સ્વરૂપ જાણી શકાય નહિ; કે ચિત્તશુદ્ધિના તમામ રસ્તા સ્વચ્છ કરી શકાય નહિ. વળી શારીરિક વૃત્તિઓની યોગ્ય ખીલવણી થયા વિના ધર્મે અનુમોદન કરેલાં કામો કરવામાં ઉપયોગી થાય એટલી શક્તિ આવે નહિ, ને હ્રદય પણ શાંતિ મેળવે નહિ. આથીજ તમામ સદ્વૃત્તિઓની

સારી રીતની ખીલવણી અને બંધબેસતી આવે એવી મેળવણીનું ફળ તે ચિત્તશુદ્ધિ છે.

ૐ ૐ ૐ ૐ ૐ

चंद्रलोक

આપણા ભારતવર્ષના સાહિત્યમાં ચંદ્રદેવે ઘણાં કામ કર્યાં છે. વર્ણનમાં ઠેકાણે ઠેકાણે તેનો ઉપયોગ થયો છે. ઉપમામાં, સયોગમાં, વિયોગમાં અને અલંકારોમાં તેને કવિઓએ પુષ્કળ વાપર્યો છે. 'ચંદ્રવદન,' 'ચંદ્રરશ્મિ,' 'ચંદ્રકરલેખા,' ઇત્યાદિ વર્ણનો સાધારણ રીતે તમામ લેખકો કરે છે. કોઇ ઠેકાણે કાન્તાના સ્કંધ ઉપર ચંદ્રને મૂકવામાં આવેલ છે, તો કયાંક નખ સાથે પણ *ચંદ્રને અથડાવવામાં આવેલ છે ! 'સુધાકર' 'હિમકર' 'કરનિકર' તેમજ 'મૃગાંક' 'શશાંક' 'કલંક' વગેરે અનુપ્રાસો આપણાં બાળકોનાં મનને મુગ્ધ બનાવે છે; પરંતુ આ વીસમી સદીમાં સાહિત્યકુંજ-માંજ માત્ર રમતગમત કરીને ચંદ્રનો છૂટકો થવાનો નથી. વિજ્ઞાન રાક્ષસ બધા રસ્તા બંધ કરીને ઉભો છે, ને તે અત્યારે આ લેખમાં ચંદ્રને પકડે છે. ચંદ્રે સાહિત્ય—વૃંદાવનમાં આજલગી પુષ્કળ વિહાર કર્યો છે, પરંતુ અત્યારે તેના કુંજદ્વારમાં અક્રૂર કાકો રથ લઈ ઉભેલ છે. ચંદ્રદેવ ! વિજ્ઞાનમથુરામાં ચાલો, તમારે હવે કંસવધ કરવાનો છે.

અભિમન્યુના મરણના શોકમાં જ્યારે સુભદ્રા અને અર્જુન ઘણાં ઉદાસ બન્યાં ત્યારે તેમને સમજાવવા માટે કૃષ્ણે કહ્યું હતુ કે "અભિમન્યુએ તો ચંદ્રલોકમાં ગમન કરેલું છે." આપણે પણ જ્યારે શ્યામ ગગનસમુદ્રમાં ચંદ્રરૂપી રૂપેરી બેટ નિહાળીએ છીએ ત્યારે સમજાય છે કે એ રૂપેરી લોકમાં, રૂપેરી વર્ણનાં મનુષ્યો, રૂપાનાં પાત્રોમાં, રૂપેરી રંગનાં પકવાન્નો આરોગતાં હશે. સ્ફટિક જેવા રસનું પાન કરતાં હશે; તેમજ રૂપેરી રંગની સુંદર શય્યામાં શયન કરીને સ્વપ્નરહિત નિદ્રા લેતાં હશે ! પરંતુ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર કહે છે કે તેવું ત્યાં કશુંજ નથી. એ જ્વલંત લોકમાં કોઇ જતુંજ નથી. એ ચંદ્રપ્રદેશ તો માત્ર શુષ્ક મરુભૂમિ જેવો છે. આ વિષયમાં અમે કાંઇક લખીશું.

નિશાળીઆઓ નિશાળમાં ભણે છે કે 'ચંદ્ર એ ઉપગ્રહ છે.' પરંતુ 'ઉપગ્રહ'

* આપણી ગુર્જર ગિરામાં તો કેટલાક કવિઓએ ચંદ્રમાની નરજાતિ રદ કરી તેને નારીજાતિ આપેલી છે. એક કવિએ તો તેને એક 'કન્યકા' કલ્પી આકાશમાં સોનારૂપાનાં ફૂલડાં વીણતી, હોડકાપર ચડી આકાશસરોવરમાં ખેલ કરતી, નીચેના સમુદ્રમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોતી અને મસ્તીખોર મેઘની સાથે રમત રમતી ચીતરી છે. (જુઓ ન. ભો. કૃત ચંદા નામનું કાવ્ય.)

કહેવાથી સૂર્યમંડળ સાથે તેનો વાસ્તવિક સંબંધ સમજી શકાતો નથી. પૃથ્વી અને ચંદ્ર એ બન્ને પરસ્પર સંબંધવાળા ગ્રહો છે. બન્ને એકસાથે સંપીને-એક રસ્તે સૂર્યને ફરતી પ્રદક્ષિણા કરે છે. તેઓ બન્ને એકબીજાના ગુરુત્વાકર્ષણને અધીન છે; પરંતુ પૃથ્વી ચંદ્રના કરતાં વિસ્તારમાં ૮૧ ગણી મોટી છે; તેથી પૃથ્વીની આકર્ષણ-શક્તિ ચંદ્રની આકર્ષણશક્તિ કરતાં તેટલાગણી વિશેષ છે. એ આકર્ષણને બળે ચંદ્ર પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરે છે. તેથીજ ચંદ્ર ઉપગ્રહ કહેવાય છે. સાધારણ વાચકો સમજે છે કે ચંદ્ર એક નાનકડી પૃથ્વી છે. તેનો વ્યાસ ૨૧૦૦ મૈલનો એટલે કે પૃથ્વીના વ્યાસનો ચોથો ભાગ કરીએ તો તેથી થોડો વધારે છે. હાલના કવિઓને પોતાની નાયિકાના વર્ણનમાં "શશિમુખી" "ચંદ્રવદની" વગેરે પ્રાચીન પદ્ધતિથી સંતોષ થતો ન હોય તો તેને અમે નવી ઉપમા દર્શાવીને સલાહ આપીએ છીએ કે હવેથી તેમણે પોતાની નાયિકાને 'પૃથ્વીમુખી' કહેવડાવવાનો આરંભ કરવો! આમ કરવાથી અલંકારમાં વધારે ગૌરવ આવશે, અને સમજાશે કે તેની નાયિકાના મુખ-મંડળનો વ્યાસ ૨૦૦૦ મૈલનોજ નહિ પણ લગભગ ૮૦૦૦ મૈલનો હશે!

આ નાનકડી પૃથ્વી આપણી પૃથ્વીથી ૨ લાખ ૪૦ હજાર મૈલ એટલે ત્રીશ હજાર જોજન છેટે છે. આકાશી લાંબી લાંબી ગણત્રીઓ પ્રમાણે તો આ અંતર બહુજ થોડું ગણાય. ત્રીશ પૃથ્વીઓને સાથે સાથે અડાડીને મૂકી હોય તો ચંદ્રલગી પહોંચી શકે. જો ચંદ્રલગી રેલ્વે બાંધી હોય અને તે દર કલાકે ૪૦ મૈલની ઝડપે ચાલતી હોય તો રાત્રિદિવસ ચાલતાં પૃથ્વીપરથી ૨૫ દહાડે ચંદ્રલોકમાં પહોંચાય.

આ ઉપરથી હાલના ખગોળવેત્તાઓ ચંદ્રને ઘણોજ પાસે સમજે છે. હાલ એવી દૂરબીનો બની છે કે તેનાથી ચંદ્ર ચોવીશ સો (૨૪૦૦) ગણો મોટો દેખી શકાય છે, એનું પરિણામ એ છે કે જો ચંદ્ર આપણાથી ૧૦૦૦ મૈલજ દૂર હોત તો આપણે તેને નરી આંખે જેવો દેખત તેવો અત્યારે દૂરબીનની મદદથી જોઇ શકાય છે.

નરી આંખે જોતાં ચંદ્ર કેવો દેખાય છે? તે હાથપગવાળો દેવ નથી, તેજવાળો પદાર્થ નથી, પરંતુ તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે:—તે કેવળ પત્થરમય, જ્વાળામુખી પર્વતવાળો અને જડ ગોળો છે. તેમાં ક્યાંક ક્યાંક અતિ ઉંચા પર્વતોની હારો અને ક્યાંક મોટી ગુફાઓનો સમૂહ છે. ચંદ્રમાં જે ઉજ્વળતા જણાય છે તે સૂર્યને લીધેજ છે. આપણને પૃથ્વીપર જોતાં સમજાય છે કે જે વસ્તુ સૂર્યને તાપે પ્રકાશિત હોય તે દૂરથી જોતાં ઉજ્જવળ દેખાય છે, અને જે ઠેકાણે સૂર્યનો તડકો પડતો ન હોય તે સ્થાને પ્રકાશવાળું દેખાતું નથી પણ શ્યામતાપૂર્ણ જણાય છે. બધા સમજે છે કે ચંદ્રની કળામાં વધારો ઘટાડો દેખાય છે તે સૂર્યના પ્રકાશને લીધે તથા તેની ગતિના કારણે થાય છે. આ બીના વિસ્તારથી અહિં સમજાવવાની આવશ્યકતા નથી, પરંતુ ચંદ્રનું જે સ્થાન ઉંચું છે તેનાપર સૂર્યનો તાપ પડે છે તેથી તે ઉજ્જવળ દેખાય છે; અને જે સ્થાને ગુફાઓ અથવા પર્વતોની છાયા છે તે સ્થાને,

તડકો પડી શકતો નથી તેથી તે આપણને શ્યામ રંગનું દેખાય છે. તેજ વિનાનાં એ શ્યામસ્થાન એજ ચંદ્રનું કલંક અથવા મૃગલું છે. જૂના માણસોની વાતો પ્રમાણે "ડોસી રેંટીઓ કાંતે છે" તે એજ છે.

ચંદ્રના બહારના ભાગો આ રીતે સૂક્ષ્મપણે તપાસાયા છે. કોઇ કોઇ ખગોળવેત્તાએ ચંદ્રની ઉચાઇના નકશાઓ બનાવ્યા છે. ચંદ્રની પર્વતોની હારો, પ્રદેશો વગેરેનાં નામો પણ પાડવામાં આવ્યાં છે, અને ત્યાંના પર્વતોની ઉંચાઇઓ પણ મપાઇ છે. તેમાંના જે પર્વતનું નામ ખગોળશાસ્ત્રીઓએ 'ન્યૂટન' રાખેલું છે. તેની ઉંચાઈ ૨૨,૮૨૩ ફુટ છે. આટલું ઉંચું શિખર આપણી પૃથ્વીમાં "આંડીઝ" અને "હિમાલય" સિવાય બીજા પર્વતમાં નથી. ચંદ્ર પૃથ્વીનો પચાશમો ભાગ છે, અને વજનમાં એંશીમો ભાગ છે, એટલે પૃથ્વીને મુકાબલે ચંદ્રના બધા પર્વતો ઘણા ઉંચા છે. ચંદ્રના પ્રમાણમાં "ન્યૂટન"ની જેટલી ઉંચાઇ છે, તેટલી ઉંચાઇ પૃથ્વીમાં કરવી હોય તો "ચીમ્બોરેઝો"ના શિખરને પચાશગણું ઉંચું કરવું જોઇએ.

ચંદ્રના પર્વતો બહુ ઉંચા છે એટલુંજ બસ નથી, તેમાં અનેક જ્વાળામુખીઓ છે; અને અગણિત જ્વાળામુખીની હારો ને હારો પોતાનાં વિશાળ જ્વાળા ફેંકતાં મુખોવડે પ્રકાશિત થયેલી દેખાય છે. જેમ કોઇ તપેલો, ઓગળેલો રસ કઢાઇ તોડી ફોડી બહાર નીકળીને જામી ગયો હોય તેવું ચંદ્રનું પૃષ્ઠ દેખાય છે. ચંદ્રનું પૃષ્ઠ હજારો ઠેકાણે છિન્નભિન્ન થયેલું, હજારો ખાડાખડીયાવાળું, પાષાણમય, ચીરાએલું ને સળગતું દેખાય છે. હાય! એવા ચંદ્રની સાથે હવે સુંદરીના મુખની તુલના કરવાની પદ્ધતિ યોગ્ય ગણાય?

જો આવો સળગતો ચંદ્રલોક છે તો જિજ્ઞાસા થાય છે કે ત્યાં મનુષ્યોની વસ્તી હશે? અમારી સમજ પ્રમાણે પાણી ને વાયુ વિના પ્રાણીઓ રહી શકે નહિ. જ્યાં પાણી અને પવન નહિ ત્યાં પ્રાણી કેવાં? હવે ચંદ્રપર પાણી ને પવન છે કે નહિ? તે વિષે જરા તપાસીએ.

સમજો કે ચંદ્ર પૃથ્વીની પેઠે વાતાવરણે વીંટાએલો છે. હવે ધારો કે કોઇ નક્ષત્ર ચંદ્રની પછવાડે ગતિ કરે છે. (આને જ્યોતિષમાં સમાવરણ 'ઓકલ્ટેશન' કહે છે) એટલે પહેલાં તો એ સમાવરણીય (ચંદ્રની પાછળથી નીકળનારૂં) નક્ષત્ર ચંદ્રના વાતાવરણ પાછળથી પસાર થશે; ને પછી તે ચંદ્રની આકૃતિ પાછળ આવીને ઢંકાશે. જ્યારે વાતાવરણ પાછળ નક્ષત્ર જશે ત્યારે તે નક્ષત્ર પહેલાંના જેટલું પ્રકાશિત દેખાશે નહિ, કેમકે વાતાવરણ કંઇક અંશે પ્રકાશનો અટકાવ કરે છે. દાખલાતરીકે જોશો તો પાસે રહેલી વસ્તુ આપણે જેટલી સ્પષ્ટ જોઇ શકીએ તેટલી સ્પષ્ટ દૂર રહેલી વસ્તુ આપણે જોઇ શકતા નથી. તેનું કારણ વચ્ચે વાતાવરણનો થર આવે છે તે છે. આ રીતે સમાવરણીય નક્ષત્ર ધીમે ધીમે ઘટતા તેજવાળું થઇ ચંદ્રની પાછળ અદશ્ય થવું જોઇએ; પરંતુ આ રીતે બનતું નથી. સમાવરણીય નક્ષત્ર એક-

ઢમ ઢંકાઈ જાય છે. ઢંકાયા પહેલાં તેના પ્રકાશનો જરા પણ ઘટાડો થતો નથી. જો ચંદ્રમા વાતાવરણમાં હોત તો આમ કદિ થાત નહિ.

ચંદ્રમાં પાણી નથી તેનાં પણ પ્રમાણો છે, પરંતુ તે દુર્ઘટ પ્રમાણો સાધારણ વાંચકોને સમજાવી શકાય તેમ નથી. આ પ્રમાણે વર્ણરેખાપરીક્ષક (સ્પેક્ટ્રોસ્કોપ) યંત્રની વિવિધ પરીક્ષાઓથી સાબિત કરેલાં છે.

મતલબ કે ચંદ્રમાં પાણી પણ નથી અને વાયુ પણ નથી. જ્યારે પાણી પવન નથી ત્યારે આપણી પૃથ્વીપર રહેનારાં પ્રાણીઓની પેઠે ત્યાં કોઈપણ પ્રાણીની વસ્તી હોવી ન જોઇએ.

હવે એકાદ વાત કહી આ વિષય પૂરો કરીશું. ચંદ્રની ઉષ્ણતા પણ નક્કી થયેલ છે. આપણા એક પખવાડીઆ જેટલા સમયમાં ચંદ્ર પોતાની ધરીપર એક આંટો ફરે છે, એટલે આપણું એક પખવાડીઉં ચંદ્રના એક દિવસ બરાબર થાય છે. આપણે યાદ રાખવું કે પોષ માસ કરતાં જેઠ માસમાં તાપ વધારે પડે છે. પોષ માસનો દિવસ નાનો ને જેઠ માસનો દિવસ પાંચ છ ઘડી મોટો છે. આ પ્રમાણે દિનમાન માત્ર પાંચ છ ઘડીનું વધારે હોય છે તોપણ આટલો સખત તાપ લાગે છે, ત્યારે પંદર દહાડા જેટલો દિવસ હોય તે જગામાં—ચંદ્રમાં-કેટલી ભયાનક ઉષ્ણતા હોવી જોઇએ? વળી પૃથ્વીમાં તો પાણી, વાતાવરણ ને વાદળાં પણ છે, એટલે સૂર્યનો તાપ તેથી પણ ઓછો લાગે છે; પરંતુ ચંદ્રમાં નથી પાણી, નથી વાતાવરણ, નથી વાદળાં અને પૃષ્ઠ પણ કેવળ પાષાણમય છે, વળી તેમાં સળગતા જ્વાળામુખીઓ છે તેથી ચંદ્રલોક અત્યંત ઉષ્ણતાવાળોજ હોવાનો સંભવ છે. એક પ્રખ્યાત દૂરબીન બનાવનારના પુત્ર લૉર્ડ રસે ચંદ્રની ઉષ્ણતા માપી છે. તેણે નિર્ણય કર્યો છે કે ચંદ્રનો કોઈ ઠેકાણે ભાગ એટલો ઉષ્ણ છે કે અહીં વરાળ નીકળવા માટે પાણીને જેટલી ગરમી જોઈએ છે તેટલી ગરમી તો ત્યાં શીતળતા સમાન ગણાય છે. આવા ઉષ્ણતાવાળા પ્રદેશમાં કોઇ પાર્થિવ જીવો જીવી શકે નહિ ને મુહૂર્ત પણ રહી શકે નહિ. ત્યારે આનું નામ 'શીતરશ્મિ' 'હિમકર' કે 'સુધાંશુ' શી રીતે કહેવાય?

આ ઉપરથી ચંદ્રલોકમાં કેવાં વિવિધ પ્રકારનાં સુખો હશે તે આપણે સમજી શકીશું! ચંદ્રલોક છિન્નભિન્ન થયેલો, ચીરાએલો, સળગતો, ખડખડચડો ને પાષાણમય છે. વળી તે સાગરરહિત, નદીઓરહિત, તળાવરહિત, વાયુરહિત ને વૃષ્ટિરહિત છે. તેમજ તે જનહીન, જીવહીન, તરુહીન, તૃણહીન ને શબ્દહીન છે. તાત્પર્ય કે સળગતા નરકકુંડના જેવો ચંદ્રલોક છે.

આમ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર સાથે કાવ્યશાસ્ત્રનો મેળ મળે તેમ નથી. કાવ્ય કલ્પનાઓ ઘડે છે; ને વિજ્ઞાન તેનો નાશ કરે છે.

सूर्य उपरना आश्चर्यजनक उत्पातो

माहे सप्टेम्बर सने १८७१ मां अमेरिकावासी अद्वितीय ज्योतिर्वेत्ता यंग साहेबे सूर्य उपरना जे आश्चर्यकारक उत्पातो जोया छे, तेवा अद्भुत बनावो भाग्येज मनुष्योनी नजरे पडशे. विसुवियस के एट्नाना ज्वाळामुखीओ पण तेना मुकाबलामां बरोबरी करी शकशे नहि. जेमणे हालना यूरोपी ज्योतिर्वेत्ताना अभ्यासनो परिचय कर्यो नथी तेमने आ भयंकर बनावो समजाववा माटे सूर्यना उत्पातोनी आ वात लखाय छे.

सूर्य ए घणो मोटो तेजस्वी गोळो छे. अहीं पृथ्वीपरथी आपणे ए गोळाने बहु नानो देखीए छीए; परंतु वास्तविक रीते ए केटलो मोटो छे ते पृथ्वी साथे सरखाव्या सिवाय समजाशे नहि.

सौ जाणे छे के पृथ्वीनो व्यास ७९२६ मैल छे. जो पृथ्वीमांथी एक मैल पहोळा, एक मैल लांबा अने एक मैल उंचा, एवा विभाग करीए तो बे निखर्व, ७ खर्व, अट्ठोतेर करोड, एकोतेर लाख, एकाशी हजार ने चोराशी (२,६०,७८,७१,८१,०८४) थाय. विज्ञानशास्त्रने बळे पृथ्वीनुं वजन पण कराय्युं छे; तेमां पृथ्वीनुं वजन (६०,६९,०००,०००,०००,०००,०००) साठ हजार छसो नेवु परार्ध टन थाय छे. टन एटले पत्रा मण छे.

आ आंकडा जोतां मनने आश्चर्य थाय ए सहज छे, अने ते परथी समजाशे के पृथ्वी ए केवडो मोटो पदार्थ छे! कल्पना करतां पण ए वात बराबर लक्ष्यमां भाग्येज आवशे. हवे कोइ कहे के एक बीजो एवो ग्रह के तारो छे, के जे पृथ्वीना करतां १३ गणो मोटो छे, तो केटलुं आश्चर्य थशे! परंतु वास्तविक रीते सूर्य पृथ्वीना करतां तेर लाख गणो मोटो छे, एटले के तेर लाख आवी पृथ्वीओ एकठी करवामां आवे तोज तेनो विस्तार सूर्यना जेटलो थाय!

त्यारे आपणे सूर्यने आवडो नानो केम देखीए छीए? ते आपणाथी घणो दूर छे माटेज. हालनी गणत्रीथी नक्की थयुं छे के:—सूर्यनी ने पृथ्वीनी वच्चे एक करोड, अढारलाख, पंचोतेर हजार योजन छेटुं छे. आ अद्भुत छेटुं कांई काल्पनिक नथी; पण खरेखरूं छे. ए त्रिकोणमितिना हिसाबोए साबीत थइ शके छे.

आ अंतरनो बराबर ख्याल करवा एक उदाहरण आपीए छीए. जो पृथ्वीथी सूर्य लगी रेलवे बांधी होय तो सूर्यमां पहोंचतां वास्तविक केटलो समय लागे वारु? उत्तरमां कहेवानुं के बिलकूल अटक्या सिवाय रात ने दहाडो, चोवीशे कलाक ट्रेन दर कलाके २० मैलनी झडपे चाल्या करे तो सूर्यमां पहोंचतां तेने २६० वर्ष

૩ માસ ૧૫ા દિવસ લાગે, એટલે કે જે માણસ ટ્રેનમાં બેઠો હોય તેના દીકરાના દીકરાનો દીકરો એમ ક્રમે તેના વંશનો સત્તરમો પુરુષ સૂર્યલોકમાં પહોંચે.

આથી વાચકવર્ગ સમજી શકશે કે સૂર્યમાં જો એક અણુ કે બિંદુ જેટલી નાની આકૃતિ દેખાય તોપણ વાસ્તવિકરીતે ઘણી મોટી હોવી જોઇએ. એટલે જેને આપણે સૂર્યમાં એક અણુ જેટલું જોઇએ તે ત્યાં લાખો ગાઉના વિસ્તારનું હોય છે.

પરંતુ સૂર્ય એવો પ્રચંડ તેજસ્વી પદાર્થ છે કે તેમાં બિંદુ જેવું કાંઇ દેખાવાનો સંભવ નથી. સૂર્ય સામે જોતાંજ દૃષ્ટિ અંધ બની જાય છે. માત્ર સૂર્યગ્રહણ વખતે સૂર્યના તેજ આડો ચંદ્ર આવતાં તેજ દબાઈ જતું હોવાથી તેના પ્રતિ નજર કરી શકાય છે, પરંતુ ત્યારે પણ સાધારણ લોકો આંખ પાસે કાળો કાચ રાખીનેજ ઝાંખા સૂર્યને જુએ છે.

ગ્રહણસમયે 'દૂરબીનની સહાયથી જો સૂર્ય જોવામાં આવે તો આશ્ચર્યકારક બનાવો દેખાય છે. જ્યારે ખગ્રાસ સૂર્યગ્રહણ હોય ત્યારે સૂર્યની ચારે બાજુ તેજોમય અપૂર્વ કિરીટમંડળ તેને ઘેરીને રહેલું દેખાય છે, પરંતુ આ કિરીટમંડળ સિવાય બીજી પણ એક અદ્ભુત વસ્તુ સૂર્યમાં દેખાય છે. કિરીટના મૂળમાં ને ઘેરાએલા સૂર્યની આકૃતિ ઉપર સંલગ્ન થએલો એવો કોઇ પદાર્થ સૂર્યમાંથી બહાર નીકળતો હોય તેમ દેખાય છે. એ બહાર નીકળતો પદાર્થ જોતાં તે એવો તો સૂક્ષ્મ છે કે તે દૂરબીન સિવાય નરી આંખે તો જોઇ શકાતોજ નથી. દૂરબીનવડે પણ તે જેવડો દેખાય છે તેના કરતાં તો તે ઘણો મોટો હોવો જોઇએ એ સિદ્ધ વાત છે. એમ અનુમાન થાય છે કે એ પદાર્થ કદિ કદિ તો સૂર્યથી અર્ધો લાખ મૈલ ઉંચો દેખવામાં આવે છે. એટલે કે ઉપરાઉપરિ ૭ પૃથ્વીઓ ગોઠવી હોય તે જેટલી ઉંચાઈ થાય તેટલો તે પદાર્થ સૂર્યથી ઉંચો ચડે છે, આ સૂર્યમાંથી બહાર નીકળતા પદાર્થના આકારો કયારેક પર્વતોના શિખર જેવા, કયારેક બીજા આકારના અને કયારેક સૂર્યથી તદ્દન નોખાજ પડેલા દેખાય છે. તેના રંગો કયારેક ધોળા, રાતા, ગુલાબી અને કાળાશ પડતા જણાય છે.

પંડિતોએ વિશેષ શોધ કરી નક્કી કર્યું છે કે એ બધા સૂર્યના અંશો છે. પહેલાંના કેટલાક વિદ્વાનોએ એમ નક્કી કર્યું હતું કે એ બધા સૂર્યના પર્વતો છે, પણ સૂર્યથી તેમને નોખા પડેલા જોતા તેમણે એ મત છોડી દીધો છે.

હમણાં નિઃસંશયપણે સિદ્ધ થયું છે કે આ બધા પદાર્થો સૂર્યની અંદરથી ફેંકાય છે જેમ પૃથ્વીના જ્વાળામુખી પર્વતમાંથી વરાળ, અથવા વાતરૂપ પદાર્થો બહાર નીકળીને પર્વતના શિખર ઉપર વાદળાં જેવા દેખાય છે. તેમ આ સૂર્યના મેઘો પણ દેખાય છે. સૂર્યમાંથી ફેંકાએલા એ પદાર્થો પાછા સૂર્યમાં જ્યાંલગી આવી મળતા નથી ત્યાંલગી તે ઢગલાને આકારે પૃથ્વીપરના જોનારને દેખાય છે.

વાચનારને એવો વિચાર સહેજે થશે કે એ રીતે દૂરબીનમાંથી દેખાતા સૂર્યપ-

રના ઢગલા તે શું છે? શું એ મેઘ છે? એનો દેખાવ જોતાં શું લાગે? જાણે એક મોટા પ્રદેશમાં મહા ભયંકર ઉત્પાત થયો હોય તેવા તે જણાય છે. એ ઢગલાઓ ઉલ્કાપાતકાલે સૂર્યમાંથી નીકળી એટલા બધા વિસ્તારવાળા બને છે કે આ પૃથ્વીના જેવી બીજી અનેક પૃથ્વીઓ તેમાં સમાઈ શકે.

આવા સૂર્યપરના ઉલ્કાપાતો પ્રોફેસર ઇયંગ પહેલાં પણ બીજા અનેક પ્રોફેસરોએ જોયા છે, પરંતુ પ્રોફેસર ઇયંગે જે જોયુ છે તે ઘણું વિસ્મયકારક છે. તેણે એકવાર મધ્યાહ્ન સમયે દૂરબીનથી સૂર્યને જોવા માંડયો; ત્યારે સૂર્યનું ગ્રહણ હતું નહિ. પહેલાંના કોઇપણ પ્રોફેસરો સૂર્યગ્રહણ સિવાય આ રીતે જોઇ શકયા નહોતા; પરંતુ એક બીજા પ્રોફેસર ડૉકટર હાગિંસે સૂર્યગ્રહણ સિવાય આ રીતે સૂર્યને જોવાનો યત્ન કર્યો હતો. વિજ્ઞાનમાં કુશળ પ્રોફેસર ઇયંગે સૂર્યના ઉગ્ર તેજ સમયે પણ આ બધા સૂર્યના ઢગલાઓના ફોટોગ્રાફ લીધા હતા.

ઉપર કહેલે વખતે પ્રોફેસરને જોતાં જણાયું હતુ કે સૂર્યના ઉપરના પ્રદેશમા એક વાદળા જેવો પદાર્થ દેખાય છે. પ્રોફેસરોના એકત્ર મતથી એ તો નક્કી થયું છે કે જેમ પૃથ્વી વાતાવરણે વીંટાએલી છે તેમ સૂર્ય પણ વીંટાએલ છે. પ્રોફેસરે જોયું ત્યારે એ વાદળાં જેવો પદાર્થ સૂર્યના વાતાવરણપર પાંચ થાંભલા ઉપર રહેલો દેખાયો હતો. પ્રોફેસરે મધ્યાહ્નને આ રીતે જોયું ત્યારપછી તેમાં કાંઈ ફેરફાર ઘણીવારલગી દેખાયો નહોતો. એ થાંભલા ધોળા રંગના હતા અને વાદળાં વિશાળ હતાં. તેમાં ઝીણા ઝીણા સૂતરના તાંતણાના આકારના કાંઇક પદાર્થો દેખાતા હતા. આ અપૂર્વ વાદળાં સૂર્યના વાતાવરણમાં પચાશ હજાર મૈલ ઉંચે તરતાં હતાં. કહેવાની જરૂર નથી કે પ્રોફેસર ઇયંગ સાહેબે આ વાદળાંની લંબાઇ માપી હતી તેની લંબાઈ એક લાખ મૈલ અને પહોળાઈ ૫૪૦૦૦ મૈલ હતી. આ પૃથ્વીના જેવડી અનેક પૃથ્વીઓ એકઠી કરી હોય તો ભાગ્યેજ તેની બરાબર થઇ શકે.

કેટલાક વખત પછી એ વાદળાં અને તેના મૂળકારણરૂપ થાંભલાની સ્થિતિમાં ફેરફાર થવાનાં ચિન્હો દેખાવા લાગ્યાં. દૂરબીન ગોઠવી રાખીને કાંઇક કામ આવી પડતાં પ્રોફેસર સાહેબ બહાર ગયા; ને પાછા આવી જોયું તો ઘણો ફેરફાર થયેલો લાગ્યો. તેને લાગ્યું કે નીચેથી ફેંકાતા કોઇ ભયંકર બળને વેગે એ વાદળાં છિન્નભિન્ન થઇ ગયાં છે, અને સૂર્યના આકાશમાં તે વાદળાં ધોળા સૂતરના તાંતણારૂપે તરી રહ્યાં છે; અને એ સૂતરના તાંતણાના આકારના પદાર્થો મહા પ્રબલ વેગે ઉંચે ચડતા જાય છે.

આ પદાર્થોનો વેગ પણ ભારે ચમત્કારી હતો. તેને મુકાબલે આપણા પ્રકાશ અથવા વિદ્યુતના વેગને મૂકી શકાય; પણ વજનવાળી કોઇ વસ્તુનો વેગ એવો સાંભળ્યો નથી. ઇયંગ સાહેબ જ્યારે પાછા આવ્યા ત્યારે સૂત્રના આકારના એ પદાર્થો લાખ મૈલ ઉંચે ચડેલા હતા. પછીની દશ મિનિટમાં વળી તે લાખ મૈલ ઉંચે ચડયા.

દશ મિનિટમાં લાખ મૈલની ગતિને હિસાબે એક સેકંડમાં ૧૬૫ મૈલની ગતિ થઈ.

આ ગતિ કેટલી ત્વરાવાળી કહેવાય? એ વિચારમાં આવવું પણ મુશ્કેલ છે. તોપનો ગોળો અતિ વેગવાન છતાં પણ તે કદિએ એક સેકંડમાં અર્ધા મૈલથી વધારે દૂર જઈ શકતો નથી; પરંતુ સૂર્યના આ પદાર્થોનો વેગ તો અતિ બળવાળી તોપના ગોળાના કરતાં પણ ૩૦૦ થી વધારે ગણો હતો એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

બે લાખ મૈલ ઉંચે ચડતાં પણ જે પદાર્થનો વેગ આટલો બલવાન હોય તેનો નીચે પડતી વખતનો વેગ કેટલો હોય? સૌ જાણે છે કે આપણે એક પથરો ઉંચે ફેંકીએ તો જે ગતિએ તે ઉંચે ચડે તેમાં ક્રમે ક્રમે ઘટાડો થઈ છેલ્લે તે પાછો ભોંય ઉપર પડે છે. ઉંચે જનાર પદાર્થનો વેગ નાશ પામવાનાં બે કારણો છે. ૧. પૃથ્વીનું ગુરુત્વાકર્ષણ, અને ૨. વાયુથી થતો અટકાવ. આ બંને કારણો સૂર્યમાં પણ છે. જે વસ્તુ જેટલી વજનવાળી તેટલુંજ તેનાપર ગુરુત્વાકર્ષણ શક્તિનું ખેંચાણ. પૃથ્વીના કરતાં સૂર્યમાં ગુરુત્વાકર્ષણનું બળ ૨૮ ગણું વધારે છે; પરંતુ આટલા વેગે કોઈ વસ્તુ ફેંકેલી હોય તો લાખ મૈલ ગયા પછી તે દર સેકંડે ૧૬૫ મૈલ ચાલે એમ બને નહિ. ઉંચે ચડતાં તેનો વેગ ઘણોજ ઓછો થઈ જાય. એક વિજ્ઞાનવેત્તા કહે છે કે જો કોઈ એમ કહે કે સૂર્યમાં વાતાવરણ નથી તો ત્યાંથી–સૂર્યમાંથી–ફેંકાએલો પદાર્થ પહેલવહેલો જે વેગે નીકળે તે વેગ દર સેકંડે ૨૫૫ મૈલનો હોવો જોઈએ. કર્ણહિલ નામના વિજ્ઞાનવેત્તાના લેખપર કોઈએ એવું વિવેચન કરેલું છે, કે સૂર્યમાંથી ફેંકાતો આ પદાર્થ દર સેકંડે ૫૦૦ મૈલથી વધારે ગતિનો હોવો જોઈએ.

પરંતુ સૂર્યમાં વાતાવરણ નથી એમ કહી શકાય નહિ; કેમકે સૂર્ય ઘાટાં વાદળાંથી વીંટાએલો દેખાય છે. પ્રોક્ટર સાહેબે આ તમામ બાબતોનો વિચાર કરી નક્કી કર્યું છે કે પૃથ્વીના વાતાવરણમાં જેટલું અટકાવ કરવાનું બળ છે તેટલુંજ સૂર્યના વાતાવરણમાં હોય તો તે પદાર્થ સૂર્યમાંથી નીકળે ત્યારે તેનો વેગ દર કંડસે આશરે એક હજાર મૈલ હોવો જોઈએ.

આ વેગ મનથી પણ અચિંત્ય છે એટલા વેગે ફેંકાએલો પદાર્થ એક સેકંડમાં આખો ભારતવર્ષ ઉલ્લંઘી શકે. પાંચ સેકંડમાં તો કલકત્તાથી વિલાયત પહોંચી જાય અને ૨૮ સેકંડ અર્થાત્ અર્ધો મિનિટ ન થાય ત્યાં તો પૃથ્વીનું પરિક્રમણ કરી પાછો આવી શકે.

બીજી પણ એક નવાઈ જેવી વાત આ છેઃ–આપણે માટીનો ગોળો ઉંચો ફેંકીએ તો પાછો આવીને તે પૃથ્વીપર પડે છે. તેનું કારણ એ છે કે પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણના બળે અને વાયુના અટકાવના બળે, ફેંકાએલા પદાર્થની ગતિ ક્રમે ક્રમે નાશ પામે છે; ઉંચે જવાનું બળ નાશ પામતાં ગુરુત્વાકર્ષણને બળે તે પૃથ્વીપર પડે છે. સૂર્યમાં પણ અવશ્ય એવું થવાનો સંભવ છે, પરંતુ ગુરુત્વાકર્ષણ શકિત તથા વાયુની કાવવાની શક્તિને પણ હદ હોય છે. અવશ્ય એવી પણ એક વેગવાળી ગતિ

જેનાથી આ બંને શક્તિઓ પરાભવ પામે છે. ગણત્રીથી નક્કી થયું છે કે પ્રથમ નીકળતી વખતે જે વસ્તુ દર સેકંડે ૩૮૦ મૈલની ઝડપે ચાલે તેને ગુરુત્વાકર્ષણનું બળ અને વાયુનું અડચણ કરવાનું બળ અસર કરી શકે નહિ. તેથીજ ઉપર વર્ણ વેલો દર સેકંડે ૧૦૦૦ મૈલના વેગે સૂર્યમાંથી નીકળતો પદાર્થ પાછો સૂર્યમાં આવી શકે નહિ. મતલબ કે પ્રોફેસર યંગ સાહેબે સૂર્યમાંથી ફેંકાતા જે પદાર્થો જોયા છે, તે પદાર્થો પાછા સૂર્યમાં જવાના નહિ, તેઓ તો અનન્ત આકાશમાં અનંતકાળ લગી ફર્યા કરવાના. તે ધૂમકેતુ ગણાશે, આકાશી પદાર્થો કહેવાશે, કે શું કહેવાશે તે તો કોણ કહી શકે?

એક ખગોળવેત્તાએ એવો સિદ્ધાંત કરેલો છે કે સૂર્યમાંથી ફેંકાતા આ પદાર્થો લાખ મૈલ સુધી દેખાય છે પણ તેથી વધારે દૂર તે જતા નથી. એમ સમજવાનું નથી. જ્યાં સુધી તે સળગતા કે તેજવાળા રહે છે ત્યાંસુધી તે આપણી નજરે પડે છે; પરંતુ જ્યારે ઠંડા પડી પ્રકાશરહિત થાય છે ત્યારે તે જોઈ શકાતા નથી. આથી સૂર્યમાંથી ફેંકાતા આ પદાર્થો અતિ અદ્ભુત વસ્તુ છે એમાં કશો શક નથી. એ પદાર્થો લાખો મૈલમાં વિસ્તાર પામનારા છે, મનના જેવી અપાર ગતિવાળા છે અને નવી નવી અનેક સૃષ્ટિઓના આદિકારણરૂપ છે.

आकाशमां तारा केटला छे ?

ગાઢા અંધારાવાળી રાતે ગગનમંડળમાં જે અસંખ્ય ચળકતાં બિંદુઓ જણાય છે તે શું હશે?

એ બધા તારા છે. ત્યારે તારા એટલે શું? આ પ્રશ્ન પૂછતાં સ્કૂલના બધા વિદ્યાર્થીઓ તુરતજ ઉત્તર આપશે કે એ બધા તારા સૂર્યો છે. પરંતુ સૂર્ય તો સમગ્ર જગતને ઉષ્ણતા આપનારો, પ્રચંડ કિરણોવાળો છે, તેની સામે નજર નાખવાને પણ મનુષ્ય શક્તિમાન નથી, અને તારાઓ તો બિંદુમાત્ર છે. વળી તેમાંના કેટલાક તો એવા છે કે જે નરી આંખે તો જોઇ પણ શકાતા નથી. આ રીતે બન્નેનો પરસ્પર વિરોધ હોવાથી તારાને સૂર્યો કેમ કહી શકાય? કયાં પ્રમાણોથી નિશ્ચય કરાય કે તે સૂર્ય છે? આનો ઉત્તર સ્કૂલોના વિદ્યાર્થીઓ તો આપી શકશેજ નહિ. જેમને યૂરોપીય વિજ્ઞાનસંબંધી વિશેષ અનુભવ નથી તેઓ પણ આ વાત સાંભળીને વિસ્મય પામશે. તેમને અમે એમજ કહીશું કે આ વાત પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય તેવી છે; પરંતુ તે પ્રમાણોનું અહીં વિવેચન કરવું તે અમારો ઉદ્દેશ નથી. જેઓએ યૂરોપની જ્યોતિષવિદ્યાનો સારો અભ્યાસ કર્યો છે તેઓને માટે આ વિષે વિવેચન કરવું નિરુપયોગી છે, ને જેઓએ એ વિષે કશું જાણ્યું નથી તેઓને માટે

અહીં એ પ્રમાણે સમજાવવાં તે પણ કઠણ છે. અહીં માત્ર એકાદ બે કઠણ વિષયોનું વિવેચન તેમને માટે કરીશું. પહેલું આકાશની અંદર રહેલા તારાઓનું અંતર શી રીતે માપી શકાય તે, અને બીજું પ્રકાશમાપક નામનું આશ્ચર્યકારક યંત્ર કેવી રીતનું છે, તથા તેનો ઉપયોગ શી રીતે થાય છે તે.

આ વિષયમાં અમે વિશેષ ઉંડા ઉતરવાને પ્રયત્ન કરીશું નહિ; પરંતુ અમે જિજ્ઞાસાવાળા વાચકોને એવી ભલામણ કરીએ છીએ કે તેઓ યૂરોપીય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં વિશ્વાસ રાખી સમજશે તો જણાશે કે દેખાતા ઘણાએક તારા વાસ્તવિક રીતે સૂર્યો છે, પરંતુ બહુ દૂર છે માટે તે તેજનાં ટપકાં જેવા જણાય છે.

આ જગતમાં અત્યારે કેટલા સૂર્ય છે ? એ પ્રશ્નનો જવાબ આપવો એ અમારો ઉદ્દેશ છે. ચંદ્ર તથા વાદળાં વગરની રાત્રે ગગનમંડળમાં જોતાં નક્ષત્રો તો જાણે માતાંજ નથી. આપણે કહીએ છીએ કે નક્ષત્રો અસંખ્ય છે. વાસ્તવિક રીતે શું નક્ષત્રો અસંખ્ય છે ? નજરે જોતાં સામાન્ય રીતે જે નક્ષત્રો દેખાય છે તેની શું ગણત્રી કરી શકાય નહિ ?

આ તો અતિ સહેલી વાત છે. જે કોઇ પ્રયત્ન આરંભી સ્થિર મને ગણત્રી કરવાને તૈયાર થાય તે તારા ગણવામાં સફળ થાય; કેમકે દૂરબીનની મદદવિના જે તારાઓ દેખાય છે તે અસંખ્ય નથી પણ સંખ્યામાં છે. ત્યારે તારાઓ ઘણા જણાય છે તે શાથી ? તે ગમે ત્યાં વિખરાયલા છે તેથી. વળી જે તારાઓ હારોહાર ને ક્રમે સ્થાપિત છે તેના કરતાં જે હારબંધ નથી ને ગમે તે ઠેકાણે વિખરાયલા છે તેની સંખ્યા વધારે છે.

વસ્તુતઃ જે તારાઓ દૂરબીનની મદદવિના દેખાય છે તે તારાઓની યુરોપી ખગોળવેત્તાઓએ ફરી ફરી ગણત્રી કરી છે. બર્લિનમાં જે તારાઓ દેખાયા હતા તેની ખગોળવેત્તાએ ગણત્રી કરી ટીપણી તૈયાર કરી છે. આ ટીપણીમાં ૭૨૫૬ તારાની સંખ્યા મૂકી છે. પારીસમાં જેટલા તારા જણાયા હતા તે હેમ્બોલ્ટને મતે ૪૧૪૬ ની સંખ્યામાં છે. એક ખગોળવેત્તાના ગ્રંથમાં આકાશમંડળના આંખે જોવાએલા તારાઓની જે ટીપણી થઇ છે તે આ પ્રમાણે છેઃ—

પહેલા વર્ગમાં...	...	...	૨૦	તારા.
બીજા વર્ગમાં...	...	...	૬૫	”
ત્રીજા વર્ગમાં...	...	...	૨૦૦	”
પાંચમા વર્ગમાં	...	...	૧૧૦૦	”
છઠ્ઠા વર્ગમાં ...	...	...	૩૨૦૦	”
			૪૫૮૫	

આ ટીપણીમાં ચોથા વર્ગના તારાની ગણત્રી નથી, તેમાં ભૂલ થઇ છે, તેને

પણ સાથે મેળવી ગણત્રી કરતાં આશરે ૫૦૦૦ પાંચ હજાર તારાઓ થાય છે.

આપણે જેમ જેમ વિષુવવૃત્તની વધારે વધારે પાસે જતા જઈએ તેમ તેમ વધારે તારાઓ નજરે પડે છે. બર્લિન ને પારીસમાં જેટલા તારાઓ દેખાય છે તેના કરતાં હિંદુસ્તાનમાં વધારે દેખાય છે, કેમકે તે વિષુવવૃત્તની નજીક છે; પરંતુ અહીં પણ તેની સંખ્યા ૭ હજારથી તો વધારે નથી.

એકી સમયે આકાશના અર્ધા ભાગના તારાજ આપણે જોઈ શકીએ તેમ છીએ. બીજા અર્ધા ભાગના તારા બીજી બાજુના આકાશમાં હોય છે. મનુષ્યની નજરે એકીસમયે દેખાતા તારાની સંખ્યા ૩૦૦૦ ત્રણ હજારથી વધારે હોતી નથી.

અત્યાર સુધી અમે આંખેથી દેખાતા તારાનું વર્ણન કર્યું, પરંતુ જો દૂરબીનની સહાયથી ગગનમંડળ જોવામાં આવે તો આશ્ચર્ય ઉપજ્યા વિના રહેતું નથી, અને અવશ્ય કબૂલ કરવું પડે છે કે આકાશમાં તારા અસંખ્ય છે એ સિદ્ધ વાત છે. આંખે જોતાં જ્યાં એક કે બે તારા દેખાય છે, ત્યાં દૂરબીનવડે જોતાં હજાર તારા દેખાય છે.

એક ખગોળવેત્તાએ આ વિષય સિદ્ધ કરવાને મિથુનરાશીના કાંઇક ભાગનાં એક બે ચિત્રો આપેલાં છે. દૂરબીન વિના જે રીતે દેખાયું છે તે પહેલા ચિત્રમાં આપેલું છે. એ પહેલા ચિત્રમાં માત્ર પાંચ નક્ષત્રો ચીતરેલાં છે. બીજા ચિત્રમાં દૂરબીનવડે જે દેખાયું તેને પણ ચીતરેલું છે. આથી પહેલા ચિત્રમાં જે ઠેકાણે પાંચ તારા દેખાતા હતા ત્યાં ૩૨૦૫ તારા દેખાયા છે.

દૂરબીનવડે જેટલા તારા દેખાયા છે તેની સંખ્યા અને ટીપણી થઇ છે. સુવિખ્યાત સર વિલિયમ હર્સલે આ કામમાં પ્રથમ પ્રયત્ન કર્યો છે. તે હમેશાં રાતે પોતાના દૂરબીનવડે દેખાતા તારાની ગણત્રી કરી ટીપણી કરતો. ચંદ્રથી આકાશ જેટલું ઢંકાય છે તેવડા તેવડા ગગનના આકડો ખડો તેણે પોતાના ૩૪૦૦ વારના પ્રયત્ને તપાસી નક્કી કર્યાં છે. એટલે કે તેણે નિરીક્ષણ કરેલો આકાશી ભાગ આખા આકાશનો અઢીસોમો ભાગ હતો. આકાશના આ ·૦૦૪ મા ભાગમાં નેવું હજાર એટલે લગભગ એક લાખ તારાની ગણત્રી થઇ છે. બીજા એક વિખ્યાત ખગોળવેત્તાએ એવી ગણત્રી કરી છે કે આવી રીતે આખા આકાશમંડળને તપાસી તેની જો ટીપણી કરી હોય તો એંશી વર્ષ લાગે.

ત્યાર પછી સર વિલિયમના પુત્ર સર જોન હર્સલે આકાશ તપાસવાનો નિશ્ચય કર્યો અને ૨૩૦૦ વાર આકાશનું નિરીક્ષણ કરી તેણે બીજા પણ ૭૦,૦૦૦ તારાની ગણના કરી છે.

બીજા એક ખગોળવેત્તાએ પોતાની ટીપણીમાં નવ વર્ગ સુધીના તારાઓ દાખલ કરેલા છે. જેમાં સાતમા વર્ગમાં ૧૩૦૦૦ તારા, આઠમા વર્ગમાં ૪૦,૦૦૦ તારા, ને નવમા વર્ગમાં ૧,૪૨,૦૦૦ તારાઓ મૂકેલા છે. આ વિના બાકીના

વર્ગની સંખ્યા આગળ અપાયેલી છે; પરંતુ આ બધી સંખ્યા તો સામાન્ય છે. વાદળાં વિનાની રાત્રે નદી જેવો મોટો ધોળો લીસોટો ગગનમાં દેખાય છે, જેને આપણે આકાશગંગા કહીએ છીએ, એ આકાશગંગા દૂરબીનથી જોતાં તારાનો સમુદાય લાગે છે. તે ઘણે છેટે હોવાથી તેના બધા તારા દેખાતા નથી; પરંતુ તેના તેજના એકત્ર થવાથી આકાશગંગા ધોળા રંગની દેખાય છે. તેમાં દૂરબીનથી જોતાં નાના નાના તારા દેખાય છે. સર વિલિયમ હર્સલે ગણત્રી કરી નક્કી કર્યું છે કે આ આકાશગંગામાં એક કરોડ એંશી લાખ તારા છે.

એક ખગોળવેત્તાએ લખ્યું છે કે આખા આકાશમંડળમાં બે કરોડ તારા છે.

બીજો એક ખગોળવેત્તા લખે છે કે "મેં સર વિલિયમ હર્સલનાં આકાશનાં તથા રાશિચક્રનાં ચિત્રો જોયાં છે, તેમજ બેસેલે કટિબદ્ધ થઇ કરેલી બધી ટીપણીઓની ભૂમિકામાં કરેલી ભૂલો પણ જોઈ છે, અને છેવટે આ સંબંધી વિસેરના બાંધેલા નિયમોનો આધાર લઇ ગણત્રી કરી તો આખા આકાશમંડળમાં સાત કરોડ સત્તર લાખ તારા જણાયા છે.

આટલી સંખ્યા સાંભળતાં બુદ્ધિ કુંઠિત થાય છે. આપણે જ્યાં આકાશમાં ત્રણ હજાર તારા જોઇને અસંખ્ય ધારતા હતા ત્યાં સાત કરોડ સત્તર લાખની સંખ્યાને તો બાજુપર મૂકીએ અને માત્ર બે કરોડની સંખ્યા લઇએ તોપણ કેટલો વિસ્મય થાય?

પણ આટલેથીજ તારાની સખ્યા પૂરી થતી નથી. દૂરબીનની મદદવડે આકાશમાં ધૂમાડા જેવા કેટલાક પદાર્થ દેખાય છે, જેનું નામ "નીહારિકા" આપેલું છે. અત્યંત શક્તિવાળા દૂરબીનવડે અત્યારે જણાયું છે કે એ "નીહારિકા" કેવળ તારાઓનો સમૂહ છે. ઘણા ખગોળવેત્તાઓ કહે છે કે આંખવડે જોવાથી અથવા દૂરબીનની મદદથી જે તારાઓ આકાશમાં છૂટાછવાયા દેખાય છે તે પણ એક એક તારામંડળનો સમૂહ છે. આવી અનંત તારાવાળી આકાશગંગામાં એ મંડળો સમાએલાં છે, ને એવો સમૂહ તેજ આકાશગંગા છે. વળી દૂરથી દેખાતી તારાના સમૂહવાળી આ 'નીહારિકા' એ પણ ભિન્ન ભિન્ન તારામંડળો છે. જેમ સમુદ્રને કાંઠે રેતી, ને વનમાં પાંદડાં, એ અગણિત છે, તેમ 'નીહારિકા' માં અસંખ્ય તારામંડળો છૂટાંછવાયાં પડેલાં છે. નીહારિકાની અંદર આવેલાં આ બધાં તારામંડળની ગણત્રી કરતાં તો સાત કરોડ ને સત્તર લાખની સંખ્યા ક્યાંય તણાઇજ જાય! તાત્પર્ય કે કરોડો કરોડો તારા આકાશમંડળમાં ગતિ કર્યા કરે છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. આ આશ્ચર્યકારક બનાવ જોતાં અને તે સંબંધે વિચાર કરતાં મનુષ્યબુદ્ધિ મંદ અને અશક્ત બને છે. ચિત્ત વિહ્વળ બને છે. ગગનની અમાપ સીમા પાસે માનવબુદ્ધિબળ અસ્તપ્રાય લાગે છે.

આ કરોડો તારા બધાજ સૂર્યો છે. આપણે જે એક વસ્તુને સૂર્યને નામે ઓળખીએ છીએ તે પદાર્થ કેટલો મોટો છે? તે સંબંધે "સૂર્ય ઉપરના

ઉત્પાતો " માં આપણે જોયું છે. એ સૂર્ય આપણી આ પૃથ્વી કરતાં ૧૩ લાખ ગણો મોટો છે; ને એ સૂર્ય કરતાં તારામંડળમાં રહેલા અનેક તારાઓ અનંતગણા મોટા છે. આ વાત ગણિતથી સિદ્ધ થયેલી છે. " સીરિયસ " નામનો એક તારો જે ઘણોજ નજીકમાં છે તે સૂર્યના કરતાં ૨૬૬૮ ગણો મોટો છે. કેટલાક તારાઓ જે અહીંથી સૂર્યના પ્રમાણમાં ઘણાજ ઝીણા દેખાય છે તેની ગણત્રીથી સિદ્ધ થયેલું છે કે એ તારાઓનો વિસ્તાર અતિ વિસ્મયકારક છે; અને તેનું તેજ પણ અતિ વિસ્મયકારક છે. આવા કરોડો સૂર્ય હમેશાં આકાશમાં ગતિ કર્યા કરે છે. આપણા સૂર્યને મધ્યમાં રાખી જેમ સૂર્યમંડળના ગ્રહો અને ઉપગ્રહો તેની આસપાસ ભ્રમણ કરે છે; તેમજ આ બધા સૂર્યોને ફરતાં ગ્રહો અને ઉપગ્રહોનાં મંડળો છે; એ નિઃસંદેહ વાત છે. ત્યારે આ જગતમાં કેટલા કરોડ સૂર્યો ને કેટલા કરોડ પૃથ્વીઓ છે તે કોણ સમજી શકે ? આ આશ્ચર્યજનક વાત કોની મતિમાં ઉતરી શકે ? પૃથ્વીના પ્રમાણમાં જેમ તેની રેતીનો એક કણ છે; તેમ બ્રહ્માંડના પ્રમાણમાં આપણી આ સમુદ્રવેષ્ટિત પૃથ્વી છે; અથવા તે રેતીના કણ કરતાં પણ તુચ્છ છે. એ પૃથ્વીના ઉપર વળી એક પામર મનુષ્ય ! અહો બ્રહ્માંડમાં તેની શી ક્ષુદ્રતા ! આ વાત વાંચતાં કયો જીવ પોતાના મનુષ્યત્વનો ગર્વ કરી શકે ?

ઇ. સ. ૧૬૩૮ માં સૅાલ્ડેવીન નામના એક માણસે કેળવેલા હંસોની મદદથી ઉડવાનો યત્ન કર્યો હતો. ઇ. સ. ૧૬૭૮ માં બેનીયર નામનો એક ફ્રેંચ હાથે પગે પાંખો બાંધી ઉડયો હતો. ઇ. સ. ૧૭૧૦ માં ગુજમાન નામનો એક ફ્રેંચ લાકડાનું એક પક્ષી બનાવી તેમાં વાયુ ભરી, તેની પીઠપર બેસી આકાશમાં ઉડયો હતો, માર્કવીસ ડે પોતાની મેડીપરથી ઉડવાની મહેનત કરતાં નદીમાં પડયો હતો, અને એવીજ દશા એક બીજો માણસ પણ પામ્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૭૬૧ માં રસાયનવિદ્યામાં વિખ્યાત ડૅાકટર બૅાક જાહેર કર્યું કે હાઇડ્રોજન વાયુ ભરેલી ચીજ આકાશમાં ઉડી શકે. પ્રોફેસર કાબાર્લાએ એનો પ્રયોગ કરી નક્કી કર્યું; પરંતુ ત્યારે પણ વિમાનની કલ્પના આવી ન હતી.

વિમાનને સૌ પહેલો બનાવનાર મૅાન્ટ ગૅાલ્ફીર નામનો ફ્રેંચ હતો; પણ તેણે હાઇડ્રોજનની મદદ લીધી ન હતી. તેણે પહેલાં એક શણની કોથળી બનાવી અંદર કાગળ ચોટાડયા, અને અંદર ઉનો વાયુ ભર્યો. ઉનો વાયુ હલકો હોય છે; એટલે કોથળી ઉંચે ઉડી. પ્રોફેસર ચાર્લ્સે હાઇડ્રોજન ભરેલું પહેલવહેલું વિમાન બનાવ્યું; અને ઍગ્લેબ નામના વિમાનમાં કહેલો વાયુ પૂરી વિમાન ઉડાડયું. તે વિમાનમાં હિંમત કરી કોઇ માણસ બેઠું ન હતું. રાજપુરુષો જીવહત્યાની બીકે કોઇને વિમાનમાં બેસવા દેતા નહિ. એ વિમાન કેટલુંક ઉંચુ ઉડી ફાટયું, અને હાઇડ્રોજન નીકળતાં તે ભોંયપર પડયું અને ગોનેસ નામના ગામડામાં પડયું. આવું કદિ ન દીઠેલું પંખી જોઇ ગામડીઆ ભય પામ્યા, અને કોલાહલ મચાવી મૂકયો.

અનેક ગામડીયાઓ તેને જોવા એકઠા થયા, અને કહેવા લાગ્યા કે, "શી રીતે આ જંતુ આકાશમાંથી નીચે આવ્યું ?" બે પાદરીઓ બોલ્યા કેઃ "આ તો કોઇ અલૌકિક જીવના દેહનું ચામડું છે." આ સાંભળી ગામવાસીઓ તેનાપર ઢેફાં અને ગોદા મારવા લાગ્યા; ને માન્યું કે તેમાં ભૂત કે રાક્ષસ છે. આથી ગામનાં માણસો ભૂતને શાંત કરવા ટોળેટોળાં મળી મંત્રપાઠ સાથે ગામની પ્રદક્ષિણા કરવા લાગ્યાં; કે જેથી મંત્રબળે ભૂત ભાગી જાય ! હવે ભૂત છે કે નહિ ? એ જાણવા માટે ફરી ધીરે ધીરે બધા ત્યાં આવ્યા; તથાપિ ભૂત જાય નહિ. વાયુના સ્પર્શે તે જરા જરા હાલતું હતું. આથી એક ગામડીયા વીરે આવી હિંમત કરી તેના ઉપર બંદુક છોડી એટલે વિમાનમાં છિદ્ર પડતાં વાયુ ધીરે ધીરે બહાર નીકળવા માંડયો અને ભૂતનું શરીર સંકોચાવા લાગ્યું ! આથી વધારે હિંમતવાન થઇ બીજાએ શસ્ત્રનો ઘા કર્યો, ત્યારે ચીરામાંથી વધારે પ્રમાણમાં હાઇડ્રોજન બહાર નીકળ્યો, તેની ગંધથી ભય પામી પેલો બહાદુર રણક્ષેત્ર છોડી પલાયન કરી ગયો ! પરંતુ આ રાક્ષસનું લોહી તો વાયુ હતો, તે ચીરામાંથી તમામ બહાર નીકળ્યો અને ભૂત છિન્નમસ્તક બકરાની પેઠે તરફડી મરી ગયું. પછી પેલો બહાદુર પુરુષ પાછો આવી તેને પોતાના ઘોડાના પૂંછડા સાથે બાંધી ઢસડી ગયો ! જો આપણા દેશમાં આવું બન્યું હોય

તો દેવદેવીઓની માનતાઓ થાત; અને ચંડીપાઠ કરતા બ્રાહ્મણોને પણ કંઈક લાભ થાત. ત્યાર પછી મૉન્ટ ગોલ્ફીરે ફરી ઉષ્ણ વાયુ ભરેલું વિમાન બનાવી ભર્સેલ્સથી છોડયું. તેમાં હાલનાં વિમાનોની પેઠે એક રથ વળગાડવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ ત્યારે પણ સાથે માણસ નહોતું. એ રથમાં એક ઘેટો, એક કૂકડો અને એક હંસ ઉંચાં ચડયાં હતાં. તેઓ આનંદે આકાશવિહાર કરી પાછાં સદેહે મર્ત્યલોકમાં આવ્યાં હતાં. તેઓ પુણ્યવાન જીવો એમાં તો સંદેહ નહિ !

હવે વિમાન સાથે માણસો ઉડવા તૈયાર થયાં; પણ જીવહત્યાની શંકાએ ફ્રાંસનો અધિપતિ તેમને રજા આપતો નહિ. તેનો મત એ થયો કે જેને ન્યાયની કોર્ટે પ્રાણદંડની સજા કરી હોય તેને વિમાનમાં ચડાવવો, એટલે મરે તો ભલે મરે. આ સાંભળી એક વિજ્ઞાનવેત્તાને તો બહુજ માઠું લાગ્યું કે " આકાશમાર્ગે પ્રથમ સફર કરવામાં શું આવું ગૌરવ છે ? ને તે શું આવા દુરાચારી નરાધમના કપાળમાં ધરે ?" આ પછી એક માણસ રાણીની મદદથી રાજાની રજા મેળવી વિમાનમાં ચડયો હતો, અને નિર્વિઘ્ને પાછો ઉતર્યો હતો, પરંતુ બે વર્ષ પછી વિમાનમાં ચડતાં નીચે પડીને મરણ પામ્યો હતો. એ ભલે, પણ પહેલવહેલો ગગનમાં જનાર તેજ માણસ કહી શકાય. દુષ્યન્ત, પુરૂરવા, કૃષ્ણ, અર્જુન વગેરેને મનુષ્યો કહેવા એ તો અતિ ધૃષ્ટતાનું કામ છે. વળી લંકાથી વિમાનમાં બેસી સમુદ્ર પાર કરી પાંચમા વાયુના રસ્તાવડે અયોધ્યામાં આવનાર રામચંદ્ર પણ મનુષ્ય નહિજ; નહિ તો તેમને આ માન આપવામાં અમને હરકત ન હતી.

ત્યાર પછી ચાર્લ્સ અને રૉબર્ટસ એ બે જણા છ લાખ માણસોની સમક્ષમાં રાજમહેલ પાસેથી હાઇડ્રોજન ભરેલા વિમાનથી ઉંચે ચડયા, અને ૧૪૦૦૦ હજાર ફુટ લગી ઉંચા ચડયા.

આ પછી વિમાનમાં બેસવું સાધારણ થયું; પરંતુ વિજ્ઞાનનાં તત્ત્વોની તપાસ માટે જેઓએ આકાશમાર્ગે મુસાફરી કરી હોય તેજ આપણે માટે વિશેષ ઉપયોગી છે. તેમાં ઇ. સ. ૧૮૦૪ માં ઉંચે ચડેલ ગાઇ લુકાસની મુસાફરી વધારે પ્રસિદ્ધ છે. તે એકલો ૨૩૦૦૦ હજાર ફુટ ઉંચે ચડી ઘણાં વિજ્ઞાનનાં તત્ત્વોની તપાસ કરી આવ્યો હતો. ઇ.સ. ૧૮૩૬ માં ગ્રીન અને હૉલાંડ સાહેબ પંદર દિવસનો ખોરાક વગેરે વિમાનમાં લઈ ઇંગ્લાંડમાંથી આકાશમાં ચડયા હતા. તેઓ સમુદ્ર ઓળંગી અઢાર કલાકમાં જર્મનીના વિલ્બર્ગ નામના શહેર પાસે ઉતર્યા હતા. ગ્રીન ઘણો પ્રસિદ્ધ વિમાની હતો. તેણે લગભગ ૧૪૦૦ વાર ગગનપ્રયાણ કર્યું હતું અને ત્રણ વાર સમુદ્ર ઓળંગ્યા હતા. એટલે કળિયુગમાં પણ રામાયણમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે દૈવી બળવાળાં કાર્યો ફરી કરાયાં છે. ગ્રીન બે વાર સમુદ્રમાં પડયો હતો અને નિપુણતાથી બચ્યો હતો; પરંતુ જણાય છે કે-જેમ્સ-ગ્લેસર કરતાં કોઈ વધારે ઉંચો ચડી શક્યો નથી. તે ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં વુલવરહામ્પ્ટનથી ચડી સાત માઇલ

ઉંચો ચડયો હતો. તેણે સેંકડો વાર ગગનમાં ભ્રમણ કરી અનેક વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વોની તપાસ કરી હતી. હાલમાં અમેરિકાના વિમાની વાઇઝ સાહેબે અમેરિકાથી એટ્લાંટીક મહાસાગર ઓળંગી યૂરોપમાં આવવાના પ્રયાસે વિમાનયાત્રા કરી હતી; પરંતુ માર્ગમાં વાવાઝોડામાં પડવાથી તેને નીચે ઉતરવું પડયું હતું, છતાં એ સાહસ વિસ્મયકારક હતું.

વાચકોને વિમાનયાત્રાનું સુખ જાતે અનુભવ કર્યા વિના યથાર્થ સમજાય તેમ નથી; પરતુ વિમાનીઓએ આકાશમાં ચડી શું શું જોયું ? તે તેમના રચેલા ગ્રંથોમાંથી સંગ્રહ કરી આ સ્થળે કહેતાં વાચકોનો કંઇક અસંતોષ ઓછો કરાશે. સમુદ્રનો અર્થ આપણે અપાર પાણીનો સમૂહ સમજીએ છીએ; પરંતુ જે વાતાવરણે પૃથ્વી વીંટાએલી છે તે પણ મહાન વિશાળ મહાસાગર છે, અને પાણીના સમુદ્ર કરતાં તે અનંતગણો છે. આપણે એ વાયુસમુદ્રના તળીયાના જીવો છીએ. આ વાયુસમુદ્રમાં પણ વાદળાના અનેક બેટો, વાયુનાં ઝરણો વગેરે છે, તે બાબતમાં કાંઇક જાણવું હાનિકારક નથી.

વિમાન થોડું ઉચે જતાં તે વાદળાંને ભેદીને ઉડે છે. વાદળાંનું આવરણ આવતાં વિમાનીઓથી પૃથ્વી દેખાતી નથી, અથવા કદાચિત્ દેખાય તો નીચે અખંડ અનંત બીજી પૃથ્વી જેવી વાદળાંએ વીંટાએલી દેખાય છે. આ પૃથ્વીનો ગોળો વરાળ ભરેલા વાતાવરણે વીંટાએલો છે. જો બીજા ગ્રહોમાં જ્ઞાનવાળાં પ્રાણીઓ વસતાં હોય તો તેઓ પૃથ્વી ઉપરનું વાદળાંનું આવરણજ દેખી શકે; પરંતુ પૃથ્વી તેમને ઘણે ભાગે ન દેખાય. તે રીતે આપણે પણ બૃહસ્પતિ વગેરે ગ્રહોનાં વાદળાંનાં આવરણો કે જે તડકાથી તેજસ્વી થયેલાં હોય છે તેનેજ દેખી શકીએ છીએ. હાલના ખગોળવેત્તાઓનું આ રીતે અનુમાન છે.

આ રીતે પૃથ્વીથી સંબધરહિત થઇ વાદળાંના ઉપર સ્થિર થઇને જોઇએ તો સર્વત્ર જીવરહિત અને ગતિરહિત લાગે. મથાળે આકાશ ગાઢ અંધકારમય ! એ અંધકાર પણ આશ્ચર્યમય છે. આકાશ વસ્તુતઃ ગાઢ અંધકારમય છે. એનો રંગ ઘારો કાળો છે. અમાવાસ્યાની રાત્રિએ દીપરહિત ઘરમાં તમામ બારીબારણાં બંધ કરી જોતાં જેવો અંધકાર જણાય છે તેવોજ આકાશનો વાસ્તવિક રંગ છે. તેમાં સ્થળે સ્થળે પ્રચંડ તેજવાળા તારાઓ છે, પરંતુ તેના પ્રકાશથી અનત આકાશનો અનંત અંધકાર નષ્ટ થતો નથી; કેમકે એ બધા તારાઓ અત્યંત દૂર રહેલા છે. આમ છતાં પણ આપણે આકાશને અંધકારમય ન દેખતાં ઉજ્જવળ દેખીએ છીએ તેનું કારણ વાયુ છે. સૌ જાણે છે કે સૂર્યનો પ્રકાશ સાત રંગવાળો છે. પાસાવાળા લોલકના કાચથી એ રગો જૂદા દેખાય છે. વાયુ જડ પદાર્થ છે; પરંતુ એ પદાર્થ પ્રકાશને રોકતો નથી. વાયુ સૂર્યપ્રકાશના બીજા સાતે રંગોને આવવા દે છે; પરંતુ કાળા રંગને અટકાવે છે. એ અટકાવાયેલો કાળો રંગ વાયુથી પ્રત્યાઘાત પામે છે. એ પ્ર-

ત્યાઘાત પામેલા રંગવાળી પ્રકાશરેખા આપણી આંખોમાં પેસવાથી આપણને આકાશ ઉજ્જવળ નીલરંગનું દેખાય છે; અંધકારમય દેખાતું નથી. પરંતુ * પૃથ્વીથી જેટલું ઉંચે ચડાય તેટલા વાતાવરણના થરો ઓછા થતા હોવાથી ગગનનો ઉજ્જવળ નીલ વર્ણ તેટલા પ્રમાણમાં ઓછો દેખાય છે, અને આકાશનો કાળો રંગ તે પ્રમાણે વધારે વધારે દેખાતો જાય છે. આથી ઉંચે ચડતાં ગાઢ અંધકાર દેખાય એ વાત સ્પષ્ટ છે.

એ રીતે માથા ઉપર ગાઢ અંધકાર, પગતળે મોટાં શિખરવાળી પર્વતમાળાઓ પર શોભતાં વાદળાંઓ, તે પર્વતમાળાઓ પણ વાદળાંઓ જેવી અને વાદળો પણ પર્વત ઉપર પર્વત અને તેના ઉપર પર્વતની પેઠે દેખાય છે. આ વાદળોના પર્વત કોઇ તો વચ્ચેથી કાળા અને પડખાંએ તેજવાળા; કોઈ તેજે ભીંજાઇ રહેલા, કોઇ શ્વેત પત્થરે બનાવ્યા હોય તેવા; કોઇ જાણે હીરાથી બનાવેલા; આવા આવા વાદળોના પર્વત (મેઘો) માં થઇને વિમાન ચાલે ત્યારે નીચે મેઘ, ઉપર મેઘ, દક્ષિણે મેઘ, ઉત્તરે મેઘ, સંમુખમાં મેઘ, અને પાછળ પણ મેઘ જોવાય છે. કયાંક વળી વિજળી પણ ચમકે છે, કયાંક વાવાઝોડું થાય છે કયાંક વૃષ્ટિ થાય છે, તો કયાંક બરફ પણ પડે છે. મૉન્સ્યોર ફ્રોર્નવીલ, એક વાર એક મેઘમાંથી વિમાનમાં થઇ પસાર થતો હતો. તેનું કરેલ વર્ણન વાંચતાં સમજાય છે કે જેમ મોંગીરને રસ્તે પર્વતમાં પસાર થતાં વાદળાંનાં વૃંદોમાં ચાલવું પડે છે તેમ વાદળાંમાં વિમાનથી પસાર થતાં અનુભવવું પડે છે.

વિમાનથી આ વાદળાંના વૃન્દોમાં સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત અતિ આશ્ચર્યકારક દેખાય છે. પૃથ્વીમાં તેવો દેખાવ કયાંય દેખાવાનો સંભવ નથી. વિમાનમાં બેઠેલા અનેક માણસોએ એક દહાડામાં બે વાર સૂર્યાસ્ત જોયો છે, અને કોઇ કોઇએ એક દહાડામાં બે વાર સૂર્યોદય જોયો છે. એક વાર સૂર્યાસ્ત અને રાત્રિનો આરંભ દેખીને ફરી તેથી વધારે ઉંચે ચડતાં બીજીવાર સૂર્યાસ્ત દેખી શકાય; અને એક વાર સૂર્યોદય જોઇ ફરી નીચે ઉતરતાં તેજ દિવસનો ફરી વાર સૂર્યોદય દેખી શકાય.

વિમાન ઉપરથી જ્યારે પૃથ્વી ઉપર નજર નાખીએ છીએ ત્યારે તે મોટા ચિત્રપટ જેવી સપાટ દેખાય છે. ઉંચી મેડીઓ, વૃક્ષો, ટેકરા, ટેકરીઓ અને નીચેનાં વાદળાંઓ એ બધાંજ, જાણે સપાટ જમીન ઉપર ચિત્ર ચિતર્યાં હોય તેના જેવાં લાગે છે. મોટાં મોટાં શહેરો જાણે ગોઠવેલા નાના નાના ફોટોગ્રાફો ચાલ્યા જતા હોય એવો ભાસ થાય છે. મોટા મોટા દેશો નાનકડા નેસડા જેવા દેખાય છે. નદીઓ ધોળા લાંબા લૂગડા જેવી અને કોઇક તો કાળા સર્પો જેવી દેખાય છે. મોટાં વહાણો અને આગબોટો બાળકોએ રમત માટે બનાવેલાં હોડકાં જેવાં દેખાય છે, જેઓ લંડન અથવા પારીસ

*કોઈ કોઇ કહે છે કે વાયુમાં રહેલી વરાળથી પરાવર્તન પામતાં નીલ રંગનાં કિરણોને લીધે આકાશ ઉજ્જવળ નીલ રંગનું દેખાય છે.

ઉપર ઉડેલા છે; તેઓ નીચેનું દૃશ્ય જોઇ મુગ્ધ થયા છે; અને તે દેખાવની પૂરેપૂરી પ્રશંસા કરવા શક્તિમાન થયા નથી. ગ્લેશર સાહેબ લખે છે કે-"મેં લંડન ઉપર ઉડતાં ઉડતાં જોયું તો એકજ વખતે ત્રીશ લાખ માણસોનાં નિવાસગૃહો મને દૃષ્ટિએ પડયાં. રાત્રિસમયે એ મહા નગરીઓના રાજરસ્તા ઉપર પ્રકટેલી દીપમાળાઓ અત્યંત મનોહર લાગતી હતી."

જેઓ પર્વત ઉપર ચડયા છે તેઓ જાણે છે કે જેમ જેમ ઉંચે ચડાય તેમ તેમ ગરમી ઘટતી જાય છે. સીમલા, દાર્જીલીંગ વગેરે ટેકરીપર આવેલાં સ્થાનોની શીતળતાનું કારણ એજ છે; અને હિમાલય બરફનું અલય છે તે પણ તેજ કારણથી. આથી વિમાનમાં જેમ જેમ ઉંચે ચડતા જઇએ તેમ તેમ શીતળતા અનુભવાય છે. ગરમી, ઉષ્ણતામાપક-યંત્ર (થરમા-મીટર) વડે મપાઈ શકે છે, તે યંત્રમાં અંશો પાડેલા હોય છે. માણસના શરીરની ગરમીનું માપ ૯૮।। અંશ (ડીગ્રી) છે. ૨૨૦ ડીગ્રી ગરમીએ પાણીની વરાળ થાય છે. અને ૩૨ ડીગ્રી ગરમીએ પાણી બરફરૂપ બને છે.

પૂર્વના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ કહેતા કે, ૩૦૦ ફૂટ ઉંચે ચડતાં ગરમી એક ડીગ્રી ઓછી થાય છે. ૬૦૦ ફૂટ ચડતાં બે ડીગ્રી ઓછી થાય છે; પરંતુ ગ્લેશર સાહેબે બહુ વારની પરીક્ષાએ નક્કી કર્યું છે કે ઉંચે ગરમી ઘટવાનું પ્રમાણ આવા સરળ નિયમાનુસાર નથી. આસપાસની સ્થિતિ પ્રમાણે ગરમીની વધઘટ થાય છે. જેમકે વાદળાં હોય તો ગરમીનો ઘટાડો ઓછો થાય છે, કેમકે વાદળાં તાપ અટકાવી તેને શોષી લે છે. વળી દિવસના ભાગમાં જે રીતે ગરમીનો ઘટાડો થાય છે. તેવી રીતે રાત્રિમાં બનતું નથી. ગ્લેશર સાહેબે પરીક્ષાનું પરિણામ નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે:-

પૃથ્વી ઉપરથી ૧૦૦૦ ફૂટ લગીમાં વાદળાંવાળી સ્થિતિમાં ગરમી ૪.૫ ડીગ્રી ઓછી થાય છે, પણ વાદળાં ન હોય તો ૬.૨ ડીગ્રી ઘટે છે. ૧૦,૦૦૦ ફૂટ લગીમાં વાદળાંવાળી સ્થિતિમાં ગરમી ૨.૨ ડીગ્રી ઘટે, પણ વાદળાં ન હોય તો ૨ ડીગ્રીજ ઘટે છે. ૨૦,૦૦૦ ફૂટ ઉંચાઇએ વાદળાંવાળી સ્થિતિએ ગરમી ૧.૧ ડીગ્રી ઘટે, પરંતુ વાદળાં ન હોય તો ૧.૨ ડીગ્રી ઘટે છે. ૩૦,૦૦૦ ફૂટ ઉંચાઇએ કુલ ગરમી ૬.૨ ઘટે છે. ગરમી ઘટવાનો હેતુ ઉંચે જતાં ઠેકાણે ઠેકાણે બરફના કણો દેખાય છે, અને કયારેક તો તે વિમાનમાં પડે છે. ઉંચે ચડતાં શીતળતા ઘણીવાર વિમાનીઓને દુઃખદાયક થઈ પડે છે, એટલુંજ નહિ પણ ઘણીવાર તેમના હાથપગ અશક્ત બની જાય તેમાંનું ચેતન હરાઇ જાય છે.

વાતાવરણના ઉપરના ભાગમાં તાપ ઓછો હોવાનાં કારણો જોતાં તપેલા અથવા તપી શકે એવા પદાર્થોનો અભાવ એજ તેનું કારણ છે એમ સમજાય છે નહિ તો ઉપલક નજરે જોતાં એમ લાગે કે જેમ જેમ ઉપર ચડીએ તેમ તેમ સૂર્ય નજીક આવતો હોવાથી ગરમી વધારે લાગવી જોઇએ, પણ વિચાર કરતાં જણાય છે કે

ત્યાં તપે એવી વસ્તુ કયી ? ભૂમિ તો ઘણે છેટે રહી, વાયુ પણ ઘણો પાતળો રહ્યો, ત્યાં તપે શું ? દશબાર રૂનાં ધોકડાં એક બીજા ઉપર ગોઠવીને જોઇશું તો સૌથી ઉપરના ધોકડા કરતાં નીચેનું ધોકડું દબાઇ વધારે ઘાટું થયું હશે. તે પ્રમાણે નીચેનો વાયુ પણ ઉપરના વાતાવરણના થરોને લીધે ઘાટો રહે છે; અને ઉપરનો વાયુ હલકો રહે છે. પૃથ્વી ઉપર એક ચોરસઇંચ જગો ઉપર વાયુનો ભાર સાડાસાત શેર છે. આપણા માથા ઉપર રાતદહાડો એ હિસાબે વાયુનો ભાર આપણે વહન કરીએ છીએ, ત્યારે તેની કશી પીડા આપણને કેમ જણાતી નથી ? એનો ઉત્તર એ છે કેઃ–અગાધ જળમાં ફરતાં માછલાંને તેની ઉપર રહેલા અપાર જળનો ભાર જેમ લાગતો નથી, તેમ આપણને વાતાવરણનો ભાર જણાતો નથી. જે વાયુ ઘાટો હોવાથી ભારે હોય તે નીચે રહે છે, અને જે વાયુ પાતળો હોવાથી હલકો હોય તે ઉપર ચડે છે. વિમાનીઓએ પરીક્ષા કરીને જાણ્યું છે કે સાડાસાત માઇલ ઉંચે ચડયા પછી વાયુનો ભાર અર્ધો ઓછો થાય છે, અને પાંચ માઇલની ઉંચાઇએ ત્રિતીયાંશ ભાર લાગે છે. આથી જેમ જેમ ઉંચે જવાય તેમ તેમ શ્વાસોચ્છ્વાસ માટે અત્યંત કષ્ટ વધતુ જાય છે. મોન્સ્યુર-ફ્લેમેરી, દશ હજાર ફુટ ઉંચે ચડયો હતો તેથી તેને જે કષ્ટનો અનુભવ થયો, તે તે નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છેઃ—

"સાત વાગે મારા શરીરમાં કદિ ન અનુભવેલી એવી શીતળતા જણાવા લાગી. તેની સાથે મને તંદ્રા આવવા લાગી. શ્વાસોચ્છ્વાસ પણ મહા કષ્ટે લેવાતા. કાનમાં શં શં અવાજ થવા લાગ્યો, અને અધી મિનિટમાં તો મને હૃદ્રોગ થયો હોય એમ જણાવા લાગ્યું. કંઠ સુકાતો હતો. આથી મેં એક પ્યાલો પાણી પીધું. તેથી કાંઇક લાભ થયો. જે સીસામાં જળ હતું, તેનો બૂચ ખોલતાં જેમ શૅંપનના સીસાનો બૂચ ખોલતાંજ અવાજ થઇ બૂચ ઉડી દૂર જઇ પડે તેમ અહીં પણ થયું. આનું કારણ સહેલાઇથી સમજી શકાશે, તે ઠેકાણે માથાપરના વાતાવરણના થરોનો એક ભાગ ઓછો થયો હતો, અને તેથી વાયુનું દબાણ ઓછું થતાં સીસામાં રહેલા વાયુના બળે બૂચ ઉડી પડયો હતો."

બે ત્રણવાર ગગનમાર્ગમાં જા–આવ કરવાથી, આ બધાં કષ્ટો ટેવથી સહન થઇ શકે છે; પરંતુ વધારે ઉંચે જતાં સહનશીલ માણસને પણ કષ્ટ થાય છે. ગ્લેશર સાહેબ આ બધા કષ્ટોમાં બહુ સહનશીલ હતો; પરંતુ ૭ માઇલ ઉંચે જતાં તે પણ મરવા જેવો ચેતનારહિત થઇ ગયો હતો. ૨૯૦૦૦ ફુટ ઉંચે જતાં તેની દૃષ્ટિ જોવામાં અશક્ત થવા લાગી, અને થોડીવારમાં તો તે ઉષ્ણતામાપક યંત્રમાંની ડીગ્રીઓના આંકડા અને સામેની ઘડીયાળના કાંટાઓ જોવાને પણ શક્તિમાન્ રહ્યો નહિ. તેણે ટેબલ ઉપર પોતાનો એક હાથ રાખ્યો, જ્યારે હાથ રાખ્યો ત્યારે શક્તિપૂર્ણ હતો, પણ થોડીવાર પછી તે હાથ ઉઠાવવા અશક્ત બન્યો, તેની શક્તિ જાણે દબાઈ ગઇ. તેણે જોયું તો બીજો હાથ પણ આવીજ રીતે પરવશ દશામાં હતો. તેણે

પોતાનું શરીર હલાવ્યું; પરંતુ જણાયું કે તેને હાથપગજ નથી! ધીમે ધીમે તેનાં અંગો અશક્ત થઇ ગયાં, ડોક ભાંગી ગઇ હોય તેમ માથું ઢળી પડ્યું, અને આંખો એકદમ આંધળી બની ગઇ. આ રીતે તેને એકદમ મૃત્યુનો ભય લાગ્યો. પછી વિમાન ચલાવનારે વિમાન નીચે ઉતાર્યું; ત્યારે તે પાછો ચેતના પામ્યો.

વિમાન નીચે શી રીતે ઉતરે છે? તે હવે વિચારીએ–વિમાનની ગતિ બે પ્રકારની છે. પહેલી ઉંચેથી નીચે અથવા નીચેથી ઉપર બીજી ગતિ આસપાસની દિશાઓમાં. જેમ ગાડું, ઘોડું વગેરે આપણી ધારેલી દિશા તરફ ચાલે, તેમ વિમાન પણ ઇચ્છિત દિશાઓ ભણી ચાલી શકે એવાં અધીન બન્યાં નથી. × વાયુજ એનો ખરેખરો સારથી છે. તે જે દિશામાં વાતો હોય તે દિશાએ વિમાન ચાલે છે: છતાં ઉંચેથી નીચે કે નીચેથી ઉપર જવાની ગતિ મનુષ્યના હાથમાં રહે છે. વિમાનમાંનો ભાર ઓછો કરતાં તે ઉંચે ચડે અને આસપાસના વાયુ કરતાં ભારે થતાં વિમાન નીચું ઉતરે છે. વિમાન નીચેની હોડીમાં કેટલીક રેતીની થેલીઓ રાખે છે, તેમાંની કેટલીક ફેંકી દેતાં, પહેલાં કરતાં વિમાન હલકું થાય છે એટલે તેને ઉંચે ચડાવાય છે, અને જે હલકા વાયુથી વિમાન ભરેલું છે તેમનો કંઇક ભાગ કાઢી નાખતાં વિમાન નીચે ઉતરે છે. વાયુ કાઢવા માટે વિમાનના ઉપરના ભાગમાં એક છિદ્ર રાખે છે, અને તેનું મોં બાંધી રાખે છે. એ બાંધેલું મોં છોડતાં હલકો વાયુ થોડે થોડે બહાર નીકળે છે, અને વિમાન નીચે ઉતરે છે. [૧]

આસપાસની દિશાઓમાં વિમાનને ચલાવવું એ મનુષ્યને સ્વાધીન વાત નથી; પરંતુ તે વાયુની મદદ મેળવવા શક્તિવાન્ છે. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે વાતાવરણના જૂદા જૂદા થરોમાં જૂદી જૂદી દિશા ભણી વાયુનાં વહનો નિરંતર ચાલ્યા કરે છે. જ્યારે વિમાની પૃથ્વી ઉપર વાયુ દક્ષિણ તરફ વાતો જોઇ વિમાનમાં ચડે છે, ત્યારે થોડેજ ઉંચે ચડતાં તે જોઇ શકે છે કે એ થરનો વાયુ ઉત્તર દિશા ભણી વહે છે, વળી થોડે ઉડતાં પૂર્વ કે પશ્ચિમના વાયુનાં વહન આવે છે. કયા થરમાં કયે વખતે કયી દિશા ભણી વાયુ વહે, એ જો માણસો જાણી રાખે તો વિમાન મનુષ્યનું આજ્ઞાધીન થાય. જેઓ આ વિષયમાં નિપુણ છે તેઓ કયારેક કયારેક વાયુની ગતિ નક્કી કરી ઇચ્છેલી દિશાએ ગતિ કરી શકયા છે. ઇ૦ સ૦ ૧૮૬૮ ના ઑગસ્ટમાં મોન્ટ્સુર–ટીસોન્દર, કેલે નગરથી " નેપત્યુન " નામના વિમાનમાં ચડયો હતો. થોડે ઉંચે જતાં જોયું કે તેના વિમાનની ગતિ ઉત્તર સમુદ્ર તરફ થાય છે. આવા

× હવે તો આસપાસ કે નીચે ઉપર જવા આવવાની ગતિ ઉપર પણ કાબુ મેળવવામાં આવ્યો છે અને થઇ ગયેલા મહાન યુદ્ધમાં દરેક રાજ્યે એવાં હજારો વિમાનોના કાફલાનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

૧ વિમાનને ચલવવાની એ આગલી રીતોમાં તેમજ વિમાનોની રચનામાં પણ આ નિબંધ લખાયા પછીથી બહોળા ફેરફારો થઇ ગયેલા છે. મં

અનંત મહાસાગર ઉપર સાંજને વખતે મુસાફરી કરવી યોગ્ય ન હતી; પરંતુ ત્યાં બીજો એક પણ ઉપાય ન હતો. આ સંકટમાં તેણે નીચે જોયું તો નીચેનાં વાદળાં દક્ષિણ દિશામાં જતાં જોયાં, એટલે તેણે એકવીશ માઇલ સમુદ્ર ઉપર ગયા છતાં પણ વિમાનનો હલકો વાયુ થોડો ઓછો કરી વિમાનને નીચે ઉતાર્યું. વાયુના એ થરમાં દક્ષિણ દિશા ભણીનું વહન હતું તેમાં આવતાંજ વિમાન સડસડાટ દક્ષિણ દિશા ભણી ચાલ્યું, અને ફરી પાછુ ભૂમિપર આવ્યું; પરંતુ જો તેણે બુદ્ધિ ચલાવીને નીચે ઉતાર્યું ન હોત અને સંધ્યા થઇ રાત્રિનો અંધકાર આવ્યો હોત તો વાદળાંની ઘટનામાં નીચેનું ભૂમિતળ દેખી શકત નહિ એ દિશામાં તેનું વિમાન કયાં જાત ! અકસ્માત્ નીચે આવતાં તે ગંભીર સાગરમાંજ આવી પડત.

ઉત્તર સમુદ્રમાં ઉડતાં તેને કેટલાંક અદ્ભુત પ્રતિબિંબો દેખાયાં. તેણે જોયું કે સમુદ્રમાં જે બધી આગબોટો ચાલે છે તેનાં પ્રતિબિંબો ઉંચેનાં વાદળાંમાં દેખાય છે, એ વાદળાંમાં જાણે એવોજ સમુદ્ર ચીતરેલો છે. એ ચીતરેલા સમુદ્રમાં નીચેની વાસ્તવિક આગબોટો જેવી આગબોટો ચાલે છે, એ આગબોટોનાં તળીઆં ઉપર છે; અને મથાળાં નીચે છે. જાણે ઉંધી આગબોટો ચાલતી ન હોય ! આ પ્રમાણે એ મોટા દર્પણ જેવો મેઘરાશિ સમુદ્રનું પ્રતિબિંબ પણ ગ્રહણ કરી રહેલો છે.

મોન્સ્યુર ફ્લોમારિયે એક વધારે આશ્ચર્યકારક ચિત્ર પ્રતિબિંબમાં જોયું હતું. દિવસના ભાગમાં તે વિમાનમાં ચડયો હતો, અને પાંચ હજાર ફૂટની ઉંચાઇએ તેનું વિમાન હતું. તેણે પોતાનાથી સો ફૂટ દૂરનાં વાદળાંમાં એક બીજુંજ વિમાન જેયું એ બીજા વિમાનનો આકાર પણ પોતાના વિમાનના જેવોજ હતો. જેવો પોતાના વિમાનની નીચે સામાન અને હોડી બાંધેલી; તેવોજ પેલા બીજા વિમાનમાં પણ. એ વિમાનમાં પણ બે માણસો બેઠેલાં હતાં. વળી વધારે નવાઇની વાત તો એ હતી કે એ બે માણસના અવયવો પણ તેના વિમાનનાં માણસોના જેવાજ. આથી મોન્સ્યુર ફ્લોમારિયે આશ્ચર્ય પામી પોતાનો જમણો હાથ ઉંચો કર્યો તો સામે રહેલા વિમાનના ફ્લોમારિયે ડાબો હાથ ઉંચો કર્યો. આ વિમાનના બીજા માણસે પતાકા ઉડાવી તો સામેના વિમાનના બીજા માણસે પણ તેમ કર્યું. વળી વધારે આશ્ચર્યની વાત તો એ હતી કે એ સામેના વિમાનની હોડીની ચારે બાજુ અપૂર્વ રંગનું તેજ દેખાતું હતું. વચ્ચેના ભાગમાં લીલું અને શ્વેત રંગનું પ્રભામંડળ ચળકતું હતું. તેની પાસે ઓછું આસમાની પ્રભામંડળ ને તેની સમીપ પીળા રંગની ચટકીઓ. તેની પછી નારંગી અને લાલ રંગના પટ્ટા. એ પ્રમાણે રંગો દેખાઈ છેલ્લે તે વાદળાંમાં મિશ્રિત થઈ ગયા.

આ વૃત્તાન્ત વિસ્તારથી સમજાવવાનું આ નાના નિબંધમાં સ્થાન ન હોવાથી અહીં તો એટલુંજ કહેવું યોગ્ય છે કે વાદળાંમાં રહેલા જળકણોની અંદર સૂર્યનાં કિરણો પડવાથી આ રંગોની છટા જેવામાં આવતી હતી.

આ પૃથ્વીના શબ્દો સહેલાઇથી ગગનમાં ગતિ કરે છે, પણ તે બધી વખતે તો નહિજ. તેમજ બધા શબ્દોની ગતિ પણ સરખા પ્રમાણમાં ઉંચે થતી નથી. વાદળાં અવાજની ગતિનો રોધ કરે છે. ગ્લેશર સાહેબે ચાર મૈલ ઉંચેથી રેલવે ટ્રેનનો અવાજ સાંભળ્યો હતો, અને વીશ હજાર ફૂટની ઉંચાઇએથી તોપનો અવાજ તેને કાને પડયો હતો. એક કૂતરાનો અવાજ તેણે બે મૈલ ઉપરથી સાંભળ્યો હતો; પરંતુ ચાર હજાર ફૂટ ઉપરથી મનુષ્યોનો કોલાહલ સંભળાતો નથી. મોન્સ્યુર ફ્લેમારિયે આકાશમાંથી પૃથ્વી પરનાં વાજીંત્રોનો નાદ તો ઘણીવાર સાંભળતો, અને તેને એમ ભાન થતું કે જાણે વાદળોમાંથી કોઇ સુંદર પ્રકારનું સંગીત ચાલી રહ્યું છે !

ઘણાને માલૂમ છે કે જ્યારે પારીસને ઘેરો ઘાલ્યો હતો; ત્યારે વિમાન રસ્તે પારીસમાંથી ગામડાંના પ્રદેશમાં ટપાલ જતી. કેળવેલાં કબૂતરો એ વિમાનમાં ચડા-વાતાં. તેને પૂંછડે ઉત્તરો બંધાઇ આવતા. ભારના ઓછાપણા માટે એ બધા પત્રો ફોટોગ્રાફની મદદથી ઝીણા અક્ષરે લખાતા, એટલે એક મોટો પત્ર પણ જરીકમાં સમાઇ જતો. એ પત્રો વાંચતી વખતે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રનો ઉપયોગ થતો. આ સ્થળે સ્થળસંકોચને લીધે એ આશ્ચર્યકારક તત્ત્વો વિસ્તારથી અમે લખી શકતા નથી.

છેલ્લે એ કહેવાનું કે વિમાનો હજુ જવા આવવાના સાધારણ ઉપયોગમાં લેવાય, કે મરજી પડે તે સ્થળે લઇ જવાય એટલાં બધાં સ્વાધીન બન્યાં નથી. ગ્લેશર સાહેબ કહે છે કે વિમાનવડે હજુલગી એ ઉદ્દેશ સિદ્ધ થયો નથી. મનુષ્ય કદિ ઉડી શકશે કે નહિ ? તે વિષેનાં તત્ત્વોનું મોન્સ્યુર ફ્લેમારિયે વિસ્તારથી વિવે-ચન કરેલું છે. એક દહાડો મનુષ્યો અવશ્ય પક્ષી પેઠે ઉડી શકશે એમ તે જણાવે છે; પરંતુ તે પોતાને બળે તો નહિજ. જ્યારે મનુષ્યો પાંખો અથવા પાંખોનું કામ કરનારાં યંત્રો બનાવશે અને તેને વરાળ કે વિજળીના બળથી ચલાવશે, ત્યારે તે પંખીઓની પદવીને પ્રાપ્ત કરશે એવો સંભવ છે. દેગોમ નામના એક ફ્રેંચે માછલીના આકારના એક વિમાનની કલ્પના કરેલી છે. તેણે વિવેચન કરેલું છે કે તેની મદદથી મનુષ્યો ઇચ્છા પ્રમાણે આકાશમાર્ગે જા આવ કરી શકશે, પરંતુ એ જાતના વિમા-નથી હજુલગી કશું ફળ પ્રાપ્ત થયું નથી* તેથી અત્ર તેનું વર્ણન કરેલું નથી.

---

* આગળ ટીપણીઓમાં જણાવવામાં આવ્યા પ્રમાણે આ સર્વ બાબતો બની ચુકી છે, એટલુંજ નહિ પણ હિંદથી ઇંગ્લાંડ માત્ર બે દિવસમાં વિમાનોદ્વારા ટપાલ પહોંચાડવાની યોજના પણ એક વિદ્વાને જાહેર કરી હતી અને તેનો અમલ પણ કરવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રમાણે સર્વ હકીકત છતાં આ લેખ આ પુસ્તકમાં લેવો માત્ર એટલા માટે પણ સાર્થક છે કે એમાં વિમાનોની શોધનો પ્રથમથી અને જાણવા જેવો ઇતિહાસ હોવા સાથે વિમાનમાં ઉડનારને દેખાતા દેખાવો તથા અનુભવાતી બીજી બાબતોનું વર્ણન પણ સારૂં આપેલું છે. મંત્રી

ધૂલિ (ધૂળ)

ધૂળના જેવો સાધારણ પદાર્થ વિશ્વમાં બીજો નથી. પ્રોફેસર ટીન્ડોલે ધૂળના ઉપર એક લેખ લખ્યો છે. આ લેખ મોટો ને મુશ્કેલીથી સમજાય તેવો છે. તેને ટુંકમાં સહેલાઇથી સમજાવવો એ કઠણ કામ છે, જેથી અમે માત્ર ટુંકામાં ટીન્ડોલ સાહેબે કહેલા સિદ્ધાંતોનેજ અહીં લખીશુ. એ વિષે જેને વધારે જાણવાની ઇચ્છા થાય તેણે એ મૂળ નિબંધ વાંચવો.

૧–ધૂળ એ પૃથ્વીમાં સર્વવ્યાપક પદાર્થ છે. આપણે બધું ગમે તેટલું સ્વચ્છ રાખીએ તો પણ ધૂળ તેને છોડે તેમ નથી. ગમે તેટલી તમે મોટાઇ કરો પણ ધૂળથી તમે જરા પણ છૂટો નહિ. જે પવનને અત્યંત ચોકખો કહી વર્ણવે છે તે પણ ધૂળથી પરિપૂર્ણ છે. છાંયડામાં પડતાં ચાંદરણમાં જોશો તો જે ધુમાડા જેવું દેખાય છે તે શું છે? જે વાયુને તમે સ્વચ્છ કહો છો તેમાં પણ તે ધૂળનાં રજકણો તો ઉડતાંજ હોય છે. બધે વ્યાપેલું વાતાવરણ એ રીતે ધૂળથી ભરેલું છે. આ હકીકત જાણવા માટે પ્રોફેસર ટીન્ડોલના ઉપદેશની જરૂર નથી; કારણ તે સૌએ જોયેલી છે. પ્રોફેસર ટીન્ડોલે ઘણા ઉપાયોવડે વાયુને સ્વચ્છ કર્યો હતો. અનેક યંત્રોમાં પ્રવાહી-દ્રાવક પદાર્થો ભરી તેમાંથી વાયુને પસાર કરી–ગાળી–પરીક્ષા કરી હતી; પરંતુ છેલ્લે જણાયું કે એમ સ્વચ્છ કરેલો વાયુ પણ ધૂળથી પરિપૂર્ણ હોય છે. એ રીતે ધૂળ એ સર્વત્ર વ્યાપેલો અદૃશ્ય પદાર્થ છે, કેમકે તેના કણો બહુજ સૂક્ષ્મ છે. તાપમાં પણ તે દૂરબીનવડે જોઇ શકાતા નથી; પરંતુ તેનો રંગ વિજળીના દીવાના પ્રકાશ કરતાં પણ ઉજળો છે. જેણે વાયુમાં પ્રકાશનાં કિરણો નાખીને જોયું છે તેમને ધૂળનાં રજકણોનો ચળકાટ દેખાયો છે. ગમે તેટલા યત્ને લોકો સાફસૂફ કરે, પણ જ્યાં વાતાવરણજ ધૂળભરેલું છે, ત્યાં શી રીતે ધૂળને અટકાવી શકે? આથી ધૂળ નિવારણ કરવી અશક્ય છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. છાંયડામાં તેજનું ચાંદરણું પડતું ન હોય તો ઉડતી ધૂળ દેખાતી નથી, પરંતુ ત્યાં વિજળીનાં પ્રકાશનાં કિરણો નાખવામાં આવે તો ધૂળ દેખી શકાય છે. આપણે વાતાવરણમાંથી ક્ષણે ક્ષણે જે શ્વાસ લઇએ છીએ તે પણ ધૂળથી ભરપૂર હોય છે. વાયુમાં રહેલો ધૂળનો સમૂહ રાત્રિદિવસ બધી વસ્તુઓ ઉપર વરસ્યાજ કરે છે. પીવાનું પાણી આપણે ગમે તેટલું સ્વચ્છ કરીએ તોપણ ધૂળવાળુંજ રહેવાનું. નળમાંથી આવનારૂં પાણી ગમે તેટલી ગરણીઓ કે ફિલ્ટરો મૂકીને સ્વચ્છ કરવામાં આવે તોપણ તે ધૂળ રહિત બનતું નથી.

૨–એ ધૂળનો સમૂહ વાસ્તવિકરીતે ધૂળ નથી. તેનો મોટો ભાગ જીવન્ત પદાર્થો છે. ઉપર જે અદૃશ્ય ધૂળની વાત કહી, તેમાંનો ઘણો ભાગ ઝીણા ઝીણા જીવોનોજ છે. જે કણો જીવવાળા નથી તે ઘણે ભાગે ભારવાળા હોય છે અને તેથી

તે વાયુમાં ઉંચે ઉડી શકતા નથી. આપણે દરેક શ્વાસે સેંકડો આવા ઝીણા જીવો શરીરમાં લઇએ છીએ. પાણી સાથે હજારોને પી જઇએ છીએ. રાક્ષસની પેઠે અનેક જીવોને આપણે ખોરાકમાં લઇએ છીએ. લંડનમાં આઠ ગરણીઓ (ફીલ્ટરો) માં થઇને ગાળેલા પાણીને ટીન્ડોલ સાહેબે તપાસ્યું હતું, એ પરથી તેમણે એવો સિદ્ધાંત કર્યો છે કે "પાણીને સંપૂર્ણ રીતે ચોકખું કરવું, એ મનુષ્યની શકિતબહારનું કામ છે; જે પાણી સ્ફટિકના પ્યાલામાં હીરાની કણીઓ જેવું સ્વચ્છ લાગતું હોય તે પણ ધૂળ અને જીવોથી પૂર્ણ હોય છે."

૩–આ સર્વવ્યાપક ધૂળનાં રજકણો રોગોનાં મૂળ છે. હમણાં એવો મત પ્રચલિત થયો છે કે એક જાતનાં જીવન્ત રજકણોથી ચેપી રોગો ફેલાય છે. આ મત ભારતવર્ષમાં હજીલગી પ્રબળ છે. યૂરોપમાં એ હજી પ્રસરતો જાય છે. પ્રોફેસર ટીન્ડોલની ખાત્રી થઇ છે કે ચેપી રોગ ફેલાવાનું કારણ સજીવ રોગોત્પાદક જંતુઓ (મેલેરીયા) છે. આ રોગોત્પાદક જીવન્ત જંતુઓ વાયુમાં અને પાણીમાં મળેલાં હોય છે. ને તેદ્વારા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. પ્રાણીઓનું શરીર અસંખ્ય જંતુઓનું રહેઠાણ છે; જેમકે વાળમાં લીખો, પેટમાં કરમીઆ, અને ક્ષતમાં કીડા, એ મનુષ્યશરીરમાં રહેલાં અનેક જંતુઓનું ઉદાહરણ છે. પશુઓના ગાત્રમાં પણ જંતુઓનો નિવાસ છે. જીવતત્ત્વવેત્તાઓએ નક્કી કર્યું છે કે પૃથ્વીમાં, પાણીમાં ને વાયુમાં જેટલી જાતિના જીવો છે, તેના કરતાં વિશેષ જાતિના જીવો બીજાં પ્રાણીઓના શરીરમાં વાસ કરીને રહેલ છે. જેને આપણે રોગોત્પાદક જીવંત જંતુઓ (જર્મ્સ) કહ્યા છે. પ્રાણીના શરીરમાં પેઠેલાં રોગોત્પાદક જીવંત જંતુઓમાંથી તેવાંજ બીજાં જંતુઓ પેદા થાય છે. એ જીવોની ઉત્પાદકશકિત પણ અતિ ભયાનક હોય છે. જે પ્રાણીના શરીરમાં એ રીતે રોગોત્પાદક જીવંત જંતુએ પ્રવેશ કર્યો હોય તેને ચેપી રોગો થાય છે. જૂદા જૂદા રોગોનાં જૂદાં જૂદાં જંતુઓ છે. પ્લેગનાં જંતુઓ પ્લેગ ઉપજાવે છે, શીતળાનાં જંતુથી શીતળા નીકળે છે, ક્ષયનાં જંતુથી ક્ષય થાય છે, ને મેલેરિયાનાં જંતુથી મેલેરિયા જ્વર આવે છે.

૪–રોગોત્પાદક જીવંત જંતુઓથી માત્ર ચેપીરોગોનો ફેલાવો થાય છે એમજ નથી; પરંતુ ક્ષત (ઘા કે ચાંદું) રૂઝાય નહિ, પરૂ પેદા થાય, દુર્ગંધી ઉપજે, ને છેવટે રોગો અસાધ્ય જેવા થાય એ પણ જંતુઓનોજ પ્રભાવ છે. એ જંતુઓ ધૂળમાં રજકણોરૂપે રહેલા છે. ક્ષતનું મોં એવી રીતે ઢાંકી રાખવું કે જેથી અદૃશ્ય ધૂળનાં રજકણો તેમાં પ્રવેશી શકે નહિ. વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો ડૉકટરોનાં શસ્ત્રોની ધારદ્વારા પણ ક્ષતમાં ધૂળના કણ પ્રવેશ કરે છે. ડોકટરો ગમે તેટલાં શસ્ત્રો સ્વચ્છ કરે, પરંતુ અદશ્ય ધૂળના કણો તો કોઇ રીતે અટકાવી શકાતાંજ નથી. આનો એક સરસ ઇલાજ છે, ને ઘણે ભાગે ડોકટરો તેનોજ આધાર લે છે. એ ઇલાજ તે કાર્બોલિક એસિડ નામે એક પ્રવાહિ પદાર્થ છે. એ એસિડ રોગોત્પાદક

જંતુનો નાશ કરે છે. આ એસિડને પાણી સાથે મેળવીને જો ક્ષતના મોંપર સીંચવામાં આવે તો તેમાં પેઠેલાં તમામ રોગોત્પાદક જીવંત જંતુઓ મરણ પામે છે. ક્ષતના મોંપર ચોકખું રૂ બાંધવાથી પણ ઘણો લાભ થાય છે, કેમકે રૂ એ વાયુને સ્વચ્છ કરવાનો અને જંતુને અટકાવવાનો એક સરસ ઈલાજ છે.

आर्यजातिनुं सूक्ष्म शिल्प

કોઈ મનુષ્ય કહે છે કે આ સંસારમાં સુખ નથી. વનમાં ચાલો, ભોગ મૂકી દો ને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરો. કોઈ કહે છે કે એમ નથી. સંસાર સુખમય છે. ધૂર્તોની ધૂર્તવિદ્યાપર ધ્યાન ન દેતાં ખાઓ, પીઓ ને આનંદ કરો. જે લોકો સુખના અભિલાષી છે તેનામાં પણ મતભેદો છે. કોઈ કહે છે કે ધનમાં સુખ છે, કોઈ કહે છે કે મનમાં સુખ છે, કોઈ કહે છે કે ધર્મમાં સુખ છે, તો કોઈ કહે છે કે અધર્મમાં સુખ છે. કોઈને કાર્યમાં સુખ લાગે છે તો કોઈને જ્ઞાનમાં સુખ લાગે છે; પરંતુ એવો મનુષ્ય એક પણ નહિ હોય કે જેને સુંદરતામાં સુખ લાગતું ન હોય. સંસારમાં સૌ કોઈ સુંદર સ્ત્રીની ઇચ્છા કરે છે. સુંદર કન્યાનું મુખ જોતાં સૌનું મન પ્રસન્ન થાય છે. સુંદર બાળકને જોતાં સૌનું મન મુગ્ધ થાય છે. સુંદર પુત્રવધૂ મેળવવાને કોઇ કોઈ તો માથે કરજ કરે છે. સુંદર ફૂલો ચુંટી શય્યામાં રાખવાનું મન સૌને થાય છે. બહુ મહેનતે જે ધન મેળવ્યું હોય તે ખરચીને સુંદર મકાન બંધાવવાની અભિલાષા સૌ કોઇને હોય છે, અને એ મકાનમાં સુંદર સુંદર સામાન રાખી મકાનને સુંદર દેખાડવાને ઇચ્છતા ઘણાને જોયા છે. એને માટે કેટલાક તો દેવાં પણ કરે છે. સુંદર લૂગડાંલત્તાંથી સૌ કોઈ સુંદર દેખાવાનો યત્ન કરતાં જણાય છે. પંખીઓ પણ સુંદર દેખીને પળાય છે. બાગમાં પણ સુંદર વૃક્ષો વવાય છે ને સુંદર બાગ બનાવાય છે. સુંદર મુખનું સુંદર હાસ્ય જોવાને માટે સોના અને રત્નોનાં સુંદર આભૂષણો સુંદરીઓને પહેરાવાય છે. આમ સૌ રાતદહાડો સૌંદર્યની તૃષ્ણાએ પીડાતા જોવાય છે; પરંતુ કોઇએ કદિ પણ એ બાબતપર ધ્યાન આપેલું નથી; માટે અમે આ વાત અહીં આટલા વિસ્તારથી વર્ણવી છે.

આ સૌંદર્યની તૃષ્ણા જેવી બળવાન છે તેવીજ વખાણવા યોગ્ય અને પોષણ કરવા યોગ્ય છે. મનુષ્યનાં જેટલા પ્રકારનાં સુખો છે તેમાં આ સુખ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે; કેમકે પહેલાં તો તે પવિત્ર, નિર્મળ અને પાપના સંસર્ગ વિનાનું છે. સૌંદર્યનો ઉપભોગ એ કેવળ માનસિક ઉપભોગ છે; માનસિક સુખ છે. ઇંદ્રિયસુખની સાથે તેનો જરા પણ સબંધ નથી. એ સત્ય છે કે સુંદર વસ્તુ અનેક વખતે ઈંદ્રિયતૃપ્તિની સાથે સંબંધ રાખે છે, પરંતુ સૌંદર્યથી ઉપજેલું સુખ ઇંદ્રિયોની તૃપ્તિથી ભિન્ન છે.

રત્નજડિત સુવર્ણના પ્યાલાથી પાણી પીતાં જેવી રીતે તરસ મટી જાય છે તેવીજ રીતે માટીની કુલડીથી કે રામૈયાથી પાણી પીતાં પણ તરસ મટે છે, પરંતુ સુવર્ણના પ્યાલાથી જે કાંઇ આનંદ થાય છે તે સૌંદર્યજનિત માનસિક સુખ છે. બીજું તીવ્રતામાં જે સુખ છે તે સર્વના કરતાં ચડતુ છે; જેઓને કુદરતી પદાર્થોની શોભા જોવાનો શોખ છે અથવા જેઓ કાવ્યરસના ભોગી છે, તેઓ આ વાતનાં ઉદાહરણો છે. સૌંદર્યનો ઉપભોગ કરતાં જે સુખ ઉપજે છે તે એટલું તો તીવ્ર છે કે ઘણી વાર અસહ્ય પણ લાગે છે. વળી બીજા સુખો વારવાર ભોગવતાં તે પર કંટાળો આવે છે; પરતુ સૌંદર્યજનિત સુખ તો વારંવાર ×નવું નવુજ લાગી આનંદ આપ્યા કરે છે.

આથી જે મનુષ્યજાતિ માટે આ જાતનું સુખ વધારનારા છે તેમને મનુષ્યજાતિના ઉપકાર કરનારામાં સર્વથી ઉચ્ચ સ્થાન મળવું જોઇએ. એ સત્ય છે કે જે ભિખારી ખંજરી વગાડી, ભજન ગાઇ, મુઠી ભીખ લઇ ચાલ્યો જાય છે તેને કોઈ પણ માણસ મનુષ્યજાતિના ઉપર ઉપકાર કરનારો માનશે નહિ; પરંતુ જે વાલ્મીકિએ રામાયણ લખી કરોડો મનુષ્યોના અક્ષય સુખને માટે-ચિત્તના ઉત્કર્ષને માટે-દીર્ઘકાળ માટે ઉપાય કરેલો છે, તેને યશના મંદિરમાં યૂરોપના ન્યૂટન, હાર્વી, વૉટ અને જેનરથી નીચું આસન આપવું યોગ્ય ગણાય તેમ નથી. લૉકી, મેકોલે, વગેરે અનેક અસારગ્રાહી લેખકોના અનુયાયી થઇને ઘણા માણસો કવિના કરતાં તો જોડા શીવનાર મોચી ઘણ ઉપકારક છે એમ માનીને તેને ઉંચે આસને બેસારે છે, અને એવા મૂર્ખાના દલમાં હાલના કેટનાક અહીંના અર્ધશિક્ષિત યુવાનો પણ ભળે છે, પરંતુ તેઓએ સમજવું જોઇએ કે વિલાયતમાં રાજપુરુષમણિ ગ્લેડસ્ટન, સ્કોટલાંડમાં હ્યુમ, સ્મિથ, હંટર અને કાર્લાઇલ હોવા છતાં પણ વૉલ્ટર સ્કોટને સર્વના કરતાં ઉંચે સ્થાને બેસાડેલ છે.

મનુષ્યના અભાવોની પૂરણીને વાસ્તે જેમ નોખી નોખી શિલ્પવિદ્યાઓ છે; તેમ સૌંદર્યની આકાંક્ષાઓ પૂર્ણ કરવાને માટે પણ અનેક વિદ્યાઓ છે. સૌંદર્ય ઉત્પન્ન કરવાના વિવિધ ઉપાયો છે. એ 'ઉપાયોના ભેદ પ્રમાણે એ વિદ્યાઓએ ભિન્ન ભિન્ન રૂપો ધારણ કરેલાં છે.

આપણે જે જે સુંદર વસ્તુઓ જોઇએ છીએ તેમાં કેટલીક તો કેવળ રંગમાત્ર છે અન્ય કાંઇજ નથી; જેમકે આકાશ. કેટલીક વસ્તુઓમાં રંગ ઉપરાંત આકાર પણ હોય છે, જેમકે પુષ્પ. કેટલીક વસ્તુઓમાં રંગ ને આકાર ઉપરાંત ગતિ પણ હોય છે, જેમકે હરિણ. કેટલીક વસ્તુઓમાં રંગ, આકાર, ગતિ ને તે ઉપરાંત

× સૌંદર્યનું લક્ષણ બાંધતાં મહાકવિ માઘ પણ કહે છે કેઃ-" **क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः**" ક્ષણે ક્ષણે જે નવું નવુ લાગે છે તેજ રમણીયતા (સૌંદર્ય) નું સ્વરૂપ છે.

શબ્દ પણ છે; જેમકે કોયલ. મનુષ્યોમાં તો વર્ણ, આકાર, ગતિ શબ્દ અને તે ઉપરાંત અર્થયુક્ત વાણી પણ છે. આથી સૌંદર્ય ઉત્પન્ન કરવાની જે સામગ્રીઓ છે તેમાં વર્ણ, આકાર, ગતિ, શબ્દ અને અર્થવાળી વાણી શ્રેષ્ઠ છે

જે સૌંદર્ય ઉપજાવનારી વિદ્યાનો આધાર કેવળ વર્ણ (રંગ) માત્ર છે તે 'ચિત્રવિદ્યા ' કહેવાય છે.

જે સૌંદર્ય ઉપજાવનારી વિદ્યાનો આધાર આકાર છે, તેના બે ભેદ છે, સ્થાપત્ય, અને ભાસ્કર્ય. જડ વસ્તુઓના આકારનું સૌંદર્ય જે વિદ્યાનો ઉદ્દેશ છે તે 'સ્થાપત્ય ' કહેવાય છે, અને ચેતન કે ઉદ્‌ભિજ્જ (વનસ્પતિ) નું સૌંદર્ય જે વિદ્યાનો ઉદ્દેશ છે તે ' ભાસ્કર્ય ' કહેવાય છે.

જે સૌંદર્ય ઉપજાવનારી વિદ્યાનો આધાર ગતિ છે તે વિદ્યા ' નૃત્ય ' વિદ્યા છે.

જે સૌંદર્ય ઉપજાવનારી વિદ્યાનો આધાર શબ્દમાત્ર છે તેને ' સંગીત ' કહે છે.

વાક્યજ જેનો આધાર છે તે સૌંદર્ય ઉપજાવનારી વિદ્યાનું નામ 'કાવ્ય' છે.

આ રીતે કાવ્ય, સંગીત નૃત્ય, ભાસ્કર્ય, સ્થાપત્ય અને ચિત્ર, એ ૭ સૌંદર્યને ઉપજાવનારી વિદ્યાઓ છે એ છએ સૌંદર્ય ઉપજાવનારી વિદ્યાઓનું જે સમૂહવાચક નામ પ્રચલિત છે તેને " સૂક્ષ્મ શિલ્પ " એવું નામ આપવામાં આવેલું છે.

સૌંદર્ય ઉપજાવનારી આ છ વિદ્યાઓ મનુષ્યજીવનને શોભાવી સુખપૂર્ણ બનાવે છે. ભાગ્યહીન વર્તમાન ભારતવાસીઓના નસીબમાં આ સુખનો ઉપભોગ હજી લખેલો જણાતો નથી. આ 'સૂક્ષ્મ શિલ્પ' માથે તેમને મહાન વિરોધ લાગે છે. આ વિદ્યાઓ પ્રતિ આ દેશના લોકોનો બહુજ અનાદર કે તિરસ્કાર જણાય છે. આથી આપણા દેશના લોકો વાસ્તવિકરીતે સુખી થતુજ જાણતા નથી.

અમે સ્વીકારીએ છીએ કે આમાં બધો દોષ દેશના લોકોનો પોતાનોજ છે એમ નથી, એમાં કેટલોક દોષ અમારા સમાજની રીતિઓનો તથા સમાજની નીતિઓનો પણ છે. અમે બાપદાદાની ડહેલી છોડીને બહાર નીકળતાજ નથી. અમે અમારી ડહેલીમાંજ અનેક સંતાનોની ટુકડી લઇને કીડીઓની પેઠે ઉભરાયા કરીએ છીએ. આથી મુસાફરીના અભાવને લીધે સફાઇ અને સૌંદર્યનાં સાધનો અમે જોયાં પણ નથી કે જાણતા પણ નથી. કેટલોક દોષ અમારી ગરીબ હાલતનો પણ છે. સૌંદર્યનાં સાધનો ધનવિના મળી શકતાં નથી, અને ઘણાની પાસે ઘરસંસાર ચલાવવા પૂરતાં પણ નાણાં નથી. તેમાં વળી સમાજબંધનોને લીધે સ્ત્રીઓને પર્વો, માબાપના દહાડા ને વરસીઓ, તેમનાં શ્રાદ્ધો ને સંવત્સરીઓ, સ્ત્રીની અધરણી ને છોકરાનું જનોઇ વગેરે કરવાં પડે છે. એવા વ્યાવહારિક ખર્ચો કર્યા વિના અમને ચાલતુ નથી. પછી ભલે ભાડે લીધેલું મકાન શ્વાનશાળા જેવું હોય અને ગંદકીમાં દિનરાત પડયું રહેવું પડતુ હોય ! પણ વ્યવહારમાં એક રતિમાત્ર પણ કરકસર કરે તો માઠું લાગે ! એવી સામાજિક રીતિ છે. મરજી હોય તોપણ સમાજના

નિયમોનું હિંદુઓથી ઉલ્લંઘન બની શકતું નથી. કાંઈક દોષ હિંદુ આચારનો પણ છે, જેથી કિંમતી આરસપહાણનો ચોકો પણ ગાયના છાણે લીપ્યા વિના પવિત્ર ગણાતો નથી! એ આચારની કૃપાવડે સૂક્ષ્મ શિલ્પની દુર્દશા થાય તો તે સંભવિત છે.

આ બધી વાતો સ્વીકારતાં છતાં પણ અમે દોષથી મુક્ત થઈ શકીએ તેમ નથી. જે યૂરોપીઅન કલાર્કનું કામ કરી મહીને સો રૂપીઆના પગારમાં ગુજારો કરતો હશે તેના ઘરની શોભા અને સ્વચ્છતા જુઓ, અને બીજો એક વાણીઓ ગૃહસ્થ દર વર્ષે દુકાનમાં ૨૦,૦૦૦ નફો મેળવે છે તેના મકાનની શોભા ને સ્વચ્છતા નિહાળો; એટલે આપણા લોકોની સૌંદર્ય પ્રતિ કેટલી પ્રીતિ છે તે સમજાશે. આપણામાંથી પણ અત્યારે કોઈ કોઈ ધનાઢયો અંગ્રેજોની નકલ કરીને અંગ્રેજોની પેઠે મકાનો શણગારતાં શીખ્યા છે—કેમકે હિંદવાસીઓ નકલ કરવામાં તો સરસ છે—પરંતુ તેમનાં ચિત્રો, સ્થાપત્યો ને ભાસ્કર્યો જોતાંજ સમજાશે કે આ તે સૌંદર્યપ્રીતિના અંતરના સ્નેહે કામ કરેલું છે કે દેખાદેખીએ ભપકો મારેલો છે? આપણા લોકોને સૌંદર્યનો અનુરાગ નથી ને તેને લીધે સારા માઠાની પિછાન પણ નથી. અહીં તો સમજ એટલીજ કે મોંઘી વસ્તુઓ પ્રદર્શન માટે ભેગી કરવી, અને તે જેમ બને તેમ પુષ્કળ ભેગી કરી એટલે બસ. ભાસ્કર્ય ને ચિત્રની વાતને જવા દો. કાવ્યના સંબંધે પણ આપણા લોકોમાં ઉત્તમ કે અધમ પારખવાની શકિત જણાતી નથી. આ વિષયમાં તો શિક્ષિત અને અશિક્ષિત બંને સરખાજ જણાય છે; અથવા તો બહુજ થોડો ફેર છે. નૃત્ય અને ગીતની વિદ્યા તો હિંદમાંથી જાણે ચાલીજ ગઇ છે. સૌંદર્યનો વિચાર કરવાની શકિત તથા સૌંદર્યરસનો સ્વદ લેવાનું સુખ જાણે વિધતાએ આ દેશના હાલના લોકોના લલાટમાં લખ્યુંજ ન હોય એમ લાગે છે.

प्राचीन भारतवर्षनी राजनीति

મહાભારતના સભાપર્વમાં દેવર્ષિ નારદે યુધિષ્ઠિરને પ્રશ્ન પૂછવાને બહાને કેટલીક રાજનીતિનો ઉપદેશ કરેલો છે. તે ઉપરથી પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં રાજનીતિ કેટલી ઉન્નતિ પામી હતી તે સમજાય છે. વળી મુસલમાનો કરતાં હિંદુઓ ઉત્તમ રાજનીતિજ્ઞ હતા, એ સમજવામાં પણ સંદેહ નથી. પ્રાચીન રોમનો અને હાલના યુરોપિયનો સિવાય બીજી કોઇ જાતિએ એટલી ઉન્નતિ એ વિષયોમાં મેળવી નથી. ભારતવર્ષના રાજાઓ બીજી બધી જાતો કરતાં વધારે સમય પોતાના ગૌરવની રક્ષા કરી શક્યા હતા તેનું કારણ પણ તેઓની આ રાજનીતિજ્ઞતાજ હતું. હિંદુઓનો ઇતિહાસ જોઇએ તેવો મળતો નથી, એટલે એક એક રાજકર્તાનાં ગુણગાન કરી સો સો પાનાં લખવાનો બીજો કોઇ ઇલાજ નથી; પરતુ તેમનાં કરેલાં કાર્યો આપણે જે જોઇએ છીએ તે પરથી અનેક વાતો કરી શકાય તેમ છે. મૌર્યવંશી ચંદ્રગુપ્ત સાથે પૃથ્વીના કયા રાજપુરુષની તુલના કરી શકાય તે વિષે વિચારીએ. અલેકઝાંડર–સીકંદરે જીતેલા ભરતખંડના એક ભાગનો પુનરુદ્ધાર કરી તક્ષશિલાથી તામ્રલિપ્ત સુધીનું સામ્રાજ્ય મેળવી તેણે મહાન કીર્તિ સ્થાપેલી છે. વિશ્વવિખ્યાત સેલ્યુકસે પણ તેની તાબેદારી સ્વીકારી તેને પોતાની પુત્રી પરણાવી હતી. (વિવાહ તો હિંદુ હોઇને તેણે ઠીક કર્યો લાગે છે!) જગતના ઇતિહાસમાં સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરનારતરીકે ત્રણ જણા મશહૂર છે. શાર્લમાન, બીજો ફ્રેડરિક અને પહેલો પીટર. આ ત્રણ રાજાઓની પંક્તિમાં અલેકઝાંડર, નેપોલિયન કે ક્રોમ્વેલ બેસી શકે નહિ, કેમકે તેમની કીર્તિ તો તેમના મરણલગીજ ટકી છે અથવા તો ત્યાંલગી પણ નહિ. મહમુદ ગીજનીનું પણ તેમજ સમજવું. વળી આરબનું સામ્રાજ્ય તથા મોગલ સામ્રાજ્ય કોઇ એકજ માણસનાં સ્થાપેલાં હતાં નહિ, પરંતુ મગધનું સામ્રાજ્ય તો એક ચંદ્રગુપ્તેજ સ્થાપેલું ને તેના વારસોમાં સ્થાયી ટકેલું હતું; જેથી આપણે ચંદ્રગુપ્તને શાર્લમાન, ફ્રેડરિક અને પીટરની પંક્તિમાં ઉંચે સ્થાને બેસાડી શકીએ છીએ.

અમે ઉપર નારદનાં ઉપદેશવાક્યોસંબંધી જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાં એવાં અનેક તત્ત્વો છે કે રાજનીતિકુશળ અંગ્રેજો પણ જો તેને ગ્રહણ કરીને વર્તન કરે તો તેમને અવશ્ય લાભ થાય. આ બધાં રાજનીતિવચનોને અનુસારે હિંદુઓ સર્વત્ર સર્વ પ્રકારે ચાલતાજ, એવું કદાપિ કહેવાય નહિ; પરંતુ આવાં નીતિતત્ત્વો તેઓને સ્ફુર્યાં હતાં એ પણ થોડું વખાણવાયોગ્ય નથી. જે કારણે તેની ઉત્પત્તિ થઇ હોય તે કારણે તેનો કાંઇક ભાગ આચરણમાં પણ હોય એમાં સંશય કરવો યોગ્ય નથી. પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં રાજનીતિની કેટલે સુધી ઉન્નતિ થઇ હતી, તેની અહીં થોડી તપાસ કરવામાં હાનિ નથી. આ વિષે અમે નારદના વચનોમાંથી થોડું ઉતારશું.

આ હકીકત કોઈ કોઈ વાચકોએ કદાચ વાંચી હશે તોપણ એના ફરી વાચનમાં આનંદ આવશે.

નારદે પૂછ્યું: "મહારાજ! તમારા રાજ્યમાં ખેતી, વેપાર, કિલ્લાઓની મરામત પૂલો બાંધવા, આવકખર્ચ તપાસવાં, પ્રજાને ન્યાય આપવો, અને રાજ્યમાં ફરી પ્રજાની સ્થિતિ તપાસવી, એ આઠ પ્રકારનાં રાજ્યકાર્યો તો સારી રીતે ચાલે છે ને? +તમારા પ્રધાનોની ગુપ્ત મસલતો શત્રુના કપટી દૂતો જાણી જતા તો નથી ને? મિત્ર, શત્રુ અને તટસ્થ રાજાઓની બધી હીલચાલો તમે જાણતા તો રહો છો ને? સંધિ કે વિગ્રહની પ્રવૃત્તિ કરવામાં તમે સમય જોઇને વર્તો છો કે? ઉદાસીન અથવા તટસ્થ રાજાઓ તરફ મધ્યસ્થ ભાવ ગ્રહણ કરો છો કે? તમને અનુસરે એવા, વૃદ્ધ, ઉંચ કુળ ને જાતના, પવિત્ર સ્વભાવના, શકિતવાળા અને નિમકહલાલ માણસોને મંત્રિ-પદે રાખો છો કે?"

સર જ્યોર્જ કેમ્પબેલ સાહેબે પોતાને અનુસરતા માણસને મંત્રી તરીકે પસંદ કર્યો હતો; જેથી દેશના લોકો તેનાપર નારાજ થયા હતા; પરંતુ તે કહેતો કે નારદવાક્ય મારી તરફેણમાં છે. હાલના ભારતવર્ષના નેતાઓને એવા દીર્ઘદર્શી વૃદ્ધ મંત્રીઓ દેશને નસીબે મળી શકતા નથી; પરંતુ યૂરોપમાં નારદવાક્યનું પાલન થતું જણાય છે. પ્રિન્સ બિસ્માર્ક, ગ્લેડસ્ટન, ડીઝરાઇલી વગેરે તેનાં ઉદાહરણો.

વળી નારદે પૂછ્યું:—

"એકલા અથવા બહુ માણસો સાથે મળીને તો મસલતો કરતા નથી ને? રાજ્યની મસલતો (મંત્રો) રાજ્યમાં ફેલાઇ જતી તો નથી ને?×"

આપણા રાજકર્તાઓ આ રાજનીતિ પ્રમાણે કાર્ય કરે છે. ફેરમાત્ર એટલો છે તેમની મસલતો (મંત્રો) નો દેશમાં ઝાઝો ફેલાવો થાય તે તેઓ ઠીક માને છે ને તેથી તેને ન્યુસોમાં પ્રસિદ્ધ કરે છે.

વળી નારદે પૂછ્યું કે:—

"તમે ÷ થોડી મહેનતે મહાલાભ તરત મેળવો છો કે?"

અમારો એ આગ્રહ છે કે પ્રાચીન ઋષિઓનું આ વાક્ય હાલના પ્રત્યેક રાજ કર્તાએ સુવર્ણના અક્ષરે લખાવી પોતાનાં કાર્યાલયોમાં નજરે પડે તેમ ચોંટાડવું જોઇએ.

+ कच्चिन्न कृतकैर्दूतैर्ये चाप्यपरिशंकिताः ।
त्वत्तो वा तव चामात्यैर्भिद्यते मंत्रितं तथा ॥
मित्रोदासीनशत्रूणां कच्चिद् वेत्सि चिकीर्षितम् ।
कच्चित् संधिं यथाकालं विग्रहं चोपसेवसे ॥(सभापर्व अ.५।२४।२५)

× कच्चिन्मंत्रयसे नैकः कच्चिन्न बहुभिः सह ।
कच्चित्ते मंत्रितो मंत्रो न राष्ट्रं परिधावति ॥ ५ । ३०॥

÷ कच्चिदर्थान् विनिश्चित्य लघुमूलान् महोदयान् ।

વળી નારદ પૂછે છે કે:—

"ખેડુતો પોતાની મુશ્કેલીઓ કે દાદ ફરિયાદો તમને રૂબરૂ મળીને સીધી રીતે કહી શકે છે કે?" *

સ્વામી તરફ સ્નેહ ન હોય તો આ રીતે બનવું અસંભવિત છે એમાં સંદેહ નથી. હાલના ઘણાખરા રાજ્યકર્તાઓ અને અમલદારો હજીસુધી આ નીતિનું તત્ત્વ અનુભવવા શક્તિમાન થયેલા નથી.

તે પછી નારદ પૂછે છે કેઃ—

"આરંભવાનાં કાર્યોની તપાસ માટે પહેલેથી ધર્મ અને શાસ્ત્રને જાણનારા વિચક્ષણ પંડિતોનો મત લઇને તે પછીજ કાર્યો આરંભાય છે કે?"

અંગ્રેજો આ નીતિતત્ત્વને સારી રીતે અનુસરે છે. બધાં કાર્યો આરંભતા પહેલાં કમીશન નીમાય છે. તેઓ એમ શામાટે કરે છે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ઉપરનું નારદ-વાક્ય આપે છે.

વળી નારદ પૂછે છે કે:—

"હજારો મૂર્ખ આપીને તેના બદલામાં તમે એક વિદ્વાનને ખરીદો છો?" ×

અમે આ વાતને અનુમોદન આપી શકતા નથી. પૃથ્વીનાં કાર્યોનો નિર્વાહ મૂર્ખો-દ્વારાજ થાય છે. એક વિદ્વાન શા ખપમાં આવે? મીલ પાર્લામેન્ટમાં ફતેહમંદ થઇ શકયો નહોતો; અને વેસ્ટમિનિસ્ટરમાંથી તેને દૂર જવું પડ્યું હતું. બોનાપાર્ટે લા-પ્લાસને વિદ્વાન જાણી ઉંચે હોદ્દે બેસાડયો હતો, પરંતુ લાપ્લાસ કાર્ય કરવામાં અશક્ત નીવડી દૂર કરાયો હતો. લોકોમાં વિનોદવાર્તા ચાલે છે કે એક વિદ્વાન પોતાની વંધ્યા સ્ત્રી આપી તેને બદલે દુઝણી ગાય લાવ્યો હતો! વળી રાજપુરુષો, અપ્રિય બોલનારા તથા પોતાના મતને વળગી રહેનારા વિદ્વાનને રજા આપીને આજ્ઞા પાળ-નારા મૂર્ખોનેજ ગ્રહણ કરવાનાં. નારદે કહ્યું છે કે કોઇ વાર વિપત્તિ આવી પડે તો વિદ્વાન માણસ અનાયાસે તેનો ઉપાય કરવા સમર્થ થાય છે. એ વાત ભલે સત્ય હો; પરંતુ વિદ્વાનનો ઉપયોગ તો વિપત્તિ વખતેજ હોય છે. સુખના દિવસોમાં મૂર્ખો ખપના છે ને દુઃખના દિવસોમાં પંડિત ખપનો સમજવો.

આગળ જતાં નારદ પૂછે છે કે:—

"તમે તમારા બધા કિલ્લાઓ ધન, ધાન્ય, પાણી ને શસ્ત્રોથી પરિપૂર્ણ રાખો છો કે? તેમાં કારીગરો તથા યોદ્ધાઓ હમેશાં સાવધાનતાથી રહે છો કે?+"

---

* कच्चिन्न सर्वे कर्मान्ताः परोक्षास्ते विशंकिताः ।
सर्वे वा पुनरुत्सृष्टाः संसृष्टं चात्र कारणम् ॥५ । ३२॥

× कच्चित् सहस्रैर्मूर्खाणामेकं क्रीणासि पंडितम् ॥
पंडितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्यान्निःश्रेयसं परम् ॥५।३५॥

\+ कच्चिद्दुर्गाणि सर्वाणि धनधान्यायुधोदकैः ॥

બ્યુટીની હાર પહેલાં અંગ્રેજોએ જો આ વાતનું સ્મરણ રાખ્યું હોત તો તેઓ આવી વિપત્તિમાં આવત નહિ. સર હેન્રી લૉરેન્સ આ વાત સમજતો હતો તેથીજ તે લખનૌની રેસીડેન્સીનું રક્ષણ કરી શકયો હતો.

વળી આગળ પૂછે છે કેઃ—

"પ્રચંડ શિક્ષા કરીને પ્રજાને તમે ઉશ્કેરતા તો નથી ને?÷"

યૂરોપીઅનો થોડા વખતથીજ આ વાત સમજ્યા છે; ને તેથી ફક્ત એક પૈસાની ચોરી માટે પ્રાણદંડ લગીની જે ભયંકર સજાઓ થતી તે ઈંગ્લાંડમાંથી હમણાંજ બંધ કરાઈ છે.

વળી આગળ પૂછે છે કે—

"સેનાને બરાબર વખતે પગાર ચૂકવવામાં વિલંબ તો કરતા નથી ને?+"

વિલંબ કરવાથી લાભ થવો તો બાજુપર રહ્યો, પરંતુ સેનાદ્વારાજ પગલે પગલે પગલે અનિષ્ટ થવાનો સંભવ છે, ને તેથી કેટલીકવાર હુલ્લડ થવાનો પણ સંભવ છે. આ નીતિથી વિપરીત આચરણે ચાલવાથીજ કાર્થેજનું રાજ્ય નષ્ટ થયું; નહિ તો રોમ કદિ પણ કાર્થેજનો નાશ કરી શકત નહિ.

વળી પૂછે છે કેઃ—

"તમારા રાજ્યમાં ઉચ્ચ કુળના મોટા મોટા માણસો તમારા તરફ પ્રીતિવાળા છે કે? તેઓ તમારે માટે યુદ્ધમાં પ્રાણત્યાગ કરવાને પણ સંમત છે કે?×"

આ નીતિવાક્યનું ઉલ્લંઘન કરવાથી સ્ટુઅર્ટ વંશ નાશ પામ્યો છે. ભારતના રાજપુરુષોને આ તત્ત્વ નવાઈ જેવું લાગશે, પરંતુ લૉર્ડ કાર્નવૉલિસે આ તત્ત્વ સમજીનેજ જમાબંધી સ્થાયી કરી છે; લૉર્ડ કેનિંગે હિંદના રાજાઓને દત્તક પુત્ર લેવાની સંમતિ આપી છે; અને લૉર્ડ લીટન બીજું કાંઇ કરી શકયો નહિ તો ચાંદ વહેંચીને પણ પ્રસન્નતા મેળવવાની પદ્ધતિ યોજી ગયો છે.

પછી નારદ પેન્શન આપવાની સલાહ આપતાં પૂછે છે કેઃ—

"મહારાજ! જેઓ તમારા ભલા માટે કાળનો કોળીઓ થયા છે અથવા દુર્દશાગ્રસ્ત થયા છે, તેમનું તથા તેમનાં સ્રીપુત્રોનું તમે ભરણપોષણ કરો છો કે?*"

कच्चित्प्राणांस्तवार्थेषु संत्यजन्ति सदा युधि ॥५।५०॥

÷ कच्चिन्नोग्रेण दंडेन भृशमुद्विजसे प्रजाः ॥-५।४४॥

+ कच्चिद् बलस्य भक्तं च वेतनं च यथोचितम् ।
संप्राप्तकाले दातव्यम् ददासि न विकर्षसि ॥५।४७॥

× कच्चित्सर्वेनुरक्तास्त्वां कुलपुत्राः प्रधानतः।
यंत्रैश्च परिपूर्णानि तथा शिल्पिधनुर्धरैः ॥५।३६॥

* कच्चिद् दारान् मनुष्याणां तवार्थे मृत्युमीयुषाम् ।
व्यसनं चाभ्युपेतानाम् बिभर्ति भरतर्षभ ॥५।५४॥

ક્ષિપ્રકારિતા (ત્વરાથી હલ્લો કરવા) વિષે પૂછે છે કે:—

"તમે તમારા શત્રુને વ્યસનમાં આસક્ત જોઈ, તથા તમારો પોતાનો ભંડાર, સેના ને વિચાર (મસલત) નું બળ તપાસીને ત્વરાથી શત્રુ ઉપર હલ્લો કરો છો કે?÷"

ઘણા પ્રધાનોવાળા રાજ્યકર્તાએ આ તત્ત્વ સારી રીતે સમજવાનું છે. "ત્વરા" કોને કહેવી? એ વાત પહેલો નેપોલિયન સમજ્યો હતો. તેણે મેળવેલા વિજયો તેની આ બુદ્ધિનુજ ફળ હતું. ત્રીજો નેપોલિયન ત્વરાથી પ્રુશીઆ ઉપર ચડી ગયો ખરો, પરંતુ પહેલા નેપોલિયનની પેઠે પોતાનો ભંડાર, સેના ને મસલતો, એ ત્રણ પ્રકારના બળનો તેણે બરાબર ઉપયોગ કર્યો નહોતો, તેથી નારદવાકયનો ભંગ થતાં તે નાશ પામ્યો.

સમદષ્ટિ રાખવાવિષે નારદ પૂછે છે કે.—

"જેમ માતાપિતા પોતાનાં બધાં સંતાનો ઉપર સમાન સ્નેહ રાખે છે તેમ તમે પણ સમદૃષ્ટિ રાખીને સમુદ્રરૂપી મેખલાવાળી પૃથ્વીનુ રક્ષણ કરો છો કે? +"

ભારતવર્ષના રાજ્યકર્તાઓએ આ નારદ વાક્યનો બહુજ આદરપૂર્વક અભ્યાસ કરવો જોઇએ. નીચે લખેલી વાત પ્રિન્સ બિસ્માર્કને ઉપયોગી થઇ શકત.

નારદ પૂછે છે કે:—

"પોતાના સૈન્યનું સામર્થ્ય અને ચંચળતા જોઇને તથા તેને પહેલેથીજ પગાર વગેરે ચૂકાવીને તમે યોગ્ય વખતે શત્રુ સાથે વિગ્રહ આરંભો છો કે?"

નીચેની વાતને અમે સંમતિ આપતા નથી; પરંતુ ચૌદમા લુઇએ તે સાંભળી હોત તો તે અવશ્ય સંમતિ આપત.

"શત્રુના પક્ષમાં ફુટ (ભેદ) પાડવા માટે તેના મોટા મોટા સેનાપતિઓને તમે યોગ્ય ધન આપો છો કે?"

નીચેની વાત જો ગ્રેગરીના ધ્યાનમાં હોત તો તેને અવશ્ય લાભ થાત.

"*જિતેંદ્રિય બની તમે પહેલાં તમારા મનને જીતી પછીજ તમારા ઇંદ્રિયાસક્ત શત્રુઓને પરાજિત કરવા પ્રયત્ન કરો છો કે?"

વળી પૂછે છે કે:—

"શત્રુના રાજ્યપર ચડાઇ કરતાં પહેલાં તમે તમારા પોતાના દેશનો દૃઢતાથી બંદોબસ્ત કરો છો કે?"

÷ कच्चिद् व्यसनिनं शत्रु निशम्य भरतर्षभ ।
अभियासि जवेनैव समीक्ष्य त्रिविधं बलम् ॥५।५७॥

+ कच्चित्त्वमेव सर्वस्याः पृथिव्याः पृथिवीपते ।
समश्चानभिशंक्यश्च यथा माता यथा पिता ॥५।५८॥

* कच्चिदात्मानमेवाग्रे विजित्य विजितेंद्रियः ।
परान् जिगीषसे पार्थ प्रमत्तानजितेंद्रियान् ॥५।६०॥

× × × × ×

પૃથ્વીમાં જે જે સરદારો થયા તેમાં હાનીબલ સર્વોત્તમ સરદાર હતો; પણ આ વાત યાદ ન રાખવાથી તે સર્વસ્વ ખોઈ બેઠો હતો.

વળી પરાજિત શત્રુ સાથેના વ્યવહારસંબંધમાં નારદે પૂછ્યું છે કેઃ—

"પરાજય પમાડેલા રાજાને ફરીને તમે તેના સ્થાન ઉપર સ્થાપન કરો છો કે ?÷"

રોમનો એમ કરતા અને ભારતવર્ષમાં અંગ્રેજોએ તેમ કર્યું છે, ને તેથીજ એ બને સામ્રાજ્યોનો આટલો બધો વિસ્તાર થયો છે.

નીચેનાં વાક્યો રાજાની દેહરક્ષા માટે પૂછેલાં છે. નારદ પૂછે છે કેઃ—

"+તમે પોતે જાતે તમારી આંતરિક સ્થિતિનું, અંગરક્ષકોથી તમારા અંગનું અને સેનાથી અંગરક્ષકોનું રક્ષણ કરો છો કે ?"

ત્યારપછી "બજેટ" અને "એસ્ટીમેટ" વિષે નારદ પૂછે છે કેઃ—

"*આવક ને ખર્ચ નોંધનારા તથા સાચવનારા માણસો પાસેથી તમે રોજ રોજ હિસાબ તપાસો છો કે ?"

આપણે જાણતા હતા કે આ પદ્ધતિ ભારતવર્ષમાં વિલ્સન સાહેબેજ ઉપજાવી છે, પણ તેમ નથી.

વળી પૂછે છે કેઃ—

"તમારા રાજ્યમાં રહેલા ખેડુતો સંતોષપૂર્વક જીંદગી ગાળે છે કે ?"

નારદ જેમ આ પ્રશ્ન યુધિષ્ઠિરને પૂછે છે તેમ અમે આ પ્રશ્ન ભારતવર્ષના રાજ્યપ્રતિનિધિઓને પૂછીએ છીએ.

બધા જાણે છે કે "ઇરીગેશન ડીપાર્ટમેન્ટ" ભારતવર્ષમાં એક નવુંજ ખાતું ખોલાએલું છે, પણ તેમ નથી.

એ સંબંધમાં પણ નારદ પૂછે કેઃ—

"×રાજ્યમાં ઠેકાણે ઠેકાણે જળ ભરેલાં તળાવો અને સરોવરો તમે ખોદાવેલાં છે કે? ખેતીનું કામ વરસાદ ન હોય તોપણ ચાલી શકે છે કે ?"

આ વાત હાલના રાજ્યકર્તાઓ લક્ષ્યમાં રાખતા હોય તો દુકાળમાં દેશની દુર્દશા થાય છે તે ન થાય.

÷ कच्चिद् भयादुपगतं क्षीणं वा रिपुमागतम् ।
युद्धे वा विजितं पार्थ पुत्रवत्परिरक्षसि ॥५।५५॥

\+ कच्चिदाभ्यंतरेभ्यश्च बाह्येभ्यश्च विशांपते ।
रक्षस्यात्मानमेवाग्रे तांश्च स्वेभ्यो मिथश्च तान् ॥५।६८॥

* कच्चिच्चायव्यये युक्ताः सर्वे गणकलेखकाः ।
अनुतिष्ठंति पूर्वाह्णे नित्यमायं व्ययं तव ॥५।७२॥

× कच्चिद्राष्ट्रे तडागानि पूर्णानि च बृहंति च ।
भागशो विनिविष्टानि न कृषिर्देवमातृका ॥५।७७॥

નીચેનાં વાક્યો પ્રતિ બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટ ધ્યાન આપશે તો અમારા વિવેચનથી લાભ થશે. નારદ પૂછે છે કેઃ—

"તમારા ખેડુતોના ઘરમાં બી અને અનાજનો અભાવ તો નથી ને? આવશ્યક્તા હોય તો ખેતીવાડીની વૃદ્ધિનેમાટે અનુગ્રહરૂપે તેમને નિર્વાહ જેટલુંજ ધીરો છો કે?"

અત્યારે આ નિયમનો અભાવ હોવાથી આ દેશના ખેડુતો વેપારીઓ પાસે વેચાયેલા છે. વળી વેપારીઓ પણ વખતોવખત તેમને ધીરતા નથી. આથી ઘણા ખેડુતો અન્નના અભાવે ટળવળે છે. ખેતીની નબળાઇને યોગે તેઓ શાખરહિત થયા છે. વળી બે પગો (મનુષ્યો) અશક્ત થતાં ચાર પગો (પશુઓ) પણ કામ કરી શકતાં નથી. ઘણાક (જેઓ અર્થશાસ્ત્ર જાણતા નથી તેઓ) કહેશે કે રાજાઓ જો વેપાર કરે તો કેમ? પણ રાજાઓ ધીરધારનો વેપાર કરે તેમાં પ્રજાનું અનિષ્ટ છે. અર્થશાસ્ત્રની રીતે પણ તેમાં મુશ્કેલી છે; તે આપણે સમજીએ છીએ.મહાભારતકાર આ વાત જાણતા હતા. એટલા માટે તેમણે આ વાક્યમાં મહાન ત્રણ નિયમો મૂકેલા છે. પહેલુ "આવશ્યક્તા હોય તો" ધીરવાનું કહ્યું છે. એનો અર્થ એ છે કે જે અટકી બેઠેલો હોય તેનેજ આપવુ. જેને વેપારીની પાસેથી દેવારૂપે રકમ મળી શકે તેવુ હોય તેને આપવાનું અહીં કહેલું નથી. એટલે રાજાએ એવો વેપાર કરવાનો નથી. રાજા ન આપે તો જેઓની દુર્દશા થાય તેમ હોય તેવાઓનેજ આપવાનું છે. બીજું "અનુગ્રહરૂપે" આપવું. એની મતલબ એ છે કે વેપારીઓની પેઠે વ્યાજવટાવનો ફાયદો મેળવવાની ઇચ્છાથી ધીરધાર કરવાનું નથી. આવા લેણાનો કાંઇક ભાગ વસુલ ન થાય તો છૂટ મૂકવાનો પણ તેમાં આશય છે. "ખેતીવાડીની વૃદ્ધિને માટે" ધીરવું. એમ શામાટે? જો આવો નિયમ ન હોય તો ગમે તે માણસો બીજા પ્રયોજને દેવું કરે એવો સંભવ છે. લુચ્ચાઓનું બધે સ્થળે અસ્તિત્વ છે, એટલે નાણાં લઇને પાછાં દેવાં છે કોને? આવા વિચારના માણસો પણ હોવાનો સંભવ છે. ત્રીજુ નિર્વાહ જેટલુંજ નાણું આપવુ. વધારે નહિ મતલબ કે પ્રજાના જીવનનિર્વાહ માટે જેટલી આવશ્યકતા છે તેટલુજ રાજાએ ઋણરૂપે આપવું. તેથી વધારે ધીરવું તે તો વેપારીનું કામ છે. આ ત્રણ નિયમોવડે અર્થશાસ્ત્રવેત્તાઓની બધી શંકાઓનું સમાધાન થશે. પ્રાચીન હિંદુઓ અર્થશાસ્ત્રમાં વિચક્ષણ હતા એમ આ ઉપરથી સમજાય છે.

નીચેનું નીતિતત્ત્વ અંગ્રેજો હજુ શીખ્યા નથી. એ ન શીખવાથી તેમને હાનિ છે. નારદ પૂછે છે કેઃ—

"× હે મહારાજ! બરાબર વખતે જાગૃત થઇને, યોગ્ય વસ્ત્રાલંકારો સજીને, મંત્રીઓથી વીંટાઇને દર્શનની ઇચ્છા રાખનાર પ્રજાવર્ગને દર્શન તો આપો છો ને?"

× कच्चिदर्थयसे नित्यं मनुष्यान्समलंकृतः ॥
उत्थाय काले कालज्ञैः सह पांडव मंत्रिभिः ॥५।८६॥

જે રાજાને પ્રજાવર્ગ ક્યારેય દેખી શકતો નથી તેના તરફ પ્રજાનો પ્રેમભાવ શી રીતે જાગૃત થાય? વિશેષે કરી આ દેશના લોકોનો તો એ સ્વભાવજ છે. રાજાનું દર્શન પ્રજાને દુર્લભ થતાં તેમનાં બધા પ્રકારના દુઃખો અને તેમની દશા રાજા બરાબર જાણી પણ શકતા નથી. હિંદુ રાજાઓની પેઠે મુસલમાન બાદશાહો પણ આ વાત સમજતા હતા. અત્યારે આખા વરસમાં જ્યાં એકજ દરબાર કે 'લેવી' ભરાય છે ત્યા હિંદુ અને મુસલમાન રાજાઓ હમેશાં દરબાર ભરતા.

વળી નારદ પૂછે છે કેઃ—

"દુર્બળ શત્રુને તમારા બળે અતિશય પીડતા તો નથી ને+?"

તેમ કરવાથી દુર્બળ શત્રુ પણ મરણીઆ થઈ ઉઠે છે. આજ દોષને લીધે સ્પેનનો બીજો ફિલિપ ઈંગ્લાંડથી "નીચેના પ્રદેશ"માં ભાગી ગયો હતો ઈંગ્લાંડ અમેરિકાથી બહિષ્કૃત થયું તે પણ આજ કારણને યોગે.

પછી નારદ પૂછે છે કે —

"દુષ્ટ, નુકસાન કરનારા, લોભી સ્વભાવના અને શિક્ષાપાત્ર ચોરો મુદ્દામાલ સાથે પકડાયા હોય તેઓ ક્ષમાનો લાભ તો મેળવી શકતા નથી ને?×"

જે દેશમાં જ્યુરીનો રિવાજ છે તે દેશના રાજપુરુષોને પણ આ પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ.

નારદ જે ચૌદ રાજ્યદોષો વર્ણવે છે તે પણ સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય છે.

"નાસ્તિકતા, અસત્ય, ક્રોધ, પ્રમાદ, દીર્ઘસૂત્રતા, જ્ઞાનવાન સાથે ન મળવું, આલસ્ય, ચિત્તની ચંચળતા, નિરંતર દ્રવ્યચિંતા, નિરર્થક વાર્તાલાપ, નિશ્ચિત કરેલી બાબતોનો આરંભ ન કરવો, ગુપ્ત મસલતો ન સાચવવી, સારાં કામોનો આરંભ ન કરવો કે તે બંધ કરવા." આ ચૌદ* રાજદોષો છે.

હવે માત્ર એકાદ વાત કહી આ વિષય બંધ કરીશું, નારદ પૂછે છે કે.—

+ कच्चिन्न दुर्बलः शत्रुर्बलेन परिपीडितः ॥
मंत्रेण बलवान्कश्चिदुभाभ्यां च कथंचन ॥५।२४॥

× दुष्टो गृहीतस्तत्कारी तज्ज्ञैर्दृष्टः सकारणः ।
कच्चिन्न मुच्यते स्तेनो द्रव्यलोभान्नरर्षभ ॥५।१०५॥

* नास्तिक्यमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम् ।
अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं पंचवृत्तिताम् ॥
एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च चिंतनम् ।
निश्चितानामनारंभं मंत्रस्यापरिरक्षणम् ॥
मंगलाद्यप्रयोगं च प्रत्युत्थानं च सर्वतः ।
कच्चित्त्वं वर्जयस्येतान् राजदोषांचतुर्दश ॥५।१०७।१०८।१०९॥

‘ +આંધળા, મૂગાં અપગ બુદ્ધિહીન ત્યાગી અને અનાથોનુ તમે પિતા જેવા બની પાલનપોષણ કરો છો કે ?”

આવાં સુદર તત્ત્વોવાળી અને આ સમયે પણ આદર આપવા યોગ્ય અનેક વાતો એમા કહેલી છે

पृथ्वी उपर माणसो केटलां वर्षोथी वसे छे ?

જેમ પાણીના પરપોટા પાણીમાજ લય પામે છે, તેમ પૃથ્વીમા મનુષ્યો જન્મે છે અને મરે છે અત્યારે પૃથ્વી ઉપર જે મનુષ્યો છે તેમને પિતા છે અથવા હતા, તે પિતાઓને પિતા હતા અને તેઓના પણ પિતા, પ્રપિતા અને પ્રપિતામહ હતા એ રીતે અનત મનુષ્યોની પૂર્વજ પરપરા થઇ છે, અને ગઇ છે વળી ભવિષ્યમાં પણ જ્યાસુધી સમજાય છે ત્યાંલગી થયાજ કરશે એનો આરભ કયાંથી ? જગતના આરભ સાથેજ મનુષ્યોનો આરભ છે, કે પૃથ્વી થયા પછી મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થઇ છે ? પૃથ્વીમાં મનુષ્ય કયારથી વસે છે ?

ખ્રિસ્તીઓના પ્રાચીન ગ્રથ પ્રમાણે તો જગત્ ઉત્પન્ન થયા પછી ચારપાંચ દિવસે મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થઈ છે જે દહાડે પરમેશ્વરે કુભારની પેઠે કાદવ લઇને પૃથ્વી ઘડી તેને છઠ્ઠેજ દહાડે તેણે મનુષ્ય વગેરેના પૂતળાં ઘડ્યાં ! યૂરોપીય વિદ્વાનો અનુમાન કરે છે કે તે આજથી ૬૦૦૦ વર્ષ પહેલાંની વાત છે પરતુ એ વાત ઉપર બીજા ખ્રિસ્તીઓ પણ વિશ્વાસ કરતા નથી અમારા ધર્મપુસ્તકોની વાતોપર અમે પણ એ રીતે શ્રદ્ધાહીન બન્યા છીએ વિજ્ઞાનના પ્રવાહમા બધે સ્થળે ધર્મ-પુસ્તકો ડૂબી ગયા છે પરતુ અમારા ધર્મગ્રથમાં કયાંય એવી વાત નથી કે, આજે કાને, ૬૦૦ વર્ષ પહેલાં, કે ૬૦૦૦ હજાર વર્ષ પહેલા આ બ્રહ્માંડ રચાયુ છે ! હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે કોટાનકોટી વર્ષો પહેલા પણ જગત્ હતુજ. હાલના યૂરોપીય વિજ્ઞાનનો પણ એજ મત છે

ત્યારે પહેલા કદિ જગતનો પ્રારભ થયેલો કે નહિ ? કોઇ કોઇ કહે છે કે સૃષ્ટિ અનાદિ છે એટલે કે પૃથ્વીનો પ્રારભ નથી પરતુ જગત્ એક ક્રિયામાત્ર છે કોઈ વખતે કાંઇ કાંઇ ક્રિયા થતી એટલોજ તેનો અર્થ છે આથી જગત્ અનાદિ એમ કહેવામાં કશો અર્થજ નથી જેઓ કહે છે કે “ જગત્ થયુ છે, નાશવત છે, વળી થશે એવી રીતે અનાદિ કાળથી થયા કરે છે ” તેઓ પ્રમાણરહિત વિષયમા વિશ્વાસ કરે છે એ વાતનુ કશુ નૈસર્ગિક પ્રમાણ નથી.

“ शत्रुजच जगत्सर्वं सह पुत्रैं कृतारंमाभि ”

\+ कच्चिदधांश्च मूकांश्च पंगूत्व्यंगानवाधवान् ।
पितेव पासि धर्मज्ञ तथा प्रव्रजितानपि ॥५।१२४॥

"પોતાના પુત્રો સાથે સર્વ જગત્ સર્જ્યું."

ઈત્યાદિ વચનોવડે સૂચવેલું છે કે–"જગત્સૃષ્ટિ અને માનવસૃષ્ટિ એકજ વખતે થઈ છે." એવાં વાક્યો હિંદુ ગ્રંથોમાં ઘણાં જોવાય છે. જો એ વાત યથાર્થ હોય, તો જે વખતે ચંદ્ર અને સૂર્ય વગેરે રચાયાં, તે વખતે પણ મનુષ્યો હોવાં જોઇએ. વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ આ બાબતમાં શાં શાં પ્રમાણો એકઠાં કર્યાં છે ? તેજ કહેવાનો આ નિબંધમાં ઉદ્દેશ છે.

હજુ સુધી વિજ્ઞાનમાં એટલી શક્તિ પ્રાપ્ત થઇ નથી કે, જગત્ અનાદિ છે કે સાદિ, તેનો તે નિશ્ચય કરી શકે. કોઇ કાળે આ નિશ્ચય થશે કે નહિ, તે પણ સંદેહની વાત છે. તોપણ "જગત્ અત્યારે દેખાય છે તેવે રૂપે તો આગળ તે નહોતું" એટલું કહેવાને વિજ્ઞાન શક્તિમાન્ છે. વિજ્ઞાન કહી શકે છે કે "આ પૃથ્વી અત્યારે જેમ ધાન્યવાળી, વૃક્ષવાળી, સાગરવાળી, પર્વતવાળી, જીવોવાળી અને ગામો તથા નગરોવાળી દેખાય છે, તેવી પહેલાં નહોતી; તેમજ ગગન પણ અત્યારે સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાગણોથી ભરપૂર દેખાય છે, તેવું એક દિવસે નહોતું. ત્યારે દિવસ નહોતો, જળ નહોતું, જમીન નહોતી, વાયુ નહોતો, સૂર્ય નહોતો, ચંદ્ર નહોતો; પરંતુ જેવડે આ ચંદ્ર, સૂર્ય તારા વગેરે થયાં છે તે હતું. જે વડે સમુદ્ર, નદી, વન અને વૃક્ષો થયાં છે અને જે વડે તૃણ, લતા, પુષ્પો, પક્ષીઓ અને માનવો થયાં છે, તે એ સમયે હતું. તેનું રૂપાંતર થઇને આ બધું થયું છે." ક્યારે થયું ? શી રીતે થયું? એ વિજ્ઞાન કહી શકતું નથી, છતાં તે સંબંધે એટલું કહી શકે છે કે "એ બધું નિયમ પ્રમાણે થયું છે. ક્ષણિક ઇચ્છા પ્રમાણે નહિ." જે નિયમોમાં હજુલગી જડ પ્રકૃતિ વશવર્તી રહેલી છે, તે બધા નિયમોનાં ફળરૂપે આ તમામ રૂપાંતરો થયેલાં છે અને હજુ એ રીતે રૂપાંતરો થયાજ કરે છે, જે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ક્ષણે ક્ષણે જગતમાં રૂપાંતર થયા કરે છે તે જોતા કરોડો વર્ષ પછી પૃથ્વી અત્યારે છે તે રૂપે શું રહેશે ? ના નહિ.

શી રીતે એ રૂપાંતરો થાય છે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ઘણો જાણીતો હોય છે. અમે લાપ્લાસના મતની વાત કહીએ છીએ. લાપ્લાસનો મત નાનકડી નિશાળના વિદ્યાર્થીઓ પણ જાણે છે. અહીં અમે તે ટુંકામાંજ વર્ણવીશું. સૂર્ય અને તેની આસપાસ ફરતા ગ્રહો, ઉપગ્રહો અને ધૂમકેતુઓ વગેરેની ઉત્પત્તિ વર્ણવતાં લાપ્લાસ કહે છે કે, "પહેલાં સૂર્ય, ગ્રહ, ઉપગ્રહ વગેરે નહોતાં, પરંતુ સૂર્યમાળાની સીમા પર્યંત સર્વ સ્થળે વ્યાપેલાં તેનાં પરમાણુઓ રહેલાં હતાં. જડ પરમાણુઓમાં જે આકર્ષણ, સંકોચન વગેરે ગુણો છે તે તમામ ગુણો એ પરમાણુઓમાં રહેલા હતા. એ પરમાણુઓનો સમૂહ તેના મધ્યકેન્દ્રને વીંટાઇને ચારે તરફ ફરતો હતો, અને પોતામાં રહેલી ગરમીનો ઘટાડો થતાં ક્રમે ક્રમે સંકોચ પામતો હતો. સંકોચન વખતે આ પરમાણુઓ પોતાના મધ્યભાગને જોડાઇ રહેલાં હતાં, એટલે કે મધ્ય-

બિન્દુ ઉપર જેમ કોઇ વસ્તુ ભ્રમણ કરે છે તેમ આ તમામ પરમાણુઓ મધ્ય-બિન્દુ ઉપર ભ્રમણ કરતાં હતાં. વળી એ પરમાણુમાંથી જે ભાગો વિયુક્ત થયા તે પણ પોતાની પહેલાંનીજ દિશાના વેગ પ્રમાણે મધ્યબિન્દુ ઉપર ભ્રમણ કરતા હતા. જે કારણથી વરસાદનું ટીપું ગોળ બને છે તેજ કારણે આ નોખાં પડેલાં રજકણના વિભાગો ગોળાકાર થતા હતા. એ રીતે એ પરમાણુઓમાંથી આ ગોળાકાર સૂર્ય, ગોળાકાર ગ્રહો અને ગોળાકાર ઉપગ્રહો ઉત્પન્ન થયા છે.

જો એમ માનીએ કે આદિમાં આકાર વિનાનાં પરમાણુઓથી જગત વ્યાપેલું હતું અને બીજું કશું નહોતું તો તેનાથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે પ્રચલિત નૈસર્ગિક નિયમને આધારે સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, ઉપગ્રહ ધૂમકેતુ એ તમામ એ રજકણોમાંથીજ બનેલાં છે; અને ઇશ્વરની સ્વૈચ્છિક આજ્ઞા પ્રમાણે બનેલાં નથી. આ બીના વિસ્તારથી સમજાવવાનું આ સ્થળ નથી; પણ જેઓએ હર્બર્ટ સ્પેન્સરનો "નિહારિકામાંથી ઉપજતા પદાર્થો" વિષેનો આશ્ચર્યકારક નિબંધ વાંચ્યો હશે તેઓ સમજ્યા હશે કે સ્પેન્સરે માત્ર આકારરહિત પરમાણુઓને સ્વીકારી તેમાંથીજ જગતના તમામ પદાર્થો સિદ્ધ કરેલા છે. હર્બર્ટ સ્પેન્સરની બધી વાતો પ્રમાણવાળી ન હોઇ શકે, પરંતુ તેનું બુદ્ધિકૌશલ્ય તો આશ્ચર્યકારકજ છે.

આજ રીતે જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે એવું નૈસર્ગિક પ્રમાણ મળતું નથી. તેમ આ રીતે સૃષ્ટિ થઇ નથી એવું પણ નૈસર્ગિક પ્રમાણ મળતું નથી. એટલે લાપ્લાસને મતે એ વાત પ્રમાણવિરુદ્ધ ન *મનાય; તેમજ તે અસંભવિત પણ નથી. એ મત સંભવિત અને યુક્તિવાળો છે, તેથી તે પ્રમાણ વિનાનો હોય તોપણ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે.

આ મત સ્વાભાવિક હોવાથી સ્વીકારવામાં આવેલું છે કે આદિમાં પૃથ્વી હતી કે નહિ, સૂર્યમાંથી પૃથ્વી ફેંકાઇ વિખૂટી પડી છે. જ્યારે પૃથ્વી સૂર્યમાંથી નીકળી નોખી પડી, ત્યારે તે બાષ્પરાશિ (વરાળનો જથ્થો)રૂપ હતી, નહિતો તે ફેંકાઈ નોખી પડી શકે નહિ; આથી પૃથ્વીની સહેલી સ્થિતિ તપેલા વરાળના ગોળારૂપે હતી.

એક તપેલો વરાળનો ગોળો આકાશમાં બહુ કાળ ભ્રમણ કર્યા કરે તો શું થશે? પહેલાં તેમાંથી ગરમી ઓછી થશે. જ્યાં જરા પણ ગરમી હોતી નથી, જ્યાં ગરમીને આધાર આપનાર કશી વસ્તુ હોતી નથી, જે ભાગ અસહ્ય ઠંડીવાળો છે, તેવા આકાશમાં ફરતાં ફરતાં એ તપેલા બાષ્પરાશિમાંથી અવશ્ય ગરમીનો નાશ થશે; અને ગરમીનો નાશ થતાં શું થશે?

પાણીની વરાળ તો શું કોઇએ જોઇ છે, સર્વ જણે જોયું છે કે વરાળ ઠંડી થતાં પાણી થાય છે, અને પાણી ટાઢું થતાં બરફ થાય છે. બધા પદાર્થોનો આ સાધા-

*કૉમ્ટ, મીલ, સ્પેન્સર વગેરે આ મતને અનુમોદન આપે છે; પણ સર જૉન હર્સેલ કહે છે કે આ મત પ્રમાણવિરુદ્ધ છે.

રણ નિયમ છે. જે પદાર્થ બહુ તપેલી અવસ્થામાં અને વરાળરૂપે હોય, તેમાંથી જો ગરમી ઓછી થાય તો તે પ્રવાહીરૂપે થાય છે, અને પ્રવાહી રૂપમાંથી પણ ગરમી ઓછી થતાં ઘનરૂપ થાય છે. આ નૈસર્ગિક નિયમ પ્રમાણે પૃથ્વીનો એ વરાળરૂપી ગોળો ક્રમે ક્રમે ગરમી ઘટતાં પ્રવાહી બન્યો, અને બહુ કાળે ઘનરૂપ થયો.

પૃથ્વીનો ગોળો ઘનરૂપ થયા છતાં પણ કેટલોક કાળ તે લાલચોળ સ્થિતિમાં હતો. હાલનાં પ્રાણીઓ રહી શકે તેટલી તેમાં શીતળતા આવલી નહોતી. કાળે કરીને પૃથ્વી ઉપરનું પડ અત્યારે ટાઢું થયું છે, તોપણ હજુ પૃથ્વીના ઉંડાણના ભાગમાં અત્યંત ગરમી છે; ભૂસ્તરવેત્તાઓએ અનેક ઉદાહરણોથી આ વાત સિદ્ધ કરેલી છે.

પૃથ્વીનો (બાષ્પરાશિ) ગોળો ઠરીને, તથા ઘનરૂપ બનીને, તેનાપર પ્રાણીઓ રહી શકે તેવી સ્થિતિમાં આવતાં લાખો યુગો ચાલ્યા ગયા છે; એમાં સંદેહ નથી. સૌને એ વાત તો અનુભવથી વિદિત છે કે કડાયામાં તૈયાર કરેલા દૂધપાકને ચૂલાપરથી ઉતાર્યા પછી તેનાપર ચડી શકાય તેવી ઠંડી તર જામતાં-પણ કેટલો વખત ચાલ્યો જાય છે? આથી સમજાયું હશે કે પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ પછી પણ તેનાપર લાખો યુગોલગી જીવસૃષ્ટિ તથા વનસ્પતિ હતી નહિ.

જેઓ ભૂસ્તરવિદ્યા સહજસાજ જાણે છે તેઓને માલૂમ છે કે પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર અનેક પ્રકારની માટી અને પત્થરનાં પડો રહેલાં છે. આ પડોને ખોદતાં ખોદતાં આપણે નીચે ઉતરીએ તો સૌની નીચે એક જાતના પથ્થરો નીકળે છે; તેમાં પડની રચના હોતી નથી.

પડની રચના વિનાના આવા પથ્થરો ઉપર બીજા પ્રકારનાં પત્થરના, માટીનાં, ગેરૂનાં કે કોલસાનાં પડો બંધાયાં હોય એવું જોવાય છે. આવા થરોની રચના જોતાં એવાં પ્રમાણો મળી આવે છે કે તેના ઉપર કોઇ કાળે સમુદ્ર હતો. આ પડોમાંના કેટલાંક તો સમુદ્રતળે વસનારાં ઝીણાં ઝીણાં જીવડાંનાં શરીરસમૂહનાંજ બનેલાં દેખાય છે. ચાક અથવા ચૂનાના પથ્થરનું જે પડ યૂરોપમાં અને એશિયાના ભાગમાં નીકળે છે તે આ જાતનાં સમુદ્રતળનાં જીવડાંની રચના છે. અત્યારે જોવામાં આવતા અનેક પર્વતો પણ કેવળ ચૂનાના પથ્થરના છે, ને આગળ કહ્યું તેમ એ પથ્થર તે સમુદ્રતળનાં જીવડાંના મૃત શરીરનો સમૂહમાત્ર છે.

આ પ્રમાણે ચાક, ગેરૂ વગેરેના થરો એક વખતે સમુદ્રને તળીએ હતા. વખત જતાં ત્યાંથી સમુદ્ર ખસી ગયો અને તળીઆનો ભાગ સુકાઇ જમીન બની. પૃથ્વીની અંદર ઉનો ઓગળેલો જે રસ રહેલો છે તે જ્યારે બહાર નીકળવાનું જોર કરે છે ત્યારે જમીનને ઉંચી કરે છે, અને કોઇ વાર જ્વાળામુખીરૂપે દશ્ય થાય છે. આવી રીતે જે જમીન ઉંચી થાય ત્યાંથી દરીઓ દૂર ખસી જાય છે. નીચાણના ભાગમાં સાગરનું જળ ભરાય છે. વળી સમુદ્રમાં રહેલી માટી, જીવજંતુઓ વગેરે જામી ત્યાં નવા થરો રચાય છે. જે સ્થળેથી સમુદ્ર ખસી ગયો ત્યાં વૃક્ષો ઉગે, જીવજંતુ અને પ્રાણીઓ પેદા

થાય અને ત્યાં તેવી જાતના થરો બંધાય. વળી એવા થરોપર જે જાતનાં વૃક્ષો અને પ્રાણીઓ રહેતાં હોય તેના દેહાવશેષવાળા નવા થરો થાય. આ થરોમાં જે પ્રાણીઓ ચગદાયાં કે દટાયાં હોય તેનાં હાડકાં નાશ પામતાં નથી; પરંતુ દીર્ઘ કાળના દબાણને લીધે તે એક જાતના પત્થર જેવાં બની જાય છે. એવાં અસ્થિ-પાષાણોને ફૉસિલ કહેવાગાં આવે છે.

ઉપર જે વાત કહી તે પરથી સમજાયું હશે કે:—

(૧) સૌની નીચે પડરહિત પથ્થરનું તળીયું છે, અને તેના ઉપર ચાક, ગેરૂ વગેરેના થરો જામેલા છે.

(૨) થરની પરંપરા એ પાછળ પાછળનો સમય સૂચવે છે, જે થર સૌની નીચે તે પહેલાંના સમયનો, અને જે થર તેની ઉપર તે પાછળના વખતનો બનેલો સમજવો.

(૩) જે થરમાં જે પ્રાણીઓનાં ફૉસિલો મળી આવે, તે થરની રચનાકાળે તેવી જાતનાં પ્રાણીઓ વર્તમાન હતાં એમ સમજવું. જો કોઇ થરમાં કોઇ એવા પ્રકારના પ્રાણીનું ફૉસિલ કયાંય પણ મળી શકતું ન હોય તો તે થરોની રચનાકાળે તેવાં પ્રાણી હતાં નહિ એમ સમજવું.

(૪) ધારો કે કોઇ થરમાં क નામના પ્રાણીનું ફૉસિલ મળતું હોય, પણ ख નામના પ્રાણીનું ફૉસિલ મળતું ન હોય; પરંતુ ख નામના પ્રાણીનું ફૉસિલ તો ઉપરના થરમાં મળતું હોય તો એ વાત સિદ્ધ છે કે ख નામનું પ્રાણી क નામના પ્રાણી પછી ઉપજ્યું.

સૌથી નીચેના પડવિનાના પથ્થરોમાં કોઈ પણ જાતના પ્રાણીનું ફૉસિલ મળતું નહિ હોવાથી સિદ્ધ થાય છે કે પૃથ્વીના પહેલા પડવખતે કોઇ પ્રાણીઓ હતાં નહિ. તે સમયે પૃથ્વી પ્રાણીરહિત હતી. નીચેના થરોમાં જ્યાં જ્યાં બીજાં પ્રાણીઓનાં ફૉસિલ દેખાય છે ત્યાં પણ મનુષ્યના અસ્તિત્વનું કશું ચિન્હ મળતું નથી. મનુષ્ય તો શું પણ નાનાં મોટાં ચોપગાં પ્રાણીઓનાં ફૉસિલ પણ મળતાં નથી. સૌથી નીચેના પછીના થરોમાં પહેલાં ઝીણાં ઝીણાં જીવડાંનાં ફૉસિલો મળે છે. તેમાં મુખ્ય ભાગે સીપોનાં ફૉસીલ મળે છે.આથી આદિ પ્રાણિ તરીકે વિચારીએ તો પૃથ્વી ઉપર સૌ પહેલાં સીપમાં રહેનારાં જંતુઓની સૃષ્ટિ થઇ.

તે પછીના થરોમાં માછલાંનાં ફૉસિલ દેખાય છે. વળી ક્રમે ક્રમે ઉપલા ઉપલા થરોમાં જતાં સર્પ જાતિનાં ફૉસિલો નજરે પડે છે. પૂર્વકાળના સર્પો બહુજ ભયંકર દેખાય છે. એવા આશ્ચર્યજનક લંબાઇવાળા અને ભયંકર સર્પો અત્યારે આપણા જોવામાં આવતા નથી. સર્પોની સૃષ્ટિ પછી આંચળવાળા પ્રાણીની સૃષ્ટિ દેખાય છે. ક્રમે ક્રમે હાથી, રીંછ, ગેંડા, સિંહ અને હરિણ જાતિની ઉત્પત્તિ દેખાય છે; તથાપિ ત્યાં મનુષ્યોનાં ફૉસિલ દેખાતાં નથી. મનુષ્યનું ચિન્હ તો સૌથી ઉપરના થરમાં અર્થાત્ હાલની માટીમાં દેખાય છે; અથવા તેની નીચેના એકાદ થરમાં કદાચિત્ મનુષ્યનું

ચિન્હ દેખાય છે. આથી સમજાય છે કે મનુષ્યની સૃષ્ટિ સર્વની પાછળ થયેલી છે. સૌ પ્રાણીઓના કરતાં મનુષ્ય એ આધુનિક પ્રાણી છે.

આ ઠેકાણે 'આધુનિક' શબ્દથી શું સમજવું ? તેનું વિવેચન કરવું ઉચિત છે. જે બધા થરોની વાત કહી તે થરોનો સમૂહ જાણે પૃથ્વીની ત્વચાનાં જૂદાં જૂદા પડોરૂપે છે. એક એક પડની ઉત્પત્તિ અને સમાપ્તિમાં કેટલાં લાખ અથવા કેટલાં કરોડ વર્ષો લાગ્યાં છે તે કોણ કહી શકે ? એની ગણત્રી કરવાનું સાધન પણ નથી. માત્ર એટલુંજ કહી શકાય કે તે કાળથી અપરિમિત છે; માનવબુદ્ધિની ધારણાથી અગમ્ય છે. સૌથી ઉપરના થરમાં મનુષ્યનું ચિન્હ છે, એમ કહ્યું તેપરથી એમ સમજવું નહિ કે "મનુષ્ય આજકાલજ પૃથ્વીપર આવ્યાં છે; અને મનુષ્યને પૃથ્વીપર આવ્યે હજારો વર્ષો થયાં નથી." આ તો પૃથ્વીની ઉંમર સાથે મનુષ્યસૃષ્ટિનો મુકાબલો કરતાં તેને માત્ર એક મુહૂર્ત થયું છે, અને તેથીજ મનુષ્યને આધુનિક પ્રાણી કહેલ છે.

મિસરના રાજાઓની જે વંશાવળીઓ પ્રચલિત છે, તેને જો સાચી માનીએ તો, મિસર દેશમાંજ ૧૦,૦૦૦વર્ષથી રાજઅમલ ચાલુ છે. હોમરે ૯૦ સ૦ પૂર્વે ૯૦૦માં જગવિખ્યાત બે મહા કાવ્યોની રચના કરી છે, એ વાત સૌને માન્ય છે. એ કાવ્યમાં મિસરની રાજધાની ૧૦૦ દરવાજાવાળી થિબ્સ નગરીનો મહિમા ગાયો છે. મનુષ્યજાતિ સુધરેલી દશામાં એક વાર ઉન્નતિને રસ્તે ચડે તો ઘણી ત્વરાએ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, એ વાત સત્ય છે; પરંતુ અણસુધરેલી અવસ્થામાંથી સ્વતઃ સુધરેલી અવસ્થામાં આવવું અને ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવી તેમા તો ન ધારી શકાય તેટલો વખત લાગે છે. ભારતવર્ષના અનાર્યો ૪૦૦૦ વર્ષથી સુધરેલા આર્યોની પાસે રહ્યા છતાં પણ કશી વિશેષ ઉન્નતિ મેળવી શકયા નથી. આથી સહજમાં સમજાય છે કે મિસર દેશના રહેવાસીઓમાં સુધારો સ્વતઃ ઉપજ્યો અને જે વખતે તેઓ ૧૦૦ દરવાજાવાળી નગરી સ્થાપવા શક્તિમાન થયા તેની ગણત્રીએ તો હજારો વર્ષો થવાં જોઈએ મિસરના શોધકો કહે છે કે "મોમ્ફીજ નામની નગરી તો થિબ્સ કરતાં જૂની છે." આ બધી નગરીઓમાં જે દેવાલયો-પિરામીડો-વર્તમાન છે, તેમાં યુદ્ધના વિજયોત્સવનાં ચિત્રો છે * એક પ્રાચીન શોધક સર જ્યોર્જ લુઇસ લખે છે કે, "મિસરવાસીઓને ઐતિહાસિક સમયમાં તો કદિ યુદ્ધપરાયણ જોયા નથી, છતાં પહેલાં કોઇ કાળે તેઓ યુદ્ધપરાયણ ન હોત તો પિરામીડોમા યુદ્ધના વિજયોત્સવનાં ચિત્રો ચીતરવાનો સંભવ ન હતો." આથી સ્પષ્ટ થાય

* પોલેડના જૂના ગ્રંથો, ભારતનાં પુરાણો અને મિસરની દંતકથાઓ વગેરે ઉપરથી મજબૂત સાબીતીઓ મળી છે કે મિસરની વસ્તી અને રાજ્ય ભારતના કોઇ એક રાજવંશે ત્યાં જઇને સ્થાપિત કર્યાં હતાં અને પિરામીડો પણ તેઓેજ બધાવ્યા હતા. મંત્રી

છે કે ઐતિહાસિક કાળની પૂર્વે પણ મિસરવાસીઓ ઘણી ઉન્નતિ મેળવી શક્યા હતા; અને પોતાના અદ્ભુત પિરામીડોમાં જાતીય કીર્તિરૂપે તેમણે તે ચીતરેલ છે. અણસુધરેલી જાતિ માત્ર પોતાનાજ બુદ્ધિબળે આટલી બધી ઉન્નતિ મેળવે એમાં હજારો વર્ષો જોઇએ. તેની પછી હજારો વર્ષનો ઐતિહાસિક કાળ આવ્યો. આથી મિસરવાસીઓ સમાજબદ્ધ થઇ નિવાસ કરતા, તેને ૧૦૦૦૦ વર્ષો કે તેથી પણ વધારે વર્ષો લાગ્યાં હોય એમ કહી શકાય.

મિસર દેશની જમીન નીલ નદીના કાંપથી બનેલ છે. વર્ષોવર્ષ નીલ નદીના જળમાં આવેલો કાંપ જામી જઈ એ દેશનાં પડો બંધાયાં છે. ચિઓપ્સ, મેમ્ફીઝ વગેરે નગરીઓ નીલ નદીની (કાંપવાળી) મૃત્તિકા ઉપર સ્થાપવામાં આવી હતી. આ પ્રદેશ ખ્રિ૦ સ૦ ૧૮૫૧ થી ૧૮૫૪ સુધીમાં પ્રાચીન શોધકોએ શોધખોળ માટે ખોદાવ્યો હતો. તેમાં ૬૦ ફૂટ નીચેથી ભાંગેલાં માટીનાં વાસણો અને ઈંટો મળી આવ્યાં હતાં. આ ઈંટો પૂર્વકાળમાં કૂવા વગેરે બાંધવા માટે વપરાએલી જોવામાં આવી છે. એક બીજા પ્રાચીન શોધકને ૭૨ ફૂટ નીચેથી ઈંટો મળી આવી છે.

મોનસ્યુર ગિરાર્ડ અનુમાન કરે છે કે, " ૧૦૦ વર્ષે નિલ નદીનો કાંપ મિસર ઉપર પાંચ ઈંચ ઉંચાઇનો થર પાથરે છે. " જો ૧૦૦ વર્ષે પાંચ ઈંચ થર પથરાતો હોય તો ૬૦ ફૂટ ઇંટને નીચે પહોંચતાં ૧૪૦૦૦ થી વધારે વર્ષો લાગે. બીજો પ્રાચીન શોધક હિસાબ કરી કહે છે કે, " નીલ નદીનો કાંપ ૧૦૦ વર્ષે માત્ર ૨।।। પોણાત્રણ ઈંચ જામે છે. " જો આ વાત સાચી હોય તો ૭૨ ફૂટ નીચે રહેલી ઈંટ ઉપરથી મિસરમાં માનવજાતિનું અસ્તિત્વ આજથી ત્રીશ હજાર વર્ષ પહેલાંનું નક્કી થાય છે; અને એ વાત પણ પ્રમાણરહિત નથી.

અત્યારે પૃથ્વીમાં જે જાતનાં પ્રાણીઓ છે તે જાતનાં પ્રાણીઓનાં ફૉસિલોજ મિસરની જમીનના ખોદાણમાંથી મળી આવે છે; પરંતુ જે જાતનાં પ્રાણીઓ અત્યારે પૃથ્વીમાં જોવાતાંજ નથી તેવાં કોઈ ફૉસિલો મિસરમાં મળતાં નથી. આથી જ્યાં લોપ થઇ ગએલી પ્રાણીની જાતનાં ફૉસિલો મળે છે તેના કરતાં મિસરનો નીલ નદીનો આ થર આધુનિક થરમાં ગણી શકાય છે; પરંતુ કેટલાંક સ્થળ એવાં છે કે જેમાં લોપ થઇ ગએલી પ્રાણીની જાતનાં ફૉસિલો સાથે મનુષ્યોનાં ફૉસિલો પણ મળી આવ્યાં છે. બેલજીઅમ અને ફ્રાંસની ભૂમિ આવાં ફૉસિલોનાં ઉદાહરણો છે.

જ્ઞાન

ભારતવર્ષમાં 'દર્શન' કોને કહે છે ? એનો ઉત્તર આપવા પહેલાં એ સમજવું પડશે કે યુરોપમાં જે અર્થમાં " ફિલસુફી " શબ્દ વપરાય છે તે અર્થમાં 'દર્શન' શબ્દ વપરાતો નથી. વાસ્તવિકરીતે " ફિલસુફી " શબ્દનો કોઈ નિશ્ચિત અર્થ નથી. કદિ એનો અર્થ અધ્યાત્મતત્ત્વ, કદિ એનો અર્થ પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન, કદિ એનો અર્થ ધર્મનીતિ અને કદિ એનો અર્થ વિચારવિદ્યા થાય છે. આમાંનો એક પણ અર્થ દર્શન શબ્દના અર્થને મળતો નથી. 'ફિલસુફી'નો ઉદ્દેશ કોઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવવાનો છે. તે સિવાય એનો બીજો કોઇ ઉદ્દેશ નથી. દર્શનનું ઉદ્દેશ્ય પણ જ્ઞાન ખરૂં; પરંતુ એ જ્ઞાનનું પણ ઉદ્દેશ્ય છે. એ ઉદ્દેશ્ય મુક્તિ. નિર્વાણ, નિઃશ્રેયસ અથવા એવાં બીજાં નામવાળી પારલૌકિક-અવસ્થા છે. યુરોપની ફિલસુફીમાં જ્ઞાનજ પરમ પ્રાપ્ય મનાયલું છે, પરંતુ દર્શનમાં તો એ જ્ઞાનમાત્ર સાધનજ છે. આ સિવાય બન્નેમાં એક બીજો મોટો ભેદ છે. ફિલસુફીનો ઉદ્દેશ કોઈ વિશેષ જ્ઞાન છે. પછી તે નૈતિક હો, લૌકિક હો, સામાજિક હો, કે આધ્યાત્મિક હો; પરંતુ દર્શનનો ઉદ્દેશ પદાર્થમાત્રનું જ્ઞાન હોવાથી દર્શનમાં બધા પ્રકારના જ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે.

સંસાર દુઃખમય છે. પ્રકૃતિનું બળ હમેશાં મનુષ્યના સુખનું પ્રતિસ્પર્ધી છે. તમે જે કાંઇ સુખ ભોગવો છો તે બાહ્યપ્રકૃતિની સાથે યુદ્ધ કરીને મેળવો છો. મનુષ્યનું જીવન એ વિચારી જોઇએ તો પ્રકૃતિ સાથેની લાંબી લડાઇમાત્ર છે. જ્યારે તમે લડાઇમાં જય મેળવશો ત્યારેજ તમને કાંઇક સુખ પ્રાપ્ત થશે; પરંતુ માનવબળના કરતાં પ્રકૃતિનું બળ અનેકગણું જોરાવર છે. મનુષ્યની જીત તો કોઇ વારજ થાય છે, અને પ્રકૃતિના જીત તો નિરંતર થયા કરે છે. આથી મનુષ્યજીવન ક્લેશમય છે. વળી આર્યલોકોના મત પ્રમાણે જન્મ વારંવાર થાય છે. આ જન્મમાં મહા મુસ્કેલીએ અનંત દુઃખો ભોગવી યુદ્ધમાં પ્રકૃતિથી પરાજય પામી જો જીવે દેહ છોડયો તો એટલેથી છૂટકો નથી. ફરી જન્મ ગ્રહણ કરવો પડશે, ફરી એ અનંત દુઃખો ભોગવવાં પડશે, ફરી મરવું પડશે, વળી જન્મ ધારણ કરવો પડશે અને ફરી એને એ દુઃખ સામું આવી ઉભું રહેશે.આ અનંત દુઃખની શું કદિ નિવૃત્તિ નથી ? મનુષ્ય એનાથી છૂટી શકે તેમ નથી ?

એના બે ઉત્તર છે. એક ઉત્તર યુરોપીય પદ્ધતિ પ્રમાણે છે; અને બીજો ઉત્તર આર્યાવર્તની પદ્ધતિ પ્રમાણે છે. યુરોપિયન લોકો કહે છે કે પ્રકૃતિને જિતી શકાય છે. જેથી પ્રકૃતિને જિતી શકીએ તેવો ઉદ્યોગ કરવો. આ જીવનસંગ્રામમાં પ્રકૃતિને પરાજય પમાડવા માટે શસ્ત્રોનો સંગ્રહ કરવો. તે શસ્ત્રો કયાં? આના ઉત્તરરૂપે યુરોપનું વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર છે; અને તેનો પાયો એ વાતપર છે કે પ્રકૃતિને પૂછવાથી

પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોનો અભ્યાસ કરીને અને તે ગુપ્ત તત્ત્વોને જાણીને તેના બળવડે પ્રકૃતિને જિતવી અને મનુષ્યજીવન સુખમય બનાવવું. યૂરોપના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો આ ઉદ્દેશ અને આ ફળ છે.

આર્યાવર્તવાસીઓનું કથન એ છે કે પ્રકૃતિ અજિત છે. જ્યાંસુધી પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ રહેશે ત્યાંસુધી દુઃખ પણ રહેશે; માટે પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ તોડી નાખવો એજ દુઃખનિવારણનો ઉપાય છે. એ સંબંધ તોડવાનું કામ માત્ર જ્ઞાનદ્વારાજ થઇ શકે છે. આ કથનનું ફળ ભારતવર્ષનાં દર્શનશાસ્ત્રો છે.

એ જ્ઞાન કયું ? 'આકાશકુસુમ' એ શબ્દ કહેવાથી પણ એક જાતનું જ્ઞાન થાય છે, કેમકે આકાશ શું ? તે આપણે જાણીએ છીએ, અને કુસુમ શું ? તે આપણે જાણીએ છીએ. મનની શક્તિદ્વારા બન્નેનો સંયોગ કરી શકીએ છીએ; પરંતુ એવું જ્ઞાન મેળવવું એવો દર્શનનો ઉદ્દેશ નથી. એ તો ભ્રાંતિજ્ઞાન છે. યથાર્થ જ્ઞાનજ દર્શનનો ઉદ્દેશ છે. એ યથાર્થ જ્ઞાનને **પ્રમાજ્ઞાન** અથવા **પ્રમાપ્રતીતિ** કહે છે. એ યથાર્થ જ્ઞાન શું છે ? જે જાણીએ છીએ તેનું નામ જ્ઞાન છે. તે શી રીતે જણાય છે ?

કેટલાક વિષયો ઈંદ્રિયોના સાક્ષાત્ સંયોગથી જાણી શકાય છે. આ ઘર, આ વૃક્ષ, આ નદિ, આ પર્વત એ અમારી સામે રહેલાં છે. એને અમે આંખોએ જોયાં છે, એથી અમે જાણીએ છીએ કે એ ઘર, એ વૃક્ષ, એ નદી, અને એ પર્વત છે. આથી જ્ઞાતવ્ય પદાર્થની સાથે ચક્ષુ ઇંદ્રિયનો સંયોગ થવાથી અમને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું÷ આને ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ કહે છે. એ રીતે ઘરમાં બેઠાં બેઠાં અમે સાંભળ્યું કે મેઘ ગાજી રહ્યો છે, મોર ટહુકી રહ્યો છે, અહીં મેઘની ગર્જના અને પક્ષીનો અવાજ અમે કાનવડે પ્રત્યક્ષ કર્યો. એ શ્રાવણપ્રત્યક્ષ છે. એ રીતે પાંચે ઇંદ્રિયોદ્વારા પાંચ પ્રકારનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે. આર્ય દર્શનકારોએ મનની ગણત્રી પણ ઇંદ્રિયોમાં કરેલી છે. આથી તેઓ **માનસપ્રત્યક્ષ** પણ માને છે. મન એ કાંઇ બાહ્ય ઇંદ્રિય નથી; પણ આંતર ઇંદ્રિય છે. એ અંતરની ઇંદ્રિય સાથે બહારના વિષયોનો સંયોગ થવો અસંભવિત હોવાથી માનસપ્રત્યક્ષવડે જો કે બાહ્ય વિષય જાણી શકાતો નથી, પરંતુ આંતર જ્ઞાન તો તેથી થાય છેજ.

જે પદાર્થ પ્રત્યક્ષ થાય છે તેનું જ્ઞાન તો અમને થાય છેજ, પરંતુ પ્રત્યક્ષવિના પણ અમને વિષયોનું જ્ઞાન થઇ શકે છે. હું એક બંધ બારણાંવાળા ઓરડામાં સુતો છું. તે વખતે મેઘની ગર્જના સાંભળી આથી ' શ્રાવણપ્રત્યક્ષ ' થયું, પરંતુ એ પ્રત્યક્ષ ધ્વનિનું થયું; મેઘનું નહિ અહીં મેઘ અમારા પ્રત્યક્ષનો વિષય ન હતો,

÷ ઘર, પર્વત વગેરે દૂર હોય, છતાં આપણને દેખાય શી રીતે ? આપણી આંખો તો તેનો સ્પર્શ કરી શકતી નથી ! તેનો ઉત્તર એ છે કે એ પદાર્થો ઉપર પડેલાં કિરણો ફેંકાઇને આપણી આંખોમાં આવે છે ને તેને લીધે આપણે તે પદાર્થો જોઇ શકીએ છીએ.

છતાં અમે જાણી શકયા કે આકાશમાં મેઘ છે. આમ ધ્વનિના પ્રત્યક્ષથી મેઘના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન શાથી થયું? અમે પહેલાં અનેકવાર જોઈ ચૂકયા છીએ કે આકાશમાં મેઘ સિવાય કોઈનો આવો અવાજ થતો નથી. વળી એવું કદિ પણ થયું નથી કે મેઘ ન હોય છતાં આવો ધ્વનિ સંભળાયો હોય. આથી બારણાં બંધ કરેલા ઓરડામાં બેઠાં બેઠાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનવિના પણ અમે જાણી ગયા કે આકાશમાં મેઘ છે. આને **અનુમિતિ જ્ઞાન** કહે છે. મેઘનો ધ્વનિ અમે પ્રત્યક્ષ સાંભળ્યો અને તે ઉપરથી અનુમિતિ કરીને મેઘને અમે જાણ્યો.

ધારો કે એક બંધ બારણાવાળા ઓરડામાં અંધકાર છે અને તેમાં તમે એકલા બેઠા છો. એ વખતે તમારા શરીરની સાથે બીજા કોઈ માણસના શરીરનો સ્પર્શ થયો. એ વખતે કશું જોયા વિના તેમજ કશું સાંભળ્યા વિના પણ તમે જાણી લીધું કે આ ઓરડામાં કોઈ માણસ આવ્યું છે. ત્યાં સ્પર્શનું જ્ઞાન ત્વાચ (ત્વચાનું) પ્રત્યક્ષ છે; પરંતુ ઓરડામાં મનુષ્ય હોવાનું જ્ઞાન તો અનુમિતિજ્ઞાનજ છે. એ અંધકારવાળા ઓરડામાં તમને ગુલાબના ફૂલની સુગંધી આવે તો તમે સમજી જશો કે ઘરમાં ગુલાબનાં પુષ્પ વગેરે પણ છે. અહીં ગંધ પ્રત્યક્ષનો વિષય છે, અને પુષ્પ અનુમિતિનો વિષય છે.

મનુષ્યો બહુજ થોડી બાબતોમાં પોતે પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે. મોટે ભાગે જ્ઞાનનો આધાર અનુમિતિ ઉપરજ છે. અનુમિતિજ્ઞાનજ સંસાર ચલાવે છે. અનુમિતિ શક્તિ ન હોય તો અમે કોઈ કાર્યજ કરી શકીએ નહિ. વિજ્ઞાન, દર્શન, વગેરે અનુમાનની ઉપરજ નિર્માયાં છે.

પરંતુ જેમ કોઈ માણસ પોતે બધા વિષયોને પ્રત્યક્ષ કરી શકતો નથી, તેમજ કોઈ માણસ પોતે બધી બાબતો માત્ર અનુમિતિવડે પણ સિદ્ધ કરી શકતો નથી. અનેક વિષયો એવા પણ છે કે જેને અનુમિતિવડે જાણવામાં જેટલા શ્રમની જરૂર છે એટલો શ્રમ એક માણસ પોતાના આખા જીવનમાં પણ કરી શકતો નથી. એવા અનેક વિષયો છે કે તેને અનુમિતિદ્વારા સિદ્ધ કરવા માટે જેટલી વિદ્યા, જેટલું જ્ઞાન, જેટલી બુદ્ધિ અને જેટલી તૈયારીની જરૂર છે તે સર્વ ઘણાં મનુષ્યો સંપાદન કરી શકે એવો સંભવજ નથી. આથી એવા વિષયોને ઘણાં ખરાં માણસો પોતે પ્રત્યક્ષ પણ કરી શકે નહિ અને અનુમિતિમાં પણ આણી શકે નહિ. એવે પ્રસંગે શું થાય છે? જેણે એ વિષયનો જાતે પ્રત્યક્ષ અનુભવ કર્યો છે અથવા અનુમિતિ કરેલ છે એની વાત સાંભળીને તેનાપર વિશ્વાસ રખાય છે. ઇટાલી દેશમાં 'આલ્પ્સ' નામની જે પર્વતની હાર છે તેને તમે પ્રત્યક્ષ જોએલ નથી. તેમ અનુમિતિદ્વારા પણ જાણી શકો તેમ નથી, પરંતુ જેમણે તે જોએલી છે તેનાં લખેલાં પુસ્તકો વાંચીને તેનું જ્ઞાન તમે પ્રાપ્ત કરો છો. સર્વ પરમાણુઓ એક બીજા પરમાણુઓની તરફ સામ-સામાં આકર્ષાય છે. આ વાત પ્રત્યક્ષ જોઇ શકાય તેમ નથી; અને તમે કોઈ ગણત્રી-

વડે એ વાત સિદ્ધ કરી શકશો નહિ. આથી તમે 'ન્યૂટન'ની કહેલી વાતપર વિશ્વાસ રાખીને એ જ્ઞાન (ગુરુત્વાકર્ષણનું જ્ઞાન) પ્રાપ્ત કર્યું છે.

ન્યાય, સાંખ્ય વગેરે આર્યોનાં દર્શનશાસ્ત્રોમાં આ કારણને લીધે એક બીજું પ્રમાણ માન્યું છે. એ પ્રમાણ તે શાબ્દપ્રમાણ છે. ઉક્ત દર્શનકારોએ વેદની પ્રામાણિકતાપર વિશ્વાસ રાખીને તેનાં વચનોને શાબ્દપ્રમાણ તરીકે સ્વીકારેલાં છે. આપ્તવાક્ય અથવા ગુરુનો ઉપદેશ સાધારણ રીતે વિશ્વાસયોગ્ય હોય છે. જેથી આર્યલોકોને મતે એ પણ એક સ્વતંત્ર પ્રમાણ છે અને એનું નામ ઉપર જણાવ્યું તે શાબ્દપ્રમાણ.

પરંતુ ચાર્વાકાદિ કોઇ કોઈ આર્ય દર્શનકારો આ શબ્દપ્રમાણને સ્વીકારતા નથી. યૂરોપીઅનો પણ એનો એક સ્વતંત્ર પ્રમાણતરીકે સ્વીકાર કરતા નથી.

આ વાત તો ખરીજ છે કે બધાની વાતો ઉપર વિશ્વાસ રાખવો અયોગ્ય છે. જો કોઇ પ્રસિદ્ધ ગપ્પીદાસ આવીને કહે કે "ત્યાં પાણીમાં અગ્નિ સળગતો હું જોઇ આવ્યો" તો એ વાત ઉપર કોઈ ભરોસો કરશે નહિ. આથી યોગ્ય માણસનો ઉપદેશજ પ્રમાણરૂપ અને ગ્રાહ્ય ગણી શકાય. એ જ્ઞાન લેતાં પહેલાં એટલો વિચાર કરવો આવશ્યક છે કે કોણ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય છે અને કોણ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય નથી. હવે પ્રશ્ન એ રહે છે કે કયી વાત ઉપર આધાર રાખીને આ પ્રમાણનો નિશ્ચય કરવો ? શા આધારથી ' મનુ ' આદિનાં વચનોને " આપ્તવાક્ય " સમજીને ગ્રહણ કરવાં અને 'રામલા' તથા 'શ્યામલા' ની વાણીને અગ્રાહ્ય ગણવી ? 'મનુ' ની સાથે અમારા ગામના પાદરી સાહેબનો મતભેદ છે; પરંતુ તમે તો પહેલાંથીજ સાંભળતા આવ્યા છો કે 'મનુ' અભ્રાન્ત ઋષિ હતા, અને પાદરીસાહેબ સ્વાર્થપરાયણ સાધારણ માણસ છે. આથી તમે અનુમાન કર્યું કે 'મનુ' ની વાત ગ્રાહ્ય છે, ને પાદરીની વાત અગ્રાહ્ય છે. મનુ જેવા અભ્રાન્ત ઋષિએ ગોમાંસભક્ષણનો નિષેધ કર્યો છે માટે તમે અનુમાન કર્યું કે 'ગોમાંસ' અભક્ષ્ય છે. પરંતુ આ ઉપરથી એ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે શાબ્દપ્રમાણને અનુમિતિ પ્રમાણનું અંતર્ગત (પેટામાં) ન માનતાં સ્વતંત્ર પ્રમાણતરીકે શાથી માન્યું હશે ?

આનો ખુલાસો એમ છે કે જે માણસના કેટલાક ઉપદેશો તમે ગ્રાહ્ય કરો છો, તેનાજ કેટલાક ઉપદેશો અગ્રાહ્ય પણ સમજો છો. ગુરુત્વાકર્ષણ વિષે ન્યૂટનનો જે મત છે તેને તમે સ્વીકારો છો, પરંતુ પ્રકાશવિષે તેનો જે મત છે તેનો અસ્વીકાર કરી યંગ અને ફેનેલ સાહેબ જેવા સાધારણ બુદ્ધિવાળા માણસોનો મત સ્વીકારો છો. એનું કારણ અનુમિતિજ છે. અનુમિતિવડેજ તમે જાણી શકો છો કે ન્યૂટનનો જે મત છે તે ગુરુત્વાકર્ષણની બાબતમાં સાચો છે, પરંતુ પ્રકાશની બાબતમાં ભૂલભરેલો છે. જો આમ ન કરતાં શાબ્દપ્રમાણને એક જૂદું પ્રમાણજ માનીએ તો ન્યૂટનની બધી વાતો આપણે સ્વીકારવી પડે.

પરંતુ ભારતવર્ષમાં એવુંજ થયું છે. ભારતવર્ષમાં જેનો એક મત ગ્રાહ્ય છે તેના બધાજ મતો ગ્રાહ્ય સમજાય છે. તેનું કારણ એજ કે અહીં શાબ્દપ્રમાણ એક નોખું પ્રમાણ મનાયું છે. આર્યોનાં દર્શનશાસ્ત્રોની આશા છે કે 'આપ્તવાક્ય' માત્ર વગરવિચારે ગ્રાહ્ય છે. આ રીતે વિશેષ વિચારવિના ઋષિઓ અને પંડિતોની હરેક વાતોને ગ્રાહ્ય ગણવી એ ભારતવર્ષની અવનતિનું એક કારણ છે, એ કહેવાની જરૂર નથી.

પ્રત્યક્ષ, અનુમિતિ અને શાબ્દપ્રમાણ સિવાય નૈયાયિકો ઉપમિતિને પણ એક સ્વતંત્ર પ્રમાણ ગણે છે. વિચાર કરતાં એ સિદ્ધ થશે કે ઉપમિતિ એ અનુમિતિ પ્રમાણનો એક ભેદમાત્ર છે. એથી સાંખ્ય વગેરે દર્શનોમાં ઉપમિતિને જૂદું પ્રમાણ માન્યું છે. આ કારણને લીધે ઉપમિતિનું વિસ્તારથી વિવેચન કરવાની જરૂર નથી, વાસ્તવિકરીતે પ્રત્યક્ષ અને અનુમિતિજ જ્ઞાન મેળવવાનાં પ્રમાણો છે.

અનુમિતિ પણ પ્રત્યક્ષ ઉપર આધાર રાખનારૂં છે. જે વિષયનું કદિ પ્રત્યક્ષ-જ્ઞાન થયું નથી હોતું તેની અનુમિતિ થઈ શકતી નથી. જો તમે પહેલાં કદિ મેઘને જોયો ન હોત, અગર બીજા કોઇએ પણ કદિ જોયો ન્હોત, તો બંધ બારણાંવાળા ઘરમાં બેસી મેઘની ગર્જના સાંભળતાં કદિ પણ મેઘની અનુમિતિ ન કરી શકત. તેમજ ગુલાબની સુગંધીનું તમને પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ન હોત તો અંધકારવાળા ઘરમાં સુગંધ-પરથી તમે કદિ અનુમિતિ કરી શકત નહિ કે આ ઘરમાં ગુલાબનું ફૂલ છે. ઘણીવાર એવું જણાય છે કે એક અનુમિતિનો આધાર ઘણી જાતિનાં પહેલાં મેળવેલાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો ઉપર રહેલો હોય છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો એકેક નિયમ હજારો પ્રકારનાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનું ફળ હોય છે.

આથી પ્રત્યક્ષપ્રમાણજ જ્ઞાનનું એક મૂળ છે. એજ બધાં પ્રમાણોનું મૂળ છે.* ઘણા લોકો આ વાત સાંભળી વિસ્મય પામશે કે દર્શનશાસ્ત્ર બે ત્રણ હજાર વર્ષ ફરી ફરીને આજે પાછું ચાર્વાકના મતની પાસેજ પહોંચી ગયું કે શું? ધન્ય છે, આર્ય લોકોની બુદ્ધિને! આટલાં વર્ષો પછી હ્યુમ, મીલ અને બેઇન વગેરેએ જે સિદ્ધ કર્યું છે, તે આજથી બે હજાર વર્ષ પહેલાં પણ બૃહસ્પતિ પ્રતિપાદન કરી ગયા છે! પ્રત્યક્ષ સિવાય બીજું પ્રમાણ નથી એમ અમારૂં કહેવું નથી; પણ અમારૂં કહેવું એ છે કે બધાં પ્રમાણોનું મૂળ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ છે.

બૃહસ્પતિના બધા ગ્રંથો લુપ્ત થઇ ગયા હોવાથી બૃહસ્પતિનું કહેવું બરાબર એમજ છે કે નહિ? એ વાતનો નિશ્ચય કરવો કઠણ છે.

પ્રત્યક્ષજ જ્ઞાનનું એક માત્ર મૂળ છે, પરંતુ એ બાબતમાં યૂરોપના દાર્શનિકોની વચ્ચે એક ભારે ઝગડો છે, કોઇ કોઈ કહે છે કે આપણાં અનેક જ્ઞાનો એવાં છે કે જેનાં પહેલેથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો મળી શકતાં નથી; જેવાં કે કાળ, આકાશ વગેરે.

* આ વિષે વધારે ઉંડા વિચારોનો અહીં અમે ત્યાગ કર્યો છે.

આ વાત સમજવી જરા કઠણ છે. આકાશ વિષે એક સાધારણ વાત લઇએ. જેમકે બે સમાન્તર લીટીઓ બન્ને બાજુએ ગમે તેટલી લંબાવીએ તો તે કદિ મળી શકતી નથી. આ બીનાને આપણે નક્કીપણે જાણીએ છીએ; પરંતુ એ જ્ઞાન આપણે ક્યાંથી મેળવ્યું? પ્રત્યક્ષવાદીઓ કહેશે કે "પ્રત્યક્ષદ્વારા મેળવ્યું. અમે જેટલી જેટલી સમાન્તર લીટીઓ દોરી છે તે કદિ એકઠી થઇ નથી." ત્યારે પૂર્વપક્ષના લોકો કહેશે કે "જગતમાં જેટલી સમાન્તર લીટીઓ છે તે તમામને તમે જોઇજ નથી. હા, તમે જે લીટીઓ દોરી છે તે મળી નહિ હોય; પરંતુ તમે એ શી રીતે જાણ્યું કે કોઇ ઠેકાણે કદિ એવી બે સમાન્તર લીટીઓ દોરાઈ નથી કે દોરાશે નહિ? તમે જે પ્રત્યક્ષ જોયું છે તેથી તમે અપ્રત્યક્ષ વિષયવિષે શી રીતે નિશ્ચય કર્યો?" તથાપિ અમે એ જાણીએ છીએ કે જે તમે કહ્યું તે સત્ય છે કે "કદિ ક્યાંય એવી બે સમાન્તર લીટીઓ દોરી શકાતી નથી કે જે મળી જાય." ત્યારે એ માનવું પડશે કે પ્રત્યક્ષ સિવાય જ્ઞાનનું કોઇ બીજું મૂળ તમારામાં છે. નહિ તો તમે પ્રત્યક્ષ સિવાય બીજું 'વિશેષ જ્ઞાન' ક્યાંથી મેળવી શકો?"

આવો તર્ક કરીને લૉક અને હ્યુમના 'પ્રત્યક્ષવાદ'ની વિરુદ્ધમાં પ્રસિદ્ધ જર્મન દાર્શનિક કૅાન્ટે 'પ્રતિવાદ' ઉભો કરેલો છે. એ વાદને 'પ્રત્યક્ષ-પ્રતિવાદ' નામ આપી શકાય. પૂર્વોક્ત 'વિશેષ જ્ઞાન'નું મૂળ શામાં રહેલું છે, એ વાત સમજાવતાં તે વિદ્વાન્ કહે છે કે, આપણી ઇંદ્રિયોની અંદર તથા બાહ્ય વિષયોની અંદર એક 'અવર્ણ્ય તત્ત્વ' ભરાઈ રહેલું છે, કે જે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણોથી અતીત હોઇ જ્ઞાનને અધીન છે. બાહ્ય વિષયોનું 'ઉપલક જ્ઞાન' આપણને ઇંદ્રિયોદ્વારા થાય છે, પરંતુ 'વિશેષ જ્ઞાન' કાંઇ ઇંદ્રિયોદ્વારા થતું નથી. એ વિશેષ જ્ઞાન તો ઇંદ્રિયોની અંદર રહેલા એ 'અવર્ણ્ય તત્ત્વ' દ્વારા થાય છે. તાત્પર્ય કે બાહ્ય વિષયોની અંદર વ્યાપેલા એ અવર્ણ્ય તત્ત્વની, ઇંદ્રિયોની અંદર વ્યાપેલા 'અવર્ણ્ય તત્ત્વ' સાથે એકતા હોવાથીજ આપણે 'વિશેષ જ્ઞાન' મેળવી શકીએ છીએ. આ કારણને લીધેજ આપણે કાળ, આકાશ વગેરેનો × સમવાય સમજી શકીએ છીએ. એ જ્ઞાન આપણામાંજ રહેલું છે; તેથી કૅાન્ટે એને 'સ્વતઃ પ્રાપ્ત' અથવા 'આભ્યંતરિક' જ્ઞાન કહેલું છે.

વાચકો ફરી જોઈ શકશે કે આધુનિક યૂરોપનું દર્શન ફરી ફરીને પાછું પ્રાચીન ભારતીય દર્શનમાં મળી જાય છે! ચાર્વાકના 'પ્રત્યક્ષવાદ'ની સાથે જેમ મીલ અને બેઇનનો 'પ્રત્યક્ષવાદ' મળતો આવે છે, તેમ વેદાંતના 'માયાવાદ' સાથે કૅાન્ટનો આ 'પ્રત્યક્ષ-પ્રતિવાદ' મળે છે. યૂરોપમાં આધ્યાત્મિક વિષયનાં એવાં તત્ત્વો બહુજ ઓછાં સ્પષ્ટ થયાં છે, કે જે તત્ત્વોની સૂચના પ્રાચીન આર્યોએ પોતાના ગ્રંથમાં કરેલી ન હોય.

કૅાન્ટનો આભ્યંતરિક જ્ઞાનવિષેનો જે મત છે તેનો મોટો પ્રતિસ્પર્ધી જોન સ્ટુ-

× સમવાય-નિત્ય સંબંધ. પટનો તંતુ સાથે, ગુણીનો ગુણ સાથે, દ્રવ્યનો ક્રિયા સાથે અને વ્યક્તિનો જાતિ સાથે જે સંબંધ તેનું નામ 'સમવાય' છે. (વૈશેષિકદર્શન)

અર્ટ મીલ છે. તેણે કાર્યકારણ સંબંધની નિત્યતાનો આશ્રય લીધો છે. તે કહે છે કે આપણે પ્રત્યક્ષદ્વારા એક અખંડિત સંસ્કાર પ્રાપ્ત કર્યો છે. જ્યાં કારણ વર્તમાન છે ત્યાં તેનું કાર્ય વર્તમાન રહેશે. જ્યાં પહેલાં જોયું કે क વર્તમાન છે ત્યાં ख પણ રહેલો છે, તો ફરી આપણે જો क ને દેખીએ તો જાણી શકીએ કે ત્યાં ख પણ છે. કેમકે આપણે પ્રત્યક્ષદ્વારા જાણ્યું છે કે જ્યાં કારણ રહે છે ત્યાં તેનું કાર્ય રહે છે. સમાન્તરાલ–ભાવ કારણ છે અને સંમિલન–વિરહ તેનું કાર્ય છે; કેમકે આપણે સમાન્તરાલ–ભાવ જ્યાં જ્યાં જોયો છે ત્યાં ત્યાં સંમિલન–વિરહ જોયેલ નથી. આથી સમાન્તરાલભાવ હમેશાં સંમિલનવિરહની પહેલાં રહે છે. એથી આપણે જાણીએ છીએ કે જ્યાં બે સમાન્તર લીટીઓ દોરેલી હશે ત્યાં તેનું સંમિલન થશે નહિ. આથી એ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષમૂલક છે.

છેલ્લો મત હર્બર્ટસ્પેન્સરનો છે. તે પણ પ્રત્યક્ષવાદી છે, પરંતુ તે કહે છે કે “ અમારું જે જ્ઞાન અમે જાતે પ્રત્યક્ષ કરીને નથી મેળવેલું, તે અમને અમારા પૂર્વ પુરુષોના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના જે સંસ્કારો મળેલા છે, તે સંસ્કારોદ્વારા ઉપજેલું છે. મારા પૂર્વ પુરુષોમાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી જે સંસ્કારો ઉપજેલા, તેના કેટલાક અંશો મને પણ મળેલા છે. હું એ સંસ્કાર લઇનેજ જન્મેલો નથી. જો એમ હોત તો તુરતનું જન્મેલું બાળક પણ સંસ્કારવાળું હોત; પરંતુ જન્મતી વખતે પણ એ સંસ્કારોનાં બીજ મારા શરીરમાં (મન શરીરની અંદર સમાયેલું છે તેથી મનમાં) હતાં. જરૂર પડતાં એ બીજો જ્ઞાનરૂપે પરિણામ પામ્યાં છે. ” આ રીતે કૅાન્ટને મતે જે આભ્યંતરિક અથવા સ્વતઃપ્રાપ્ત જ્ઞાન છે તેજ હર્બર્ટ સ્પેન્સરને મતે પૂર્વજ–પરંપરાગત–પ્રત્યક્ષ જાત જ્ઞાન છે. એ વાત ઉપલક જોતાં અયથાર્થ જેવી લાગે છે, પરંતુ સ્પેન્સરે એવી યુક્તિથી તે સિદ્ધ કરી છે કે આ વખતે યૂરોપમાં તે પ્રચલિત થયેલ છે.*

---

* ઘણા માણસો કૅામ્ટના “ પોઝીટીવ ફીલોસોફી ” એ દર્શનશાસ્ત્રનો અનુવાદ ‘ પ્રત્યક્ષવાદ ’ કહે છે. અમારી માન્યતા પ્રમાણે એ ભ્રમ છે. જેને “ ઇમ્પીરીયલ ફીલોસોફી” કહે છે અર્થાત્ લૉક, મીલ, હ્યુમ અને બેઇનનો મત છે તેનેજ ‘પ્રત્યક્ષવાદ’ કહેલો છે, આ નિબંધમાં અમે એજ અર્થમાં ‘પ્રત્યક્ષવાદ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે.

अनुकरण

પરમેશ્વરની કૃપાથી આ શતકમા "નવા બાબુ" એવા નામવાળાં એક અદ્ભુત પંક્તિનાં જંતુઓ જગત્મા નજરે પડે છે પ્રાણિવિજ્ઞાનવેત્તા પંડિતોએ પરીક્ષા કરી નિર્ણય કર્યો છે કે,પશુઓ પણ બાહ્ય દેખાવમાં મનુષ્યલક્ષણોવાળાં છે, હાથે અને પગે પાચ પંચ આંગળીઓ, પૂછડાનો અભાવ, હાડપિંજર અને મગજની રચનાનું સરખાપણું ઇત્યાદિ લક્ષણોમા ×વાનરજાતિ પણ મનુષ્યલક્ષણોવાળી જણાય છે તો પણ આતરલક્ષણો વિષે એ રીતે નિશ્ચય હજુ લગી થયો નથી કોઇ કોઇ કહે છે કે–'આતરલક્ષણમા મનુષ્ય ચડે છે,' તો કોઇને એવુ બોલતાં સાભળીએ છીએ કે–"આ માણસ તો બહારથી મનુષ્ય છે, પણ અદરથી તો પશુ જેવો છે." આ તત્ત્વનો વિચાર કરવા માટે શ્રીમાન્ બાબુ રાજનારાયણ બાસુએ શાકે–ના ચૈત્રમાસમાં વ્યાખ્યાન આપ્યુ હતું અને અત્યારે તે છપાયુ છે. એ વ્યાખ્યાનમા તેમણે સિદ્ધ કર્યું છે કે, "નવાબાબુ" એ અદરથી મનુષ્ય નહિ પણ પશુ છે.

અમે કયા મતના અનુયાયી છીએ? અમે પણ શુ નવા બાબુઓને પશુ માનનાર છીએ? અમે અગ્રેજી વર્તમાનપત્રોમાથી આ પશુતત્ત્વનો અભ્યાસ કર્યો છે. કોઇ કોઇ મહાશયોનો મત એવો છે કે વિધાતાએ ત્રણે લોકની સુંદરીઓમાથી સૌંદર્યનાં કણેકણ સગ્રહીત કરી જેમ તિલોત્તમાને સરજી હતી, તેમ પશુવૃત્તિઓનાં કણેકણો સગ્રહીત કરી આ "નવા બાબુ" ની સૃષ્ટિ કરી છે. શિયાળમાથી શઠતા, કૂતરામાથી ઈર્ષ્યા, ઘેટામાથી બીકણપણું, વાનરમાથી અનુકરણશક્તિ અને ગર્દભોમાંથી ગર્જનશક્તિ એવાં એવાં કણો એકત્ર કરી, આ ભારતવર્ષને ઉજ્જવળ કરનાર 'નવા બાબુ' ની જાતિ ભગવાને ભારતવર્ષમા ઉદય પમાડી છે! જેમ સુદરીઓમાં તિલોત્તમા, ગ્રથોમાં રિચર્ડ સન્સનુ સીલેક્શન, પોશાકમાં ફકીરની કથા, ભોજનમાં ખીચડી, તેમ મનુષ્યોમાં આ નવા બાબુ છે! જેમ ક્ષીરસાગરનુ મથન કરતાં ચદ્રે ઉદય પામી જગત્‌ને પ્રકાશિત કરેલુ છે, તેમ પશુચરિત્રના સાગરનું મથન કરતાં આ "નવા બાબુ" રૂપી અનુપમ ચદ્રો ઉદય પામી ભારતવર્ષને પ્રકાશિત કરનારા છે! રાજનારયણ બાસુની પેઠે આ બધા અમૃતાકાક્ષી લોકો હાથ ઉંચા કરી કરી એ કલકશૂન્ય ચદ્રોને ઢંકી દેશે. અમે તેને તેમ કરવા નિષેધ કરીએ છીએ. વિશેષે કરી અમે રાજનારાયણ બાસુને કહીએ છીએ કે, આપે આપના ગ્રથમાં ગોમસ ખાવાનો નિષેધ કર્યો છે તો પછી આપે આપના વ્યાખ્યાનમાં આ "નવા બાબુ" ઓ ઉપર તલવાર કેમ ચલાવી છે? બાબુ લોકો ગાય કે બેલ કરતાં

×ઉરાંગ ઉટાંગ જાતિના વાનરને પુછડુ હોતું નથી એ વાત અહી સૂચવાઈ છે.
અનુવાદક

કયી વાતમાં ઉતરતા છે? બેલો જેવો ઉપકાર કરે છે તેવો આ નવા બાબુઓ પણ ઉપકાર કરે છે. આ વર્તમાનપત્રોરૂપ વાસણોમાં જે સ્વાદિષ્ટ દૂધ દેખાય છે તે આ "નવા બાબુ" નીજ કૃતિ છે. ચાકરીરૂપી હળ ખાંધે ચડાવી, જીવનના ક્ષેત્રમાં જોડાઇ 'નવા બાબુ'ઓ પણ બેલના જેવી મજુરી કરે છે. વિદ્વાનો ઓને કોલેજોમાંથી પીઠ ઉપર ચડાવી તેઓ છાપખાનામાં લાવી ઢગલો કરે છે. સમાજસુધારાના ગાડી ઉપર વિલાયતી વિચારોરૂપી માલનો બોજો ભરી વ્યાખ્યાનદ્વારા કે વર્તમાનપત્રોદ્વારા બજારમાં પહોંચાડે છે. દેશહિતની ઘાણીમાં સ્વાર્થરૂપી સરસવો પીલીને યશરૂપી તેલ આ નવા બાબુરૂપી બેલો પણ કાઢે છે. આવા જીવો ઉપર તે કોઇ તલવાર ઉગામતું હશે? આવા ગાયો અને બેલો જેવા ગુણવાળા "નવા બાબુ" ઓ ઉપર આમ તલવાર ચલાવવી યોગ્ય કહેવાય?

અમારા દેશના આ "નવા બાબુ" ઓની લોકો જેટલી નિંદા કરે છે, તેટલી નિંદાને તેઓ લાયક નથી. ઘણા સ્વદેશાભિમાની લોકો જે હેતુઓથી બાબુઓની નિંદા કરે છે, એજ હેતુથી રાજનારાયણ બાબુએ પણ "નવા બાબુ" ઓની નિંદા કરી છે. બાબુઓના કલ્યાણને માટે તેમની નિંદા કરેલી છે. પોતાના "ત્યારે અને અત્યારે" એ મથાળાના લેખમાં નિરપેક્ષપણે ભૂત અને વર્તમાનની આલોચના કરવાનો એમનો ઉદ્દેશ નથી; પરંતુ વર્તમાન સમયના દોષો દેખાડવા એજ તેમનો ઉદ્દેશ છે. તેમણે વર્તમાનકાળના બાબુઓના ગુણો ઉપર દૃષ્ટિપાત કર્યો નથી, વળી દૃષ્ટિપાત કરવો પણ નકામો છે, કેમકે અત્યારના "નવા બાબુ" ને પોતાના ગુણોમાં તો લેશ પણ સંદેહ નથી. માત્ર તેઓ પોતાના દોષોજ જોઇ શકતા નથી.

એમ કોઈ નથી કહેતું કે નવી ઉછરતી પ્રજામાં દોષો નથી, પણ એ બધા દોષોમાં અનુકરણની પ્રીતિ એ દોષ ઉપર અત્યારે સૌનો કટાક્ષ છે. સ્વદેશી કે પરદેશી બધાજ આ એક દોષને માટે નવી ઉછરતી પ્રજાનો તિરસ્કાર કરે છે. રાજનારાયણ બાબુએ એ બાબતમાં જે જે કહ્યું છે તેનો ઉતારો કરવાની આવશ્યકતા નથી; કેમકે એ બધી વાતો આજકાલ બધાં જૂનાં માણસોને મોઢે થઇ ગએલી છે.

અમે એ વાતોનો સ્વીકાર કરીએ છીએ, અને એ પણ માનીએ છીએ કે રાજનારાયણ બાબુએ જે કહ્યું છે તે ઘણું ખરૂં સત્ય છે; પરંતુ અનુકરણની બાબતમાં અમે એમના વિચારોની સાથે સંમત નથી. અનુકરણવિષે સોડામાં કંઇક ભ્રમના વિચારો પેંઠેલા છે.

શું અનુકરણ કરવું દોષરૂપજ છે? ના, એવું કદિ હોઈ શકેજ નહિ. અનુકરણ સિવાય કેળવણી પ્રાપ્ત કરવાનો બીજો ઉપાયજ નથી. જેમ નાનું બાળક મોટા માણસનું અનુકરણ કરીને બોલતાં શીખે છે, જેમ નાનું બાળક મોટા માણસનાં કામો જોઈ અનુકરણ કરી કામ કરતાં શીખે છે તેમ અસભ્ય અને અશિક્ષિત જાતો સભ્ય અને શિક્ષિત જાતોનું અનુકરણ કરી તૈયાર બને છે. આથી નવી ઉછરતી હિંદુ-

સ્તાનની પ્રજા ઈંગ્રેજોનું અનુકરણ કરે તો તે યુક્તિયુક્ત છે. એ વાત સત્ય છે કે પહેલાંની સભ્ય જાતો કોઇનું અનુકરણ કર્યા વિના પણ સભ્ય અને શિક્ષિત બનેલી છે. પ્રાચીન ભારતવાસીઓ અને પ્રાચીન મીસરવાસીઓની સભ્યતા (સુધારો) કોઇના અનુકરણના ફળરૂપ નથી, પરંતુ હાલના યૂરોપનો સુધારો જે બધી જાતો કરતાં શ્રેષ્ઠ સમજાય છે, તે ક્યાંથી આવ્યો ? તેનો ઉત્તર એ છે કે " અનુકરણ કરવાથી " આવ્યો. રોમન અને ગ્રીકોની સભ્યતાનું અનુકરણ કરવાથી યૂરોપીય સુધારો આ દરજ્જે પહોંચેલો છે. રોમનોનો સુધારો પણ ગ્રીકોના અનુકરણનું ફળ હતો. ઇતિહાસ જાણનારાઓને માલૂમ છે કે, આજકાલના હિંદુસ્તાનના નવા બાબુઓ ઈંગ્રેજોનું જેટલું અને જેવું અનુકરણ કરે છે તેટલું અને તેવું અનુકરણ પહેલાંના યૂરોપીયનો રોમનોનું કરતા, અને તેથીજ આજ તેઓ ઉન્નતિને એટલે ઉંચે પગથીએ ચડી વિજયપતાકા ફરકાવતા ઉભા છે. બાલ્યવયમાં જે બાળક બીજાનો હાથ પકડી પાણીમાં ઉતરવાનું શીખતો નથી તે કદિ પણ તરવાનું કામ શીખવાનો નહિ. માસ્તરના લખેલા અક્ષરો જોઇ જે નિશાળીઓ લખતાં શીખશે નહિ તે કદિપણ લખી શકવાનો નહિ. આથી ભારતવાસીઓ ઈંગ્રેજોનું અનુકરણ કરતા જણાય તો તે તેમને માટે આશારૂપ છે.

પરંતુ લોકોની માન્યતા એવી છે કે અનુકરણવડે કદિ પણ ઉચ્ચ પ્રકારની ઉન્નતિ પ્રાપ્ત થઇ શકતી નથી. પણ એ શું સત્ય છે ?

પહેલાં સાહિત્યને લઇએ. પૃથ્વી ઉપર પ્રથમ પંક્તિનાં ગણાતાં કેટલાંક મહાકાવ્યો કેવળ અનુકરણ માત્રજ છે. પોપે ડ્રાયડન અને બૉયાલોનું અનુકરણ કરેલું છે, અને જોન્સને પોપનું અનુકરણ કરેલું છે. અમે નાના લેખકોનાં દૃષ્ટાંત આપી અમારી વાત સિદ્ધ કરવા માગતા નથી. મોટા લેખકો વિષેજ સાંભળો. વર્જીલનું મહાકાવ્ય હોમરના પ્રસિદ્ધ મહાકાવ્યનું અનુકરણ છે. રોમનોનું બધું સાહિત્ય યુનાની સાહિત્યનું અનુકરણ છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે રોમનોનું જે સાહિત્ય અત્યારે યૂરોપવાસીઓના સુધારાના આધારભૂત છે તે પણ અનુકરણમાત્ર છે. હવે પરદેશી ઉદાહરણોને મૂકી દઇએ, અને અહીંનાંજ ઉદાહરણો લઇએ. આપણા દેશમાં બે મહાકાવ્ય છે. આપણે એને મહાકાવ્ય ન કહેતાં મહત્ત્વને કારણે ઇતિહાસ કહીએ છીએ. એ પૃથ્વીનાં બધાં કાવ્યોમાં શ્રેષ્ઠ છે. ગુણમાં એ બન્ને મોટે ભાગે સમાનજ છે; અને તફાવત છે તે બહુજ જૂજ છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિથી તેમાંનું એક કાવ્ય બીજા કાવ્યનું અનુકરણ છે.

મહાભારત જે રામાયણની પછી રચાયું છે, તે વાતનો તો વિલ્સર સાહેબ સિવાય બીજો કોઇ અસ્વીકાર ભાગ્યેજ કરશે. અનુકરણ કરવાની વસ્તુ અને અનુકરણ, એટલે કે અસલ અને નકલ એ બન્ને જાતના નાયકોમાં જેટલું અંતર હોવું જોઇએ તેથી વધારે અંતર રામ અને યુધિષ્ઠિર વચ્ચે નથી. રામાયણના અપાર બળવાન, વીર, જીતેંદ્રિય, ભ્રાતૃવત્સલ લક્ષ્મણ મહાભારતમાં અર્જુન બની ગયેલ છે, અને ભરત,

શત્રુઘ્ન તે નકુળ, સહદેવ બનેલા છે. ભીમ નવીન રચના છે. તેપણુ અનેક પ્રસંગોમાં તેના ઉપર હનુમાનની છાયા પડેલી છે. રામાયણુનો વિભીષણુ મહાભારતમાં વિદુર બન્યા છે. રામાયણુનો રાવણુ મહાભારતમાં દુર્યોધન છે. ઇંદ્રજીતનાં હાડકાં ચામડાં લઇ, અભિમન્યુને ઉપજાવેલ છે. અહીં જેમ રામ, ભાઇ અને સ્ત્રી સાથે વનવાસી થાય છે તેમ ત્યાં યુધિષ્ઠિર પણુ ભાઇ અને સ્ત્રી સાથે વનવાસી થાય છે અને લાંબો કાળ વનવાસ ભોગવે છે. બન્ને રાજ્ય પામતાં પામતાં વંચિત થયા છે. એકની સ્ત્રી હરાઇ છે ત્યારે બીજાની સ્ત્રી ભરીસભામાં અપમાન પામી છે. બન્ને મહાકાવ્યોનો સારાંશ જે યુદ્ધનો દાવાનળ તે એકમાં સ્પષ્ટરૂપે અને બીજામાં અસ્પષ્ટરૂપે સળગે છે. બન્ને કાવ્યોનું વસ્તુ (પ્લૉટ–કથાભાગ) એ છે કે યુવરાજ રાજ્યભ્રષ્ટ થઇ ભાઇ અને સ્ત્રી સાથે વનવાસી થાય અને પછી જીત મેળવી ફરી પોતાનું રાજ્ય સ્થાપે. નાના પ્રસંગોમાં પણુ એવુંજ મળતાપણું છે. લવકુશનું કામ મણિપુરમાં બભ્રુવાહને કરી દેખાડ્યું છે. મિથિલામાં ધનુર્ભંગ થયો, તેવોજ પાંચાલમાં ધનુષ્યવડે મત્સ્યવેધ થયો છે. દશરથ અને પાણ્ડુના પાપમાં અને શાપમાં બહુજ મળતાપણું છે. તમને મહાભારતને રામાયણુનું અનુકરણુ કહેવાની ઇચ્છા ન હોય તો ભલે અનુકરણુ ન કહો, પરંતુ અસલ અને નકલમાં આનાથી વધારે સમાનતા આપણુને બહુ ઓછી મળશે. મહાભારત રામાયણુનું અનુકરણુ હોવા છતાં પણુ પૃથ્વીમાં અદ્વિતીય ગ્રંથ છે. જો જગતના કોઈપણુ ગ્રંથની સાથે એની તુલના થઇ શકતી હોય તો કાંઇક અંશોમાં રામાયણુ સાથેજ થઇ શકે તેમ છે. આથી સર્વ અનુકરણુ ત્યજવા યોગ્ય છે એમ સમજવાનું નથી.

સાહિત્યને તપાસ્યું, હવે સમાજ વિષે બોલીએ. જ્યારે રોમનોને યુનાનીઓની સભ્યતાનો પરિચય થયો ત્યારે તેઓ મન, વચન અને કાયાથી યુનાનીઓનું અનુકરણુ કરવા લાગ્યા. એનું ફળ એ થયું કે સિસિરો જેવા વક્તા, તાસિતસ જેવા ઇતિહાસલેખકો, વર્જીલના જેવા મહાકવિઓ, પ્લાટસ અને ટિબ્રીન્સ જેવા નાટકકારો, હોરેસ અને આબીડ જેવા ગીતિકાવ્ય લખનારા, પેપીનીયન જેવા વ્યવસ્થાકારો, સેનેકા જેવા ધર્મનીતિપ્રણેતાઓ, આંતનૈન જેવા રાજ્યધર્મલેખકો અને ફ્રુકાલસ જેવા ભોગાસક્ત પુરુષો, રોમમાં પેદા થયા. સાધારણુ પ્રજા વર્ગનું ઐશ્વર્ય પણુ પુષ્કળ વધ્યું, અને સમ્રાટોએ પોતાની સૌંદર્યપ્રિયતા સિદ્ધ કરતી ભવ્ય ઇમારતો બંધાવી. આધુનિક યૂરોપની હકીકત પહેલાંજ લખાઇ છે. ઇટાલી અને ફ્રાન્સનું સાહિત્ય ગ્રીસ અને રોમના સાહિત્યનું અનુકરણુ છે. યૂરોપની શાસનપદ્ધતિ પણુ રોમના અનુકરણુરૂપેજ ગુંથાઇ છે. કયાંક એ ઇમ્પીરેટર છે, કયાંક સેનેટ છે, કયાંક એ 'પ્લેબ' પદ્ધતિ છે, કયાંક 'ફોરમ' અને કયાંક 'મ્યુનીસિપીયમ' છે. હાલના યૂરોપનું સ્થાપત્ય (ઇંજીનિયરી) અને ડ્રોઇંગ (ચિત્રવિદ્યા) નું મૂળ પણુ યુનાન અને રોમમાં રહેલું છે. પહેલાંની શરૂઆત અનુકરણુરૂપે હતી, પણુ અત્યારે અનુકરણુ

અવસ્થાનો ત્યાગ કરી, ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી, એ બધી બાબતોમાં યૂરોપિયનો 'ગુરુથી ચેલા આગળા' જેવા બન્યા છે. એમ થવામાં પ્રતિભાશક્તિની આવશ્યકતા છે. પ્રતિભાવાળા લોકો પહેલાં અનુકરણ કરે છે, અને પછી તેનો મહાવરો અને અવલોકન થતાં અનુકરણની વસ્તુ કરતાં ઉન્નતિ મેળવે છે. જે બાળક પહેલું લખતાં શીખે છે, તેને શરૂઆતમાં તો બીજાના લખેલા અક્ષરોનું અનુકરણ કરવુંજ પડે છે, પણ છેલ્લે તેના હસ્તાક્ષરો સ્વતંત્રરૂપ ધારણ કરે છે, અને પ્રતિભા હોય તો અભ્યાસ કરતાં કરતાં તે ગુરુના કરતાં પણ સારા અક્ષરો લખી શકે છે.

પરંતુ એમાં તો કાંઇ સંદેહ નથી કે પ્રતિભાશૂન્ય મનુષ્ય જો અનુકરણ કરે તો તેનું ફળ સારું આવતું નથી. જેની જે વિષયમાં શક્તિ નથી અથવા જે દીર્ઘકાળ અનુકરણજ કર્યા કરે તેની સ્વાભાવિક શક્તિ કદિ જોઇ શકાતી નથી. યૂરોપનાં નાટકો આનું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. યૂરોપની તમામ જાતિઓમાં જે જે નાટકકારો થયા છે તેમણે સર્વેએ યુનાની નાટકોનું શરૂઆતમાં અનુકરણ કરેલું છે, પરંતુ પ્રતિભા હોવાથી સ્પેન અને ઇંગ્લાંડમાં નાટકો તુરતજ સ્વતંત્રરૂપે લખાયાં છે. ઇંગ્લાંડે આ વિષયમાં ગ્રીસની બરાબરી કરી છે; અને એ વિષયની પ્રતિભા અર્થાત્ સ્વાભાવિક શક્તિ ન હોવાથી રોમ, ઇટાલી અને ફ્રાન્સના લેખકો કેવળ અનુકરણ કરવાવાળાજ બની ગયા છે. ઘણા લોકો કહેશે કે, રોમ વગેરે દેશોના લોકો જેઓ નાટકરચનામાં સ્પેન અને ઇંગ્લાંડની બરાબરી કરી ન શકયા એનું કારણ બીજું કંઇ નહિ પણ અનુકરણનો અનુરાગજ છે, પણ એ ભ્રમ છે. એનું કારણ અનુકરણનો અનુરાગ નથી. પણ એનામાં નાટક રચવાની સ્વાભાવિક શક્તિનો અભાવ છે. અનુકરણની ઇચ્છા, એ પણ એક કાર્ય છે; કારણ નથી.

લોકો આજકાલ "અનુકરણ" શબ્દને ગાળ જેવો કે ગાળથી પણ વધારે અપમાનકારક સમજે છે. મોટે ભાગે પ્રતિભાવિનાના માણસોજ અનુકરણમાં પ્રવૃત્તિ કરતા હોવાથી તેનું અનિષ્ટ પરિણામ દેખાય છે; અને તેથીજ લોકોની અનુકરણપર અરુચિ કે અશ્રદ્ધા થએલી છે. *મૂળે ભાઇ અક્કલશૂન્ય, અને તે પાછું અનુકરણ કરે;* એટલે તે હાસ્યને પાત્ર થાય તેમાં નવાઇ શી? કેમકે આંધળા અનુકરણ સિવાય તેમાં બીજુ પરિણામ હોય નહિ.

જો પ્રતિભાવાળા માણસો અનુકરણ કરે તો તે કદિ તિરસ્કાર કે હાસ્યને પાત્ર થાય નહિ. આપણા લોકોની આ વખતે જે દશા ચાલે છે તેનો વિચાર કરતાં અનુકરણ કરવાની પ્રવૃત્તિ એ નઠારી કે અનુચિત છે એમ કહી શકાતું નથી. અમારા સમજવા પ્રમાણે તો અનુકરણ એ મનુષ્યને સ્વભાવસિદ્ધ છે. એવા અનુકરણમાં જો કોઈ ભારતવાસીઓને દોષ દે તો એનું વાસ્તવિક કશું કારણ અમે સમજી શકતા નથી. એક તો એ મનુષ્યનો સ્વભાવસિદ્ધ ગુણ કહો તો ગુણ, ને દોષ કહો તો દોષ છે. જ્યારે ઉત્તમ અને નિકૃષ્ટનો યોગ થાય છે ત્યારે નિકૃષ્ટને ઉત્કૃષ્ટ બનવાની ઇચ્છા

થાય છે. હવે ઉત્કૃષ્ટની સમાન થવાનો ઉપાય શો ? ઉપાય એટલોજ કે "ઉત્કૃષ્ટ જે રીતે કરે તેજ રીતે નિકૃષ્ટ પણ કરે" તેનેજ અનુકરણ કહે છે. આજકાલ ભારતવાસીઓ જુએ છે કે ઇંગ્રેજો સુધારામાં, કેળવણીમાં, ઐશ્વર્યમાં, સુખમાં અને બળમા સર્વ રીતે પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ છે તો પછી તેઓ ઈંગ્રેજ લોકના જેવા થવા કાં ન ચાહે? ભારતવાસીઓ સમજે છે કે "ઇંગ્રેજ લોકો જે જે કરે છે તેનુ અનુકરણ કરવાથી અમે પણ તેમના જેવા સુધરેલા, કેળવાયલા, ઐશ્વર્યવાળા અને સુખી થઈશુ." આ સ્થળે ભલે ગમે તે જાતિ હોય તો ભારતવાસીઓ જેવી દશામાં આવતાં તે પણ તેમજ કરત. મતલબ કે આ અનુકરણ કરવાની વૃત્તિ કેવળ ભારતવાસીઓનાજ સ્વભાવનો દોષ નથી, પરતુ માનવજાતિનો એ સ્વભાવજ છે. ભારતવાસીઓ ઉચ્ચ આર્યવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે. તેમના શરીરોમાં અત્યારે આર્યોનું રુધિર વહી રહેલું છે. એ આર્યજાતિ વાનરોની માફક અનુકરણપ્રિય થઈને અનુકરણ કરતી નથી. એમને અનુકરણ કરવાનો તો કોઈ ઉંચો ઉદ્દેશ છે આથી એમનું અનુકરણ સ્વાભાવિક અને મંગળફળપ્રદાતા થઇ શકે. જે લોકો અમને ઇંગ્રેજી પોષાકમાં, ખાનપાનમાં અને રહેણી કરણીમાં ઇંગ્રેજોના અનુકરણવાળા જોઇને સળગી ઉઠે છે તેઓ જો ફ્રાન્સના લોકોના ખાનપાન અને પોષાકનું અનુકરણ કરતા ઇંગ્રેજોને દેખે તો શું કહેશે ? શું ઈંગ્રેજ લોકો અનુકરણ કરવામાં ભારતવાસીઓથી ઉતરે એવા છે ? અમે અનુકરણ કરીએ છીએ તે તો અમારી ધણીરણી જાતિનું, પરતુ ઈંગ્રેજો અનુકરણ શામાટે કરે છે ?

અમે આટલું અવશ્ય સ્વીકારીએ છીએ કે હાલના ભારતવાસીઓ જેટલું અનુકરણ કરી રહ્યા છે એટલું બધુ અનુકરણ કરવાની જરૂર નથી. ભારતવાસીઓમાં આંધળું અનુકરણ કરવાવાળાની સખ્યા ઘણી મોટી છે. એટલે તેઓ મોટે ભાગે ગુણોનું અનુકરણ ન કરતાં દોષોનુંજ અનુકરણ કરવામાં તત્પર દેખાય છે, તે મોટી દીલગીરીની વાત છે. ભારતવાસીઓ ગુણોનું અનુકરણ કરવામાં બહુ નિપુણ નથી. પરંતુ દોષોનુ અનુકરણ કરવામાં ભૂમંડળમા તેનો જોટો નથી. એટલામાટેજ સમજુ હિતેચ્છુ લોકો ભારતવાસીઓની, આંધળી અનુકરણવૃત્તિ ઉપર ગાલિપ્રદાન કરે છે અને એ હેતુએજ રાજનારાયણ બાબુએ એ વિષે જે જે કહ્યું છે તેનો મોટો ભાગ અમે સ્વીકારેલ છે. જ્યાં અનુકરણ કરનાર પ્રતિભાવાન હોય ત્યાં પણ અનુકરણમાં બે મોટા દોષો દેખાય છે.

એક તો વિચિત્રતા કે વિવિધતાના વિકાસમા વિઘ્ન આવે છે. આ સસારમાં મોટું સુખજ વિચિત્રતા કે વિવિધતાને લીધે ઉપજેલું છે. પૃથ્વી ઉપરના તમામ પદાર્થો જો એકજ રંગના હોત તો તેનો દેખાવ શુ આટલો બધો મનોહર અને સુખદાયક લાગત ? જો બધાજ અવાજો એકજ પ્રકારના હોત તો શું આવું સ્વરમાધુર્ય લાગત ? ધારો કે સૈનો અવાજ કોયલના જેવોજ હોત તો એ મધુર 'કુહ'

રીતે સુધરતાં બહુ સમય લાગે છે, અને બીજી રીતે તે કાર્ય બહુ જલદીથી સિદ્ધ થઇ શકે છે.

(૨) જ્યારે કોઇ અણસુધરેલી જાતિ વધારે સુધરેલી જાતિસાથે હળવામળવાનો પ્રસંગ પામે છે, ત્યારે તે સુધારાના રસ્તા ઉપર બહુજ ત્વરાથી દોડવાની કોશીષ કરે છે; અને જો તેનામાં પ્રતિભા હોય તો તે પોતાના યત્નમાં સફળ પણ થાય છે. એ ઠેકાણે સમાજની દશા એવી થાય છે કે અણસુધરેલો અશિક્ષિત સમાજ તમામ બાબતોમાં શિક્ષિત સમાજનુ અનુકરણ કરવા લાગે છે અને એ સ્વાભાવિકજ છે.

(૩) આથી ભારતવાસીઓના અત્યારના સમાજમાં દેખાતી અનુકરણપ્રવૃત્તિ અસ્વાભાવિક છે. અથવા દોષરૂપ છે એમ માનવાનું નથી.

(૪) દરેક અનુકરણ અનિષ્ટકારક નથી. કદિ કદિ તો તેમાંથી મહાન ફળ પણ ઉપજે છે. પહેલી અવસ્થામાં જે અનુકરણ છે, તે પછીની અવસ્થામાં સ્વાતંત્ર્ય બને છે. માટે ભારતવાસીઓની અવસ્થા જોતાં એ અનુકરણવૃત્તિ અયોગ્ય છે એવો નિર્ણય થઇ શકે નહિ. એમાંથી ઉંચી આશા પણ રાખી શકાય છે.

(૫) પરંતુ આંધળા અનુકરણમા મહાન દોષ છે. અનુકરણની પહેલી અવસ્થા વીતી ગયા છતાં પણ તેની તેજ રીત પ્રબળ રહ્યા કરે અથવા અનુકરણનો અભ્યાસ અત્યંત વધી જાય તો બહુજ વહેલો સર્વનાશ થશે.

અનુકરણ કરનારા ભારતવાસીઓ આ બધી બાબતો ઉપર ધ્યાન આપી કામ કરશે તો તેઓ જલદી પોતાના ગુરુઓના ઉત્તમ શિષ્યો બની, ઉન્નતિ અને સન્માન પ્રાપ્ત કરી શકશે.

સ્વર કાનને મીઠો લાગત ? નહિ, એ સ્વર કાનને ઉદ્વેગ કરનારજ લાગત. આપણામાં જો વિચિત્રતાના સુખની પ્રીતિ ન હોત તો કદાપિ ઠીક લાગત,પરંતુ અત્યારે મનુષ્યજાતિ જે પ્રકૃતિને લઇને પેદા થઇ છે, તેમાં તો વિચિત્રતા અને વિવિધતા વિના સુખ પણ નથી અને સ્વાદ પણ નથી. અનુકરણની પ્રવૃત્તિ એ વિવિધતાના માર્ગમાં અડચણરૂપ છે. અમે માનીએ છીએ કે શેકસપિયરનું મેકબેથ એક ઉત્તમ નાટક છે, પરંતુ જો પૃથ્વીનાં બધાં નાટકો મેકબેથનુંજ અનુકરણ કરીને લખાય તો પછી નાટકમાં સુખ કે સ્વાદ રહેશે કે ? બધાં મહાકાવ્યો રઘુવંશના નમુના ઉપરથી લખાયાં હોત તો પછી એવાં મહાકાવ્યો કોણ વાંચત ?

અનુકરણમાં બીજો દોષ એ છે કે તેનાથી કોઈ કાર્યની જલદી ઉન્નતિ નથી. સંસારનો નિયમ છે કે તમે ગમે તે કામ લો, પણ તેમાં વારંવાર યત્ન કરવાથીજ ઉન્નતિની સંભાવના છે, પરતુ જો પછીનું કાર્ય પહેલાંના કાર્યનું માત્ર અનુકરણજ હોય તો તે ક્રિયા કોઇ નવો માર્ગ ગ્રહણ કરતી નહિ હોવાથી તે કામમાં ઉન્નતિ પણ થઇ શકતી નથી. ફળ એ થાય છે કે–બહુ કાળપર્યંત એકજ ચીલે ગતિ થયા કરે છે. આ વાત શિલ્પ, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, સામાજિક કાર્ય કે માનસિક અભ્યાસ, એ બધામાં સત્ય છે.

મનુષ્યદેહ ધારણ કરવાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ શારીરિક અને માનસિક વૃત્તિઓની યથાયોગ્ય સ્ફૂર્તિ અને ઉન્નતિ કરવાનો છે; પરંતુ જે અભ્યાસે કેટલીક વૃત્તિઓ અધિક પુષ્ટ થાય, અને કેટલીક નષ્ટ થાય તે અભ્યાસ મનુષ્યને અવશ્ય હાનિકારક છે. મનુષ્યો અનેક છે અને તેમનાં સુખ પણ જૂદી જૂદી જાતનાં છે. એ બધાં સુખોની સિદ્ધિનેમાટે કાર્ય પણ અનેક પ્રકારના કરવાની આવશ્યકતા છે. એવાં જૂદાં જૂદાં કાર્યો જૂદી જૂદી પ્રકૃતિનાં માણસો વિના સારી રીતે થઇ શકતાં નથી; એક પ્રકારના ચરિત્રવાળાં માણસોથી અનેક પ્રકારનાં અનેક કાર્યો કરી શકાતાં નથી. આથી સંસારમાં ચરિત્રવૈચિત્ર્ય, કાર્યવૈચિત્ર્ય અને પ્રવૃત્તિવૈચિત્ર્યની ઘણી આવશ્યકતા છે. તેના સિવાય સમાજનાં બધાં અંગોની ઉન્નતિ થઇ શકતી નથી. અનુકરણની પ્રવૃત્તિનું ફળ એ થાય છે કે–અનુકરણ કરનારનું ચરિત્ર અને પ્રવૃત્તિ અનુકરણીયના ચરિત્ર અને પ્રવૃત્તિ જેવાં થાય છે, અને અનુકરણ કરનારો બીજે માર્ગે ગતિ કરી શકતો નથી. જ્યારે સમાજના ઘણા લોકો અથવા બધા લોકો એકજ નમુનાનું અનુકરણ કરવા લાગે છે, ત્યારે એ વૈચિત્ર્યની હાનિ થાય છે અને મનુષ્યચરિત્રનાં બધાં અંગો વિકાસ પામતાં નથી, વૃત્તિઓમાં સમાન યોગ્યતા રહેતી નથી, મનુષ્યપણું મનુષ્યજીવન–અપૂર્ણ રહે છે અને તેથી સમાજ અપૂર્ણ રહે છે.

અમે અહીં જે જે વાતો કહી તે બધાનો સાર નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) સમાજની "સભ્યતા" બે રીતે ઉપજે છે. કોઇ સમાજ પોતાનાથી "સભ્યતા" (સુધારો) પામે છે અને કોઇ સમાજ બીજા સમાજથી સુધારો પામે છે. પહેલી

રીતે સુધરતાં બહુ સમય લાગે છે, અને બીજી રીતે તે કાર્ય બહુ જલદીથી સિદ્ધ થઇ શકે છે.

(૨) જ્યારે કોઇ અણસુધરેલી જાતિ વધારે સુધરેલી જાતિસાથે હળવામળવાનો પ્રસંગ પામે છે, ત્યારે તે સુધારાના રસ્તા ઉપર બહુજ ત્વરાથી દોડવાની કોશીષ કરે છે, અને જો તેનામાં પ્રતિભા હોય તો તે પોતાના યત્નમાં સફળ પણ થાય છે. એ ઠેકાણે સમાજની દશા એવી થાય છે કે અણસુધરેલો અશિક્ષિત સમાજ તમામ બાબતોમાં શિક્ષિત સમાજનું અનુકરણ કરવા લાગે છે અને એ સ્વાભાવિકજ છે.

(૩) આથી ભારતવાસીઓના અત્યારના સમાજમાં દેખાતી અનુકરણપ્રવૃત્તિ અસ્વાભાવિક છે. અથવા દોષરૂપ છે એમ માનવાનું નથી.

(૪) દરેક અનુકરણ અનિષ્ટકારક નથી. કદિ કદિ તો તેમાથી મહાન ફળ પણ ઉપજે છે. પહેલી અવસ્થામાં જે અનુકરણ છે, તે પછીની અવસ્થામાં સ્વાતંત્ર્ય બને છે. માટે ભારતવાસીઓની અવસ્થા જોતાં એ અનુકરણવૃત્તિ અયોગ્ય છે એવો નિર્ણય થઇ શકે નહિ. એમાંથી ઉંચી આશા પણ રાખી શકાય છે.

(૫) પરંતુ આંધળા અનુકરણમાં મહાન દોષ છે. અનુકરણની પહેલી અવસ્થા વીતી ગયા છતાં પણ તેની તેજ રીત પ્રબળ રહ્યા કરે અથવા અનુકરણનો અભ્યાસ અત્યંત વધી જાય તો બહુજ વહેલો સર્વનાશ થશે.

અનુકરણ કરનારા ભારતવાસીઓ આ બધી બાબતો ઉપર ધ્યાન આપી કામ કરશે તો તેઓ જલદી પોતાના ગુરુઓના ઉત્તમ શિષ્યો બની, ઉન્નતિ અને સન્માન પ્રાપ્ત કરી શકશે

समानता

પરિચ્છેદ પહેલો

આ સંસારમાં આ શબ્દો હમેશાં કાને પડે છે, કે "અમુક મોટો માણસ છે, અને અમુક નાનો માણસ છે." આ શબ્દો કેવળ કહેવા માત્રજ નથી; પરંતુ આ વૈષમ્ય (અસમાનતા) નું જ્ઞાનજ માનવસમાજની મુખ્ય મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓનું કારણ બનેલું જણાય છે. "અમુક મોટો માણસ છે" માટે પૃથ્વીનાં જેટલાં દૂધ, દહીં, માખણ ને મલાઇ હોય તે બધાં એ ભાઇને ભેટ આપો; ભાષાના સમુદ્રમાંથી સારાં સારાં શબ્દરત્નો વીણી, તેની માળા ગુંથી એ ભાઇને પહેરાવો; કેમકે એ ભાઇ મોટા માણસ છે. આ રસ્તા ઉપર કાંટા તો જો કે દેખાતા નથી તોપણ વાળી ઝાડીને સાફ કરો; કેમકે એ માર્ગે રાજ્યમાન રાજ્યશ્રી પધારવાના હોવાથી રખેને અદૃશ્ય સૂક્ષ્મ કાંટાઓ તેમના પગમાં ખૂંચી જાય! તમે સૌ આ સ્નિગ્ધ છાંયડાવાળા માર્ગમાંથી ખસી જઇ તડકામાં ઉભા રહો, ને એ મોટા માણસને ત્યાંથી ગમન કરવા દો. તમે સૌ ભેગા થઇ સારાં સારાં પુષ્પો વીણી હાર, તોરા અને શય્યાઓ બનાવો અને એ ભાઇને એનો આનંદ–ઉપભોગ લેવા દો; કેમકે એ મોટા માણસ છે. તમે દૂર ખસી જાઓ; કેમકે તમે નાના માણસ છો. આ પૃથ્વીની સુંદર સુંદર કશી સામગ્રી તમારે વાસ્તે ઉપયોગની નથી. તમારે માટે તો માત્ર આ લાંબી પાતળી સોટી કે પોલીસનો કોરડો સર્જાયલો છે; મોટા માણસના મનોરંજન માટે તેનો તમારા બરડા સાથે મેળાપ કરાવવો જરૂર પડશે તો તેમ પણ થશે.

પરંતુ 'મોટો માણસ' અને 'નાનો માણસ' એ ભેદ શી રીતે થયો ? अ મોટો માણસ અને च નાનો માણસ શાથી કહેવાયો ? च ધૂર્તતા કરી જાણતો નથી, શઠતા કરી બીજાનું સર્વસ્વ પડાવી લેતાં શીખ્યો નથી. માટે च નાનો માણસ છે; પરંતુ अ ધૂર્તતા કરીને તથા શઠતા કરીને ધનસંગ્રહ કરતાં શીખ્યો છે માટે अ મોટો માણસ છે. અથવા अ પોતે કશું ન કરતાં છતાં પણ મોટો માણસ છે, કેમકે તેના બાપદાદા ધૂર્તતા અને શઠતામાં નિપુણ હતા. તેઓ બીજાનું પડાવી લઇને એકઠું કરી ગયા છે ને अ તેનો પુત્ર કે પૌત્ર છે એટલે તે મોટો માણસ છે. च ના વડીલો ન્યાયથી જેટલું કમાયા તેટલું વાપરી ગયા છે તેથી च નાનો માણસ છે. મોટા માણસનું આવું અપૂર્વ માહાત્મ્ય છે; માટે તેમના ઉપર સૌ પુષ્પવૃષ્ટિ કરો.

અથવા अ સલામો કરીને, ગાળો ખાઇને, પદ–પ્રહારો સહીને કે તેથી પણ વિશેષ મહાન કાર્યો કરીને કોઇ રાજપુરુષની પાસે રહી તેનો પ્રીતિપાત્ર બનેલો છે ને

તેના ગળામાં રાજ્ય તરફની ચપરાશ-પડેલી છે તેને ભલે ક્ષ મોટો માણસ છે. અમે માત્ર ભારતવાસીઓનીજ વાત કરતા નથી. પૃથ્વીના તમામ દેશોમાં ચપરાશ ધરનારાઓનું આવું એકજ પ્રકારનું ચારિત્ર્ય જોવાય છે. ઉપરીની પાસે તો તેઓ કેવળ અલ્પમાં અલ્પ જંતુ જેવા હોય છે; પરંતુ બીજાઓની પાસે તેઓ ધર્માવતાર ! મહા પંડિત ! તમે ભલે ગમે તેવા હો પણ તેમને બંને હાથે વાંકા વળી વળી સલામો ભરો; કેમકે એ ધર્માવતાર છે એમનામાં ભલે ધર્મના જ્ઞાનનું મીંડું હોય, અને એઓ ભલે અધર્મમાં રચ્યા પચ્યા રહેતા હોય તેની કશીજ હરકત નથી; તેમના પર રાજકૃપા છે તેથી તેઓ ધર્માવતાર છે. એ મહામૂર્ખ ભલે હો ! અને તમે સર્વ શાસ્ત્રવેત્તા ભલે હો; પરંતુ એ વાતનો અહીં કશો વિચાર કરવાનો નથી; બસ એજ કે ક્ષ ' મોટા માણસ' છે માટે તમે તેને પ્રણામ કરો.

આ પ્રમાણે સંસાર અસમાનતાના ભાવોથી ભરેલો છે. બધીજ બાબતોમાં અસમાનતા ઉપજે છે. ચ આ દેશમાં ન જન્મતાં બીજા દેશમાં જન્મ્યો હોત તો પણ અસમાનતાનું કારણ થાત. અમુક ઉતરતી જાતિને પેટે ન જન્મતાં ઉંચી જાતિમાં જન્મ્યો હોત તોપણ પરિણામ એનું એજ થાત.

તમારા કરતાં હું બોલવામાં ચતુર છું; અથવા મારામાં શક્તિનો કે ધૂર્તતાનો વધારે સચય છે એ બાબત પણ સમાજમાં અસમાનતા ઉપજાવવાના કારણરૂપ છે; અને તેથીજ અમે કહીએ છીએ કે સંસાર અસમાન ભાવથી ભરેલો છે.

સંસારમાં અસમાનતા રહે એજ યોગ્ય છે. અમને સંસારરૂપી રંગભૂમિમાં પ્રકૃતિએજ અસમાનતાના પોશાકો પહેરાવીને મોકલ્યા છે. તમારા કરતાં મારા શરીરનાં હાડકાં મોટાં અને મજબૂત છે. તમારા કરતાં મારા કાંડામાં વધારે બળ છે અને તમને હું એક ઠોંસો મારી ભોંયભેગા કરી મોટો માણસ થવા શક્તિમાન છું. અમલા કરતાં કમલા શરીરે સુંદર છે તેથી કમલા જમીનદારની સ્ત્રી બની છે અને અમલા મજુરી કરીને ઉદરનિર્વાહ કરે છે. ગના મગજ કરતાં ઘનું મગજ વજનમાં દશ ઔંસ ભારે છે તેથી ઘ સંસારમાં માન્ય પુરુષ છે અને ગ તિરસ્કારપાત્ર ગણાય છે.

આથી અસમાનતા એજ સંસારનો નિયમ છે. જગતના તમામ પદાર્થોમાં અસમાનતા વ્યાપી રહેલી જણાય છે. માણસ માણસમાં જેમ સ્વાભાવિક અસમાનતા દેખાય છે તેમ અસ્વાભાવિક અસમાનતા પણ દેખાય છે. બ્રાહ્મણ અને શૂદ્ર એ બે જાતિ લઈશું તો અસ્વાભાવિક અસમાનતા તરત સમજાશે. બ્રાહ્મણનો વધ કરવામાં મહાન પાપ અને શૂદ્રનો વધ કરવામાં થોડું પાપ એ કંઇ સ્વાભાવિક નિયમોએ કરાવેલું નથી. બ્રાહ્મણ અવધ્ય અને શૂદ્ર વધ્ય શામાટે ? શૂદ્રજ દાતા અને બ્રાહ્મણજ માત્ર ગ્રહિતા (દાન લેનાર) શામાટે ? વિચાર કરી જોઇએ તો જેને દેવાની શક્તિ છે તેજ દાતા બને અને જેને આવશ્યકતા છે તેજ દાન ગ્રહણ કરનાર બને. એવો નિયમ શામાટે ન હોઇ શકે ?

દેશી અને યૂરોપીઅનો વચ્ચે પણ એવીજ અસ્વાભાવિક અસમાનતા છે; પરંતુ એ વાતનું વધારે વિવેચન અમે કરી શકતા નથી.

પૈસાથી ઉપજતી અસમાનતા સૌ કરતાં બળવાન છે. ધનવંતપણાને પરિણામે આપણે એક માણસને અનેક જાતના ખોટા ખર્ચ કરતો દેખીએ છીએ; અને બીજી બાજુ લાખો માણસોને અન્નના અભાવે રોગગ્રસ્ત બનેલાં કે ટળવળી મરતાં દેખીએ છીએ.

આ અસ્વાભાવિક અસમાનતાને લીધેજ સમાજની ઉન્નતિનો અટકાવ થઇ અધોગતિ જન્મે છે. ભારતવર્ષની આજલગી આવી દુર્દશા રહી છે તેનું મોટું કારણ પણ સમાજમાં ચાલતી આવેલી અસમાનતાજ છે.

આવી અસમાનતાનો ફેલાવો ભારતવર્ષમાંજ છે એમ નથી. આખો સંસારજ અસમાનતાથી પરિપૂર્ણ છે. તેની ભયાનક જાળમાં પૃથ્વીના તમામ દેશો જકડાએલા છે. જે સમાજ ઉન્નતિ પામવાનો હોય તેમાં પરસ્પર અથડામણ થઇ અસમાનભાવ દૂર થતો ચાલે છે, ને તેને લીધે સમાજ ઉન્નતિ પામે છે. રોમ એનું મોટું ઉદાહરણ છે. રોમમાં પહેલાં "પ્રેત્રીશિય" અને "પ્લિબીય" એવા બે સંપ્રદાય રૂપ ભેદ હતા. એ ભેદો સામાજિક સુવિચારણાને લીધે લય પામ્યા. ત્યાર પછી તેમાં નાગરિકત્વ અને અનાગરિકત્વ એવા ભેદ ઉપજ્યા; પરંતુ તે પણ રાજ્યધુરા ચલાવનારની અલૌકિક રાજનીતિને ડહાપણે લોપાઇ ગયા; તેથી રોમ દુનિયામાં સર્વોત્તમ સામ્રાજ્ય ગણાયું.

બીજે સ્થળે એમ બન્યું નથી. અમેરિકામાં ગુલામગિરિના નાશમાટે થોડાં વર્ષો પહેલાં મહા ભયંકર આંતર યુદ્ધાગ્નિ સળગ્યો હતો તે સંભારો. સડેલો ભાગ કપાવોજ જોઇએ એ ન્યાયે ત્યાંની પ્રજામાં સામસામાં શસ્ત્રો ચાલ્યાં; અને એ રીતે સમાજને લાભ થયો. એજ દરદના ઇલાજરૂપે–અસમાનતા દૂર કરવા માટે અને સમાનતા સ્થાપવા માટે–ફ્રાન્સમાં પહેલો અને બીજો વિપ્લવ થયો.

પરંતુ બધે ઠેકાણે આવી કઠોર ચિકિત્સાનું પ્રયોજન નથી. ઘણા દેશોમાં તો ઉપદેશકોના ઉપદેશેજ સમાનતાનો સત્કાર થઇ તેની સ્થાપના થઇ છે. શસ્ત્રોના બળ કરતાં વાણીનું બળ શ્રેષ્ઠ છે. સંગ્રામ કરતાં શીખામણ વધારે સારૂં ફળ લાવે છે. દાખલો લઇએ તો ખ્રિસ્તીધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ વાણીબળેજ ફેલાયા છે. મુસલમાની ધર્મ શસ્ત્રોને બળે ફેલાયો છે; પરંતુ પૃથ્વીમાં મુસલમાનોની સંખ્યા જૂજ છે અને બૌદ્ધ તથા ખ્રિસ્તીની સંખ્યા ઘણી મોટી છે.

પૃથ્વીમાં ત્રણ વાર આશ્ચર્યકારક બનાવો બન્યા છે. ઘણા સમયને અંતરે ત્રણ જૂદા જૂદા દેશોમાં ત્રણ જૂદા જૂદા પવિત્રાત્માઓએ જન્મ ધારણ કરીને ભૂમંડળમાં એક મહામાંગલિક મહામંત્રનો પ્રચાર કરેલો છે. એ મહામંત્રનો મુખ્ય સાર "મનુષ્યમાત્ર સમાન છે" એ છે. આ મહાપવિત્ર દૈવી વાક્ય પૃથ્વીમાં પ્રસાર કરીને તેમણે

સભ્યતા અને ઉન્નતિનાં બી વાવેલાં છે. જ્યારે મનુષ્યજાતિ દુર્દશાગ્રસ્ત થઈ અધોગતિને માર્ગે ચડી ત્યારેજ એક એક મહાત્માએ મોટે નાદે ગર્જના કરી કહેલું છે કે, "તમે સૌ સમાન છો; માટે પરસ્પર સમાન વ્યવહાર કરો." આ નાદને બળેજ દુર્દશા મટી સારી દશા થઈ છે; અવનતિ મટી ઉન્નતિ થઈ છે.

એ ત્રણ મહાત્મામાં પહેલા મહાત્મા શાક્યસિંહ બુદ્ધદેવ હતા. જ્યારે વૈદિક-ધર્મના દુરુપયોગથી ઉપજેલી અસમાનતાને લીધે ભારતવાસીઓ પીડાવા લાગ્યા ત્યારે એ મહાપુરુષે જન્મ ધારણ કરીને ભારતવર્ષનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. પૃથ્વીમાં ગમે તેટલા પ્રકારની સામાજિક અસમાનતાઓ ભલે ઉપજેલી હોય, પરંતુ ભારતવર્ષની જાતિ-ભેદની અસમાનતા જેવી અસમાનતા કોઈ પણ દેશમાં કોઈ પણ સમાજમાં કદિ પણ જન્મી નહિ હોય, બ્રાહ્મણસિવાય અન્ય સૌ વર્ણો ગુન્હા પ્રમાણે વધ્ય હતી, પરંતુ સેંકડો અપરાધો કર્યા છતાં પણ બ્રાહ્મણ અવધ્ય! તમારૂં ગમે તેટલું અનિષ્ટ બ્રાહ્મણ ભલે કરે, પણ તમે તેનું કોઈ જાતનું અનિષ્ટ કરી શકો નહિ. તમારે તો તેના ચરણોમાં આળોટી એની ચરણરજ શિરે ચડાવવી એજ ધર્મ! વળી શૂદ્રો તો અસ્પૃશ્ય; શૂદ્રના હાથમાં પાણીનું ટીપુ આપવાનો પણ વ્યવહાર નહિ. આ પૃથ્વીના કોઈ પણ સુખને માટે શૂદ્રો અધિકારીજ નહિ, માત્ર નીચ વૃત્તિ એજ તેનું જીવન. જીવનનું જીવન જે વિદ્યા તેમાં પણ તેનો અધિકાર નહિ. શૂદ્રો પણ શાસ્ત્રના કાયદામાં બંધાએલા ખરા, પણ શાસ્ત્ર તે શું ને કેવું હોય? તે આંખે જોવાનો પણ તેમનો અધિકાર નહિ. શૂદ્રોનો પણ આ લોક અને પરલોક બ્રાહ્મણનાજ હાથમાં! બ્રાહ્મણો જેમ કહે તેમ કરવામાંજ તેમની પરલોકની ગતિ કહેવાતી, નહિ તો ગતિ નહોતી. બ્રાહ્મણને દાન આપવામાં તેમનો પરલોક સુધરતો, પરંતુ શૂદ્રનું દાન બ્રાહ્મણ ગ્રહણ કરેજ નહિ; ને કદિ ગ્રહણ કરે તો પતિત થાય. બ્રાહ્મણની સેવા કરવાથીજ શૂદ્રની પરલોકમાં શુભ ગતિ મનાતી, પરંતુ શૂદ્ર અસ્પૃશ્ય એટલે બ્રાહ્મણ તેને અડકેજ કેમ? શૂદ્ર પણ મનુષ્ય અને બ્રાહ્મણો પણ મનુષ્ય છતા તેમનામાં અસમાન ભાવ એટલી હદલગી વિસ્તાર પામેલો હતો કે પ્રાચીન યૂરોપના ગુલામો અને તેમના શેઠો વચ્ચે પણ વિષમભાવ એવા ભયાનકરૂપે પરિણામ પામેલો નહોતો.

આ મહાન વર્ણવૈષમ્યને પરિણામે ભારતવર્ષ અવનતિને માર્ગે ચડી ગયો. બધી ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાન છે પશુઓની પેઠે ઇંદ્રિયતૃપ્તિ સિવાય એવું એક પણ સુખ પૃથ્વીમાં તમે દર્શાવી શકશો નહિ કે જેનું મૂળ જ્ઞાનમાં ન હોય! વર્ણવૈષમ્યને લીધે જ્ઞાનનો રસ્તો બંધ થયો. જ્ઞાન મેળવવામાં શૂદ્રો અનધિકારી હતા. કેવળ બ્રાહ્મણોજ તેના અધિકારી! ભારતવર્ષનો મોટો ભાગ બ્રાહ્મણ સિવાયની વર્ણનો હતો આથી મોટા ભાગના લોકો મૂર્ખ થયા. ધારો કે ઈંગ્લાંડમાં જો એવો નિયમ થાય કે સ્ટાન્લી, કોર્સડીઝ વગેરે કેટલાક પ્રસિદ્ધ વંશના લોકો સિવાય બીજો કોઈ પણ માણસ વિદ્યાભ્યાસ કરી શકે નહિ; તો ઈંગ્લાંડની આટલી સુધારણા ક્યાંથી

ટકે ' કવિ, વિજ્ઞાનવેત્તાઓ અને દાર્શનિકો નિપજવા તો દૂર રહ્યા, પરંતુ સ્ટિવન્સન આર્કરાઈટ અને એવા બીજા મહાપુરુષો ક્યાંથી નિપજત ? ભારતવર્ષમાં ઘણે ભાગે એમજ બન્યું છે. પરંતુ માત્ર એમજ નહિ; બ્રાહ્મણોએ જે વિદ્યાભ્યાસ એક-હથ્થુ (મોનોપોલિ) કરેલો હતો; તે પણ વર્ણવૈષમ્યને દોષે અનિષ્ટ ફળ આપનાર થયો, સર્વ વર્ણોના પ્રભુ થઇને તેમણે યજ્ઞયાગાદિની રચનાઓ કરી; અને મંત્ર, દાન, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરેનો વધારો કરી અનેક જાળો ગુથી. વળી દેવતાઓના મહિમાભરેલા અમત્ય-ઇતિહાસો કલ્પી, તેની કથાઓની અપ્સરાના નૂપુરના મીઠા ઝણઝણાટ જેવી લલિત આર્યભાષામાં (સંસ્કૃત ભાષામાં) ગુંથણી કરી. આથી ભારતવાસીઓ મૂર્ખતાનાં બંધનોમાં વધારે વધારે બંધાયા. દર્શન, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય એ સર્વેનું તો બસ કામજ શું ? નવાં બ્રાહ્મણોના પુસ્તકો રચાયાં, નવાં નવાં ઉપનિષદો પ્રચાર પામ્યાં, બ્રાહ્મણની ઉપર બ્રાહ્મણો, ઉપનિષદોની ઉપર ઉપનિષદો, આરણ્યકોની ઉપર આરણ્યકો, સૂત્રોની ઉપર સૂત્રો, તેની ઉપર ભાષ્યો, તેના ઉપર ટીકાઓ, તેના ઉપર ભાષ્યો ! એમ ગ્રંથોથી ભારતવર્ષ ઢંકાઇ ગયો; અને સામાન્ય વિદ્યા ? તેનું નામ તો ભારતવર્ષમાં લુપ્તજ થઇ ગયું.

આથી પ્રજાવર્ગ ખિન્ન, વ્યાકુળ અને શંકાશીલ થયો. બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે બધાં કામોમાં પાપ છે. દરેક વ્યવહાર પાપમય છે અને એ પાપોનાં પ્રાયશ્ચિત્તો કર્યા સિવાય અન્ય વર્ણોની મુક્તિ નથી. પારલૌકિક સુખ શું એટલું બધું દુર્લભ છે ? લોકો બિચારા ક્યાં જાય ? શું કરે ? આ ધર્મશાસ્ત્રોની પીડાથી તેમનો કોણ ઉદ્ધાર કરે ? સર્વ સુખના નિરોધકારક ભૂદેવોના હાથથી તેમની કોણ રક્ષા કરે ? ભારતવાસીઓને જીવિતદાન કોણ કરે ?

એવે વખતે પવિત્ર આત્મા શાક્યસિંહ ભારતના આકાશમાં ઉદય પામ્યા, અને દિગંતોમાં વ્યાપતા ગંભીર અવાજે બોલ્યા કે:— " હું તમારો ઉદ્ધાર કરીશ. હું તમને ઉદ્ધારનો બીજમંત્ર સંભળાવું છુ; તમે તે મંત્રનો જપ કરજો. તમે સર્વે સમાન છો. બ્રાહ્મણ અને શૂદ્ર સૌ સમાન છે. મનુષ્યે મનુષ્યો તમામ સરખાં છે અને બધાંજ પાપી છે. સદાચારમાંજ સૌનો ઉદ્ધાર છે. સ્વાર્થજન્ય જાતિભેદ મિથ્યા છે અને સ્વાર્થરહિત સમભાવનો ધર્મજ સત્ય છે, માટે મિથ્યાનો ત્યાગ કરી તમે બધા સત્ય ધર્મનું પાલન કરજો. "

અસમાનતાથી પીડિત ભારતવર્ષ આ મહામંત્ર સાંભળી, હિમાલયથી મહા સમુદ્રપર્યંત ચલાયમાન થયો; અને બૌદ્ધધર્મ ભારતવર્ષમાં વધવા લાગ્યો. વર્ણોની અસમાનતા ધીમે ધીમે ઘમાવા લાગી. એમ હજાર વર્ષ લગી ભારતવર્ષમાં બૌદ્ધધર્મ ચાલ્યો. ઇતિહાસ વાંચનારા જાણે છે કે એ હજાર વર્ષજ ભારતવર્ષની સ્વાભાવિક સુંદરતાનો સમય હતો. હિમાલયથી ગોદાવરીપર્યંતનો મુલક તે સમ્રાટ્‌ના એક છત્રનીચે ... હતો. અશોક, ચંદ્રગુપ્ત, શિલાદિત્ય વિગેરેનો અભ્યુદય પણ એજ સમયમાં થયો

હતો. એ સમયમાંજ તક્ષશિલાથી તામ્રપલી પર્યંતનું મહાન સામ્રાજ્ય, અનંત માણસોના કોલાહલથી ભરેલી અને મહા સમૃદ્ધિવાળી હજારો નગરીઓથી ભારતવર્ષમાં વ્યાપી ગયું હતું. એ સમયે ભારતવર્ષનું ગૌરવ પશ્ચિમે રોમમાં અને પૂર્વે ચીનમાં ગવાતું હતું. તે દેશના રાજાઓએ ભારતવર્ષના સમ્રાટ્ સાથે મૈત્રી બાંધી હતી. એ સમયે ભારતવર્ષના ધર્મપ્રચારકોએ ધર્મના ફેલાવા માટે યાત્રા કરીને અર્ધા એશિયાખંડને ભારતીય ધર્મમાં દીક્ષા આપી હતી.શિલ્પવિદ્યામાં પણ તે વખતે વિશેષ ઉન્નતિ થઇ હતી એવાં પણ પ્રમાણો મળ્યાં છે. બૌદ્ધધર્મના ઉદયની સાથે સાથે દર્શનશાસ્ત્રોનો વિશેષ અભ્યાસ પણ તે સમયેજ થયો હતો. વિજ્ઞાન અને સાહિત્યની પૂરેપૂરી ખીલવણી થયાનો કાળનિર્ણય કરવો કઠણ છે; પરંતુ શાક્યસિંહના ધર્મવિપ્લવની સાથે એ સૌનો ગાઢો સંબંધ હોવાનાં પ્રમાણો મળી શકે તેમ છે.

સમાનતાનો બીજો અવતાર ઇસુખ્રિસ્તરૂપે થયો. જે વખતે ખ્રિસ્તી ધર્મની શરૂઆત થઇ તે વખતે યૂરોપ અને પશ્ચિમ એશિયા, રોમન રાજ્યને તાબે હતાં. રોમની ચડતીના દિવસનો એ પાછલો પહોર હતો. તે સમયે રોમના ભૂમિકા યુદ્ધનિપુણ વીર પુરુષોની જનેતા નહોતી; પરંતુ ઇંદ્રિયપરાયણ, ભોગાસક્ત, ધનાઢ્ય, શ્રીમંતોની આવાસભૂમિ હતી., જેના પૂર્વજોને આનંદ માત્ર રણક્ષેત્રમાં મળતો, તેના વંશજો તે વખતે માત્ર ભોજનમાં, વામાવિલાસમાં અને રંગભૂમિના કૃત્રિમ યુદ્ધમાં આનંદ લેવા લાગ્યા હતા. દેશવાત્સલ્યના જે ગુણે રોમનું નામ વિશ્વવિખ્યાત થયું હતું, તે ગુણ ઢંકાઇ ગયો હતો. જે સમાનતા માટે અમે રોમની પ્રશંસા કરી છે, જે સમાનતાના ગુણે રોમ સાર્વભૌમ સમ્રાટ્ થયું હતું તે સમાનતા લોપાવા લાગી હતી. અમે પહેલાં કથા કહી તે રોમનગરીની હતી, પણ અત્યારે કહીએ છીએ તે રોમના સામ્રાજ્યની કથા છે. રોમના સામ્રાજ્યમાં જીવનપર્યંત ગુલામ રાખવારૂપી વિષમ નાશકારક રોગ પેસવા લાગ્યો હતો, એક એક માણસની પાસે હજાર હજાર જીવનપર્યંતના ગુલામો રહેતા. ખાનપાનાદિ કાર્યો કે જે પોતે કર્યા સિવાય ચાલે નહિ તેજ ધણીઓ પોતે કરતા, બીજાં તમામ કામો ગુલામદ્વારાજ કરાવાતાં. ખેતી, વ્યાપાર, શિલ્પકાર્યો કે ઘરના તમામ કામોનો નિર્વાહ આ દાસોથી થતો. એ દાસો ગાયભેંસની માફક વેચાતા અને ખરીદાતા. ઢોરના ઉપર જેટલો ધણીનો અધિકાર ગણાય છે ટેટલોજ અધિકાર આ દાસોની ઉપર તેમનો હતો.ધણીઓ મારે તો તે બિચારા મરી જતા,અને ધણીઓ કાપે તો કપાઇ જતા.ધણીઓને હાથે દેહાંત દંડ થાય તેમાં કશો ગુન્હો ગણાતો નહિ. સ્વામીની આજ્ઞાથી એ બિચારા રંગભૂમિમાં ઉતરી, સિંહ કે વાઘની સાથે યુદ્ધ કરી પોતાનો પ્રાણ ખોતા; અને ધણીઓ એનો તમાસો જોતા ! રોમના સામ્રાજ્યમાં લોકો બે ભાગે વહેંચાયેલા હતા, ગુલામ અને માલીક તેમાં એક ભાગ અપાર ભોગાસક્ત હતો, અને બીજો ભાગ અપાર દુર્દશાવશ હતો.

કેવળ આટલીજ અસમાનતા ન હતી. રોમન સામ્રાજ્યના સમ્રાટો સ્વેચ્છાચારી

હતા.તેમના પ્રતાપ અને શક્તિની સીમા ન હતી.નીરો નામના પાદશાહે પોતાની રાજધાનીને ચારેબાજુથી આગ મૂકાવી હતી;ને પોતે વીણા વગાડતો એક તમાસો જોવા બેરો હતો ! કાલિગુલા નામના પોતાના ઘોડાને કૌસિલરને પદે નિમ્યો હતો ! ઇલિયગેબ્લસની સ્વચ્છંદતા વર્ણવતાં તો શરમ આવે તેમ છે. ભલેને ગમે તેવો મોટો માણસ હો; પરંતુ સમ્રાટની ઇચ્છા થતાં વિના કારણે,વિના પ્રયોજને અને વિના વિચારે તેને ગર્દન મરાતો ! વળી તે સમ્રાટની ઉપર પણ સમ્રાટ હતા. પ્રેટીરીય સેનાપતિ હતો;તે જેને ચાહે તેને ઘડીમાં સમ્રાટ્ બનાવતો વળી બીજે દિવસે તેજ સમ્રાટનો વધ કરી બીજાને સમ્રાટ્પદે બેસાડતા. રોમન સામ્રાજ્યની તે ભાજી મૂળાની પેઠે લેવડદેવડ કરતો ! રોમનુ તે ચાહે તેમ કરી શક્તો. પ્રાન્તે પ્રાન્તે સુબેદારો સ્વેચ્છાચારી હતા. જેનામાં શક્તિ હોય તે જૂલમ વર્તાવી શકતા. જ્યાં જૂલમ પ્રબળ હોય ત્યાં વિષમતા પણ પ્રબળ હોય એમા કહેવું શું ?

આ વખતે રોમન સામ્રાજ્યમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રચાર પામવા લાગ્યો. ઇસુએ ઉચ્ચારેલી મહાન વાણી લોકોનાં મર્મસ્થળ ચીરી પ્રવેશ કરવા લાગી. ઇસુએ કહ્યું હતું કે, " બધાં મનુષ્યો ભાઇઓ છે; તમામ મનુષ્યો ઇશ્વર પાસે સરખાં છે; અને તેમાં પણ જે દુઃખી, પીડિત અને બીકણ છે તે ઇશ્વરને વધારે વહાલાં છે. " આ મહાવાક્યથી મોટા ગણાતા માણસોના ગર્વો ખંડિત થયા, ધણીપણાના ગર્વો ગળી ગયા, અને અપંગ ભિક્ષુ પણ સમ્રાટ્ની સમાન થયો. ઇસુએ કહ્યું કે, " આ લોકમાં અમારૂં રાજ્ય નથી. ઐહિકસુખમાં સુખ નથી, ઐહિક મોટાઇ તે મોટાઇ નથી. " પૃથ્વીમાં બેવાર જે બે વાક્યો બોલાયાં છે; તેજ નીતિશાસ્ત્રોના સારરૂપ છે. તેના કરતાં ચઢતી નીતિ બીજી કશી નથી. એકવાર આર્યવંશી બ્રાહ્મણે ગંગાતીરે કહ્યું છે કે;

'आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स पंडितः'

અર્થાત્ "સર્વ પ્રાણીઓમાં પોતાના આત્માની પેઠે જે જુએ છે, તે પંડિત છે."

બીજીવાર જેરુસાલેમના પર્વતશિખર ઉપર ઉભા રહીને યાહુદી વંશી ઇસુ બોલેલ છે કે; " બીજાની પાસેથી તમે જેવો વ્યવહાર ચાહો, તેવો વ્યવહાર તમે બીજા સાથે કરો.+ " આ બે વાક્યના જેવાં મહાવાક્યો ભૂમંડળમાં બીજાં કોઇ બોલાયાં હશે કે નહિ એ વિષે સંદેહ છે. આ વાક્યો સમાનતાના તત્ત્વનાં મૂળરૂપ છે.

આ બધાં તત્ત્વો ધર્મશાસ્ત્રનાં વચનોને નામે ગણાવા લાગ્યાં. દાસોનાં બંધનોની સાંકળો તૂટવા લાગી. ભોગાસક્ત ધણીઓ ભોગની અભિલાષાઓ છોડવા લાગ્યા. આવા સુધારાની કૃપાને યોગે અજ્ઞાન દાસ કોમો રોમમાં એકત્ર થઇ ને તેમાંથી મહા તેજસ્વી યુદ્ધપરાયણ, ઉન્નતિશીલ જાતો ઉત્પન્ન થઈ. તેજ જાતો આજની યુરોપી પ્રજાના પૂર્વજ નેતાઓ હતી. આધુનિક યુરોપીય ઉન્નતિ જેવી લૌકિક ઉન્નતિ

+ ગીતામા પણ કહ્યું છે કે आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन।

પૃથ્વીમાં કદિ થઇ નથી તેમજ એટલી બધી લૌકિક ઉન્નતિ થશે એવો વિચાર પણ પૂર્વપુરુષોને ભાગ્યેજ આવ્યો હશે ! આટલી ઉન્નતિ થવાનું કારણુ માત્ર ખ્રિસ્તીધર્મજ છે એમ નથી, એનાં બીજાં પણુ કારણો છે; પરંતુ મુખ્ય કારણુ ખ્રિસ્તીધર્મની નીતિ અને ગ્રીકનાં સાહિત્ય અને દર્શનો છે. ખ્રિસ્તીધર્મથી બધાં સારાં ફળોજ આવ્યાં છે એમ નથી. ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ બન્ને પ્રકારનાં ફળો ફળ્યાં છે. ખ્રિસ્તીધર્મ સમાનતાનાં તત્ત્વોવાળો હોવા છતાં પણુ તેના પરિણામે એક મહાન વિષમભાવ જન્મ્યો છે. ધર્માચાર્યોનું મહત્ત્વ અત્યન્ત વધી ગયું. ફ્રાન્સ, સ્પેન વગેરે કેટલાંક યૂરોપી રાજ્યમાં તો ધર્માચાર્યો જેમ હાંકે તેમ ચાલવા માંડ્યું. એની અસર ફ્રાન્સની પ્રજામાં પણુ થઇ; અને ઉચ્ચ શ્રેણીના અને નીચશ્રેણીના લોકો વચ્ચે એવો મોટો અસમાનભાવ જન્મ્યો કે તેને લીધે ફ્રાન્સમાં મહાવિપ્લવ પેદા થયો. ફ્રાન્સની પ્રજારૂપ સાગરમાં મોટું મંથન શરૂ થયું. એ મહાસાગરનો એક પુરુષ મંથનકર્તા હતો; તેજ ત્રીજી વાર સમાનતાનો પ્રસાર કરનાર હતો. એ સમાનતાનો અવતાર તે રૂસો હતો.

પરિચ્છેદ બીજો

ઇ૦સ૦ ના અઢારમા શતકમાં ફ્રાન્સના રાજ્યની જે દશા થઇ તે વર્ણવી શકાય તેમ નથી. આ નાના નિબંધમાં તે વર્ણવવાની જગ્યા નથી તેમ કારણુ પણુ નથી. ઇતિહાસ જાણુનારા, વિશ્વવિખ્યાત, દીર્ઘદર્શી અનેક સમર્થ લેખકોએ તેનું ઢગલે ઢગલા વર્ણન કરેલું છે. એ વર્ણન બધાને સહેલાઇથી વાંચવા મળી શકે તેમ છે; તેથી અહીં તો અમે તે વિષે બે ચાર શબ્દો બોલીનેજ અમારો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરીશું

કાર્લાઇલ વ્યંગ (મર્મ) માં લખે છે કે, "જે કાયદાને આધારે એક ભૂમિપતિ મૃગયાથી પાછો આવી બે દાસો (ગુલામો) ને હણી તેના લોહીવડે પોતાના ચરણો ધોઇ શકે તે કાયદો હવે ચાલતો નથી." "હવે ચાલતો નથી;" ત્યારે શું પહેલાં ચાલતો હતો? આ પચાશ વર્ષમાં કયો માણુસ 'શારલોયા' ની પેઠે કેદીઓને ગોળા વાળાને તેને મેડી ઉપરથી નીચે ગબડાવી શકશે? અને એ દેખાવથી આનંદ મેળવશે? સિરાજુદ્દૌલાના જુલમની વાતો સાંભળી આપણે આશ્ચર્યચકિત થઇએ છીએ: પણુ સિરાજુદ્દૌલા તો બંગાળાનો નવાબ હતો અને 'શારલોયા' તો માત્ર એક ઉચ્ચશ્રેણીની પ્રજાનો માણુસજ હતો, એ ભેદ સ્મરણુમાં રાખવો જોઇએ. જ્યાં સામાન્ય માણુસ આવો અત્યાચાર કરે ત્યારે ત્યાં રાજામહારાજાનો જુલમ કેટલો હોય?

આ મર્મવાણીમાં સમજાય છે કે તે વખતે ફ્રાન્સમાં ન સમજી શકાય એવી અસમાનતા ઉપજી હતી. પંદરમો લુઇ વિલાસી, ઉડાઉ, લંપટ અને સ્વાર્થપરાયણુ રાજા હતો. તેની રખાતોના સંતોષને માટે તેને અપાર ધનની જરૂર હતી. મડમ

પોમ્પાક અને મડમ દુબારિએ જે વૈભવ ભોગવ્યો હતો, તે પરણેલી શહેનશાહબાનુઓના ઝળકતા લલાટમાં પણ માંડેલો નહિ હોય ! મડમ દુબારિનો કાફ્રી નામનો એક ખોજો હતો. એ હતો તો પાળેલા મર્કટ જેવો; પરંતુ તેને એક પ્રાંતનો સુબો નિમ્યો હતો અને શાહીમા મડમ સાહેબનીજ આજ્ઞાથી ! ! લુઇના વિલાસભવનનું વર્ણન સાંભળતાં તેની પાસે પાંડવોની મયદાનવે બનાવેલી ઇંદ્રપ્રસ્થની રાજસભા પણ પાણી ભરે એમ લાગે છે. એ બધાં વિલાસભવનોમાં જે ઉત્સવો થતા તેની તુલના કોઇ સાથે થઇ શકે તેમ નથી. પાણીની પેઠે ત્યાં પૈસો વપરાતો હતો. બીજી બાજુ રાજ્યની તીજોરી ખાલીખમ હતી. અન્નના અભાવે પ્રજાનો હાહાકાર આકાશલગી વ્યાપી ગયો હતો. તેમ છતાં આ વિલાસમંડપમાં—આ નંદનવનમાં—આ ઇંદ્રભવનમાં આટલું બધું નાણું ક્યાંથી આવતું ? એ નાણું દળેલાને દળીને, સુકાઇ ગએલાને સુકવીને અને બળેલાને બાળીને લુંટી લાવવામાં આવતું હતું; અને તેની રત્નમાલિકાઓ ગુંથાઇ એ કુલકલંકિની મડમ દુબારિની અલકલટોમાં ગુંથાવવામાં આવતી ! તે સમયે મોટા માણસો કેવા હતા ? જે મોટો માણસ હોય તે રાજાની તીજોરીમાં એક કોડી પણ આપનો નહિ. રાજાના વૈભવનો ઉપભોગ કરવો એજ અમીરોનું કર્તવ્ય ગણાતું. રાજાનો વૈભવ પણ અનહદ હતો જે જેટલું લઇ શકતો તેટલું ઉપાડી જતો. રાજ્યમાં મોટા માણસો કર આપતા નહિ, ધર્માધિકારીઓ કર આપતા નહિ અને રાજપુરુષો પણ કર આપતા નહિ. માત્ર દીન, દુઃખી અને ખેડુત વર્ગના લોકોજ કર આપતા. તેમના ઉપર કર ઉઘરાવનારાઓનો જુલમ અસહ્ય હતો. એક લેખક લખે છે કે, " કર ઉઘરાવવાનું કામ એ એક રીતે ધારાસર ચલાવવામાં આવતી નાની લડાઇના જેવું હતું. તે કામ માટે બે લાખ સિપાઇઓ રોકવામાં આવતા હતા અને તેમના બોજાથી પ્રજાને કચરવામાં આવતી. એ સિપાઇઓનો સમૂહ સર્વભક્ષી અને સર્વનાશક હતો. એ રીતે ચુસાએલી પ્રજા પાસેથી પાછો કર ઉઘરાવવામાં આવતો એટલે રાજ્યવ્યવસ્થા ક્રૂરતાભરેલી હતી. દંડવાની વિધિ પણ ભયાનક હતી. કર ન આપનારને ગુલામગિરિમાં ધકેલવામાં આવતા કે ફાંસીને લાકડે લટકાવતા. કર ન આપનારને પીડવાને અનેક જાતનાં યંત્રો પણ શોધવામાં આવ્યાં હતાં. રાજ્યનો કર ઉઘરાવવાના ઇજારા અપાતા. ઈજારદારને એવો અધિકાર હતો કે શસ્ત્રોથી સજા કરીને પણ રાજ્યનો કર એકઠો કરવો. તેઓ રાજ્યનો વેરો ઉઘરાવવા માટે ખૂન સુદ્ધાં કરતા. આ પ્રમાણે પ્રજાની હાલત હતી; પરંતુ રાજદરબારના સુંદર નવપલ્લવિત બગીચાઓ, વિહાર કરવાનાં વિશાળ વનો, નવાં નવાં નૃત્યો, વિવિધ વાજીંત્રો, ગાયનો, પરપત્ની સાથે પ્રણયક્રીડાઓ, હાસ્યવિનોદો અને આનંદકલ્લોલ જારી રહેલો હતો. બીજી બાજુએ દારિદ્ર, પીડા, અન્નના સાંસા, વગરવાંક દાસત્વ અને ફાંસીની સજાઓ જોવામાં આવતાં. પંદરમા લુઇના રાજ્યમાં ફ્રાન્સમાં આ રીતે ભારે અસમાનતા ચાલી રહેલી હતી. આ અસમાનભાવ નિયમિત રીતે બાંધેલી રાજ્યપદ્ધતિથી ઉપજેલો હતો. રૂસોના

બળવાન પ્રહારે એ રાજ્યવ્યવસ્થા અને રાજા તૂટી પડયાં. તેના અનુયાયીઓએ એ બધાનો ભાગીને ભૂકો કરી નાખ્યો.

શાકયસિંહ અને ઈસુ એ બંનેએ જગતમાં પવિત્ર અને સાચી વાતોનોજ ફેલાવો કરેલો છે. તેથી મનુષ્યો તેમને દેવ કહીને પૂજે છે, તે યોગ્ય છે. રૂસો તેની પંક્તિમાં ઉભો રહી શકે એવો માણસ નહોતો. ખરેખરૂં પવિત્ર સત્ય તેણે પૃથ્વીમાં ફેલાવ્યું હતું એમ પણ નહોતું. તેણે તો લોકોને હિત કરે એવાં નીતિનાં તત્ત્વોની સાથે અનિષ્ટકારક અસત્યોને મેળવીને તથા એ મેળવણીને ઓજસ્વી વાણીના ઈંદ્રજાલિક પ્રભાવે મોહક બનાવીને ફ્રાન્સની પ્રજાના હૃદયમાં રેડેલાં હતાં. જે સમયે જે વાત જરૂરની હોય તેમાં રૂસો પોતાની વાણીની શક્તિએ ખરેખરી ઇંદ્રજાળ ભરતો. તેણે પ્રેરેલી સત્ય વાતોની સાથે ભ્રાન્તિવાળી વાતો પણ ફ્રેંચલોકો પોતાના *જીવનનો બીજમંત્ર* માની ગ્રહણ કરતા. ફ્રાન્સના ઘણા લોકો તેના માનસિક શિષ્યો-અનુયાયીઓ થયા હતા અને તેના ઉપદેશને બળેજ ફ્રાન્સમાં રાજ્યવિપ્લવ પેદા થયો.

રૂસોની મૂળ વાત પણ સમાનતાના નિયમોને આધારે ગોઠવાએલી હતી. તે કહેતો કે અણસુધરેલી સ્વાભાવિક અવસ્થામાં બધાં માણસો સમાન હતાં, અને સુધરેલી અવસ્થાને પરિણામેજ જગતમાં અસમાનતા ઉપજી છે. એવી અસમાનતા ઉપજાવનાર સુધરેલ અવસ્થાને રૂસો મનુષ્યજાતિનું મહાન અમંગળ કરનાર માને છે. તે કબૂલ કરતો કે દરેક માણસમાં સ્વાભાવિક અસમાનતા દેખાય છે; પરંતુ તે સુધરેલી દશાને દોષેજ અસમાનતા ઉપજેલી છે. ભોગલાલસા, પાપ પ્રતિ પ્રીતિ એ બધું સુધરેલી દશામાંથીજ જન્મે છે. અણસુધરેલી અવસ્થામાં બધાં મનુષ્યોને સરખી રીતે શારીરિક શ્રમ કરવાની જરૂર પડતી, તેથી બધાંનાં શરીરની પુષ્ટિ પણ સરખી રીતે થતી. આમ શરીરો નિરોગી રહેતાં. તેનાં મન પણ નિરોગી (પવિત્ર) રહેતાં. જ્યારે માણસો અણસુધરેલી દશામાં જંગલમાં મૃગયા કરીને નિર્વાહ કરતાં ને ઝાડ તળે નિશ્ચિંતે ઉંઘતાં, ત્યારે ભાષાનો વિકાસ નહિ જેવો હોવાથી આટલો બધો વાણીનો આડંબર હતો નહિ અને વાણીમાં કુશળતા પણ જણાતી નહોતી. જે લોભમાં તૃપ્તિ નથી, જે વાસનામાં પૂર્ણતા નથી, અને જે આકાંક્ષામાં નિવૃત્તિ નથી તેમાંનું કાંઇ પણ એ અણસુધરેલા માણસો જાણતા નહોતા. આના ઉપર પ્રેમ કરવો, આના ઉપર પ્રેમ ન કરવો, આ આપણો છે, આ પારકો છે, આ મારી સ્ત્રી છે, આ પારકી સ્ત્રી છે; એ કશું તેઓ જાણતાં નહોતાં. એ અવસ્થાને સ્વર્ગીય સુખભરી દશા વર્ણવીને મનુષ્યજાતિને ઉદ્દેશીને રૂસો કહે છે, કે આ સ્વાભાવિક દશાનું સુંદર ચિત્ર જુઓ; અને તેની સાથે અત્યારનું આપણું અસ્વાભાવિક દશાનું પાપપૂર્ણ તથા દુઃખપૂર્ણ ચિત્ર મૂકો. પછી બંનેનો મુકાબલો કરો.

જેણે મનુષ્યજન્મ ગ્રહણ કર્યો છે, તેણે મનુષ્યપણામાં સમાનતાનો હક્ક પ્રાપ્ત કર્યો છે. હાથ, પગ, મોં, માથું ઇત્યાદિમાં તે જેમ સમાન છે, તેમ સંપત્તિના

અવિકારીપણામાં પણ તે સમાન છે. આ પૃથ્વીની જમીન ઉપર રાજાનો જેટલો અધિકાર છે તેટલો ભિક્ષુકનો પણ છે. જમીન સૌની છે. તેમાં કોઇનો પણ ખાસ હકક નથી. જ્યારથી બળવાવાળાઓ નિર્બળ પાસેથી ખૂંચાવી લેવા લાગ્યા ત્યારથીજ સમાજસ્થાપનાનો પ્રારંભ થયો છે અને એ અપહરણની સ્થાયીપણાની વ્યવસ્થાનું નામજ કાયદો છે.

જે માણસે સૌ પહેલાં કોઇ જમીનના કકડાપર કાંઇ એંધાણી કરીને કહ્યું કે, " આ જમીન તો મારી છે." તે માણસનેજ સમાજસ્થાપક સમજવો. જો કોઇ માણસ તેને ત્યાંથી ઉઠાડી મૂકીને કહે કે "એ માણસ તો મૂર્ખ છે, તમારે એની વાત સાંભળવી નહિ, પૃથ્વી કોઇની નથી, તેનાપર ઉપજેલું અનાજ સૌનું સમજવાનું છે." તો તે માણસે માનવજાતિ ઉપર અપાર ઉપકાર કર્યો સમજવો.

રૂસોની આ બધી વાતો અતિ ભયંકર છે. વૉલ્ટર એ વાંચીને કહે છે કે "એ બદમાશોનું દર્શનશાસ્ત્ર છે." રૂસોના અનુયાયી માનસ્રશિષ્યો કહેતા કે, "અપહરણનું નામજ સંપત્તિ છે."

(લી કૉન્ટ્રેક્ટ સોશીયલ) નામના વિશ્વવિખ્યાત ગ્રંથમાં રૂસો પોતાના આ મતોમાં થોડો ફેરફાર કરે છે. સુધરેલી અવસ્થાના દોષોનું વર્ણન કરી કરીને તે થાકયો છે. તે કહે છે કે અણસુધરેલી અવસ્થામાં જ્યાં સહજ જ્ઞાનવડે ધર્મનો નિર્ણય થાય છે ત્યાં સુધરેલી અવસ્થામાં ન્યાયના અનુસરણે ધર્મનો નિર્ણય થાય છે. સંપત્તિવિષે પણ તે પ્રથમના અધિકારીને માલીક કહીને સ્વીકારે છે; પરંતુ તે નીચેની અવસ્થામાંજ માલીક ગણવાનો છે એમ કહે છે. (૧) જો એ જમીનનો પહેલાં કોઇ અધિકારી થયો ન હોય તો. (૨) અધિકારી થનાર જો પોતાના ભરણપોષણને માટે જરૂરની હોય એટલીજ જમીનને રોકતો હોય અને તેથી વધારે જમીનને ન રોકતો હોય તો. (૩) જો નામમાત્રનો પણ કર ન લેતાં ખેતીનાં કાર્યમાંજ ભાગ લેતો હોય તોજ એ નિશાન કરેલી ભૂમિ તે અધિકારીની સંપત્તિ કહેવાય.

'લી કૉન્ટ્રેક્ટ સોશીયલ' નામના ગ્રંથનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે સમાજના લોકોની સંમતિથીજ સમાજ રચાયો છે. રૂસો કહે છે કે, જેમ પાંચ વેપારી મળી કેટલાક નિયમો બાંધે ને એક જોઇંટ સ્ટોક કંપની ઉભી કરે; તેજ પ્રમાણે આ સમાજ, રાજ્ય અને કાયદા એ બધું લોકોએ પોતાના કલ્યાણને માટેજ ઘડેલું છે. આ વાતનું ફળ ઘણુંજ ગંભીર છે. તમે મારી સાથે ઠરાવ કરીને તમારી જમીન મને ખેડવા આપો, હું તમને તે બદલ ખાવાનું આપું અને મારા ઘરમાં નિવાસ આપું; પણ તમે જે દહાડે મને જમીન ખેડતો બંધ કરો તેજ દહાડે હું તમને હડસેલો મારી ઘરમાંથી બહાર કાઢું અને ખાવાનું આપવું બંધ કરૂં. એ વાત જેમ ન્યાયવાળી છે; તેમજ જો રાજા અને પ્રજા વચ્ચે આવો ઠરાવમાત્રજ હોય તો પછી પ્રજા ખુશીથી રાજાને કહી શકે કે તમે ઠરાવનો ભંગ કર્યો છે. પ્રજાનું ભલું કરીશ એ

ઠરાવથીજ તમે રાજા છે. તમારૂં કાર્ય અમારૂં હિત કરવાનુંજ છે અને અમારૂં કાર્ય તમને કર આપવાનું તથા તમારી આજ્ઞા પાળવાનું છે. તમે જ્યારે અમારૂં કલ્યાણ કર્યું નથી તો અમે પણ તમને કર આપીશું નહિ અને તમારી આજ્ઞા પાળીશું નહિ. તમે હવે આ રત્નજડિત સિંહાસનથી નીચેજ ઉતરી જાઓ.

જ્યારે આ 'લી કૉન્ટ્રેક્ટ સોશીયલ' નામને ગ્રંથ પ્રસાર પામ્યો ત્યારે ફ્રાન્સના રાજાના હાથમાંથી રાજદંડ ગબડી પડયો. એ ગ્રંથનું છેલ્લું ફળ એ થયું કે સોળમો લુઇ રાજ્યથી પદભ્રષ્ટ કરાયો ને પ્રાણદંડ પામ્યો. ફ્રાન્સના રાજ્યવિપ્લવોમાં જે જે બન્યું છે તેનાં મૂળ આ ગ્રંથમાં છે. આજ ગ્રંથની વાણી એ યજ્ઞના વેદમંત્રરૂપે હતી.

એ ફ્રાન્સના વિપ્લવમાં રાજા મરાયો, રાજકુળ નષ્ટ થયું, રાજપદ ઉડી ગયું, રાજાનું નામ લુપ્ત થયું, જૂનો ખ્રિસ્તી ધર્મ લય પામ્યો, ધર્માધિકારીઓની પરંપરા અટકી ગઇ અને છેલ્લે માસ તથા વારનાં નામો પણ બદલાઇ ગયાં. વહેતા લોહીના અનંત પ્રવાહમાં એ બધુંજ તણાઇ ગયું, કાળ જતાં ફરી તે બધું થયું ખરૂં, પણ પ્રથમના રૂપમાં તો નહિજ. ફ્રાન્સને જાણે નવુંજ કલેવર પ્રાપ્ત થયું, અને યૂરોપમાં જાણે નવીજ સુધારણાની રચના થઇ. મનુષ્યજાતિનું સ્થાયી કલ્યાણ સિદ્ધ થયું. રૂસોનાં ભ્રાન્ત વાકયોમાં અનંતકાળ રહેનારી કીર્તિ સ્થાપિત થઇ; કેમકે એ ભ્રાન્ત વાકયો સમાનતાના ચેતનથી ભરપૂર હતાં. એ ભ્રાન્તિનું શરીર અધાં સત્યથી રચાયું હતું.

ફ્રાન્સનો વિપ્લવ શમી જતાં તેનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થયો, પરંતુ "પૃથ્વી સૌની" એ વાત કહીને રૂસોએ જે મહાન વૃક્ષનું બીજ વાવ્યું હતું તેને નિત્ય નવાં નવાં ફળો આવવા લાગ્યાં. હજુલગી તેનાં ફળોથી યૂરોપ પરિપૂર્ણ છે. 'કૅામ્યુનિઝમ' એ પણ એ વૃક્ષનું ફળ છે, અને 'ઇન્ટરનેશનલ' એ પણ એ વૃક્ષનુંજ ફળ છે. એ બધાંનો અમે જરા જરા પરિચય આપીશું.

આ દેશમાં અને બીજા દેશમાં સ્થાવરજંગમ સંપત્તિના માલીક ભિન્ન ભિન્ન માણસો છે. 'મારૂં ઘર' 'તમારી જમીન' 'તેનું ઝાડ' વગેરે હકીકતો સૌ જાણે છે; પરંતુ આના સિવાય બીજે પ્રકારે સંપત્તિની માલીકી બાબત ગોઠવણ ન હોઈ શકે એમ સમજવું નહિ. સંપત્તિનો જૂદો જૂદો માલીક ન ઠરાવતાં તે સંપત્તિ સૌ માણસોની માલકીની પણ હોઇ શકે. સર્વ લોકને પાળનારી આ પૃથ્વી કોઇ પણ એકને માટે અથવા તો દશપંદર ભૂમિપતિઓ માટે સરજાએલી નથી; અને તેથી ભૂમિના ઉપર સૌનો સમાન હક્ક છે, એ વાતને સર્વ શંકાનિવારક વાણીશક્તિના બળથી રૂસોએ પૃથ્વીમાં આદર અપાવ્યો છે. ક્રમે ક્રમે અનેક વિવેચકો આ સિદ્ધાંત ઉપર સંપત્તિમાત્રમાં સૌનો હક્ક સ્થાપવાનો મત પ્રચાર કરવા લાગ્યા છે.

પહેલો મત એ કે પૃથ્વી અને મૂળ ધન કે જેનાવડે બીજા ધનની ઉત્પત્તિ થાય તે સમાજના બધા લોકોની સાધારણ સંપત્તિ સમજવી અને તેના ઉપર સમાજના બધા માણસોનો સમાન હક્ક ગણવો. વળી જે ઉત્પન્ન થાય તે પણ બધા લોકોમાં

સરખે ભાગે વહેંચી લેવું. તેમાં "આ મોટો માણસ" અને "આ નાનો માણસ" એવો કશો ભેદ રાખવો નહિ. બધાજ સરખી રીતે મહેનત કરે અને બધાજ સમાનભાગે ધનના માલીક થાય; આનું નામ 'કૉમ્યુનિઝમ' છે. એ મતનો પ્રચાર કરનારા 'ઓયેન' 'લુઇ' 'બ્લાં' અને 'કાબે' હતા; પરંતુ મધ્યમ કૉમ્યુનિસ્ટ વધારે મહેનતુ અને ઓછા મહેનતુ, કામગરા અને નકામા, એ બધાને આ રીતે ધનની સમાન વહેંચણી કરવા ચહાતા નહિ. તેઓ કહેતા કે મહેનત પ્રમાણે ધનનો ભાગ આપવો એ યોગ્ય છે, જે મત 'સેન્ટસાઇમનિઝમ' એ નામે જાણીતો છે, તેનો પણ અભિપ્રાય એ છે કે બધાં માણસો એક જાતની મહેનત કરી શકશે અથવા બધાજ સરખો શ્રમ કરશે કે કરી શકશે એમ બનવાનું નથી; અને તેથીજ બધાજ સરખે ભાગે ધનના ભાગીદાર થાય એ યોગ્ય નથી. જે જેવી મહેનત કરવામાં ઉપયોગી છે, અથવા જે જે કામને લાયક છે તે તે જાતનો શ્રમ કરશે અને તે રીતે તે કાર્યમાં જોડાશે. એથી કાર્યની ઉચ્ચતા, મધ્યમતા કે કનિષ્ઠતા પ્રમાણે તથા કાર્ય કરનારની શક્તિ પ્રમાણે તેને ભાગ આપવો પડશે. જે જેને લાયક હશે તેને ત્યાં ગોઠવવામાટે, તેનું મૂલ્ય નક્કી કરવા માટે અને સર્વ પ્રકારના નિયમો બાંધવા માટે કેટલાક વ્યવસ્થાપકો નીમવા પડશે; પરંતુ ભૂમિ અને ધન ઉપજાવનારી સામગ્રી એ તો સૌની સાધારણ મિલકત ગણાશે.

'ફુરીરિઝમ' એ એક જાતની સાર્વજનિક મિલકતનો પક્ષ કરનાર મત છે; પરંતુ એ સંપ્રદાયનો મત એવો નથી કે ભિન્ન ભિન્ન માણસની સંપત્તિ ભિન્ન ભિન્ન હોઇ શકે નહિ. ભિન્ન ભિન્ન માણસોની માલેકી અને વારસો એ એને સંમત છે. એ કહે છે કે ૨૦૦૦ અથવા એટલી સંખ્યામાં માણસો એકઠા થઇને ધન ઉત્પન્ન કરશે. આમ નોખા નોખા સમૂહોદ્વારા ધન ઉપજાવી શકાશે. મૂળ ધનનું જૂદાપણું રહેશે. ઉત્પન્ન થયેલા ધનમાંથી કેટલોક ભાગ બધાને વહેંચી દેવાશે અને જેઓ શ્રમ કરવામાં અશક્ત છે તેઓને બાકીનામાંથી થોડું ધન આપી શકાશે. વળી આમ વ્યવસ્થા કરવાથી જે બાકી રહેશે તે મહેનત કરનારને અને મૂળ ધનવાળાને અપાશે. મૂળ ધનવાળાને શું આપવું અને કામની હોંશિયારીના પ્રમાણમાં કોને કોને કેટલું કેટલું આપવું? તે પણ નિયમ પ્રમાણે ચોકકસ કરવું પડશે. આથી જે જેટલા ગુણવાળો હશે તે તેની યોગ્યતા પ્રમાણે પામી શકશે.

સ્વર્ગવાસી મહાત્મા જોન સ્ટુઅર્ટ મીલ સ્થાવરમિલકતના ઉત્તરાધિકાર (વારસા) વિષે જે કહે છે. તે પણ અહીં ઉતારવા યોગ્ય છે; કેમકે તે પણ સમાનતાનાં તત્ત્વોવાળું છે. તે કહે છે કે "ઉપાર્જન કરનાર માણસ ઉપાર્જન કરેલી સંપત્તિનો પૂરેપૂરો હકદાર છે. જેણે જેટલું પોતાના પરિશ્રમથી અથવા ગુણથી એકઠું કર્યું છે તેણે તે હદથી વધારે હોવા છતાં પણ જીવનપર્યંત ભોગવવું અને તેના જીવન પછી પણ તે જેને આપવા ઇચ્છતો હોય તેને આપવાનો તે અધિકારી છે; પરંતુ જો તે પોતે જીવનને અને કોઇને પણ આપી ન જાય તો તેની મૂકેલી સંપત્તિનો

વારસ થવાનો કોઇ એક માણસને અધિકાર નથી." રામે જે સંપત્તિ મેળવી છે તેથી ૧૦૦૦૦ માણસનું પોષણ થઇ શકે તેમ હોય તોપણ રામે મેળવ્યું છે; એટલે ૯૯૯૯ માણસો પડયાં રહે તોપણ રામ એકલોજ તે સંપત્તિનો અધિકારી છે. તે જો જીવનને અંતે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પોતાના પુત્રને અથવા બીજાને તેનો માલીક ઠરાવે, તો તેમ કરવાનો તેને હક્ક છે; પરંતુ તે કોઇને આપી ગયો ન હોય તોપણ માત્ર વ્યવહારબળે તેનો પુત્ર શું એકલો હકદાર થાય ? હક્ક માત્ર ઉપાર્જન કરનારનો છે, તેના પુત્રનો નથી. જ્યાં હકદાર કહી ગયો નથી કે મારો પુત્ર બધી સંપત્તિ ભોગવશે, ત્યાં પુત્ર હકદાર નથી સમાજનાં બધાં માણસો એ સંપત્તિનાં સરખે ભાગે હકદાર છે.

તોપણ પિતાએ પુત્રને આ દુ ખમય સંસારમાં આણ્યો છે, તેથી તે દુ.ખ ન પામે અને સુશિક્ષિત થઇને ધનના અભાવે હેરાન ન થઇ, જીવનયાત્રાનો સુખપૂર્વક નિર્વાહ કરી શકે તેટલો રસ્તો કરવો એ પિતાનું કર્તવ્ય છે. એટલે પિતાની સંપત્તિમાંથી જેટલો ભાગ કાઢતા એ ઉદ્દેશ સિદ્ધ થાય તેટલોજ પુત્રને મળી શકે. પિતાએ ન આપ્યું હોય તોપણ પુત્રને તે આપવું જોઇએ; પરંતુ તેનાથી વધારે એક કોડી પણ તેને અપાય નહિ. મીલ કહે છે કે " ઉપપત્નીના પુત્ર કરતા પત્નીના પુત્રનો કશો વધારે હક્ક નથી. બન્ને માત્ર પોતાના આત્મરક્ષણ જેટલીજ સંપત્તિના અધિકારી છે, પરંતુ આ રીતે જે કાંઇ હક્ક છે તે સંતાનોનોજ છે. પુત્ર ન હોય તો મરનારની બધી સંપતિ ઉપર જ્ઞાતિ વિગેરે હક્કદાર થાય એ વાત પણ ન્યાયવાળી નથી." વાસ્તવિકરીતે ઉત્તરાધિકાર (વારસા) વિષે ન્યાયવાળી વ્યવસ્થા પૃથ્વીના કોઇ રાજ્યમા હજુલગી થઇ નથી. વિલાયતની વ્યવસ્થાને મુકાબલે આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોની વ્યવસ્થા કંઇક સારી છે, અને હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો કરતા, સરેહ *ની વ્યવસ્થા વધારે સારી છે, પરતુ તમામ અન્યાયપૂર્ણ છે. અત્યારે એ બધી વાત ચર્ચવી મોટે ભાગે અસ્થાને છે અને મૂર્ખોની પાસે હસવાના કારણરૂપ છે, પરંતુ એક દહાડો આ રીતની વિધિ પૃથ્વીમાં સર્વ ઠેકાણે ચાલશે.

સમાનતાનાં તત્ત્વોનો છેલ્લો ભાગ પણ એ ચિરસ્મરણીય મહાત્માએ પ્રસારેલો છે. સ્ત્રી અને પુરુષો સમાન છે. અત્યારે કેળવણીમાં, વિજ્ઞાનમાં રાજકાર્યોમાં અને વિવિધ બાબતોમાં એકલા પુરુષોજ હકદાર ગણાય છે. સ્ત્રીઓ હકદાર શામાટે નહિ ? મીલ કહે છે કે, " સ્ત્રીજાતિ પણ એ તમામની અધિકારિણી છે. ' તેઓ ઉપયોગી નથી કે શક્તિમાન નથી' એ વાત દીર્ઘકાળથી પ્રચલિત થયેલી ભ્રાંતિ માત્ર છે." મીલનો આ મત યૂરોપમા ગ્રાહ્ય થઇને ફળરૂપે પરિણામ પામ્યો છે. આપણા દેશમાં એ બધી વાતો પ્રસાર થવાને હજુ ઘણી વાર છે.

સમાનતાવિષે સારરૂપ બીના ફરી કહીએ છીએ. બધાં મનુષ્યો સમાન છે એ

* મુસલમાનોનો કાયદો.

ખરું; પરંતુ એ વાતનો ઉદ્દેશ એવો નથી કે બધી અવસ્થાનાં બધાં માણસો સાથે સમાન છે. કુદરતી ભેદ પણ બધાં માણસો વચ્ચે દેખાય છે. કોઇ દુર્બળ અને કોઇ બળવાન; કોઇ બુદ્ધિવાન અને કોઇ બુદ્ધિહીન; આવા ભેદ કુદરતી તફાવતને લઇને સમાજમાં અવશ્ય પડશેજ. જે બુદ્ધિવાન્ અને બળવાન છે તે આજ્ઞા કરનાર થશે. અને જે બુદ્ધિહીન અને બળહીન છે તે આજ્ઞા ઉઠાવનાર અવશ્ય થશે. રૂસો પણ એ વાત સ્વીકારે છે; પરંતુ સમાનતાનું તાત્પર્ય એ છે કે કુદરતી વિષમતાને લીધે સમાજમાં જેટલી વિષમતા થવી જોઈએ તેટલીજ વિષમતા યોગ્ય છે. તેનાથી વધારે વિષમતા થાય તે ન્યાયવિરુદ્ધ છે; અને માનવજાતિનું અનિષ્ટ કરનાર છે. અત્યારે જે રાજનૈતિક અને સામાજીક વ્યવસ્થા પ્રચલિત છે તે આ રીતે અનેક બાબતમાં અસ્વાભાવિક-વિષમતા ઉપજવાના કારણરૂપ છે. એ વ્યવસ્થાનું સંશોધન કરવામાં ન આવે તો મનુષ્યજાતિની ઉન્નતિ નથી. મીલ એક સ્થળે કહે છે કે "અત્યારે જે કાંઇ સારી વ્યવસ્થા દેખાય છે તે પહેલાંની કુવ્યવસ્થાના સંશોધનનું પરિણામમાત્ર છે." એ વાત ખરી; પરંતુ સંપૂર્ણ સંશોધનને માટે તો હજી પણ કાળની અપેક્ષા છે. સૌએ એટલું સ્મરણમાં રાખવું કે "હું જન્મને ગુણેજ મોટો માણસ થયો છું અને બીજો જન્મને કારણે નાનો માણસ થયો છે" એવો વિચાર કદિ લાવવાનો નથી. તમે ઉંચા કુળમાં જન્મ્યા છો તે તમારા કોઇ પ્રકારના ગુણને લીધે નથી, અને બીજો જે નીચ કુળમાં જન્મ્યો છે તે તેનો દોષ નથી. આથી પૃથ્વીનાં સુખમાં તમારો જેટલો હક્ક છે તેટલોજ નીચ કુળમાં ઉપજેલાનો પણ હક્ક છે, અને તેનાં સુખોમાં વિઘ્નરૂપ થવું એ તમારું કર્તવ્ય નથી. સમજી રાખવું કે એ તમારો ભાઇ છે; અને તમારી સમાન છે. જે માણસો આ ભૂલભરેલા કાયદાને આધારે પિતાની સંપત્તિ પામેલા છે અને "પ્રચંડ પ્રતાપ" "મહારાજાધિરાજ" વગેરે ઇલકાબો ધારણ કરી બેઠા છે તેમણે સ્મરણ રાખવું કે, ભારતવર્ષનો આ જે ખેડુત છે તે તેની બરાબરીઓ તથા તેનો ભાઇ છે. જન્મ થવો એ દોષ કે ગુણને આધીન નથી, તેમ તે બીજા કોઇના પણ દોષને આધીન નથી. જે સંપત્તિનો જમીનદારો પોતે એકલા ઉપભોગ કરે છે તેમાં આ ખેડુતોનો પણ ન્યાયની રીતે અધિકાર છે, એ વાત પોતાને જમીનદાર અથવા ગર્ભશ્રીમંતતરીકે માનનારાઓએ ભૂલવાની નથી.

પરિચ્છેદ ત્રીજો+

આ દેશના ખેડુતોની આવી દુર્દશા શાથી થઈ ? આવી કલેશજનક સામાજીક અસમાનતા કયાથી પેદા થઇ ? આ પ્રશ્નોનું અમે સમાનતાની નીતિ સમજાવવા માટે વિસ્તારથી વિવેચન કરીશું.

આટલું અવશ્ય કબૂલ કરવું પડશે કે, બંગાળાના ખેડુતોની દુર્દશા કાંઇ આજકાલથી થયેલ નથી; એ દુર્દશા તો પરંપરાએ ઉતરતી આવી છે. જે દિવસથી ભારતવર્ષમાં સુધારણાની શરૂઆત થઇ તે દિવસથી ભારતવાસી ખેડુતોની દુર્દશાનું બી રોપાયું છે. પાશ્ચાત્યો કહે છે કે, "રોમ નગરી એક દિવસમાં નિર્મિત થઇ નથી." તેજ રીતે આ દેશના ખેડુતોની દુર્દશા પણ કાંઇ સો બસો વર્ષમાં થઈ નથી. ભારતવર્ષની પ્રજા કયાં કારણોથી દીર્ઘકાળથી ઉન્નતિહીન છે ? તે વાતનો વિચાર કરવા અમે આજે પ્રવૃત્ત થઇએ છીએ.

બકલ સાહેબ કહે છે કે સુધારણાનું મૂળ જ્ઞાનવૃદ્ધિજ છે. જેટલી જેટલી વધારે જ્ઞાનવૃદ્ધિ થાય, તેટલી તેટલી વધારે સુધારણા થાય. વળી બકલ સાહેબ કહે છે કે જ્ઞાનની ઉન્નતિ સિવાય નીતિમાં વધારો પણ થાય નહિ. અમે આ પાછલી વાતને અનુમોદન આપી શકતા નથી; પરંતુ જ્ઞાનની ઉન્નતિજ સુધારણાનું કારણ છે. એ વાતનો સ્વીકાર કરીએ છીએ. જ્ઞાનની ઉન્નતિ ન થાય તો સુધારણાની ઉન્નતિ થતી નથી. જ્ઞાન પોતાની મેળે આવતું નથી, એ તો શ્રમથી મળી શકે તેવું છે. જો કોઇ પણ વિદ્યા મેળવવા પ્રયત્ન કરે નહિ; તો સમાજમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ હોય નહિ; પરતુ વિદ્યા મેળવવા માટે અવકાશની જરૂર છે. વળી વિદ્યા મેળવતાં પહેલાં પેટને પોષણ મળવું જોઇએ. ભૂખે પેટે કોઇ જ્ઞાન મેળવી શકશે નહિ. જો બધાને પેટ ભરવા માટે શ્રમ કરવા રોકાવું પડે, તો કોઇને પણ જ્ઞાન મેળવવાનો અવકાશ મળે નહિ. આથી સુધારણાની ઉત્પત્તિમાટે સમાજમાં એક ભાગ એવો પણ હોવો જોઇએ કે શારીરિક શ્રમ કર્યા સિવાય તે તેનું ભરણપોષણ કરી શકે. બીજો ભાગ શારીરિક મહેનત કરશે, અને આ ભાગ બેઠો બેઠો વિદ્યા મેળવશે. જો શારીરિક શ્રમ કરનાર લોકો માત્ર પોતાના ભરણપોષણ જેટલોજ ખોરાક ઉપજાવશે, તે આ રીતે બની શકશે નહિ; કેમકે જેટલું અનાજ પેદા થશે તેટલું તો તેઓજ ખાઇ જશે, અને કશો વધારો વધશે નહિ કે જેથી વિદ્યા મેળવનારાનો નિર્વાહ ચાલે. તેઓ પોતાના ભરણ પોષણ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન કરશે તોજ પોતાના ભરણપોષણ ઉપરાંત બાકીનું વધશે તેનાથી વિદ્યોપજીવી[1] માણસો

+ મૂળ લેખમાં ત્રીજા પરિચ્છેદમાં બંગાળાના જમીનદારો તરફથી તેના ખેડુતો પર કેવો જુલમ વરસે છે તેનું વર્ણન છે; પરંતુ તેમાં આપણા દેશને લાગુ પડે તેવું થોડું છે, માટે અમે એ એક પરિચ્છેદ મૂકી દીધેલો છે. અનુવાદક

૧ વિદ્યા ઉપર જીવન ગુજારનારા.

પોષણ પામી વિદ્યાભ્યાસમાં લાગી શકશે. આમ થશે ત્યારેજ જ્ઞાનનો ઉદય થવાનો સંભવ છે.આથી સુધારણાના ઉદય પહેલાં સમાજમાં ધનસંચય÷ થવાની પહેલી જરૂર છે.

કયા દેશના સમાજમાં ધનસંચય છે, અને કયા દેશના સમાજ પાસે ધનસંચય નથી, એ જોવું જોઇએ. જે દેશમાં ધનસચય હોય તે દેશમાં સુધારણા થાય, અને જે દેશમાં તેમ ન હોય તે અણસુધરેલ રહે આ બાબતમાં સક્ષેપમાં બે કારણો દર્શાવીએ છીએ. પહેલું જમીનની ફલદ્રૂપતા લઇએ. જે દેશની જમીન ફળદ્રૂપ છે તે દેશમાં સહેલાઇથી પુષ્કળ અન્ન ઉપજી શકે છે; એટલે શારીરિક શ્રમ કરનારાઓના ભરણપોષણ કરતાં વધારે ઉપજી, સચિત થઇ શકે છે. બીજું કારણ દેશની ગરમી વા ઠંડક છે. જે દેશ ઉષ્ણપ્રદેશમાં છે તે દેશના લોકોને થોડા આહારની જરૂર છે, પણ શીત પ્રદેશમાં વધારે આહારની જરૂર છે. આ વાત કેટલાક સ્વાભાવિક નિયમોપર આધાર રાખે છે. આ નાના નિબંધમાં એનાં કારણો લખવાની જગ્યા નથી. અમે આ વાત બકલના ગ્રંથને આધારે લખીએ છીએ. વધારે જાણવાની ઇચ્છાવાળા વાંચકે તેનો મૂળ ગ્રથ જોવો. તાત્પર્ય કે જે દેશના લોકોને સાધારણ રીતે થોડા ખોરાકની જરૂર છે, તે દેશમાં સામાજીક ધનસંચય વહેલો થશે; એમાં સદેહ નથી. બકલ ઉષ્ણતાનું બીજું પરિણામ એ કહે છે કે વધારે તાપ પડવાને લીધે લોકોને શરીરમાં ગરમી આપનારા ખોરાકોની બહુ જરૂર રહેશે નહિ; પણ જે દેશો શીતળ છે તે દેશમાં શરીરમાં ગરમી આપનારા ખોરાકોની બહુ જરૂર રહેશે. જે દેશો શીતળ છે તે દેશમાં શરીરમાં ગરમી રાખવા માટે, તેવા ખોરાકની વધારે જરૂર છે. શ્વાસોશ્વાસમાં જે ઑકસીજન લઇએ છીએ, તેનો શરીરમાં રહેલા કાર્બોનની સાથે રાસાયનિક-સંયોગ થાય છે. આથી જે ખોરાકમાં કાર્બોન વધારે હોય તેજ ગરમી આપનાર ખોરાક છે. માંસ વગેરેમાં કાર્બોન વધારે છે, આથી શીતકટિબંધના લોકોને માંસાદિની વધારે જરૂર છે * ઉષ્ણતાવાળા દેશમાં માંસના ખોરાકની જરૂર નથી. ત્યાં તો વનસ્પતિ-આહાર વિશેષ જરૂરનો છે. વનસ્પતિનો આહાર સહેલાઇથી મળી શકે છે અને માંસનો ખોરાક કષ્ટસાધ્ય છે, માટે ઉષ્ણપ્રદેશમાં ખોરાક સુલભ હોવાથી ધનસંચય જલદી થાય છે.

ભારતવર્ષ ઉષ્ણ પ્રદેશ છે, અને એની ભૂમિ પણ ફળદ્રૂપ છે. એટલે તેમાં ધનસંચય અતિ શીઘ્રતાથી થવાનો સંભવ છે. આથીજ ભારતવર્ષમાં પૂર્વકાળથી સુધારણાનો અભ્યુદય થયો છે. ધનના વધારાના કારણથી સમાજનો એક ભાગ

÷ ધનસંગ્રહ.

* બોયસીંગ વગેરે પદાર્થો માંસ કરતાં પણ વધુ કાર્બનવાળા હોવાથી ઠંડા-દેશો માટે માંસનીજ જરૂર હોય એમ રહ્યું નથી. હિંદનાં અનેક મનુષ્યો માંસ વિના ત્યાં વરસો સુધી રહેતા હોવાના દાખલા હવે અનેક છે. મંત્રી. સ. સા.

શારીરિક શ્રમમાં લાગ્યો, અને તેમાંથી વખત મેળવીને જે ભાગ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે તત્પર થઇ શક્યો, તેણે પ્રસારેલા જ્ઞાનને લીધે ભારતવર્ષની સુધારણા થઇ; વાચકો સમજી શકશે કે અમે બ્રાહ્મણોની વાત કહીએ છીએ

દુનિયાના સૌ દેશો કરતાં ભારતવર્ષમાં સુધારણા સૌથી પહેલી ક્યાં કારણોથી થઇ એ તો ઉપરના વિવેચનથી સમજાયું હશે, પરંતુ સૌ પહેલી સુધારણા થવામાંજ ભારતવાસી પ્રજાની દુર્દશાનાં મૂળો હતાં. જે જે નિયમોને લીધે અકાળે સુધારણા થઈ, તે તે નિયમોને લીધેજ સાધારણ પ્રજાની દુર્દશા થઇ અને ઉગતો બાલસૂર્ય વાદળાથી ઢંકાયો. બાલતરુને ફળ આવે તે શું મારાં આવે ?

જ્યારે જનસમાજમાં ધનસંગ્રહ થયો ત્યારે સહજ રીતેજ સમાજ બે ભાગમાં વહેંચાયો. એક ભાગ શારીરિક મહેનત કરે અને એક ભાગ શારીરિક મહેનત કરે નહિ. આ બીજા ભાગને મહેનત કરવાની જરૂર નહિ, એટલે તે કરે નહિ. પહેલા ભાગે ઉપજાવેલા અનાજના વધારામાંથી તેમનું ભરણપોષણ થાય. હવે જેઓ *મહેનત કરતા નહોતા, તેઓને પુષ્કળ અવકાશ એટલે વિચાર, કેળવણી ઇત્યાદિ* બાબતોમાં તેઓનોજ એક અધિકાર જામ્યો. જેઓ વિચાર કરે, જેઓ કેળવણી લે, તેઓની બુદ્ધિ ઉજ્જવળ અને તીક્ષ્ણ થાય; એટલે તેઓ બીજા કરતાં વધારે લાયક અને શક્તિવાળા થાય, તેથી સમાજમાં એમનુંજ પ્રધાનપણું થાય. જેઓ શ્રમોપજીવી છે તેઓ આ લોકોને આધીન બની શ્રમ કરવા લાગે એટલે પહેલેથીજ અસમાનતા ઉભી થાય, પરંતુ આ અસમાનતા સ્વાભાવિક છે. એ નિર્મૂળ *થવી અસંભવિત છે. વળી એને નિર્મૂળ કરવામાં લાભ પણ નથી.*

જ્ઞાનોપજીવીનું જ્ઞાન પણ શ્રમોપજીવીને લાભકારક છે. આથી તેઓ શ્રમોપજીવીએ ઉપજાવેલા ધનનો ભાગ ગ્રહણ કરે છે. શ્રમ કરનારાઓના ભરણપોષણ માટે જેટલા ધનની જરૂર છે, તેના કરતાં જે વધે તે આ જ્ઞાનોપજીવીના હાથમાં આવે. આથી સમાજમાંનું જે વધારાનું ધન છે તે, આનાજના હાથમાં સંચિત થઇ રહે. આમ દેશની ઉપજ બે ભાગે વહેંચાય. એક ભાગ શ્રમોપજીવીનો; બીજો *ભાગ જ્ઞાનોપજીવીનો. પહેલા ભાગને અમે મજુરીનો "મુસારો" કહીશું અને* બીજા ભાગને અમે વેપારીનું "મુદ્દલ" કહીશું. અમે આ 'મુસારો' અને 'મુદ્દલ' એ બે નામોથી ઉપજના જે બે ભાગ પાડ્યા, તેમાં મુદ્દલ ભાગ જ્ઞાનોપજીવી ભાગને ઘેરજ રહેશે. શ્રમોપજીવી લોકોને મુસારા ઉપરાંત કશું વધારે મળશે નહિ. શ્રમોપજીવીની સંખ્યા ગમે તેટલી હો, પણ ઉપજેલા ધનનો જે ભાગ મુસારારૂપે ગણાય તેજ શ્રમોપજીવીલોકોમાં વહેંચાશે. મુદ્દલમાંથી તેમને એક પૈસો પણ મળશે નહિ.

ધારો કે દેશની ઉપજ કરોડ રૂપિયા છે. તેમાંથી પચાસ લાખ મુસારામાં અને પચાસ લાખ મુદ્દલમાં જાય છે. હવે દેશમાં પચીસ લાખ શ્રમોપજીવી મનુષ્યો હોય તો મુસારાના પચાસ લાખ રૂપિયામાંથી એ શ્રમોપજીવીના દરેક માણસને ભાગે બે

બે રૂપિયા આવશે. હવે માનો કે એકદમ એ પચીશ લાખ શ્રમોપજીવીમાં બીજા પચીશ લાખ લોકો ક્યાંકથી આવ્યાં અને પચાશ લાખ શ્રમોપજીવી થયાં, તો પછી દરેકને ભાગે એક એક રૂપિયો આવશે. જે મુદ્દલ છે તેનો એક પૈસો પણ એમને મળવાનો નહિ. આથી પહેલાં શ્રમોપજીવીને ભાગે દરેકને બે રૂપિયા મળતા, તેને ઠેકાણે એક એક રૂપિયો મળશે, અને પહેલાંના કરતાં પછીના વખતમાં તેમને ખાનપાન વગેરેમાં વધારે સંકોચ કે દુર્દશા વેઠવી પડશે.

જો આ શ્રમોપજીવીના આવવા સાથે દેશની ઉપજમા એક કરોડ રૂપિયાની ધનવૃદ્ધિ થઇ, તો તેમને એવો સંકોચ પડશે નહિ, કેમકે પચાશ લાખ રૂપિયાનો મુસારો મળતો, તેને બદલે તેમને એક કરોડ રૂપિયાનો મુસારો મળશે; અને માણુસોનો વધારો થયા છતાં પણ તે દરેકને ભાગે બે બે રૂપિયા આવી રહેશે.

આથી દેખાય છે કે માણુસોની સંખ્યામાં વધારો થાય તે શ્રમોપજીવી લોકોને મોટું નુકશાનકારી છે. જે પ્રમાણુમાં પોતાની સંખ્યામાં વધારો થાય તે પ્રમાણુમાં જો દેશના ધનની પણ વૃદ્ધિ થાય તો શ્રમોપજીવી લોકોને કશું નુકશાન નથી. જો સંખ્યાના વધારાના પ્રમાણુ કરતાં ધનના વધારાનું પ્રમાણુ વધારે હોય તો શ્રમોપજીવી લોકોમાં લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ થાય. જેમકે ઈંગ્લાંડ અને અમેરિકામાં એમ બનેલું છે; પણ તેમ ન થતા માત્ર લોકસંખ્યામાંજ વધારો થાય તો શ્રમોપજીવી લોકોની દુર્દશા છે, અને ભારતવર્ષમાં તેમજ બન્યું છે.

માણુસોની સંખ્યામાં વધારો થવો એ સ્વાભાવિક નિયમ છે. એક પુરુષ અને એક સ્ત્રીથી અનેક છોકરાં થાય, તે એક એક છોકરાંને વળી અનેક છોકરાં થાય. આથી મનુષ્યની દુર્દશા થવી એ એક રીતે સ્વાભાવિક નિયમને આધીન છે. સૌ સમાજમાં એ અનિષ્ટ થવાનો સંભવ છે, પરંતુ એના સારા ઉપાયો છે અને એ સારા ઉપાયોનો હેતુ સાથે સાથે ધનનો વધારો કરવો એ છે; પરંતુ જે પ્રમાણુમાં પ્રજાવૃદ્ધિ થાય તે પ્રમાણે ધનવૃદ્ધિ ઘણે ભાગે થઈ શકતી નથી. આથી બીજા ઉપાયોનો આધાર લેવો પડે છે. એ બીજા ઉપાયો માત્ર બે છે. પહેલો ઉપાય એ કે દેશના લોકોનો કેટલોક ભાગ બીજે દેશ જાય. આ પૃથ્વી ઉપર કેટલાક દેશો એવા છે કે ત્યાં ઉપજતું અનાજ ખાવાને પૂરતા લોકો નથી, અને કેટલાક દેશો એવા છે કે ત્યાં લોકોના પ્રમાણુમા પૂરતું અનાજ નથી. આથી વધારાના લોકો બીજા દેશમાં જાય તો બરાબર થાય અને કોઇને નુકશાન થાય નહિ. આ રીતથી ઈંગ્લાંડને ઘણો લાભ થયો છે. ત્યાંના લોકો અમેરિકા, આસ્ટ્રેલિયા, આફ્રિકા વિગેરે ખંડોમાં જઇ વસ્યા છે. તેથી ઈંગ્લાંડની વસ્તી વધી છે અને જ્યાં ગયા છે ત્યાંનું પણ હિત થયું છે.

બીજો ઉપાય વિવાહની પ્રવૃત્તિ ઉપર અંકુશ રાખવો એ છે. જો બધાજ વિવાહ કરે તો પ્રજાની વૃદ્ધિની હદ રહે નહિ, માટે જ્યાં લોકો વિલાસી હોય,

જ્યાં જીવન નિભાવવા માટે બહુ સામગ્રીની જરૂર પડતી હોય, અને તે વસ્તુઓ મહાકષ્ટે પ્રાપ્ત કરાતી હોય ત્યાંના લોકોએ વિવાહપ્રવૃત્તિ ઉપર અંકુશ રાખવો જોઈએ. જેની પાસે પરિવારને પાળવાનો ઉપાય ન હોય તે વિવાહ કરેજ નહિ, એવા અંકુશની જરૂર છે. '

ભારતવર્ષમાં આ બે ઉપાયમાંનો એક પણ ઉપાય કરી શકાય તેમ નથી. ભારતવર્ષની ઉષ્ણપ્રદેશની ઉષ્ણતા ત્યાંના નિવાસીઓના શરીરમાં શિથિલતા ઉપજાવનાર છે. તેને લીધે શ્રમ કરવામાં પ્રવૃત્તિ ઓછી રહે છે; અને પરદેશગમનનો ઉત્સાહ, ઉદ્યોગ અને મહેનતનાં કામોમાં મંદતા જણાય છે, વિશેષ કરીને કુદરતે પણ તેને આશરો આપ્યો છે. ત્રણ દિશામાં અલંધ્ય પર્વતો અને ચોથી દિશામાં તરંગો ઉછાળતો સમુદ્ર મૂકી ભારતવર્ષને જાણે બાંધીજ લીધો છે !

વિવાહપ્રવૃત્તિ ઉપર અંકુશ રાખવાની બાબતમાં ભારતવાસીઓ બહુજ મોળા છે. જ્યાં આંખો મીચીને દાણા ફેંકતાં પણ અનાજના છોડો ઉગે, અને જ્યાં થોડા ભોજનથી પણ જીવન નભે એમ છે, જ્યાં વાયુની ઉષ્ણતાને લીધે ઝાઝાં કપડાંની જરૂર નથી; જ્યાં જીવન સહેલાઇથી નભી શકે; ત્યાં પરિવારના પોષણની બીક કોણ બીએ ભલા ? આથી વિવાહપ્રવૃત્તિ ઉપર અંકુશ રાખવામાં ભારતવાસીઓ વિમુખ દેખાય છે. પ્રજાવૃદ્ધિ અટકાવવાનો કશો ઉપાય લેવાયેલો ન હોવાથી, સંખ્યાના વધારાનો વેગ જોશમેર વહે છે. જે ભૂમિની ફળદ્રૂપતા અને વાયુની ઉષ્ણતાને લીધે સૌની પહેલાં સુધારણાનો ઉદય થયો, તેજ જમીનની ફળદ્રૂપતા અને વાયુની ઉષ્ણતાને લીધે જનસમાજની દુર્દશાનાં કારણો પણ ઉભાં થયાં ! એ બન્ને ઉલ્લંઘન ન કરી શકાય એવા કુદરતી નિયમોનુંજ પરિણામ છે.

આ કારણોથી શ્રમોપજીવી લોકોની દુર્દશાનો આરંભ થયો; પરંતુ એક વાર અધોગતિનો આરંભ થતાં તે અધોગતિનાજ પરિણામે વધારે વધારે અધોગતિ થાય છે. શ્રમોપજીવી લોકોની જે પ્રમાણમાં દુર્દશા વધવા લાગી તે પ્રમાણમાં તેમની સાથે સમાજના બીજા ભાગની અસમાનતા વધવા લાગી. પહેલાં ધનની અસમાનતા ઉપજી અને તેના પરિણામે અધિકારની અસમાનતા ઉપજી. શ્રમોપજીવી લોકો દીન, એટલે તેમના ઉપર ઝાતોપજીવી લોકોનું પ્રભુત્વ વધવા લાગ્યું; અને અધિક પ્રભુત્વને પરિણામે અધિક જુલમો ઉભા થયા. શૂદ્રને પીડનાર સ્મૃતિશાસ્ત્રનાં મૂળ આ પ્રભુત્વમાંજ રહેલાં હતાં. એ અસમાનતાજ અસ્વાભાવિક અને અહિતના કારણરૂપ કહી શકાય.

અમે જે જે હકીકત કહી તેમાંથી ત્રણ મુખ્ય મહાન સાર ખેંચી શકાય.

(૧) શ્રમોપજીવીની અધોગતિનાં જે જે કારણો જોયાં, તેનાં ફળ ત્રણ પ્રકારનાં દેખાય છે.

પહેલું ફળ એ કે મહેનતનો મુસારો થોડો મળે, એનુંજ બીજું નામ દારિદ્રય

કહેવાય અને તે અસમાનતાને વધારનાર છે.

બીજું ફળ મુસારાનો ઘટાડો થયા છતાં પણ મહેનતમાં વધારો થયો; કેમકે પરિશ્રમ ઝાઝો કરીને પણ પોષણ થાય તેટલું તો પેદા કરવું જોઈએ; તેથી નવરાસ મળે નહિ, અને નવરાસ ન મળતાં વિદ્યા મેળવવાના સાંસા ! એટલે બીજું ફળ મૂર્ખતા આવે. એ પણ અસમાનતા વધારનાર છે.

ત્રીજું ફળ જ્ઞાનોપજીવીનું પ્રભુત્વ થતાં જુલમનો વધારો થાય. આનું બીજું નામ દાસપણું છે એથી પણ અસમાનતાની પરાકાષ્ઠા.

આ પ્રમાણે દારિદ્રય, મૂર્ખતા અને દાસપણું એ ત્રણ અનિષ્ટ થયાં.

(૨) આ બધાં પરિણામો એક વાર ઉત્પન્ન થયાં એટલે પછી ભારતવર્ષ જેવા દેશમાં તે સ્વભાવસ્થાયી બને એ પણ સ્વાભાવિક છે.

આગળ દર્શાવાયું છે કે સભ્યતાનું મૂળ કારણ ધનસંચય છે. વળી કહીએ કે ધનલાલસા એ સુધારણાની વૃદ્ધિનું નિત્ય કારણ છે, તો તેમાં કશી અતિશયોક્તિ નથી. સામાજીક ઉન્નતિનું મૂળ કારણ મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલી બે જાતની વૃત્તિઓ છે. પહેલી વૃત્તિ જ્ઞાનલાલસા, બીજી વૃત્તિ ધનલાલસા. આમાંની પહેલી વૃત્તિ મહાન અને આદર કરવા યોગ્ય છે અને બીજી વૃત્તિ સ્વાર્થસાધક અને નીચતાભરેલી છે; પરંતુ બૅકી સાહેબ એક ગ્રંથમાં લખે છે કે, આ બે વૃત્તિઓમાંની ધનલાલસાજ મનુષ્યજાતિનું વિશેષ કલ્યાણ કરનારી થઇ છે. વાસ્તવિકરીતે જ્ઞાનલાલસા કદાચિત્ કોઇનેજ હોય છે; પરંતુ ધનલાલસા તો સર્વેને હોય છે. દેશમાં ઉપજતા ધનથીજ સૌ માણસનો નિર્વાહ થતો હોવાથી કોઇની ધનલાલસા ઘટતી નથી અને હમેશાં નવાં નવાં સુખોની અભિલાષાઓ ઉપજે છે.પહેલાં જે ચીજો નકામી જણાતી તે પાછળથી જરૂરની લાગે છે. અભિલાષાથી શ્રમ થાય, અને શ્રમથી સફળતા ઉપજે; એટલે સુખ અને હિતની વૃદ્ધિ થાય. આથી સુખવૈભવના પદાર્થોની અભિલાષાની વૃદ્ધિ થાય, એ સુધારણાની વૃદ્ધિને માટે બહુ જરૂરનું છે. બાહ્ય સુખોની અભિલાષાઓ તૃપ્ત થયા પછી જ્ઞાનની આકાંક્ષા, સૌંદર્યની આકાંક્ષા, અને તેની સાથે કાવ્યસાહિત્યાદિની આકાંક્ષા એમ વિવિધ પ્રકારની વિદ્યાઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. જ્યારે લોકોમાં સુખલાલસાનો અભાવ થતો ચાલે છે ત્યારે મહેનત કરવાની વૃત્તિ ઓછી થાય છે, ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા પણ રહે નહિ અને તેને માટે યત્ન પણ થાય નહિ. જે દેશમાં ખોરાક સહેલાઇથી મળે છે તે દેશમાં પ્રજાવૃદ્ધિને અટકાવવાની પ્રવૃત્તિ હોતી નથી. આથી જે સંતોષને કવિઓ વખાણે છે તે સમાજની ઉન્નતિમાં અનિષ્ટકારક છે. કવિઓએ વખાણેલી એ સંતોષની પ્રવૃત્તિ સમાજના ઉન્નતિના જીવનમાં હલાહલ છે. આ અનિષ્ટકારક સંતોષ ભારતવર્ષમાં સ્વાભાવિક નિયમે સહેજે ઉપજે છે. આ દેશમાં તાપ પડતો હોવાથી લાંબા વખત સુધી એક જાતનો શ્રમ કર્યા કરવો એ અસહ્ય લાગે છે, તેથી શ્રમ

કરવાની અનિચ્છાની ટેવ પડે છે. એ ટેવનાં બીજાં પણ કારણો છે. ઉષ્ણપ્રદેશમાં શ્રમ કરીને શરીરમાં વિશેષ ગરમી ઉપજાવવાની જરૂર પડતી નથી, એટલે લોકોને શ્રમ કરવાની ઇચ્છા ન થતાં આળસ અને અનુત્સાહ થાય છે. આ પ્રમાણે ટેવરૂપે થયેલાં આળસ અને અનુત્સાહનુંજ નામ તેને .વશ થયેલા લોકો "સંતોષ" પાડે છે. આથી ભારતવાસી પ્રજાની જે દુર્દશા થઇ, તે દશામાંજ તેણે સંતોષ માન્યો અને ઉદ્યમ છોડયો. ઉદ્યમને અભાવેજ ઉન્નતિ થતી નથી. સૂતેલા સિંહના મોઢામાં પશુ પોતાની મેળે પ્રવેશ કરતું નથી.

ભારતવાસીઓનો ઇતિહાસ અવલોકતાં સંતોષવિષે અનેક વિચિત્ર તત્ત્વો મળી શકે છે. લૌકિક+ સુખોની નિસ્પૃહતા એ હિન્દુ ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ બન્નેમાં પસંદ કરેલ છે. બ્રાહ્મણ, બૌદ્ધ, સ્માર્ત કે દર્શનશાસ્ત્રી, એ બધાએ ભારતવાસીઓને શીખવાડયું છે કે, આ લોકનાં સુખો આદર આપવા યોગ્ય નથી. યૂરોપમાં પણ ધર્માચાર્યોએ ઐહિક સુખોમાં અનાદર દર્શાવ્યો હોવાથી રોમની સુધારણાનો લોપ થયા પછી એક હજાર વર્ષે પણ મનુષ્યોની ઐહિક અવસ્થાની ઉન્નતિ થઇ નહોતી. ઉપર જણાવ્યા જેવી ધર્મશિક્ષાજ તેનું કારણ હતું, પરંતુ જ્યારે ઇટાલીમાં જૂના ગ્રીકસાહિત્ય અને ગ્રીકદર્શનનો ફરી ઉદય થયો ત્યારે ધર્મે આપેલી *ઐહિક સુખોપરની વિરક્તિ યૂરોપમાં ધીમે ધીમે ઓછી થવા લાગી. યૂરોપમાં એ પ્રવૃત્તિ ધીમે ધીમે ઓછી થવા લાગી, તેની સાથે સુધારણાની પણ વૃદ્ધિ થઇ. ભારતવર્ષમાં મનુષ્યોના બીજા સ્વભાવરૂપે તે પરિણામ પામી. જે જમીન જે વૃક્ષને ઉપયોગી છે તેમાંજ તે ઝાડ દૃઢ મૂળ ઘાલે છે. આ દેશનાં ધર્મશાસ્ત્રોથી જે નિવૃત્તિ ઉપજાવનારી શીખામણો અપાતી હતી, તેજ આ દેશની અધોગતિનું મૂળ છે.×

+ ઐહિકસુખો. * અહીંનાં સુખો ઉપર વૈરાગ્ય.

× આ દોષ ધર્મશાસ્ત્રોનો નથી. તેમણે તો મનુષ્ય પ્રાણીને જે જૂદી જૂદી શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિઓમાંથી પસાર થવું પડે છે તેમાં તેને ખાસ સહાયક, સુખાવહ અને ઉન્નતિપ્રદ થઇ પડે એવાં દરેક સ્થિતિઓને લગતાં એક બીજાથી ચડતા ઉતરતા પ્રકારનાં સાપેક્ષ તેમજ નિરપેક્ષ કર્તવ્યો તથા જૂદા જૂદા પ્રકારની સારાસાર વિવેકબુદ્ધિ ઉપદેશી છે. અર્જુનની પોતાના ગુણ-કર્મ-સ્વભાવથી વિરુદ્ધ અને ક્ષણિક સ્મશાન વૈરાગ્ય જેવી બ્રાહ્મણ અથવા સંન્યાસીની ઉચ્ચ કક્ષાને યોગ્ય વલણનો અટકાવ કરીને તેને તેના પોતાના ક્ષત્રિયોચિત યુદ્ધધર્મમાં પ્રવર્તાવનાર ભગવદ્ગીતા એ બાબતમાં દૃષ્ટાંતરૂપ છે. જે વિદ્યાર્થી વર્ગવાર ગોઠવેલો ઉત્તમ ક્રમ તોડીને વગર યોગ્યતાએજ ઉત્તમ વર્ગનો અભ્યાસ કરવા માંડે; અથવા તો એક નવોસવો કસરતનો અભ્યાસી એકાએકજ કોઇ કસાયલા મલ્લના જેવી અસામાન્ય કસરત કે કુસ્તી કરવા મંડી પડીને પછી માર ખાય; તેમાં દોષ કોઇ અભ્યાસક્રમ ઘડનારનો કે

યૂરોપ અને ભારતવર્ષમાં આને લીધે જૂદાં જૂદાં પરિણામ આવ્યાં છે. નિદ્રાથી જાગૃત થયેલો યૂરોપીય પ્રજાવર્ગ લૌકિક સુખોમાં પ્રીતિવાન થઇને સામાજિક અસમાનતા દૂર કરવાને શ્રમ કરી રહ્યો છે. એનું ફળ સુખ, સમૃદ્ધિ અને સુધારણાની વૃદ્ધિ છે. ભારતવાસી પ્રજાવર્ગ ઉંઘેલો છે. સામાજિક અસમાનતાની ધારા તેનામાં પરંપરાએ ઉતરતી આવે છે, અને એનુ ફળ અધોગતિ છે.

(૩) શ્રમોપજીવી લોકોની દુર્દશાથી કેવળ તેમનેજ હાનિ છે એમ નથી, તેનાથી દેશના બીજા ભાગના લોકોની ઉન્નતિનો પણ નાશ થાય છે. જેમ એક દૂધ ભરેલા વાસણમાં એક ટીપુ ખટાશ પડતાં બધુ દૂધ દહીં થાય છે, તેમ નીચેની એક પંક્તિની દુર્દશાથી બધી જાતોની દુર્દશા ઉપજે છે.

ક ધંધા પ્રમાણે પ્રાચીન આર્યો ચાર પંક્તિમાં વહેંચાયા હતા. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વૈશ્ય, શૂદ્ર. નીચેની પંક્તિ એ ગણાતા શૂદ્રોનીજ દુર્દશાની વાત અત્યારસુગણુ કહેવાય છે. વૈશ્ય એ વેપારી વર્ગ હતો. વેપારીનો આધાર શ્રમોપજીવી લોકોની મહેનતે ઉપજેલા દ્રવ્ય ઉપર છે. જે દેશમાં દેશને જરૂરની સામગ્રી કરતાં વધારે સામગ્રી ઉપજે નહિ, તે દેશમાં વેપારની ઉન્નતિ થતી નથી, અને વેપારની ઉન્નતિ ન થતાં વેપારીની લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ થતી નથી. લોકોની જરૂરીયાતોની વૃદ્ધિ એજ વેપારનું કારણ છે. જો આપણને બીજા દેશમાં ઉપજતી વસ્તુઓ લેવાની ઇચ્છા ન હોય; તો બીજા દેશમાં ઉપજતી વસ્તુઓ આપણી પાસે લાવી કોઇ વેચી શકે નહિ. આથી જે દેશના લોકો ઓછી જરૂરીયાતવાળા અને પોતાના શ્રમે ઉપજેલા પદાર્થોમાંજ સંતુષ્ટ રહેનારા છે; તે દેશમાં વેપારી વર્ગની લક્ષ્મીહાનિ અવશ્ય સંભવે છે. કોઈ

મલવિદ્યાના ગ્રંથકારનો કે ગ્રંથનો કહેવાય નહિ. હિંદની દુર્ગતિમા પણ એજ પ્રમાણે દોષ તેની અપ્રતિમ શ્રુતિ સ્મૃતિઓનો નહિ પણ તેને યથાવત્ સમજી, સમજાવી તથા પાળી નહિ શકનારા ઉપદેશકોનો અને જનવર્ગનોજ ગણાય. વૈદ્ય અને રોગીની અયોગ્યતાનો દોષ વૈદ્યશાસ્ત્રી કે શાસ્ત્રકારપર નાખી શકાયજ નહિ. લૌકિક દ્રવ્યાદિ પદાર્થોની અસારતા જિજ્ઞાસુ કક્ષાના વર્ગમાટે સમજાવાય હોય તેની વાસ્તવિકતા "મુક્ત" ની અને ક્રમમાં ક્રમ જિજ્ઞાસુની કક્ષાએ પહોચ્યા વિના કોઇ પણ પ્રાણી સમજી શકે તેમ નથી. લૌકિક કરતાં અનેકગણું અધિક અને સ્થાયી એવી અલૌકિક અવસ્થાની પ્રાપ્તિ અર્થેજ તેના યોગ્ય અધિકારી માટે રૂપીઓ બચાવવા સારૂ જરૂર પડે તો પૈસો જતો કરવાની પેઠે–લૌકિક પદાર્થોની હીનતા ઉપદેશાય છે. અન્ય મધ્યમ તથા હીન કક્ષાના મનુષ્યોમાટે તે વાત નથી કહેવાઇ. તેમને માટે તો તેમના ગુણકર્મ સ્વભાવને અનુસરીને લૌકિક નીતિ, આચાર અને ધર્મના પાલનપૂર્વક અર્થ કામનીજ પ્રામાણ્યતા, ભોક્તવ્યતા અને કર્તવ્યતા ઉપદેશાઈ છે. વર્તમાન ભારતનો નવ્વાણું ટકાનો જનવર્ગ ખરેખર હવે એજ કોટીનો અને એજ ઉપદેશનો અધિકારી છે.

મંત્રી સ૦ સા૦

પૂછશે કે પહેલાં શું ભારતવર્ષમા વેપાર હતોજ નહિ ? હતોજ, પરંતુ ભારતવર્ષ જેવા વિશાળ ફળદ્રૂપ અનંત ધનના ભંડારરૂપ દેશમાં જેટલો મ્હોટો વેપાર હોવાનો સંભવ હતો તેટલો તો નહિજ હતો. તેનાં બીજાં પણ કારણો હતાં. જેમકે સમાજમાં ટેવરૂપે ઘુસેલું આળસ, ધર્મશાસ્ત્રની પરદેશગમનની બંધી વગેરે. આ નિબંધમાં એ બધાંના ઉલ્લેખની જરૂર નથી.

ख क्षત્રિયો રાજા અથવા રાજપુરુષ હતા. જો પૃથ્વીના ઇતિહાસમાથી કોઇ વાત નક્કી સિદ્ધ થઇ શકતી હોય, તો તે વાત એ છે કે " સાધારણ પ્રજા તેજ-વાળી અને રાજકારોબારમાં કર્તાકારવતા ન હોય તો રાજપુરુષોના સ્વભાવની ઉન્નતિ નહિ થતાં અધોગતિજ થાય છે. " જો કોઇ કાંઇ ન બોલે તો રાજપુરુષો સહજે સ્વેચ્છાચારી થાય છે. સ્વેચ્છાચારી થતાંજ પોતાનાં સુખમાંજ આસક્ત, કામમા શિથિલ અને દુરાચરણી બને છે; આથી જે દેશની પ્રજા નિસ્તેજ, નમ્ર, ઉત્સાહ-રહિત, આળસુ વગેરે દોષોવાળી હોય છે તે ઠેકાણે રાજપુરુષોના સ્વભાવમાં પણ આવી જાતની અધોગતિ ઉપજે છે. જ્યાં પ્રજા દુ:ખી, અન્નવસ્ત્રે કંગાળ, ખોરાક મેળવ-વામાં વ્યગ્ર અને સંતુષ્ટ સ્વભાવની હોય છે ત્યાં રાજપુરુષો પણ તેવાજ નિસ્તેજ, નમ્ર, ઉત્સાહહીન અને વિરોધહીન હોય છે. ભારતવર્ષના રાજાઓ મહાભારતમાં ગવાયા પ્રમાણે બળવાળા, ધર્મિષ્ઠ, ઇંદ્રિયજયી અને તેજસ્વી ચરિત્રના હતા; તેમાથી અધોગતિ પામી મધ્ય કાળમાં કાવ્ય નાટકાદિમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે બળહીન, ઇંદ્રિય-પરવશ, સ્ત્રી જેવા સ્વભાવના અને કર્મરહિત બનતા જ્યારે છેલ્લે મુસલમાનોને હાથે લોપાઇ ગયા. જે દેશમા સાધારણ પ્રજાની અવસ્થા સારી તે દેશમા રાજપુ-રુષોની એવી દુર્દશા થતી નથી ત્યાં તો રાજાની દુર્બુદ્ધિ જોતાંજ પ્રજાવર્ગ તેના ઉપર ગુસ્સે થઇ શકે છે, અને પરસ્પર માનને લીધે બન્ને પક્ષની ઉન્નતિ થાય છે, કેમકે તેથી કરીને રાજપુરુષો પ્રજાના અસંતોષને ભયે હોશિયાર રહે છે. વળી એથી કેવળ એટલોજ લાભ છે એમ નહિ રાજકાર્યોની અપક્ષપાતી નજરે તપાસ કર-વાથી સૌના માનસિક ગુણોની ખીલવણી અને પુષ્ટિ થાય છે અને તેને અભાવે બન્ને સમુદાયોના લોપ થાય છે શૂદ્રોના દાસત્વને પ્રતાપેજ ક્ષત્રિયોના ધન અને ધર્મનો લોપ થયો છે, અને રોમમા પ્લિબિયાનોના વિવાદમા તથા ઇંગ્લાંડમાં કોમન્સના વિવાદમાં રાજપુરુષોનો સ્વાભાવિક ઉત્કર્ષ થયો છે.

ग બ્રાહ્મણ:—' જેમ નીચી શ્રેણીની અધોગતિમા ક્ષત્રિયોનું પ્રભુત્વ વધી છેલ્લે લોપાઇ ગયું તેમજ બ્રાહ્મણોનું પણ બન્યું. બીજા ત્રણ વર્ણની અધોગતિમાં, વર્ણોની ઘોરતર અસમાનતામા, પહેલા તો બ્રાહ્મણોની મોટાઈ વધી. અન્ય વર્ણોની માનસિક શક્તિનો ઘટાડો થતાં તેમના મન ઉપધર્મ (ગૌણધર્મ) મા વધારે વશ થવા લાગ્યાં, દુર્બળતા આવતાં બીકનો વધારો થાય, તેમ આવા ધર્મો પણ ભયજનક હતા. આ સંસાર બળવાન છતાં તે અનિષ્ટકારક અંગારાથી ભરેલો છે, એવો નિશ્ચય આ ઉપ-

ધર્મમાં હતો. આથી અન્ય ત્રણ વર્ણો માનસિક શક્તિરહિત થતાં આ ભ્રાંતિમય ધર્મમાં પીડાવા લાગ્યાં. બ્રાહ્મણો આ ભ્રાંતિમય ધર્મના પુરોહિત હતા; એટલે તેમના પ્રભુત્વની વૃદ્ધિ થઇ અને અસમાનતામાં પુષ્કળ વધારો થયો. શાસ્ત્રની જાળો અને વ્યવહારની જાળો વિસ્તારીને બ્રાહ્મણો અન્ય ત્રિવર્ણોને તેમાં ગુંચાવવા લાગ્યા. આ જાળોમાં ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ત્રણ વર્ણની મક્ષિકાઓ ગુંચવાઇ ગઇ. તેમને ઉડવાની શક્તિ રહી નહિ; પરંતુ તે છતાં પણ કરોળિયાઓએ પોતાની જાળ ફેલાવવી બંધ કરી નહિ. વિધિઓ–આજ્ઞાઓનો પારજ રહ્યો નહિ. આ તરફ રાજશાસનપદ્ધતિ, દંડપદ્ધતિ, દાય (વારસાની) પદ્ધતિ, સંધિપદ્ધતિ, વિગ્રહપદ્ધતિ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની પદ્ધતિઓ તથા વિધિઓ રચાઇ; એટલુંજ નહિ પણ આચમનવિધિ, શયનવિધિ, ગમનવિધિ, વસ્ત્રો પહેરવાની વિધિ, વાતચીત કરવાની વિધિ, હસવાની વિધિ, રોવાની વિધિ; ઇત્યાદિ તમામ વિધિઓ બ્રાહ્મણોએ રચેલા નિયમો પ્રમાણે નિયમિત થવા લાગી. " અમે જે રીતે કહીએ તે રીતે તમારે સૂવું, ખાવું, બેસવું, વાત કરવી, હસવું અને રોવું. તમે જન્મ્યા ત્યાંથી તે મરો ત્યાંલગી અમે બાંધેલી વ્યવસ્થાથી વિપરીત વર્તી શકો નહિ, ને જો વિપરીત વર્તો તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરી અમને દક્ષિણા આપો. " આવા ઉદ્દેશે જાળનાં સૂત્રો ગુંથાયાં; પરંતુ બીજાને ભ્રમિત કરવા જતાં પોતે પણ ભ્રમિત થવાય છે. વારંવાર ભ્રાન્તિની ભાવના કરતાં કરતાં તેની ટેવ પડે છે. જે વાતમાં બીજાને વિશ્વાસ બેસાડવો હોય તેમાં પોતે પણ વિશ્વાસ દેખાડવો પડે છે અને એમ વારવાર વિશ્વાસ દેખાડતાં દેખાડતાં એ વિશ્વાસ દૃઢ થઇ જાય છે. આ નિયમ પ્રમાણે જે જાળામાં બ્રાહ્મણોએ ભારતવર્ષને ગુંચવ્યું તેમાં તેઓ પોતે પણ ગુંચવાઇ ગયા. મનુષ્યોની સ્વતંત્રતા ઉપર પ્રયોજન કરતાં જેટલું વધારે દબાણ થાય તેટલી સમાજની અધોગતિ થાય; એ વાત ઇતિહાસનાં પ્રમાણોથી સિદ્ધ થયેલી છે. હિંદુસમાજની અવનતિનાં બીજાં જે કારણો છે તેમાં આ કારણ મુખ્ય અને સ્પષ્ટ છે. નિયમની જાળોમાં બીજાઓને ગુંચવતાં ગુંચવતાં ખુદ બ્રાહ્મણોની બુદ્ધિના વિકાસનો પણ લોપ થયો; અને જે બ્રાહ્મણોએ રામાયણ, મહાભારત, પાણિનીય વ્યાકરણ, સાંખ્યદર્શન ઇત્યાદિની રચના કરી હતી તેજ બ્રાહ્મણો વાસવદત્તા, કાદંબરી, શાકુન્તલ આદિ પ્રણયવાર્તાઓની રચનામાં મહત્તા સમજવા લાગ્યા.છેલ્લે એ શક્તિનો પણ લોપ થયો, અને બ્રાહ્મણોનું બુદ્ધિક્ષેત્ર મરુભૂમિ બની રહ્યું.

આમ વિષમતાનું ફલ વિષ–અસમાનતારૂપી ઝેર–જ ભારતવાસી પ્રજાની દુર્દશાનું મૂળ કારણ સમજાય છે.

પરિચ્છેદ ૪ થો

સમાનતાની નીતિનું એ મહાસૂત્ર છે કે બધાં મનુષ્યો સરખા હકકવાળાં છે. ખેડુત અને જમીનદારમાં અસમાનતા છે; અને તેથી સમાનતાની નીતિનો જે રીતે ભંગ થાય છે, તે અમે ઉદાહરણ આપી સમજાવ્યું છે. હવે બીજા ઉદાહરણ માટે સ્ત્રી અને પુરુષોની વચ્ચે જે અસમાનભાવ છે તેનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ.

બધાં મનુષ્યો સરખા હકકવાળાં છે, અને સ્ત્રીઓ પણ મનુષ્ય છે. આથી સ્ત્રીઓ પણ પુરુષના જેટલાજ અધિકારવાળી છે. જે જે કામમાં પુરુષોને અધિકાર છે, તે તે કામમાં સ્ત્રીઓનો પણ અધિકાર હોય એ ન્યાયયુક્ત છે. જો તેમ ન હોય તો તેનું કારણ શું ? કોઇ કોઇ તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે, "સ્વાભાવિકરીતેજ સ્ત્રી અને પુરુષમાં અસમાનતા છે. પુરુષ બળવાન છે સ્ત્રી અબળા છે; પુરુષ સાહસિક છે સ્ત્રી ભીરુ (બીકણ) છે; પુરુષ સંકટો સહવા સમર્થ છે સ્ત્રી કોમળ પ્રકૃતિની છે. જ્યાં આવું સ્વભાવસિદ્ધ અસમાનપણું છે ત્યાં અધિકારની બાબતમાં પણ અસમાનપણું રહે એ યોગ્ય છે; કેમકે જે બાબતમાં જે અશક્ત હોય તે બાબતમાં તે અધિકારી થઇ શકે નહિ."

આના બે ઉત્તર સંક્ષેપમાં આપવાથી ખરી વાત સમજાશે. પહેલું તો એ કે સ્વભાવસિદ્ધ અસમાનતા છતાં પણ અધિકારમાં જે અસમાનપણું રાખવું તે શું ન્યાયયુક્ત છે ? અમે એને ન્યાયયુક્ત સ્વીકારતા નથી; કેમ કે એથી સમાનતાનાં તત્ત્વોનો નાશ થાય છે. જુઓ; સ્ત્રી-પુરુષમાં જે રીતે સ્વભાવસિદ્ધ વિષમપણું છે, તેવુંજ વિષમપણું અંગ્રેજો અને ભારતવાસીઓમાં પણ છે. અંગ્રેજો બળવાન છે અને ભારતવાસીઓ નિર્બળ છે; અંગ્રેજો સાહસિક છે અને ભારતવાસીઓ ભીરુ છે; અંગ્રેજો સંકટો સહવા સમર્થ છે અને ભારતવાસીઓ કોમળ પ્રકૃતિના છે વગેરે. વગેરે. જો સ્વભાવસિદ્ધ અસમાનપણાને લીધેજ હકકમાં અસમાનપણું ન્યાયરૂપ હોય તો અંગ્રેજો અને ભારતવાસીઓ વચ્ચે અધિકારનું અસમાનપણું જોઇને આપણે પોકાર શી રીતે કરી શકીએ ? જો "સ્ત્રી દાસી છે અને પુરુષ પ્રભુ છે" એજ વિચાર યોગ્ય હોય તો પછી "ભારતવાસીઓ દાસ અને અંગ્રેજો પ્રભુ" એ વિચાર પણ યોગ્યજ ગણાશે.

બીજો ઉત્તર એ છે કે સ્ત્રી અને પુરુષમાં બધી બાબતમાં જે અસમાનપણું દેખાય છે, તે બધુંજ સ્વાભાવિક નથી. જે કાંઇ દેખાય છે તે તો માત્ર સમાજના નિયમોના દાબને લીધે દેખાય છે. સમાજના એ બધા નિયમોનું સંશોધન કરવું, એજ સમાનતાની નીતિનો ઉપદેશ છે. પ્રસિદ્ધ જોન સ્ટુઅર્ટ મીલે આ વિષયના દર્શાવેલા વિચારો આ વાતને સારી રીતે સિદ્ધ કરે છે. આ બધી વાત અહીં ફરી કહેવી નિષ્પ્રયોજન છે

બધા દેશોમાં સ્ત્રીઓ પુરુષોની દાસી છે. જે દેશમાં સ્ત્રીઓને પાંજરામાં પૂરી રાખવાનો વ્યવહાર નથી, ત્યાં પણ સ્ત્રીઓને પુરુષોનીજ આશ્રિત બનાવેલી છે; અને સર્વ રીતે પુરુષની આજ્ઞાધીન થઈ રહે એવી વ્યવસ્થા કરેલી છે.

આ રીતે સર્વ દેશમાં અને સર્વ કાળમાં દીર્ઘ કાળથી પ્રચલિત છતાં પણ અત્યારે અમેરિકા અને ઈંગ્લાંડમાં એક સંપ્રદાયના સમાજ તત્ત્વવેત્તાઓ તેના વિરોધી છે, કેમકે તેઓ સમાનતાને માનનારા છે. તેઓનો મત એવો છે કે, "સ્ત્રી અને પુરુષમાં સર્વ પ્રકારે સમાનતાજ રહેવી ઉચિત છે. જેમાં જેમાં પુરુષોનો અધિકાર છે તેમા તેમા સ્ત્રીઓનો અધિકાર હોવો યોગ્ય છે. પુરુષો નોકરી કરે, વેપાર કરે, તો સ્ત્રીઓ તે કેમ ન કરે? પુરુષો રાજસભામાં સભાસદ થાય તો સ્ત્રીઓ શામાટે સભાસદ ન થાય? સ્ત્રી એ પુરુષની પત્ની છે, અર્ધાંગના છે, તે માત્ર દાસી શા માટે થાય?"

જે દેશ પરાધીન છે તેમાં સર્વ પ્રકારની પરાધીનતાનાં બીજો વેરાઈ જોરથી ઉગી નીકળે એ બનવા જોગ છે. અહીંઆં જે રીતે પ્રજા રાજાને અત્યંત આધીન છે તેમ બીજે ઠેકાણે નથી. અહીંઆં અશિક્ષિત લોકો જેવા આજ્ઞાધીન છે તેવા આજ્ઞાધીન બીજે ઠેકાણે નથી. અહીંઆ શૂદ્રાદિ કોમો બ્રાહ્મણોની જેવી ચરણરજ બનેલી છે તેવી કોઇ પણ પ્રજા ધર્માચાર્યોને આધીન બનેલી નથી; અને તેજ પ્રમાણે અહીંઆં સ્ત્રીઓ જેવી રીતે પુરુષોની આજ્ઞાનુસારિણી છે તેવી બીજા દેશમાં નથી

જ્યાં રમણીઓ પાજરામાં પૂરેલી મેનાઓ જેવી દશામા છે, જે બોલી પઢાવે તે બોલી પઢે છે, જે આહાર કરાવે તેજ આહાર કરે છે, નહિ તો એકાદશી કરે છે, ત્યાં પતિ દેવતાસ્વરૂપ કા ન હોય? દેવતાસ્વરૂપ શામાટે? બધા દેવોના મુખ્ય દેવરૂપ જે શાસ્ત્ર, તેમાં એવું લખેલુ છે, કે દાસીપણું એટલું બધું કે સ્ત્રીઓમાં આદર્શરૂપી જે દ્રૌપદી તે સત્યભામાની પાસે પોતાની પ્રશંસારૂપે કહે છે કે, "હું મારા સ્વામીના સંતોષ માટે મારી શોકયોની પણ સેવા કરૂ છુ."

આર્યોનો પતિવ્રતા ધર્મ ઘણો સરસ છે, એનાવડેજ આર્યોનાં ઘરો સ્વર્ગ જેવાં સુખમય છે; એ વાત સાચી છે. કોઇ પણ ડાહ્યો લેખક પાતિવ્રત્ય ધર્મનો વિરોધી હોયજ નહિ અને અમે પણ સ્ત્રીઓના પાતિવ્રત્ય ધર્મના વિરોધી નથી; પરંતુ સ્ત્રીઓ પુરુષોની દાસીમાત્ર છે અને સંસારનાં મોટા ભાગનાં કર્તવ્યોમાં સ્ત્રીઓનો બિલકુલ અધિકાર નથી એટલીજ બાબતમાં સમાનતાવાદીઓ એ વાતના વિરોધી છે.

બધા સમાજમાં સ્ત્રી અને પુરુષો વચ્ચે મોટે ભાગે જે વિષમપણું પ્રચલિત છે તેમાં-વડિલોપાર્જિત સંપત્તિના વારસાના નિયમો ઘણા ભયાનક અને શોકજનક છે. દીકરો બાપની મિલ્કતનો સંપૂર્ણ હકદાર છે, પરંતુ દીકરીને કશુંજ નહિ. પુત્ર અને પુત્રી એકજ પિતા અને એકજ માતાથી જન્મેલાં હોય, બન્નેને ઉછેરવામાં માતા-પિતાને સરખોજ શ્રમ પડયો હોય તોપણ પુત્ર પિતાના મૃત્યુ પછી પિતાએ મેળવેલી

કરોડો રૂપિયાની મિલ્કત મદિરાપાનાદિમાં ધૂળધાણી કરે અને કન્યાને જરૂરના કામ માટે તેમાંથી એક ફૂટી બદામ પણ મળી શકે નહિ ! આવા કાયદાનું કારણ હિંદુ-શાસ્ત્રમાં એવું વર્ણવ્યું છે કે " શ્રાદ્ધનો અધિકારી તેજ સંપત્તિનો અધિકારી છે." આ કારણ એવું અસંગત અને અયથાર્થ છે કે તેની યુક્તિહીનતા વર્ણવવી નિષ્પ્રયોજન છે. આવા કાયદાનું બીજું કાંઇ સ્વાભાવિક કારણ છે કે કેમ ? એમ કહી શકાય કે સ્રી તેના પતિની સંપત્તિમાં તેના પતિના જેટલીજ હકકદાર છે અને પતિના ગૃહમાં ગૃહિણી થવાથી સ્વામીની સંપત્તિને ભોગવનારી છે, એટલે તેને પિતાની સંપત્તિમાં હકકદાર થવાનું પ્રયોજન નથી. જો વારમાના કાયદાનું આજ ખરેખરૂં કારણ હોય તો પૂછી શકાશે કે વિધવા પુત્રીનો સંપત્તિમાં હક્ક થાય કે નહિ? અથવા જે પુત્રી ગરીબને પરણાવેલી છે તેનો કાંઇ હક્ક ખરો કે નહિ ? પરંતુ અમે આવી નાની નાની મુશ્કેલીઓ ઉભી કરવા ઇચ્છતા નથી. સ્રીને સ્વામી અથવા પુત્ર એમાંના કોઈ પુરુષનો આશ્રય હોય તોજ તે ધનની ભાગીદાર થઇ શકે, એમાંજ અમારો વાંધો છે. કોઇનો આશ્રય ન હોય તો સ્રી જાતિ ધનની અધિકારી થઇ શકે નહિ-બીજાની દાસી થાય તોજ તે ધનવાળી થઇ શકે અને નહિ તો સ્રીને ધન મળેજ નહિ; એમાંજ અમને વાંધો છે. સ્રીએ પતિની ચરણસેવા કરવી, પતિ દુષ્ટ હો, કટુભાષી હો કે દુરાચારી હો; પરંતુ બધુંજ સહન કરવું. પુત્ર પણ ગાંડો હો, કૃતઘ્ન કે દુષ્ટાત્મા હો; પરંતુ પુત્રની મરજી સાચવવી; નહિ તો સંપત્તિ સાથે સ્રી જાતિનો કશો સંબંધ રહે નહિ ! પતિ કે પુત્ર તાડન કરે તોપણ સ્રી જાતિએ સહન કરવું. સ્વતંત્રતા ગ્રહણ કરવાનો તેની પાસે ઉપાયજ નહિ. સહનશીલતા સિવાય તેની બીજી ગતિજ નહિ. આ બાજુ પુરુષ સર્વત્ર હકકદાર ગણાયો છે, સ્રીનું ધન પણ તેનું ધન કહેવાય. ઇચ્છા થતાંજ તે સ્રીને તમામથી અળગી કરી શકે. પુરુષને સ્વાતંત્ર્ય ગ્રહણ કરવામાં કશીજ હરકત આવે નહિ. આ અસમાનતા બહુજ ભારે, ન્યાયવિરુદ્ધ અને નીતિવિરુદ્ધ છે.

ઘણા કહે છે કે, " તે અતિ ઉત્તમ વ્યવસ્થા છે અને એ વ્યવસ્થાને પ્રતાપેજ સ્રીઓ સ્વામીને આધીન રહે છે." એ ભલે; પુરુષોએ કરેલી આ વ્યવસ્થાનો ઉદ્દેશ એજ લાગે છે. જેટલા પ્રકારનાં બંધનો છે તે તમામ બંધનોવડે સ્રીઓના હાથપગ બાંધી તેને પુરુષના પગનીચે કચરવામાં આવી છે. મરજી પ્રમાણે પુરુષો ભલે તેને લાતો મારે, દીન નારીસમૂહ અવાજ પણ કરી ન શકે. અમે પૂછીએ છીએ કે સ્રીઓ પુરુષોને આધીન રહે એ બહુ ઇચ્છવાયોગ્ય છે, તો પુરુષો સ્રીઓના આધીન રહે એ પણ શા માટે ઇચ્છવાયોગ્ય નથી ? જેટલાં બંધન છે તે તમામ બંધનોમાં સ્રીઓને બાંધી છે, અને પુરુષજાતિમાટે એક પણ બંધન નથી, એ શામાટે ? દોરીઓ પુરુષોના હાથમાં હતી એટલેજ સ્રીજાતિને આવડાં મજબૂત બંધન બાંધ્યાં ? આવું કરવાને જો અધર્મ ન કહેવાય તો પછી અધર્મ કોને કહેવાય તે કહી શકાતું નથી.

હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે સ્ત્રી કદાચિત્ ધનની હકદાર થાય, પણ તે ક્યારે કે પતિ અપુત્ર મરણ પામ્યો હોય ત્યારે! આટલી પણ હિંદુશાસ્ત્રની વડાઈ છે.. આટલી નાની નાની છૂટો હોવાથીજ અમે પ્રાચીન આર્યોનાં ધારાશાસ્ત્રોને કેટલાક અંશમાં હાલનાં સુધરેલાં યૂરોપનાં ધારાશાસ્ત્રો કરતાં ઉત્કૃષ્ટ કહીને વખાણ્યાં છે; પરંતુ એમાં વડાઈ બહુજ થોડી કરવા જેવું છે, સ્ત્રી સંપત્તિની હકદાર ભલે રહી; પરંતુ દાન કરવાનો કે વેચવાનો તેનો કશોજ હક્ક નહિ! કહો આ અધિકાર કેટલો છે! માત્ર પોતાનું ભરણપોષણ કરી શકે એટલોજ! જીવનપર્યંત તે તેમાંથી કશું કોઈને પણ દઈ શકે નહિ, તેટલોજ તેનો અધિકાર નક્કી કરાયો છે; પરંતુ પાપાત્મા પુત્ર બધું વેચી ઇંદ્રિયસુખોના ભોગ ભોગવે, તેમાં હિંદુશાસ્ત્રને કશો વાંધો નથી. સ્ત્રી મહા ધર્મનિષ્ઠ છતાં કોઈને પ્રાણરક્ષણાર્થે પણ એક વીઘો જમીન આપવા શક્તિવાળી માની નથી, આ અસમાનતા કેવી? આના ઉત્તરનો પણ અભાવ નથી. સ્ત્રીજાતિ ઓછી અને અસ્થિર બુદ્ધિવાળી છે, સંપત્તિ સાચવવામાં અશક્ત છે, એકદમ બધું છિન્ન ભિન્ન કરી નાખે અને વારસ પુત્રાદિને હાનિ પહોંચાડે એટલા માટે તેનાથી મિલ્કત બીજાના હાથમાં મૂકી શકાય નહિ એવો કાયદો કરવો યોગ્ય માન્યો છે; પરંતુ અમે એ વાત સ્વીકારતા નથી. સ્ત્રીઓની બુદ્ધિ સ્થિરતામાં અને ચતુરતામાં કોઈ પણ અંશે પુરુષો કરતાં ઉતરે તેમ નથી. સંપત્તિ સાચવવા માટે જેટલી સમજણ જોઈએ તેટલી તેમાં નથી તે ખરૂં; પરંતુ તેમાં પણ પુરુષોનોજ દોષ છે. તમે તેમને પાંજરામાં પૂરી રાખી આવી બાબતોથી અજાણ રાખો; એટલે તેમનામાં એ બાબતનું જ્ઞાન હોય નહિ. પહેલાં એમને પણ વ્યાપારમાં જોડાવા દો; અને પછી એ વ્યાપારની કેળવણીની વિશેષ આશા રાખો. મુદ્દલ રકમ ધીર્યા સિવાય વ્યાજની આશા ક્યાંથી રાખી શકાય? અમે કહીએ છીએ કે પુરુષોને અપરાધેજ સ્ત્રીઓ અશિક્ષિત છે, અને તે છતાં અપરાધનો દંડ સ્ત્રીજાતિના ઉપરજ નાખવામાં આવે છે, એ બહુજ ખરાબ છે.

આ બધાં વિઘ્નો દૂર કરવાનો ઉપાય શિક્ષા (કેળવણી) એ એકજ છે. જો સ્ત્રીઓ સુશિક્ષિત થાય તો ઘરમાં ધન દાટી રાખવાની રીતિ અનાયાસેજ દૂર થાય. શિક્ષિત થતાં સ્ત્રીઓમાં પણ +અર્થોપાર્જનની શક્તિ આવેજ. એ રીતે આ દેશનાં તમામ સ્ત્રીપુરુષો વિદ્યામાં સુશિક્ષિત થાય તો વિદેશી વેપારીઓ અને વિદેશી કારીગરો અહીંથી દ્રવ્ય તાણી જઈ શકે નહિ. તાત્પર્ય કે સુશિક્ષાજ સામાજિક અહિત અટકાવવાનો મુખ્ય ઉપાયજ છે.

અમે આ નિબંધમાં જે વાતો લખી છે, તે પરથી સમજાશે કે આપણા દેશની સ્ત્રીઓની દશા કેટલી શોકજનક છે! આપણા દેશમાં અનેક સોસાઈટીઓ, લીગો, એસોસીએશનો ક્લબો અને સભાઓ છે. તેમાં કોઈનો ઉદ્દેશ રાજનીતિ, કોઈનો

+દ્રવ્ય કમાવું.

ઉદ્દેશ ધર્મનીતિ, કોઈનો ઉદ્દેશ સંસાર-સુધારો અને કોઈનો ઉદ્દેશ સનાતન ધર્મ છે; પરંતુ સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિને માટે કોઈ નથી. પશુને કોઈ પ્રહાર ન કરી શકે એ માટે પણ મંડળ સ્થપાયાં છે; પરંતુ ભારતવર્ષની અર્ધી વસ્તી જે સ્ત્રીજાતિ તેના હિતમાટે કાંઈજ નથી. અમે પાંજરાપોળમાટે ઘણું નાણું ખર્ચાતું જોઈએ છીએ; પરંતુ આ ભારતમહિલાઓની પાંજરાપોળ સુધારવા માટે શું કાંઈજ કરવા જેવું નથી!

આ બાબતમાં કશુંજ કરાતું નથી; કેમકે તેમાં બહુ આનંદ થાય તેવું નથી. વળી તેમાં રાયબહાદુર, રાવસાહેબ સ્ટાર ઑફ ઇંડીયા કે એવા ઇલ્કાબો મળવાનો સંભવ પણ નથી. જો મળવાનો સંભવ હોય તો માત્ર સાધારણ મનુષ્યોની "કરતાલી"+ મળવાનોજ; તો તેમાં કોણ અગ્રેસર થાય?

ઉપસંહાર

આ દેશના હાલના સમાજમાં ચાલતી અસમાનતા દેખાડવામાટે દૃષ્ટાંતરૂપે સ્ત્રી અને પુરુષોની અસમાનતાનો અમે ઉલ્લેખ કર્યો છે. અમે વર્ણવિષમતાની વાત કહી નથી, માત્ર ભારતવર્ષમાં ચાલતી વર્ણવિષમતાના ફળનો પરિચય કરાવ્યો છે. અત્યારે વર્ણોના વૈષમ્યની સાથે એટલું બધું અધિકારનું વૈષમ્ય દેખાતું નથી, જે કાંઈક છે તે ઘણુંજ જૂજ છે. અત્યારે જે કાંઈ જાતિનું વૈષમ્ય જણાય છે તે જિતનાર અને જિતેલી પ્રજા વચ્ચે છે. જે જાતિ રાજ્ય કરે છે અને જે જાતિ પ્રજા છે તેમની વચ્ચે આ દેશમાં અધિકારની જે અસમાનતા છે તે પણ વિચાર કરવા યોગ્ય છે. આ નિબંધમાં તેનું સવિસ્તર વિવેચન કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું નથી.

ઉપસંહારમાં અમે કેવળ એટલુંજ કહેવા ઇચ્છીએ છીએ કે સમાનતાની અમે એવી વ્યાખ્યા નથી કરી કે, બધા મનુષ્યો ધનમાં, અધિકારમાં અને બધી બાબતમાં ગમે તેવા અત્યાચારો કરી સમાન થઇ જાય તેમ કરવું કદિ પણ યોગ્ય નથી. જ્યાં બુદ્ધિ, માનસિક શક્તિ, કેળવણી અને બળ ઇત્યાદિ બાબતોમાં સ્વાભાવિકજ વિષમતા છે, ત્યાં અવસ્થાની વિષમતા પણ અવસ્ય થવાની, એમાં શક નથી; અને તેથી રક્ષણ પણ કોઈ કરી શકે નહિ. તોપણ અધિકારની સમાનતા આવશ્યક છે. શકિત હોવા છતાં પણ "તને અધિકાર નથી" એમ કહી કોઇને પણ નિરાશ કરવું યોગ્ય નથી. ઉન્નતિનો રસ્તો બધાને માટે ખુલ્લોજ હોવો જોઇએ.

+ હાથની તાળીઓનો અવાજ.

द्रौपदी

(१)

હિંદુ કવિઓ ભલે પ્રાચીન સમયના હો કે આધુનિક સમયના હો; પણ તેઓ પોતાની નાયિકાનું ચરિત્ર જાણે એકજ સંચામાં ઢાળીને તૈયાર કરતા હોય તેમ જણાય છે. પતિવ્રતવાળી, લાજવાળી, કોમળ પ્રકૃતિવાળી અને સહનશીલતાવાળી નાયિકાઓનાં ચરિત્રો આર્યસાહિત્યમાં આદર્શરૂપે જોવાય છે. આદિ કવિ વાલ્મીકિએ વિશ્વમોહિની જનકદુહિતાને એવા ચરિત્રવાળી ગુંથી છે, અને ત્યાર પછી આર્યનાયિકાઓ તેવાજ નમુનાવાળી ચીતરાઈ છે. શકુંતલા, દમયંતી, રત્નાવલી વગેરે પ્રસિદ્ધ નાયિકાઓ સીતાનું અનુકરણમાત્ર છે. આર્યસાહિત્યમાં બીજા કોઇ જાતના સ્વભાવવાળી નાયિકા દેખાતી નથી, એમ અમે કહેતા નથી; પણ સીતાના અનુકરણનોજ મોટો ભાગ દેખાય છે. આજે પણ જોશો તો નોવેલ કે નાટકોમાં સારા ચરિત્રવાળી નાયિકા ગુંથવી હશે તો સીતાનો નમુનો લેખક પોતાના લેખમાં ચીતરી કાઢશે.

આનું કારણ ન સમજી શકાય તેવું નથી. પહેલું તો સીતાનું ચરિત્રજ બહુ સુંદર છે, બીજું એ પ્રકારનું સ્ત્રીચરિત્ર આર્યલોકોમા ઘણું વખણાયું છે, ત્રીજું આર્ય સ્ત્રીઓનો એ પ્રકારનો ઉત્કર્ષજ સ્વીકારાયો છે.

એક દ્રૌપદીએજ સીતાની છાયાને સ્પર્શ સરખો પણ કર્યો નથી. દ્રૌપદીને નાયિકા બનાવીને મહાભારતકારે પોતાની અપૂર્વ—નવીન સૃષ્ટિ પ્રકાશિત કરી છે. સીતાનાં અનુકરણો હજારો થયાં છે, પણ દ્રૌપદીનું અનુકરણ થયું નથી.

જેમ સીતા સતી છે, તેમ પાંચ પતિવાળી દ્રૌપદીને પણ સતી કહીને મહાભારતકારે પરિચય કરાવેલો છે; કેમકે કવિનો અભિપ્રાય એ છે કે, પતિ એક હો કે પાંચ હો; પતિ ઉપરની ભક્તિમાંજ સતીત્વ રહેલું છે. બંને સ્ત્રીઓ પોતાના સ્વામીની પત્નીઓ છે અને રાણીતરિકેના કર્તવ્યમાં નિપુણ છે. બંને ધર્મનિષ્ઠ અને ગુરુજનોની આજ્ઞાનુસારિણીઓ હોતાં માન્ય છે; પરંતુ આટલે લગીજ બન્નેનું સાદૃશ્ય છે. સીતા રાણી છતાં મોટે ભાગે કુળવધૂ છે; અને દ્રૌપદી કુળવધૂ છતાં પણ મોટે ભાગે ઉગ્ર તેજસ્વી રાણી છે. સીતામાં સ્ત્રીજાતિના કોમળ ગુણો વિકસેલા છે; દ્રૌપદીમાં સ્ત્રીજાતિના કઠિન ગુણો ઝળહળે છે. સીતા રામને યોગ્ય પત્ની છે, અને દ્રૌપદી ભીમસેનને યોગ્ય વીરપત્ની છે. સીતાનું હરણ કરતાં રાવણને કશુંજ કષ્ટ થયું નહિ, પણ જો રાક્ષસરાજ રાવણ દ્રૌપદીનું હરણ કરવા આવ્યો હોત તો કીચકની પેઠે પોતાનો પ્રાણ કદાચ નહિ ખોઇ બેસત તો જયદ્રથની પેઠે દ્રૌપદીના બાહુબળનો સ્વાદ ચાખીને પૃથ્વી ઉપર ચત્તોપાટ તો પડ્યોજ હોત.

દ્રૌપદીના ચરિત્રની સંપૂર્ણ રેખાઓ આલેખવી બહુ મુશ્કેલ છે; કેમકે મહાભારત એ મહાસાગર જેવડો ગ્રંથ છે. તેના અપાર તરંગોના આઘાતમાં એકાદ નાયિકા અથવા નાયકનાં ચરિત્રો તણખલા માફક કયાંક કયાંક છૂટાં છવાયાં તરે છે; તે તમામ વીણી શકાય શી રીતે ? તોપણ એક બે સ્થળો લઇ આ વાત સ્પષ્ટ કરવાનો યત્ન કરીશું. દ્રૌપદીના સ્વયંવરનો પ્રસંગ લઇએ.

દ્રુપદ રાજાની પ્રતિજ્ઞા હતી કે, " જે આ મહા મુશ્કેલ મત્સ્યવેધ કરે તે દ્રૌપદીનું પાણિગ્રહણ કરે." હવે જુઓ કન્યાને સભામાં આણી છે, પૃથ્વીના તમામ રાજાઓ વીરપુરુષો અને ઋષિગણો ચારે બાજુ બેઠેલા છે. એવી મહાસભાના પ્રચંડ પ્રતાપમાં કુમારીકુસુમ સુકાઇજ જાય ! તે કુમારીને મેળવવા માટે દુર્યોધન, જરાસંધ, શિશુપાળ, વગેરે ભુવનવિખ્યાત મહાવીરો લક્ષ્ય વિંધવાને યત્ન કરી રહ્યા છે; પરંતુ એકે એકે અશક્ત બની તેઓ પાછા ફરે છે.

બીજા રાજાઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ મહા પરાક્રમશાલી, અંગદેશનો અધિપતિ કર્ણ લક્ષ્યવેધ કરવા ઉઠે છે. ક્ષુદ્ર કાવ્યકાર અહીંઆં શું કરત ? તે કહી શકાય નહિ; કેમકે આ વિષમ પ્રસંગ છે. કવિનો ઉદ્દેશ પાંડવોની સાથે દ્રૌપદીના વિવાહ કરવાનો છે. કર્ણ લક્ષ્યવેધ કરે તો તેમ બને નહિ જો કવિ ક્ષુદ્ર હોત તો કર્ણને પણ લક્ષ્ય વિંધવામાં અશક્ત ચીતરત; પરંતુ મહાભારતનો મહાકવિ જાજ્વલ્યમાન પ્રતિભાસંપન્ન છે. કર્ણનું પરાક્રમ, તેના પ્રધાન નાયક અર્જુનના પરાક્રમનો માનદંડ છે. મહાપ્રતાપશાળી કર્ણને અર્જુનના હાથે પરાભવ પમાડી અર્જુનના ગૌરવને દર્શાવવું છે. બીજાની પેઠે કર્ણને પણ નિર્બળ નિર્માલ્ય ચીતરે તો અર્જુનનું ગૌરવ કયાં રહ્યું ? આ પ્રમાણે અહીં પ્રસંગની વિષમતા છે. ક્ષુદ્ર કવિને મતે આવા પ્રસંગે ત્યાં કર્ણને ન લાવવો એજ ઠીક લાગે; પણ આથી કાવ્યનાં સર્વ અંગ સંપૂર્ણ ન થાય, તે તેનાથી સમજાશે નહિ. જ્યાં તમામ રાજાઓ પરમરૂપવતી સુંદરી મેળવવા લક્ષ્યવેધ કરવા આવે ત્યાં મહાબળવાન કર્ણ ન આવે કે લક્ષ્યવેધ કરવા ન ઉઠે શામાટે ? એ પ્રશ્નનો કશો ઉત્તર નથી.

મહાકવિ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિમાન્ અને અતિકુશળ છે, તેણે જોત જોતાંજ કર્ણને લક્ષ્યવેધ કરવા ઉભો કર્યો છે; પરંતુ કર્ણનું પરાક્રમ અખંડિત રાખવું એ આ અવસરે કવિનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે. કવિએ એકજ ઉપાયમાં પોતાના બધા ઉદ્દેશો સિદ્ધ કર્યા છે, અને દ્રૌપદીનું ચરિત્ર વાચકોની પાસે સ્પષ્ટ કર્યું છે. જે દિવસે જયદ્રથ દ્રૌપદીની લાતે ભોંયે પડ્યો, જે દિવસે દુર્યોધનની સભામાં દ્યૂતમાં હારેલી અપમાન પામેલી દ્રૌપદી સ્વામી છતાં પણ સ્ત્રીની સ્વતંત્રતા દર્શાવવા તત્પર થયેલી તે દિવસની દ્રૌપદીના ચરિત્રનો કવિએ અહીં આપણને પૂર્વપરિચય કરાવ્યો છે ! ! એક નાનકડી વાતમાં આ ઉદ્દેશ સફળ થયો છે. આગળ કહ્યું તેમ તે પ્રચંડ પ્રતાપવાળી મહાસભામાં બીજું કુમારી-કુસુમ તો સુકાઇજ જાય ! એક

બાજુ કુમારી દ્રૌપદી છે, અને બીજી બાજુ આ પ્રચંડ સભાસ્થળ જ્યાં રાજપુરુષો, વીરપુરુષો અને ઋષિગણો બેઠેલા છે; અને દ્રુપદરાજા જેવા પિતા તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જેવો ભાઈ પણ હાજર છે; પરંતુ તે કશાથી ક્ષોભ ન પામતાં તેમ કશાની દરકાર ન કરતાં લક્ષ્યવેધ કરતા કર્ણને જોઈ દ્રૌપદી બોલી કે, "હું સૂતપુત્રને વરીશ નહિ." આ વાક્ય સાંભળતાંજ કર્ણે તિરસ્કારભરેલુ હાસ્ય કરી સૂર્ય સામું જોઈ ધનુષ્યનો ત્યાગ કર્યો.

આ એકજ વચનથી દ્રૌપદીનુ ચરિત્ર જેટલું પ્રકાશિત થાય છે તેટલુ કવિએ સો પાનાં લખ્યાં હોત તોપણ થાત નહિ. આ સ્થળે વિશેષ વર્ણનની જરૂર નથી. દ્રૌપદીને તેજવાળી અથવા ગર્વભરેલી સમજાવવાની હવે આવશ્યકતા નથી. તેના આ વચનમાજ રાજપુત્રીને યોગ્ય અપાર ગર્વ અને પ્રતાપ અહીં પ્રકટ થાય છે.

હવે દ્યૂતમાં હારેલી દ્રૌપદીના ચરિત્રનું અવલોકન કરીએ. મહા ગર્વવાળા, તેજસ્વી અને બળવાન ભીમ તથા અર્જુન દ્યૂતમાં હાર્યા અને કશુંજ બોલ્યા સિવાય તેમણે શત્રુનું દાસત્વ સ્વીકાર્યું; ત્યારે ત્યાં તેઓને પગલે ચાલનારી દાસી દ્રૌપદીનું શું કર્તવ્ય હતું ? સ્વામીથી દ્યૂતમાં મૂકાએલી સ્ત્રીએ સ્વામીની સાથે દાસપણે રહેવું એ આર્યનારીનું સ્વભાવસિદ્ધ કર્તવ્ય હતું; પરંતુ દ્રૌપદીએ શું કર્યું ? પ્રતિહારના મુખથી તેણે દ્યૂતના સમાચાર તથા દુર્યોધનની સભામાં પોતાને બોલાવ્યાના સમાચાર સાંભળી દૂતને કહ્યું:–"હે સૂતનંદન ! તું સભામાં પાછો જઈ યુધિષ્ઠિરને પૂછી આવ કે દ્યૂતમાં પહેલાં તમે તમારી જાતને મૂકેલી છે કે પહેલા મને મૂકી છે ? આ વૃત્તાંત નિવેદન કરી આવ્યા પછી યોગ્ય લાગે તો મને તેડી જજે. ધર્મરાજા આ બે રીતમાં કયી રીતે હાર્યા છે તે જાણ્યા પછીજ હું આવીશ." આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, દ્રૌપદીનો આશય દાસત્વ સ્વીકારવાનો હતોજ નહિ.

દ્રૌપદીના ચરિત્રમા બે ગુણો વિશેષ સ્પષ્ટ દેખાય છે. એક તો ધર્માચરણ અને બીજો દર્પ. જો કે દર્પ એ ધર્મનો વિરોધી છે, પરતુ આ બન્ને ગુણોનો એક માણસમાં સમાવેશ કરવો એ અસ્વાભાવિક નથી. મહાભારતકારે આ બન્ને લક્ષણોનો સમાવેશ અનેક પાત્રોમાં કર્યો છે. ભીમસેન, અર્જુન, અશ્વત્થામા અને બધા ક્ષત્રિયોનાં ચારિત્રોમાં આ બંને વિરોધી ગુણોને એકઠા કર્યા છે ભીમસેનમાં દર્પ પૂરા પ્રમાણમાં મૂકેલો છે ને અર્જુન તથા અશ્વત્થામામાં અર્ધા પ્રમાણમાં મૂકેલો છે અહીં દર્પનો અર્થ "પોતાના વખાણપર પ્રીતિ" એમ સમજવાનું નથી; પરંતુ દર્પ એટલે 'મનનુ તેજસ્વીપણુ' સમજવાનું છે. આ તેજસ્વિતા દ્રૌપદીમાં પૂરેપૂરી મૂકેલી છે. આ દર્પ અર્જુન ને અભિમન્યુમાં આત્મશક્તિના નિશ્ચયરૂપે પરિણામ પામેલો છે અને ભીમસેન તથા દ્રૌપદીમાં ધર્મબુદ્ધિનું કારણ બન્યો છે.

વળી સભામા પણ દ્રૌપદીની તેજસ્વિતા વૃદ્ધિ પામેલી છે, તેણે દુઃશાસનને

કહેલું છે કે:—" કદાચ ઇંદ્રાદિ દેવો પણ તને સહાય કરશે તોપણ રાજપુત્રો તને કદી ક્ષમા કરશે નહિ." સ્વામીઓને ઉદ્દેશીને મુક્તકંઠે બધા વચ્ચે તેણે કહ્યું કે:— "ભરતવંશીઓ ! તમારા ધર્મને ધિક્કાર હોજો, હાય ! ધર્મજ્ઞ ક્ષત્રિયોનાં ચારિત્ર્ય કેવળ નષ્ટ થયાં જણાય છે." ભીષ્માદિ ગુરુજનોના મોઢા ઉપર તિરસ્કાર વર્ષાવતાં તે બોલી:—" હાય ! જણાય છે કે–દ્રોણુ, ભીષ્મ અને મહાત્મા વિદુર સરખા પણ લેશમાત્ર સ્વતંત્ર જણાતા નથી." પરંતુ અબળાનું તેજ કેટલી વાર ટકી શકે ? મહાભારતનો કવિ મનુષ્ય–ચરિત્રરૂપી સાગરનો તલસ્પર્શ કરવા શક્તિમાન છે. દ્રૌપદીને કર્ણે જ્યારે વેશ્યા કહી અને દુઃશાસન તેનાં વસ્ત્રો ખેંચવા ઉભો થયો; ત્યારે હવે તેનો દર્પ ટકી શક્યો નહિ, તેનું હૃદય ભયથી કંપી ગયું અને તે પોકાર કરી બેલી "હા નાથ ! હા રમાનાથ ! હા વ્રજનાથ ! આ દુઃખનો નાશ કરો. હું કૌરવસાગરમાં ડૂબી ગઈ છું. મારો ઉદ્ધાર કરો." બસ, અહીં કવિત્વની પરિસીમા છે.

દ્રૌપદી સ્ત્રીજાતિની છતાં તેના હૃદયમાં દર્પ પ્રબળ છે, તેમ તેનું ધર્મજ્ઞાન પણ અસાધારણ દેખાય છે. જ્યારે તે આપણી નજર આગળ દર્પવાળી રાજમહિષીતરીકે ઉભેલી હોતી નથી ત્યારે તેના જેવી ધર્મના અનુરાગવાળી સ્ત્રી જનમંડળમાં મળી આવવી મુશ્કેલ છે. તેનો આ પ્રબળ ધર્માનુરાગજ તેના પ્રબળતર દર્પનું કારણ છે. આ અસાધારણ ધર્માનુરાગ અને તેજસ્વિતાનું સુંદર મિશ્રણ તેના સ્વભાવમાં થયેલું જણાય છે. ધૃતરાષ્ટ્ર પાસેથી વરદાન માગતી વખતે તેનો આ સ્વભાવ બહુ સુંદરરૂપે સ્ફુટ થાય છે. એ ભાગ એટલો સુંદર છે કે તેને સેંકડો વખત વાંચતાં પણ કંટાળો ન આવતાં વધારે વાર વાંચવાની મરજી થાય છે. આથી એ પ્રસંગને અમે અહીં ઉતારીએ છીએ.

સભામંડપમાં દ્રૌપદીનાં વસ્ત્રો ખેંચવાની વાત સાંભળી હિતૈષી ધૃતરાષ્ટ્ર ત્યાં આવ્યા; અને પોતાના દુર્યોધનાદિ પુત્રોનો તિરસ્કાર કરી, સાંત્વનમાટે દ્રૌપદીને કહેવા લાગ્યા:—" હે દ્રુપદનંદિનિ ! તું મારી પાસેથી તારે મનગમતું વરદાન માગી લે; તું મારી બધી પુત્રવધૂઓમાં શ્રેષ્ઠ છે."

દ્રૌપદી બોલી: "હે ભરતકુળપ્રદીપ ! જો આપ પ્રસન્ન થયા હો, તો એ વરદાન આપો કે સર્વ ધર્મયુક્ત શ્રીમાન્ યુધિષ્ઠિર દાસત્વથી મુક્ત થાય. આપના પુત્રો એમને ફરી કદિ દાસ કહે નહિ, અને મારો પુત્ર પ્રતિવિંધ્ય પણ દાસપુત્ર કહેવાય નહિ; કેમકે પ્રતિવિંધ્ય રાજપુત્ર હોઈ ભૂપતિઓથી લાલનપાલન પામેલો છે. એનું દાસપુત્ર બનવું અતિ અનુચિત છે." ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા: "હે કલ્યાણિ ! તારી અભિલાષા પ્રમાણે એ વર હું તને આપું છું, અને તને એક બીજો વર પણ આપવા ઇચ્છું છું. તું માત્ર એકજ વરદાનને યોગ્ય નથી"

દ્રૌપદી બોલી: "હે મહારાજ ! ભીમ, અર્જુન, નકુળ અને સહદેવને રથ અને ધનુષબાણ આપી દાસપણામાંથી મુક્ત કરો." ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા: "હે નંદિનિ !

તારી માગણી પ્રમાણે તને એ વરદાન પણ આપ્યું. હવે ત્રીજા વરદાનની પ્રાર્થના કર. આ બે વરદાનવડે તારો યથાયોગ્ય સત્કાર થઈ શક્યો નથી; તું ધર્મવતી છે અને મારી બધી પુત્રવધૂઓમાં શ્રેષ્ઠ છે."

દ્રૌપદી બોલીઃ " હે ભગવન્ ! લોભ એ ધર્મનો નાશ કરાવે છે. આથી હવે હું વધારે વરદાનની પ્રાર્થના કરીશ નહિ. હું ત્રીજો વર માગવાને યોગ્ય નથી; કેમકે વૈશ્યે એક વર, ક્ષત્રિએ બે વર અને બ્રાહ્મણોએ સેંકડો વર લેવા એ ધર્મ છે. અત્યારે હું મારા પતિઓને દાસત્વરૂપી દારુણ પાપના પંકમાંથી બહાર કાઢી શકી છું, તો એમનાં પવિત્ર કર્મોવડેજ બધુ શ્રેય મેળવી શકીશ."

આ રીતે ધર્મ અને ગર્વનું સુંદર મિશ્રણજ દ્રૌપદીના સ્વભાવની રમણીયતાનું મુખ્ય સાધન છે. જ્યારે જયદ્રથે કામ્યક વનમાં તેને એકલી દીઠી, ત્યારે પહેલાં દ્રૌપદીએ તેનો ગૃહસ્થધર્મ પ્રમાણે સૌજન્યભાવે અતિથિસત્કાર કરી પ્રસન્ન કરવા યત્ન કર્યો. પછી જયદ્રથે પોતાનો દુષ્ટ ભાવ પ્રકટ કરી સિંહપેઠે ગર્જના કરી; ત્યારે દ્રૌપદીનાં કહેલાં તેજ અને ગર્વભરેલાં વચનો વાંચતાં આપણું મન આનંદસાગરમાં ડૂબી જાય છે; પરંતુ જયદ્રથ આથી અટક્યો નહિ અને તેને બલાત્કારે ખેંચવા લાગ્યો; ત્યારે દ્રૌપદીએ તેનો યોગ્ય બદલો આપ્યો ! જે ભીમ અને અર્જુનની પત્ની, અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની બહેન હોય, તે શું મૂળ કાપેલા વૃક્ષની માફક મહાવીર સિંધુ–સૌવીરના નૃપતિને ભોંય ચાટતો કર્યા વિના રહે ?

છેલ્લે જયદ્રથે ફરીથી બળ વાપરીને તેને રથમાં નાખી, ત્યારે દ્રૌપદીએ જે આચરણ કર્યું તે ખરેખર એક તેજસ્વી વીર નારીને યોગ્યજ હતું. તેણે લેશમાત્ર પણ વૃથાવિલાપ કે રોદન કર્યું નથી. બીજી સ્ત્રીઓની પેઠે વિલંબમાટે કે અસાવધાની માટે પોતાના પતિઓને ઉદ્દેશીને એક વાર પણ તિરસ્કાર કર્યો નથી. માત્ર પુરોહિત ધૌમ્યના ચરણમાં પ્રણામ કરીને તે જયદ્રથના રથમાં બેઠી છે, અને પછી જ્યારે પાછળ દેખાતા પાંડવોને ઓળખવા સારૂ જયદ્રથે તેને પ્રશ્ન પૂછ્યો છે ત્યારે તે જયદ્રથના રથમાં બેઠેલી છતાં પણ જેવા ગર્વભરેલાં વચનોએ અને નિઃશંક ચિત્તે તેણે સ્વામીઓની ઓળખાણ આપી છે, તે વારંવાર વાંચવા જેવી છે.

(૨)

દ્રૌપદીના ચરિત્રની સમાલોચના અમે દશ વર્ષ પહેલાં બંગદર્શનમાં કરી હતી, અને ત્યાં અમે બીજી આર્ય સ્ત્રીઓનાં ચરિત્રો કરતાં દ્રૌપદીના ચરિત્રમાં જે મહાન તફાવત છે, તે યથાશક્તિ બતાવેલ હતો; પરંતુ દ્રૌપદીના ચરિત્રમાં કેંદ્રરૂપે જે ઉચ્ચ તત્ત્વ રહેલું છે તે તેમાં કહેલ નથી.

આપણા યૂરોપી વિદ્વાનો દ્રૌપદી સંબંધે શું કહે છે ? તેઓ કહે છે કે, "ભારતવાસીઓ બર્બર જાતિના છે; તેમનામાં અનેક ભાઇઓ વચ્ચે એક સ્ત્રી પરણવાની પદ્ધતિ પૂર્વકાળે પ્રચલિત હોઇને પાંચ પાંડવો વચ્ચે એકજ પત્ની

હતી !" આ પાશ્ચાત્ય પંડિતો કશુ સમજતા હોય કે ન હોય તોપણ આપણા દેશ વિષે ગમે તેવું બોલી દેવાને ઝટ તૈયાર થાય છે !

યૂરોપીય વિદ્વાનો આપણા દેશના પ્રાચીન ગ્રંથોને કેવા સમજે છે ! તે બાબતમાં અમે અત્યારે કાંઈક કહીએ છીએ.

અમને ખાત્રી છે કે સંસ્કૃત સાહિત્યવિષે તેમણે જે લખ્યું છે, તેમણે વેદ, સ્મૃતિ, કાવ્ય, દર્શન, પુરાણ, ઇતિહાસ વગેરેનાં ભાષાંતરો, ટીકાઓ કે સમાલોચના વગેરે જે જે લખ્યું છે; તેને વાંચવા જેવું બીજું મહાપાપ સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં નથી અને આપણી મૂર્ખતાને જાહેર કરનારો એવો સહેલો માર્ગ પણ બીજો નથી. હાલ પણ અનેક ભારતવાસીઓ તેમના ગ્રંથો વાંચતા હોવાથી તેઓને જાગૃત કરવા માટેજ આ અપ્રાસંગિક જેવી વાત અમે અહીં લખી છે.

આપણા સસ્કૃત ગ્રંથોની સંખ્યા અગણિત છે; એમાંથી જેટલા ગ્રંથોનો પત્તો મળ્યો છે, તે સિવાય બીજા પણ નૂતન નૂતન અનેક ગ્રંથો પ્રકાશમાં આવતા જાય છે. સંસ્કૃત ગ્રંથોને મુકાબલે યૂરોપીય ગ્રંથોને મૂકી શકાય તેમ નથી. જેમ હાથીને મુકાબલે નાનો ગુર્ઝી કુતરો; જેમ ગંગા, ગોદાવરી અને સિંધુને મુકાબલે પેલું ગ્રીક કવિઓનું વહાલું પર્વતનું ઝરણું; તેમ મહાભારત અને રામાયણને મુકાબલે યૂરોપના કાવ્યગ્રંથો સમજવા. વેદોની સંહિતાઓ, બ્રાહ્મણો, આરણ્યકો, ઉપનિષદો, ગૃહ્યસૂત્રો, શ્રૌતસૂત્રો, ધર્મસૂત્રો અને દર્શનો; તે સર્વ ઉપરનાં ભાષ્યો, તેની ટીકાઓ, વળી તેનાં ભાષ્યો, પુરાણ, ઇતિહાસ, સ્મૃતિઓ, કાવ્યો, અલંકાર ગ્રંથો, વ્યાકરણ, ગણિત, જ્યોતિષ, કોષો ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના સંસ્કૃત ગ્રંથો આજે પણ ભારતવર્ષમાં જળવાઈ રહેલા છે. આ બધા લિપિબદ્ધ, અપાર પ્રાચીન ગ્રંથસમુદ્રમાં કોઈ સ્થળે ઘુણાક્ષરન્યાયે પણ એવું લખેલુ નથી કે પ્રાચીન આર્યોમાં સ્ત્રીઓ બહુ પતિ કરતી ! છતાં પાશ્ચાત્ય પંડિતો એક દ્રૌપદીને પાંચ પતિ હોવાની કથા સાંભળી સિદ્ધાંત કહે છે કે, "પ્રાચીન ભારતવાસીઓમાં સ્ત્રીઓમા બહુ પતિનો રિવાજ પ્રચલિત હતો !" આ જાતિનો એક બીજો પંડિત (ફર્ગ્યુસન સાહેબ) કોઈ ભાગેલા મંદિરની કોતરણીમાં વસ્ત્રવિનાની સ્ત્રીની મૂર્તિ જોઈને સિદ્ધાંત કરે છે કે, પ્રાચીન ભારતવાસી આર્ય સ્ત્રીઓ લૂગડાં પહેરતી નહિ ! સીતા, સાવિત્રી, દ્રૌપદી, દમયંતી ઇત્યાદિ આર્ય સ્ત્રીઓ સસરો, સાસુ, પિતા, માતા, ભાઈભાંડુ વગેરે બધાની પાસે નગ્નાવસ્થામાં હરફર કરતી ! આથીજ અમે કહીએ છીએ તે ખોટું નથી કે "આવા પંડિતોના અનુવાદો વાંચવા જેવું મહાન પાતક સાહિત્યસંસારમાં બીજું એક પણ નથી."

ત્યારે દ્રૌપદીના પાંચ ધણીનું તાત્પર્ય શું ? એ વાતનો નિશ્ચય કરતાં પહેલાં એ વિચાર કરવાનો છે કે આ વાત તે ઐતિહાસિક છે કે કવિની કલ્પના માત્ર છે? ખરેખર દ્રૌપદીને પાંચ સ્વામી હતા કે માત્ર કવિની તે કલ્પનાજ છે? અન્ય લેખમાં

અમે સ્વીકાર કરેલો છે કે મહાભારતને કેટલોક ઐતિહાસિક આધાર છે; પરંતુ તેની બધી કથા ઐતિહાસિક છે એવું સિદ્ધ થતું નથી. જે સ્પષ્ટ રીતે પ્રક્ષિપ્ત ભાગ છે, તે ઐતિહાસિક નથી, એ વાત તો સ્વતઃસિદ્ધ છે; પરંતુ દ્રૌપદીનું ચરિત્ર પ્રક્ષિપ્ત કહેવાય નહિ. દ્રૌપદીને લઇનેજ મૂળ મહાભારત છે. ત્યારે શું દ્રૌપદી યુધિષ્ઠિરની પટ્ટરાણી હતી ? એમ ન હોય તો તેને ઐતિહાસિક ગણી શી રીતે સ્વીકારી હશે ? તે શું પાંચ પાંડવોની રાણી હશે ?

દ્રૌપદીના પાંચ પતિ સિવાય ભારતવર્ષના કોઇ પણ ગ્રંથમાં, આર્યોમાં સ્ત્રીઓના બહુ પતિના રિવાજનું દર્શન થતું નથી. સ્ત્રી વિધવા થતાં બીજો વિવાહ કરતી એવું પ્રમાણ મળી શકશે; પરંતુ એક કાળે કોઇ સ્ત્રી અનેક પતિની સ્ત્રી થઈ હોય, એવું પ્રમાણ મળી શકતુ નથી.કોઇના દેખવામાં આવ્યું કે જોગજોગે કોઈ માણસને એકેક હાથે છ છ આંગળાં હોય એટલે તેણે બને હાથે મળીને બાર આંગળીઓ જોઇ હોય; વળી ક્યાંક કોઇ સ્ત્રીને આંધળું છોકરૂંજ અવતર્યું હોય; આવું એક એક દૃષ્ટાંત જોઈ કાંઇ એવો સિદ્ધાંત કરી શકાય નહિ કે " મનુષ્યજાતિને હાથે બાર આંગળાં છે, અને મનુષ્ય આંધળાંજ જન્મે છે. " તેમજ માત્ર દ્રૌપદીના પાંચ પતિ જોઇ સિદ્ધાંત બાંધી શકાય નહિ કે, પૂર્વકાળમાં આર્યસ્ત્રીઓમાં બહુ પતિનો રિવાજ પ્રચલિત હતો. વળી મહાભારતમાં સ્પષ્ટજ છે કે–એવો રિવાજ હતોજ નહિ; કેમકે દ્રૌપદી સંબંધે આવો અલૌકિક વ્યાપાર કેમ બન્યો ? તેની હકીકત સમજાવવા માટે મહાભારતકારે પૂર્વજન્મે બનેલી અનેક જાતિની અસંભવિત વાતોની ત્યાં ગોઠવણ કરી છે. સમાજમાં ક્યાંય બનેલું ન હોય તેવું અત્યંત નવું અયોગ્ય આચરણ કોઇ કરે તો તે અત્યંત લોકનિંદાનું કારણ બને; એમાં સંદેહ નહિ. તો સમાજમાં ન હોય એવો રિવાજ (એક સ્ત્રીને બહુ પતિનો રિવાજ) પાંડવો જેવા લોકપ્રસિદ્ધ રાજપુરુષોમાં થવાની સંભાવના નથી. એટલે કવિએ એ કથા કોઇ એક તત્ત્વને સ્પષ્ટ કરવા ઘડી કાઢેલી છે, એમાં નવાઇ નથી.

ઘડી કાઢેલી કથાના જેવાં તેમાં અનેક લક્ષણો છે. દ્રૌપદીને પાંચ પતિથી એક એકજ ઔરસ પુત્ર થયો હતો. કોઇને પણ બે ત્રણ ઔરસ પુત્રો થયા નહિ ! ઔરસ કન્યાઓ થઇ નહિ ! તથા ઔરસ સંતતિમાં ઓછા વધતાપણું થયું નહિ ! વળી એ પાંચે પુત્રોમાં કોઇ રાજ્યાધિકારી થયું નહિ ! તે બધાય એકસાથે અશ્વત્થામાને હાથે મરણ પામ્યા. વળી તેમાંના કોઇનું પણ ક્યાંય કશું કાર્ય જોવાતું નથી, કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં બધા એક સાથે આવી યુદ્ધ કરી એકીવખતે ચાલ્યા ગયા છે. બીજે પક્ષે જોઇએ તો અભિમન્યુ, ઘટોત્કચ, બભ્રુવાહન વગેરેનાં કાર્યો વર્ણવેલાં હોઇને તેઓ જીવતા જેવા છે.

કોઇ પૂછશે કે, " દ્રૌપદીના પાંચ પતિની વાત ઘડી કાઢેલીજ વાત હોય અને દ્રૌપદી માત્ર એક યુધિષ્ઠિરનીજ રાણી હોય તો બીજા ચાર પાંડવો અવિવાહિત હતા?

એનો ઉત્તર ખરે કઠિન છે.

ભીમ અને અર્જુનનો તો બીજે સ્થળે વિવાહ થયો હતો એ આપણે જાણીએ છીએ; પરંતુ નકુળ તથા સહદેવનો બીજે સ્થળે વિવાહ થયો હોય એવી કથા મહાભારતમાં મળતી નથી; પણ તે નથી મળતી તે પરથીજ એવો સિદ્ધાંત થાય નહિ કે તેમનો બીજે સ્થળે વિવાહ થયો ન હતો. મહાભારતમાં મુખ્યત્વે પહેલા ત્રણ પાંડવો અર્થાત્ યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને અર્જુનનુંજ ચરિત્ર છે. છેલ્લા બે પાંડવો તેમની છાયામાત્ર હોઈને કેવળ તેમની સાથે રહીને કામ કરતા દેખાય છે, તેમનો અન્ય વિવાહ થયો હોય તોપણ, તે વાતનું પ્રયોજન નહિ હોવાથી મહાભારતકાર તેમને છોડી પણ દઈ શકે.

જો દ્રૌપદીના પાંચ પતિની વાત કવિનીજ કલ્પના સમજીએ તો શા હેતુએ કવિએ આવી વિસ્મયકારક કલ્પનાનો આશરો લીધો હોય ! કોઈ ગૂઢ અભિપ્રાય ન હોય તો આવા કુટીલ પંથે કવિ જાય શામાટે ? એમાં તેનો અભિપ્રાય શો ? તેનું નિગૂઢ તત્વ આપણે વિચારીએ.

એ તત્ત્વ વિચારતાં પહેલાં કોઈ ચતુર અને શ્રદ્ધાળુ માણસનું એક વચન અમે ટાંકીએ છીએ. એ વચન અમે પ્રગટ કરેલા કૃષ્ણચરિત્રને ઉદ્દેશીને એક વિદ્વાને કહેલું છે.

"શ્રીકૃષ્ણે મનુષ્યશરીર ધારણ કરીને આ લોકમાં આચરણ કર્યું છે," આ વાતનો અમે પણ સ્વીકાર કરીએ છીએ; પરંતુ મહાભારત રચ્યા પહેલાંથીજ શ્રીકૃષ્ણને અમાનુષી ઇશ્વરી શક્તિવાળા લોકો માનતા હતા, તે પણ પ્રમાણવાળું જણાય છે. અમને સમજાય છે કે મહાભારત રચવામાં રચનારના મનમાં કર્મકાંડનું વિવેચન, વેદનું વિવેચન વગેરે અનેક ઉદ્દેશો હોવા છતાં અર્જુન અને સુભદ્રાને નમુના લાયક સ્રીપુરુષરૂપે વર્ણવવાં એ પણ તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જણાય છે. વળી "ઇશ્વરમાં અચળ ભક્તિ અને દૃઢ વિશ્વાસ એજ આદર્શ પુરુષોનું સ્વાભાવિક બળ છે;" તે પણ દેખાડવા માટે નરોત્તમ શ્રીકૃષ્ણને મહાભારતમાં ગુંથી તેમની ઇશ્વરી શક્તિને મૂર્તિમાન કરવાનો પ્રયાસ કરેલો છે. એવી ઇશ્વરી શક્તિ કોઈ માનુષી પાત્રમાં કોઈ કવિથી કદિ ધારણ કરાવાય નહિ. આદિ કવિ વાલ્મીકિએ પણ એવી ઇશ્વરી શક્તિ રામમાં દર્શાવવા યત્ન કર્યો નથી. મહાભારતકારે તેવો પ્રયત્ન કર્યો છે; અને તેમાં યથાશક્તિ સફળતા પણ મેળવી છે. આથીજ મહાભારતનો અર્થ પાંચમા વેદને નામે ગણાયો છે. આ ઇશ્વરી શક્તિનું નામ "નિર્લેપતા" છે. શ્રીકૃષ્ણ મનુષ્યરૂપે નિર્લેપ છે.

આ નિર્લેપતા તે વૈરાગ્ય નહિ. અમે એનો મર્મ જે સમજીએ છીએ તે ગીતાનો એક શ્લોક ઉતારી સમજાવીએ છીએ.

> रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिंद्रियैश्वरन् ।
> आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥
> गीता० अ० २ श्लो०

" રાગદ્વેષરહિત અને મનને વશ થયેલી ઈંદ્રિયોદ્વારા વિષયોના ઉપભોગ કરતો સંયતાત્મા પુરુષ શાંતિ મેળવે છે."

આ રીતે નિર્લેપતા અથવા અનાસક્તિ સ્પષ્ટ દર્શાવવા માટે હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ એવી યુક્તિ ગ્રહણ કરી છે, કે નિર્લેપ અથવા અનાસક્ત પાત્રને ઈંદ્રિયોના ઘણાક વિષયોમા તેઓને વીટે છે.એટલાજ માટે મહાભારત પછીના પુરાણલેખકોએ નિર્લેપ શ્રીકૃષ્ણને અગણિત સુંદરીઓ વચ્ચે ગોઠવેલ છે, તેટલાજ માટે તાંત્રિકોનાં સાધન-ક્રમમા બધી ઈંદ્રિયભોગ્ય વસ્તુઓનો ઉપયોગ ગોઠવેલો છે. જેઓ એ તમામમાંથી યથેચ્છ ગતિ કરીને પણ તેમાં આસક્તિવાન થાય નહિ; તેજ નિર્લેપ કહેવાય દ્રૌપદીને બહુ સ્વામી પણ એટલાજ માટે કલ્પેલા છે " દ્રૌપદી સ્ત્રીજાતિમાં ધર્મની મૂર્તિ છે; અને તેને આસક્તિ વિનાની ચીતરવી " એ કવિનો ઉદ્દેશ હોવાથી તેને તેવી ચીતરી છે. તેથીજ ગણિકાની પેઠે બહારથી પાંચ પુરુષોએ વીટાયલી છતાં પણ દ્રૌપદી સાધ્વી છે. પાતિવ્રત્યની આ પરાકાષ્ઠા છે. દ્રૌપદીની નજરે પાંચ પતિ પણ એકજ પતિરૂપ છે. ઉપાસનાની માત્ર એકજ વસ્તુ છે, અને ધર્માચરણનું એ એકજ અભિન્ન લક્ષ્ય છે. જેમ સ્વાભાવિક ધર્માત્માની પાસે અનેક દેવો પણ માત્ર એક ઇશ્વર છે; તેમ આસક્તિરહિત દ્રૌપદી પાસે પાંચ સ્વામી પણ ધર્માચરણનું માત્ર એકજ સ્થળ છે. તેને તેઓમાં પક્ષાપક્ષ કે ભેદાભેદ નથી. તે પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મમાં નિષ્કામ, નિશ્ચળ અને નિર્લેપ હોઇને કર્તવ્યકર્મમા તત્પર છે. એજ દ્રૌપદીચરિત્રમાં રહેલી ખરેખરી ખુબી છે. આવો ધર્મ બહુજ મુશ્કેલ હોવાથી મહાભારતકારે મહાપ્રસ્થાન પર્વમાં તે પણ દર્શાવેલ છે. ત્યા લખ્યુ છે કે, દ્રૌપદીને અર્જુન ભણી જરાક પક્ષપાત હતો તેના પાપે તે સશરીર સ્વર્ગારોહણ કરી શકી નહિ અને રસ્તામાં સૌથી પ્રથમ મરણ પામી !

હવે સમજી શકાશે કે, " દ્રૌપદીને તેના પાંચે પતિના પેટનો માત્ર એક એક પુત્રજ શામાટે ? " હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે તો પુત્રોની ઉત્પત્તિ ધર્મરૂપ છે, ગૃહસ્થાશ્રમીઓએ તેમાં અપ્રીતિ બતાવવી એ અધર્મ છે. પુત્ર ઉત્પન્ન થતાં વિવાહની સફળતા છે. ન થતાં ધર્મ અધુરો રહે છે, પરંતુ ધર્મનું જે પ્રયોજન તે એક પુત્રેજ સિદ્ધ થાય છે, એથી વધારે પુત્રોની ઉત્પત્તિ ધર્મકાર્યમાં નિષ્પ્રયોજન હોઇ ઈંદ્રિયતૃપ્તિનુંજ પરિણામ છે. જોવાય છે કે દ્રૌપદી ઈંદ્રિયસુખ માટે નિર્લેપ હતી. ધર્મનું પ્રયોજન સિદ્ધ થતાં સ્વામીઓ સાથેનો તેનો ઈંદ્રિયસબંધ બંધ પડયો હતો. સ્વામીના ધર્મકાર્ય માટે દ્રૌપદીએ એક એક પુત્ર બધા સ્વામીથી ગર્ભમાં ધારણ કર્યો હતો, પણ તે પછી નિર્લેપતાને લીધે બીજા સંતાનો તેણે ગર્ભમાં ધારણ કર્યાં ન હતાં. કવિની કલ્પનાનું આ તાત્પર્ય છે.

આ બધી કથાનું તાત્પર્ય સાંભળી કોઇ એમ સમજે કે, " જે સ્ત્રી અનાસક્તિ ધર્મ ગ્રહણ કરે, તે પાંચ છ મનુષ્યને પણ સ્વામીરૂપે વરી શકે " તો તેમ સમ-

જવાતું નથી. આ કથાનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે, "જેની ચિત્તશુદ્ધિ થઇ છે તે મહાપાપમાં પડે તોપણ પાપ તેને સ્પર્શ કરી શકે નહિ. દ્રૌપદીના અદષ્ટમાં જે હતું તે બન્યું. સ્ત્રીઓને માટે એવું મહાપાપ બીજું કશુંજ નથી; પરંતુ દ્રૌપદીની ચિત્તશુદ્ધિ થઇ હતી એટલેજ તે મહાપાપમાં પણ ધર્મમાં વિજયવતી થઇ હતી."

અમે પ્રથમ દેખાડયું છે કે, દ્રૌપદી ધર્મબળને લીધે અત્યંત દર્પવાળી હતી; તેનો એ દર્પ કદિ કદિ, ધર્મને પણ ઓળંગી જતો ! એ દર્પની સાથે એના ઇંદ્રિયજયને કશોજ વિરોધ ન હતો; પરંતુ તેનામાં નિષ્કામ ધર્મ બધાં અંગો સાથે સંપૂર્ણતાને પામ્યો હતો કે નહિ ? તે જૂદી વાત છે.

दॆशी साहित्यनो आदर

પાત્રો:—૧. ઉચ્ચ દરજ્જાનો અંગ્રેજી કેળવણી પામેલો બંગાળી બાબુ.
૨. તેની સ્ત્રી.

બાબુ:—શું ચાલે છે ?

સ્ત્રી:—વાંચું છું.

બાબુ:—શું વાંચે છે ?

સ્ત્રી:—જે વાંચી જાણું છું તે. હું તમારી અંગ્રેજી જાણતી નથી, ફ્રેંચ પણ જાણતી નથી, નસીબમાં જે છે તેજ વાંચું છું.

બાબુ:—ધૂળ-પથ્થર, દેશી ભાષાઓનાં પુસ્તકોમાં તે શું વાંચવા જેવું છે ? એના કરતાં તો ન વાંચવું બહેતર.

સ્ત્રી.—શા માટે ?

બાબુ.—એ સઘળું 'ઇમ્મોરલ,' 'ઓબ્સીન,' 'ફીલ્થી' (નીતિભ્રષ્ટ, બીભત્સ, મલિન) છે.

સ્ત્રી:—(અંગ્રેજી નહિ ભણેલી હોવાથી) એ બધું શું કહેવાય ?

બાબુ:—'ઇમ્મોરલ' કોને કહે છે, તે સમજ,—એ તેજ છે—અર્થાત્ જે 'મોરેલીટી' (નીતિ) ની વિરુદ્ધ હોય.

સ્ત્રી:—એ તે શું કોઈ ચોપગું જાનવર છે ?

બાબુ:—ના, ના—તે એ છે નામ કે—તેને માટે બીજો દેશી શબ્દ કયાંથી લાવું ? તે એજ કે, જે 'મોરલ' નથી—તેજ, બીજું શું ?

સ્ત્રી:—મરાલ શું ? રાજહંસ ?

બાબુ:—છટ્ ! છટ્ ! 'ઓ વુમન થાઇ નેઇમ ઇઝ સ્ટુપીડીટી' (હે સ્ત્રી જાતિ ! તારૂંજ બીજું નામ મૂઢતા છે.)

સ્ત્રીઃ—એ વળી શું કહ્યું ?

બાબુઃ—દેશી ભાષામાં તો એ બધી વાત સમજાવી શકાય એમ નથી–ખરો માર્ગ તો એજ છે કે, દેશી ભાષાની ચોપડીઓ વાંચવીજ યોગ્ય નથી.

સ્ત્રીઃ—આ પુસ્તક કંઇ ખરાબ નથી. વાર્તા મઝેની છે.

બાબુઃ—એક રાજા અને તેની માશુક બે રાણીઓની વાત છે કે નળદમયંતીની કથા છે ?

સ્ત્રીઃ—તે સિવાય શું બીજી વાર્તાઓ નથી હોતી કે ?

બાબુઃ—તમારી ભાષામાં તે વળી એ સિવાય બીજું શું હોઇ શકે ?

સ્ત્રીઃ—એ પુસ્તક એવું નથી. એમા કાટલેટ છે, બ્રાન્ડિ છે, વિધવાવિવાહ છે–સાખ્યીનાં ગીત છે.

બાબુઃ—એમજ. તેથી તો કહું છું કે, એ ધળ પત્થર જેવું શા માટે વાંચે છે?

સ્ત્રીઃ—કેમ, વાંચવાથી શું થાય ?

બાબુઃ—"ડીમોરેલાઇ" (નીતિભ્રષ્ટ) થવાય.

સ્ત્રીઃ—તે વળી શું ? ઘેમો રાજા થવાય ?

બાબુઃ—કેવી બલા ! ડીમોરેલાઇઝ એટલે ચરિત્રભ્રષ્ટ થવાય ?

સ્ત્રીઃ—સ્વામીનાથ ! આપ બ્રાન્ડીની બાટલીપર બાટલી ઉડાવી જાઓ છો ! જેમની પાસે બેસીને એ કામ થાય છે, તેઓ એવા તો દુષ્ટ ચરિત્રવાળા હોય છે કે તેમનું મોં જોવાથી પણ પાપ લાગે. આપના મિત્રો 'ડિનર' પછી જે ભાષામાં વાતચિત કરે છે, તે સાંભળીને બબરચી પણ કાનમાં આંગળી ઘાલે છે ! પૃથ્વીમાં એવુ એક પણ કુકર્મ નહિ હોય કે જે તેમના હાથે સત્કાર પામતું નહિ હોય ? તે સઘળાંઓથી આપના ચરિત્રને ભય નથી, અને હું ગરીબની દીકરી, દેશી ભાષામાં ચોપડી વાંચવાથી ભ્રષ્ટ થઇ જાઉં ?

બાબુઃ—અમે છીએ 'બ્રાસ પોટસ' (પિત્તળનાં વાસણ), તમે છો 'અર્થન પોટસ' (માટીનાં વાસણ).

સ્ત્રીઃ—એમ પોટ પોટ શામાટે કરો છો ? એકવાર આ ચોપડી જરા નહિ વાંચો ?

બાબુઃ—(રોમાંચિત થઇને અને પાછળ હઠીને) હું એને અડકીને ' હેન્ડ કોન્ટે- મીનેટ ' કરીશ નહિ.

સ્ત્રીઃ—એટલે શું ?

બાબુઃ—હું એ સઘળાંને અડકીને હાથ મેલા કરીશ નહિ.

સ્ત્રીઃ—તમારા હાથ મેલા નહિ થશે, હું લૂછી આપું છું.

(સ્ત્રીએ પુસ્તકને પાલવવડે સાફ કરીને સ્વામીના હાથમાં આપવું અને માનસિક મેલના ભયથી બીધેલા ઉચ્ચ શિક્ષિતના હાથમાંથી પુસ્તકનું ભૂમિપતન થવું.)

સ્ત્રીઃ—અરે દૈવ ! ઠીક, તમે એ પુસ્તકની આટલી ઘૃણા કરો છો કે તમારા

કોઇ અંગ્રેજ પણ તેટલી નહિ કરતા હોય! ઊલટા તે લોક તો એ પુસ્તકનું અંગ્રેજીમાં થએલું ભાષાંતર વાંચે છે.

બાબુ:—કંઇ ગાંડી થઇ?

સ્ત્રી:—કેમ?

બાબુ:—દેશી ભાષાની ચોપડીનો અંગ્રેજીમાં તરજુમો? આવી પાયા વગરની વાત તને કોણે સંભળાવી? પુસ્તક 'સીડીશન્સ' (રાજદ્રોહી) તો નથી? તેમ હોય તો 'ગવર્નમેંટ' (સરકાર) તરજુમો કરાવે એ સંભવિત છે. પુસ્તકનું નામ શું છે વારુ?

સ્ત્રી:—વિષવૃક્ષ

બાબુ—એટલે શું?

સ્ત્રી:—વિષ કોને કહે છે તે જાણતા નથી? તેનુંજ વૃક્ષ.

બાબુ:—હા, હા, વીસ એટલે એક કોડી–૨૦.

સ્ત્રી:—તેમ નહિ. બીજી એક જાતનું વિષ થાય છે, જાણતા નથી? તમારા સંતાપથી મારે એક દિવસ તેજ ખાવું પડશે.

બાબુ:—ઓહો! 'પોઇઝન! ડીયર મી!' (ઝેર! અરરર) તેનુંજ ઝાડ ફેંકી દે! ફેંકી દે!

સ્ત્રી:—હવે કહો જોઇએ, ઝાડને અંગ્રેજીમાં શું કહે છે?

બાબુ:—'ટ્રી.'

સ્ત્રી:—હવે બન્ને શબ્દો એકઠા કરો જોઇએ!

બાબુ:—પોઇઝન ટ્રી! ઓહો, બરાબર બરાબર! પોઇઝન ટ્રી નામના એક અંગ્રેજી પુસ્તકની વાત મેં વર્તમાનપત્રમાં વાંચી હતી ખરી. ત્યારે શું તે એક બંગાળી પુસ્તકનું ભાષાંતર છે?

સ્ત્રી:—તમે શું ધારો છો?

બાબુ:—મારો 'આઇડીઆ' (ખ્યાલ) હતો કે તે પોઇઝન ટ્રી એક અંગ્રેજી પુસ્તક છે, ને તેનોજ બંગાળીમાં તરજુમો થયો છે. ખરે પણ જ્યારે તે અંગ્રેજીમાં છેજ તો પછી બંગાળી શામાટે વાંચવું?

સ્ત્રી:—વાંચવું તો અંગ્રેજી પદ્ધતિથીજ સારું છે–પછી તે હાથમાં ચોપડી લઇને હો કે ગ્લાસ લઇને હો; હું તમને તે અંગ્રેજી ઢબથીજ વાંચવાને આપું છું. જરા આ પુસ્તક જુઓને. એ એક અંગ્રેજી પુસ્તકનું ભાષાંતર છે–લેખકે પોતે જણાવ્યું છે.

બાબુ:—ઠીક, એવું એવું વાંચવું ઠીક છે. કયા અંગ્રેજી પુસ્તકનું ભાષાંતર છે? 'રોબીન્સન ક્રુઝો' કે 'વૉટ્સ ઓન ધ ઇમ્પ્રુવમેન્ટ ઑફ ધ માઇન્ડ?'

સ્ત્રી:—અંગ્રેજી નામ તો હું નથી જાણતી, પણ બંગાળી નામ છે છાપામપી.

બાબુ:—છાપામપા? તે વળી શું? જોઉં. (પુસ્તક લઇને) 'રેન્ડી! બાપ જવ!' (રેન્ડી! હા!)

સ્ત્રીઃ—(ગાલમાં ને ગાલમાં હસીને) આ કંઇ બરાબર સમજમાં ન આવ્યું. કમનસીબ બંગાળાની છોકરી અંગ્રેજીનું ભાષાંતર સમજે એટલી બુદ્ધિ ક્યાંથી પામે? જરા તમેજ એ નહિ સમજાવો?

બાબુઃ—એમાં વળી આશ્ચર્ય શું? ડેન્ટી ફોરટીન્થ સેન્ચુરીમા થઇ ગયો. અર્થાત્ તે ચૌદમા સૈકામાં પ્રાદુર્ભૂત થયો હતો.

સ્ત્રીઃ—ફુટન્ત સુંદરીને પાલિશ કરતો હતો? એટલો મોટો કવિ?

બાબુ—કેવું પાપ! 'ફોરટીન' એટલે ચૌદ.

સ્ત્રીઃ—ચૌદ સુંદરીને પાલિશ કરતો હતો? તે ચૌદજ હો, કે પંદર હો; પણ સુંદરીને વળી પાલિશ કરતો હતો શા માટે?

બાબુ.—કહું છું કે, ચૌદમી સેન્ચુરીમાં વર્તમાન હતો.

સ્ત્રીઃ—તો ચૌદ સુંદરીમાં વર્તમાન હો કે ચૌદમો સુંદરીમાં વર્તમાન હો મતલબ તો આ પુસ્તક સાથે છે ને!

બાબુઃ—પહેલાં 'ઑથર' (લેખકની) 'લાઈફ' (જીવનકથા) જાણવી જોઇએ. તે ફ્લોરેન્સ નગરમાં જન્મ ગ્રહણ કરીને મોટી મોટી 'એપોઇન્ટમેન્ટ' (જગાઓ) 'હોલ્ડ' કરતો હતો (ધરાવતો હતો.)

સ્ત્રીઃ—પોર્ટમેન્ટો હોલ્ડ (પેટી ઉપાડવાનું કામ) કરતો હતો? આપણાથી તો હમણાં પોર્ટમેન્ટો હોલ્ડ નહિ થાય!

બાબુઃ—એમ કહું છું કે મોટી મોટી નોકરી કરતો હતો પાછળથી 'ગેલ્ફ' અને 'ગીબીલીન' ના વિવાદમાંઃ—

સ્ત્રીઃ—હવે એવું એવું બોલીને માથું ન ખાઇ જાઓ. પુસ્તક તો જરા સમજાવો.

બાબુ—તેજ સમજાવું છું. 'ઑથર' ની લાઇફ જાણ્યા વિના પુસ્તક કેવી રીતે સમજશો?

સ્ત્રીઃ—દુઃખી બંગાળાની છોકરી, મારે એ સઘળી વાતો સાથે શું કામ? પુસ્તકનો મર્મજ સમજાવી દો ને!

બાબુઃ—જોઉં, પુસ્તક કેવીક રીતે લખ્યું છે?

(પછી પુસ્તક લઇને પ્રથમ પંક્તિનો પાઠ)

"સન્ધ્યા-ગગને નિબિડ કાલિમા" તારી પાસે ડિક્શનેરી છે?

સ્ત્રીઃ—કેમ? આટલું શમાં અટક્યું?

બાબુ—'ગગન' એટલે શું?

સ્ત્રીઃ—ગગન એટલે આકાશ

બાબુ—"સન્ધ્યા—ગગને નિબિડ કાલિમા! નિબિડ એટલે શું!

સ્ત્રીઃ—ઓ ભગવન્! આવાજ જ્ઞાનથી મને શીખવશો કે? નિબિડ એટલે પાકું એટલુંએ જાણતા નથી? જરા તો શરમાઓ!

બાબુઃ—શું સમજી, બંગાળી ફંગાળી એ સૌ તો હલકા લોકો જાણે. એ બધું અમારા લોકોમાં નહિ ચાલી શકે એ શું અમને શોભે પણ ખરૂં?

સ્ત્રીઃ—કેમ? તમે કોણ લોક છો?

બાબુઃ—અમારા લોકોની છે 'પોલીસ્ડ સોસાઇટી(સુધરેલી સમાજ) એ બહુ વાહિયાત લોકોનું લખાણુ વાહિયાતોજ વાંચે–સાહેબ લોકોની પાસે એની કંઇ પણ કિંમત નથી– 'પોલીસ્ડ સોસાઇટી' માં તે શું એ બધુ ચાલી શકે?

સ્ત્રીઃ—તે માતૃભાષા ઉપર પાલિશ પક્ષીનો આટલો બધો ક્રોધ શામાટે?

બાબુઃ—અરે, મા તો મરીને કયારનીએ ભસ્મ થઇ ગઇ છે, તેની ભાષા સાથે તે વળી હવે શો સંબંધ?

સ્ત્રીઃ—મારી પણ એજ ભાષા છે ને! હું તો કાંઇ મરીને ભસ્મ નથી થઇ ગઇ!

બાબુ—મારા રત્ન! તારે ખાતર એકાદ બંગાળી ચોપડી વાંચીશ; પરંતુ 'માઇન્ડ' (ધ્યાનમાં રાખ)એકજ. તેથી વધારે નહિ; અને તે પણ બારણાં બંધ કરીને વાંચીશ કે જેથી કોઇ જોવા પામે નહિ.

સ્ત્રી.—ઠીક, તે પણ કબૂલ.

(શોધી શોધીને એક અત્યન્ત અશ્લીલ પરંતુ સરળ પુસ્તક સ્વામીના હાથમાં મૂક્યું. સ્વામીનું તેને આદ્યોપાંત વાંચી જવું.)

સ્ત્રીઃ–કેમ કેવી ચોપડી?

બાબુ—'એક્સેલેન્ટ' (અત્યુત્તમ) બંગાળીમાં પણ આવા ગ્રંથો છે તે હું જાણતો નહોતો.

સ્ત્રીઃ—(તિરસ્કાર સાથે) છટ્! એજ જાણી તમારી પાલિશ પક્ષી? તમારી પાલિશ પક્ષી કરતાં તો અમારી ખરબચડી પક્ષી–(મોસાયટી) શીતલ પક્ષી અનેક રીતે સારી!

नवीन लेखकोने थोडी सूचना

(૧) કીર્તિ માટે ન લખો. જો કીર્તિ માટે લખશો તો કીર્તિ પણ નહિ મળે અને તમારૂં લેખન પણ સારૂં નહિ થાય. લખાણ સારૂં હશે તો કીર્તિ એની મેળેજ મળશે.

(૨) દ્રવ્યને માટે ન લખો. યૂરોપમાં અનેક લેખકો આ સમયે દ્રવ્ય માટે લેખન-વ્યવસાય કરે છે અને દ્રવ્યપ્રાપ્તિ પણ કરે છે, તેમ તેમનાં લખાણો પણ સારાં હોય છે; પરંતુ ભારતવર્ષમાં હજુ એવો સમય આવેલો નથી. આ સમયે રૂપિઆ લઇ લખવાનો ઉદ્યમ કરવાથી લોકરુચિ જાળવવાની વૃત્તિ પ્રબલ થાય છે, અને આપણા દેશનો વર્તમાનકાળનો વાચકવર્ગ સાધારણ સંસ્કારવાળો હોવાને લીધે તેમની રુચિ તરફ ઝુકવાથી અનિષ્ટ થવાની સંપૂર્ણ સંભાવના છે.

(૩) તમને એમ નક્કી સમજાય કે તમે લખીને દેશનું કે મનુષ્યજાતિનું કાંઇ અવશ્ય ભલું કરી શકશો અથવા સાહિત્યમાં કાંઇ નવું સૌંદર્ય ઉમેરી શકશો તોજ લખો. જે લોક અન્ય ઉદ્દેશે લખે છે તેઓ લેખકની ઉચ્ચ પદવીને પામી શકતા નથી.

(૪) જે લેખન અસત્ય કે ધર્મવિરુદ્ધ છે અથવા જે લેખનનો આશય પરનિંદા, પરપીડા કે સ્વાર્થપરતા છે, તે લેખ કદિ પણ હિતકર થઇ શકતો નથી; અને તેથી તે સર્વથા ત્યાજ્ય છે. સત્ય અને ધર્મજ સાહિત્યનું લક્ષ છે. અન્ય કોઈ ઉદ્દેશે કલમ ઉઠાવવી એ મહાપાપ છે.

(૫) જે લખો તે તરત પ્રકાશિત કરી ન દો. કેટલીક મુદ્દત તેને દાબી રાખો અને પછી તેનું સંશોધન કરો; એટલે તમને દેખાશે કે તમારા લેખમાં અનેક દોષો છે. કાવ્ય, નાટક કે વાર્તાઓ લખો તો તેને તો એક બે વર્ષ મૂકી રાખો. એ પછી સંશોધન કરવાથી તે વિશેષ સુધરશે. જે લોકો દૈનિક સાપ્તાહિક કે માસિકદ્વારા સાહિત્ય-સેવા કરે છે તેમને માટે આ નિયમ નથી.

(૬) જે વિષયમાં જેનો પ્રવેશ ન હોય, તેણે તે વિષયમાં હસ્તપ્રક્ષેપ નજ કરવો જોઇએ; એ સ્પષ્ટ વાત છતાં સામયિક સાહિત્ય (દૈનિક, સાપ્તાહિક કે માસિક) માં આ નિયમની રક્ષા થતી નથી.

(૭) પોતાની વિદ્યા કે વિદ્વત્તા દેખાડવાનો ડોળ ન કરો. જો તમારામાં વિદ્યા હશે તો તે લેખમાં એની મેળેજ જણાશે. વિદ્વત્તાનો ડોળ દેખાડવાથી વાચકોને કંટાળો ઉપજે છે, અને તેથી પણ વિશેષ હાનિ તો લેખનરચના બગડશે એ છે. આજકાલ લેખકો અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, ઉર્દુ ઇત્યાદિ ભાષાઓનાં અવતરણો (કોટેશન) કરતા જણાય છે, પણ આટલો નિયમ ખાસ યાદ રહેવો જોઇયે કે જે ભાષા તમે જાણતા ન હો એ ભાષાના વાક્યને કે વાક્યાંશને અન્ય ભાષાની સહાયતાથી કદિ અવતરણ કરશો નહિ.

(૮) અલંકારો મૂકવાને કે રસિકતા લાવવાને ડોળ કરો નહિ કોઈ કોઇ સ્થાનમાં અલંકારનું તથા વ્યંગનું કામ પડે છે ખરૂં, પણ જો લેખકના ભંડારમાં એ સામગ્રી હશે તો પ્રસંગવશાત્ તરતજ આવી હાજર થશે. ભંડારમાં નહિ હોય તો તમારી અલંકાર મૂકવાની કે રસિકતા લાવવાની ક્રિયા ઉપહાસપાત્રજ થઇ પડશે.

(૯) સૌ અલંકારોમાં શ્રેષ્ઠ અલંકાર સરળતા છે. જે લેખક સહેલા શબ્દોમાં ને સહેલી પદ્ધતિમાં પોતાના મનનો ભાવ સમજાવી શકે છે તેજ ઉત્તમ લેખક છે, કારણ કે લખવાનો હેતુજ વાંચનારાઓને સમજાવવાનો છે.

(૧૦) કોઈનું અંધશ્રદ્ધાએ અનુકરણ ન કરો, કેમકે અનુકરણમાં દોષોનુંજ અનુકરણ થાય છે, ગુણોનું નહિ. અમુક સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, ઉર્દૂ કે બંગાળી લેખકે આમ લખ્યું છે માટે હું પણ આમજ લખું; એ વાતને કદિ પણ મનમાં સ્થાન આપશો નહિ.

(૧૧) જે વાતનું પ્રમાણ આપી શકો નહિ તે વાત પણ લખો નહિ. દરેક વખતે પ્રમાણો આપવાની જરૂર પડતી નથી, તથાપિ પ્રમાણ તૈયાર પાસે રાખવું એ બહુ જરૂરનું છે.

(૧૨) કોઈપણ ભાષાનું સાહિત્ય એ જાતિના ભરોસારૂપ છે આથી એ જાતિના લેખકો જો એ નિયમોપર ધ્યાન રાખશે તો તેમના ભાષા-સાહિત્યની શોભા સત્વર વૃદ્ધિ પામશે.

व्याघ्राचार्य बृहल्लांगूल

એક દિવસ સુંદરવનમાં વ્યાઘ્રોની મહાસભા મળી હતી, ગાઢ અરણ્યમાં વિશાળ ભૂમિખંડ ઉપર ભયંકર આકૃતિવાળા અનેક વ્યાઘ્રો દંષ્ટ્રપ્રભાથી અરણ્યપ્રદેશને પ્રકાશિત કરીને પુચ્છાસન વાળી હારબંધ બેઠા હતા. સઘળાએ એકમત થઈને અમિતોદર × નામના એક વૃદ્ધ વ્યાઘ્રને સભાપતિ બનાવ્યા. અમિતોદર મહાશયે અધ્યક્ષસ્થાન ગ્રહણ કરીને સભાના કાર્યનો આરંભ કર્યો. તેઓ સભાસદોને ' સંબોધન કરીને કહેવા લાગ્યાઃ—" આજે આપણા લોકોનો કેવો શુભ દિવસ છે આજે આપણે સઘળા અરણ્યવાસી, માંસાભિલાષી, વ્યાઘ્રકુલતિલક પરસ્પરના મંગલસાધનાર્થે આ અરણ્યમાં એકત્ર થયા છીએ. આહા ! નિન્દાપ્રિય, ખલ સ્વભાવનાં અન્ય પશુઓ કહેતાં આવ્યાં છે કે આપણે ઘણા અસામાજિક, વનમાં એકલાજ વસવાનું પસંદ કરનારા અને સંપવિનાના છીએ, પરન્તુ આજે આપણી સમસ્ત સુસભ્ય વ્યાઘ્રમંડળી એકત્રિત થઈ છે, તે દર્શાવી આપે છે કે એ નિંદા કેવી પાયાવિનાની છે. હમણાં આપણામાં દિવસે દિવસે સભ્યતાની અભિવૃદ્ધિ જે પ્રમાણમાં થવા માંડી છે તે પરથી મને સંપૂર્ણ આશા રહે છે, કે બહુજ થોડા સમયમાં વ્યાઘ્ર પ્રજા સભ્ય જાતિઓમાં અગ્રગણ્ય થઈ પડશે. આ સમયે હું વિધાતાને પ્રાર્થના કરૂં છું, કે આપણે હમેશ આ પ્રમાણે જાતિહિતૈષિતા દર્શાવીને આપણો પરાપૂર્વથી ચાલતો આવેલો ધંધો—નાનાવિધ પશુઓનું હનન કરવાનો—સલાહ શાંતિથી ચલાવી પરમ સુખમાં વસીએ । "

(સભામાં પૂછડાં પટપટાવી પડેલી તાળીઓનો અવાજ.)

" બન્ધુઓ ! હવે આપણે જે ખાસ કામને માટે એકત્ર થયા છીએ તે સંક્ષેપમાં જણાવવાની હું રજા લઈશ. આપ સઘળાજ જાણો છો કે આ સુંદર વનની વ્યાઘ્રસમાજમાંથી વિદ્યાની ચર્ચા ક્રમે ક્રમે લોપ થતી જાય છે. આથી આપણી તીવ્ર ઇચ્છા છે કે આપણે સુશિક્ષિત થવું; કારણ કે આજકાલ સઘળા કેળવાય છે, તો આપણે પણ તેવા થવું જોઈએ. વિદ્યાવિષયક ચર્ચાને માટેજ આ "વ્યાઘ્રસમાજ" સ્થાપિત થઈ છે. આ સ્થળે મારે એટલુંજ કહેવાનું છે કે આપ લોકો એને અનુમોદન આપશો.

× જેનું પેટ કદી ભરાતુંજ નથી એવો.

સભાપતિનું આ ભાષણ સમાપ્ત થતાં,સભાસદોએ "ધુર્ર્ર્ર્ ધુર્ર્ર્ર્" ધ્વનિ કરી એ ઠરાવને અનુમોદન આપ્યું. એ પછી બીજા કેટલાક ઠરાવો રજુ થયા તેને અનુમોદન મળ્યું અને તે સ્વીકારાયલા જાહેર થયા. દરેક ઠરાવ ઉપર સાથે સાથે લાંબાં લાંબાં ભાષણો પણ અપાયાં, તે સઘળાં વ્યાકરણદોષરહિત અને અલંકારયુક્ત હતાં; પરન્તુ તેમાં શબ્દવિન્યાસની છટા ઘણી ભયંકર હતી. ભાષણોના સપાટાથી આખું સુંદરવન કંપી ઉઠયું હતું.

એ પછી સભાનાં બીજાં આવશ્યક કાર્યો થઇ રહ્યા બાદ સભાપતિએ જણાવ્યું; " આપ જાણો છો કે, આ સુંદરવનમાં બૃહલ્લાંગૂલ નામક એક મહા પંડિત વ્યાઘ્ર વસે છે. આજે રાત્રે તેમણે મારા આગ્રહથી " મનુષ્યચરિત્ર " ઉપર એક નિબંધ વાંચવાનું સ્વીકાર્યું છે."

મનુષ્યનું નામ સાંભળીને કેટલાક યુવાન સભાસદોને ભુખની લાગણી થઇ આવી; પરન્તુ તે સમયે સાર્વજનિક મિજબાની (પબ્લીક ડીનર્સ) ની ગોઠવણ નહિ હોવાથી તેઓ શાંત થઇને બેઠા. વ્યાઘ્રાચાર્ય બૃહલ્લાંગૂલ મહાશય સભાપતિની વિનતિ પછી ગર્જના સાથે ઉઠયા, અને પથિકોને ભયભીત કરે એવા સ્વરથી નીચેનો નિબંધ વાચવા લાગ્યાઃ—

" સભાપતિ મહાશય ! વાઘણ બહેનો અને વ્યાઘ્ર ગૃહસ્થો ! મનુષ્ય એક પ્રકારનું બેપગું જાનવર છે; પરન્તુ તેને પાંખ નથી માટે તેને પંખી કહી શકાય નહિ; બલ્કે ચોપગાંઓ સાથે તેને ઘણું સાદૃશ્ય છે. ચોપગાંઓને જેવાં હાડકાં છે તેવાંજ મનુષ્યોને પણ છે. એટલા માટે મનુષ્યને એક પ્રકારનું ચોપગું કહી શકાય. તફાવત એટલોજ છે, કે ચોપગાંઓની બનાવટમાં જેવી સુંદરતા છે તેવી મનુષ્યોમાં નથી; પરંતુ કેવળ આટલા તફાવતને લીધે મનુષ્યોને બેપગાં કહીને તેના તરફ તિરસ્કાર દર્શાવવો એ યોગ્ય નથી.

ચોપગાંઓમાં વાનરોની સાથે મનુષ્યોનું વિશેષ સાદૃશ્ય છે. વિદ્વાની લોકો કહે છે કે, કાલક્રમે પશુઓના અવયવની ઉત્ક્રાંતિ (ઇવોલ્યુશન) થાય છે અને જે અવયવોની ખોટ હાલ જણાય છે તે કેટલીક પેઢીયો પછી પૂરી પડશે; આથી મને વિશ્વાસ છે કે મનુષ્ય-પશુ પણ કાલપ્રભાવને લીધે પૂછડાવાળા બનીને વાનરવર્ગમાં ગણાવાને લાયક થશે.

મનુષ્ય-પશુ અત્યંત સ્વાદિષ્ટ અને ખોરાક તરીકે ઉમદા હોય છે, એ વાત આપ સર્વને જાણીતીજ છે. (આ સાંભળીને સઘળા સભ્યો પોતપોતાનું મોં ચાટવા લાગ્યા.) તેઓ સઘળે ઠેકાણે અનાયાસેજ પકડાઈ જાય છે. હરણ વગેરેની પેઠે તે[illegible] ત્વરિત ગતિથી પલાયન કરી જવાને શક્તિમાન નથી અને પાડા ઇત્યાદિની [illegible] બળવાન કે શૃંગાદિ આયુધયુક્ત પણ નથી. જગદીશ્વરે આ સમગ્ર જગત્ વ્યા[illegible] સુખનેમાટેજ સરજાવ્યું છે, એમાં સંદેહ નથી. એટલા માટેજ વ્યાઘ્રના [illegible] ભોજ્ય, મનુષ્ય-પશુને પલાયનની અથવા તો આત્મરક્ષાની શક્તિ [illegible]

નથી. વસ્તુતઃ મનુષ્યજાતિ જે પ્રમાણે અરક્ષિત—નખ, દંત, શૃંગાદિથી વર્જિત, ગમનમાં મંદ અને પ્રકૃતિએ કોમળ છે;—તે જોઇને આશ્ચર્ય થાય છે, કે ઇશ્વરે શા માટે એને સરજાવી હશે ? વ્યાઘ્રજાતિની સેવા સિવાય એમના જીવનનો બીજો કોઇ ઉદ્દેશ જણાતો નથી.

આ સઘળાં કારણોથી, વિશેષ કરીને તેમના માંસની કોમળતાને લીધે આપણે મનુષ્યોને વધારે ચાહીએ છીએ; નજરે પડતાંજ પકડીને આરોગી જઇએ છીએ. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, તેઓ પણ મોટા વ્યાઘ્રભક્ત છે. આ વાતમાં કદાચ આપની શ્રદ્ધા નહિ ચોંટે તો દૃષ્ટાન્તતરીકે મારા પોતાના સંબંધમાં જે બન્યું છે છે તે કહી સંભળાવું છું ! આપને વિદિતજ છે, કે હું લાંબા વખત સુધી દેશાટન કરીને બહુદર્શી થયો છુ. હું જે દેશમાં પ્રવાસ કરતો હતો, તે દેશ આ વ્યાઘ્રભૂમિ—સુંદરવનની ઉત્તરે આવેલો છે. ત્યાં ગોમનુષ્યાદિ ક્ષુદ્ર આશયવાળાં અહિંસ્ર પશુઓ વસે છે. ત્યાંનાં મનુષ્યોની બે જાત છે. એક કૃષ્ણવર્ણ અને બીજી શ્વેતવર્ણ. એક દિવસ તે દેશમાં હું વિષય કર્મને માટે ગયો હતો.

આ સાંભળીને મહાદંષ્ટ્ર નામનો એક ઉદ્ધત સ્વભાવનો વ્યાઘ્ર પૂછવા લાગ્યો:—

" વિષયકર્મ એટલું શું ? "

બૃહલ્લાંગૂલ મહાશય બોલ્યાઃ—" વિષયકર્મ એટલે આહારાન્વેષણ ×" હમણાં સભ્ય લોકોમાં આહારાન્વેષણને 'વિષયકર્મ' કહેવામાં આવે છે, તેથી કંઇ સઘળા લોકોનાજ આહારાન્વેષણને વિષયકર્મ કહેવામાં આવે છે એમ નથી. મોટા લોકોના આહારાન્વેષણનું નામ વિષયકર્મ અને ઉતરતા દરજ્જાના લોકોના આહારાન્વેષણનું નામ 'જુગાર, ચોરી, ઉચાપત કરી જવાની વૃત્તિ, અને ભિક્ષા' છે. ધૂર્ત લોકોના આહારાન્વેષણનું નામ ચોરી, બળવાનોના તે કૃત્યને ધાડપાડુપણું, અને કેટલાક ખાસ પુરુષોના કાર્યને એ નામ લાગુ પાડી શકાય એમ નહિ હોવાથી તેને વીરત્વ કહેવામાં આવે છે. જે ધાડપાડુને સજા કરી શકાય તેમ હોય છે તેના કામને ધાડપાડુપણું અને જે ધાડપાડુને કોઇ સજા કરી શકે એમ ન હોય તેના ધાડપાડુપણાને વીરત્વ કહેવામાં આવે છે. આપને જ્યારે સભ્ય—સમાજમાં રહેવાનું થાય ત્યારે, આ સઘળાં વિચિત્ર નામો યાદ રાખવાં જોઇએ. નહિ તો લોકોમાં અસભ્ય ગણાશો. વસ્તુતઃ મારા વિચાર પ્રમાણે આ સઘળાં ભિન્ન ભિન્ન નામોની આવશ્યક્તા નથી; એકલું ' ઉદરપૂર્ત ' નામ રાખવાથીજ વીરત્વ આદિ સઘળા ગુણો સમજી જવાય છે. એ ગમે તેમ હો; હમણાં તો હું જે મૂળ વિષયપર બોલું છું તેજ શ્રવણ કરો.

" મનુષ્યો મોટા વ્યાઘ્રભક્ત છે. હું એક દિવસ મનુષ્યોની વસ્તીમાં વિષયકર્મને માટે ગયો હતો. સાંભળવા પ્રમાણે આ સુંદરવનમાં કેટલાંક વર્ષ થયાં એક ' પોર્ટ કેનિંગ કંપની ' સ્થાપિત થઇ છે. "

× આહારની શોધખોળ.

મહાદંષ્ટ્રા ફરીથી ભાષણમાં ભંગ પડાવીને પૂછવા લાગ્યાઃ—"પોર્ટ કેનિંગ કંપની કયી જાતનું પ્રાણી ?"

બૃહલ્લાંગૂલ બોલ્યા:—"તેની મને પૂરેપૂરી માહિતી નથી. એ જંતુનો આકાર અને હાથપગ વગેરે કેવાં હતાં તથા તેની હનનવૃત્તિ કેવા પ્રકારની હતી તે સઘળાની મને ખબર નથી; પણ મેં સાંભળ્યું છે કે, એ પશુમનુષ્યોએ ઉત્પન્ન કર્યું હતું. તે મનુષ્યોનાજ હૃદયશોણિતનું પાન કરતું હતું, તેના પોષણથી ઘણું હૃષ્ટપુષ્ટ થયું હતું અને હમણાં મરી ગયું છે. મને લાગે છે કે મનુષ્યજાતિ બીલકુલ વિચારશૂન્ય છે તેઓ સદૈવ પોતપોતાનો નાશ કરવાની યુક્તિ અને સાધનો શોધવામાંજ રોકાયલા રહે છે. મનુષ્યો જે અનેક અસ્ત્રશસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરતા આવ્યા છે, તે સઘળાં અસ્ત્રશસ્ત્રોજ આ વાતનું પ્રમાણ છે. મનુષ્યોનો વધ કરવો એજ એ સઘળાં શસ્ત્રોનો ઉદ્દેશ છે. સાંભળ્યું છે કે કોઇ કોઇ વખતે હજારો મનુષ્યો રણક્ષેત્રમાં એકત્રિત થઈને આ સઘળાં અસ્ત્રશસ્ત્રદ્વારા એકબીજા ઉપર પ્રહાર કરીને સંહાર ચલાવે છે. મને લાગે છે કે મનુષ્યોએ પરસ્પરના વિનાશને માટેજ આ "પોર્ટ કેનિંગ કંપની" નામનો રાક્ષસ સરજાવ્યો હતો. તે ગમે તે હો. આપ લોકો સ્થિર ચિત્તે આ મનુષ્યવૃત્તાંત સાંભળશો. વચમાં વચમાં પ્રશ્ન પૂછીને ભંગ પડાવવાથી ભાષણનો રસ જામે નહિ. આપણે હમણાં સભ્ય થયા છીએ, એટલા માટે દરેક કામમાં સભ્ય લોકોના નિયમ પ્રમાણે વર્તવું જોઇએ. હું એક દિવસ "પોર્ટ કેનિંગ કંપની"ના મુખ્ય સ્થળ માતલામાં વિષયકર્મનેમાટે ગયો હતો. ત્યાં વાંસના એક મંડપમાં નૃત્ય કરતું એક માંસહાર બકરીનું બચ્ચું જોયું. તેનો સ્વાદ લેવા માટે મેં તે મંડપમાં પ્રવેશ કર્યો; પણ પાછળથી જાણવામાં આવ્યું કે એ મંડપ જાદુઇ હતો. મનુષ્યો તેને ફાંદ કહે છે. મારો પ્રવેશ થતાંજ તેનાં દ્વાર આપોઆપ બંધ થઇ ગયાં. એ પછી કેટલાક મનુષ્યો તે સ્થળે આવી પહોંચ્યાં. તેમને મારા દર્શનથી પરમાનંદ થયો. તેઓ આનંદસૂચક ધ્વનિ અને હાસ્યપરિહાસ કરવા લાગ્યાં. તેઓ મારી અત્યંત પ્રશંસા કરતા હતા તે હું કળી ગયો. કોઇક મારા દાંતનાં, કોઇક નખનાં અને કોઇક પૂંછડાનાં વખાણ કરવા મંડયાં, અને કેટલાક તો મારા ઉપર વહાલ દર્શાવીને પત્નીના સહોદરને જે સંબોધન કરાય છે તેજ શબ્દથી મને પણ સંબોધવા લાગ્યા. એ પછી તેમણે ભક્તિભાવથી મને મંડપ સાથે ખાંધ ઉપર ઉઠાવીને એક રથ ઉપર ચઢાવ્યો. બે સ્વચ્છ શ્વેત કાંતિવાળા બળદ એ રથને ખેંચતા હતા. તેમને જોઇને મારી ક્ષુધા ઘણી વધવા લાગી; પરંતુ તે વખતે જાદુઇ મંડપમાંથી બહાર નીકળવાનો ઉપાય ન હતો એટલે ખાતાં વધેલા બકરાવડેજ મારે ક્ષુધાનું શમન કરવું પડયું. હું સુખપૂર્વક રથારોહણ કરીને અજમાંસ ખાતો ખાતો એક નગરવાસી શ્વેતવર્ણ મનુષ્યના મુકામ પાસે આવી પહોંચ્યો. તેણે જાતે મારા સન્માનને માટે આંગણામાં આવીને મારી અભ્યર્થના કરી; અને લોખંડના શળીઆથી વિભૂષિત એક સુંદર ગૃહમાં મને

આપવાનું સૂચવ્યું. આ સ્થળે જીવતાં તથા તરતનાંજ હણેલાં બકરાં, મેંઢાં અને ગાય વગેરેનાં ઉત્કૃષ્ટ રુધિરમાંસથી તેઓ મારી સેવા કરતાં, અને બીજા પણ અનેક દેશી–પરદેશી મનુષ્યો મારા દર્શનનેમાટે આવતાં; અને તેઓ મારા દર્શનથી કૃતકૃત્ય થતાં હતાં, એ હું સ્પષ્ટપણે જોઇ શકતો.

હું લાંબા વખત સુધી એ લોહજાળથી શણગારાયલા વાસસ્થાનમાં રહ્યો, તે સુખ છોડી દઈને મને પાછા ચાલ્યા આવવાની જરા પણ ઇચ્છા ન હતી; પરંતુ સ્વદેશપ્રેમને લીધેજ હું ત્યાં રહી શક્યો નહિ. અહા ! જ્યારે આ જન્મભૂમિનું મને સ્મરણ થઇ આવતું ત્યારે હું ઘુર્રર્રર્ ઘુર્રર્રર્ કરીને પોકાર કરી મૂકતો; "હે માતૃભૂમિ ! સુંદરવન ! શું હું તને કદી પણ ભૂલી શકું ? જ્યારે મને તારૂં સ્મરણ થતું ત્યારે હું ઘેટાં અને બકરાંનું માંસ પણ ખાતો નહિ; અથવા ખરૂં પૂછો તો તેમનાં હાડકાં અને ચામડાં એમનાં એમ રહેવા દેતો અને સર્વદા પૂછડાના પછાડાથી મારા અંતઃકરણની અસ્વસ્થતા લોકોને દર્શાવતો. હે જન્મભૂમિ ! મેં જેટલા દિવસ સુધી તારાં દર્શન કીધાં ન હતાં, તેટલા દિવસ સુધી વગરભૂખે ખાતો નહિ, અને વિનાઉંઘે સૂતો નહિ. દુઃખની વધારે વાત શી કહું ? પેટ જેટલું સમાવી શકતું તેટલુંજ અથવા તો માત્ર બશેર ચાર શેરજ વધારે ખાતો ! એથી વધુ ખાઇ શકતો નહિ.

આ સમયે બૃહલ્લાંગૂલ મહાશય જન્મભૂમિના પ્રેમથી ગદ્‌ગદિત થઇને અનેક ક્ષણસુધી મૌન ધરી ઉભાજ રહ્યા. જાણવામાં આવ્યું કે તેઓ અશ્રુપાત કરતા હતા અને તેના ચિન્હ તરીકે એક બે સ્વચ્છ જલબિન્દુ જમીનપર પડેલાં જોવામાં આવ્યાં; પરંતુ કેટલાક યુવાન વ્યાઘ્રોએ તકરાર ઉઠાવી કે તે ટીપાં બૃહલ્લાંગૂલ મહાશયનાં અશ્રુબિંદુ ન હતાં; પરંતુ મનુષ્યાલયના પ્રચુર આહારની વાતનું સ્મરણ થતાં તેમના મુખમાં આવી ગએલું પાણી હતું.

લેક્ચરરે (ભાષણકર્તાએ) પછી ધીરજ ધરીને ફરીથી બોલવાનો આરંભ કર્યો. "કેવી રીતે મેં તે સ્થળનો પરિત્યાગ કર્યો, તે કહેવાનું પ્રયોજન નથી. મારો વિચાર જાણવામાં આવ્યો હશે તેથી કે કાં તો ભૂલથી મારો સેવક મારૂં મંદિર ધોવા પછી દ્વાર ઉઘાડું મૂકીને ચાલ્યો ગયો. હું તે દ્વારમાંથી બહાર આવીને ઉદ્યાનરક્ષકને મોંમાં લઇ ચાલ્યો આવ્યો."

આ સઘળો વૃત્તાંત વિસ્તારપૂર્વક જણાવવાનું કારણ એટલુંજ કે, હું લાંબા વખત સુધી મનુષ્યસમાજમાં વસી આવ્યો છું–અર્થાત્ મનુષ્યચરિત્રથી સારી પેઠે માહીતગાર થઇ આવ્યો છું–એ સાંભળીને આપ મારા કથન ઉપર ખાત્રીપૂર્વક વિશ્વાસ મૂકી શકો. મેં જે જાતે જોયું છે તેજ કહીશ. અન્ય પ્રવાસીઓની બનાવટી વાતો જે આપણે લાંબા વખતથી સાંભળતા આવ્યા છીએ તેપર મને શ્રદ્ધા નથી. આપણે પરાપૂર્વથી સાંભળતા આવ્યા છીએ કે "મનુષ્યો દુર્બળ પ્રાણી હોવા છતાં પોતાને માટે પર્વત જેવા આકારનાં વિચિત્ર ગૃહો નિર્માણ કરે છે." તેઓ આવાં પર્વતા-

કાર ગુહોમાં વસે છે એ ખરૂં, પરંતુ મેં તેમને કોઇ પણ દિવસ એવાં ગૃહો બાંધતાં નજરે જોયાં નથી; એટલા માટે તેઓ આવી જાતનાં ઘરો પોતેજ બાંધે છે એ વાતનું કંઇ પણ પ્રમાણ નથી. મને લાગે છે કે તેઓ જે ઘરોમાં વસે છે તે વસ્તુતઃ પર્વતજ છે, કુદરતનીજ સૃષ્ટિ છે; પરંતુ તેમાં અનેક ગુફાઓ જોવામાં આવતાં બુદ્ધિજીવી મનુષ્યપશુએ તેનો આશ્રય લીધો લાગે છે. ×

મનુષ્ય જન્તુ ઉભયાહારી છે. માંસભક્ષી અને ફળાહારી. તેઓ મોટાં વૃક્ષો ખાઇ શકતાં નથી; પણ નાના નાના છોડવાઓ મૂળ સાથે ખાઈ જાય છે. મનુષ્યોને નાનાં ઝાડો એટલાં તો રુચે છે કે તેઓ પોતે તેને ઉગાડીને વાડથી ઘેરી રાખે છે. એ પ્રકારની રક્ષિત ભૂમિને ખેતર અથવા બગીચો કહે છે. એક મનુષ્યના બગીચામાં બીજું મનુષ્ય ચરી શકતું નથી.

મનુષ્યો ફળ, મૂળ, લતા, રોપા ઇત્યાદિ ખાય છે ખરાં; પરંતુ તેઓ ઘાસ ખાય છે કે નહિ તે હું કહી શકું નહિ. મેં કદિ પણ કોઈ પણ માણસને ઘાસ ખાતાં જોયો નથી; પરંતુ એ વાતમાં મને કંઇક સંશય છે. ગોરાઓ અને કાળા લોકમાંના તવંગર માણસો પોતપોતાના બગિચામાં ઘાસ (લૉન) ના કયારા તૈયાર કરાવે છે. મારી સમજ પ્રમાણે તેઓ એ ઘાસ ખાતા હોવા જોઇએ, નહિ તો તેને માટે આટલી કાળજી શા માટે રાખે ? મેં એક કૃષ્ણવર્ણના મનુષ્યને મોઢે સાંભળ્યું છે કે "આખો દેશ ઉજ્જડ થઈ ગયો છે. જેટલા સાહેબ, સુબા અને મોટા લોકો છે તે સઘળા ઘરમાં બેઠા બેઠા ઘાસ વાગોળે છે." એ ઉપરથી મોટા માણસો ઘાસ ખાય છે એ તો નક્કીજ છે.

કોઇ માણસ જ્યારે ઘણો ગુસ્સે થાય છે ત્યારે કહે છે કે, "શું હું ઘાસ ખાઉં છું ?" હું જાણું છું કે મનુષ્યો જે કામ કરે છે તે બહુજ કાળજીપૂર્વક ગુપ્ત રાખવાનો તેમનો સ્વભાવ છે. એટલામાટે જ્યારે તેઓ ઘાસ ખાવાની વાતપર ગુસ્સે થઇ જાય છે ત્યારે અવશ્ય એવા સિદ્ધાન્તપર આવવું પડે છે કે, તેઓ ઘાસ ખાતાજ હોવા જોઇએ.

મનુષ્ય લોકો પશુપૂજા કરે છે. જે રીતે મારી પૂજા કરવામાં આવી હતી તે કહી ચૂકયો છું. ઘોડાઓની પણ તેઓ એજ પ્રમાણે પૂજા કરે છે. તેને આશ્રયસ્થાન આપે છે, આહારની ગોઠવણ કરે છે, સ્નાન કરાવે છે અને માલિસ પણ કરે છે. અશ્વ મનુષ્ય કરતાં શ્રેષ્ઠ પશુ હોવાથીજ તેઓ તેની પૂજા કરે છે.

× વાચક મહાશય, બૃહલ્લાંગૂલના ન્યાયશાસ્ત્રનું જ્ઞાન જોઇને વિસ્મિત થશો નહિ. આવીજ જાતના તર્કથી મેક્ષમૂલરે સાબીત કર્યું છે કે પ્રાચીન ભારતવાસીઓ લખી જાણતા ન હતા. વળી એવાજ તર્કથી જેમ્સે સિદ્ધ કર્યું છે કે પ્રાચીન ભારતવાસીઓ જંગલી હતા, અને સંસ્કૃત ભાષા અસભ્ય ભાષા છે. વસ્તુતઃ આ વ્યાઘ્રપંડિત અને કેટલાક મનુષ્યપંડિતો વચ્ચે ઝાઝો ફેર જોવામાં આવતો નથી.

મનુષ્યો બકરાં, મેઢાં ઇત્યાદિનું પાલન પણ કરે છે. ગાયના સબંધમાં તેમનું વર્તન અજબ જેવું જોવામાં આવ્યું છે. તેઓ ગાયનું દૂધ પીએ છે! એ ઉપરથી પ્રાચીન કાળના વ્યાઘ્રપંડિતોએ એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે મનુષ્યો એક સમયે ગૌવત્સ હતા! હું એટલું બધું તો માની શકતો નથી; પરંતુ આ ઉપરથી એટલું તો માલૂમ પડે છે કે તેઓ ગાયનું દૂધ પીએ છે તેથીજ તેમની બુદ્ધિ ઢોર જેવી હશે.

ગમે તેમ હો; પરંતુ મનુષ્યો આહારપ્રાપ્તિને માટે ગાય, બકરાં અને મેંઢાં પાળે છે એ એક અનુકરણ કરવા જેવી રીત છે એમાં સંશય નથી. મેં એવો ઠરાવ રજુ કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે કે આપણે પણ મનુષ્યોની ગૌશાળા સ્થાપન કરીને મનુષ્યપાલન કરવું.

ગાય, ઘોડા, બકરાં અને મેઢાની વાત કહી; પણ એ સિવાય હાથી, ઉંટ, ગર્દભ કુતરાં અને બિલાડાજ નહિ પણ પક્ષીઓ સુદ્ધાં તેમની સેવા પામે છે; એટલા માટે મનુષ્ય જાતિને પશુ માત્રના સેવક કહીએ તો કહી શકાય.

મેં મનુષ્યાલયમાં અનેક વાનરો પણ જોયા હતા. તેઓ બે જાતના હતા-એક પૂછડાંવાળા, બીજા પૂછડાં વિનાના. પૂછડાંવાળા વાનરો ઘણે ભાગે છાપરાં ઉપર અથવા તો ઝાડ ઉપર રહે છે. કેટલાક નીચે પણ જોવામાં આવે છે એ ખરૂં; પરંતુ મોટો ભાગ ઉંચે સ્થાનેજ રહે છે. એનું કારણ કુળાભિમાન અને જાતિ અભિમાનજ હશે.

"મનુષ્યચરિત્ર અત્યંત વિચિત્ર છે. તેમનામાં વિવાહની જે રીતિ પ્રચલિત છે તે અત્યંત આશ્ચર્યજનક છે. એ સિવાય તેમની રાજનીતિ પણ ઘણીજ મનોહર છે. સર્વનું ક્રમે ક્રમે વર્ણન કરીશ."

આટલે સુધી નિબંધ વંચાયો, એટલામાં સભાપતિ અમિતોદર દૂર એક હરિણશિશુ નજરે પડતાં ચૅર (ખુરશી) ઉપરથી છલંગ મારીને તેની પાછળ દોડવા લાગ્યા. અમિતોદર આવા દૂરદર્શી હતા એટલા માટેજ તેમને સભાપતિ બનાવવામાં આવ્યા હતા. સભાપતિને એકાએક વિદ્યાવિષયક ચર્ચાથી વિમુખ થએલા જોઇને નિબંધવાચક કંઇક ખિન્ન થયા. તેમનો મનોભાવ જાણી જતાં એક સુજ્ઞ સભાસદ તેમને કહેવા લાગ્યો.-" આપ ગુસ્સે થશો નહિ. સભાપતિ મહાશય 'વિષયકર્મ'ને માટે ગયા છે. આટલામાં હરણાંઓનું ટોળું આવ્યું લાગે છે. મને તેની ગંધ આવેછે."

આ વાત સાંભળતાંજ સઘળા મહાવિજ્ઞ સભ્યો ઉંચી પૂછડી કરીને વિષયકર્મને માટે જે દિશામાં ફાવ્યું તે દિશા તરફ દોડવા લાગ્યા લેક્ચરર (ભાષણકર્તા) મહાશયે પણ વિદ્યાર્થીઓના દૃષ્ટાંતનું અનુકરણ કર્યું. આ પ્રમાણે તે દિવસે મહાસભા નિર્વિઘ્ને આપોઆપ વિસર્જન થઇ. એ પછી બીજા એક દિવસે સઘળાએ વિચાર કરીને ભોજન લીધા પછી સભાનું અધિવેશન કર્યું. તે દિવસે સભાનું કામ નિર્વિઘ્ને સંપૂર્ણ થયું અને નિબંધનો બાકી રહેલો ભાગ વંચાયો.

દ્વિતીય પ્રબંધ

" સભાપતિ મહાશય, વાઘણ બેનો અને વ્યાઘ્રગૃહસ્થો ! "

મેં મારા પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં મનુષ્યોની લગ્નપદ્ધતિ અને અન્ય બાબતોવિષે કંઇક બોલવાનું માથે લીધું હતું. પ્રતિજ્ઞાપાલન એજ સજ્જનનો મુખ્ય ધર્મ છે; એટલે હવે હું એકદમજ મારા વિષય ઉપર આવું છું.

લગ્ન એટલે શું, તે આપ સર્વને વિદિત છે. સર્વ કોઇ જરૂરિઆત પ્રમાણે વખતો વખત લગ્ન કરી લે છે; પરંતુ મનુષ્યવિવાહમાં કંઇક વિચિત્રતા છે. વ્યાઘ્રાદિ સભ્ય પશુઓનું દારપરિગ્રહણ[1] કેવળ પ્રયોજનાધીન છે; પરંતુ મનુષ્ય પશુઓમાં તે પ્રમાણે નથી. તેઓમાંના અનેક લોકો આખી જીંદગી સુધી માત્ર એકજ લગ્ન કરી મૂકે છે.

મનુષ્યવિવાહ બે જાતના હોય છે. નિત્ય અને નૈમિત્તિક. તેમાંનો નિત્ય અથવા પૌરોહિત વિવાહજ તે લોકોમાં માન્ય છે. પુરોહિતને મધ્યસ્થ રાખીને જે વિવાહ કરવામાં આવે છે, તે પૌરોહિત વિવાહ કહેવાય છે.

મહાદંષ્ટ્રાઃ—પુરોહિત કોણ ?

બૃહલ્લાંગૂલઃ—શબ્દકોષમાં લખ્યું છે કે, પુરોહિત એટલે મિષ્ટાન્ન ભક્ષણ કરનાર અને લોકોને છેતરવાનો ધંધો કરનાર જાત; પરંતુ આ વ્યાખ્યા દોષયુક્ત છે; કારણ કે સઘળા પુરોહિતો કેવળ મિષ્ટાન્ન ભક્ષણ કરનારાજ નથી; અનેક મદ્યમાંસ ખાનારા અને અનેક સર્વભક્ષી પણ હોય છે. બીજી રીતે મિષ્ટાન્ન ખાવાથીજ પુરોહિત થવાય છે એમ નથી. વારાણસી (કાશી) નામક નગરમાં પુષ્કળ સાંઢો છે, તેઓ મિષ્ટાન્ન ખાતા ફરે છે છતાં પુરોહિત કહેવાતા નથી; કારણ એ છે કે, તે લોકો છેતરનારા નથી ! જે લોકો ઠગાઇ કરવા ઉપરાંત મિષ્ટાન્ન ભક્ષણ કરે છે, તેઓજ પુરોહિત કહેવાય.

પૌરોહિત વિવાહમાં આ પ્રકારનો એક પુરોહિત વરકન્યાનો મધ્યસ્થ થઇને બેસે છે; અને બેસીને કંઇક ગણગણ કરે છે. આ વક્તૃતાને મંત્ર કહે છે. તેનો અર્થ શો છે તેની મને પૂરેપૂરી માહિતી નથી, પરંતુ હું જે કોટિનો પંડિત છું તે પ્રમાણે એ સર્વ મંત્રોનો એકજ પ્રકારનો અર્થ મનમાં આ પ્રમાણે સમજું છું. પુરોહિત કહે છે કે; " હે વરકન્યા ! હું આજ્ઞા કરૂં છું કે, તમે વિવાહ કરો. તમે લોકો વિવાહ કરશો તેથી હું દરરોજ લાડુ પામી શકીશ, એટલા માટે તમે વિવાહ કરો. આ કન્યાના ગર્ભાધાનસમયે, સીમન્તોન્નયનસમયે અને પ્રસવકાળે મને મિષ્ટાન્નપ્રાપ્તિ થાય એટલા માટે તમે વિવાહ કરો. સંતાનની ષષ્ઠીપૂજામાં, અન્નપ્રાશનમાં, કર્ણવેધમાં, ચૂડાકરણમાં,[2] અને ઉપનયનમાં પુષ્કળ મિષ્ટાન્નપાણી મેળવી શકું એટલા માટે તમે વિવાહ કરો. તમે સંસારધર્મમાં પ્રવૃત્ત થવાથી, સર્વદા

૧ સ્ત્રી પરિગ્રહણ ૨. પહેલીવારના વાળ.

વ્રત, નિયમ, પૂજા પાર્વણ અને યજ્ઞયાગમાં રત રહેશો એટલે હું સારી પેઠે મિષ્ટાન્ન પામી શકીશ માટે તમે વિવાહ કરો. કદિ પણ આ વિવાહબંધન તોડશો નહિ. જો તેમ કરશો તો મારાં મિષ્ટાન્નપાણીમાં મોટું વિઘ્ન આવી પડશે, એટલે તેવી વાત કરશો તો એક એક ચપેટિકા–પ્રહારથી* તમારાં મોં ફરીજ ગયલાં સમજજો. અમને અમારા પૂર્વ પુરુષો તરફથી આવી આજ્ઞા મળતી રહી છે."

આ સજાના ભયથીજ પૌરોહિતવિવાહ કદી પણ તૂટી શકતો નથી.

આપણા લોકોમાં જે લગ્નની રૂઢિ પ્રચલિત છે, તેને નૈમિત્તિક વિવાહ કહી શકાય. મનુષ્યોમાં આ પ્રકારનો વિવાહ પણ સર્વત્ર પ્રચલિત છે, અનેક પુરુષો અને સ્ત્રીઓ નિત્ય અને નૈમિત્તિક બન્ને પ્રકારના વિવાહનું પાલન કરે છે; પરંતુ નિત્ય અને નૈમિત્તિક વિવાહમાં ખાસ ભેદ એ છે, કે કોઇ પણ માણસ નિત્ય વિવાહને ગુપ્ત રાખતો નથી; પરંતુ નૈમિત્તિક વિવાહને તો સઘળાજ પ્રાણથી પણ ગુપ્ત રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જો કોઇ મનુષ્યના નૈમિત્તિક વિવાહની વાત જાણવામાં આવી જાય તો કેટલીક વખતે તેને પકડીને ટીપવામાં આવે છે. મારી સમજ પ્રમાણે આ અનર્થનું મૂળ પુરોહિતોજ છે; કારણ કે નૈમિત્તિક વિવાહમાં તેમને મિષ્ટાન્નપાણી મળતાં નથી, એટલે એ વિવાહપદ્ધતિનો ઉચ્છેદ કરવો એજ તેમનો ઉદ્દેશ છે. એટલા માટે સર્વ કોઇ તેમના બોધપ્રમાણે નૈમિત્તિક વિવાહ કરનારને પકડીને ટીપે છે; પરંતુ વધારે નવાઇની વાત તો એ છે કે, જે મનુષ્યો પોતે ગુપ્તપણે નૈમિત્તિક વિવાહ કરે છે, તેઓ પણ જો બીજા કોઇએ તેવું લગ્ન કર્યું છે એવી ખબર પડે છે કે તરતજ તેને પકડીને કોપરાપાક આપવામાં સામેલ થઇ જાય છે.

આ ઉપરથી હું એવા વિચાર ઉપર આવ્યો છું કે, અનેક મનુષ્યો નૈમિત્તિક વિવાહમાં અંદરખાનેથી સંમત છે. છતાં ગોર લોકોના ભયથી મોં ફાડી શકતા નથી. હું મનુષ્યસ્થાનમાં વસીને જાણી આવ્યો છું, કે અનેક મોટા માણસોમાં નૈમિત્તિક વિવાહનો આદર વિશેષ છે. જે લોકો આપણા જેવા સુસભ્ય છે એટલે કે પાશવવૃત્તિવાળા છે તેઓજ આ વિષયમાં આપણું અનુકરણ કરતા રહે છે. મને એવો પણ વિશ્વાસ છે કે, કાળક્રમે મનુષ્યજાતિ આપણા જેવી સુસભ્ય થતાં તે લોકોમાં પણ નૈમિત્તિક વિવાહ સમાજસંમત થશે. અનેક મનુષ્યપંડિતો આ પક્ષનું સમર્થન કરનારા ગ્રંથો લખવા લાગ્યા છે. તેઓ મોટા સ્વજાતિહિતૈષી છે એમાં સંદેહ નથી. મારા વિચાર પ્રમાણે તેમનું સન્માન વધારવાને તેમને આ વ્યાઘ્રસમાજના ઓનરરી મેમ્બર નીમવામાં આવે તો ઠીક; અને આશા રાખું છું કે, તે લોકો સભામાં હાજર થાય તો આપ તેને ખોરાકની વસ્તુતરીકે નહિ ગણી લેવાની સંભાળ રાખશો; કારણ કે તે લોકો આપણા જેવા નીતિજ્ઞ અને લોકહિતૈષી છે.

* તમાચાથી.

મનુષ્યોમાં નૈમિત્તિક વિવાહમાં એક બીજો ખાસ પ્રકાર પ્રચલિત છે, તેને મૌદ્રિક વિવાહ પણ કહી શકાય. એ પ્રકારના વિવાહમાં પુરુષ મુદ્રાદ્વારા કોઇ સ્ત્રીના કરતલનો સ્પર્શ કરે છે. (અર્થાત્ પુરુષ સ્ત્રીના હાથમાં અમુક રૂપીઆ મૂકે છે એટલે મૌદ્રિક વિવાહ થઇ ગયલો મનાય છે.)

મહાદંષ્ટ્રઃ—મુદ્રા એટલે શું ?

બૃહલ્લાંગૂલઃ—મુદ્રા મનુષ્ય લોકોની એક ખાસ પૂજ્ય દેવતા છે. જો આપની ઉત્સુકતા હશે તો હું તે દેવીનાં ગુણકીર્તન વિસ્તારથી કરીશ. મનુષ્ય જેટલા દેવતાઓને પૂજે છે તે સર્વમાં એના તરફજ તેમની ભક્તિ વિશેષ હોય છે. એ સાકાર છે. સોના, રૂપા અને તાંબાથી એની પ્રતિમા ઘડવામાં આવે છે; લોઢું, ટીન અને કાષ્ઠવડે એનુ મંદિર બનાવાય છે, અને રેશમ, મખમલ, રૂ અને ચર્મ ઇત્યાદિથી એનુ સિંહાસન રચવામાં આવે છે. મનુષ્યો રાત્રિદિવસ એનુ ધ્યાન ધરે છે, અને કેવી રીતે એનાં દર્શન થાય તેને માટે સર્વદા ઓફળાફાફળા થઇને ફરતા ફરે છે. જે ઘરમાં એ દેવીની મૂર્તિઓ છે એમ જાણવામાં આવે છે તે ઘર રાતદિવસ તેના પૂજારી મનુષ્યોથી ભરનિંગળ થયાં કરે છે–ભક્તિભાવ પણ એવો જબ્બર કે કોઇ પણ પ્રકારે તેઓ દેવીનું મંદિર છોડતા નથી. મારવા છતા ત્યાંથી ડગતા નથી. જેઓ એ દેવીના ગોર હોય છે અર્થાત્ જેમના ઘરમાં તેનો વાસ હોય છે તેજ માણસ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ મનાય છે. બીજાં મનુષ્યો સર્વદા તેની આગળ હાથ જોડીને સ્તુતિ કરતા ઉભાં રહે છે. મુદ્રાદેવીનો આવો અધિકારી તેમના તરફ સહજ દૃષ્ટિ કરે તેટલામાં તેઓ પોતાને કૃતાર્થ થએલા માને છે.

દેવતા પણ બહુજ જાગૃત છે. એવુ કોઇ પણ કાર્ય નથી કે, જે એ દેવીના અનુગ્રહથી સાધી શકાતુ ન હોય. પૃથ્વીમાં એવી કોઇ પણ ચીજ નથી કે જે એ દેવીના વરથી પ્રાપ્ત થઇ શકતી ન હોય. એવું કોઈ દુષ્કર્મ પણ નથી કે જે એ દેવીના અનુગ્રહથી પાર પડતું ન હોય. એવો કોઇ પણ દોષ નથી કે જે એની અનુકંપાથી ઢંકાઇ જતો ન હોય. એવો કોઇ ગુણજ નથી કે જે એ દેવીના અનુગ્રહવિના ગુણતરીકે ઓળખાઇને મનુષ્યસમાજમાં સ્વીકારાઇ શકે. જેના ઘરમાં એ દેવીનો વાસ નથી તેનામાં વળી કયો ગુણ હોઇ શકે ? અને જેના ઘરમાં એ વિરાજમાન હોય છે તેનામાં પછી દોષ પણ કયો રહે ? મનુષ્યસમાજમાં મુદ્રા મહાદેવીનો અનુગ્રહ પામેલા માણસો ડાહ્યા ગણાય છે, ધર્મિષ્ઠ ગણાય છે, મુદ્રાહીનતાનેજ અધર્મ કહેવામાં આવે છે. મુદ્રા હોય તોજ વિદ્વાન્ થવાય છે, જેની પાસે મુદ્રા ન હોય અને વિદ્યા હોય તોપણ તેને મનુષ્યશાસ્ત્રાનુસાર મૂર્ખ માનવામાં આવે છે. આપણામાં 'મોટો વાઘ' એટલે અમિતોદર, મહાદંષ્ટ્ર ઇત્યાદિ પ્રચંડ શરીરવાળા વાઘોનું ભાન થાય છે; પરન્તુ મનુષ્યાલયમાં 'મોટો માણસ' કહેવાથી આવો અર્થ સમજાતો નથી; આઠ કે દશ હાથ ઉંચા મનુષ્યનો તેથી બોધ થતો

નથી; પરંતુ જેના ઘરમાં એ દેવીનો વાસ હોય છે તેનેજ 'મોટા માણસ' કહેવામાં આવે છે. જેના ઘરમાં એ દેવીની સ્થાપના થયેલી નથી હોતી તે પાંચ હાથ લાંબો હોય તોપણુ "સાધારણુ માણસ" જ ગણાય છે.

મુદ્રાદેવીના આવા ચમત્કારિક ગુણો જ્યારે સાંભળવામાં આવ્યા ત્યારે મેં સંકલ્પ કર્યો હતો કે, મનુષ્યાલયમાંથી લઇ આવીને એની વ્યાઘ્રાલયમાં સ્થાપના કરવી; પરંતુ પાછળથી જે કંઇ મારા સાંભળવામાં આવ્યું તે પરથી મેં મારો વિચાર માંડી વાળ્યો. મારા સાંભળવામાં આવ્યું કે મનુષ્યજાતિમાં રહેલાં બધાં અનિષ્ટોનું મૂળ આ મુદ્રાદેવીજ છે. વાઘ અને એવાં બીજાં અગ્રગણ્ય પશુએ કદી પણ સ્વજાતિની ઇર્ષ્યા કરતાં નથી; પરંતુ મનુષ્યો તો સર્વદા પોતાની જાતિનીજ ઇર્ષ્યા કરનારાં છે. મુદ્રાપૂજા એજ એનું કારણુ છે. મુદ્રાલોભથી સઘળાં મનુષ્યો એક બીજાનું અનિષ્ટ કરવાના પ્રયત્નમાં મંડયાં રહે છે. મેં પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં જણાવ્યું હતું કે, હજારો મનુષ્યો રણક્ષેત્રમાં એકત્ર થઇને એક બીજાનો સંહાર કરે છે, તેનું કારણ મુદ્રાજ છે. મુદ્રાદેવીનીજ ઉત્તેજનાથી મનુષ્યો પરસ્પર ખૂન કરતાં, જખમ કરતાં, પીડા કરતાં, અવરોધ કરતાં, અપમાન કરતાં કે તિરસ્કાર કરતાં અચકાતાં નથી. જાણુવા પ્રમાણે મનુષ્યલોકમાંનું એવું કોઇ પણ અનિષ્ટ નહિ હશે કે, જેની પ્રેરણા એ દેવીના અનુગ્રહથી ન થઇ હોય. આ બધું જ્યારે મારા જાણુવામાં આવ્યું ત્યારે મુદ્રાદેવીને લઇ આવવાની વાતને નવ ગજના નમસ્કાર કર્યા, અને તેની પૂજાનો અભિલાષ પણ છોડી દીધો; પરંતુ મનુષ્યો આ સમજતાં નથી. પ્રથમના વ્યાખ્યાનમાંજ મેં કહ્યું હતું કે, તેઓ કેવળ વિચારશૂન્ય છે. સર્વદા એક બીજાના અકલ્યાણુના પ્રયત્નોમાંજ પ્રવૃત્ત રહે છે. આથી તેઓ ચાંદીનાં અને તાંબાનાં ચકરડાં સંગ્રહવાના પ્રયત્નમાં કુંભારના ચાકની પેઠે અવિરત ઘૂમતાં ફરે છે.

મનુષ્ય લોકોની લગ્નવિધિ જેવી વિચિત્ર અને હાસ્યજનક છે, તેજ પ્રમાણે બીજા રીતરિવાજોનું પણ સમજવું. તેના ઉપર લંબાણુથી વિવેચન કરવા જાઉં, તો આપના વિષયકર્મનો સમય પુનઃ ઉપસ્થિત થઇ જાય. એટલા માટે આજે એટલેથીજ સમાપ્ત કરૂં છું. જો ભવિષ્યમાં પ્રસંગ મળશે અને અવકાશ હશે, તો અન્ય વિષય ઉપર કંઇક બોલીશ.

આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરીને પંડિતશિરોમણી વ્યાઘ્રાચાર્ય બૃહલ્લાંગૂલે પૂછડાંઓના પટપટારા વચ્ચે આસન લીધું; એટલે દીર્ઘનખ નામના એક યુવાન વિદ્વાન્ વાઘે ઉઠીને ઘુર્ર્ર્ર ઘુર્ર્ર્ર શબ્દથી ચર્ચાનો આરંભ કર્યો.

દીર્ઘનખ મહાશય ગર્જના કરીને બોલ્યા; "સભ્ય વ્યાઘ્રગૃહસ્થો ! હું આજના ભાષણુકર્તાના ઉત્તમ વ્યાખ્યાન માટે તેમનો ઉપકાર માનવાનો આનંદદાયક ઠરાવ રજુ કરૂં છું; છતાં એટલું કહેવાની મને ફરજ પડે છે કે, આજનું ભાષણુ તદ્દન ખોટું અને અસત્ય વાતોથી ભરેલું છે તથા વક્તા મોટા મૂર્ખશિરોમણી છે."

પ્રમુખઃ—આપ શાંત થાઓ. સભ્ય જાતિના લોકો આટલી સ્પષ્ટ રીતે ગાળો દેતા નથી. વ્યંગમાં તમે આ કરતાં પણ વધારે સખત ગાળો દઈ શકો એમ છે.

દીર્ઘનખઃ—જેવી આજ્ઞા ! વક્તા ઘણા સત્યવાદી છે. તેમણે જે જે કહ્યું છે તેમાંના મોટા ભાગની હકીકત ઉપજાવી કાઢેલી હોવા છતાં તેમાંની એકાદ બે વાત સાચી માલૂમ પડે છે. આપણે કબૂલ રાખીએ છીએ કે તેઓ મહા સમર્થ વિદ્વાન્ છે. આપણામાંના અનેક જણનો અભિપ્રાય એવો હશે કે, તેમના વ્યાખ્યાનમા ખાસ જાણવા જેવું કંઇ પણ ન હતું; પરંતુ આપણે જે કંઇ લાભ મેળવી શકયા છીએ તે બદલ આભારની લાગણી દર્શાવવીજ જોઇએ. જો કે હું વ્યાખ્યાનકારના સઘળા કથનને અનુમોદન આપી શકતો નથી. ખાસ કરીને પહેલી વાત તો એ છે કે, મનુષ્યોમાં 'લગ્ન' કોને કહેવામા આવે છે તેની વક્તાને માહિતી નથી વ્યાઘ્રજાતિમા કુલરક્ષાને માટે કોઈ પણ વાઘ કોઇ પણ વાઘણને પોતાની સહચરી બનાવે, (સહચરી એટલે સાથે ચરે તે) તેનેજ આપણે લગ્ન કહીએ છીએ. મનુષ્યવિવાહ આ પ્રકારનો નથી. માણસ સ્વભાવથીજ દુર્બળ અને પ્રભુભક્ત છે, એટલે મનુષ્યમાત્ર એક એક, પ્રભુની ઇચ્છા રાખે છે. આથી દરેક માણસ એક એક સ્ત્રીને પોતાના પ્રભુ તરીકે નિયોજે છે, અને એનેજ એ લોકો વિવાહ કહે છે. જ્યારે તેઓ કોઇને સાક્ષી રાખીને પ્રભુ-નિયોગ કરે છે ત્યારે તે વિવાહને પૌરોહિત વિવાહ કહેવામાં આવે છે. સાક્ષીનું નામ પુરોહિત છે. બૃહલ્લાંગૂલ મહાશયે વિવાહમન્ત્રના જે અર્થ કર્યા હતા તે ખોટા છે, ખરો અર્થ આ પ્રમાણે છે.

પુરોહિતઃ—બોલો, મારે કયી બાબતમાં સાક્ષી થવાનું છે ?

વરઃ—આપ સાક્ષી રહેજો કે હું આ સ્ત્રીને જીવનપર્યંત મારા ઉપર સત્તા ચલાવવાને નિયુક્ત કરું છુ.

પુરોહિતઃ—બીજું કાંઇ ?

વરઃ—બીજું એ કે, હું જન્મપર્યંત એના ચરણકમળનો ગુલામ થઇ રહીશ. રોટલો મેળવવાનો ભાર મારા ઉપર અને ખાવાનો ભાર એના ઉપર.

પુરોહિતઃ—(કન્યા પ્રતિ) તું શુ કહે છે ?

કન્યા—હુ એ સેવકને ખુશીથી સ્વીકારૂં છુ. જેટલા દિવસ મારી ઇચ્છા હશે તેટલા દિવસ એને ચરણસેવા કરવા દઇશ. જે દિવસે એની જરૂર નહિ જણાશે તે દિવસે લાત મારીને બહાર કાઢીશ.

પુરોહિતઃ—શુભમસ્તુ

આ પ્રમાણેની બીજી પણ અનેક ભૂલો એમના ભાષણમાં છે. દાખલાતરીકે મુદ્રાને વક્તાએ મનુષ્યપૂજિત દેવતા તરીકે ઓળખાવી છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તે દેવતા નથી. મુદ્રા એક જાતનું વિષયક છે. માણસો વિષપ્રિય હોય છે; તેટલા માટે તેઓ મુદ્રા (પૈસો) પ્રાપ્ત કરવાના યત્ન કરતા રહે છે. મનુષ્યો મુદ્રાભક્ત

છે એવું જાણીને મને પ્રથમ એવો વિચાર થયો હતો કે; "મુદ્રા કોણ જાણે કેવીક ઉમદા ચીજ હશે; મારે તેને એક દિવસ ચાખી જોવી પડશે." એક દિવસ વિદ્યાધરી નદીના તીરે એક મનુષ્યને હણીને ભોજન કરતી વખતે તેના વસ્ત્રમાંથી કેટલીક મુદ્રા મળી આવી. નજરે પડતાંજ મેં તેને ઉદરસ્થ કરી દીધી; પરંતુ બીજે દિવસે પેટમાં પીડા થવા લાગી, તો પછી મુદ્રા એ એક પ્રકારનું વિષ છે એમાં શક શો ?""

દીર્ઘનખે આ પ્રમાણેનું ભાષણ સમાપ્ત કર્યા પછી બીજા કેટલાક વ્યાઘ્રમહાશયોએ ઉઠીને ભાષણ કર્યાં. છેવટે સભાપતિ અમિતોદર મહાશય ઉપસંહાર કરતાં બોલ્યા કેઃ—

"હવે સાંજ પડી ગઇ છે અને વિષયકર્મનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. વળી હરિણદળ ક્યારે આવી પહોંચશે તેનું પણ નક્કી નથી, એટલા માટે લાંબુ ભાષણ કરીને કાલક્ષેપ કરવાની જરૂર નથી. આજનું વ્યાખ્યાન ઘણું સુંદર થયું છે—અને તે માટે બહલ્લાંગૂલ મહાશયના આપણે ઘણા ઉપકૃત છીએ. હું એક વાત જણાવવા માગું છું તે એ કે, આપે બે દિવસ સુધી જે વ્યાખ્યાન સાંભળ્યાં તે પરથી આપ અવશ્ય સમજી શક્યા હશો કે, મનુષ્યો ઘણાં અસભ્ય પ્રાણી છે; અને આપણા જેવાં સુધરેલાં પશુ બીજાં કોઇ નથી. તો આપણી ફરજ છે કે આપણે મનુષ્યોને કેળવણી આપીને આપણા જેવાં સભ્ય બનાવવાં. મને લાગે છે કે, મનુષ્યજાતિને સુધારવાને માટેજ પરમાત્માએ આપણને આ સુંદરવનની ભૂમિમાં મોકલ્યા છે. વિશેષમાં મનુષ્યો સંસ્કારી થતાં તેમનું માંસ પણ કંઇક વધારે સ્વાદિષ્ટ થશે અને આપણે તેમને વધારે સહેલાઇથી પકડી શકીશું; કારણ કે કેળવણી વધતાં તેઓ સહજ સમજી શકશે કે વ્યાઘ્રાદિના આહાર અર્થે શરીર દાન કરવું એજ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. આવી રીતની કેળવણી આપણે તેમને આપવા માગીએ છીએ. એટલા માટે આપ એ વિષયમાં સંમત થશોજ. વ્યાઘ્ર લોકોની ફરજ છે કે, પ્રથમ મનુષ્યને સભ્ય બનાવવા, અને તે પછી તેમનું ભોજન કરવું."

સભાપતિ મહાશયે આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરીને પૂછડાંના ભારે પટપટારવ વચ્ચે આસન લીધું; એટલે સભાપતિનો ઉપકાર માનીને વ્યાઘ્રસભા વિસર્જન થઇ અને સઘળાએ જેમને જ્યાં ફાવ્યું તે તરફ વિષયકર્મને માટે પ્રયાણ આદર્યું.

જે સ્થળે સભાનું અધિવેશન થયું હતું, તેની ચોપાસ કેટલાંક મોટાં મોટાં વૃક્ષો હતાં. કેટલાક વાનરો તેની ઘટામાં છુપાઇને બેઠા બેઠા વ્યાઘ્ર વક્તાઓનાં ભાષણો સાંભળતા હતા. વ્યાઘ્ર લોકો સભાસ્થાન છોડી જવા પછી એક વાનરે ડોકું બહાર કાઢીને બીજાને બોલાવીને કહ્યુંઃ—"કેમ ભાઇ ડાળપર છો તો ખરા ને ?" બીજાએ ઉત્તર આપ્યો "જી બેઠો છું !"

પહેલોઃ—આવ ત્યારે, આપણે એ વાઘોનાં ભાષણની સમાલોચના કરીએ.

બીજો:—શા માટે ?

પહેલો:—એ વ્યાઘ્રજાતિ આપણી પરાપૂર્વની શત્રુ છે માટે ચાલો તેમની કંઇક નિંદા કરીને વેર વાળી લઇએ.

બીજો:—જરૂર એ કામ તો આપણી જાતિને માટે સર્વથા યોગ્યજ છે.

પહેલો:—ઠીક ત્યારે જરા જો તો આટલામાં કોઇ વાઘ રહ્યો તો નથીને !

બીજો:—ના, તોપણ આપ જરા સંતાઇને બોલજો.

પહેલો:—એ વાત બરાબર છે ! નહિ તો કોણ જાણે કયે દિવસે કોઇ વાઘના પંજામાં સપડાઇ જવાય અને તે આપણું પાણી કરી જાય !

બીજો:—કહો કયા કયા દોષ છે ?

પહેલો:—પ્રથમ તો વ્યાકરણ અશુદ્ધ હતુ. આપણે વાનરજાતિ વ્યાકરણમાં ઘણીજ પ્રવીણ. એ લોકોનુ વ્યાકરણ આપણા વાનરવ્યાકરણ જેવું નથી.

બીજો:—બીજું કંઇ ?

પહેલો:—એ લોકોની ભાષા ઘણી મેલી છે.

બીજો:—અલબત, એ લોકો વાનરોની પેઠે વાત કરી જાણતા નથી.

પહેલો:—દાખલાતરીકે પેલા અમિતોદારે કહ્યું કે " વ્યાઘ્ર લોકોનું કર્તવ્ય છે કે પ્રથમ મનુષ્યને સભ્ય બનાવવાં અને પછી તેનું ભોજન કરવું." એને ઠેકાણે "પ્રથમ મનુષ્યોનુ ભોજન કરવું અને પછી તેમને સભ્ય બનાવવાં" એમ કહ્યુ હોત તો સંગત હતુ.

બીજો:—એમાં શક શો ?–નહિ તો આપણે વાનરો શા માટે કહેવાત ?

પહેલો:—ભાષણ કેવી રીતે અપાય, તેમાં શું શું બોલવું જોઇએ, તેની એ લોકોને કયા ખબર છે ? ભાષણ આપતાં વચમાં દાંત કચકચાવવા જોઇએ, કંઇક કૂદાકૂદ થવી જોઇએ, એકાદ બે વાર અંતરનો ભાવ દર્શાવે તેવાં મોં થવાં જોઇએ. વળી વચમાં વચમાં એકાદ બે વખત કેળું કરડતા જવું જોઇએ. એ લોકોની ફરજ છે, કે તેમણે આપણી પાસેથી એ વિષયને લગતું કંઇક શિક્ષણ મેળવવું.

બીજો:—આપણી પાસેથી શિક્ષણ લેવાથી તેઓ વાનર થાય, વ્યાઘ્ર બને નહિ.

દરમ્યાન બીજા પણ કેટલાક વાનરો સાહસ કરીને બહાર પડયા. તેમાંના એકે જણાવ્યું, મારી સમજ પ્રમાણે વ્યાખ્યાનનો મોટામાં મોટો દોષ એ છે કે, બૃહલ્લાંગૂલ પોતાના જ્ઞાન અને બુદ્ધિબળથી શોધેલી અનેક નવી વાતો બોલ્યા છે. એ બધી વાતો કોઇ પણ ગ્રંથમાંથી મળી આવતી નથી. જે વાત પ્રાચીન ગ્રંથકારોનાં લખાણનું પિષ્ટપેષણ ન હોય તે કહેવી મહાદોષ છે આપણે વાનરજાતિ લાંબા કાળથી ચાલેલુંજ ચાલતા આવીને વાનર લોકોની પ્રતિષ્ઠા વધારતા આવ્યા છીએ–વ્યાઘ્રોએ આ પ્રમાણે કર્યું નથી એ મહા પાપ છે.

એટલામા એક સુદર વાનરી બોલી ઉઠી :—"મને તો એ સઘળા ભાષણોમા હજારો દોષોનુ ટીપ્પણ જણાયુ છે . એ ભાષણમા અનેક ઠેકાણે તેઓ શુ કહેવા માગે છે તે સમજી શકી નથી, તો જે ભાષણ આ પ્રમાણે અમારી સ્ત્રીઓની વિદ્યા –બુદ્ધિને પણ અગમ્ય હોય તે મહાદોષ નહિ તો બીજુ શુ ' "

બીજા એક વાનરે જાહેર કર્યુ "મને ખાસ દોષ તો શોધી કાઢતા નથી આવ ડતુ પરતુ હુ બાવન જાતની મુખભગી* કરી શકુ છુ અને અશ્લીલ ગાળાગાળી કરીને મારી સભ્યતા અને રસિકતાનો પ્રચાર કરી શકુ છુ "

આ પ્રમાણે વાનરો વ્યાખ્યાન લેખકોની નિદામાં પ્રવૃત્ત થઇ ગયા હતા એ જોઇને એક સ્થૂળ દેહધારી વાનર બોલ્યો કે " આપણે જે નિન્દાવાદ ચલાવ્યો છે તેનાથી અપમાન પામી બૃહલ્લાંગૂલ ખોડમા જઇને મરી જશે ચાલો હવે આપણે કેળાં આરોગીએ '

* ખરાબમા ખરાબ જાતનુ મો કરવાની કળા

બાબુ

(મહાભારતમાંથી ભાષાંતર)

જનમેજય બોલ્યા:—હે મહર્ષે આપે કહ્યું હતું કે, કલિયુગમાં બાબુ નામનાં એક પ્રકારનાં મનુષ્યો પૃથ્વીપર આવિર્ભૂત થશે. તેઓ કયા પ્રકારનાં મનુષ્યો હશે અને પૃથ્વીપર જન્મ ધારણ કરીને શું શું કાર્ય કરશે તે સાંભળવા મને ઘણી ઉત્કંઠા થઇ છે. આપ અનુગ્રહ કરીને તેનું સવિસ્તર વર્ણન કરો.

વૈશમ્પાયન બોલ્યા:—હે નરશ્રેષ્ઠ ! હું તેજ વિચિત્રબુદ્ધિ, આહારનિદ્રાકુશળ, બાબુ લોકોની કથા કહું છું; આપ શ્રવણ કરો. હું તેજ ચશ્માલંકૃત, ઉદારચરિત્ર, બહુ-ભાષી, મિષ્ટાન્નપ્રિય બાબુ લોકોનું ચરિત્ર કીર્તન કરૂં છું; આપ શ્રવણ કરો. હે રાજન્ ! જેઓ વિચિત્ર વસ્ત્રધારી, વેત્રહસ્ત૧ અલંકૃતકેશ અને હોલબુટધારી હશે તેઓજ બાબુ જેઓ વાગ્યુદ્ધમાં અજેય, પરભાષાપારદર્શી, માતૃભાષાવિરોધી હશે તેઓજ બાબુ મહારાજ ! એવા અનેક મહાબુદ્ધિસંપન્ન બાબુઓ જન્મ લેશે કે, જેઓ માતૃભાષામાં વાતચીત કરવામાં અસમર્થ હશે. જેમની દશે ઇંદ્રિયો સ્વતંત્ર અને તેથીજ અપવિત્ર હશે. જેમની કેવળ રસનેન્દ્રિય પણ પરજાતિનું એઠું ખાવાથી પવિત્ર હશે; તેઓજ બાબુ. જેમનાં ચરણ માંસ–અસ્થિવિહીન શુષ્ક કાષ્ઠ સમાન હોવા છતાં, જેઓ પલાયનમાં વીર, હસ્ત દુર્બળ હોવા છતાં લેખિની + પકડવામાં અને વેતનગ્રહણમાં÷ સુપટુ *; ચર્મ કોમળ હોવા છતાં પણ સાગરપાર–નિર્મિત ખાસ પદાર્થોના પ્રહારમાં સહિષ્ણુ, સંક્ષેપમાં જેમની ઇંદ્રિયમાત્રની આ પ્રમાણે પ્રશંસા કરી શકાય તેઓજ બાબુ. જેઓ વિના ઉદ્દેશે સંચય કરશે, સંચયને માટે ઉપાર્જન કરશે, ઉપાર્જનને માટે વિદ્યાધ્યયન કરશે વિદ્યાધ્યયનને માટે પરીક્ષા–પ્રશ્ન-ની ચોરી કરશે તેઓજ બાબુ.

મહારાજ ! બાબુ શબ્દ માનાર્થે વપરાશે. જેઓ કલિયુગમાં ભારતવર્ષમાં રાજ્યા-ભિષિક્ત થઇને અગ્રેજ નામે પ્રસિદ્ધ થશે તેઓ 'બાબુ' શબ્દથી કારકુન અને વેપારી સમજશે. નિર્ધન લોકો બાબુ શબ્દ પોતાના કરતાં વધારે ધનવાન માણસો માટે વાપ-રશે. સેવક લોકો બાબુ શબ્દનો અર્થ શેઠ કરશે; પરંતુ એ સઘળાથી પણ જુદા કેવળ 'બાબુ–જીવન' ગાળવાની અભિલાષા ધરાવનાર કેટલાંક મનુષ્યો જન્મશે. હું કેવળ તેમનાંજ ગુણકીર્તન કરૂં છું. જેઓ વિપરીત અર્થ કરશે તેમનું આ મહા-ભારત–શ્રવણ નિષ્ફળ જશે, અને તેઓ ગોજન્મ ગ્રહણ કરીને બાબુ લોકોનું ભક્ષ્ય બનશે.

હે નરાધિપ ! બાબુલોક દ્વિતીય અગસ્ત્ય સમાન બનીને સમુદ્રરૂપી વારુણી (મદિરા)-નુ શોષણ કરશે, કાચનાં પાત્ર એ લોકોનાં જળપાત્ર બનશે, અગ્નિ એ લોકોનો

---

૧ હાથમાં લાકડી પકડનારા. + કલમ. ÷ પગાર લેવામાં * સુકુશળ.

આજ્ઞાધીન થશે. 'તમાકુ' અને 'ચીરુટ' નામનાં બે અભિનવ ખાંડવવનનો આશ્રય લઇને રાત્રિદિવસ એ લોકોના મુખમાંજ લાગી રહેશે. જે પ્રમાણે એમના મુખમાં તે પ્રમાણે જઠરમાં પણ અગ્નિ સદા પ્રજ્વલિત રહેશે; અને રાત્રિના તૃતીય પ્રહરપર્યંત એ લોકોના રથના બન્ને પ્રદીપોરૂપે બળ્યા કરશે. એમના સંગીત અને કાવ્યમાં પણ અગ્નિદેવ વિરાજમાન રહેશે, તે સ્થળે તે 'કામાગ્નિ' અને 'હૃદયાગ્નિ' નું રૂપ ધારણ કરશે; વારવિલાસિની (વેશ્યાઓ) ઓના મત પ્રમાણે એમના કપાળમાં (ભાગ્યમાં) પણ અગ્નિદેવ વિરાજમાન રહેશે. વાયુનુંજ એ લોકો ભક્ષણ કરશે. સભ્યતાને ખાતર તે કઠોર કાર્યનું નામ રાખશે. 'વાયુસેવન' ચન્દ્ર એમના ઘરમાં અને ઘરની બહાર સદા વિરાજમાન રહેશે—કદાચ ઘુંઘટમાં ઢંકાયલો પણ રહેશે. કોઇ (એટલે મોડે સુધી ભટકશે કે) પ્રથમ રાત્રિએ કૃષ્ણ પક્ષનો ચંદ્ર અને શેષ રાત્રિએ શુક્લ પક્ષનો ચંદ્ર જોશે. કોઇ એનાથી વિપરીત પણ કરશે સૂર્ય એમનાં દર્શન કરી શકશે નહિ. યમ* એમને ભૂલી જશે. કેવળ અશ્વિનીકુમારોનાં મંદિરનું નામ રહેશે "આસ્તાબલ"+

હે નરશ્રેષ્ઠ! જેઓ કાવ્યરસાદિથી વિમુખ, સંગીતપર એટલી પ્રીતિ ધરાવનાર કે દગ્ધ કોકિલનોજ આહાર કરી જનારા, અને જેમનું પાંડિત્ય કેવળ નિશાળ અને કૉલેજના ગ્રંથોમાંજ બંધાયલું હશે, તે છતાં જેઓ પોતાને અનન્તજ્ઞાની તરીકે ઓળખાવશે તેઓજ બાબુ. જેઓ કાવ્યમાં કાંઇ પણ સમજતા ન હશે છતાં કાવ્યપાઠમાં અને સમાલોચનામાં પ્રવૃત્ત થશે, જેઓ વારાંગનાઓના રાગડાનેજ સંગીત સમજશે; અને જેઓ પોતાને નિશ્ચય બુદ્ધિવાળાતરીકે ઓળખાવશે, તેઓજ બાબુ. જેઓ રૂપમાં કાર્તિકેયના કનિષ્ઠ ભ્રાતા, ગુણમાં નિર્ગુણ પદાર્થ જેવા, કર્મમાં જડભરત જેવા અને વાતોમાં સરસ્વતી સમાન હશે તેઓજ બાબુ; જેઓ ઉત્સવને માટે દુર્ગાપૂજન કરશે, ગૃહિણીની પ્રસન્નતા માટે લક્ષ્મીપૂજા કરશે, ઉપગૃહિણીની પ્રસન્નતા માટે સરસ્વતી (!) પૂજા કરશે અને બકરાના (માંસના) લોભથી ગંગાપૂજન૧ કરશે તેઓજ બાબુ જેમનું ગમન તરેહ તરેહનાં વાહનોમાં શયન હોટેલોમાં, પાન શરાબનું અને આહારમાંસથી ભ્રષ્ટ હશે તેઓજ બાબુ, જેઓ મહાદેવસમાન માદકપ્રિય, બ્રહ્મસમાન પ્રજોત્પાદનપરાયણ અને વિષ્ણુસમાન લીલાપટુ હશે તેઓજ બાબુ.

હે કુરુકુલભૂષણ! વિષ્ણુ સાથે એ બાબુ લોકોનું સાદૃશ્ય વધારે રહેશે. વિષ્ણુની પેઠે એમની પાસે લક્ષ્મી અને સરસ્વતી બન્નેજ રહેશે. વિષ્ણુની પેઠે એ લોકો પણ

* ૧—જમ ૨—સંયમ + ૧—સ્ટેબલ, તબેલો ૨—આસ્થા—બળ. ભાવાર્થ એવો છે કે, બાબુ લોકો યમ નિયમ વગેરે ભૂલી જશે, અને "આસ્થાબળ" શબ્દ પણ કેવળ તબેલાના પર્યાય તરીકેજ રહી જશે અર્થાત્ આસ્થાબળને પણ એ લોકો ભૂલીજ જશે.

૧ બંગાળા તરફ ગંગાપૂજનમાં બકરાનો વધ કરવાની અને તેનો પ્રસાદ લેવાની પ્રથા હશે.

અનંતશય્યાશાયી * થશે. વિષ્ણુની પેઠે એમના પણ દશ અવતાર થશે. જેમકે કારકુન, માસ્તર, સુધારક, ઑફિસ મૅનેજર, ડૉક્ટર, વકીલ, માજીસ્ટ્રેટ, જમીનદાર, ઍડિટર, અને નિષ્કર્મા.+ વિષ્ણુની પેઠે એ લોકો સઘળા અવતારોમાં અમિતબળ-પરાક્રમથી અસુરગણોનો વધ કરશે. કારકુન અવતારમાં દફતરરૂપી અસુરનો વધ, માસ્તર અવતારમા વિદ્યાર્થીનો વધ, સ્ટેશન માસ્તર અવતારમાં ટીકીટહીન મુસાફરનો વધ, સુધારક અવતારમાં મિષ્ટાન્નાભિલાષી પુરોહિતનો વધ, મૅનેજર અવતારમાં અંગ્રેજ વેપારીઓનો વધ,ડૉક્ટર અવતારમાં રોગીનો વધ, વકીલ અવતારમાં અસીલનો વધ, મૅજીસ્ટ્રેટ અવતારમાં ન્યાય માગનારનો વધ,જમીનદાર અવતારમાં રૈયતનો વધ, ઍડિટરાવતારમાં આબરૂદાર લોકોનો વધ,અને નિષ્કર્માવતારમાં તળાવનાં માછલાંનો વધ કરશે.×

મહારાજ ! પુનઃ શ્રવણ કરો. જેમનું વચન હૃદયમાં એક, કથનમાં દશ, લેખનમાં સો અને કલહમાં સહસ્ર થશે તેઓજ બાબુ. જેમનુ બળ હાથમાં એક ગણુ, મુખમાં દશગણું, પૃષ્ઠે શતગણું, અને કાર્યકાળે અદશ્ય થશે તેઓજ બાબુ. જેમની બુદ્ધિ બાલ્યકાળે પુસ્તકમાં, યૌવનકાળે બાટલીમાં અને ઘડપણમાં (નવી) ગૃહિણીના અચળમાં (ખોળામાં) હશે તેઓજ બાબુ. જેમનો ઇષ્ટ દેવતા અંગ્રેજ, ગુરુ બ્રાહ્મધર્મવેત્તા, વેદ અંગ્રેજી વર્તમાનપત્ર અને તીર્થ "નેશનલ થિએટર" હશે તેઓજ બાબુ જેઓ મિશનરી આગળ[1] ખ્રિસ્તિ,[1] કેશવચંદ્ર પાસે બ્રાહ્મ, પિતા પાસે હિન્દુ અને ભિક્ષુક બ્રાહ્મણ સમીપ નાસ્તિક હશે તેઓજ બાબુ[1] જેઓ પોતાને ઘેર જલપાન કરે, મિત્રોને ત્યાં મદ્યપાન કરે, વેશ્યાગૃહે ગાલિપ્રદાન શ્રવણ કરે અને ઉપરિ સાહેબને ત્યાં ધક્કામુક્કી સહન કરે તેઓજ બાબુ. જેમને સ્નાનસમયે તેલની સાથે ઘૃણા[1], આહાર સમયે પોતાની આંગળીઓ સાથે ઘૃણા, અને વાતચિત સમયે માતૃભાષા સાથે ઘૃણા હશે તેઓજ બાબુ. જેમનો યત્ન કેવળ વસ્ત્રપરિધાન કરવામાં, તત્પરતા કેવળ ઉમેદવારીમાં, ભક્તિ કેવળ ગૃહિણી અથવા ઉપગૃહિણીમા અને ક્રોધ કેવળ મદ્દગ્રંથો ઉપર હશે તેઓજ નિઃસંદેહ બાબુ.

હે નરનાથ ! મે હમણાં જેમની કથા કરી, તેમના મનમા એવી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થશે કે, "અમે તાંબૂલચર્વણ કરીને, ગાદી તકીઆનું અવલંબન કરીને [2] દ્વિભાષામિશ્રિત વાતો કરીને અને તમાકુસેવન કરીને ભારતવર્ષનો પુનરુદ્ધાર કરીશું."

જનમેજય કહેતા હવાઃ-"હે મુનિપુંગવ ! બાબુલોકોનો જય થાઓ ! આપ અન્ય પ્રસંગનો આરંભ કરો."

---

* ૧ શેષશાયી, ૨ અનેક સ્ત્રીઓ સાથે શયન કરનાર, +નિરુદ્યમી.

\+ બંગાળામાં ઉંચી જાતના હિંદુઓમાં પણ મચ્છી ખાવાનો રિવાજ ઘણો સામાન્ય છે, અને તેટલા માટે દરેક સારી સ્થિતિનો માણસ પોતપોતાના આંગણામાં નાનુંમોટું તળાવ-જેને તેઓ 'પુષ્કરણી' કહે છે-રાખે છે નિરુદ્યમી અવતારમાં બાબુ લોકોનું કામ તેમાંનાં માછલાં મારવાનું. ભા૦ ૬૦

૧. તિરસ્કાર. ૨ દેશગુજરાતી.

गर्दभ

હે ગર્દભ ! મે પ્રદાન કરેલા આ નવીન તૃણુમમલનુ ભક્ષણ કરો.

હું ગાય વાછરડાં વગેરેને પણ અગમ્ય એવાં સ્થળોમાંથી મહામહેનતે નવજલકણુથી સિંચિત સુગંધયુક્ત તૃણની કુંપળો એકત્ર કરી લાવ્યો છુ. આપ તેને સુંદર મુખમંડળમાં ગ્રહણ કરીને મોતીને પણ લજાવે એવા દાંતથી ચાવીને મારા પ્રતિ અનુગ્રહ કરો.

હે મહાભાગ ! આપની પૂજા કરવાની મને ઇચ્છા થઇ છે, કારણ કે આપ સર્વત્ર નજરે પડો છો; એટલા માટે હે વિશ્વવ્યાપિન્ ! મારી પૂજા ગ્રહણ કરો.

મને પૂજ્ય વ્યક્તિની શોધમાટે વિવિધ દેશોમાં અને વિવિધ સ્થળોમાં પરિભ્રમણ કરતાં જણાયું છે કે, આપ સર્વત્રજ વસેલા છો, અને સઘળાજ આપની પૂજા કરે છે; એટલા માટે હે લંબકર્ણ ! મારી પૂજા પણ સ્વીકારો.

હે ગર્દભ ! કોણ કહે છે કે, આપનુ પદ ક્ષુદ્ર છે ? દરેક સ્થળે હું આપને ઉચ્ચપદ ઉપરજ જોઇ શકું છું. તમે ભક્તમંડળીથી વીંટળાઇને ઉચ્ચાસનપર બેસી ઘાસની મોટી મોટી પૂળીઓ આરોગ્યા કરો છો. લોકો તમારી શ્રવણેન્દ્રિયની પ્રશંસા કરે છે.

તમેજ ન્યાયાસનપર વિરાજમાન થઇને આમતેમ મહાકર્ણદ્વયનું૧ સંચાલન કરો છો, તેમાંની ઉંડી ગુફાઓ જોઇને વકીલ નામના કવિઓ તેમાં નાનાવિધ કાવ્યરસ રેડી રહે છે, ત્યારે તમે શ્રવણતૃપ્તિના સુખથી વશીભૂત થઇને નિદ્રાધીન થઇ જાઓ છો.

હે બૃહન્મુણ્ડ૨ ત્યારે તેજ કાવ્યરસથી આર્દ્ર થઇને તમે દયાળુ બની અસીમ દયાના પ્રભાવથી રામાનું સર્વસ્વ કાળાને આપો છે, અને કાળાનું સર્વસ્વ ધનાને આપો છો; આપની દયાનો પાર નથી ૩

હે રજકગૃહભૂષણ ૪ ! કોઇ કોઇ વખતે મારા જોવામાં આવે છે, કે તમે પૂછડું છુપાવીને સરસ્વતી મંડપમાં કાષ્ઠાસનપર વિરાજમાન થઇને દેશી બાળકોને ગર્દભલોકની પ્રાપ્તિનો ઉપાય દર્શાવો છો. બાળકો ગર્દભલોકમાં પ્રવેશ કર્યા પછી "મેટ્રીકમાં પાસ થયો" "મેટ્રીકમાં પાસ થયો" એમ પોકારતાં મહા ગર્જન કરી મૂકે છે; જે સાંભળીને હું ભયભીત થઇ જાઉં છુ.

હે પ્રકાણ્ડોદર ૫ ! સંસ્કૃત પાઠશાળામાં કુશાસનપર વિરાજમાન થઇને, તૈલમિશ્રિત લલાટપ્રદેશમાં ચંદનની નદી તાણીને, હાથમાં દંડ ધારણ કરીને તમેજ શોભી રહો છો. તમે કરેલાં શાસ્ત્રનાં વ્યાખ્યાન સાંભળીને હું તમને અનેક વાર ધન્યવાદ

---

૧. બે લાંબા કાનોનું. ૨. મોટા માથાવાળા. ૩ ઉંધો ઇન્સાફ આપનાર કેટલાક ન્યાયાધીશો ઉપર આ ટકોર છે. ૪ ધોબીના ઘરનું ભૂષણ ૫ મોટા ઉદરવાળા.

આપુ છુ, એટલા માટે હે મહાપશો ! મે પ્રદાન કરેલા કોમળ તૃણાકુરો ભક્ષણુ કરો

લક્ષ્મીની કૃપા તમાગ ઉપર છે–તમે ન હોત તો બીજા કોઇના ઉપર પણ કમળાની કૃપા થાત નહિ તમારી પાસેથી તે કદી પણ ખસતીજ નથી પરન્તુ તમે તેનો બુદ્ધિમળથી સર્વદાજ ત્યાગ કરતા રહો છો અને તેથીજ લક્ષ્મીપર ચચલતાનુ કલક લાગેલુ છે, એટલા માટે હે સુપુચ્છ ! તૃણભક્ષણ કરો

તમેજ ગાયક છો પડ્જ, ઋષભ, ગાન્ધાર ઇત્યાદિ સપ્તસુર આપને કઠસ્થ છે. બીજા લોકો લાબા વખતસુધી તમારૂ અનુકરણ કરીને, ધોળી દાઢી થતા છતા પણ અનેક પ્રકારે ઉધરસ ખાવાનો અભ્યાસ કરીને તમારા જેવો સ્વર પ્રાપ્ત કરે છે હે ભૈરવકઠ ! ઘાસ ખાઓ

* * * * * * *

* * * * * * *

તમે વિવિધરૂપે વિવિધ દેશોને પ્રકાશિત કરીને યુગ યુગમા પ્રતિષ્ઠિત થયા છો. હમણા તપશ્ચર્યાબળે, બ્રહ્માના વરદાનથી તમે આ દેશમા ગ્રથાવલોકનકારરૂપે અવતીર્ણ થયા છો

હે લોમશાવતાર ! [1] મે આણેના નવીન કોમળ તૃણાંકુરો ભક્ષણ કરો તેથી હુ પરમ આનદ પામીશ

હે મહાપૃષ્ઠ ! તમે કયારેક રાજ્યભાર વહન કરો છો, કયારેક પુસ્તકભાર વહો છો કયારેક ધોબીની ગાંસડી વહો છો હે લોમશ ! કયો ભાર સૌથી અધિક છે તે જણાવવા કૃપા કરો

તમે કયારેક ખડ ખાઓ છો, કયારેક કૂણા ખાઓ છો, કયારેક ગ્રથકારનુ મગજ ખાઓ છો હે લોમશ ! એમાથી કયો પદાર્થ સુભક્ષ્ય છે, તે આ બાળકને બતાવો

હે સુન્દર ! તમારૂ રૂપ જોઇને હુ મોહિત થયો છુ તમે જ્યારે વૃક્ષતળે ઉભા રહીને નવવર્ષા–જળથી છટાઓ છો, બે મહા કર્ણ ઉચા કરી સુખચક્ષુ વિનીત રાખી, ચક્ષુદ્વય ક્ષણમા ઉઘાડતા, ક્ષણમા બધ કરતા ભિન્જાતા ઉભા રહો છો. તમારા પૃષ્ઠ ઉપરથી, મસ્તક ઉપરથી અને સ્કન્ધ ઉપરથી વસુધારા વહી રહે છે ત્યારે તમે મને ઘણા સુન્દર લાગો છો હે જનમનમોહન ! કઇક ઘાસ તો આરોગો

વિધાતાએ તમને તેજ આપી નથી એટલા માટે તમે શાન્ત છો વેગ આપ્યો નથી એટલા માટે સુધીર છો બુદ્ધિ આપી નથી, એટલા માટે વિદ્વાન છો, અને બોજો ન વહો તો ખાવા પામતા નથી, એટલા માટે તમે પરોપકારી છો હુ આપના યશોગાન કરૂ છુ આપ ઘાસ આરોગો મને સુખી કરો

---

૧ કેશસમહ–અવતાર

वसन्त अने विरह

પ્રમીલા.—સખિ ! ઋતુરાજ વસન્તનો આજે પૃથ્વીપર ઉદય થયો છે. આવ, આપણે વસન્ત-વર્ણન કરીએ. ખાસ કરીને આપણે બન્ને વિરહિણી છીએ; પ્રાચીન કાળની વિરહિણી સ્ત્રીઓ ચિરકાળથી વસન્ત-વર્ણન કરતી આવી છે; ચાલો આપણે પણ તેમજ કરીએ.

સરલાઃ—બેન ! ઠીક કહે છે. આપણે કન્યાશાળામાં લખતાં વાંચતાં શીખીને કેવળ કુટણાં કુટી કુટીનેજ મરી જઇએ છીએ. ચાલો, આજે કાવ્યસમાલોચના કરીએ.

પ્રમીલાઃ—બેન ! ત્યારે આરંભ કરો. સખિ ! ઋતુરાજ વસન્તનો સમાગમ થયો છે. જો, પૃથ્વીએ કેવો અનિર્વચનીય ભાવ ધારણ કર્યો છે. જો, આમ્રલતા કેવી નવમુકુલિત થઇ રહી છે—

સરલા;—વૃક્ષે વૃક્ષે ફૂળ-પુષ્પ ફુટી રહ્યાં છે.

પ્રમીલા.—મલયસમીર મંદ મંદ વહી રહ્યો છે.

સરલાઃ—તેનાવડે ઉડતી ધૂળમાંની રજકણથી દાંતમાં કચ કચ આવે છે.

પ્રમીલાઃ—આઘી મર, છોકરી ! આ શું ? સાંભળ, ભ્રમરગણ પુષ્પો ઉપર ગણ ગણ કરે છે.

સરલાઃ—માખીઓ ભાત ઉપર ભણ ભણ કરે છે.

પ્રમીલાઃ—વૃક્ષો ઉપર કોયલો પંચમ સ્વરથી કુહૂકુહૂ કરે છે.

સરલાઃ—ના બેન, તારી સાથે વસન્ત-વર્ણન નહિ થાય. હું મધુરિકાને બોલાવું છું. આવ બેન, મધુરિકા ! આપણે વસન્ત-વર્ણન કરીએ.

(મધુરિકાનું આગમન)

મધુરિકાઃ—હું તો બહેન ! તમારી પેઠે ઝાઝું ભણેલી ગણેલી નથી; કેવળ થોડું-ઘણું જાણું છું. હું એ બધામાં સમજી શકીશ નહિ-તમારે મને વચમાં વચમાં સમજાવતાં રહેવું પડશે.

પ્રમીલાઃ—બહુ સારૂં. જો બેન ! વસન્ત કેવો અપૂર્વ સમય છે ! સખી! આમ્રલતા કેવી નવમુકુલિત—

મધુરિકાઃ—બેન ! મારા જોવામાં તો આંબાનું ઝાડજ આવ્યું છે. આંબાની લતા કેવી હોય ?

પ્રમીલાઃ—આંબાની લતા સાંભળી છે ખરી; પરન્તુ કોઇ દિવસ નજરે જોઇ નથી. જોઇ હોય કે ન હોય, પરન્તુ આમ્રલતા સિવાય આમ્રવૃક્ષ કદી પણ વાંચવામાં આવ્યું નથી. એટલા માટે આમ્રલતાજ કહેવી જોઇએ, આમ્રવૃક્ષ કહી શકાય નહિ.

મધુરિકા.—ઠીક, બોલ ત્યારે.

પ્રમીલા.—આમ્રલતિકા નવમુકુલિત થઈને-

મધુરિકાઃ—અલિ ! હમણા તો કહેતી હતી આમ્રલતા–હવે વળી લતિકા કેવી રીતે થઇ ગઈ ?

પ્રમીલાઃ—એમાં તે કરતાં પણ કંઇક વધારે માધુર્ય આવ્યું છે. આમ્રલતિકા નવ-મુકુલિત થઈને ચારે દિશામાં સુગંધ પ્રસારી રહી છે.

સરલાઃ—બેન ! વસન્ત ઋતુમાં તો આંબાનો મોર જવી જઇને મરવા બેસી જાય છે.

મધુરિકાઃ—તેથી શું થયું ? જો તો ખરી; હવે કેવી મિઠાશ આવે છે !

પ્રમીલાઃ—તેના ઉપર ભ્રમરગણ મધુલોભથી ઉન્મત્ત બનીને ઝંકાર કરી રહ્યા છે, જે સાંભળીને આપણા પ્રાણ નીકળી રહ્યા છે.

મધુરિકાઃ—આહા ! સખિ ! યથાર્થ કહ્યું; પણ અલિ ! ભ્રમર કોને કહે છે ?

પ્રમીલાઃ—મર ગાંડી–એટલુએ જાણતી નથી ? ભ્રમર એટલે ષટ્પદ.

મધુરિકાઃ—વળી ષટ્પદ તે શું ?

પ્રમીલાઃ—ષટ્પદ એટલે ભમરો.

મધુરિકાઃ—વારૂ બેન ! ભમરો આંબાનો મોર જોઇને ગાંડો શામાટે બની જાય છે ? ભમરાનું ગાંડપણુ વળી કેવું હોય ? આ શું આમ તેમ બકે છે ?

પ્રમીલાઃ—કોણે કહ્યું કે ભ્રમર ગાંડો બની જાય છે ?

મધુરિકાઃ—વાહ રે ! હમણાંજ તે કહ્યું ને. " ઉન્મત્ત થઇને ઝંકાર કરે છે. "

પ્રમીલાઃ—કયી રાંડ હવે તારી સાથે વસન્ત-વર્ણન કરે ?

મધુરિકાઃ—બેન ! ક્રોધ શામાટે કરે છે ? તું વધારે ભણેલી ગણેલી છે અને હુ થોડું શીખી છું; એટલે મને સમજાવતી રહે તોજ બને તો. બધીજ શું તારા જેવી રસિક હોય છે ?

પ્રમીલાઃ—(અભિમાન સાથે) ઠીક, ત્યારે સાંભળ ભ્રમરગણ મધુલોભથી ઉન્મત્ત બનીને ઝંકાર કરી રહ્યા છે. તેમના ગુણુ ગુણુ રવથી આપણો જીવ જાય છે.

મધુરિકાઃ—અલિ ! ભમરા "ગુણ ગુણ" કરે છે કે "ભોં ભોં" ?

પ્રમીલાઃ—કવિઓ કહે છે, " ગુણ ગુણ."

મધુરિકાઃ—ત્યારે તો " ગુણ ગુણ " જ કબૂલ; પણ તેથી આપણો જીવ શા-માટે જાય છે ? ભમરાના ડખવાથી તો પીડા થાય એ જાણું છું; પરન્તુ તેના બોલ-વાથી પણ શું મરવું પડશે ?

પ્રમીલાઃ—આજ સુધીની સઘળી વિરહિણીઓ " ગુણ ગુણ " રવથી મરતી આવી છે, તો તું કયી મોટી નહિ મરનારી ?

સરલાઃ—ઠીક બેન ! શાસ્ત્રમાં જો લખ્યું હશે તો મરીશ; પરન્તુ પૂછું છું કે શું કેવળ ભમરાના શબ્દથીજ મરવું પડશે કે મધમાખીનો ગણગણાટ સાંભળી ચિતામાં પણ સૂવું પડશે ?

પ્રમીલા:—કવિઓએ કેવળ ભ્રમર-રવથીજ મરવાનું કહ્યું છે.

સરલા:—એ તો કવિઓનો મોટા અત્યાચાર કહેવાય. કેમ, માખીના ગણગણાટે શો અપરાધ કર્યો છે ?

પ્રમીલા:—તારે મરવું હોય તો મરજે-હમણાં સાંભળ.

સરલા:—બોલો.

પ્રમીલા:—કોકિલાઓ વૃક્ષપર બેસીને પંચમ સ્વરથી ગાન કરી રહી છે.

મધુરિકા:—પંચમ સ્વર કેવો, બેન !

પ્રમીલા:—કોકિલના સ્વર જેવો.

મધુરિકા:—અને કોકિલનો સ્વર કેવો ?

પ્રમીલા:—પંચમ સ્વર જેવો.

મધુરિકા:—સમજી ગઇ. આગળ ચલાવ.

પ્રમીલા:—કોકિલ વૃક્ષપર બેસીને પચમ સ્વરથી ગાન કરે છે તેનાથી વિરહિણીનું અંગ જર્જરિત થઈ ઉઠે છે.

સરલા:—કૂકડાના પંચમ સ્વરથી અંગ કેવું થાય છે ?

પ્રમીલા:—મોત, બીજું શું ? કૂકડાનો વળી પંચમ સ્વર કેવો ?

સરલા:—મારું અંગ તો તેનાથીજ જર્જરિત થઇ ઉઠે છે. મરધો બોલતાંજ મનમાં થઇ આવે છે કે, તેમના ઘેર આવતાંજ મારે એ સર્વનાશી પક્ષીને નસાડી મૂકવું પડશે.

પ્રમીલા:—ને પછી મલયસમીર. મૃદુ મૃદુ મલયસમીરથી વિરહિણી કંપી ઉઠે છે.

મધુરિકા:—ઠંડીથી ! •

પ્રમીલા:—ના, વિરહથી. મલયસમીર બીજાંઓને માટે શીતળ હોય છે, પરન્તુ આપણે માટે તો અગ્નિતુલ્ય છે.

સરલા:—બેન ! એતો બધાંને માટેજ છે. આ ચૈત્ર માસની બપોરની બળતી હવા, આગ કરતાં ઓછી કોને લાગે ?

પ્રમીલા:—અરે, હું તે હવાની વાત નથી કહેતી.

મધુરિકા:—બેન ! તું ઉત્તરી વાયુવિષે બોલે છે. ઉત્તર તરફનો પવન એટલો ટાઢો હોય છે કે તેટલો મલય વાયુ પણ હોતો નથી.

પ્રમીલા:—વસન્તના અનિલસ્પર્શથી અંગ રોમાંચિત થઇ ઉઠે છે.

સરલા:—અંગપર કપડાં ન હોય તો ઉત્તરીય વાયુથી પણ શરીર ફકડી જાય છે.

પ્રમીલા:—મર છોકરી, વસંત ઋતુમાં શું ઉત્તરીય વાયુ વાય છે કે હું વસન્ત વર્ણનમાં તેની વાત કરી શકું !

સરલા:—હમણાં ઉત્તર તરફનોજ વાયુ વાય છે. જો આજકાલ જેટલી આંધી આવે છે તે બધી ઉત્તર તરફનીજ હોય છે. મને લાગે છે કે વસન્ત વર્ણનમાં ઉત્તરીય

વાયુનોજ ઉલ્લેખ કરવો ઉચિત છે. ચાલો, આપણે "કાવ્યદર્શન" માં લખી મોકલીએ કે ભવિષ્યમાં કવિઓ મલય વાયુનો ત્યાગ કરીને ઉત્તરની આંધીનું જ વર્ણન કરે.

પ્રમીલા:—તેમ થશે તો પછી વિરહિણીઓનું સાધન શું થશે ? તેઓ કોને લક્ષને રડશે ?

મધુરિકા:—સખિ ! ત્યારે રહેવા દે. હમણાં વસન્ત-વર્ણન-ઉહુ: ઉહુ: સખી ! મરી મરી ! ગઇ રે ! ગઇ રે !

(ભૂમિપતન થવું અને નયન બંધ કરવાં)

પ્રમીલા:—કેમ, કેમ, બેન ! શું થયું છે ? એકદમ આમ કેમ થઈ ગઇ ?

મધુરિકા:—(આંખો મીંચીને) અરે, સાંભળ્યું નહિ ? આંબળા વૃક્ષ ઉપર કોયલ ટહુકી રહી છે.

પ્રમીલા:—સખિ ! ધીરજ ધર, ધીરજ ધર-તારા પ્રાણેશ્વર જલદીજ આવી પહોંચશે. બેન ! મને પણ એવીજ પીડા થાય છે. નાથનાં દર્શનવિના જીવવું મુશ્કેલ થઇ પડયુ છે. (આંખો બંધ કરીને) મહોલ્લાનાં સઘળાં તળાવોનું પાણી જો ન સુકાઈ ગયું હોત તો આટલા દિવસોમાં હું ડુબી મરી હોત. હે હૃદય-વલ્લભ જીવિતેશ્વર ! હે રમણીજનમનમોહન ! હે નિશાશેષે-મેષો-મુખકમલકોરકોપમોત્તેજિતહૃદયસૂર્ય[1] ! હે અતુલ જલદ-તલન્યસ્તરત્ન-રાજિવનમહામૂલ્ય પુરુષરત્ન ! હે કામિનીકંઠવિલંબિત-રત્નહારાધિક-પ્રાણાધિક ! હવે પ્રાણ ટકતા નથી. હું અબલા, સરલા, ચંચલા, વિકલા, દીના, હીના, ક્ષીણા પીના, નવીના, થીહીના થઇ છું-હવે પ્રાણ ટકતા નથી. હવે કેટલા દિવસ તમારી વાટલડી નિહાળું ? જે પ્રમાણે સરોવરમાં સરોજિની સૂર્યની આશા રાખે છે, જે પ્રમાણે કુમુદિની ચંદ્રની આશા રાખી રહે છે, અને જે પ્રમાણે ચાતક મેઘજળની આશા રાખીને બેસે છે-તેજ પ્રમાણે હું તમારી આશા રાખીને બેઠી છું.

મધુરિકા ! (રડતી રડતી) જે પ્રમાણે ગોવાળ ખોવાયથી ગાયની વાટ આતુરતાથી જોતો રહે છે, જે પ્રમાણે બાળક કંદોઇની દુકાનપરથી માણસ આઘું પાછું થઇ જવાની આશા રાખીને ઉભું રહે છે, જે પ્રમાણે અશ્વ ઘાસ લાવનાર નોકરની આશા રાખી રહે છે, હે પ્રાણાધાર ! હું તેજ પ્રમાણે તમારી આશા રાખી રહી છું. જે પ્રમાણે બિલાડી માછલી ધોવા ગયલી દાસીની પાછળ પાછળ ગમન કરે છે; તેજ પ્રમાણે તમારી પાછળ પાછળ મારું મન ગયું છે. જે પ્રમાણે ઉચ્છિષ્ટ અવશેષ ફેંકવા જનારની પાછળ પાછળ ભૂખ્યો કૂતરો જાય છે, તેજ પ્રમાણે મારું પરવશ થયલું ચિત્ત તમારી પાછળ ગયું છે. જે પ્રમાણે ઘાંચીની ઘાણીના થડીઆ આસપાસ કદાવર બળદીઓ ઘૂમતો રહે છે; તેજ પ્રમાણે આશા નામનો મારો કદાવર બળદીઓ તમારા પ્રણયરૂપી ઘાણીના થડની આસપાસ ફરી રહ્યો છે. જે પ્રમાણે

૧. રાત્રિ પૂરી થતાં મારા મુખને ઉંચા કરેલા મુખકમળની કળીની ઉપમા આપીને ઉત્તેજિત કર્યું છે એવું જે મારું હૃદય તેના સ્વામી.

પેણીમાંના ઉકળતા તેલમાં પત્તરવેલીયાં તળાય છે; તેમ વિરહરૂપ પેણીમાંના વમત-રૂપી તમ તેલમાં મારૂં હૃદય રાતદિવસ તળાઇ રહ્યું છે, જેમ વસંતઋતુના તાપથી જમીનમાં ચીરા પડી જાય છે. તેમ તમારા વિરહરૂપી તાપથી મારા હૃદયમાં ચીરા, પડી જાય છે. જે પ્રમાણે એક હળને બે બળદ જોડીને ખેડુત ક્ષેત્રને ક્ષતવિક્ષત કરે છે, + તેજ પ્રમાણે એક પ્રેમરૂપી હળને વિરહ અને વારાંગનાની ભક્તિરૂપ બે બળદ જોડીને મારા સ્વામીરૂપી કૃષક મારા હૃદયરૂપી ક્ષેત્રને ક્ષતવિક્ષત કરે છે. ૨ વધારે વાત શી કહું ? વિરહ-જ્વાળાથી દાળમાં મીઠું, પાનમાં ચૂનો, ચટણીમાં ઝમઝમાટ અને ખીરમાં મીઠાશ જણાતી નથી. સખિ ! વિરહદુઃખ જે દિવસે યાદ આવે છે તે દિવસે હું ત્રણ કરતાં વધારે વેળા જમી શકતી નથી, મારી દૂધની વાડકી એમની એમ પડી રહે છે, (આંખો બંધ કરીને) સખિ ! તારૂં વસન્ત-વર્ણન સમાપ્ત કર, દુઃખની વાત વધારે શી કરવી ?

પ્રમીલા—મારૂં વસન્ત-વર્ણન સમાપ્ત થઇ ગયું છે. ભ્રમર, કોકિલ, મલય-સમીર અને વિરહ એ ચારેની વાત કહી ચૂકી, હવે બાકી શું રહ્યું ?

સરલા—દોરી અને લોટી !

सुवर्णगोलक

કૈલાસ શિખરપર નવમુકુલશોભિત દેવદારુ નીચે વ્યાઘ્રચર્મ ઉપર બેસીને શિવ-પાર્વતી ચોપાટ ખેલતાં હતાં. એક સુવર્ણગોલક (સોનાનો ગોળો) શરતમાં મૂકાયો હતો. મહાદેવની રમવાની પદ્ધતિમાં દોષ એ હતો કે તેઓ દાવપેચ જાણતા ન હતા જો તેવી આવડ હોત તો સમુદ્રમંથનકાળે વિષપાન કરવાનું તેમને ભાગ આવત નહિ ગૌરી દાવપેચમાં કુશળ હતાં, તેનું પ્રમાણ એ કે જગતમાં તેમની ત્રણ દિવસ સુધી પૂજા થાય છે.* રમવામાં તેવાં હો કે ન હો, પરંતુ આંસુ ઢાળવામાં તો તેઓ અદ્વિતીયજ હતાં, કારણ કે તેઓજ આદ્યશક્તિ છે. મહાદેવનો દાવ સારો પડતો ત્યારે રડી રડીને આંસુ વહેવડાવતાં. જો પોતાનો દાવ પડતો તો "પાચ બે સાત" કહેતાં એટલે પોબાર દાવ નાખીને મહાદેવના તરફ ત્રણે નેત્રોથી કટાક્ષ કરતાં. જે કટાક્ષથી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય થઈ જતાં, તેના પ્રભાવથી મહાદેવ પાસા જોતા છતાં દેખી શકતા નહિ. કહેવાની જરૂર નથી કે આવી રીતથી આખરે દેવાધિદેવની હારજ થઇ. સંસારમાં એમજ બનતું આવ્યું છે.

હાર થતાં મહાદેવજીએ પોતે બનાવેલો સુવર્ણગોલક પાર્વતીજીને આપ્યો. ઉમાએ તેને લઇને પૃથ્વીપર ફેંકી દીધો. તે જોઇને શીવજીએ ભ્રકુટી ચઢાવીને કહ્યું "મારો

+ખેડે છે. ૨. વિદીર્ણ કરે છે. * બંગાળામાં ત્રણ દિવસ સુધી ગૌરીપૂજનની પ્રથા છે.

આપેલો-ગોળો શામાટે નાખી- દીધો ?"

ઉમાએ જવાબ આપ્યો:—", પ્રભો ! આપનો ગોલક અવશ્ય કોઇ અપૂર્વ શક્તિશાળી અને મંગળપ્રદ હશે. મનુષ્યોના હિતને માટે મેં તેને પૃથ્વીપર ફેંક્યો છે."

ગિરીશ બોલ્યા—"ભદ્રે ! પ્રજાપતિ, વિષ્ણુ અને હું એ ત્રણે મળીને જે નિયમો બાંધીને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરીએ છીએ તેનાથી ઉલટી રીતે કદિ પણ કલ્યાણ થઇ શકતું નથી. જે મંગળ થવાનું હોય તે એ સઘળા નિયમોના બળ ઉપર-જ આધાર રાખે છે. સુવર્ણગોલક કંઇ પણ કરી શકે એમ નથી. જો કદાચ એમાં કોઇ મંગળપ્રદ ગુણ હોય તો નિયમભંગના દોષથી લોકોનું અનિષ્ટ પણ થાય. હવે તમારા આગ્રહથી એને ખાસ ગુણવાળો બનાવું છું; માટે તમે બેઠાં બેઠાં તે કેવું કાર્ય કરે છે તે જુઓ."

કાલીકાન્ત બસુ મોટા ગૃહસ્થ છે. ઉમ્મર વર્ષ ૩૫ ની; અને દેખાવમાં સુંદર છે. કેટલાંક વર્ષ થયાં બીજી વાર લગ્ન કર્યું છે. તેમનાં પત્ની કામસુંદરીની ઉમ્મર ૧૮ વર્ષની છે. હમણાં તે પિયરમાં હતાં. કાલીકાન્ત બાબુ સ્ત્રીને મળવાને સાસરે જવા નીકળ્યા છે. સસરો ઘણો શ્રીમંત હતો અને ગંગાકિનારાના એક ગામમાં તેનો વાસ હતો. કાલીકાન્ત ઘાટ ઉપર નૌકાને લાંગરીને પગપાળા ચાલવા માંડ્યા. સાથે માથા ઉપર પેટી લઇને રામો ચાકર પણ હતો. માર્ગમાં કાલીકાન્ત બાબુએ એક સુવર્ણ-ગોલક પડેલો જોયો. વિસ્મિત થઇને તેમણે તે ઉઠાવી લીધો, અને જોયું તો તે ખરે ખર સુવર્ણજ જણાયું. પ્રસન્ન થઇને તેણે રામા ચાકરને ઉંચકવા આપ્યો અને કહ્યું "ખરેખર સોનાનોજ જણાય છે. કોઇનો પડી ગયો હશે. જો કોઇ શોધ કરતો આવશે તો કાઢી આપીશું, નહિ તો ઘેર લઇ જઈશું. હમણાં રાખ."

રામાએ ગોલકને વસ્ત્રમાં છુપાવીને રાખવાના વિચારથી રસ્તામાં પેટી ઉતારી પછી કાલીકાન્ત બાબુના હાથમાંથી ગોલક લઇને કેપડામાં સંતાડ્યો.

પરંતુ હવે રામાએ પેટી પોતાને માથે ઉંચકી નહિ. કાલીકાન્ત બાબુએ તે ઉઠાવી લીધી અને પોતાના માથાપર મૂકી. રામો આગળ ચાલવા માંડ્યો, બાબુ પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. એટલામાં રામો બોલ્યો, "અરે રામા !"

બાબુએ જવાબ આપ્યો: "જી."

રામાએ કહ્યું: "તું ઘણો બેઅદબ છે. જો એવી બેઅદબી મારા સાસરામાં કરતો નહિ. તેઓ મોટા માણસ છે."

બાબુ બોલ્યા: "જી એમ તે કંઇ થાય ? આપ માલિક છો આપની પાસે તે બેઅદબી કરી શકાય ?"

કૈલાસમાં ગૌરી બોલ્યાં:–"પ્રભો ! હું તો કંઇ પણ સમજી શકતી નથી. શું આ આપના સુવર્ણગોલકનોજ પ્રભાવ છે ?"

મહાદેવ બોલ્યા:–"ગોલકમાં ચિત્તવિનિમયનો ગુણ છે. જો હું નંદીના હાથમાં

આ ગોલક મૂકું તો તે પોતાને મહાદેવ અને મને નંદી સમજશે. તેમજ હું પણ મને નંદી અને નંદીને મહાદેવ ગણવા લાગું. રામો સમજે છે કે હું કાલીકાન્ત બસુ છું અને કાલીકાન્ત તે રામો ચાકર છે. કાલીકાન્ત સમજે છે કે હું રામો ચાકર છું અને રામો ચાકર તે કાલીકાન્ત બાબુ છે."

કાલીકાન્ત બાબુ જ્યારે સાસરે પહોંચ્યા ત્યારે તેમના સસરા અંતઃપુરમાં હતા, પરંતુ બહાર મોટો ધાંધાટ મચી ગયો. દરવાન રામદીન પાડેએ કહ્યું " અરે એ રામા તારાથી અહીં ન બેસાય, તું મારી પાસે આવ."

આ સાંભળતાંજ રામો ગરમ થઈ જઈ આંખો રાતીચોળ કરીને બોલ્યો, "જા, જા બચ્ચા ભરવાડ, તું તારૂં કામ કર."

દરવાને પેઠી ઉતરાવી કાલીકાન્ત બોલ્યા; " દરવાનજી! બાબુનું અપમાન કરશો નહિ, નહિ તો એઓ ગુસ્સે થઈને ચાલ્યા જશે."

દરવાન જમાઇ બાબુને ઓળખતો હતો, પણ ચાકરને ઓળખતો ન હતો; તેથી કાલીકાન્તને મોંઢેથી આવી વાત સાંભળીને તેણે મનમાં વિચાર્યું કે, જ્યારે જમાઇરાજ પોતે એને બાબુ કહે છે, ત્યારે એઓ કોઈ ગુપ્ત વેશમાં રહેતા મોટા માણસ હોવા જોઇએ. એટલે દ્વારપાળે ભક્તિભાવથી રામાને બે હાથ જોડીને પ્રણામ કર્યા અને કહ્યું, "સેવકની કસુર માફ કરશો" રામાએ કહ્યું; "ઠીક છે. તમાકુ લાવી આપ"

ઉદ્ધવ સસરાના ઘરનો ઘણો જૂનો નોકર હતો, તે હુક્કો ભરી લાવ્યો. રામો તકીએ પડીને હુક્કો ગગડાવવા લાગ્યો. કાલીકાન્ત નોકરોને રહેવાની ઓરડીમાં જઇને ચલમ પીવા મંડ્યો. ઉદ્ધવ વિસ્મિત થઇને બોલ્યો, "બાપુ! આ શું કહેવાય?"

કાલીકાન્ત બોલ્યા; "શું એમની સમક્ષ મારાથી તમાકુ પી શકાય?"

ઉદ્ધવે અંતઃપુરમાં જઇને માલિકને ખબર આપી કે; "જમાઈ બાબુ આવ્યા છે, તેમની સાથે એક ગુપ્ત વેશધારી મોટા માણસ પધાર્યા છે. જમાઇ બાબુ તેમની એટલી આમન્યા રાખે છે કે, તેમની સમક્ષ તમાકુ પણ પીતા નથી!"

શેઠ નીલરત્ન બાબુ તરતજ બહારના ભાગમાં આવ્યા. કાલીકાન્ત તેમને જોઇને દૂરથીજ સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને ખસી ગયા. રામાએ આવીને નીલરત્નની ચરણરજ લીધી અને બેઠી પડ્યો. નીલરત્ને વિચાર્યું; "સાથેના માણસ ઘણાજ સભ્ય જણાય છે, પરન્તુ જમાઇની દશા કંઇક જૂદીજ લાગે છે."

નીલરત્ન બાબુ રામાને ક્ષેમકુશળ પૂછીને બેઠા; પરન્તુ વાતચિત સાંભળીને કંઇ પણ સમજી શક્યા નહિ. આ તરફ અંત પુરમાં નાસ્તા પાણીની વ્યવસ્થા થઇ, એટલે દાસી કાલીકાન્તને બોલાવવા આવી.

કાલીકાન્ત બોલ્યા: "અરરર! મારાથી શું બાબુજીના પહેલાં નાસ્તો થઈ શકે ખરો? પ્રથમ બાબુજીને કરાવો, તે પછી મારી વાત. મારૂં! હું તો આપ સેવકનુંજ ખાઉં છું ને?"

"માંજી" નું સંબોધન સાંભળીને દાસીએ મનમાં વિચાર્યું કે; "જમાઇજીએ અને સાસુ બાસુ ધારી લાગે છે–નહિ કેમ ધારે? હું સારાં માબાપની દીકરી, મને કોણુ હલકા લોકની છોકરી ધારે? એમણે તો જાત જાતનાં માણસો જોયાં છે, એટલે માણસને સારી પેઠે ઓળખી શકે છે; પરંતુ આજ ઘરનાં માણસો ઓળખી શકયાં નથી." આથી હલકી વા જેવી ચાકરડી જમાઇરાજ ઉપર અત્યંત પ્રસન્ન થઇને અંતઃપુરમાં જઇને બોલી; "જમાઇરાજના વિચાર તો યોગ્યજ છે. સાથેના માણસ જ્યાંસુધી નાસ્તો પાણી કરે નહિ ત્યાંસુધી પોતે કેવી રીતે લઇ શકે! માટે પ્રથમ તેમને નાસ્તો આપો એટલે પછી જમાઇ લેશે."

ગૃહિણીએ વિચાર કર્યો, એઓ તો બહારના માણસ છે. એમને ઘરના અંદરના ભાગમાં લાવીને નાસ્તો કરાવી શકાય નહિ, તેમ જમાઇને બહારના ભાગમાં પણ આપી શકાય નહિ; એટલા માટે એમને માટે બહાર અને જમાઇને માટે અંદર બંદોબસ્ત કરેલો. ગૃહિણીએ આ પ્રમાણેની ગોઠવણુ કરી. રામો નાસ્તાપાણીનો બંદોબસ્ત બહાર થયેલો જોઇને ઘણો ગુસ્સે થયો અને વિચારવા લાગ્યો; "આ કેવી વિચિત્રતા!"

આ તરફ દાસી કાલીકાન્તને અંતઃપુરમાં બોલાવી લાવી. ઘરમાં ખાવાનો બંદોબસ્ત થયો છે છતાં કાલીકાન્ત ચોકમાંજ ઉભા રહીને બોલ્યા; "મને વળી ઘરની અંદર શામાટે? મને તો આજ સ્થળે થોડા ચણા અને ગોળ આપો, એટલે ખાઇને પાણી પી લઉં." આ સાંભળીને તેમની સાળીઓ કહેવા લાગી; "જોયું કે, આ વખતે તો બસ મહાશય જાત જાતની રસિકતા શીખી આવ્યા જણાય છે." કાલીકાન્ત ગભરાઇને બોલી ઉઠયા; "જી, મારી મશ્કરી શામાટે કરો છો? શું હું આપને મશ્કરી કરવા યોગ્ય છું?" એટલે એક પ્રૌઢા સ્ત્રી બોલી; "અમારી મશ્કરીને યોગ્ય શેના?–જેની મશ્કરીને લાયક છો તેની પાસે ચાલો." એમ કહીને કાલીકાન્તનો હાથ પકડીને સડસડાટ કરતી ઘસડીને ઘરના અંદરના ભાગમાં લઈ ગઇ.

તે સ્થળે કાલીકાન્તની પત્ની કામસુંદરી ઉભી હતી. કાલીકાન્તે તેને જોતાંજ પ્રભુપત્ની તરીકે સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. આ જોઇને કામસુંદરી ચંદ્રવદન મલકાવીને મધુરતાથી બોલી; "અરે! શો આ રંગ? આ વખતે વળી કયો પાઠ શીખી આવ્યા છો?" આ સાંભળી કાલીકાન્ત વ્યાકુળ થઇને કહેવા લાગ્યો; "જી, મારી સાથે આવી આવી વાત શા માટે? હું આપનો સેવક છું, આપ મારાં માલિક છો."

રસિક કામસુંદરી બોલ્યાં; "તમે સેવક અને હું માલિક, એ કંઇ આજ કાલની વાત છે? જ્યાંસુધી મારૂં યૌવન છે ત્યાંસુધી એજ સંબંધ રહેવાનો, પણ હમણાં નાસ્તોપાણી લો."

કાલીકાન્ત વિચારવા લાગ્યો, "બાપ રે, એના બોલવાની મતલબ કેવી જણાય છે! માગ શેક કોઇ ખરાબ સ્ત્રીના હાથમાં સપડાઈ ગયા લાગે છે. મારે અ-

હીથી ખસી જવુંજ ઉચિત છે." એવો વિચાર કરીને કાલીકાન્ત ફરીથી ભક્તિભાવથી પ્રણામ કરીને નાસી છુટવાના પ્રયત્નમાં હતો, એ જોઈને કામસુંદરી આવીને તેનો ખેસ પકડી લઈને કહેવા લાગી. "અરે મારા સોનાના ચંદ્ર! મારાં સાત રાજ્યોની દોલતના એક માણેક! મારી પાસેથી હવે નાસી જવાશે નહિ." એમ કહીને કામસુંદરી સ્વામીને આસન તરફ ખેંચવા લાગી.

કાલીકાન્ત અંતરની વ્યગ્રતાથી હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો, "સોગન છે વહુજી, તમને સાત વાર સોગન. મને છોડી દો. તમે મારો સ્વભાવ જાણતાં નથી. હું એવા ચરિત્રનો માણસ નથી." કામસુંદરીએ હસીને જવાબ દીધો "તમે જે રીતના માણસ છો તે હુ સારી પેઠે જાણું છું. હવે નાસ્તો કરો."

કાલીકાન્ત બોલ્યા; "જો આપની પાસે કોઈએ મારી આવી નિન્દા કરી હશે તો તેણે આપને છેતર્યાં છે. આપની પાસે હાથ જોડીને હું કહું છું કે, આપ મારાં મુરબ્બી છો, પૂજ્ય છો, મને છોડી દો.

કામસુંદરી રસિકતાપ્રિય હતાં. તેમણે મનમાં વિચાર્યું કે, આ પણ એક નવીન રસિકતા ખરી. તે બોલ્યાં, "પ્રાણનાથ! તમે કેટલી રસિકતા શીખ્યા છો, તે માલૂમ પડી આવશે." એમ કહીને સ્વામીના બન્ને હાથ પકડીને આસનપર બેસાડવાને માટે ખેંચવા લાગ્યાં.

હાથ પકડતાંજ કાલીકાન્તે સત્યાનાશ ગયું એમ સમજીને, "બાપ રે! મુઓ રે! દોડો રે! મને મારી નાખ્યો રે!" ઇત્યાદિ કહીને પોકાર કરી મૂક્યો. ઘોંઘાટ સાંભળીને ઘરનાં સઘળાં માણસો ગભરાઈને દોડી આવ્યાં. મા, માશી, બેન ઈત્યાદિને જોતાંજ કામસુંદરીએ સ્વામીનું વસ્ત્ર છોડી દીધું. કાલીકાન્ત અવસર જોઈને જીવ લઈને પલાયન કરી ગયા.

માતા કામસુંદરીને પૂછવા લાગી; "કેમ રે! કામી! જમાઈ આમ પોકારી શા માટે ઉઠયા? તુ શુ મારતી હતી?" આશ્ચર્યમાં ડૂબી ગયેલી કામસુંદરી ભગ્નહૃદયે કહેવા લાગી; "મારું શા માટે? હુ મારું? જેવુ મારું ફૂટેલું કપાળ!" રડતાં રડતાં ક્રમે ક્રમે સૂર ચઢવા લાગ્યો "જોવું મારું ફૂટેલું નસીબ! કોઈ મુઆએ મારું સત્યાનાશ વાળ્યું છે. કોઈએ કંઈ ખવરાવી દીધું છે." બોલતાં બોલતાં કામસુંદરી ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોવા મંડી, પરંતુ બધાંજ કહેવા લાગ્યાં:—"હં, તેજ માર્યા છે. નહિ તો આ પ્રમાણે ભયભીત થઈને બૂમ શામાટે પાડે?" એમ કહેને તેઓ કામીને "જાદુગણી," "ડાકણ," "રાક્ષસી" ઇત્યાદિ શબ્દોથી તિરસ્કારવા લાગ્યા. બિચારી કામસુંદરી વિનાઅપરાધે નિંદા અને તિરસ્કારનું પાત્ર થઈ પડી. રડતી રડતી ઘરમાં જઈને બારણું બંધ કરીને ભોંયપર પડી.

આ તરફ કાલીકાન્ત બહાર આવીને જુએ છે તો મોટો ઘોંઘાટ મચી રહ્યો છે. નીલરત્ન બાબુ પોતે, દરવાન અને ઉદ્ધવ, સઘળા મળીને રામા ઉપર તૂટી પડ્યા

હતા; અને જેને જ્યાં ફાવ્યું ત્યાં પ્રહાર કરતા હતા. મુક્કા, લાત અને ડંડાની વૃષ્ટિ વચ્ચે બિચારો રામો ચાકર કેવળ એટલુજ બોલતો, "અરે છોડી દો! બાપ રે! જમાઇને મારો છો! એવું કોઇ પણ ઠેકાણે સાંભળ્યુ નથી. મારે શું? તમારીજ દીકરીને ખૂણે બેસવુ પડશે!"

પાસે ઉભેલી તરંગા નામની નોકર હસતી હતી. તે કાલીકાન્ત બાબુને ત્યાં વારંવાર જા આવ કરતી; અને રામા ચાકરને સારી પેઠે ઓળખતી હતી. તેણે પડદો ફાડી નાખ્યો." કાલીકાન્ત બાબુ મારપીટ જોઇને ગાંડા જેવા અહીંથી તહીં દોડવા મંડયા અને કહેવા લાગ્યા, "અરે સત્યાનાશ વળી ગયુ! બાબુને મારી નાખ્યા." આ જોઇને નીલરત્ન બાબુ વધારે કોપાયમાન થઇને રામાને કહેવા લાગ્યા; "સાળા તેંજ જમાઇને કાંઇક ખવરાવી દઇને પાગલ બનાવી દીધા છે.મારો સાળાને ખાસડાં."

આ કહેતાંની વારમાંજ જેમ શ્રાવણ માસમાં વરસાદની ઝડી ઉપર ઝડી આવે છે તેમ નિર્દોષ રામા ઉપર પ્રહારવૃષ્ટિ થવા લાગી. મારપીટની ચોટથી વસ્ત્રમાં છુપાવેલો સુવર્ણગોલક પડી ગયો. તરંગા ચાકરડીના જોવામાં આવતાં તેણે તે ઉપાડી લઇને નીલરત્ન બાબુના હાથમાં મુક્યો, અને બોલી 'અરે આ તો ચોર છે, જુઓ આ સોનાનો ગોળો ચોરી લાવ્યો છે." "જોઉં" કહીને નીલરત્ન બાબુએ સુવર્ણગોલક હાથમાં લીધો, એટલે તરતજ તેમણે રામાને છોડી દીધો. પાછળ હઠીને ઉભા રહી ગયા અને ધોતીઆંની પાટલી કાઢી નાખીને તેને માથા પર ઓઢી લીધું. તરંગાએ પણ માથે ઓઢેલું લુગડું ખેંચી લઇને કચ્છો માર્યો અને હાથમાં ખાસડું લઇને રામાને મારવા લાગી.

ઉદ્ધવે તરંગાને કહ્યું; "તું બાઇ માણસ વળી આમાં શામાટે દાખલ થઇ?"

તરંગા બોલી; "બાઇ કોને કહે છે?" ઉદ્ધવે જવાબ વાળ્યો-"તને."

"મારી મશ્કરી?" એમ કહીને તે મહા ક્રોધમાં આવી જઇ હાથમાંના જૂતાથી ઉદ્ધવને મારવા લાગી. ઉદ્ધવ પણ ગુસ્સે થયો, પરંતુ સ્ત્રીજાતપર હાથ ચલાવવો ઉચિત નહિ સમજીને નીલરત્ન બાબુ તરફ જોઇને બોલ્યો; "જુઓ શેઠ, જોઈ આ સ્ત્રીની બદમાશી! મને ખાસડાં મારે!" એટલે બાબુજીએ જરા ઘુંઘટ તાણીને કંઇક ગાલમાં હસતાં હસતાં મૃદુ સ્વરે કહ્યું, "મારે ભાઇ મારે, તમારે ગુસ્સે થવાનું કંઇ કારણ નથી. માલિક મારે પણ ખરા."

આ સાંભળીને ઉદ્ધવ વધારે ગુસ્સે થઇને બોલ્યો. "એ વળી કોની માલિક-એ પણ ચાકરડી અને હું પણ ચાકર. આપ આવી આજ્ઞા ફરમાવો છો! હું આપનો સેવક ખરો, પણ એનો કેવી રીતે? મારાથી એવી નોકરી નહિ બને."

આ સાંભળીને વળી બાબુજી કંઇક સ્મિત કરીને બોલ્યા, "મોત પણ નથી આવતું? ઘરડો થયો તોએ અભખરો તો જુઓ. મારો સેવક-તું વળી કયારનો થયો?"

ઉદ્ધવ ફરી જઇને મનમાં વિચારવા લાગ્યો; " આ શું ? આજે કઈ ગાંડાંના ગામ વસ્યાં છે કે શુ ! ઉદ્ધવ આશ્ચર્યચકિત થઇને રામાને છોડી દઇને ઉભો. "

એ અરસામાં ઘરનો ગોવાળ ગોવર્ધન ઘોષ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તે તરંગાનો સ્વામી હતો. તરંગાનાં કરતુક અને ઢગ જોઇને તે નવાઈ પામ્યો. તરંગાએ તેને જરા પણ લેખવ્યો નહિ. આ તરફ બાબુજી ગોવર્ધનને જોઇને ઘુમટો તાણીને એક તરફ ઉભા રહી ગયા, અને ગોવર્ધન તરફ ત્રાંસી નજરે જોઈ જોઇને છાના છાના કહેવા લાગ્યા; " તમે એ લોકોની વચમાં પડશો નહિ. " ગોવર્ધન તરંગાનું આચરણ જોઇને અત્યંત ગુસ્સે થઇ ગયો હતો; એટલે તે વાત તેના કાન સુધી પહોંચી નહિ. તે તરંગાનો ચોટલો પકડવા ધસ્યો. " કમજાત સ્ત્રી ! જરા લાજે નથી આવતી ! " એમ કહીને ગોવર્ધનને આગળ આવતો જોઇને તરંગા બોલી. " ગોબરા ! તુ પણ પાગલ બની ગયો છે કે શું ? જા, ગાયો તરફ પાછો ફર. " આ સાંભળીને ગોવર્ધને તરંગાનો ચોટલો ખેંચીને ઉત્તમ મધ્યમ આપવાનો આરંભ કર્યો. એ જોઇને નીલરત્ન બાબુ બોલ્યા; " અરે કમબખત ! શું માલિકનું ખૂન કરશે કે શુ ! " આ તરફ તરંગા ગુસ્સે થઇને " શું મારા શરીર પર હાથ ઉપાડીશ ! " એમ કહીને ગોવર્ધનને મારવા લાગી.

હવે ત્યાં મોટો કોલાહલ મચી ગયો. એ સાંભળીને મહોલ્લાના રહેવાસીઓ રામ સુખોપાધ્યાય, ગોવિન્દ ચટ્ટોપાધ્યાય ઇત્યાદિ આવીને હાજર થઇ ગયા. રામ સુખોપાધ્યાયે એક સુવર્ણગોલક પડેલો જોઇને તેને ગોવિન્દ ચટ્ટોપાધ્યાયના હાથમાં મૂકતાં કહ્યું; " જુઓ તો મહાશય, આ શું છે ? "

કૈલાસમાં પાર્વતી બોલ્યાઃ–" પ્રભો ! આપનો ગોલક સંકેલી લો. આ જુઓ, ગોવિન્દ ચટ્ટોપાધ્યાય રામ સુખોપાધ્યાયના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરીને રામ બાબુની વૃદ્ધ સ્ત્રીને પત્ની તરીકે સંબોધીને તમાસો કરી રહ્યા છે; અને રામ સુખોપાધ્યાયના ઘરની કામવાળી તેમનું આચરણ જોઇને તેમની સાવરણીથી પૂજા કરી રહી છે. આ તરફ ઘરડા સુખોપાધ્યાય પોતાને જુવાન ગોવિન્દ ચટ્ટોપાધ્યાય સમજીને તેના અંતઃપુરમાં જઇને તેની સ્ત્રીને ટહેલટપ્પા સંભળાવી રહ્યા છે. એ ગોલક હવે એક ક્ષણ પણ પૃથ્વી પર વધારે રહેશે તો ઘેર ઘેર ગોટાળો થઇ જશે; એટલા માટે આપ એને સંકેલી લો.

મહાદેવજી બોલ્યાઃ–" હે શૈલસુતે[1] ! મારા ગોલકનો શો અપરાધ છે ? શું પૃથ્વી ઉપર આજે કંઇ નવીન પ્રકરણ છે ? શું તમે હરરોજ નથી જોતાં કે, ઘરડાઓ જુવાન થઇને ફરે છે, શેઠ નોકરના જેવાં આચરણ કરે છે, અને નોકર શેઠ થઇ બેસે છે. શું તમારા જોવામાં કદી પણ નથી આવ્યું કે પુરુષો સ્ત્રીઓના

૧ ગિરિરાજકન્યા.

જેવાં આચરણ કરે છે; અને સ્ત્રી પુરુષના જેવો વ્યવહાર કરે છે ? આ સઘળું પૃથ્વી ઉપર નિત્ય બન્યા કરે છે, પરંતુ એ કેવી હાસ્યજનક વાત છે કે લોકો તેને જોતા છતાં જોઇ શકતા નથી ! મેં એ સઘળું આજે એક વાર પ્રત્યક્ષ બતાવી દીધું. હવે હું માગ ગોલકનું સંવરણ કરી લઉં છું. મારી ઇચ્છા પ્રમાણે સઘળા પોતપોતાની અમલ સ્થિતિમાં આવી જશે, અને જે જે બન્યું છે તેનું કોઇને સ્મરણ પણ રહેશે નહિ. તોપણ લોકહિતાર્થે મારા વરદાનથી "સસ્તું સાહિત્ય" આ વાતનો ગુજરાતની સુવર્ણપ્રિય ભૂમિમાં પ્રચાર કરશે "

रामायणनी समालोचना

(કોઈ એક વિલાયતી સમાલોચકપ્રણીત.)

હું રામાયણ નામનો ગ્રંથ આદ્યંત વાંચીને અતિશય વિસ્મિત થયો છું અનેક સ્થળે તેની રચના બહુધા ઉતરતી પંક્તિના યૂરોપીય કવિઓના જેવી છે. હિન્દુ કવિઓને માટે આ સામાન્ય ગૌરવની વાત નથી. જો ગ્રંથકાર બીજા કેટલાક દિવસ પરિશ્રમ કરત તો એક સારો કવિ બનત એમાં સંદેહ નથી.

એ કાવ્યનો સ્થૂલ ઉદ્દેશ વાનરોનુ માહાત્મ્ય વર્ણવવાનો છે, ઘણુ કરીને વાનરો આધુનિક ઓરવાલ નામક હિમાલય પ્રદેશવાસી અનાર્ય જાતિના પૂર્વપુરુષ હતા. અનાર્ય વાનરગણદ્વારા લંકાવિજય અને રાક્ષસ લોકોનો સર્વંશ નાશ, આ પુસ્તકનો વર્ણનીય વિષય છે. આર્ય લોકો અસભ્ય અને અનાર્ય લોકો સભ્ય હતા.

રામાયણમાં કંઇક કંઇક નીતિપૂર્ણ કથાઓ પણ છે. બુદ્ધિહીનતાના જે કેટલાક દોષો છે, તે સમજાવવાની દ્રષ્ટિએ ચેષ્ટા કરી છે. એક મૂર્ખ વૃદ્ધ રાજાને ચાર સ્ત્રીઓ હતી. બહુવિવાહનું વિષમય ફળ સહજજ ઉત્પન્ન થયું. બુદ્ધિમતી કૈકેયીએ સ્વપુત્રની ઉન્નતિ માટે, અસભ્ય વૃદ્ધને ભૂલથાપ આપીને છળકપટથી સપત્નીગર્ભે જન્મેલા રાજાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને વનવાસ અપાવ્યો. જ્યેષ્ઠ પુત્ર પણ ભારતવર્ષીય લોકોના સ્વભાવસિદ્ધ આળસને વશ વર્તી પોતાના સ્વત્વાધિકારની રક્ષા કરવાનો કંઇ પણ પ્રયત્ન નહિ કરતાં બુઢ્ઢા બાપની વાત સાંભળી વનમાં ચાલ્યો ગયો. એની સાથે મહાતેજસ્વી તુર્કવંશીય ઔરંગઝેબની તુલના કરો, એટલે મુસલમાનો આટલા લાંબા વખત સુધી હિન્દુઓ ઉપર કેવી રીતે સત્તા જમાવી શકયા હતા તે સમજી શકાશે. રામ જતી વેળા પોતાની યુવતી ભાર્યાને પણ સાથે લઇ ગયો, તેથી જે બનવા જેવુ હતુ તે બન્યુ !

ભારતવર્ષીય સ્ત્રીઓ સ્વભાવથીજ અસતી છે. આ સીતાનો વ્યવહારજ તેનુ ઉત્તમ પ્રમાણ છે. સીતા જેવી ઘરની બહાર ગઇ તેવીજ પર પુરુષપર આસક્ત થઇ,

અને રામનો ત્યાગ કરીને રાવણ સાથે લંકામાં રાજ્યભોગ કરવા ચાલી ગઇ. મૂર્ખ રામ માર્ગે માર્ગે રડતો ભટકવા લાગ્યો. હિન્દુઓ એટલા માટેજ સ્ત્રીઓને ઘર બહાર કાઢતા નથી.

હિન્દુ સ્વભાવની નીચતાનું બીજું ઉદાહરણ લક્ષ્મણ છે. તેનું ચરિત્ર જે રૂપે ચિત્રિત થયું છે, તે ઉપરથી લક્ષ્મણ કર્મવીર માલૂમ પડે છે. અન્ય જાતિનો હોત તો તે એક મહાન પુરુષ થઇ શકત; પરંતુ એક દિવસને માટે પણ તેનું મન તે દિશા તરફ વળ્યું નહિ. તે કેવળ રામની પાછળ પાછળ ભટકતો રહ્યો; અને પોતાની ઉન્નતિની કંઇ પણ ચેષ્ટા કરી નહિ. એ કેવળ ભારતવર્ષીય લોકોની સ્વભાવસિદ્ધ નિશ્ચેષ્ટતાનું ફળ છે.

બીજો એક અસભ્ય મૂર્ખ ભરત છે. પોતાના હાથમાં રાજ્ય આવવા છતાં ભાઇને તે પાછું આપી દીધુ. વસ્તુતઃ રામાયણ નિરુદ્યમી લોકોના ઇતિહાસથીજ પરિપૂર્ણ છે. ગ્રંથકારનો એજ એક ઉદ્દેશ છે. રામ પત્નીને ગુમાવી બેઠા પછી અનાર્ય (વાનર) જાતિએ તેનુ દુઃખ જોઇ દયા કરીને, રાવણને સવંશ હણી સીતાને છોડાવીને રામને આપી; પરંતુ જંગલી હિન્દુ જાતિની નૃશંસતા (નિર્દયતા) ક્યાંથી જાય ? સ્ત્રી ઉપર ક્રોધ કરીને રામ તેને એક દિવસ બાળીને મારી નાખવા તત્પર થયો; ભાગ્યબળથી તે દિવસે તેની રક્ષા થઇ. પછી તેને દેશમાં લાવીને માત્ર એચાર દિવસ સુખમાં ગુજાર્યા. પાછળથી બર્બર જાતના સ્વભાવસુલભ ક્રોધને વશ થઇ પારકાની વાત સાંભળીને રામે તેને ઘર બહાર કાઢી મૂકી. કેટલાક વર્ષ પછી સીતા ખાવાનું ન મળવાથી રામને બારણે પાછી આવીને ઉભી. રામે તેને જોતાંજ ક્રોધાંધ થઇને જમીનમાં જીવતીજ દાટી દીધી. અસભ્ય જાતિમધ્યે એ પ્રમાણેજ બનતું રહે છે. રામાયણનું સ્થૂલ તાત્પર્ય એજ છે.

એનો પ્રણેતા કોણ છે તે સહજમાં નક્કી કરી શકાય એમ નથી. કિંવદન્તી એવી છે કે, એ વાલ્મીકિપ્રણીત છે. વાલ્મીકિ નામનો કોઈ ગ્રંથકાર હતો કે નહિ તે વિષે સંશય છે. 'વલ્મીક' ઉપરથી વાલ્મીકિ શબ્દની ઉત્પત્તિ થએલી જણાય છે, એટલા માટે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે કોઇક વલ્મીક (માટીના ઢગલા) માંથી એ ગ્રંથ મળી આવ્યો હતો. એમાંથી ક્યો સિદ્ધાંત નક્કી થાય છે તે જોવું જોઇએ.

રામાયણ નામનો એક હિંદી ગ્રંથ પણ મેં જોયો છે. તે તુલસીદાસપ્રણીત છે. ઉભય ગ્રંથમાં બહુજ સાદૃશ્ય છે. એટલા માટે વાલ્મીકીય રામાયણ તુલસીદાસરામાયણ ઉપરથી સંકલિત થયું હોય એ અસંભવિત નથી, વાલ્મીકીય રામાયણ તુલસીરામાયણમાંથી રચાયું છે તેની મીમાંસા કરવી સહજ નથી, એ હું કબૂલ કરું છું; પરંતુ રામાયણ નામજ એ વિષયમાં એક પ્રમાણ છે. "રામાયણ" શબ્દનો સંસ્કૃતમાં કંઈ પણ અર્થ થતો નથી, પણ હિન્દુસ્થાનીમાં તેનો અર્થ છે. માલૂમ પડે છે કે "રામાયણ" શબ્દ "રામાયવન" શબ્દનો અપભ્રંશ માત્ર છે. કેવળ

"વ" કાર લુપ્ત થયો છે. રામા પવન અથવા રામા મુસલમાન નામક કોઇ એક વ્યક્તિના ચરિત્રને આધારે તુલસીદાસે પ્રથમ એની રચના કરી હશે. પાછળથી કોઇએ સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરીને વલ્મીકમધ્યે છુપાવી રાખી મકયું. તે પછી ગ્રંથ વલ્મીકમાંથી પ્રાપ્ત થવાથી "વાલ્મીકિ" નામે પ્રસિદ્ધ થયો છે.

રામાયણ ગ્રંથની મેં કંઇક પ્રશંસા કરી છે, પરંતુ વિશેષ પ્રશંસા કરી શકતો નથી. તેમાં અનેક મોટા મોટા દોષો છે. આદ્યોપાન્ત અશ્લીલતાથી ભરપૂર છે. સીતાનો વિવાહ, રાવણથી સીતાહરણ. એ સઘળું અશ્લીલતાપૂર્ણ નહિ તો બીજું શું ? રામાયણમાં કરુણરસ અતિ વિરલ જોવામાં આવે છે. વાનરોનું સમુદ્રબંધન, કેવળ એ એકજ પ્રસંગ રામાયણમાં કરુણરસાશ્રિત છે. લક્ષ્મણના ભોજનમાં કિંચિત્ વીરરસ અને વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓમાં કંઇક હાસ્યરસ છે. ઋષિઓ ઘણા રસિક પુરુષ હતા. તેઓ ધર્મની વાત લઇને અનેક હાસ્યવિનોદ કર્યા કરતા.

રામાયણની ભાષા જો કે સરલ અને વિમલ છે; તોપણ અત્યન્ત અશુદ્ધ જણાય છે. રામાયણના એક કાંડમાં યોદ્ધાઓની કંઇપણ વાત નહિ હોવાથી તેનું નામ રખાયું છે "અયોધ્યાકાંડ." ગ્રંથકારે તેને "અયોદ્ધાકાંડ" નહિ લખતાં "અયોધ્યાકાંડ" લખ્યું છે. પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં બહુધા આ પ્રમાણે અશુદ્ધ સંસ્કૃત જોવામાં આવે છે. આધુનિક યુરોપિઅન પંડિતોજ વિશુદ્ધ સંસ્કૃતના અધિકારી છે.

લગ્નસંબંધી સજાનો કાયદો

પ્રકરણ ૧ લું–ઉપોદ્‌ઘાત

ઉદ્ધત પતિઓ અને બીજાઓ, જેઓ સ્ત્રીઓની સંપૂર્ણ સત્તા સ્વીકારતા નથી તેઓને કાબમાં લાવવાને ખાસ કાયદાની જરૂર જણાયાથી નીચેનો કાયદો ઘડવામાં આવે છે.

કલમ–૧. આ કાયદાને "લગ્ન સંબંધી સજાનો કાયદો" એવું નામ આપવામાં આવશે અને તે હિન્દુસ્તાનના દરેક પરણેલા વતનીઓને લાગુ પડશે.

પ્રકરણ ૨ જું–વ્યાખ્યાઓ

કલમ–૨. 'પતિ' એટલે સ્ત્રીની સંપૂર્ણ મત્તા નીચેની જંગમ અને પોતાની મેળે હાલી ચાલી શકે એવી મિલ્કત.

ઉદાહરણ

(અ) ઝાડનું થડ અથવા પેટી એ કંઇ પતિ નથી; કારણ કે તે વસ્તુ

છતાં પોતાની મેળે હાલી ચાલી શકતી નથી.

(च) ઢોર (સાંઢ, પાડા, બળદ ઈત્યાદિ પશુઓ) એ પણ પતિ નથી; કારણ કે તેઓ હાલવા ચાલવાની શક્તિ ધરાવે છે ખરાં, પરંતુ ઘણી ખરી વાર તેઓ પોતાની મરજી પ્રમાણે વર્તે છે, એટલે કે તેઓ સ્ત્રીને સંપૂર્ણ આધીન નથી.

(क) માત્ર વિવાહિત પુરુષોજ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે કોઈ પણ કાર્ય કરી શકતા નથી; એટલા માટે (પશુઓને નહિ પણ) એમનેજ પતિ કહી શકાય.

કલમ–૩. 'પત્ની' એટલે પતિ ઉપર માલિકીનો હકક ધરાવનાર સ્ત્રી.

ખુલાસો

માલકીના હકકમાં ફટકા મારવાના હકકનો પણ સમાવેશ થાય છે.

કલમ–૪. 'લગ્નાવસ્થા' એટલે પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં પાપોની શિક્ષાતરીકે પુરુષોએ ઈચ્છાપૂર્વક સ્વીકારેલી સ્થિતિ.

પ્રકરણ ૩ જું–સજાઓવિષે

કલમ–૫. આ કાયદા પ્રમાણે અપરાધીઓને નીચે પ્રમાણેની સજાઓ થશે.

(૧) કેદની સજા–કે જે શયનગૃહની અથવા તો કોઈ પણ મકાનની ચાર દિવાલોની વચ્ચે થઈ શકશે.

કેદની સજાના બે પ્રકાર છે. જેમકેઃ—

(अ)–'સખત', એટલે કે કઠોર શબ્દપ્રયોગ સાથેની; અને

(ब)–'સાદી'.

(૨) 'દેશનિકાલ'; એટલે કે શયનગૃહની બહાર કાઢી મૂકવાની સજા.

(૩) 'વૈવાહિક દાસત્વ.'

(૪) ખિસ્સા ખરચ જપ્ત કરવો.

કલમ–૬. "દેહાંત દંડની સજા"–આ કાયદામાં તેનો અર્થ એવો છે કે પત્ની પોતાનાં માબાપને ત્યાં અથવા કોઈ સ્નેહીસંબંધીને ત્યાં જલદી પાછી ન આવવાના ઈરાદાથી ચાલી જશે.

કલમ–૭. સાધારણ ગુન્હાઓ માટે વળી નીચે પ્રમાણેની બીજી સજાઓ ઠરાવવામાં આવે છે.

(૧) પત્નીનું તિરસ્કારયુક્ત મૌન.

(૨) કરડી નજર.

(૩) અશ્રુપાત અને આક્રંદ.

(૪) ઠપકા અને ગાલિપ્રદાન.

પ્રકરણ ૪ થું–સામાન્ય અપવાદો

કલમ–૮. પત્નીએ કરેલું કોઇ પણ કૃત્ય ગુન્હામાં ગણાશે નહિ.

કલમ–૯. પત્નીના હુકમઅનુસાર પતિ જે કંઇ કૃત્ય કરશે તે ગુન્હામાં ગણાશે નહિ.

કલમ–૧૦. "લગ્ન સંબંધી સજાના કાયદા" ની કલમોમાંથી માફી મેળવવાને, પરણેલી સ્થિતિના કોઇ પણ પુરુષને બીજા કોઇ પણ કારણો આગળ ધરવાનો હકક રહેશે નહિ.

પ્રકરણ ૫ મું–મદદગારી વિષે

કલમ–૧૧. નીચેનાઓ લગ્નસંબંધી ગુન્હો કરવાના કામમાં મદદ કરનાર ગણાશે.

(૧) જે માણસ લગ્ન સંબંધી ગુન્હો કરવાને પતિને ઉશ્કેરે, સમજાવે, ફોસલાવે કે ઉત્તેજન આપે, અથવા

(૨) જે ગુન્હો કરતી વખતે તેની મદદે જાય અથવા તે કરતી વખતે તેની સાથે રહે તે

ખુલાસો

કોઇ પણ અવિવાહિત પુરુષ તેમજ સ્ત્રી ગુન્હો કરવાના કામમાં મદદ કરનાર હોઈ શકે.

ઉદાહરણ

(૧) च સ્ત્રીનો પતિ अ, અને क એક કુવારો માણસ, બન્ને જણા સાથે દારૂ પીએ છે, તો દારૂ પીવો એ લગ્ન સંબંધી ગુન્હો હોઇને क એ अ ને ગુન્હો કરવાને માટે મદદ કરી ગણાશે.

(૨) क સ્ત્રીના પતિ च ને, તેની (च ની) મા अ,क પત્નીને નાપસદ માર્ગે પૈસા ઉડાવવા સમજાવે છે, તો આ પ્રમાણે સ્ત્રીના મત વિરુદ્ધ પૈસા ઉડાવવા એ દાંપત્યઅપરાધ (ગુન્હો) હોઇ; अ એ च ને ગુન્હો કરવાને મદદ કરી ગણાશે.

કલમ–૧૨. જો એક પરણેલો પુરુષ બીજા પરણેલા પુરુષને લગ્નસબંધી ગુન્હો કરવાના કામમા મદદ કરે તો તે પણ મૂળ ગુન્હો કરનારાના જેવી અને જેટલીજ સજાને પ્રાપ્ત થશે. જો કે એવી સજા માત્ર તેમ કરવાને સત્તા ધરાવનારી કોર્ટજ કરી શકશે.

ખુલાસો

આ ઠેકાણે "સત્તા ધરાવનારી કોર્ટ" એનો અર્થ ગુન્હેગાર પતિ ઉપર માલકીનો હક્ક ધરાવનારી પત્ની છે.

કલમ–૧૩. જો ગુન્હાના કામમા મદદ કરનાર સ્ત્રી અથવા પુરુષ અવિવાહિત હશે તો તેઓ માત્ર ઠપકો, ગાલિપ્રદાન, કરડી નજર, અશ્રુપાત અને આક્રંદરૂપ સજાને પાત્ર થશે

પ્રકરણ ૬ ઠું–રાજ્ય વિરુદ્ધના ગુન્હાઓ વિષે

કલમ–૧૪. આ કાયદામાં " રાજ્ય " નો અર્થ વિવાહિત અવસ્થા એવો કરવામાં આવશે.

કલમ–૧૫. જે કોઇ પોતાની સ્ત્રી સામે લડાઇ કરશે અથવા એની લડાઇઓ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે અથવા તો તેમ કરવાના કામમાં કોઇને મદદ કરશે કે ઉશ્કેરણી કરશે તેને દેહાંતદંડની શિક્ષા કરવામાં આવશે; એટલે કે તેને અલગ રહેવાની અથવા અન્ય શયનગૃહરૂપી દેશનિકાલની સજા કરવામાં આવશે, અને તેનો સઘળો ગજવા–ખરચ બંધ કરવામાં આવશે.

કલમ–૧૬. જે કોઈ પોતાના મિત્રોને સહાયક બનાવીને અથવા સંતાનને પોતાના પક્ષમાં લઇને અથવા તો બીજી કોઇ રીતે પત્નીની સામે લડાઇ કરવાના ઇરાદાથી યુદ્ધની તૈયારી કરશે, તો તેને દેશનિકાલની સજા થશે. અર્થાત્ તેને શયનગૃહની બહાર કાઢી મૂકવામાં આવશે અને તે ઉપરાંત તિરસ્કાર, અશ્રુપાત અને આક્રંદની પણ સજા કરવામાં આવશે.

કલમ–૧૭. જે માણસ પોતાની સ્ત્રી સિવાય બીજી કોઈ સ્ત્રી તરફ સદ્ભાવ દર્શાવશે તેણે 'વ્યભિચાર'નો ગુન્હો કર્યો છે, એમ ગણાશે.

ખુલાસો ૧ લો

પત્ની સિવાય બીજી કોઇ જુવાન સ્ત્રીના તરફ જરા પણ ભલમનસાઇ બતાવવી એ આવી જુવાન સ્ત્રી પ્રત્યે સદ્ભાવ બતાવવા બરોબર છે.

ઉદાહરણ

અ, ચનો પતિ છે. ક એક યુવાન સ્ત્રી છે. અ, કના છોકરાને ચાહે છે; કારણ કે તે એક સુંદર બાળક છે અને તેને ખાવાને પૂરીઓ આપે છે. તો અ એ ક પ્રત્યે સદ્ભાવ બતાવ્યો ગણાશે.

ખુલાસો ૨ જો

આ કલમ મુજબ ગુન્હાની કલ્પના કરી લેવાનો હકક પત્નીને પ્રાપ્ત થશે, અને પોતે ગુન્હો કર્યો નથી એ કારણસર કોઇ પણ પતિ સજામાંથી મુક્ત થવાનો દાવો કરી શકશે નહિ.

ફરિયાદ થઇ છે એજ હકીકત હમેશાં ગુન્હો પૂર્ણ રીતે પુરવાર થયાની સાબિતીરૂપ માનવામાં આવશે.

ખુલાસો ૩ જો

આ કલમમાં આવી જતા ગુન્હાને કલ્પી લેવાનો હકક સામાન્ય રીતે, વૃદ્ધ પત્નીઓ અને વૃદ્ધ તેમજ કદરૂપા પતિની પત્નીઓને રહેશે, અને જ્યાંસુધી કોઇ યુવાન પત્ની ખાસ કરીને પોતાનો સ્વભાવ ઘણોજ ચિડીઓ છે, અથવા પોતે બચપણમાં બહુ લાડમાં ઉછરેલી હતી, કે તો તો પોતે ઘણીજ કદરૂપી છે, એવું સાબિત

કરી શકશે નહિ, ત્યાંસુધી તે આ હકક ધારણ કરવાનો દાવો કરી શકશે નહિ.

કલમ-૧૮. જે કોઇ પુરુષ વ્યભિચારનો ગુન્હો કરશે તે આ કાયદામાં ગણાવેલી તેમજ ગણાવવામાં નહિ આવેલી એવી સઘળી સજાઓને પાત્ર થશે.

પ્રકરણ ૭ મું

ખુશ્કી અને દરિયાઇ લશ્કરને લગતા ગુન્હાઓ વિષે

કલમ-૧૯. આ કોડમાં " ખુશ્કી અને દરીઆઇ લશ્કર " એ શબ્દોમાં છોકરાઓ, છોકરીઓ અને છોકરાઓની વહુઓનો સમાવેશ થાય છે.

કલમ-૨૦. જે કોઇ પત્નીની સામે બળવો ઉઠાવવાને દીકરા, કે દીકરી કે પુત્રવધૂને ઉશ્કેરશે તે તિરસ્કાર, અશ્રપાત અને આક્રંદની સજાને પાત્ર થશે.

પ્રકરણ ૮ મું

ઘરમાં સુલેહનો ભંગ કરવાના ગુન્હાઓ વિષે

કલમ-૨૧. બે અથવા વધારે પરણેલા પુરુષો નીચે લખેલા કોઇ પણ હેતુને માટે એકત્ર થાય તો એવી મંડળીને ગેરકાયદેસર મંડળી ગણવી.

૧. નીચે વ્યાખ્યાઓમાં જણાવ્યા પ્રમાણે દારૂ પીવો, જુગાર રમવો અથવા એવા બીજા લગ્ન સંબંધી ગુન્હા કરવા.

૨. પોતાની પત્નીઓને તેમને કાયદેસર મળેલી સત્તાનો અમલ કરવા દેવામાં રૂઆબથી દમ ભરાવી અટકાવ કરવા.

૩. પત્નીના હુકમના અમલની સામે થવા.

કલમ-૨૨. જે કોઈ ગેરકાયદેસર મંડળીનો સભાસદ હોય, તેને સખ્ત શબ્દો સાથે કેદખાનાની સજા ફરમાવવામાં આવશે, તેમજ તે તિરસ્કારયુક્ત મૌન અને ઠપકાને પણ પાત્ર થશે.

દારૂ પીવા વિષે

કલમ-૨૩. શીશીમાં રખાયલા અને કાચના વાસણમાં પિવાયલા કોઇ પણ પ્રવાહીને દારૂ ગણવામાં આવશે.

કલમ-૨૪. ઉપરની વ્યાખ્યામાં જણાવ્યા પ્રમાણેનો દારૂ જે કોઇના કબજામાં હશે તે દારૂ પીએ છે એમ ગણવું.

ખુલાસો

તે માણસે કદાચ તે પ્રવાહીનો સ્પર્શ પણ કર્યો ન હોય તોપણ તે દારૂ પીએ છે એમજ ગણવું.

કલમ-૨૫. જે કોઇ દારૂ પીવાનો ગુન્હો કરશે તે દરરોજ સાંજના વખતે શયનગૃહમાં, બેમાંથી ગમે તે એક પ્રકારની કેદ શાખવાની સજાને પાત્ર થશે; અને તે ૭

રાંત ઠપકાને પાત્ર પણ થશે.

હુલ્લડ કરવા વિષે

કલમ–૨૬. જે કોઇ પોતાની પત્ની સાથે કર્કશ સ્વરે બોલશે તેણે ઘરમાં હુલ્લડ મચાવવાનો ગુન્હો કર્યો લેખાશે.

કલમ–૨૭. જે કોઇ પોતાના ઘરમાં હુલ્લડ મચાવવાનો ગુન્હો કરશે તે તિરસ્કારયુક્ત મૌન અથવા ઠપકો અથવા અશ્રુપાત અથવા આક્રંદની સજાને પાત્ર થશે.

एक "खास खबरपत्री"नो पत्र

પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સની સાથે જે અનેક "ખાસ ખબરપત્રીઓ" અહીં આવ્યા હતા, તેમાંના એકે વિલાયતના કોઇક વર્તમાનપત્રમાં નીચે પ્રમાણેનો પત્ર લખ્યો હતો. અમે તેનું ભાષાંતર અહીં પ્રગટ કરીએ છીએ. તે વિલાયતી વર્તમાનપત્રના નામ માટે કોઇ અમારો છવ ખાશે, તો અમારે લાચાર થવું પડશે. વર્તમાનપત્રનું નામ અમે જાણતા નથી, અને ક્યાં જોવામાં આવ્યું હતું તેનું પણ અમને સ્મરણ નથી. પત્રનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે.

યુવરાજની સાથે આવીને બંગાળા દેશમાં જે જે જોયું, તે આ અવકાશના વખતમાં વર્ણવીને આપને કૃતાર્થ કરવાની ઇચ્છા છે. મેં આ દેશસંબંધે અનેક તપાસ કરી છે, તેટલા માટે મારી પાસેથી જેવી ખરી હકીકત મેળવી શકશો તેટલી બીજા કોઇ પાસેથી મળી શકશે નહિ. આ દેશનું નામ "બેંગાલ" છે, એ નામ શામાટે પડ્યું, તે દેશી લોકો કહી શકતા નથી; પરન્તુ દેશી લોકોને આ દેશની અવસ્થા પૂરેપૂરી માલૂમ નથી; તેઓ જાણે પણ કેવી રીતે ? તેઓ કહે છે, પૂર્વે એમાંના એક પ્રદેશને 'બંગ' કહેવામાં આવતો. તે પ્રદેશના લોકોને હમણાં પણ "બંગાલ" કહેવામાં આવે છે; એટલા માટે એ દેશનું નામ "બંગાલા" પડ્યું; પરન્તુ આ દેશનું નામ "બંગાલ" નથી, પણ "બેંગાલ" છે તે આપ સૌ જાણો છોજ; એટલે એ લોકોની વાત કેવળ જૂઠી છે. મને લાગે છે કે, બેન્જામીન ગૉલ સંક્ષેપમાં બેન્ગૉલ નામના કોઇ અંગ્રેજે પ્રથમ આ દેશ શોધી કાઢીને અને તેના પર અધિકાર જમાવીને પોતાના નામથી તેને વિખ્યાત કર્યો હતો.

રાજધાનીનું નામ "કાલકાટા" છે. 'કાલ' અને 'કાટા' એ નામના બે બંગાળી શબ્દોમાંથી એ નામની ઉત્પત્તિ થઇ છે. એ નગરમાં કાલ કાપવા (વખત ગુજારવા) ને કંઇ પણ મુશ્કેલી પડતી નથી; એટલા માટેજ એનું નામ "કાલકાટા" પડ્યું છે.

એ દેશના લોકોમાંથી કેટલાક અતિશય કૃષ્ણ વર્ણના અને કેટલાક કિંચિત્ ગૌર છે. જે લોકો કૃષ્ણ વર્ણના છે તેમના પૂર્વ પુરુષ, માલૂમ પડે છે કે, આફ્રિકામાંથી

આવીને અહીં વસ્યા હતા; કારણ કે તે કાળા રંગના બંગાળીઓમાંના અનેક જણના કેશ ગુંછળાંવાળા છે. નરતત્ત્વવેત્તાઓએ સિદ્ધ કર્યું છે કે, ગુંછળાંવાળા વાળ હોય તેઓ કાફ્રા–સીધી–જ; અને જેઓ કિંચિત્ ગૌર વર્ણના છે, તેઓ ઘણું કરીને ઉપર્યુક્ત બેન્ગૉલ સાહેબના વંશજ છે.

મેં જોયું છે કે, ઘણા ખરા બંગાળીઓ મેન્ચેસ્ટરના સુતરમાંથી બનેલાં વસ્ત્રો પહેરે છે; એટલા માટેજ સ્પષ્ટજ સિદ્ધ થાય છે કે, હિન્દુસ્તાન મેન્ચેસ્ટરના સંબંધમાં આવ્યા પહેલાં, બંગ દેશના લોકો નગ્ન રહેતા. હમણાં મેન્ચેસ્ટરની દયાથી તેઓ વસ્ત્ર પહેરીને જીવે છે. એ લોકોએ કેવળ હમણાંજ વસ્ત્ર પહેરવાનો આરંભ કર્યો છે, એટલે કેવી જાતનાં વસ્ત્ર પહેરવાં જોઇએ, તે હજીસુધી બરાબર નકી કરી શકયા નથી. કોઇ કોઇ આપણાં જેવાં પાટલુન પહેરે છે, કેટલાક તુર્ક લોકોના જેવા પાયજામા પહેરે છે, અને કેટલાક તો કોનું અનુકરણ કરવું તે સંબંધે હજુ સુધી કંઈ પણ નકી નહિ કરી શકયાથી કેવળ કમરેજ વસ્ત્ર લપેટી રાખે છે.

એટલે જુઓ કે, બ્રિટિશ રાજ્ય બંગાલમાં કેવળ સો વર્ષ થયાંજ સ્થાપન થયું છે, છતાં તેટલામાંજ અસભ્ય નગ્ન જાતિને વસ્ત્ર પહેરતાં શીખવી દેવાયું છે. ખરેખર ઈંગ્લાંડનો અસીમ મહિમા અને તેદ્વારા ભારતવર્ષમાં ધન અને ઐશ્વર્યની વૃદ્ધિ જે પ્રમાણમાં થતી રહે છે, તે વર્ણવી જાય એમ નથી. એ વાત અંગ્રેજ જાણે છે; બંગાળીઓ સમજી શકે એટલી બુદ્ધિ તે લોકોમાં હોય એવો સંભવ નથી.

દુ:ખની વાત એ છે કે, હું આટલા થોડા દિવસોમાં બંગાળી લોકોની ભાષામાંહેલું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અધિક પ્રાપ્ત કરી શકયો નથી; તો પણ કંઇક કંઇક શીખ્યો છું; અને ગુલિરતાં અને બોરતાં નામના જે બે બંગાળી ગ્રંથો છે, તેનો અનુવાદ પણ વાંચી ગયો છું. એ બન્ને પુસ્તકોનો સ્થૂળ મર્મ એ છે કે, યુધિષ્ઠિર નામના એક રાજાએ રાવણ નામના એક બીજા રાજાનો વધ કરીને તેની પટરાણી મંદોદરીનું હરણ કર્યું હતું. મંદોદરીએ કેટલાક કાળ સુધી વૃંદાવનમાં વાસ કરીને કૃષ્ણની સાથે રાસલીલા કરી હતી. અંતે તેના પિતાએ કૃષ્ણને નિમંત્રણ નહિ કરવાથી તેણે દક્ષયજ્ઞમાં પ્રાણ ત્યાગ કર્યા હતા.

હું થોડુ ઘણું બંગાળી શીખ્યો છું. બંગાળીઓ 'હાઈકોર્ટ' ને 'હાઈકોર્ટ' કહે છે; 'ગવર્નમેન્ટ' ને 'ગવર્નમેન્ટ' કહે છે; 'ડિક્રી' ને 'ડિક્રી' કહે છે; 'ડિસમિસ' ને 'ડિસમિસ;' 'બોલ' ને 'બોલ;' 'ડાર' ને 'ડાર' અને 'ડબલ' ને 'ડબલ' (ઈત્યાદિ ઇત્યાદિ) કહે છે. એ ઉપરથી સ્પષ્ટજ પ્રતીત થાય છે કે, બંગાળી ભાષા અંગ્રેજીની એક શાખા માત્ર છે.

પરન્તુ એમાં એક સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે કે, જો બંગાળી અંગ્રેજોની શાખા હોય તો, અંગ્રેજોના આ દેશમાં આવવા પહેલાં કોઈ ભાષા 'અહિં' હતી કે '' જુઓ, આપણા કાયરટના નામ ઉપરથીજ એ લોકોના પ્રધાન દેવતા કૃષ્ણનં

પડાયું છે, અને અનેક યૂરોપિયન પંડિતોના *મત પ્રમાણે એ લોકોને મુખ્ય ધર્મ-ગ્રંથ કૃષ્ણપ્રણીત ભગવદ્ગીતા બાઇબલનોજ અનુવાદ છે ! એટલે બાઇબલ રચાયું તે પૂર્વે એ લોકોની કોઇ પણ ભાષા ન હતી; એ એક રીતે નક્કીજ છે. તે પછી એ લોકોની ભાષા ક્યારે ઘડાઈ તે કહી શકાય નહિ મને લાગે છે કે, પંડિતવર મેક્સમલર ધારે તો એ વિષયનો નિર્ણય કરી શકે એમ છે. જે પંડિતોએ સાબિત કર્યું છે કે, અશોકના પહેલાં આર્ય લોકો લખી જાણતા ન હતા; તેજ પંડિતો આ બાબતનો અંતિમ નિર્ણય કરવાને સમર્થ છે

એક બીજી વાત પણ જાણવા જેવી છે. સર વિલિયમ જોન્સથી માંડીને મેક્સમૂલર સુધીના પ્રાચ્યતત્ત્વવિત્ પંડિતોએ જણાવ્યું છે કે, એ દેશમાં સંસ્કૃત નામની એક બીજી ભાષા છે; પરન્તુ આ દેશમાં આવીને મેં કોઇને પણ સંસ્કૃત બોલતાં કે લખતા જોયો નથી. એટલા માટે આ દેશમાં સંસ્કૃત ભાષાના અસ્તિત્વવિષે મને વિશ્વાસ નથી. માલૂમ પડે છે કે, એ ચાતુરી સર વિલિયમ જોન્સ વગેરેનીજ છે. તેમણે સ્વપ્રસિદ્ધિને માટેજ એ ભાષાની કલ્પનાસૃષ્ટિ ઉપજાવી કાઢી છે.✲

ગમે તેમ હો, હવે એ લોકોની સામાજિક અવસ્થાસંબંધે કંઇક કહીશ. તમે સાંભળ્યું છે કે, હિંદુઓ ચાર જાતિમાં વહેંચાયલા છે; પરન્તુ તેમ નથી. એ લોકોમાં અનેક જાતિ છે; તેનાં નામ નીચે દર્શાવું છું.

૧ બ્રાહ્મણ, ૨ કાયસ્થ, ૩ શૂદ્ર, ૪ કુલીન, ૫ વંશજ, ૬ વૈષ્ણવ, ૭ શક્તિ, ૮ રાય, ૯ ઘોષાલ, ૧૦ ટાગોર, ૧૧ મુલાં, ૧૨ ફરામજી, ૧૩ રામાયણ, ૧૪ મહાભારત, ૧૫ ગવલી મહોલ્લો, ૧૬ પેરિયા ડોગ્સ (મેલું ખાનારા કુતરા.)

બંગાળી લોકોનું ચારિત્ર્ય ઘણા ઉતરતા પ્રકારનું છે. તેઓ હડહડતા જૂઠા છે; કારણવિના પણ અસત્ય ભાષણ કરે છે. સાંભળ્યું છે કે બંગાળીઓમાં શ્રેષ્ઠ પંડિત બાબુ રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર છે. મેં અનેક બંગાળીઓને પૂછ્યું હતું કે તેઓ કયી જાતિના છે? સઘળાઓએજ કહ્યું કે કાયસ્થ છે, પરન્તુ તેઓ મને ઠગી શકે એમ નથી. કારણ કે મે તેજ પંડિતવર મેક્સમૂલરના ગ્રંથમાં + વાંચ્યું છે કે, બાબુ રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર, બ્રાહ્મણ છે. વળી માલમ પડે છે કે, મિત્ર શબ્દ મિટર નો અપભ્રંશ છે; એટલા માટે પણ મિત્ર મહાશયને પુરોહિત જાતિનાજ માનવા જોઇએ.

બંગાળીઓનો એક ખાસ ગુણ એ છે કે, તેઓ ઘણાજ રાજભક્ત છે. યુવરાજને જોવાને તે લોકોનાં જે ટોળે ટોળાં આવ્યાં હતાં તે ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે, પૃથ્વીપર આવી રાજભક્ત જાતિ બીજે કોઇ પણ સ્થળે જન્મીજ નથી. ઇશ્વર આપણી

---

* ડૉ. લોરીન્ઝર.

✲ સાવધાન! કોઇ હસશો નહિ. મહામહોપાધ્યાય પંડિત ડૅગલ્ડ સ્ટુઅર્ટ યથાર્થ આવાજ મતનો હતો.

+ 'ચીપ્સ ફ્રોમ એ જર્મન વર્કશોપ.'

ચઢતી કરો; કારણુ કે તેમ થવાથી બંગાળીઓનું પણુ કંઇક કલ્યાણુ થઇ શકે!

બંગાળી લોકો સ્ત્રીને પરદેનશીન રાખે છેએમ સાંભળ્યું છે, તે સત્ય છે; પરન્તુ સર્વત્ર નહિ.* જ્યારે કંઇ પણુ લાભની વાત ન હોયત્યારે તેઓ સ્ત્રીજાતિને અંતઃપુરમાં રાખે છે, અને લાભની સધિ જોતાંજ બહાર લાવે છે, આપણે જે પ્રમાણે "ફાઉલિંગ પીસ" (બંદુક) નો ઉપયોગ કરીએ છીએ તેવીજ રીતે બંગાળીઓ સ્ત્રીઓનો ઉપયોગ કરે છે. જ્યારે પ્રયોજન નહિ હોય ત્યારે પેટીમાં પૂરી રાખે છે, શિકાર જોતાંજ બહાર કાઢીને તેમાં દારૂ ભરે છે. બંદૂકની સીસાની ગોળાથી હલકી જાતનાં પક્ષીનો પક્ષચ્છેદ થાય છે; બંગાળી સ્ત્રીનાં નયન-બાણે કોના પક્ષચ્છેદની આશા રાખે છે તે કહી શકતો નથી. મેં બંગાળી લલનાઓનાં ઘરેણાંમાં રહેલી જે પ્રકારની મોહકતા જોઇ છે તે પરથી મને ઇચ્છા થાય છે, કે હું પણુ "ફાઉલિંગ પીસ" ને એકાદ બે સોનાનાં ઘરેણાં પહેરાવી દઉં,–જોઉં, તેમ કરવાથી કોઇ પક્ષી ખેંચાઈને બંદૂક ઉપર આવીને બેસે છે કે નહિ?

કેવળ નયનબાણુ તો શું પણુ સાંભળ્યું છે, કે બંગાળી સ્ત્રીઓ તો પુષ્પબાણુ છોડવામાં–મદન ઉશ્કેરવામાં–પણુ ઘણી સુપટુ છે. હિન્દુ સાહિત્યમાં વપરાયલા પુષ્પશરમાં અને આ બગકામિનીઓ તરફથી ફેંકાયલા પુષ્પશરમાં કઇ સંબંધ છે કે નહિ તે હું જાણુતો નથી; જો તેમ હોય તો બંગાળી સ્ત્રીઓને દુર્વાસનાવાળી કહેવી જોઇએ. સાંભળવા પ્રમાણે કોઇ બગાળી કવિએ લખ્યું છે કેઃ—

"આ તે પુષ્પધનુ (કામદેવ) શું પોતાનું વિવિધ રંગ ધનુષ્ય ધારણુ કરે છે?" હમણાં એમાં જરા ફેરફાર કરીને કહેવું જોઇએ કેઃ—

"આ તે પુષ્પધનુ–કામદેવ (તે ઉશ્કેરનારી સ્ત્રીઓ)–પોતાનાં વિવિધરંગી પુષ્પો કટાક્ષો–મારે છે શુ?" ગમે તેમ હો. પુષ્પબાણુ (કામદેવ) સચરાચર પ્રચલિત ન થઇ બેસે! નહિ તો બંગાળામાં અગ્રેજોને રહેવુ ભારે થઇ પડશે. મને સર્વદા ભય રહે છે, કે હું એક ગરીબ દુકાનદારનો છોકરો, બે પૈસાના લોભથી સમુદ્ર ઓળંગીને અહિં આવ્યો છું–કોણુ જાણે કયારે બંગકુલકામિની–પ્રેરિત કુસુમશર આવીને, આ ફાટેલા તંબુને છેદીને મારા હૃદયમાં આઘાત કરે, અને હું તત્ક્ષણુ ધમ્મ દઇને ચત્તોપાટ પડી જાઉં! હાય! ત્યારે મારૂં શું થશે! મને મરતાં પાણી પણુ કોણુ પાશે?

હું એમ કહેતો નથી કે, સઘળા બંગાળીઓની સ્ત્રીઓ આ પ્રકારની ફાઉલિંગ પીસ છે, અથવા તો સઘળીજ આ પ્રમાણે કુસુમશર ચલાવવામાં સુચતુર છે; તોપણુ કોઇ કોઇ એવી છે ખરી; એ મેં લોકોક્તિપરથી જાણ્યું છે. સાંભળ્યું છે કે, તેઓ પોતાના પતિની આજ્ઞાનુસારજ આ પ્રકારના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને તે પતિ-

* બગાળી સ્ત્રીઓમાંની કોઈ કોઇએ અંતઃપુરનો પરિત્યાગ કરીને રાજપુત્રનું સ્વાગત કર્યું હતું

ઓએ દેશી શાસ્ત્રાનુસારજ એ પદ્ધતિનું અવલંબન કરેલું હોય છે. હિન્દુઓના જે ચાર વેદ છે તે માંહેલા ચાણક્ય શ્લોક નામક વેદમાં (મેં એ સકળ શાસ્ત્રનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો છે.) લખ્યું છે કેઃ—

आत्मानं सततं रक्षेत् दारैरपि धनैरपि ।

એનો અર્થ એવો છે કે, હે પદ્મપલાશલોચન શ્રીકૃષ્ણ ! હું પોતાની ઉન્નતિ માટે તમને આ વનફૂલની માળા અર્પણ કરૂં છું, તમે તે કંઠે ધારણ કરો.

वर्षसमालोचना

વર્તમાનપત્રોનો રિવાજ છે કે, નવા વર્ષમાં પ્રવેશ કરતાં ગત વર્ષની સઘળી ઘટનાઓની સમાલોચના કરવી. "બંગદર્શન" વર્તમાનપત્ર નથી; પરન્તુ તેટલા માટે શું અમને તે કરવાની ઇચ્છા નહિ થાય ? જેમ અનેક માણસો રાજા નહિ હોવા છતાં રાજા જેવા થઇને ફરે છે, જે પ્રમાણે અનેક લોકો કાળા ભારતવાસી હોવા છતાં સાહેબ બનવાની ઇચ્છાથી કોટપાટલુન ચઢાવે છે, તેજ પ્રમાણે અમે પણ અમારૂં પત્ર એક સામાન્ય માસિક હોવા છતાં પ્રખર પ્રતાપશાળી સમાચાર-પત્રનો અધિકાર ગ્રહણ કરવાની અભિલાષા રાખીએ છીએ.

પરન્તુ મનુષ્યજાતિ એવી દુર્ભાગી છે, કે જ્યારે તે અમુક ઇચ્છા રાખે છે ત્યારે તેની તે ઇચ્છા પાર પાડવામાં વિઘ્ન આવી નડે છે. નવું વર્ષ બેસી ચૂકયું પાય માસથી, અને અમે લખીએ છીએ માર્ગશીર્ષ માસનું "બંગદર્શન." સત્યાનાશની પાટી એ છે, કે "બંગદર્શન" ચર્ચાના વિષયો સંબંધે કોઇ પણ નિયમ સ્વીકારેલુંજ નથી–અત્યંત સ્વેચ્છાચારી છે; એટલા માટે અમે મનની ઇચ્છા મનમાંજ નહિ સમાવી દેતાં, તેમાં વિષાદ ઇત્યાદિ અનુપ્રસાદના લોભનું સંવરણ કરી માર્ગશીર્ષ માસમાં પણ સને ૧૮૭૫ની સાલની સમાલોચના કરીશું; તેથી હે ગતવર્ષ ! સાવધાન થા; અમે તારી સમાલોચના કરીશું.

ગત વર્ષમાં રાજકારભાર કેવી રીતે ચાલ્યો હતો, તે સંબંધે અનેક તપાસને અંતે જાણવામાં આવ્યું છે, કે એ વર્ષમાં ૩૬૫ દિવસ હતા; એક પણ ઓછો ન હતો. દરેક દિવસમાં ૨૪ કલાક અને દરેક કલાકમાં ૬૦ મિનિટ હતી. કોઇમાં એક પણ ઓછી જોવામાં આવી ન હતી; એ ઉપરથી જણાય છે, કે અધિકારીઓએ એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો હસ્તક્ષેપ કર્યો ન હતો. આ ઉપરથી તેમની વિજ્ઞતાનો પરિચય મળી શકે છે. અનેક માણસોનું એમ કહેવું છે કે, એ વર્ષમાંથી કેટલાક દિવસ ઘટાડી નાખ્યા હોત તો ઠીક થાત; પરન્તુ અમે એ વાતને અનુમોદન આપી શકતા નથી. દિવસ ઘટાડવાથી કેવળ નોકરીઆત વર્ગને પગારનો અને વર્તમાનપત્રોના

લેખકોને મહેનતના બચાવનો લાભ મળે. સામાન્ય જનસમાજને કંઇ પણ લાભ થાય નહિ; (અમારૂં તો માસિક છે, એટલે ૧૨ માસના ૧૨ અંક લીધા વિના કોઇ છોડવાનું નથી.) તોપણ ગ્રીષ્મકાલ તદન ઉડાવી લેવામાં આવે તો ઠીક થાય ખરૂં. આપણા અધિકારીઓને ભલામણ કરીએ છીએ કે, બારે માસ શીત કાળજ રહે, એવો કોઇ કાયદો પસાર કરાવવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરે.

અમે સાંભળીને ખેદ પામ્યા છીએ કે, આ વર્ષ સઘળાનાજ આયુષ્યમાંથી એક એક વર્ષ ચોરી ગયું છે; પરન્તુ અમે એ વાતપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકી શકતા નથી. અમે પ્રત્યક્ષ જોઇએ છીએ કે, અમારી ૭૧ વર્ષની ઉમ્મર હતી, તે આ વર્ષે વધીને ૭૨ ની થઇ છે. જો આયુષ્યમાંથી ચોરી થઈ ગઇ હોત તો એક વર્ષ વધે કેવી રીતે ? માટે દોષદષ્ટિવાળાઓએજ આવી અફવા ફેલાવી લાગે છે.

આ વર્ષ સુવર્ષ હતું. તેની વિશેષ સાબીતી એ છે કે એ વર્ષમાં અનેક માણુસને ત્યાં સંતાનપ્રાપ્તિ થઇ છે. મ્યુનીસીપાલ ડિપાર્ટમેન્ટના સુદક્ષ અમલદારોએ ખાસ પ્રયત્ન કરીને કોને કોને પુત્ર થયા, કોને કોને કન્યા અવતરી અને કોના કોના ગર્ભસ્રાવ થઇ ગયા, તેની ખબર મેળવી છે. દુઃખની વાત એ છે, કે એ વર્ષમાં કેટલાક મનુષ્યો—અધિક નહિ—રોગ વગેરેથી મુઆં છે. સાંભળવામાં આવ્યું છે, કે આ દેશની કોઇ એક મહાસભા પાર્લામેન્ટને સવિનય પ્રાર્થના કરનાર છે કે, આ ભારતરાજ્યની પુણ્ય ભૂમિમાં કોઇ પણ મનુષ્ય મરવા પામે નહિ. વળી તેણે એક એવો પણ ઠરાવ પસાર કર્યો છે કે, જો કોઇને ખાસ મરવાની જરૂર હોય તો તેણે પોલિસને ખબર આપીને તેની અનુમતિ લીધા પછી મરવું.

આ વર્ષનું ફિનેન્શિઅલ ડિપાર્ટમેન્ટનું પ્રકરણ (નાણાં પ્રકરણ) ઘણું વિચિત્ર છે—અમને ભરોસાદાર રસ્તેથી ખબર મળી છે, કે ગવર્નમેન્ટને આવક પણ થઈ છે અને વ્યય પણ થયો છે. આ હકીક્ત આશ્ચર્યકારક હો કે ન હો, પરન્તુ વધારે આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, આથી સરકારી ખજાનામાં કંઇક વધારો—નહિ તો ઘટાડો તો થયોજ હશે; અને તેમ નહિ તો જમા ઉધારનાં પાસાં સરખાં તો થઇ રહ્યાં હશેજ. આગામી વર્ષમાં (સને ૧૯૭૬) કોઇ નવો કર પડશે કે નહિ તે વિષે આજે કંઇ પણ કહી શકાય નહિ; પરન્તુ આશા રાખીએ છીએ કે, ૭૭ નીસાલના એપ્રિલ માસમાં એ વાત નક્કીપણે કહી શકીશું.

આ વખતે ન્યાયખાતાના કામની પ્રશંસા કરવાને અમે અસમર્થ છીએ. ખરું છે કે, જેમણે ફરિઆદ કરી છે, તેમનો ન્યાય અપાયો છે, અથવા આપવાના પ્રયત્ન ચાલી રહ્યા છે; પરન્તુ જેમણે ફરિઆદ નથી કરી તેમનો કંઈ પણ ઇન્સાફ થયો નથી. અમે સમજી શકતા નથી કે જ્યાં ન્યાય સાર્વજનિક હોય ત્યાં ફરિઆદ કરવામાં આવે કે ન આવે તોપણ સર્વનો ન્યાય શામાટે ન તોળાવો જોઇએ ? કોઇ તડકાને ચાહતું હોય કે ન હોય તોપણ સૂર્ય ભગવાન સર્વત્ર તાપ ફેલાવે છે, ''

વૃષ્ટિ ચાહે કે ન ચાહે તોપણ મેઘ ખેતરે ખેતર વૃષ્ટિ કરે છે; એજ પ્રમાણે કોઇ ન્યાય માગે કે ન માગે તોપણ ન્યાયાધીશોએ ઘેરે ઘેર જઇને ન્યાય આપી આવવો જોઇએ. જો કોઈ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવશે કે, ન્યાયાધીશો આ પ્રમાણે વગર તેડયા ઘેરે ઘેર ઘુસવા લાગે તો ગૃહસ્થોની સંમાર્જનીx અકસ્માત વિઘ્ન ખડાં કરી દેવાનો સંભવ રહે છે, તો તેને માટે અમારો જવાબ એ છે કે, ગવર્મેન્ટના અધિકારીઓ કાંઈ સંમાર્જનીથી એટલા બધા ડરતા નથી. નિમ્ન શ્રેણીના ન્યાયાધીશોને સંમાર્જની સાથે વિલક્ષણ પરિચય છે, અને તેઓ બહુધા તેની સાથે પ્રતિદિન સંભાષણ કરતાજ ફરે•છે. જે પ્રમાણે મયૂર સર્પપ્રિય હોય છે તેજ પ્રમાણે તેઓ પણ સમાર્જનીપ્રિય છે. નજરે પડતાજ બહુધા ભક્ષણ કરી જાય છે. અમે એવું પણ સાંભળ્યું છે, કે કેટલાક કનિષ્ઠ પંકિતના અધિકારીઓએ સરકારને એવી વિનતિ કરી છે, કે જે પ્રમાણે ઉચ્ચ પંકિતના અધિકારીઓના પુરસ્કાર માટે "ઑર્ડર ઑફ્ ધિ સ્ટાર ઑફ્ ઇન્ડિઆ" નો ઇલકાબ કાઢવામાં આવ્યો છે, તેજ પ્રમાણે ઉતરતી પંકિતના અધિકારીઓ માટે "ઑર્ડર ઑફ્ ધિ બ્રૂમસ્ટિક" નો ખિતાબ કાઢવો જોઇએ; અને ખાસ લાયકાત ધરાવનારા ડેપ્યુટી કલેકટરો અને સબજડજો ઇત્યાદિને ચૂંટી ચૂંટીને આ મહારત્ન તેમની કોટેજ પ્રંચાશીની (ખજુરીનાં છટીઆંની) દોરીથી બાંધીને લટકાવવું જોઇએ. તે તેમના ચેઇનથી વિભૂષિત થએલા અને સદાય ધ્રુજતા વક્ષઃસ્થલ ઉપર અપૂર્વ શોભા ધારણ કરશે. રાજપ્રસાદરૂપે જો આ ટાઇટલ અર્પણ કરવામાં આવશે તો તેનો આદર સાથે સ્વીકાર થશે એ અમે સોગનપૂર્વક કહી શકીએ છીએ. અમને ભય કેવળ એટલોજ રહે છે, કે ઉમેદવાર એટલા બધા નીકળશે કે, એટલી સાવરણી એકઠી કરવી ભારે થઇ પડશે.

ગત વર્ષમાં વૃષ્ટિ થઇ હતી; પરંતુ સર્વત્ર સમાન નહિ. ખચિત મેઘોનો એ પક્ષપાતજ હતો. જે જે પ્રદેશોમાં વૃષ્ટિ થઇ નથી, તે તે પ્રદેશના લોકોએ એવી મતલબની માગણી કરી છે, કે જેથી ભવિષ્યમાં સર્વત્ર સમાન વૃષ્ટિ થાય એવો કોઇ ઉપાય શોધી કઢાવો જોઇએ. અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે એ સદુપાયના સંશોધન માટે એક કમિટિ નિમાવી જોઇએ. એક મોબ્ભાદાર પત્રમિત્ર જણાવે છે, કે જો સરકાર તરફથી મેઘોની બરદાસ્ત બરાબર થઇ શકે, તો તેઓ બીજા કોઇ પણ દેશમાં ચાલ્યા જવાની બીક રહેશે નહિ; પરંતુ અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે એમ કરવાથી પણ જોઇએ તેવો સુધારો થઇ શકશે નહિ—કારણ કે બંગ દેશના સર્વ મેઘ અત્યંત સૌદામિનીપ્રિય છે; એટલે સૌદામિનીને છોડીને પૈસાના લોભથી પણ તેઓ દેશાન્તરમાં જવાનું સ્વીકારશે નહિ. એટલા માટે અમે સૂચના કરીએ છીએ, કે સઘળા મેઘોને બરતરફ કરવા અને તેને ઠેકાણે ભિસ્તીઓનો બંદોબસ્ત કરી દેવો. દરેક ખેતરમાં એક એક ચપરાસી અથવા સુયોગ્ય ડેપ્યુટી કલેકટર લાંબા વાંસ ઉપર ભિસ્તીને-

x સાવરણી, ઝાડુ.

બાંધીને વાંસ ઉભો કરીને પકડી રહે, અને ભિસ્તી ત્યાંથી ખેતરમાં પાણી છાંટીને પછી નીચે ઉતરી આવે! બરાબર છે ને?

આપણા દેશની રમણીઓ દેશહિતચિંતક નથી, નહિ તો ભિસ્તીઓની પણ જરૂર પડત નહિ. તેઓ જો દરરોજનું રડવાનું નિત્યકર્મ ખેતરમાં જઇને કરી આવે તો અનાયાસેજ ખેતીના કામમાં અનુકૂળતા થઇ જાય, અને મેઘ ડિપાર્ટમેન્ટનો બહિષ્કાર (એબૉલિશ) કરી શકાય; પરન્તુ લોકોના શારીરિક અને માનસિક કલ્યાણને માટે કહીએ છીએ, કે આકાશવૃષ્ટિને બદલે જો નારીનયનાશ્રુનો હુકમ ફરમાવવામાં આવે તો પ્રથમ પોલિસનો પકો બંદોબસ્ત કરવો જોઇએ; નહિ તો આ (નારીરૂપી) નૂતન મેઘની કટાક્ષવિદ્યુતથી ખેતરમાં ખેડુતોના છોકરાનું શું થશે તે કહી શકાય નહિ–પોલિસે હાજર રહેવું સારૂં.

સાંભળ્યું છે, કે કેળવણી ખાતામાં મોટો ગોટાળો ઉભો થયો છે. ખબર પ્રમાણે અનેક વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓએ કાન કાપવાને માટે એક એક ગજ છરા તૈયાર કરાવ્યા છે. તેમના મનમાં ઘોર સંદેહ ઉત્પન્ન થવાથી તેઓ કહે છે, કે અધ્યાપકોની શ્રવણેંદ્રિય કાપી લઇશું, નહિ તો તેમની પાસે ભણીશું નહિ. વિદ્યાર્થીઓના ઘોંઘાટથી અધ્યાપકોના કાન પાકી ઉઠે નહિ, તેટલા માટે આ કાર્ય તેમને કદાચ જરૂરી લાગ્યું હશે. અમારી ખાત્રી છે, કે કાન કાપવાની છરી નાની પડે એવો જરા પણ સંભવ નથી

ગમે તેમ હો. વર્ષ નઠારૂં હો કે સારૂં હો; પણ ત્રણ નિગૂઢ તત્ત્વ અમે નિશ્ચયપૂર્વક જાણી શકયા છીએ.

(૧) વર્ષ ચાલ્યુ ગયું છે, એ સંબંધમાં મતભેદ નથી.

(૨) વર્ષ ગયું છે તે પાછું આવશે નહિ. પાછું લાવવાને પ્રયત્ન કરવો નહિ, કારણ કે નિષ્ફળ થવાશે.

(૩) વર્ષ પાછું આવે કે ન આવે, પણ વાંચનાર! તારે અને મારે માટે તો એ બન્ને સમાનજ છે; કારણ કે આપને માટે અને મારે માટે ૭૫ માં પણ ઘાસપાણી હતાં અને ૭૬ માં પણ તે હશે. આપનું કલ્યાણ થાઓ. આપ ઘાસપાણી તરફ નજર રાખતા રહેશો.

हनुमद्बाबु–संवाद

એક દિવસ બાલસૂર્યનાં કિરણોથી સુશોભિત કદલીકુંજમાં× શ્રીયુત હનુમાનજી વાયુસેવનાર્થે પરિભ્રમણ કરતા હતા. તેમની પરમ રમણીય લાંગૂલલતા* કેટલાક ચક્રમાં કુંડલીનું રૂપ ધારણ કરી કદી પીઠપર, કદી સ્કંધ ઉપર, અને કદી વૃક્ષની શાખા ઉપર સુશોભિત થઇ રહેતી હતી. ચોપાસે સોનેરી ખાસડીઆં, કોકણી ઇત્યાદિ જાત જાતનાં પરિપક્વ અને અપક્વ રંભાફળોની લૂમની લૂમ શાખાઓને સુશોભિત કરીને દશે દિશાઓને સુગંધિત કરી રહી હતી. વીરવર કદી કદી કોઇક વૃક્ષપરથી એકાદ ફળ તોડી પાડી ઘડીકમાં આઘ્રાણ (સુંઘવું તે), ઘડિકમાં ચુંબન, ઘડીકમાં લેહન (ચાટવુ) અને ઘડીકમાં ચર્વણ કરીને કદલીફળોના અનંત માધુર્યની મનમાં ને મનમાં અત્યંત પ્રશંસા કરતા હતા. એવે સમયે દૈવયોગથી બૂટ, કોટ, પાટલૂન, ચેઇન, ચસ્મા, ચિરુટ અને ચાબુકધારી, હૅટ સુશોભિત મસ્તકવાળા એક યુવાન બાબુ ત્યાં ઉપસ્થિત થયા. હનુમાનચંદ્ર દૂરથીજ આ અપૂર્વ મૂર્તિને જોઇને મનમાં ને મનમાં વિચારવા લાગ્યા; "આ કેણુ? આકાર ઇંગિતથી માલુમ પડે છે કે, અવશ્ય એ કિષ્કિંધાથી આવે છે. આવો નકલી વેશ, ગમન અને ઢબછબ અન્ય કોઇ પણ દેશમાં હોવાં અસંભવિત છે. એ મારો સ્વદેશી અને જાતિબંધુ છે, માટે હું એનો આદર સત્કાર અવશ્ય કરીશ."

એમ વિચારીને મહાત્મા પવનાત્મજે એક સુંદર કદલીવૃક્ષપરથી પરિપક્વ સોનેરી કેળાંની એક લૂમ તોડીને સુંઘી જોઇ; અને તેની સુગંધથી તૃપ્તિ પામીને તેનો અતિથિસત્કાર માટે ઉપયોગ કરવાનો મનમાં નિશ્ચય કર્યો. એ દરમિયાન તે હૅટ કોટથી શણગારાયલી મોહનમૂર્તિ, વીરવરની સંમુખ આવી અને તેને સંબોધીને કહેવા લાગીઃ–

સલામ સાહેબજી, મી. હનુમાન! આપની તબીયત કેમ છે? આપને જોઈ હું ઘણો ખુશી થાઉં છું! અરે! મને લાગે છે આપે તો ક્યારનો નાસ્તો પણ લેવો શરૂ કર્યો છે.

હનુમાન બોલ્યાઃ—किमिदं? किं वदसि? (શું આ? શું કહે છે?)

બાબુઃ—આ તે શું! હું ધારું છું કે આ કિષ્કિન્ધાની પ્રાંતિક ભાષા છે, તે એક પ્રતાપી દેશ છે–ખરૂં કે નહિ? તે સર્વસુંદર ભૂમિ છે, ગૌરવ અને એવું બીજું આપ જાણો છો તેમ તે છે.

હનુ૦—कस्त्वं? कस्माज्जनपदात् आगतोऽसि? (તું કોણ? ક્યા દેશમાંથી આવે છે?)

બાબુઃ—(સ્વગત) તેની કિંમતી ભાષા તદ્દન અસંસ્કારી પટપટારો જણાય છે; પણ હું ધારું છું કે મારે તે નિભાવી લેવો જોઇએ. (પ્રગટપણે) મારા વહાલા મી.

×કેળની ઘટામાં. *પૂંછડારૂપી લતા.

હનુમાન! શરમ સાથે મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે, આપની સુંદર માતૃભાષાથી હું બિલકુલ પરિચિત નથી. હું છાતી ઠોકીને કહું છું કે, તે એક ઘણી સરકારી ભાષા છે. આપ થોડું અંગ્રેજી બોલી શકો છો એમ હું અનુમાન કરું છું.

એટલે તે મહાવીર પવનનંદને એકાએક બન્ને આંખો ફેરવીને પોતાનો બૃહલ્ લાંગૂલપાશ[1] વિસ્તારીને બાબુજીના ગળામાં નાખ્યો અને ગાળો કરીને કસકસાવવા લાગ્યા; એટલે તો બાબુ મહાશય હં કહેતા ધમ્મ દઈને ગબડયા, મોમાંની ચિરુટ પણ ઉડી પડી. પછી બોલ્યાઃ—

"અલ્યા, આ તો જણાય છે કંઈકઃ—
(પુચ્છનો એક વધુ પેચ)
(કશુંયે નહિ તો–કંઈક અસભ્યતા જેવું.)
(એક વધુ પેચ.)
(વહાલા મી. હનુમાન ! તમે મને ઈજા કરશો.)
(એક બીજો આંટો.)
દયાળુ ભલા મી. હનુમાન.*

એટલે હનુમાને બાબુ મહાશયને પુચ્છવડે ઉંચે ઉઠાવીને અદ્ધર તોળ્યા.

બાબુની ટોપી, ચસ્મા, અને ચાબુક પડી ગયાં. જાકીટના ગજવામાંથી ઘડીયાળ નીકળી પડી ને ચેઈન (અછોડા) સાથે ઝુલવા લાગી. હવે બાબુનું મોં સુકાવા લાગ્યું. તેઓ બોલી ઉઠયાઃ—ઓ"હનુમનાજી ! ભૂલ થઈ ગઈ, છોડો, છોડો. બચાવો ગરીબના પ્રાણ જાય છે !"

હનુમાને બાબુ તરફ સદય થઈ તેમને ભૂતલપર સ્થાપન કરીને લાંગૂલપાશથી મુકત કર્યા. અવસર મળતાં બાબુએ ટોપી, ચસ્મા અને ચાબુક ઉઠાવી લીધાં. હનુમાન બોલ્યાઃ "મહાશય ! દુઃખ ધરશો નહિ. આપની બોલી અંગ્રેજી, વેશ કિષ્કિન્ધાનો અને મૂર્ખતા પહાડના જેવી જોઈને આપની જાતિ ઓળખવાને માટે મારે આપને આટલું કષ્ટ આપવું પડ્યું છે. હવે—

બાબુઃ—હવે શું ?

હનુમાનઃ—હવે હું સમજી ગયો કે આપનો જન્મ કોઈક હિંદી સ્ત્રીના ગર્ભથી થયો છે. હમણાં આપ શ્રમિત થયા છો એકાદ કેળું ખાશો ?

બાબુજીની જીભ એવી તો સુકાઈ ગઈ હતી કે, તેમને પણ એકાદ સરસ કેળાનું ભક્ષણ કરી લેવું ઘણું જરૂરનું જણાયું એટલે તેમણે પ્રસન્નતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યોઃ– "ઘણીજ ખુશીની સાથે."

હનુમાનઃ—આપનો જે દેશમાં જન્મ છે; ત્યાં હું કેળાં અને વંતાકના સંશોધનાર્થે વારંવાર ગમન કરું છું અને તે દેશની સુંદરીઓ 'વડી' નામની જે સ્વાદિષ્ટ

૧ પૂંછડાનો મોટો ફાંસો. * અહીંસુધી બાબુજીનો સંવાદ ઈંગ્રેજીમાં છે.

વાની બનાવે છે તેને કદિ કદિ વિના અનુમતિએ રામાનુચરની સેવાને માટે પસંદ કરી લઉં છું. આથી હું દેશીભાષા સારી પેઠે સમજી શકું છું એટલે મારી સાથે માતૃભાષામાજ વાતચીત કરશો.

બાબુઃ—તેમાં શી નવાઇ ? આપ કેળાં આપવા ચાહો છો ? હું અત્યંત આનંદપૂર્વક આપનાં કેળાં આરોગીશ.

હનુમાનજીએ બાબુ મહાશય તરફ કેળાની એક લુમ ફેંકી–તે દેવને પણ દુર્લભ એવાં કેળાં ખાઈને બાબુ અતિ પ્રસન્ન થયા. હનુમાને પ્રશ્ન કર્યો:–કેળાં કેવાં છે ?

બાબુઃ—'ડીલીશીયસ' ઘણુંજ સ્વાદીષ્ટ !

હનુમાનઃ—હે ટોપ્યાવૃત × મહાપુરુષ ! માતૃભાષામાં વાત કરો.

બાબુઃ—એ તો મારી ભૂલ થઇ ગઇ. આટલી વખત મને 'એક્સક્યુઝ' માફ કરો.

હનુમાનઃ— એ વળી શું ?

બાબુઃ—મને માફ કરજો. હું ઘણો–શું કહું ? અંગ્રેજી શબ્દ તો 'ફરગેટફુલ' છે એનું ગુજરાતી શું ?

હનુમાનઃ—વત્સ ! તારાં કથોપકથનથી હું પ્રસન્ન થયો છું. હવે તું બીજાં કેળાં પણ ખાઇ શકીશ; જેટલી ઇચ્છા હોય તેટલાં ખાવાની છૂટ છે. કેળ ઉપર લાગેલાં છે તે તોડી આપું છું. વળી મારાથી તારૂં બીજું પણ કોઇ કાર્ય સધાતું હોય તો તે જણાવ. હું તેની સાધનામાં તત્પર થઇશ.

બાબુઃ—થેન્કસ ! હે મારા પ્રિય વાનર મહાશય ! આ વખતે જો આપ મને એક વાત સમજાવશો તો હું આપનો ઘણો ઉપકૃત થઇશ.

હનુમાનઃ—કયી વાત હે વિદ્વન્ !

બાબુઃ—તેજ વાત હનુમાન ! કે જે જાણવાને હું આપને ત્યાં આવ્યો છું.

આપે રામરાજ્ય જોયું છે. રામરાજ્યના જેવું કોઇ પણ રાજ્ય કદી પણ થયું નથી; પણ કેટલાકો કહે છે કે એ સઘળી ગપમાત્ર છે.

હનુમાનઃ—(આંખો લાલચોળ કરી દાંત કચકચાવી) રામરાજ્ય ગપ ! બેટા, ત્યારે તો હું પણ ગપ ? અને મારૂં આ પૂછડું પણ એ ગપજ ? જો ત્યારે એ કેવી ગપ છે તે !

એમ કહીને મહાક્રોધથી હનુમાને પેલું અનેક ગુંછળાવાળું મહાપૂચ્છ ફરીથી બિચારા બાબુના સ્કંધપર સ્થાપ્યું એટલે બાબુ લેવાઇ ગયલા વદને બોલી ઉઠયાઃ– " થોભો થોભો હે મહાલાંગૂલ ! તમે કંઇ ગપ નથી, અને તમારૂં પૂછડું નો કદી પણ નહિજ એ બાબત હું સોગનપૂર્વક કહી શકું છું; એટલે તમારૂં રામરાજ્ય પણ ગપ નથી. પાકનો પૂરાવો તેનો પ્રસાદ લેવામાં છે.

વાત એ છે કે તમે રામના દાસ છો હું અંગ્રેજનો દાસ છું. તમારો રામ મોટો

× ટોપીથી શણગારાયલા.

કે મારા અંગ્રેજ ? અમારા અંગ્રેજી રાજ્યમાં એક નવી વાત બને છે–તમારા રામ-રાજ્યમાં તે હતી કે ?

હનુમાનઃ—તે કયી ? પાકાં કેળાં ?

બાણુઃ—ને નહિ. લોકલ સેલ્ફ ગવર્ન્મેન્ટ.

હનુમાનઃ—તે વળી શું ?

બાણુઃ—સ્થાનિક આત્મશાસન. હતું તમારે ?

હનુમાનઃ—હતુ નહિ તો શું ? સ્થાનિક આત્મશાસન એટલે કોઇ ખાસ સ્થાન ઉપરનું આત્મશાસનને ? એ તો અમે હમેશાંજ કરતા. અમારૂં આત્મશાસન હતુ પૂંછડાપર–જો પૂંછડાપર–અમે આત્મશાસન નહિ રાખત તો ત્રેતાયુગનાં અડધો અડધ મનુષ્ય સમુદ્રમાં ડૂબીને મરી જાત. જ્યારે પણ મારૂં પૂંછડું પટ પટ કરે છે, અને અમુકના ગળામાં વીંટાવવાની ઇચ્છા રાખે છે ત્યારે હું પુચ્છ સ્થાનપર આત્મશાસન કરૂં છું પૂંછડાને બે પગ વચ્ચે સંતાડી દઉં છું. બીજું તો શું પણ જે દિવસે શ્રીરામચંદ્રે પોતે સીતાદેવીને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવાને કહ્યું હતું, તે દિવસે મારામાં જો એ સ્થાનિક આત્મશાસન ન હોત તો આ લાંગૂલ રામચંદ્રના ગળામાં પણ પહોંચી જાત; પરંતુ સ્થાનિક આત્મશાસનના બળથી તે બે પગ વચ્ચે દબાઇ રહ્યું. બીજી એક વાત એ કે જ્યારે અમે લોકો લંકાને ઘેરીને બેઠા હતા તે દિવસોમાં આહારાભાવથી અમારા સઘળાનું આત્મશાસન ઉદરમાં સ્થાપિત થઇને તે પ્રદેશમાં સ્થાનિક થઇ પડયું હતું.

બાણુઃ—મહાશયના સમજવામાં ભૂલ થઇ છે–એ પ્રકારના આત્મશાસનની વાત હું નથી કહેતો.

હનુમાનઃ—સાંભળો તો ખરા, સ્થાનિક આત્મશાસન ઘણું ઉત્તમ હોય છે; જેમકે સ્ત્રીઓનું આત્મશાસન રસનામાં હોય તે ઉત્તમ આત્મશાસન કહેવાય. બ્રાહ્મણ પંડિતોનું આત્મશાસન સાંભળવા પ્રમાણે લાડુની ટોપલીમાં હોય તો તે બહુ ઉત્તમ ગણાય. તમારા લોકોનું આત્મશાસન–

બાણુઃ—કયાં પીઠપર ?

હનુમાનઃ—ના. તમારા લોકોની પીઠ તો બીજાઓના શાસનનું ક્ષેત્ર છે, પરંતુ તમારા લોકોના આત્મશાસનનું યથાર્થ ક્ષેત્ર તમારાં બે ચક્ષુઓ છે.

બાણુઃ—તે કેવી રીતે ?

હનુમાનઃ—તમને રડવું આવે તે છતાં તમે રોતા નથી એ વાત ઉત્તમ છે. રાત-દિવસ ટીપાં પાડવાથી તમારા પ્રભુઓ ગુસ્સે થવાનો સંભવ છે.

બાણુઃ—તે ગમે તેમ હો પણ હું તે અર્થમાં સ્થાનિક આત્મશાસનની વાત કરતો નથી.

હનુમાનઃ—ત્યારે કયા અર્થમાં ?

બાણુઃ—શાસન કોને કહે છે, જાણો છો ને ?

હનુમાનઃ—બેશક તને જો હું લપડાક મારૂં તો તું શાસિત થાય ! એજ શાસનને ?

બાબુઃ—તે નહિ. રાજશાસન જાણતા નથી ?

હનુમાનઃ—તે પણ જાણું છું, પરંતુ તે અર્થમાં તમે પોતે રાજા નહિ હોવા છતાં કેવી રીતે આત્મશાસન કરી શકશો ?

બાબુઃ—(મનમાં) આનુંજ નામ વાનરબુદ્ધિ. (પ્રકટ) જો રાજા કૃપા કરીને પોતાનાં કેટલાંક કામ અમને સોંપે તો ?

હનુમાનઃ—તેમ થાય તેમાં તો રાજાનેજ લાભ. તે પોતાનાં કામ બીજાના માથાપર નાખી પટરાણી સાથે રંગચેન ઉડાવશે, અને આપણે તેનું વૈતરૂં કરી મરશું. એ જાણ્યું તમારૂં રામરાજ્ય ! અરે ! રામ !

બાબુઃ—વાત હજીપણ આપના સમજવામાં નથી આવી. ફ્રીડમ–લીબર્ટી કોને કહે છે તે જાણો છો ?

હનુમાનઃ—કિષ્કિન્ધાની કોલેજમાં એ સઘળું શીખવાતું નથી.

બાબુઃ—ફ્રીડમ એટલે સ્વાધીનતા. સ્વાધીનતા કોને કહે છે તે તો જાણો છો ને ?

હનુમાનઃ—હું વનનો પશુ છું, સ્વાધીનતા હું નહિ જાણું તો શું તું જાણવાનો હતો ?

બાબુઃ—સારી વાત. જે પ્રમાણમાં મનુષ્ય સ્વાધીન થશે તે પ્રમાણમાં તે સુખી થશે.

હનુમાનઃ—અર્થાત્ જે પ્રમાણમાં મનુષ્ય પશુભાવ પ્રાપ્ત કરશે તેજ પ્રમાણમાં તે સુખી થશે !

બાબુઃ—મહાશય ગુસ્સે થશો નહિ; પરંતુ એ વાત કેવળ હનુમાનને યોગ્ય છે.

હનુમાનઃ—હું તો તેજ છું ને ? વારૂ, હવે બાબુની યોગ્ય વાત હું સાંભળવા ભાગ્યશાળી થઇ શકીશ ?

બાબુઃ—સ્વાધીનતા વિનાનો મનુષ્યજન્મ પશુજન્મ છે. પરતંત્ર લોકો ગાય–ભેંસ વગેરેની પેઠે દોરડાંથી બંધાઇને તાડિત થાય છે. સૌભાગ્ય બળથી અમારા રાજપુરુષો આ જન્મ સ્વાધીન–ફ્રી બોર્ન છે.

હનુમાનઃ—અમારી પેઠે.

બાબુઃ—આત્મશાસન એજ સ્વાધીનતાનું લક્ષણ છે.

હનુમાનઃ—અમે પણ તેજ લક્ષણયુક્ત છીએ. અમારામાં આત્મશાસન સિવાય બીજું રાજ્યશાસન નથીજ. અમે પૃથ્વીપર સ્વાધીન જાતિ છીએ. તમે શું અમારા જેવા થવાને ચાહો છો ?

બાબુઃ—છટ ! છટ ! હવે સમજ્યો કે, વાનરો આત્મશાસન સમજી શકતા નથી.

હનુમાનઃ—સારી વાત ભાઇ ! ચાલો ત્યારે બંને જણ કેળાં ખાઇએ.

ग्राम्य–कथा

કથા નંબર વન

પાઠશાળાના પંડિતજી

ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસી રહ્યો છે. હું માથે છત્રી ઓઢીને ગામને રસ્તે ચાલ્યો આવતો હતો. જોતજોતામાં વરસાદ જોરબંધ પડવા લાગ્યો; એટલે રસ્તાની બાજુપર એક નાળીએરી ઘર જોઇને મેં તેની પડાળીનો આશરો લીધો. ત્યાં મારા જોવામાં આવ્યું કે અંદર કેટલાક છોકરાઓ હાથમાં પુસ્તક લઇને બેઠા બેઠા ભણતા હતા. એક પંડયાજી બંગાળી ભણાવતા હતા. કાન માંડીને મેં તેમનું શિક્ષણ જરા તરા સાંભળી લીધું. તે પરથી જણાયું કે ગુરુજીને વ્યાકરણ ઉપર કંઇક વિશેષ પ્રેમ હતો. એકાદ ઉદાહરણ આપું છું. પંડિતજીએ એક વિદ્યાર્થીને પૂછ્યું:–

" બોલ જોઉં, 'भू' ધાતુને 'क्त' પ્રત્યય લગાડીએ તો શું થયું કહેવાય ?

વિદ્યાર્થી જરા બોબાગ્ર બુદ્ધિનો હતો. સાંભળવા પ્રમાણે તેનું નામ બોધસરામ હતું. તેણે ઘણો વિચાર કરીને જવાબ આપ્યો, " જી, भू ધાતુને क्त લગાડવાથી 'भुक्त' થાય. "

પડિતજી, વિદ્યાર્થીની મૂર્ખતા જોઇને ચિડાઇ ઉઠયા અને તેને " મૂર્ખ ", " ગર્દભ " ઇત્યાદિ નાનાવિધ સંસ્કૃત વિશેષણોથી અસંસ્કૃત કરવા લાગ્યા. વિદ્યાર્થી પણ કંઇક તપી ઉઠીને બોલ્યો; કેમ ગુરુજી ! "ભુક્ત" શબ્દ શું નથી ?

ગુરુજીઃ—ન હોય શા માટે ? 'भुक्त' કેવી રીતે થાય તે શું નથી જાણતો ?

વિદ્યાર્થીઃ—ના, જાણું નહિ શામાટે ? સારી રીતે ચાવીને કોળીઆ ગળી જવાથી "ભુક્ત" થવાય. (ધરાઇ જવાય.)

ગુરુજીઃ—મૂર્ખ ! વાનર ! શું હું એ પૂછું છું ?

આખરે બોધસરામથી અત્યંત કંટાળી જઇને તેમણે તેની પાસેના વિદ્યાર્થી રામને પૂછ્યું; " વારુ, રામ ! તુંજ બોલ જોઉં, "ભુક્ત" શબ્દ કેવી રીતે બને છે ?"

રામઃ–જી, "भुज्" ધાતુ ઉપર 'क्त' લગાડવાથી 'भुक्त' થાય છે.

ગુરુજીએ બોધસરામને કહ્યું; " સાંભળ રે બોધા ! તારૂં કંઇજ વળવાનું નથી."

બોધસરામ ખીજવાઇને બોલ્યો; નહિ વળશે તો નહિ, પણ તમેયે આટલો બધો પક્ષપાત કરો છો.

ગુરુજીઃ—પક્ષપાત વળી શો કર્યો, હનુમાન !

બોધસરામઃ—એના નસીબમાં 'भुज' (પૌંઆ) અને મારા નસીબમાં કેવળ 'भू' આ પક્ષપાત નહિ તો બીજું શું ?

વિદ્યાર્થી મજાના ભૂજા (પૌંઆ) અને નસીબની તુલના કરીને કોપાયમાન થઇ ગયો છે, એ વાત ગુરુજી સમજી શક્યા નહિ, એટલે તેમણે ખીજવાઇને બોધસને

એક થપ્પડ લગાવી દીધી, અને પ્રશ્ન કર્યો, "હવે કહે, 'भू' ધાતુને क्त લગાડવાથી શું થાય ?"

બોધલરામઃ—(સજલ નયને) જી, તે હું નથી જાણતો.

ગુરુજીઃ—નથી જાણતો ? 'ભૂત' કેવી રીતે થાય, નથી ખબર ?

બોધલરામઃ—જી, તે તો જાણું છું. મરવાથી વળી ભૂત થવાય.

ગુરુજીઃ—સુવર ! ગદ્ધા ! 'भू' ધાતુને 'क्त' લગાડવાથી ભૂત થાય.

બોધલરામ આ વખતે સમજ્યો, અને મનમાં ને મનમાં દઢ નિશ્ચય કરી લીધો કે, મરવા પછી જે થાય તેજ 'भू' ધાતુ ઉપર 'क्त' લગાડવાથી પણ થાય. હવે તેણે વિનીત ભાવે ગુરુજીને પૂછ્યું; "જી, 'भू' ધાતુને 'क्त' લગાડવાથી શું શ્રાદ્ધ પણ કરવું પડે કે ?"

ગુરુજીથી હવે વધારે સહન થઇ શક્યું નહિ. પાંચે આંગળાંની છાપ આબાદ પડી રહે તેવી રીતે વિદ્યાર્થીના ગાલમાં એક તમાચો લગાવી દીધો. વિદ્યાર્થી પુસ્તક ફેંકી દઇને રડતો રડતો ઘર તરફ ચાલી નીકળ્યો. એ વખતે વૃષ્ટિ ઓછી થઈ ગઇ હતી. રંગ જોવાને હું પણ તેની સાથે સાથે ચાલ્યો. તેનું ઘર વિદ્યાલયથી ઘણે દૂર ન હતું. બોધાએ ઘરમાં દાખલ થતી વખતે બમણા જોરથી રડવા માંડ્યું, અને પછાડ ખાઇને ભોંય ઉપર પડ્યો. આ જોઇને તેની મા પાસે આવીને તેને સાંત્વન આપતાં પૂછવા લાગી; કેમ, ભાઈ શું થયું ?

છોકરાએ મોં ચઢાવીને કહ્યું; "હવે પૂછે છે કે, શું થયું ભાઈ? આવી સ્કૂલમાં મને મોકલ્યો હતો શામાટે, કાળા મોઢાની ?"

માઃ—પણ કેમ, થયું છે શું, ભાઇ ?

પુત્રઃ—હરામજાદી, હવે કહે છે કે, થયું છે શું ભાઇ ? હમણાંજ તારે 'ભૂ' ધાતુ ઉપર 'क्त' થઈ જાઓ, જલદીજ થઇ જાઓ, કે હું તારું શ્રાદ્ધ કરું.

માઃ—તે વળી શું, ભાઇ ? એ કયી વસ્તુ ?

પુત્રઃ—હમણાંજ તું भूत થઈ જાઓ, જલદી થઈ જાઓ.

માઃ—એ શું ? મરવાનું કહે છે, ભાઇ ?

પુત્રઃ—તે નહિ તો શું ? હું એજ કહી શક્યો નહિ, તેટલા માટે ગુરુજીએ મને માર માર્યો.

માઃ—ભોંય નાખે તને પંડ્યાને ! જરા અક્કલે નથી. મારા આ વેંત જેવડા છોકરાને તે વળી કેટલી વિદ્યા હોય ? જે વાત કોઈ જાણે નહિ, તે ન કહી શક્યો તે માટે છોકરાને માર ! મુઆને આજે એક વાર જોઉં તો ખરી.

એટલું કહીને કપડાં ઠીક કરી બોધાની મા પંડિતજી પાસે જવા નીકળી. હું પણ પાછળ પાછળ ચાલ્યો. તે સુપુત્રવતીને બહુ દૂર જવું પડ્યું નહિ. એ વખતે પાઠશાળા બંધ થઇ ગઇ હતી. પંડિતજી ઘર તરફ ચીવાવી જતા હતા; એટલે માર્ગ-

માંજ બન્નેનો બેટો થયો.

ભોલાની માએ કહ્યું; "વારૂ, પંડિતજી ! જે કોઇજ જાણે નહિ, તે મારો છોકરો કહી શકયો નહિ તેટલા માટે શું તેને આટલો બધો મારવો જોઇએ ?'

પંડિતજીઃ—અરે ના, કંઇ એવી અઘરી વાત પૂછી ન હતી. માત્ર એટલોજ સવાલ કર્યો હતો કે; 'ભૂત કેવી રીતે થાય ?'

ભોલાની માઃ—' ભૂત ' થાય ગંગા નહિ મળવાથીઃ ભલા, એ બધી વાતની વળી છોકરાને કયાંથી ખબર હોય ? એવી એવી બાબત તો અમને પૂછવી જોઇએ.

પંડિતઃ—અરે નહિ, તે ભૂત નહિ.

ભોલાની માઃ—ત્યારે વળી કયું ભૂત ?

પંડિતઃ—એ બધું કંઇજ નહિ. તું બાઈ માણસ એમાં શું સમજશે ? કહું જો, ભૂત શબ્દ છે.

ભોલાની માઃ—મેં એવા ભૂતના શબ્દ કેટલાએ સાંભળ્યા છે. હજી તો એ છેક બાળક છે. તેને આવી આવી વાતો કહીને બીવડાવવા એ શું ઠીક કહેવાય ?

મને લાગ્યું કે, આ પંડિતોની સમસ્યા સહેલમાં પતે એમ નથી. મેં પણ એ રંગમાં કંઇક અશે ભાગ ભરવાની આશાથી છતા થઇને પંડિતજીને કહ્યું, "મહાશય ! એ તો સ્ત્રી જાત છે, એની સાથે વિવાદ કરવો છોડી દો. મારી સાથે એ સંબંધમાં કંઇક વાતચીત કરવી ઠીક પડશે."

પંડિતજી મને બ્રાહ્મણ જોઇને કંઇક આદરથી કહેવા લાગ્યાઃ "આપ પ્રશ્ન કરીએ ?"

મેં કહ્યું: "ઠીક, આપ ભૂત ભૂત કરતા હતા, તે બોલો જોઇએ, ભૂત કેટલાં છે ?"

પંડિતજી સંતુષ્ટ થઇને બોલી ઉઠયા. બહુ સારૂં, ઘણુંજ ઉત્તમ, પંડિત હોય તે પંડિતના જેવીજ વાત કરે. સાંભળો છો કે બાઈ ? તે પછી મારા તરફ ફરીને જાણે વિદ્યાનો બોજો ઉતારી નાખતા હોય તેવું મોં કરીને બોલ્યાઃ—"ભૂત પાંચ છે."

એટલે તો ભોલાની મા ગર્જીને બોલી ઉઠી; "વાહ રે પંડિત ! આવીજ વિદ્યાપર મારા છોકરાને મારતા હતા કે ? ભૂત પાંચ ! ભૂત તે પાંચ કે બાર ?"

પંડિતઃ—તે કેમ બને, બેન ! આ સજ્જનનેજ પૂછ ને ? ભૂત પાંચ છે-ક્ષિત્યપ્-

ભોલાની માઃ—ભૂત બાર નથી તો મારી બધી દોલત કોણ ખાઇ ગયું ? શું હું પ્રથમથીજ આવી દુઃખી હતી ?

એટલું કહીને કહેતાં તો ભોલાની માએ છેડો વાળ્યો. મેં તે વખતે તેનો પક્ષ લઇને કહ્યું, એણે જે કહ્યું તે ખરૂં હોઈ શકે. અનેક વખત સાંભળવામાં આવે છે કે, પારકાની દોલત છીનવી લઇને ભૂત લોકો પોતાનું પિતૃકાર્ય કર્યા કરે છે. શું તમારા સાંભળવામાં નથી આવ્યું કે અમુકના પૈસાથી ભૂતના બાપનું શ્રાદ્ધ થાય છે ?"×

× જ્યારે કોઇ બદમાશ પારકો માલ ઉડાવી જાય છે, તે પ્રસંગે જે એક

આ વાત સાંભળીને, હું વ્યંગ કરૂં છું કે સત્ય કહું છું તે પંડિતજી બરાબર સમજી શકયા નહિ; કારણ કે તેમની બુદ્ધિ કંઇક મોભામ હતી. પંડિતજીને કંઇક સંશય થયેલો જોઇને હું બોલ્યો; "મહાશય ! એ સંબંધી પ્રમાણ પૂરાવા તો સઘળાનીજ જાણમાં છે. મનુએ કહ્યું છે કે—

कृपणानां धनं चैव पोष्यकुष्माण्डपाठिनाम् ।
भूतानां पितृश्राद्धेषु भवेन्नष्टं न संशयः ॥

પંડિતજીનું સંસ્કૃત જ્ઞાન ભૂ ધાતુને क्त પ્રત્યય લગાડવા પૂરતુંજ હતું; એટલે તેમને એક મોટો ભય એ હતો કે, રખેને વિદ્યાર્થિમંડળી આગળ અને ખાસ કરીને બોધાની મા સમક્ષ મારાથી હારી જવાય ! તેટલા માટે "भूतानां पितृश्राद्धेषु भवेन्नष्टं न संशय." એ જેવું સાંભળ્યું તેવાજ તેઓ બોલી ઉઠયા; "મહાશય ! આપ યથાર્થજ કહો છો. વેદમાં પણ લખ્યું છે કે, अस्ति गोदावरीतीरे विशाल: शाल्मलीतरु" આ સાંભળીને બોધાની મા ઘણીજ સંતુષ્ટ થઈ ગઇ અને પંડિતજીનાં અનેક વખાણ કરીને કહેવા લાગી; "ત્યારે મહારાજ ! આટલી બધી વિદ્યા હોવા છતાં મારા છોકરાને શામાટે મારો છો ?"

પંડિતજી:—અરે બેન ! તારા છોકરાને એવોજ વિદ્વાન બનાવવાને તો મારૂં છું. માર્યા વિના શું વિદ્યા આવે ખરી કે ? સોટી વાગે ચમચમ્ અને વિદ્યા આવે ઘમઘમ.

બોધાની મા:—મહારાજ ! મારવાથીજ વિદ્યા આવતી હોય તો અમારા ઘરવાળાને કેમ કંઇજ ન આવડયું ? ઝાડુ કહો કે જુતાં કહો, મેં તો કંઇજ બાકી રાખ્યું ન હતું.

પંડિત:—બેન ! એ તે કંઈ તમારા હાથથી બની શકે ? એ તો અમારૂંજ કામ.

બોધાની મા:—મહારાજ ! મારા હાથમાં કંઇ જોરની કસર નથી. જોશો ?

એમ કહીને બોધાની માએ પંડિતજીને એક મૂઠી કોપરાપાક આપી દીધો. પંડિતજી આ પ્રમાણે અધિક વિદ્યાલાભનો આકસ્મિક યોગ ઉપસ્થિત થયેલો જોઇને એકશ્વાસે પલાયન કરી ગયા. સાંભળ્યું છે કે, તે દિવસથી પંડિતજી ફરીથી બોધલરામનું નામ લેતા નથી, અને ભૂ ધાતુને માટે પાઠશાળામાં ફરીથી ધાંધલ મચવા પામ્યું નથી. બોધલરામ જ્યાં ત્યાં કહેતો ફરે છે કે, માએ એક તડાકે પંડિતજીનું ભૂત કાઢી નાખ્યું.

કહેવત બંગાળીમાં વપરાય છે (અમુકેર ટાકાટાક ભૂતેર બાપેર શ્રાદ્ધ હઇતે છે) તેનું આ ભાષાન્તર છે.

કથા નંબર ૯—ધર્મશિક્ષણ

સિદ્ધાંત

બોલો બેટા, " मातृवत् परदारेषु "

છોકરો:—એટલે શું, બાપા ?

બાપ:—એ કે, જેટલી સ્ત્રીઓ-પારકી સ્ત્રીઓ હોય તે સઘળીને આપણી મા બરાબર જાણવી.

છોકરો:—તે સઘળીજ મારી મા ?

બાપ:—હા બેટા, બીજું શું ?

છોકરો:—બાપા, ત્યારે તમારે માથે તો મહા દુઃખ આવી પડવાનું. જો તેઓ મારી મા હોય તો આપની શું લાગે ?

બાપ:—છટ્ ! છટ્ ! એવું તે બોલાતું હશે ? બોલ—

" मातृवत्परदारेषु परद्रव्येषु लोष्ठवत् "

છોકરો:—એનો શો અર્થ, બાપા ?

બાપ:—પારકી ચીજ લોષ્ઠ સમાન ગણવી જોઇએ.

છોકરો:—' લોષ્ઠ ' શું ?

બાપ:—માટીનું ઢેફું.

છોકરો:—બાપા, ત્યારે તો કંદોઇને પેંડાના પૈસા પણ નહિ આપવા પડે. ઢેફાનું વળી મૂલ્ય શું ?

બાપ:—તેમ નહિ. પારકી ચીજ માટીના જેવી સમજવી એટલે તે લેવાની ઇચ્છાજ ન થાય.

છોકરો:—બાપા ! કુંભારનો ધંધો શીખીએ તોપણ નહિ થાય ?

બાપ:—છટ્ ! તને કશુંજ આવડશે નહિ. સાંભળજે ! હમણાં બોલ.

" मातृवत्परदारेषु परद्रव्येषु लोष्ठवत् ।
आत्मवत्सर्वभूतेषु यः पश्यति स पंडितः ॥ "

છોકરો:—" आत्मवत्सर्वभूतेषु " એટલે શું, બાપા ?

બાપ:—એજ કે, સઘળાને પોતાના જેવાજ જાણવા.

*છોકરો:—તેમ હોય તો તો ઘણુંજ સારું. જો પારકાને આપણા જેવા સમ*જવા એમ હોય તો પારકાની ચીજ તે આપણીજ ગણવી જોઇએ, અને પારકી સ્ત્રી પણ આપણીજ સમજવી જોઇએ.

બાપ:—દૂર થા ! મૂર્ખ ! છછુંદર !

ઇતિ ચપેટિકાઘાત (તમાચાપ્રકાર).

અભ્યાસપાઠ

પાઠ પહેલો

કાદમ્બિની નામની એક પ્રૌઢા સ્ત્રી બેડું બગલમાં રાખીને પાણી ભરવા જાય છે. એ અરસામાં પેલો શાસ્ત્ર ભણેલો છોકરો તેની સામે આવી ઉભો.

છોકરાએ કહ્યું:—મા!

કાદમ્બિની:—કેમ, બેટા! અહા! છોકરાની વાણી કેવી મિઠી છે! કાળજું પણ ઠરી જાય છે.

છોકરો:—મા, પેંડા ખાવાને એક પૈસો આપને!

કાદમ્બિની:—ભાઇ, હું દુઃખી માણસ છું, પૈસો કયાંથી લાવું?

છોકરો:—દીકરી, નથી આપતી કે? કમબખ્ત, ચોટલા બળી!

કાદમ્બિની:—જારે મુઆ! દેવતા પડે તારા મો પર, મુઓ આવો છોકરો કોનો છે?

છોકરો:—મારી બેટી નહિ આપે કે? (એમ કહી પ્રહાર કરવો અને તેથી ઘડાનું ફુટી જવું.)

(પછી છોકરાના બાપનું તેજ રંગભૂમિ ઉપર હાજર થવું.)

બાપ:—અરે વાનર! આ શું?

છોકરો:—કેમ, બાપા, આ તો મારી મા છે. માની સાથે જે પ્રમાણે ચાલું છું તેજ પ્રમાણે આની સાથે પણ વર્તું છું. "मातृवत्परदारेषु" કેમ રે! ઇશ્વરી! બાપાને જોઇને ઘુમટો પણ નથી તાણતી કે?

પાઠ બીજો

કંદોઇએ છોકરાના બાપની પાસે આવીને ફરીઆદ કરી કે, તમારા છોકરાના જુલમથી હવે દુકાન ચલાવવી ભારે થઇ પડી છે. છોકરો દુકાન લૂંટીને બધી મિઠાઇ ઉડાવી જાય છે.

ગોવાળે આવીને તેજ પ્રમાણે દૂધ માખણના સંબંધમાં ફરિઆદ કરી એટલે પિતાએ પુત્રને પકડીને મારવા માંડ્યો. છોકરાએ પૂછ્યું, મારો છો શામાટે, બાપા!

બાપ:—મારૂં નહિ તને? પારકી ચીજ લૂંટી લાવનારને?

છોકરો:—બાપા! ચોરોનો ભય વધી પડ્યો છે, તેથી ઢેફાં (ગોળા) એકત્ર કરી રાખું છું; પારકી ચીજ તો ઢેફાંજ છે ને?

સરસ્વતીપૂજનનો સમય આવી રહ્યો છે. પ્રાતઃકાળમાં પિતાએ પુત્રને કહ્યું:—"જા એક જૂબડી મારતો આવ અને અંજલિ આપ, નહિ તો ખાવા પામીશ નહિ."

છોકરો:—ખાઇને સાંજે અંજલિ આપીએ તો નહિ ચાલે?

બાપ:—એમ કેમ રીતે બને? ખાધા પછી તે અંજલિ અપાતી હશે, ગાંડા?

છોકરો—ત્યારે આ વર્ષની અંજલિ બીજા વર્ષની અંજલિ સાથે આપવાથી નહિ ચાલે ? આ વખતે તો ઠંડી ઘણી સખત છે.

બાપ—એમ નહિ ચાલે. સરસ્વતીને અજલિ આપ્યા સિવાય શું વિદ્યા આવે ?

છોકરોઃ—એકાદ વરસ શું ઉધાર વિદ્યા નહિ મળી શકે ?

બાપઃ—દૂર જા, મૂર્ખ ! જા, સ્નાન કરનો આવ, અંજલિ આપ્યા પછી બે સરસ પેંડા આપીશ.

"બહુ સારૂ" કહીને છોકરો નાચતો કૂદતો નહાવા દોડયો. ઠંડી પુષ્કળ હતી–પવન પણ તેવોજ–પાણી હાથ ઠરી જાય તેવું હતું. એટલે છોકરાએ અકલ દોડાવીને ઘાટપર એક પાચ વર્ષનો માછીનો છોકરો ઉભો હતો તેને પકડયો, અને બે ડુબકી મરાવી પછી તેને પાણીમાથી ખેંચી કાઢી બાપ પાસે ઘસડી લાવ્યો, અને બોલ્યો, "બાપા નાહી આવ્યો."

બાપઃ—કયાં બાપુ–કયાં નાહી આવ્યો ?

છોકરો—આ માછીના છોકરાને ઝબોળી લાવ્યો છુ.

બાપ—મોટું કામ કર્યું પણ તું કયાં નાહી આવ્યો ?

છોકરોઃ—બાપા, "आत्मवत् सर्वभूतेषु" એટલે એનામાં અને મારામાં કંઇ ભેદ છે ? એ નાહ્યો એટલે હું પણ નાહ્યોજ છું ને ? હવે પેંડા આપો.

પિતા હાથમાં લાકડી લઇને પુત્રની પાછળ દોડવા લાગ્યા. પુત્ર નાસતાં નાસતાં બોલતો હતો; "બાપા શાસ્ત્ર જાણતા નથી."

થોડી વાર પછી તે શિક્ષિત બાળકના પિતાના સાંભળવામાં આવ્યું કે પુત્રે પાસેના મહોલ્લાના દિનમણિશંકર શાસ્ત્રીની પાઠશાળામાં જઇને શાસ્ત્રીને સારી પેઠે ખોખરા કર્યા છે છોકરો ઘેર આવતાં પિતાએ પૂછ્યું, આ વખતે વળી શી મોકાણ માંડતો આવ્યો ?

છોકરોઃ—શુ કરૂં બાપા ! તમે કંઇ છોડો એમ હતા ? લાકડી મારતજ મારત; એટલે મેં જાતે જાતેજ માર ખાઇ લીધો.

બાપ—તે કેવી રીતે બચ્ચાજી ? પોતેજ કયાંથી ? દિનમણિશંકર શાસ્ત્રીને મારી આવ્યો છે ને ?

છોકરો—બાપા, "आत्मवत् सर्वभूतेषु" દિનમણિશંકર શાસ્ત્રી અને મારામાં શું તમે ભેદ જુઓ છો ?

પિતાએ પાણી મૂકયું કે આ છોકરાને હવે કદિ પણ ભણાવવો નહિ.

कमलाकान्तनुं दफतर

कमलाकान्तनो परिचय

અનેક જણ કમલાકાન્તને પાગલ કહે છે તે ક્યારે શુ કરશે અને શુ બોલશે તેનું કઇ ઠેકાણુ નથી. તેને લખતાંવાચતાં આવડતુ નથી એમ નથી. તે કઇક અંગ્રેજી અને કઇક સસ્કૃત પણ જાણે છે, પરતુ જે વિદ્યાથી દ્રવ્યોપાર્જન ન થાય તે વિદ્યા શું વિદ્યા કહેવાય ? ખરી વાત એ છે કે, સાહેબ સુબા પાસે પહોંચતા આવડવુ જોઇએ, પછી તે ગમે તેવો મૂર્ખશિરોમણિ કાં ન હોય ! ભલે કેવળ પોતાની સહીજ કરી જાણતો હોય તેની હરકત નહિ, તેવાઓ પણ મઝેથી અમલદારી ભોગવે છે. અમારા વિચાર પ્રમાણે તેજ પડિત, અને કમલાકાન્ત જેવા વિદ્વાન્ જેમણે કેટલાંએ પુસ્તકો ભણી નાખ્યાં હોય તેઓ મહા મૂર્ખજ છે.

કમલાકાન્ત એક વખત નોકરીએ રહ્યા હતા. એક સાહેબે તેમની અંગ્રેજી વાતચીત સાંભળીને તેમને પોતાની ઑફિસમા બોલાવી જઈ કારકુની આપી હતી, પરતુ કમલાકાન્ત નોકરી ટકાવી શક્યા નહિ. તેઓ ઑફિસમાં જઇને ઑફિસનું કામ કરતા નહિ. સરકારી રજીસ્ટરમા કવિતા લખતા, ઑફિસની ચિઠ્ઠીપત્રી ઉપર કોઇક શેકસપિઅર નામના લેખકનાં વચનો નોંધતા, અને બીલ-બૂકનાં પાનાં ચિત્રોથી અંકિત કરતા એક વખત સાહેબે તેમને માસિક પગાર બીલ તૈયાર કરવા કહ્યુ કમલાકાન્તે બીલ-બૂક લઇને એક ચિત્ર ખેંચ્યું. કેટલાક નાગા બાવાઓ સાહેબ પાસે ભિક્ષા માગે છે, અને સાહેબ બહાદુર બબ્બે ચચ્ચાર પૈસા તેમના તરફ ફેંકી રહ્યા છે. નીચે લખ્યુ હતુ—"વાસ્તવિક પે-બિલ." સાહેબે આ નૂતન તર પે-બિલ જોઇને તેજ દિવસે કમલાકાન્તને માન સાથે વિદાય કરી દીધા !

કમલાકાન્તની નોકરી અહીથીજ સમાપ્ત થાય છે. પૈસાનું તેમને ઝાઝું પ્રયોજન પણ ન હતું કમલાકા ત સ્ત્રીપરિગ્રહણુની પચાતમાં તો કદી પણ પડયા ન હતા. જ્યાં રહ્યા ત્યાં પેટપૂર અનાજ અને અડધાભાર અફીણુ મળ્યું એટલે થયુ. અહી તહીં મોજ આવે ત્યાં પડયા રહેતા. અનેક દિવસ મારે ઘેર પણ રહ્યા હતા.

હું તેમને પાગલ જાણીને તેમની જરા વધારે સંભાળ લેતો; પરંતુ હું પણ તેમને ઝાઝું રાખી શક્યો નહિ. તેઓ કોઇ પણ ઠેકાણે સ્થાયી રહેતાજ નહિ. એક દિવસ પ્રાતઃકાળે ઉઠીને બ્રહ્મચારીના જેવાં ગેરૂઆ રંગનાં કપડાં પહેરીને તેઓ ચાલતા થયા; અને ક્યાં ગયા તેનો પત્તોજ લાગ્યો નહિ.

તેમની પાસે કાગળોનું એક દફતર-બંડલ-હતું. કમલાકાન્તની પાસે કોઈ પણ કોરો કાગળ રહેવા પામતોજ નહિ. નજરે પડતાંજ ધૂળ પત્થર ચીતરી મારતા. શું લખતા તેમાંનું કંઇ પણ સમજી શકાતું નહિ. કોઇક કોઇક વખત તાનમાં આવી જઇને તેઓ મને વાંચી સંભળાવતા, સાંભળતાંજ હું નિદ્રાધીન થઇ જતો. એ કાગળો તેઓ શાહીથી ખરડાયલા એક જરી પુરાણા વસ્ત્રમાં બાંધી રાખતા. જતી વખતે તેઓ મને એ બંડલ સોંપતા ગયા અને બોલ્યા; "તમને આ બક્ષિસ કરૂં છું."

એ અમૂલ્ય રત્ન લઇને મારે શું કરવું ? પ્રથમ એવી ઇચ્છા થઇ કે, અગ્નિદેવને સમર્પણ કરૂં; પરંતુ પાછળથી મારા હૃદયમાં લોકહિતૈષિતાનો પ્રબળ ભાવ સ્ફુરી આવ્યો. મેં વિચાર્યું કે જેણે લોકોપકાર કર્યો નથી તેનો જન્મ વૃથા છે. મને અનુભવ હતો કે આ દફતરમાં અનિદ્રાની અતિ રામબાણ દવા છે; અને જે એને વાંચશે તેના પર નિદ્રાદેવી તરતજ પ્રસન્ન થઇ જશે, અને તેથી કરીને જેઓ અનિદ્રા રોગથી પીડાતા હોય તેમના ઉપકારાર્થે હું કમલાકાન્તની કૃતિઓનો પ્રચાર કરવા તત્પર થયો છું.+

શ્રીભીષ્મદેવ ખોશનબીશ

एकांत

"એ કોણ ગાય છે?"

લાંબા વખતથી ભૂલી જવાયલા સુખસ્વપ્નની સ્મૃતિની પેઠે એ મધુર ગાને મારી કર્ણગુહામાં પ્રવેશ કર્યો. એ સંગીત બહુ સુંદર છે એમ નથી, છતાં આટલું મધુર શામાટે લાગે છે ? પથિક રસ્તે ચાલતાં પોતાની મોજથી ગાતો ગાતો જાય છે. ચાંદનીવાળી રાત્રી જોઇને તેના હૃદયનો આનંદ ઉભરાઈ આવ્યો છે. સ્વાભાવિક રીતેજ તેનો કંઠ મધુર છે-એ મધુર કંઠથી આ મધુમાસ (ચૈત્ર)માં તે પોતાના હૃદયાનંદનું માધુર્ય વરસાવી રહ્યો છે. તો પછી સિતારની તંત્રી ઉપર આંગળી ફરતાં જેમ તેના સઘળા તારો ઝણઝણી ઉઠે છે, તેમ આ ગીતધ્વનિ પોતાના સ્પર્શથી મારી હૃદયતંત્રીને શામાટે મુર્જાયમાન કરી મૂકે છે ?

+ બંગાળીમાં "કમલાકાન્તેર દફતર" એ નામથી પ્રસિદ્ધ થએલી એ કૃતિઓમાંની કેટલીક ચુંટી કહાડીને તેનો અનુવાદ અત્ર અપાય છે. મંત્રી સ૦ સા૦

શામાટે ? એનો ઉત્તર કોણ આપશે ? રાત્રી જ્યોત્સ્નામયી× છે. વાલુકામય+ નદીમાં કૌમુદિ* હાસ્યતરંગ ફેલાવી રહી છે. નીલી સાડીથી જેનું અર્ધું અંગ ઢંકાયલું છે એવી સુંદરીની પેઠે કૃશ શરીરવાળી, સ્વચ્છ ભૂરા જળવાળી તરંગિણી÷ કિનારાપરની રેતીને આલિંગતી ચાલી જાય છે. રાજમાર્ગ ઉપર 'આનંદ આનંદ' રેલાઇ રહ્યો છે–બાળક, બાલિકા, યુવાન, યુવતિ, પ્રૌઢા, વૃદ્ધા સર્વ નિર્મળ ચંદ્રકિરણોમાં સ્નાન કરીને આનંદ કરી રહ્યાં છે. કેવળ હુંજ આનંદરહિત છું–તેથીજ આ સંગીતથી મારી હૃદયતંત્રી ઝણઝણી ઉઠી છે.

હું એકલો છું, તેથીજ આ સંગીતથી મારૂં શરીર રોમાંચિત થઇ ઉઠ્યું છે. આ બહુજનપૂર્ણ નગરીમાં–આ આનંદપૂર્ણ અનંત મનુષ્ય–પ્રવાહમાં હું એકલોજ છું. તો હું પણ શામાટે આ અનન્ત જળપ્રવાહમાં ભળી જઇને આ વિશાળ આનંદ તરંગ–તાડિત જલબુદ્બુદના સમૂહ માંહેલો એક બીજા બુદ્બુદ નહિ બનું ? જળના બિંદુ બિંદુ મળીને સમુદ્ર બન્યો છે. હું પણ એક જળબિન્દુ છું, તો પછી એ સમુદ્રમાં શામાટે ન ભળી જાઉં ?

તે હું જાણતો નથી–કેવળ એટલુંજ જાણું છું કે હું એકલો છું. મારી સલાહ છે કે કોઇએ પણ એકલા રહેવું નહિ. જો કોઇ અન્ય તમારા પ્રણયનું ભાગીદાર ન થયું તો તમારો મનુષ્યજન્મ વૃથા છે. પુષ્પમાં સુગંધ છે; પરન્તુ જો તેને કોઇ સુંઘનાર ન હોય તો તે સુગંધી કહેવાશે નહિ; કારણ કે સુંઘનાર વિના સુગંધના અસ્તિત્વનું પ્રમાણ પણ શું ? પુષ્પ પોતાને માટે વિકસતાં નથી, તમારા હૃદયપુષ્પને પણ અન્યને માટે પ્રફુલિત થવા દો.

પરન્તુ કેવળ એક વાર સાંભળતાંજ એ સંગીત મને એટલું મધુર શામાટે લાગ્યું તે તો મેં કહ્યુંજ નહિ. અનેક દિવસ થયાં આનંદોત્પન્ન સંગીત મારા સાંભળવામાં આવ્યું નથી–લાંબા વખતથી મેં આવો આનંદ અનુભવ્યો નથી. યૌવનમાં જ્યારે આખી પૃથ્વી સુંદર હતી, જ્યારે પુષ્પે પુષ્પે સુગંધ મળતી હતી, પ્રત્યેક ખરી પડતાં પાંદડાંના અવાજમાં મધુર શબ્દો સંભળાતા હતા, પ્રત્યેક નક્ષત્રમાં ચિત્રા–રોહિણીની શોભા દેખાતી હતી, અને પ્રત્યેક મનુષ્યના મુખ ઉપર સરળતા ભાસતી હતી, ત્યારે આનંદ હતો. પૃથ્વી આજે પણ તેની તેજ છે, સંસાર આજે પણ તેનો તેજ છે, અને મનુષ્યચરિત્ર પણ આજે તેનું તેજ છે; પરંતુ આ હૃદય હવે તેનું તે રહ્યું નથી. તે સમયે સંગીત સાંભળતાં જે આનંદ થતો હતો તેજ આનંદ આજે આ સંગીત સાંભળીને યાદ આવી ગયો છે. જે અવસ્થામાં, જે સુખમાં તે આનંદ અનુભવ્યો હતો; તેજ અવસ્થા, તેજ સુખ હમણાં યાદ આવી ગયાં છે. જાણે ક્ષણભરને માટે ફરીથી જુવાની પ્રાપ્ત થઇ. હમણાં ત્યારની પેઠેજ જામેલી મનોમય મિત્રમંડળીમાં મનવડે જઇ બેઠો, અને પહેલાંની પેઠે અકારણ ઉચ્ચ સ્વરે હસવા લાગ્યો.

× ચાંદનીવાળી. + રેતીવાળી. * ચાંદની. ÷ નદી.

જે વાત હમણાં પ્રયોજન વિનાની સમજીને હું બોલતો નથી, પણ ચિત્તની ચંચળતાને લીધે તે વખતે નિષ્પ્રયોજન છતાં અનેક વાર બોલ્યો હતો તે સઘળી વાત હમણાં પાછી બોલવા લાગ્યો. ફરીથી સરળ હૃદયે અન્યના સ્નેહને અકૃત્રિમ સમજીને સ્વીકારવા લાગ્યો. મને ક્ષણભરને માટે ભ્રાન્તિ થઇ ગઇ–તેથીજ આ ગીત આટલું મધુર લાગ્યું. કેવળ એમજ નહિ; ત્યારે સંગીત પ્રિય લાગતું, હમણાં તેમ નથી–ચિત્તની જે પ્રફુલ્લતાને લીધે સંગીત પ્રિય લાગતું તે પ્રફુલ્લતા હવે રહી નથી એટલે તેમ લાગતું નથી–હું ચિત્ત પરોવીને તે ગત યૌવનસુખનો વિચાર કરી રહ્યો હતો તેજ અરસામાં આ પૂર્વ સ્મૃતિનું સૂચન કરનાર સંગીત કાને પડયું, અને તેથીજ તે આટલું મધુર લાગ્યું.

તે પ્રફુલ્લતા, તે સુખ હવે શા માટે નથી ? શું સુખની સામગ્રીઓ ઘટી ગઇ છે? પ્રાપ્તિ અને ક્ષય બંનેજ સંસારના નિયમ છે; પરંતુ તેની સાથે ક્ષતિ કરતાં પ્રાપ્તિ અધિક હોય એવો પણ નિયમ છે. તમે જીવનમાર્ગમાં જેટલા આગળ વધશો તેટલોજ સુખસામગ્રીનો વધારે સંચય કરશો, તો પછી અવસ્થા વધતાં અંગમાંથી સ્ફૂર્તિ ઘટે છે શામાટે ? શામાટે પૃથ્વી તેવીજ સુંદર દેખાતી નથી ? શામાટે આકાશના તારા પ્રથમના જેવા ઝગઝગતા નથી ? આકાશની ભૂરાશમાં પણ અસલના જેવી ભભક શામાટે જણાતી નથી ? જે સ્થળ તૃણપલ્લવપૂર્ણ, કુસુમસુવાસિત, સ્વચ્છ નદીના જલસીકરથી છંટાતું અને વસંતના પવનથી સંચાલિત હૃદયને ઠારે એવું હતું તે હમણાં રેતાળ મરુભૂમિ જેવું ઉજ્જડ શા માટે જણાય છે ? કેવળ રંગીન ચસ્મા નહિ હોવાથીજ–આશા એજ રંગીન ચસ્મા. જુવાનીમાં મેળવેલું સુખ તો અલ્પ હોય છે; પરંતુ સુખની આશા અપરિમિત હોય છે. હમણાં સંચિત સુખ તો અધિક છે; પરન્તુ તે બ્રહ્માંડવ્યાપીની આશા ક્યાં છે ? ત્યારે સંસારનો ક્રમ શો છે તે જાણતો ન હતો, તેથીજ અનેક જાતની આશાઓ રાખતો હતો. હવે સમજવામાં આવ્યું છે કે આ સંસારચક્રપર આરોહણ કરનારને પાછા જ્યાંના ત્યાંજ આવવું પડે છે. જ્યારે તે પોતાનાં મનમાં એમ ધારે છે કે હું આગળ વધું છું, ત્યારે તે માત્ર ચક્કરજ લેતો હોય છે. હવે સમજાયું છે કે સંસારસમુદ્રમાં તરવાનો આરંભ કરતાં તેના તરંગે તરંગ પ્રહાર કરીને આપણને ફરીથી કિનારા તરફ ધકેલી લાવે છે.

હવે સમજાયું છે કે, આ અરણ્યમાં માર્ગ નથી, આ રણમાં જલાશય નથી, આ નદીનો પાર નથી, આ સાગરમાં દ્વીપ નથી, આ અંધકારમાં નક્ષત્રનો પ્રકાશ નથી. હવે સમજાયું છે કે પુષ્પમાં કીડા હોય છે, કોમલ પલ્લવોમાં કંટક હોય છે, આકાશમાં વાદળાં હોય છે, નિર્મળ નદીમાં વમળ હોય છે, ફળમાં વિષ હોય છે, ઉદ્યાનમાં સર્પ હોય છે, મનુષ્યહૃદયમાં કેવળ પોતાનેજ માટે આદર હોય છે. હવે સમજાયું છે કે વૃક્ષે વૃક્ષે ફળ હોતાં નથી, પુષ્પે પુષ્પે સુવાસ હોતી નથી, પ્રત્યેક મેઘ વરસતો નથી, વને વને ચંદન નથી, ગજે ગજે મૌક્તિક નથી, હંમેશાંજ સમજી

શક્યો છું કે કાચ પણ હીરાની પેઠે ચળકતો હોય છે, પિત્તળ પણ સુવર્ણ જેવું ચકચકિત હોય છે, કાદવ પણ ચન્દન જેવો સ્નિગ્ધ[1] હોય છે, અને કાંસુ પણ ચાંદી જેવું મધુર રણકાદાર હોય છે પરંતુ શું કહેતો હતો, ભૂલી ગયો ! હ ! તેજ ગીતધ્વનિ ! તે મધુર લાગ્યો હતો ખરો, પરંતુ હવે હું તે બીજીવાર સાંભળવા ઇચ્છતો નથી. જેવું આ મનુષ્યકંઠમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું સંગીત તેવુંજ એક બીજું સંગીત સંસારમાં છે. સંસારરસના રસિયાઓજ તે સાંભળી શકે એમ છે. તેથીજ સંગીત સાંભળવા માટે મારૂં ચિત્ત આકુળ થઇ રહ્યું છે.

શું તે સંગીત હવે હું નહિ સાંભળી શકીશ ? સાંભળીશ; પરંતુ હું વિવિધ જાતના વાદ્યધ્વનિથી સંમિલિત અનેક કંઠમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું પેલું પૂર્વશ્રુત સંસાર સંગીત હવે સાંભળીશ નહિ.

હવે પહેલાંના જેવા ગાયક નથી, તે ઉમ્મર પણ નથી, તે આશા પણ નથી, પરંતુ તેને બદલે જે સંગીત હમણા સાંભળી રહ્યો છું તે તેના કરતાં પણ વધારે પ્રીતિકર છે. અન્ય કોઇ પણ વાદ્યની સહાયતા લીધા વિનાના માત્ર તેજ એક ગીત-ધ્વનિથી મારા કર્ણ પરિતૃપ્ત થઇ જાય છે. 'પ્રેમ' સંસારમાં સર્વવ્યાપી છે–પ્રેમજ ઇશ્વર છે. પ્રેમ એજ હમણા મારા કર્ણમાં પ્રવેશેલું સંસારસંગીત છે. અનંતકાળ સુધી એજ મહાસંગીત સાથે મનુષ્યની હૃદયવીણા વાગતી રહો. જો મનુષ્યજાતિ ઉપર મારો પ્રેમ અવિચળ રહે તો પછી અન્ય સુખની હું સ્પૃહા રાખતો નથી.

શ્રીકમલાકાન્ત ચક્રવર્તી

મનુષ્યરૂપી ફળ

અફીણની એકાદ માત્રા વધારે ચઢાવતાં મને ભાસે છે કે, આ સંસારવૃક્ષ ઉપર માયારૂપી પર્ણઘટામાં જાતજાતનાં ફળરૂપે મનુષ્યમાત્ર લટકી રહ્યા છે, પાકતાંજ ખરી પડશે પણ સઘળાંજ કંઇ પાકી શકતાં નથી. કેટલાંક પવનના સપાટાથી અકાળે પણ ખરી પડે છે, કેટલાંકને કીડા લાગે છે, કેટલાંકને પખીના ચંચુપ્રહાર નડે છે, કેટલાંક સુકાઇને ખરી પડે છે, અને કેટલાંક પરિપક્વ થતાં તોડી લેવામાં આવે છે, અને ગંગાજળથી ધોવાઇને દેવસેવા અથવા બ્રહ્મભોજનના ઉપયોગમાં લેવાય છે. તેમનેજ ફળજન્મ અથવા મનુષ્યજન્મ સાર્થક છે. કેટલાંક ફળ બહુ પાકી જતાં આપોઆપ વૃક્ષ ઉપરથી જમીનપર ખરી પડે છે, અને શિયાળ વગેરે તેઓને ખાઇ જાય છે: તેમનો મનુષ્યજન્મ અથવા ફળજન્મ વૃથા છે. કેટલાંક ફળ તીખાં, કડવાં અને તુરાં હોય છે, પરન્તુ તેમાંથી અમૂલ્ય ઓષધિઓ બને છે. કેટલાંક ફળ ઝેરી

[1] ચીકણું.

હોય છે કે જે ખાય તે મરીજ જાય અને કેટલાંક ઈંદ્રવર્ણાની જાતનાં હોય છે કે જે કેવળ દેખાવમાંજ સુંદર હોય છે.

મને કદી કદી ઝોકાં ખાતાં ખાતાં જણાઇ આવે છે કે, જુદી જુદી જાતના લોકો જૂદી જૂદી જાતનાં ફળો છે. આપણા દેશના હમણાંના મોટા લોકો મનુષ્યજાત મધ્યેનાં ફણસ જેવા માલૂમ પડે છે.

કેટલાંક ખારસાં ખાવાલાયક હોય છે, કેટલાંકમાં જાળાં વધારે હોય છે, અને કેટલાંક બિલકુલ સત્ત્વ–ચાંપાં–વિનાનાં ઢોરને ખાવા જેવાંજ હોય છે. કેટલાંક ફણસ પાકે છે, કેટલાંક કેવળ કાચાંજ રહી જાય છે; કદી પણ પાકતાં નથી. કેટલાંક પકને તો પાકી શકે એવાં હોય છે, પરન્તુ પાકવા પામતાં નથી. પૃથ્વીનાં રાક્ષસરાક્ષસીઓ તેને કાચાં ને કાચાંજ તોડી પાડી દાળમાં નાખીને ખાઇ જાય છે, અને જો તે પાકે તો મોટાં કોલાંઓનો ઉપદ્રવ નડે છે. જો ઝાડને ચારે બાજુએથી ઘેરી લીધું હોય અને ફણસ ઉંચે લાગ્યું હોય તો તો ઠીક; નહિ તો શિઆળવાંઓ કોઈ પણ રીતે તેને ઉદરસ્થ કરી દે છે. શિઆળવાંઓમાં કેટલાંક મેનેજર, કેટલાંક કારકુન, કેટલાંક નાયબ, કેટલાંક મુનીમ, મુનસફ અને કેટલાંક કેવળ આશીર્વાદ આપનારાં–ગોર, બ્રાહ્મણ વગેરે હોય છે. જો એ સઘળાંના હાથમાંથી બચીને પાકું ફણસ કોઇ પણ રીતે ઘેરજ પહોંચવા પામ્યું તો ત્યાં માખીઓ તેની આસપાસ ગણગણવા મંડી જાય છે. માખીઓ ફણસ ચાહતી નથી, તેઓને કેવળ તેના થોડા ઘણા રસનીજ અપેક્ષા હોય છે. એક માખીને કન્યાનો ભાર છે–તેના લગ્ન માટે થોડો રસ આપો. બીજીની માનું શ્રાદ્ધ છે, થોડો રસ આપો. આ માખીએ એક પુસ્તક લખ્યું છે, તેને થોડો રસ આપો, પેલીએ પેટને માટે એક વર્તમાન પત્ર કાઢ્યું છે તેને પણ થોડો રસ આપો; આ માખી ફણસની ફોઇની સાસુના પુત્રના સાળાના પુત્રની સાળી થાય છે. ગુજરાનનું સાધન નથી, થોડો રસ આપો. પેલી માખીની પાઠશાળામાં સાડાત્રણ છોકરાઓ ભણે છે, થોડો રસ આપો. હવે આ તરફ ફણસને ઘરમાં રાખી મૂકવાં પણ ઠીક નથી–સડી જઇને ગંધાઈ ઉઠશે. અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તેને કાપીને તેની ઉત્તમ ચોકખા દૂધમાં ખીર રાંધીને કમલાકાન્ત જેવા સુપાત્ર બ્રાહ્મણને તેનું ભોજન કરાવવું એજ ઉત્તમ છે.

આ દેશની "સિવિલ સર્વિસ" ના સાહેબ લોકોને હું મનુષ્યજાતિ મધ્યેનાં *આમ્રફળ સમજું છું. આ દેશમાં આમ્રફળ ન હતાં, સાગરપારથી કોઇ મહાત્મા એ* સ્વાદિષ્ટ ફળ આ દેશમાં લઇ આવ્યા છે. આમ્રફળ દેખાવમાં રંગદાર અને ટોપલાને શોભાની મૂકે એવાં હોય છે. કાચાં બહુજ ખાટાં હોય છે, પણ પાકતાં સુમિષ્ટ થઇ જાય છે ખરાં; પરન્તુ ત્યારે પણ હાડ (ગોટલાં) ખટાશ જતી નથી. કેટલાંક ફળ તો એવાં હલકી જાતિનાં હોય છે કે, પાકવા છતાં પણ તેની ખટાશ બિલકુલ જતીજ નથી; પરન્તુ તેઓ દેખાવમાં એવાં તો મોટાં અને રંગદાર હોય છે કે વેચ-

નાર સહેલાઇથી ગ્રાહકોને છેતરીને એકડાના પચીસ રૂપીઆ ઉપજાવી શકે છે. કેટલાક ફળ કાચાં હોય ત્યારે મીઠાં લાગે છે, પણ પાકનાં ઉતરીને—બેસ્વાદ થઇ જાય છે. કેટલાક એવા પણ હોય છે કે દામ આપીએ ત્યારેજ પાકે, તેવાંને તો કાપીને મીઠું ભરી અથાણુંજ કરી નાખવાં ઠીક છે.

બધા લોકો આમ્રફળ ખાઈ જાણતા નથી એ ફળ ઝાડપરથી તોડીને તરતજ ખાવા ઠીક નથી. એને કેટલાક વખત સુધી સલામરૂપી પાણીમાં ડુબાડીને ઠંડાં કરવાં, અને જો બની શકે તો તે પાણીમાં થોડાક ખુશામતરૂપી બરફ નાખવો કે જેથી સારી પેઠે ઠંડાં પડે. તે પછી છરી ચલાવી મજેથી ખાઇ શકાશે.

સાધારણ રીતે સ્ત્રીઓને ફળની ઉપમા આપવામાં આવે છે; પરન્તુ તે વાત અયુક્ત છે. કદલીફળ અને ભુવનમોહિની સ્ત્રી જાતિ એ બેમાં મને કંઇ પણ સાદૃશ્ય દેખાતું નથી. સ્ત્રીઓ શું લૂમે લૂમે ફળે છે ? કોઇના નશીબમાં ફળતી હોય તો હોય-પરન્તુ કમલાકાન્તના ભાગ્યમાં તો નથીજ. ફળ સાથે કામિનીઓનું એટલુંજ સાદૃશ્ય છે કે, એ બન્ને વસ્તુઓ વાનરોની પ્રિય વસ્તુ છે.

કામિનીઓમાં આ એક સમાન ગુણ હોવા છતાં હું તેની તુલના ફળો સાથે કરી શકતો નથી. બીજી બાજુએ કેટલાક કટુભાષી લોકો છે, તેઓ બધાં ફળોમાંથી ઇંદ્રવર્ણાની સાથેજ યુવતિઓની તુલના કરે છે. જેઓ એવું કહે છે તેઓ કઠોરભાષી છે, હું તો સુંદરીઓનો દાસાનુદાસ છું. હું એવું કહી શકતો નથી.

હું કહું છું કે રમણીઓ આ સંસારમાં નાળિએરનું સ્થાન લે છે. નાળિએરી પણ ઝુમખે ઝુમખે ફળે છે ખરી, પરન્તુ (વ્યાપારી સિવાય) કોઇ પણ તેની લૂમની લૂમ તોડી પાડતું નથી. કદાચ કોઇ બારશનાં પારણાં કરવા અથવા તો વૈશાખ માસમાં બ્રાહ્મણોની સેવામાટે એકાદ બે તોડે છે.

નાળિએરની લૂમે લૂમ તોડી પાડીને ખાવાના અપરાધ માટે જો કોઇ પણ ગુન્હેગાર હોય તો તે કેવળ કુલીન બ્રાહ્મણોજ છે.* કમલાકાન્તથી કદી પણ તેવો અપરાધ થયો નથી.

વૃક્ષનાં નાળિએરોની પેઠે સંસારનાં આ નાળિએરોની પણ અવસ્થાભેદે જુદી જુદી સ્થિતિ છે. છેક કુમળી અવસ્થામાં બન્નેના હૃદય ઘણાં સ્નિગ્ધ હોય છે—નાળિએરનાં જળથી ઉદર ઠંડું થાય છે, અને કિશોરીના અકૃત્રિમ, ભોગવિલાસનાં લક્ષણોથી રહિત, પ્રણયરસથી હૃદય ઠંડું થાય છે; પરન્તુ બન્ને જાતિનાં—ફલજાતિનાં અને મનુષ્ય જાતિનાં—કુમળાં નાળિએરજ સારાં છે. તે વખતે એ ફળ દેખાવમાં કેવાં

* આપણે ત્યાંના દેશાઈ લોકોની પેઠે બંગાળાના કુલીન બ્રાહ્મણ એક ઉપર બીજી, ત્રીજી એમ વીસ વીસ પત્નીઓ કરતા તેમનો ઉપર આ કટાક્ષ છે. હમણાં એ બદી ઓછી થતી જાય છે.

શ્યામલ કાંતિમાન હોય છે ! તેનાથી તાપ પરાજય પામી જાય છે—જાણે તે નવીન શ્યામલ શોભા આગળ જગતનો તાપ ઠંડો પડી જતો હોયની ! ઝાડ ઉપરની નાળિએરની લૂમે લૂમ અને ઝરૂખામાંની સ્ત્રીઓનાં ઝુંડ ઝુંડ મારી નજરે એકસરખાંજ દેખાય છે. બન્ને પોતપોતાનાં સ્થાન દીપાવે છે; પરન્તુ જોજો-જોતાં ભૂલમાં પડી જશો નહિ—આ ચૈત્રમાસનો તાપ છે, વૃક્ષપરથી કાચા નાળિએર તોડી ખાવા મંડી જશો નહિ—એ વખતે એમાં ઘણી ગરમી રહેલી હોય છે. સંસારના પાઠ ભણ્યા-વિનાની બાલિકાને એકાએક હૃદયમાં સ્થાન આપશો નહિ. નહિ તો તમારા હૃદયમાં જ્વાલા (જ્વર) પ્રગટી નીકળશે. આમ્રફળની પેઠે કાચાં નાળિએરને પણ (ખુશામત-રૂપી) *બરફના પાણીમાં રાખીને ઠંડાં કરવાં. જો બરફ ન હોય તો તળાવના પાણીમાં બોળવાં.* જો મિષ્ટ વચનથી ન થઈ શકે તો કમલાકાન્ત ચક્રવર્તીની આજ્ઞા છે કે સખ્તાઈથી તેમ કરવું.

નાળિએરમાં ચાર ચીજ હોય છે—પાણી, ગર, કાચલી અને જટા. નાળિએરના પાણી સાથે સ્ત્રીઓના સ્નેહમાં મને સાદૃશ્ય જણાય છે. બન્નેજ ટાઢક આપનાર છે. જ્યારે તમે સંસારતાપથી તપીને હાંફતા હાંફતા ઘરના છાંયડામાં બેસીને વિરામ લેવાની ઇચ્છા કરો, ત્યારે એજ શીતળ જળનું પાન કરજો એટલે સઘળા પરિતાપ ભૂલી જશો. તમારી દરિદ્રતાના ચૈત્રમાં અથવા બન્ધુવિયોગના વૈશાખમાં તમારા યૌવન-ના મધ્યાન્હમાં અથવા વ્યાધિતમ પાછલા પહોરમાં તમારૂં હૃદય બીજા શાથી ઠંડું પડી શકશે ? માતાનો આદર, સ્ત્રીનો પ્રેમ, કન્યાની ભક્તિ, એ સિવાય જીવનના *સંતાપસમયમાં સુખનું બીજું સાધન છે ? ગ્રીષ્મના તાપમાં કાચા નાળિએરના પાણી* જેવું બીજું ઠંડક આપનાર શું છે ?

પરન્તુ નાળિએર પાકતાં પાણી કંઈક તિખાશવાળું થઇ જાય છે. રામાની માની ઉમ્મર પાકી થવા પછી રામાનો બાપ એ તિખાશના સપાટાથી ઘર છોડી ચાલ્યો ગયો છે; એટલાજ માટે નાળિએરમાં કાચાં નાળિએરનોજ વધારે આદર થાય છે.

નાળિએરનો ગર તે સ્ત્રીઓની બુદ્ધિ છે. છેક કુમળી અવસ્થામાં તો તે જાડી હોતી નથી. કિશોર અવસ્થામાં તે અત્યંત મધુર અને કોમળ હોય છે. પછી પાકી વય થતાં બહુ સખત થઈ જાય છે, કોની તાકાત છે કે તેને દાંતથી ફોડી શકે ? તે વખતે એ 'ગૃહિણીપણું' કહેવાય છે. ગૃહિણીપણામાં રસ અને મિઠાશ તો હોય છે ખરાં; પરન્તુ તેમાં કોઈના દાંત બેસી શકતા નથી. એક તરફ કન્યા બેઠી છે, માના ઘરેણાંના દાબડામાંથી કંઇક મેળવવાની આશા રાખે છે; પરન્તુ ડોસીનો ગર એવો સખત છે કે, તેમાં દીકરીના દાંત બેસી શક્યા નહિ—આખરે માએ જાતેજ ફેંક વાળી કાઢીને આપી. આ તરફ માની નગદ પૂંજીપર દાઢ ઘાલીને પુત્ર બેઠો છે. ડોસીએ દયા કરીને રોકડાં માત પહોંચીઓ કાઢી આપ્યાં. ધણીને ઘડપણમાં કંઇક ધંધો કરવાનો વિચાર થયો છે, પરન્તુ આખર અવસ્થામાં હાથ ખાલી હતા—પૈસા વિના

વેપાર થાય નહિ–તેથી તેની નજર પણ ડોસીની પૂંજીપર ચોંટી. બેચાર પ્રવૃત્તિરૂપી દાંત લગાવી જોયા પણ ઘડપણના હાલી રહેલા દાંત ભાંગી ગયા–હવે જો કોઈ પણ રીતે બાકી રહેલા દાંતની કીકી લાગી જાય તોપણ નાળિએરને જેરવવાની શક્તિ કયાં છે ? જ્યાંસુધી રૂપીઆ પાછા ભરી દેવાય નહિ ત્યાંસુધી પતિદેવને અજીર્ણ રોગથી રાત્રે નિદ્રા પણ આવવા પામે નહિ.

એ પછી નાળિએરની કાચલી લઇએ-એને સ્ત્રીઓની વિદ્યા કહેવી જોઇએ.હું તો એને અડધી પડધી સિવાય કદી પણ પૂરેપૂરી જોઈ શક્યોએ નથી. નાળિએરની કાચલી કંઇ મોટા કામમાં આવતી નથી. સ્ત્રીઓની વિદ્યા પણ બાજરબાણુ નથી. મેરી સમરવિલે વિજ્ઞાનનું પુસ્તક લખ્યું છે, જેન ઓસ્ટેન અને જ્યોર્જ ઇલિયટે નવલકથા લખી છે–ને ખરાબ નથી; પરન્તુ બન્ને કાચલીના પ્રમાણમાંજ ઉપયોગી છે.

જટા એ સ્ત્રીઓનું રૂપ છે. જે પ્રમાણે જટા નાળિએરનો બાહ્ય અંશ છે. તેજ પ્રમાણે રૂપ પણ સ્ત્રીઓનો બાહ્ય અંશ છે. બન્નેમાં કંઇ પણ સાર નથી, એનો પરિત્યાગ કરવોજ સારો છે; તોપણ નાળિએરની જટા એક કામમાં આવે છે–તેનાં ઉત્તમ દોરડાં બને છે, જેવડે મોટાં મોટાં જહાજો બાંધી શકાય છે. સ્ત્રીઓનાં રૂપરજ્જુથી પણ અનેક જહાજો બદ્ધ થઇ જાય છે. તમે જે પ્રમાણે નાળિએરનાં (કાચાનાં) દોરડાંથી જગન્નાથજીનો રથ ખેંચો છો તેજ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ પણ રૂપના રજ્જુથી મોડા મોટા મનોરથ ખેંચે છે. જ્યારે રથ તાણવા અટકાવવા માટેનો કાયદો ઘડાય ત્યારે તેમાં આ રથ ખેંચવા અટકાવવામાટેની કલમ પણ નખાવી જોઇએ; તેમ થતાં અનેક નરહત્યા અટકી જશે. નાળિએરના રજ્જુનો ગળામાં ફાંસો નાખીને કોઇએ કદી પણ પ્રાણ ત્યાગ કર્યો છે કે નહિ તે હું જાણતો નથી; પરન્તુ રમણીઓના રૂપરજ્જુનો ફાંસો ખાઇને કેટલા બધા લોકોએ પ્રાણ ત્યાગ કર્યા છે, તેની ગણના કોણ કરી શકે એમ છે ?

વૃક્ષનાં નાળિએર અને સંસારનાં નાળિએર સાથે મારે વાંધો એ છે કે, હું હતભાગી બેમાંના એકનું પણ હરણ કરી શક્યો નથી.

બીજાં ફળો આકર્ષણી * લગાવીને પાડી લેવાય છે; પરન્તુ નાળિએર ઝાડપર ચઢયા વિના આંકીમાં આવતાં નથી. જો ઝાડપર ચઢવા જાઓ તો પોતાના પગમાં દોરડું બાંધવું પડશે; નહિ તો તરવાડાની+ ખુશામત કરવી પડશે.

હું તરવાડાની ખુશામત કરવાને પણ રાજી છું; પરન્તુ મારા ભાગ્યદોષથી લલાટમાં નાળિએર લખાયુંજ નથી. હું જેવા 'ટાઇપ'નો માણસ છું, તેવાજ વૃક્ષપરથી તેવા રૂપગુણની આકર્ષણી લગાવીને નાળિએર તોડી શકું એમ છું. તોડી શકું ખરો પરન્તુ ભય એટલોજ રહે છે કે, રખેને નાળિએર આવીને ગરદનપર પડે. એવી ઘણીએ કાળી, કુબડી, કુબ્જા કામિનીઓ છે, કે જેઓ કમલાકાન્તને પતિતરીકે

---

* કડી, આંકડી. + કમલાકાન્ત ઘણુંકરીને ગોર લોકોને તરવાડો કહે છે, કારણ કે ગોરની મદદ સિવાય લગ્ન થઇ શકતાંજ નથી. અરરર કેટલો ઢોંગ ! ભીષ્મદેવ

સ્વીકારવા રાજી હોય; પરન્તુ પારકી છોકરીને ગરદનપર બેસાડીને આ સંસારયાત્રા કરવાને આ ગરીબ માણસ હમણાં અસમર્થ છે; એટલા માટેજ કમલાકાન્તે આ વખતની યાત્રામાં નારિકેલ-ફલ ભક્તિભાવપૂર્વક વિશ્વનાથનેજ અર્પણ કરી દીધું છે. એક તો તે શ્મશાનવાસી છે, અને તે ઉપરાંત હમણાં તેમણે વિષપાન કર્યું છે–એટલે, એ ધૂળ જેવું કાચુ નાળિએર તેને શું કરી શકવાનું હતું ?

આ દેશમાં હમણાં હમણાં એક જાતના લોકોએ દેખાવ દેવા માંડયો છે; તેઓ દેશહિતૈષીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે; તેમને હું સામળનાં ફૂલ સમજું છું. જ્યારે ફૂલ ફૂટે છે ત્યારે દેખાવમાં ઘણાં સુંદર હોય છે–મોટાં રાતા રાતા ફૂલોથી ઝાડ સુશોભિત થઇ રહે છે; પરન્તુ મારી નજરમાં તો સામળના નગ્ન વૃક્ષપર આટલી રતાશ સારી દેખાતી નથી. તે થોડાં ઘણાં પાંદડાંથી ઢંકાયલુ રહ્યું હોત તો શોભત. પાંદડાંની અંદરથી જો થોડી થોડી રંગની છટા દેખાય તેજ સુંદર લાગે છે. ફૂલમાં સુગંધનું તો નામે નથી, કોમળતાનો (સહૃદયતાનો) અંશે નથી, પરન્તુ તે છતાં તે ખાસ્સાં મોટાં અને રાતાચોળ હોય છે ખરાં. જ્યારે ફૂલ ખરી જઇને ફળ આવ્યાં ત્યારે મનમાં થયું કે, હવે કંઇક લાભ મળશે; પરન્તુ તેઓ મોટાં વધવા પામ્યાંજ નહિ અને ધીમે ધીમે ચૈત્ર માસ આવતાં રૌદ્રના તાપથી *લઘુ અંતરવાળાં ફળ ફટ દઇને ફાટી પડયાં; અને તેમાંથી સહેજસાજ રૂ બહાર નીકળીને તેનાં બીંગડાં આખા દેશમાં ઉડવા લાગ્યાં.

સંસ્કૃત પંડિતો અને શાસ્ત્રીઓ સંસારમાં ધંતુરાનાં ફળ જેવા છે. મોટા લાંબા લાંબા સમાસો અને મોટાં મોટાં વાકયોના રૂપમાં તેમનાં લાંબાં લાંબાં ફૂલો ફૂટે છે, પરન્તુ ફળ વખતે તો ધંતુરાનાં કંટકમય જીંડવાંજ નજરે પડે છે. મને ઘણા દિવસ થયાં વિચાર થયો કે, કુક્કુટ માંસનું ભોજન લઇને હિન્દુજન્મ પવિત્ર કરૂં–પરન્તુ દુષ્ટ ધંતુરાના કાંટાના ભયથી હજી સુધી કંઇ પણ કરી શકયો નથી. ધંતુરાનો ગુણમાં ગુણ એજ છે કે, તે માદક પદાર્થની માદકતામાં વૃદ્ધિ કરે છે. જે ગંજેરીઓને ગાંજાથી નિશો ચઢતો નહિ હોય તેમણે ગાંજાની સાથે ધંતુરાનાં બે ચાર બી વાટી નાખવાં–જે માયાભક્તોને માયાથી નિશો ચઢતો નહિ હોય તેમણે માયા સાથે બે ચાર બીજ ધંતુરાનાં વાટી નાખવાં. માલુમ પડે છે કે એજ હિસાબે આ દેશના સાક્ષરો પોતપોતાના લેખો અને છાપણાંમાં શાસ્ત્રીઓ પાસેથી બે ચાર પ્રમાણ વચન-લોકો સાંભળી લઇને ઠુસાડી દે છે. લેખો અને નિબંધોરૂપી ગાંજામાં પેલાં પ્રમાણ વાકયરૂપી ધંતુરાનાં બીજ મેળવવાથી તેના ઉપાસકો (વાચકો અને શ્રાવકો) ને ઘેન સારી પેઠે ચઢી શકે છે, અને એજ નિશાથી આજકાલ આખો દેશ ઉન્મત્ત થઇ ગયો છે.

આપણા દેશના લેખકોને હું આમલી સમજું છું. એમની પોતાની પૂંછ તો પેલી ખટાશજ છે; પરન્તુ તે દૂધનો પણ સ્પર્શ કરતાં તેનું દહીં બનાવી દે છે.

---

*કદમાં નાનાં, લઘુ અંતઃકરણવાળાં.

ગુણમાં કેવળ ખટાશનો ગુણ—અને તે પણ નિકૃષ્ટ પ્રતિનો, તેમ છતાં એનો એક બીજો ગુણ. આપણે કબૂલ કરવો જોઈએ, તે એ કે, એ સાક્ષાત્ કાટનો અવતાર છે. આમલીનું કાષ્ઠ નિરસ છે ખરું, પરન્તુ સમાલોચનારૂપી અગ્નિમાં બળે છે સારું. સત્ય વાત બોલવામાં ભય શો? આમલીના જેવી ખરાબ ચીજ મેં દુનીઆમાં જોઈજ નથી. જો થોડી મરખી પણ ખાવામાં આવે તો અજીર્ણ થઈ જાય, અને ખાટા ખાટા ઓડકાર આવવા લાગે. જો વધારે પ્રમાણમાં ખાધી તો અમ્લપિત્તના રોગથી સદાય પીડાવુંજ પડે. જેઓ સાહેબ બની ગયા છે, અને ટેબલ ખુરશીપર બેસીને ગ્યાસ અથવા વિજળીની રોશનીમાં, ફેલુફલાખાને પકાવેલું ખાણું કાંટા ચમચાથી ખાતાં શીખી ગયા છે તેઓ એક મહા પીડામાંથી છૂટી ગયા છે, તેમને આમલીની તીક્ષ્ણ ધારના ઘા ખમવા પડશે નહિ, તેમને પહેલેથી છેલ્લે સુધી આમલીના પાણીમાં માછલી રાંધીને તેની સાથે ભાત મેળવીને ખાવાનો પ્રસંગ નથી આવતો ×; પરન્તુ જેઓને રસોડામાં રેશમી અબોટીઆં પહેરીને ગૃહિણીના હાથનું રાંધેલું થાળી વાટકામાં ખાવું પડે છે તેમના દુ:ખનો કંઈ આરો છે? ગૃહિણી કુલીન માબાપની દીકરી છે, દરરોજ સવારમાં નહાય છે, અને હાથમાં તુલસીની માળા લઈ હરિનામ કીર્તન કરે છે; પરંતુ રાંધતી વખતે દાળ, ભાત, રોટલી ને શાક સિવાય બીજું કશુંપણ કરી જાણતી નથી. ફેલુફલા જાતનો તો મુસલમાન છે; પરંતુ રાંધે છે અમૃત જેવું.

હવે બીજા એક પ્રકારના મનુષ્યફળની વાત કહીને આજે વિરમીશું. કહો જોઈએ, દેશી ન્યાયાધીશો કયી જાતનાં ફળ છે? જેઓ ગુસ્સે થવાના હોય તેઓ ભલે થાય; પરન્તુ હું તો સ્પષ્ટ વાત કહીશ. તેઓ પૃથ્વીપરનાં ભૂરાં કોળાં છે. તેમને જો છાપરાંપર ચઢાવવામાં આવે તોજ તેઓ ઉંચે ફળવાનાં, નહિ તો ભોંયપર ગબડયાંજ કરવાનાં. જે સ્થળે ઇચ્છા થાય તે સ્થાને એમને ચઢાવી દો; પરન્તુ જ્યાં એકાદ પવનનો સપાટો આવ્યો કે, વેલા ઉપરથી ડબાડબ તૂટી પડીને જમીનપર ગબડવા માંડવાનાં. ઘણાં ખરાં ફળો તો રૂપમાં પણ કોળાં જેવાં અને ગુણમાં પણ કોળાં જેવાંજ—તો પણ કોળાં હમણાં બે પ્રકારનાં થાય છે, દેશી કોળાં અને વિલાયતી કોળાં.

વિલાયતી કોળાં કહેવાથી એમ સમજી લેવાનું નથી કે, એ કોળાં વિલાયતથી આવ્યાં છે. જે પ્રમાણે દેશી મોચીના બનાવેલા જોડાને વિલાયતી બૂટ કહેવામાં આવે છે, તેજ પ્રમાણેના એ પણ વિલાયતી કોળાં છે. વિલાયતી કોળાંનું ગૌરવ અધિક છે'ય એ કહેવાની કંઈ જરૂર નથી. સંસારના ઉદ્યાનમાં બીજાં પણ અનેક ફળો થાય છે, તેઓમાં સર્વ કરતાં નિરુપયોગી, હલકી પંક્તિનું અને ખારું ફળ આ છે.

શ્રીકમલાકાન્ત ચક્રવર્તી

× બંગાળામાં ઉંચી નાતના હિંદુઓ પણ મત્સ્યનો છુટી રીતે ઉપયોગ કરે છે.

यूटिलिटी* अथवा उदर–दर्शन

બેન્થામ સાહેબ હિતવાદ–દર્શનનો પ્રચાર કરીને યૂરોપમાં અક્ષય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી ગયા છે.

હું એ હિતવાદ–મતનો વિરોધી નથી, એટલુંજ નહિ પણ તેને અનુમોદન આપનારો છું; છતાં હું પણ એક કુશળ દાર્શનિક છું, અને એ વાત આપની જાણમાં છે કે કેમ તે હું કહી શકતો નથી. મેં એજ હિતવાદ–દર્શનના આધારે તેમાં કંઈક ભાંગફોડ કરીને વધારો ઘટાડો કરીને એક નવીન દર્શનશાસ્ત્ર રચ્યું છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં તે બંગાળામાં પ્રચલિત હિતવાદ દર્શનનું કેવળ એક નવીન ભાષ્યજ છે; તેનો સ્થૂળ મર્મ સંક્ષેપમાં અહીં જણાવું છું. પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે દર્શનશાસ્ત્ર સૂત્રોમાં લખવામાં આવ્યું છે, અને તેનું ભાષ્ય પણ મેં પોતેજ લખીને સૂત્રોની સામેલ કર્યું છે. સૂત્રો બંગાળીમાંજ લખવામાં આવ્યાં છે, તે ઉપરથી હું સંસ્કૃત ભાષાથી અજ્ઞાત છું એમ કોઈએ માનવું નહિ; પરંતુ સંસ્કૃતમાં સૂત્રો લખવાથી તે કેટલાં થોડાં માણસો સમજી શકે? એટલા માટે સાધારણ વાચકોની અનુકૂળતા ખાતર જ મેં સઘળું કાર્ય બંગાળીમાંજ કર્યું છે.તે સૂત્રગ્રંથનો સારાંશ આ પ્રમાણે છેઃ—

સૂત્ર ૧. પ્રાણીમાત્રના શરીરમાં રહેલી ચોક્કસ વિશાળ ગુફાને ઉદર કહે છે.

ભાષ્ય

કદીએ તો કોઇ પર્વતગુફા ઇત્યાદિને ઉદર સમજીને તેની પૂર્તિ કરવાની આકાંક્ષા રાખવા તત્પર થઇ જાય.

'ગુફા'—'ઉદર' શબ્દનો વાચ્યાર્થ પ્રાણિમાત્રના શરીરમાં રહેલી ચોક્કસ ગુફાજ થાય છે; તોપણ અવસ્થાવિશેષે અંજનિ વગેરેનો પણ ઉદર શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે. કોઇ કેકાણે ઉદર ભરાવવું પડે છે, અને કોઈ સ્થળે ખોબો ભરાવવો પડે છે.

સૂત્ર ૨. ઉદરની ત્રિવિધ પૂર્તિજ પરમ પુરુષાર્થ છે.

ભાષ્ય

સાંખ્યશાસ્ત્રનો પણ એવોજ મત છે. આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને અધિદૈવિક એ ત્રણ પ્રકારની ઉદરપૂર્તિ છે.

"આધિભૌતિક"–લાડુ, દૂધપાક, માવાની ઘારી, પેંડા, શીરાપૂરી ઇત્યાદિ જાત જાતની ભૌતિક સામગ્રીદ્વારા જે ઉદરપૂર્તિ થાય છે તે આધિભૌતિક પૂર્તિ કહેવાય.

"આધ્યાત્મિક"—કાળક્ષેપ કરીને મોટા લોકોની વાતોની તૃપ્તિ મેળવવી તેનું નામ આધ્યાત્મિક પૂર્તિ.

"આધિદૈવિક"—દૈવકૃપાથી અરોળ, જલંદર ઇત્યાદિથી પેટ જરાઇ જવું તેનું નામ આધિદૈવિક ઉદરપૂર્તિ.

સૂત્ર ૩. એ માંહેલી આધિભૌતિક–પૂર્તિજ વિહિત છે.

ભાષ્ય

"વિહિત"—શબ્દથી બાકીની પૂર્તિઓનો નિષેધ થયો કે નહિ તેનો નિર્ણય ભવિષ્યના ભાષ્યકારો કરશે.

હમણાં તો એ સિદ્ધ થયું કે, ઉદર નામક મહાગુફામાં લાડુ, દૂધપાક, પેંડા ઇત્યાદિ ભૌતિક પદાર્થોનો પ્રવેશજ પુરુષાર્થ છે; એટલા માટે એ ખાડાની પૂરણીનાં સાધનોની પણ પસંદગી કરવી જોઇએ.

સૂત્ર ૪. પ્રાચીન પંડિતોએ પુરુષાર્થના વિદ્યા, બુદ્ધિ, પરિશ્રમ, ઉપાસના, બલ અને છળ એ છ જાતના ઉપાયો દર્શાવ્યા છે.

ભાષ્ય

(૧) "વિદ્યા"—વિદ્યા એટલે શું, તેનો નિર્ણય કરવો કઠિન છે. કોઇ કહે છે કે, લખતાંવાંચતાં શીખવું એનું નામ વિદ્યા. કેટલાક કહે છે કે, વિદ્યાને માટે વિશેષ લખતાંવાંચતાં શિખવાનું પ્રયોજન નથી; ગ્રંથ લખવા અને વર્તમાનપત્રો તથા માસિકોમાં લેખ લખતાં આવડ્યું એટલે થયું. કેટલાક એની સામે એવો વાંધો લાવે છે કે, જેઓ લખી જાણતા નથી, તેઓ વર્તમાનપત્રો વગેરેમાં લખશે કેવી રીતે!

મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આવી દલીલ તદ્દન પાયા વગરની છે. મગરનું બચ્ચું ઇંડામાંથી નીકળતાંવારજ પાણીમાં જઇને તરવા લાગે છે, તેને કંઇ શીખવાની

જરૂર પડતી નથી. તેજ પ્રમાણે અહીના લોકોને વિદ્યા સ્વભાવસિદ્ધજ છે; તેને માટે લખતાંવાંચતાં શીખવાની કંઇજ જરૂર નથી.

(૨) "બુદ્ધિ"—જે અદ્ભુત શક્તિદ્વારા રૂ લોઢું છે અને લોઢું રૂ છે એમ સિદ્ધ કરી શકાય તેનું નામ બુદ્ધિ. કૃપણે સંગ્રહી રાખેલા ધનના ઢગલાની પેઠે બુદ્ધિમાન માણસ પોતે પોતાની બુદ્ધિને જોઇ શકે છે, બીજાઓને તેનું દર્શન થઇ શકતું નથી. પૃથ્વીપરની બીજી સઘળી ચીજો કરતાં જગતમાં એનીજ અધિકતા હોય એમ માલૂમ પડે છે; કારણ કે કોઇને પણ કદીએ એવું કહેતાં તો સાંભળ્યોજ નથી કે મારી પાસે એને ભંડોળ ઓછો છે.

(૩) "પરિશ્રમ"—બરાબર વખતે જૂદી જૂદી વાનીનું ઉનું ઉનું ભોજન કરવું તે; પછી નિદ્રા લેવી, હવા ખાવા જવું, તમાકુનું ધ્રૂમપાન કરવું અને ગૃહિણી સાથે પ્રેમગોષ્ઠી કરવી ઇત્યાદિ મહાકાર્યો પાર ઉતારવાં તેનું નામ પરિશ્રમ.

(૪) "ઉપાસના"—કોઇ પણ વ્યક્તિના સંબંધમાં કંઇ વાત કહેવામાં આવે તો તે કાં તો તેના ગુણાનુવાદ હોય કે કાં તો દોષકીર્તન હોય. જ્યારે કોઇ સામર્થ્યવાન્ પ્રધાન વ્યક્તિના સંબંધમાં આ પ્રમાણે વાત થતી હોય, ત્યારે જો તે ખરેખર દોષ-યુક્ત વ્યક્તિ હોય તોપણ તેનું દોષકીર્તન કરવું એ 'નિંદા' કહેવાય, અને જો તે દોષયુક્ત ન હોય તોપણ તેની દોષગણના કરવી એનું નામ 'સ્પષ્ટવક્તાપણું' અથવા "રસિકતા'! અને ગુણના સંબંધમાં આમ છે કે—જો તે ગુણહીન હોય તોપણ તેના ગુણ ગાવા એનું નામ "ન્યાયપરાયણતા"! અને જો તે ખરેખર ગુણવાન હોય તો તેના ગુણકીર્તનને ઉપાસના અથવા ખુશામત કહે છે.

(૫.) "બલ"—મિથ્યા શબ્દપ્રલાપયુક્ત સંભાષણે, લાલ ડોળા, અને રાતું-ચોળ મોં, સામાને ડરાવે એવા બખાળા કરવા, મોંમાંથી બેસુમાર હિંદી અંગ્રેજી શબ્દો સાથે થૂંક ઉડાડવું, દૂરથી ભમર ચઢાવી, હોઠ પીસી, મુક્કી, લપડાક, ઘુસ્સા, લાત અને લાકડી વગેરે મારવાની ઇશારત કરવી, અને ઉન્મત્તની પેઠે જાતજાતની અંગચેષ્ટા કરવી; પરંતુ સામા પક્ષવાળા તરફથી કંઇક પણ ચમત્કાર બતાવતાં તરતજ પલાયન કરી જવું એનું નામ 'બળ.' બળ ૭ પ્રકારનાં છે. જેવાં કે:—

૧. મુખબળ—શાપ, ગાળાગાળી, નિંદા ઇત્યાદિ.

૨. હસ્તબળ—મુક્કી, લપડાક ઇત્યાદિ દૂરથી બતાવવાં.

૩. ચરણબળ—પલાયનાદિ

૪. દષ્ટિબળ—રોદન વગેરે—આ વિષયમાં ચાણક્ય પંડિતનું પ્રમાણ છે કે:— "बालानां रोदनं बलं" ઇત્યાદિ.

૫. ત્વચાબળ—પ્રહારસહિષ્ણુતા.[1]

[1] માર ખમવાની શક્તિ.

૬. મનોબળ—દ્વેષ, ઈર્ષ્યા, હિંસા વગેરે.

(૬.) " છળ "—નિમ્નલિખિત વ્યક્તિઓ જગતમાં ઠગ જાણવી.

નંબર ૧. વેપારી. પ્રમાણ—દુકાનદાર માલ વેચીને પૈસા માગે છે, દરેકે દરેક ઘરાકનો એવો મત હોય છે કે તે દુકાનદારથી ઠગાયો છે.

નં૦ ૨. વૈદ્ય. પ્રમાણ—રોગી રોગમુક્ત થયા પછી વૈદ્ય જ્યારે ફી માગે છે ત્યારે દરેક રોગી બહુધા એવુંજ સાબીત કરે છે કે હું મારી મેળેજ સાજો થયો છું; મારો બેટો નકામો ઠગીને પૈસા લઇ જવા માગે છે.

નં૦ ૩. ધર્મોપદેશક અને ધાર્મિક માણસ—એઓ પરાપૂર્વના ઠગ લોકો છે. એમનું બીજું નામ " બગભગત " છે. એ લોકો ઠગ છે. એનું વિશેષ પ્રમાણ એ છે કે, તેઓ પૈસાની ઇચ્છા રાખતા નથી.

સૂત્ર ૫. એ છ પ્રકારનાં સાધનોથી ઉદરપૂર્તિ અથવા પુરુષાર્થ અસાધ્ય છે.

ભાષ્ય

આ સૂત્રથી પ્રાચીન પંડિતોના મતનું ખંડન કરવામાં આવે છે. વિદ્યાદિ ષડ્‌વિધ સાધનોથી ઉદરપૂર્તિ થઇ શકતી નથી; નીચે ક્રમવાર તેનાં ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે.

" વિદ્યા "—વિદ્યાથી જો ઉદરપૂર્તિ થતી હોય તો દેશી વર્તમાનપત્રો અને માસિકો ભૂખે શામાટે મરે ?

" બુદ્ધિ "—બુદ્ધિથી જો ઉદરપૂર્તિ થતી હોય તો ગધેડાં બોજો શામાટે વહે ?

" પરિશ્રમ "—પરિશ્રમથી પેટ ભરાતું હોય તો દેશી ગ્રેજ્યુએટો કારકુન શા માટે થાય ?

" ઉપાસના "—ઉપાસનાથીજ ઉદરપૂર્તિ થતી હોય તો સાહેબ લોકો કમલાકાન્ત ઉપર અનુગ્રહ શામાટે નથી કરતા ? મેં કંઇ ઓછું ' પે-બિલ ' બનાવ્યું નહોતું.

" બલ "—બલથી જો ઉદરપૂર્તિ થતી હોય તો આપણે જોયજોગા થઇને માર શામાટે ખાઇએ ?

" છળ "—જો છળથી ઉદરપૂર્તિ થતી હોત તો દારૂની દુકાનો કોઇ કોઇ વખત દેવાળાં શામાટે ફુંકે છે ?

સૂત્ર ૬. ઉદરપૂર્તિ યા પુરુષાર્થ કેવળ લોકોપકારથીજ થઇ શકે છે.

ભાષ્ય

ઉદાહરણ—બ્રાહ્મણ, ગોર અને ધર્મગુરુઓ લોકોના કાનમાં મંત્ર ફુંકીને તેમનું કલ્યાણ કરે છે. યૂરોપિઅન લોકોએ અનેક જંગલી જાતિઓનું કલ્યાણ કરી નાખ્યું છે અને રશિઆ હમણાં મધ્ય એશિઆનું કલ્યાણ કરવામાં મંડેલું છે. ન્યાયાધીશો ન્યાય આપીને દેશનું હિત સાધી રહ્યા છે, અને અનેક લોકો કેલાશો કરવાને યોગ્ય

કે અયોગ્ય પુસ્તકો તથા પત્રોનો પ્રચાર કરીને દેશહિત કરી રહ્યા છે; એ સઘળા-ઓની ઉદરપૂર્તિ સારી પેઠે થાય છે અર્થાત્ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સૂત્ર ૭. એટલા માટે સઘળાએ દેશહિત સાધવું.

ભાષ્ય

આ છેલ્લા સૂત્રવડે હિતવાદ દર્શન અને પેટ–દર્શનની એકતા સિદ્ધ થઇ ચૂકી; એટલે કમલાકાન્તના સૂત્ર ગ્રંથની પણ આ સ્થળે સમાપ્તિ થાય છે. હું આશા રાખું છું કે આ ગ્રંથ ભારતવર્ષમાં "સપ્તમ દર્શનશાસ્ત્ર" તરીકે આદર પામશે.+

શ્રીયુત કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી

पतंगीउं

બાબુના દિવાનખાનામાં લેમ્પ બળી રહ્યો છે, પાસેજ હું ગુમહીની હબ્બથી બેઠો છું. બાબુ આપણી નાતોનાં તડ સંબંધી વાતચીત કરતા બેઠા છે–અને હું પણ અમલ ચઢાવીને ઝોકાં ખાતો બેઠો છું. આપણા લોકોની ફાટફૂટથી ચિઢાઇને મેં આજે બમણો અમલ ચઢાવ્યો છે. જેવા વિધિના લેખ ! આ અખિલ બ્રહ્માંડની અનાદિ ક્રિયાપરંપરાઓમાંની એક એ ક્રિયા પણ નિર્માણ થઇ ચૂકેલી હશે કે વીસમી સદીમાં કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી અવતાર લઇને આજે રાત્રે નસીરામ બાબુના દિવાનખાનામાં બેસીને સારી પેઠે અમલ ચઢાવશે, તો પછી મારી શી તાકાત કે હું તેને ફેરવી શકું ?

અમલના જોમમાં હું જોઇ શક્યો કે, એક પતંગીઉં ફુંઉઉં કરતું આવીને લેમ્પની ચારે બાજુ ભમવા લાગ્યું. અફીણના ઘેનમાં ને ઘેનમાં મને વિચાર આવ્યો કે, શું હું પતંગીઆની ભાષા નહિ સમજી શકું ? કેટલીક ક્ષણ કાન માંડીને સાંભળ્યું–કંઇ પણ સમજી શક્યો નહિ. મનમાં ને મનમાં પતંગીઆને કહેવા લાગ્યોઃ–"તું આ ફુઉઉં શું કરી રહ્યું છે, હું કંઇ પણ સમજી શકતો નથી;" એટલામાં એકાએક અફીણના પ્રભાવથી મને દિવ્ય કાન પ્રાપ્ત થયા અને મેં સાંભળ્યું. પતંગીઉં કહે છે કેઃ–"હું પ્રકાશ સાથે વાત કરૂં છું, તું ચૂપ રહે." એટલે હું મૂંગો રહીને તેની વાત સાંભળવા લાગ્યો. પતંગીઉં કહેવા લાગ્યુંઃ—

જુઓ પ્રકાશમહાશય, તમે તે વખતે સારા હતા. પિત્તળની દીવી ઉપર

+ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં યુટિલિટી–ઉપયોગવાદ એ પણ એક સ્વતંત્ર મત છે. તેના ઉત્પાદકો જોન સ્ટુઅર્ટ મીલ અને બેન્થામ કહેવાય છે. તેમના મત પ્રમાણે વધારેમાં વધારે માણસોનું વધારેમાં વધારે હિત થાય એજ ઇષ્ટ છે, અને ઉપયોગવાદનો એ મૂળ મંત્ર છે. ભા૦ ક૦

માટીના કોડીઆમાં તમે ગોભતા હતા, અને અમે સ્વચ્છંદે બળી મરી શકતાં; પરંતુ હમણા તમે ફેશનના માર્યા ગ્લોબની અંદર ભરાઇ બેઠા છો. અમે ચારે તરફ ફાંફાં મારી વળીએ છીએ છતાં અંદર આવવાનો માર્ગજ જડતો નથી, તો પછી બળી મરવાની તો વાતજ કયા રહી ?

જુઓ, બળી મરવાનો અમારો 'રાઇટ' છે—અમારો પરાપૂર્વનો હક છે. અમારી પતંગજાતિ પરાપૂર્વથી પ્રકાશમા બળી મરતીજ આવી છે—કદિ કોઇ પણ પ્રકાશે અમારો અટકાવ કર્યોજ નથી. તેલના પ્રકાશે, મીણબત્તીના પ્રકાશે, લાકડાના પ્રકાશે કે બીજા કોઇએ પણ અમને અટકાવ્યા નથી. તો પછી હે પ્રભુ ! તમે શા માટે કાચના કોટમા ભરાઈ બેસીને અમને બળી મરવામાં અંતરાય નાખો છો ?

અમે ગરીબ પતગ !—અમારા ઉપર સહગમન-નિષેધનો કાયદો શામાટે લાગુ પાડો છો ? અમે શુ હિન્દુ સ્ત્રીઓ છીએ કે ન બળી મરી શકીએ ?

જુઓ, હિન્દુની સ્ત્રીઓ અને અમારામાં ઘણોજ તફાવત છે. સ્ત્રીઓ જ્યાં સુધી સૌભાગ્ય ટકી રહે છે ત્યાંસુધી બળી મરવા ચાહતી નથી. પહેલાં વિધવા થાય, તે પછીજ સતી થાય. કેવળ અમેજ હરકોઇ સમયે આત્મવિમર્જન કરવા તત્પર હોઇએ છીએ; તો પછી અમારી સાથે સ્ત્રીજાતિની તુલના કેવી ?

અમારી પેઠે સ્ત્રીજાતિ પણ રૂપની જ્યોતિ પ્રજ્વલિત જોતાં તેમાં ઝંપલાવી પડે છે ખરી, ફળ પણ એકજ આવે છે—અમે બળી મરીએ છીએ, તેઓ પણ બળી મરે છે; પરંતુ ધ્યાનમાં રાખવુ જોઇએ કે તે દહનમાંજ તેમનુ સુખ છે—અમારે શું સુખ ? અમે કેવળ બળવાને ખાતરજ બળીએ છીએ, મરવાને ખાતરજ મરીએ છીએ. સ્ત્રીજાતિથી એ બની શકશે ? તો પછી અમારી સાથે તેની તુલના શામાટે ?

સાંભળો જો જ્વલન્ત રૂપમાં શરીર ન હોમ્યુ તો પછી એનો ઉપયોગ શો ? બીજા લોકો શુ ધારે છે તે તો હું કહી શકું નહિ, પરંતુ અમે પતગ જાત તો શરીરનો એ સિવાય બીજો શો ઉપયોગ હશે તે સમજી શકતાં નથી. એને ધારણ કરીને શુ કરવુ ?—

અમે અહર્નિશ પુષ્પમધુ ચૂમીએ છીએ, અહર્નિશ વિશ્વને પ્રફુલ્લ કરનાર કિરણોમા વિચરીએ છીએ.

પરંતુ તેમાં શું સુખ ? ફૂલમાં એક સુગંધજ છે, મધમા એક મિષ્ટતાજ છે, અને સૂર્યમાં કેવળ એક પ્રકારનું તેજજ છે. આવા અસાર, પુરાણા, વૈચિત્ર્ય-શૂન્ય જગતમાં તે રહેવાતું હશે ? કાચમાંથી બહાર આવો, તમારી જ્વલન્ત રૂપ-જ્યોતિમાં અમે કાયાને હોમી દઇએ.

જુઓ, અમારી ભિક્ષા ઘણી નજીવી છે—અમારા પ્રાણ તમને અર્પણ કરી જઇશું, સ્વીકારશોને ? અમે આપીશું ખરાં પણ લઇશું નહિ, તો પછી આપને હાનિ શી ? તમે રૂપમા બાળવાને જન્મ્યા છો, અમે પતંગ જાતિએ બળવાને

જન્મ લીધો છે; આવો, જેનું જે કામ તે કરતાં જઇએ. તમે હસતા રહો, હું બળીશ.

તમે સકળ સંસારને બાળવાને શક્તિમાન છો–તમને અટકાવી શકે એવું જગતમાં કંઇ પણ નથી. તમે કાચની અંદર શામાટે છુપાઈ બેઠા છો ? તમેજ આખા જગતની ગતિના કારણરૂપ છો–તો પછી કોના ભયથી કાચના કિલ્લામાં છુપાઇ બેઠા છો ? કયા નીચ માણસે એ કિલ્લો નિર્માણ કર્યો ? કયા નીચ માણસે આપને એ દુર્ગમાં પૂર્યા છે ? તમે વિશ્વવ્યાપી છો, કાચનો કિલ્લો તોડીને મને દર્શન ન દઇ શકો ?

તમે કોણ છો, તેની મને ખબર નથી–ખબર નથી છતાં કેવળ એટલુ જાણું છું કે તમે મારી વાસનાના વિષય, જાગ્રતમાં ધ્યાન, નિદ્રામાં સ્વપ્ન, જીવનની આશા અને મરણસમયના આશ્રયરૂપ છો. તમને કદી જાણી શકીશ નહિ–જાણવાની ઇચ્છા પણ નથી–જે દિવસે જાણીશ તેજ દિવસે મારૂં સુખ ઉડી જશે.

કામ્ય વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણી લીધા પછી કોનું સુખ ટકે છે ?

તમને શું ન મેળવી શકીશ ? કેટલા દિવસ તમે કાચની અંદર રહેશો ? શું કાચને હું તોડી શકીશ નહિ ? ઠીક. રહો હું તમને છોડીશ નહિ–બીજી વાર આવું છું–ફુંઉઉ......" પતંગીઉં ઉડી ગયું.

× × × × ×

નસીરામ બાબુએ હાક મારી:–"કમલાકાન્ત." હું ચોંકી ઉઠ્યો ! આંખ ઉઘાડીને જોયું–માલૂમ પડ્યું કે મોટાં મોટાં ઝોકાં ખાઇ રહ્યો હતો. આંખ ફાડીને જોયું પણ નસીરામને ઓળખી શક્યો નહિ–એમ લાગ્યું કે એક મોટું પતંગીઉં તકીઆને અઢેલીને હુક્કો ગગડાવે છે. તે મારી સાથે વાતે વળ્યું; અને તેની ભાષામાં શું કહે છે તે મને સમજાવા લાગ્યું. તે દિવસથી મને પ્રતીતિ થવા લાગી કે મનુષ્યમાત્ર પતંગીઆં છે. દરેકને એક એક અગ્નિ પ્રિય હોય છે, અને બધાજ તેમાં પડીને મરવા ચાહે છે. બધાજ એમ માને છે કે તે અગ્નિમાં પડીને બળી મરવાનો તેમને અધિકાર છે–કોઈ મરે છે, અને કોઇ કાચ સાથે અથડાઇને પાછું ફરે છે. જ્ઞાનનો અગ્નિ, ધનનો અગ્નિ, માનનો અગ્નિ, રૂપનો અગ્નિ, ધર્મનો અગ્નિ, ઈંદ્રિયનો અગ્નિ, કેટલું ગણાવીએ ? આખો સંસારજ અગ્નિમય છે. વળી સંસાર પણ કાચથી ઘેરાયલો છે. જેઓ પ્રકાશ જોઇને મોહિત થાય છે–મોહ પામીને તેમાં ઝંપલાવવા જાય છે–તેઓ તેને પામી શકતા નથી. એટલે ચક્કર મારીને ફુંઉંઉં કરીને પાછા જાય છે; અને પાછા આવીને તેની આસપાસ ફરતા ફરે છે. કાચનો ઘેરો ન હોત તો સંસાર આજસુધીમાં બળીને ખાખ થઈ ગયો હોત. જો સઘળાજ ધર્મવિદ્ ચૈતન્યદેવની પેઠે ધર્મનો સાક્ષાત્કાર કરી શક્યા હોત તો પછી કોણ બચી શકત ? અનેક માણસ જ્ઞાનાગ્નિના આવરણરૂપી કાચની સાથે અથડાઇને બચી જાય છે; પરંતુ સોક્રેટીસ અને ગેલિલિઓ તેમાં બળી મુઆ. રૂપના અગ્નિમાં,

ધનના અગ્નિમાં અને માનના અગ્નિમાં તો નિત્ય પ્રતિ હજારો માણસને બળી મરતા હું નજરે જોઉં છું. એ અગ્નિદાહનું જેમાં વર્ણન હોય છે તેને કાવ્ય કહેવામાં આવે છે. મહાભારતકારે અભિમાનનો અગ્નિ પ્રકટાવીને દુર્યોધન–પતંગને ભસ્મ કીધો; એથી જગતમાં એક અદ્વિતીય કાવ્યગ્રંથ રચાયો. જ્ઞાનાગ્નિથી પ્રકટેલા દાહનું ગીત "પેરેડાઇઝ લોસ્ટ;"[1] અને ધર્માગ્નિનો અદ્વિતીય કવિ સેન્ટ પોલ[2] ગણાય છે. વિલાસાગ્નિનાં પતગ "એન્ટની અને ક્લિયોપેટ્રા;*" રૂપાગ્નિનાં "રોમિયો અને જુલિયટ;*" અને ઇર્ષ્યાગ્નિનુ પતગ "ઓથેલો,+" ઈંદ્રિયાગ્નિમાં "ગીતગોવિંદ" અને "વિદ્યાસુંદર" જલે છે, અને સ્નેહાગ્નિમાં સીતા પતંગને બાળવાને માટે રામાયણની રચના થઇ.

અગ્નિ શુ છે તેની મને ખબર નથી. રૂપ, તેજ, તાપ, ક્રિયા, ગતિ એ સઘળા શબ્દોનો કશો અર્થ નથી.

આ સ્થળે દર્શનશાસ્ત્ર પરાજ્ય પામે છે, વિજ્ઞાનના હાથ હેઠા પડે છે, ધર્મગ્રંથો હારી જાય છે અને કાવ્યશાસ્ત્ર "નેતિ નેતિ" પોકારે છે. ઈશ્વર શું છે, ધર્મ શું છે, જ્ઞાન શું છે, સ્નેહ શું છે ? એ શું છે તેની કંઇજ ખબર નથી, તો પણ તે અલૌકિક, અજ્ઞાત પદાર્થોની આસપાસ હું ભટક્યા કરૂં છું. હું પતંગ નહિ તો કોણ ?

જુઓ ભાઇ પતંગીઆં લોકો ! ચક્કર મારતા ફરવામાં કંઇ લાભ નથી. બની શકે તો આગમાં ઝંપલાવી બળી મરો. ન બને તો ચાલો, ધુંઉંઉંઉં કરીને ઉડી જઇએ.

શ્રીયુત કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી

---

૧ ઇંગ્લાંડમાં સત્તરમા સૈકામાં થઇ ગયેલા મિલ્ટન નામના મહાન કવિનો એક ગ્રંથ. ૨ ક્રાઇસ્ટની પછી થયેલો ખ્રિસ્તિ ધર્મનો મહાન ધર્મપ્રવર્તક એણે યુરોપના પૂર્વ ભાગના ઘણા ખરા દેશોમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ ફેલાવ્યો અને પોતાના પ્રાણનું બલિદાન પણ આપ્યું હતું. + ઈંગ્લાંડના કવિકુલ શિરોમણિ શેક્સપિયરનાં નાટકો અને તેમાંનાં પાત્રો.

मारुं चित्त

મારૂં ચિત્ત ક્યાં ગયું ? કોણ લઇ ગયું ? જ્યાં તે હતું,ત્યાં તો નથી. મેં જ્યાં રાખ્યું હતું તે સ્થળે તે નથી. કોણે ચોરી કરી ? સપ્તલોક ઢુંઢી વળ્યો પણ મારા ચિત્તનો ચોર કોઇ પણ સ્થળે મળી શક્યો નહિ; તો પછી ચોરી કોણે કરી ?

મારા એક મિત્રે કહ્યું: " જો, રસોડામાં જઇને તપાસ કર. તે ઠેકાણે તારૂં મન પડેલું હોય એવો સંભવ છે. " હું માનું છું કે, રસોડામાં મારૂં મન પડેલું હોય. જ્યાં બીરંજ, માલપુવા, ભજીયાં વગેરેની સુગંધ (!) ફેલાઇ રહી હોય, જ્યાં મસાલેદાર કાચલી તડાતડ અવાજ કરતી તેલમાં તળાઇ રહી હોય ત્યાં મારૂં મન પડી રહે છે. જે સ્થળે તાજી તાજી મેવાધારી કઢાઇરૂપી ગંગામાં ઘૃતના અભિષેક સાથે સ્નાન કરીને માટી, કાંસુ, કાચ કે ચાંદીના સિંહાસનપર વિરાજમાન હોય છે ત્યાંજ મારૂં મન પ્રણત થઈને પડી રહે છે; ભક્તિરસમાં તલ્લીન થઇને તે તીર્થ-સ્થાન કદી પણ છોડવા ચાહતું નથી. જ્યાં રસોયારૂપી વિષ્ણુ, પૂરીરૂપી સુદર્શન ચક્ર છોડે છે ત્યાંજ મારૂં મન પરમ વૈષ્ણવ બનીને ઉભું રહે છે; અથવા જે આકાશમાં પૂરીરૂપી ચંદ્રનો ઉદય થાય છે તેજ સ્થળે મારૂં મન રાહુરૂપે જઈને તેનો ગ્રાસ કરવાને ચાહે છે. બીજા લોકો તો ચાહે તેને કહેતા હોય, પરન્તુ હું તો પૂરીનેજ 'અખંડ-મંડલાકાર' કહું છું. જે સ્થળે પેંડારૂપી શાલિગ્રામ વિરાજે છે તેજ સ્થળે મારૂં મન પૂજારી બનીને રહે છે. નસીરામના ઘરવાળી રાયમણિ દેખાવમાં બેડોળ અને ઉંમરે સાઠેક વર્ષની હોવા છતાં રસોઇ બનાવે છે અચ્છી, અને પીરસવામાં પણ મોકળા હાથની છે; એટલે મારૂં મન તેની સાથે વાતચિત કરવાનો પ્રસંગ ખોળવા લાગ્યું; પરન્તુ વાંધો કેવળ એટલોજ નડયો કે, રાયમણિ પરલોકગમન કરી ગઇ અને મનની મનમાંજ રહી ગઇ.

એક વખત મિત્રના કહેવાથી મેં રસોડામાં ચિત્તની ખોળ કરી; પરન્તુ ત્યાં તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ. બીરંજ, ભજીયાં ઇત્યાદિ અધિષ્ઠાતા દેવોને પૂછવાથી માલુમ પડયું કે, તેમાંના કોઇએ પણ મારૂં ચિત્ત ચોર્યું ન હતું.

મિત્રે ફરીથી કહ્યું—જરા પ્રસન્ન ગોવાલણ પાસે તપાસ માટે જઇ આવોને ! પ્રસન્ન સાથે મારે થોડો ઘણો પ્રેમ છે ખરો; પરન્તુ તે પ્રણય કેવળ ગોરસાત્મક છે–શૃંગારરસાત્મક નહિ. પ્રસન્ન દેખાવામાં હૃષ્ટપુષ્ટ, ગોળમટોળ, વયે ચાળીશથી પણ ઓછી, દાંતે મસી ઘસનારી અને હસમુખી છે. તેના કપાળપરનું એક નાનું સરખું છુંદણું ચંદ્રમાં કલંક પેઠે શોભી રહ્યું છે. તે રસભર્યું હાસ્ય વરસાવતી વરસાવતી રસ્તે ચાલી જતી અને હું તે ઝીલી લેતો; આથી કેટલાક નઠારા લોક મારી નિંદા કરતા. જેમ પૂજારી મહારાજના પાપે બાગમાં ફૂલ ખીલવા પામતાં નથી, તેમ

નિન્દાખોરોના દુઃખે પ્રસન્ન પાસે મારૂં મુખકમળ ઉઘડવા પામતું નહિ; નહિ તો ગોરસ અને કાવ્યરસનો પરસ્પર વિલક્ષણ વિનિમય થાત. આથી મારે પોતાને માટે અને દુઃખ હો યા ન હો; પરન્તુ પ્રસન્નને માટે મારૂં મન ખાસ કરીને ખિન્ન છે; કારણ કે પ્રસન્ન સતી સાધ્વી પતિવ્રતા છે. આ વાત પણ મારાથી મેં ફાડીને કહી શકાતી નથી. મેં એક વખત એ વાત કહી હતી ત્યારે મહોલ્લાના એક ભ્રષ્ટબુદ્ધિના છોકરાએ તેનો વિપરીત અર્થ કર્યો હતો. તે બોલ્યો કે, પ્રસન્ન 'છે' એટલા માટે તે 'સત્' અથવા 'સતી' કહેવાય ખરી. તે સાધુ ગોવાળની સ્ત્રી છે એટલા માટે 'સાધ્વી' અને વિધવાવસ્થામાં પણ તે પતિરહિત નથી એટલા માટે પૂરેપૂરી 'પતિવ્રતા' છે. કહેવાની જરૂર નથી કે, જે અસભ્ય છોકરાએ આવો ખરાબ અર્થ કર્યો હતો તેને શિક્ષાને માટે કપોલપ્રદેશ ઉપર મેં બે ચાર તમાચા ખેંચી કાઢ્યા હતા; પરન્તુ તેથી પણ મારૂં કલંક દૂર થયું નહિ.

જ્યારે લખવા બેઠો છું ત્યારે સ્પષ્ટ વાત બતાવવીજ ઉચિત છે કે હું પ્રસન્નનો કંઈક ઋણી છુ ખરો, અને તેનાં અનેક કારણો છે. પ્રથમ તો પ્રસન્ન જે દૂધ આપે છે તે ભેળવગરનું અને ભાવમાં સસ્તું હોય છે. બીજું તે કદી કદી દૂધ, દહીં, માખણ વગેરે મને વિના મૂલ્યે પણ આપી જાય છે. ત્રીજું, એક દિવસ તેણે મને કહ્યું હતું કે, " બાબુજી ! તમારા દફતરમાં આ કાગળો શેના છે ? " મેં પૂછ્યું, " તું સાંભળીશ ? " તે બોલી, " સાંભળીશ."

મેં તેને કેટલાક લેખો વાંચી સંભળાવ્યા–તેણે તે બેસીને એકચિત્તે સાંભળ્યા. ભલા આવા ગુણોથી કયો લેખક વશીભૂત ન થઇ જાય ? પ્રસન્નના ગુણની વધારે શી તારીફ કરૂં ? તે મારા આગ્રહથી અફીણ લેતાં પણ શીખી ગઇ છે.

આ સઘળાં કારણોથી મારૂં મન કદી કદી પ્રસન્નના ઘરના પાછલા બારણા તરફ ધૂમ્યા કરતું, એ હું કબૂલ કરૂં છું; પરન્તુ કેવળ તેના પાછલા બારણા આગળજ નહિ પણ તેની કોઢમાં પણ હું ડોકીઉં કરી આવતો. પ્રસન્ન તરફ મારી જેવી પ્રીતિ છે તેવીજ તેજમંગલા નામની ગાય ઉપર પણ છે. એક દૂધ, દહીં અને માખણની ખાણ છે અને બીજી તેનું દાન કરનારી છે. ગંગા વિષ્ણુના ચરણમાંથી ઉત્પન્ન થઇ છે ખરી, પરન્તુ તેને લાવનાર ભગીરથ હતો. મંગલા મારે મન વિષ્ણુપદ અને પ્રસન્ન ભગીરથ છે. હું બન્નેને સમાન ભાવથી ચાહું છું. પ્રસન્ન અને તેની ગાય બન્નેજ સુંદર, બન્નેજ સ્થૂલાંગી (હષ્ટપુષ્ટ), લાવણ્યમયી અને ધસ્તતની છે. એક ગોરસ ઉત્પન્ન કરે છે અને બીજી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન કરે છે. હું બન્નેનોજ વિના મૂલ્યે ખરીદાયલો દાસ છું.

પરન્તુ આજકાલ તપાસ કરતાં જણાયું કે મારૂં ચિત્ત પ્રસન્નના બગીચા આગળ અથવા તેની કોઢમાં પણ નથી. તો પછી મારૂં મન ગયું ક્યાં ?

રોતો ગેતો હું બહાર રસ્તાપર નીકળ્યો. જોયું તો એક યુવતી પાણીનો ઘડો

બગલમાં રાખીને ચાલી જાય છે. તેના મુખમંડલ ઉપર પવનથી ફરફર ઉડતા, વક્ર, ઘેરા કાળા રંગના કેશનો કલાપ, કાળા ભમર જેવાં ભ્રુયુગલ, અને તેવાજ કાળા રંગની ચંચળ આંખની કીકીઓ જોવામાં આવતાં મને લાગ્યું કે, કમળના વનમાં કેટલાક ભમરો ઉડતા ફરે છે–એક સ્થળે બેસતા નથી, પણ ફર્યાંજ કરે છે. ચાલતી વખતે તેનું અંગ એવી રીતે ડોલાયમાન થતું કે, જાણે લાવણ્યની નદીમાં નાની નાની લહરીઓ ઉઠતી હોય અને તેનું ડગલે ડગલું જાણે પાસળીનાં હાડકાંનો ચૂરે-ચૂરો કરી નાખતું હોય એમ લાગતું. એને જોતાં મને લાગ્યું કે, નિઃસંદેહ એણેજ મારૂં મન ચોર્યું છે. હું તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. તેણે પાછું ફરીને જોતાં કંઇક ક્રોધપૂર્વક મને પૂછ્યું; "અરે ! આ શું ? તમે મારી પાછળ શામાટે આવો છો ?"

મેં કહ્યું:—"તેં મારૂં ચિત્ત ચોર્યું છે ?"

યુવતીએ ગાલિપ્રદાન કરતાં તીખા સ્વરથી કહ્યું:–"મે તો ચોર્યું નથી, પણ તમારી બેને મને તેનો ભાવ ઠરાવવા આપ્યું હતું. દર ઠેરવીને મે તેને પાછું આપી દીધું છે, માટે ત્યાં તપાસ કરો."

હું તેજ વખતે પાઠ શીખ્યો, અને ચિત્તની શોધખોળ કરતાં ફરીથી રસિકતા રહ્લાવવાનું સાહસ કરી શક્યો નહિ; પરન્તુ મનમાં ને મનમાં સમજી લીધું કે, આ સંસારમાં મારૂં ચિત્ત કોઈપણ સ્થળે નથી. મજાક છોડીને સત્ય વાત કહું છું કે, કોઇ પણ ચીજમાં મારૂં મન હવે નથી. શારીરિક સુખ અને સ્વચ્છન્દતામાં મારૂં મન નથી. જે હાસ્યવિનોદ મને પ્રિય હતો, તે હાસ્યવિનોદમાં પણ મારૂં મન નથી. મારી કેટલીક ફાટીતૂટી ચોપડીઓ હતી, જેમાં મારૂં મન પહેલાં રહેતું હતું, તેમાં પણ હમણાં તે નથી. ધનસંગ્રહમાં તો મારૂં મન કદી પણ હતુંજ નહિ, અને હમણાં પણ નથી. કોઈ પણ ચીજમાં મારૂં મન નથી, તો પછી તે ગયું ક્યાં ?

સમજ્યો, લઘુચેતસ (સાંકડા દિલનાં માણસો) નાં મનને માટે બંધન અવશ્ય હોવું જોઇએ, નહિ તો તેનું ચિત્ત ઉડી જાય છે. મેં કદી પણ મારા ચિત્તને કોઇ પણ ચીજ સાથે બાંધ્યું નથી એટલા માટેજ કોઈ પણ સ્થળે મારૂં ચિત્ત નથી. આ સંસારમાં આપણે શામાટે આવીએ છીએ, તે હું બરાબર રીતે તો કહી શકતો નથી; પરન્તુ માલુમ પડે છે કે, કેવળ મનને બંધનમાં નાખવાને માટેજ આવીએ છીએ.

હું હંમેશાં પોતાનોજ રહ્યો–અન્યનો ન થયો, એટલાજ કારણથી આ પૃથ્વીપર મને સુખ નથી. જેઓ સ્વભાવથીજ કેવળ આત્મપ્રિય હોય છે, તેઓ પણ લગ્નબંધનથી જોડાઇને સંસારી થઇને સ્ત્રીસંતાન આગળ આત્મસમર્પણ કરે છે, અને તેટલા કારણથી તેઓ સુખી હોય છે; નહિ તો તેમને સુખનો છાંટો પણ મળી શકત નહિ. મને ઘણી તપાસને પરિણામે જણાયું છે કે અન્યને માટે આત્માર્પણ કીધા સિવાય પૃથ્વી ઉપર શાશ્વત સુખનું કંઇ પણ સાધન નથી. ધન, યશ, ઇન્દ્રિયજન્ય સુખ એ સુખ છે ખરાં; પરંતુ તેઓ સ્થાયી નથી. એ સઘળાં પહેલીવાર જેટલાં

સુખદાયક લાગે છે તેટલાં બીજીવાર જણાતા નથી અને ત્રીજી વખત તેના કરતાં પણ અલ્પ સુખદાયક થઇ જાય છે. આમ ક્રમે ક્રમે તે રોજના થઇ જતાં તેમા જરા પણ સુખ લાગતું નથી સુખ નથી મળતું એટલુંજ નહિ પરંતુ અસુખનાં બે કારણો જન્મ પામે છે પ્રથમ એ કે જેનો મહાવરો પડી ગયો હોય તેના અસ્તિત્વમા સુખ લાગતુ નથી, પરંતુ અભાવ થતાં મહા દુઃખ થાય છે, અને બીજુ કદી પણ તૃપ્ત નહિ થઇ શકે એવી લાલસાની વૃદ્ધિથી દુઃખનો પાર રહેતો નથી, એટલા માટે પૃથ્વી-પર જે સઘળી વસ્તુઓ કામ્ય વસ્તુઓતરીકે લાખો કાળથી મનાતી આવી છે, તે સઘળીજ અતૃપ્તિ કરાવનારી અને દુઃખના મૂળરૂપ છે. સઘળેજ ઠેકાણે યશની પાછળ નિન્દા, ઇન્દ્રિયસુખની પાછળ રોગ તથા ધનની પાછળ ક્ષય અને મનસ્તાપ રહેલાં છે સુંદર શરીર જરાગ્રસ્ત અને રોગિષ્ઠ થાય છે સારૂં નામ પણ મિથ્યા કલંકથી દૂષિત થાય છે ધનનો ઉપભોગ પત્નીનો જાર પણ કરે છે માનપ્રતિષ્ઠા મેઘમાલાની પેઠે શરદ્‌ઋતુ પછી ટકતા નથી વિદ્યા તૃપ્તિ આપનારી નથી તે કેવળ અંધકારમાથી ગાઢતર અંધગર્ભમાંજ લઇ જાય છે તે તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક જિજ્ઞાસાને કદી પણ તૃપ્ત કરતી નથી અનભ્યસ્ત પોતાના હેતુની સિદ્ધિમા વિદ્યા કદી પણ અસમર્થ થતી નથી હું દ્રવ્યોપાર્જન કરીને સુખી થયો છુ અથવા યશસ્વી થઇને સુખ પામ્યો છુ, એમ કહેતાં કદિ પણ કોઇને સાંભળ્યો છે ? જેઓના વાચવામાં આ થોડી લીટીઓ આવે તેમણે પણ ખૂબ યાદ કરી જોવુ કે એવુ કદી પણ તેઓના સાંભળવામા આવ્યુ છે ? હુ સોગનપૂર્વક કહી શકુ છુ કે કોઇએ પણ એવી વાત કદીએ સાંભળી ન હોય ધનમાનાદિની નિઃસારતાનું આના કરતા વધારે સબળ પ્રમાણ બીજુ કયુ મેળવી શકાય ?

નવાઈની વાત તો એ છે કે, આવાં સબળ પ્રમાણ હોવા છતાં મનુષ્યમાત્ર તેમને માટે જીવતોડ મહેનત કરે છે, એ પરિણામ કેવળ હાલની સંગીન (!) કેળવણીનુજ છે માતાના ધાવણમાંથી બાળકના મગજમાં એવો ખ્યાલ પેસી જાય છે કે, જે કંઇ પ્રાર્થ્ય છે તે ધન અને માનજ છે બાળક નાનપણથીજ રાતદિવસ જોતુ આવે છે કે, માબાપ, ભાઇબેન, ગુરુ, નોકર ચાકર, આડોશીપાડોશી, શત્રુ મિત્ર સઘળાજ જીવતોડ પરિશ્રમ કરીને હાય પૈસો ! હાય કીર્તિ ! હાય માન ! હાય મરતબો ! કરતા ફરે છે, એટલે બાળક બોલતાં શીખે તે પહેલાજ એ રટને ચાલતાં શીખી જાય છે કોણ જાણે ક્યારે મનુષ્યો નિત્ય સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય શોધતા થશે ? જેટલા જેટલા વિદ્વાન, બુદ્ધિવાન, દાર્શનિક અને સંસારતત્ત્વજ્ઞ હોવાનું અભિમાન ધરાવે છે તેઓ સઘળા મળીને વિચારી જુએ કે, અન્યને સુખી કરવા સિવાય મનુષ્યને માટે બીજું સુખનું મૂળ છે ખરૂ ?—નથી હું મુઆ પછી બળીને ભસ્મ થઇ જઇશ, મારૂં નામ સુદ્ધાં ભૂંસાઇ જશે, પરંતુ હું મુક્તકંઠે કહુ છુ કે, એક દિવસ મનુષ્યમાત્ર મારૂં આ કથન સમજશે કે મનુષ્યના નિત્યસુખનુ આ સિવાય બીજું સાધન નથી આજકાલ લોકો જે પ્રમાણે ધન,

માન, વિલાસ ઇત્યાદિની પાછળ ગાંડાં થઇને દોડે છે, તેજ પ્રમાણે મનુષ્ય જાતિ એક દિવસ પારકાંને સુખી કરવા માટે ઉન્મત્ત થઇને ધસશે. હું મુઆ પછી ભસ્મ થઇ જઇશ પરંતુ મારી આ આશા એક દિન ફળશે. ફળશે ખરી; પણ કેટલે દિવસે? હાય! કોણ કહી શકશે કે એટલા દિવસોમાં?

વાત ઘણી પુરાણી છે. અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વે શાક્યસિંહ (ગૌતમબુદ્ધ) એ વાત અનેક રીતે જણાવી ગયા છે. તેમના પછી હજારો લોકોપદેશકોએ હજારો વાર એજ બોધ આપ્યો છે, પરંતુ લોકો કશાથી પણ સમજતા નથી–કશાથી પણ માનપ્રતિષ્ઠા ઇત્યાદિની ઈંદ્રજાળ કાપી નાખી શકતા નથી, અને હવે જ્યારથી આપણો દેશ અંગ્રેજી મુલક થયો છે ત્યારથી તો આ સંબંધમાં ઘણોજ ગોટાળો વધી ગયો છે. અંગ્રેજી શાસન, અંગ્રેજી સભ્યતા અને અંગ્રેજી કેળવણીની સાથે સાથે "મટિરિયલ પ્રોસ્પેરિટી" (જડ સંપત્તિ) ઉપર મોહ થવા માંડીને દેશ પાયમાલ થવા બેઠો છે. અંગ્રેજ પ્રજા જડ સંપત્તિની પરમભક્ત છે–અંગ્રેજોની સભ્યતાનું એજ પ્રધાન ચિન્હ છે. તેઓ અહીં પધારીને આ દેશની જડ સંપત્તિ ! સાધનો તરફજ મંડયા છે–આપણે પણ તેનેજ શ્રેષ્ઠ સમજીને બીજું સઘળુંજ ભૂલી ગયા છીએ.

ભારતવર્ષની અન્ય સઘળી દેવમૂર્તિઓ સ્થાનભ્રષ્ટ થઇ ગઈ છે, સિન્ધુથી માંડીને બ્રહ્મપુત્રા સુધી કેવળ જડ સંપત્તિનો પૂજાનો આરંભ થઈ ચૂકયો છે. જુઓ કેટલો વેપાર વધતો જાય છે–જુઓ. હિન્દ ભૂમિ રેલ્વેની જાળથી કેવી જકડાઈ ગઇ છે, જુઓ છોને ટેલીગ્રાફ કેવી ચીજ છે ! જોઉં છું ખરો; પરંતુ કમલાકાન્તનો પ્રશ્ન એ છે કે તમારાં રેલ્વે અને ટેલીગ્રાફથી મારા ચિત્તની પ્રસન્નતા વધી શકશે ? મારૂં એવાઇ ગયલું ચિત્ત શું એ વસ્તુઓ લાવી શકશે ? કોઇની પણ હૃદય જ્વાળા શાંત કરી શકશે ? આ જે કૃપણો ધનની તૃષ્ણાથી મરી જાય છે તેમની તૃષ્ણા નિવારી શકશે ? અપમાન પામેલાનું અપમાન ધોઇ શકશે ? ના કદી નહિ. ત્યારે તમારાં રેલ્વે અને ટેલીગ્રાફ વગેરેને ઉપાડીને સમુદ્રમાં ફેંકી દો–કમલાકાન્ત શર્મા તેથી કંઇ પણ નુકસાન સમજશે નહિ.

શું અંગ્રેજી કે શું દેશી જે વર્તમાનપત્ર, માસિકપત્ર, સ્પિચ, ડિબેટ અને લેકચર વાંચીએ છીએ કે સાંભળીએ છીએ તેમાં એજ જડ સંપત્તિ સિવાય અન્ય કોઇ પણ વિષયસંબંધે કશું પણ જોવામાં આવતું નથી. હર હર ! ઓમ્ ઓમ્ ! જડ સંપત્તિની પૂજા કરો. હર હર ! ઓમ્ ઓમ્ ! ઢગલા ઉપર ઢગલા જેટલો પૈસો એજ ભક્તિ, એજ મુક્તિ, એજ શીલ એજ પરમ ગતિ, એજ ધર્મ, એજ અર્થ, એજ કામ, અને એજ મોક્ષ છે. એવે રસ્તે જશો નહિ કે જેથી દેશનું દ્રવ્ય ઓછું થાય. એવે માર્ગે ચાલો કે જેથી દેશનો પૈસો વધે ! ઓમ્ ઓમ્ ! હર હર ! પૈસા વધારો પૈસા વધારો ! રેલ્વે ટેલીગ્રાફ એ પૈસાની માતા છે. તેના મંદિરમાં જઇને શિર ઝુકાવો. એવું કરો કે જેથી પૈસા વધે. શૂન્ય આકાશમાંથી પણ પૈસા વરસ્યા કરે !

રૂપિયાના ઝણઝણાટથી ભારતવર્ષ ભરપૂર થઈ જાય ! અને મન ? મન વળી બીજી શી વસ્તુ છે ? રૂપિયા સિવાય મન બીજું શું છે ? રૂપીઆ એજ મન છે. રૂપીઆ સિવાય બીજું મન અમારી પાસે નથી. ટંકશાળમાં અમારૂં મન ગાળી દેવાયું છે. રૂપીઆ એજ જડ સંપત્તિ છે ! હર હર ! બોમ્ બોમ્ ! જડ સંપત્તિની પૂજા કરો. એ પૂજાના પુરોહિત ×તામ્ર શ્મશ્રુધારી અંગ્રેજ નામના ઋષિઓ છે. ÷એડમસ્મિથ પુરાણ અને મીલ–તંત્રમાંથી એ પૂજાના મંત્રો ભણવામાં આવે છે. એ પૂજાના ઉત્સવપ્રસંગે સઘળાં અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રો ઢોલ બજાવે છે અને દેશી પત્રો કાંસાં કૂટે છે. એમાં કેળવણી અને ઉત્સાહ નૈવેદ્યરૂપે અને હૃદયને બલિદાનતરીકે ધરવામાં આવે છે. એ પૂજાનું ફળ આ લોકમાં અને પરલોકમાં અનંત નરકભોગ ! તો આવો, સઘળા મળીને જડ સંપત્તિની પૂજા કરીએ. આવો, યશોગંગાના જળમાં શુદ્ધ કરીને છેતરપિંડીના બિલીપત્રપર મીઠી મીઠી વાતોરૂપી ચંદન ચોપડીને એ મહાદેવની પૂજા કરીએ. બોલો હર હર, બોમ્ બોમ્ ! જડ સંપત્તિની પૂજા કરીએ. બજાવો ભાઇ ઢોલ, નગારાં, તુરી, ઝાંઝ, ઢમ ઢમ, ટમ ટમ, ઝમ ઝમ, પેંપૂં પેંપૂં ! પધારો પુરોહિતજી ! મંત્ર ભણો. અમારૂં આ ઘણું જૂનું ઘી લઇને સ્વાહા મંત્ર ભણીને અગ્નિમાં આહુતિ આપો. ક્યાં ગયા ભાઇ યુટિલિટેરીઅન કુમાર ? બકરાને ખુંટા ઉપર રાખ્યો છે, એક વાર બાબા પંચાનન્દનું* નામ લઇને હાથ ચલાવો ! હર હર, બોમ્ બોમ્ ! કમલાકાન્ત ખડા છે, સુડી આપી દો ! તમે મજેથી પૂજા કરો, પૂજા કરો, કંઇ પણ નુકશાન નથી; પરન્તુ મને કેટલીક વાત સમજાવતા જાઓ. તમારી જડ સંપત્તિથી કેટલાં નઠારાં માણસો સારાં થયાં છે ? કેટલાંક અસભ્ય માણસો શિષ્ટ થયાં છે ? કેટલા અધર્મી માણસો ધાર્મિક થયા છે ? કેટલા અપવિત્ર માણસો પવિત્ર થયાં છે ? એક જણ પણ નહિ. જો ન થયાં હોય તો તમારી એ ધૂળ જેવી વસ્તુ મારે જોઇતી નથી. હું હુકમ ફરમાવું છું કે એ ભસ્મ ભારતવર્ષમાંથી ફેંકી દો.

તમારી વાત હું સમજું છું. પેટ નામનો એક મોટો ધરો છે. તેને દરરોજ ભરવો જોઇએ; નહિ તો કામ ચાલી શકે નહિ. તમારૂં કહેવું એવું છે કે; "સઘળાનો એ ધરો જેથી કરીને સારી રીતે ભરાય તેવા પ્રયત્ન અમે આદરીએ છીએ." હું કહું છું, કે એ વાત ઘણીજ ઉત્તમ છે ખરી; પરંતુ તેને માટે આટલી ગડમથલનું કામ નથી. પેટ ભરવાની ધૂનમાં તમે એટલા તો તલ્લીન થઈ ગયા છો કે બીજી સઘળીજ વાત ભૂલી ગયા છો. કદાચ આડાનો એકાદ ખૂણો ખાલી રહે તો બહેતર છે; પરંતુ બીજી દિશા તરફ થોડું ઘણું પણ ધ્યાન રાખવું જોઇએ. પેટ ભરવાના કરતાં મનનું સુખ એક જૂદીજ ચીજ છે; તો શું તેની (માનસિક

× રાતી દાઢીવાળા. ÷ એડમ સ્મિથ અને મિલ એ બંને મોટા અર્થશાસ્ત્રીઓ હતા.

* પંચાનન નામ યોગ્ય નથી. પંચાનંદજ યોગ્ય છે. મદ્ય, માંસ, ગાડી, પોશાક અને વેશ્યા એ પાંચ પ્રકારના આનંદથી આ નવીન પંચાનંદ શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે.

સુખની) વૃદ્ધિનો કોઇ પણ ઉપાય થઈ શકે એમ નથી ? તમે આટઆટલાં યન્ત્રો બનાવો છો, તો શું મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે પ્રેમની વૃદ્ધિ થાય એવી એકાદ કળ નહિ યોજી શકો ? જરા અક્કલ વાપરીને જુઓ, નહિ તો સઘળું વિફળ થઇ જશે.

હું પણ લાંબા વખતથી કેવળ પેટજ ભરતો આવ્યો છું-કદી પારકાને માટે વિચાર પણ કર્યો નથી. એજ કારણથી હવે હું સઘળું હારી બેઠો છું-સંસારમાં મને સુખ નથી, એટલે હવે મારે પૃથ્વીપર રહેવાનું પ્રયોજન પણ જોતો નથી. પારકાનો બોજો હું શામાટે વહન કરૂં એમ વિચારીને હું સંસારી થયો નહિ. તેનું ફળ એ આવ્યું કે, કોઇ પણ સ્થળે મારૂં મન રહ્યું નથી. હું સુખી નથી. હોઉં પણ કેવી રીતે ? પારકાને માટે મેં કંઇ પણ કર્યું નહિ તો પછી સુખપર મારો અધિકાર ક્યાંથી ?

સુખપર મારો અધિકાર નથી; પરંતુ એ ઉપરથી તમે એમ સમજી લેશો નહિ, કે તમે વિવાહ કર્યો છે એટલે સુખી સુખી બની ગયા છો. જો કૌટુમ્બિક સ્નેહમાં તમારી આત્મપ્રિયતા લુપ્ત ન થઈ ગઈ હોય, જો વિવાહસંસ્કારથી તમારૂં હૃદય ઉન્નત ન થયું હોય અને જો પોતાના પરિવારપરના પ્રેમથી તમે આખી મનુષ્યજાતિ ઉપર પ્રેમ રાખતાં ન શિખ્યા હો, તો તમે જે વિવાહ કર્યો છે તે મિથ્યા છે. તમે નકામો બોજો વહી મર્યા છો. ઈન્દ્રિય-તૃપ્તિ અથવા પુત્રનું મોં જોવું એટલાજ માટે વિવાહ નથી. જો લગ્નસંબંધથી મનુષ્યનું ચારિત્ર્ય ઉન્નત ન થયું તો લગ્નનું પ્રયોજન નથી. ઈંદ્રિયાદિ અભ્યાસથી વશ થઇ શકે છે. અભ્યાસથીજ ઇંદ્રિયમાત્ર તદ્દન શાંત બનાવી શકાય છે. ઈંદ્રિયને વશ કર્યાથી જો કદાપિ મનુષ્યજાતિ પૃથ્વીપરથી લુપ્ત થઇ જાય તોપણ બહેતર છે; પરંતુ જે વિવાહથી પ્રીતિનું શિક્ષણ નથી મળતું તેવા વિવાહનું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી.

હમણાં કમલાકાન્ત હાથ જોડીને સઘળા આગળ નિવેદન કરે છે કે, તમારામાંનો કોઇ કમલાકાન્તને એકાદ સ્ત્રી સાથે પરણાવી શકે એમ છે ?

બેસતું વર્ષ

શ્યામબાબુ:—'ગુડમોર્નિંગ મિ. રામબાબુ-હાઉ ડુ યુ ડુ?'
રામબાબુ.—'ગુડમોર્નિંગ મિ. શ્યામબાબુ-હાઉ ડુ યુ ડુ?'

(બન્નેનુ પ્રગાઢ કરમર્દન.)

રામબાબુ:—તમને નવીન વર્ષ મુબારક હો અને એવાં બીજાં ઘણાં વર્ષ ભોગવો એમ ઇચ્છુ છુ.

શ્યામબાબુ:—આપને માટે પણ તેમજ હો.

(શ્યામબાબુની આવી વાતચીત માટે અન્ય મિત્રોને ત્યાં જવું, અને રામબાબુનો અંતઃપુરમાં પ્રવેશ.)

રામબાબુની સ્ત્રી:—એ કોણ આવ્યું હતું?

રામબાબુ:—એ તો પેલા ધરવાળા શ્યામબાબુ.

સ્ત્રી:—તે તમારે ખેંચતાણ શામાટે થતી હતી?

રામબાબુ:—શું બકે છે? ખેંચતાણ વળી કયારે થઇ?

સ્ત્રી:—વાહ! તમે તેનો હાથ પકડીને ઝટકી નાખ્યો અને તેણે તમારો હાથ પકડીને તેમ કરીને બદલો લીધો. તમને વાગ્યું તો નથી?

રામ.—એ ખેંચતાણ? કેવુ પાપ! એ તો કહેવાય શેકીંગ હેન્ડઝ એ તો આદરનું ચિન્હ છે.

સ્ત્રી:—ખરેખર! સારે નશીબે હુ તમારા આદરનું પાત્ર ન બની, પણ અરે! તમને વાગ્યું તો નથી?

રામ:—જરા નખ વાગી ગયો છે, પણ એ તે કંઇ ગણતરીમાં લેવાય?

સ્ત્રી:—આહ! જોઇએ. છોલાઈ ગયા છો. બોયપડયો, સવારના પહોરમાં મુઓ મારે ઘેર હાથાહાથી કરવા આવ્યો હતો. ખેલ્યા હવે હુટો હુટી! મુઆની સાથે હવેથી રમ્યા તો તમે તમારી વાત જાણવા.

રામ:—શું બકે છે? રમવાની વાત વળી કયારે થઈ હતી?

સ્ત્રી:—વાહરે! તે બોલ્યો, 'હાં ડુડુડુ' તમે પણ કહ્યું "હાં ડુડુડુ" તે શું! "હા ડુડુડુ"× ખેલવાની હવે તમારી ઉંમર છે?

રામ:—આહ! આ ગામડીઅણના હાથમાં પડીને મારૂં તે કાંઇ જીવતર છે! અરે "હાં ડુડુડુ" નહિ "હાઉ ડુ યુ ડુ" એનો ઉચ્ચાર થાય છે.

× એવા નામની કોઇ રમત બંગાળામાં હશે.

સ્ત્રી:—એનો અર્થ શો !

રામ:—એનો અર્થ એ કે, "તમે કેમ છો ?"

સ્ત્રી:—એ કેવી રીતે હોય ? તેણે તમને પૂછ્યું, "તમે કેમ છો ?" તમે તેનો કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ, અને ઉલટી તેની તેજ વાત ઉલટાવીને બોલ્યા !

રામ:—એજ છે આજકાલની એટીકેટ–સભ્ય રીત.

સ્ત્રી:—શું તેનું તે ઉલટાવીને કહેવું એ સભ્ય રીત છે ? જો તમે મારા છોકરાને કહો કે, કેમ રે હરામખોર, લખતો વાંચતો નથી ? તો શું તે પણ તમને ઉલટાવીને પૂછશે કે, કેમ રે હરામખોર, લખતો વાંચતો નથી ? શું આજ સભ્ય રીત કે ?

રામ:—અરે એમ નહિ, એમ નહિ. "કેમ છો ?" પૂછવાથી ઉત્તર નહિ આપતાં સામું પૂછવું પડે છે કે, "કેમ છો !" એજ સભ્ય રીત કહેવાય.

સ્ત્રી:—(હાથ જોડીને) મારી એક પ્રાર્થના છે. તમે સવારસાંજ સાજા માઠા રહો છો; એટલે મને દિવસમાં પાંચ વાર ખબર લેવી પડે છે કે, "તમને કેમ છે ?" તે વખતે મને "હાં ડુડુડુ" કહીને કાઢી મૂકશો નહિ. મારી પાસે કૃપા કરીને એવા સભ્ય ન બનતા.

રામ:—ના, ના, એમ તે કંઇ થાય ? તોપણ આ સઘળી વાત તારે જાણી રાખવી જોઇએ.

સ્ત્રી:—તે બતાવશો એટલે સમજી જઇશ. જરા સમજાવી દોને ? વારૂ, પણ સ્યામબાબુ આવ્યા અને કિચિર મિચિર કરીને બોલ્યા અને ચાલ્યા ગયા. જો "હાં-ડુડુડુ" બોલવાની વાત કહેવા ન આવ્યા હતા તો શામાટે આવ્યા હતા ?

રામ:—આજે બેસતું વર્ષ છે, એટલા માટે નવા વર્ષના આશીર્વાદ કહેવા આવ્યા હતા.

સ્ત્રી:—આજે બેસતું વર્ષ ? મારાં સાસુસસરા તો વૈશાખ* સુદ પડવાથી નવું વર્ષ ગણતાં !

રામ:—આજે પહેલી જાન્યુઆરી છે. અમે લોકો આજથીજ નવું વર્ષ ગણીએ છીએ.

સ્ત્રી:—સાસુસસરા ગણતાં વૈશાખ સુદ પડવાથી, તમે ગણો છો પહેલી જાનેવારીથી, અને ધારૂં છું કે, મારો છોકરો ગણશે શ્રાવણ સુદ પડવાથી !

રામ:—એ તે કેવી રીતે બને ! આ તો અંગ્રેજોનો મુલક છે એટલે હમણાં અમારે પણ અંગ્રેજી નવા વરસને નવું વરસ ગણવું પડે.

સ્ત્રી:—તે તો ઠીકજ છે; પણ આટલા બધા શરબતના સીસા શામાટે લાવ્યા છો ?

રામ:—આનંદનો દિવસ છે. સાહેબ લોકોને ભેટસોગાદ મોકલવી જોઇશે. એ તો વિલાયતનો ઉંચી જાતનો...છે.

* બંગાળામાં વર્ષ વૈશાખ માસથી બદલાય છે.

સ્ત્રીઃ—તો ઠીક, હું મોઇ ફુટલાં નશીબની મમજી કે આ બધા શરબતના સીસા હશે ને આ ગરમીની મોસમમાં તે દાન કરવા લાવ્યા હશો. હું તો તમને વારવાની હતી પણ વખને તમે મારાં સાસુસસરાને નિમિત્તે આપવાના હશો એમ ધારીને બોલી નહિ.

રામઃ—તું ઘણી મૂર્ખ છે.

સ્ત્રીઃ—એજ મારી વાત છે તો, એથી તો વધારે વાત પૂછતાં ડરૂં છું.

રામઃ—વળી બીજું શું પૂછવું છે ?

સ્ત્રીઃ—આટલી બધી કોબી, મૂળા, ગાજર, બેદાના, પસ્તાં, દ્રાક્ષ, કેળાં, એ બધુ લાવ્યા છો શામાટે ? શું એટલુ બધુ ખાવામાં વપરાવાનું હતું ?

રામ.—ના, એ બધાનો તો સાહેબને ડાલીઓ ભરીને મોકલવો પડશે.

સ્ત્રીઃ—હાય ! હાય ! એવું કામ ન કરતા. લોકો ઘણું નબળું બોલશે.

રામઃ—શુ બોલશે ?

સ્ત્રીઃ—લોક કહેશે કે એના ઘરમાં તો દારૂના સીસાનાં દાન થાય છે અને બ્રાહ્મણને ઠેકાણે સાહેબ લોકાને અપાય છે.

(પ્રહારભયથી ગૃહિણીનું ત્યાંથી સત્વર પલાયન. રામમાણુનું વકીલના ઘર તરફ ગમન અને હિન્દુના છુટાછેડા થઇ શકે કે નહિ તે મંબધમા પ્રશ્ન.)

चांदनीमां

આ ઘાસપાનથી સુશોભિત લીલાકુંજર ખેતરોમાં, આ કલરવ કરતી વહેતી ભાગીરથીના તીરે; આ ખીલેલી ચાંદનીમાં, 'દફતર' ની અભિવૃદ્ધિ–કલેવરની વૃદ્ધિ–કરીશ. આની ચાદનીમાજ ટ્રેલ્સ ટ્રોય નગરની ઉચ્ચ દિવાલપર ચડીને ક્રેસિડાને યાદ કરીને ઉષ્ણ નિ.શ્વાસ મૂકતો હતો નહિ વારૂ ? આવી ચાંદનીમાંજ થિસ્બી સુંદરી આવા ઝાકળબિન્દુથી છંટાયલા કોમળ તૃણને સુકુમાર પદથી દલિત કરીને પિરામસ સાથે કરેલા સંકેતસ્થાનપ્રતિ અભિસારિણી થતી હતી નહિ વારૂ ? 'અભિસારિણી' શબ્દમાં 'અભિ'÷ ઉપસર્ગ છે, 'સ' એક ધાતુ+ છે, અને સ્ત્રીત્વવાચક 'ઇની×' પ્રત્યય છે. આ જીવનમાં કમલાકાન્ત શર્માએ અનેક ઉપસર્ગ

÷ (૧) ધાતુની આગળ જોડનાર પદ, જેમકે 'અનુચર' માં 'અનુ.' (૨) મંદવાડ, આફત.

+ (૧) શબ્દનું મૂળ. (૨) શરીરના સાત ધાતુ જેવા કે રસ, રુધિર, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર; એમાંનો એક.

× (૧) ક્રિયાપદ ઉપરથી સ્ત્રીલિંગ નામ બનાવનાર પ્રત્યય (૨) 'ઇની'

અને અનેક ધાતુવિકારવાળાં માણસો જોયા છે. તેમજ કેટલીએ 'ઇની' નજર તળે આવી ગઈ છે; પરંતુ ઉપસર્ગસહિત ધાતુયુક્ત 'ઇની' (એણી) કદી પણ જોવામાં આવી નથી. કમલાકાન્તે ઉપસર્ગથી કોઇ પણ ઇનીનો ધાતુ બગાડ્યો નથી, અને કમલાભિસારિણી નાયિકા કદી પણ થઇ નથી. જેઓ ગોરસ વેચવાને આવે છે તેમને શ્રીમદ્ ભાગવતમાં "પ્રસારિણી"* કહી છેઃ કોઈ પણ સ્થળે "અભિસારિણી" કહી હોય એવું સ્મરણમાં આવતું નથી. જો તેમ કહેવાતું હોત તો મેં અનેક અભિસારિણી જોઇ છે એમ હું કહી શકું.

ચન્દ્ર! તું હાસ્ય કરે છે? હસતો હસતો નાસે છે? તારી સત્તાવીસ 'ઇની' (નક્ષત્રો) સાથે મને જોઇને મારા તરફ કટાક્ષ ફેંકી ઉપહાસ કરે છે? દક્ષપ્રજાપતિનાં આવાંજ કામ? એકીવખતે સત્તાવીશ જણીને એક ચંદ્રને સમર્પણ કરી દીધી, અને આ તરફ કમલાકાન્ત શર્માને એક વિવાહ માટે પણ ફાંફાં! હે અમલ-ધવલ-કિરણરાશિ સુધાકર! બીજી મધળી ભલે તારી રહે, પરંતુ ઓછામાં ઓછી અશ્લેષા અને મઘા ઉપરથી તો તારો હાથ ઉઠાવી લે. હું એ બન્નેને અત્યંત ચાહું છું. મારા જેવા કામધંધાવિનાના માણસોને એની કૃપાથી ઓછામાં ઓછા બે દિવસ તો ગૃહવાસ સુખની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે. હું એ બન્નેને ભગિનીઓને મારા ઘરમાં હમેશને માટે સ્થાન આપીને સુખે કાળ ગાળીશ. એમનામાં બીજા પણ અનેક ગુણો છે. પોતાની અશક્તિને લીધે જો કોઇ કામ પાર પડી શકતું નથી તો લોકો ઇચ્છા પ્રમાણે એમને દોષ દઇને બીજા આગળ પોતાની બડાઇ હાંકી શકે છે. હું પણ જો નસીબાણનું કાપડ ખરીદતાં કમઅક્કલથી છેતરાઇ આવું તો મારી બન્ને સહધર્મિણીને માથે મધળો દોષનો પોટલો નાખી દઇને સફાઇ બતાવી શકું.

ચંદ્રદેવ! તેં મારી વાત તરફ કાન પણ દીધા નહિ? હજીસુધી તું મન્દાકિનીનાં મંદ-આંદોલિત વૃક્ષ-વસન કરસ્પર્શથી પ્રતિભાસિત કરતો રહ્યો છે? હજી પણ મંદસમીર સાથે ગોષ્ઠિ કરીને વૃક્ષની કુંપળોપર પલક મારી મારીને ઝલક વર્ષાવી રહીશ? હજી પણ તૃણક્ષેત્રોપર છટથી મણિ-મુક્તા-મરકતની× વૃષ્ટિ કરતો રહીશ? બીજા કોઇ મોતી વરસાવે કે ન વરસાવે; પરંતુ જોઉં છું કે તું તો વરસાવે છે, અને આજે હું પણ વરસાવીશ.

બંગાળી શબ્દનો અર્થ સ્ત્રીજાતિવાચક 'આ' થાય છે. સરખાવો 'પારસી ગુજરાતી' નો 'એણી' શબ્દ.

* બંગાળી શબ્દ છે અને તેનો અર્થ સ્ત્રી દુકાનદાર થાય છે.

× લીલા રંગનું રત્ન-નીલમ.

આ સંસારનાં લોક-આ બલ્લાળસેનના પાત્રના પૌત્રના પૌત્રના પૌત્ર અને-દૌહિત્રના દૌહિત્રના દૌહિત્રના દાહિત્ર મને બાળીને ખાખ કરે છે. મારી છાતી ઉપર વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપન થયું છે. બી. એ. પાસ કર્યા સિવાય કોઇ કન્યા આપતુ નથી. હવે સંસાર રસાતળ ગયો છે. ઉચ્ચ કેળવણીનું ફળ શું ? છત્રપલંગ, ચાંદીનાં પાત્રો, રેશમી વસ્ત્રો અને સુવર્ણાલંકારથી શણગારેલી એક વંશવૃદ્ધિ કરનારી ! હરિ ! હરિ ! ડૂબતી વેળા તરણાનો આશ્રય લેનાર પાંડિત્યાભિમાની બી. એ. ની ઉપાધિ ધારણ કરનાર ઉચી કેળવણી પામેલા બંગવાસી યુવકના ચાંદી, પાત્ર અને વસ્ત્ર-વંશ-ખાટસહિત સચેત અવસ્થામાજ રામ બોલાઇ ગયા !× પ્રથમ ઉપાધિ મેળવી હતી, હવે સમાધિ મળી. તે વિલાયતી બ્રહ્મમા લીન થઇ ગયો, બંગાળી યુવક સંસારી થયો ખરો, પણ તેની ઉચી કેળવણીએ તેને તેના અંતિમ ધામે પહોંચાડી દીધો. તેને હજાર તોલાનાં ચાંદીપાત્ર, સો તોલા વજનના સુવર્ણાલંકાર, અને સંસારકુટીગનો એક આધારસ્તંભ-વંશવૃદ્ધિ કરનારી-મળી ગયાં છે; તેણે પોતાની ચિરવાંચ્છિત હેમકૂટ પર્વત પાસેની કિષ્કિન્ધાપુરીની સરકારી વકીલાત મેળવી છે. હરિ હરિ ! ભાઇ, હરિ હરિ !

તેને આટલે દિવસે સમાધિ મળી ! તેણે ઉચી કેળવણી પ્રાપ્ત કરવાને માટે ભગીરથ પ્રયત્ને કામસ્કાટકા દેશની મધળી નદીઓનાં નામ કંઠાગ્રે કર્યાં હતાં. એજ ઉચ્ચ કેળવણીને માટે તેણે આખી રાત દીવે બેસીને એકચિત્તે સહરાના રણના એક એક રેતીના ઢગલાઓની સંખ્યા ગોખી મારી હતી. એજ ઉચ્ચ શિક્ષણને માટે *શાર્લમેનની પહેલી બાબત અને પાછલી સાડીત્રેપન પેઢીનાં નામ ગોખી માર્યાં હતાં. એજ ઉચ્ચ કેળવણીના પ્રતાપે તે શીખ્યો હતો કે, ટાઉનહૉલમાં ભાષણ આપવું એજ પરમ પુરુષાર્થ છે. યેન કેન પ્રકારેણ અંગ્રેજોની નિંદા કરવી એજ રાજનીતિનિપુણતા છે, અને વંશવૃદ્ધિ કરનારીની આરાધના કરીને ઉમેદવારો (સતાનો) ના દળમાં વૃદ્ધિ કરીને દેશને જંગલ જેવો બનાવી મૂકવો એમાજ કળિયુગના મનુષ્યજીવનનું સાફલ્ય છે.

હું આવી વંશવૃદ્ધિકારિણીને માટે પ્રયાસ કરનાર નથી. હું 'વીલ' કરી જઇશ કે મારી સાત પેઢી સુધી કોઇનો પણ વિવાહ ન થાય તો બહેતર; પરંતુ આવી વંશવૃદ્ધિકારિણીનો આશ્રય લઇને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરવાની વાચ્છના કોઇએ પણ રાખવી નહિ.

× આ રાત્રિથી કમલાકાન્તમા વાયુની વૃદ્ધિ ઘણીજ થઇ ગઇ હોય એમ માલુમ પડે છે. શ્રી ભીષ્મદેવ ખોશનબીશ

* શાર્લમેન એ આઠમા સૈકામા થઇ ગયેલો યૂરોપનો ચક્રવર્તી રાજા હતો. અને તે 'હોલી રોમન એમ્પરર' તરીક અભિષિક્ત થનાર પહેલોજ રાજા હતો.

જો સંસારની વૃદ્ધિ કરવી એજ લગ્નનો ઉદ્દેશ હોય તો હું માછલી સાથે વિવાહ કરીશ; જો પૈસાને માટેજ લગ્ન કરાતાં હોય તો હું ટંકશાળના મેનેજર સાથે વિવાહ કરીશ; અને જો સૌંદર્યને માટેજ લગ્ન થતાં હોય તો ઘુંઘટ–આચ્છાદિત ચંદ્રવદનાને દૂરથીજ પ્રણામ કરીને આ આકાશી ચંદ્ર સાથે લગ્ન કરીશ.

ભાગીરથિ ! જો તું શાન્તનુનાં વક્ષઃસ્થળમાં, અથવા તે કરતાં પણ વધારે ઉંચા હિમાલય–ભવનમાં અથવા તેથી પણ ઉંચે ધૂર્જટિ (શિવ) ના જટાજૂટમાં રહી હોત તો આજે કોણ તારી ઉપાસના કરત ? તેં અધોગામિની થઈને મૃત્યુ લોકમાં ઉતરીને સહસ્ર ધારાએ સાગરને મળવા માટે પ્રયાણ કર્યું તો કેવો સગરવંશનો ઉદ્ધાર થયો !

હે વાયુ ! જો તું અંજનિના અંચલ સાથેજ ચિરકાલ પર્યંત ક્રીડા કરવામાં આસક્ત રહ્યો હોત, અથવા મલયાચલપર પોતાના પ્રમોદભવનમાં ચંદનની શાખા ઝુલાવીને અથવા એલચીની લતાઓને કંપાયમાન કરીને પરિભ્રમણ કરતો રહ્યો હોત તો પછી " तत्त्वमेव जगज्जीवनं पालनं " કહીને તારી સ્તુતિ કોણ કરત ? આ બાલ વસન્ત–વિહારી વિહંગમોનો કલરવ જો કેવળ નંદનવનમાંજ સંભળાતો હોત, તો પછી કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી આ રાત્રિના સમયમાં તેમના નામપર પોતાની શાહી અને લેખિનીનો નિરર્થક વ્યય શામાટે કરત ? હે સુધાંશુ (ચંદ્ર!) જો તું ક્ષીરસાગરતલે, અમૃતના ભંડારમાં, પ્રવાલ પલંગપર, મોતીની શય્યા ઉપર સુઈ રહ્યો હોત તો પછી તારી સાથે રમણીના મુખમંડલની તુલના કોણ કરત ? અથવા તારી આ સત્તાવીસ ક્રમાનુગતિક સુંદરીઓને લઈને " खलु सारं श्वसुरमन्दिरम्" એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તેં દક્ષભવનમાં વાસ કર્યો હોત તો પછી આજે કમલશર્મા તારા દર્શનનો અભિલાષી થઈને, આ શ્મશાન નજીક, આ વડતળે સંસારથી તટસ્થ થઈ શામાટે બેસત ?

હે શશિ ! જો તું વ્યાકરણ ભણ્યો હોય તો મને માફ કરજે; મારાથી આણાન્તે પણ " શશિન્ " બોલી શકાતું નથી. અત્યારસુધી તારા ગુણો તરફેજ મારું ધ્યાન ચોંટેલું હતું.

શશિ ! તું અનાથોની પર્ણકુટીના દ્વારપર અનિમેષ નયને પહેરેગીરરૂપે ચોકી કરતો રહે છે; કાલુઘેલું બોલતાં બાળકો જ્યારે નાચતાં નાચતાં તને પકડવાને દોડે છે, ત્યારે તું પણ તેમની સાથે નાચતો નાચતો ખેલ કરે છે; બાલિકાઓ જ્યારે સ્વચ્છ સરોવરના હૃદયપ્રદેશમાં તને કોઈ વાર જોવા પામે અને કોઈ વાર ન જોઈ શકે ત્યારે તારાં દર્શન માટે અહીંતહીં સરોવરતટે દોડતી ફરે છે, ત્યારે તું કોઈ કોઈ વાર સહજ દેખાવ દઈને તેમની સામે સંતાકુકડી રમે છે; નવવધૂ જ્યારે મંદ મંદ પવન સાથે મહેલની અગાસીમાં એકલી બેસીને દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકતી હોય છે, ત્યારે તું નાળિયેરની કુંજના અંતર પ્રદેશમાંથી અતિ ધીરે ધીરે અમૃત વરસાવી તેના

હૃદયને ભરી દઇ શીતળ કરે છે; જ્યારે તરંગિણી (નદી) આશા તરંગિત હૃદયે, ધીર પ્રવાહે, મંદગતિથી સાગર પાસે જવા નીકળે છે, ત્યારે તુંજ તેને સુવર્ણાલંકારથી શણગારીને, આશીર્વાદ દઈ માર્ગ દર્શાવે છે, જ્યારે ગુલાબ વસન્તના રંગથી મસ્ત થઇને ચારે તરફ નજર ફેંકી ડોલે છે, ત્યારે તેના કાનમાં માલતીલતાને ચુંબન કરવાની સલાહ તુજ આપે છે; વળી તેજ તું, જ્યારે દુષ્ટ હેતુવાળો કોઇ માણસ કોઇ કુલ કામિનીનો ધર્મ નષ્ટ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તારા સુકુમાર મુખમંડલપર એવી ભ્રકુટી ચઢાવે છે કે તે તારા મુખ તરફ દૃષ્ટિપાત કરવા પણ સમર્થ થઈ શકતો નથી; તુંજ ખૂનીની તલવારમાં એવી વિજળી ચમકાવી દે છે, કે તેને તેના પાપ-શોણિતબિન્દુથી રૌરવ નરકની પ્રતીતિ થઇ જાય છે.

તું ખેલતાં કૂદતાં બાળકોની ચાલતી સુવર્ણ થાળી છે, તરુણ પુરુષોનો આશા-પ્રદીપ છે; યુવકયુવતીઓને માટે રાત્રિ વિતાવવાનું અને ભોગઉપભોગનુ પ્રધાન સાધન છે, અને ઘરડાંઓને માટે સ્મૃતિદર્પણ છે. તું અનાથોનો પહેરેગીર, સ્થિર, તેજભંડાર, પ્રવાસીઓનો માર્ગદર્શક, ગૃહસ્થોનો રાત્રિ-સૂર્ય, પાપીઓના પાપનો સાક્ષી; પુણ્યાત્માની નજરે તેમની યશઃપતાકા, ગગનનો ઉજ્જ્વલ મણિ, જગતની શોભા અને આ સ્મશાનવિહારી કમલાકાન્તનો એકમાત્ર આધાર છે. તું સારાને માટે સારો, નઠારાને માટે નઠારો, રસમાં રસ અને નિરસ સમયે વિષ છે. તું કમલાકાન્તની સહધર્મિણી છે; શશિ ! હું તને બહુજ ચાહું છું; હું તારી સાથેજ લગ્ન કરીશ. બધા હરિ હરિ બોલો, ભાઈ! આજે આજ સ્થળે વિવાહરાત્રીનું શયનગૃહ ! સઘળા બોલો એક વખત હરિ હરિ. બોલો, ઓમ્ ભોળાનાથ ! ચન્દ્ર તો પુરુષ છે ! હવે કમલમાત્રા ચઢાવવી પડશે.

ચન્દ્ર આપણા આર્ય મત પ્રમાણે પુરુષ છે ખરો, પરન્તુ વિલાયતી પંડિતોના મત પ્રમાણે તે એક કોમલાંગી છે. આપણા મત પ્રમાણે ચન્દ્ર "હી" + અંગ્રેજી મતે "શી" છે. તો પછી ઉપાય શો ? 'હી' કે 'શી,' એ નક્કી થાય કેની રીતે ?

વાસ્તવિકરીતે સંસારના લોકો સાથે મારે આ વિષયમાં એકમત થઈ શક્યો નથી. એ સંબંધમાં મને જાત જાતના સંદેહ ઉપજે છે. જે વાજીદઅલી શાહ લખનૌ શહેરમાંથી સ્વચ્છંદે મ્યાનામાં બેસી કેદખાનામાં જઇને હંસ-હંસી, કપોત-કપોતી વગેરે સાથે ખેલતો, ગુલાબજળની નદીમાં રોજ સ્નાન કરતો, અને પોતાના જેવી પિંજરમાં પડેલી બુલબુલને ઘીવાળો પુલાવ ખવડાવતો તે 'હી' કે 'શી' ? અને જે રાણીએ સ્વદેશપ્રેમને લીધે ઐહિક સુખસંપત્તિનો ત્યાગ કરીને-રાજપુરુષોને શરણાગત થવા કરતાં ભિક્ષા માગવી ઉત્તમ સમજીને નેપાળના પહાડી પ્રદેશનો આશ્રય લીધો તે 'શી' કે 'હી' ?

+ 'હી'-તે, 'શી'-તે, અંગ્રેજી સર્વનામ છે. 'હી' પુલ્લિંગ અને 'શી' સ્ત્રીલિંગ. શ્રીભીષ્મદેવ.

જો 'હી' અને 'શી' નો ભેદ પરાક્રમથી નક્કી ન કરી શકાય તો શું તે યુદ્ધકૌશલ્યદ્વારા થઇ શકશે ? જે જુવાને (જૉન ઑફ્ આર્ક) ઑર્લિયન્સના કિલ્લાપર આક્રમણ કરતી વખતે સર્વથી પહેલાં પગલાં ભર્યાં અને જેણે ફ્રાંસનો પુનરુદ્ધાર કર્યો તેને 'શી' કહીશું કે 'હી'? અને જે બેડફર્ડે તેને બળતી આગમાં નાખી દેવાને માટે તે કેદખાનામાં હતી ત્યારે પુરુષનાં વસ્ત્રો પહેરાવી રાખ્યાં હતાં તેને 'હી' કહીશું કે 'શી' ? ના, યુદ્ધકૌશલ્યથી એ જાણી શકાશે નહિ. ત્યારે સાધારણ રીતે સાંભળવામાં આવે છે કે, જે બળવાન તેજ પુરુષ, અને જે જાતિ નિર્બળ તેજ સ્ત્રી. વારુ, કોમ્ટે + પોતાને નીતિરાજ્યનો સર્વોપરિ સમજીને યુરોપીઅન પંડિતો પાસે 'કર' ની માગણી કરી હતી; તેજ અતુલ પરાક્રમશાલીને જે મેડમ 'ક્લોટિલ્ડ દેખોએ પોતાના પ્રતાપથી વશ કરી લીધો તેને 'શી' કહીશું કે 'હી' ? રોમન મહારાજ્યના કૈસર પ્રતાપી પૃથ્વીપતિ હતા, મિસરની જે કિલયોપેટ્રા રાણીએ એવા ત્રણ કૈસરો ઉપર પોતાનો અમલ ચલાવ્યો તેને 'શી' કહેશો કે 'હી' ?

વાસ્તવિક રીતે જગતમાં 'હી' કોણ અને 'શી' કોણ તેનો નિર્ણય થઇ શકે એમ નથી. તે દિવસે નાટકનો ખેલ ચાલતો હતો, તેમાં એક સ્ત્રી એક્ટરે કહ્યું:– "સિંહણ થઇ શું શિયળના પગ સેવીશ ?" અને બંગ નવયુવકો મન્ત્રમુગ્ધની પેઠે પુતળાં જેવા તેના મુખ તરફ જોઇ રહ્યા હતા; ખરેખર મને ત્યારે તે ગાનારી સિંહ જેવીજ લાગી હતી અને પેલા સઘળા બંગાળી યુવકો મને શિઆળરૂપજ ભાસ્યા હતા. તે સમયે જો કોઇ મને પ્રશ્ન કરત કે, 'હી' કોણ અને 'શી' કોણ ? તો હું અવશ્ય કહેત કે, આ ગાનારીજ 'હી' અને તેનો જડવત્ શ્રોતૃવર્ગજ 'શી' છે. ખરી રીતે તો બંગાળી યુવકો કોઇક ઠેકાણે 'હી,' કોઇક સ્થળે 'શી' અને સર્વત્ર વિકલ્પે * 'ઇટ' હોય છે. તેમનો નિત્યક્રમ પણ છે. જેમકે હકામસરકીમાં 'હી' શયનગૃહમાં 'શી' અને કામકાજમાં "ઇટ" હોય છે. તેઓ ભાષણ આપતી વેળા 'હી' સાહેબની પાસે 'શી' અને મદ્યપાન પછી 'ઇટ' થઇ જાય છે. પરિણામે 'ઇટ,' ગમે તેમ હો, અને મારા પોતાના સંબંધમાં પણ સંદેહ છે કે હું 'હી' છું કે 'શી' ? તે દિવસે મધુ મારે મારૂં નામ દઇને પ્રસન્નની કંઇક ટોળ કરી એટલે તેણે તરતજ દૂધની ભરેલી તાંબડી તેના માથામાં અફાળી અને ભાટની છાતીનાં પાટીઆંની મજબુતીની પરીક્ષા કરવા માટે તેનાપર એક ખાસ પ્રકારનું અસ્ત્ર ચલાવવાનો ઇરાદો કીધો. તે પ્રસન્ન જગતની દૃષ્ટિમાં હરી 'શી,'–અને હું–જેને નસીબાણુએ એક દિવસ કહ્યું કે "ચક્રવર્તી ! આજે ઝોકાં ખાતાં ખાતાં બિછાનું સળગાવી દીધું, મને લાગે છે કે એકાદ દિવસ લંકાકાંડ, કરી દેશો !" આ ભયથી તેમણે અરીણુની માત્રા ઘટાડી દીધી, તેજ હું 'હી' ઠર્યો ! આવા આવા

+ કોમ્ટે (જન્મ, ૧૭૯૮ માં) એ એક ફ્રેન્ચ નૈયાયિક હતો.   ભા૦ ક૦
* 'ઇટ'–ને. અંગ્રેજી સર્વનામ નપુંસક લિંગમાં તે વપરાય છે.

વિચારોને લીધેજ મારે જગત સાથે વાગ્-યુદ્ધ મચે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે હું પોતેજ 'હી' છું કે 'શી' તેનો નિર્ણય કરવો દુષ્કર થઇ પડે તો પછી ચંદ્ર 'હી' છે કે 'શી' તે કેવી રીતે નક્કી થઇ શકે ? જો ચંદ્ર હી હશે તો હું શી ! કારણ કે મારી સાથે ચંદ્રને પ્રેમ થઈ ચૂકયો છે, અને મારે ચંદ્ર સાથે વિવાહ કરવોજ પડશે; અને હું જો ખરેખર કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી નીકળ્યો તો ચંદ્ર થશે 'શી.' ચંદ્ર અંગ્રેજોના મત પ્રમાણે 'શી' છે. તેમ થતાં હું ચન્દ્રનું અંગ્રેજી રીતે પાણિગ્રહણ કરીશ.

હમણાં વિવિધ મતાનુસાર વિવિધ કાર્યો થતાં રહે છે; હું વિલાયતી મત પ્રમાણે લગ્ન કરીશ. હમણાં દશાવતાર દશ ભિન્ન ભિન્ન કર્મને માટે યોજાયા છે. મત્સ્ય, કૂર્મ અને વરાહ ટેબલની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે છે. નૃસિંહ, લક્ષ્મીની આરાધના કરનાર દૈત્યકુળમાં ઉત્પન્ન થયલા પ્રલ્હાદના 'બુલડૉગ' રૂપે આશ્રિત થઇ રહ્યા છે. ભારતીય યુવકો વામન અવતારધારી હોવા છતાં સુવર્ણ ચંદ્રને પકડવાનું અભિમાન ધરાવે છે. તેમણે પ્રથમ રામ (પરશુરામ) પાસેથી માતૃસેવાનું, બીજા રામ (દશરથસુત) પાસેથી પત્નીસેવાનું અને છેલ્લા રામ (બળરામ) પાસેથી વારુણીસેવા (મદિરા-સેવન) નું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું છે. એમણે બાદ્ધ મતમાંથી જગતની અનિત્યતા સમજી લઇને કલ્કિ અવતારની પેઠે સંહાર મૂર્તિ ધારણ કરી છે. હાલના સમયમાં શક્તિ મત પ્રમાણે ભોજન તૈયાર કરીને તેને શિવના ત્રિશૂલ (કાંટા) માં પરોવીને ગળા નીચે ઉતારી દેવામાં આવે છે; અને તે પછી સુરાપાન અવશ્ય મેવનીય ગણાય છે. વળી જેરૂસેલમના પ્રથમ ગૌરાંગ-(ક્રાઇસ્ટ) ના ઉપદેશાનુસાર ભજન કરવાં જોઇએ. નવદ્વીપવાસી બીજા ગૌરાંગ (ચૈતન્ય) ની પેઠે હરિસંકીર્તન થવું જોઇએ અને રાધાનગરના નાના ગૌરાંગની પેઠે સંસ્કૃત શ્લોક પણ ભણવા જોઇએ.

એટલા માટે શશિ ! પૂર્ણ શશિ ! હું તને અંગ્રેજી મત પ્રમાણે 'શી' સમજીને રાજી રજાવંદીથી ' તન્દુરસ્ત હાલતમાં, અક્કલ હુશિઆરીથી તારી સાથે લગ્ન કરું છું. હું અને મારા પછી મારા વંશ વારસો, કોઇની પણ અટકાયત વિના તારો ઉપભોગ સુખપૂર્વક કરતા રહીશું. એમાં તું અથવા તારી જગ્યાએ આવનાર કોઈ પણ કશો વાંધો લેશે કે લેવરાવશે તે રદબાતલ ગણાશે. આજથી તારી સત્તાવીશ પ્રિયા ઉપર મારો સંપૂર્ણ અધિકાર જામી ચૂકયો છે.

હવે આ પ્રમાણે પગ દબાવી દબાવીને રોહિણી સાથે ગોષ્ઠિ કરવાથી શું વળશે ? અને આ પ્રમાણે મોં મલકાવીને આડા આડા મેઘનો ઘુંઘટ તાણીને કેટલે દૂર સુધી ચાલ્યાં જશો ! ઇતિ કોર્ટશિપ સમાપ્ત.

હવે ગાન્ધર્વ વિવાહ થઇ ચૂકયો. મેં તને વરમાળ પહેરાવી, તું મને કરમાળ આરોપ.

કન્યાનો તાત મે કન્યા, વર વરપિતા સ્થાનમાં;
ગોર જ્યાં મન પોતાનું, લગ્ન-ચમ્પા સ્મશાનમાં.

હરિ ! હરિ !

આજથી હવે ચન્દ્રને જોઇને કમલ મુદિત થશે નહિ. કમલને પ્રફુલ્લ થતો જોઇને હવે ચંદ્ર મ્લાન થશે નહિ. આજથી ભારતવાસી કવિ લેકોનું કવિત્વ લુપ્ત થશે. પહેલાં તેઓ એમ કહેતા કેઃ—

" કમળનયન પ્રસન્ન ચન્દ્ર નિરખતાં થતા, "

હવે

કમળનયન ચંદ્ર દેખતાં મિંચાઈ જતાં.
ચન્દ્ર હૃદયે શ્યામતા દિસે છે કેવળ,
(કિન્તુ) ચન્દ્ર કમળ–હૃદયમાંહી પરમ ઉજ્જવળ.
સોળ કળા સેરી ચન્દ્ર–વૃદ્ધિ ક્ષય નડે,
ચક્રવર્તી પૂર્ણ એક કળાને રડે.
ચન્દ્ર કળા કદિ લુપ્ત કદિ વર્તમાન,
કમળ–આગમાહી સર્વ કળા વર્તમાન.

ઓ શશિ ! હમણાં એકાંત છે. તને કેટલીક વાત કહેવાની છે. તું તારા પોતાના રૂપના અભિમાનથી ગર્વિષ્ટ થઇને જે તે ઠેકાણે રૂપની વૃષ્ટિ કરી મૂકીશ નહિ. જ્યારે પુત્રશોકાતુર માતા છાતી કૂટતી તારા તરફ જોતી આક્રંદ કરતી હોય ત્યારે તુ તેની આગળ રૂપ દેખાડીને શું કરીશ ? ત્યારે હે કલંકિની ! તારા રૂપગર્વિને ગાઢાં વાદળાંની અંદર છુપાવી રાખજે. જ્યારે કોઇ માણસ સંસારની જ્વાળાથી દગ્ધ થઇને તારા દરબારમાં આવીને ફરિયાદ કરે ત્યારે તેની આગળ તારા સૌન્દર્યનું પ્રદર્શન કરીશ નહિ; કારણ કે જેઓ સંસારથી બળી રહેલા છે તેમને માટે તે સૌન્દર્ય તીવ્ર વિષસમાન થઇ પડશે. તેમની સાથે રાતાચોળ થઇનેજ વાત કરવી બહેતર છે. જે સઘળાનેજ ઘૃણાની નજરથી જુએ છે, તે કોઈની પણ પ્રીતિ સહન કરી શકતો નથી. વળી જેઓ ઉત્તમ પ્રકારના ઐહિક સુખની સીમા સુધી પહોંચી જઇને આત્મત્યાગને માટે તત્પર થયા છે તેમને પણ ખોટી આશા આપીને સાન્ત્વન આપીશ નહિ.

તું હવે કેવળ એક મારેજ ભોગ્ય છે, તો બીજાને કેવી રીતે આશા આપી શકીશ ? કમલાકાન્તને વેળા કવેળા નથી, અનુકૂળતા પ્રતિકૂળતા નથી, કે સુખ દુઃખ પણ નથી. તારે હમેશાંજ મારી પાસે આવવું; તારી આત્મકથા મને કહેવી, મારી વાત સાંભળતાં જવી અને તેને તારા અંતરમાં તારાં અસ્થિમજ્જાની સાથે મિશ્રિત કરી જડી રાખવી. તારે અજવાળી રાત્રિએજ મને મળવાને આવવું, આ કોમળ કાંતિસાથે અંધકારમાં નીકળીશ નહિ, આજનો આપણો દિવસ કેવા સુખનો છે તે તારા અને મારા સિવાય કોણ સમજી શકે એમ છે ? આજથી માસગણના કરીને પ્રત્યેક મહીનાને અંતે આ ગંગાતટપર તૃણવાસકસજ્જામાં રાત્રિ ગાળીશ, પણ

તારે દરેક પૂર્ણિમાએ એકદમ મારી પાસે આવવા નીકળવું નહિ; પંચાંગ બનાવનાર જોષીઓ સાથે દિવસ પળનો વિચાર કરીને–મુહૂર્ત જોઇને કમલાભિસારિણી થવું; નહિ તો કોઇ દિવસ રાહુ તને માર્ગમાં એકાએક શાહી ચોપડીને કષ્ટ પહોંચાડશે. હવે આજની વિવાહરાત્રિએ નવવધૂને અધિક ઉપદેશ આપવા જતાં ધર્મઢોંગીપણાનો આરોપ આવે; માટે अलमतिविस्तरेण !

હમણાં એક વાર

" કમલ–શશિના શયન–ગૃહે હે, કોકિલ ગા પંચમ સૂરે. "

હવે શશિ ! આ મૃત્યુલોકપર ઉતરીને તરંગાવલિ ઉપર અપ્સરાની પેઠે એકવાર નૃત્ય કર જોઉં ! એકવાર કાળા વાદળાની અંદર વેગથી દોડી જઇને, અનંત આકાશના અનંત પથમા ઉછળી પડ જોઉં ! એક વાર ગાઢા વાદળાંમાં નાનું સરખું છિદ્ર પાડીને તેમાથી આંખ માડીને મારા પ્રતિ મધુર દૃષ્ટિપાત તો કર જોઉં ! એક વાર નક્ષત્ર નક્ષત્રમા કલહ વધારી દઇને જેવા તેઓ પરસ્પર સંગ્રામ કરવા લાગે કે તરતજ તે બન્ને દળના વ્યૂહ ભેદીને વેગથી દોડ તો ખરી ! એક વાર ત્વરિત ગમનને લીધે થાકનું સૃજન કરતાં, મોતીને પણ લજવે એવા સ્વેદબિન્દુથી છંટાયલા કપાળ ઉપર ઘુમટો તાણીને ગગન–ગોખમાં સ્થિર દૃષ્ટિથી બેસીને વાયુસેવન કર તો ખરી. એકવાર અવિરત અમૃતવર્ષા કરીને ચકોર ચક્રવાકની અપરિતૃપ્ત રસનાને તૃપ્ત તો કર. એક વાર શુભ ક્ષણે કમલાકાન્તના હૃદયમાં આવિર્ભૂત થા, કમલાકાન્ત શયન કરે છે.

ચદા ! તુ ક્ષીરસાગરની ત્રિભુવનવિહારિણી પુત્રી હોવા છતાં પણ બાલિકાઓના સ્વભાવ–સુલભ ' અભિમાન ' ની આરાધના કરે છે કે ? કમલાકાન્તનો શો અપરાધ થયો છે તે કહી શકતો નથી–કોઇક વાર સ્ત્રીપુરુષના ભેદની ગુચ્ચ કાપી નાખવાને ઉદાહરણતરીકે પ્રસન્નનું નામ બોલ્યો હતો; એવી સામાન્ય વાતને માટે આજની રાત્રિએ આટલો રોષ દર્શાવવો ઘટતો નથી. જો, તુ કલંકિની છે તે છતાં મે તને ગ્રહણ કરી છે. તારી સાથે વિવાહ કીધો ત્યારથી આજપર્યંત ' લ્યુનેટિક ' *નામ ધારણ કર્યું છે. જ્યોતિર્વિદ્ લોકો કહેતા આવ્યા છે કે, તું પાષાણમયી છે–તોપણ મેં તારી સાથે લગ્ન કીધું છે તે છતાં આટલો ગુસ્સો ? ત્યારે હવે આ " સંસાર-ગરલ–ખંડન× " " ગિરિતરુશિરસિમંડલ "+ કરલેખા મારા મસ્તક ઉપર સ્થાપી છે. બની શકે તો, આ અનન્ત નીલ વૃન્દાવનમાં મેઘનો ઘુંઘટ તાણીને એક વાર

---

* ચદ્રમસ્ત અથવા ગાંડા. શ્રી ભીષ્મદેવ.

+' ગીત ગોવિંદ ' માંની શ્રીકૃષ્ણની રાધા પ્રત્યેની નીચેની ઉક્તિની (અસલ લખાણ પરથી કરેલી હાસ્યરસવાળી ટીકા.)

" स्मरगरलखंडनं मम शिरसि मंडनं देहि पदपल्लवमुदार "

માનિની રાધા થઇને બેસ ! હું એક વાર સ્ત્રીજાતિના ચરણ પકડીને આ જડ જીવન સાર્થક કરી લઉં×. આજે હું સેંકડો અપરાધોનો અપરાધી હોવા છતાં તારાવડેજ મારાં સઘળાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત થશે. તું મારા ચાન્દ્રાયણ (વ્રત)નું ચન્દ્રફલક છે, તું મને વૈતરણી માટે નવીન વત્સ છે.

જો તુ કમન બતાવીશ તો હું શત સહસ્ર વિવાહ કરીશ. હવે કમલાકાન્ત વિવાહની નવીન પદ્ધતિ શીખી ચૂક્યો છે. કમલ હવે પોતે વર કર્તાકારવતા પુરોહિત અને લગ્નનું ચોકડું બેસાડી આપનાર વેવિશાળીઓ થવાનું શિખ્યો છે. કમલ હવે ફાવે ત્યાં વિવાહ કરી શકે છે. જ્યારે જોઇશ કે નવપલ્લવિકા શાખા–સ્કન્ધમાંથી મુખ બહાર કાઢીને પત્રરૂપી કરસંચાલનથી બોલાવે છે કે તરતજ હું તેની સાથે લગ્ન કરી લઇશ. જ્યારે જોઇશ કે પદ્મ સ્વચ્છ સરોવરના દર્પણમાં વાંકી ડોક કરીને પોતાનુ મુખ જોતી ખીલી રહી છે, એટલે તેજ ક્ષણે હું સ્થળકમળ સાથે જળકમળને જોડી દઇશ. જ્યારે જોઇશ કે નિર્ઝરિણી મેઘધનુષ્યને પકડી લાવીને તેની સાથે લહેરાઈ લહેરાઇને ખેલ કરી રહી છે એટલે તરતજ તેને તે ધનુષ્યનો સ્પર્શ કરાવી શપથ આપીને મારી સગિની કરી લઇશ, અથવા જ્યારે જોઇશ કે નદી અનન્ત શય્યા (પૃથ્વી) પર સુવર્ણ અને મણિ આદિનાં આભૂષણો અને શ્વેતામ્બરથી વિભૂષિત થઇને ઉત્તર દક્ષિણ શયને નિદ્રિત થવા જાય છે એટલે તરતજ તેના પાણિગ્રહણથી ધીરે ધીરે જાગ્રત કરીને મારા અર્ધાંગની ભાગિની કરીશ. જ્યારે જોઇશ કે કુંજલતા કાને પુષ્પગુચ્છ લટકાવીને શ્યામ કેશકલાપ ચારે તરફ વિસ્તારીને નિસ્તબ્ધભાવે સૂર્યનાં કુળા કિરણોથી સહજ તપ્ત બને છે, કે તરતજ તેના કેશકલાપમાં મસ્તક ઝુકાવી દઇને તેનો પુષ્પગુચ્છ સરકાવી દઈ તેને તેના પતિની પિછાન કરાવી દઈશ. કમલાકાન્ત ચક્રવર્તિ હવે લગ્ન કરતાં શિખ્યો છે અને વેવિ ાળીઆની વિદ્યા પણ શિખ્યો છે, હવે કોઇની પણ ખુશામત કરશે નહિ.

વાચક ! જો તને મારી સલાહ માન્ય હોય તો તું પણ મારી પેઠે લગ્ન કર. હું વરને માટે કન્યા અને કન્યાને માટે વર શોધવાનું સારી પેઠે જાણું છું. તમને મનપસંદ સામગ્રી મેળવી આપીશ.

× મને ખબર છે કે કમલાકાન્તે એક દિવસ પ્રસન્ન ગોવાલણના પગ પણ પકડ્યા હતા; પરન્તુ તે દૂધને માટે. શ્રીભીષ્મદેવ

वसन्त ऋतुनी कोकिला

वसन्तनी कोकिला ! तुं उत्तम प्राणी छे. ज्यारे पुष्पो खीले, दक्षिणानिल वाय अने आखो संसार सुखना स्पर्शथी चमकी उठे त्यारे तुं आवीने तारी रसिकता बतावावनो आरंभ कर. ज्यारे लोको कडकडती ठंडीमां दात ककडावता कंपवा लागे त्यारे तुं क्यां रहेशे बापु ? ज्यारे श्रावणनी जलधाराथी मारी छायेली छापरीमां नदीओ वहेवा मांडे छे त्यारे वरसादनी झडीथी भिंजी गयेला कागडाओ अने समडीओ ठेक ठेकाणे उडतां फरे छे, त्यारे तारी आ स्निग्ध कृष्ण कांतिवाळी मोहक काया क्यां रहे छे ? तु वसन्तनी कोकिला छे. शियाळानी के वर्षाऋतुनी नहि.

क्रोध करीश ना–तारा जेवा अमारा लोकोमां पण अनेक छे. ज्यारे नसीमाणुने त्यां तालुकाथी वतनदारीनी रकम आवे छे त्यारे मनुष्य–कोकिलथी तेमनी गृहकुंज पूराई जाय छे. अनेक चोटली, टीलां, चांला अने चश्मानुं हाट मंडाई जाय छे. केटलीए कविता, केटलाए श्लोक, केटलांए गीत, अपभ्रंश अंग्रेजी, सुधरेली अंग्रेजी चोराटीआ अंग्रेजी अने 'लालीआ परापर' अंग्रेजीथी नसीमाणुनुं दवाखानुं मृदु घू घू ध्वनि करतां कबूतरोथी छवायली अगासीनी माफक शोभी रहे छे. ज्यारे तेमनी डहेलीए, नाचरंग, गानतान, रामलीला अने वार पर्वनी मीजलस होय छे, त्यारे मनुष्य–कोकिलना टोळेटोळां आवीने तेमना घरमा अंधारु घोर करी मूके छे. कोई खाय छे, कोई गाय छे, कोई हसे छे, कोई कराजे छे, कोई हुक्का गगडावे छे, कोई हसता फरे छे, कोई अमल चढावे छे अने कोई टेबलनी नीचे गबडे छे. (दारु पीने) ज्यारे नसीमाणु बागमा जाय छे त्यारे तेना सोबतीओ कीडीनी पेठे उभराई नीकळे छे; परंतु जे रात्रिए मुसळधार अविश्रान्त वरसाद वरस्यो अने नसीमाणुना पुत्रे एकाएक देह मूक्यो, त्यारे तेमने एक पण माणुस मळी शक्युं नहि, केटलाकनी तबीयत जरा ठीक न हती तेथी तेओ आवी शक्या नहि, केटलाकने घेर परम आनंदनो दिवस हतो–दीकराने घेर दीकरो अवतर्यो हतो–तेथी तेओ आवी शक्या नहि, केटलाकने आखी रात उधज आवी नहोती तेथी तेओ आवी शक्या नहि, केटलाक सारी रात घोर निद्रादेवीने आधीन थइ गया हता तेथी तेओ आवी शक्या नहि. खरी वात ए छे के ते दिवस वर्षानो हतो, वसन्तनो नहि, तो पछी वसन्तनी कोकिला ते दिवसे शामाटे आवे ?

तो पछी बेन वसन्तनी कोकिला ! तारो दोष नथी. तुं सुखे गा. आ अशोकनी डाळे बेसीने, राता फूलोना ढगला वच्चे तारा कृष्ण शरीरने बळता अंगारामां रहेलां काळां वेगणनी पेठे छुपावी राखीने एक वखत पंचम स्वरथी "कु–ह" करीने टहूक. तारा आ "कु–ह" रवने हुं घणोज पसंद करुं छुं. तुं जाते कागी–पारका

અન્નથી પોષાયલી એટલે તારી દૃષ્ટિમાં સઘળુંજ 'કુ' (ખરાબ) છે, તો પછી જેટલા જોરથી બની શકે તેટલા જોરથી આ પંચમ સ્વરે બોલ–'કુ–હૂ'. જ્યારે પૃથ્વી ઉપર કોઈ એવી સુંદર ચીજ જોવામાં આવે કે જેથી તારામાં દ્વેષ, અદેખાઇ ધૂર્યા જાગી ઉઠે ત્યારે ઉંચી ડાળ ઉપર બેસીને પોકારીને કહે, 'કુ–હૂ'; કારણ કે તું સૌંદર્યશૂન્ય અને પારકા અન્નં ઉપર જીવન નિભાવનારી છે. જ્યારે કુસુમગુચ્છથી છવાયલી લતા સન્ધ્યાનો સમીર આવતાં ડોલી ઉઠે, અને સુંગધની લહરી આવવા માંડે એવું જણાય એટલે તરતજ ટહૂકી ઉઠ, 'કુ–હૂ.'

જે વખતે અસંખ્ય ચમેલી એક સાથે ખીલી ઉઠીને પોતાની સુંગધથી પોતેજ મસ્ત થઇ એક એક ઉપર ઢળી પડતી જોવામાં આવે એટલે તારે તેજ ડાળેથી તરતજ પોકારી ઉઠવું 'કુ–હૂ'. જેમ યૌવનપૂર્ણ સુંદરીનું લાવણ્ય ખીલી ખીલીને, મરડાઇ મરડાઇને, ડોલી ડોલીને, લચકાઇ લચકાઇને તેના દેહમાંથી ઉભરાઇ નીકળે તેમ બકુલ વૃક્ષનાં ગાઢાં છવાયલાં સ્નિગ્ધ, શ્યામલ, ઉજ્જવલ પત્રોની શોભા વૃક્ષ ઝીલી ન શકે, એમ જ્યારે તારા જોવામાં આવે, તેનાં ખીલી રહેલાં અસંખ્ય પુષ્પોની સુંગધીથી આકાશ સુવાસિત થઈ રહે, ત્યારે તેજ વૃક્ષોનો આશ્રય લઇને તે કોમળ પત્રના સ્પર્શથી તારાં શરીરને શીતળ કરીને, તેનાજ સુવાસથી તારા દેહને પવિત્ર કરીને એજ બકુલકુંજમાંથી તું 'કુ–હૂ' એવું પોકારજે. જ્યારે જોવામાં આવે, કે શુભ્રમુખી, ધવલકાન્તિવાળી નવમલ્લિકા (ચમેલી) સંધ્યાના ઝાકળબિન્દુથી છંટાઇને પ્રકાશની ઉગ્રતાનો હ્રાસ થતો જોઇને ધીરે ધીરે મુખ વિકાસવાનું સાહસ કરવા માંડે–અસંખ્ય અકલંક પાંખડીઓનાં પડનાં પડ વિકસિત થવાનો ઉપક્રમ શરૂ થાય, જ્યારે જોવામાં આવે કે ભ્રમર તે રૂપ જોઇને–સ્નેહભર્યા સ્વરે તેમની આસપાસ ગુંજારવ કરતા ફરીને મધુરસ ચૂમે ત્યારે પણ હે કૃષ્ણમુખી! ફરીથી 'કુ–હૂ' બોલી ઉઠીને તારા મનની જ્વાળા શાંત કરજે; અને જ્યારે તું કોઇ ગૃહસ્થના આંગણામાં આવેલી દાડમડીની ડાળે બેસીને તે ઘરની કુસુમકુમારિકાઓ લતાનું ડોલન, ગુલાબનો વિકાસ, બકુલનો રૂપભાર અને ચમેલીની વિમલતા એકત્ર કરતી, આનંદ કરી રહી હોય, એવું જોવામાં આવે ત્યારે તેના મોં ઉપરજ આ પંચમસ્વરે આખા ઘરઆંગણાને પ્રતિધ્વનિત કરી સૌને પોકારીને કહેજે કે આટલું રૂપ, આટલું સુખ, આટલી પવિત્રતા એ સઘળું '*કુ–હૂ!*' *એજ તારો વિજય છે,–એજ પંચમસ્વર છે; નહિ તો તારા* આ 'કુ–હૂ'ને કોઇ પણ સાંભળત નહિ. આ પૃથ્વી ઉપર તું ગ્લેડસ્ટન× અને

×મિ. ગ્લેડસ્ટન (ઇ. સ. ૧૮૦૯—૧૮૯૮) ઓગણીસમા સૈકાનો ઈંગ્લાંડનો સૌથી મહાન પુરુષ હતો. એ ૧૮૩૩માં પહેલી વાર પાર્લામેંટમાં દાખલ થયો. પ્રથમ એ કૉન્ઝર્વેટીવ પક્ષનો હતો; પણ પાછળથી લીબરલ મતવાદી થયો હતો. પાર્લામેંટમાં એ ૧૮૩૩ થી ૧૮૯૪ સુધી લાગલાગટ ૬૧ વર્ષ સુધી રહ્યો હતો, અને તે દરમિયાન

*ડિઝ્રાયલીની પેઠે કેવળ શબ્દચાતુર્યથીજ જિતી ગઇ છે, નહિ તો તારો આ કાળો રંગ કંઇ જોર મારવાનો ન હતો. શબ્દચાતુર્યમાં આટલો ગુણ ન હોત તો જેણે દમ વગરની નૉવેલ્સ લખી છે તે (ડિઝ્રાયલી) સમ્રાટ્‌ના અમાત્યપદે શી રીતે બિરાજત ? અને જોન સ્ટુઅર્ટ +મીલ જેવો સમર્થ વિદ્વાન પાર્લામેન્ટમાં બેસવાને પણ શક્તિમાન ન થયો તેનું શું કારણ ?

તો પછી હે કોકિલ ! તું પ્રકૃતિની મહા પાર્લામેન્ટમા ઉભી રહીને નક્ષત્રમય ભૂરા ગગનરૂપી ચંદરવાથી આચ્છાદિત અને ગિરિ, નદી, નગર અને કુંજરૂપી બેન્ચોથી સજ્જિત આ મહાસભાગૃહમા તારા પંચમ સ્વરે-" કુ-હૂ " કહીને પોકાર, કે જેથી સિંહાસન ઉપરથી હેસ્ટિંગ્સ× સુધીના સઘળાજ કંપી ઉઠે. ઠીક, બાપુ,

---

૪ વખત બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના વડા પ્રધાનનું પદ પામ્યો હતો. એની વક્તૃત્વશક્તિ અદ્ભુત હતી જે કોઈ એને સાભળતું તે મંત્રમુગ્ધજ બની જતુ. ઇ. સ. ૧૮૫૩માં જમાખર્ચનો વાધાભર્યો ખરડો પાર્લામેંટમાં પસાર કરાવવા માટે એણે પાંચ કલાક સુધી એક મિનિટ પણ વિશ્રાંતિ લીધા સિવાય છટાદાર ભાષણ આપ્યું હતું, છતાં આટલા લાંબા ભાષણથી પણ કોઇને જરાએ કંટાળો ઉપજ્યો ન હતો. એક સભાસદે કહ્યું હતું કે "મારા પાંચ કલાક પસાર થઇ ગયા એમ ઘડીયાળમાં જોવાથીજ જણાયું, અને મને એમ લાગ્યુ કે એ પાંચ કલાક આટલા જલદી કેમ પસાર થઇ ગયા" મિસ્ટર ગ્લેડસ્ટને જે અનેક ઉપયોગી કામો કર્યા તેમાં તેને તેની કલમ કરતાં જીભેજ ઘણી મદદ કરી હતી એનુ 'જીવનચરિત્ર ' ચરિત્રમાળા 'દ્વારા' નીકળેલા " જગવિખ્યાત પુરુષો-ભાગ ૪થો. 'મા અપાયલું છે.

* ડિઝ્રાયલી (અર્લ ઑફ્ બેકનસ્ફીલ્ડ) મિ ગ્લેડસ્ટનનો સમકાલીન અને પ્રતિપક્ષી હતો. એ જાતે યાહુદી હતો યુવાવસ્થામાં લીબરલ હતો પણ પાછળથી સુરત કૉન્ઝરવેટીવ થયો હતો, એ પણ એક છટાદાર વક્તા હતો, પણ ગ્લેડસ્ટનની પેઠે કોઇ પણ વિષયને માટે તનતોડ મહેનત લેતો નહિ નિષ્પક્ષપાતપણાને માટે એ ગ્લેડસ્ટનના જેટલોજ પ્રસિદ્ધ છે. એ જ્યારે ઉમરાવ બનીને " હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સ"માંથી અમીરોની સભામાં ગયો ત્યારે ગ્લેડસ્ટનને સુનું સુનું લાગ્યુ હતુ; કારણ કે વાદવિવાદને માટે ડિઝ્રાયલી જેવો બીજો કોઇ સમર્થ પ્રતિપક્ષી તે સભામાં રહ્યો નહતો. ડિઝ્રાયલી નવલકથાકાર તરીકે પણ જાણીતો છે એ ઇ. સ. ૧૮૬૮માં થોડા દિવસ સુધી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના વડા પ્રધાનપદ પર રહ્યો હતો.

+ જોન સ્ટુઅર્ટ મીલ એક સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાની, નૈયાયિક અને અર્થશાસ્ત્રી હતો. (૧૮૦૬ થી ૧૮૭૩.) ભા૦ કo

× વૉરન હેસ્ટિંગ્સ હિન્દુસ્તાનનો પહેલો ગવર્નર જનરલ હતો (૧૭૭૪-૮૫) એના ઉપર હિન્દુસ્તાનની અમલગિરિ દરમિયાન તેણે કરેલા અમાનુષી

આ મધુર કંઠથી ' કુ ' કહીશ તો ' કુ ' માનીશ, અને ' સુ ' બોલીશ તો 'સુ' માની લઇશ. ' કુ ' સિવાય બીજું છે પણ શું ? સઘળુંજ ' કુ ' છે. લતામાં કંટક છે, કુસુમમાં કીડા છે, ગંધમાં વિષ છે, પાંદડાં સુકાઇને ખરી પડે છે, રૂપ વિરૂપ થઇ જાય છે અને સ્રીજાતિમા પ્રપંચ છે. ' કુ-હૂ ' ઠીક છે–તું ગા; પરંતુ જ્યારે તું આ પચમ સ્વરે બોલશે ત્યારેજ ' કુ ' માનીશ, નહિ તો કુકડાજી ' કૂકરે કૂકૂ ' બોલીને મારી સુખભરી ગુલાબી ઉંઘને ' કુ ' કહેશે તો હું માનીશ નહિ; કારણુ કે તેના ગળામાં મિઠાશ નથી. શબ્દચાતુર્યથી જગત્ જીતાય છે ખરૂં; પરંતુ કેવળ બૂમ બરાડાથી નહિ જો કોઇ પણ શબ્દમત્રવડે જગતને વશ કરી શકાતું હોય તો તે માત્ર તારો પંચમ સ્વરજ છે.

બેસુરા અથવા તીવ્ર, મધ્યમ સ્વરથી કામ સરતું નથી. સર જેમ્સ મેકિન્ટોસ× પોતાના ભાષણમાં શીલ્સુરીનો તીવ્ર મધ્યમ સૂર મેળવ્યાથી નિષ્ફળતા પામ્યો અને મૅકોલે÷ રેટરિક (અલંકાર–વાણીવિભવ) ના પંચમનું અવલંબન કરવાથી વિજયી નીવડયો; અને ' ફક્કડ ' દયારામ+ આદિરસ (શૃંગાર) નો પંચમ ગાવાથી

કામોના આરોપ બદલ પાર્લામેન્ટમાં સાત વરસ સુધી મુકર્દમો ચાલ્યો હતો. એવો લાંબો અને પ્રખ્યાત મુકર્દમો ઇંગ્લાંડમાં બીજો એકે ચાલ્યો નથી. રાણી, શાહજાદા ને શાહજાદીઓ, ડયુકો ને બીશપો, તેમજ પોતાની પત્નીઓ સાથે ઉમરાવો અને પોતાના ઝભ્ભા પહેરેલા ન્યાયાધીશો, એ સર્વ મુકર્દમો સાંભળવા આવ્યાં હતાં. હેસ્ટિંગ્સ ઉપરની તોહમતો સાબીત કરવાને તેના પ્રતિપક્ષીઓ તરફથી એડમંડ બર્કે એવું તો છટાદાર ભાષણ આપ્યું હતું કે તે સાંભળીને શ્રોતાઓની આંખમાંથી હેસ્ટીંગ્સે ગુજારેલા અત્યાચારમાટે દડ દડ આંસુ વહેલાં; એટલુંજ નહિ પણ ખુદ હેસ્ટિંગ્સને પોતાને પણ લાગેલુ કે હુ મરી ગયો હોત તો સારૂં થાત. ભા૦ ક૦

× મેકિન્ટોસ (૧૭૬૫–૧૮૩૨) એક અંગ્રેજ રાજદ્વારી પુરુષ અને ઇતિહાસકર્તા હતો. તેણે ' એન્સાઇક્લો પિડિઆ ' માટે ઇંગ્લાંડમાં થએલા મહાન્ રાજવિપ્લવનું પ્રકરણ લખ્યું હતું. તેના લખાણમાં ઐતિહાસિક પ્રસગો કરતાં ઐતિહાસિક તત્ત્વજ્ઞાનનું પ્રાધાન્ય જોવામાં આવે છે તેથી કદાચ તેનાં પુસ્તકો લોકપ્રિય ન થઇ શક્યાં હોય. તે ફૉક્સ અને બર્કનો સમકાલીન હતો.

÷ લૉર્ડ મૅકોલે (૧૮૦૦–૧૮૫૯) એ પ્રસિદ્ધ ધારાશાસ્ત્રી અને સમર્થ વિવેચક તથા ઇતિહાસકાર હતો. એ હિન્દુસ્તાનની " વાઇસરિગલ " કાઉન્સિલનો સભાસદ હતો, અને તે હોદ્દાની રૂઇએ તેણે હિન્દુસ્તાનની અંગ્રેજી કેળવણીનો પાયો નાખ્યો હતો. તેના લખાણમાં સચોટ ભાષા અને તીક્ષ્ણ પૃથક્કરણ શક્તિનો સારો પરિચય મળે છે.

\+ મૂળ પુસ્તકમાં ભારતચંદ્ર અને કવિ કંકણનાં નામ છે.

અમર થઇ ગયો; પરંતુ આખાના ઋષભ (ખરબચડા) સ્વરને સાંભળે છે કોણુ ? જુઓ, ઘરડાં માબાપના બેસુરા બકબકાટથી કયું સારૂં ફળ આવેલું જણાય છે ? પરંતુ જ્યારે સાહેબનાં પત્ની સાહેબને 'સૂર બાંધવા '× (એટલે કે તેમની રગ પકડવા) તેમનો કાન* પકડીને પંચમસુરથી આલાપ કરે છે, ત્યારે સાહેબ કેવા એકતાન થઇને બાઇસાહેબના સૂર સાથે પોતાનો સૂર મિલાવી દે છે ?

તોપણુ તારા સ્વરને પંચમ સ્વર શામાટે કહે છે તે સમજી શકાતું નથી. શું જે મધુર હોય તેજ પંચમ ? બે પંચમ અવશ્ય મધુર લાગે છે–એક પંચમ સુરનો, અને બીજો સ્ત્રીના પગે પહેરાતા ઘુઘરીવાળા વિછુવાનો÷; તોપણુ સુર પચમમાંથી ઉઠે તોજ મધુર લાગે છે, અને પગનો પંચમ પગ તળેથીજ ઉઠે તો મિષ્ટ લાગે છે.

કયો સ્વર પંચમ, કયો ષડ્જ, કયો મધ્યમ અને કયો ગાંધાર કહેવાય એ મને કોણુ સમજાવશે ? આ હાથીનો અવાજ, પેલો ઘોડાનો હણુહણાટ, આ મોરની કેકા, અને પેલો વાંદરાનો કચકચાટ છે એમ કહેવાથી તો મારા સમજવામાં કશું પણુ આવતું નથી. હું અશીણી ભાઇ–બેસરૂં સાંભળું, બેસૂરૂં સમજું, અને બેસૂરૂં લખું છું–ધૈવત, ગાંધાર, નિષાદ, અને પંચમની પશ્ચાત શામાટે ગણું+ ? જો કોઇક પખાજ, તંબુરો કે ફીડલ લઇને મને સપ્ત સૂર સમજાવવા આવે ત્યારે તેનું ગર્જન સાંભળીને મંગલા ગાયના તરતના જન્મેલા વાછરડાનો અવાજ મને યાદ આવી જાય છે. તેણે પીતાં વધેલા નિર્મળ દૂધના ધ્યાનમાં મન તલ્લીન થઇ જાય છે–એટલે સૂર સમજી શકાતો પણુ નથી. હું ગવૈયાઓનો કૃતજ્ઞ થઇને તેમને મન વચન કર્મથી આશીર્વાદ આપું છું, કે બીજે અવતારે તેઓ મંગલા ગાયના વત્સ થાય.

હવે આવ, કોયલડી ! હું અને તું બન્ને એક વાર પંચમ ગાઇએ. તું જે છે, તેજ હું પણ છું–આપણે બન્ને એકજ દુઃખે દુઃખી અને એકજ સુખે સુખી

× વાજીંત્ર વગાડનારાઓ સપ્તકમાંના કોઈ પણુ સૂરથી 'સા' વગાડીને પોતાને અનુકૂળ સપ્તક બનાવી લે છે તેને 'સૂર બાંધવો' કહે છે.

* ૧. સાહેબના કાન. ૨. સારંગીની ખીંટી.

÷ નાયનારીએ પગનાં આંગળાંમાં જે ઘુઘરીવાળું ઘરેણું પહેરે છે છે તે. ભા૦ કૃ૦

+ निषादर्षभगांधारषड्जमध्यमधैवताः ।
पंचमश्चेत्यमी सप्त तंत्रीकंठोत्थिताः स्वराः ॥

સંગીતશાસ્ત્રમાં એકંદર સાત સ્વર છે. 'સા' આગળથી ઉઠતા સ્વરને ષડ્જ, 'રિ' આગળથી ઉઠતાને ઋષભ, 'ગ' આગળથી ઉઠતાને ગાન્ધાર. 'મ' થી ઉઠતાને 'મધ્યમ, 'પ' થી ઉઠતાને પંચમ, 'ધ' થી ઉઠતાને ધૈવત અને નિ' થી ઉઠતાને નિષાદ-કહેવામાં આવે છે.

છીએ. તું આ કુસુમોદ્યાનમાં વૃક્ષે વૃક્ષે આનંદથી ગાતી ફરે છે, હું પણ આ સંસાર-વાટિકામાં ગૃહે ગૃહે નિર્જન દે આ દફતર સંભળાવતો ફરું છું. આવ, બેન, આપણે બન્ને હળીમળીને પંચમ ગાઇએ. તારે પણ કોઈ નથી, આનંદ છે; મારે પણ કોઇ નથી, આનંદ છે. તારી પૂંજી આ કંઠ છે; મારી પૂંજી આ અફીણની ગોટી છે. તું આ સંસારમાં પંચમ સ્વરને પસંદ કરે છે,–હું પણ એનેજ ચાહું છું. તું પંચમસ્વરથી કોને બોલાવે છે ? અને હું પણ કોને ? કહે જોઉં કોયલડી, હું કોને પોકારું છું ?

જે સુંદર છે તેનેજ પોકારું છું; જે સારું છે તેનેજ પોકારું છું; જે મારું બોલવું સાંભળે છે તેનેજ પોકારું છું; જે આ અદ્ભુત બ્રહ્માંડને જોઇને કંઇ પણ ન સમજી શકતાં આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયાં છે, તેમનેજ પોકારું છું. આ અનન્ત સુંદર જગત્–રૂપી શરીરનો જે આત્મા છે તેને પોકારું છું. હું પણ પોકારું છું, તું પણ પોકાર. જાણીને પોકારું અથવા અજાણતાં પોકારું, એ એકનું એકજ છે. તું પણ કંઇ જાણતી નથી અને હું પણ જાણતો નથી. તારો પોકાર પણ પહોંચશે અને મારો પોકાર પણ પહોંચશે. જો સાંભળનારને કાન હશે તો પછી તારો પોકાર ત્યાંસુધી કેમ નહિ પહોંચે ? આવ, બાપુ, એક વાર બન્ને જણ હળીમળીને પંચમ સ્વરે ગાઇએ.

ઠીક, તો પછી કુહૂરવથી સધાયલા કંઠથી હે કોકિલ ! એક વાર બોલ તો ખરી ! કંઠ નહિ હોવાથી હું મારા મનની વાત કદી પણ કહી શક્યો નથી. જો તારો આ ભુવનમોહન સ્વર મને પ્રાપ્ત થયો હોત તો કહેત. તુંજ મારા મનની વાત પ્રકટ કરીને આ પુષ્પમય કુંજવનમાં એક વાર પોકાર જોઉં ! કમલાકાન્તના મનની વાત આ જન્મમાં કહેવાઇ નથી–જો કોકિલકંઠ પામું–કોઈ અમાનુષી ભાષા પામું તોજ મનની વાત કહી શકું. આ નીલા આકાશમાં પ્રવેશીને, આ નક્ષત્રમંડળમાં ઉડીને શું હું કદી પણ કુહૂ પોકારી નહિ શકું ? હું નહિ પોકારી શકું તો ખેર, પરંતુ હે કોકિલ ! તુંજ મારાવતી એક વખત પોકાર તો, જોઉં.

સ્ત્રીઓનું રૂપ

અનેક સુંદરીઓ રૂપના અભિમાનથી ધરતીપર પગ માંડતી નથી. તેઓ એમ સમજે છે કે, જે તરફ તેઓ લચકાતી મચકાતી ચાલી જાય છે તે તરફના લોકો લાવણ્યની લહરીઓમાં ડૂબી જાય છે; અને તેદ્વારા એક નવીન જગતની સૃષ્ટિ થાય છે. તેઓ એમ માને છે કે, તેમના રૂપનો ઝંઝાવાત જે દિશા તરફ વાય છે, તે તરફના સઘળા લોકોનું ધૈર્ય બીજે સ્થળે ઉડી જાય છે. ધર્મનો કોટ ભાંગી

પડે છે જ્યારે પુરુષોના હૃદય–સાગરમા તેમના રૂપનો પ્રબળ પ્રવાહ વહેવા માંડે છે ત્યારે તેમા તેમના (પુરુષોના) કર્મ–જહાજ, ધર્મ–નૌકા અને બુદ્ધિરૂપી મછવા સહગુજ ડૂબી જાય છે કેવળ સૌંદર્યાભિમાની રમણીઓનીજ આવી પ્રતીતિ હોય છે એમ નથી પુરુષો પણ જ્યારે સુદરીઓની મોહિની શક્તિથી વશીભૂત થઈને તેમનો સૌંદર્યમહિમા વર્ણવવાનો આરભ કરે છે ત્યારે જે કંઇ બોલે છે તે સાભળીને પણ વિસ્મિત થવુ પડે છે ત્યારે તેઓ ગગનના તારા, અને શુક, પૃથ્વી ના પર્વતો, પશુપક્ષી, કીટપતગ અને લતાગુલ્મ ઇત્યાદિની સાથે મારી મચરડીને સ્ત્રીઓનાં વિવિધ અગોની ઉપમા આપવા મડી જાય છે–અને પછી તેમાંના અનેકને અપમાનિત કરીને પાછા કાઢે છે રૂપવતીઓના મુખમડળ સાથે તુલના કરવા માટે તેઓ પૂર્ણચદ્રને નિમત્રણ દઇને પછી તેને કલંકિત ગણીને પાછો વિદાય કરી દે છે, ગરીબ બિચારો ચદ્ર પોતાનુ કલક પોતાના હૃદયમા રાખીને રાતોરાત પોતાનુ કામ બજાવીને પલાયન કરી જાય છે તેઓ સુદરીના લલાટ પરનુ સિન્દુરબિંદુ જોઇને ઉષાની સેંથીના શોભારૂપ બાલસૂર્યની નિંદા કરે છે પરિણામે સૂર્યદેવ ક્રોધથી રાતાચોળ થઇ પૃથ્વીને તપ્ત કરીને ચાલ્યા જાય છે રસિક રમણીના વદનનુ હાસ્ય જોતા તેઓ પ્રફુલ્લ કમળપત્ર સૂર્યના કિરણોના અને ખીલેલી કુમુદિની પરના ચાદનીના નૃત્યને કશા લેખામા ગણતા નથી. ત્યારથીજ કમળ અને કુમુદ ઉપર ક્રીડા અને પતગનો અધિકાર જામી ગયો છે કામિનીના કંઠહારનુ નિરીક્ષણ કરતા તેઓ રાત્રિની તારકમાળાપ્રતિ તિરસ્કાર દર્શાવવા લાગ્યા છે, મને લાગે છે કે ભવિષ્યમા જ્યોતિષનુ અધ્યયન છોડી દઇને મારે તેમના હાર ઘડનાર સોનીની વિદ્યા શીખવામા મન લગાડવુ રસીલી રગીલી લલનાઓનાં અગ સચાલનમાં તેઓ એવી તો લાવણ્ય–લીલા નિહાળે છે કે ચાદની રાત્રીમા મદમદ હાલતા વૃક્ષપત્રોમાં અથવા તો નિત્યકપિત સમુદ્રતરગમા થતી ચદ્રિકાની ક્રીડામા તેમનુ મન ચોટતું નથી સભવ છે કે એટલા માટે સ્ત્રીઓ રાત્રે નિદ્રાધીન થઇ જાય છે અને ઘડા ભરી ભરીને નદીને ગળી લેતી રહે છે, અને જ્યારે તેઓ રમણીઓના નયનોનુ વર્ણન કરવા બેસે છે ત્યારે મલયસમીરથી ડોલાયમાન થતા સરોવરમાંનાં પૂરા રગનાં કમળો તો દૂર રહ્યાં, પણ વિશ્વમડળમાંની કોઇ પણ ચીજ તેમને પસદ પડતી નથી

એ સ્ત્રીમૂર્તિના પ્રશસકોની ઉપમાનુભવશક્તિના કઇક વખાણ કર્યા સિવાય રહી શકતો નથી. એમની કલ્પનાના પ્રભાવથી એક–નયન ઘડીકમાં પક્ષી, જેમકે ખજન, ચકોર વગેરે, ઘડીકમાં મત્સ્ય, જેમકે શફરી, ઘડીકમાં વનસ્પતિ જેમકે પદ્મ પલાશ, કમળ વગેરે, અને ઘડીકમાં જડ પદાર્થ, જેમકે આકાશના તારા વગેરે બની જાય છે એક ચન્દ્ર એમના પ્રભાવથી કોઇ વર્ખતે રમણીનુ મુખમડળ

અને ક્રોધ વખતે તેમની ચરણાંગુલિનો નખ× બની જાય છે.

ઉચ્ચ કૈલાસશિખર અને નાનીસરખી કમળની કળી, બન્નેની ઉપમા એકજ અંગ સાથે અપાય; છતાં તેટલાથી પૂરૂં થતું નથી, તેથી દાડમ, કદંબ અને હાથીનાં કુંભસ્થળ જેવી વિષમ વસ્તુઓને પણ ઉપમાની સાંકળથી જકડી લેવામાં આવી છે. નાનુંસરખું જળચર પક્ષી હંસ અને પ્રચંડ શરીરધારી સ્થળચર પશુ હાથી, એ બન્નેના ગમનમાં વિષમતા હોય એ સ્વાભાવિક છે; પરન્તુ કવિઓની નજરમાં બન્નેજ રમણીઓની ચાલનું અનુકરણ કરનારાં છે. વળી જેવા તેવા હાથીની ગતિ સાથે એ હંસગામિનીઓના ગમનની તુલના થતી નથી; પરન્તુ જે હાથી હાથીઓનો પણ રાજા હોય તેની ગતિ સાથેજ એ ગજેન્દ્રગામિનીઓની ગતિ સરખાવવા યોગ્ય ગણાય છે. સાંભળ્યું છે કે, હાથી એક દિવસમાં ઘણે દૂર સુધી જઇ શકે છે; ઘોડા કે તેવાં બીજાં પશુ તેટલું જઇ શકતાં નથી. તો પછી જેઓને દૂર મુસાફરીએ જવાનું હોય તેઓ એ ગજેન્દ્રગામિનીઓની (સ્ત્રીઓની) પીઠ ઉપર સ્વારી કરીને શામાટે જતા નથી? જે વિભાગમાં રેલ્વે થઇ નથી તે તરફ જો ચૂંટી ચૂંટીને ગજગામિની સ્ત્રીઓનાં સ્ટેશન બેસાડવામાં આવે તો કેવું?

હું પણ એક વખતે કામિનીભક્ત કવિદળ માંહેલો એક હતો. ત્યારે મને આ અખિલ સંસારમાં રમણીસમાન સુંદર વસ્તુ બીજી કોઈ પણ દેખાતી ન હતી. ચંપક, કમળ, કુંદ (બટમોગરો), શિરીષ, કદંબ, ગુલાબ ઈત્યાદિ પુષ્પોનો પુંજ તે સમયે કામિનીઓની કાન્તિમાં ગુંથેલી કુસુમમાલા જેટલો મનોહર લાગતો નહિ. કેટલે સુધી કહું! વસન્તની પુષ્પવતી પૃથ્વીના કરતાં પણ હું કુસુમમયી કામિનીને વધારે પસંદ કરતો; વર્ષાઋતુની આગળ વધતી જતી, તરંગમયી, રંગદાર નદી કરતાં રસિક યુવતીનો હું વધારે પક્ષપાતી હતો; પરન્તુ હવે મારો તે ભાવ બદલાઇ ગયો છે. મને દિવ્ય જ્ઞાન થયું છે. હું માયામયી મહિલામંડળની મોહજાળ કાપી છૂટો થઇને નાસી આવ્યો છું. માછીની સડી ગયલી જાળમાં ફસાઇ પડેલો મચ્છ જેવી રીતે તેને કાપીને નાસી જાય છે તેજ પ્રમાણે હું નાસી છૂટયો છું; જે પ્રમાણે ક્ષુદ્ર કરોળીઆની જાળમાં સપડાયલું જીવડું જાળ તોડીને પલાયન કરી જાય છે તેજ પ્રમાણે હું નાસી છૂટયો છું; અથવા જે પ્રમાણે તોફાની આખલું દ્વાર તોડાવ્યા પછી ઉભી પૂંછડીએ નાસી જાય છે તેજ પ્રમાણે હું દોટ મૂકીને પલાયન કરી આવ્યો છું. એ સઘળો પ્રતાપ અફીણનોજ છે. હે માતા અફીણ

× મારા વિચાર પ્રમાણે ચન્દ્રની સાથે નખનીજ ઉપમા ઘણી સુંદર છે; કારણ કે તેથી કવિતામાં ઉત્તમ પદવિન્યાસ અથવા 'ઝમક' આવી શકે છે. જેમકે—"નખર-નિકર-હિમકર-કલમ્બિત-કોકિલ કૂજિત કુંજકુટીરે." આ ખાસ મારી પોતાનીજ કૃતિ છે: "ગીતગોવિંદ"માંના પૃ. ૨૪

દેવી! તારી દાબડી અક્ષય રહો. તું પ્રતિવર્ષે સુવર્ણ જહાજમાં બેસીને ચીન દેશમાં જઇ માન અકરામ અને પૂજા પામી આવ; જાપાન, સૈબીરીઆ, યુરપ, અમેરિકા એ સઘળાંજ તારા અધિકાર નીચે આવો. દેશેદેશમાં તારી જયંતી ઉજવાઓ; પરન્તુ કમલાકાન્તને ચરણ સમીપ રાખજે. હું તારી કૃપાથી જનસમાજના ઉપકારાર્થે દીલ ખોલીને મારા મનની બે ચાર વાતો કહીશ.

બેશક મારી વાત સાંભળીને કેવળ સ્ત્રીઓજ નહિ, અનેક પુરુષો પણ મને પાગલ કહેશે. કહેવા દો, હરકત નહિ. જે કોઇ નવીન વાત કહે છે તે પાગલજ ગણાય છે. +ગેલીલીઓએ કહ્યું કે "પૃથ્વી ફરે છે" એ સાંભળીને ઇટલીનો શ્રીમંત વર્ગ, ધાર્મિકવર્ગ અને વિદ્વાન વર્ગ હસવા લાગ્યો; તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે ગેલીલીઓને ચિત્તભ્રમ થયો છે. કાળનો પ્રવાહ વહી ગયો; હવે ઇટલીનો શ્રીમંતવર્ગ, ધાર્મિક વર્ગ અને વિદ્દ્વર્ગ પૃથ્વી ફરે છે એ કથન સાંભળીને હસતો નથી; અને ગેલીલીઓને હવે કોઇ ભેજાંગેપ પણ કહેતું નથી.

સઘળા લોકો સૌંદર્યની બાબતમાં સ્ત્રીઓનું પ્રાધાન્ય સ્વીકારે છે. વિદ્યા, બુદ્ધિ અને બળમાં પુરુષોની શ્રેષ્ઠતા સ્વીકારતાં છતાં રૂપનું સર્વોપરિપણું તો સ્ત્રીઓનેજ અર્પવામાં આવે છે. મારા વિચાર પ્રમાણે આ એક ભયંકર ભૂલ છે. દિવ્ય ચક્ષુથી મારા જોવામાં આવ્યું છે કે, પુરુષના રૂપ કરતાં સ્ત્રીનું રૂપ ઘણે દરજ્જે ઉતરતી પંક્તિનું છે. હે માનમયી મોહિનીઓ! માગ આ અપરાધને માટે તમે મને તમારાં કુટિલ કટાક્ષની કાલકૂટદૃષ્ટિથી ભસ્મીભૂત કરશો નહિ; કાળી નાગણને પણ ભૂલાવે એવી વેણીથી મને બાંધી લેશો નહિ; ગુસ્સાથી ભ્રુકુટિ–ધનુષ્યપર તીક્ષ્ણ શર ચડાવીને મને વિંધી નાખશો નહિ. શું કહું, તમારી નિંદા કરતાં ભયથી કાળજું ધડકી ઉઠે છે. જો તમે માર્ગ જોઇને તમારી વાળીની જાળ પાથરી રાખો તો તેમાં કેટલાએ હાથીના પગ બંધાઇ જઇને તેઓ તમારા નાક સાથે ઝુલ્યા કરશે; તો પછી કમલાકાન્ત તે શી વિસાતમાં? તમારી વાળીનું લોલક જો સરી પડે તો અનેક માણસોનાં ખૂન થઇ જવાનો બહુજ સંભવ છે. તમારા ચંદ્રહારમાંનો એકાદ ચદ્ર પણ જો સ્થાનભ્રષ્ટ થઇને કોઇના અંગ ઉપર પડે તો તેના હાથપગ ભાંગી જાય એમાં કંઈ નવાઇ નથી; એટલા માટે તમે કોપ કરશો નહિ. અને હે રમણીપ્રિય, કલ્પનાપ્રિય, ઉપમાપ્રિય કવિજનો! હું તમારી શ્રીદેવીની સુખમયી સુવર્ણમયી પ્રતિમા ભાંગી નાખવા પ્રવૃત્ત થયો છું એમ સમજીને મને મારવાને માટે ઉદ્યત થશો નહિ. હું સાબીત કરી આપીશ કે, તમે કુસંસ્કારથી દૂષિત પૌત્તલિક (મૂર્તિપૂજકો) છો. તમે

+ ગેલીલીઓ ઇટાલીઅન ખગોળવેત્તા હતો અને પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે એ સિદ્ધાંતને યુરોપના વિદ્વાનો સમક્ષ મૂકનાર પહેલો પુરુષ એ હતો. કોપર્નિકસે એ સિદ્ધાંતને સિદ્ધ કરી બતાવી માન્ય કરાવ્યો હતો. હિંદમાં તો એ સમય અગાઉથી એ સિદ્ધાંત જાણીતો મનાઇ ચૂક્યો હતો.

લોકો ઉપાસ્ય દેવતાની પ્રકૃત (અસલ) મૂર્તિનો પરિત્યાગ કરીને વિકૃત (બનાવટી) પ્રતિમૂર્તિની પૂજા કરવા લાગ્યા છે.

જેમને માથે સુંદર કેશકલાપ હોય છે તેઓ કૃત્રિમ વાળનો ઉપયોગ કરતા નથી. જેમના દાંત ઉજળા દૂધ જેવા અને સુંદર હોય છે, તેમને બનાવટી દાંત વાપરવાનું પ્રયોજન નથી. જેમની ચામડીનો વર્ણ જ મન હરણ કરે એવો હોય તેમને પછી રંગ લગાવીને સૌન્દર્યની વૃદ્ધિ કરવી પડતી નથી. જેમની આંખો સાબૂત હોય છે તેમને કાચનાં ચક્ષુઓ (ચશ્માનો) આશ્રય લેવો પડતો નથી. જેમને પગ હોય છે તેઓ લાકડાના પગનો આધાર શોધતા નથી; આ પ્રમાણે જેમની પાસે જે વસ્તુ હોય છે તેને માટે તેઓ લખલખાટ કરતા નથી. જેઓ એમ સમજે છે કે, પ્રકૃતિએ તેમને અમુક ચીજથી બેનશીબ રાખ્યા છે, તેઓજ તે સંબંધી પોતાની અપૂર્ણતા દૂર કરવાને માટે યત્ન કરતા રહે છે.

આ સઘળું જોઇ સાંભળીને મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે, સ્ત્રીઓમાં સુંદરતાનો અત્યંત અભાવ છે. તેઓ સર્વદા પોતપોતાનું રૂપ વધારવામાંજ રોકાયલી રહે છે. કયા ઉપાયથી પોતે સુંદર દેખાશે તેના વિચારમાંજ રહે છે. સારા સારા અલંકારો કેવી રીતે મળી શકે એજ તેમની હમેશની ભાવના હોય છે; એટલુંજ નહિ પણ હું તો એટલે સુધી કહી શકું છું કે, અલંકારજ તેમને માટે જપ, અલંકારજ તેમને માટે તપ, અલંકારજ તેમને માટે ધ્યાન અને અલંકારજ તેમને માટે જ્ઞાન છે. પોતાનો દેહ શણગારવાને માટે તેઓ એટલા બધા યત્ન કરે છે તે ઉપરથી તેમનામાં પ્રકૃત (ખરેખરૂં) સૌંદર્ય ઝાઝું હોય એમ લાગતું નથી. જેનું નાક સુંદર ન હોય તેજ નાકે વાળીરૂપી દોરીમાં લોલકરૂપી જગન્નાથને ઝુલાવે છે. જેના કાન સુંદર ન હોય તેજ ફળફૂલ કે પશુપક્ષી ભર્યાં બાગનાં ચકરડાં (કર્ણફૂલ, એરિંગ વગેરે) કાને લટકાવે છે. જેનું હૃદય સુંદર ન હોય તેઓજ તે ઠેકાણે 'નવસર' હાર લટકાવીને પુરુષજાતિને–ખાસ કરીને સ્તનપાન કરનારાં બાળકને ભય બતાવે છે. જે આભૂષણવિના પણ પોતાને સુંદર માને છે તે કદી પણ ઘરેણાંનો બોજો લાદવાને આટલી વ્યગ્ર બને નહિ. પુરુષો દાગીનાવિના પણ સંતુષ્ટ રહે છે; પરન્તુ સ્ત્રીજન ઘરેણાંવિના પાંચ માણસમાં મોં બતાવતાં લજાય છે; એટલા માટે સ્ત્રીઓના પોતાના આચરણ ઉપરથીજ માલૂમ પડી આવે છે કે, સૌંદર્યની બાબતમાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ નિકૃષ્ટ છે.

સ્ત્રીજાતિ કરતાં પુરુષોનું સૌંદર્ય વધારે છે એ વાત કુદરતની સૃષ્ટિનું અવલોકન કરવાથી એથી પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થશે. જે ખીલેલી કળા જોઇને શાહજાદાઓના મુકુટરૂપ ઇન્દ્રધનુષ્ય પણ હારી જાય છે, તે ચંદ્રકલાપ (કળા) મોરનેજ હોય છે, ઢેલને નહિ. જે વાળથી સિંહની આટલી શોભા છે તે સિંહણને હોતી નથી. જે ટાંડો વૃષભની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે છે તે ગાયને હોતો નથી. મરઘાને માથે જે સુંદર

રાતી કલગી (માંજર) અને પિંછાંઓ હોય છે તે મરઘીને હોતાં નથી. આ પ્રમાણે જોતાં જણાશે કે, ઉચ્ચ કોટિના જીવોમાં પણ સ્ત્રીના કરતાં પુરુષ વધારે સુંદર હોય છે. તો પછી મનુષ્યને ઘડતી વખતે સૃષ્ટિકર્તાએ એ નિયમનો ભંગ કર્યો હોય એ સમજી શકાતુ નથી. હે "વિદ્યાસુંદર" નાટકના રચનાર! તારા મનમાં પણ શું આજ સિદ્ધાંત ઘોળાતો હતો? શું એટલાજ માટે તે નાયકનું નામ "સુંદર" રાખ્યું હતુ? શું તું સમજી શકયો હતો કે સ્ત્રીઓ ગમે એટલી વિદ્યાવતી કાં ન હોય; પરંતુ પુરુષની સ્વાભાવિક સુંદરતા અને બુદ્ધિ આગળ તેને પરાભવ સ્વીકારવોજ પડે છે!

સૌંદર્યનો બહાર યૌવન કાળમાં ખીલે છે; પરન્તુ હે રૂપાન્ધ ભામિનીવૃન્દ! તમારૂં યૌવન કેટલી ક્ષણ ટકે છે? જુવાળ (ભરતી) ના પાણીની પેઠે ચડતાં ચડતાંમાંજ ઉતરી જાય છે. કોડી વરસ પૂરાં થતાં પહેલાં તો તમે ડોસીઓ બની જાઓ છો. થોડા દિવસોમાંજ તમારાં સઘળા અંગો શિથિલ થઇ જાય છે. વય થતાંજ તમારૂં કંઠમાધુર્ય વિકૃત થઈ જાય છે ચાળીશ પીસ્તાળીશ વર્ષની અવસ્થાએ પુરુષોમાં જે તેજ જોવામાં આવે છે તે તમારામાં વીશ પચીશ વર્ષની અંદર પણ રહેતું નથી. તમારા રૂપની સ્થિતિ વિદ્યુતની પેઠે અને ઇન્દ્રધનુષ્યની પેઠે ક્ષણસ્થાયી ન છતાં બહુજ અલ્પ કાળ માટેની છે. જેઓ રૂપભોગને માટે પાગલ જેવા રહે છે તેમનું દુઃખ હું ભોજન કરવા બેસું ત્યારેજ અનુભવી શકું છું. મને મારા જીવનમાં મોટામાં મોટું દુઃખ એ છે કે, જમવાની ચીજ પીરસતાં પીરસતાંમાંજ ઠંડી પડી જાય છે; એજ પ્રમાણે સ્ત્રીઓનો સૌંદર્યરૂપી ભાત પ્રણય–કલહરૂપી પાત્રમાં પીરસાતાં પીરસાતાંજ ઠંડો પડી જાય છે–પછી કોની તાકાત છે કે તે ખાવાની તેને રુચિ થાય? છેવટે પોશાક અને આભૂષણરૂપી ચટણી મેળવીને અને હાવભાવરૂપી મીઠું દઇને ગમે તે રીતે ગળે તો ઉતારવોજ પડે છે.

હે સૌંદર્યાભિમાની કામિનીઓ! સાચેસાચું કહો જોઇએ, શુ ક્ષણસ્થાયી હોવાને લીધેજ તમારા એ રૂપનો આટલો બધો આદરસત્કાર થાય છે? તમારૂં રૂપ સારી પેઠે જોયું ન જોયું તેટલામાં, કે તેનો સારી પેઠે ઉપભોગ કર્યો ન કર્યો તેટલામાં તે અન્તર્હિત થઈ જાય છે; તેટલા માટેજ શું પુરુષો તરસ્યા ચાતકની પેઠે તેને માટે ઉન્મત્ત બની જાય છે? અગોચર સ્થાને પડેલા કે ખોવાયલા ધનના જેવું માનીને શું તમે તે રૂપની ખરી કિંમત આંકવા શક્તિમાન નથી? કેવળ ક્ષણસ્થાયી પદાર્થ હોવાને લીધેજ નહિ, પરન્તુ બીજા કારણથી પણ સ્ત્રીઓનું સૌંદર્ય મનોહર મૂર્તિ ધારણ કરે છે. તે કારણ એ છે કે, આ ભૂમંડળ ઉપર જે જે ગ્રંથકારોના મત ગ્રાહ્ય કર્યા છે તે સઘળાજ પુરુષો હતા; અને મારી સમજ પ્રમાણે તેમણે પ્રેમદૃષ્ટિથી સ્ત્રીઓના રૂપનાં વર્ણન કર્યા છે. કહેવાય છે કે, જે લૈલા ઉપર મજનૂએ પ્રાણ ખોવાર્યા હતા તે ઘણી બદસુરત હતી; પરન્તુ "જેણે જેમાં માન્યું, તેમાં તેને સુખ". સ્ત્રીઓ જે પ્રણયની મૂર્તિ છે તેમને સામાન્ય દૃષ્ટિથી કોણ જુએ? ઉંચી જાતના આયનાના પ્રભાવથી દૃષ્ટ

વસ્તુ કદરૂપી હોય તો તે પણ સુંદર જણાય છે. મનોહારિણી સ્ત્રીઓનું રૂપ જોતી વખતે તેને પ્રીતિનું અંજન આંજીને જોશો તો પછી તે પુરુષોના કરતાં વધારે સુંદર કેમ નહિ જણાય?

હે પ્રણયદેવ! પાશ્ચાત્ય કવિઓએ તને અંધ કહ્યો છે. વાત પણ ખોટી નથી. તારા પ્રભાવથી લોકો પ્રિય વસ્તુના દોષ જોઇ શકતા નથી. તારાં અંજનથી જેમનાં નેત્રો અંજાયાં છે, તેઓ–વિશ્વવિમોહન પદાર્થ–પરંપરાથી ઘેરાયલાજ રહે છે. વિકટ મૂર્તિ તેમને મનોહર ભાસે છે, કર્કશ સ્વર મધુર લાગે છે, વંત્રીની અંગ–ભંગીને મંદમંદ પવનથી ઉલ્લાસમાન થતી લલિત લવંગવતીની લાવણ્યલીલા કરતાં પણ અધિક સુખદાયક માને છે; એજ કારણથી ચીન દેશમાં ચીબા નાકને આદર મળે છે, એજ કારણથી વિલાયતી મડમોમાં ભૂરા વાળ અને બિલાડી જેવી–માંજરી–આંખોને માન મળે છે, એજ કારણથી સીદીઓના દેશમાં જાડા અધરોષ્ઠનું સન્માન છે, અને એજ કારણથી ભારતવર્ષમાં ચંદ્રના કલંક સમાન છુંદણાવાળા મુખચંદ્રનો મહિમા વધારે છે તથા એજ કારણથી માનવસમાજમાં સ્ત્રીઓને આદર મળે છે. હવે જો સ્ત્રીઓ પુરુષની પેઠે મનની વાત મોએ લાવી શકતી હોય તો તેમ થતાં, હે પ્રણયદેવ! તેમના ગુણથી તો કદાચ બંને કે ન બને; પરન્તુ તમારા પ્રભાવથી તો અમે અવશ્ય સાંભળી શકીએ છીએ કે, પુરુષોના સૌંદર્ય આગળ સ્ત્રીઓનું સૌંદર્ય કુછ બિસાતમાં નથી.

જો કે અંતરના ગુપ્ત ભાવો વાણીદ્વારા વ્યક્ત કરવામાં સ્ત્રીઓ અત્યંત સંકોચ પામે છે ખરી, તોપણ તેમના અંતરના ગૂઢ ભાવો તેમનાં કાર્યદ્વારા કેટલેક અંશે પ્રકટ થઈ જાય છે.

કોના જોવામાં નથી આવ્યું કે, એક સ્ત્રી બીજી સ્ત્રીના સૌન્દર્યનો સ્વીકાર કરવા ચાહતી નથી; છતાં પુરુષતેમાટે તેઓ આત્મસમર્પણ કરી દે એવી ભક્ત બની જાય છે. આ ઉપરથી કોણ ન સમજી શકશે કે, તેઓ અંદરખાનેથી સ્ત્રીના રૂપ કરતાં પુરુષના રૂપની પક્ષપાતિની છે?

'રૂપ રૂપ' કરવાથી સ્ત્રીઓનું સત્યાનાશ વળી ગયું છે, સઘળાજ એમ સમજે છે કે, સ્ત્રીઓનું કિંમતી ધન રૂપજ છે, રૂપજ સ્ત્રીજાતિનું સર્વસ્વ છે. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે, સ્ત્રીઓ જે કંઈ ઇચ્છિત વસ્તુને માટે માગણી કરે છે, તે વસ્તુ લોકો કેવળ રૂપના બદલામાંજ આપવા ચાહે છે. આથીજ મનુષ્યસમાજના કલંકરૂપ વારાંગનાઓનો વર્ગ ઉત્પન્ન થયો; આથીજ કુટુંબમાં સ્ત્રીવર્ગને માટે દાસત્વ સ્થાપિત થયું.

• અસ્થાયી સૌંદર્યજ કામિનીઓની એકમાત્ર પૂંજી છે, સંસારસાગર પાર ઉતારનાર કર્ણધાર છે, એ વાત પુનઃ સાંભળવા હું ચાહતો નથી. અનેક દિવસ સુધી સાંભળી ચૂક્યો છું.

સાંભળતાં સાંભળતાં કાન ફૂટી ગયા છે. હવે એનું એ સાંભળી શકું એમ નથી.

હવે તો એવું સાંભળવા ઇચ્છું છું કે સ્ત્રીજાતિમાં રૂપના કરતાં સોગણા, હજાર ગણા, લાખગણા, કરોડગણા ઉમદા ગુણો રહેલા છે. હું એવું સાંભળવા આતુર છું કે, તેઓ સાક્ષાત્ સહિષ્ણુતા, ભક્તિ અને પ્રેમની મૂર્તિ છે. જેમણે જોયું છે કે જનની કેટલાં કષ્ટ સહન કરીને સંતાનનું લાલન પાલન કરે છે; જેમણે જોયું છે કે, સ્ત્રીઓ કેવા પ્રેમ અને કાળજીથી પોતાના કુટુંબનાં રોગી માણસોની બરદાસ ઉઠાવે છે, તેમને સ્ત્રીજાતિની સહિષ્ણુતાનો કિંચિત્ પરિચય થઇ શકયો હશે. જેમણે કોઇ વખતે કોઇ સુંદરીને પોતાના પતિ અથવા પુત્રને માટે જીવન વિસર્જન કરતાં, ધર્મને માટે બાહ્ય સુખોને લાત મારતાં જોઇ છે, તેઓજ કેટલેક અંશે સમજી શકે છે કે, સ્ત્રીહૃદયમાં કેવો પ્રેમ અને કેવી ભક્તિ રહેલાં છે !

જ્યારે હું ઉત્કૃષ્ટ રમણીઓના સંબંધમાં વિચાર કરવા બેસું છું: કે તરતજ મારા માનસપટ ઉપર સહગમન કરવાને તત્પર થએલી 'સતી' ની મૂર્તિ ખડી થઇ આવે છે. મારા જોવામાં આવે છે કે ચિતા ભડ ભડ બળી રહી છે, સતી પતિના ચરણને આદરપૂર્વક છાતીસાથે ચાંપીને બળતી ચિતાની વચ્ચે બેઠી છે, આસ્તે આસ્તે અગ્નિ ફેલાતો જાય છે, એક અંગને બાળીને બીજામાં પ્રવેશી રહ્યો છે, સતી બળતી બળતી પોતાના સ્વામીના ચરણોનું ધ્યાન ધરી રહી છે, વચમાં વચમાં રામ નામનો ઉચ્ચાર અથવા સંકેત કરી રહી છે, શારીરિક કે માનસિક દુ:ખનું કંઇ પણ ચિન્હ નહિ જણાતાં વદન પ્રફુલ્લ છે, ધીમે ધીમે અગ્નિની જ્યોત વધવા લાગી, પ્રાણ નીકળી ગયા અને કાયા ભસ્મીભૂત થઇ ગઇ. ધન્ય છે એ સહિષ્ણુતાને ! ધન્ય છે એ પ્રીતિને ! અને ધન્ય છે એ ભક્તિને !

જ્યારે હું વિચાર કરૂં છું કે કેટલાક દિવસ થયાં આપણા દેશની અબલા અંગનાઓ કોમલાંગી થતા છતાં આ પ્રમાણે આત્મસમર્પણ કરી શકે છે, ત્યારે મારા મનમાં નવી આશાનો સંચાર થાય છે, ત્યારે મને ખાત્રી થાય છે કે મહત્તાનું બીજ આપણા લોકોના હૃદયમાં હજી પણ ટકી રહેલું છે. વખત આવ્યે આપણે પણ શું મહત્તા દર્શાવી શકીશું નહિ ? હે ભારતીય પૌરાંગનાઓ ! તમે પોતેજ ભારતવર્ષનાં અણમૂલાં રત્નો છો. તમારે મિથ્યા ઠાઠથી રૂપ વધારે દેખાડવાને શામાટે મથવું જોઇએ ?

फूलनो विवाह

વૈશાખ માસ લગ્નસરાનો મહિનો છે. મેં વૈશાખ સુદી પડવાને દિવસે નસી આણુના કુસુમોદ્યાનમાં (ફૂલવાડીમાં) બેસીને એક વિવાહ જોયો. ભવિષ્યનાં વરકન્યાઓને કંઇક શીખવાનું મળે તેટલા માટે તે નોંધી રાખું છું.

ચમેલીનો વિવાહ હતો. બચપણનો સંધિકાળ વીતી જવાની તૈયારી હતી; કલિકા—કન્યા લગ્નને માટે લાયક થઇ આવી હતી. કન્યાનો પિતા મોટો માણુમ નથી, તે એક સાધારણ વૃક્ષ છે. વળી વધારામાં તેના ઉપર ઘણી દીકરીઓ પરણાવવાનો ભાર છે. સંબંધને માટે ઘણેક સ્થળે વાતચીત થઈ હતી; પરન્તુ ક્રોઇ પણ સ્થળે નક્કી થયું ન હતું. બાગનો રાજા ગુલાબ, પાત્ર તો ખામી વગરનું; પરન્તુ ઘર ઘણું મોટું એટલે તે આટલો નીચે ઉતરવા રાજી ન હતો. જાસુદને વિવાહ માટે વાંધો ન હતો; પરતું તે અત્યંત રોગી (લાલ-ક્રોધી) હોવાથી કન્યાના પિતાનું મન માનતું ન હતું. રાયચંપો પાત્ર તો સારૂં, પણ દિમાગ ઘણો ભારે એટલે તેની સાથે જોગ થાય એ અસંભવિત. આવા ભાંજગડના સમયે ભ્રમરરાજ વેવિશાળીઆ બનીને ચમેલી-સદનપર આવી બેઠા, અને બોલ્યા—

" ગુ ગું ગું ! કન્યા છે ? "

ચમેલીના પિતાએ (વૃક્ષે) પાંદડાં હલાવીને ઉત્તર આપ્યો "છે."

ભ્રમર પાંદડાંનું આસન ગ્રહણ કરીને બોલ્યા—" ગું ગું ગું ? જરા કન્યા બતાવશો?"

વૃક્ષે ડાળી નમાવીને નતનયના ઘુંઘટવતી કન્યા બતાવી. ભ્રમરે એક વાર વૃક્ષની પ્રદક્ષિણા કરીને કહ્યું:—

" ગું ગું ગું ! જરા ઘુંઘટ ખોલો, કન્યાનું રૂપ જોવા મરજી છે." શરમાળ કન્યાએ કેમે કરી ઘુંઘટ ખોલ્યો નહિ.

વૃક્ષે કહ્યું; " તમે જરા થોભો, મારી દીકરી શરમાળ છે. હું મુખ બતાવું છું."

ભ્રમર મહાશય ગું ગું કરતા ગુલાબના દિવાનખાનામાં જઇને રાજપુત્ર સાથે ગોષ્ઠિ કરતા બેઠા. આ તરફ ચમેલીની મોટી બ્હેન સંધ્યા આવીને ઘણુ ઘણું સમજાવવા લાગી અને બોલી-" બ્હેન ! એક વાર ઘુંઘટ ખોલ, નહિ તો વર આવનો નહિ. મારી લક્ષ્મી, મારી ચંદા, મારી સોનાની પુતળી કની ? "

કલિકાએ કેટલીક વાર ખભા ચટાવ્યા, કેટલીક વાર સુધી ગુસ્સાથી મોં ચઢાવી રાખ્યું, અને અનેક વાર કહ્યું કે; " જા અહીંથી જા. " પરન્તુ છેવટે સન્ધ્યાના સ્નિગ્ધ સ્વભાવથી પીગળીને કન્યાએ ઘુંઘટ ખસેડયો; એટલે વેવિશાળીઆએ ભૂકરીને રાજગૃહમાંથી ઉતરી આવીને કન્યા તરફ નજર ફેરવી.

કન્યાના પરિમલથી મુગ્ધ થઇને તે બોલ્યાઃ—" ગું ગું ગુ ! કન્યા રૂપવતી તો છે

ખરી, પણ ઘરમાં મધ કેટલું છે ?"

કન્યાના પિતા–વૃક્ષે કહ્યું, "કરાર પ્રમાણે પૂરતું આપીશ. લેશ પણ ઓછું નહિ."

ભ્રમર બોલ્યોઃ—ગું ગું ગું ! આપ અનેક સદ્ગુણસંપન્ન છો. સેવકની મહેનતનું કંઇ ?

કન્યાના પિતાએ ડાળી હલાવીને ઉત્તર આપ્યો; "તે પણ થશે."

ભ્રમરે કહ્યુંઃ—સેવકની ભેટ ઉધાર તો રાખતા નથી ને ? નગદ દાનજ શ્રેષ્ઠ દાન છે–ગું ગું ગું !

આ સાંભળતાં ક્ષુદ્ર વૃક્ષે ગુસ્સે થઇને સઘળી ડાળીઓ હલાવીને કહ્યું; "પ્રથમ વરની વાત તો કહો ? પાત્ર કોણ છે ?"

ભ્રમરે કહ્યું:–"વર ઘણોજ સુપાત્ર છે. સર્વ ગુણસંપન્ન છે."

વૃક્ષે કહ્યુંઃ—"પણ તે કોણ ?"

ભ્રમરે કહ્યું:–"ગુલાબરાય ગન્ધોપાધ્ય. બહુજ ગુણવાન માણસ."

આ સઘળી વાતચિત મનુષ્યો સાંભળી શકતાં નથી. કેવળ હું જ અફીણની કૃપાથી દિવ્ય શ્રુતિશક્તિ મેળવીને એ બધું સાંભળી શકયો છું. મારા સાંભળવામાં આવ્યું કે કુલાચાર્ય મહાશય પાંખ ફફડાવીને છએ પગ વિસ્તારીને ગુલાબનાં ગુણગાન કરતા બેઠા હતા. તેઓ કહેતા હતા કે, ગુલાબનું કુળ ઘણુંજ કુલિન છે. એનો તો રંગજ ન્યારો છે. જો કે ખીલે છે તો સઘળાંય ફૂલો; પરન્તુ ગૌરવ તો ગુલાબનુંજ વધારે છે, કારણ કે એ સાક્ષાત્ બ્રહ્માનીજ પેદાશ છે. તેણે તે પોતાના હાથેજ રોપેલું છે. કદાચ તમે કહેશો કે 'એ ફૂલમાં કંટક છે,' તો કયા કુલમાં કે કયા ફૂલમાં તે નથી વારુ ?

ગમે તેમ હો; પણ વેવિશાળીઓ કોઇ પણ પ્રકારે સંબંધ નક્કી કીધા પછીજ ઉઠ્યો; અને ગુલાબબાબુને ઘેર ખબર પહોંચાડી. એ સમયે ગુલાબરાય હવા સાથે નૃત્ય કરતા કરતા, હસતા હસતા ખેલતા હતા. તેમણે વિવાહની વાત સાંભળતાંજ આનંદમાં આવી જઇને પ્રશ્ન કર્યો, *'કન્યાની ઉમ્મર કેટલી'* ? ભ્રમરે કહ્યું, "આજકાલમાંજ ખીલી ઉઠશે"।

ગોધૂલિ લગ્ન ઠર્યાં. ગુલાબરાયના વરઘોડાની તૈયારી થવા લાગી. તમરાએ નોબત બજાવવાનો આરંભ કર્યો મધમાખીએ શરણાઈનું બાનું લીધું હતું; પરંતુ તે રતાંધળી હોવાથી આવે આવી શકી નહિ. આગીઆએ મસાલ ધરી, આકાશમાં તારાઓની આતશબાજી થવા લાગી, કોકિલા આગળ આગળ મધુર સૂરે મંગળગીત ગાવા લાગી, જાનમાં અનેક લોકો સામેલ થયાં. રાજકુમાર સ્થળપદ્મ સાંજનો વખત હોવાથી પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ હોવાને લીધે આવી શકયા ન હતા; પરંતુ મફેદ જાતિનાં, રાતી જાતિનાં અને પીળી જાતિનાં જાસુદ સહકુટુમ્બ પધાર્યાં હતાં. કરેણના દળે પ્રાચીન કાળના રાજાઓની પેઠે ઘણી ઉંચી ડાળે ચઢીને હાજરી આપી હતી. બટ-

મોગરો સાચબેલો બનવાનો હોવાથી સારી પેઠે શણગારાઇને મહાલતો હતો. ચંપો પીતાંબર પહેરીને આવી ઉભો, પણ તે બ્રાન્ડી ચઢાવીને આવેલો હોવાથી તેની ઉગ્ર ગંધ છૂટી રહી હતી. બકુલ પુષ્પે ટોળેટોળામાં આવીને પોતાની સુગંધથી સમગ્ર પ્રદેશ બહેકાવી મૂક્યો હતો. નિશાને લીધે લાલ બનેલા અશોક સાથે કીડીઓનું દળ અંતરંગ સહચરી બનીને આવ્યું હતું. તેને ગુણની સાથે નિસ્બત નથી, ઉલટું મોંમાં ઝેર ઝાઝું રાખે છે—આવા જાનૈયા કયા વિવાહમાં નથી ભેગા થતા અને કયા વિવાહમાં તેઓ ધાંધલ કરીને ઝગડો નથી મચાવી મૂકતા ? આ સિવાય કુટજ૧ કુરુબક+ ઇત્યાદિ બીજા અનેક જાનૈયાઓ પણ આવ્યા હતા. એમનો વિશેષ પરિચય વેવિશાળીઆ તરફથી મળી શકશે, કારણ કે તેઓ સઘળે ઠેકાણે આવજા કરે છે, અને દરેક ઠેકાણેથી થોડું ઘણું મધ પણ મેળવતા રહે છે.

મને પણ નિમંત્રણ હતું તેથી હું ત્યાં ગયો હતો. જઇને જોઉં છું તો વરપક્ષવાળા મહા વિપત્તિમાં આવી પડયા હતા. પવને વાહન પૂરાં પાડવાનું બાનું લીધું હતું, ને તે વખતે તો હ હં કરી છાતી ઠોકીને મરદાનગી બતાવતો હતો, પરંતુ કામને વખતે કોણ જાણે કયાં જઇને છુપાયો કે પત્તોજ નહિ ! આથી વર અને જાનૈયાઓ દિઙ્મૂઢ બનીને સ્તબ્ધપણે ઉભા. ચમેલીના ઘરની પ્રતિષ્ઠા જતી જોઇને મેં તેમને માટે વાહન બનવાનું બીડું ઝડપ્યું અને વર તથા જાનૈયા વગેરે સઘળાંને ઉચકી લઇને હું મલ્લિકા (ચમેલી)પુરમાં પહોંચી ગયો.

ત્યાં જોઉં છું તો કન્યા પક્ષની સઘળી સુંદરીઓ આનંદના તાનમાં ઘુંઘટ ખસેડીને મોં મલકાવતી, સુંગધ વરસાવતી, સુખ લૂંટતી હાસ્ય કરી રહી છે. પાંદડીએ પાંદડી એક બીજીને વળગી રહી છે, સુંગધ ભંડારમાંથી સુંગધની રેલછેલ થઇ રહી છે; લાવણ્યના બહારથી સઘળાં લચી પડે છે. જુઇ, માલતી, બકુલ (બોરસલ્લી) ગુલછડી ઇત્યાદિ સુહાગણોએ સ્ત્રીઆચાર કરાવીને વરને પોંખ્યા, એટલામાં પુરોહિતજી પણ હાજર થઇ ગયા. નસીબાણુની નવ વર્ષની કન્યા (જીવન્ત કુસુમરૂપી) કુસુમલતા સુતર લઇને ઉભી છે. કન્યાના પિતાએ કન્યાદાન દીધું. પુરોહિતજીએ બંનેને એક સૂતરે બાંધી ગાંઠ વાળી દીધી !

પછી વરને તેમના ખાસ ઉતારામાં લઇ જવામાં આવ્યા. ત્યાં અનેક મધુમયી રસીલી સુંદરીઓ તેની આસપાસ ફરી વળી. સરળ સ્વભાવનાં પાટલા સાસુ તગરનું તો મજાક કરતાં કરતાં મોં પણ સુકાઇ ગયું. ગુલમેંદીના લાલીભર્યા મુખમાં હસવું સમાતું ન હતું. જુઇ કન્યાની સખી હોવાથી તેની પાસે જઇને સૂતી. ગુલછડીને મોટી તાટકા રાક્ષસીની ઉપમા આપીને વરરાજાએ સારી પેઠે બનાવી, બકુલ એક

૧ ફૂલનું નામ. + વૃક્ષનું નામ. આ નામો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વપરાયલાં જોવામાં આવે છે.

તો બાલિકા અને વળી જેટલા ગુણ તેટલું રૂપ પોતામાં નહિ હોવાથી તેણે એક ખુણે માન ગ્રહીને બેસવાનું ઉચિત ધાર્યું, અને મધુમાલતી મોટાં માણસનાં ધણી-આણી એટલે ભારેખમ થઈને પોતાની નીલી સાડી ફડફડાવતાં રૂવાબ સાથે બેઠાં. એટલામાં—

"કમલ-કાકા ! ઉઠો ઘેર જાઓ. રાત પડી ગઇ છે. શું અહીંજ સુઇ રહેવું છે ?" એમ કહીને કુસુમલતા મને હ ઢોળવા લાગી. મે ઝબકીને જોયું તો કંઇજ મળે નહિ ફૂલોનો તે જાનીવાસો કયાંય લુપ્ત થઇ ગયો. મને લાગ્યું, ખરેખર સંસાર અનિત્યજ છે. હમણાં હોય છે તે ક્ષણવારમાં લુપ્ત થઇ જાય છે ! તે રમ્ય દિવસ કયાં ઉડી ગયો ! તે સઘળી હસમુખી, સુધામુખી પુષ્પ સુંદરીઓ કયાં ચાલી ગઈ ? જે ઠેકાણે સઘળાં જશે તે ઠેકાણે–સ્મૃતિનાં દર્પણ તળે–ભૂતસાગરના ગર્ભમાં જે સ્થળે રાજા, પ્રજા પર્વત, સાગર, ગ્રહ, નક્ષત્ર વગેરે ગયાં છે અથવા જશે તે ઠેકાણે–મૃત્યુપુરમાં ! આ વિવાહની પેઠેજ સઘળું શૂન્યમાં મળી જશે. હવામાં ઉડી જશે ત્યારે રહેશે શું ભોગ? ના. ભોગ્ય ન રહે તો ભોગ ટકી શકતો નથી, ત્યારે શું સ્મૃતિ ?

વળી કુસુમ બોલી:—" ઉઠોને શું કરોછ ?"

મેં કહ્યું:—દૂર થા, ગાંડી ! હું લગ્ન કરાવતો હતો.

કુસુમ હસતી હસતી પાસે આવીને ઉત્કંઠાથી પૂછવા લાગી "કોનું લગ્ન કાકા ?"

મેં કહ્યું:—"ફૂલનું."

" ઓહ ! કપાળ તમારૂં. શું કહું ! હું પણ હમણાં એ ફૂલોની લગ્નવિધિ કરાવવામાંજ રોકાયલી હતી."

"કયાં વારૂ ?"

"જુઓ હમણાંજ આ માળા ગુંથી છે તેમાં." જોઉં છું તો મારાં વરકન્યા તેજ માળામાં ગુંથાયલાં હતાં !

જગતરૂપી વજાર

પ્રસન્ન ગોવાલણ સાથે મને હમેશના વિયોગનો સંભવ નજરે પડે છે. હું નસીરામ બાબુના ઘેર આવ્યો ત્યાંસુધી તેની પાસેથી દૂધ, દહીં, ઘી, મલાઇ અને માખણ ખાતો આવ્યો છું. ખાતી વખતે સમજતો કે પ્રસન્ન કેવળ પરલોકમાં સદ્-ગતિ પામવાની ઇચ્છાથીજ આ અનંત પુણ્યનો સંચય કરી રહી છે. હું સમજતો કે સંસારરૂપી અરણ્યમાં જે લોકો પુણ્યરૂપી મૃગને પકડવાને જાળ લઇને ઘૂમે છે તેઓમાં પ્રસન્ન સુચતુર છે. ભોજનાન્તે હમેશાં પ્રસન્નને પરકાલમાં અક્ષય સ્વર્ગ અને આ લોકમાં દુગોપાણી મળે તેટલા માટે પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરતો હતો; પરંતુ

અફસોસ ! માનવચરિત્ર કેવી ભયાનક સ્વાર્થપરાયણતાથી કલંકિત છે ! હમણાં તે પૈસા માગે છે !

એટલા માટે તેની માથે હંમેશનાજ રામ રામનો સંભવ દેખાય છે. જ્યારે પહેલે દિવસે તેણે પૈસા માગ્યા ત્યારે મેં હસવામાં તે વાત ઉડાવી દીધી–બીજે દિવસે વિસ્મિત થયો–અને ત્રીજે દિવસે બોલાવવા માંડયો. હવે તેણે દૂધ દહીં બંધ કરી દીધાં છે. કેવું ભયંકર ! આટલે દિવસે જાણ્યું કે મનુષ્યજાતિ ખરેખર સ્વાર્થપરાયણ છે. આટલે દિવસે માલમ પડે છે કે આશાઓને કાળજીપૂર્વક હૃદયક્ષેત્ર રોપીને વિશ્વાસવારિથી પુષ્ટ કરવી, એ સઘળું વ્યર્થજ છે. હમણાંજ જાણું છે કે ભક્તિ, પ્રીતિ, સ્નેહ, પ્રણય આદિ સઘળું ખાલી શબ્દોજ છે–આકાશકુસુમ છે ! પડછાયા સમાન છે ! હાય ! મનુષ્યજાતિનું શું થશે ! હાય ધનલોભી ગોવાળ જાતિનો ઉદ્ધાર કોણ કરશે ? હાય પ્રસન્ન નામની ગોવાલણની ગાય ક્યારે ચોરાઇ જશે ?

પ્રસન્નનાં દૂધ દહીં છે એટલે તે આપશે અને મારે પેટ છે, એટલે હું ખાઉં એમાં તે પૈસા કયા અધિકારથી માગે છે, તે હું સમજી શકતો નથી. પ્રસન્ન કહે છે કે હું અધિકાર, અનધિકાર સમજતી નથી. ગાય મારી છે, દૂધ મારૂં છે; હું પૈસા લઇશ. તે સમજતી નથી કે ગાય કોઇની પણ નથી, ગાય ગાયની પોતાની છે; અને દૂધ જે પીએ તેનુંજ છે.

છતાં આ સંસારમાં કિમ્મત લેવી એ એક રિવાજ પડી ગયો છે તે હું કબૂલ કરૂં છું. કેવળ ખાદ્ય સામગ્રીજ નહિ; પરંતુ સઘળીજ વસ્તુઓ મલ્ય આપીને ખરીદવી પડે છે. દૂધ, દહીં, દાળ, ચોખા, ખાવા–પીવાની બીજી વસ્તુઓ અને કપડાંલત્તાં વગેરે બજારમાં વેચાતી ચીજોને કદાચ બાજુ રાખીએ; પરંતુ વિદ્યા–બુદ્ધિ પણ મૂલ્ય આપીનેજ ખરીદવી પડે છે ! કોલેજમાં પૈસા આપીને વિદ્યા વેચાતી લેવી પડે છે. અનેક લોકો સારી વસ્તુ મૂલ્ય આપીને ખરીદે છે. હિન્દુઓ સામાન્ય રીતે પૈસા આપીને ધર્મ ખરીદતા રહે છે. યશ અને માન બહુજ થોડી કિમ્મતમાં મળી જાય છે. સારી વસ્તુઓ પૈસા આપીને ખરીદવી પડે એ વાત તો કંઇક સમજવામાં આવે છે ખરી; પરન્તુ મનુષ્યો પૈસાના એવા તો ગુલામ છે કે નઠારી ચીજ પણ પૈસાવિના કોઈ કોઇને આપતુ નથી ! જો તમારે ઝેર ખાઇને મરવું હોય તો તે પણ બજારમાંથી વેચાતું લઇનેજ ખાવું પડે.

ખરેખર આ આખું જગતજ એક મોટા બજાર જેવું છે. સઘળાઓ એમાં પોતપોતાની દુકાન શણગારીને બેઠા છે. સઘળાનોજ ઉદ્દેશ પૈસાની પ્રાપ્તિ છે. સઘળાઓ અવિરત બૂમ મારી રહ્યા છે કે “ અમારી દુકાનમાં સારો માલ છે–ખરીદનાર ચાલ્યા આવો.” સઘળાઓનો એકજ ઉદ્દેશ–ગ્રાહકોની આંખમાં ધૂળ નાખીને રદ્દી માલ પધરાવી દેવો એજ છે. દુકાનદારો અને ગ્રાહકો વચ્ચે યુદ્ધજ મચી રહ્યું છે; જોઇએ, કોણ કોને મહાત કરી શકે છે ! સસ્તુ ખરીદવાના અવિરત પ્રયત્નને !

આ બજારમાં મનુષ્યજીવન કહે છે.

જરા ઉંડો વિચાર કરીને મનનું દુઃખ ઓછું કરવા અફીણની માત્રા ચઢાવી; એટલે જ્ઞાનનેત્ર ઉઘડી ગયાં. સામે સુવિસ્તૃત જગ–બજાર પડેલું જોયું. જોયું તો અસંખ્ય દુકાનદારો દુકાન શણગારીને બેઠેલા છે. અસંખ્ય ગ્રાહકો ખરીદી કરે છે. મારા જોવામાં આવ્યું કે તે અસંખ્ય દુકાનદારો અને અસંખ્ય ગ્રાહકો પરસ્પર આંગળાં બતાવી રહ્યાં છે. હું પણ ઝોળી ખભે ભેરવીને બજાર જઇ આવવા બહાર નીકળ્યો. પહેલવહેલો રૂપની દુકાનમાં ગયો. ઉઘાડું છે કે જે ચીજ ઘરમાં નથી હોતી તેને માટેજ દુકાન આગળ જવું પડે છે. ત્યાં જઇને જોયું તો તે સંસારની "માછલી પીઠ" જણાઇ ! પૃથ્વીપરની સુંદરીઓ માછલી બનીને બરણીમાં પેઠેલી હતી. મેં જોયું કે, નાની, મોટી, ભીમ, માગણુ, બાઇ, રઉ, છમની, શુમલી ! વગેરે જાત જાતની માછલીઓ ગ્રાહકને માટે પૂંછડી પટકી પટકીને ધમપછાડ કરી રહી છે, જેમ જેમ બજારનો વખત વીતતો જાય છે તેમ તેમ તે વેચાવાને માટે તલપાપડ થઇ રહી છે. માછણો પોકારી રહી છે કે, "માછલી લ્યો રે માછલી ! કુલીન કુળરૂપી સરોવરની સસ્તી માછલી, ફોગટમાંજ આપવાની છે. ભાર ઓછો કરવાનેજ વેચી નાખું છું." કોઇ પોકારે છે કે, "માછલી લ્યોરે માછલી ! ધન–સાગરની મીઠી માછલી–જે ખરીદશે તેને ફરીથી જન્મ લેવો પડશે નહિ. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ સર્વ મસ્તક નમાવીને તેના ઘર આંગણામાં આમ તેમ નાચતાં ફરશે; જેની શક્તિ હોય તે ખરીદે. સોનાની હાંડીમાં આંખોના નીરવડે ઉકાળીને હૃદયાગ્નિની સખત જ્વાળા આપીને રાંધવી પડશે. કયો ખરીદનાર સાહસ કરે છે, આવો હોશિયાર થઇને આવો, ગળે બાંધશો તો માત્ર નાનો સરખો કાંટો ભોંકાશે ને છુટા કરવું પડતું હશે તો સાસુ (તમારી કે તેની) રૂપી બિલાડીજ તેને ચુસી ન ખાય માટે જરૂર તેને પગે પડતા રહેવું પડશે. ખરીદનાર હશે તે શું એવો ભીરુ હશે કે આવી બીકથી પાછો હઠી જશે ?" કોઇક કહે છે, "અરે ! અમારી સનજાણી માછલી વેચાવા બેઠી છે, ખટાશમાં, તેલમાં, ઘીમાં, પાણીમાં જેમાં નાખશો તેમાં રંધાઇ જશે. આવો, જીંદગીની સફળતા કરો." કોઇક બોલે છે, "કાદવ ધોઇને પુનમના ચંદ્ર જેવી માછલી (કન્યા) લાવી છું; જોતાંમાંજ ખરીદનાર ભાન ભૂલે છે. લ્યો, લઇ જાઓ. ઘર ઉજાળો."

આ પ્રમાણે જોઇ સાંભળીને હું તો એકાદ માછલી ખરીદવાને તત્પરજ થઇ ગયો; કારણ કે મારૂં ઘર હજુસુધી માછલીની મઝાથી ખાલી હતું. મારા જોવામાં આવ્યું કે માછલીઓના દલાલ હોય છે; અને તેનું નામ પુરોહિત અથવા ગોર હોય છે. દલાલ ઉભો થતાં ભાવતાલ પૂછ્યો. ઉત્તર મળ્યો કે જે લેવી હોય તે લ્યો. બધાનું એકજ મૂલ્ય છે, માત્ર "જીવન–સર્વસ્વ ! !" મેં પૂછ્યું; "વારુ, એ માછલી કેટલા દિવસ ખાઇ શકાશે ?" દલાલે કહ્યું; "બે દિવસ કે ચાર દિવસ;

તે પછી તો સડી જઇને ગંધાઇ ઉઠશે." ત્યારે આટલી ભારે કિમ્મતે આવી ક્ષણુભંગુર-તકલાદી ચીજ શામાટે વહોરૂ ? એમ વિચારીને હું મચ્છી બજારમાંથી નાઠો. એ જોઇને માછણો હાથ લાંબા કરી કરીને મહાકાવ્યમાંના રોયા, પીટયા વગેરે અનેક અલંકારોથી મને વિભૂષિત કરવા લાગી. હું રૂપબજાર છોડીને વિદ્યાના બજારમાં ગયો. જોયું તો એ ઠેકાણે ફળ મૂળ વેચાય છે. એક ઠેકાણે નજર પડતાં આડાં ઉભાં કેટલાંક ટીલાં ટપકાં તાણીને બ્રાહ્મણ રેશમી મુગટો પહેરીને, રામનામી ઓઢીને, જૂનાં નાળિએરની દુકાન ખોલીને બેઠો બેઠો ગ્રાહકોને પોકારી પોકારીને કહે છે કે; હું વેચું છું ઘટત્વ, પટત્વ, પત્વ-ષુત્વ.

ઘરમાં દાણોપાણી હોય તેજ સ્વત્વ, નહિ તો તત્ત્વ.

જગતમાં દ્રવ્યત્વ એજ પદાર્થ છે.

બાપના શ્રાદ્ધમાં દક્ષિણા ન આપવાથી પુત્ર અપદાર્થ થાય છે.

પદાર્થ તત્ત્વ નામનું એક સૂકુ નાળિએર છે. ખાવામાં ઘણુંજ કઠિન છે. તેના પહેલા ઢોટલામાં લખ્યું છે કે, બ્રાહ્મણુજ પરમ પદાર્થ છે.

અભાવ નામનાં નાળિએરના ચાર પ્રકાર હોય છે*તેની વાત પણ સાંભળો:—

૧. તમારા ઘરમાં ધન છે અને મારા ઘરમા નથી; એ થયો અન્યોન્યાભાવ.

૨. જ્યાંસુધી ધન પ્રાપ્ત થતું નથી ત્યાંસુધી પ્રાગભાવ.

૩. ધન ખરચાઇ જાય તે ધ્વંસાભાવ, અને

૪. મારા ઘરમાં જે હમેશજ રહે છે તે અત્યન્તાભાવ.

જો સંશય પડે કે અભાવ નિત્ય છે કે અનિત્ય, તો મારા ભંડારમાં નજર નાખો. જણાશે કે અભાવ નિત્યજ છે; એટલા માટે મારાં સૂકાં નાળિએર ખરીદો !

'વ્યાપ્ય,' 'વ્યાપક,' અને 'વ્યાપ્તિ' એ આ નાળિએરનો ગર છે. બ્રાહ્મણનો હાથ ધર્યો વ્યાપ્ય, ચાંદીનો સિક્કો થયો વ્યાપક અને તમે આપશો એટલે થઇ વ્યાપ્તિ. માટે આ સૂકું નાળિએર ખરીદો; હમણાંજ સઘળું સમજમાં આવી જશે.

"જુઓ શેઠ, 'કાર્ય-કારણ'નો સંબંધ ઘણી મોટી વાત છે; રૂપીઓ આપો, હમણાંજ એક 'કાર્ય' બની જશે. ઓછું આપવું એ 'અકાર્ય' છે.

હવે 'કારણ' કેમ સમજાવું ? આ બપોરના તાપમાં સૂકાં નાળિએર વેચવા આવ્યો છુ; બ્રાહ્મણીજ એતું 'કારણ' છે, જો કંઇ ખરીદશો નહિ તો નાળિએરનો ભાર વળી 'અકારણ' થશે, એટલા માટે નાળિએર ખરીદો; નહિ તો આ સૂકું નાળિએર માથામાં મારીને જીવ કાઢીશ." બ્રાહ્મણનું પ્રખર તાપથી તપેલું અને પરસેવાથી તરબોળ થએલુ લલાટ અને વિતંડાવાદપૂર્ણ અધર-સુધાવૃષ્ટિ જોઇ-

* નૈયાયિકો કહે છે કે અભાવ ચાર પ્રકારનો છે. અન્યોન્યાભાવ, પ્રાગભાવ, ધ્વંસાભાવ અને અત્યન્તાભાવ. શ્રીકમલાકાન્ત

ને મને દયા ઉપજી–મેં પૂછયું; " ભટ્ટાચાર્યજી ! મને નાળિએર લેવાને વાંધો નથી; પરન્તુ દુકાનમાં કંઇ હથિઆર છે ? તે વિના છોલવું કેવી રીતે ? "

" ના બાપુ, અમે હથિઆર રાખતા નથી. "

" ત્યારે નાળિએર છોલો છો કેવી રીતે ? "

" અમે છોલતા નથી. દાંતથી કરડી કરડીને ખાઇએ છીએ. "

આ સાંભળીને હું ભૂદેવને નમસ્કાર કરીને પાસેની દુકાનમાં ગયો.

સામે જોયું તો તે એકસપેરિમેન્ટલ " સાયન્સ " ની દુકાન હતી. કેટલાક ગોરા દુકાનદારો સૂકાં નાળિએર, બદામ, પિસ્તાં, સોપારી વગેરે ફળો વેચતા હતા. દુકાન ઉપર મોટા મોટા પીતળના અક્ષરે લખ્યું હતું કેઃ—

મેસર્સ બ્રાઉન, જોન્સ અને રોબિન્સન.
સૂકો મેવો વેચનારા.
સ્થાપન થઈ પ્લાસીના મેદાનમાં ૧૭૫૭.
મેસર્સ બ્રાઉન, જોન્સ અને રોબિન્સન
હિન્દુસ્તાની પ્રજાને
ભૌતિક, આધ્યાત્મિક, નૈયાયિક અને અનૈયાયિક
સૂકા મેવાનો મોટો જથો પૂરો પાડે છે.
જે હિંદવાસી યુવકોને પોતાના વધારે પડતા દાંત
તોડવાની ઇચ્છા હોય,
તેમના દાંત ભાંગે અને જડબાં તોડી નાખે
એવો સંગીન સૂકો મેવો.

દુકાનદાર પોકારે છે; " આવો બચ્ચાઓ, ' એકસપેરિમેન્ટલ સાયન્સ ' અનુભવો-આવો, જુઓ, નંબર એકનો એકસપેરિમેન્ટ (પ્રયોગ) મુક્કો છે. એનાથી દાંત તૂટે છે, માથું ફૂટે છે અને હાડકાં ભાગે છે. અમે આ સઘળા એકસપેરિમેન્ટ (પ્રયોગો) વિના મૂલ્યેજ બતાવીએ છીએ–કેવળ પરાયું માથું અને પોચું હાડ મળવું જોઇએ. અમે સ્થૂળ પદાર્થોનો સંયોગ અને પૃથક્કરણ કરવામાં કુશળ છીએ. રાસાયનિક બળથી, વીજળિક બળથી અથવા ચુંબક બળથી-જડપદાર્થોનું પૃથક્કરણ કરવાના અમે ખાસ ' એકસપર્ટ ' છીએ; પરન્તુ સર્વ કરતાં મુષ્ટિપ્રહારના બળે મસ્તકના ટુકડે-ટુકડા કરવામાં અમે અદ્વિતીય સફળતા મેળવી છે. મધ્યાકર્ષણ, સ્નેહાકર્ષણ, ચુમ્બકાકર્ષણ ઇત્યાદિ જાતજાતનાં આકર્ષણોની વાત અમને જ્ઞાત છે; પરંતુ એ સર્વ કરતાં કેશાકર્ષણના અમે ખાસ અનુભવી છીએ. આ સૃષ્ટિમાં જડપદાર્થોના અનેક પ્રકારના યોગ (મિશ્રણ) જોવામાં આવે છે; જેમ કે હવામાં ઓક્સિજન અને નાઇટ્રોજનનો સાધારણ સંયોગ; પાણીમાં હાઇડ્રોજન અને ઓક્સિજનનો યોગ અને તમારા લોકોની પીઠપર અમારા હાથનો મુષ્ટિયોગ ! એટલા માટે આ સઘળા આશ્ચર્ય-

જનક વ્યાપાર જોવો હોય તો માથું આગળ ધરો. એકસપેરિમેન્ટ કરીએ. જોશો કે ગ્રેવિટેશન (આકર્ષણ શક્તિ) ના બળથી આ સઘળાં નાળિએર વગેરે તમારા મસ્તક ઉપર પડશે, પર્કશન (સંઘટ્ટન) નામક અદ્ભુત શબ્દ-રહસ્યનો પણ પરિચય પામશો અને તમારા મસ્તકમાં રહેલા સ્નાયુઓના ગુણથી તમે વેદના અનુભવશો. પ્રથમ બાનુ આપશો તો મફત પણ પ્રયોગ જોઈ શકશો."

હું આ સઘળું જોતો સાંભળતો ઉભો હતો, એટલામાં એકાએક જોયું તો અંગ્રેજ વેપારીઓ હાથમાં ડંડા લઇને ત્વરિત ગતિથી બ્રાહ્મણોનાં સૂકાં નાળિએરના ઢગ ઉપર જઇ પડયા. આ જોતાંજ બ્રાહ્મણો નાળિએર છોડી દઇને, રામનામી વસ્ત્ર ફેંકી દઇને, સુક્તાક્ચ્છ બનીને ઉંચા શ્વાસે પલાયન કરવા લાગ્યા. પછી સાહેબ લોકો તે સઘળાં તજી દેવાયલાં નાળિએરો દુકાનમાં ઉઠાવી લઇ આવ્યા અને વિલાયતી અસ્ત્રથી તેનું છેદન કરીને સુખે ખાવા લાગ્યા. મેં પ્રશ્ન કર્યો કે:-" આ શું થયું ?"

સાહેબોએ કહ્યું: ઓરિયાટિક શોધખોળ; એટલે રખેને મારા શરીરમાં તો કોઈ પ્રકારની શારીરિક શોધખોળ નહિ થઇ જાય તેની શંકાથી ભયભીત બનીને ત્યાંથી હું નાઠો.

પછી સાહિત્યના બજારમાં ગયો. જોયું તો વાલ્મીકિ આદિ ઋષિ લોકો અમૃતફળ વેચતા હતા. મારા સમજવામાં આવ્યું કે એ સંસ્કૃત સાહિત્ય હતું. જરા આગળ ચાલીને જોયું તો કેટલાંક મનુષ્યો પીચ, આલુ, દાડમ, દ્રાક્ષ ઇત્યાદિ સ્વાદિષ્ટ ફળો વેચતા હતા—માલૂમ પડયું કે એ પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય છે. આ ઉપરાંત બીજી પણ એક દુકાન જોઇ—તેમાં અસંખ્ય સ્રી છોકરાંઓ આપ લે કરી રહ્યાં હતાં. અતિશય ભીડને લીધે હું તેમાં પ્રવેશ કરી શકયો નહિ—બહારથીજ પૂછ્યું; " આ શાની દુકાન છે ?"

બાળકો બોલી ઉઠયાં; " ગુજરાતી સાહિત્યની."

" વેચે છે કોણ ?"

" અમેજ વેચીએ છીએ. એકાદ બે મોટા વેપારીઓ પણ છે. એ ઉપરાંત લેભાગુ દુકાનદારો (લેખકો)નો પરિચય 'બાળશીઆ-પ્રકાશ' નામના માસિકમાંથી મળી શકશે."

" ઠીક, એને ખરીદે છે કોણ ?"

" અમેજ લોકો."

વેચાઉ માલ જોવાની ઇચ્છા થઇ. જોતાં સમાચારપત્રમાં લપેટેલાં કેટલાંક કાચાં કેળાં માલૂમ પડયાં.

ત્યાર પછી ઘાંચીવાડામાં ગયો. જોયું તો દુનીઆભરના ઉમેદવારો અને જીવજાન દોસ્તો ઘાંચીના રૂપમાં તેલનાં કુંડાં લઇને હારબંધ બેસી ગયા છે. તમારા હાથ તળે એકાદ જગ્યા ખાલી છે એવુ સાંભળતાંજ તમારા પગ પકડીને તેલની કુપ્પી બહાર કાઢીને તેલ માલીશ કરવા બેસી જાય છે. નોકરી ન હોય તોપણ કદાચ દશે એવી આશાથી પગ ખેંચી લઇને તેલ ચોળતા બેસે છે. તમારી પાસે નોકરી

નહિ હોય તો નહિ–નગદ રૂપીઆ તો છે ને ?–બહુ સારૂં, તેજ આપો, તેલ આપું છું. કોઈક એવી પ્રાર્થના કરે છે કે જ્યારે તમે તમારા બાગમાં બેસીને બાન્ડિ ઉડાવશો ત્યારે હું તમારા પગે તેલ લગાવીશ–મારી દીકરીનાં લગ્ન થઈ જવાં જોઈએ. કોઈકની અરજ છે કે, તમારા કાનમાં ખુશામતનું ખુશબોદાર તેલ અવિરત રેડીશ–મારા ઘરની ભાંગેલી દીવાલ સુધરાવી આપો. કોઈક એવી કામના રાખે છે કે, તમારા ભંડારમાં દીવો કરી જઈશ–મારૂં સમાચારપત્ર ચાલવુંજ જોઈએ. સાંભળ્યું છે કે, ઘાંચીઓની ખેંચતાણુથી અનેક જણના પગ લંગડા થઈ ગયા છે. મને શંકા પડી કે, રખેને કોઈ ઘાંચી અશીણુ માગવાને માટે મારા પગે પણ તેલ ઘસવા ન મંડી જાય ! આથી હું પલાયન કરી ગયો.

એ પછી યશના કંદોઈવાડામાં ગયો. વર્તમાનપત્ર લેખક નામના કંદોઈઓ ગોળ ચોપડેલા સંદેશ*ની દુકાન માંડીને રોકડે પૈસે વેચી રહ્યા છે. રસ્તે જતા લોકોને પકડી પકડીને માલ બંધાવી દઈ હાથ ધરે છે–પૈસા નહિ મળે તો વસ્ત્ર ઉતારી લે છે. આ તરફ તેમના વેચાઉ યશની દુર્ગન્ધથી પથિકો નાક બંધ કરીને પલાયન કરી જાય છે. દુકાનદારો માવા વિના, કેવળ ગોળથીજ અદ્ભુત સંદેશ સસ્તે ભાવે મૂંઝીને વેચી રહ્યા હતા. કોઈ રૂપીઆ અડધાને માટે, કોઈ આના બે આનાને માટે, કોઈ કેવળ માનને ખાતર, અને કેટલાક કેવળ સાંજના વાળુને માટેજ યશ વેચે છે. કેટલાક એવા પણ છે કે જેઓ કેવળ શેઠીઆની ગાડીમાં બેસવાનું મળે તેટલા માટેજ યશનો વિક્રય કરે છે. બીજી તરફ રાજપુરુષો કંદોઈના રૂપમાં શણગારાઈને રાવબહાદુર, રાવસાહેબ, ખાનસાહેબ, રાજાબહાદુર, ખિતાબ, શાલ પાઘડી, નિમંત્રણ, ધન્યવાદ ઈત્યાદિ જાતજાતની મિઠાઈઓ લઈને વિસ્તારીને બેઠેલા હતા–ઉપરાણું, સલામ, ખુશામત, દવાખાનાં ખોલવાં, રસ્તા બંધાવવા ઈત્યાદિ મૂલ્ય લઈને મિઠાઈ વેચતા હતા; પરંતુ વિક્રયમાં અંધાધુંધી-ઘણીજ ચાલે છે; કારણ કે કેટલાક સર્વસ્વ અર્પણ કરવા છતાં પણ કશુંજ પામી શકતા નથી, જ્યારે કેટલાક કેવળ સલામ કરીનેજ મણ દોઢ મણ ભાર બાંધી જાય છે.

આ પ્રમાણે અનેક દુકાનો જોઈ; પરન્તુ બધેજ ઠેકાણે સડી ગએલો માલ અડધી કિંમતે વેચાતો જણાયો. કોઈ ચોકખા માલની દુકાન જોવામાં આવી નહિ. કેવળ એક દુકાન જોઈ–તે ઘણી અદ્ભુત હતી.

જોયું તો દુકાનમાં ગાઢ અંધકાર છવાઈ રહેલો હતો–કંઈ પણ નજરે પડી શકતું નહિ. બૂમ પાડવા છતાં દુકાનદાર તરફથી ઉત્તર મળી શક્યો નહિ–કેવળ પ્રાણીમાત્રને ભય પમાડે એવી અનન્ત ગર્જના સંભળાઈ–ઝાંખા પ્રકાશમાં બહારના પાટીઆ ઉપરનું બખાણ વાંચ્યું—

* ૧. ખબર, ૨. મીઠાઈનું નામ.

યશની દુકાન
વેચવાનો માલ—અનન્ત યશ.
વેચનાર — કાલ.
મૂલ્ય — જીવન.

પોતાના જીવનમાં કોઇ એમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી, બીજે કોઇ પણ ઠેકાણે સુયશ વેચાતો નથી.

વાંચીને વિચાર્યું:—મારે આવા યશનું કામ નથી. કમલાકાન્ત જીવતો હશે તો ઘણો યશ કમાશે.

પછી ઇન્સાફના બજારમાં ગયો—જોયું તો તે કસાઇખાનું હતું. ટોપીવાળા, બંગાળી ફેટાવાળા, નાના, મોટા સઘળા કસાઇઓ (વકીલો) હાથમાં છરી લઇને ગાય કાપી રહ્યા છે. ભેંસ, પાડા, સાંઢ વગેરે મોટાં મોટાં પશુઓ શિંગડાં બતાવીને છુટીને નાસી જાય છે. બકરાં, મેંઢાં અને ગાય વગેરે નાનાં અને નિર્બળ પશુઓ કસાઇ પડે છે. મને જોતાંજ બળદ જાણીને એક કસાઇ બોલી ઉઠ્યો, "આ પણ બળદ છે. કાપવો જોઇશે." હું સલામ કરીને ત્યાંથી ઉઠી પુઠડીએ નાઠો.

હવે જગત્ બજારમાં ફરવાની ઇચ્છા રહી નહિ; તોપણ પ્રસન્ન ઉપર ગુસ્સો હતો તેથી એકવાર દહીં બજાર જોવા પહોંચ્યો. જતાં પ્રથમજ જોવામાં આવ્યું કે ખુદ કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી નામક ગોવાળ, દફતરરૂપી સડેલી છાશની મટુકી લઇને બેઠો છે—પોતે તે છાશ પીએ છે. અને બીજાને પાય છે.

એટલામાં ચોંકી ઉઠ્યો—આંખ ઉઘડી ગઇ,—જોયું તો નસીબાબુના ઘરમાંજ છું; પણ છાસની દોણી પાસે છે ખરી. પ્રસન્ન એક દોણી છાશ લાવીને મને મનાવે છે કે, "ચક્રવર્તી મહાશય! ગુસ્સે થશો નહિ. આજે દૂધ દહીં કશું રહ્યું નથી—આટલી છાશ લાવી છું—એના પૈસા આપવા નહિ પડે."

मारो दुर्गोत्सव

માતાની આઠમને દિવસે મને આટલું અફીણ ચઢાવવાનું કોણે કહ્યું હતું! મેં શામાટે અફીણ લીધું! હું શામાટે મૂર્તિનાં દર્શન કરવા ગયો! જે કદી દેખીશ નહિ તે શા માટે જોયું! આ ઇન્દ્રજાલ કોણે દેખાડ્યું!

મે જોયું, કાલનો પ્રવાહ દશે દિશામાં વ્યાપી જઇને પ્રબલ વેગથી છુટી રહ્યો છે—હું તરાપા ઉપર બેસીને ગમન કરૂં છું. જોયું તો, અનન્ત અપાર અંધકારમાં પવનથી ઉત્પન્ન થતા તરંગવાળો તે પ્રવાહ વહી રહ્યો છે. વચમાં વચમાં ઉજ્જ્વલ નક્ષત્રો ઉદય પામે છે, આથમી જાય છે અને ફરી ઉગે છે. હું કેવળ એકલોજ

હતો–એકલો હોવાથી ભય પામવા લાગ્યો–બીલકુલ એકલો–માતૃહીન–મા ! મા ! કહીને પોકારૂં છું. હું આ કાલસમુદ્રમાં માતૃસંશોધન અર્થે આવ્યો છું. માતા ક્યાં છે ? ક્યાં છે મારી મા ! ક્યાં છે કમલાકાન્ત–પ્રસૂતિ ભારત માતા ? આ ઘોર કાલસમુદ્રમાં તું ક્યાં છે ?

એકાએક સ્વર્ગીય વાદ્યથી કર્ણ તૃપ્ત થઇ ગયા. ગગનમંડળમાં પ્રાતઃકાળના અરુણોદય જેવો લોહિતોજ્જ્વલ પ્રકાશ છંટાઇ ગયો–શીતળ મંદ પવન વહેવા લાગ્યો–તે તરંગપૂર્ણ જલરાશિ ઉપર દૂર દેશમાં નજર નાંખતાં સુવર્ણથી મઢેલી, માતા સરસ્વતીની પ્રતિમા દેખાઇ ! જળમાં હસે છે, તરતી તરતી ખસતી જાય છે, અને તેજ ફેલાવે છે. શું આજ માતા ? હા, એજ માતા. ઓળખી શક્યો, કે એજ મારી જનની જન્મભૂમિ–એજ–મૃણ્મયી–[1] અનન્ત રત્નભૂષિતા–અત્યારે કાળના ગર્ભમાં દટાએલી છે !

રત્નવિભૂષિત દશ દિશારૂપી દશ ભુજાઓ દશે દિશા તરફ ફેલાયલી છે; તે ભુજાઓમાં વિવિધ આયુધરૂપે વિવિધ શક્તિઓ શોભે છે; પગનીચે શત્રુ કચરાઇ પડ્યા છે. એ મૂર્તિ હવે જોઇશ નહિ–આજે જોઇશ નહિ–કાલે પણ જોઇ શકીશ નહિ–કાલપ્રવાહને પાર ઉતર્યા વિના જોઇ શકીશ નહિ–પરંતુ એક દિવસ જરૂર દેખીશ–દશ ભુજાવાળી, નાના આયુધધારિણી, શત્રુમર્દિની, વીરેન્દ્રવાહિની, જમણી બાજુએ ભાગ્યરૂપિણી લક્ષ્મી, અને ડાબી બાજુએ વાણી, વિદ્યા અને વિજ્ઞાનમયી સાક્ષાત્ સરસ્વતીવાળી બળરૂપી કાર્તિકેય અને કાર્યસિદ્ધિરૂપી ગણેશના સંગવાળી ભારત માતાની સુવર્ણમયી પ્રતિમા મેં તે કાલપ્રવાહમાં ફરીથી જોઇ.

પુષ્પ ક્યાંથી મળ્યાં તે કહી શકતો નથી,–પરંતુ મેં તે પ્રતિમાના ચરણે પુષ્પાંજલિ સમર્પી–અને બોલ્યો; "હે સર્વ મંગલદાયિની ! હે કલ્યાણિ ! ! હે સર્વાર્થ-સાધિકે ! અસંખ્ય સંતાનપાલિકે ! ધર્મ અર્થ અને કર્મફલરૂપ સુખ–દુઃખને આપનારી માતા ! મારી પુષ્પાંજલિ ગ્રહણ કર. આ ભક્તિ, પ્રીતિ, વૃત્તિ, શક્તિ આદિક પુષ્પો હાથમાં લઇને તારા ચરણકમળમાં પુષ્પાંજલિ સમર્પું છું; તું આ અનન્ત જલરાશિમાંથી નીકળીને, આ વિશ્વમોહિની મૂર્તિ જગત્ સમીપ એકવાર પ્રકટાવ. આવ, માતા ! ઘેર આવ–અમે ૩૩ કોટિ સંતાનો એકત્ર થઇને, એકી-વખતે, ૬૬ કોટિ હાથ જોડીને; તારાં ચરણકમળની પૂજા કરીશું. ૩૩ કરોડ મુખથી "માતઃ ! જનનિ ! અમ્બિકે ! ધાત્રિ ! ધરિત્રિ ! ધનધાન્યદાયિકે ! નગાંકશોભિનિ, નગેન્દ્રબાલિકે ! શરત્સુંદરિ ! ચારુપૂર્ણચંદ્રભાલિકે !" એમ પોકારીશું. હે સિન્ધુસેવિતે, સિન્ધુપૂજિતે, સિન્ધુમથનકારિણિ ! શત્રુઓનો વધ કરવા માટે દશ ભુજાઓમાં દશ આયુધ ધારણ કરનારી ! અનન્ત શ્રીસંપન્ન, અનંતકાલ–સ્થાયિની ! હે અનંત શક્તિપ્રદાયિનિ ! તારાં સંતાનોને શક્તિ આપ ! હે મા ! અમે તને શું કહીને

૧. મૃત્તિકામયી–માટીમયી.

બોલાવીએ ? આ તેત્રીસ કોટિ શિર તારા ચરણકમળ ઉપર ધરીશું–આ તેત્રીસ કોટિ કંઠે તારૂં નામ લઇને હુંકાર કરીશું. આ તેત્રીસ કોટિ દેહની તારે માટે આહુતિ આપીશું. જો ન કરી શકીશું તો આ ૬૬ કોટિ ચક્ષુમાંથી તારે માટે આંસુ વહેવડાવીશું. આવો મા, ઘરમાં આવો–જેનાં ૩૩ કોટિ સંતાન–તેને ચિન્તા શાની ?"

જોત જોતામાં આ પ્રતિમા તે અનન્ત કાલસમુદ્રમાં ડૂબી ગઇ–ફરીથી જોઇ શકયો નહિ. તે તરંગપૂર્ણ જળરાશિ અંધકારથી વ્યાપ્ત થઇ ગયો, જળકલ્લોલમાં સમસ્ત જગત્ ડૂબી ગયું, એટલે હું હાથ જોડીને, સજળ નેત્રે, પોકારવા લાગ્યો; "ઉઠ મા ! સુવર્ણમયી ભારતભૂમિ ! ઉઠ ! હવે અમે સુસંતાન થઇશું, સત્પથે ચાલીશું, તારૂં નામ રાખીશું. ઉઠ મા, દેવતાઓની કૃપાપાત્ર દેવિ ! હવે અમે અમારી જાતને ભૂલી જઇશું, બંધુપ્રેમી બનીશું, પરહિત સાધીશું,–અધર્મ, આલસ્ય અને વિષયસેવન ત્યાગ કરીશું. ઉઠ મા ! એકલો રડી રહ્યો છું, રડતાં રડતાં આંખો ફૂટી ગઇ છે. મા ! ઉઠ, ઉઠ માતા ભારતજનનિ !

માતા ઉઠી નહિ. ઉઠે નહિ શા માટે આવો સર્વ બંધુઓ ! આપણે આ અંધકારમય કાલ–પ્રવાહમાં ભુસકો મારીએ. ચાલો, આપણે ૬૬ કોટિ ભુજાઓવડે એ પ્રતિમા ઉઠાવીને, તેત્રીસ કોટિ મસ્તક ઉપર ચઢાવીને ઘેર લઈ ચાલીએ. આવો, અંધકાર છે તો શું થયું ? શો ભય છે ? આ નક્ષત્રો જે વચમાં વચમાં ઉગે છે અને ઝબકારા મારીને અદૃશ્ય થાય છે, તે આપણને માર્ગ બતાવશે. ચાલો, ચાલો, અસંખ્ય હસ્તપ્રહારથી એ કાળસમુદ્રના જળને ઉછાળતા ઉછાળતા, વલોવતા વલોવતા, ડહોળી નાખીને તરી જઇએ અને માતાની સુવર્ણપ્રતિમા મસ્તક ઉપર રાખી લઇ આવીએ. ભય શો ? ન બનશે તો ડૂબી મરીશું, માતા વિના આ જીવનનું કામ પણ શું છે ? આવો, પ્રતિમા ઉઠાવી લાવીએ. પૂજાની મોટી ધામધૂમ મચશે. દ્વેષરૂપી બકરાને સત્કીર્તિરૂપી ખડ્ગથી છેદીને માતાને બલિ ચઢાવીશું. નોબત વગાડનારા અનેક પૂર્વજો નોબતના ગંભીર નાદથી ભારતનાં યશોગાન ગજવી આકાશ કંપાવી મૂકશે. અનેક ઢોલ, કાંસાં, પખાજ વગેરે ભારતના જયનાદ ફેલાવશે અને અનેક શરણાઇઓ પોતાના સૂરવડે માતાનો મહિમા વિસ્તારશે. પૂજાની મોટી ધૂમ મચશે. અનેક બ્રાહ્મણો, પંડિતો લાડુના લોભથી ભારતપૂજામાં સામેલ થઇને પતરાળી મંડાવશે–અનેક દેશી વિદેશી સજ્જનો–ઉચ્ચ નીચ સઘળા–આવીને માતાના ચરણમાં મસ્તક નમાવશે. કેટલાએ દીન દુઃખીઓ પ્રસાદ ખાઇને પેટ ભરશે. અનેક નર્તકીઓ નૃત્ય કરશે, ગાયકો મંગળ ગાશે, અને કરોડો ભક્ત પોકારશે–મા ! મા ! મા !

જય જય જય જય જગદાત્રી, જય જય જય હિંદ જગદ્ધાત્રી;
જય જય જય સુખદા અન્નદા, જય જય જય વરદા શર્મદા.

જય જય જય શુભા શુભંકરી, * જય જય જય શાન્તિ ક્ષેમંકરી; ×
દ્વેષક-દલિની ÷ સંતાન-પાલિની, જય જય દુર્ગા, દુર્ગતિ-નાશિની.
જય જય લક્ષ્મી વારીન્દ્ર-બાલિકા, જય જય કમલાકાન્ત-પાલિકા;
જય જય ભક્તિ શક્તિ-દાયિકા, પાપ તાપ ભય શોક-નાશિકા.
મૃદુલ-ગંભીર-ધીર-ભાષિકા, જય મા કાલિ કરાલિ અંબિકા;
જય હિમાલય-નગ બાલિકા, અતુલિત-પૂર્ણ-ચંદ્ર-ભાલિકા,
શુભા શોભના સર્વ અર્થ સાધિકા, જય જય શાન્તિ શક્તિ કાલિકા,
જય જય મા કમલાકાન્ત-પાલિકા.

नमोऽस्तु ते देवि वरप्रदे शुभे ॥
नमोऽस्तु ते कामचरे सदा ध्रुवे ॥
ब्रह्माणीन्द्राणि रुद्राणि भूतभव्ये यशस्विनि ॥
त्राहि मां सर्वदुःखेभ्यो मानवानां भयंकरी
नमोऽस्तु ते जगन्नाथे जनार्दनि नमोऽस्तु ते ॥
प्रियदान्ते जगन्मातः शैलपुत्रि वसुंधरे ॥
त्रायस्व मां विशालाक्षि भक्तानामार्तिनाशिनि ।
नमामि शिरसा देवीं बन्धनोऽस्तु विमोचितः * ॥

एक गीत

"સાંભળ પ્રસન્ન, તને એક ગીત સંભળાવું."

પ્રસન્ન ગોવાલણ બોલી; "હમણાં મને ગીત સાંભળવાને નવરાશ નથી-દૂધ દોહવાનો વખત થયો છે."

કમલાકાન્તઃ—આવો આવો આવો આવો રે, પ્રીતમ પ્યારા.

પ્રસન્નઃ— છટ્ છટ્ ! હું શું તમારો પ્રીતમ ?

કમલાકાન્તઃ—છટ્ છટ્ તું શા માટે પ્રીતમ થવા જાય છે ? આગ ગીતમાં છે—

"આવો આવો આવો આવો રે, પ્રીતમ પ્યારા.
પાથરૂં પાલવ અરધો વ્હાલા આસને પધારો,
નયનભરી નિરખું તો રે—પ્રીતમ પ્યારા.

સૂર કાઢીને મેં ભજન છેડતાં પ્રસન્ન દહોણી તગારામાં મૂકીને બેઠી. મેં આદિથી અંત સુધી ગાયું.

"આવો આવો આવો આવો રે, પ્રીતમ પ્યારા.
પાથરૂં પાલવ અરધો, વ્હાલા આસને પધારો;

* શુભ કરનાર. ×. ક્ષેમ કરનાર ÷. દ્વેષીનો નાશ કરનાર. *આચાર્ય સ્તોત્ર.

નયનભરી નિરખું હો રે,—પ્રીતમ પ્યારા.
પ્રાણ મન ખોયું મારૂં, મેળવ્યું વિધિએ પ્યારૂં;
ફળ મનેચ્છાઓ ચારુ રે,—પ્રીતમ પ્યારા.
મળે ન માણેક મોતી–હેરૂં હાર હૈયે રહેતી;
ફૂલ નહિ કેશ ગુંથું શાથી રે,—પ્રીતમ પ્યારા.
સુખી હોત ન નારી વેશે, પ્રિય સંગ દેશો દેશે;
રહેત ફરતી હરનિશે રે,—પ્રીતમ પ્યારા.
થાતાં આપનું ચિંતન, દગ દોડે વૃંદાવન;
વિસરૂં વેણી–બંધન રે,—પ્રીતમ પ્યારા.
જઇને રસોડા વિષે, ગુણ ગાતાં ધૂમ મિષે;
છાનું રોતી હું અતિશે રે,—પ્રીતમ પ્યારા.

પરંતુ ગુજરાતી ભાષામાં આવોજ એક બીજો મોહમંત્ર સાંભળવાને મનમાં ઘણી અભિલાષા રહેલી છે. જ્યારે આ ગાન પ્રથમ કર્ણતૃપ્તિ પામે એવી રીતે સાંભળ્યું ત્યારે મનમાં આવ્યું કે આ નીલ–આકાશતલે એક સાધારણ પંખી બનીને આ ગીત ગાઉં. મનમાં થયું કે તે અદ્ભુત કલ્પનાકુશળ કવિની પ્રકૃતિ–બંસીમાં એજ સ્વર ફૂકું–વાદળાંઓની ઉપર જે શબ્દશૂન્ય અદશ્ય વાયુચક્ર છે, જે સ્થળેથી પૃથ્વી દેખી શકાતી નથી તે સ્થળે બેસીને પેલી મોરલીમાં એકાંતે એજ ગીત ગાઉં–એ ગીત કદી ભૂલી શકયો નથી, ભૂલી શકીશ પણ નહિ.

"આવો આવો આવો આવો રે, પ્રીતમ પ્યારા"+

લોકોના મનમાં શું હશે તે હું કહી શકતો નથી, પરંતુ કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી ઇન્દ્રિયતૃપ્તિમાં કંઇ પણ સુખ હોય એ સમજી શકતા નથી. જે પશુને ઇન્દ્રિયતૃપ્તિને માટે પરસંદર્શનની આકાંક્ષા હોય તેણે કમલાકાન્ત શર્માની દફતર–મુક્તાવલિ કદી પણ વાંચવા બેસવું નહિ. હું વિલાસપ્રિય માણસના મુખમાંથી નીકળતા—

"આવો આવો આવો આવો રે, પ્રીતમ પ્યારા."

એ ચરણને સમજી શકતો નથી; પરંતુ એટલું સમજી શકાય છે કે, મનુષ્યે મનુષ્યને માટે જન્મ લીધો છે–એક હૃદય અન્યના હૃદયને માટેજ ઘડાયું છે–તે હૃદયે હૃદયનું આલિંગન, હૃદયે હૃદયનું મિલન એજ મનુષ્યજીવનનું સુખ છે. અન્ય હૃદયની કામના એજ આ જન્મસાં મનુષ્યહૃદયની તૃષ્ણા હોય છે. મનુષ્યહૃદય નિરંતર બીજા હૃદયને પોકારે છે કે "આવો આવો આવો રે, પ્રીતમ પ્યારા." નાની નાની સઘળી પ્રવૃત્તિઓનો હેતુ શરીરરક્ષાનો છે. અને મહાન પ્રવૃત્તિઓનો ઉદ્દેશ "આવો રે પ્રીતમ પ્યારા" એ છે; તમે નોકરી કરો છો પેટને માટે; યશની આકાંક્ષા રાખો છો, અન્યની પ્રીતિ સંપાદન કરવાને; જનસમાજના હૃદયને તમારા હૃદય સાથે મેળવી લેવાને માટે. તમે જે પરોપકાર

+ વાચકે ગીતની સાથે મેળવી જોવું.

કરો છો. તે પારકાના હૃદયનું દુઃખ પોતાના હૃદયમાં અનુભવો છો તેજ કારણથી. તમે જે ક્રોધ કરો છો તેનુ કારણ તમારે મનગમતું કામ ન થયું હોય, હૃદય હૃદય સાથે ભળ્યુ ન હોય તેજ છે. સર્વત્ર એજ રવ સભળાય છે કે, "આવો રે પ્રીતમ પ્યારા."

સર્વ કર્મોનો મૂળ મંત્ર એજ છે કે, "આવો રે પ્રીતમ પ્યારા" જડ જગતનો નિયમ આકર્ષણ કરવાનો છે. મોટા ગ્રહ ઉપગ્રહને બોલાવે છે "આવો રે પ્રીતમ પ્યારા!" સૂર્ય મોટા ગ્રહને બોલાવે છે કે, "આવો રે પ્રીતમ પ્યારા!" એક જગત્ બીજા જગતને પોકારે છે કે, "આવો રે પ્રીતમ પ્યારા!" અને પરમાણુ પરમાણુને નિરંતર બોલાવે છે કે, "આવો રે પ્રીતમ પ્યારા!" આ પ્રમાણે તમામ જડપિંડ ગ્રહ, ઉપગ્રહ, ધૂમકેતુ સઘળાજ આ મોહમંત્રથી બંધાઈને ઘુમતા ફરે છે. પ્રકૃતિ પુરુષ ને કહે છે કે "આવો રે પ્રીતમ પ્યારા!" જગતનો અવિશ્રાન્ત ગંભીર ધ્વનિ "આવો રે પ્રીતમ પ્યારા" એજ છે કમલાકાન્તનો પ્રીતમ શું આવને?

"પાથરૂં પાલવ અરધો, વ્હાલા આસને પધારો."

આ ઘાસપાનથી છવાયલા કંટક આદિથી વિકટ સંસાર અરણ્યમાં, હે મનના માન્યા! તમને બીજું કયું આસન આપું? મારા આ હૃદયપટના અર્ધા ભાગ ઉપર વિરાજો આ કાંટાકાંકરામાં તમને આસન આપવા માટે હું મારી કાયાને અનાચ્છાદિત કરૂં છું. મારા પાલવ ઉપર બેસો! હે મિલિત! જેનાવડે મારી લજ્જાની તથા માનની રક્ષા થાય છે, અને જે મારા શરીરની શોભા છે તે અર્ધા ભાગને તમે પણ ગ્રહણ કરો. અર્ધા પાલવ ઉપર બેસો હે પારકાના હૃદય! હે સુન્દર! હે મનોરંજન! હે સુખદ! પાસે આવો હું તમારી સાથે સલગ્ન થઈશ. દૂર ન બેસો–આ મારા શરીર સલગ્ન અર્ધા અચળ–પાલવ ઉપર બેસો. હે કમલાકાન્ત! હે દુર્વિનીત! (અમભ્ય) હે બાળબ્રહ્મચારી! તું આ ઉપરથી શાન્તિપુરની બેરવાળી સાડીના પાલવનો અર્ધો ભાગ સમજીશ નહિ. તું જે અર્ધા પાલવ ઉપર બેસીશ તેનો વણનાર હજીસુધી જન્મ્યોજ નથી મનનુ નગ્નપણું જ્ઞાનવસ્ત્રથી ઢંકયું છે અર્ધા વસ્ત્રથી તારૂં હૃદય આચ્છાદિત કર અને બાકીના અર્ધા ઉપર મનના માન્યાને બેસાડ તું મૂર્ખ છે, તોપણ જે કોઈ તારા કરતાં પણ મૂર્ખશિરોમણિ હોય તેને કહે–

"આવો આવો આવો આવો રે, પ્રીતમ પ્યારા."
પાથરૂં પાલવ અરધો,
વ્હાલા આસને પધારો."

× × × × +

"નયન ભરી નિરખું હો રે!"

કોઈએ કદી પણ જોયુ છે? તે પુષ્કળ ધન મેળવ્યું છે, પણ કોઈ દિવસે નયન ભરીને આત્મધન જોઈ શકયો છે? તે યશ મેળવવાને માટે જીવતોડ મહેનત કરી છે, પરન્તુ કયે દિવસે તારાં નેત્ર આત્મ–યશ નિરખીને તૃપ્ત થયાં છે? રૂપની તૃષ્ણામાં

તેં આખું જીવન વિતાડી દીધું છે—જ્યાં પુષ્પો ખીલે છે, ફૂલો ઝુલે છે, પક્ષીઓ ઉડે છે, વાદળાં ઘેરાય છે, ગિરિશૃંગ ઉપસે છે, નદીઓ વહે છે અને ઝરણાંઓ ઝરે છે; તે સ્થળે તું રૂપની શોધમાં ભટક્યો છે? જે સ્થળે બાળક પોતાનું 'પ્રસન્નતાભર્યું' વદનકમળ હલાવીને હસે છે, જે સ્થળે યુવતી લજાતી શરમાતી વાંકીચૂકી શકિત બને જાય છે, જ્યાં ભરજુવાનીથી પૂર્ણરૂપે ખીલેલી પ્રૌઢા મધ્યાન્હ પદ્મિનીની પેઠે જરા પણ સંકોચ સિવાય રૂપનો બહાર પ્રકટાવે છે, ત્યાં તું રૂપની શોધમાં ભટક્યો છે; પણ કદીએ નયન ભરીને રૂપ જોયું છે? શું તું જોતો નથી કે કુસુમ જોતજોતામાં કરમાઈ જાય છે, ફળ જોતજોતામાં પાકી જાય છે, ખરી પડે છે, ઉતરી જાય છે અને સડી જાય છે; પંખીઓ ઉડી જાય છે, વાદળાં વિખરાઈ જાય છે, પર્વત ધુમ્મસથી ઢંકાઈ જાય છે, નદી સુકાઈ જાય છે, ચંદ્ર અસ્ત પામી જાય છે, નક્ષત્ર લુપ્ત થઈ જાય છે, અને બાળકોનું હાસ્ય રોગ હરી લે છે!

આ સંસારનું કમભાગ્ય છે, કોઈ કોઈને નયન ભરીને જોઈ શકતું નથી, અથવા એ સંસારનું સૌભાગ્ય છે કે કોઈ કંઈ પણ નયન ભરીને જોઈ શકતું નથી. ગતિ એજ સંસારનું સુખ છે, ચંચલતા એજ સંસારનું સૌંદર્ય છે. નયન તૃપ્તિ પામતાં નથી. તૃપ્ત નયન અમને મળી શકતાંજ નથી. મળત તો સંસાર દુઃખમય બની જાત, પરિતૃપ્તિરૂપી રાક્ષસી અમારાં સઘળાં સુખોનો ગ્રાસ કરત. જે કારીગરે આ પરિવર્તનશીલ સંસાર અને આ અતૃપ્ત નયન સરજાવ્યાં છે, તેની કારીગરીની કારીગરી "નયનભરી નિરખું હો રે" એ વાસના છે. જગત્ પરિવર્તનશીલ છે. નયન પણ અતૃપ્ત છે, અને તે છતાં વાસના એવી કે,—

"નયન ભરી નિરખું હો રે!"

હે રૂપ! હે બાહ્ય સૌન્દર્ય! હે અન્તઃપ્રકૃતિની સાથે સંબંધ ધરાવનાર! પાસે આવ, નયન ભરીને તને જોઉં. દૂર બેસવાથી દેખી શકાશે નહિ; કારણ કે જોવાનું કેવળ આંખોથીજ બનતું નથી. સંસ્પર્શ અથવા પાસે આવ્યા સિવાય મનની વિદ્યુત્ વહેતી નથી. અમે તમામ શરીરના સંબંધમાં જોતા આવ્યા છીએ. એક મનમાંથી બીજા મનમાં વિદ્યુત્ દોડે છે ત્યારે નયન ભરાય છે. હાય! કેવી રીતે નયન તૃપ્ત થાય? નયનમાં તો પલક છે!

"પ્રાણ ધન ખોયું મારૂં, મેળવ્યું વિધિએ પ્યારૂં, ફરી મૂર્ચ્છા અનેક દિવસે રે"

મને કદી કદી વિચાર આવ્યા કરે છે કે વિધાતાએ કેવળ દુઃખનું માપ કાઢવાને માટેજ દયા કરીને દિવસ સરજાવ્યો છે; નહિ તો કાળ અપરિમિત હોવાથી મનુષ્યનું દુઃખ પણ અપરિમિત થાત. હમણાં આપણે કહી શકીએ છીએ કે હું બે દિવસ, બે માસ કે બે વરસથી દુઃખ ભોગવું છું; પરન્તુ જો રાતદિવસનો ફેરફાર ન થતો હોત તો કાળનો માર્ગ ચિન્હરહિત થાત અને તેથી લોકો એમ જાણત કે હું અનન્ત કાળથી દુઃખ ભોગવતો આવ્યો છું; આશાને તેની પાસે ઉભા રહેવાનું સ્થાન

મળી શકત નહિ. કોઇ એવો વિચાર કરી શકત નહિ કે આટલા દિવસ પછી મારાં દુઃખોનો અંત આવશે. ઝાડપાન વિનાના વિશાળ વેરાન પ્રદેશમાંના માર્ગની પેઠે જીવન-પથ કાપવો દુષ્કર થઇ પડત. જીવનયાત્રા ઘોર દુઃખનું કારણુ બની જાત. એટલા માટે આ વિશાળ જગતના કેન્દ્રસ્વરૂપ સૂર્યનો માર્ગ આપણા દુઃખનો પરિમાણ-દંડ છે. દિવસગણના કરવામાં સુખ છે. સુખ હોવાથીજ દુઃખી માણસો દિવસ ગણતા રહે છે. દિવસગણના એજ દુઃખનો વિનોદ છે; પરન્તુ એવા દુઃખીઆરાઓ પણ છે કે જેઓ દિવસ ગણતા નથી, દિવસ ગણવાથી તેમના જીવને આનંદ મળતો નથી. પૃથ્વી ઉપર ભૂલથી જન્મ લેનાર હું કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી શામાટે દિવસ ગણું? મને સુખ નથી, આશા નથી, ઉદ્દેશ નથી કે કામના પણ નથી. આ સંસાર-સાગરમાં હું એક તરતા તરણા જેવો છું, સંસારરૂપી ઝંઝાવાતમાં ઉડતી ધૂળની રજ છું, સંસાર-અરણ્યમાં એક નિષ્ફળ વૃક્ષ છું, સંસારાકાશમાં જળશૂન્ય મેઘ છું; તો પછી હું શામાટે ગણુ?

ગણીશ. મને એક દુઃખ, એક સંતાપ, એક વિશ્વાસ છે. હું ઇ૦ સ૦ ૧૨૦૩ થી દિવસ ગણું છું. જે દિવસથી બંગાળામાંથી હિન્દુ નામ લુપ્ત થયું છે, તેજ દિવસથી હું દિવસ ગણું છું. હાય! કેટલાક દિવસ ગણીશ? દિવસ ગણતાં ગણતાં માસ થાય છે, માસ ગણતાં ગણતાં વર્ષ થાય છે, વર્ષ ગણતાં ગણતાં સૈકા થાય છે, સૈકા પણ સાત વખત ગણી નાખ્યા.

અનેક દિવસે મનની ઇચ્છા ક્યાં ફળી? વિધાતાએ પ્રાણધન ક્યાં મેળવી આપ્યું? જે ચાહું છું તે ક્યાં મળ્યું છે? મનુષ્યત્વ ક્યાં પ્રાપ્ત થયું છે? રાષ્ટ્રીય ભાવના ક્યાં પ્રાપ્ત થઇ છે? ઐક્ય ક્યાં છે? વિદ્યા ક્યાં છે? ગૌરવ ક્યાં છે? શ્રીહર્ષ ક્યાં છે? ભટ્ટ નારાયણુ ક્યાં છે? હલાયુદ્ધ ક્યાં છે? લક્ષ્મણુસેન ક્યાં છે? શું એ હવે નહિ મળશે? હાય! સૌને ઇપ્સિત મળે છે, કમલાકાન્તને નહિ મળશે?

"મળે ન માણેક મોતી– પહેરૂં હાર હૈયે સોતી;"

વિધાતાએ જગતને જડ પદાર્થમય શામાટે બનાવ્યું છે? રૂપ જડ પદાર્થ શા માટે? સઘળા અશરીરી શા માટે ન થયા? તેમ થાત તો હૃદય હૃદય સાથે કેવી રીતે મળી શકત? જો રૂપને માટે શરીરની જરૂર હતી તો વિધાતાએ તમારૂં અને મારૂં શરીર એકજ શામાટે ન બનાવ્યું? તેમ થાત તો પછી વિયોગ થઈ શકતજ નહિ. હવે શું આપણાં શરીર એક ન બની શકે? મારાં શરીરમાં એટલું સ્થાન છે–તેમાં કોઇ પણ સ્થળે શું હું તમને નહિ રાખી શકું? તમને ગળે વળગાડીને હૃદયપર ઝુલાવી શકું નહિ! હાય! તમે માણેક નથી, મોતી પણ નથી, કે હાર કરીને ગળે પહેરૂં?

અરે ભારતભૂમિ! તુંજ માણેક મોતી શામાટે ન બની? તારો હાર બનાવીને હું તને કંઠે શામાટે ન ધરી શકયો? જો તને કંઠમાં ધારણ કરત, તો મુસલમાનો જ્યાંસુધી મારી છાતીમાં લાત ન મારત ત્યાંસુધી તેની પદરજ તારો સ્પર્શ કરી

શકત નહિ. તને સુવર્ણના આસનમાં બેસાડીને (મઢાવીને) હૃદયપર ઝુલાવી દેશે દેશમાં બતાવત. યૂરોપ, અમેરિકા, મિસર અને ચીન જોઇ શકત કે તું મારૂં કેવું ઉજ્જવળ રત્ન છે?

" સૂજી હોત ન નારી વેશે, પ્રિય સગ દેશો દેશે,
રહેત ફરતી હરનિશે રે; પ્રીતમ પ્યારા."

પ્રથમ આવાહન,—" આવો આવો આવો આવોરે, પ્રીતમ પ્યારા."
પછી સ્વાગત,—" પાથરૂં પાલવ અરધો, વહાલા આસને પધારો."
પછી ભોગ,—" નયન ભરી નિરખું હો રે. પ્રીતમ પ્યારા."
હવે સુખભોગ કાળે દુઃખની સ્મૃતિ થઇ આવે છે,—

"પ્રાણ ધન ખોયું મારૂં, મેળવ્યું વિધિએ પ્યારૂં,
ફળી ઇચ્છા અનેક દિવસે રે. પ્રીતમ પ્યારા."

સુખ બે પ્રકારનાં છે, સંપૂર્ણ અને અપૂર્ણ. અપૂર્ણ સુખ જેવાં કે,—

"મળે ન માણેક મોતી, પહેરૂં હાર હૈયે રહોતી."

એ પછી સંપૂર્ણ સુખ જેમ કે,—

" સૃજી હોત ન નારી વેશે, પ્રિય સંગ દેશો દેશ,
રહેત ફરતી હરનિશે રે. પ્રીતમ પ્યારા."

સંપૂર્ણ સુખનું, અસહ્ય સુખનું લક્ષણ શારીરિક ચાંચલ્ય અને માનસિક અસ્થિરતા છે. એ સુખ ક્યાં રાખું? લઇને શું કરૂં? હું ક્યાં જાઉં? એ સુખનો ભાર ઉપાડીને ક્યાં ફેંકું? ઉપાડીને સુખનો બોજો લઇને હું દેશે દેશ ફરીશ; એ સુખને એક સ્થળે પકડી રખાતું નથી;જ્યાં જ્યાં પૃથ્વીઉપર સ્થાન છે ત્યાં ત્યાં એ સુખ લઇને જઇશ.

આ જગત–સંસારને એ સુખથી ભરી દઇશ. સંસારને એ સુખના સાગરમાં તરાવીશ; એક મેરુથી બીજા મેરુ સુધી સુખના તરંગ નચાવીશ; હું પોતે ડુબકી મારતો મારતો, તરતો તરતો, તેમાં દોડીશ; પરન્તુ એ સુખમાં કમલાકાન્તનો અધિકાર નથી.–એ સુખમાં બંગાળીનો અધિકાર નથી. સુખની વાતમાત્રમાં પણ બંગાળીનો અધિકાર નથી. ગોપીઓનું દુઃખ એ હતું કે વિધાતાએ તેમને સ્ત્રી શામાટે ઘડી? અમારૂં દુઃખ એ છે કે વિધાતાએ અમને સ્ત્રી શામાટે ન ઘડી?–જો તેમ થાત તો આ સુખ કોઇને બતાવવું પડત નહિ.

સુખની વાતમાં બંગાળીઓનો અધિકાર નથી; પરન્તુ દુઃખમાં છે. આર્તનાદ કેટલો ગંભીર, કેટલો હૃદયવિદારક કાં ન હોય, તે બંગાળીઓની મર્મોક્તિ છે–અને દુઃખનો પોકાર ક્યાં નથી હોતો? તરતનાં જન્મેલાં પક્ષીના બચ્ચાંથી માંડીને મહાદેવના નગારાના ધ્વનિ સુધીના સઘળા અવાજો આર્તનાદજ છે. સંપૂર્ણ સુખમાં સુખી રહેનાર પણ સુખના વખતમાં પહેલાંના દુઃખનું સ્મરણ કરીને દુઃખના પોકાર કરે

છે નહિ તો પછી સુખની સંપૂર્ણતા ક્યાથી ? દુઃખની સ્મૃતિ વિના સુખમાં સંપૂર્ણતા ક્યાથી ? સુખ પણ દુઃખમય છે

"થાતાં આપનું ચિંતન, દગ દોડે વૃંદાવન, વિસરૂં વેણી–મધન રે—પ્રીતમ પ્યારા

આ ઉક્તિ સુખ–દુઃખની સીમા–રેખા છે જેઓ ગત સુખોની સ્મૃતિ તાજી થતા તે સુખોનું દર્શન હમણા પણ પામી શકે છે, તેઓ આજે પણ સુખી છે–તેમનું સુખ જડમૂળથી નષ્ટ થયું નથી તેનો પ્રીતમ, તેનો પ્રિય, તેનો મનમાન્યો ચાલ્યો ગયો છે પરન્તુ તેનું વૃંદાવન છે–ચાહે તો તે, તે સુખભૂમિ તરફ નજર નાખી શકે છે જેનું સુખ ગયું છે–સુખની ઝાંખી પણ અદૃષ્ટ થઇ છે–પ્રીતમ ગયો છે, વૃન્દાવન પણ ગયું છે, ઝાંખીને જોવાનું કોઇ પણ સ્થાન રહ્યું નથી–તે દુઃખી છે, અપાર દુઃખમાં ડૂબેલ છે વિધવા યુવતીને અતિ કાળજીપૂર્વક સાચવી રખાયેલી મૃત પતિની પાદુકા ખોવાઇ જતા જે દુઃખ થાય છે તેવાજ દુઃખે તે પણ દુઃખિત થાય છે

મારા આ બંગદેશના સુખની સ્મૃતિ છે, પરન્તુ દર્શન ક્યા છે ? દેવપાલદેવ, લક્ષ્મણસેન, જયદેવ, શ્રીહર્ષ, પ્રયાગ સુધી વિસ્તાર પામેલું રાજ્ય, ભારતના અધીશ્વરના નામ, અને ગૌડ રીતિ એ સઘળાની સ્મૃતિ છે, પરન્તુ દર્શન ક્યા છે ? સુખની યાદ આવે છે, પણ જોવું કયી દિશા તરફ ? તે ગૌડ ક્યાં છે ? હમણાં તેના યવન પદદલિત ભગ્નાવશેષ માત્ર રહેલા છે આર્ય રાજધાનીનું ચિન્હ ક્યાં છે ? આર્ય જાતિનો ઇતિહાસ ક્યાં છે ' જીવનચરિત્ર ક્યા છે ? કીર્તિ ક્યા છે ? કીર્તિસ્તંભ ક્યા છે ? સમરક્ષેત્ર ક્યા છે ? સુખ ગયા સુખનાં ચિન્હ પણ ગયા પ્રાણવલ્લભ ગયા, વૃન્દાવન પણ ગયું–હવે હું કયી તરફ જોઉં ?

જોવા લાયક હવે એક સ્થાન રહ્યું છે–સ્મશાનભૂમિ–નવદ્વીપ* એજ ઠેકાણે સત્તર યવનોએ બંગાળાનો પરાજય કર્યો બંગમાતાનો પરાજય કર્યો બંગમાતાને એમ થયું કે હવે હું એ સ્મશાનભૂમિ તરફજ જાઉં હજી પણ જોઉં છું તો એ નાનકડા ગામની આસપાસ મધુર કનકલ નિનાદ કરતી ભાગીરથી વહી રહી છે ત્યારે હું ગંગાને સંબોધન કરીને પૂછું છું કે તું તો છે પણ અમારી રાજલક્ષ્મી ક્યાં ગઇ ? તું જેના પગ ધોતી તે અમારી માતા ક્યા છે ? તું જેની આસપાસ નૃત્ય કરતી હતી તે આનંદમૂર્તિ માતા ક્યાં છે ? તું જેને માટે સિંહલ, બાલિના ટાપુ અરબસ્તાન અને સુમાત્રાથી તારી છાતીપર ધારણ કરીને દોલતના ઢગલે ઢગલા વહી લાવતી તે ધનેશ્વરી આજે ક્યા છે ? તું જેના રૂપની માત્ર છાયા ધારણ કરીને સ્વ

---

* પંદરમા શતકમા અને ત્યાર પહેલાં નવદ્વીપ (નદિયા) ઘણુંજ સમૃદ્ધિશાળી નગર હતું આખા ભરતખંડને માટે તે વિદ્યાનું મુખ્ય કેન્દ્ર હતું નવદ્વીપના વિશ્વ વિદ્યાલયની પદવિવાળા પંડિતો સર્વત્ર માન પામતા હતા શ્રીચૈતન્ય અથવા ગૌરાંગ પ્રભુનું એ જન્મસ્થાન છે

રૂપવતી દેખાતી હતી તે-અનંત સૌદર્યશાલિની કયાં છે ? તું જેની કૃપાની પ્રસાદી લઈને તારા સ્વચ્છ વક્ષસ્થલ ઉપર પુષ્પમાલા ધારણ કરતી, તે પુષ્પાભરણા માતા કયાં ગઈ ? એ રૂપ, એ ઐશ્વર્ય તું કયાં ખેંચી લઈ ગઈ ? વિશ્વાસઘાતિનિ ! તું શું તારા મધુર કલકલ ધ્વનિથી મારા મનને મોહિત કરીને મને પટાવી ફ્હાડવા માગે છે ? ઠીક, હવે હું સમજ્યો. તારા અગાધ ઉંડાણમાં યવન લોકોના ભયથી ડરીને એ અમારી રાજલક્ષ્મી ડુબકી મારીને અંદર પેસી ગઈ; કુપુત્ર સંતાનોનું મેં જોઈશ નહિ એવો સંકલ્પ કરીને તારા જલરાશિમાં સમાઈ ગઈ. હું તે દિવસને યાદ કરી કરીને અશ્રુપાત કરું છું. હું માનસનેત્રે જોઈ શકું છું કે ઝગઝગતા ભાલા ઉંચા કરીને, ઘોડાના પગની પડઘીઓના અવાજથી રાત્રિની શાંતિનો ભંગ કરીને યવન સેના નવદ્વીપ તરફ ચાલી આવે છે. પોતાનો સમય ભરાઇ ચૂકયો જાણીને બંગદેશની લક્ષ્મી નવદ્વીપમાંથી અંતર્ધાન થઇ ગઈ. એકાએક આકાશમાં અંધકાર વ્યાપી ગયો. રાજપ્રાસાદનું સુવર્ણશિખર તૂટી પડયું. વટેમાર્ગુઓ ભયભીત થઈને રસ્તામાંથી નાસી ગયા. નાગરિકોના અલંકાર નીકળી પડયા. કુંજ પક્ષીઓ ચૂપ થઈ ગયાં. ગૃહમયૂરનો અડધો ઉચ્ચારેલો કેકારવ તેના કંઠમાંજ રૂંધાઇ ગયો. બાકીનો અડધો નીકળ્યોજ નહિ. ખરે બપોરે મધ્યરાત્રિ થઈ ગઈ. ચૌટાની દીપમાળા બુઝાઇ ગઈ. મંદિરોના શંખનાદ બંધ થયા. પંડિતોના મુખમાંથી અશુદ્ધ મંત્રો નીકળવા લાગ્યા. શાલિગ્રામ સિંહાસન ઉપરથી ગબડી પડયા. યુવાનોનું બળ એકદમ ક્ષીણ થઈ ગયું. યુવતીઓને એકાએક વૈધવ્યની શંકા પડવા લાગી. બાળકો કોઇ પણ જાતના વ્યાધિ વગર માતાના ખોળામાં સૂઈને મરી જવા લાગ્યાં. અંધકાર વધારે ને વધારે પ્રગાઢ થઈને દિશાઓમાં ફેલાવા લાગ્યો. આકાશ, પ્રાસાદ, રાજમહેલ, રાજમાર્ગ, દેવમંદિર, બજાર સર્વ ધન અંધકારથી ઢંકાઇ ગયાં. કેવળ અંધકાર સર્વત્ર વ્યાપી ગયો. સઘળા પદાર્થો એ અંધકારને લીધે અદશ્ય થઈ ગયા. હું મારી આંખે અત્યારે બધું જોઇ શકું છું. આકાશમાં ગંભીર વાદળ ઘેરાયું છે, અને નદીના ઘાટ ઉપરથી રાજલક્ષ્મી નદીમાં પ્રવેશ કરે છે. હોલવાઈ જતા દીવાની માફક અંધકારની અંદર ધીમે ધીમે એ તેજોરાશિ વિલીન થઈ જાય છે. જો ગંગાના અગાધ ઉંડાણમાં ડૂબી ન ગઈ હોય તો આપણા દેશની લક્ષ્મી બીજે કયાં જાય ?

बिलाडी

હું શયનગૃહમાં પલંગ ઉપર હાથમાં હુક્કો લઇને ઝોકાં ખાતો હતો. એક નાનો સરખો દીવો ઝાંખો પ્રકાશ ફેલાવી રહ્યો હતો. દિવાલ ઉપર ચંચળ છાયા પ્રેતવત્ નાચી રહી હતી. રસોઇ તૈયાર થઈ ન હતી, તેથી હાથમાં હુક્કો લઇને આંખો બંધ કરીને હું વિચાર કરવા લાગ્યો, કે જો હું નેપોલિયન હોત તો વૉટર્લુ જિતી શકત કે નહિ ? એટલામાં એક ઝીણો સૂર સાંભળ્યો, " મિયાંઉં. "

આંખ ઉઘાડીને જોયું, એકાએક કંઈ સમજમાં આવ્યું નહિ. પ્રથમ લાગ્યું કે, વેલિંગ્ટન એકાએક બિલાડીનું રૂપ ધારણ કરીને મારી પાસે અફીણ માગવાને આવ્યો છે. પહેલાં તો પત્થરના જેવા સખત થઇને કહેવા ધાર્યું કે, ડ્યુક સાહેબ ! તમને અત્યાર પહેલાં યોગ્ય પુરસ્કાર અપાઇ ચૂક્યો છે. હવે વધારે બદલો આપી શકાશે નહિ. વળી અતિલોભ સારો નથી. ડ્યુક બોલ્યા, " મિયાંઉં ! "

એટલે મેં આંખો ફાડીને સારી પેઠે જોયું, તો વેલિંગ્ટન ન હતો. એક નાની બિલાડી હતી. પ્રસન્ન મારે માટે જે દૂધ મૂકી ગઇ હતી, તેને નિઃશેષ કરીને તેણે ઉદરસાત્ કરી દીધું હતું. હું તે સમયે વૉટર્લુના મેદાનમાં વ્યૂહરચના કરવામાં રોકાયલો હતો એટલે કંઇ જોવામાં આવ્યું નહિ. હમણાં આ માર્જારસુંદરી દુગ્ધપાનથી પરિતૃપ્ત થઇને પોતાના મનનો આનંદ જગતમાં પ્રકટ કરવાના હેતુથી નિર્લજ્જ થઇને અતિ મધુર સ્વરે કહે છે, " મિયાંઉં ! " હું કહી શકતો નથી પણ સમજું છું ખરો કે એમાં કંઇક વ્યંગ છે.

મને લાગ્યું કે બિલાડી મનમાં ને મનમાં હસીને મારા તરફ જોઇને કહેતી હતી કે, " ખોદે ઉંદર અને ભોગવે ભોરિંગ " અથવા તો તે " મિયાંઉં " શબ્દથી મારું મન જોવા માગતી હતી. બિલાડીના મનનો ભાવ હવે હું સમજ્યો, તે કહેતી હતી કે, " તમારું દૂધ તો હું પીને બેઠી છું, હવે શું કહો છો ? "

બોલુ શું ? હું તો કંઇજ નિશ્ચય કરી શક્યો નહિ; દૂધ મારા બાપનું પણ ન હતું; દૂધ હતું મંગલા ગાયનું અને દોહેલું પ્રસન્ન ગોવાલણે, એટલા માટે તે દૂધ ઉપર મારો જેટલો અધિકાર હતો તેટલોજ બિલાડીનો પણ હતો, એટલે ક્રોધ કરી શકતો નથી; તોપણ લાંબા કાળથી એક પ્રથા ચાલી આવે છે કે, બિલાડી દૂધ પી જાય તો તેને મારવા દોડવું પડે છે. હું તો લાંબા કાળથી ચાલતી આવેલી પ્રથાની અવગણના કરીને જનમંડળમાં કુલાંગારરૂપે ઓળખાઉં એ પણ ઇચ્છવાજોગ ન હતું. કોણ જાણે, વખતે એ બિલાડી પોતાની જાતિનાં મંડળમાં કમલાકાન્તને કાપુરુષ (બાયલો) કહીને ઉપહાસ તો નહિ કરે ? એટલા માટે પુરુષકર્તવ્યજ કરવું ઉચિત છે. આવો નિશ્ચય કરીને દુઃખિત હૃદયે હાથમાંથી હુક્કો નીચે મૂકીને ઘણી શોધખોળને અંતે

એક ભાગેલી લાકડી મેળવી અને પછી ગર્વપૂર્વક બિલાડી ઉપર ધસી ગયો.

બિલાડી કમલાકાન્તને ઓળખતી હતી; લાકડી જોઈને તે કંઇ વિશેષ ભય પામી હોય એમ જણાયું નહિ. કેવળ મારા મુખ તરફ જોઇને એક નિઃશ્વાસ મૂકીને જરા બાજુએ સરી જઈને બેઠી, અને બોલી; "મિયાઉં!" આ વખતે પ્રશ્ન સમજમાં ઉતરતાં લાકડી મૂકી દઇને ફરીથી પથારીપર આવી હુક્કો હાથમાં લીધો, એટલે દિવ્ય કર્ણ પ્રાપ્ત થવાથી બિલાડીનું સઘળું કથન સમજી શકયો.

બિલાડી કહે છે "માર પીટ શામાટે કરો છો? જરા સ્વસ્થ થઇને હુક્કો હાથમાં લઇ વિચાર તો કરી જુઓ! આ જગત્માં દૂધ, દહીં, મલાઇ, ખીર, મત્સ્ય, માંસ વગેરે સઘળુંજ તમે ખાશો, શામાટે અમે કંઇ પણ નહિ મેળવી શકીએ? તમે મનુષ્ય છો, અમે બિડાલ છીએ, આપણી વચ્ચે ભેદ શો છે? તમને ભૂખતરસ લાગે છે; તો શું અમને નહિ લાગતી હોય? તમે ખાઓ છો તેમાં અમે હરકત કરતાં નથી; પરન્તુ અમે ખાવા મંડીએ કે તરતજ તમે ડંડા લઇને મારવા દોડો છો એ કયા શાસ્ત્રાનુસાર છે, તે હું બહુ બહુ તપાસ કરવા છતાં જાણી શકી નથી. તમારે અમારી પાસેથી કંઈક ઉપદેશ ગ્રહણ કરવો જોઇએ. ચતુર ચોપગાં પાસેથી શિક્ષણ મેળવ્યા સિવાય તમારા જ્ઞાનનો ઉદય થવાનો રસ્તો નથી. તમારાં વિદ્યાલયો જોવાથી માલૂમ પડે છે કે, તમે આટલે દિવસે પણ મારી આ વાત માનવા લાગ્યા છો.

જો, શય્યાશાયી મનુષ્ય! ધર્મ શું છે? પરોપકારજ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. આ દુગ્ધપાનથી મારા ઉપર મોટો ઉપકાર થયો છે. તમારે પીવાના દૂધથી આ પરોપકાર થયો છે, એટલા માટે તમે આ પરમ ધર્મના ફલભાગી થયા છો. મેં ચોરી કરી કે ગમે તે કર્યું, પણ તમારા ધર્મસંચયનું મૂળ કારણ હુંજ છું; એટલા માટે મારા ઉપર પ્રહાર નહિ કરતાં મારી પ્રશંસા કરો. હું તમારા ધર્મની સહાયક છું.

જુઓ, હું ચોર છું એ વાત સાચી, પરન્તુ શું હું ઇચ્છાપૂર્વક ચોર થઈ છું? ખાવાનું મળે તો કોણ ચોર થાય? જુઓ, જેઓ મોટા મોટા શાહુકાર કહેવાય છે, અને જેઓ ચોરના નામથી કંપી ઉઠે છે, તેઓ ચોરના કરતાં પણ વધારે અધર્મી છે. તેમને ચોરી કરવાની જરૂર નથી માટેજ તેઓ ચોરી કરતા નથી; પરન્તુ જરૂરિયાત કરતાં વધારે પૈસો હોવા છતાં પણ તેઓ ભૂખના માર્યા ચોર બનનાર તરફ આંખોને જોતાએ નથી; એટલાજ માટે ચોર લોકો ચોરી કરે છે. અધર્મનું કારણ ચોરો નથી, ચોર જે ચોરી કરે છે તે અધર્મનું મૂળ કૃપણ ધનવાનોજ છે. ચોર ગુન્હેગાર છે ખરો; પરન્તુ તેના કરતાં સોગણો વધારે દોષભાગી કૃપણ ધનવાન છે. ચોરોને સજા થાય છે; પરન્તુ ચોરીનું મૂળ જે કૃપણો તેમને શામાટે દંડ નહિ દેવાય?

જુઓ, હું દિવાલે દિવાલે મિયાઉં મિયાઉં કરતી ફરૂં છું, તોપણ મને કોઈ એઠો ટુકડો સરખો નાખતું નથી. વધ્યું ઘટયું જે કંઇ હોય તે લોકો ગટરમાં પધ-

રાવી દે છે, પાણીમાં નાખે છે; પરન્તુ અમને બોલાવીને આપતાં નથી. તમારાં પેટ ભરાયલાં છે, તમે અમારાં જેવાં ભૂખ્યાંની ગત શી રીતે જાણો ?' હાય ! ગરીબોને દુઃખે દુઃખી થવાથી શું તમારૂં ગૌરવ ઘટી જાય એમ છે ? હા ! મારા જેવા દરિદ્રના દુઃખે દુઃખી થવું એ શરમની વાત છે, એમાં સંદેહ નથી. જેઓ આંધળાને મૂઠીસરખી આપતા નથી; તેઓને પણ જ્યારે કોઇ મોટો રાજા મુશ્કેલીમાં આવી પડે છે ત્યારે રાતભર ઉંઘ આવતી નથી. આ પ્રમાણે મોટાનાં દુઃખે દુઃખી કહેવરાવવામાં મધળા રાજી હોય છે; પરન્તુ કોઈ સાધારણ માણસના દુઃખે દુઃખી છટ ! કોણ થાય?

જો કોઇ મહામહોપાધ્યાય કે વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ, કોઇ વેદાલંકાર કે ન્યાયરત્નાલંકાર આવીને તમારૂ દૂધ પી જાય તો શું તમે તેને લાકડી લઇને મારવા દોડો છો ? ઉનટા હાથ જોડીને કહેશો કે "કેમ બીજું થોડું લઇ આવું ?" તો પછી અમારી વખતે લાઠી શામાટે ? તમે કહેશો કે તેઓ મહા પંડિત અને પ્રતિષ્ઠિત છે. પંડિત અથવા પ્રતિષ્ઠિત હોવાથી શુ તેમને અમારા કરતા વધારે ભૂખ લાગે છે? તેમ તો નથી. ભર્યામાં ભરવાનો મનુષ્યજાતિને રોગ છે દરિદ્રોની ભૂખને કોઇ જાણતું નથી. જેઓને ખાવાનું કહેતાં ના પાડે છે તેમને માટે ભોજનનો બંદોબસ્ત કરો છો, અને જેઓ ભૂખના દુઃખથી વગર બોલાવ્યે પણ તમારૂં અન્ન આરોગી જાય છે તેમને ચોર કહીને સજા કરો છો—છટ ! છટ !

જુઓ અમારા હાલ જુઓ. દિવાલે દિવાલે, આંગણે આંગણે, અને ઘેરે ઘેર મિયાંઉ મિયાંઉ કરીને ચારે દિશાએ નજર નાખીએ છીએ—કોઇ અમને સૂકો રોટલોએ નાખતું નથી. હા, જો કોઈ બિલાડી તમારી પાળેલી હોય તો તે ઘરબિલાડી થઈને બુઢ્ઢાને ઘેર રહેનાર તેની જુવાન બાયડીના ભાઇનું અથવા તો મૂર્ખ ધનવાનની પાસે રહીને ગંજીફા ખેલનાર તેના દોસ્તદારનું સ્થાન લઇ શકે એટલી હૃષ્ટપુષ્ટ થઇ જાય. તે વખતે તેની પૂંછડી ફૂલી ઉઠે છે. શરીરે રૂંવાટી આવી જાય છે અને તેના રૂપની ભભક જોઇને અનેક બિલાડાઓ કવિ બની જાય છે.

'વળી અમારી દશા જુઓ; આહારના અભાવથી પેટ ચોંટી ગયું છે, હાડકાં નીકળી આવ્યાં છે, પૂછડી પડી ગઇ છે, જીભ નીકળી પડી છે—મહાની ભૂખથી પોકારૂં છું, " મિયાંઉ, મિયાઉ. " "'ખાવાનું મળ્યું નથી. " અમારી કાળી ચામડી જોઇને તિરસ્કાર કરશો નહિ. આ પૃથ્વીના પદાર્થો ઉપર અમારો પણ કંઈક અધિકાર છે. ખાવાને આપો નહિ તો ચોરી કરીશું. અમારી નૂર વિનાની કાળી ચામડી, સુકાઈ ગયલું મુખ, અને ક્ષીણ સ્વરે નીકળતો મિયાઉ મિયાઉ કરુણરવ સાંભળીને શું તમને દુઃખ થતું નથી ? ચોરને માટે દંડ છે, તો શું નિર્દયતાને માટે તે નથી ? દરિદ્રોના આહારસંશોધનને માટે દંડ છે તો પછી ધનવાનોની કૃપણતાને માટે દંડ શામાટે નથી ? હે કમલાકાન્ત તું દીર્ઘદ્રષ્ટિવાળો છે; કારણ કે અફીણી છે. શું તુ પણ જોઈ શકતો નથી કે શ્રીમંતોના દોષથીજ દરિદ્રો ચોર બને છે ? પાંચસો ગરીબોનાં લોહી

ચૂસીને એક માણસ તેમની ભોજનસામગ્રી શામાટે સંગ્રહી રાખે છે? અને જો સંગ્રહે તો તેણે ખાધા પછી વધી પડેલું દરિદ્રોને શામાટે વહેંચી ન દેવું? જો તે ન આપે તો ગરીબો જરૂર તેની પાસેથી ચોરી જશે, કારણ કે ભૂખે મરી જવાને માટે આ પૃથ્વી ઉપર કોઇ પણ આવેલું નથી."

હવે વધારે સહન નહિ થઇ શકવાથી હું બોલ્યો; "શાબ! શાબ! માર્જાર પંડિત! તારી વાત પૂરેપૂરી સોશીયાલીઝમવાળી, સમાજબંધનને છિન્ન ભિન્ન કરી નાખનારી લાગે છે. જો દરેક માણસ પોતપોતાની શક્તિપ્રમાણે ધનસંચય કરી શકે નહિ અથવા સંચય કરીને તેનો ચોરોના દુઃખે નિર્વિઘ્ને ઉપભોગ કરી શકે નહિ તો પછી કોઇ પણ માણસ ધનસંચયને માટે પ્રયત્ન કરશે નહિ; અને તેથી સમાજની આર્થિક ઉન્નતિ અટકી પડશે."

માર્જારે કહ્યું:—તેમાં અમારે શું સમાજની ધનવૃદ્ધિ–આર્થિક ઉન્નતિ એટલે પૈસાદારોની ધનની વૃદ્ધિ. ધનિકોના ધનની વૃદ્ધિ ન થઇ તેમાં દરિદ્રોને શી હાનિ?

મેં સમજાવીને કહ્યું કે, "સામાજિક ધનવૃદ્ધિવિના સમાજની ઉન્નતિ નથી."

બિલાડીએ ગુસ્સે થઇ જઇને કહ્યું; "મને જો ખાવાનું ન મળ્યું તો પછી સમાજની ઉન્નતિ પડી કૂવામાં!"

બિલાડીને સમજાવવાનું કઠિન થઇ પડયું. જે વિચારક અથવા નૈયાયિક છે તેને કોઇ પણ માણસ કોઇ પણ કાળે કશુંએ સમજાવી શકતો નથી. આ માર્જારી સુવિચારક અને તર્કશાસ્ત્રજ્ઞ પણ ખરી; એટલે નહિ સમજવાની બાબતમાં એનો અધિકાર છે; એટલા માટે હું એના ઉપર ગુસ્સે નહિ થતાં બોલ્યો: "સમાજની ઉન્નતિની દરકાર ગરીબોને ન હોય તો નહિ, પરન્તુ ધનવાનોને તે વિશેષ છે એટલા માટે ચોરોને સજા કરવીજ જોઇએ.

શ્રીમતી માર્જારી બોલ્યાં:" ચોરને ફાંસી આપો, તેમાં અમને વાંધો નથી; પરન્તુ તેની સાથે એક બીજો નિયમ પણ કરો. જે ન્યાયાધીશ ચોરને સજા કરે, તેણે પ્રથમ ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવા. એ પછી જો ન્યાયાધીશને ચોરીરૂપીથી ખાઇ લેવાની ઇચ્છા નહિ થાય તો તે ખુશીથી ચોરને ફાંસીએ ચઢાવે. તમે મને મારવાને માટે લાકડી ઉપાડી હતી; પણ આજથી ત્રણ દિવસ સુધી ઉપવાસ કરી જુઓ. એ અરસામાં જો તમે નસીરામ બાબુના રસોડામાં પકડાઈ ન જાઓ તો મને ડંડા મારજો, હું વાંધો લઇશ નહિ."

ચતુર લોકોનો મત એવો છે કે, જ્યારે વાદવિવાદમાં પરાજય થાય ત્યારે તે ન સ્વીકારતાં એકદમ સામા ઉપર સવાર થઈ જઇ ગંભીરભાવે ઉપદેશ આપવા મંડી જવું. હું તેજ પ્રથા પ્રમાણે માર્જારને કહેવા લાગ્યો કે; "આ સઘળી વાત કેવળ નીતિવિરુદ્ધ છે, એની ચર્ચામાં પણ પાપ છે, તું આ સઘળા દુષ્ટ વિચારો

છોડી દઇને ધર્માચરણમાં ચિત્ત પરોવ. જો તું મને ચાહીશ તો હું તને ન્યૂમેન અને પાર્કરના ગ્રંથ વાંચવાને આપી શકીશ અને કમલાકાન્ત ચક્રવર્તીનું દફતર વાંચવાથી પણ તને કંઇક લાભ મળી શકશે. બીજું કંઈ તો થાઓ કે ન થાઓ; પરન્તુ અફીણનો નિઃસીમ મહિમા તો સમજી શકાશેજ.

અત્યારે તો સ્વસ્થાને સિધાવો. પ્રસન્નને થોડું દહીં આપવાનું કહ્યું છે. નાસ્તા વખતે આવજો; બન્ને વહેચીને ખાઇશું. આજે હવે કોઇની પણ હાંડલી ચાટશો નહિ; જો ભૂખથી ખરેખર અધીરાં થઈ જવાય તો ફરીથી આવી પહોંચજો; રાઇના દાણા જેવી એકાદ બે અફીણની ગોળી આપીશ.

મિલાડીએ કહ્યુ:" અફીણની ખાસ જરૂર નથી; તોપણ હાંડી ચાટવાની વાત ઉપર ભૂખ પ્રમાણે વિચાર ચલાવવામાં આવશે."

બિલાડીબાઇ વિદાય થયાં. આજે એક પતિત આત્માને અંધકારમાંથી પ્રકાશમાં આણ્યો છે એવા વિચારથી કમલાકાન્તને ઘણો આનંદ થયો.

ઢીંકણી

મને વિચાર આવ્યો કે, પૃથ્વીપર ઢીંકણી ન હોત તો ખાત શું? પક્ષીની પેઠે છોડ ઉપર બેસીને દાણા ખાત? નહિ તો, કાન અને પૂછડું હલાવતી ગજેન્દ્રગામિની ગાયની પેઠે અનાજના પાલામાં મોં ઘાલત? જરૂર મારાથી તેમ થઇ શકત નહિ–રંગે શામળો, વસ્ત્રવિહીન લકપટ્ટ ખેડુત આવીને મારી પાંસળીમાં દંડપ્રહાર કરત અને હું ફુંફાટો મારી નિઃશ્વાસ મૂકીને શિંગડાં અને પૂછડું હલાવતો પલાયન કરી જાત; પરન્તુ આર્ય-સંસ્કૃતિના અપાર મહિમાથી તે ભય રહ્યો નથી. *ઢીંકણી* છે-ભાત ખંડાઇને ચોખા થાય છે. હું એ પરોપકારપરાયણ *ઢીંકણીને* આર્યસંસ્કૃતિનું એક ખાસ પરિણામ લેખું છું. એની આગળ મારા મનથી આર્યસાહિત્ય અને આર્યદર્શન કંઇ વિસાતમાં નથી. રામાયણ, કુમારસંભવ, પાણિનિ કે પતંજલિ કોઇ પણ ડાંગેરના ચોખા કરી શકતા નથી. *ઢીંકણીજ* આર્યસંસ્કૃતિની કૂખ દીપાવનાર સંતાન-શ્રાદ્ધાધિકારી છે; નિત્ય પિંડદાન કરે છે. ક્યાં? કેવળ ભાડભુંજાના ઘરમાં? સમાજમાં, સાહિત્યમાં, ધર્મસંસ્કારમાં, રાજસભામાં કે બીજે કયે ઠેકાણે ઢીંકણી, આર્યસંસ્કૃતિનું નામ દીપાવનાર પુત્રનું-શ્રાદ્ધના અધિકારીનું સ્થાન લેતી નથી? ક્યાં નિત્ય પિંડદાન કરતી નથી? દુઃખની વાત છે કે આટલું છતાં પણ આર્યસંસ્કૃતિ મુક્તિ પામી શકતી નથી; આજે પણ ભૂત થઇને રહી છે. આશા એ કે કોઇ ઢીંકણી પગરવિંધ બેજ તેનું "ગયા શ્રાદ્ધ" કરશે.

ઢીંકણીના આ અપરિમિત માહાત્મ્યનું કારણ શોધવા હું અતિ ઉત્સુક બન્યો.

આ 'વીસમી સદી' છે–વિજ્ઞાનનો જમાનો છે–કારણ અવશ્ય શોધવાંજ જોઇએ.

ઢીંકણીમાં આવી કાર્યદક્ષતા ક્યાંથી આવી ? આ પરોપકારબુદ્ધિ, આટલો જાહેર જુસ્સો આવવાનું કારણ શું ? नावस्तुना वस्तुसिद्धिः ? શું કારણ વિના એ ઉત્પન્ન થઇ શકે છે ? કારણ શોધવાને માટે હું ઢીંકણીના સ્થાનમાં ગયો.

જોયું તો ઢીંકણી ખાડામાં પડે છે. મદિરાનું ટીપું સરખું લેતી નથી; છતાં ફરી ફરીને ખાડામાં પડે છે, ઉઠે છે, જરા પણ વિશ્રાંતિ લેતી નથી. મેં વિચાર્યું કે વારંવાર ખાડામાં પડવું એજ શું આટલા માહાત્મ્યનું કારણ હશે ? ઢીંકણી ખાડામાં પડે છે તેથીજ શું આટલી પરોપકારબુદ્ધિ, આટલો 'પબ્લીક સ્પિરિટ' આવ્યો હશે ? ના, એવું કદી પણ બની શકે નહિ; કારણ કે અમારા રામચંદ્ર ભાઉ પણ બન્ને વેળા ખાડામાં પડયા રહે છે; પરન્તુ તેનામાં તો જરા પણ 'પબ્લીક સ્પીરીટ' નથી. નિશા-કાલ સિવાય તેનો જરા પણ પરોપકાર નજરે આવતો નથી, બીજી પણ મનની વાત છુપાવવાની શી જરૂર ? હું કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી પોતે પણ એક દિવસ ખાડામાં પડયો હતો, અને ગર્તલોકપ્રાપ્તિ થઇ હતી; પણ તેનું કારણ બીજુંજ હતું. ગોપાંગના-કુલ-કલંકિની પ્રસન્ન ગોવાલણે એક દિવસ તેની મંગલા ગાયને છોડી મૂકી હતી. છોડતાંજ તે પૂંછડી ઉંચી કરી ને શિંગડાં નીચાં કરીને દોડવા લાગી. ક્યા વિચારથી મંગલા દોડી તે કહી શકતો નથી; સ્ત્રીજાતિ અને ગોજાતિના મનની વાત કેવી રીતે કહી શકાય ? પરન્તુ મને લાગ્યું કે હુંજ તેનાં બન્ને શિંગડાંનું નિશાન જ બન્યો છું: એટલે મેં તરતજ સગર્વે કમર કસી અને ઉંચે શ્વાસે નાસવા માંડયું ! અને પાછળ તે ધરોધ્ની+ ભયંકર રાક્ષસી !

હું જેટલું દોડતો તેટલું તે પણ દોડતી. પરિણામે હું તો દોટ મૂકતાં મૂકતાં ઠોકર ખાઇને ગબડતો ગબડતો ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્રોની પેઠે, વિવરપ્રદેશમાં (ઉંડા ખાડામાં) જઇ પહોંચ્યો. "અસ્તવ્યસ્ત કેશપાશ, મુખે ના લેવાય શ્વાસ"–હાય ! ત્યારે શું મારા હૃદય પ્રદેશમાં 'પબ્લીક સ્પીરીટ' રૂપી પૂર્ણચંદ્રનો ઉદય થયો હતો કે ? ન થયો એમ તો નહિ. તે વખતે મેં સિદ્ધાંત બાંધ્યો કે જો પૃથ્વીપર એક પણ ગાય ન રહે અને તાડ, નાળિએરી, ખજુરી ઇત્યાદિ ઝાડોમાંથી દૂધ ઝર્યા કરે તો આ દૂધ ઉપર જીવનારી હિંદુ જાતિપર વિશેષ ઉપકાર થાય. તેઓ શિંગડાના ભય વિનાજ દૂધ પીતા થઇ જાય ! એ દિવસે તે *વિવરપ્રાપ્તિના કારણથી મારી પરહિતકામના એટલી બધી પ્રબળ થઇ આવી કે મેં બીજે પ્રસંગે પ્રસન્નને કહ્યું,–" અયિ દધિદુગ્ધ-ક્ષીર-નવનીત-પરિવેષ્ટિતા ગોપકન્યા ! તું ગાયને વેચી દઇને જાતેજ દુધી અને અનાજનાં છોડાં ખાવા માંડ, એટલે તું પોતેજ ધટસ્તની થઇને

+ મોટાં બાવલાંવાળી. * ખાડામાં પડવાના કારણથી.

દૂધપર નિર્વાહ ચલાવનાર અનેક જણનું પાલનપોષણ કરી શકીશ. માત્ર કોઇને શિંગાટતી નહિ, એટલે,બસ."

પ્રત્યુત્તરમા પ્રસન્ને તરતજ ઝાડુ હાથમાં લીધુ, અને તે દિવસથી મારે પરહિત–વ્રતનો પરિત્યાગ કરવો પડ્યો.

કહો ત્યારે પરહિતકામના, દેશપ્રેમ, જાહેર જુસ્સો અર્થાત્ 'પબ્લીક સ્પીરીટ' અને ખાસ કરીને કાર્યદક્ષતા એ બધાણુ ખાડામા પડવાથી ઉદ્ભવે છે કે નહિ ? જો તેમ ન હોય તો ઢાંકણીમાં આ કાર્યદક્ષતા અને આ મહાન્ શક્તિ ક્યાંથી આવી ? હું આ ફૂટ તર્કની નિષ્પત્તિ માટે સાશંક વિચાર ચલાવી રહ્યો હતો એટલામાં મધુર કંઠે કોઇક બોલ્યુ, 'ચક્રવર્તી સાહેબ ! મોઢું વિકાસીને શો વિચાર કરો છો ? શુ ઢીકણી કદી જોઇ નથી ?"

આંખ ઉઘાડીને જોયું તો તરંગિણી અને માતંગિની બે બહેનો કુમકા કાઢનારી ઢીકણી ઉપર પગ ચલાવી રહી છે. અત્યાર સુધી તે તરફ ધારીને જોવાયું ન હતુ. જેમ પેલા હાથી જોવા ગયેલા આંધળાએ કેવળ સૂંઢજ જોઇ હતી, તેમ હુ પણ ઢીકણી જોવા જઇને તેની સૂંઢજ જોઇ રહ્યો હતો. પાછળ બે રમણીઓના રંગિત પગ ઢીકણી ઉપર પડતાં હતા તે તો દેખાયાજ ન હતા. જોતાંવારમાંજ જાણે કોઇએ મારી આંખપરની અંધારી ઉતારી લીધી !

મને દિવ્ય જ્ઞાન થઇ આવ્યું, કાર્યકારણ સંબંધની પરંપરા મારી નજર આગળ પ્રખર સૂર્યકિરણમાં ઝળકી ઉઠી. આજ રહ્યુ ઢીકણીનું બળ ! આજ ઢીકણીના માહાત્મ્યનું મૂળ કારણ !–રમણીના પાદપદ્મ ! પાદપદ્મ તેની પીઠ ઉપર ધમાધબ પડે છે, અને ઢીકણી ભાત ખાંડીને ચોખા બનાવે છે ! ઉડે છે, પડે છે, ઢઢઢઢ, કચકચ કરતી કેટલો, પરોપકાર કરે છે ! હા ઢીકણી ! આ પગમાં તે એટલો બધો શુ ગુણ છે કે, એના પીઠ ઉપર પડવાથી તુ આ સાત કરોડ બંગાળીઓને અન્ન આપી શકે છે, અને તે ઉપરાંત દેવતાઓને ભોગ પણ ધરાવે છે ? આવો, સ્ત્રીજનનાં શ્રી ચરણ ! તમે ઢીકણીની પીઠ ઉપર સારી પેઠે નૃત્ય કરો, હુ કૃતજ્ઞતાના પાશથી બંધાઇને તમને–હાય ? શુ કરૂ ?–કાંસાનાં કલ્લાં પહેરાવીશ !

હવે ઢીકણીગણ ! હુ તમારી વિદ્યા, બુદ્ધિ સઘળું સમજી ગયો છું. જ્યારે પીઠ ઉપર રમણીપાદપદ્મ ઉર્ફે સ્ત્રીઓની લાત પડે છે ત્યારેજ તુ ડાંગર ખાંડે છે–નહિ તો કેવળ લાકડાનુ ઠોયુજ છે–ખાડામાં મૂઢ ઘાલીને પૂછડું ઉચુ કરી ઢીકણી–શાળામાં પડી રહે છે. તારી વિદ્યા કેવળ ખાડામાં પડવાની, આનંદ ભાતમાં, અને પુરસ્કાર પેલી રંગીન ચરણશ્રીનો ! વળી સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, તમારા લોકોમા એક વિશેષ ગુણ છે. ઘરમા રહીને તમે વચમાં વચમાં મગર બની જાઓ છો, નહિ વારૂ ? અને ઢીકણીબાઈ, એક બીજી વાત પૂછું છુ. સાંભળ્યું છે કે તમને વચમાં વચમા સ્વર્ગે જવું પડે છે, ખરેખર ત્યાં જઇને પણ શું તમારે ડાંગર

ખાંડવી પડે છે ? દેવતાઓ અમૃતપાન કરે છે, પારિજાતપર ચઢે છે, અપ્સરા સાથે ક્રીડા કરે છે, મેઘ ઉપર સવારી કરે છે, વિદ્યુત્ પકડે છે, રતિ અને રતિપતિ (કામદેવ) સાથે સંતાકુકડી રમે છે,–તે વખતે શું તું ઘચર ઘચર કરીને ભાતજ ખાંડે છે ? ધન્ય છે બાઇ, તારી સાધનાને !

ઢીંકણીએ કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ. કેવળ ભાત ખાંડતીજ રહી. મેં ગુસ્સે થઇને ત્યાંથી પાધરા 'કમલાશ્રમ' તરફ પકડી. કમલાશ્રમ તે શું ? શ્રી શ્રી ૧૦૮ નસીબાણુ હમણાં ભાત ખાંડવા ચાલી ગયા છે. હતાશના પિતાની હજામડીએ એક ભાંગીતૂટી છાપરી મૂકીને વારસ ઠરાવ્યા સિવાય સ્વર્ગારોહણ કર્યું છે–ઘર એવી હાલતમાં હતું કે બીજા કોઇએ તે તરફ નજર નાખી નહિ–એટલે મેં તેને કમલાશ્રમ બનાવ્યું છે–એ કેવળ કમલાકાન્તનોજ આશ્રમ નથી–સાક્ષાત્ કમલાનો આશ્રમ છે. મેં તેજ ઠેકાણે ડામચીઆપર પડીને અફીણ ચડાવ્યું, આંખ ઘેરાઇ આવી, જ્ઞાનનેત્ર ઉઘડી ગયાં. જોયું તો આ આખો સંસાર કેવળ ઢીંકણીશાળાજ છે. મોટી મોટી ઇમારતો, દિવાનખાનાં, રાજમહેલો વગેરે સઘળાંજ ઢીંકણી રાખવાનાં સ્થાનો છે–તેમાં મોટી મોટી ઢીંકણીઓ ખાંડણીઆમાં મોં ઘાલીને ખડે પગે ઉભી રહેલી છે. કોઇ ઠેકાણે જમીનદારરૂપી ઢીંકણી પ્રજાના હૃદયપિંડને ખાંડણીઆમાં ખાંડીને નવા કરરૂપી ચાવલ કાઢી સુખે રાંધીને ભોજન કરે છે. કોઈ સ્થળે કાયદાબાજ ઢીંકણી 'મિનિટ' અને 'રિપોર્ટ' ના ઢગલાને ખાંડણીઆમાં ખાંડીને ફૂટા કરીને નવા નવા કાયદા બહાર પાડે છે. ન્યાયાધીશ ઢીંકણી તે કાયદાઓનો ખાંડણીઆમાં ફૂટો કરીને બહાર કાઢે છે–દારિદ્રય, કારાવાસ, ધનવાનોના ધનનો અંત અને સજ્જનોનો દેહાન્ત ! સાહેબ ઢીંકણી બોટલ–ખાંડણીઆમાં બાપની પૂંજીનો ફૂટો કરીને કાળજું અને બરોળ કાઢે છે,× તેમની પત્નીરૂપી ઢીંકણી એકાદશી વ્રતના ખાંડણીઆમાં બજારખરચનો ફૂટો કરીને કાઢે છે અનાહાર ! અને સૌ કરતાં ભયાનક તો એ જોયું કે, (લેખાઉ) માક્ષર ઢીંકણી સાક્ષાત્ સરસ્વતી માતાના શિરને છાપાઓના ખાંડણીઆમાં ખાંડીને કાઢે છે; સ્કૂલબુક, કચરાબુક, વાર્તાબુક, જોડકણુંબુક, માથાખાઉબુક !

જોતાં જોતાં માલમ પડયું કે, હું પણ એક મસ્ત ઢીંકણી છું–કમલાશ્રમે લાંબો થઇને પડયો છું; નિશાના ખાંડણીઆમાં મનોવેદનારૂપી ડાંગર ખાંડીને દફતરરૂપી ચોખા કાઢું છું. મનમાં ને મનમાં અહંકાર ઉત્પન્ન થયો કે આવા ચોખા તો કોઇપણ ખાંડણીઆમાંથી નીકળતા નથી; એટલે ઇચ્છા થઇ આવી કે આ ચોખા મનુષ્ય લોકને લાયક નથી, હું સ્વર્ગલોકમાં જઇને ભાત ખાંડીશ. તરતજ 'અન્ધમનોરથ' વડે હું સ્વર્ગે પહોંચ્યો. ત્યાં જઇ દેવાધિદેવને પ્રણામ કરીને બોલ્યો;

× દારૂ પીવાથી કલેજું અને બરોળ ફૂલી જાય છે. ભા૦ ક૦

"હે મહેન્દ્ર ! હું શ્રીયુત કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી છું–સ્વર્ગમાં ભાત ખાંડવા આવ્યો છું." મહેન્દ્ર બોલ્યા; "હરકત શી ? પુરસ્કાર શું ચાહો છો ?"

મે કહ્યું:—"ઉર્વશી, મેનકા, રંભા."

દેવેન્દ્ર—"ઉર્વશી, મેનકા મળી શકશે નહિ અને બાકી રહી તે–રંભા૧ તો મૃત્યુલોકમાંથી પણ તને મળી શકશે–રૂપીઆની આઠના દરે."

હુ કટુભાષી બોલ્યો:"શું દેવતાજી ! આઠ રંભાફળ–કેળાં ? તે શું આજકાલ આપણને મળી શકે એમ છે ? હમણાં તો તે દેવતાઓજ ચપાટી જાય છે."

ઇન્દ્રદેવે સંતુષ્ટ થઇને મને એક શેર અમૃત અને એક કલાકને માટે ઉર્વશીનું સંગીત બક્ષીસ કરવાનો હુકમ ફરમાવ્યો સચેત થઇને જોયુ તો પાસે મટુકીમાં એક શેર દૂધ પડયુ છે, અને પ્રસન્ન ઉભી ઉભી કોલાહલ કરે છે–"અફીણીઆ !" "લુચ્ચો !" "પેટભરો !" ઇત્યાદિ ઈત્યાદિ મેં (તે) ઉર્વશીને કહ્યુ; "બાઇ જા. એક કલાક થઇ ગયો–હવે બંધ કરો."

— ૧. વેશ્યા. ૨. વિધવા. કલકત્તામા એ બન્નેનુ પ્રમાણુ ઘણુંજ વધારે હોવાથી બંકિમે આ ટકોર લગાવી છે.

कमलाकान्तना पत्रो

पत्र १ लो–शुं लखुं ?

પૂજ્યપાદ શ્રીયુત "બંગદર્શન" ના સંપાદક મહાશયના

પવિત્ર ચરણકમલમાં.

મારૂં નામ શ્રીયુત કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી છે. મારો નિવાસ શ્રી શ્રી ૐ "નસીરામ" મા છે. હું આપને પ્રણામ કરૂં છું. આપની સાથે મારે સાક્ષાત્ પરિચય નથી, તોપણ આપે આપની લાયકાતથી મારો પરિચય મેળવી લઈધો લાગે છે. હું પ્રથમથીજ જાણતો હતો કે ભીષ્મદેવ ખોશનવીશ એક જુગારી માણસ છે–હું મારૂં દફતર તેને ત્યાં અનામત મૂકીને તીર્થયાત્રાએ નીકળ્યો હતો; તેણે આવી તક મળતાં તે દફતર આપને વેચી માર્યું છે. વેચાણની વાતનો આપે સ્વીકાર કર્યો નથી; પરંતુ હું જાણું છું કે, ભીષ્મદેવ સાહેબ શાલિગ્રામને પણ વિનામૂલ્યે તુળસી ચઢાવે એવા નથી, તે આપને શ્રીયુત કમલાકાન્ત–પ્રણીત દફતર વિનામૂલ્યે આપે એવો સંભવજ બહુ ઓછો છે. આ છેતરપિંડીની વાત આટલા દિવસ સુધી હું જાણતો ન હતો. દૈવયોગે એક દિવસ એક જોડી ખાસડાં ખરીદવાથી એની ખબર મળી ગઈ. એ ખાસડાંની જોડી એક છાપાના કાગળમાં બાંધેલી હતી. જોતાંજ વિચાર ઉદ્‌ભવ્યો કે એનું તે કોનું સૌભાગ્ય ઉઘડી ગયું છે કે તેની કૃતિ શ્રીમાન્ કમલાકાન્ત શર્માના ચરણયુગલના ઉપયોગમાં આવનાર જૂતાંને વિભૂષિત કરે છે ! મનમાં લાગ્યું કે, તેનું લેખિનીને ધારણ કરવું ધન્ય છે ! તેનું રાત્રિએ તેલ બાળવું પણ સાર્થક છે ! કોઇ મૂર્ખના હાથમાં તેની કૃતિ વંચાવા નહિ જતાં સાધુજનના ચરણ સાથે તેનો કોઈ પણ પ્રકારે સંબંધ થયો. એ તે બંગીય લેખકનું મોટું સૌભાગ્ય છે; એમ વિચારીને મે કુતૂહલ સાથે વાંચી જોયું કે કાગળ શો છે ? વાંચ્યું તો ઉપર લખ્યું હતું કે "બંગદર્શન"; અંદર "કમલાકાન્તનું દફતર." એટલે સમજમાં આવ્યું કે આ તો મારીજ પૂર્વજન્મની સંચિત સુકૃતિનું ફળ છે.

બીજું પણ એક કુતૂહલ ઉત્પન્ન થયું. 'બંગદર્શન' શું હશે તે જાણવાની

ઇચ્છા થઈ. એક મિત્રને પૂછ્યું, "ભાઇ સાહેબ, 'બંગદર્શન' શું છે તે કહી શકશો ?" તેણે ઘણીક વાર સુધી વિચાર ચલાવ્યો. અનેક ક્ષણ પછી માથું ઉંચું કરીને કહ્યું, "મને લાગે છે કે, બંગદેશનાં દર્શન કરવાં એજ બંગદર્શન." મેં તેની વિદ્વત્તાનાં બહુ વખાણ કર્યાં; પરંતુ લાચારીથી એક બીજા મિત્રને પણ એ પ્રશ્ન પૂછવો પડયો. તેણે એવો નિર્ણય આપ્યો કે, શકારના ઉપર જે રેફ છે તે મુદ્રણકારની ભૂલ હોય એમ લાગે છે. ખરો શબ્દ "બંગદશન" અર્થાત્ બંગાળીઓના દાંત છે. મેં તેને પાઠશાળા કાઢવાની સલાહ આપી અને એક બીજા સુશિક્ષિત માણસને પૂછ્યું. તેણે બંગ શબ્દથી પૂર્વ બંગાળાનો બોધ થતો જણાવી ઉત્તર આપ્યો કે, એનો અર્થ "પૂર્વ બંગાળાનાં દર્શન કરવાની વિધિ;" આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની શોધને અંતે મારા જાણવામાં આવ્યું કે, બંગદર્શન એક માસિકપત્ર છે, અને તેમાં કમલાકાન્ત શર્માનું માસિક પિંડદાન થતું રહે છે. હમણાં એવું પણ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે કોઇ ધનુર્ધરે એ દફતરને પોતાની કૃતિ જણાવીને પ્રકટ કરવા માંડયું છે. કોણ જાણે બીજું પણ શું શું થશે ?

એટલા માટે હે બંગદર્શનના સંપાદક મહાશય ! આપને વિદિત થાય કે, હું કમલાકાન્ત શર્મા અદ્યાપિ આ જગતમાં શરીર વર્તમાન છું; અને આપ લોકોને ખાસ હરકત હશે તોપણ બીજા કેટલાક દિવસ રહેવાની ઇચ્છા રાખું છું.

હવે આપને શામાટે આજે પત્ર લખું છું તે જાણી લઇએ. ઉપર જોઈ શકશો કે, "શ્રી શ્રી ૐ નસીધામ" લખેલું છે; અર્થાત્ મારા નસીબબાબુ શ્રી શ્રી ૐ પરમાત્મામાં વિલીન થયા છે. મારી ખાત્રી છે કે, તેઓ સર્વના આશ્રય સ્વરૂપ શ્રીપાદ-પદ્મમાં પહોંચી ગયા છે; પરંતુ તેમની વાસ્તવિક ગતિ કયે માર્ગે થઇ છે તેની નિશ્ચિત ખબર મને નથી. કેવળ એટલુંજ જાણું કે, તેઓ આ લોકમાં નથી ! એટલા માટે મારો પણ આશ્રય નથી, અફીણમાં કંઈક ગરબડ થઈ ગઇ છે; તેનો કંઇ બંદોબસ્ત કરી શકશો ? મારા દફતરને માટે આપે ખોશનબીશ મહાશયને શું આપ્યું છે તે હું કહી શકતો નથી; પરન્તુ મને પાશેર અફીણ મોકલશો તો (મારી માત્રા કંઇક વધારે છે) હું એક એક નિબંધ પાડવતો રહીશ. આપનું કલ્યાણ થાઓ. આપ આમાં કંઈ વાંધો કાઢશો નહિ; પરન્તુ આપની સાથે કંઇ પણ પાકો બંદોબસ્ત કરતાં પહેલાં કેટલીક ગુંચવણભરેલી બાબતોનો ખુલાસો મેળવવા ઇચ્છા છે. આ કમલાકાન્તના કારખાનામાં ઓર્ડર મુજબ સઘળી જાતનો માલ (લેખ) તૈયાર થાય છે. આપને શું જોઇશે ? નાટક-નૉવેલ ઇચ્છો છો કે પૉલિટિકસની જરૂર છે ? કંઇક ઐતિહાસિક શોધખોળને લગતું મોકલું કે સંક્ષિપ્ત સમાલોચના કરું ? વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં આપની રુચિ છે કે ભૂગોળશાસ્ત્રના તત્ત્વદર્શનમાં આપને રસ પડે છે ? સ્થૂળ વાત એ છે કે, મોટા વિષયો મોકલું કે લઘુ વિષય પાડવું ? મારી કૃતિનું મૂલ્ય આપ ગજના હિસાબે આપશો કે મણના ? જો આપને

લંબાણુ વિષયમાં અભિરુચિ હોય તો જણાવશો કે તેમાં કયા પ્રકારના અલંકારનો સમાવેશ કરૂં ? આપ કોટેશન (અવતરણ) પસંદ કરો છો કે 'ફુટનોટ' ઉપર પ્રીતિ રાખો છો ? જો 'કોટેશન' અથવા 'ફુટનોટ' જરૂર હોય તો તે કયી ભાષામાંથી આપવાં તે લખશો. યૂરપ અને એશિઆની સઘળી ભાષાઓમાંથી મેં કોટેશનનો સંગ્રહ કરી રાખ્યો છે, આફ્રિકા અને અમેરિકાની કેટલીક ભાષાઓનો પત્તો હજી મળ્યો નથી; પરન્તુ હું તે સઘળી ભાષાઓનાં કોટેશન બહુજ થોડા વખતમાં રજુ કરીશ, આપ નિશ્ચિંત રહેશો.

જો ગહન વિષયસંબંધી લેખો આપને વધારે પસંદ હોય તો કયા પ્રકારના વિષય આપને જોઇશે તે પણ જણાવશો. તે સંબધમાં હું પોતે તો કંઇ કરી શકું, કે ન પણ કરી શકું; પરન્તુ મારે એક મોટી ઓથ છે. ભીષ્મદેવ ખોશનબીશ મહાશયના ચિરંજીવી, જેણે 'યુટિલિટિ' શબ્દની અદ્ભુત વ્યાખ્યા કરી હતી× તેનું આપને સ્મરણ હશેજ. તે હમણાં સર્વવિદ્યામાં પારંગત થયો છે. એમ. એ. પાસ કરીને અંગ્રેજી વિદ્યાનો ફાંસો તેણે ગળે ધર્યો છે. લાખો વિષયોપર તેનો સંપૂર્ણ કાબૂ છે. આપને સ્કૂલોમાં ચાલતી ટેકસ્ટ બુકો જોઇએ છે ? તેઓ 'વર્ણપરિચય' (બાળપોથી કે પ્રાઈમર) થી માંડીને રોમ દેશના ઇતિહાસપર્યંત સઘળુંજ લખી શકે એમ છે. નેચરલ હિસ્ટરીનો તો એમણે અંતજ આણી નાખ્યો છે, પુરાણા પેનિ મૅગેઝિનમાંથી અનેક લેખોના તેમણે અનુવાદ કરી રાખ્યા છે, અને ગોલ્ડસ્મિથ કૃત 'એનીમિટેડ નેચર'ના સારાંશની સંકલના પણ કરી રાખી છે એ કૃતિઓ આપને ખપશે? ગહનમાં ગહન વિષય જે અંકગણિત અને ભૂમિતિ ગણાય છે, તેમાં પણ એમનું સાહસ ઓછું નથી. ભૂમિતિ અને ત્રિકોણમિતિ ચૂલામાં જાય, ચતુષ્કોણમિતિ ઉપર પણ એનો સંપૂર્ણ કાબૂ છે. દૈવવિદ્યાના બળે તેમણે પોતાના બાપિકા ચતુષ્કોણાકૃતિ તળાવને પણ માપી નાખ્યું છે. કહેવાની જરૂર નથી કે આ પરાક્રમ સાંભળીને લોકો ધન્ય ધન્ય કહેવા લાગ્યા હતા. એમની ઐતિહાસિક–કીર્તિની વાત શું કહું? તેમણે ચિતોડના રાજા આલ્ફ્રેડ ધિ ગ્રેટના જીવનચરિત્રનાં દશ પંદર પાનાં લખી રાખ્યાં છે, અને બંગાળી સાહિત્ય–સમાલોચના સંબધી એક અમૂલ્ય ગ્રંથ મહાભારતના આધારે તૈયાર કરી રાખ્યો છે. તેમાં કોમ્ટ અને હર્બર્ટ સ્પેન્સરના મતનું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે, અને 'મધ્યાકર્ષણ બલ ઉપર પૃથ્વી ટકેલી છે' એવી ડાર્વિનની થિયરીનો જવાબ આપવામાં આવ્યો છે! એ ગ્રંથમાં પ્રમાણમાટે 'માલતીમાધવ' માંથી ચારપાંચ શ્લોક પણ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા; આ બધાં કારણોથી એ એક ગહન વિષય ઉપરનો મોટો ગ્રંથ થઇ પડયો છે. મારી ખાત્રી છે કે એની સમાલોચના કરતી વખતે આપ કહેશો કે, આ ગ્રંથ બંગાળી ભાષામાં અદ્વિતીય છે.

હું આશા રાખું છું કે, ગહન વિષય છોડીને સામાન્ય બાબતો તરફ આપની

× યુ–ટિલ–ઇટ્–ઇ.

અભિરુચિ નજ થશે; કારણ કે તેમાં કાંઈક મુશ્કેલી વધારે છે, તોપણ ખોશનખીશ પુત્રે એક નાટકની સામગ્રી તૈયાર રાખી છે ખરી. નાયિકાનું નામ ચંદ્રકલા અથવા શશિરંભા રાખવું એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. તેનો પિતા વિજયપુરનો રાજા ભીમસિંહ છે અને નાયક કોઇ અમુક સિંહ છે. છેલ્લા અંકમાં શશિરંભા નાયકની છાતીમાં છરી મારીને પોતે '**हा हतास्मि**' (હાય હું હણાઇ) કરીને બળી મરશે; આ પ્રમાણેનો પ્લૅાટ કરાવવામાં આવ્યો છે; પરતુ નાટકનો આદિ અને મધ્યભાગ કેવા પ્રકારનો થશે અને નાટકમાં જણાવવામાં આવેલાં બીજાં પાત્રો શું શું કરશે તે સબધે કશુ નક્કી કરવામાં આવ્યુ નથી. છેલ્લા અંકમાં છરી મારવાના સીન સંબંધમા કેટલુક લખી રાખવામાં આવ્યું છે, અને હું આપને સોગનપૂર્વક કહીશ કે જે વીસ લીટીઓ લખી રાખવામાં આવી છે તેમાં આઠ વખત "હા સખિ" તેર વખત "શુ થયુ! શું થયુ!' અને પંદર વખત "વહાલા!" "વહાલી!" નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ઉપરાંત એક ગાયન પણ મૂકવામાં આવ્યું છે, અને નાયિકા હાથમાં છરી લઇને તે ગાય છે, પરન્તુ દુઃખની વાત એ છે, કે નાટકના બીજા અંકો હજી સુધી કોરે પાનેજ છે.

જો આપને નૉવેલની ઇચ્છા હશે તોપણ અમે એટલે કે ખોશનખીશ કંપની જરા પણ પાછી પડે એમ નથી. અમે ઉત્તમ નૉવેલ લખી શકીએ છીએ; તોપણ અમારી ઇચ્છા એવી હતી કે કચરા જેવી નવલકથા નહિ લખતાં ડૉનક્વિક્ઝોટ અથવા જિલબ્લાંનાં પરિશિષ્ટ લખવાં, દુર્ભાગ્યવશાત્ એ બન્ને પુસ્તકમાંનું એક પણ હજી સુધી અમારા વાંચવામાં આવ્યુ નથી. હાલ તુરત મેકૉલેના એસે (નિબંધ) નું પરિશિષ્ટ લખી આપવાથી આપનું કામ નિભી શકશે? તે પણ એક નૉવેલજ છે–ટુંકી ટુંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ છે!

જો આપ કાવ્ય પસંદ કરતા હો તો પ્રાસબદ્ધ કવિતા જોઇશે કે પ્રાસવિનાની 'બ્લૅન્ક વર્સ' તે સ્પષ્ટ જણાવશો. પ્રાસબદ્ધ કવિતા અમારાથી બની શકશે નહિ. અમારાથી અનુપ્રાસ મેળવી શકાતા નથી. તો પણ પ્રાસવિનાની કવિતા જેટલી કહેશો તેટલી લખી શકીશું. હમણાં ખોશનખીસ–સુને 'જીમૂતનાદવધ' નામના એક કાવ્યનો પ્રથમ ખંડ લખી રાખ્યો છે. એ કાવ્ય બહુધા મેઘનાદવધને મળતુંજ છે–માત્ર તેમાંના ચાર નામમાંજ ફેરફાર કરવામા આવ્યો છે. પસંદ કરશો?

જો લઘુ ગુરુ અને ખોશનખીસી રચના છોડીને કેવળ કમલાકાન્તી ઢબને પસંદ કરતા હો તો તે પણ જણાવશો; મારૂં લખેલું ધૂળ પત્થર જે કંઇ હશે તે મોકલી આપીશ. ધારણા એવી છે કે તેના બદલામાં અફીણ લેવું. વજન કરાવીને ગેડીએ ગોટી ગણી લઇશ–એક તલભાર છોડીશ નહિ કેમ આપ રાજી છો? આપ રાજી હો કે ન હો; પણ હું તો છુંજ.

લિ. અફીણાકાંક્ષી ઉત્તરોત્સુક,
શ્રીયુત કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી

पत्र २ जो–पॉलिटिक्स

આપના શ્રીચરણમાં પ્રણામ. અફીણ પહોંચ્યું છે. આપે પુષ્કળ અફીણ મોકલાવ્યું છે. શ્રીચરણમાં પ્રણામ–પુનઃ પુનઃ પ્રણામ. હજી થોડું અફીણ મોકલાવશો.

પણ આપના ચરણકમળમાંથી કમલાકાન્ત તરફ આવી કઠિન આજ્ઞા શા માટે મોકલવામાં આવી તે હું સમજી શકતો નથી. આપ લખો છો કે "હાલમાં નવા કાયદાને લીધે લોકો પૉલિટિક્સ (રાજનૈતિક વિષય) વિષે બહુજ થોડું લખે છે. તમો કાંઈક લખો તો ઘણું સારૂં." એમ શા માટે, મહાશય! મેં એવાં શાં પાપ કર્યાં હોય કે પૉલિટિક્સરૂપી પત્થર મારીને મારૂં માથું ફોડું? કમલાકાન્ત બિચારો દરિદ્ર બ્રાહ્મણ, તેને શા માટે પૉલિટિક્સ વિષે લખવાની આજ્ઞા કરો છો? કમલ કાંત સ્વાર્થી માણસ નથી. અફીણ સિવાય મને જગતમાં બીજો કોઈ સ્વાર્થ નથી. મારા જેવા ગરીબ ઉપર શામાટે પૉલિટિક્સરૂપી બોજો લાદો છો? શું હું રાજા છું? શું હું ખુશામતીઓ છું? શું હું જુગારી છું? શું હું ભિખારી છું? શું હું પત્રનો અધિપતિ છું કે મને પૉલિટિક્સ વિષે લખવાનું કહો છો? આપે મારૂં દફતર તો વાંચ્યું હશે. તેમાં મારી સ્થૂલ બુદ્ધિનું એક પણ ચિન્હ તમારી નજરે પડયું કે મને પૉલિટિક્સ વિષે લખવા કહ્યું? અલબત, મેં અફીણની ખાતર આપની ખુશામત કરી હશે પણ એ ઉપરથી એમ તો નજ સમજવું કે હું એવો સ્વાર્થપરાયણ, નીચ ખુશામતીઓ છું કે પૉલિટિક્સ ઉપર લેખ લખું? ધિક્કાર છે તમારા અધિપતિઓને! ધિક્કાર છે આપે કરેલા અફીણના દાનને! આપ હજી પણ સમજી શકયા નહિ કે કમલાકાન્ત એક ઉચ્ચ આદર્શ ધરાવનાર કવિ છે. કમલાકાંત પામર પૉલિટિશિયન નથી.

આપની આ આજ્ઞા મળ્યા પછી હું અત્યંત ખિન્ન ચિત્તે એક પડી ગએલા વૃક્ષની ડાળ ઉપર બેઠો અને "બંગદર્શન" ના તંત્રીની બુદ્ધિમાં થએલી વિપરીતતા વિષ વિચાર કરવા લાગ્યો. શું કરૂ? ગમે તેમ કરીને પણ સવાપાશેર અફીણનો કસુબો મેં ઉતારી દીધો છે. સામે ગણુ ઘાંચીનુ ઘર છે– ઘરના આંગણામાં બે ત્રણ બળદ બાંધેલા છે–ઘાંચણના હાથે તલની સાનાની જોડે મેળવાયલો ખોળનો ભૂકો ખાઇને આંખો મીંચીને બળદ વાગોળતા બેઠા છે. આ દૃશ્ય જોઇને મને કંઇક શાંતિ વળી. અહીં તો પૅલિટિક્સ નથી. આ ઘાંચીની કોઢની અંદર બાંધેલા બિચારા બળદ પૉલિટિક્સ રહિત અકૃત્રિમ સુખ ભોગવતા બેઠા છે. તેમને જોઇને મને સંતોષ થાય છે. તોપણ અફીણના અમલને લીધે પ્રસન્ન મનથી લોકોનું પૉલિટિક્સના વિષય તરફ થતું વલણ હું મારા મનમાં વિચારવા લાગ્યો. મને આ વખતે વિદ્યાસુંદરના નાટકનું એક ગાયન યાદ આવે છેઃ—

મુંગાભાઇ કહે બોલું બોલ, લંગડથા કહે મૂકું દોટ;

તમે કહો હું ભનુ પંડિત, એ ત્રણેની એકજ રીત. વાહ ! વાહ ! વાહ !

આપણા લોકોની વૃત્તિ હમણાં પૉલિટિક્સ તરફ ગઈ છે દરરોજ થોડી થોડી પૉલિટિક્સ જોઈએજ પણ બોમડાની વાક્ચાતુર્યની કામના, લંગડાની દોડવાની અભિલાષા, આંધળાની ચિત્રો જોવાની લાલસા, અને બિચારી હિંદી વિધવાની સ્વામીસ્નેહની આકાંક્ષા અને પત્નીનો પ્રેમ ભોગવવાની મારા મનની ઇચ્છા એ સર્વ માત્ર ઉપહાસજ કરાવનાર છે, કેમકે તે કદી પણ ફળીભૂત થનાર નથી પૉલિટિક્સ પૉલિટિક્સ કરનાર ભાઈઓ ! હુ કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી તમારા ભલાની એક વાત કહુ છુ તે સાભળો સિપાઈ ને સાસરૂ તો છે, પણ જે પ્રજાને માત્ર સત્તર સ્વારોએ જિતીને પરાધીન કરી તેને વળી પૉલિટિક્સ કેવી ! જય રાધેકૃષ્ણ ! ભગવાન તમારૂ ભલુ કરશે ! અમે ભૂખ્યા તમારે આગળ ઉભા છીએ મઠી નાખશો કે મા? આ તેમની પૉલિટિક્સ ! ! એ સિવાયની બીજી પૉલિટિક્સ કે જે ઝાડપર ઉગે છે, તેના તો બીજ પણ આ દેશની જમીનમા અકુરિત થવાનો સભવ નથી

આ પ્રમાણે હુ વિચાર કરતો બેઠો હતો એવામા મે જોયુ કે ગણુ ઘાંચીનો પૌત્ર જેની ઉમર દશ વર્ષની છે, તે એક શકોરામા ભાત લાવી ઓટલે બેસીને ખાવા લાગ્યો તેને દૂરથી એક કાબરચિતરા કૂતરાએ જોયો જોઇને થોડી વાર ઉભો રહ્યો પછી નિરાશ થઇને જીભ બહાર કહાડવા લાગ્યો ધોળાં જુઇના ફૂલ જેવો ભાત કાસાના પાત્રમાં શોભી રહ્યો હતો—કૂતરાના પેટ તરફ જોયુ તો વેતવેંતના ખાડા પડેલા હતા કૂતરો બિચારો ઉભો ઉભો ટગરટગર જોવા લાગ્યો પછી આળસ મરડીને કાન ફફડાવ્યા ત્યાર પછી બહુ વિચાર કરી કરીને ડરતો ડરતો એક એક પગલુ આગળ આવવા લાગ્યો, અને ઘાંચીના છોકરાના ભાતથી ભરેલા મે તરફ આડી નજરે જોતો જાય અને બીતો બીતો એક પગલુ આગળ ભરતો જાય અફીણના પ્રતાપથી મને દિવ્ય ચક્ષુ પ્રાપ્ત થયાં મે જોયુ કે આ પૉલિટિક્સ ચાલે છે અને કૂતરો મહાન પૉલિટિશ્યન છે પછી ઘણો વિચાર કરીને એકાગ્ર ચિત્તે બેસીને મે જોયુ કે કૂતરાએ એક પક્કા પૉલિટિશ્યનની ચાલ ચાલવી શરૂ કરી હતી કૂતરાએ જોયુ કે ઘાંચીનો છોકરો કાઇ બોલતો નથી, વળી દયાળુ લાગે છે એટલે તે ધીરે ધીરે તેની પાસે જઇને લાબા પગ કરીને બેઠો પછી પૂછડી હલાવવા લાગ્યો અને ઘાંચીના છોકરાના સામુ જોઇ પુષ્કળ હાંફવા લાગ્યો તેનુ દુર્બળ શરીર ચોંટી ગયેલુ પેટ દયામણી નજર અને તેના મોંમાથી વારવાર નીકળતા નિ શ્વાસ જોઇને ઘાંચીના છોકરાને તેના પર દયા આવી કૂતરાનુ 'પોલિટિકલ એજીટેશન' (રાજનૈતિક આંદોલન) સફળ થયુ ઘાંચીના છોકરાએ માછલીના હાડકાના એક ટુકડાને સારી પેઠે ચુસી લીધા પછી કૂતરા તરફ નાખ્યો કૂતરાએ અત્યત આનદથી ઘેનછાયા આવી જઇને તેને ચાટવાનુ, ચાવવાનુ, ગળવાનુ અને પચાવવાનુ કામ શરૂ કર્યું આનદને લીધે તેનાં નેત્રો ચળકવા લાગ્યા

જ્યારે આ માછલીના દાડકાના ભક્ષણનું મહાન કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે સમાપ્ત થયું ત્યારે તે સુચતુર પૉલિટિશ્યનના મનમાં ઇચ્છા થઇ કે બીજો એક ટુકડો મળે તો કેવું સારૂં ? એવો વિચાર કરીને. પૉલિટિશ્યન છોકરાના મોં તરફ ટીકી ટીકીને જોવા લાગ્યો. જોયું તો છોકરો ભાતમાં આમલી અને મરચાંનું પાણી ચોળીને સપાટાબંધ શીરાવતો બેઠો છે; અને કૂતરા તરફ નજર પણ નાખતો નથી. હવે કૂતરાએ એક ' બોલ્ડ મુવ ' (હિંમત ભર્યું પગલું) લીધું. કેમ ન લે ? ગમે તેવો પણ પૉલિટિશ્યન ! આવી રાજનીતિના બળ ઉપર આધાર રાખીને તે એક પગલું આગળ આવીને બેઠો અને નિઃશ્વાસ નાખવા લાગ્યો; તોપણ ઘાંચીના છોકરાએ તેના તરફ જોયું નહિ. ત્યાર પછી તે ઝીણે ઝીણે સ્વરે રડવા લાગ્યો. જાણે કહેતો હોય કે; " હે રાજાધિરાજ ઘાંચીકુમાર ! આ ગરીબનું પેટ ભરાયું નથી. ' આ સાંભળીને ઘાંચીના છોકરાએ તેના તરફ જોયું. માછલી તો ન હતી પણ ભાતનું એક ઢેફું તેના તરફ ફેંક્યું. જે આનંદથી પોતાના નંદનવનમાં બેસીને ઈંદ્ર અમૃતપાન કરે છે, જે સુખથી કાર્ડિનલ વુલ્સીએ અને કાર્ડિનલ જૅરૅજે પોતાની કાર્ડિનલની ટોપી ધારણ કરી હતી તેટલાજ આનંદથી તે કૂતરો ભાત ખાવા લાગ્યો. એવામાં ઘાંચણ ઘરમાંથી બહાર આવી. છોકરાની પાસે બેસીને કૂતરો લપક લપક ભાત ખાય છે એ ઘાંચણથી સહન થયું નહિ. તેનાં નેત્ર ક્રોધથી લાલચોળ થઇ ગયાં, અને એક ઈંટનું રોડું ઉપાડીને તેણે કૂતરા તરફ જોરથી ફેંક્યું. બિચારો પૉલિટિશ્યન માર ખાઇને પાછલા બે પગ વચ્ચે ઘણીજ કાળજીથી પોતાની પૂંછડી છૂપાવીને અનેક પ્રકારની રાગરાગણીના આલાપ મારતો મારતો ત્યાંથી પલાયન કરી ગયો.

એવામાં એક બીજો બનાવ મારી દૃષ્ટિએ પડ્યો. જ્યારે પામર કૂતરો પોતાના પેટને માટે અનેક પ્રકારનું ચાતુર્ય બતાવી રહ્યો હતો તેજ વખતે એક હૃષ્ટપુષ્ટ ગોધો આવીને ઘાંચીએ બળદને નાખેલા ગોતના વાસણમાં મોં ઘાલીને મરજીમાં આવે તેટલું ખાવા લાગ્યો. બળદ ગોધાનાં ભયંકર શીંગડાં અને પ્રચંડ દેહ જોઇને ડરી ગયો અને વાસણમાંથી પોતાનું મોઢું કહાડી લીધું તથા તેની ભોજન કરવાની કુશળતા ભયપૂર્ણ નેત્રે નિહાળવા લાગ્યો. કૂતરાને પત્થર મારી હાંકી કહાડી ઘાંચણ આ નવીન ચોર તરફ વળી અને એક લાકડી લઇને ગોધાને મસાણ તરફ જવાની સલાહ આપતી આપતી તેના તરફ દોડતી આવી; પણ મસાણે જવાની વાત તો બાજુએ રહી અને ગોધો એક ડગલું પણ ત્યાંથી ખસ્યો નહિ. જેવી ઘાંચણ તેની પાસે આવી એટલે તરતજ તેણે પોતાનાં લાંબાં શીંગડાં હલાવ્યાં અને તેની છાતીમાં પોતાનાં શીંગડાંની અણી કેવી સહેલાઇથી પ્રવેશ કરી શકશે તેનું સૂચન કરવા લાગ્યો. ઘાંચણ રણસંગ્રામમાંથી પાછી હઠી અને ઘરમાં પેસી જઇને બારણાં બંધ કરી દીધાં. ગોધો પણ પોતાની ફુરસદે ઇચ્છા પ્રમાણે ગોતનો આહાર કરી ડોલતો ડોલતો પોતાને મુકામે ચાલ્યો ગયો.

મને વિચાર આવ્યો કે આ પણ એક પૉલિટિક્સ છે. મેં બે પ્રકારની પૉલિટિક્સ જોઈ; એક કૂતરાની અને બીજી ગોધાની. બિસ્માર્ક એ ગોધાની પદ્ધતિ ગ્રહણ કરનાર પૉલિટિશ્યન છે અને વુલ્સીથી માંડીને આપણા પરમપ્રિય રાવબહાદુર દોલતપ્રસાદ શર્મા સુધીના બધા કૂતરાની પદ્ધતિ ગ્રહણ કરનારા પૉલિટિશ્યનો છે.

આપનો કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી

पत्र २ जो--भारतवासीओनुं मनुष्यत्व

મહાશય! આપને શું લખું? લખવામાં વિઘ્ન નાખનાર અનેક દુશ્મનો ભમે છે. હું હમણાં જે ભાગાતૂટા ઘરમાં રહું છું તેની પાસે મારા દુર્ભાગ્યે બે ત્રણ ફૂલના છોડ ઉગી નીકળ્યા છે. મને વિચાર આવે છે કે આ કમલાકાન્તને કોઈ સગું વહાલું નથી ત્યારે આ પુષ્પો મારાં સખા અને સખીઓ થશે; કેમકે ખુશામત કર્યાથી એ કાંઈ પ્રફુલ્લિત થતાં નથી, એમને મેળવવા માટે રૂપીઆ ખર્ચવાની જરૂર પડતી નથી, એમને અલંકાર પહેરાવવા પડતા નથી, એમને પ્રસન્ન કરવાને જૂઠાં વખાણ કરવાની જરૂર નથી, તેઓ પોતાના નિજાનંદવડેજ પ્રફુલ્લિત થાય છે. એમના મુખમાં હાસ્ય છે, રોદન નથી; આનંદ છે, ક્રોધ નથી. એવો પણ વિચાર આવે છે કે પ્રસન્ન ગોવાલણે મારો ત્યાગ કર્યો તો ફિકર નહિ; હવે હું આ પુષ્પો સાથે પ્રેમ જોડીશ.

એટલામાં પુષ્પો પણ ખીલ્યાં–હસવા લાગ્યાં. તંત્રી સાહેબ! મને એક વિચાર આવ્યો! પણ વિચાર આવ્યો ન આવ્યો એટલામાં તો તે ખીલેલાં ફૂલને જોતાં વારજ ભમરાનાં ઝૂંડનાં ઝુંડ-હજારો પતંગીઆં મધમાખીઓ અને બીજાં અનેક પ્રકારનાં રસશોષક રસિકોનાં ટોળે ટોળાં મારા બારણા આગળ આવીને હાજર થયાં. પછી ગણ ગણ, ભણ ભણ, ઝણ ઝણ, ગનન ગનન કરીને તેઓ મને ત્રાસ આપવા લાગ્યાં. તેમને મેં ઘણુંએ સમજાવ્યાં કે, "સદ્‌ગૃહસ્થો! આ સભા નથી, સમાજ નથી, એસોશિયેશન, લીગ, સોસાઇટી, ક્લબ એવું કંઇજ નથી, આ તો કમલાકાંતની પર્ણકુટી છે. આપને જો ગનનન ગનનન કરવું હોય તો બીજે કોઈ ઠેકાણે જાઓ. હમણાં હું કોઈ રેઝોલ્યુશન (ઠરાવ) પસાર કરાવવા તૈયાર નથી; માટે આપ કોઇ બીજે ઠેકાણે સિધારો; પણ એ ગણુણુણુ ભણુણુણુ કરનારા ગૃહસ્થો કોઇ રીતે જવાને કબૂલ થયાજ નહિ. ઉલટા તેઓ પુષ્પના છોડ ઉપરથી ઉડીને મારી પર્ણકુટી ઉપર હુમલો કરવા લાગ્યા. મેં આપને પત્ર લખવાનું કામ તો હમણાંજ શરૂ કર્યું. (હમણાં અફીણનો અમલ ઉતરવા આવ્યો છે) એટલામાં તો

એક કાજળ જેવો કાળો ભમરો ભૂઉઉં કરીને ઘરમાં દાખલ થયો અને મારા કાન પાસે આવીને ગણુગણુવા લાગ્યો. તંત્રી મહાશય ! કહેશો ! હું આપને પત્ર શી રીતે લખી શકું ?

ભમરાજી મનમાં એમ સમજે છે કે પોતે ઘણા રસિક અને છટાદાર વક્તા છે; અને તેના ગણુગણાટથી મારા આખા શરીરમાં આનંદની લહરી ફેલાઇ જઇને મને ઘણોજ સંતોષ થશે. મારાજ આંગણાનાં ફૂલની પાંખડીઓ તોડીને મારાજ કાન પાસે ગણુગણાટ મચાવી મૂકે છે. મારો ક્રોધ એકદમ બ્રાદલિંગ પૉઇંટપર ગયો. મેં પંખો લઇને તેની સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું, પછી મેં ઘૂર્ણન, વિઘૂર્ણન, સંઘૂર્ણન વગેરે વિવિધ દાવપેચ કરી પંખારૂપી શસ્ત્ર ચલાવવા માંડયું. ભમરો પણ ડીન, ઉડીન, પ્રડીન, સમાડીન વગેરે તરેહ તરેહના પેંતરા ભરીને પોતાની ચાલાકી બતાવવા લાગ્યો. હું કમલાકાંત ચક્રવર્તી–દફતર મુક્તાવલિનો લેખક છું; પરંતુ મનુષ્ય તે મનુષ્યજ ! મનુષ્યનું પરાક્રમ અત્યંત તુચ્છ છે ! તેનું બળ અત્યંત અલ્પ છે ! હે મનુષ્યવીર્ય ! ધિક્કાર છે તને ! તું પરાપૂર્વથીજ મનુષ્યને ઠગીને તારી અસારતા સાબીત કરતું આવ્યું છે. તેં ઝામાના યુદ્ધમાં હેનીબાલને, પલરોવાના યુદ્ધમાં ચાર્લ્સને, વૉટર્લુના યુદ્ધમાં નેપોલિયનને અને આજે ભ્રમર સાથેના યુદ્ધમાં કમલાકાંત ચક્રવર્તીને ફસાવ્યો છે. હું જેમ જેમ પંખો હલાવીને વાયુને ગતિમાન કરીને ભ્રમરને ઉડાડી મૂકવા લાગ્યો, તેમ તેમ તે દુષ્ટ ફરી ફરીને મારા માથાની પાસે આવીને ભણુભણાટ કરવા લાગ્યો. કોઈ વાર તે મારાં કપડાંમાં સંતાઈ જઇને વાદળામાં છુપાઇને લડતા ઇન્દ્રજિતની પેઠે મારી સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો, તો કોઇ વાર કુંભકર્ણ સાથે યુદ્ધ કરતા રામચંદ્રના સૈન્યની માફક મારી બગલ આગળ આવીને મને ચીડવવા લાગ્યો. કોઇ વખત જાણે મારૂં પરાક્રમ સૅમ્સનની માફક મારી ચોટલીમાં રહ્યું હોય તેમ સમજીને મારા મેઘ જેવા કાળા વાંકડીયા વાળમાંજ ભરાઇ બેસીને ભેરીનાદ કરવા લાગ્યો. પછી તે કદાચ મને કરડી બેસે તેના ભયથી મેંજ સમરાંગણમાંથી પલાયન કર્યું. ભમરાએ પણ મારી પૂંઠ લીધી. એવામાં અધુરામાં પૂરૂં ઉમરાની ઠોકર વાગવાથી કમલાકાંત "**પપાત ધરણીતલે**" આ સંસારરૂપી જંગમાં મહારથી કમલાકાંત ચક્રવર્તી જેમણે દારિદ્ર, હમેશનું વાંઢાપણું અને અફીણ વગેરેની સામે યુદ્ધમાં કદિ પણ હાર ખાધી ન હતી; તેમનો અફસોસ ! એક સાધારણ જીવડાને હાથે પરાજય થયો.

પછી ધૂળ ખંખેરીને હું ઉઠી ઉભો થયો અને ભ્રમરરાજની ક્ષમા પ્રાર્થના કરવા લાગ્યોઃ–" હે ભ્રમરકુલભૂષણ ! આ ગરીબ બ્રાહ્મણે તમારો શો અપરાધ કર્યો કે તમે તેના લખવામાં ખલેલ કરવા આવ્યા ? જુઓ, હું બંગદર્શનના અધિપતિને પત્ર લખવા બેઠો છું; પત્ર લખાય તો અફીણ મળશે. તમે શામાટે ગણુગણાટ કરીને તેમાં વિઘ્ન કરવા આવો છો ? " મેં આજે સવારમાં એક બંગાળી નાટક વાંચ્યું

હતુ, તેથી એકાએક નાટકની ધૂનમાં હુ ભ્રમરને કહેવા લાગ્યો,–"હે ભૃગ ! હે અનગરગના તરંગમા વિક્ષેપ કરનાર ! હે ઉદ્યાનવિહારી ! તમે શામાટે ભણુભણાટ કરો છો ? હે ભૃગ ! હે દ્વિરેફ ! હે ષટ્પદ ! હે અને ! હે ભ્રમર ! હે ભમરા ! હે ભણુભણ '—

આ ભ્રમરસહસ્ર નામના પાઠથી ભમરો એકદમ પ્રસન્ન થઇ ગયો અને મારી સામે આવીને બેઠો વળી પાછો ગણુગણુ કરીને ગળુ સાફ કરીને બોલવા લાગ્યો. મને પણ અફીણુના પ્રતાપથી સવ પ્રાણીઓની ભાષા સમજવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઇ હતી એટલે હુ સ્થિરચિત્તે સાભળવા લાગ્યો

ભ્રમરરાજે બોલવા માડયું " હે વિપ્ર ! મારા ઉપર આટલો ગુસ્સો શામાટે ? હુ શુ એકલોજ ગણુગણુ છુ ? આ હિદુસ્તાનમા જન્મીને હવે ગણુગણીએ નહિ તો બીજુ કરીએ શુ ? કયો હિદુસ્તાની ભણુભણાટ નથી કરતો ? કયા હિદુસ્તાન-વાસીએ ભણુભણાટ છોડીને બીજો ધધો શરૂ કર્યો ? તમારામા જેઓ રાજા મહા રાજાઓ અને ઑાનરેબલો છે તેઓ કાઉન્સીલમા બેસીને ગણુગણાટ નથી કરતા ? જેમને રાવબહાદુર અથવા સર થવાની અભિલાષા છે તેઓ શુ સાહેબ લોકોની પાસે બેસીને ભણુભણાટ નથી કરતા ? જેઓ માત્ર નોકરીનીજ ઉમેદ રાખે છે તેમના ભણુભણાટનો તો પારજ નથી હિદુસ્તાનના શિક્ષિતો જેઓ થોડા વર્ષ સુધી અગ્રેજી શીખ્યા છે, તેઓ તો હાથમા સીફારસની ચિઠ્ઠિઓ લઇ દરવાજે દરવાજે ભણુભણાટ કરતા ફરે છે તેઓ મચ્છરની માફક ખાતાપીતા, ઉઠતા બેસતા, હાલતા ચાલતા, રાત દહાડો, સવાર, બપોર ને સાંજ હરઘડી ભણુભણાટજ કરતા રહે છે. જેઓ નોકરી ન કરતાં સ્વતત્રપણે વકીલ, બારિસ્ટર તરીકે ધધો કરે છે, તેઓ સનદી ભણુભણાટ કરે છે. સાચા જૂઠાના સાગરસગમમા પ્રાત સ્નાન કર્યા પછી જ્યાં લાકડાના અથવા સળીઆના પાજરામા માથે "વીગ" પહેરીને હાઇકોર્ટના જડજો, જીલ્લા જડજો, સબ જડજો, ડેપ્યુટીઓ, મુનસફો વગેરે બેઠા હોય ત્યાં જઇને ભણુભ-ણાટનો ફુઆરો છોડી મૂકે છે કેટલાક એમ સમજતા હોય છે કે ભણુભણાટ કર-વાથી દેશનો ઉ ય થશે તેથી તેઓ નાના મોટાને એકઠા કરીને ગણુગણુવા માડે છે દેશમાં દુકાળ પડયો ચાલો ભાઇ જરા ભણુભણીએ આપણા લોકોને ઘણી ઉચી નોકરીઓ આપવામાં આવતી નથી, માટે ચાલો આપણે બધા એકઠા થઇને ગણુગ ણાટ કરીએ અમુક ગૃહસ્થની મા મરી ગઇ, ચાલો ભાઇ તેના સ્મરણાર્થે જરા ભણુભણીએ કેટલાકને તો આથી પણ સતોષ નથી થતો તેઓ તો કાગળ, ખડીયો અને કલમ લઇને દર અઠવાડીએ, દર મહિને કે દરરોજ ભણુભણાટ કર્યાજ કરે છે, અને ભાઇ મારા ગણુગણાટથી આટલા ચીડાઇ જાઓ છો, પણ તમે પોતેજ હમણા શુ કરવા બેઠા છો ? બગદર્શનના અધિપતિની પાસે થોડુક અફીણ મેળવવાની લાલચે તમે પણ ગણુગણુવાજ બેઠા છો ને ! તો પછી મારો ગણુગણાટ તમને આટલો

કંટાળો શામાટે ઉપજાવે છે ?"

"હે કમલાકાંત ચક્રવર્તી ! હું તમને સત્ય વાત કહું છું. તમે લોકો જે ગણગણાટ ભણભણાટ કરો છો તે અમને પણ પસંદ નથી આવતો. જુઓ અમે જીવડાં છીએ તોપણ અમે માત્ર ગણગણાટજ કરીને બેસી રહેતાં નથી અમે મધ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ અને અમારો ડંખ વાપરવાનો અભ્યાસ કરીએ છીએ. તમને નથી આવડતું મધ મેળવતાં કે નથી આવડતો ડંખ વાપરતાં ! ફક્ત બણબણાટજ કરો છો ! તમને કામ તો એકકે કરતાં આવડતુંજ નથી, માત્ર બાયડીઓની માફક સવાર સાંજ છેડા વાળીને રડતાં કકળતાંજ આવડે છે. હવે તમે જરા બકબકાટ અને લખાપડી છોડીને ઉપયોગી અને વ્યાવહારિક કામ કરવા મંડો તો ઠીક. તેમ કરશો તોજ તમારૂં શ્રેય થશે. મધ મેળવતાં શીખો. જરાક ડંખનો ચટકો લગાવતાં શીખો. તમારી જીભ કરતાં અમારો ડંખ વિશેષ સામર્થ્ય ધરાવે છે. તમારા વાક્યબાણથી કોઇ મરતું નથી પણ અમારા ડંખથી તો તમે બધાજ હરહમેશ ડરતા રહો છો. સ્વર્ગમાં જેમ ઇન્દ્રનું હથિયાર વજ્ર છે, પૃથ્વી ઉપર જેમ અંગ્રેજોનું હથિયાર તેમની તોપ છે, તેમ આકાશમાર્ગમાં અમારો ડંખ પણ એક પ્રબળ હથિયાર છે, માટે મારૂં કહેવું એમ છે કે મધ એકઠું કરતાં શીખો. કામમાં લક્ષ પરોવો અને જો તમારી જીભમાં થતી ચળને લીધે તમારૂં લક્ષ કામમાં નજ પરોવાતું હોય તો બહેતર છે કે તમે તમારી જીભને કાપી નાખો. તેમ કરશો તો જરૂર કામમાં ચિત્ત પરોવાશે અને ખાલી બણબણાટ કરવા ઉપરથી તમારૂં મન ઉઠી જશે."

આટલું બોલીને ભ્રમરરાજ ભુંઉઉઉ કરીને ઉડી ગયો.

મેં પછી વિચાર કર્યો કે આ ભમરો અત્યન્ત ઘણોજ જ્ઞાની જંતુ છે. આપણે જાણીએ છીએ કે મનુષ્યોમાં જેમ જેમ પદવૃદ્ધિ થતી જાય છે તેમ તેમ તે વધારે વધારે ડાહ્યો મનાતો જાય છે. એટલા માટે બે પદવાળાં મનુષ્યો કરતાં ચાર પદવાળાં પશુઓ વિશેષ ડહાપણવાળાં હોવાં જોઇએ. ત્યારે આ ભમરો તો ષટ્પદ છે. એક નહિ બે નહિ પણ ષટ્પદ એટલે છ પદવાળો છે. ખરેખર એ છ પદવાળો જીવ ઘણોજ જ્ઞાની હોવો જોઇએ એ વાત એના પદની અસામાન્ય સંખ્યા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. એવા સુચતુર મહાજ્ઞાની ભ્રમરની સલાહની અવગણના કેમ કરાય ? માટે આજથી હું મારો ગણગણાટ બંધ કરૂં છું; પણ મધ મેળવવાની તૃષ્ણા હું તજી શકતો નથી. બંગદર્શનરૂપી પુષ્પમાંથી અફીણરૂપી મધ પ્રાપ્ત થશે એવી ઉમેદથી જીવન ધારણ કરી રહ્યો છું.

આપનો આજ્ઞાધીન
કમલાકાંત ચક્રવર્તી

पत्र ४ थो—घडपणनी वातो

અધિપતિ સાહેબ! મને આજે અફીણ મળ્યું નથી. ઘણું દુઃખ થાય છે આજે હું જે લખું છું તે ફાટે ડોળે લખું છું. મારી પોતાની બુદ્ધિવડે લખું છું–અફીણની ચમત્કારિક શક્તિવડે નહિ. આજે તો હુ મારા વીતકની કથા લખું છું.

આજે ઘડપણની વાત લખું છું. લખવાનું મન તો ઘણુંએ થાય છે પણ લખી શકતો નથી. કારણ દુઃખની કથા મને ઘણી પ્રિય લાગે એ બનવાજોગ છે. પોતાના વીતકની, મર્મભેદ દુઃખની કથા દરેકને પ્રિય હોય છે; પણ આ બાબત હું લખીશ તોપણ વાંચશે કોણ? એ પ્રશ્ન છે. હાલ તો યુવાન વર્ગજ વાંચવાનો શોખ ધરાવે છે. મોટી ઉમ્મરના લોકો તો બીલકુલ વાંચતાજ નથી. આથી મને લાગે છે કે મારી ઘડપણને લગતી વાતો આપના વાચકવર્ગમાંથી કોઈ વાંચશે નહિ.

માટે હું ખરેખરા ઘડપણની વાતો લખતો નથી–લખી શકતો પણ નથી. વૈતરણીની તરંગમાલાથી ધોવાતા જીવનના ઓવારાના છેલ્લા પગથીઆ ઉપર મેં હજી મારો પગ મૂકયો નથી. તેની પેલીપાર જવાને જે દ્રવ્ય જોઇએ તેની એક પાઇ પણ હું કમાઇ શકયો નથી. મને હજી વિશ્વાસ છે કે એ દિવસ હજી ઘણો દૂર છે, તોપણ જુવાની ઉપરથી મેં મારો દાવો છોડયો છે; જો કે મારી કેદની બધી મુદત હજી ખતમ થઈ નથી. કેદની મુદત પૂરી થશે તોપણ મારે ઘણું દેવું પતવવાનું બાકી રહેશે, તેની મને થોડી ઘણી ચિંતા રહે છે. યૌવનને સલામ કરી છેવટની ફારગતી લઇ શકયો નથી. એ સિવાય હજી મહાજનનું મારી પાસે કેટલુક લેણું છે. દુષ્કાળના વર્ષોમાં મે ઘણું અનાજ ઉછીનું લીધું છે તે દેવું પણ હું અદા કરી શકયો નથી–અને અદા કરવાની મારામાં શકિત પણ નથી. વળી વૈતરણીની સામી પાર જવાને માટે પણ પૈસો એકઠા કરવાનો વખત આવી લાગ્યો છે. મારી આ સમયની દુઃખની બે ચાર વાતો કહું તો તમે તમારાં યૌવનનાં સુખ બાજુ પર મૂકી સાંભળશો ખરા?

પ્રથમ સત્યનો નિર્ણય કરવાની જરૂર છે કે હું જુવાન છું કે વૃદ્ધ છું? મેં આ સવાલ મારે એકલાને માટે ઉઠાવ્યો છે એમ નથી. હું વૃદ્ધ છું અગર જુવાન છું એ બેમાંથી એક વાત તો મંજુર રાખવીજ પડશે; પણ જેમની સ્થિતિ એવી છે કે જેઓ જુવાન ન ગણાય તેમ ઘરડા પણ ન કહેવાય, જેમનો જુવાનીનો સૂર્ય પશ્ચિમ દિશા તરફ ઝુકવા લાગ્યો છે, જેમના જીવનના પડછાયા પૂર્વ દિશા તરફ લંબાવા લાગ્યા છે તેમને હું પૂછું છું કે ભાઇ! તમે વિચાર કરીને કહો કે તમે યુવાન છો કે વૃદ્ધ? અલબત, આપના વાળ આજે પણ ભમર જેવા કાળા અને સુંદર છે, આપના દાંત અવિચ્છિન્ન મોતીની સેર જેવા શોભી રહ્યા છે, આપની નિદ્રા આજે પણ એવી ગાઢ છે કે નૂતન પત્નીના ઢંઢોળવાથી પણ તમે જાગી શકતા નથી; તો

પણ મારે કહેવું જોઇએ કે તમે ઘરડાજ થયા છો અથવા તો આપના વાળ ગંગા જમના જેવા કાંઇક સફેદકાળા થયા છે, દાંતની હારો કોઇ કોઈ ઠેકાણેથી તૂટવા લાગી છે, તેમાંથી એકાદ બે મોતીના દાણા ખરી પડયા છે, આપની નિદ્રા નેત્રની વિડંબનાતુલ્ય બનવા આવી છે તો પણ તમે યુવાન છો. તમે પૂછશો કે મારા કહેવાનો અર્થ શો ? એનો અર્થ "ઘડપણ ઉમ્મરથી નથી મપાતું પણ જ્ઞાનથી મપાય છે" એમ પણ હું કહેવા નથી માગતો. હું અત્ર જ્ઞાનની ચર્ચા કરતો નથી, ઘડપણનીજ ચર્ચા કરૂં છું. ઘડપણ એ વધેલી ઉમ્મરનું પરિણામ છે, બીજું કાંઇ નથી. કોઇ માણસ ચાળીશ વર્ષે વૃદ્ધ થાય છે તો કોઈ માણસ બેતાળીશ વર્ષની ઉમ્મરે પણ યુવાન રહે છે. ઉમ્મરમાંજ વિશેષતા છે એવું તમે કદિ પણ જોઇ શકશો નહિ. જે માણસ પિસ્તાળીશ વર્ષની ઉમ્મરે પોતાને યુવાન કહેવડાવે છે તે કાં તો મૃત્યુથી અત્યંત ડરતો હોવો જોઇએ અથવા બીજી કે ત્રીજી વારની ધણીયાણીનો પતિ હોવો જોઇએ. જે પાંત્રીશ વર્ષે પોતાને ઘરડામાં ખપાવવા ઇચ્છે છે તેને કાં તો ઘડપણ પ્રસંદ છે, કે તો બિમાર છે અથવા તો તે કોઇ પ્રકારના ભારે સંકટથી પીડાતો હોવો જોઇએ.

પણ જીવનની અડધી મજલ પર આવી પહોંચ્યા પછી ચશ્માં હાથમાં લઇ રૂમાલ વડે સાફ કરીને જુઓ અને વિચાર કરીને કહો કે હું વૃદ્ધ થયો હઈશ અને નહિ પણ થયો હોઉં. મારૂં મન સાક્ષી પૂરે છે કે આંખે સઝતું હેય યા ન સુઝતું હોય, માથે તાલ પડી હોય યા ન પડી હોય તોપણ હું હજીસુધી વૃદ્ધ કહેવાઉં નહિ. કેમ વારૂ ? કોઇ પણ વૃદ્ધ થયું નથી ત્યારે હુંજ એકલો શાને વૃદ્ધ થાઉં ? આ સનાતન કાળથી ચાલ્યું આવતું વિશ્વ આજે પણ નવીન સરખુંજ છે. મારી પ્રિય કોકિલાનો મધુર ટુહુકાર હજી વૃદ્ધ થયો નથી. ગંગા નદીની સુંદર, હીરાકણી જેવી ચળકતી કોમળ તરંગમાળામાં હજી ઘડપણે પ્રવેશ કર્યો નથી. પ્રભાતના પહોરનો શીતળ, સુખકર વાયુ; બકુલ, ચંપો વગેરે સુગંધી પુષ્પો; વૃક્ષની લીલી, હરિયાળી ઘટા; નક્ષત્રમાળાનો ચળકાટ એ વગેરે સર્વ હજી તેવાં ને તેવાંજ સુંદર અને મોહક છે; તેમનામાં ઘડપણની છાયા પણ આવી નથી, તો શું હુંજ એકલો વૃદ્ધ ? નહિ, હું એ વાત કદિ પણ માનીશ નહિ. જગતમાં તો હજી પણ હાસ્ય અને આનંદના ફુવારા ઉછળી રહ્યા છે. શું મારા એકલાનાજ હસવાના દિવસ પૂરા થયા ? પૃથ્વી ઉપર ઉત્સાહ, ક્રીડા, આનંદ હજી જેવાં ને તેવાં ચાલે છે તો તે શું મારે માટેજ બંધ થયાં ? આખું જગત તેજોમય છે. શું મારેજ ઘોર અમાવાસ્યાની રાત્રિ ? નહિજ. સુલેમાન ચશ્માવાળાની દુકાનનું સત્યાનાશ જજો ! હું મારાં ચશ્માં આજેજ ભાંગી નાખું છું અને છાતી ઠોકીને કહું છું કે હું ઘરડો થયો નથી.

પણ મુશ્કેલીની વાત તો એ છે કે હું સ્વીકાર કરૂં યા ન કરૂં, તોપણ ઘડપણ મારો પીછો છોડતું નથી ધીમે ધીમે દરરોજ—પળે પળે ઘડપણરૂપી ચોર મારા

દેહરૂપી શરીરમાં પ્રવેશ કરતોજ જાય છે. આયુષ્ય ક્ષીણ થતું જાય છે. જુવાનીનો કિનારો દૂર જતો જાય છે. હું કરોડ વાર કહું કે હું ઘરડો નથી પણ મારો પ્રત્યેક નિઃશ્વાસ ઘડપણ આવ્યું છે એવી સાક્ષી પૂરે છે. બીજા લોકો ગાય છે, નાચે છે ત્યારે હું પણ ઘરડો નથી થયો એમ બતાવવાને, મારી જુવાનીનો ઉલ્લાસ હજી જેવો ને તેવોજ છે એવો ડોળ કરવાને તેમની મિજલસોમાં સામેલ થાઉં છું. બીજાઓ જ્યારે રડે છે ત્યારે હું લોકલજ્જાના ભયથી ભારેખમ થઈને બેસું છું; પણ સાચું પૂછો તો હસવા બોલવામાં કે ગાવા વગાડવામાં મારું હૃદય હવે આનંદ નથી ભોગવતું. મારામાં હવે ઉત્સાહ ઉલ્લાસ નથી રહ્યા. આશાનો અર્થ મારે માટે આત્મપ્રતારણાજ છે. મારે માટે આશા, વિશ્વાસ એમાંનું કશું છેજ નહિ. જે છેજ નહિ તેને માટે મિથ્યા વલખાં શામાટે મારવાં ?

વલખાં માર્યાથી શું વળે ? જે પુષ્પોની માળા મારી જીવનરૂપી વાડીને શોભા આપતી હતી તેની પાંખડીઓ માર્ગમાં એક પછી એક ખરી ગઈ. જે સદાય હસતાં વદન મને અતિ પ્રિય લાગતાં હતાં તે એક પછી એક અદૃશ્ય થઇ ગયાં ! અને કેટલાંક છે તે પણ ગ્રીષ્મ ઋતુના પ્રખર તાપને લીધે ચીમળાઇ જતાં પુષ્પ જેવાં મ્લાન થઇ ગયાં છે. આ ભાગ્યાં તૂટ્યાં ભવનોમાં, આ નિરાનંદ થએલી નાટ્યશાળામાં, આ પરિત્યક્ત થયેલી મિજલસોમાં ઉજ્જ્વલ દીપમાલા કર્યા છે ? એક પછી એક હવે બુઝાઇ ગઇ. માત્ર વદનજ નહિ પણ હૃદય સુદ્ધાં ! તે સરસ, પ્રેમથી છલકાતાં, વિશ્વાસભર્યાં, મૈત્રીપૂર્ણ, અપરાધ થયા છતાં સર્વદા પ્રસન્ન રહેનાર એવાં સ્નેહી હૃદય પણ ગયાં ! એમાં કોઇનો દોષ નથી. મારો દોષ નથી. સ્નેહીઓનો પણ દોષ નથી. માત્ર વયનો અથવા યમરાજનોજ દોષ છે.

વારુ, તો એથી નુકશાન શું થયું ! એકલો આવ્યો હતો અને એકલો જઇશ, તેમાં ચિન્તા શી છે ? આ જીવ પણ પરિપૂર્ણ મારો થયો નહિ. ઠીક, રામ રામ ! હે પૃથ્વી ! તું તારી નિયમિત કક્ષામાં રહીને ઘૂમતી રહેજે. હું મારા ઇષ્ટ સ્થાને જાઉં છું. તારો અને મારો સંબંધ તૂટે છે. હે મૃણ્મયી ! હે વસુંધરા ! હે જડસૃષ્ટિના ભારથી દબાયલી પૃથ્વી ! તેમાં તને પણ નુકશાન શું છે ? તું અનંત કાલ પર્યંત શૂન્ય માર્ગમાં ભ્રમણ કર્યા કરજે; હું થોડાદિવસ ભ્રમણ કરીશ, ત્યાર પછી તને છેલ્લા રામ રામ કરી જેની સમીપમાં સર્વ જ્વાલાઓ શાંત થાય છે તેની પાસે જઇને મારા અંતરની જ્વાલાનો અંત લાવીશ.

ત્યારે હવે એક વાત તો નક્કી થઇ ગઇ કે હું ઘરડો થઈ ચૂક્યો છું; ત્યારે હવે મારું કર્તવ્ય શું છે ? કેટલાક મૂર્ખ લોકો કહી ગયા- છે કે, "पंचाशदूर्ध्वं वनं व्रजेत्" (પચાસ ઉપરની વય થતાં વનમાં જવું) અરે ભઇ ? વન ક્યાં છે ? આ અવસ્થામાં તો સર્વ પ્રકારના ભોગ-વિલાસથી પૂર્ણ મોટા મોટા ભવ્ય મહેલો કે જે શોભા અને મનુષ્યની દોડધામથી નવ જુવાન પુરુષોને પ્રસન્ન કરે એવા છે તે પણ મારે

મનથી જગલ જેવાજ લાગે છે. હે યુવાન વાચકો ! તમારે ને મારે આ બાબતમાં મતભેદ પડયા વગર રહેશે નહિ. તમારૂં હૃદય મારા હૃદયનો મેળ કરશે નહિ. જ્યારે કોઇના ઉપર અમુક પ્રકારની વિપત્તિ આવી પડે છે. ત્યારે લોકો ઘરડા માણસને પૂછે છે કે; "હે ડોસા તેં ઘણા જમાના જોયા છે, આવે પ્રસંગે શું કરવું જોઇએ તે અમને કહે." પણ સુખના આનંદના પ્રસંગે કોઇ એમ કહેવા નથી આવતું કે; 'ડોસા ! આજ અમારો આનંદનો દિવસ છે. તું અમારી પાસે આવ અને અમારા આનંદમાં ભાગ લે." ઉલટું એમજ બને છે કે એવા ખુશાલીના કલ્લોલ કરવાના પ્રસંગે રખેને એ વાત ડોસાના જાણવામાં આવે તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે, ત્યારે ભાઇ, આ જગત નહિ તો બીજુ શું ?

હે પ્રૌઢ વયના વાચકો ! જ્યાં તમે પ્રથમ સ્નેહ અને વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કરતા હતા ત્યાં તમે હવે માત્ર ભય અને કોઇક વખત ભક્તિના પાત્ર થાઓ છો. જે પુત્ર તમારી જુવાનીના સમયમાં અને તેના બાળપણના સમયમાં તમારી સાથે તમારીજ પથારીમાં સૂતો હતો અને અર્ધનિદ્રિત અવસ્થામાં પોતાના નાના હાથવડે તમને શોધી કહાડીને તમારે ગળે વળગતો હતો તે આજ તમારી ખબર પણ લેતો નથી અને "મારા પિતાને કેમ છે ?" એવું માત્ર લોકોને પૂછીનેજ પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. કોઇ પરાયા બાલકની સુંદરતા ઉપર મોહિત થઇને તમે તેને ખોળામાં બેસાડીને રમાડયો હશે, તમે તેના ઉપર પ્રેમ રાખ્યો હશે તે આજ કાલક્રમે મોટો થતાં પોતાની નિર્દોષ ખુબસુરતી ગુમાવી બેઠો છે અને કદાચ મહા પાપી થઇને પૃથ્વી ઉપર પાપનો પ્રવાહ વહેવડાવી રહ્યો છે. કદાચ તે તમારી નિંદા પણ કરતો હશે. તમે શું કરી શકો છો ? તમે એટલુજ બોલીને બેસી રહો છો કે મે એને ખોળામા લઇ રમાડયો હતો; ખાંધે બેસાડીને ફેરવ્યો હતો. તમે જેને ખોળે બેસાડીને 'ક' 'ખ' શીખવ્યા હતા તે આજે કદાચ પ્રતિષ્ઠિત લેખક બની ગયો હશે અને તમારી મૂર્ખતા સંભારી મનમાં તમારો ઉપહાસ પણ કરતો હશે જેને તમે એક વાર તુચ્છ માનતા હતા તેજ હવે તમને તુચ્છ માને છે. જેને તમે એક વારની નિશાળમાં ભરવાની ફી આપીને ભણવામાં સહાય આપી હતી તેજ આજ તમને પૈસા ધીરે છે અને ધીરેલાં નાણાં પેટે તમારી પાસે વ્યાજ લે છે તમે જેને શિખવતા હતા તેજ આજ તમને શિખવવા તૈયાર થાય છે. હવે બોલો, આ જગત નહિ તો બીજું શું ?

અંતર્ગત વાતો એક બાજુએ રાખી બહારનાજ જગત્ તરફ નજર કરીએ. જે ઠેકાણે તમે તમારે પોતાને હાથે બગીચો બનાવ્યો હતો, પસંદ કરી કરીને ગુલાબના છોડ, ચમેલી, ડોલર તથા બીજા અનેક જાતના વિલાયતી રોપાઓ ઘણી મહેનતે રોપ્યા હતા, જેમને તમે તમારે હાથે ઝારી લઇને પાણી સિંચ્યું હતું ત્યાં તમે આજે જઇને જુઓ. તમારાં ગુલાબ અને ચમેલી સુકાઈ ગયાં છે અને જ્યાં

એક વાર રમણીય બગીચો હતો ત્યાં આજે ઘણા વટાણાનાં વાવેતર થાય છે અને રામો પટેલ પોતાના મોટા શીંગડાંવાળા બળદને ગીત લલકારતો ખેતી કરી રહ્યો છે, તેના હળની અણી તમારા હૃદયમાં આરપાર પેસી જતી નથી ? તમારી જુવાનીના વખતમાં મનમાં અનેક પ્રકારની અભિલાષાઓ પોષીને, મનોરથો રચીને, મહાપ્રયત્ને તમારા ઉપભોગ માટે સુંદર હવેલી બંધાવી હતી; જેમાં મનોહર પલંગ બિછાવીને નેત્રે નેત્ર અને અધરે અધર મિલાવીને તમારી બાલપ્રણયિની સાથે આ જીવનમાં કદિ પણ લુપ્ત ન થાય એવા પવિત્ર પ્રેમયુક્ત સંભાષણ કર્યું હતું, આજે ત્યાં જઇને જુઓ; તે તમારી હવેલીની ઈંટોના ટુકડા ગધેડા પર લદાઇને કોઇના તબેલાનું શૌચતળીયું બનાવવાના કામમાં વપરાવા જાય છે. તમારા પલંગના ટુકડા વડે એક બાઈ રસોઇ કરતી બેઠી છે. આ અરણ્ય નહિ તો બીજું શું ?

સંતાપ ઉપર સંતાપ ! હું જેને જુવાનીમાં ઘણો સુંદર જોતો હતો તે આજે ઘણોજ વિરૂપ બની ગયો છે. મારો પરમ મિત્ર સુંદરલાલ તેની જુવાનીના પૂર બહારમાં જ્યારે હતો ત્યારે અક્કડને અક્કડ ફરતો. કેટલીએ સ્ત્રીઓ પાણી ભરતાં તેનું રૂપ અને ભભકો જોઇને મોહિત થતી અને **નમઃ શિવાય** એમ કહેવાને બદલે **નમઃ સુંદરલાલાય** એવું બોલી જતી. તે સુંદરલાલને આજે જઇને જુઓ. તેનું વદન કરમાઈ ગયું છે, માથે પળીયાં આવી ગયાં છે, દાંત પડી ગયા છે, ચામડી ઝુલી ગઇ છે અને શરીર સુકાઇને જીર્ણશીર્ણ થઇ ગયું છે. એ સુંદરલાલ એક બાટલી બ્રાંડી અને ત્રણ શેર બિસ્કુટ વગર નાસ્તો કરતો ન હતો, તે સુંદરલાલ આજે તિલક છાપાં લગાવતા ભગતરાજ થયા છે, રામનામી ઓઢે છે અને જમતી વેળા કોઇ મદ્ય માંસનું નામ દે તો પીરસેલી થાળી પણ મૂકીને ઉઠી જાય છે. હવે જંગલમાં શું બાકી રહ્યું.

પેલી સુમનગૌરીને જુઓ એ સુમનગૌરી જ્યારે નાની હતી અને મારી વાડીમાં ફૂલ ચોરી જવા આવતી તે વખતની તેના દેહની શોભા, લાવણ્ય, ચપળતા, કોમળતા યાદ કરો. તેને જોઇને મને એમજ થતું કે નંદનવનનું કોઈ પારિજાત વૃક્ષજ પુષ્પો સહિત ઉપાડીને અહીંઆં આણ્યું હોવું જોઇએ. તેની અલકાવલિ સાથે વાયુ અડપલાં કરતો હતો ગુલાબના કાંટા તેના સળુમાં પ્રવેશ કરી રસકેલિ કરતા હતા. હાય ! એજ સુમનગૌરી કેવી થઇ છે તે જુઓ તો ખરા ! આજે છોકરાંને ગાળો દેતી, મારતી, પીટતી, તરતની વિઆયલી કૂતરી જેવી દાળ ઝાડકવા બેઠી છે ! તેનાં કપડાં મેલાં અને પચાસ થીંગડાંવાળાં છે. તેનાં લટીયાં લૂખાં ઉડતાં ફરે છે, દાંત પડી ગયા છે, નિસ્તેજ આંખો ઉંડી પેસી ગએલી છે, હોઠમાં ફીકાશ આવી છે, ગાલની રતાશ ઉડી ગઈ છે, હાડકાં દેખાય છે, કંઠમાં કર્કશતા આવી છે. એજ તે સમયની રૂપની પુતળી સુમનગૌરી ! કહો જોઇએ આ જંગલ નહિ તો બીજું શું !

ત્યારે હવે એ પણ નક્કી થયું કે વનમાં જવાની જરૂર નથી. ત્યારે હવે કરવું

શું ? હિન્દુશાસ્ત્રોમાં બતાવેલા રિવાજ પ્રમાણે કવિ કાલિદાસ કહે છે કે સર્વ ગુણ-સંપન્ન રઘુવંશના રાજાઓએ પણ ઘડપણ આવતાં મુનિવ્રત ધારણ કર્યું હતું. હું ખાત્રીપૂર્વક કહી શકું છું કે કાલિદાસે રઘુવંશ રચ્યો ત્યારે તે ચાળીશ વર્ષનો નહિ હોય. તેણે પોતાની જુવાનીમાં રઘુવંશ રચ્યો હતો. આ વાત તેના રચેલા બે શ્લોક ટાંકીને સિદ્ધ કરી બતાવીશ.

પહેલો શ્લોક રઘુવંશ માંહિલા અજવિલાપનોઃ—

इदमुच्छ्वसितालकं मुखं तव विश्रांतकथं दुनोति माम् ।
निशि सुप्तमिवैकपंकजं विरताभ्यान्तरषट्पदस्वनम् ॥

વાયુની લહરીથી તારી અલકાવલિ ફરફરી રહી છે; માત્ર તારું વાણી રહિત મુખ, રાત્રિએ બીડાયલા ભમરના ગુંજન રહિત કમળ જેવું જે દેખાય છે તે મને વ્યથા આપે છે.

આ યૌવનનું સદન છે.

હવે કુમારસંભવમાંનો રતિવિલાપનો એક શ્લોક જુઓઃ—

गत एव न ते निवर्तते स सखा दीप इवानिलाहतः ।
अहमस्य दशेव पश्य मामविषह्य व्यसनेन धूमिताम् ॥

રતિ મદનના સખા વસંતને કહે છે કે, "તમારો મિત્ર વાયુથી હોલવાઈ ગએલા દીવાની માફક (પરલોકમાં) જતો રહ્યો છે, હવે તે પાછો આવતો નથી અને હું હોલવાયલા દીવાની વાટ જેમ ધુમાડાવાળી થાય તેવી દુઃખને લીધે થઈ છું તે જુઓ.

આ ઘડપણના સદનનું દૃષ્ટાંત.

વારુ, મારે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કાલિદાસને રઘુવંશ લખતી વખતે જો ઘડપણના ગૌરવપૂર્ણ કર્તવ્યનું ભાનહોત તો તે વૃદ્ધ પુરુષોએ મુનિવ્રત લેવું જોઈએ એવું લખી જાત નહિ. બિસ્માર્ક અને ફ્રેડરિક વૃદ્ધ હતા. તેમણે જો મુનિવ્રત ધારણ કર્યું હોત તો જર્મન પ્રજાનું દૃઢ બંધારણ ક્યાંથી થાત ? ટિયર પણ વૃદ્ધ હતો. તેણે જો મુનિવ્રત લીધું હોત તો ફ્રાન્સની સ્વતંત્રતા અને પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્ર તે કેવી રીતે યોજત ? ગ્લૅડસ્ટન અને ડિસ્રાયલી વૃદ્ધ હતા. તેમણે મુનિવ્રત લીધું હોત તો પાર્લામેન્ટની સુધારણા અને આયરિશ ચર્ચની ડિસએસ્ટાબ્લિશમેંટ કોણ કરત ?

ઘડપણ તો ખરેખરૂં મહત્ત્વનું કાર્ય કરવાનો સમય છે. ઘડપણ એટલે "નિર્બળ અને બોખા ડાચાવાળું ચોથી સ્થિતિએ પહોંચેલું માનવ શરીર" એમ સમજવું નહિ. એ હાલતને તો બીજું બચપણજ કહેવાય. જેઓ યુવાન નથી તેમ છેક ઘરડા પણ નથી તેવા માણસને વિષે હું બોલું છું. યૌવન એ કાર્ય કરવાનો સમય તો હેજ પણ એ વખતે કામ જેવું જોઈએ તેવું થઈ શકતું નથી. એક તો તે વખતે બુદ્ધિ અપરિપક્વ હોય છે, વળી રાગ, દ્વેષ અને ભોગવાસનાનું બળ પણ વિશેષ

હોય છે અને યુવાન સ્ત્રીઓની પાછળ ફાંફાં મારવાથી યુવાન પુરુષોને હમેશાં પ્રતિષ્ઠા ગુમાવવાની દહેશત પણ રહે છે આથી કરીને જુવાનીમાં કોઇ કોઇ અનૌકિક શક્તિ વાળા પુરુષો સિવાય ઘણા ખરા સારી રીતે કામ કરી શકતા નથી, પણ યૌવન કાળ પૂરો થયા પછી મનુષ્ય દીર્ઘદર્શી થાય છે, તેની બુદ્ધિ ઠરેલ બને છે પ્રતિષ્ઠા મેળવે છે, અને ભોગવાસનાનુ બળ ઘટે છે તેથી તે સમય કોઇ પણ મહત્ત્વના કામને ઘણો યોગ્ય છે, માટે મારી સલાહ છે કે ઘડપણ આવ્યુ એમ સમજીને કોઇએ પોતાના કર્તવ્યનો ત્યાગ કરી મુનિવ્રત લેવા તરફ વૃત્તિ દોડાવવી નહિ ઘડ પણમાં પણ સસારની સેવા કરવી

તમે કદાચ કહેશો કે એ વાત કહેવાની જરૂરજ નથી કોઈ પણ માણસ જીવતા સુધી અથવા અશક્ત થતા સુધી સાંસારિક કાર્યનો ત્યાગ કરતોજ નથી માનુ દૂધ ધાવવા માંડે ત્યાથી તે છેવટનુ વસીયતનામુ કરતા સુધી માણસ સસારનુ કાર્ય કદી પણ પડતુ મૂકતોજ નથી પણ હુ એવા કામકાજમા પ્રૌઢ ઉમ્મરના પુરુષોને જોડવા ચાહતો નથી આપણે જુવાનીમાં જે કામ કરીએ છીએ તે આપણે માટેજ કરીએ છીએ માટે જુવાની ગયા પછી જે કામ કરીએ તે પારકાનાજ ભલા માટેજ થવાં જોઇએ, એજ મારી સલાહ છે એમ ન સમજવુ કે હજી સુધી આપણુ પોતાનુ કામ તો પૂરૂ થયુ નથી ને બીજાનુ કામ શી રીતે કરીએ? આપણુ કામ તો કદિ પૂરૂ થયુ પણ નથી અને થવાનુ પણ નથી મનુષ્ય-જીવન એક લાખ વર્ષ પર્યંત લબાય તો પણ કોઇ એમ નહિ કહે કે હવે મારૂ કામ પૂર્ણ થયુ મનુષ્યની સ્વાર્થ પરાયણતાની સીમા નથી-અત નથી માટે ઘડપણ આવે એટલે આપણુ કામ પૂરૂ થયુ સમજીને પરમાર્થનુજ કોઇ કાર્ય હાથમાં લેવુ એવુ મુનિવ્રત તેજ ખરૂ મુનિ વ્રત, જાતિ, સમાજ સ્વદેશ અને સ્વધર્મની ઉન્નતિ કરવામાં મદદ કરવી એજ ખરૂ મુનિવ્રત ન કે જગલમા જઈને પચાગ્નિ તાપીને અથવા બીજી અનેક રીતે શરીરને કષ્ટ આપવુ સત્ય મુનિવ્રત ગ્રહણ કરો

તમે વખતે એમ કહેશો કે ઘડપણમાં પણ જો આપણે સ્વાર્થના અથવા પરમા ર્થના કામકાજ મચ્યા રહીએ તો પછી ઇશ્વરસ્મરણ ક્યારે કરવુ ! પરલોક માટે તૈયારી ક્યારે કરવી? હુ એના જવાબમા એમ કહુ છુ કે પરલોક માટે તો બાળ પણથીજ તૈયારી કરતા રહેવુ જોઇએ બાળપણથીજ જગદીશ્વરને હૃદયમા પધરાવવા જોઇએ જે કાર્ય સર્વ કાર્ય કરતાં શ્રેષ્ઠ છે તે કાર્યને ઘડપણ ઉપર શા સારૂ મુલતવી રાખવુ? બાળપણ કિશોરાવસ્થા, યૌવન અને વાર્ધક્ય, સર્વ અવસ્થામાં ઇશ્વરનુ ભજન તો કરવુજ જોઇએ એને માટે કોઇ ખાસ અવસરનુ પ્રયોજન નથી એ ભજન કરવામાં-કોઈ પણ બીજુ કાર્ય વિઘ્નરૂપ થઇ શકેજ નહિ એટલુજ નહિ પણ ઇશ્વર ભક્તિની સાથે સાથે આપણે જે જે કાર્ય કરીશુ તે સર્વ મગલદાયક, યશસ્કર અને વિશુદ્ધ થશે.

મને એમ લાગે છે કે ઘણાને આ વાત રુચશે નહિ. કોઇ એમ પણ કહેશે કે થોડીવાર પર તો સુમનગૌરીના લાવણ્યની વાત કહી અને એટલામાં ઈશ્વરભક્તિનું પ્રકરણ ક્યાંથી નીકળ્યું ? હમણાં તો ઘડપણની ટીકી વડે 'બંગદર્શન' ને માટે મમરા ખાંડવા માંડ્યા હતા અને એટલામાં શિવનું સ્તવન કરવાનું ક્યાંથી સૂઝ્યું ? મારી ભૂલ થઇ હશે એ હું કબૂલ કરું છું પણ એમ થાય છે ખરું, બધા પ્રકારનાં કાર્ય કરતાં કરતાં ઇશ્વરસ્તવન કરવું સારૂંજ છે.

ઠીક હોય યા ન હોય પણ ઘડપણનો કશો ઇલાજ નથી. તમારી સુમનગૌરીઓ, પ્રસન્નમનગૌરીઓ, હેમલતાઓ, કનકલતાઓ હવે મારા સામું જોતી પણ નથી. મારો પડછાયો પડતાં પણ તેમને સુગ આવે છે. તમારા મિલ, કૈન્ટ, સ્પેન્સર, બર્ક હવે મારા મનને તૃપ્તિ આપી શક્તા નથી. તમારી ફિલસુફી, સાયન્સ મને કુચા જેવાં, આંધળાના શિકાર જેવાં લાગે છે. આ વર્ષાના અંધકારમય દિવસમાં, આ કાલરાત્રિના છેલ્લા ચોઘડીઆમાં, આ નક્ષત્રહીન અમાવાસ્યાની કાળી ઘટાટોપ રાત્રિએ મારો કોણ બેલી છે ? આ ભવ-નદીના ભાઠાની ગરમ ગરમ રેતીમાં પ્રખર વેગવાળી વૈતરણીના ભયંકર વમળવાળા પ્રવાહમાં, આ દુસ્તર સંસારસાગરની પ્રબલ તરંગમાલાના આઘાતમાંથી મારૂં રક્ષણ કરનાર કોણ છે ? પવન ઘણા જોરથી, પ્રચંડ વેગથી વાય છે. પ્રભો ! ચારે દિશાએ અંધકાર છે. મારી ક્ષુદ્ર હોડી દુષ્કૃત્યના બોજાથી ઘણી ભારે થઇ ગઇ છે. મારો કોણ બેલી થશે ? પ્રભો ! તુંજ.

આપનો

કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી

पत्र ५ मो–कमलाकान्तनी विदाय

અધિપતિ સાહેબ ! રજા લઉં છું આજથી લખવું બંધ કરૂં છું. આપણે બન્યું નહિ. આપની સાથે સારો મેળ ન બેઠો. આપના વાચકો સાથે સારો મેળ ન બેઠો. આ સંસારની સાથે પણ મારે બન્યું નહિ. ખુદ મારી સાથે પણ મારે બન્યું નહિ. બસ હવે રામ રામ ! હવે કશુંએ લખવું નથી. બેસુરી વાંસળી તે વાગી શકતી હશે ? વાંસળી વાગું વાગું કરે છે પણ વાગતીજ નથી. વાંસળી ફાટી ગઇ છે હે હૃદય-બંશી ! તું વાગ જોઇએ. એક વાર તો વાગ. હાય ! તને એવુંજ વાગતાં આવડે છે કે ? તને પણ શું તેજ તાન યાદ આવે છે કે ? તું પણ એકવાર હતી તેવી નથી રહી અને હું પણ નથી રહ્યો. તારામાં મઝો પેઠો છે તેમ મારામાં પણ પેઠો છે. મારામાં એવું શું છે કે સળો પેઠો ? તે હું જાણતો નથી. હવે મારો અસલ સ્વર રહ્યો નથી એટલે શું વગાડું ? હવે તે રસ રહ્યો નથી એટલે મારૂં સાંભળે પણ કોણ ? હે હૃદય ! એકવાર તો વાગ. આ સંસાર-બહેરો, ધનની ધુનથી બહેરો થએલો સંસાર, મૂઢ સંસાર ! તેવા સંસારને હું મારા મનની વાતો શી રીતે

કહું? કહીશ તો સાંભળશે પણ કોણ? જ્યારે મારી લખવા જેવી અવસ્થા હતી ત્યારે કેટલાએક સમય પૂર્વે મારૂં દફતર લખ્યું હતું. હવે આ અવસ્થામાં મારી નીરસ વાતો કોણ સાંભળશે? હવે કાંઈ તે વસંત પણ નથી ને આ બેસી ગયેલા ગળાવાળી કોયલનો ટહુકો પણ કોઇ સાંભળશે નહિ.

સાહેબ! હવે કશુંએ કહેવાની જરૂર નથી. હવે વગાડવાની પણ નથી. ભાંગીતૂટી વાંસળીવડે બેસૂરો રાગ કહાડવાની જરૂર નથી. આ સમયે મારા હસવા સાથે કોઈ હસશે નહિ. મારા રુદન સાથે કોઇ પોતાનું રુદન મિલાવશે પણ નહિ. જુવાનીમાં હસવા રડવામાં એક પ્રકારની મોજ હતી તેથી લોકો સાથે સાથે હસતા અને રડતા. હાલ તો હાસ્ય અને રુદન બેઉ ઉપહાસને પાત્ર થાય.

હે અધિપતિ–કુલ–શિરોમણિ! આપને હું સત્ય વાત કહું છું. કમલાકાંતમાં હવે અસલનો રસ રહ્યો નથી. હવે તે નસીબાણુ પણ નથી. તે કસુંબાના જલસા પણ નથી. તે પ્રસન્ન ગોવાલણુ પણ કોણુ જાણે કયાંય હશે? તેની મંગળા ગાય પણ કયાં ગઈ હશે? ખરેખર, હું તે સમયે–એકલો હતો અને આજે પણ એકલો છું; પણ તે વખતે હું એકલો છતાં એક હજાર જેવો હતો; આજે હું એકલો અડધા જેવડો છું. વારૂ, પણ એકલાને આટ આટલાં બંધન શાને? જે પક્ષીને પાળી પોષીને ઉછેર્યું હતું તે કયારનુંએ મરી ગયું; તેને માટે આજે પણ હું અશ્રુપાત કરૂં છું. જે પુષ્પને મેં વિકસાવ્યું હતું તે કયારનુંએ સુકાઇ ગયું છે; તેને માટે પણ આજે હું રડું છું. જે જલબિંબ, એક વેળા નદીના પ્રવાહમાં સૂર્યનાં ઉજ્જ્વલ કિરણુથી ચમકતું મેં જોયું હતું તેને માટે પણ હું શોક કરૂં છું. કમલાકાંત સાચા દિલનો સંન્યાસી છે. તેને આવાં બંધન શાને? આ દેહ સડી જવા લાગ્યો છે, પણ આ હૃદયનાં બંધન કેમ નથી સડતાં? ઘર ભાગી પડયું, પણ આગ હજી હોલવાતી નથી. તળાવ સુકાઇ ગયું છતાં તેના કાદવમાં હજીએ કમળ કેમ ઉગે છે? તોફાન શમી ગયું, પણ સમુદ્રમાં હજી તરંગાઘાત ચાલુ છે, પુષ્પ કરમાઇ ગયું પણ સુવાસ હજી ગઇ નથી. સુખ વિલુપ્ત થયું, પણ આશા હજી અમર છે. હજી તેની સ્મૃતિ છે. જીવન છે. પ્રેમ ચાલ્યો ગયો છે, પણ યત્ન હજી ચાલુજ છે. પ્રાણુ જતો રહ્યો. હવે પિંડદાન શાને જોઇએ? કમલાકાંત તો ગયો. જે કમલાકાંત ચંદ્ર સાથે લગ્ન કરતો, કોકિલા સાથે ગીત ગાતો, પુષ્પોને પરણાવતો તે ચાલ્યો ગયો; ત્યારે હવે કસુંબાનાં રંગ–પાણી શાને જોઇએ? વાંસળી ફાટી ગઇ, હવે સા રી ગ મ શાને? પ્રાણુ ગયો, હવે નિઃશ્વાસ કેવો? સુખ ગયું, હવે રડવું શા માટે?

તોપણ હું અશ્રુપાત કરૂં છું, જન્મ્યો ત્યારથી રડયો છું અને મરતાં સુધી રડીશ.

" જીવન મળતાં રોયો'તો હું રડું મરતાં સુધી,
રુદન કરવું તેમાં મારે નથી અઘરૂં જરી;
\+ + +
મુજ જિગરની જ્વાલા અંતે મને સળગાવશે. "

લી. અનુગત, સ્વગત, વિગત કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી.

कमलाकांतनी जुवानी

(ખોશનબીસ જુનિયર પ્રણીત)

આ આપણા અફીણી કમલાકાંતના ઘણા દિવસથી બિલકુલ સમાચાર મળ્યા ન હતા. ઘણીએ તપાસ ચલાવી. એકાએક હમણાં તેમને મેં ફોજદારી કચેરીમાં જોયા. મેં જોયું તો એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણ ઝાડ તળે તેનાં મૂળીઆને અઢેલીને નાળિયેરની કાચલીના હુક્કામાંથી આંખો મીંચીને તમાકુ પીતો બેઠો હતો. મને થયું કે ખરેખર આ બ્રાહ્મણે લોભના માર્યા કોઇની અફીણની ડાબલીમાંથી અફીણ ચોર્યું હોવું જોઇએ. કમલાકાંત બીજા કશાની ચોરી કરેજ નહિ. એમની પાસે એક કાળી ડગલીવાળો સિપાઇ ઉભો હતો. હું ત્યાં બહુ વાર ઉભો રહ્યો નહિ, કેમકે વખત છે કમલાકાંતના જામિન થવું પડે. દૂર ઉભો ઉભો તમાસો જોવા લાગ્યો.

થોડી વાર પછી કચેરીના સિપાઇએ કમલાકાંતનું નામ પોકાર્યું; એટલે એક સિપાઈ હાથમાં ડંડો હલાવતો હલાવતો તેમને અદાલતમાં લઇ ગયો. હું પણ પાછળ પાછળ ગયો. ઉભાં ઉભા મેં થોડું ઘણું સાંભળી લીધું. શો મામલો હતો તે પણ મારા સમજવામાં આવી ગયો

અદાલતમાં રિવાજ પ્રમાણે એક પ્લાટફોર્મ ઉપર માજીસ્ટ્રેટ સાહેબ બેઠા હતા. તેઓ એક સ્વદેશી ન્યાયમૂર્તિ ધર્માવતાર પુરુષ હતા. તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે તેઓ ડેપ્યુટિ કલેક્ટરની પદવીએ હતા. કેસ ગાયની ચોરીને લગતો હતો. ફરિયાદી પ્રસન્ન ગોવાલણ હતી.

કમલાકાંતને સાક્ષીના પાંજરામાં ઉભા રાખ્યા, એટલે તેઓશ્રી મંદમંદ હસવા લાગ્યા. સિપાઇએ તેમને ધમકાવ્યા, " હસે છે કેમ ?"

કમલાકાંત હાથ જોડીને બોલ્યા, "બાપુ ! મેં કોના ખેતરમાંથી અનાજ ચોરી ખાધું છે કે મને પાંજરામાં પૂર્યો છે ?"

સિપાઈ દાદા કંઇ આ વાતમાં સમજ્યા નહિ, એટલે તેમણે દાઢી મંજરાળી કહ્યું; " આ મશ્કરી કરવાની જગા નથી. સોગંદ ખાઓ."

કમલાકાંતે કહ્યું:—ખવડાવ, ભાઇ, ખવડાવવા હોય તો.

પછી શિરસ્તેદાર તેમને સોગંદ ખવડાવવા આવ્યો. તેણે કહ્યું; "બોલો. હું પરમેશ્વરને પ્રત્યક્ષ જાણીને–"

કમલા:—(વિસ્મયથી) શું બોલું ?

સિરસ્ને:—સાંભળ્યું નહિ ? 'પરમેશ્વરને પ્રત્યક્ષ જાણીને—

કમલા:—પરમેશ્વરને પ્રત્યક્ષ જાણીને ? આપ તો ગજબ કરો છો !

માજીસ્ટ્રેટે જોયું કે સાક્ષી ગડબડ મચાવી મૂકે છે. તેથી તેમણે પૂછ્યું; "શાનો ગજબ ?"

કમલા:—પરમેશ્વરને પ્રત્યક્ષ જાણીને–એમ કોણે પરમેશ્વરને પ્રત્યક્ષ જોયો છે ?

માજી.—એમ કહેવામાં શી હરકત છે ? સોગંદનામાના ફારમ પર એવું લખ્યુ છે.

કમલા:—આપ સાહેબ સુજ્ઞ ન્યાયાધીશ છો,પણ એક વાત મારે કહેવી પડે છે કે સાક્ષી પૂરતાં પૂરતાં કોઇ વાર એકાદ બે નજીવી અસત્ય વાતો કહેવાઇ જાય તે તો ઠીકજ, પણ આ તો શરૂઆતમાંજ જુઠું બોલવું ?"

માજી:—એમાં જુઠું શાનું ?

કમલાકાન્તઃ-(સ્વગત) "તમારામાં આટલી બધી બુદ્ધિ ન હોત તો આવી "પદ-વૃદ્ધિ" થાત શાની ? (પ્રકટ) ધર્માવતાર ! મને તો એમ લાગે છે કે પરમેશ્વર પ્રત્યક્ષ જોવાય એવા નથી. પછી મારાં નેત્રનો દોષ હોય કે ગમે તેમ હોય; પણ આજ સુધીમાં કદિ પણ પરમેશ્વરને મેં પ્રત્યક્ષ જોયા નથી કદાચ આપ લોકો કાયદારૂપી ચશ્માં નાકપર ચડાવીને પરમેશ્વરને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતા હશો; પરંતુ જ્યાં સુધી હું પરમેશ્વરને કચેરીના હૉલમાં પ્રત્યક્ષ જોઇ શકતો નથી ત્યાંસુધી હું "પરમેશ્વરને પ્રત્યક્ષ જાણીને" એમ શી રીતે કહી શકું ?"

ફરિયાદીનો વકીલ ચીડાઇ ગયો. તેનો કિંમતી વખત ! મિનિટે મિનિટે રૂપીઆ કમાય ! તે અમૂલ્ય સમય આ કંગાલ સાક્ષી બરબાદ કરતો હતો, તેથી તે તપી જઇને બોલ્યો; "તમારાં આધ્યાત્મિક પ્રવચનો 'પ્રાર્થના સમાજને માટે રહેવા દો તો ઠીક. અહીં-અદાલતમાં તો કાયદાને માન આપીનેજ ચાલવું પડશે."

કમલાકાંતે તેના તરફ જોયું અને મૃદુ હાસ્ય કરીને પૂછ્યું; "આપ વકીલ છો એમ લાગે છે."

વકીલ:—(હસીને) કેમ જાણ્યું ?

કમલા—સહેલાઇથી. આપનો સોનાનો અછોડો અને ×શામલા ઉપરથી. ઠીક સાહેબ ! આપને માટે મારાં આધ્યાત્મિક ભાષણો નથી. આપ તો અસીલ આવે ત્યારે પરમેશ્વરને પ્રત્યક્ષ દેખતા હશો !

× એક જાતની બંગાળી પાઘડી.

વકીલ એકદમ ગુસ્સે થઇને ઉભા થયા અને માજીસ્ટ્રેટને કહ્યું; " હું આ સાક્ષીના અપમાનની સામે મારો બચાવ કરવાને નામદાર કોર્ટનું રક્ષણ માગું છું."

માજીસ્ટ્રેટ:—" મી. પ્રસન્નારવિંદરામ ! સાહેદ તમારા પોતાના પક્ષનો છે અને તમે તેને રજા આપી શકો એમ છો.

હવે જો કમલાકાન્તને રજા આપવામાં આવે તો વકીલ સાહેબનો દાવો રદ જાય; તેથી તેઓ સ્વાર્થ વિચારીને ચૂપ થઇ ગયા. કમલાકાન્ત એમ સમજ્યા કે માજીસ્ટ્રેટ કોઇ વટલેલ છે. ખરો આર્ય નથી.

પછી માજીસ્ટ્રેટે સાહેદની પ્રકૃતિથી વાકેફ થવાથી સિરસ્તેદારને હુકમ કર્યો. " સાહેદ સોગંદ લેવાનો વાંધો લે છે એને ' સીમ્પલ એફ્રૅમેશન ' આપો."

શિરસ્તેદારે કમલાકાન્તને કહ્યું; " ચાલો એ વાત જવા દો, બોલો; ' હું પ્રતિજ્ઞા કરૂં છું.' "

કમલાઃ— શેની પ્રતિજ્ઞા લેવાની તે પહેલેથી કહો તો વધારે સારૂં.

શિરસ્તેદારે માજીસ્ટ્રેટ તરફ ફરીને કહ્યું; "સાહેબ, સાહેદ ઘણો જક્કી છે."

વકીલ સાહેબ પાન ચાવતા ચાવતા બોલ્યા; " વેરી ઑબ્સ્ટ્રક્ટીવ."

કમલાઃ— (વકીલને) શેની પ્રતિજ્ઞા કરવાની છે તે જાણ્યા વગર પ્રતિજ્ઞા કરવી અને કોરા કાગળપર સહી કરવી એ બેઉ બરાબર છે. કચેરીની બહાર એમ ચાલતું હશે પણ કચેરીમાં ચાલે ખરૂં કે ?

વકીલ:—કોરા કાગળપર સહી કરવાનું તમને કોણ કહે છે ?

કમલાઃ—ત્યારે શાની પ્રતિજ્ઞા કરવાની છે તે પહેલેથી કહેતા કેમ નથી ? "

માજીસ્ટ્રેટે શિરસ્તેદારને કહ્યું:-" એને પહેલેથી પતિજ્ઞાપત્ર વાંચી સંભળાવો. ગરબડ ન થવા દો. શિરસ્તેદારે વાંચ્યું, "સાંભળો, તમારે કહેવાનું એટલુંજ છે કે હું એવી પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે હું જે સાક્ષી પુરીશ તે સાચીજ પૂરીશ. કશું પણ છુપાવીશ નહિ, સાચા સિવાય કશું બોલીશ નહિ."

કમલાઃ—વાહ ! બહુ મજેની વાત !

શિરસ્તેદાર:—કેમ ? કબૂલ છે ?

કમલાઃ— હા બોલો, હું બોલું છું.

કમલાકાન્તે પછી વધુ ગડબડ ન મચાવતાં પ્રતિજ્ઞા લીધી. પછી તેમને સવાલ પૂછવા માટે વકીલ સાહેબ ઉભા થયા. લાલચોળ આંખો કરીને તેમણે કરડાઇથી કહ્યું:-" હવે તમારે તમારી બદમાસી બતાવવી નહિ. હું જે પૂછું તેનોજ ઉત્તર આપવો. બીજી નકામી ગરબડ કરવી નહિ."

કમલાઃ—આપ જે પૂછો તેનોજ જવાબ આપવો ? બીજું કાંઇ નહિ ?

વકીલ:—નહિ.

આ ઉપરથી કમલાકાન્તે માજીસ્ટ્રેટને કહ્યું; "સાહેબ, મને હમણાંજ પ્રતિજ્ઞા લેવરાવી કે મારે કશી વાત છૂપી રાખવી નહિ. સાહેબ, બેઅદબી માફ કરજો. આજે મારી શેરીમાં એક ભવાઈ થવાની હતી. મને ઇચ્છા હતી કે હું જોવા જાઉં, પણ તે ઇચ્છા અહીંયાંજ પૂર્ણ થઈ હોય એમ લાગે છે; કારણ કે આ વકીલ સાહેબ ભવૈયાના નાયક જેવા છે અને હું એક ભવૈયો છું. એ જેટલું બોલાવશે તેટલુંજ બોલીશ, અને નહિ બોલાવશે તેટલુ આપોઆપ છુપુંજ રહેશે; માટે મારી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય તે માફ કરજો."

માજીસ્ટ્રેટઃ—જે કાંઇ કહેવાનુ જરૂરનું લાગે તે વગર પૂછે પણ કહી શકાય.

કમલાકાન્તે માજીસ્ટ્રેટને સલામ કરી અને કહ્યું:–"બહુ સારૂં, સાહેબ!" પછી વકીલે તેમને સવાલ કરવા માંડયા; "તમારૂં નામ શું?"

કમલાઃ—કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી.

વકીલઃ—તમારા બાપનું નામ શું?

કમલાઃ—કેમ? મારૂં લગ્ન કરવાનો વિચાર કરો છો કે શું?

વકીલ એકદમ તપી ગયા અને કહ્યું:–"સાહેબ આ કૉર્ટનું અપમાન થાય છે."

કૉર્ટને વકીલની ફજેતી થયેલી જોઇને અસંતોષ થયો ન હતો તેથી જવાબ આપ્યોઃ "એ તમારોજ સાહેદ છે."

આ ઉપરથી વકીલ સાહેબ કમલાકાન્ત તરફ બીજી વાર ફર્યા અને કહ્યું; "બોલો તમારે તમારા બાપનું નામ કહેવુંજ પડશે."

કમલાકાન્તે બાપનું નામ કહ્યું. વકીલે પૂછયું; "તમે કોણ "જાતિ" છો?"

કમલાઃ—હું નરજાતિ છું.

વકીલઃ—તમે કોણ જાતના છો?

કમલાઃ—હું હિંદુ છું.

વકીલઃ—વર્ણ?

કમળાઃ—કાળો સાહી જેવો.

વકીલ ચાટ પડી ગયા. આવો બાંગડ સાક્ષી! પછી પૂછયું; "તમારે ન્યાત છે કે નહિ?"

કમલાઃ—કેરસો કોણ ચોરી ગયું છે?

માજીસ્ટ્રેટ સાહેબે જોયું કે વકીલનું કાંઇ વળતું નથી, તેથી તેમણે કહ્યું; "હિંદુઓમાં બ્રાહ્મણ, વાણિયા, માછી કોળી, ઢેડ ઇત્યાદિ અનેક નાતો છે. તેમાંની કઇ નાતના તમે છો?"

કમલાઃ—સાહેબ; વકીલ સાહેબમાં અક્કલ નથી. તેમણે જોયું હશે કે મારી કોટે જનોઈ છે નામ પણ ચક્રવર્તી છે, એ ઉપરથી એ ન સમજ્યા કે હું બ્રાહ્મણ છું!

માજીસ્ટ્રેટે લખી લીધું. પછી વકીલે પુછયું; તમારી ઉમ્મર કેટલી?

કચેરીમાં એક ઘડિયાળ હતું તેના તરફ જોઇને મનમાં થોડીવાર હિસાબ ગણીને કમલાકાન્ત બોલ્યા; એકાવન વરસ, બે માસ, ત્રણ દિવસ, ચાર કલાક, પાંચમિનિટ—

વકીલ.—નૉન્સેન્સ. તમને કલાક મિનિટ કોણ પૂછે છે?

કમલા:—હમણાં તો પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી કે કશું છુપુ રાખીશ નહિ.

વકીલ:—તમારી મરજી. તમને પહોંચાવાનું નથી વારુ, તમે ક્યાં રહો છો?

કમલા:—મારે મુકામ છેજ નહિ.

વકીલ—તમારું ઘર ક્યાં?

કમલા:—મારે ઘર તો શું પણ એક ગોખલો પણ નથી.

વકીલ:—ત્યારે ક્યાં રહો છો?

કમલા:—હું હાવે ત્યાં ફરતો ફરું છું.

વકીલ:—તોપણ કોઇને ત્યાં તો રહેતા હશો?

કમલા:—હા, નસીબાબુ જીવતા હતા ત્યારે તો તેમને ત્યાં રહેતો હતો.

વકીલ:—હાલ ક્યાં છો?

કમલા.—કચેરીમાં.

વકીલ:—કાલે ક્યાં હતા?

કમલા:—એક ઘાંચીની દુકાને.

માજીસ્ટ્રેટ વચ્ચે બોલી ઉઠ્યા, "કૉર્ટનો વખત ગુમાવો નહિ. હું લખું છું કે એને રહેવાનું ઠેકાણું નથી. ચાલો આગળ ચાલવા દો."

વકીલ:—તમારો ધંધો શો?

કમલા:—વળી મારે ધંધો કેવો? હું વકીલ નથી તેમ વેશ્યા પણ નથી.

વકીલ—ત્યારે ખાઓ છો શી રીતે?

કમલા:—ભાતમાં દાળ રેડીને. હાથવડે કોળીઓ મોંમાં મૂકું છું અને ગળે ઉતારું છું.

વકીલ:—એ દાળભાત ક્યાંથી લાવો છો?

કમલ:—ભગવાન આપે છે તો મળે છે નહિ તો કાંઇ નહિ.

વકીલ:—કાંઇ કમાઓ છો?

કમલા:—એક પૈસો પણ નહિ.

વકીલ—ત્યારે શું ચોરી કરો છો?

કમલા:—તેમ કર્યું હોત તો તો ક્યારનોએ આપની પાસે આવ્યો હોત, અને આપને પણ કાંઇ ભાગ મળ્યો હોત.

વકીલ એકદમ ગુસ્સે થઇ ગયા અને કૉર્ટને કહ્યું; "મારે આ સાક્ષીનું કામ નથી હું તેને સવાલ પૂછવા માગતો નથી.

પ્રસન્ન ગોવાલણે વકીલના ખભા ઉપર હાથ મૂક્યો અને કહ્યું; નહિ, એની સાક્ષી

બહુ જરૂરની છે. એ બ્રાહ્મણ કદી જુઠું બોલતો નથી એ હું જાણું છું. હમેશાં સાચુંજ કહે છે; માટે જો તમારે એને સવાલ ન પૂછવા હોય તો મને પૂછવા દો. વળી એ બ્રાહ્મણને ધંધો કેવો? આ ઘર. પેલું ઘર કરતો ફરે છે. તેને વળી કમાવાનુ શુ પૂછો છો?

વકીલે એ ઉપરથી માજીસ્ટ્રેટને કહ્યું; લખો, ધંધો ભિક્ષા.

કમલાકાન્તને આથી ગુસ્સો ચડયો. શુ કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી એક ભિખારી છે? હુ ચોક્ખું કહું છુ, કે મે કોઇની પાસે કોઈ વખત પણ પાઇ સરખીએ માગી નથી.

હવે પ્રસન્નથી રહેવાયુ નહિ. તેણે કહ્યું; કેમ મહારાજ! અફીણ નથી માગતા કે?

કમલા:—યલ રે ઘમલા ગોવાળની બાયડી! અફીણ ને પૈસા તે બરાબર! મે કોઇ દિવસ એક પાઇ સરખી પણ માગી નથી.

માજીસ્ટ્રેટે હસીને પૂછ્યુ "ત્યારે કમલાકાન્ત તમારો ધંધો શુ લખું?

કમલાકાન્તે નરમ થઇને જવાબ દીધો, "લખો ધંધો બ્રાહ્મણભોજનનું નિમંત્રણ ગ્રહણ કરવાનો."

બધી કોર્ટ હસી પડી. માજીસ્ટ્રેટે તેના કહ્યા મુજબ લખ્યું.

વળી પાછા વકીલ સાહેબ સવાલ પૂછવા લાગ્યા "તમે ફર્યાદણને ઓળખો છો?"

કમલા:— ના.

પ્રસન્ન:— કેમ મહારાજ. આજ કેટલાં વર્ષ થયાં મારૂં દૂધ, દહીં ખાઓ છો અને કેમ કહો છો કે નથી ઓળખતા?

કમલા:—તારા દૂધ દહીંને નથી ઓળખતો એવું મેં નથી કહ્યું. તારા દૂધને હું સારી પેઠે ઓળખું છું. જ્યારે શેર દૂધમાં પોણો શેર પાણી જોઉ છું ત્યારે નક્કી જાણું છુ કે આ પ્રસન્ન ગોવાલણનું જ દૂધ. જ્યારે મલાઇ કહાડી લીધેલા દૂધનું દહીં જોઉં છું ત્યારે જાણું છું કે એ પ્રસન્ન ગોવાલણનું જ દહીં છે. તારા દૂધ દહીંને હું સારી રીતે ઓળખી શકું છું.

પ્રસન્ન જરા લટકો કરીને બોલી; "મારા દૂધ દહીંને ઓળખો છો અને મને પોતાને નથી ઓળખતા કેમ?"

કમલા:— સ્ત્રીજાતિને ઓળખે એવો કોણ છે? તેમાં ખાસ કરીને ગોવાલણ માથે દહીંની મટુકી મૂકીને જતી હોય તેને તો કોની માએ સૂંઠ ખાધી છે કે ઓળખી શકે?"

ત્યાર પછી વકીલ સાહેબે સવાલ પૂછવા શરૂ કર્યા:—

"બહુ સારૂં, તમે ફરિયાદણને ઓળખો છો. તમારે એની સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે?"

કમલા:— વાહ! ખુબ કરી! તમારામાં એટલા ગુણ ન હોત તો તમને વકીલ પણ કોણ બનાવત?

વકીલઃ—તમે મારામાં શા ગુણ જોયા ?

કમલાઃ—બ્રાહ્મણનો અને ગોવાલણનો સંબંધ આપ શોધી રહ્યા છો તે.

વકીલઃ—એવો સંબંધ શું હોઇ શકતો નથી ? કોણ જાણે તમે એના પોષ્ય પુત્ર પણ હોઇ શકો.

કમલાઃ—એનો તો નહિ પણ એની ગાયનો તો ખરુંજ.

વકીલઃ—ઠીક ઠીક બહુ સારૂં, તમારે અને ફરીયાદણને સંબંધ છેજ. હવે મારે એ પૂછવાનું છે કે આ કેસની બાબતમાં તમે શું જાણો છો ?

કમલાઃ—એટલું જાણું છું કે આ કેસમાં તમે વકીલ છો; પ્રસન્ન ફરિયાદણ છે; હું સાક્ષી છું અને પેલો ઉભો છે એ આરોપી છે.

વકીલઃ—તે તો ઠીક, પણ ગાયની ચોરી વિષે તમે શું જાણો છો ?

કમલાઃ—ગાયની ચોરી તો મારી સાત પેઢીમાં કોઇએ કરી નથી. આપ મને એ કળા શીખવશો ? મને દૂધ દહીંની બહુ જરૂર છે.

વકીલઃ—છટ્ ! હું એમ પૂછું છું કે ગાયને તમે ચોરાતી જોઇ છે ?

કમલાઃ—હા, એક દિવસ જોઇ હતી. નસીબાણની ગાય એક સાળો મોચી—,

વકીલઃ— કેવો બબુચક છે ? હું એમ પૂછું છું કે પ્રસન્ન ગોવાલણની ગાય જ્યારે ચોરાઇ તે વખતે તમે હાજર હતા ?

કમલાઃ—ના, ચોરમાં એટલીએ અક્કલ ન હોય કે ચોરી કરતાં પહેલા મને સાક્ષી તરીકે ઉભો રાખ્યા પછીજ ચોરી કરે ! તેમ કર્યું હોત તો આપને પણ સહેલું પડત અને મને પણ સહેલું પડત.

પ્રસન્ને જોયું કે વકીલ સાહેબને પૈસા આપેલા ફોકટ ગયા; તેથી તેણે પોતે કાર્મ ઉપાડી લેવાની હિંમત ચલાવી અને વકીલના કાનમાં કહ્યું " આ બ્રાહ્મણ મુકરદમાને લગતી બધી હકીકતનો સાક્ષી નથી. એ તો માત્ર ગાયનેજ ઓળખે છે."

એટલે વકીલ સાહેબ સમજી ગયા. તેણે એકદમ મોટી ગર્જના કરીને પૂછ્યું; " તમે ગાયને ઓળખો છો ?"

કમલાઃ—(મધુર હાસ્ય કરીને) અહાહા ! કેમ ન ઓળખું ? નહિ તો આપની સાથે આવું મિષ્ટ સંભાષણ હું કરીજ કેમ શકત ?

માજીસ્ટ્રેટને લાગ્યું કે સાક્ષી ઘણી ગરબડ કરે છે, તેથી તેમણે કહ્યું "એ બધી માથાફોડ જવા દો."

પ્રસન્નની શામલા ગાયને કચેરીના આંગણામાં બાંધી હતી અને તે કચેરીમાં બેઠાં બેઠા જોઇ શકાય તેવી રીતે ઉભી હતી. તેના તરફ આંગળી કરીને માજીસ્ટ્રેટે પૂછ્યું "તમે આ ગાયને ઓળખો છો ?"

કમલાકાંતે હાથ જોડીને કહ્યું " કયી ગાય સાહેબ ?"

માજીસ્ટ્રેટે કહ્યું " કયી ગાય ? આ તમારી સામે બાંધી છે તે."

કમલા:— આપ એકજ ગાય જુઓ છો. પણ મારી નજરે તો ઘણી ગાયો દેખાય છે.

માજીસ્ટ્રેટ જરા ગુસ્સે થયા અને બોલ્યા; "જોતા નથી ? આ શામલા !"

કમલાકાંતે શામલા ગાય તરફ ન જોતાં વકીલ લોકોએ માથે પહેરેલી શામલા નામની પાઘડીઓ તરફ જોઇને કહ્યું "આ શામલાઓ પણ ચોરીને આણેલી છે કે ?"

હવે માજીસ્ટ્રેટથી કમલાકાંતની નફટાઇ સહન ન થઇ. તેમણે ગુસ્સે થઇને કહ્યું; "તમે કૉર્ટના કામમાં ઘણી અડચણ નાખો છો. કૉર્ટનો તિરસ્કાર કરવા માટે તમને પાંચ રૂપીઆ દંડ કરવામાં આવે છે.

કમલાકાંતે નીચા વળીને સલામ કરી હાથ જોડીને પૂછયું "સાહેબ, બહુ સારૂં, દંડ વસુલ કોણ કરશે ?"

માજીસ્ટ્રેટ:— કેમ ?

કમલા.—દંડ વસુલ કરનારને શી રીતે વસુલ કરવો તે શીખવવુ પડશે

માજી:—શા માટે શીખવવું પડશે ?

કમલા:—આ લોકમાં તો મારી પાસેથી દંડ વસુલ થાય એમજ નથી, માટે પૂછુ છું કે જે માણસ દંડ વસુલ કરવાનું માથે લેશે તે મારી સાથે પરલોકમાં આવશે કે કેમ ?

માજી:—દંડ નહિ આપો તો કેદમાં જવું પડશે.

કમલા:—કેટલો વખત કેદમાં જવુ પડશે ?

માજી.—દંડ નહિ આપવા બદલ એક મહિનો.

કમલા:—સાહેબ મહેરબાની કરીને એકને બદલે બે મહિના કેદમાં ન રહેવા દો ?

માજી.—વધારે વખત કેદમાં રહેવાનું કેમ પસંદ કરો છો ?

કમલા:—સાહેબ આજનો સમય બહુ ખરાબ છે. હમણાં હમણાં બ્રાહ્મણભોજનનાં નિમંત્રણ જવલ્લેજ આવે છે; અને જો તુરંગમાં બે મહિના સુધી નિત્ય બ્રાહ્મણભોજનની વ્યવસ્થા આપ કરી આપશો તો આ ગરીબ બ્રાહ્મણ આપને આશીર્વાદ દેશે.

આવા ભાંગડને કેદ કર્યાથી અથવા દંડ કર્યાથી કશું વળનાર નથી એમ જાણી માજીસ્ટ્રેટે હસીને કહ્યું જાઓ, હવેથી ધાંધલ નહિ કરો અને માથે સાચું બોલશો તો હું દંડ માફ કરીશ. બોલો તમે આ ગાયને ઓળખો છો કે નહિ ? આમ કહી માજીસ્ટ્રેટે એક સિપાઇને હુકમ કર્યો કે ગાયની પાસે જઇને સાહેદને ગાય બતલાવો.

પછી વકીલે પૂછ્યું "બોલો તમે આ ગાયને ઓળખો છો ?"

કમલા:—તમે પેલી શીંગડાવાળી ગાયને વિષે પૂછો છો ?

વકીલ:—તમે કઇ ગાય સમજ્યા ?

કમલા:—હું સમજ્યો કે શામલાવાળી; ઠીક ચાલો, હા, હું એ શીંગડાવાળી ગાયને ઓળખું છું.

વકીલ:—એ ગાય કોની છે ?

કમલા:—મારી.

વકીલઃ—તમારી ?

કમલાઃ—હા. મારીજ.

પ્રસન્ન ગોવાલણનું મોં લેવાઇ ગયું. વકીલે જોયું કે કેસ હાથથી ગયો. આ વખતે પ્રસન્ને ચીડવાઇને કહ્યું "હરામખોર તારી ગાય છે ?"

કમલાઃ—મારી નહિ તો કોની છે ? હું એનું દૂધ પીઉં છું, દહીં ખાઉં છું, ઘી માખણ ખાઉં છું, એ મારીજ ગાય છે. તું તો એને પાળે છે તેથી શું તે તારી ગાય થઇ ગઇ ?

આ ઉંડી વાતો સમજવા જેટલી વકીલ સાહેબમાં અકકલ ન હતી. તેમણે કૉર્ટને કહ્યું "હું નામદાર કૉર્ટને અરજ કરૂં છું કે સાહેદ વિરોધી છે. હું એને ક્રૉસ કરવા માગું છું.

કમલાઃ—શું મને ક્રૉસ કરશો ?

વકીલઃ—હા કરીશજ.

કમલાઃ—હોડીમાં બેસીને કે પૂલ બાંધીને ?

વકીલઃ—એટલે ?

કમલાઃ—વકીલ સાહેબ તમે બી. એ; એલ; એલ. બી. નું પુછડું મેળવ્યું તો પણ હજી હનુમાન નથી થયા, કે કમલાકાંત સાગરને ઓળંગી જાઓ.

આટલું કહી કમલાકાંતજી ક્રોધથી કંપતા કંપતા પાંજરાની બહાર આવવા લાગ્યા. એક સિપાઇએ તેમને પકડીને પાછા પાંજરામાં ધકેલી દીધા. બિચારા કમલાકાંત લાચાર, નિશ્ચેષ્ટ થઇને બોલ્યા.

કરો બાપલા, ક્રૉસ કરો ! હું અગાધ સમુદ્ર પડયો છું જેની ઇચ્છા હોય તે ઝંપલાવે. अपामिवाधारमनुत्तरंगम्-તરંગ રહિત સમુદ્ર જેવો હું બની જઇશ. વકીલ સાહેબ આ પાસિફિક મહાસાગર—તોફાન વગરનો છે. આપ બેધડક કુદી પડો.

આ સાંભળી વકીલે કૉર્ટને કહ્યું નામદાર સાહેબ, આ આસામી ગાંડો હોય એમ મને લાગે છે. એને ક્રૉસ કરવાની બીલકુલ જરૂર નથી, એ ગાંડો છે એટલે એની જુબાની પણ નકામી છે. એને બહાર જવાની રજા આપશો.

માજીસ્ટ્રેટ પણ કમલાકાંત હવે જાય એમ ઇચ્છતા હતા, તેનો છુટકારો કરવાનો વિચાર કરતા હતા. એટલામાં પ્રસન્ન હાથ જોડીને કૉર્ટને વિનતિ કરવા લાગી કે; જો હુકમ હોય તો હું એને એક બે વાતો પૂછી લઉં. પછી કૉર્ટ ભલે એને જવાની રજા આપે.

માજીસ્ટ્રેટે ઘણા કુતૂહલ સાથે રજા આપી. પછી પ્રસન્ને કમલાકાંતને પૂછ્યું; કેમ મહારાજ ! આપનો કસુંબો પીવાનો સમય થયો છે કે નહિ ?

કમલાઃ—કસુંબાને માટે કદી સમય અસમય કહેવાયજ નહિ. अजरामरवत्प्राज्ञो विद्यां नशां च चिन्तयेत् ।

પ્રસન્નઃ—આ વખત અં-બં કરવાનો નથી. બોલો કસુંબો પીવો છે કે નહિ ?

કમલાઃ—લાવને, કોણ ના કહે છે ?

"બોલો ત્યારે હું પૂછું તેનો ઝટ ઉત્તર આપો, એટલે દમણા લાવી આપીશ."

કમલા.—પૂછ, પૂછ. વહેલી થા.

પ્રસન્ન — બોલો, આ ગાય કોની છે ?

કમલાઃ—" ગાય ત્રણ જણની છે. પહેલી અવસ્થામા ગુરુદેવની, બીજી અવસ્થામા સ્ત્રીજાતિની અને ત્રીજી અવસ્થામાં વારસોની; અને રસી તોડાવીને નાસી જાય ત્યારે કોઇનીએ નહિ. "

પ્રસન્નઃ—હું એમ પૂછુ છું કે આ શામલા ગાય કોની છે ?

કમલાઃ—જે તેનુ દૂધ પીએ તેની.

પ્રસન્નઃ—આ ગાય મારી ખરી કે નહિ ?

કમલાઃ—તારી શાની ? તુ કાંઇ એના દૂધમાથી એક છાંટો પણ ચાખે છે ? તું તો એનું દૂધ વેચી મારે છે. જો આ ગાય તારી હોય તો મુંબઇ બેકના બધા રૂપીઆ પણ મારા. મારી બાઇ ! પેના ચોરને એ ગાય આપી દે. બિચારો ગરીબ માણસ દૂધ ખાઈ ને તને આશીર્વાદ દેશે.

માજીસ્ટ્રેટે જોયું કે બેઉ જણે કચકચાટ કરી મૂકયો છે. કચેરી મચ્છી બજાર જેવી થઇ ગઈ છે. તેમણે બેઉને ધમકાવીને ચૂપ કરી દીધા. પછી તેમણે બીજો સવાલ કર્યો; " આ ગાયનું દૂધ પ્રસન્ન વેચે છે?

કમલાઃ—હાજી.

માજીઃ—એનાજ ઘરમાં એ ગાય રહે છે ?

કમલાઃ—હાજી,એ ગાય એના ઘરમાં રહે છે અને કોઇ કોઇ વાર હું પણ રહું છું.

માજીઃ—એ ગાયને પ્રસન્ન ખવડાવે પીવડાવે છે ।

કમલા—એને અને મને બેઉને ખવડાવે છે.

એટલે ફરિયાદણના વકીલે કહ્યું; " મારું કામ પૂરું થયું છે. મારે હવે એને કાંઈ પૂછવું નથી. " એમ કહીને તેઓ સાહેબ બેસી ગયા. પછી આરોપીનો વકીલ ઉભો થયો. તેમને જોઇને કમલાકાંતે પૂછ્યું; " આપ સાહેબ કોણ છો ? "

વકીલઃ—હું આરોપી તરફથી તમને ક્રૉસ કરવા ઉભો થયો છું.

કમલાઃ—એક સાહેબ તો ક્રોસ કરી ગયા. હવે તમે કુમાર બહાદુર ક્રૉમ કરવા આવ્યા !

વકીલઃ—કુમાર બહાદુર કોણ ?

કમલા—તમે રાજકુમારને નથી ઓળખતા ? ત્રેતા યુગમા પહેલ વહેલો મધુર ક્રૉમ કર્યો મહાવીર હનુમાનજીએ ! એના પછી ક્રૉમ કરનાર કુમાર બહાદુર અંગદજી!

વકીલઃ—એ હું નથી જાણતો. તમે કહ્યું કે હું ગાયને ઓળખું છું. શી રીતે ઓળખો છો ?

કમલાઃ—કોઇ ગાયને શીંગડાંથી, કોઇને શામલાથી.

વકીલે તપી જઇ ટેબલ પર હાથ પછાડી ધાંટો પાડીને કહ્યું:—

"ગાંડપણુ જવા દો. બોલો, ગાયને શી નિશાનીથી ઓળખો છો?"

કમલાઃ—તેના ધાટા ઉપરથી.

વકીલ સાહેબ મ્હાત થઇ ગયા. તેઓ (હોપલેસ) કહીને બેસી ગયા, અને કમલાકાંતને ક્રૉસ કરવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. કમલાકાંતે નમ્રતાથી કહ્યું "કેમ સાહેબ દોરડું કેમ તોડો છો?"

માજીસ્ટ્રેટે જોયું કે વકીલ એને ક્રૉસ નહિ કરી શકે, એટલે તેમણે કમલાકાંતને કચેરીની બહાર જવાની રજા આપી. રજા મળતાંજ તે નાઠા અને કચેરીની બહાર નીકળ્યા ત્યારેજ થોભ્યા.

હું પણ મારૂં કામ આટોપીને બહાર આવ્યો. જોયું તો કમલાકાન્ત હાથમાં હુક્કો લઇને બેઠા છે. તેમની ચારે બાજુએ લોકની ઠઠ જામી છે પ્રસન્ન પણ ત્યાં આવી પહોંચી. કમલાકાંત તેનો તિરસ્કાર કરતા હતા. તે બોલ્યા; "તને તારી મંગળા ગાયના સમ, તારી દૂધની મટુકીના સમ, તારા દૂધ ને દહીંના સમ, તારી લટકાળી વાળીના સમ, પેલા ચોરને ગાય આપી દે."

મેં પૂછ્યું; "ચક્રવર્તી મહાશય! એ ચોરને ગાય શામાટે આપે!"

કમલાકાંતે કહ્યું પ્રાચીન કાળમાં મહારાજા સ્યેનજિતને એક બ્રાહ્મણે કહ્યું હતું કે વાછરડું ભરવાડ અને ચોર એમાંથી જે ગાયનું દૂધ પીએ તે તેનો ખરો માલિક બીજો કોઇ ગાય પર દાવો કરે એ ઠગાઇજ કહેવાય (મહાભારત, શાંતિપર્વ ૧૭૪ અધ્યાય) આ તો જાણે ભીષ્મ પિતામહનો હિન્દુ લૉ. હવે આ જમાનો યૂરોપખંડના ઇન્ટરનેશનલ લૉનો છે. જો તમારે સુધરેલા અને આગળ વધેલા ગણાવું હોય તો બીજાનું લૂટી લો ગો શબ્દનો અર્થ ગાય અને જમીન એ થાય છે એમનો ઉપભોગ ચોરજ કરે છે. સિકંદરથી રણજીતસિંહ સુધીના બધા ચોર એની સાબીતી છે. વિજયથી મેળવેલો અધિકાર પણ (રાઇટ ઑફ કોન્કવેસ્ટ) એક પ્રકારનો અધિકાર છે તો ચોરીનો અધિકાર (રાઇટ ઑફ થૅફ્ટ) તે શું અધિકાર નહિ? માટે હે ગોવાલણ! તું કાયદા પ્રમાણે ચાલ ઐતિહાસિક રાજનીતિ પ્રમાણે ચાલ. ચોરને ગાય આપી દે.

આટલું બોલી કમલાકાંત ચાલતા થયા. ખરેખર,તદ્દન કાતરીયું ગેબ થઇ ગયું હતું!

તમે રોજ ગીતાનો પાઠ કરો છો?

न करता हो, तो ते शां माटे करवो ते सांभळो.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે "હે અર્જુન! આપણા આ ધર્મ્ય સંવાદરૂપ ભગવદ્‌ગીતાનું જે કોઇ પઠન કરશે; તેણે જ્ઞાનયજ્ઞથી મારૂં પૂજન કર્યું છે એમ હુ સમજીશ."

શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે "વેદોના ત્રણે કાંડ ગીતામાં સ્પષ્ટ કરેલા છે. (એટલુંજ નહિ પણ) આ શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતા મૂર્તિમાન વેદજ હોઇને ઔદાર્યમાં વેદ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે."

સ્વામી રામતીર્થજી કહે છે કે "તેના (મહાન અમેરિકન વિચારક એમરસનના) જાની દોસ્તોના કહેવાથી જણાય છે કે તેના મનપર ગીતા અને ઉપનિષદોની વધારે અસર થઇ હતી."

મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે કે "એક વખત મારો અંતકાળ પાસે આવેલો જણાયો, તે વખતે ગીતા મને બહુજ આશ્વાસનરૂપ થઇ હતી."

બંગ સાહિત્યસમ્રાટ્ બંકિમચંદ્ર કહે છે કેઃ–

'જ્યારે મનુષ્યની સઘળી વૃત્તિઓ એકમાત્ર ભક્તિવૃત્તિનેજ અનુસરે, ત્યારેજ ભક્તિનું યોગ્ય સ્ફુરણ થયું ગણાય.'

'ગીતાને ધર્મનો સર્વોત્તમ ગ્રંથ માનવામાં આવે છે તેનું એજ કારણ છે કે તેમાં જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ ત્રણેને યોગ્ય ન્યાય આપવામાં આવ્યો છે અન્ય કોઇ ગ્રંથમાં આવું સામંજસ્ય નથી!'

'આવો અપૂર્વ ધર્મ, આવું અપૂર્વ ઐક્ય કેવળ ગીતામાંજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આવી અદ્‌ભુત ધર્મવ્યાખ્યા કોઈ પણ દેશમાં, કોઇ પણ કાળે, કોઇએ કરી હોય એમ મારા જાણવામાં નથી.'

'ભક્ત્યાત્મક કર્મયુક્ત સંન્યાસ એજ યથાર્થ સંન્યાસ છે.'

'શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતાને જગતનો સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મગ્રંથ કહેવામાં આવે છે તેનું કારણ એ છે કે આવો ઉદાર અને ઉત્તમ ભક્તિવાદ જગતમાં બીજે ક્યાંય નથી.'

'સ્વધર્મના ગ્રંથોનો ત્યાગ કરીને સૌ પહેલાં અંગ્રેજી સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાથી અમારૂં વિશેષ અનિષ્ટ થયું છે.'

મહાત્મા થૉરો કહે છે કે "પ્રાચીન યુગની સર્વસ્મરણીય વસ્તુઓમાં ભગવદ્‌ગીતાથી શ્રેષ્ઠ કોઇ પણ વસ્તુ નથી. × × × ભગવદ્‌ગીતામાં એટલું ઉત્તમ અને સર્વવ્યાપી જ્ઞાન છે કે તેના લખનાર દેવતાને અગણિત વર્ષ થઇ જવા છતાં તેના જેવો બીજો એક ગ્રંથ હજી સુધી લખાયો નથી. × × × ગીતાની સાથે સરખાવતાં જગતનું આધુનિક સર્વ જ્ઞાન મને તુચ્છ જણાય છે અને વિચાર કરતાં આ ગ્રંથનું મહત્ત્વ મને એટલું બધું જણાય છે કે, કોઇ કોઇ વખત "આ તત્ત્વજ્ઞાન કોઇ જૂદાજ યુગમાં લખાયું હોવું જોઇએ," એવો વિચાર મારા મનમાં થઇ આવે છે. × × × હું રોજ પ્રાતઃકાળે મારી બુદ્ધિ અને અંતઃકરણને ભગવદ્‌ગીતાના પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરાવું છું."

આવી મહા મહિમાવંતી ગીતાનો પાઠ પ્રત્યેક હિંદુસંતાને હરહમેશ કરવો જોઇએ; કુટુંબમાં તેનું નિત્ય શ્રવણ કરાવવું જોઇએ; તથા સારામાઠા પ્રસંગે અને અમસ્થો પણ ગીતા ગ્રંથ છૂટથી ભેટ આપવો જોઇએ.

धर्मतत्त्व

बंगसाहित्यसम्राट बाबु बंकिमचंद्रना

जीवनवृत्तांत सहित

धर्मतत्त्व

अध्याय १ लो–दुःख एटले शुं?

ગુરુ:—વાચસ્પતિ મહાશયના શું સમાચાર છે? તેમની વેદના કાંઇ શાંત થઇ કે નહિ?

શિષ્ય:—તેઓ તો કાશી તરફ ગયા.

ગુરુ:—પાછા ક્યારે આવશે?

શિષ્ય:—હવે આવે એમ લાગતું નથી. ઘણું કરીને કાયમને માટેજ ગયા છે.

ગુરુ:—એમ કરવાનું કારણ?

શિષ્ય:—એવું તે શું સુખ છે કે અહીંઆં રહેવાને તેઓ રાજી થાય?

ગુરુ:—તેમને શું દુઃખ હતું?

શિષ્ય:—એમને બિચારાને ચોતરફનું દુઃખ હતું, દુઃખમાં કાંઇ બાકી નહોતું એમ કહું તોપણ ખોટું નથી. આપ ઘણીવાર કહ્યા કરો છો કે ધર્મમાંજ સુખ છે. તોપછી વાચસ્પતિ મહારાજ જેવા પરમ ધાર્મિક મનુષ્યો આવાં દુઃખોથી કેમ રીબાતા હશે? જગતમાં વાચસ્પતિ મહાશય જેવા ધાર્મિક મનુષ્ય થોડાજ હશે, છતાં તેમના જેવો દુઃખી મનુષ્ય પણ બીજો કોઇ નહિ હોય?

ગુરુ:—તેઓ કાં તો દુઃખી નહિ હોય અને કાં તો ધાર્મિક નહિ હોય.

શિષ્ય:—તેમને કાંઇ દુઃખજ નહિ હોય એમ શું આપ કહેવા માગો છો? વસ્તુત: તેઓ એટલા બધા કંગાલ અને દરિદ્ર છે કે પૂરૂં ખાવાનું પણ મળતું નથી. તે ઉપરાંત શરીર ઉપર પણ લ્હેણું નહિ. સર્વદા કાંઇક ને કાંઇક રોગ તો હોયજ! અધુરામાં પૂરૂં તેમનું ઘર પણ સળગી ગયું! આને જો દુઃખ ન કહેવાય તો પછી દુઃખ બીજું કેવું હોય?

ગુરુ:—ત્યારે તેઓ ધાર્મિક નહિ હોય.

શિષ્યઃ—એમ કેમ કહેવાય ? શું આપ એમ કહેવા માગો છો કે દારિદ્ય-કંગાળપણું, રોગ અને ઘર બળવું, એ સર્વ અધર્મનાં ફળ છે ?

ગુરુઃ—હા. હું એમજ કહેવા માગું છું.

શિષ્યઃ—પૂર્વજન્મના અધર્મનું ફળ ?

ગુરુઃ—પૂર્વજન્મને વચમાં શામાટે નાખે છે ? આજ જન્મના અધર્મનું ફળ!

શિષ્યઃ—આપ શું એમ માનો છો કે આ જન્મમાં અધર્મ કર્યો હોય તેના ફળરૂપેજ રોગશોકાદિ પ્રાપ્ત થાય છે ?

ગુરુ.—હુંજ નહિ, પરંતુ તારે પણ માનવું પડશે. વધારે ઠંડી લાગે તો શરદી થાય અને ભારે ભોજન વધારે પ્રમાણમાં લેવાય તો અજીર્ણ થાય તેમ તું નથી માનતો ?

શિષ્યઃ—ઠંડી લાગવી એ શું અધર્મ છે ?

ગુરુઃ—બીજા અનેક ધર્મો પૈકી શારીરિક ધર્મ પણ એક ધર્મ છે. નુકશાનકારક ઠંડી લાગવા દેવી એ ધર્મથી વિરુદ્ધ છે, અને તેથી તે અધર્મ છે.

શિષ્યઃ—આપે તો અહિંસા ધર્મને શારીરિક અર્થમાં લઇ લીધો.

ગુરુઃ—જે શરીરસંબંધી નિયમોથી વિરુદ્ધ હોય તે શારીરિક અધર્મ લેખાય.

શિષ્યઃ—ત્યારે શું સ્વાભાવિક નિયમોને અનુસરવું એનું નામ ધર્મ, અને એ નિયમોનો ભંગ કરી અવળા ચાલવું તેનું નામ અધર્મ ?

ગુરુઃ—ધર્મ અને અધર્મને લગતો વિષય એવો છે કે એટલી બધી સરળતાથી તેનો નિર્ણય થઇ શકે નહિ. જો તેમ હોત તો ધર્મતત્ત્વ ભૌતિક પદાર્થવેત્તાઓનાજ હાથમાં રહેવા પામત. એમ છતાં ઠંડી લાગવા સંબંધે ઉપર જે કહ્યું છે તે ખોટું નથી.

શિષ્યઃ—ધારો કે એ વાત માની લીધી. પણ મારો પ્રશ્ન એજ છે કે વાચસ્પતિ મહાશયનું દારિદ્ય-દુઃખ એ કયા પાપનું ફળ ?

ગુરુઃ—દારિદ્ય-દુઃખ એટલે શું ? એ વાત પ્રથમ બરાબર સમજી લે. ભલા, તેમને શું દુઃખ હતું ?

શિષ્યઃ—પહેલું તો એજ કે પૂરૂં ખાવાનું પણ તેમને મળતું નહોતું.

ગુરુઃ—વાચસ્પતિ મહાશયને તે દુઃખ તો નહિજ હોય એમ હું ખાત્રીપૂર્વક કહી શકું છું; કારણ કે જો તેમને ખાવાનુંજ મળતું ન હોત, તો તેઓ કયારનાએ મરી ગયા હોત.

શિષ્યઃ—કોઇ વખત માત્ર ભાત કે કોઈ વખત માત્ર જાર ઉપર ચલાવી લઇ બને નિભાવવું પડે એ શું સુખ ગણાય ?

ગુરુઃ—શરીરરક્ષામાટે અને પોષણમાટે જો તે પૂરતું ન હોય તો તેને દુઃખ કહી શકાય. શારીરિક અને માનસિક પુષ્ટિને માટે યોગ્ય પ્રમાણમાં અન્ન મળવા છતાં વધારે સારા અન્નમાટે બળાપો કર્યા કરવો, એ ધાર્મિક મનુષ્યનું લક્ષણ નથી. સ્વાદિષ્ટ ખોરાક મેળવવા પાછળ તો પેટભરાઓજ હાય હાય કરે; અને એવા–પોતાનું પેટજ ભરવાની લાલસાવાળાઓ ધાર્મિક નથી.

શિષ્યઃ—ફાટયાં–તૂટયાં કપડાં મળે તેનું કેમ ?

ગુરુઃ—જે વસ્ત્રોવડે લજ્જાનું નિવારણ થઇ શકે તેવાં વસ્ત્રો મળવાથી ધાર્મિક પુરુષો હમેશાં સંતોષજ માને છે. શીતકાળમાં ઠરડીનું નિવારણ કરવું એ વસ્ત્રોનો ખાસ ઉદ્દેશ છે, અને તે ઉદ્દેશ ગમે તેવી જાડી–પાતળી કે ફાટી–તૂટી કામળથી પણ સિદ્ધ થઇ શકે છે. એવું એકકે વસ્ત્ર શું વાચસ્પતિ મહાશયને નથી મળતું ?

શિષ્યઃ—એ તો મળે. પણ બિચારા જીવને પોતાનેજ પાણી ભરવું પડે, હાથેજ વાસણ માંજવાં પડે તથા ઘરમાંથી ઝાડુ પણ હાથેજ કાઢવુ પડે એ આપદા શું ઓછી કહેવાય ?

ગુરુઃ—શારીરિક પરિશ્રમ કરવો એ ઈશ્વરી નિયમ છે. જે કોઇ મનુષ્ય એવો પરિશ્રમ કરવા નથી ચાહતો તે અધાર્મિક છે. હું એમ નથી કહેવા માગતો કે ધનનું કાંઈજ પ્રયોજન નથી. મારા કહેવાનો સારાંશ એ છે કે જગતમાં જેઓ પોતાને દીન–દુઃખી અને દરિદ્ર માને છે તે તેઓની પોતાની કુશિક્ષા અને કુવાસનાનુંજ ફળ ભોગવે છે. અર્થાત્ અધર્મના સંસ્કારોજ તેમને માટે કષ્ટના કારણભૂત બને છે. અનુચિત ભોગ–લાલસાજ અનેકોને માટે દુઃખનું કારણ હોય છે.

શિષ્યઃ—ત્યારે શું જેને માટે દારિદ્રય એ યથાર્થરીતે દુઃખમય નિવડે એવું કોઇ પૃથ્વીમાં નહિ હોય ?

ગુરુઃ—કરોડો છે. જેમને શરીરરક્ષા પુરતાં વસ્ત્રો મળી શકે નહિ, અને રહેવાને માટે આશ્રય પણ મળે નહિ તેઓ ખરેખર દરિદ્ર હોવા ઘટે છે. તેમને માટે દારિદ્રય એ દુઃખના કારણભૂત છે, એમ કહી શકાય.

શિષ્યઃ—ત્યારે એ દારિદ્રયને પણ શું તેમણે આ જન્મમાંજ કરેલા 'અધર્મના ફળરૂપ લેખાય ?

ગુરુઃ×—હાજ તો.

× મનુષ્યો જે સુખ–દુઃખ ભોગવે છે તેમાં પોતે કરેલાં કર્મોજ ઘણેખરે અંશે કારણભૂત હોય છે, પરંતુ તે સિવાય બીજાં કારણો પણ હોય છે, એ વિષય બીજા કોઇ સ્થાનમાટે મુલતવી રાખીએ છીએ.

શિષ્ય:—ક્યા અધર્મનું એ ફળ ?

ગુરુ:—ધન ઉપાર્જન કરવામાટે તેમજ અન્ન-વસ્ત્ર વિગેરે પ્રાપ્ત કરવામાટે જે કેટલીક શારીરિક તથા માનસિક શક્તિઓ આપણામાં રહેલી છે, તેને જેઓ યથાર્થ રીતે કેળવતા નથી અથવા તો ખીલવતા નથી તેઓ દરિદ્ર રહે એ સ્વાભાવિક છે.

શિષ્ય—હુ ધારૂ છું કે આપણે આપણી સમસ્ત શારીરિક તથા માનસિક શક્તિઓને કેળવવી તથા ખીલવવી એજ ધર્મ, અને તેનાથી વિરુદ્ધ વર્તવું એ અધર્મ, એમજ આપ કહેવા માગો છો.

ગુરુ:—હુ કહી ચૂક્યો છુ કે ધર્મનો વિષય બીજા સર્વ વિષયો કરતા બહુજ ગહન અને કઠિન છે. તે આખો વિષય કોઇ એક-બે વાતો ઉપરથીજ સમજી શકાય નહિ. છતાં માની લે કે મેં ધર્મ-અધર્મની જે વ્યાખ્યા કરી તેજ જો સંપૂર્ણ હોય તો તેમા શુ દોષ છે ?

શિષ્ય—એ તો વિલાયતના 'ડૉક્ટ્રીન ઑફ્ કલ્ચર' (અનુશીલનવાદ) જેવું થયુ!

ગુરુ—અનુશીલન વસ્તુ એ કોઈ વિદેશી નથી. હિન્દુધર્મનો સારાશ પણ તેજ છે

શિષ્ય:—વાહ ! 'કલ્ચર' શબ્દનો અર્થ દર્શાવે એવો ગુજરાતી ભાષામાં પ્રતિ શબ્દજ નથી; હું ધારૂ છું કે આપણા દેશની કોઈ પણ ભાષામા એના અર્થને સૂચવે એવો કોઇ શબ્દજ નહિ હોય.

ગુરુ:—આપણે ખાલી વાતોજ કરીએ છીએ મૂળ વાતની તો કોઈ તપાસ કરતું નથી. એને લીધેજ આજે આપણી આટલી બધી અધોગતિ થઇ છે આપણામાં જે ચાર આશ્રમો કહ્યા છે તેનો હેતુ તુ જાણે છે ?

શિષ્ય:—'સીસ્ટમ ઑફ્ કલ્ચર' ? (અનુશીલનવાદ ?)

ગુરુ:—એ તત્વ તમારા મેથ્યુ આરનોલ્ડ જેવા પાશ્ચાત્ય અનુશીલનવાદીઓ પણ સંપૂર્ણ રીતે સમજ્યા હોય તે વિષેજ મને તો શક છે સધવાઓની પતિભક્તિ, વિધવાઓનુ બ્રહ્મચર્ય, અને તે સિવાયના સમસ્ત વ્રત-નિયમોમાં માત્ર અનુશીલન-તત્ત્વજ એક માત્ર સમાએલુ છે. જ્યારે આ તત્વ હુ તને બરાબર સમજાવીશ ત્યારે તારી ખાત્રી થશે કે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં જે પરમ પવિત્ર અમૃતમય ધર્મ પ્રરૂપવામા આવ્યો છે તે પણ આ અનુશીલનતત્ત્વ ઉપરજ નિર્ભર રહેલો છે

શિષ્ય—આપની આવી વાતો સાંભળ્યા પછી આપની પાસેથી અનુશીલનતત્ત્વ સબંધી કાંઇક સાંભળવાની ઇચ્છા થાય છે. અનુશીલનવાદ એ કેવળ પાશ્ચાત્ય નાસ્તિકોનોજ મત છે, એમ હું અત્યાર સુધી માનતો હતો, એટલુંજ નહિ પણ કોમ્ટના સિદ્ધાંતો અનુશીલનની એક પ્રકારની અનુષ્ઠાનપદ્ધતિ સિવાય બીજુ કંઇ સૂચવતા નથી એવીજ મારી માન્યતા હતી.

ગુરુ:—એ તારી વાત ખોટી નથી. વિલાયતી અનુશીલનવાદ નિરીશ્વર હોવાથી

તે અસંપૂર્ણ અથવા પરિણામવિનાનો છે; કે પછી તે અસંપૂર્ણ અથવા પરિણામ રહિત છે એટલાજ માટે તે નિરીશ્વર છે; એ બેમાંથી શું કહેવું તે હું સમજી શકતો નથી. હિન્દુઓ પરમ ભક્ત છે, અને તેથી તેમનો અનુશીલનવાદ જગદીશ્વરના ચરણકમળમાંજ સમાપ્ત થાય છે.

શિષ્ય:—સમજ્યો. પણ તેનું કારણ ખુલ્લુંજ છે. આપણો ઉદ્દેશ મુક્તિ મેળવવાનો હોય છે, જ્યારે વિલાયતી અનુશીલનવાદીઓનો સિદ્ધાંત સુખપ્રાપ્તિનો હોય છે. એમજ કે નહિ ?

ગુરુ:—સુખ અને મુક્તિને પૃથક્ પૃથક્ શામાટે લેખવાં, એનોજ આપણે પ્રથમ વિચાર કરવો જોઇએ. મુક્તિ એ શું સુખ નથી ?

શિષ્ય:—પ્રથમ તો મુક્તિ એ સુખ નથી-મુક્તિમાં સુખ-દુઃખ માત્રનો અભાવ હોય છે, એમ કહીએ તોપણ ચાલી શકે. બીજી વાત એ કે મુક્તિને એક પ્રકારની સુખયુક્ત અવસ્થા માનો તોપણ માત્ર સુખી થવું એને કાંઇ મુક્તિ કહી શકાય નહિ. મીઠાઇના એક-બે કકડા ખાવાથી મને સુખ થાય તેથી કાંઇ મને મુક્તિ મળી ગઇ એમ કહી શકાય ?

ગુરુ:—તેં વાતને ગોટાળે ચડાવી દીધી. સુખ અને મુક્તિ એ બે વાતો મેં પહેલાં બરાબર સમજી લે.. નહિતર અનુશીલનવાદમાં તને બરાબર સમજણ પડશે નહિ. આજે હવે વખત નથી. સાંજ પડી ગઈ છે. ચાલ, જરા આ ફૂલના રોપાઓને પાણી સીંચીએ. આવતી કાલે એ વિષે ચર્ચા કરીશું.

અધ્યાય ૨ જો—સુખ એટલે શું ?

શિષ્ય:—કાલે આપે કહ્યું હતું કે આપણી શારીરિક અને માનસિક સર્વ શક્તિઓનું બરાબર અનુશીલન ન થાય તો દુઃખ ભોગવવું પડે એ સ્વાભાવિક છે. મતલબ કે શક્તિઓના અનુશીલનનો અભાવ એજ આપણા દુઃખમાં કારણભૂત છે. એમજ ને ?

ગુરુ:—ત્યાર પછી ?

શિષ્ય:—મેં કહ્યું હતું કે વાચસ્પતિ મહાશય દેશત્યાગ કરી ગયા તેનું એક કારણ આ પણ હતું કે તેમનું ઘર અગ્નિ લાગવાથી સળગી ગયું હતું. હવે એ આગ કોની ભૂલથી લાગવા પામી અને કેવી રીતે લાગી તે કોઇના જાણવામાં નથી. છતાં વાચસ્પતિ મહાશયના દોષથી તો નથીજ લાગી, એ વાતની અમને સર્વને ખાત્રી છે. પ્રશ્ન એ છે કે તેમની એવી તે કઇ શક્તિનું અનુશીલન નહોતું કે જેથી એ આગ લાગવા પામી ?

ગુરુઃ—અનુશીલન એ શું વસ્તુ છે તે સમજ્યા વિના મારો ઉત્તર તું કેવીરીતે સમજી શકશે ? **સુખ અને દુઃખ એ બન્ને માત્ર માનસિક અવસ્થા સિવાય બીજું કશું નથી.** સુખ-દુઃખ એ કોઈ ખાસ બાહ્ય વસ્તુ નથી; અને માનસિક અવસ્થા, એ તો કેવળ અનુશીલનનેજ આધીન હોય છે, એ વાત સ્વીકારવામાં પણ તને કાંઇ હરકત નહિ હોય. આટલી વાત જો તું બરાબર સમજી શકશે તો પછી માનસિક શક્તિઓનું યથાયોગ્ય અનુશીલન થયું હોય તો ઘરનું બળવું પણ દુઃખ-રૂપ ન લાગે, એ વાત તારા લક્ષ્યમાં આવી જશે.

શિષ્યઃ—અર્થાત્ વૈરાગ્ય હોય તો દુઃખ ન થાય એજ આપને કહેવાનું છે કે બીજું કાંઇ ? કેવી ભયંકર વાત !

ગુરુઃ—આજકાલ જેને વૈરાગ્ય કહેવામાં આવે છે તેને તારે ભયંકર કહેવો હોય તો કહે પરંતુ હું તો તે વિષે કશી વાતજ કરવા માગતો નથી.

શિષ્યઃ—તે સિવાય આપને બીજું કહેવા જેવુંજ શું છે ? આપ તો શું પણ સમગ્ર હિંદુધર્મનો ઝોક એ દિશામાં છે. સાંખ્યકાર કહે છે કે ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોની નિવૃત્તિ-અત્યંત નિવૃત્તિ તેનું નામજ પરમ પુરુષાર્થ. ત્યારબાદ આગળ વધતાં તે કહે છે કે સુખ એટલું બધું અલ્પ છે કે તેને દુઃખમાંજ ગણી લઇએ તો પણ ખોટું નથી. મતલબ કે સુખ-દુઃખનો ત્યાગ કરી જડ-પૂતળા જેવા બના જાઓ એજ એક વાત હિંદુધર્મ નિરંતર કહ્યા કરે છે. આપનો ગીતાધર્મ પણ તે વિના બીજું શું પ્રબોધે છે ! ટાઢ-તડકામાં તથા સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વોમાં સમાન બુદ્ધિ રાખવી એજ એક વાત ગીતાકારને કહેવાની છે કે બીજું કાંઇ ? હું કહું છું કે જો સુખથી આપણે સુખી ન બનીએ તો પછી જીવવાની જરૂરજ શું છે ! સુખનો ત્યાગ કરી દેવો એજ જો ધર્મનો ઉદ્દેશ હોય તો હું તો એ ધર્મને દૂરથીજ નમસ્કાર કરું છું. આપના અનુશીલનવાદનો પણ જો એવોજ કંઇક ઉદ્દેશ હોય તો હું તે પણ સાંભળવા માગતો નથી.

ગુરુઃ—એટલા બધા ઉશ્કેરાઈ જવાની જરૂર નથી. અમારો અનુશીલનવાદ તને મીઠાઇના એક-બે કટકા ખાવા દેવામાં કોઇ જાતનો વાંધો નહિ લે-ઉલટો એ તો મીઠાઇ ખાવાની વિધિજ બતાવશે. સાંખ્યદર્શનને ધર્મરૂપે સિદ્ધ કરી તેનો નીકર કરવાનું હું તને કદાપિ કહીશ નહિ, એ વાતની ખાત્રી રાખજે. શીત-ઉષ્ણ તથા સુખ-દુઃખનાં દ્વંદ્વોમાં તુલ્યબુદ્ધિ રાખવા સંબંધી જે ઉપદેશ ગીતા વિગેરેમાં કર્યો છે તેનો એવો અર્થ બીલકુલ નથી કે મનુષ્યોએ મુદ્દલ સુખ ભોગવવુંજ નહિ. તેનો સાચો અર્થ કરવા જેટલો અત્યારે સમય નથી. તેં ગઇ કાલ કહ્યું હતું કે વિલા-યતી અનુશીલનનો ઉદ્દેશ સુખ અને ભારતવર્ષીય અનુશીલનનો ઉદ્દેશ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો હોય છે. હું તેના ઉત્તરમાં કહું છું કે મુક્તિ પણ એ સુખની એક

અવસ્થા વિશેષજ છે. સુખની સંપૂર્ણ માત્રા અથવા સુખની છેલ્લી ઉત્કૃષ્ટતા એનુંજ નામ મુક્તિ. જો આ વાત ખરી હોય તો પછી ભારતવર્ષીય અનુશીલનનો ઉદ્દેશ પણ સુખજ છે એમ કહીએ તો તેમાં શું દોષ છે?

શિષ્યઃ—અર્થાત્ આ કાળે દુઃખ અને પરકાળે સુખ?

ગુરુઃ—નહિ. આ કાળે પણ સુખ અને પરકાળે પણ સુખ.

શિષ્યઃ—પરંતુ મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર ન મળ્યો. મારા ધારવા પ્રમાણે જીવ મુક્ત થયા પછી સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વોને ઓળગીને દૂર ચાલ્યો જાય છે, અને જો તેમજ હોય તો પછી એવી સુખરહિત અવસ્થાને સુખ કેમ કહી શકાય?

ગુરુઃ—તેનો ઉત્તર આપું તે પહેલાં તારે સુખ એટલે શું અને મુક્તિ એટલે શું એ વાત બરાબર સમજી લેવી જોઇએ. હમણાં મુક્તિની વાતને એક બાજુ રહેવા દઇને પ્રથમ સુખ એટલે શું તેજ વાતનો નિર્ણય કરી લે.

શિષ્યઃ—કહો, ત્યારે.

ગુરુઃ—તેં કાલે કહ્યું હતું કે મીઠાઇના એક-બે કકડા તને મળે તો તેથી તું સુખી થાય, પરંતુ શામાટે સુખી થાય, તે કાંઈ સમજી શકે છે?

શિષ્યઃ—મારી ક્ષુધાની નિવૃત્તિ થાય, તેથી.

ગુરુઃ—એક મુઠી ચણામમરા ખાવાથી પણ ભૂખની તો નિવૃત્તિ થઇ શકે. તો તેનાથી અને મીઠાઇના એક ટુકડાથી શું તને સમાન સુખ થશે?

શિષ્યઃ—ના, મીઠાઇ ખાવા મળે તો વધારે સુખી થાઉં, એ વાત નક્કી છે.

ગુરુઃ—તેનું શુ કારણ?

શિષ્યઃ—મીઠાઇમાં રહેલા પદાર્થો સાથે મનુષ્યોની જીભને એવો કોઇ નિત્ય સંબંધ છે કે તેથી તે મિષ્ટ લાગવીજ જોઇએ.

ગુરુઃ—મિષ્ટ લાગે તે તો હું સમજ્યો. પણ મારો પ્રશ્ન એ નથી. હું એમ પૂછું છુ કે મીઠાઇ ખાવાથી તને સુખ થાય છે તે શાથી? મિષ્ટતાથી કાંઇ સર્વને સુખ થતું નથી. તું એક અસલ વિલાયતી માણસને તારા કંદોઇની મીઠાઇ તારા જેટલી સરળતાથી ખવરાવી નહિ શકે. તેમજ તું પણ રોટ કે બીફનો એકાદ ટુકડો ખાઇશ તો સુખી નહિ થઇ શકે. "રોબીન્સન ક્રુઝો" નામના ગ્રંથમાં ફ્રાઇડે નામક જે જંગલીનું વર્ણન છે તે યાદ છે કે? કહે છે કે તેને કાચું માંસજ ભક્ષણ કરવામાં આનંદ મળતો. જો કોઇ મીઠું વગેરે નાખીને પકાવેલું માંસ તેને આપતું તો તેને તે બીલકુલ ગમતું નહિ. આટલાં વૈચિત્ર્યો ઉપરથી તું સમજી શકશે કે તને મીઠાઇ ખાવાથી જે સુખ થાય છે તે તારી જીભને ઘી-સાકર સાથે અમુક પ્રકારનો નિત્ય સંબંધ હોવાથી નહિ, પણ તે સિવાય બીજું કોઇ કારણ છે. તુજ કહે કે તે શું કારણ?

શિષ્ય:—અભ્યાસને લીધે.

ગુરુ:—અભ્યાસને બદલે અનુશીલન કહે.

શિષ્ય:—અભ્યાસ અને અનુશીલન એ બન્ને શું પૃથક્ પૃથક્ છે ?

ગુરુ—એટલાજ માટે તો કહું છું કે તેને અભ્યાસ કહેવાને બદલે અનુશીલન કહે.

શિષ્ય:—એ બેમાં શું ભેદ છે, તે જરા બતાવશો ?

ગુરુ:—અત્યારે તે સમજાવવા જેટલો વખત નથી. અનુશીલનનો આખો વિષય જ્યાંસુધી તારી બુદ્ધિમા નહિ ઉતરે ત્યાંસુધી તેમાંની એકકે વાત તારાથી યથાયોગ્ય સમજી શકાશે નહિ. છતા હાલ તુર્તમાં આટલું કહુછું કે જે રોજ ક્વીનાઇન ખાય તેને ક્વીનાઇન કેવુ લાગે ?

શિષ્ય:—હુ ધારું છું કે ક્વીનાઈન મિષ્ટ તો નજ લાગે હા, વખત જતાં તેની કડવાશ અસહ્ય ન લાગે.

ગુરુ—એ પ્રકારે સહન થવુ એ અભ્યાસનુ ફળ છે. ટુંકામાં અનુશીલન એ શક્તિને અનુકૂળ હોય છે, અને અભ્યાસ એ શક્તિને પ્રતિકૂળ હોય છે. અનુશીલનથી શક્તિઓનો વિકાસ થાય છે, ત્યારે અભ્યાસથી શક્તિઓનો વિકાર થાય છે. અનુશીલનથી પરિણામે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, અને અભ્યાસથી પરિણામે સહિષ્ણુતા (સહનશીલતા) પ્રાપ્ત થાય છે. હવે પેલી મીઠાઇવાળી વાત યાદ કર. ત્યાં તારો પ્રયત્ન તારી રસ ચાખવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિને અનુકૂળ હોય છે, તેથી તારી તે શક્તિ અનુશીલિત થાય છે અને એને લીધે તેમા તને સુખ લાગે એ પણ તદ્દન બનવા યોગ્ય છે. આ રીતે અનુશીલનના બળથી વખત જતાં તને 'રોષ્ટ' વિગેરે પાશ્ચાત્ય ખાણામાં પણ આનંદ મળી શકે. બીજા ખાણા–પીણાના સંબંધમાં પણ તેમજ સમજી લેવું.

એ ઉપરાંત બીજી ઇંદ્રિયોના અનુશીલનથી પણ સુખની ઉત્પત્તિ થઇ શકે છે. સંગીતના શ્રવણથી જે આનંદ થાય છે તે પણ આપણા શરીરની અમુક ઇંદ્રિયના એટલે કે અમુક શારીરિક શક્તિના અનુશીલનથીજ થાય છે. યૂરોપીય પંડિતોએ તેને 'મસ્કયુલર સેન્સ' એવું નામ આપ્યું છે. એજ પ્રમાણે બીજી અનેક શારીરિક શક્તિઓ માણસમાં રહેલી છે, અને તે સર્વના અનુશીલનથી સુખનો અનુભવ થાય છે

શરીર સંબંધી વાતને બાજુએ મૂકીને હવે આપણે આગળ વિચાર કરીએ. આપણામાં કેટલીક માનસિક શક્તિઓ પણ રહેલી છે, અને તે શક્તિઓના અનુશીલનથી જે ફળ પ્રાપ્ત થાય તેને પણ સુખની પંક્તિમાંજ મૂકી શકાય. શક્તિઓના અનુશીલનમાં ખરૂ જોતાં જે સુખ છે, તેવું સુખ બીજા કશામાં નથી. અનુશીલનનો અભાવ એજ દુઃખ. દુઃખ એ કાંઇ જૂદો પદાર્થ નથી. સમજ્યો કે ?

શિષ્ય:—ના. પ્રથમ તો શક્તિ એટલે શું એજ હું જોઇયે તેવું સમજ્યો

નથી. ધારો કે દયા એ આપણા મનની એક અવસ્થા છે. તેના અનુશીલનથી સુખ થાય એ પણ હું સ્વીકારું છું, છતાં "આપણે સર્વેએ 'દયાશક્તિનું' અનુશીલન કરવું જોઇએ" એમ કહી શકાય ખરું?

ગુરુ:—"શક્તિ" શબ્દમાં જરા ગુંચવણ જેવું છે, એ વાત ખરી છે. તેને બદલે તારે બીજો કોઈ શબ્દ મૂકવો હોય તો તે સંબંધે મારે કશો વાંધો નથી. તું પહેલાં મૂળ વસ્તુને સમજી લે. ત્યાર પછી સમજવાની ખાતર તેને ગમે તે નામ આપીશ તે ચાલ્યું જશે. માણસને શરીર પણ એક હોય છે અને મન પણ એકજ હોય છે, પરંતુ તે એક છતાં પણ તે દરેકમાં જુદા જુદા પ્રકારની અનેક ક્રિયાઓ જોવામાં આવે છે, અને તેથી કરીને તે સર્વ જૂદી જૂદી ક્રિયાઓ કરનારી શક્તિઓને જૂદાં જૂદાં નામ આપવાં અયોગ્ય નથી. એ પ્રત્યેક શક્તિનું મૂળ વસ્તુતઃ એકજ હોવા છતાં ક્રિયાઓમાં તેનું જૂદાપણું સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવે છે. અંધ મનુષ્ય જોઇ શકતો નથી, પરંતુ સાંભળી શકે છે ખરો, બહેરો માણસ કાને સાંભળી શકતો નથી, પણ જોઇ તો શકે છે ખરો. યાદશક્તિ વિનાનો માણસ ઘણીવાર સુંદર કલ્પના કરનારો સુકવિ હોય છે. વળી કોઇ માણસ કલ્પના કરવામાં બહુ અશક્ત હોય છે, પણ બુદ્ધિમાં બહુ પ્રખર હોય છે કોઈ ઇશ્વરમાં ભક્તિશૂન્ય હોય છે, પણ લોકો ઉપર ઘણી દયા રાખનારો હોય છે. કેટલાક નિર્દય હોવા છતાં પણ ઇશ્વિરમાં સહેજસાજ ભક્તિભાવ ધરાવતા હોય છે. મતલબ કે દેહ અને મનની ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓનો સ્વીકાર કરવામાં કાંઇ દોષ જેવું નથી. છતાં એટલું પણ અત્ર કહી દેવું જોઇએ કે સ્નેહ-દયા વિગેરે કેટલીક એવી શક્તિઓ છે કે જેને "શક્તિ" નામ આપવું યોગ્ય નથી લાગતું. પરંતુ તેને બદલે બીજો કયો શબ્દ મુકયો હોય તો ઠીક?

શિષ્ય:—અંગ્રેજી શબ્દ-'ફેકલ્ટી' નો અર્થ અનેક લેખકો વૃત્તિ શબ્દથી કરે છે તે શબ્દનો વ્યવહાર કર્યો હોય તો?

ગુરુ:—પાતંજલ વગેરે દર્શનશાસ્ત્રમાં વૃત્તિ શબ્દ છેકજ ભિન્ન અર્થમાં વપરાયો છે.

શિષ્ય:—પરંતુ, આપણી ભાષામાં તે શબ્દનો તેવો અર્થ પ્રચલિત નથી. ઘણેખરે સ્થાને સામાન્ય અર્થમાંજ 'વૃત્તિ' શબ્દને નીભાવી લેવામાં આવે છે.

ગુરુ:—તો પછી 'વૃત્તિ' જ કહે. માત્ર સમજવાનુંજ કામ છે ને? તમે લોકો જ્યારે 'મોરલ્સ' નો અર્થ "નીતિ" અને 'સાયન્સ' નો અર્થ "વિજ્ઞાન" કરો છો તો પછી 'ફેકલ્ટી' નો અર્થ "વૃત્તિ" શબ્દથી કરો તો તેમાં કાંઇ ખોટું નથી. અસ્તુ.

શિષ્ય:—હવે મારો બીજો એક વાંધો આપને જણાવું છું. આપે કહ્યું હતું કે વૃત્તિના અનુશીલનમાં સુખ છે. પરંતુ પાણી વિના તૃષાનું અનુશીલન કરવું એમાં

તો દુઃખનોજ અનુભવ થાય છે.

ગુરુ:—એક વાત બરાબર લક્ષમાં રાખજે કે, વૃત્તિના અનુશીલનનું ફળ સૌથી પ્રથમ સ્ફુર્તિરૂપે પ્રકટ થવું જોઇએ અને છેવટે તૃપ્તિની અવસ્થામાં સમાપ્ત થવું જોઇએ. ધારેલી વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવાથી જે સુખ થાય, તે એ પરિતૃપ્તિનુંજ સુખ લેખાય. ઉક્ત સ્ફુર્તિ તથા પરિતૃપ્તિ એ બન્ને સુખને માટે આવશ્યક છે.

શિષ્ય:—એનેજ જો સુખ કહેતા હો તો હું ધારૂં છું કે એ પ્રકારનું સુખ પ્રાપ્ત કરવું એ મનુષ્યોનો પવિત્ર ઉદ્દેશ નજ હોવો જોઇએ; કેમકે વિષયી માણસ પોતાની વિષયી વૃત્તિઓના અનુશીલનથી પરિતૃપ્તિનું સુખ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એવું સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો દરેક ઉદ્દેશ રાખવો એ શું ઠીક ગણાય?

ગુરુ:—નહિજ; કારણ કે તેથી ઇંદ્રિયવૃત્તિઓ એટલી બધી પ્રબળ થઇ જાય કે માનસિક વૃત્તિઓ દબાઇજ જાય અને ધીમે ધીમે વિલુપ્ત પણ થઇ જાય. એટલા માટે દરેક મનુષ્યે એક સ્થૂળ નિયમ પાળવો જોઇએ અને તેનું નામ છે 'સામંજસ્ય'! અર્થાત્ જ્યારે જેટલી જરૂર હોય તેટલેજ અંશે વૃત્તિઓને પરિતૃપ્ત કરવી અને તેને બેકાબી દેવા જેટલી હદે ન લઇ જતાં યોગ્ય પ્રમાણમાંજ શાંત કરવી, તેનુંજ નામ 'સામંજસ્ય' નું પાલન. ઇંદ્રિયવૃત્તિઓનો સર્વથા વિલોપ કરી નાખવો એ સિદ્ધાંત ધર્મને અનુકૂળ નથી. તેમનું સામંજસ્ય સાચવવું, અર્થાત ઇન્દ્રિયોને યોગ્ય પ્રમાણમાંજ અંકુશમાં રાખવી અને યોગ્ય પ્રમાણમાંજ તૃપ્ત કરવી એજ પણ ધર્મનો સિદ્ધાંત છે. વિલોપમાં અને સંયમમાં મહાન ભેદ રહેલો છે; પણ એ વાત હવે પછી સમજાવીશ. હાલ તુર્તમાં તો આ એક સ્થૂળ વાતનેજ સમજી લે કે વૃત્તિઓના અનુશીલન સમયે એક બીજી વૃત્તિ સાથેનું તેમનું પરસ્પરનું સામંજસ્ય બરાબર સાચવવું જોઇએ. આ સામંજસ્ય એટલે શું? એ વાત હું તને હવે પછી સમજાવીશ. અત્યારે તો આપણે સુખના ઉપાદાન સંબંધીજ થોડાક વિચાર કરીશું.

પ્રથમ:—શારીરિક અને માનસિક વૃત્તિઓનું અનુશીલન એ સુખના હેતુભૂત છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. અનુશીલનદ્વારા પ્રકટતી સ્ફુર્તિ, તે સમગ્રની અવસ્થાને માટે ઉપયોગી પ્રયોજનસિદ્ધ અને છેવટે પરિણતિ એ પણ સુખમાં કારણભૂતજ છે

બીજું:—તે સર્વ વૃત્તિઓનું પરસ્પર ઉપયોગી 'સામંજસ્ય.

ત્રીજું:—કાર્યસાધનદ્વારા ઉદ્દત વૃત્તિઓની પરિતૃપ્તિ.

મેં ઉપર કહ્યું તે સિવાય બીજી કોઇ જાતનું સુખ હોય એમ સંભવતું નથી યોગીઓને યોગદ્વારા જે સુખ મળે છે તે સુખ પણ ઉપલા નિયમોમાં આવી જાય છે, એ વાત હું તને બીજે કોઇ પ્રસંગે સમજાવીશ. તે સુખનો અભાવ એજ

દુઃખ × વાચસ્પતિ મહાશયનું ઘર સળગી ગયું અને તેથી તેમને જે દુઃખ થયું તથા એમના કરતાં પણ વધારે કમનસીબ માણસને પુત્રમૃત્યુથી જે દુઃખ થાય તે પણ ઉક્ત નિયમમાંજ આવી જાય છે, એ વિષે હું તને બીજે કોઈ પ્રસંગે સમજણ પાડીશ. મારે જે કાંઈ કહેવાનું છે તે તું બરાબર લક્ષપૂર્વક સાંભળશે તો તો મારા કહ્યા વિના પણ તું સમજી જઈશ.

શિષ્યઃ—ધારો કે એ તો સમજી ગયો. તથાપિ મૂળ વાત તો રહીજ ગઈ. આપણે જે વાત ચાલતી હતી તે એજ હતી કે વાચસ્પતિ મહાશય પોતે ધાર્મિક વ્યક્તિ છે, છતાં દુઃખી છે. આપે કહ્યું હતું કે જે મનુષ્ય દુઃખી હોય તે ધાર્મિક હોય નહિ. આપે આપની વાત સિદ્ધ કરવા સુખ એટલે શું એ વાત સમજાવી, અને સુખની સાથે દુઃખ શું એ સમજાયું. અસ્તુ. આટલી વાત ઉપરથી હું જે કાંઈ સમજી શકયો છું તે માત્ર એટલુંજ કે વાચસ્પતિ મહાશય વસ્તુતઃ દુઃખી નહોતા અથવા તેમને દુઃખી ગણવામાં આવે તોપણ તેઓ પોતાનાજ દોષથી અર્થાત્ પોતાની શારીરિક અને માનસિક વૃત્તિઓનું અનુશીલન બરાબર રીતે ન કરી શકયા તેથીજ દુઃખી થયા; પરંતુ એથી કરીને તેઓ અધાર્મિક છે એમ તો કહી શકાય નહિ. આપના અનુશીલન તત્ત્વ સાથે ધર્મને શું સંબંધ છે તે કાંઈ બુદ્ધિમાં ઉતરતું નથી. અનુશીલન એજ ધર્મ, તે સિવાય વધુ કાંઈ મને સમજાયું નથી.

ગુરુઃ—અત્યારે તો એટલું પણ બસ છે. જો કે તે સિવાય બીજી એક ગંભીર વાત પણ સમજવા યોગ્ય છે; કારણ કે જ્યાંસુધી એ વાત તારા સમજવામાં નહિ આવે ત્યાંસુધી અનુશીલનની સાથે ધર્મને શું સંબંધ છે, એ વિષય તું બરાબર સમજી શકશે નહિ; પરંતુ એ વિષયસંબંધી ચર્ચા સૌ પછી કરીશું; કારણ કે અનુશીલન એટલે શું એજ વાત તારે પ્રથમ તો સમજવાની જરૂર છે. જ્યાંસુધી તે સમજાય નહિ ત્યાંસુધી વધારે કહેવું નિરર્થક થાય તેમ છે.

શિષ્યઃ—અનુશીલનને વળી ધર્મ સાથે સંબંધ ? બહુ નવાઈ જેવી વાત છે !

ગુરુઃ—નવાઈ જેવું તેમાં કશુંજ નથી. પ્રાચીન શાસ્ત્રોનું કહેલુંજ માત્ર સમજાવું છું.

अध्याय ३ जो–धर्म एटले शुं ?

શિષ્યઃ—અનુશીલનને ધર્મ કેવી રીતે કહી શકાય એ મારાથી સમજાતું નથી. અનુશીલનનું ફળ તો સુખરૂપે મળે છે પણ શું ધર્મનું ફળ પણ સુખ હોય ?

× કર્મના ફળાફળ સંબંધી વાતને એક બાજુએ મૂકી દઈનેજ આ વાત ચર્ચવી પડે છે; કારણ કે તેમ કરવા જતાં આ વિષય બહુ ગુંચવણભર્યો થઈ પડવાનો ભય રહે છે.

ગુરુ—નહિ તો ધર્મનુ ફળ શુ દુઃખરૂપ હોત ? જો તેમ હોત તો હું પોતે જગતના સર્વ મનુષ્યોને ધર્મનો પરિત્યાગ કરવાનીજ ભલામણ કરત.

શિષ્ય:—ધર્મનું ફળ પરકાળે સુખ હોઇ શકે, પરન્તુ આ કાળે પણ શુ સુખ મળે ?

ગુરુ—ત્યારે અત્યાર સુધી મે શુ સમજાવ્યુ ? ધર્મનુ ફળ આ કાળે તો સુખ છેજ, પરતુ જો પરકાળ હોય તો પરકાળે પણ સુખજ હોય. 'ધર્મ' એજ સુખનો એક માત્ર અદ્વિતીય ઉપાય છે. આ કાળે કે પરકાળે ધર્મ સિવાય સુખનો બીજો એકે ઉપાય નથી.

શિષ્ય:—તથાપિ કાઇ સમાધાન થતું નથી. આપણે જેને ક્રિશ્ચિયન ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ અને વૈષ્ણવધર્મ કહીએ છીએ તેને બદલે તેમને ક્રિશ્ચિયન અનુશીલન, બૌદ્ધ અનુશીલન અને વૈષ્ણવ અનુશીલન એમ કહી શકાય ખરૂ ?

ગુરુ—ધર્મ શબ્દનો અર્થજ તે અહીઆં તો ઉલટાવી નાખ્યો. ધર્મ શબ્દ વિવિધ અર્થોમાં વપરાય છે. પણ આપણે તે સર્વ અર્થો સાથે આજે કઇ સબધ નથી + તે અત્યારે ધર્મ શબ્દનો જે અર્થ કર્યો તે અગ્રેજી 'રીલીજીઅન' શબ્દનો તરજુમો માત્ર છે. અને એ શબ્દ વિદેશી હોઇ તેમાં આપણો દેશીય ભાવ નથી

+ધર્મ શબ્દના આધુનિક વ્યવહારથી ઉદ્ભવેના કેટલાક ભિન્ન ભિન્ન અર્થો તેના અગ્રેજી પ્રતિશબ્દદ્વારા બકિમ બાબુના "ધર્મજિજ્ઞાસા" ગ્રથમાથી નીચે આપ્યા છે

૧ અગ્રેજીમા જેને 'રિલિજીઅન' કહે છે, તેને આપણે ધર્મ કહીએ છીએ જેમકે—'હિંદુધર્મ,' 'બૌદ્ધધર્મ' અને 'ખ્રિસ્તીધર્મ.' ૨ જેને 'મૉરેલીટી' કહે છે, તેને પણ આપણે ધર્મ કહીએ છીએ. જેમકે અમુક કાર્ય 'ધર્મ–વિરુદ્ધ' 'માનવધર્મશાસ્ત્ર' 'ધર્મસૂત્ર' ઇત્યાદિ. વળી, 'નીતિ,' આ શબ્દ પણ 'ધર્મ' શબ્દને ઠેકાણે કેટલીકવાર વપરાય છે. ૩ 'ધર્મ' શબ્દથી 'વરચ્યુ'નો બોધ પણ થાય છે. 'વરચ્યુ' એટલે સદાચાર વળી આપણે કહીએ છીએ કે અમુક વ્યક્તિ 'ધાર્મિક' છે અને અમુક વ્યક્તિ 'અધાર્મિક' છે. અહીં અધર્મને અગ્રેજીમાં 'વાઇસ' કહે છે. ૪ રિલિજીઅન અથવા નીતિને અનુકૂળ જે કાર્ય, તેને પણ ધર્મ કહે છે, અને તેનાથી વિપરીતને અધર્મ કહે છે જેમકે—'દાન પરમ ધર્મ છે.' 'અહિંસા પરમધર્મ છે.' 'ગુરુનિંદા મહાન્ અધર્મ છે.' આને સર્વ કોઇ પાપ પુણ્ય પણ કહે છે. અગ્રેજીમાં આ અધર્મનું નામ 'સીન' કહેવામાં આવે છે. એકજ વાતમાં પુણ્ય શબ્દનો વ્યવહાર પણ અનેક નામથી થાય છે ૫ ધર્મ શબ્દવડે ગુણનો પણ બોધ થાય છે. જેમકે 'લોહચુંબકનો ધર્મ લોહાકર્ષણ છે' બીજા અર્થમાં અધર્મનો પણ ધર્મ શબ્દથી વ્યવહાર કરવામાં આવે છે જેમકે 'પરનિંદા ક્ષુદ્ર ચિત્તવાળાઓનો ધર્મ છે.' ભગવાન મનુએ પણ તે આ અર્થમાંજ પાખંડ ધર્મની વાત લખેલી છે જેમકે.—" हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मा

શિષ્યઃ—ત્યારે 'રીલીજીઅન' એટલે શું ? તેજ સમજાવો.

ગુરુઃ—" રીલીજીઅન " શબ્દ પાશ્ચાત્ય છતાં ત્યાંના પંડિતો પણ તેનો વિવિધ અર્થોમાં વ્યવહાર કરે છે અને તેના અર્થ સંબંધે એકમત નથી.*

वृतानृते । यदस्य , सोऽदधात् सर्गे तत्तस्य स्वयमाविशेत् ॥ અર્થાત્-સૃષ્ટિમાં હિંસક અને અહિંસક, મૃદુ અને ક્રૂર, ધર્મ અને અધર્મ, સત્ય અને અસત્ય, આમાંનાં જે કોઇ કર્મ જે જે પુરુષ કરે છે તે તે કર્મો પોતાની મેળે તે તે કર્તામાં પ્રવેશ કરે છે. વળી પણ " पाखण्डगणधर्मांश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान्मनुः " ભગવાન્ મનુએ આ શાસ્ત્રમાં પાખંડીઓના ધર્મ-ગુણ-સ્વભાવો-કહેલા છે. ૬ ધર્મ શબ્દ કયારેક કયારેક આચરણ અથવા વ્યવહારના અર્થમાં પણ વપરાય છે. ભગવાન્ મનુએ આજ અર્થમાં કહ્યું છે કે—

' देशधर्मान् जातिधर्मान् कुलधर्मांश्च शाश्वतान् । '

ધર્મશબ્દના આ ૭ અર્થ થતા હોઇને આપણા લોકો તેના ઉપયોગમાં બહુજ અવ્યવસ્થા કરી દે છે. તેઓ ધર્મ શબ્દનો એક અર્થમાં ઉપયોગ કરીને બીજી ક્ષણેજ તેનો બીજા અર્થમાં ઉપયોગ કરે છે, અને તેથી પોતાના સિદ્ધાંતમાંથી ચ્યુત થાય છે. આ પ્રમાણે અનિયમિત પ્રયોગો કરાતા હોવાથી ધર્મસંબંધી કોઇ પણ તત્ત્વની સુંદર રીતે મીમાંસા થઈ શકતી નથી. એ અવ્યવસ્થા આજ નવીન નથી. જે ગ્રંથોને હિંદુશાસ્ત્રના નામથી કહેવામાં આવે છે તેમાં પણ એ અવ્યવસ્થા મોટા પ્રમાણમાં છે. મનુ સંહિતાના પ્રથમાધ્યાયના છેલ્લા ૭ શ્લોકો આના ઉત્તમ ઉદાહરણરૂપ છે. ધર્મ શબ્દનો કયારેક રિલિજીઅનના અર્થમાં, કયારેક નીતિના અર્થમાં, કયારેક સદ્-ગુણના અર્થમાં, કયારેક અવગુણના અર્થમાં અને કયારેક પુણ્યકર્મના અર્થમાં પ્રયોગ થવાથી નીતિનું લક્ષણ રિલિજીઅનમાં અને રિલિજીઅનનું લક્ષણ નીતિમાં; સદ્ગુણનું લક્ષણ કર્મમાં અને કર્મનું લક્ષણ સદ્ગુણમાં આવી જવાને લીધે એક મહાન્ અવ્યવસ્થા ઉભી થાય છે. તેનું એ પરિણામ આવ્યું છે કે ધર્મ (રિલિજીઅન) ગૌણધર્મોથી મિશ્રિત, નિતિ ભ્રાંતિયુક્ત, અભ્યાસ કઠિન અને પુણ્ય દુઃખજનક થઇ પડેલ છે. હિંદુધર્મની અને હિંદુ નીતિની આધુનિક અવનતિ અને ધર્મનીતિપ્રતિ આધુનિક અનાસ્થાનું મહાન્ કારણ ઉપર વર્ણવેલી અવ્યવસ્થા પણ છે.

* ગુરુઃ—રિલિજીઅન શું છે ?

શિષ્યઃ—તે તો જાણીતી વાત છે. પારલૌકિક વ્યવહારમાં વિશ્વાસ ?

ગુરુઃ—પ્રાચીન યહૂદીઓ પરલોકને માનતા નહિ. તો યહૂદીઓનો પ્રાચીન ધર્મ તે શું ધર્મ નહિ ?

શિષ્યઃ—ત્યારે દેવદેવીમાં વિશ્વાસ ?

ગુરુઃ—ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી અને યહૂદી આદિ ધર્મમાં દેવી નથી. તે સર્વ ધર્મોમાં

શિષ્ય:—પરંતુ એ "રીલીજીઅન" શબ્દમાં કોઈ નિત્ય વસ્તુ નથી સમાઇ જતી કે જે દરેક ધર્મમાં મળી આવે ?

ગુરુ:—છે; પરંતુ તે નિત્ય પદાર્થને રીલીજીઅન શબ્દથી સબોધવાની કશી જરૂર નથી. તેને આપણે ધર્મ શબ્દથીજ વ્યવહરીશું તો તે યોગ્ય થઈ પડશે.

શિષ્ય:—તે કેવી રીતે ?

દેવ પણ એક ઈશ્વરજ છે, તો તેથી શું તે સઘળા ધર્મો નહિ ?

શિષ્ય:—ત્યારે શું ઈશ્વરમાં વિશ્વાસ એજ ધર્મ ?

ગુરુ.—એવા અનેક સુંદર ધર્મો છે કે જેઓ ઈશ્વરને પણ માનતા નથી. ઋગ્વેદસહિતાના અત્યત પ્રાચીન મંત્રોની સમલોચના કરતાં સમજી શકાય છે કે તે મંત્રોની રચનાના કાળમાં અનેક દેવદેવીઓ મનાતાં હતાં; પરંતુ તે વેળા ઈશ્વરને માનતા નહોતા. વિશ્વકર્મા, પ્રજાપતિ, બ્રહ્મ, ઇત્યાદિ ઈશ્વરવાચક શબ્દો ઋગ્વેદના તે પ્રાચીન મંત્રોમાં નથી, પણ જે મંત્રો પ્રાચીન મંત્રોની અપેક્ષાએ આધુનિક કહી શકાય તેમાંજ છે. પ્રાચીન સાંખ્યો પણ અનીશ્વરવાદી હતા અને તે છતાં પણ તેઓ ધર્મહીન નહોતા; કેમકે તેઓ કર્મોનાં ફલને માનતા હતા, અને નિઃશ્રેયસને પણ ઈચ્છતા હતા. બૌદ્ધધર્મ પણ નિરીશ્વરવાદી છે. આથી ઈશ્વરવાદ એજ ધર્મનું લક્ષણ છે એમ કેમ કહી શકાય? માટે તારા કહેવા પ્રમાણે તો કાંઇ સ્પષ્ટીકરણ થતું નથી.

શિષ્ય·—ત્યારે પાશ્ચાત્ય તાર્કિકોની ભાષાનું અવલંબન કરીને કહું છું કે 'લોકાતીત ચૈતન્યમાં વિશ્વાસ એજ ધર્મ.'

ગુરુ:—અર્થાત્ તારા કહેવા પ્રમાણે તો 'સુપરનેચરાલિઝમ'–કુદરતથી અતીતપણું—થયું, પરંતુ તેનો સ્વીકાર કરતાં તું ક્યાં આવી પહોંચ્યો તે જો. ચેતતત્ત્વગોના સંપ્રદાયસિવાય આધુનિક વિજ્ઞાનવેત્તાઓના મતમાં 'લોકાતીત ચૈતન્ય' નું કાંઇ પણ પ્રમાણ નથી; આમ તારી રીતે તો ધર્મ પણ નથી અને ધર્મનું પ્રયોજન પણ નથી. મારી માન્યતા પ્રમાણે તો હું 'રિલિજીઅન'ને ધર્મ કહું છું.

શિષ્ય:—ત્યારે તે રીતે પણ વિજ્ઞાનવેત્તાઓમાં પણ ધર્મ તો છેજ. જેમકે:—"રિલિજીઅન ઑફ્ હ્યુમેનિટિ–માનવધર્મ."

ગુરુ:—તો પછી 'લોકાતીત ચૈતન્યમાં વિશ્વાસ' એ ધર્મ નહિ.

શિષ્ય·—ત્યારે આપજ કહો કે ધર્મ કોને કહેવો ?

ગુરુ:—પ્રશ્ન અત્યંત પ્રાચીન છે "अथातो धर्मजिज्ञासा" એ પૂર્વમીમાંસાદર્શનનું પ્રથમ સૂત્ર છે. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા માટેજ મીમાંસાદર્શનની પ્રવૃત્તિ છે. તેનો સર્વઆદ્ય ઉત્તર અદ્યાપિપર્યંત મળી શક્યો નથી; હું પણ તેનો યથાર્થ ઉત્તર આપવા માટે સમર્થ થઇશ એવો સંભવ નથી; તોપણ પ્રાચીન પંડિતોનો અભિપ્રાય તને સંભળાવી શકીશ. પ્રથમ મીમાંસાકારનો ઉત્તર સાંભળ. તેમણે કહ્યું

ગુરુઃ—સમસ્ત મનુષ્યજાતિને માટે અર્થાત્ ક્રિશ્ચિયનો-બૌદ્ધો-હિન્દુઓ અને મુસલમાનો એ સર્વને માટે જે ધર્મ હોય તેજ 'ધર્મ' નામને યોગ્ય છે.

શિષ્યઃ—એવો સમસ્ત મનુષ્યજાતિમાંનો ધર્મ કેવી રીતે ઓળખી શકાય?

ગુરુઃ—મનુષ્યનો ધર્મ શું એ એકજ વાતનો વિચાર કરવાથી સમસ્ત મનુષ્યજાતિને માટે ધર્મનો નિર્ણય થઇ શકે તેમ છે.

શિષ્યઃ—મારી જીજ્ઞાસા પણ એજ છે કે મનુષ્યનો ધર્મ શું હોઈ શકે?

ગુરુઃ—એનો ઉત્તર તદ્દન સરળ અને બુદ્ધિમાં ઉતરી શકે તેવો છે. જેના અસ્તિત્વથી મનુષ્ય "મનુષ્ય" નામને યોગ્ય બને અને જેના અસ્તિત્વના અભાવે મનુષ્ય

છે કે–" **नोदना लक्षणो धर्मः**" નોદના એટલે ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારૂં વાકય. એ પ્રમાણે લક્ષણ માનવામાં તો વિરોધ નથી; પરંતુ જ્યારે તદુપરાંત કહેવામાં આવેલું છે કે " **नोदना प्रवर्तको वेदविधिरूपः**" આમ 'વેદવિધિરૂપ' એવું વિશેષણ આવવાથી મને મોટો સંશય ઉપજે છે કે તું એને ધર્મ માનીને સ્વીકારીશ કે નહિ.

શિષ્યઃ—એ પ્રમાણે તો હું કયારેય ન સ્વીકારૂં. જો તેમ સ્વીકાર કરૂં તો જેટલા ભિન્ન ભિન્ન ગ્રંથો છે તેટલા સઘળા ધર્મ માનવા પડે. ખ્રિસ્તીઓ કહેશે કે 'બાઇબલે કહેલો વિધિ તે ધર્મ' મુસલમાનો પણ એ પ્રમાણે ' કુરાનમાં કહેલો વિધિ તે ધર્મ ' એમ કહેશે. ધર્મની પદ્ધતિ ભલે ભિન્ન ભિન્ન હો, પરંતુ ધર્મ એ એકજ વસ્તુ નથી શું ! ધર્મ એટલે 'રિલિજીઅન' અને તે એક સર્વ સાધારણ વસ્તુ નહિ ?

ગુરુ—હા. એક સમ્પ્રદાયનો એવો પણ મત છે. 'લૌગાક્ષિભાસ્કર' આદિ આચાર્યોએ કહ્યું છે કે–" **वेदप्रतिपाद्यप्रयोजनवदर्थो धर्मः** " (વેદવડે પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય પ્રયોજનવાળો વિષય તે ધર્મ.) આ સર્વ વાતનું પરિણામ એ આવેલું છે કે ધર્મ શબ્દવડે યોગાદિ અને સદાચારનોજ બોધ થાય છે. જેમ મહાભારતમાં કહ્યું છે કે–

" श्रद्धाकर्म तपश्चैव सत्यमक्रोध एव च ।
स्वेषु दारेषु संतोषः शौचं विद्यानसूयिता ॥
आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृप ॥

અર્થાત્ હે રાજન્ ! શ્રદ્ધા, કર્મ અને તપ, તથા સત્ય અને અક્રોધ, પોતાની સ્ત્રીમાં સંતોષ, પવિત્રતા, વિદ્યા, ઇર્ષ્યાનો અભાવ, આત્મજ્ઞાન અને તિતિક્ષા–સહનશીલતા–આ સર્વ નિશ્ચય સાધારણ ધર્મરૂપ છે.

અથવા કેટલાક કહે છે કે " **द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वं** । (દ્રવ્ય, ક્રિયા અને ગુણ આદિનું ધર્મપણું છે.) કોઇ કહે છે કે " અદ્દષ્ટ વિશેષ તે ધર્મ. " પરિણામે આર્યોનો સાધારણ અભિપ્રાય એવો છે કે ' વેદ અથવા લોકાચારમાં જે

"મનુષ્ય" નામને માટે અયોગ્ય લેખાય, તેનું જ નામ મનુષ્યનો ધર્મ.

સમત હોય તે ધર્મ. ' જેમ વિશ્વામિત્ર ઋષિએ કહ્યું છે કેઃ-

यमार्याः क्रियमाणं हि शंसंत्यागमवेदिनः ।
स धर्मो यं विगर्हन्ति तमधर्मं प्रचक्षते ॥

વેદવેત્તા આર્ય પુરુષો જે કાર્યની પ્રશંસા કરે છે તે ધર્મ; અને જેની નિંદા કરે છે તે અધર્મ કહેવાય છે.

પરંતુ હિંદુશાસ્ત્રોમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન મતો નથી એમ નથી.

" द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ॥"

અર્થાત્ પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષો પરા અને અપરા એમ બે વિદ્યા જાણવાયોગ્ય છે એમ કહે છે. આ અને આવા અર્થવાળી બીજી શ્રુતિઓપરથી સૂચિત થાયછે કે વૈદિક જ્ઞાન અને તેને અનુસરતા યાગાદિક નિકૃષ્ટ ધર્મ છે, અને બ્રહ્મજ્ઞાનજ પરમશ્રેષ્ઠ-ધર્મ છે ભગવદ્ગીતાનું સ્થૂલ તાત્પર્ય કર્માત્મક વૈદિકાદિ અનુષ્ઠાનોની નિકૃષ્ટતા કહેવામાં છે, અને ગીતામાં કહેલ સૂક્ષ્મ ધર્મની ઉત્કૃષ્ટતા કહેવામાં સૂક્ષ્મ તાત્પર્ય છે. હિંદુધર્મમાં વિશેષે કરીને એક એવો પરમ રમણીય ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે કે જે સાધારણરીતે પૂર્વોક્ત મીમાંસા અને તેમાં કહેલ હિંદુધર્મવાદનો વિરોધી છે. આ ધર્મ ગીતા,મહાભારત અને ભાગવતમાં સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. તેના વક્તા શ્રીકૃષ્ણ છે, એટલા માટેજ હિંદુશાસ્ત્રમાં કહેલા ઉત્કૃષ્ટતર ધર્મને આપણે શ્રીકૃષ્ણોક્ત ધર્મ કહીએ છીએ. મહાભારતના કર્ણ પર્વમાંથી એક વાક્ય લઇને એનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે.

કેટલાક શ્રુતિઓને ધર્મની બાબતમાં પ્રમાણરૂપે કહે છે; તેમાં હું દોષનો આરોપ કરતો નથી; પરંતુ શ્રુતિમાં પણ સમસ્ત ધર્મતત્ત્વ કહેલું નથી, અને એટલા માટે કેટલેક સ્થળે અનુમાનદ્વારાજ ધર્મનો નિર્દેશ કરવો પડે છે. 'પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિને નિમિત્તેજ ધર્મનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. ' ' અહિંસાયુક્ત કાર્ય કરવામાં આવે એટલે 'ધર્માચરણ કર્યું' કહેવાય છે.' 'હિંસા કરનારાઓની હિંસાના નિવારણ માટેજ ધર્મની રચના થયેલી છે. ' ' ધર્મ પ્રાણીઓને ધારણ કરે છે માટેજ તેનું નામ ધર્મ છે. ' ' જેવડે પ્રાણીઓની રક્ષા થાય તેનું નામ ધર્મ છે. ' એમ શ્રીકૃષ્ણનાં વચન છે. આ પછી વન પર્વમાંથી ધર્મવ્યાધે કહેલી ધર્મની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે. "જેનાથી સર્વ ભૂતોનું હિત થાય તેજ સત્ય; સત્યજ શ્રેયપ્રાપ્તિ માટે અદ્વિતીય ઉપાયરૂપ છે. સત્યના પ્રભાવવડેજ યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે. અને તેથીજ યથાર્થ હિત સધાય છે. " અહિં સત્ય શબ્દનો ધર્મના અર્થમાંજ વ્યવહાર થયો છે.

શિષ્યઃ—આ દેશના લેખકોએ ધર્મની જે વ્યાખ્યા કરી છે, તે નીતિની અથવા પુણ્યની વ્યાખ્યા છે, તો 'રિલિજીઅન'ની વ્યાખ્યા શી ?

શિષ્યઃ—તેનું ખાસ નામ શું ? કાંઇક જૂદું નામ તો હશેજ ને ?
ગુરુઃ—હા. તેનું નામ 'મનુષ્યત્વ.'

अध्याय ४ थो– मनुष्यत्व एटले शुं ?

શિષ્યઃ—કાલે આપે કહ્યું હતું કે જેના અસ્તિત્વથી મનુષ્ય "મનુષ્ય"ના નામને યોગ્ય લેખાય અને જેના અભાવે મનુષ્ય "મનુષ્ય" નામને યોગ્ય ન

ગુરુઃ—'રીલીજીઅન' શબ્દવડે જે વિષયનો બોધ થાય છે, તે વિષયના ઉપર આપણા દેશના લોકોની સ્વતંત્રતા કયારેય થતી નથી. આપણા મનમાં જે વિષયનો વિચાર સરખોય આવતો નથી, તેને આપણે આપણા કયા પરિચિત શબ્દવડે કહી શકીએ?

× × × × ×

× × × × ×

તને ધર્મની જેટલી વ્યાખ્યાઓ સંભળાવી તે સર્વમાં હિંદુધર્મની વ્યાખ્યા સર્વોત્કૃષ્ટ છે; અને જો એ વ્યાખ્યા-યથાર્થ હોય તો હું કહું છું કે સર્વ ધર્મોમાં **હિંદુધર્મ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે.**

શિષ્યઃ—પ્રથમ તો ધર્મ શું છે એ હું સમજી શકું, તોજ પછી હિંદુધર્મને સમજું. આ સર્વ પંડિતોએ કરેલી ધર્મની વ્યાખ્યા સાંભળીને મને તો એમ લાગે છે કે 'મેં સાત કાનવાળો હાથી જોયો.'

ગુરુઃ—તારૂં કહેવું ખરૂં છે. એવો કયો મનુષ્ય જન્મ્યો છે કે જેણે ધર્મનું પૂર્ણ સ્વરૂપ અનુભવ્યું હોય ? જેમ સમસ્ત વિશ્વને કોઇ મનુષ્ય પોતાની આંખે જોઈ શકતો નથી, તેમ સમગ્ર ધર્મને કોઇ પણ મનુષ્ય અનુભવી શકતો નથી. અન્યની વાત તો બાજુએ મૂકીએ; પણ બુદ્ધદેવ, ખ્રિસ્ત, મહંમદ અથવા ચૈતન્ય દેવ એમાંના કોઇ પણ ધર્મના પૂર્ણ સ્વરૂપને અનુભવી શકયા હતા, એમ હું સ્વીકાર કરી શકતો નથી. હા; અન્ય મનુષ્યો કરતાં તો તેમણે સારી રીતે અનુભવ કર્યો હતો, પણ સંપૂર્ણ તો નહોતા અનુભવી શકયા. જો મનુષ્યદેહ ધારણ કરીને ધર્મના પૂર્ણ સ્વરૂપને કોઇએ પણ હૃદયમાં અનુભવ્યું હોય અને મનુષ્યલોકમાં તેનો પ્રચાર કરી શકયા હોય, તો તે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના કર્તાજ. ભગવદ્ગીતાનાં વચનો ઇશ્વિરાવતાર શ્રીકૃષ્ણનાં છે કે કોઇ મનુષ્યનાં છે તે હું જાણતો નથી; પરંતુ કોઈ પણ સ્થળે જો ધર્મનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ વ્યક્ત અને વિશેષ સ્પષ્ટ થઇ શકયું હોય તો તે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાંજ થયું છે.

(બંકિમકૃત "ધર્મજિજ્ઞાસા" માંથી)

લેખાય, તેનુંજ નામ મનુષ્યનો ધર્મ. આ સિદ્ધાંત સમજવામાં કાંઇક કઠિન જણાય છે, કારણ કે સહુ કોઇ જાણે છે કે મનુષ્યે જન્મ લીધો ત્યારથીજ તે મનુષ્ય ગણાય, અને તે મૃત્યુ પામ્યો એટલે મનુષ્ય નામને યોગ્ય નહિ રહેતાં રાખ કે ધૂળનો ઢગલો બની રહે છે. એટલા માટે એમ કહેવામાં આવે કે જ્યાંસુધી જીવન હોય ત્યાંસુધીજ મનુષ્ય "મનુષ્ય" છે અને જીવન ચાલ્યું ગયું એટલે મનુષ્ય "મનુષ્ય" મટી જાય છે, તો તેમાં શું ભૂલ છે ? આપનો ઉદ્દેશ એથી બીજો છે કે શું ?

ગુરુઃ—સ્તનપાન કરનાર એક નાના બાળકમાં પણ જીવન તો છે. તેને શું મનુષ્ય કહેવાય ?

શિષ્યઃ—કેમ નહિ ? માત્ર વય નાની એટલુંજ. ભલે તેને નાનો મનુષ્ય કહો.

ગુરુઃ—મનુષ્યો જે જે કાર્યો કરી શકે તે તે કાર્યો શું તે બાળક કરી શકે ?

શિષ્યઃ—એક મનુષ્ય પણ મનુષ્યજાતિનાં સમસ્ત કાર્યો પોતે એકલો કયાં કરી શકે છે ? અનેક માણસો ભારે વજનના બોજાઓ ઉંચકી જાય છે, અનેક મનુષ્યોએ મહાન સમરાંગણોમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે, અને અનેક મનુષ્યો કીંગ લીયર અથવા કુમારસંભવ જેવાં, અદ્‌ભુત નાટકો લખી અમર કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી ગયા છે. આપ પોતે પણ મનુષ્ય છો, પરંતુ શું આપ એ સર્વ કાર્યો કરી શકવા સમર્થ છો ! અથવા બીજા એવા કોઈ મનુષ્યનું નામ આપી શકશો કે જે પોતે એકલો ઉક્ત સર્વ કાર્યો કરી શકે ?

ગુરુઃ—હું ન કરી શકું તેમજ એવા કોઇ મનુષ્યનું નામ પણ અત્યારે આપી શકું તેમ નથી કે જે પોતે એ સર્વ કાર્યો કરી શકતો હોય. છતાં એક મનુષ્ય કે જેણે ઉક્ત સઘળાં કાર્યો એક કાળે કર્યાં હોય એવો કોઇ મનુષ્ય જન્મ્યોજ નથી, એમ માનવાને તો હું કોઇ રીતે તૈયાર નથી. તેમજ હવે પછી એવો કોઇ મનુષ્ય નહિ જન્મે એમ પણ માની શકતો નથી.

શિષ્યઃ—મનુષ્યથી બનવા યોગ્ય સર્વ કાર્યો એક મનુષ્યથી બની શકતાં હોય તો કેમ કોઇ એવાં કાર્યો કરતું જોવામાં આવતું નથી ?

ગુરુઃ—પોતાની શક્તિઓની ખીલવણી સંપૂર્ણ રીતે કોઇ કરતું નથી, તેટલાજ માટે એવી શક્તિવાળા પુરુષો જોવામાં આવતા નથી.

શિષ્યઃ—પણ મૂળ વાત તો રહીજ ગઇ. કયી વસ્તુના અસ્તિત્વથી મનુષ્ય "મનુષ્ય" નામને યોગ્ય લેખાય એનો તો કશો ખુલાસો થયોજ નહિ. શું આપ એમ કહેવા માગો છો કે પોતાની શક્તિઓની ખીલવણી થાય અર્થાત્ શક્તિઓનું અનુશીલન થાય તોજ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી શકાય ? જો એમજ હોય તો જંગલી માણસો કે જેમની એકે શક્તિ ખીલી નથી તેમને મનુષ્યનું નામ આપી શકાય કે નહિ ?

ગુરુઃ—જેની કોઇ પણ શક્તિ ખીલી ન હોય (અનુશીલિત થઇ ન હોય) એવો

કેમ જંગલી માણસ તું જોઇ શકશે નહિ. ઘણા જૂના વખતમાં પણું મનુષ્યોની અમુક શક્તિઓ વિકાસ પામ્યા વિના રહેતી નહિ. જો તેમ ન હોય તો તેઓ પથ્થરની છરીઓ વિગેરે કેવી રીતે બનાવી શકે ? હવે પ્રશ્ન એ છે કે તેમને મનુષ્ય કહી શકાય કે નહિ ? આ પ્રશ્નનો યથાર્થ ઉત્તર મેળવતા પહેલાં વૃક્ષત્વ એટલે શું એ વાત બરાબર સમજી લે. અહીંઆં તું એક ઘાસનુ તૃણ જુએ છે અને સામે એક વડવૃક્ષ જુએ છે તે બન્નેને તું એકજાતીય કહી શકશે કે નહિ ?

શિષ્ય:—હા, એક રીતે તેઓ બન્ને એકજાતીય તો ખરાંજ, કારણ કે બન્ને વનસ્પતિની જાતનાં છે.

ગુરુ:—પણ બન્નેને વૃક્ષ કહી શકાય ?

શિષ્ય:—ના. વૃક્ષ તો વડનેજ કહી શકાય. આ તો તૃણમાત્ર છે.

ગુરુ:—એવો ભેદ શામાટે ?

શિષ્ય:—ફળ-ફૂલ-શાખા-પાન-વગેરેને લઇને વડ 'વૃક્ષ'ના નામને યોગ્ય છે. તૃણમાં એ સર્વ વિભાગો નથી એટલે તેને વૃક્ષ કહી-શકાય નહિ.

ગુરુ:—ઘાસમાં પણ એ સર્વ છે. અલબત્ત, તે બહુ ક્ષુદ્ર છે તેથી તેની શાખા–ગાંઠ કે ફળ-ફૂલ તને દષ્ટિગોચર થતાં નથી. મતલબ કે તે અપરિણત એટલે સૂક્ષ્મ અવસ્થામાં છે. તારાજ કહેવા પ્રમાણે જો ઘાસને વૃક્ષ ન કહેવાય તો પછી જે મનુષ્યની સઘળી વૃત્તિઓ અનુશીલિત ન થઈ હોય અને જે ખીલ્યા વિનાની અવસ્થામાં પડી રહી હોય, તેને મનુષ્ય કેમ કહેવાય ? ઘાસ જેમ વનસ્પતિ તરીકે એકજાતીય છે, તેવીજ રીતે જંગલી મનુષ્યોને પણ એકજાતીય કહી શકાય ખરાં, પણ દરેક વનસ્પતિમાંથી જેમ વૃક્ષત્વ હોઇ શકતું નથી તેવીજ રીતે મનુષ્યોનો ધર્મ જે મનુષ્યત્વ તે જેનામાં ન હોય તેને મનુષ્ય કહી શકાય નહિ.

શિષ્ય:—વંશ અથવા બીજને કારણભૂત લેખીએ તો ?

ગુરુ:—તે વિષય હમણાં એક બાજુએ રહેવા દે. જે વાત સરળ અને ગોટાળા વગરની છે તેજ પ્રથમ સમજી લે. ત્યારપછી વંશ અને બીજ વિગેરેની કડાકૂટમાં પડવુ હોય તો પડજે. વૃક્ષત્વનું ઉદાહરણ ભૂલીશ નહિ, કારણ કે સમજવાને માટે તે બહુ ઉપયોગી છે. અહીંઆં જે વાંસ જુએ છે તેને વૃક્ષ કહીશ કે નહિ ?

શિષ્ય:—મારા ધારવા પ્રમાણે તેને પણ વૃક્ષ તો કહી શકાય નહિ. અલબત્ત, તેને ગાંઠો, શાખા અને પલ્લવ વિગેરે તો છે, પણ ફળફૂલ કયાં ? તેનામાં સંપૂર્ણ ખીલવણી (પરિણતિ) થઇ નથી, માટે તેને વૃક્ષ કહી શકાય નહિ.

ગુરુ:—તને ખબર નથી. પચાસ-સાઠ વર્ષ પછી તેને પણ એક વખત ફળ-ફૂલ આવે છે. તેને જે ફળ આવે છે તે કેટલેક અંશે ચોખાને મળતાં આવે છે.

શિષ્ય:—તો પછી વાંસને પણ વૃક્ષ કહેવામાં હરકત નથી.

ગુરુ:—નહિ. તેમ છતાં પણ વાંસ તૃણમાંજ લેખાય છે. તું એક ઘાસનું તૃણ પાસે રાખીને વાંસની સાથે મુકાબલો કરી જો. બંને મુકાબલામાં સરખાં જણાય છે તેથીજ વનસ્પતિશાસ્ત્રના પંડિતોએ વાંસને તૃણની શ્રેણીમાં મૂક્યો છે. આ ઉપરથી તું જોઇ શકશે કે તૃણ જેવા પદાર્થોમાં પણ એક માત્ર સ્ફુર્તિના ગુણને લઇને કેટલો બધો ભેદ પડી જાય છે? ઘાસ જેમ તૃણ છે. તેમ વાંસ પણ તૃણ છે. છતાં સ્ફુર્તિગુણને લીધે વાંસને વૃક્ષ માનવાનું મન થઇ જાય છે. તોપણ એક વાત લક્ષમાં રાખજે કે વાંસની સંપૂર્ણ ખીલવણી, અથવા જેને સર્વાંગીન પરિણતિ કહે છે તે વાંસમાં થઇ નથી. જે અવસ્થામાં મનુષ્યની સર્વાંગીન પરિણતિ (વિકાસ) સંપૂર્ણ થાય તે અવસ્થાને હું 'મનુષ્યત્વ' કહું છું.

શિષ્ય:—ઉક્ત પરિણતિને ધર્મની સાથે શું સંબંધ છે?

ગુરુ:—વનસ્પતિની પરિણતિ કિંવા ઉત્કર્ષ કેટલેક અંશે પ્રયત્નસાધ્ય હોય છે. સાધારણ રીતે જેને આપણે ખેતી કહીએ છીએ તે ખેતી કોઇ જગ્યાએ મનુષ્યોદ્વારા થાય છે તો કોઇ જગ્યાએ કુદરતદ્વારા (કુદરતી રીતે) થાય છે. એક સામાન્ય ઉદાહરણ આપું. તને કોઈ દેવતા આવીને એમ કહે કે:-" વૃક્ષ અને ઘાસને એક સાથે હું પૃથ્વીમાં રાખવા માગતો નથી. માટે તું કહે તો સર્વ વૃક્ષોનો નાશ કરું અને કહે તો સર્વ ઘાસનો નાશ કરું. માટે બોલ તને શું પસંદ છે? " તો તું તેનો શું જવાબ દે? વૃક્ષનું રક્ષણ કરવાની પ્રાર્થના કરે કે ઘાસનું રક્ષણ કરવાની પ્રાર્થના કરે?

શિષ્ય:—વૃક્ષનેજ રાખવાનું કહું તેમાં પૂછવા જેવુંજ શું? ઘાસ ન રહે તો કદાચ ગાય-ભેંસ વિગેરેને કષ્ટ ખમવું પડે, પરંતુ વૃક્ષ ન હોય તો પછી જાત જાતના ફળો-મેવાઓ વિગેર ક્યાંથી મળે? ફળ-ફૂલના અભાવે મનુષ્યોને કેટલું બધું કષ્ટ થાય?

ગુરુ:—મૂર્ખ! તૃણજાતિ જગતમાં ન રહે તો અન્નના અભાવે સૌને મરવું પડે તેની કાંઇ ખબર પડે છે? ધાન પણ તૃણજાતીયજ છે. ખેતી કરવાથી તૃણમાં પણ કેવી જીવનદાયિની શકિત આવવા પામે છે, તેનો કાંઇ ખ્યાલ કરી શકે છે? અત્યારે જે વસ્તુઓ તને મિષ્ટ અને મધુર લાગે છે તે વસ્તુઓ એક કાળે ઘણીજ કડવી અને સ્વાદરહિત હતી, એમ વનસ્પતિશાસ્ત્રના વિદ્વાનો સિદ્ધ કરે છે. કૃષિ વિગેરેથી એજ વસ્તુઓ આજે મિષ્ટ અને ખાવાયોગ્ય બનવા પામી છે. ખેતીથી જેમ વનસ્પતિમાં ઉત્કૃષ્ટતા આવે છે તેવીજ રીતે મનુષ્યો પોતાની વૃત્તિઓના અનુશીલનથી ઉન્નત અથવા યથાર્થ મનુષ્ય બની શકે છે. અંગ્રેજીમાં તો ખેતીને અને અનુશીલનને ઉભયને ' કલ્ચર ' એવુંજ નામ આપવામાં આવે છે. એટલાજ માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે ' ધી સબ્સ્ટન્સ ઑફ રીલીજીયન ઇઝ કલ્ચર' અર્થાત્ માનવવૃત્તિનો ઉત્કર્ષ એનુંજ નામ ધર્મ.

શિષ્ય:—તે ગમે તેમ હો;પણ મૂળ વાતનો તો કશોજ ખુલાસો થયો નહિ. મનુષ્યોની

સર્વાંગીન પરિણુતિ કોને કહેવાય ?

ગુરુ:—એક નાનકડા અંકુરનું પરિણામ અથવા વિકાસ કે ઉત્કર્ષ, તેજ મહાન વૃક્ષરૂપે દૃષ્ટિગોચર થાય છે; પરંતુ એજ અંકુરને જો તું તેની પ્રાથમિક દશામાં ઉપરથી માટી ખસેડીને જુએ તો તને તે લગભગ અદૃશ્ય જેવો કિંવા અત્યંત ક્ષુદ્ર જેવો લાગ્યા વિના નહિ રહે. વખત જતાં એ ક્ષુદ્ર અંકુરજ મહાન ઘટાદાર ગંભીર વૃક્ષમાં પરિણત થાય છે. બેશક, તેને માટે ખેતી–પાણી–ખાતર વિગેરે તો જોઇએજ. સરસ માટી, યોગ્ય પ્રમાણમાં પાણી અને નિયમિત સૂર્યનો તાપ, વિગેરે જો એ અંકુરને ન મળે તો અંકુર કોઈ કાળે પરિણત–ઉન્નત અવસ્થાએ પહોંચી શકે નહિ; એટલુંજ નહિ પણ જે તત્ત્વોથી વનસ્પતિને પોષણ મળે એવાં તત્ત્વોવાળું ખાતર પણ આપણે તેને પૂરૂં પાડવું જોઇએ, અને પશુ કે માણસો નુકશાન ન કરે તેને માટે આસપાસ વાડ પણ બાંધી લેવી જોઇએ. આ પ્રકારની જો સરસંભાળ લેવામાં આવે તોજ તે નાનકડો અંકુર વખત જતાં મહાન વૃક્ષરૂપે પરિણમે; એવીજ રીતે મનુષ્યોના સંબંધમાં પણ સમજી લેવું. જે બાળકના સંબંધમાં તેં આગળ વાત કરી, તે પણ એક પ્રકારનો અંકુરજ છે. યથાયોગ્ય કર્ષણથી અથવા અનુશીલનથી તે બાળક યથાર્થ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે, એટલુંજ નહિ પણ તે બાળક અનુશીલનના પ્રતાપે એક વખત સર્વ ગુણોયુક્ત અને સર્વ સુખસંપન્ન મનુષ્ય પણ બની શકે. મનુષ્યોની જે પરિણુતિ હું કહેવા માગું છું તે એજ પ્રકારની.

શિષ્ય:—બરાબર કાંઈ સમજાયું નહિ. સર્વ પ્રકારે સુખી અને સર્વ પ્રકારે ગુણયુક્ત શું પ્રત્યેક મનુષ્ય બની શકે ?

ગુરુ:—સર્વ મનુષ્યો સર્વ ગુણયુક્ત બની શકે કે નહિ અને બને તો ક્યારે બની શકે એ વિષયની ચર્ચા કરવા જતાં બહુ સમય નીકળી જાય તેમ છે, કારણ કે તેમાં બહુ વિસ્તારથી બોલવાની જરૂર છે. તથાપિ હું એટલો સ્વીકાર કરૂં છું કે હમણાં હમણાં કોઇ એવો મનુષ્ય થઈ ગયો હોય એમ મારા જાણવામાં નથી, તેમજ નજીકના ભવિષ્યમાં કોઇ એવો પુરુષ સહસા નીકળી આવે એવો પણ સંભવ નથી, છતાં ધર્મની હું જે વ્યાખ્યા કરવા માગું છું તેના યથાયોગ્ય અવલંબનથી સમસ્ત મનુષ્યો સર્વ ગુણયુક્ત બનવાનો પ્રયત્ન કરે તો કાળક્રમે તેઓ બહુ ગુણયુક્ત તો બની શકેજ એમાં મને જરા પણ શંકા નથી. મનુષ્યો જો સર્વ પ્રકારનાં સુખો પ્રાપ્ત કરવાનો તન–મનથી પ્રયત્ન કરે તો અનેક પ્રકારનાં સુખો તેઓ મેળવી શકે એ વાત નિઃસંશય છે.

શિષ્ય:—અવિનય થતો હોય તો ક્ષમા કરશો, પણ મનુષ્યોની સર્વાંગીન પરિણુતિ કોને કહેવાય તે તો હજી હું સમજી શક્યો નથી.

ગુરુ:—જો, ધ્યાન આપ. મનુષ્યને મુખ્ય બે અંગ છે. એક શરીર અને બીજું

મન. શરીરને કેટલાંક પેટા અંગ છે–જેમ કે હાથ-પગ વિગેરે કર્મેન્દ્રિયો, આંખ-કાન વિગેરે જ્ઞાનેન્દ્રિયો, મસ્તિક-હૃદય-સ્નાયુકોષ વિગેરે જીવનસંચાલક પ્રત્યંગો, અસ્થિ મજ્જા-મેદ-માંસ-રુધિર વિગેરે શારીરિક ઉપાદાનો, અને ક્ષુધા-તૃષા વિગેરે શારીરિક વૃત્તિઓ આ સર્વ પ્રત્યંગોની યથાયોગ્ય પરિણતિ (ખીલવણી) થવી જોઇએ. શરીરનાં પેટા અંગ જેમ મે ગણાવ્યાં તેમ મનને પણ કેટલાંક પેટા અંગ છે. જેમ કે–

શિષ્ય:—મનસંબંધી વાત હવે પછીને માટે રહેવા દો. અત્યારે તો શારીરિક પરિણતિઓના સબંધમાંજ ચર્ચા થવા દો, કારણ કે પ્રથમ જો તે સમજાય તો પછી આગળ જતાં મનના વિષયમાં કઠિનતા જેવું કાંઈ જણાય નહિ. આપે જે શારીરિક પ્રત્યંગો ગણાવ્યા તેની કેવી રીતે પરિણતિ થઇ શકે? બાળકના, શરૂઆતમાં નાના અને દુર્બળ જણાતા બાહુઓ, વય વધવાની સાથે પોતાની મેળેજ બળવાન અને પરિણત થતા જાય છે. એમાં વળી અન્ય પ્રયત્નનો અવકાશજ કયાં રહે છે?

ગુરુ:—તેં જે સ્વાભાવિક પરિણતિની વાત કહી તેનાં બે કારણો છે. હું પણ તેજ બે કારણો ઉપર ભાર મૂકવા માગું છું. આ બે કારણોમાં પ્રથમ કારણ પોષણ અને બીજું કારણ ગતિ અથવા હીલચાલ. જો એક બાળકના બાહુને તેના ખભાની સાથે નાનપણથીજ બાંધી રાખવામાં આવે, અને બાહુમાં લોહી હરીફરી શકે નહિ એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો એ બાહુ વધારે પુષ્ટ થઇ શકે નહિ, એટલુ જ નહિ પણ અવશ્ય તે દુર્બળ અને નિરર્થક પણ બની જાય, કારણ કે બાહુની પુષ્ટિ માટે જે લોહી જોઇએ તે બાહુ મેળવી શકે નહિ. બાહુને બાંધવામાં ન આવે તો એક બાળક પોતાનો હાથ કોઇ પણ સમયે હલાવી શકે નહિ એવો બંદોબસ્ત કરવામાં આવે તોપણ હલાવ્યા વિનાનો–નિષ્ક્રિય પડી રહેલો હાથ નિર્બળ અને પાતળો પડી ગયા વિના રહેશે નહિ. કદાચ તે એટલો બધો નિર્બળ ન બનવા પામે તોપણ છેવટે હાથમાં જે ઝડપ આવવી જોઇએ તેવી ઝડપ તો કોઇ કાળે નહિજ આવે. કેટલાએક બાવાઓ હાથને નિરંતર ઉંચા રાખી તપસ્યાનો દેખાવ કરે છે તેમને જોયા છે!

શિષ્ય:—સમજ્યો અનુશીલનવડે એક બાળકના કોમળ અને નાના બાહુ ધીમે ધીમે પુખ્ત વયના મનુષ્યના બાહુ જેટલા વિસ્તારવાળા–બળવાળા અને ઝડપ વાળા બની શકે છે, પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે એ ક્રિયા તો સહજ રીતે થયાજ કરે છે. તેને માટે પ્રયત્નની શું જરૂર છે?

ગુરુ:—તું તારા બાહુની સાથે આ બાગવાન–મ.ળીના બાહુની સરખામણી કરી જો. તે તારા બાહુની આંગળીઓને એવી રીતે કેળવી છે કે અત્યારે તારે પાંચ મીનીટમાં એક બે લાંબા કાગળો લખવા હોય તો ખુશીથી તું લખી નાખી શકે, અને આ બાગવાન બિચારો દશ દિવસ સુધી મહેનત કરે તોપણ તારા

જેવો "ક" અક્ષર પણ લખી શકે નહિ. તારે જ્યારે અમુક વાત કાગળમાં લખવાની હોય છે ત્યારે વિચાર કર્યા વિના કે યત્ન કર્યા વિના રમતાં રમતાં જે સ્થાને જે આકારવાળા અક્ષરો જોઇએ તે તું લખી નાખી શકે છે; પણ માળીને તો બહુજ નવાઇ જેવું લાગે છે. તે બિચારો તો આ બધું કેવી રીતે બનતું હશે તે કલ્પી પણ શકતો નથી. જગતમાં અનેક માણસો અત્યારે લેખનકળા જાણે છે તેથીજ તેમને તેમાં આશ્ચર્ય જેવું લાગતું નથી. બાકી વસ્તુતઃ તો એ લિપિવિદ્યા એક જાદુઇ કળા કરતાં પણ અધિક આશ્ચર્યકારક છે, કારણ કે તેમાં બહુજ અનુશીલનની જરૂર પડે છે. દાખલાતરીકે તું એક શબ્દ લખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ધાર કે આ "અનુશીલન" શબ્દજ તારે લખવાનો છે. પ્રથમ તો તારે એ શબ્દનું પૃથક્કરણ કરી તેમાં કયા કયા વર્ણો રહેલા છે તેનો નિર્ણય કરવો જોઇએ. "અનુશીલન"નું પૃથક્કરણ કરવાથી "અ, ન્, ઉ, શ્, ઈ, લ, અ, ન્, અ" આ પ્રમાણે એક ચિત્ર તારા માનસપટ ઉપર અંકિત થાય, પછી એ પ્રત્યેક વર્ણનો આકાર કેવો છે તેનું તારે સ્મરણ કરવું પડે અને તેમાં કયો સ્વર મળે તો ઠીક એ વાતનો પણ નિર્ણય કરવો જોઇએ. આટલું નક્કી થયા પછી જ્યારે એક એક વર્ણને યાદ કરી કરીને કાગળમાં લખે ત્યારેજ માંડ માંડ "અનુશીલન" એ એક શબ્દ લખાય. છતાં તું જ્યારે એ શબ્દ લખવા બેસે છે ત્યારે એટલી બધી ઝડપથી લખી નાખે છે કે તારે તેમાં કોઇ પણ પ્રકારની માનસિક ક્રિયા કરવી પડતી હોય તેમ જણાતું નથી. એક માત્ર અનુશીલનના ગુણને લઇનેજ આવી અસાધારણ કુશળતા અવશ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

અનુશીલનનો એક બીજો ભેદ પણ સમજવાયોગ્ય છે. તું આ માળીના બાહુ સાથે તારા બાહુની સરખામણી કરી જો. જેવી રીતે પાંચ મીનીટમાં એક–બે લાંબા કાગળો તું પોતે લખી નાખી શકે છે, તેવી રીતે આ માળી પાંચ મીનીટમાં બે–ત્રણ ફુટ માટી ખોદી કાઢવી હોય તો ખુશીથી ખોદી શકે. તું બે કલાક સુધી તો શું પણ બે પહોર સુધી મહેનત કર્યા કરે તોપણ તારાથી એ કામ પાર પડે નહિ; કારણ કે તેં તારા બાહુઓને એ વિષયમાં બરાબર કેળવ્યા કે અનુશીલિત કર્યા નથી, અને તેથી બાહુની જે યથાયોગ્ય પરિણતિ થવી જોઇએ તે થઇ શકી નથી. એટલા માટે એમ કહેવામાં હવે કોઇ જાતની હરકત નથી કે તારા પોતાના અને આ માળીના ઉભયના હાથો કેટલેક અંશે અપરિણતજ રહી ગયા છે–તમારે બન્નેએ હાથની જે સર્વાંગીન પરિણતિ કરવી જોઇએ તે તમો કરી શક્યા નથી. એક બીજો દાખલો આપું. એક શિક્ષિત ગવૈયાના સાથે તારી પોતાની તુલના કરી જો. બાલ્યાવસ્થામાં તારા કંઠમાં ને ગવૈયાના કંઠમાં ઘણું કરીને ઘણો તફાવત નહિ હોય; પરંતુ ગવૈયો અનુશીલનના પ્રતાપે પોતાના કંઠને મધુર તથા આકર્ષક

બનાવી શકે છે, અર્થાત્ પોતાના કંઠની સર્વાંગીન પરિણુતિ કરી શકે છે, જ્યારે તમે તેવું કશુ કરી શકતા નથી અને એને લઇને તમારો કંઠ અનુશીલત થયા વિનાનો રહી જાય છે. ભલા, પગે ચાલીને જવું હોય તો તુ કેટલા કોશ સુધી જઈ શકે ?

શિષ્ય:—મારાથી વધારે ચાલી શકાય નહિ બહુ બહુ તો બે ત્રણુ કોસ ચાલી શકુ

ગુરુ:—એનું કારણુ માત્ર એટલુંજ છે કે તારા બન્ને પગોની સર્વાંગીન પરિણુતિ થવા પામી નથી. નિ:સંશય તારા હાથની, પગની અને ગળાની સહેજસાજ પુષ્ટિ અને પરિણુતિ થઇ છે, તોપણુ તેને સર્વાંગીન પરિણુતિ તો કોઇ રીતે કહી શકાયજ નહિ. એજ પ્રમાણે અન્ય શારીરિક પ્રત્યગોના સબધમાં પણુ સમજી લેવું. જ્યાંસુધી શારીરિક સમસ્ત પ્રત્યગોની સર્વાંગીન પરિણુતિ થાય નહિ ત્યાં સુધી આપણા શરીરની સર્વાંગીન પરિણુતિ થઇ છે એમ કહી શકાયજ નહિ, કારણ કે જ્યાંસુધી સોળ આનામાં એક આનો પણુ અધુરો હોય ત્યાંસુધી પૂરો રૂપિયો છે એમ કહેવાય નહિ. એક આનામા એક પાઈ ઘટતી હોય ત્યાંસુધી રૂપિયો પણુ અપૂર્ણુંજ રહે. શરીરના સબધમાં જેમ આ વાત લાગુ પડે છે તેજ રીતે મનના સંબધમા પણુ એજ નિયમ સમજી લેવો. મનનાં પણુ અનેક પ્રત્યંગો છે, અને તેને "વૃત્તિ" એવું નામ આપણે આપી ગયા છીએ. મનની કેટલીક વૃત્તિઓ જ્ઞાન મેળવવાનુ તથા વિચાર કરવાનુ કામ કરે છે. કેટલીક વૃત્તિઓ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાનુ કામ કરે છે. જેમકે ભકિત–પ્રીતિ–દયા વગેરે. તે સિવાય કેટલીક વૃત્તિઓ આનંદનો ઉપભોગ કરાવવાનું કામ કરે છે. દાખલાતરીકે હૃદયને સૌંદર્યમાં જોડી, રસગ્રહણુ કરાવવો અને ચિત્તને વિનોદ કરાવવો એ આ વૃત્તિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. આ પ્રમાણે ત્રણે પ્રકારની માનસિક વૃત્તિઓની સંપૂર્ણ પુષ્ટિ તથા સંપૂર્ણ વિકાસ એનુજ નામ માનસિક સર્વાંગીન પરિણુતિ.

શિષ્ય:—અર્થાત્ જ્ઞાનમા પાંડિત્ય, વિચારમા દક્ષતા, કાર્યમાં તત્પરતા, ચિત્તમા ધાર્મિકતા, અને સૌંદર્યમા રસિકતા એ સર્વ હોય તોજ મનુષ્યના મનની સર્વાંગીન પરિણુતિ થઇ ગણાય. તે ઉપરાંત, વળી શારીરિક સર્વાંગીન પરિણુતિ પણુ થવી જોઇએ એમ આપનું કહેવુ છે. અર્થાત્ મનની સાથે શરીર પણુ બળવાન, નીરોગ અને સર્વ પ્રકારની શારીરિક ક્રિયાઓ કરવામાં યોગ્યતાવાળું બનવું જોઇએ. આવી યોગ્યતાવાળા કૃષ્ણુ અને અર્જુન અથવા રામ અને લક્ષ્મણુ સિવાય બીજા કોઈ થયા હોય એમ હું તો ધારતો નથી.

ગુરુ:—મનુષ્યજાતિમાં ઉત્કૃષ્ટ લેખાતી પ્રજા પ્રયત્ન કરે તો સંપૂર્ણ રીતે મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિ ન કરી શકે એમ હુ તો કદાપિ માનતો નથી. યુગાન્તરે જ્યારે મનુષ્યજાતિ યથાર્થ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવા તરફ આકર્ષાશે ત્યારે અનેક મનુષ્યો ઉક્ત આદર્શોનું અનુકરણુ અવશ્ય કરશે, એમ પણુ હું ખાત્રીપૂર્વક માનું છું. સરફ્રેં

ગ્રંથોમાં પ્રાચીન ભારતવર્ષના જે રાજાઓનું વર્ણન છે, તે વાંચવાથી જણાય છે કે પૂર્વે રાજાઓએ સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોવું જોઇએ. અલબત્ત તે વર્ણનોનો મોટો ભાગ ઈતિહાસ તથા પુરાણકારોનો કપોલકલ્પિત છે, પરંતુ એ ઉપરથી આટલી વાત સમજવા જેવી છે કે જે સ્થળે આવા રાજગુણોનું વર્ણન થતું હોય તે સ્થળે એક કાળે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોની સન્મુખ મેં કહ્યો તેવો એક ખાસ આદર્શ રહેતો હોવો જોઇએ, એવું અનુમાન અયોગ્ય નથી. હું પણ આજે તેજ આદર્શ સંબંધે કાંઇક કહેવા માગું છું. સામાન્ય રીતે એક એવો નિયમ છે કે જે મનુષ્ય પોતે જેવો બનવા માગતો હોય તેની સામે તેવા પ્રકારનો સર્વાંગસંપન્ન એક આદર્શ તો રહેવોજ જોઇએ. ભલે, કદાચ તે સંપૂર્ણરીતે તે આદર્શના જેવો ન થઇ શકે તોપણ તેનું અનુકરણ કરવાથી અનેક અંશે તે આદર્શની પાસે તો પહોંચી શકેજ. સોળ આનાનું જ્ઞાન હોય તો મનુષ્ય છેવટે આઠ આના પણ પ્રાપ્ત કરે; પરંતુ એક બાળક કે જેને રૂપિયાના સોળ આનાનું જ્ઞાન ન હોય તે બાળક રૂપીઆના ચાર પૈસા લઇને પણ સંતોષપૂર્વક પાછો આવે તો આશ્ચર્ય નથી.

શિષ્યઃ—પણ એવો આદર્શ ક્યાં ? આજ કાલ તો કોઇ એવો મનુષ્ય હોય એમ જણાતું નથી.

ગુરુઃ—મનુષ્ય ન હોય તેથી શું થયું ? ઇશ્વર તો છે ને ? ઇશ્વર પોતેજ સર્વ ગુણોની સર્વાંગીત સ્ફુર્તિ તથા ઉત્કૃષ્ટ પરિણતિનું એકમાત્ર ઉદાહરણ છે. વેદાન્તનો નિર્ગુણ ઇશ્વર ધર્મતત્વની પ્રાપ્તિમાં બરાબર સહાયક થઇ શકતો નથી; કારણ કે તે નિર્ગુણ હોવાથી આપણા આદર્શરૂપે આપણી સન્મુખ રહી શકતો નથી. અદ્વૈતવાદીઓનું एकमेवाद्वितीयम् ચૈતન્ય અથવા હર્બર્ટ સ્પેન્સરે જેને "ઇન્સ્ક્રુટેબલ પાવર ઇન નેચર" નું નામ આપ્યું છે, અર્થાત્ જે કેવળ માત્ર દાર્શનિક અથવા વૈજ્ઞાનિક ઇશ્વર છે તેની ઉપાસના કરવાથી સંપૂર્ણ રીતે ધર્મની પ્રાપ્તિ થઇ શકતી નથી. આપણાં પુરાણો જેનું વર્ણન કરે છે, ઇતિહાસ જેનો મહિમા ગાય છે તે ઇશ્વર અથવા તો ક્રિશ્ચિયનોના ધર્મપુસ્તકમાંનો સગુણ ઇશ્વર–તેની ઉપાસના કરવી એજ ધર્મનું મૂળ છે; કારણ કે એવો સગુણ ઇશ્વરજ આપણા આદર્શસ્થાનને માટે યોગ્ય છે. જેને 'ઇમ્પર્સનલ ગૉડ' નિર્ગુણ ઇશ્વર–કહેવામાં આવે છે, તેની ઉપાસના નિષ્ફળ છે. જેને 'પર્સનલ ગૉડ'–સગુણ ઇશ્વર–કહેવાય તેનીજ ઉપાસના સાર્થક છે.

શિષ્યઃ—સગુણ ઇશ્વરને આદર્શરૂપે માનવા જોઇએ એ તો જાણે કે ઠીક, પણ તેની ઉપાસના શામાટે કરવી ?

ગુરુઃ—ઇશ્વરને આપણે જોઇ શકતા નથી, તેથી તેમનું વર્તન નીરખીને તે પ્રમાણે આપણે વર્તી શકીએ એવો બીલકુલ સંભવ નથી. આપણે જે કાંઇ કરી શકીએ તે માત્ર એટલુંજ કે મનવડે તેનું ધ્યાન કરી શકીએ. એ રીતે ધ્યાન

કરવુ તેનુજ બીજુ નામ ઉપાસના છે બેશક ઉપાસનાને વેરનો બોજો ગણી ઝટપટ પતાવી દેવી તેનો તો કાંઇ અર્થજ નથી સાઝે સવારે માત્ર મધ્યાનુ રટણ કરી જવુ એ તો વિશેષ ફળપ્રદ નથીજ ઇશ્વરના સર્વગુણસપન્ન-વિશુદ્ધ-સ્વભાવ ઉપર ચિત્તને સ્થિર-એકાગ્ર કરવુ જોઇએ અને સપૂર્ણ ભક્તિભાવથી તેનુ ધ્યાન કરવુ જોઇએ પ્રીતિપૂર્વક હૃદયને તેના સ્વરૂપચિતન પ્રત્યે વાળવુ જોઇએ ઇશ્વરના સ્વભાવ અનુસાર આપણો પણ સ્વભાવ બધાતો જાય એવી ધ્યાનકાળે દઢ ભાવના સેવવી જોઇએ આ રીતે ઉપાસનાદિ કૃત્યો થાય તોજ ઇશ્વરના મહાન પવિત્ર ગુણોની વિમલ જ્યોતિ આપણા જીવનમાં પડ માટે પરમાત્માની નિર્મળતા આપણા જીવનમા પ્રવેશ કરે, અને તેના જેવીજ સર્વત્ર મગળમય શક્તિ આપણા ચરિત્રમા સ્ફુરે, તેની દઢ કામના ભક્તે રાખવી જોઇએ તથા સવદા તે આપણી પોતાની પાસે જ રહેલો છે એમ માની તેના સ્વભાવની સાથે તલ્લીન બનવાના નિરતર સતત પ્રયત્નો ચાલુ રાખવા જોઇએ ટુકામા તેના સામીપ્યની, સાનોધ્યની, સારૂપ્યની અને સાયુજ્યની ભાવના સેવવી જોઇએ આમ થાય તોજ આપણે ધીમે ધીમે ઇશ્વરની પાસે પહોચવા ભાગ્યશાળી બનીએ આર્ય ઋષિઓ વિશ્વાસપૂર્વક પ્રબોધી ગયા છે કે ઉપાસનાથી મનુષ્યો ક્રમે ક્રમે ઇશ્વરના સારૂપ્ય અને સાયુજ્યને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, ઇશ્વરમાં તલ્લીન થઇ શકે છે, અને ઇશ્વરમાજ મળી જઇ શકે છે આમ થવુ એનુ જ નામ મોક્ષ મોક્ષ એ કાંઇ બીજી જૂદી વસ્તુ નથી ઇશ્વરી આદર્શને અનુસરી ઇશ્વરી સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરવો તેનુજ નામ મોક્ષ જેઓ મુક્ત થઇ શકે છે તેઓ સર્વ પ્રકારના દુઃખોથી મુક્ત થઇ સર્વ સુખોના અધિકારી બની શકે છે

શિષ્ય—હુ આજ સુધી એમ સમજતો હતો કે ઇશ્વર મહાન્ સમુદ્ર સમાન છે અને તેની તુલનામા આપણે એક બિદુમાત્ર પણ નથી

ગુરુ—ઉપાસનાનો મર્મ જેવો હિંદુઓ સમજી શક્યા છે તેવો મર્મ કોઇ બીજી પ્રજા સમજી શકી નથી આજકાલ એ પરમ રમણીય અને તાત્ત્વિક ઉપાસના દુર્ભાગ્યવશાત્ આત્મપીડનરૂપે તથા શૃગારરૂપે આપણામાં ફેરવાઇ ગઈ છે

શિષ્ય—મને એક વાત સમજાવો મનુષ્યોમાં યથાર્થ મનુષ્યત્વનો અર્થાત્ સર્વાગ સપન્ન સ્વભાવનો આદર્શ મળી આવતો નથી તેથી ઇશ્વરનુ ધ્યાન કરવુ જોઇએ એ વાત હુ કબૂલ કરૂ છુ પરતુ ઇશ્વર તો અનતપ્રકૃતિમય છે આપણી ક્ષુદ્ર પ્રકૃતિ તેને કેવી રીતે સ્પર્શી શકે ? આપણી અપેક્ષાએ તેના ગુણો પણ અનત અને વિસ્તાર પણ અનત છે, તો પછી ક્ષુદ્ર વસ્તુનો આદર્શ અનતભાવમય ઇશ્વર કેવી રીતે બની શકે ? એ તો અનત સમુદ્રને જોયા પછી તળાવની પાળ તોડી નાખવા જેવુ અથવા અનત આકાશને જોયા પછી ઘરના ચદરવાને ફાડી નાખવા જેવુ સાહસ ગણાય એમ હુ ધારૂ છુ

ગુરુ—ધર્મના ઇતિહાસની જરૂર દર્શાવવામા આવે છે તે એટલાજ માટે ધર્મના

ઇતિહાસમા-(રીલીજીયસ હીસ્ટરી) માં યથાર્થ ધાર્મિક પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો આપવામાં આવે છે. અનંતપ્રકૃતિમય ઇશ્વર, ઉપાસકોની પ્રાથમિક અવસ્થામાં આદર્શરૂપ ન બની શકે એ તારી વાત સત્ય છે, પરંતુ ઇશ્વરને અનુસરનારા મહાત્માઓ અર્થાત જે મહાપુરુષોના ગુણો જોઇને તેમને ઇશ્વરીઅંશ માનવાનું આપણને મન થઈ આવે તેઓજ પ્રાથમિક અવસ્થામાં આપણા આદર્શરૂપ બનવાને યોગ્ય છે. એટલાજ માટે ઇસુખ્રિસ્ત એક વખત ક્રિશ્ચિયનોના આદર્શસ્થાને બિરાજ્યા હતા, એટલાજ માટે બૌદ્ધોએ શાક્યસિંહને આદર્શ પુરુષનું એક કાળે પવિત્ર સ્થાન અર્પણ કર્યું હતું. એટલું છતાં હિંદુશાસ્ત્રમાં ધર્મપ્રચારક, આદર્શ પુરુષોને જેવું બહુ માન મળ્યુ છે તેવું પૃથ્વીના બીજા કોઇ ધર્મપુસ્તકમાં બીજા કોઇ પુરુષને મળ્યું નથી. જનકાદિ રાજર્ષિ, નારદાદિ દેવર્ષિ, અને વસિષ્ઠાદિ બ્રહ્મર્ષિઓ એક કાળે આર્યપ્રજામાં અનુશીલનના જયવંત આદર્શરૂપે પ્રકાશી રહ્યા હતા. તે ઉપરાંત શ્રી રામચંદ્રજી, યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, લક્ષ્મણ, અને દૈવીવ્રત ધારણ કરનાર ભીષ્મ વિગેરે ક્ષત્રિયપુત્રો પણ આદર્શ પુરુષનું સુંદર સ્થાન શોભાવી ગયા છે. ઇસુખ્રિસ્ત તથા શાક્યસિંહ વિગેરે તો માત્ર ઉદાસીન, કૌપીનધારી, સરળ ધર્મવેત્તાઓઃ હતા એટલુંજ. આપણા હિંદુધર્મના આદર્શ પુરુષો તેથી જૂદાજ પ્રકારના હતા. તેઓનામાં કેવળ એક-બે ગુણોજ નહોતા, પણ એકી સાથે ઘણા ગુણો પ્રકટી નીકળ્યા હતા, અને તેમણે પોતાની સર્વ વૃત્તિઓને સર્વાંગીન પરિણત તથા સ્ફુર્તિવાળી બનાવી હતી. વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહું તો હિંદુઓના આદર્શ પુરુષો સિંહાસન ઉપર વિરાજવા છતાં પણ અંતરમાં ઉદાસીન (તટસ્થ-રાગદ્વેષરહિત) હતા, હાથમાં ધનુષ્ય-બાણ ધારણ કરવા છતાં પણ હૃદયથી અહિંસા ધર્મના મર્મને જાણનારા હતા, રાજા હોવા છતાં પંડિત પણ હતા, અને શક્તિમાન હોવા છતાં સર્વ ભૂતમાં પ્રેમભાવ રાખનારા હતા. તથાપિ ઉક્ત સર્વ આદર્શોના શિખરે વિરાજી અગ્રસ્થાન લઇ શકે એવો એક બીજો આદર્શ પણ હિંદુઓને માટે છે. એ આદર્શ એવો છે કે જેની પાસે બીજા આદર્શો ફીક્કા પડી જાય. યુધિષ્ઠિરે જેમની પાસેથી ધર્મનું શિક્ષણ લીધું હતું, સ્વયં અર્જુન જેમનો શિષ્ય હતો, રામ અને લક્ષ્મણ જેમના અંશમાત્ર હતા, અને જેમના જીવનચરિત્ર સમાન બીજું મહામહિમામય જીવનચરિત્ર કોઇ કાળે મનુષ્યભાષામાં લખાયું નથી, ચાલ આજે તને તેની ઉપાસનાથી દીક્ષિત કરૂં.

શિષ્યઃ—તે કોણ ? કૃષ્ણ ?

ગુરુઃ—તમે લોકો માત્ર* જયદેવના કૃષ્ણને અથવા વૃંદાવનવાળા કૃષ્ણનેજ ઓળખો છો અને તેથીજ કૃષ્ણનું નામ સાંભળતાંની સાથે આમ ચમકી ઉઠો છો. કૃષ્ણનું

* જયદેવે "ગીત-ગોવિંદ" નામનો એક અતિ ઉત્કૃષ્ટ સંસ્કૃત કાવ્ય ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમાં મુખ્યત્વે શૃંગારિક કાવ્યો છે. અનુવાદક

જીવન હજી તમે સમજતા નથી. જયદેવવાળા કૃષ્ણની પાછળ સર્વ ઇશ્વરીગુણયુક્ત જે કૃષ્ણચરિત્ર પ્રકાશી રહ્યું છે તેને હજી તમે લોકો જોઈ શક્યા નથી. જે કૃષ્ણે પાસનાથી તને હું આજે દીક્ષિત કરવા માગું છું તે શ્રીકૃષ્ણની શારીરિક વૃત્તિઓ સર્વાંગીનસ્ફુર્તિ પામી, આપણે જેની કલ્પના પણ ન કરી શકીએ તેવા સૌંદર્યમા એકરસ થઇ, અતુલનીય બળશાળી બની ચૂકી હતી, એટલુંજ નહિ પણ જેની માનસિક વૃત્તિઓ પણ એજ પ્રકારે સર્વાંગીન સ્ફુર્તિ પામી, ત્રણ જગતમાં પ્રકાશ ફેલાવી શકે એવી વિદ્યા–શિક્ષા અને વીર્યયુક્ત બની ચુકી હતી, તેની સાથે જેની પ્રીતિ–દયા વિગેરે વૃત્તિઓ પણ જગતનુ હિત સાધવામાં કોઇ રીતે પછાત પડી નહોતી. એટલા માટે તેને પોતાને પણ કહેવુ પડે છે કે:—

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे ॥

મારાશ એજ કે પોતાના બાહુબળથી દુષ્ટોનું દમન કર્યું હતું, બુદ્ધિબળથી ભારતવર્ષને એકતાના સૂત્રવડે બાંધી રાખ્યુ હતું, જ્ઞાનબળથી જેણે અપૂર્વ નિષ્કામ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો તેને હું નમસ્કાર કરૂ છુ કેવળ પ્રેમમયજ હોવાથી જેણે નિષ્કામપણે સર્વ મનુષ્યોનાં દુષ્કર કાર્યો પણ કરી આપ્યાં હતાં, જેણે બાહુબળથી સર્વત્ર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો, એટલુજ નહિ પણ બીજાને માટે સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરવામાં પોતે મુખ્ય આગેવાન હોવા છતાં જેણે સિંહાસન ઉપર વિરાજવાનુ યોગ્ય ધાર્યું નહોતું, જેણે શિશુપાળના સેકડો અપરાધોને ક્ષમા આપી ક્ષમાગુણનો પ્રચાર કર્યો છે, અને કેવળ દંડ આપવાની ખાતર જેણે દંડ આપવામાં પણ જરાય મોકળાશ સેવ્યો નથી, જેણે વેદની પ્રબળતાવાળા જમાનામા નિડરપણે જાહેર કર્યું હતું કે "વેદમાં ધર્મ નથી, ધર્મ જોઇતો હોય તો લોકહિત કરો." તે પુરૂષ ભલે ઇશ્વર હોય યા ન હોય તોપણ હું તેને નમસ્કાર કરૂં છું. જેનામાં એકીસાથે શાક્યસિંહ, ઇસુખ્રિસ્ત અને રામચન્દ્રના સર્વ ગુણો સ્પષ્ટપણે પ્રકાશી રહ્યા હતા, જે પુરૂષ એક કાળે જનસમાજના બળના આધારરૂપ હતો, સમાજના ગુણના આધારરૂપ હતો, જે સર્વ ધર્મોનો વેત્તા હતો, એટલુંજ નહિ પણ તેની સાથે જે સર્વત્ર પ્રેમમય હતો, તે આદર્શપુરુષ ભલે ઇશ્વર હોય કે ન હોય; હું તેને નમસ્કાર કરૂં છું:—

नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ।

अध्याय ५ मो--अनुशीलन

શિષ્ય.—બાકી રહેલી વાત આજે કહો તો સાંભળવાની બહુ ઇચ્છા છે.

ગુરુ:—હજી ખરેખરી વાત તો રહીજ ગઇ છે. અત્યારસુધીમાં આપણે માત્ર

એજ વાતોનો વિચાર કર્યો. (૧) મનુષ્યોનું યથાર્થ સુખ મનુષ્યત્વમા છે, અને (૨) આ મનુષ્યત્વ તે બીજું કંઇજ નહિ પણ સર્વ વૃત્તિઓની યથાયોગ્ય સ્ફુર્તિ, પરિણુતિ અને સામંજસ્ય થવા દેવુ તેનુજ નામ છે. હવે વૃત્તિઓ કેટલા પ્રકારની છે તે વિષે કંઇક વિચાર કરીએ.

વૃત્તિઓને સાધારણરીતે બે ભાગોમાં વહેચી દઇ શકાય. એક તો શારીરિક વૃત્તિ અને બીજી માનસિક વૃત્તિ. માનસિક વૃત્તિઓમાં કેટલીક વૃત્તિઓ જ્ઞાન મેળવવાનુ કાર્ય કરે છે, કેટલીક વૃત્તિઓ શરીર પાસે માત્ર કાર્ય અથવા તો પ્રવૃત્તિજ કરાવે છે, અને કેટલીએક વૃત્તિઓ એમાંનું એકે નહિ કરતાં માત્ર આનંદનોજ અનુભવ કરાવે છે. હવે જે વૃત્તિઓ જ્ઞાન ઉપાર્જન કરે છે તેને આપણે જ્ઞાનસંપાદક વૃત્તિઓ કહીશુ. જે વૃત્તિઓ માત્ર કાર્યમા પ્રવૃત્ત કરાવીનેજ બેસી રહે છે તેને કાર્યકારિણી વૃત્તિ કહીશુ, અને જે વૃત્તિઓ કેવળ આનંદજ આપે છે તેને આનંદદાયિની અથવા ચિત્તરંજિની વૃત્તિ કહીશું. જ્ઞાન, કર્મ અને આનંદ એ પ્રમાણે આ ત્રિવિધ વૃત્તિઓનું ફળ શું હોઇ શકે એમ જો કોઇ પૂછે તો તેનો ઉત્તર માત્ર એટલોજ કે "સચ્ચિદાનંદ" ની પ્રાપ્તિ એજ એ ત્રિવિધ વૃત્તિઓનો ઉદ્દેશ અથવા લક્ષ છે.

શિષ્ય.—આપે જે ત્રણ વિભાગો પાડયા તે શું નિર્દોષ છે ? મારા માનવા પ્રમાણે તો સર્વ વૃત્તિઓની પરિતૃપ્તિમાં આનદ સિવાય બીજું કંઇ હોઇજ શકે નહિ.

ગુરુ.—અલબત્ત એ વાત સત્ય છે, પરન્તુ જ્ઞાનસંપાદક વૃત્તિનું મુખ્ય ફળ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ હોય છે, અને ગૌણ ફળ આનંદ હોય છે. કાર્યકારિણી વૃત્તિનું મુખ્ય ફળ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવી તે, અને ગૌણ ફળ આનંદ હોય છે; પરન્તુ કેટલીક વૃત્તિઓનું મુખ્ય ફળ પણ આનંદ અને ગૌણ ફળ પણ આનંદજ હોય છે. પાશ્ચાત્ય પંડિતો તેને 'એસ્થેટિક ફેકલ્ટીઝ' કહે છે.

શિષ્ય.—પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો તો આ છેલ્લી વૃત્તિનો પણ 'ઇન્ટેલેક્ચ્યુઅલ' અને ઇમોશનલમાં સમાવેશ કરી દે છે. આપ તો તેને ચિત્તરંજિની વૃત્તિનુ નામ આપી જૂદી પાડો છો તેનું કેમ ?

ગુરુ.—કારણ કે હું અંહીઆ માત્ર પાશ્ચાત્યનેજ અનુસરતો નથી, તેમજ તેને અનુસરવાને બંધાયલો પણ નથી. મને વિશ્વાસ છે કે સત્યને અનુસરવાથી મારો ઉદ્દેશ ફળીભૂત થયા વિના રહેશે નહિ. હવે મૂળ વાત ઉપર આવીએ. મનુષ્યોની મધળી શક્તિઓને ચાર ભાગોમાં વહેચી નાખીએ તો નીચે પ્રમાણે વિભાગો કરી શકાય:—

(૧) શારીરિક વૃત્તિ. (૨) જ્ઞાનસંપાદક વૃત્તિ. (૩) કાર્યકારિણી વૃત્તિ, અને (૪) ચિત્તરંજિની વૃત્તિ.

આ ચારે પ્રકારની વૃત્તિઓનું યથાયોગ્ય સ્ફુરણ, પરિણુતિ તથા સામંજસ્ય, એનુંજ નામ મનુષ્યત્વ, એ વાત હવે પુનઃ કહેવાની જરુર નથી.

શિષ્ય —ક્રોધ વિગેરે જે કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ અને કામ વિગેરે જે શારીરિક વૃત્તિઓ તેની પણ બરાબર સ્ફુર્તિ તથા પરિણતિ, મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિ માટે શુ જરૂરની છે?

ગુરૂ —ઉક્ત ચાર પ્રકારની વૃત્તિઓના અનુશીલનસબધે મારે એક-બે વાતો કહેવાની છે તે કહી લેવા દે ત્યારપછી તારી શકાનુ સમાધાન કરીશ

શિષ્ય —તેની સાથે એક બીજી પણ શકા છે આપે જે કાંઇ કહ્યુ તેમાં મને નવુ જાણવા જેવુ કશુ લાગતુ નથી વ્યાયામ અથવા કસરતથી શારીરિક વૃત્તિઓને પરિપુષ્ટ કરવી એમ મૈ કહે છે અને અનેક તેમ કરે પણ છે જેઓ સારી સગવડો ધરાવે છે તેઓ પોતાના પુત્રો તથા આશ્રિતોને સારી કેળવણી આપી તેમની જ્ઞાન સપાદક વૃત્તિઓ ખીલવવાનો બની શકે તેટલો પ્રયત્ન પણ કરે છે આજકાલ જેટલા વિદ્યાલયો જુઓ છો ત્યાં જ્ઞાનસપાદક વૃત્તિઓને ખીલવવા સિવાય બીજુ કામજ શુ થાય છે? ત્રીજી કાર્યકારિણી વૃત્તિનુ જો કે બરાબર અનુશીલન થતુ નથી એમ મારે સ્વીકારવુ જોઇએ તોપણ તેમ કરવાની પણ આપણી ફરજ છે એમ સૌ કોઇ માને છે. ચોથી-ચિત્તરજિની વૃત્તિનુ સ્ફુરણ ઇચ્છવાયોગ્ય છે એ વાત તો સાહિત્ય લલિતકળા અને સૂક્ષ્મ શિલ્પવિદ્યા ઉપરથી સિદ્ધ થઇ શકે તેમ છે, અને સાહિત્યમાં પણ તેનાં સેંકડો પ્રમાણો મળી આવે છે એમાં આપે નવી વાત શુ કહી?

ગુરૂ —આ સસારનાં ખરૂ પૂછે તો ભાગ્યેજ કોઈ નવી વાત હશે ખાસ સ્વર્ગમા જઇ ત્યાથી કોઇ નવો સદેશો તારે માટે આ પૃથ્વી ઉપર હુ લાવ્યો નથી વસ્તુત મારી સર્વ વાતો પુરાતનીજ છે અને પોતાને પણ નવી વાતમાં વિશ્વાસ નથી અને તેમા પણ હુ અત્યારે તો ખાસ કરીને ધર્મની વ્યાખ્યા કરવા બેઠો છુ ધર્મ પુરાતન છે તો પછી ધર્મની વાતમા નવીનતા કેવી રીતે સભવે? નૂતન ધર્મ ક્યાથી લાવવો, એજ હુ તો સમજી શકતો નથી

શિષ્ય:—છતા આપે વિદ્યા અથવા શિક્ષણને ધર્મના અગરૂપે માની લીધાં એમા મને નૂતનતાનો ભાસ થાય છે

ગુરૂ —નહિ તે નૂતન સિદ્ધાત નથી શિક્ષણને ધર્મના એક અશતરીકે હિંદુ ધર્મમાં મૂળથીજ યોગ્ય સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે. એટલા માટે પ્રત્યેક હિંદુધર્મ શાસ્ત્રમા શિક્ષણ-પદ્ધતિને વિધિ-નિયમોથી બરાબર રીતે રાખવામાં આવી છે દાખલા તરીકે હિન્દુઓનો બ્રહ્મચર્યાશ્રમ એ કેવળ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાનો વિધિ નથી તો બીજુ શુ છે? કેટલાં, વર્ષો સુધી અધ્યયન કરવુ, કેવી રીતે અધ્યયન કરવુ અને કયા કયા વિષયોનુ અધ્યયન કરવુ એ સર્વ વિસ્તારપૂર્વક હિંદુધર્મશાસ્ત્રમાં દર્શાવવામાં આવ્યુ છે બ્રહ્મચર્યની પછી ગૃહસ્થાશ્રમ આવે છે તે પણ શિક્ષણનોજ એક વિભાગ છે બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં જ્ઞાનસપાદક વૃત્તિઓનુ યથાયોગ્ય અનુશીલન થઇ રહે છે ત્યાર પછી ગૃહસ્થાશ્રમમા કાર્યકારિણી વૃત્તિઓનુ અનુશીલન કરવાનો પ્રસગ પ્રત્યેકને પ્રાપ્ત

થાય છે. આ પ્રમાણે એ પ્રકારની શિક્ષણ–પદ્ધતિનો પ્રચાર કરવામાં હિંદુધર્મશાસ્ત્રે જે મહાન ફાળો આપ્યો છે, તે જગતના સાહિત્યમાં અપૂર્વ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. હું પણ તેજ આર્યઋષિઓનાં ચરણકમળમાં વંદન કરી તેમણે પ્રદર્શિત કરેલી પદ્ધતિનો તને કાંઇક ખ્યાલ આપવા માગું છું. તેની સાથે એક વાત લક્ષમાં રાખવી જોઇએ અને તે એજ કે આજથી ત્રણ–ચાર હજાર વર્ષો પૂર્વે ભારતવર્ષને માટે જે વિધિ–નિયમો નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા તેજ નિયમો અક્ષરે અક્ષર અત્યારના કાળમાં બંધબેસતા થઈ શકે નહિ; અને હું તો એટલે સુધી કહેવાની હિમ્મત કરૂં છું કે જો તે ઋષિમહાત્માઓ અત્યારે જીવતા હોત તો તેઓ પણ સ્પષ્ટ રીતે કહી દેત કે.—"ના, અમારા તે સમયના નિયમો આ સમયે ચાલી શકે તેમ નથી. જો તે નિયમોને અત્યારે પણ અક્ષરે અક્ષર વળગી રહેશો તો અમારા દર્શાવેલા ધર્મનો તમે ખોટો અર્થ કરો છો એમ અમને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ." હિંદુધર્મના બાહ્ય નિયમો અને વિધિઓમાં ગમે તેટલો ફેરફાર થાય તોપણ તેનો મર્મ ભાગ તો સર્વદા અમરજ રહેવા યોગ્ય છે. તે મર્મભાગ સદા–સર્વદા જીવંત રહી મનુષ્યોનુ હિત સાધવાને સર્વથા સમર્થ છે, કારણ કે તે નિયમોનો મૂળ પાયોજ માનવ–પ્રકૃતિ ઉપર રચાયેલો છે. કોઇ કોઇ વિધિ દેશ–કાળભેદે રૂપાંતર પામે તો તેથી ગભરાવાનું નથી. જેમ બીજી વસ્તુઓના સંબંધમાં બને છે તેમ નિયમો પણ સમય જતાં ચોક્કસ ફેરફાર પામ્યા વિના રહેતા નથી. હિંદુધર્મમાં પ્રસંગોપાત જે સુધારા–વધારાઓ થતા રહ્યા છે, તેનો એ સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ છે.

શિષ્યઃ—આપ ઘણું કરીને વિલાયતી પદ્ધતિને અનુસરતા હોય એવો મને સંદેહ રહે છે, કારણ કે શિક્ષણ એ ધર્મનો અંશ છે એ વાત કોમ્ટના સિદ્ધાંત સિવાય બીજે કયાંઇ સાંભળી નથી.

ગુરુઃ—હિંદુધર્મના કોઇ એકાદ અંશની સાથે કોમ્ટનો સિદ્ધાંત મળતો આવે તેથી શું આપણે આપણો આર્યમત તજી દેવો? ક્રિશ્ચિયનધર્મમાં ઇશ્વરની ઉપાસના કરવાનું કહ્યું છે તેથી શુ આપણે હિંદુઓએ ઇશ્વરોપાસનાને તિલાંજલિ આપી દેવી જોઇએ? એક પ્રસંગે "નાઇટીન્થ સેન્ચુરી" પત્રમાં હર્બર્ટસ્પેન્સરે કોમ્ટના સિદ્ધાંતોની સામે વાંધો ઉઠાવતાં ઇશ્વર–સંબંધે પોતાના જે વિચારો જણાવ્યા હતા તે ઘણાખરા આપણા વેદાન્તના અદ્વૈતવાદ તથા માયાવાદ' સાથે મળતા આવે છે. સ્પિનોઝાના વિચારો સાથે પણ વેદાન્તમતનુ સાદૃશ્ય જોવામાં આવે છે. હવે વેદાન્તની સાથે હર્બર્ટસ્પેન્સર અને સ્પિનોઝાનો મત મળતો થયો એટલાજ માટે આપણે આપણુ વેદાન્ત તજી દેવું એ કયાનો ન્યાય કહેવાય? મારો પોતાનો અભિપ્રાય જાણવા માગતો હોય, તો હું તો વેદાન્ત મતનો ત્યાગ કરવાને બદલે સ્પિનોઝા અથવા સ્પેન્સરનેજ યુરોપીયન હિન્દુ તરીકે ગણી લઉં. હિંદુધર્મના સ્થૂળ અંશોને યૂરોપ

શિષ્ય.—ક્રોધ વિગેરે જે કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ અને કામ વિગેરે જે શારીરિક વૃત્તિઓ તેની પણ બરાબર સ્ફુર્તિ તથા પરિણતિ, મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિ માટે શું જરૂરની છે?

ગુરૂ—ઉક્ત ચાર પ્રકારની વૃત્તિઓના અનુશીલનસંબધે મારે એક-બે વાતો કહેવાની છે તે કહી લેવા દે. ત્યારપછી તારી શકાનું સમાધાન કરીશ.

શિષ્ય.—તેની સાથે એક બીજી પણ શકા છે. આપે જે કાંઇ કહ્યું તેમાં મને નવું જાણવા જેવું કશું લાગતું નથી વ્યાયામ અથવા કસરતથી શારીરિક વૃત્તિઓને પરિપુષ્ટ કરવી એમ સૌ કહે છે અને અનેકો તેમ કરે પણ છે. જેઓ સારી સગવડો ધરાવે છે તેઓ પોતાના પુત્રો તથા આશ્રિતોને સારી કેળવણી આપી તેમની જ્ઞાન સપાદક વૃત્તિઓ ખીલવવાનો બની શકે તેટલો પ્રયત્ન પણ કરે છે. આજકાલ જેટલા વિદ્યાલયો જુઓ છો ત્યાં જ્ઞાનસપાદક વૃત્તિઓને ખીલવવા સિવાય બીજું કામજ શું થાય છે? ત્રીજી કાર્યકારિણી વૃત્તિનું જો કે બરાબર અનુશીલન થતું નથી એમ મારે સ્વીકારવું જોઇએ તોપણ તેમ કરવાની પણ આપણી ફરજ છે એમ સૌ કોઇ માને છે. ચોથી-ચિત્તરંજિની વૃત્તિનું સ્ફુરણ ઇચ્છવાયોગ્ય છે એ વાત તો સાહિત્ય લલિતકળા અને સૂક્ષ્મ શિલ્પવિદ્યા ઉપરથી સિદ્ધ થઇ શકે તેમ છે, અને સાહિત્યમાં પણ તેના સેકડો પ્રમાણો મળી આવે છે. એમાં આપે નવી વાત શું કહી?

ગુરૂ—આ સસારમાં ખરૂ પૂછે તો ભાગ્યેજ કોઈ નવી વાત હશે ખાસ સ્વર્ગમા જઇ ત્યાંથી કોઇ નવો સદેશો તારે માટે આ પૃથ્વી ઉપર હું લાવ્યો નથી. વસ્તુત મારી સર્વ વાતો પુરાતનીજ છે. મને પોતાને પણ નવી વાતમાં વિશ્વાસ નથી, અને તેમાં પણ હું અત્યારે તો ખાસ કરીને ધર્મની વ્યાખ્યા કરવા બેઠો છુ ધર્મ પુરાતન છે તો પછી ધર્મની વાતમાં નવીનતા કેવી રીતે સભવે? નૂતન ધર્મ ક્યાથી લાવવો, એજ હું તો સમજી શકતો નથી

શિષ્ય:—છતાં આપે વિદ્યા અથવા શિક્ષણને ધર્મના અગરૂપે માની લીધાં એમા મને નૂતનતાનો ભાસ થાય છે.

ગુરૂ:—નહિ, તે નૂતન સિદ્ધાંત નથી શિક્ષણને ધર્મના એક અંશતરીકે હિંદુ ધર્મમાં મૂળથીજ યોગ્ય સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે. એટલા માટે પ્રત્યેક હિંદુધર્મ શાસ્ત્રમા શિક્ષણ-પદ્ધતિને વિધિ-નિયમોથી બરાબર ગુંથી રાખવામાં આવી છે. દાખલા તરીકે હિન્દુઓનો બ્રહ્મચર્યાશ્રમ એ કેવળ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાનો વિધિ નથી તો બીજુ શુ છે? કેટલાં, વર્ષો સુધી અધ્યયન કરવુ, કેવી રીતે અધ્યયન કરવુ અને કયા કયા વિષયોનું અધ્યયન કરવું એ સર્વ વિસ્તારપૂર્વક હિંદુધર્મશાસ્ત્રમાં દર્શાવવામાં આવ્યુ છે. બ્રહ્મચર્યની પછી ગૃહસ્થાશ્રમ આવે છે તે પણ શિક્ષણનોજ એક વિભાગ છે. બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં જ્ઞાનસપાદક વૃત્તિઓનુ યથાયોગ્ય અનુશીલન થઇ રહે છે. ત્યાર પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં કાર્યકારિણી વૃત્તિઓનું અનુશીલન કરવાનો પ્રસંગ પ્રત્યેકને પ્રાપ્ત

થાય છે. આ પ્રમાણે બે પ્રકારની શિક્ષણ-પદ્ધતિનો પ્રચાર કરવામાં હિંદુધર્મશાસ્ત્રે જે મહાન ફાળો આપ્યો છે, તે જગતના સાહિત્યમાં અપૂર્વ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. હું પણ તેજ આર્યઋષિઓનાં ચરણકમળમાં વંદન કરી તેમણે પ્રદર્શિત કરેલી પદ્ધતિનો તને કાંઇક ખ્યાલ આપવા માગું છું. તેની સાથે એક વાત લક્ષમાં રાખવી જોઇએ અને તે એજ કે આજથી ત્રણ-ચાર હજાર વર્ષો પૂર્વે ભારતવર્ષને માટે જે વિધિ-નિયમો નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા તેજ નિયમો અક્ષરે અક્ષર અત્યારના કાળમાં બંધબેસતા થઇ શકે નહિ; અને હું તો એટલે સુધી કહેવાની હિમ્મત કરૂં છું કે જો તે ઋષિમહાત્માઓ અત્યારે જીવતા હોત તો તેઓ પણ સ્પષ્ટ રીતે કહી દેત કે:—"ના, અમારા તે સમયના નિયમો આ સમયે ચાલી શકે તેમ નથી. જો તે નિયમોને અત્યારે પણ અક્ષરે અક્ષર વળગી રહેશો તો અમારા દર્શાવેલા ધર્મનો તમે ખોટો અર્થ કરો છો એમ અમને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ." હિંદુધર્મના બાહ્ય નિયમો અને વિધિઓમાં ગમે તેટલો ફેરફાર થાય તોપણ તેનો મર્મ ભાગ તો સર્વદા અમરજ રહેવા યોગ્ય છે. તે મર્મભાગ સદા-સર્વદા જીવંત રહી મનુષ્યોનું હિત સાધવાને સર્વથા સમર્થ છે; કારણ કે તે નિયમોનો મૂળ પાયોજ માનવ-પ્રકૃતિ ઉપર સ્થપાયેલો છે. કોઇ કોઇ વિધિ દેશ-કાળભેદે રૂપાંતર પામે તો તેથી ગભરાવાનું નથી. જેમ બીજી વસ્તુઓના સંબંધમાં બને છે તેમ નિયમો પણ સમય જતાં ચોક્કસ ફેરફાર પામ્યા વિના રહેતા નથી. હિંદુધર્મમાં પ્રસંગોપાત જે સુધારા-વધારાઓ થતા રહ્યા છે, તેનો એ સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ છે.

શિષ્યઃ—આપ ઘણું કરીને વિલાયતી પદ્ધતિને અનુસરતા હોય એવો મને સંદેહ રહે છે, કારણ કે શિક્ષણ એ ધર્મનો અંશ છે એ વાત કોમ્ટના સિદ્ધાંત સિવાય બીજે ક્યાંઇ સાંભળી નથી.

ગુરુઃ—હિંદુધર્મના કોઇ એકાદ અંશની સાથે કોમ્ટનો સિદ્ધાંત મળતો આવે તેથી શું આપણે આપણો આર્યમત તજી દેવો? ક્રિશ્ચિયનધર્મમાં ઇશ્વરની ઉપાસના કરવાનું કહ્યું છે તેથી શું આપણે હિંદુઓએ ઇશ્વરોપાસનાને તિલાંજલિ આપી દેવી જોઇએ? એક પ્રસંગે "નાઇન્ટીન્થ સેન્ચુરી" પત્રમાં હર્બર્ટસ્પેન્સરે કોમ્ટના સિદ્ધાંતોની સામે વાંધો ઉઠાવતાં ઈશ્વર-સંબંધે પોતાના જે વિચારો જણાવ્યા હતા તે ઘણાખરા આપણા વેદાન્તના અદ્વૈતવાદ તથા માયાવાદ સાથે મળતા આવે છે. સ્પિનોઝાના વિચારો સાથે પણ વેદાન્તમતનું સાદૃશ્ય જોવામાં આવે છે. હવે વેદાન્તની સાથે હર્બર્ટસ્પેન્સર અને સ્પિનોઝાનો મત મળતો થયો એટલાજ માટે આપણે આપણું વેદાન્ત તજી દેવું એ ક્યાંનો ન્યાય કહેવાય? મારો પોતાનો અભિપ્રાય જાણવા માગતો હોય, તો હું તો વેદાન્ત મતનો ત્યાગ કરવાને બદલે સ્પિનોઝા અથવા સ્પેન્સરનેજ યૂરોપીયન હિન્દુ તરીકે ગણી લઉં. હિંદુધર્મના સ્થૂલ અંશોને યૂરોપ

સહેજસાજ સ્પર્શી શકયો તે ઉપરથી હિંદુધર્મ કેટલો વ્યાપક તથા શ્રેષ્ઠ હોવો જોઇએ, તેનો તું કાંઇ વિચાર કરી શકે છે ?

શિષ્ય:—આપના કહેવા અનુસાર તો એકકે વાત ધર્મની બહાર હોય એમ લાગતુ નથી. ધર્મ એજ જો યથાર્થ સુખનો એક માત્ર ઉપાય હોય તો સમસ્ત મનુષ્યજીવન ઉપર કેવળ ધર્મનોજ અધિકાર પ્રવર્તવો જોઇએ. હિન્દુધર્મનો પણ એજ ઉંડામા ઉંડો આશય છે. અન્ય ધર્મો એટલા બધા ભારપૂર્વક એ વિષયનો ઉપદેશ કરી શકતા નથી, એમ પણ હુ જોઇ શકું છુ, અને એટલા માટે બીજા ધર્મો અપૂર્ણ છે એમ માનવાને કારણો મળી આવે છે. હિન્દુઓની પાસે આ ભવ કે પરભવ, મનુષ્ય કે ઇશ્વર, સમસ્ત જીવ કે સમસ્ત જગત્ એ સર્વ ધર્મમયજ બની રહે છે. એવો સર્વવ્યાપી–સર્વસુખમય અને પવિત્ર ધર્મ બીજો કયો હોઇ શકે ?

अध्याय ६ ट्ठो–सामंजस्य

શિષ્ય:—વૃત્તિનુ અનુશીલન શુ એ તો કાંઇક સમજાયો. હવે કયે સ્થળે કયી વૃત્તિને ખીલવવી અને કયે સ્થળે કયી વૃત્તિનું દમન કરવું તે સમજાવો, અર્થાત્ વૃત્તિઓનું સામંજસ્ય કેવી રીતે જાળવવુ જોઇએ તે વિષે આપના મુખથી સાંભળવાની ઇચ્છા છે. હું જાણવા માગુ છું કે જે શારીરિક વૃત્તિઓ વિગેરેનું આપે વર્ણન કર્યું તે સર્વ વૃત્તિઓ શું એક સરખી રીતે ખીલવી હોય તો મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી શકાય ? કામ–ક્રોધ–લોભ આદિ વૃત્તિઓનું જે રીતે અનુશીલન થાય છે, તેજ પ્રકારે શું ભક્તિ–પ્રીતિ–દયા વિગેરેનું પણ અનુશીલન કરવું ? પૂર્વપુરુષોએ પ્રાચીન ધર્મવેત્તાઓએ કામક્રોધાદિનુ દમન કરવાનો અને ભક્તિ–પ્રીતિ–દયાને ખીલવવાનો ઉપદેશ કર્યો છે, તેનો અર્થ શું ? જો એ બન્ને પ્રકારની વૃત્તિઓનુ એકસરખું અનુશીલન થાય તો પછી સામંજસ્ય કયાં રહ્યુ ?

ગુરુ:—ધર્મવેત્તા મહાપુરુષો જે કાંઇ કહી ગયા છે તેજ તેને માટે પુરતું છે કારણ કે વિચાર કરવાથી તેનુ મહત્ત્વ અને ઉપયોગિતા સમજી શકાય તેમ છે ભક્તિ–પ્રીતિ વિગેરે શ્રેષ્ઠ વૃત્તિઓ જેની સમ્પ્રસારણ શક્તિ–અર્થાત્ વિસ્તાર પામવાની–ખીલવાની શક્તિ સૌ કરતા અધિક છે તે વૃત્તિઓને અધિક પ્રમાણમા ખીલવા દેવી, તેનો અધિક વિસ્તાર થવા દેવો એજ યોગ્ય છે, અને એમ થાય તોજ વૃત્તિઓનું સામંજસ્ય સચવાઇ રહે છે. મે સઘળી વૃત્તિઓની સ્ફુર્તિ તથા સામંજસ્ય માટે જે ઉપદેશ કર્યો છે તેનો અર્થ એવો નથી કે પ્રત્યેક વૃત્તિને સ્વચ્છંદતાપૂર્વક આગળ ને આગળજ વધાર્યા કરવી. તું જાણે છે કે બગીચામાં જે જે વૃક્ષો અને રોપાઓ હોય તેને પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે ખીલવા દઇએ

તોજ બગીચાની શોભામાં મનોહરતા આવે. એક તાડ અથવા નારીયેળીના વૃક્ષને ખૂબ ઉંચે ચડતું જોઈ ગુલાબ અથવા મલ્લિકાના રોપને પણ તેની પેઠે ઉંચે ને ઉંચે ચડાવતા જઈએ તો બગીચામાં અવ્યવસ્થા કિંવા બેડોળપણું જણાયા વિના રહે નહિ; કારણ કે ત્યાં સામંજસ્યનો નિયમ સચવાતો નથી. મતલબ કે જે વૃક્ષની જેવી સંપ્રસારણ શક્તિ હોય તેટલા પ્રમાણમાં તેને ખીલવા દેવું એજ સુયોગ્ય માળીનું કર્તવ્ય છે. જો એક વૃક્ષની વૃદ્ધિથી બીજા વૃક્ષને બીલકુલ પોષણ મળી શકતું ન હોય, અથવા બીજા શબ્દોમાં કહું તો આંબલી કિંવા નારીયેળીની વૃદ્ધિથી ગુલાબનો રોપો સુકાઈ જતો હોય તો ત્યાં સામંજસ્યનો નિયમ સચવાતો નથી એવો આપણે નિશ્ચય કરવો જોઈએ. વૃક્ષોના સંબંધમાં આ નિયમ જેમ ઉપયોગી છે તેવીજ રીતે મનુષ્યોના સંબંધમાં પણ સમજી લેવું. હું કહી ગયો છું કે ભક્તિ, પ્રીતિ તથા દયા વિગેરે વૃત્તિઓ એવા પ્રકારની છે કે તેને ખૂબ વૃદ્ધિ પામવાનો આપણે અવકાશ આપવોજ ,જોઈએ, અને જો એમ થાય, એટલે કે બીજી વૃત્તિઓ કરતાં તેને અધિક સ્ફુર્તિ તથા વિસ્તાર મળી શકે તોજ બાકીની સર્વ વૃત્તિઓનું સામંજસ્ય સુરક્ષિત રહે. કેટલીક શારીરિક વૃત્તિઓ એવા પ્રકારની છે કે તેની વિસ્તાર પામવાની શક્તિ મૂળથીજ અધિક હોય છે. હવે જો તે શારીરિક વૃત્તિઓને બને તેટલી છુટથી આગળ વધવા દઈએ તો તેથી બીજી વૃત્તિઓની યોગ્ય સ્ફુર્તિને ઘણી હાનિ પહોંચે એ તદ્દન સંભવિત છે, અને એટલા માટે શારીરિક વૃત્તિઓને સ્વચ્છંદતા પૂર્વક ઉછેરવી એ અયોગ્ય છે. આંમલીના વૃક્ષ પાસે ગુલાબના રોપાઓ વાવ્યા હોય તો ગુલાબનો રસ આંબલી ચૂસી લે એવો એક નિયમ છે, પરંતુ એટલા ઉપરથી એમ સમજી લેવાનું નથી કે એવાં વૃક્ષોનો બગીચામાંથી છેક ઉચ્છેદજ કરી નાખવો જોઈએ. કારણ કે જીવનમાં અનેકવાર ખટાઈની પણ જરૂર તો પડે છેજ. તેવી રીતે નિકૃષ્ટ વૃત્તિઓનો સર્વથા ઉચ્છેદ કરી નાખવો એ પણ અયોગ્ય છે; કારણ કે જીવનમાં તેની પણ જરૂર પડે છે, પરંતુ એ વિષે બીજે કોઈ પ્રસંગે વિસ્તારથી બોલીશ. આંબલીના વૃક્ષનો ઉચ્છેદ તો નજ કરવો, પણ બગીચાના એક ખુણામાં તેને ઉછરવાનો અવકાશ આપવો જોઈએ. ત્યાં રહીને પણ તે બહુ જોર કરી ન જાય અને બીજા રોપાઓને નુકશાન ન કરે તેની સાવચેતી રાખવી જોઈએ. તેમજ સમગ્ર ઉદ્યાનમાં એવાં વૃક્ષો બે–ત્રણથી વધુ ન ઉગે તે માટે પણ લક્ષ રાખવું જોઈએ; કારણ કે એક બગીચામાં આંબલીનાં બે ત્રણ વૃક્ષો બસ લેખાય. તેજ રીતે નિકૃષ્ટ–વૃત્તિઓદ્વારા સાંસારિક જરૂરિયાતો પૂરી પડે તેટલેજ અંશે તેની ઉપયોગિતા સ્વીકારવી; અને તેને તેટલેજ અંશે ખીલવા દેવી જોઈએ. જરૂર કરતાં વિશેષ જોર કરી જાય એમ બનવા દેવું નહિ યોગ્ય વૃદ્ધિ અને યોગ્ય સામંજસ્ય એમ જે મેં કહ્યું તે એનુંજ નામ.

પોનો ઉદ્દેશ જનસમાજનું કલ્યાણ કરવા સિવાય બીજો કાંઇ સંભવતો નથી. સર્વ લોકોની કલ્યાણ-કામના એજ રાજદંડના પ્રણેતાઓનો મુખ્ય સિદ્ધાંત હોય છે.

ગુરુ:—મેં આત્મરક્ષાની વાત તને કહી તેવિષે ગંભીરતાથી વિચાર કરી જો. અનિષ્ટકારી મનુષ્યોથી પોતાનો બચાવ કરવાની લાગણી તેનુંજ નામ ક્રોધ. એવો ક્રોધ આપણામાં હોય તોજ હરામખોરોની સામે આપણે થઇ શકીએ; અને કોઇની સામે થવું એજ આત્મરક્ષાનો પ્રયત્ન, એમ કહેવું અયોગ્ય નથી. તું કદાચ એમ કહેશે કે અનિષ્ટકારીઓથી બચતા રહેવાનો પ્રયત્ન તો આપણે આપણા બુદ્ધિબળથી કરી શકીએ તેમ છીએ તો પછી ક્રોધની શું જરૂર છે ? પરંતુ તેની સાથે આ એક વાત લક્ષમાં રાખવાની છે કે જો કેવળ બુદ્ધિબળથીજ આપણે આપણો બચાવ કરી શકતા હોઇએ તો આપણામાં એટલો બધો આગ્રહ કે વેગ આવી શકે નહિ. દુષ્ટોનું દમન કરવા માટે આપણામાં જે આગ્રહ, વેગ કે ત્વરા રહેલી છે તે કેવળ ક્રોધનેજ આભારી છે. ધીમે ધીમે જ્યારે મનુષ્યો બીજાને પોતાના જેવાજ-અર્થાત્ આત્મવત્ જોતાં શીખશે ત્યારે તેજ ક્રોધ આત્મરક્ષા તથા પરરક્ષામાં એકસરખો ઉપયોગી બની રહેશે. બીજાઓનું રક્ષણ કરવા માટે નિયમબદ્ધ જે ક્રોધ તેને દંડનીતિ કહેવામાં આવે છે.

શિષ્ય:—અસ્તુ, પરંતુ લોભમાં તો મને ધર્મ જેવું કાંઇ લાગતું નથી.

ગુરુ:—જે મનોવૃત્તિની અનુચિત સ્ફુર્તિને "લોભ" એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તેજ વૃત્તિની ઉચિત કિંવા, યોગ્ય સ્ફુર્તિને 'ધર્મસંગત અર્જનસ્પૃહા (મેળવવાની ઇચ્છા) કહી શકાય. આપણી પોતાની જીવનયાત્રા સહીસલામત રીતે ચલાવવાને માટે, તેમજ જેઓની જીવનયાત્રા નિભાવવાનો ભાર આપણા ઉપર આવી પડયો છે તેમને માટે જે જે વસ્તુની જરૂર પડે તે તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવી એ પણ ફરજ છે. આ પ્રમાણે યોગ્ય સીમામાં રહીને જે કાંઇ કમાવું તેને હું દોષપાત્ર લેખતો નથી; પણ એ ઉપરથી માત્ર ધનજ પ્રાપ્ત કરવું જોઇએ એમ હું કહેવા નથી માગતો. ભોગ્ય વસ્તુમાત્રની પ્રાપ્તિ કરવી જોઇએ એવો મારો ઉદ્દેશ છે અને તે ધર્મયુક્ત છે. હવે તેમાં જો યોગ્ય સીમાનું ઉલ્લંઘન થાય તો તે સદ્‌વૃત્તિ તુરતજ અશુભવૃત્તિમાં-લોભમાં ફેરવાઇ જાય છે. આ પ્રમાણે જે વૃત્તિનું યોગ્ય સ્ફુરણ એક કાળે ધર્મસંગત હતું તેજ વૃત્તિનું અયોગ્ય સ્ફુરણ મહાપાપરૂપ બની જાય છે. મારો કહેવાનો આશય બરાબર સમજી લે. જેને આપણે નિકૃષ્ટવૃત્તિ કહીએ છીએ તે સર્વ વૃત્તિઓને તેની ઉચિત હદમાં ખીલવા દેવી તેનું નામ ધર્મ અને તેનું ઉલ્લંઘન થવા દેવું તેનું નામ અધર્મ. આ સર્વ વૃત્તિઓ એવી તેજસ્વી છે કે જો આપણે સાવચેતી ન રાખીએ તો તે આપોઆપ પણ બળવાન્ થઈ જાય અને આપણા ઉપર અધિકાર જમાવી બેસે. એટલા માટે તેનું યથાયોગ્ય દમન કરવું એજ અનુશીલન

શિષ્યઃ—હવે સમજ્યો કે કેટલીએક એવી વૃત્તિઓ છે, કે જેનું દમન કરવાથીજ બીજી વૃત્તિઓ યોગ્ય પ્રમાણમાં ખીલી શકે.

ગુરુ.—પણ જો "દમન" શબ્દનો અર્થ "ધ્વંસ" એવો કરતો હોય તો તે ઠીક નથી. કામનો ધ્વંસ કરવાથી તો મનુષ્યજાતિનોજ ધ્વંસ થાય. એટલા માટે ગમે તેવી હલકી વૃત્તિનો પણ ધ્વંસ કરવો એ ધર્મવિરુદ્ધ છે—અધર્મ છે. આપણા પરમ રમણીય હિંદુધર્મમાં પણ એજ વાત કહેવામાં આવી છે. હિન્દુશાસ્ત્રકારોએ તેનો ધ્વંસ કરવાનો કદાપિ ઉપદેશ કર્યો નથી, એટલુંજ નહિ પણ ધર્માર્થે તેની આવશ્યકતા પણ સ્વીકારી છે. હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે પુત્રોત્પત્તિ અથવા વંશરક્ષા એ પણ એક ધર્મનુંજ અંગ મનાય છે, તોપણ એક વાત ભૂલી જવાની નથી અને તે એજ કે ધર્મના પ્રયોજન સિવાય ઉક્ત વૃત્તિઓની સ્ફુર્તિ થવા દેવી એ નિષિદ્ધ વાત છે. હું જે ધર્મવ્યાખ્યા તને આજે સંભળાવવા માગું છું તેમા પણ મારે એની એજ વાત પુનઃ કહેવાની છે, કારણ કે વંશરક્ષા કિંવા સ્વાસ્થ્યરક્ષા સિવાય એવી નિકૃષ્ટ વૃત્તિને અધિક પ્રમાણમાં ખીલવા દઇએ તો બીજી ઉચ્ચતર વૃત્તિઓની વૃદ્ધિમા તે આડે આવ્યા વિના રહે નહિ અને તેથી સામંજસ્યનો ભંગ થાય. અયોગ્ય અને અનુચિતવૃત્તિઓનો નિરોધ કરવો એનેજ જો દમન કહેવામાં આવે તો મે ઉપર કહી તેવી સર્વ વૃત્તિઓનું દમન કરવું એને અનુશીલન કહેવામાં હરકત નથી, એવા અર્થમાં ઈંદ્રિયોનું દમન કરવું એ પરમ ધર્મ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી

શિષ્યઃ—વંશરક્ષા અર્થે કામવૃત્તિની મહેજસાજ જરૂર છે, એ વાત ઠીક છે, અને એને માટે એની આવશ્યકતા સ્વીકારવી જોઇએ, પણ તે સિવાય એવી બીજી અનેક નિકૃષ્ટ વૃત્તિઓ છે, તેની સ્ફુર્તિ માટે આપનું ઉક્ત કથન કેવી રીતે બંધબેસતું થઇ શકે ?

ગુરુ:—પ્રત્યેક વૃત્તિને માટે મારો ઉપલો ઉપદેશ લાગુ પડી શકે તેમ છે. તુંજ કહે કે એવી કયી વૃત્તિ છે કે જેને માટે ઉક્ત ઉપદેશ બંધબેસતો ન થઈ શકે ?

શિષ્યઃ—દાખલાતરીકે ક્રોધ ક્રોધવૃત્તિનો જડમૂળથી ઉચ્છેદ કરવામાં આવે તો તેમાં હું કાંઇ અનિષ્ટ જોતો નથી.

ગુરુ—આત્મરક્ષા અથવા સમાજરક્ષાને માટે ક્રોધ ઘણો ઉપયોગી છે. સજા કરવાનો અથવા દંડ કરવાનો કાયદો એ વિધિયુક્ત સામાજીક ક્રોધ નથી તો બીજું શું છે ? ક્રોધનો ઉચ્છેદ થાય તો તેની સાથે કાયદા–કાનુનનો પણ ઉચ્છેદ થઇ જાય, અને કાયદા–કાનુનનો ઉચ્છેદ થાય તો પછી સમાજનો પણ ઉચ્છેદ થતાં વાર લાગે નહિ.

શિષ્યઃ—દંડનીતિને હું ક્રોધમૂલક ગણી શકતો નથી. તેને તો દયામૂલકજ ગણવી જોઇએ; કારણ કે દંડનીતિનો પ્રચાર કરનાર અથવા તે પ્રમાણે શિક્ષા કરનાર પુરુ-

પોતાનો ઉદ્દેશ જનસમાજનું કલ્યાણ કરવા સિવાય બીજો કાંઇ સંભવતો નથી. સર્વ લોકોની કલ્યાણ-કામના એજ રાજદંડના પ્રણેતાઓનો મુખ્ય સિદ્ધાંત હોય છે.

ગુરુ:—મે આત્મરક્ષાની વાત તને કહી તેવિષે ગંભીરતાથી વિચાર કરી જો. અનિષ્ટકારી મનુષ્યોથી પોતાનો બચાવ કરવાની લાગણી તેનુંજ નામ ક્રોધ. એવો ક્રોધ આપણામાં હોય તોજ હરામખોરોની સામે આપણે થઇ શકીએ; અને ક્રોધની સામે થવું એજ આત્મરક્ષાનો પ્રયત્ન, એમ કહેવું અયોગ્ય નથી. તું કદાચ એમ કહેશે કે અનિષ્ટકારીઓથી બચતા રહેવાનો પ્રયત્ન તો આપણે આપણા બુદ્ધિબળથી કરી શકીએ તેમ છીએ તો પછી ક્રોધની શું જરૂર છે? પરંતુ તેની સાથે આ એક વાત લક્ષમાં રાખવાની છે કે જો કેવળ બુદ્ધિબળથીજ આપણે આપણો બચાવ કરી શકતા હોઇએ તો આપણામાં એટલો બધો આગ્રહ કે વેગ આવી શકે નહિ. દુષ્ટોનું દમન કરવા માટે આપણામાં જે આગ્રહ, વેગ કે ત્વરા રહેલી છે તે કેવળ ક્રોધનેજ આભારી છે. ધીમે ધીમે જ્યારે મનુષ્યો બીજાને પોતાના જેવાજ—અર્થાત્ આત્મવત્ જોતાં શીખશે ત્યારે તેજ ક્રોધ આત્મરક્ષા તથા પરરક્ષામાં એકસરખો ઉપયોગી બની રહેશે. બીજાઓનું રક્ષણ કરવા માટે નિયમબદ્ધ જે ક્રોધ તેને દંડનીતિ કહેવામાં આવે છે.

શિષ્ય:—અસ્તુ. પરંતુ લોભમાં તો મને ધર્મ જેવું કાંઇ લાગતું નથી.

ગુરુ:—જે મનોવૃત્તિની અનુચિત સ્ફુર્તિને "લોભ" એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તેજ વૃત્તિની ઉચિત કિંવા યોગ્ય સ્ફુર્તિને 'ધર્મસંગત અર્જનસ્પૃહા (મેળવવાની ઇચ્છા) કહી શકાય. આપણી પોતાની જીવનયાત્રા સહીસલામત રીતે ચલાવવાને માટે, તેમજ જેઓની જીવનયાત્રા નિભાવવાનો ભાર આપણા ઉપર આવી પડ્યો છે તેમને માટે જે જે વસ્તુની જરૂર પડે તે તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવી એ પણ ફરજ છે. આ પ્રમાણે યોગ્ય સીમામાં રહીને જે કાંઇ કમાવું તેને હું દોષપાત્ર લેખતો નથી; પણ એ ઉપરથી માત્ર ધનજ પ્રાપ્ત કરવું જોઇએ એમ હું કહેવા નથી માગતો. ભોગ્ય વસ્તુમાત્રની પ્રાપ્તિ કરવી જોઇએ એવો મારો ઉદ્દેશ છે અને તે ધર્મયુક્ત છે. હવે તેમાં જો યોગ્ય સીમાનું ઉલ્લંઘન થાય તો તે સદ્વૃત્તિ તુરતજ અશુભવૃત્તિમાં—લોભમાં ફેરવાઇ જાય છે. આ પ્રમાણે જે વૃત્તિનું યોગ્ય સ્ફુરણ એક કાળે ધર્મસંગત હતું તેજ વૃત્તિનું અયોગ્ય સ્ફુરણ મહાપાપરૂપ બની જાય છે. મારો કહેવાનો આશય બરાબર સમજી લે. જેને આપણે નિકૃષ્ટવૃત્તિ કહીએ છીએ તે સર્વ વૃત્તિઓને તેની ઉચિત હદમાં ખીલવા દેવી તેનું નામ ધર્મ અને તેનું ઉલ્લંઘન થવા દેવું તેનું નામ અધર્મ. આ સર્વ વૃત્તિઓ એવી તેજસ્વી છે કે જો આપણે સાવચેતી ન રાખીએ તો તે આપોઆપ પણ બળવાન્ થઇ જાય અને આપણા ઉપર અધિકાર જમાવી બેસે. એટલા માટે તેનું યથાયોગ્ય દમન કરવું એજ અનુશીલન

માર્ગનો મૂળ ઉદ્દેશ છે. દમન અને ઉચ્છેદ એ બે શબ્દો છેક જૂદા અને ભિન્ન અર્થ-વાચક છે એ ભૂલી જઇશ નહિ. મહાદેવે મન્મથને હદથી વધારે બળવાન બનતો જોઇ તેનો એક સમયે ઉચ્છેદ કર્યો હતો, પરન્તુ લોકહિતાર્થે તેને પાછો જીવિત કર્યા સિવાય ચાલ્યું નહિ. × શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતામાં કૃષ્ણે જે ઉપદેશ કર્યો છે તેમાં પણ ઇંદ્રિયોનો ઉચ્છેદ કરવાનું કયાંય કહ્યું નથી. દમન કરવાનુંજ સર્વત્ર પ્રબોધ્યું છે, કેમકે ઇંદ્રિયો સંયમમાં રહે તોજ હૃદયની શાંતિનો ભંગ થાય નહિ. દૃષ્ટાંતરૂપેઃ—

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥

શિષ્ય—અસ્તુ. હવે એ બાબત ઉપર વધુ વખત ગાળવાની જરૂર નથી. હવે અધુના ભક્તિ–પ્રીતિ–દયા વિગેરે શ્રેષ્ઠવૃત્તિઓના અનુશીલન સંબંધે કાંઇક ઉપદેશ કરો.

ગુરુઃ—એ વિષય ઉપર મને પણ એટલા બધા વિસ્તારથી બોલવાની ઇચ્છા નહોતી, પરંતુ કેટલાએક કારણોને લઇને તેમ કરવું પડ્યું. પ્રથમ તો એ કે તારી શંકાનું નિવારણ કર્યા સિવાય આગળ વધવાનું મને યોગ્ય લાગ્યું નહિ, અને બીજું એ કે આજકાલ યોગધર્મની જે ઘેલછા લોકોમાં દાખલ થવા પામી છે તેના પ્રત્યે મને એવો તિરસ્કાર છે કે પ્રસંગોપાત તેવિષે બોલ્યા વિના રહી શકયો નહિ. યોગની પાછળ ઘેલા જેવા બનેલા કેટલાક માણસોનો અભિપ્રાય એવો છે કે કેટલીક વૃત્તિઓનો સમૂળો ઉચ્છેદ કરી નાખવો અને કેટલીક વૃત્તિઓને હદ ઉપરાંત બળવાન બનાવી દેવી. આ અભિપ્રાય બહુ ભૂલભરેલો છે. વૃત્તિઓનું યથાયોગ્ય અનુશીલન થાય નહિ અને એક વૃત્તિની ખીલવણી બીજી વૃત્તિને વિઘ્નરૂપ થાય તો ત્યાં સામંજસ્યનો નિયમ સચવાતો નથી અને એથી કરીને ધર્મ પણ અધર્મરૂપે પરિણમે છે. નિકૃષ્ટવૃત્તિ કે ઉત્કૃષ્ટવૃત્તિ એ ઉભયમાંથી એકકે વૃત્તિનો છેક ઉચ્છેદ કરી નાખવો એ અધર્મ છે. વિષયી અથવા સ્વાર્થી માણસને આપણે અધર્મી કહીએ છીએ, તે શા માટે? કારણ કે તેની તે નિકૃષ્ટવૃત્તિઓ ઉચ્ચવૃત્તિઓને આડે આવી એ ઉચ્ચવૃત્તિઓને જોઇએ તેટલા પ્રમાણમાં ખીલવા દેતી નથી. તેજ પ્રમાણે એક યોગી પણ અધાર્મિક છે, કારણ કે તે બીજી બધી વૃત્તિઓ તરફ ઉપેક્ષા કરી પોતાની ઉચ્ચવૃત્તિઓનેજ હદથી અધિક પ્રમાણમાં કેળવ્યા કરે છે. અલબત્ત એટલું છે કે ઉચ્ચ અને નીચ

× મન્મથનો ઉચ્છેદ થવા છતાં મનુષ્યો રતિથી પોતાનો બચાવ કરી શક્યા નહિ, એટલા માટે મન્મથને પુનઃ સજીવન કરવો પડ્યો. આ ઉપરથી એટલું સમજવાનું છે કે વૃત્તિઓનો ઉચ્છેદ જેમ ઇષ્ટ નથી તેજ પ્રમાણે વૃત્તિઓને બહેકાવી દેવી એ પણ ઇચ્છવાયોગ્ય નથી. પૌરાણિક કથાઓનો આ રીતે અર્થ કરવામાં આવે તોજ તે સાર્થક થાય. એક–બે પૌરાણિક વાર્તાઓનો અર્થ આજ નિબંધમાં હવે પછી અમે આપીશું.

વૃત્તિના ભેદોને લઇને સ્વાર્થી તથા વિષયી માણસને હલકી કોટીનો અધાર્મિક અને યોગી તથા કઠોર તપસ્વીને ઉચ્ચ કોટીનો અધાર્મિક કહીએ તો કાંઇ ખોટું નથી. અધાર્મિક તો બન્નેય છે. જો મને ખરૂં પૂછે તો હું તો એટલે સુધી કહું છું કે વસ્તુતઃ એકે વૃત્તિ નિકૃષ્ટ કે અનિષ્ટકર નથી. આપણા પોતાના દોષને લઇને કોઈ વૃત્તિ અનિષ્ટકર થાય તો તેમાં એ વૃત્તિને શામાટે નિંદવી ? નિકૃષ્ટ જેવી કોઇ વસ્તુજ પરમાત્માએ આપણને આપી નથી. તેની પાસે નિકૃષ્ટ કે ઉત્કૃષ્ટ એવો કશો ભેદજ નથી. તેણે જે જે કાંઇ કર્યું છે તે કેવળ અમુક ઉપયોગ પૂરતુંજ કર્યું છે, અને જ્યાંસુધી અમુક વસ્તુ ઉપયોગી હોય ત્યાંસુધી તે ઉત્કૃષ્ટજ રહે છે. ખરૂં છે કે જગતમાં કેટલુંક અમંગળ જેવું પણ છે; પરંતુ એ અમંગળ મંગળની સાથે એવા તો ગાઢ સંબંધથી જોડાયલું છે કે તેને મંગળનો એક અંશવિશેષ લેખીએ તો તે કોઇ રીતે અયોગ્ય નથી. આપણી સર્વ વૃત્તિઓ મંગળમયજ છે. જ્યારે તેનાથી કાંઇ અમંગળ થઇ જાય ત્યારે સમજવું કે તે આપણા પોતાના દુરુપયોગ અથવા દોષનુંજ પરિણામ છે. જગતસંબંધી શાંત રીતે તું વિચારો કરશે તો તને જણાશે કે આપણું મંગળ કરવા સિવાય જગતરચનાનો બીજો ઉદ્દેશજ નથી. નિખિલ વિશ્વના સર્વ અંશો મનુષ્યોની વૃત્તિને કેવળ અનુકૂળતાજ આપી રહ્યા છે. એટલાજ માટે યુગોના યુગો વીતવાની સાથે મનુષ્યજાતિની એકંદરે ઉન્નતિજ થતી રહી છે–એકંદરે અવનતિ તો થઇજ નથી, કારણ કે ધર્મ સિવાય ઉન્નતિનું બીજું એકકે કારણ નથી. જે નાસ્તિક વૈજ્ઞાનિકધર્મનું ઉપહાસ્ય કરી વિજ્ઞાનનેજ જગતની ઉન્નતિના કારણરૂપ માને છે તે બિચારો એટલું સમજી શકતો નથી કે તેનું વિજ્ઞાન એ પણ ધર્મનોજ એક અંશ–ભાગ છે, અને પોતેજ તે અંશનો ધર્માચાર્ય છે. તે વૈજ્ઞાનિક જ્યારે "લૉ"નો માહમા ગાય છે, અને આપણે જ્યારે પ્રભુના નામનું ઉચ્ચારણ કરીએ છીએ ત્યારે આપણે સર્વ માત્ર એકજ ક્રિયા કરીએ છીએ–એકજ પ્રાર્થના કરીએ છીએ. બન્નેની વાણી કેવળ વિશ્વેશ્વરનુંજ કીર્તન કરે છે. મનુષ્યો ધર્મની પાછળ આવાં ઉપહાસ્યો તથા કલેશ–કંકાસો શામાટે કરતાં હશે તેનું કારણજ હું સમજી શકતો નથી.

અધ્યાય ૭ મો–સામંજસ્ય અને સુખ

ગુરુ:—નિકૃષ્ટ વૃત્તિઓ સંબંધી વાત રહેવા દઈ હવે ઉત્કૃષ્ટ વૃત્તિઓના સંબંધમાં જે કાંઇ કહું તે લક્ષપૂર્વક સાંભળ.

શિષ્ય:—આપ કહી ગયા છો કે ભક્તિ વિગેરે કેટલીક કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ ખૂબ આગળ વધી શકે તેવી છે, અને તેથી તેને વિસ્તાર પામવા દઇએ તોજ સર્વ વૃત્તિઓનું સામંજસ્ય જળવાઇ રહે. એથી ઉલટી રીતે કામાદિ વૃત્તિઓ એવી છે કે

તેને જો વિસ્તાર પામતી અટકાવવામાં ન આવે તો સામંજસ્યનો ભંગ થયા વિના રહે નહિ. બન્ને પ્રકારની વૃત્તિઓ વિસ્તાર પામવાની શક્તિ ધરાવે છે એ વાત તો આપ પણ કબૂલ કરી ગયા છો. જો ઉભયવિધ વૃત્તિમાં વિસ્તાર પામવાની એક-સરખી શક્તિ રહેલી છે તો પછી ભક્તિ વિગેરેને આગળ વધવા દેવી અને કામાદિ વૃત્તિને અમુક સીમાથી આગળ વધવા ન દેવી તેનું શું કારણ? આપ કહી ગયા છો કે જો કામાદિ વૃત્તિ બળવાન બની જાય તો ભક્તિ-પ્રીતિ અને દયાદિ વૃત્તિઓ બરાબર ખીલી શકે નહિ; પરંતુ ભક્તિ-પ્રીતિ આદિ વૃત્તિ જો બળવાન થઇ જાય તો કામ-ક્રોધાદિની ઉત્તમ રીતે ખીલવણી થઇ શકે નહિ, અને તેથી સામંજસ્યનો ભંગ થાય, તેમ કોઈ કહે તો તેનું સમાધાન આપ કેવી રીતે કરો?

ગુરુઃ—શારીરિક વૃત્તિઓ કે જેને પાશવવૃત્તિ કહેવામાં આવે છે, અર્થાત્ જે વૃત્તિ પશુઓમાં પણ છે, અને આપણામાં પણ છે તે વૃત્તિ આપણા જીવનની રક્ષાને માટે અથવા તો વંશની રક્ષાને માટે જરૂરની છે. એમ આગળ કહી ગયો છું: પરંતુ આ પાશવવૃત્તિ પોતાની મેળેજ સ્ફુરી શકે એવી હોવાથી તેને ખીલવવાને માટે અનુશીલનની કે પ્રયત્નની જરૂર રહેતી નથી. દાખલાતરીકે ક્ષુધા અને તૃષા માટે આપણે કાંઇ ખાસ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી, તેમજ ઉંઘવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને પણ કોઇ ખાસ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ ક્યાંય જોવામાં આવતી નથી. અહીંઆં એક વાત બહુજ લક્ષમાં રાખવાની છે. સ્વતઃસ્ફુર્ત વૃત્તિ અને સહજ વૃત્તિ એ બે ઉંઇ ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓ છે. જે વૃત્તિ જન્મની સાથેજ આપણામાં ઉતરી આવી છે તેને "સહજ" કહી શકાય, અને સર્વ વૃત્તિ "સહજ"-દેહની સાથેજ ઉત્પન્ન થયેલી છે; પરંતુ સર્વ વૃત્તિને સ્વતઃસ્ફુર્ત (પોતાની મેળેજ સ્ફુરવાવાળી) કહી શકાય નહિ. જે સ્વતઃસ્ફુર્તિવાળી વૃત્તિ છે તેને બીજી વૃત્તિનું અનુશીલન કશી હરકત કરી શકતું નથી.

શિષ્યઃ—કાંઇ સમજાયું નહિ. જે વૃત્તિ સ્વતઃસ્ફુર્ત નથી તે બીજી વૃત્તિના અનુશીલનથી શામાટે લુપ્ત થાય?

ગુરુઃ—અનુશીલનને માટે ત્રણ વસ્તુ જરૂરની છે. (૧) સમય (૨) શક્તિ-અને (૩) અનુશીલનનું ઉપાદાન-અર્થાત્ જે વડે વૃત્તિનું અનુશીલન થાય તે. અત્યારના કાળમાં આપણી શક્તિ અને સમય અત્યંત પરિમિત છે. મનુષ્યજીવન અમુક વર્ષ કરતાં વધારે લંબાઇ શકતું નથી. ભરણ-પોષણ અર્થે વખતનો જે ભોગ આપવો પડે છે, તેના હિસાબે વૃત્તિઓને ખીલવવાનો સમય આપણને બહુજ અલ્પ મળે છે, એ વાત નિર્વિવાદિત છે. હવે જો આ અવકાશના સમયનો કોઇ પણ રીતે સદુપયોગ ન થાય તો વૃત્તિઓના અનુશીલનને માટે બીજો સમય મળી શકે નહિ. સમયનો દુરુપયોગ ન થાય તેટલા માટે એવો નિયમ કરવો જોઇએ કે "જે વૃત્તિને માટે અનુશીલનની જરૂર નથી-અર્થાત્ જે સ્વતઃસ્ફુર્ત છે તેના અનુ-

વિઘ્ન થતું નથી; કારણ કે તે વૃત્તિઓ પોતેજ સ્વતઃસ્ફુર્ત હોય છે, તેની ખીલવણીને માટે કોઇને કશો પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી, એ વાત હુ તને આગળ કહી ગયો છું. નિઃસંશય, એટલુ થાય કે જેમ જેમ માનસિક વૃત્તિઓ કેળવાય તેમ તેમ પાશવવૃત્તિઓ દબાતી જાય, અર્થાત્ બન્નેનાં ઉપાદાનો ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી પાશવવૃત્તિઓનુ દમન થાય એ સ્વાભાવિક છે, પરન્તુ વૃત્તિઓનું યથાયોગ્ય દમન એજ વસ્તુતઃ વૃત્તિઓનું યથાર્થ અનુશીલન છે.

શિષ્યઃ—પરન્તુ, યોગીઓ અન્ય વૃત્તિઓને ખૂબ કેળવીને અથવા તો બીજા કોઇ ઉપાયથી પાશવવૃત્તિનો ઉઠ ધ્વંસ કરી નાખે છે તે યોગ્ય કહેવાય કે નહિ?

ગુરુઃ—પ્રયત્ન કરવાથી કામાદિ વૃત્તિનો ઉચ્છેદ ન થાય એવું કશુંજ નથી, પરતુ તે વ્યવસ્થા અમારા અનુશીલન ધર્મમાં નથી. સન્યાસ ધર્મને માટેજ તેને રહેવા દે, કારણ કે સન્યાસ એ નિવૃત્તિનો માર્ગ છે, અને અનુશીલન એ પ્રવૃત્તિનો માર્ગ છે.

શિષ્ય.—અસ્તુ. આપના સામંજસ્યતત્ત્વનો સામાન્ય નિયમ સમજાય તેવો છે. અર્થાત્ જે સ્વતઃસ્ફુર્ત વૃત્તિ છે તેને બહુ વધવા ન દેવી અને જે વૃત્તિ સ્વતઃસ્ફુર્ત નથી તેને ખીલવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ વાત તો બરાબર સમજાય, પરંતુ તેમાં એક શંકા છે. પ્રતિભા–જેને અંગ્રેજીમાં "જીનીયસ" કહેવામાં આવે છે તે શુ સ્વતઃસ્ફુર્ત નથી? પ્રતિભા એ કોઇ એક ખાસ પ્રકારની વૃત્તિ નથી એ વાત મારા જાણવામાં છે; પરંતુ ધારો કે કોઈ માનસિકવૃત્તિ એવી હોય કે જે પોતાની મેળે બળ કરી આગળ વધવા માગતી હોય તો શું તેને વધવા ન દેવી? હું માનું છું કે એવી વૃત્તિને દબાવવી તેના કરતાં આત્મહત્યા કરવી એજ વધારે યોગ્ય છે.

ગુરુઃ—તારૂં કહેવું બરાબર છે.

શિષ્યઃ—જો ઉક્ત કથન યથાર્થ હોય તો હવે પ્રશ્ન એ છે કે અમુક વૃત્તિને વધવા દેવી અને અમુકને ન વધવા દેવી એનો નિર્ણય કેવી રીતે કરવો? અમુક વસ્તુ પીત્તળની છે કે સુવર્ણની છે એનો નિર્ણય કરવા માટે કોઇ કસોટી તો જોઇએને? આપની પાસે એવો કોઇ કસોટીનો પથ્થર છે?

ગુરુઃ—હું કહી ગયો છું કે સુખનો ઉપાય ધર્મ છે, અને મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિ એજ સુખ છે. એટલા માટે સુખ એજ આપણી કસોટી.

શિષ્યઃ—બહુ ભયંકર વાત! હું એમ કહું કે ઇન્દ્રિયોની પરિતૃપ્તિ એજ ખરૂં સુખ છે, તો આપ તેની સામે કેવી રીતે વાંધો લઇ શકશો?

ગુરુઃ—નહિ. હવે તારાથી એમ કહી શકાય નહિ; કારણ કે સુખ એટલે શું એ વિષય હું તને અગાઉ સમજાવી ગયો છું. આપણી સમસ્ત વૃત્તિઓનું સ્ફૂર્તિ, સમસ્ત વૃત્તિઓનું પરસ્પર સામંજસ્ય અને તેમની યથાયોગ્ય પરિતૃપ્તિ એજ યથાર્થ સુખ છે.

શીલનને માટે હું વધારે વખત આપીશ નહિ; અને જે વૃત્તિને અનુશીલનની જરૂર છે, અર્થાત્ પ્રયત્ન કરવાથીજ જે વૃત્તિ ખીલી શકે તેમ છે તેની પાછળજ હું બાકીના સમયનો ઉપયોગ કરીશ." એવો નિયમ જો ન કરવામાં આવે અને સ્વતઃસ્ફુર્ત વૃત્તિના નિરર્થક અનુશીલન પાછળજ સઘળો સમય વીતાવી દેવામાં આવે તો સમયના સંકોચને લઇને અન્ય વૃત્તિઓનું આવશ્યક તથા યોગ્ય અનુશીલન ન થાય એ તદન સ્વાભાવિક છે; અને એમ થાય તો બાકીની વૃત્તિઓ અપક્વ અવસ્થામાંજ પડી રહે એમ કહેવાની જરૂર નથી. સમયના સંબંધમાં જેમ ઉપલી વાત સત્ય ઠરે છે તેવીજ રીતે શક્તિના સંબંધમાં પણ એજ વાત લાગુ પાડી શકાય. આપણામાં કાર્ય કરવાની જે શક્તિ રહેલી છે તે મોટે ભાગે પરિમિત છે, અને આજીવિકા ચલાવવા માટે તેનો ઘણો ખરો ભોગ આપવો પડે છે. આથી કરીને સ્વતઃસ્ફુર્ત વૃત્તિઓને કેળવવા માટે જે શક્તિ ખર્ચવી જોઇએ તે આપણાથી ખર્ચી શકાતી નથી. તેમાં પણ પાશવૃત્તિઓને અધિક પોષણ આપવાથી શક્તિનો ઘણો ક્ષય થાય છે એ વાત પણ લક્ષમાં રાખવી જોઇએ. ત્રીજી વાત એ પણ સમજવાયોગ્ય છે કે સ્વતઃસ્ફુર્ત પાશવવૃત્તિના અનુશીલનના ઉપાદાનમાં × અને માનસિક વૃત્તિના અનુશીલનના ઉપાદાનમાં પરસ્પર ભારે વિરોધ રહ્યા કરે છે. વધારે સ્પષ્ટરીતે કહું તો જ્યાં પાશવવૃત્તિ બળવાન હોય ત્યાં માનસિક વૃત્તિ સંપૂર્ણ બળથી ખીલી શકતી નથી. જે મનુષ્ય વેશ્યાઓના મંડળમાં રાતદિવસ વસતો હોય તેના હૃદયમાં ઈશ્વરસંબંધી વિચારો આવવા પ્રાયઃ અસંભવિતજ છે. કોઇ ભયંકર ગુસ્સાવાળા લશ્કરી માણસ પાસે જેમ દીન ભિક્ષુક જતાં થરથરે છે તેમ વિલાસની પાસે જતાં વિશુદ્ધિ પણ કમકમે છે! ટુંકામાં કહેવાનો આશય એટલોજ છે કે પાશવવૃત્તિઓ શરીરની રક્ષાને માટે અથવા જાતિની રક્ષાને માટે ઉપયોગી છે તેને લઇને હો, કે વંશપરંપરાથી તેની ખીલવણી થતી આવે છે તેને લઇને હો કે પછી આહાર, વિહાર, રીતરીવાજના દોષોને લીધે માણસો નબળા બનતા ચાલીને પાશવવૃત્તિઓના દુરુપયોગને રોકી શકતા નથી તેને લઇને હો–ગમે તેમ હો–પણ એ વૃત્તિઓ એટલી બધી બળવાન હોય છે કે તેની ખીલવણી કરતી વખતે સમસ્ત હૃદય ઉપર તેની સત્તા વર્તવા લાગે છે, *અને બીજી કોઇ વૃત્તિને ખીલવાનો અવકાશ મળતો નથી.*

હવે જે વૃત્તિઓ સ્વતઃસ્ફુર્ત નથી તેને કેળવવાને માટે આપણે આપણા અવકાશના અવસરનો ઉપયોગ કરીએ અથવા આજીવિકાના નિર્વાહમાંથી બાકી રહે તેટલી શક્તિનો ઉપયોગ કરીએ તો તેથી સ્વતઃ સ્ફુર્ત વૃત્તિને કોઇ પણ પ્રકારનું

× ઉપાદાન એટલે વસ્તુની ઉત્પત્તિમાં અનિવાર્ય સાધન. જેમકે માટી વિના ઘડો થઇજ શકે નહિ. માટે માટી એ ઘડાનું ઉપાદાન કારણ કહેવાય, ઉપાદાનને અંગ્રેજીમાં "મટિરીયલ કોઝ" કહેવામાં આવે છે. અનુવાદક.

આપું છું કે તને કોઇ તારા વિષયસુખમાં કોઇપણ પ્રકારની હરકત કરશે નહિ–તારી નિંદા પણ કોઇ કરશે નહિ. છતાં કોઇ હરકત કરે કે નિંદા કરે તો તેને માટે હું તને તુકશાની આપવાને પણ તૈયાર રહીશ. મારા દસ્તાવેજના બદલામાં તારે પણ એક દસ્તાવેજ લખી આપવો પડશે, અને તેમાં તારે લખી આપવું પડશે કે— "હવે આમાં કાંઇ સુખ લાગતું નથી, એમ કહીને હું વિષયભોગોથી કોઇ કાળે કંટાળીશ નહિ, વિષયોની પરિતૃપ્તિ અર્થે મારે ગમે તેટલી મહેનત કરવી પડે, ગમે તેટલાં કષ્ટો ખમવાં પડે, ગમે તેટલા રોગના હુમલાઓ સહન કરવા પડે, ગમે તેટલો આયુષ્યનો ક્ષય થાય તોપણ વિષયભોગોની નિંદા કરી નાસી છુટવાનો સંકલ્પ કદી પણ નહિ કરૂં." કેમ. આવો દસ્તાવેજ લખી આપવાને તું તૈયાર છે?

શિષ્યઃ—મહેરબાની આપની. હું એવા દસ્તાવેજથી બંધાવા રાજી નથી; પરંતુ હું જાણવા માગું છું કે જેમણે સમસ્ત જીવન ઇંદ્રિયોના વિષયો ભોગવવા પાછળજ ગુમાવી દીધું હોય એવા મનુષ્યો પણ શું આ સંસારમાં નહિ હોય? હું ધારૂં છું કે એવા મનુષ્યો એક-બેજ નહિ પણ સંખ્યાબંધ મળી આવે તેમ છે.

ગુરુ:—એવા મનુષ્યો સંસારમાં અનેક હશે એમ આપણને માની લેવામાં કશો બાધ નથી; પરંતુ આપણે કેવળ બહારનીજ ખબર રાખીએ છીએ, તેમના અંતઃકરણમાં શું શું થતું હશે તેની કલ્પના કોણ કરી શકે તેમ છે? વસ્તુતઃ જો વિષયી મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં ઉતરીને આપણે તપાસ કરીએ તો આપણને સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે કે તે ઇન્દ્રિયપરાયણ લોકો ઇન્દ્રિયોની પરિતૃપ્તિ અર્થે જે પ્રબળ પ્રયત્ન કરે છે તેના પ્રમાણમાં તેઓ પરિતૃપ્તિનું સુખ લેશ પણ અનુભવી શકતા નથી. વિષયોથી જો તૃપ્તિ થાય તો પછી તેના ઉપર કંટાળો પણ આવવોજ જોઇએ; પરંતુ વાસનાઓની સંપૂર્ણ પરિતૃપ્તિ થતીજ નથી, અને તેટલાજ માટે તે ઇંદ્રિયપરાયણ મનુષ્યોનો પ્રબળ યત્ન સતત ચાલુ રહ્યા કરે છે. તેમના અંતઃકરણમાં રાતદિવસ અશાંતિનો અગ્નિ સળગતો હોય છે. એ અગ્નિ શાંત કરવાને તે બિચારા શાંતિરૂપી પાણીની તપાસમાં ચોતરફ રખડી મરીને અશાંતિમાં ઉલટો વધારોજ કરે છે; પણ એ વાત તેમને કોણ સમજાવે?

શિષ્યઃ—છતાં એવા પણ અનેક મનુષ્યો જોવામાં આવે છે કે જેઓ રાતદિવસ ઇંદ્રિયના વિષયોમાં રચ્યા પચ્યા રહે છે તોપણ તેનાથી તેમને કંટાળો આવતો નથી. દાખલાતરીકે દારૂડીયાઓનેજ લ્યો. કેટલાક દારૂડીયા માણસો મેં એવા જોયા છે કે તેઓ આખો દિવસ દારૂ પીવા કરે છે, અને ઘેનમાં ને ઘેનમાંજ વખત પસાર કરે છે, છતાં તેઓ દારૂથી કંટાળી ગયા હોય એમ કોઈ દિવસ જણાતું નથી. પરિતૃપ્તિના અંતે કંટાળો આવતો હોય તો પછી શામાટે તેઓ દારૂ તજી દેતા નથી–શામાટે દારૂ તજી દેવાની ઇચ્છા પણ કરતા નથી?

શિષ્યઃ—પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે ધર્મ સમસ્ત જનસમાજને ઉપયોગી થઇ શકે એવો હોય તોજ તે ઉચિત લેખાય.

ગુરુઃ—મારાથી કે તારાથી ધર્મ ઉત્પન્ન કરી શકાતો હોત તો આપણે જનસમાજને ઉપયોગી બની શકે એવી રીતનો ધર્મ તૈયાર કરી આપત—લોકોનો "ઓર્ડર" મળત તે પ્રમાણે ધર્મને તૈયાર કરી મોકલી આપી શકત; પરંતુ ધર્મ એ વસ્તુ કંઇ એવી નથી કે આપણી ઇચ્છામાં આવે તે પ્રમાણે તેને બદલી નાખી શકીએ. ધર્મ તો ઇશ્વરી નિયમોને આધીન છે. ધર્મના પ્રણેતાઓએ જે રીતે તેનું બંધારણ કર્યું છે તેજ રીતે આપણે તેને સમજવો જોઇએ. છતાં ધર્મ જનસમાજને માટે નિરુપયોગી કિંવા અનુપયોગી છે એમ તો કહી શકાય નહિ. પ્રયત્ન કરવાથી અનુશીલનદ્વારા સર્વ કોઇ ધર્મને માટે અધિકારી થઈ શકે છે. એક વખતે સમસ્ત મનુષ્યજાતિ ધર્મને માટે યોગ્ય બની શકશે, એમ પણ હું દૃઢ વિશ્વાસપૂર્વક કહી શકું છું. જ્યાંસુધી તમે પરમ ધાર્મિક બની શકો નહિ ત્યાંસુધી તમારે તમારા આદર્શનું અનુકરણ કરવામાં કોઈ જાતનો પ્રમાદ કરવો ઘટે નહિ. આદર્શસંબંધે મેં જે કાંઇ કહ્યું છે તે એકવાર પુનઃ યાદ કરી લે. આદર્શ પુરુષો કેવા હોય તેનું બરાબર સ્મરણ કરી શકશે તો તારી શંકાનું સમાધાન તું પોતેજ કરી શકશે.

શિષ્યઃ—પરંતુ જો હું એમ કહું કે મને તમારા એ તત્ત્વજ્ઞાનવાળા કે દુષ્પ્રાપ્ય સુખની જરૂર નથી; મને તો ઇન્દ્રિયોની પરિતૃપ્તિનું સુખ મળે એજ ઇચ્છા છે તો આપ શું કહેશો ?

ગુરુઃ—બીજું શું કહું ? માત્ર એટલુંજ કહીશ કે તેં જે સુખ કહ્યું તે સુખ પ્રાપ્ત કરવાને માટે ધર્મની જરૂર નથી, અધર્મ એજ એક માત્ર એવા-ઇંદ્રિયસુખનો ઉપાય છે.

શિષ્યઃ—ઇંદ્રિયોની પરિતૃપ્તિમાં શું સુખ નથી ? ત્યાં પણ ઇંદ્રિયવૃત્તિનું રક્ષણ તથા સાર્થક્ય તો છેજ. તો પછી ઇંદ્રિયના વિષયોને નિર્બળ કરી નાખી દયા-પ્રીતિ-ભક્તિ આદિ વૃત્તિઓને વિશેષ બળવાન્ શામાટે બનાવવી તેનું કારણ સમજાતું નથી. ઇંદ્રિયના વિષયોને વધારે પ્રમાણમાં પોષણ આપીએ તો દયા-દાક્ષિણ્ય આદિ વૃત્તિઓનો ધ્વંસ થઈ જાય એવો ભય રહે છે, એમ આપે અગાઉ કહ્યું છે. હું તેના ઉત્તરમાં કહું છું કે ધ્વંસ થતો હોય તો ભલે થાય, મારે ઇંદ્રિયસુખોથી શામાટે દૂર રહેવું ?

ગુરુઃ—તારી એ કલ્પના બહુ ભૂલભરેલી છે. તોપણ હું તેનો ઉત્તર આપવા યત્ન કરીશ. તને ઇન્દ્રિય-વિષયોની પરિતૃપ્તિમાં સુખ લાગતું હોય તો ભલે. હું ઇન્દ્રિય-વિષય ભોગવવાની સંપૂર્ણ છૂટ આપું છું, એટલુંજ નહિ પણ એક દસ્તાવેજ નવાં લખી

આપું છું કે તને કોઇ તારા વિષયસુખમાં કોઇપણ પ્રકારની હરકત કરશે નહિ-તારી નિંદા પણ કોઇ કરશે નહિ. છતાં કોઇ હરકત કરે કે નિંદા કરે તો તેને માટે હું તને નુકશાની આપવાને પણ તૈયાર રહીશ. મારા દસ્તાવેજના બદલામાં તારે પણ એક દસ્તાવેજ લખી આપવો પડશે, અને તેમાં તારે લખી આપવું પડશે કે— " હવે આમાં કાંઇ સુખ લાગતું નથી, એમ કહીને હું વિષયભોગોથી કોઇ કાળે કંટાળીશ નહિ, વિષયોની પરિતૃપ્તિ અર્થે મારે ગમે તેટલી મહેનત કરવી પડે, ગમે તેટલાં કષ્ટો ખમવાં પડે, ગમે તેટલા રોગના હુમલાઓ સહન કરવા પડે, ગમે તેટલો આયુષ્યનો ક્ષય થાય તોપણ વિષયભોગોની નિંદા કરી નાસી છુટવાનો સંકલ્પ કદી પણ નહિ કરૂં. " કેમ, આવો દસ્તાવેજ લખી આપવાને તું તૈયાર છે?

શિષ્યઃ—મહેરબાની આપની. હું એવા દસ્તાવેજથી બંધાવા રાજી નથી; પરંતુ હું જાણવા માગું છું કે જેમણે સમસ્ત જીવન ઇંદ્રિયોના વિષયો ભોગવવા પાછળજ ગુમાવી દીધું હોય એવા મનુષ્યો પણ શું આ સંસારમાં નહિ હોય? હું ધારૂં છું કે એવા મનુષ્યો એક-બેજ નહિ પણ સંખ્યાબંધ મળી આવે તેમ છે.

ગુરૂ.—એવા મનુષ્યો સંસારમાં અનેક હશે એમ આપણને માની લેવામાં કશો બાધ નથી; પરંતુ આપણે કેવળ બહારનીજ ખબર રાખીએ છીએ, તેમના અંતઃકરણમાં શું શું થતું હશે તેની કલ્પના કોણ કરી શકે તેમ છે? વસ્તુતઃ જો વિષયી મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં ઉતરીને આપણે તપાસ કરીએ તો આપણને સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવે કે તે ઇન્દ્રિયપરાયણ લોકો ઇન્દ્રિયોની પરિતૃપ્તિ અર્થે જે પ્રબળ પ્રયત્ન કરે છે તેના પ્રમાણમાં તેઓ પરિતૃપ્તિનું સુખ લેશ પણ અનુભવી શકતા નથી. વિષયોથી જો તૃપ્તિ થાય તો પછી તેના ઉપર કંટાળો પણ આવવોજ જોઇએ; પરંતુ વાસનાઓની સંપૂર્ણ પરિતૃપ્તિ થતીજ નથી, અને તેટલાજ માટે તે ઇંદ્રિયપરાયણ મનુષ્યોનો પ્રબળ યત્ન સતત ચાલુ રહ્યા કરે છે. તેમના અંતઃકરણમાં રાતદિવસ અશાંતિનો અગ્નિ સળગતો હોય છે. એ અગ્નિ શાંત કરવાને તે બિચારા ભ્રાંતિરૂપી પાણીની તપાસમાં ચોતરફ રખડી મરીને અશાંતિમાં ઉલટો વધારોજ કરે છે; પણ એ વાત તેમને કોણ સમજાવે?

શિષ્યઃ—છતાં એવા પણ અનેક મનુષ્યો જોવામાં આવે છે કે જેઓ રાતદિવસ ઇંદ્રિયના વિષયોમાં રચ્યા પચ્યા રહે છે તોપણ તેનાથી તેમને કંટાળો આવતો નથી. દાખલાતરીકે દારૂડીયાઓનેજ લ્યો. કેટલાક દારૂડીયા માણસો મેં એવા જોયા છે કે તેઓ આખો દિવસ દારૂ પીવા કરે છે, અને ઘેનમાં ને ઘેનમાંજ વખત પસાર કરે છે, છતાં તેઓ દારૂથી કંટાળી ગયા હોય એમ કોઇ દિવસ જણાતું નથી. પરિતૃપ્તિના અંતે કંટાળો આવતો હોય તો પછી શામાટે તેઓ દારૂ તજી દેતા નથી-શામાટે દારૂ તજી દેવાની ઇચ્છા પણ કરતા નથી?

ગુરુ—"શામાટે તજી દેતા નથી" એનો અર્થ સમજી લે. "તજી દેતા નથી" તેનુ કારણમાત્ર એજ છે અને તે એજ કે તજી શકતા નથી; કારણ કે વખત જતાં દારૂ પીવાની લાલસા એક વ્યાધિ સમાન બની જાય છે ડૉકટરો તેને 'ડિપ્સોમેનીઆ' કહે છે તેને માટે દવા અને ચિકિત્સા છે રોગીની એકલી ઇચ્છા માત્રથી તે રોગ દૂર થઇ જતો નથી રોગીનો રોગ દૂર કરવો એ વૈદ્યના હાથમાં છે દવા નિષ્ફળ જાય તો રોગનુ અનિવાર્ય પરિણામ રોગીને સહન કર્યા વિના ચાલે નહિ–અર્થાત્ મૃત્યુદેવ પોતે આવીને રોગીનો ઉદ્ધાર કરે દારૂડીયો માણુસ દારૂ છોડી દેવા માગતો નથી, એમ આપણાથી કહી શકાય નહિ, પણ છોડી દઇ શકતો નથી એમ કહેવુ એજ વાજબી છે લોકો ગમે તેમ કહે, પરતુ હુ તો ખાત્રીપૂર્વક માનુ છુ કે દારૂડીયાની ટોળીમાથીજ દારૂ છોડી દેવાની ઉત્કંઠાવાળા અનેક માણસો તને મળી આવશે જે દારૂડીયો માણસ અઠવાડીયામાં એકવાર દારૂ પીએ છે તે આજે એમ કહી શકશે કે–"દારૂ પીવો શામાટે તજી દઉં ?" કારણ કે તે વખતે તેની દારૂ પીવાની ઇચ્છા અસત બળવાનપણે તેનામાં વર્તતી હોય છે બળવાન બનેલી દારૂની તૃષ્ણાજ તેના મુખમાથી ઉક્ત શબ્દો બહાર કઢાવે છે પરતુ જે મનુષ્યની દારૂ પીવાની તૃષ્ણા પરિતૃપ્ત થાય છે તે મનુષ્ય પોતેજ પોતાને જગતના સર્વ મનુષ્યો કરતા વિશેષ દુખી માનવા લાગે છે કેવળ દારૂ પીવાના સબધમાંજ આ વાત લાગુ પડે છે એમ નથી વસ્તુત સર્વ પ્રકારની ઇંદ્રિયવાસનાઓનુ એ પરિણામ અનિવાર્ય છે. એક વ્યભિચારી મનુષ્ય પોતાની વિષયવાસનાને ખોકાવી દે તો તેનુ ફળ એક ખાસ પ્રકારના રોગરૂપે તેને સહન કરવુ પડે. તેને માટે પણ ઔષધ છે અને ઔષધ નિષ્ફળ થાય તો મૃત્યુ પોતે અમળે આવીને તેને રોગમાથી મુક્ત કરે છે. મને મારા એક ડાક્ટર મિત્રે એક રોગીના સબધમાં એવી વાત કરી હતી કે "અમુક રોગી મનુષ્ય એટલો બધો વ્યભિચારી હતો કે છેવટે તેને હાથ–પગ બાધીને હસ્પીતાલમા લાવવો પડયો અને ત્યાં તેના હાથ–પગ ઉપર તથા બીજા અગ–પ્રત્યગ ઉપર છરી અને સૂઈ વતી કેટલાક જખમો કર્યા ત્યારે તે શાંત થયો" બહુ ભોજન કરનારા પેટભરાઓની વાત તો તે સાભળીજ હશે એક એવા માણસનો મને થોડા વખત ઉપર પરિચય થયો હતો તે માણસ ભોજન વખતે એટલુ બધુ ઠાંસી ઠાંસીને ખાતો કે છેવટે તેને સગ્રહણીનો રોગ લાગુ પડયો. ક્ષુધાવૃત્તિને હદ ઉપરાંત પોષણ આપવાથી કેવા ભયકર પરિણામો આવે છે તે સર્વને પરિચિત છે તે માણસ પોતે મૂર્ખ પણ ન હતો તે સારી રીતે સમજતો હતો કે વધારે પડતું ભોજન કરવાથી કોઇ રીતે લાભ નથી, અને તે માટે ખાવાના લોભને સયમમાં રાખવાનો પણ પ્રયત્ન કરતો પરતુ ક્ષુધાવૃત્તિનુ અયોગ્ય અનુશીલન તેનામાં એટલું બધુ બળવાન થઇ ગયુ હતુ

કે તે પોતે પોતાનો સંકલ્પ સિદ્ધ કરી શકતો નહિ. છેવટે તે બિચારો અકાળે મરણને શરણ થયો ! તું જ કહે કે એને શું "સુખ" કહેવું ઉચિત છે ?

શિષ્ય:—આપની સુખસંબંધી વ્યાખ્યા હવે સમજાય છે. જે સુખ ક્ષણિક હોય તેને સુખ કહી શકાય નહિ એજ આપના કથનનો આશય છે ને ?

ગુરુ:—ક્ષણિક સુખ હોય તોપણ તેને સુખ શામાટે ન કહેવાય ? ધાર કે મને એક સુંદર ગુલાબનું ફૂલ મળે છે, અને તેની સુગંધનો આનંદ લઉં છું. આ પુષ્પ તથા તેની સુગંધ ક્ષણિક છે તોપણ તેનાથી સુખપ્રાપ્તિ નથી થતી એમ કેમ કહેવાય ? એક ઉસ્તાદ ગવૈયો આપણને એક સુંદર ગાયન સંભળાવીને ચાલ્યો જાય ત્યારે ગાયનથી મળતો આનંદ પણ બંધ થઇ જાય, એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ એ ક્ષણિક સુખને સુખ નથી એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? મતલબ કે ગમે તે સુખ ગમે તેટલું ક્ષણિક હોય તોપણ તેને સુખ તો કહેવુંજ જોઇએ.

શિષ્ય:—હવે સમજ્યો. જે સુખ ક્ષણિક હોય અને જેના પરિણામે ઘણા લાંબા વખત સુધી દુઃખ ભોગવવું પડે તેને સુખ ન કહેવાય. એવા પ્રકારનું સુખ તે દુઃખની પ્રથમાવસ્થાજ છે, એમ કહીએ તોપણ ખોટું નથી. કેમ ? એમજ ને ?

ગુરુ:—હવે માર્ગ ઉપર આવ્યો. પરંતુ એ વ્યાખ્યા ન્યાયની દૃષ્ટિએ દૂષિત છે. એટલા માટે સુખના બે ભેદ પાડીએ તો ઠીક. (૧) સ્થાયી અને (૨) ક્ષણિક, તેમાં—

શિષ્ય:—સ્થાયી સુખ કોને કહેવું ? ધારો કે કોઇ એક વિષયાસક્ત વ્યક્તિ પાંચ વર્ષ સુધી ઇંદ્રિયસુખ ભોગવે છે. પાંચ વર્ષ સુધી સુખ ભોગવવાનો પ્રસંગ મળવો એ આ જગતમાં અસ્વાભાવિક પણ નથી. હવે એટલી મુદ્દતના સુખને ક્ષણિક સુખ કહેવાય કે નહિ ?

ગુરુ:—પહેલી વાત તો એ કે સમસ્ત જીવનની સરખામણીમાં પાંચ વર્ષ એ એક મુહૂર્ત જેટલાં પણ નથી. તું પરકાળ માનતો હો યા ન માનતો હો પણ હું તો માનું છું; અને એટલા માટે કહું છું કે અનંતકાળની સાથે સરખામણી કરતાં પાંચ વર્ષ કશીજ બીસાતમાં લેખાય નહિ. અત્રે પ્રસંગોપાત મારે કહી દેવું જોઇએ કે પરભવનો ભય બતાવી હું તને ધાર્મિક બનાવવા માગતો નથી; કારણ કે અનેક મનુષ્યો પરભવને માનતા નથી—વાણીમાત્રથી ભલે માનતા હોય પણ હૃદયથી પરભવને માનનારાની સંખ્યા બહુ અલ્પ છે. ઘણા મનુષ્યો તો એમજ માની બેઠા છે કે પરભવનો ભય એ બીજું કશુંજ નથી, પણ લઘુ વયના બાળકોને ડરાવવા માટે જેમ વાઘનો ભય બતાવવામાં આવે છે, તેના જેવોજ એક પ્રકારનો મિથ્યા ભયમાત્ર છે. ઘણા ખરા મનુષ્યો આજકાલ પરભવને માનતા નથી તેનું પણ એજ કારણ છે. જો ધર્મનો પાયો "પરભવના ભય" ઉપર ચણવામાં આવે

છે તે ધર્મ અત્યારે જનસમાજના હૃદયમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી. જે ભય એક કાળે આપણા દેશમાં પ્રબળપણે વર્તતો હતો અને જે ભયને લીધે એક કાળે યૂરોપમાં પણ ધર્મના સંસ્કારો દાખલ થવા પામ્યા હતા તે પરભવનો ભય આ "વીસમી સદી" એ વિજ્ઞાનનું બળ બતાવી દૂર કર્યો છે. ભોગ-વિલાસમાંજ જીવનની સાર્થકતા સમજાવનારી, કાળા મુખવાળી આ વીસમી શતાબ્દિએ એક હાથમાં તોપ-બંદુક અને બીજા હાથમાં કળ-કારખાનાંઓને ધારણ કરી સેંકડો શિક્ષિત-અર્ધશિક્ષિત તથા અશિક્ષિત હિંદી યુવકોને ધર્મસંસ્કારથી ભ્રષ્ટ કર્યાં છે-પરકાળની માનીનતા એ કેવળ ભ્રમ છે એમ માનતા કરી દીધા છે. હું પણ આપણી ધર્મચર્ચામાં પરકાળને એક બાજુએજ મૂકી રાખીશ, કારણ કે જે વસ્તુ તમારા હૃદયક્ષેત્રમાં નથી તે વસ્તુ ઉપર ધર્મનો પાયો નાખવામાં આવે તો તે બીલકુલ ટકી શકે નહિ. પરકાળને બાદ કરવાથી આપણી ધર્મચર્ચામાં કોઈ પણ પ્રકારની મુશ્કેલી ઉભી થવા પામે તેમ નથી; કેમકે આ કાળે પણ સુખનો ઉપાય એકમાત્ર ધર્મજ છે, અને પરકાળે પણ સુખનો ઉપાય ધર્મજ છે. ટુંકામાં સુખનો ઉપાય ધર્મ અને દુઃખનો ઉપાય અધર્મ એમ મેં જે કહ્યું તે જેમ આ કાળને માટે સત્ય છે તેવીજ રીતે પરકાળને માટે પણ અબાધિત સત્ય છે. આ કાળે દુઃખના નામમાત્રથી પણ સૌ કોઇ થરથરે છે, અને સુખને માટે તન-મન-ધનથી પ્રયત્ન કરે છે,* એટલા માટે આ કાળનાજ સુખ-દુઃખ ઉપર તારા હૃદયમાં ધર્મની સ્થાપના કરીશ તો તે સંપૂર્ણ દૃઢતાથી ચિરકાળને માટે ટકી રહેશે, એમાં શક નથી. આ બે કારણોને લઇને એટલે કે આ કાળ સર્વસંમત હોવાથી અને બીજું પરકાળ સર્વસંમત નહિ હોવાથી હું કેવળ આ કાળ ઉપરજ ધર્મનો પાયો નાખવા માગું છું. પરંતુ "સ્થાયી સુખ કોને કહેવાય ?" એવો પ્રશ્ન જ્યારે રજુ કરવામાં આવે ત્યારે તો મારે કહેવું જોઇએ કે અનંતકાળપર્યંત ટકી રહેનારૂં જે સુખ-આ કાળ અને પરકાળ (શરીર પાત પછીનો સમય) એમ ઉભયકાળમાં વ્યાપી રહેનારૂં જે સુખ તેજ "સ્થાયી સુખ" કહેવાય. એ સિવાય એક બીજો ઉત્તર પણ છે.

શિષ્યઃ—આપનો બીજો ઉત્તર પાછળથી સાંભળીશ. અત્યારે એક વાતનો નિર્ણય થઇ જવો જોઇએ. ક્ષણભરને માટે પરકાળનો સ્વીકાર કરવામાં મને હરકત નથી; પરંતુ હું જાણવા માગું છું કે જે સુખ આ કાળે પ્રાપ્ત થાય તેજ સુખ શું પરકાળે પણ પ્રાપ્ત થઇ શકે ખરૂં ? તેવીજ રીતે જે દુઃખ આ કાળે પ્રાપ્ત થાય તેજ દુઃખ શું પરકાળે પણ પ્રાપ્ત થઇ શકે ખરૂં ? આપે કહ્યું કે "જે સુખ આ કાળ અને પરકાળ એમ ઉભયકાળ વ્યાપ્ત હોય તેજ સાચું સુખ કહેવાય." એ

* क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा-શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ૪-૧૨.

પ્રકારનું સુખ શું બન્ને કાળમાં પ્રાપ્ત કરી શકાય ?

ગુરુઃ—પરકાળનો સ્વીકાર કર્યા વિના એ વિષય કેવી રીતે ચર્ચવો તેની મને સમજણ પડતી નથી; પરંતુ ખેર–તારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં પહેલાં મારે બે બાબતો જાણી લેવી જોઇએ; કારણ કે જન્માંતરને માટે જેના હૃદયમાં શ્રદ્ધા હોય તેને સમજાવવાનો માર્ગ જૂદો છે, અને જન્માંતરને માટે જેને શ્રદ્ધા ન હોય તેને સમજાવવાનો માર્ગ જૂદો છે. બોલ, તું જન્માંતર માને છે ?

શિષ્યઃ—ના.

ગુરુઃ—ભલે. પરકાળનો જો તું સ્વીકાર કરે છે અને જન્માંતરને માનતો નથી તો તારે બે વાતોનો સ્વીકાર કરવો પડશે. પહેલી વાત તો એજ કે આ શરીર આપણી સાથે કાયમ રહેવાનું નથી, અને તેને લીધે શારીરિક વૃત્તિઓદ્વારા પ્રાપ્ત કરેલું સુખ–દુ:ખ એ કાંઈ પરકાળે આપણી સાથે આવી શકે નહિ. બીજી વાત એ કે શારીરિક સુખો કદાચ આપણી સાથે પરકાળમાં ન આવે તોપણ ત્રણ પ્રકારની માનસિક વૃત્તિઓ તો કાયમને માટે સાથે ને સાથેજ રહેવાની અને તેને લીધે માનસિક વૃત્તિઓદ્વારા પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય સુખ–દુઃખ તો પરકાળે પણ રહેવાનુંજ. આ પ્રકારનાં માનસિક સુખો જ્યાં અધિક પ્રમાણમાં અનુભવાય તેને સ્વર્ગ કહી શકાય; અને જ્યાં માનસિક દુઃખો અધિક પ્રમાણમાં અનુભવાય તેને નરક કહી શકાય.

શિષ્યઃ—પરકાળ જો હોય તો ધર્મવ્યાખ્યામાં તેને એક અગત્યનું સ્થાન આપણે આપવું જોઇએ. બીજી અનેક ધર્મ વ્યાખ્યાઓમાં પરકાળ ઉપર ઘણું ખરૂં વજન કરવામાં આવ્યું છે. આપ પણ પોતે પરકાળને માનવા છતાં ધર્મવ્યાખ્યામાંથી તેનો બહિષ્કાર કરશો તો આપની વ્યાખ્યા અસંપૂર્ણ તેમજ ભૂલભરેલી થઇ પડશે એમ મને લાગે છે.

ગુરુઃ—અસંપૂર્ણ થઇ પડે એમાં તો કશો સંદેહ નથી. પરંતુ ભૂલભરેલી થઇ પડે એમ માનવાને કશું કારણ નથી; કારણ કે સુખનો ઉપાય જો એક માત્ર ધર્મ હોય અને આ કાળનું સુખ પરકાળે પણ ટકી શકે એમ હોય તો પછી આ કાળનો ધર્મ તેજ ધર્મ પરકાળે માટે પણ હોવા યોગ્ય છે, એમ માનવું અસગત નહિ લેખાય. પરકાળને ન માનતો હોય તે મનુષ્ય પણ આ કાળનેજ સર્વસ્વ માની અસંપૂર્ણરૂપે ધાર્મિક બની શકે. ધર્મ નિત્ય છે, એટલુંજ નહિ પણ ધર્મ આ કાળે જેમ સુખપ્રદ છે તેજ રીતે પરકાળે પણ સુખપ્રદ છે. તું પરકાળને માન યા ન માન તોપણ ધર્મને માન આપી ધર્માચરણ કરવામાં પ્રમાદ કરીશ નહિ, એજ મારી તને પુનઃ પુનઃ ભલામણ છે. ધર્માચરણથી મનુષ્ય આ કાળે પણ સુખી થઇ શકે છે અને પરકાળ હોય તો પરકાળે પણ સુખી થઇ શકે છે.

શિષ્યઃ—આપ પોતે પરકાળ માનો છો તે કોઈ પ્રમાણને આધારે કે પરકાળની

માનીનતા ઠીક લાગે છે એટલાજ ખાતર ?

ગુરુ—પ્રમાણુ વિના તો હું કોઇ વાતજ માનતો નથી.

શિષ્ય—જો પરકાળને માટે આપની પાસે પૂરતાં પ્રમાણો હોય અને આપ પોતે પરકાળને માનતા હો, તો પછી મને વિશ્વાસ ઉપજાવવા આપ શામાટે ઉપદેશ આપતા નથી ? આપની પાસે જે પ્રમાણો હોય તે મને કેમ સમજાવતા નથી ?

ગુરુઃ—તે પ્રમાણો બહુધા વિવાદાત્મક છે એમ મારે કબૂલ કરવું જોઇએ, છતા એ સર્વ વિવાદોનો નિર્ણય થયો નથી તેમજ થઈ શકે તેમ નથી એમ હું માનતો નથી. આજકાલ એ વિવાદોનુ બરાબર સમાધાન થતુ નથી, તેનુ એજ કારણ છે કે વૈજ્ઞાનિકોએ કુસંસ્કારથી અનેકનાં ચિત્તોને મલિન બનાવી દીધાં છે. વિવાદવાળા વિષયો ચર્ચવાની મારી મુદ્દલ ઇચ્છા નથી. એટલુંજ નહિ પણ તેમ કરવાની મને જરૂર પણ નથી. "જરૂર નથી" એમ કહુ છું તે એટલાજ માટે કે પવિત્ર બનવાનો, શુદ્ધચિત્ત બનવાનો અને ધર્માત્મા બનવાનો જે ઉપદેશ હું આપુ છુ તેમાંજ સઘળુ રહસ્ય સમાઇ જાય છે, અને તેથી ખાસ જૂદા પ્રકારના વિવાદાત્મક વિષયો ચર્ચવાની મને જરૂર નથી પડતી. આપણે આ ધર્મવ્યાખ્યામાં જેમ જેમ આગળ પ્રવેશ કરતા જઇશુ તેમ તેમ ક્રમે ક્રમે સર્વ વાતો સ્પષ્ટ થતી જશે. સમસ્ત ચિત્તવૃત્તિઓની સર્વાંગીન સ્ફુર્તિ અને પરિણુતિવિષે મે જે ઉપદેશ તને હજી હમણાંજ આપ્યો છે તેનું છેવટનુ ફળ ચિત્તશુદ્ધિ—કિંવા પવિત્રતા સિવાય બીજું કાંઇજ નથી, એ વાત પણ તને હવે પછી સમજાશે. પરકાળને માટે તુ શ્રદ્ધા રાખે કે ન રાખે તે માટે મારો બહુ આગ્રહ નથી, તથાપિ જો તુ તારા ચિતને શુદ્ધ કરી શકશે, તારા આત્માને પવિત્ર બનાવી શકશે, તો તું આ કાળે અને પરકાળે પણ સુખી થઇ શકશે, એમ હું હિમ્મતપૂર્વક કહી શકું છું. ચિત્તની શુદ્ધિ થવાથી આ કાળેજ સ્વર્ગનું સુખ ભોગવી શકાય તેમ છે. જો આ કાળેજ સ્વર્ગ સમાન સુખ મળે, તો પછી પરકાળે સ્વર્ગ મળશે કે નહિ એ શંકાજ નિરર્થક છે. જો મારી આટલી વાત તુ બરાબર સમજી શકશે તો પરકાળ માનવા માટે હું તને શામાટે આગ્રહ નથી કરતો તેનું રહસ્ય પણ તારાથી સહેજે સમજાઈ જશે. મારી આ ધર્મવ્યાખ્યા પરકાળ માનનારાઓને માટે તેમજ પરકાળ ન માનનારાઓને માટે—બન્નેને માટે એક સરખી ઉપયોગી છે. જેઓ પરકાળ નથી માનતા તેમને આ કાળે યથાર્થ સુખી થવુ હોય તોપણ ધર્મનો આશ્રય લેવો જોઇએ, અને જેઓ પરકાળ માનતા હોય તેમણે પણ ધર્મનો આશ્રય લેવો જોઈએ. જો આમ છે તો પછી આ કાળ કે પરકાળ માટે કોઇને આગ્રહપૂર્વક ઉપદેશ કરવાની શુ જરૂર છે ? પરકાળ માનનારાઓ વિશ્વાસ પ્રતિદિન દઢતર થતો જાય એવી પ્રભુપ્રાર્થના કરી આપણે હવે નવા વિષય તરફ જવું જોઇએ.

શિષ્ય:—આપે કહ્યું હતું કે આ કાળ અને પરકાળ-ઉભય કાળવ્યાપી જે સુખ તેજ યથાર્થ સુખ છે. જે લોકો જન્માંતર માનતા નથી તેમને માટે આપે એક જાતનું સુખ ઉભય કાળમાં હોઇ શકે એ વાત સિદ્ધ કરી; પરંતુ જે લોકો જન્માંતર માનતા હોય તેમને માટે આપ શું કહી શકશો ?

ગુરુ:—મારા પ્રથમના શબ્દો યાદ કર. મેં કહ્યું છે કે અનુશીલનની સંપૂર્ણતા એજ મોક્ષ. અનુશીલન પૂરેપૂરૂં થાય તો પછી પુનર્જન્મ લેવો પડતો નથી. ભક્તિ-તત્ત્વનો વિષય જ્યારે તને સમજાવીશ ત્યારે મારા આ કથનનું રહસ્ય વધારે સ્પષ્ટ-તાથી તને જણાવીશ.

શિષ્ય:—જગતમાં પ્રત્યેક મનુષ્ય અનુશીલનની સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરે એ સહજ નથી અને જેઓ સંપૂર્ણ અનુશીલન કરી ન શકે તેઓને પુનઃ જન્મ લેવો પડે એ તો સ્વાભાવિકજ છે. હવે પ્રશ્ન એ છે કે જેઓએ આ ભવમાં થોડું ઘણું અનુશીલન કર્યું હોય તેઓને તે ગત જન્મના અનુશીલનનું સુખરૂપી ફળ પરજન્મે મળી શકે ખરૂં ?

ગુરુ:—આ જન્મના કર્મનું ફળ પરજન્મમાં મળવુંજ જોઇએ, એવો જન્માંતરવાદનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. સમસ્ત કર્મોનો સમવાય—એકીકરણ એજ અનુશીલન-અમારા સિદ્ધાંત પ્રમાણે આ જન્મના અનુશીલનનું શુભ ફળ પરજન્મમાં અવસ્ય-મેવ મળવું જોઇએ. શ્રી કૃષ્ણે પોતેજ અર્જુનને એ વાત કહી છે:-" तत्र तं बुद्धिसंयोगं लमते पौर्वदेहिकम् ॥

શિષ્ય:—મૂળ વાતથી આપણે બહુ દૂર નીકળી ગયા છીએ. " સ્થાયી સુખ " કોને કહેવાય એ વાત તો રહીજ ગઇ. આપે કહ્યું હતું કે જે સુખ આ કાળે અને પરકાળે પણ સ્થાયી રહી શકે તેજ યથાર્થ-સ્થાયી સુખ કહેવાય. તે સિવાય બીજો પણ એક ઉત્તર છે એમ આપે કહ્યું હતું. એ બીજો ઉત્તર શું છે, તે કૃપા કરીને જણાવશો ?

ગુરુ:—મારો બીજો ઉત્તર પરકાળ ન માનનારાઓને માટે છે. " આ જીવન એજ સર્વસ્વ છે, મૃત્યુ પામ્યા પછી જીવન જેવું કાંઇજ રહેતું નથી." એમ જેઓ માની બેઠા છે તેમને માટે તો આ જીવનમાં જે સુખ અંતકાળસુધી ટકી રહી શકે એજ સ્થાયી સુખ કહેવાય; કારણ કે જેઓ પરકાળ ન માનતા હોય તેમને તો આખી જીંદગી સુધી જે સુખ ચાલે તેજ સ્થાયી સુખ એમ કહેવા સિવાય બીજો શું ઉપાય છે ? તેં કહ્યું હતું કે અનેક મનુષ્યો પાંચ-પાંચ અને દશ-દશ વર્ષ સુધી ઇન્દ્રિય-સુખોમાં નિમગ્ન રહે છે; પરન્તુ પાંચ-સાત કે દશ વર્ષ એ કાંઇ બહુ લાંબુ જીવન ન કહેવાય. ઘણું કરીને અનેક મનુષ્યોનું ઇન્દ્રિયસુખ જીવનના અંત સુધી ટકી શકતું નથી; કારણ કે ઇન્દ્રિય-પરાયણ મનુષ્યોનું સુખસ્વપ્ન ત્રણ પ્રકારે ઉડી જાય છે. પ્રથમ તો અતિભોગોપભોગ ભોગવવાને લીધે જે ગ્લાનિ અથવા વિરાગ ઉપજે તેને

લઇને, બીજું ઇન્દ્રિયાસક્તિને લીધે જે રોગ કિંવા અસામર્થ્ય અવશ્યમેવ આવવુંજ જોઇએ તેને લઇને, અને ત્રીજું વયોવૃદ્ધિને લઇને. એક મનુષ્ય ઇન્દ્રિયસુખોમાં ગમે તેટલો રચીપચી રહે તોપણ ઉક્ત ત્રણ પ્રકારમાંથી કોઇ એક પ્રકારે તેનું સુખ-સ્વપ્ન ઉડી જવાનું, એ વાત ચોક્કસ છે, અને તેથી ઇન્દ્રિયસુખો ક્ષણિક છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે તે તદ્દન યથાર્થ છે.

શિષ્ય:—ત્યારે જે વૃત્તિઓને ઉત્કૃષ્ટ વૃત્તિઓ કહેવામાં આવે છે તે વૃત્તિઓના અનુશીલનથી જે સુખ પ્રાપ્ત થાય તે સુખ શું આ જીવનમાં ચિરસ્થાયી રહી શકે!

ગુરુ.—એમાં તો અણુમાત્ર સંદેહ નથી. એક સામાન્ય ઉદાહરણથી આ વાત તને સમજાવું. પ્રથમ દયાવૃત્તિને લઇએ. પરોપકારથી દયાવૃત્તિ ખીલી શકે છે. આ વૃત્તિમાં માત્ર એકજ દોષ છે, અને તે એજ કે જે મનુષ્ય પરોપકારવડે દયાવૃત્તિને યોગ્ય પ્રમાણમાં ખીલવી શકતો નથી તે મનુષ્ય દયાવૃત્તિના અનુશીલનમાં કેવા પ્રકારનું ખાસ સુખ રહેલું છે તેનો તે પોતે અનુભવ કરી શકતો નથી. જેઓએ દયાવૃત્તિનું અનુશીલન કર્યું છે તેઓ સારી રીતે જાણે છે કે દયાના અનુશીલનમાં અથવા તો પરોપકારમાં એક પ્રકારનું એવું તીવ્ર સુખ રહેલું છે કે નિકૃષ્ટ વર્ગના મનુષ્યો તેની કલ્પના પણ કરી શકે નહિ. પરોપકાર કરવાથી હૃદયમાં જે સુખ થાય છે તે સુખ જગતની સર્વોત્તમ સુંદરીઓના સહવાસમાં પણ મળી શકતું નથી. વળી તેમાં બીજી ખુબી એ છે કે એ દયાવૃત્તિને જેમ વિશેષ વિશેષ ખીલવતાં જઇએ તેમ તેમ તેની સુખજનકતા વધતી જાય છે. નિકૃષ્ટ વૃત્તિઓના અનુશીલનથી ગ્લાનિ ઉપજવાનો જે ભય સ્વાભાવિક રીતે રહેલો હોય છે તેવો ભય તો આ દયાવૃત્તિના અનુશીલનમાં જરા સરખો પણ રહેતો નથી. તેજ પ્રમાણે અતિતૃપ્તિથી જે વિરાગ તથા દુર્બળતા ઉત્પન્ન થવાનો ભય હોય છે તે પણ ઉત્કૃષ્ટ વૃત્તિઓના અનુશીલનમાં રહેતો નથી; એટલુંજ નહિ પણ ઉત્કૃષ્ટ વૃત્તિઓ જેમ જેમ વિશેષરૂપે ખીલતી જાય છે તેમ તેમ તેનું બળ અને સામર્થ્ય વૃદ્ધિ પામતું જાય છે. તે સિવાય તેના નિયમિત અનુશીલનમાં પણ કોઇ દિવસ વિઘ્ન નડતું નથી. એક પેટભરો મનુષ્ય બહુ બહુ તો દિવસમાં બે વાર, ત્રણ વાર કે ચાર વાર ઠાસી ઠાસીને ખાઇ શકે. તેજ રીતે બીજા ઇન્દ્રિયલોલુપી મનુષ્યોના ભોગની પણ અમુક હદ હોય છે; પરન્તુ પરોપકારી વૃત્તિ તો એવા પ્રકારની છે કે ક્યાંકે ને ક્યાંક કિંવા ક્ષણે ક્ષણે તેનું અનુશીલન કરવામાં આવે તોપણ કોઇ દિવસ કંટાળો-વિરાગ કે રોગ ઉત્પન્ન થવાનો ભય રહે નહિ. જો કોઇ ધારે તો છેવટે જીવનના અંતિમ સમયપર્યંત તે વૃત્તિનું અનુશીલન નિભાવી શકે. અનેક મનુષ્યો મરતાં મરતાં પણ અમુક વાક્યોથી કે અમુક ઇસારાથી લોક-કલ્યાણનાં કાર્યો કરતા જાય છે. એડીસને મરતાં મરતાં એક દુરાચારી યુવકને બોલાવીને કહ્યું હતું કે—' જો ધાર્મિક મનુષ્ય

કેવા આનંદથી મરી શકે છે ?”

હવે પરકાળવિષે બોલીશ. ભલે, જન્માંતર માનવામાં ન આવે અને પરકાળનોજ સ્વીકાર કરવામાં આવે તોપણ આપણી માનસિક વૃત્તિઓ પરકાળે પણ વિદ્યમાન હોય છે; મતલબ કે દયાવૃત્તિ પણ પરકાળે હોય છે–કારણ કે તે એક પ્રકારની માનસિકવૃત્તિ છે. આપણે આ જીવનમાંથી જે પ્રકારની માનસિક અવસ્થા સાથે લઇને જઇશું તેજ અવસ્થા પરકાળની પ્રાથમિક અવસ્થા લેખાંશે. કેમકે જ્યાં સુધી કોઇ એક ખાસ કારણ નથી મળતું ત્યાંસુધી કોઇ પણ અવસ્થામાં આકસ્મિક ફેરફાર થવા પામતો નથી એવો એક સામાન્ય નિયમ છે. આપણે આપણી માનસિકવૃત્તિને ઉત્તમરૂપે આ અવસ્થામાં ખીલવી શકીએ તો તે આ અવસ્થામાં સુખપ્રદ થાય એટલુંજ નહિ પણ પરકાળે પણ તે સુખપ્રદ થઇ શકે. જો આપણે ધારીએ તો પરકાળે પણ એ પ્રાથમિક અવસ્થાને અધિક પ્રમાણમાં ખીલવી અધિક સુખી બની શકીએ.

શિષ્ય—એ સર્વે સુખો કેવળ સ્વપ્નવત્ હોય એમ મને લાગે છે, અને તેથી મારા અંતઃકરણમાં તે વાત ઉતરતી નથી. દયાનું અનુશીલન અને સાર્થક્ય કર્મેન્દ્રિયોનેજ આભારી છે. આપણે જ્યારે આ દેહનો ત્યાગ કરી જઇશું ત્યારે દેહની સાથે આપણી કર્મેંદ્રિયો પણ અહિંઆંજ રહી જવાની, તો પછી પરકાળમાં કર્મ કેવી રીતે થઇ શકે ?

ગુરુઃ—તારો આ પ્રશ્ન બહુજ ક્ષુદ્ર છે. તું એટલું પણ નથી જાણતો કે જે ચૈતન્ય આ દેહમાં વ્યાપી રહ્યું છે તેજ ચૈતન્ય કર્મેન્દ્રિયોદ્વારા પોતાનું કામ કરે જાય છે; પરંતુ જે ચૈતન્ય દેહથી બધાયલું હોતું નથી તે ચૈતન્યને કામ કરવા માટે કર્મેન્દ્રિયોની જરૂર પડે એમ માનવાનું કશું કારણ નથી, અને તે યુક્તિસંગત પણ નથી.

શિષ્ય—કેમ યુક્તિસંગત નથી ? अन्यथा सिद्धिशून्यस्य नियत पूर्ववर्तिता कारणम् ॥ મતલબ કે કર્મેન્દ્રિયો વિના કર્મ કોઇ કાળે થઇ શકે નહિં. જે મનુષ્ય કર્મેન્દ્રિયરહિત હોય તે મનુષ્ય કર્મ કરી શકતો હોય એવું તો મેં ક્યાંઇ જોયું નથી.

ગુરુઃ—ઇશ્વરમાં નથી જોઇ શકતો ? અગર તું એમ કહેવા માગતો હો કે “હું ઇશ્વરને માનતો નથી” તો આપણી વાત આગળ ચાલી શકશે નહિ. પરકાળને ધર્મથી જુદો પાડી તારી સાથે ધર્મચર્ચા કરવા હું તૈયાર છું, પરંતુ ઇશ્વર વિના ધર્મની વ્યાખ્યા મારાથી કોઈ રીતે થઇ શકે તેમ નથી. અગર તું એમ માનતો હો કે “ઇશ્વર સાકાર છે, અને તેથી તેણે એક કારીગરની માફક આ જગત તૈયાર કર્યું છે” તોપણ હું તારી સાથે આગળ વાત ચલાવવા માગતો નથી. હું આશા રાખું છું કે તું ઇશ્વરને તો માનતો હોઇશ, તેમજ તે નિરાકાર છે એમ પણ સ્વીકારતો હોઇશ. જો આટલી વાત તું સ્વીકારી શકશે તો ઇશ્વર પોતે કર્મેન્દ્રિયરહિત હોવા

છતાં કર્મનો કર્તા બની શકે છે તે વાતનો સ્વીકાર કરવામાં તને કઠિનતા જેવું નહિ જણાય, કારણ કે ઇશ્વર પોતેજ સર્વકર્તા અને સર્વસૃષ્ટા છે.

પરલોકમાં જીવનની અવસ્થા જુદાજ પ્રકારની હોય છે, તેથી તેમની જરૂરીઆતો પણ જુદાજ પ્રકારની હોય. છે. ત્યાં તેમને ઇન્દ્રિયોની જરૂર ન પડતી હોય તો તે તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

શિષ્ય—કદાચ તેમ હોઇ શકે, પરંતુ એ સર્વ વાતો માત્ર અનુમાનવાળી છે અનુમાન અથવા કપોલકલ્પના ઉપર મને વિશ્વાસ નથી.

ગુરુઃ—કપોલકલ્પના નહિં, પણ અનુમાનવાળી વાત છે, એમ તો હુ પણ સ્વીકારું છુ પરતુ તેનો તારે સ્વીકાર કરવો કે નહિ તે તારી ઇચ્છાને આધીન છે. હું પરલોક પ્રત્યક્ષ જોઇ આવ્યો છુ અને તને તે સંબધી વિશ્વાસ કરવાનું કહું છુ, એમ તો કાંઇજ નથી. એ સર્વ વાતો એવી છે કે તેને માટે અનુમાન સિવાય બીજું એકકે પ્રમાણ મળી આવતુ નથી, તેમ છતા અનુમાનવાળી વાતોનો પણ કોઇ એક ખાસ પાયો અવસ્ય હોય છે.પાયા વગરનું અનુમાન ટકી શકતું નથી. હવે જો પરકાળ હોય અને તું "લો ઓફ કન્ટીન્યુઇટી"—અર્થાત માનસિક અવસ્થાનો ક્રમાન્વય માનતો હો તો પરકાળસંબધી મે જે અનુમાન કર્યું તે સિવાયનું બીજું કોઇપણ પ્રકારનું અનુમાન કરવું યોગ્ય નથી. મેં જે 'લો ઑફ કન્ટીન્યુઇટી'—ક્રમાનુગત ભાવ સબધી ઇસારો કર્યો તે ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવો છે. હિન્દુઓનુ, ક્રિશ્ચીઅનોનુ અને ઇસ્લામીઓનું સ્વર્ગ—નરક ઉકત નિયમથી વિરુદ્ધ છે.

શિષ્ય—પરકાળનો સ્વીકાર કરી ચુકયો છું તો પછી આપનો એ નિયમ સ્વીકારવામા બહુ આનાકાની કરવી એ વ્યર્થ છે. આખું કોળું ગળે ઉતારી જાય તેને એક સુદ બીજ ગળી જવું કાંઇજ મુસ્કેલ નથી; પણ હું જાણવા માગુ છું કે એ પરકાળની રાજ્યની લગામ કોના હાથમાં હશે?

ગુરુઃ—જેણે સ્વર્ગ—નરકની રચના કરી છે'તેણેજ પરકાળરૂપી રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં રાખી છે, મારા તારા જેવાથી એ રાજ્યની વ્યવસ્થા કે સ્થાપના થઇ શકે નહિ. હું તો માત્ર મનુષ્ય—જીવનની સમાલોચના કર્યા પછી ધર્મનો જે સ્થૂળ મર્મ સમજી શકયો છુ તેજ તને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરૂં છુ; છતાં એક વાત તને કહી રાખું છું. વિદ્યાર્થી પાઠશાળામાંથી બહાર પડયા પછી તુરતજ કોઇ મહામહોપાધ્યાય બની શકતો નથી; પરતુ કાળક્રમે તે એક મહાન પડિત બની શકે એવો સંભવ રાખીએ તો તે ખોટું નથી. એથી ઉલટી રીતે જોઇએ તો જે વિદ્યાર્થી પાઠશાળામાં ભણ્યો નથી, તેમજ જોન સ્ટુઅર્ટ મીલની માફક પિતાના શિક્ષણ તળે પણ ઉછર્યો નથી એવો વિદ્યાર્થી વખત જતાં ધુરંધર પડિત બની શકે એવી સભાવના રહેતી નથી. આ લોકને હું એક પાઠશાળાની ઉપમા આપું છું. જે મનુષ્ય

જીવનકાળમાં પોતાની સદ્વૃત્તિઓને કેળવી-સ્વચ્છ કરીને પોતાની સાથે લઇ જાય છે તે મનુષ્ય પરકાળે અસામાન્ય સ્ફુર્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને તે વૃત્તિઓ ત્યાં તેને અનંત-સુખનાં કારણરૂપ બની રહે છે, આવું અનુમાન કરવું એ કોઇ રીતે અયુક્ત નથી. એજ પ્રમાણે જેની સદ્વૃત્તિઓ અનુશીલનના અભાવે અપક્વ અવસ્થામાં પડી રહે છે, અને એવી અપક્વ વૃત્તિઓને સાથે લઇને પરલોક જવું પડે, તેને પરલોકમાં કોઇપણ પ્રકારનું સુખ મળવા સંભવ રહેતો નથી. જે મનુષ્ય આ લોકમાં પોતાની અસદ્વૃત્તિઓને ઉશ્કેરી દઈ તેવી વૃત્તિઓને પોતાની સાથે લઇ જાય છે તે મનુષ્ય પરકાળે અનંત દુઃખ ભોગવે છે. જન્માંતર માનવામાં ન આવે, તોપણ ઉપર કહ્યા તેવાં સ્વર્ગ—નરક તો માનવાંજ જોઇએ; કારણ કે તે અનાયાસે બુદ્ધિગમ્ય થઇ શકે તેમ છે.

શિષ્યઃ—હવે આપ પરકાળની ચર્ચાને તજી દઇ આ કાળ સંબંધી જે સુખની વ્યાખ્યા કરતા હતા તે વિષય પુનઃ હાથમાં લ્યો.

ગુરુઃ—તું હવે એટલું તો સમજી શકયો હોઇશ કે પરકાળના વિષયને એક બાજુએ મુકી રાખીએ તોપણ કયા સુખને સ્થાયી સુખ કહી શકાય અને કયા સુખને ક્ષણિક સુખ કહી શકાય ?

શિષ્યઃ—હજીસુધી એ વાત મારાથી બરાબર સમજાઇ નથી. ધારો કે હું એકાદ ગઝલ કે નાટકનો એકાદ અભિનય જોઇ આવ્યો, અને તેથી મને સહેજસાજ આનંદ થયો. હવે એ આનંદને સ્થાયી સુખ કહી શકાય કે ક્ષણિક સુખ કહી શકાય ?

ગુરુ—મારા સમજવા પ્રમાણે એ તો ક્ષણિક સુખજ છે. ચિત્તરંજની વૃત્તિઓનું જે યોગ્ય અનુશીલન થાય અને તેના પરિણામે જે ફળ પ્રાપ્ત થાય તેનેજ સ્થાયી સુખતરીકે લેખી શકાય એ સ્થાયી સુખના એક અંશ અથવા સાધન તરીકે તેં જે ગઝલ અથવા અભિનયનું સુખ કહ્યું તેને લેખી શકાય. હવે કેટલીએક વૃત્તિઓ એવી છે કે તેના અનુશીલનથી જે સુખ પ્રાપ્ત થાય તેને અસ્થાયી સુખ કહેવામાં આવે છે. આ અસ્થાયી સુખના હું બે ભેદ પાડું છું:—

(૧) એક સુખ એવા પ્રકારનું છે કે જેનું પરિણામ દુ:ખરૂપ હોય, અને (૨) એક સુખ એવા પ્રકારનું કે જે ક્ષણિક હોવા છતાં પરિણામે દુ:ખરહિત હોય. ઇન્દ્રિયાદિ નિકૃષ્ટ વૃત્તિઓના સંબંધે ચર્ચા કરતી વખતે મેં જે કાંઇ કહ્યું છે તે ઉપરથી તું એટલું તો સમજી શકયો હોઇશ કે નિકૃષ્ટ વૃત્તિઓનું પણ જો યોગ્ય અને પરિમિત અનુશીલન થાય તો દુઃખરહિત સુખ પ્રાપ્ત થાય અને એજ વૃત્તિઓને જો સ્વચ્છંદતાપૂર્વક બહેકાવી દેવામાં આવે તો તેથી દુઃખરૂપી ફળવાળું સુખ પ્રાપ્ત થાય. આ પ્રમાણે એકંદરે સુખના ત્રણ પ્રકાર કહી શકાય.

(૧) સ્થાયી સુખ.

(૨) ક્ષણિક, પરન્તુ પરિણામે દુઃખરહિત સુખ.

(૩) ક્ષણિક, પરન્તુ પરિણામે દુ ખના કારણભૂત સુખ.

એમાના છેલ્લા પ્રકારના સુખને તો " સુખ ' કહેવુ ઘટિતજ નથી માટે આપણે બે પ્રકારનુજ સુખ માનીશુ. એક તો સ્થાયી સુખ અને બીજુ અસ્થાયી સુખ અસ્થાયી સુખનો અર્થ અહીઆં " દુ ખશૂન્ય સુખ " એવો કરવાનો છે સુખનો ઉપાય ધર્મ છે એમ મે જે તને આગળ કહ્યુ હતુ ત્યાં આ પ્રકારનુજ સુખ સમ જવુ જે સુખનુ પરિણામ દુ ખમય હોય તેને સુખ કહેવુ એ તો શબ્દનો દુરુપ યોગજ કરવા જેવુ છે કારણ કે દુ ખના પરિણામવાળુ સુખ એ વસ્તુત સુખ નથી, પરતુ દુ ખની પ્રથમાવસ્થાજ છે દુ ખના પરિણામવાળા સુખને તો મૂર્ખ મનુષ્યો કિવા પશુઓજ સુખ માની લે છે જે પ્રાણી પાણીમાં ડૂબી મરે તેને પાણીની શીતળતા થોડો વખત તો આનદ યા સુખ આપી શકે, પણ પરિણામે જો પ્રાણ જાય તો તે સુખને ' સુખ " એવુ નામજ શી રીતે ઘટી શકે ? પાણીમાં ડૂબતા મનુષ્યને પાણીની શીતળતાથી જે સુખ થાય તે યથાર્થ સુખ નથી પણ ડૂબી મરવાના દુ ખની પ્રથમ અવસ્થામાત્ર છે તેવીજ રીતે દુ ખના પરિણામવાળુ ગમે તે સુખ તેને સુખનુ નામ આપી શકાય નહિ

હવે તારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપુ તે સાંભળ તે પૂછ્યુ હતું કે ' અમુક વૃત્તિનેજ વધવા દેવી અને અમુક વૃત્તિને તો સયમમાજ રાખવી એનો નિર્ણય કેવી રીતે કરવો ? અર્થાત્ એવુ કાઇ લક્ષણ હશે કે જે લક્ષણને લઇને તેનો નિર્ણય થઈ શકે ' હવે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તુ બરાબર સમજી શકશે જે વૃત્તિના અનુશીલનથી સ્થાયી સુખની પ્રાપ્તિ થાય તેનેજ યથાશક્તિ આગળ વધવા દેવી એ આપણુ કર્તવ્ય છે દાખલાતરીકે ભક્તિ–પ્રીતિ–દયા વિગેરે અને જે વૃત્તિના અનુશીલથી ક્ષણિક સુખની પ્રાપ્તિ થાય તેને સયમમા રાખી આગળ વધવા ન દેવી એજ આપણે માટે ઇષ્ટ છે, કારણ કે ક્ષણિક સુખ આપનારી વૃત્તિઓનું પરિણામ દુ ખમય હોય છે, એ વાત હુ તને આગળ જણાવી ગયો છુ જ્યાસુધી તેનુ અનુશીલન અમુક પરિમિત હદમાં રહીને થાય ત્યાંસુધી તો કાઇ વિઘ્ન નથી કારણ કે યોગ્ય પ્રમાણમાં કેળવાયેલી વૃત્તિ દુ ખના પરિણામવાળી હોઇ શકતી નથી હવે એ સબધે મારે કાંઇ વિશેષ બોલવા જેવુ રહેતુ નથી અનુશીલનનો ઉદ્દેશ માત્ર સુખની પ્રાપ્તિ સિવાય બીજો કશોજ સભવતો નથી એટલા માટે જે અનુશીલનના પરિણામે સુખ પ્રાપ્ત થાય અને જે સુખમા દુ ખનો લેશ પણ ન હોય તેજ અનુશીલન કર્તવ્ય છે, તેજ અનુ શીલન વિહિત છે મતલબ કે સુખ એજ લક્ષણ અને સુખ એજ કસોટી. સુખની કસોટી ઉપર દરેક વૃત્તિને કસી જોવી, અને પરિણામે સ્થાયી કિવા દુ ખશૂન્ય સુખ પ્રાપ્ત થાય એવો સભવ લાગે તો તે વૃત્તિને આગળ વધવા દેવી.

अध्याय-८ मो शारीरिक वृत्ति

શિષ્યઃ—આપનીં આટલી વાત ઉપરથી " અનુશીલન " એટલે શું એ વિષય સમજાયો. " સુખ " એટલે શું એ પણ સમજાયું. તેની સાથે સુખ એ અનુશીલનનો ઉદ્દેશ અને સામંજસ્ય એ તેની સીમા, એ વાત પણ લક્ષમાં આવી ગઇ; પરંતુ વૃત્તિઓના અનુશીલન સંબંધે આપે હજીસુધી કાંઇ કહ્યું નથી. અર્થાત્ વૃત્તિઓને કેવી રીતે કેળવવી તે વિષે આપે કાંઇ ઉપદેશ આપો નથી. કઇ વૃત્તિને કેવી રીતે કેળવવી તે વિષે કાંઇ ઉપદેશ આપવાની જરૂર હોય એમ આપને નથી લાગતું ?

ગુરુઃ—એ વિષય શિક્ષણશાસ્ત્રનો છે. શિક્ષણશાસ્ત્ર પણ ધર્મશાસ્ત્રમાં આવી જાય છે; પરંતુ આજની આપણી ચર્ચામાં એને માટે સ્થાન નથી. આપણો ઉદ્દેશ તો માત્ર એટલોજ છે કે ધર્મ એટલે શું એ વિષય બરાબર સમજી લેવો. વિષયાંતર ન થાય તેટલા માટે શિક્ષણસંબંધે જેટલું કહેવા યોગ્ય હશે તેજ હાલ તો કહીશ.

વૃત્તિ ચાર પ્રકારની છે. (૧) શારીરિકી, (૨) જ્ઞાનાર્જની (૩) કાર્યકારિણી, અને (૪) ચિત્તરંજિની. સ પહેલાં શારીરિક વૃત્તિના સંબંધમાં બોલીશ; કારણ કે જીવનમાં એજ વૃત્તિનું સ્ફુરણ સૌ પ્રથમ અનુભવાય છે. શારીરિક વૃત્તિની સ્ફુર્તિમાં અને પરિતૃપ્તિમાં જે સુખ છે તે વિસ્તારથી સમજાવવાની ભાગ્યેજ જરૂર છે; પરન્તુ ધર્મની સાથે તેનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો હોઇ શકે એ વાત બહુ અગત્યની હોવાથી હું તેજ વિષય હાથમાં લઇશ.

શિષ્યઃ—વૃત્તિને કેળવવી અને ખીલવવી એ ધર્મ છે, એમ ઘણાખરા માણસો વિશ્વાસપૂર્વક માનતા નથી; તેટલાજ માટે આપને એ વિષય ચર્ચવાની જરૂર પડી છે ને ?

ગુરુઃ—કોઇ કોઇ યુરોપીયન અનુશીલનવાદી, વૃત્તિના અનુશીલનને ધર્મ અથવા તો ધર્મનો અંશ માનવાને તૈયાર જણાય છે, પરંતુ શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલનની જરૂર હોય એવું તો તેમાંના કોઇએ કહ્યું નથી.

શિષ્યઃ—તો પછી આપનેજ એમ કહેવાની શામાટે જરૂર પડી ?

ગુરુઃ—જો સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓનું અનુશીલન એ ધર્મ હોય તો પછી શારીરિક વૃત્તિઓનું અનુશીલન એ પણ ધર્મમાંજ આવી જવું જોઇએ; પરંતુ અત્યારે એ વાતને એક બાજુએ રહેવા દે. જગતમાં જેને સર્વત્ર ધર્મ કહેવામાં આવે છે તેમાંના તું ગમે તે મતવિષે વિચાર કરશે તો તને જણાશે કે શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલન માટે કયાંઇ ઉપેક્ષા કે બેદરકારી બતાવવામાં આવી નથી. યાગયજ્ઞ, વ્રત-અનુષ્ઠાન, તથા ક્રિયાકલાપ વગેરેને જો તું ધર્મ કહેતો હો; જો દયા-દાક્ષિણ્ય, પરોપકાર વિગેરેને તું ધર્મ લેખતો હો, અગર તો દેવતાની ઉપાસના કિંવા ઇશ્વરોપાસ-

નાનેજ માત્ર ધર્મ કહેતો હો, એટલુંજ નહિ પણ ક્રિશ્ચિયનધર્મ કે ઇસ્લામધર્મનેજ ધર્મ કહેતો હો તો તે દરેક ધર્મને માટે શારીરિકવૃત્તિના અનુશીલનની પણ અનિવાર્ય જરૂર છે. અલબત્ત, શારીરિકી વૃત્તિઓને ખૂબ કેળવવી એવો મુખ્ય અને ખુલ્લો ઉપદેશ કોઈ ધર્મમાં નથી, છતાં ધર્મમાં જે વિઘ્નો નડે તે વિઘ્નોનો નાશ કરવા અર્થે તેની પણ ઘણીજ જરૂર છે, એમ તને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. આ વાત કોઇ ધર્મવેત્તાએ કદાપિ સ્પષ્ટરૂપે ઉપદેશી નથી; પરંતુ અત્યારનો કાળ એવો છે કે હવે તે વાત ખાસ કરીને સ્પષ્ટીને કહ્યા સિવાય ચાલતું નથી.

શિષ્યઃ—ધર્મમાં વિઘ્ન હોઇજ કેમ શકે ? અને કદાચ વિઘ્ન આવતું હોય તો શારીરિકી વૃત્તિનું અનુશીલન તેને કેવી રીતે દૂર કરી શકે તે સમજાવો.

ગુરુઃ—દાખલાતરીકે પ્રથમ રોગનેજ લે. રોગ એ ધર્મમાં મોટામાં મોટું વિઘ્ન છે. જે શ્રદ્ધાળુ હિન્દુ રોગના પંજામાં સપડાઇ જાય તે મનુષ્ય યાગયજ્ઞ, વ્રત–નિયમ કે તીર્થદર્શન વિગેરે કાંઇ કરી શકે નહિ એ તો સ્પષ્ટજ છે. જે શ્રદ્ધાળુ હિન્દુ પરોપકારાદિ સદનુષ્ઠાનોને ધર્મ માનતો હોય તેને માટે પણ રોગ એક મહાન વિઘ્નરૂપ છે. મતલબ કે રોગને લીધે જે મનુષ્ય પોતેજ અશક્ત હોય તે બીજાને કેવી રીતે ઉપયોગી થઇ શકે ? જે મનુષ્યો એમ માનતા હોય કે ધર્મને માટે હાથ–પગ હલાવવાની કશી જરૂર નથી– માત્ર ઇશ્વરનું ધ્યાનજ કર્યા કરવું તેજ યથાર્થ ધર્મ છે તેને માટે પણ રોગ એ ધર્મમાં અંતરાયરૂપ છે. કારણ કે રોગી મનુષ્ય ઇશ્વરસંબંધી જેવું જોઇએ તેવું ધ્યાન કરી શકતો નથી. રોગની વેદનાને લીધે તેનું મન એકાગ્ર થઇ શકતું નથી. શારીરિક વેદનાનું પ્રાબલ્ય એટલું બધું છે કે ચિત્તને તે વિચલિત કે પરાજીત કર્યા વિના રહેતું નથી. રોગ એ કર્મયોગીઓના કર્મમાં મહાન્ વિઘ્નરૂપ છે. જ્ઞાનયોગીઓના જ્ઞાનયોગમાં વિઘ્નરૂપ છે, અને ભક્તોની ભક્તિમાં પણ વિઘ્નરૂપ છે. ટુંકમાં રોગ એ ધર્મનું પરમ વિઘ્ન છે.

સમસ્ત શારીરિકી વૃત્તિઓને બરાબર ખીલવવામાં ન આવે તોજ રોગ થાય, એ વિષય, હું ધારૂં છું કે તને વિશેષ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવાની જરૂર નથી.

શિષ્યઃ—આ વિષયની શરૂઆતમાંજ શરીરને વિશેષ શરદી લાગવા દેવી એને આપે અધર્મ કહ્યો હતો. શરદી લાગવા દેવી એને પણ શું અનુશીલનનો અભાવ કહી શકાય ?

ગુરુઃ—શારીરિક તત્ત્વોનો તેં અભ્યાસ કર્યો હશે તો તું સમજી શકશે કે શરદી એ ત્વચા ઇન્દ્રિયના સ્વાસ્થ્યકર અનુશીલનમાં એક વિઘ્ન અથવા વ્યાઘાત સમાન છે.

શિષ્યઃ—આપના કહેવા ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિનું જ્યાંસુધી બરાબર અનુશીલન થાય નહિ ત્યાંસુધી શારીરીક વૃત્તિનું પણ યથાયોગ્ય અનુશીલન થઈ શકે નહિ.

ગુરુઃ—ના, તેમ નથી. સમસ્ત વૃત્તિઓના યથાયોગ્ય અનુશીલનને પરસ્પરના અનુશીલન સાથે ઘણો ગાઢ સંબંધ રહેલો છે. કેવળ માત્ર જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓનું યોગ્ય અનુશીલન થયું હોય તોજ શારીરિક વૃત્તિનું અનુશીલન થઈ શકે એવું તો છેજ નહિ. એની સાથે કાર્યકારિણી વૃત્તિઓનું પણ યોગ્ય પ્રમાણમાં અનુશીલન થવું જોઇએ. કયું કાર્ય કેવી રીતે કરવા યોગ્ય છે, કયી વૃત્તિનું કેવી રીતે અનુશીલન થઇ શકે, તેમજ અનુશીલનની આડે આવતા વ્યાઘાતો કેવી રીતે દૂર કરી શકાય વિગેરે વિષયોનું જ્ઞાન મેળવવા માટે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિની પણ આવશ્યકતા છે. જ્ઞાન વિના તો તું ઇશ્વરને પણ ન ઓળખી શકે, પરંતુ એ વાત હમણા રહેવા દે.

શિષ્યઃ—નહિ, એ વાતને એટલેથીજ મૂકી દઇ શકાય નહિ. કારણ કે એક પ્રકારની વૃત્તિનું અનુશીલન બીજી વૃત્તિના અનુશીલન સાથે ઘણો ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે. તો પછી સૌ પ્રથમ કઇ વૃત્તિનું અનુશીલન કરવું તેનો નિર્ણય કેવી રીતે કરવો ?

ગુરુઃ—સઘળી વૃત્તિઓનું યથાસાધ્ય અનુશીલન એકી સાથે એકજ વખતે શરૂ કરી દેવું જોઇએ. અર્થાત્–શૈશવાવસ્થામાં.

શિષ્યઃ—એ તો બહુ નવાઈની વાત ! કઈ વૃત્તિનું કેવી રીતે અનુશીલન કરવું તેની તો શૈશવાવસ્થામાં કોઇને ખબર પણ ન હોય ! તો પછી એકી સાથે સમગ્ર વૃત્તિઓનું અનુશીલન કેવી રીતે કોઇ કરી શકે ?

ગુરુઃ—એટલાજ માટે શિક્ષકની સહાયતા લેવી જરૂરની છે. શિક્ષક અને શિક્ષણ વિના કોઈ મનુષ્ય યથાર્થ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટે ભાગ્યશાળી થઈ શકે નહિ. શિક્ષકનો આશ્રય લેવો એ તો સર્વનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. માત્ર બાલ્યાવસ્થામાંજ નહિ પણ ચિરકાળને માટે આપણે અન્યની પાસેથી શિક્ષણ લેવા તૈયાર રહેવું જોઇએ. હિંદુશાસ્ત્રમાં ગુરુની પદવીને માટે જે બહુ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે તે છેક નિરર્થક નથી, એટલુંજ નહિ પણ બહુ રહસ્યાત્મક છે, એમ કહું તો પણ વધારે પડતું નથી. આજે આપણી મધ્યમાં જેવા જોઇએ તેવા ગુરુઓ **મળી આવતા નથી, તેમજ જેવું જોઈએ તેવું ગુરુનું સન્માન થતું નથી તેટલાજ માટે આજે આપણા સમાજની આટલી બધી અવનતિ થઇ છે.** ભક્તિવૃત્તિના અનુશીલનવિષે જ્યારે હું ઉપદેશ કરીશ તે વખતે આ વિષય યાદ કરજે. હમણાં તો મૂળ વાત ઉપરજ આવીશ.

પ્રત્યેક વૃત્તિને અન્ય પ્રકારની વૃત્તિ સાથે બહુ નજીકનો સંબંધ હોવાથી શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલનની ઘણીજ અગત્ય છે. જો શારીરિક વૃત્તિને યોગ્ય પ્રમાણમાં કેળવવામાં ન આવે તો રોગતાપાદિ વિઘ્નો ધર્મકાર્યમાં નડયા વિના ન રહે એ વાત હું તને સમજાવી ગયો છું. જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિને પણ શારીરિક વૃત્તિની સહાય સ્વીકાર્યા વિના ચાલતું નથી. કારણ કે જો શરીર જેવું જોઇએ તેવું સુદૃઢ ન હોય

તો જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિને યોગ્ય પોષણ મળી શકે નહિ. સર્વ કોઇ સારી રીતે જાણે છે કે જો શારીરિક શક્તિઓ બળવાન અને પુષ્ટ ન હોય તો માનસિક શક્તિઓ પણ બળવાન અને પુષ્ટ થઇ શકે નહિ—અથવા તો સંપૂર્ણ વિકાસ પામી શકે નહિ. જેવી રીતે શારીરિક આરોગ્ય સુરક્ષિત રાખવાને માટે માનસિક આરોગ્યની જરૂર છે, તેવીજ રીતે માનસિક સ્વાસ્થ્યના રક્ષણને માટે શારીરિક સ્વાસ્થ્યની જરૂર છે. યૂરોપિયન વિદ્વાનોએ અને વિજ્ઞાનવાદીઓએ શરીર તથા મનનો આ સંબધ બહુ ઉત્તમ રીતે સિદ્ધ કર્યો છે. આપણી કૉલેજોમાં અને શાળાઓમાં અત્યારે જે શિક્ષણ અપાય છે તેમાં જો કોઇ મુખ્ય અને મહાન્ દોષ હોય તો તે એજ છે કે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક ખીલવણી તરફ ઘટતુ લક્ષ અપાતુ નથી. એ દોષને લીધે જનસમાજની શારીરિક અવસ્થા શોચનીય બનતી જાય છે, તેની સાથે માનસિક અધઃપતન પણ શરૂ થાય છે, અને ધર્મનો આધાર માનસિક શકિત ઉપર રહેલો હોવાથી ક્રમે ક્રમે ધર્મની પણ અધોગતિ થવા લાગે છે.

ત્રીજું વિઘ્ન તો ઉક્ત વિઘ્ન કરતા પણ અધિક મહત્ત્વનુ છે. જેની શારીરિક વૃત્તિઓ બરાબર કેળવાતી નથી તે મનુષ્ય પોતાની આત્મરક્ષા કરી શકતો નથી. હવે તું વિચાર કરી જો કે જે મનુષ્ય પોતાની આત્મરક્ષા બરાબર ન કરી શકે તે મનુષ્ય નિર્વિઘ્ને ધર્માચરણ કેવી રીતે કરી શકે ? પ્રત્યેક વસ્તુની પાછળ શત્રુઓ તથા લૂંટારાઓ તો લાગેલાજ હોય છે, અને તેઓ પ્રસંગોપાત ધર્માચરણમાં હરકત કર્યા વિના રહેતા નથી. તે ઉપરાંત જેઓ પોતાના બાહુ-બળથી દુષ્ટોનું દમન કરી શકતા નથી તેઓને નિર્બળતાને લઇને આત્મરક્ષા અર્થે અધર્મનુ અવલંબન પણ લીધા વિના ચાલતું નથી. આત્મરક્ષા મનુષ્યને એવી તો પ્રિય હોય છે કે પરમ ધાર્મિક મનુષ્ય પણ સીધી નહિ તો આડકતરી રીતે પણ કટોકટીના વખતમાં અધર્મનું અવલબન લીધા વિના રહેતોજ નથી. મહાભારતકારે “ अश्वत्थामा हत इति गजः” એ વાતમા તેનું બહુ ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરૂ પાડયુ છે.* બાહુબળવડે દ્રોણાચાર્યનો પરાભવ કરવામા અસમર્થ નીવડયા એટલે યુધિષ્ઠિર જેવા પરમ ધાર્મિક પુરુષને પણ મિથ્યા વાત કહીને તેમને ઉતરવાની જરૂર પડી.

શિષ્ય:—પ્રાચીનકાળમાં એવા પ્રસગો આવતા હોય, પરંતુ અત્યારના જમાનામાં તો રાજા પોતે સર્વનું રક્ષણ કરવાને બધાયેલ છે. આત્મરક્ષા માટે અત્યારે સર્વ કોઇને બળવાન્ બનવાની શું જરૂર છે ?

ગુરુ:—રાજા સર્વની રક્ષા કરે એવો નિયમ છે ખરો, પરંતુ વસ્તુતઃ કર્મ

* “ अश्वत्थामा हत इति गजः” એવા શબ્દો મહાભારતમાં નથી. “हतः कुंजर” એ પ્રમાણે છે.

તેમ બનતું જણાતું નથી, જો તેનાથી તેમ થઇ શકતું હોત તો આજકાલ રોજ જે ક્લેશો–મારામારીઓ–લુંટફાટો–ચોરીઓ અને ખુનો થાય છે તે થવા પામત નહિ. પોલીસના રીપોર્ટો વાંચવાથી જણાય છે કે જેઓ પોતાની આત્મરક્ષા કરવાને અસમર્થ હોય છે તેઓના ઉપરજ સર્વત્ર જુલમ ગુજારવામાં આવ્યો હોય છે. બળવાન મનુષ્ય ઉપર કોઇ હુમલો કરી શકતું નથી, પરંતુ મારી આ વાતનો ખોટો અર્થ ન થાય તેટલા માટે મારે એ પણ સ્પષ્ટ કહી દેવું જોઇએ કે આત્મરક્ષાનો અર્થ એવો નથી કે પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાનાજ શરીરની અને પોતાનાજ ધનની રક્ષા કરીને બેસી રહેવું. હું જ્યારે તને પ્રીતિવૃત્તિના અનુશીલનવિષે કહીશ ત્યારે તું જોઇ શકશે કે આત્મરક્ષા એ જેમ આપણું મહત્ત્વનું કર્તવ્ય છે, તેમ આપણાં સ્ત્રી–પુત્રો, પરિવાર, સ્વજન, કુટુંબ, પાડોશી વિગેરેની રક્ષા કરવી એ પણ આપણું પ્રધાન કર્તવ્ય છે. પોતાની આત્મરક્ષા સાથે જે બીજાં મનુષ્યોની રક્ષા ન કરે તેને પરમ અધાર્મિક સમજવો; અને એટલાજ માટે મેં કહ્યું છે કે તેવી રક્ષાને માટે જે બળ અથવા શારીરિક શિક્ષણ જરૂરનું છે તે બળ અને શિક્ષણ જેનામાં ન હોય તેને પણ અધાર્મિક સમજવો.

આત્મરક્ષા અને સ્વજનરક્ષા કરતાં પણ બીજી એક વાત અધિક મહત્ત્વની છે, એટલુંજ નહિ પણ ધર્મના એક પ્રધાન અંશરૂપ છે. અનેક મહાત્માઓએ આ ધર્મનું પાલન કરવા જતાં પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપ્યો છે અને અનેક પવિત્ર પુરુષોએ સર્વસુખનો પરિત્યાગ કરી આપત્તિમાંજ જીવન ગાળવાનું પસંદ કર્યું છે. હું અહીંઆં હવે સ્વદેશરક્ષાવિષે બોલવા ઇચ્છું છું.

આત્મરક્ષા અને સ્વજનરક્ષા એ જો ધર્મ હોય તો પછી સ્વદેશરક્ષા પણ ધર્મમાંજ સમાઇ જાય છે એમ કહેવાની જરૂર નથી. એક મનુષ્ય જેમ બીજા મનુષ્ય ઉપર હુમલો કરી તેનું સર્વસ્વ પડાવી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેમ એક સમાજ અથવા દેશ પણ બીજા સમાજ અથવા દેશ ઉપર હુમલો કરી તેનું સર્વસ્વ લુંટી જવાનો યત્ન કરે છે. જ્યાંસુધી મનુષ્યોને રાજાના હુકમથી કિંવા ધર્મની આજ્ઞાથી અંકુશમાં રાખવામાં ન આવે ત્યાંસુધી મનુષ્યો પરસ્પર–એક બીજા ઉપર હુમલાઓ કર્યા વિના રહેતાં નથી. જે સમાજમાં રાજાની આજ્ઞાનું પાલન થતું નથી તે સમાજનાં મનુષ્યો પોતાની મરજીમાં આવે તેને હેરાન કરી શકે છે, અને મરજી મુજબ ત્રાસ વર્તાવી શકે છે. મનુષ્યોના સંબંધમાં જેમ આ વાત ખરી છે તેમ સમાજોના સંબંધમાં પણ તેટલીજ ખરી છે. જો વિવિધ મનુષ્યસમાજો ઉપર એક રાજા અથવા એક શાસનકર્તા ન હોય તો એક બળવાન સમાજ બીજા નિર્બળ સમાજને હેરાન કરી તેનું સર્વસ્વ લૂંટી જાય, એ સ્વાભાવિક છે. હું અહીંઆં જંગલી–અસભ્ય સમાજોના વિષયમાં બોલતો નથી, સુધરેલા ગણાતા

પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં પણ એ પ્રમાણે બનતું આપણે જોઇએ છીએ. આજે ફ્રાન્સ જર્મની ઉપર હુમલો કરે છે તો કાલે જર્મની ફ્રાન્સને જમીન દોસ્ત કરવા આગળ વધે છે. આજે તુર્કી ગ્રીસ ઉપર ચડાઇ લઇ જાય છે તો કાલે રશીઆ તુર્કીને ગળી જવાની હીલચાલ કરે છે. એવીજ રીતે આજે પોલાંડનો વારો તો કાલે બલ્ગેરીઆનો વારો, એ પ્રમાણે યૂરોપની સભ્યજાતિઓ પણ કૂતરાની માફક પરસ્પર ડોકીઆં કરી રહી છે. શેરીનો કૂતરો જે મળે તે મોંમાં નાખીને નાસી જાય છે તેજ પ્રમાણે સભ્ય જાતિ અથવા અસભ્યજાતિ પણ બીજી જાતિ પાસેથી પડાવી લઇ જવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે. મતલબ કે દુર્બળ સમાજને પગતળે કચડી નાખવા બળવાન સમાજ હમેશાં તૈયારજ હોય છે. એટલાજ માટે કહેવું પડે છે કે દેશરક્ષા સિવાય આત્મરક્ષા કોઇ કોળે થઇ શકે નહિ. આત્મરક્ષા અને સ્વજનરક્ષા એ જો ધર્મ હોય તો દેશરક્ષા એ પણ ધર્મ છે, એટલુંજ નહિ પણ સૌથી અગત્યનો અને સૌથી વધારે મહત્ત્વનો ધર્મ છે. કારણ કે જો દેશરક્ષા થઇ શકે તોજ સ્વ-પરનું બરાબર રક્ષણ બની શકે, અને તોજ ધર્મોન્નતિનો માર્ગ નિષ્કંટક બની શકે. પુનરુક્તિના ભયથી એ વિષે વધારે બોલતો નથી.

કેટલીક સામાજીક અવસ્થાઓ ધર્મને માટે ઉપયોગી છે તો કેટલીક નિરુપયોગી હોય છે. કેટલીક અવસ્થાઓ આપણી સમસ્ત વૃત્તિઓના અનુશીલનને માટે અનુકૂળ હોય છે તો કોઇ કોઇ સામાજીક અવસ્થા પ્રતિકૂળ પણ હોય છે. અનેક સમયે એની પ્રતિકૂળતાઓ રાજા અથવા રાજપુરુષનેજ આભારી હોય છે. યૂરોપમાં એક સમયે પ્રોટેસ્ટંટ મતવાળાઓને ક્રૂરતાથી જીવતા બાળી દેવામાં આવતા હતા. ઔરંગઝેબના વખતમાં હિંદુઓ ઉપર જે જુલમો થતા તે પણ તેના ઉદાહરણરૂપે ઉમેરી શકાય. ધર્મને માટે જે સામાજીક અવસ્થા અનુકૂળતાવાળી હોય તેને સ્વાધીનતા કહેવામાં આવે છે. "સ્વાધીનતા" એ દેશી વસ્તુ નથી.વિલાયતમાંથીજ એ ચીજ આપણા દેશમાં આવવા પામી છે. મૂળ શબ્દ "લીબર્ટી" નો એ અનુવાદ માત્ર છે. એ સ્વાધીનતાનો અર્થ એવો નથી કે રાજા પોતે સ્વદેશીજ હોવો જોઇએ. સ્વદેશી રાજા પણ અનેક સમયે સ્વાધીનતાનો શત્રુ હોય છે, અને વિદેશી રાજા અનેક પ્રસંગે સ્વાધીનતાનો મિત્ર હોય છે. એને માટે હું ધારું છું કે, ઉદાહરણ આપવાની જરૂર નથી.

ધર્મોન્નતિને માટે સ્વાધીનતા અત્યંત જરૂરની વસ્તુ છે. એટલાજ માટે પ્રત્યેક મનુષ્યે આત્મરક્ષા—સ્વજનરક્ષા તથા સ્વદેશરક્ષાને માટે પોતાની સમસ્ત શારીરિક વૃત્તિઓનું સંપૂર્ણ અનુશીલન કરવુંજ જોઇએ.

શિષ્યઃ—ત્યારે એમજ કહી દો ને કે દરેક યોદ્ધા બનવું જોઇએ!

ગુરુઃ—નહિ, સઘળાઓએ યુદ્ધનો ધંધો કરવો એવો મારો આશય નથી. હા, એટલું છે કે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે યુદ્ધમાં કામ આપી શકાય તેટલા માટે આત્મરક્ષાથીજ

બળવાન બનવું જોઇએ. નાનાં રાજ્યોએ પણ પોતાના રાજ્યમાં યુવાન પુરુષોને યુદ્ધનું શિક્ષણ મળે એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ. જો તેઓ તેમ ન કરે તો બીજું મોટું રાજ્ય અનાયાસે નાનાં રાજ્યોને ચગદી નાખ્યા વિના રહે નહિ. પ્રાચીન ગ્રીક પ્રજાના પ્રાયઃ સઘળા મનુષ્યો યુદ્ધને માટે સર્વદા તૈયાર રહેતા. મહાન રાજ્યોમાં અથવા મહાન સમાજોમાં યુદ્ધનો ધંધો અમુક માણસો કરતા આવ્યા છે. પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં પ્રજાની વતી ક્ષત્રિયો યુદ્ધ કરતા, અને મધ્યકાલીન ભારતવર્ષમાં પણ રાજપુતો દેશના પ્રતિનિધિરૂપે લડતા એ વાત સર્વ કોઈના જાણવામાં છે; પરંતુ એ રિવાજનું પરિણામ એવું આવતું કે જો પ્રજાનો એ એકજ ભાગ શત્રુની સાથે લડતાં પરાભવ પામતો, તો સમસ્ત દેશને શત્રુના પંજામાં સપડાવું પડતું. ભારતવર્ષના રાજપૂતો જેવા પરાજિત થયા કે તુરતજ મુસલમાનોએ ભારતવર્ષને કબજામાં લીધો. હવે રાજપુત સિવાયની ભારતવર્ષની અન્ય અન્ય પ્રજાઓ પણ જો યુદ્ધને માટે તૈયાર હોત તો ભારતવર્ષની એવી દુર્દશા કોઈ કાળે થવા પામત નહિ. ઇ. સ. ના અઢારમા સૈકાના અંતભાગમાં ફ્રાન્સના સમગ્ર યુવકોએ નેપોલિયન બોનાપાર્ટની આગેવાની નીચે અસ્ત્ર ધારણ કરીને એકસપીથી યૂરોપને ધ્રૂજાવ્યું હતું.

શિષ્યઃ—શરીરને કેવી રીતે કેળવ્યું હોય તો આપે કહ્યો તે ધર્મ બરાબર પાળી શકે?

ગુરુઃ—કેવળ બળનીજ જરૂર નથી. જંગલી માણસો સાથે લડવામાં શારીરિક-બળ ઉપયોગી થાય તેટલુંજ. બાકી આ વીસમી સદીમાં તો શારીરિક બળ કરતાં શારીરિક કવાયતજ બહુ જરૂરની છે. અત્યારના સમયમાં સૌ પ્રથમ શારીરિક બળની અને અસ્થિ તથા માંસપેશીની પરિપુષ્ટિને માટે વ્યાયામ જોઇએ. આ દેશમાં પહેલાં દંડ-કુસ્તી તથા મગદળ વિગેરે અનેક પ્રકારની કસરતો પ્રચલિત હતી; પરંતુ અંગ્રેજી સુધારાએ એ સર્વ આપણા હાથમાંથી લઇ લીધું છે.આપણે આપણી પૂર્વની કસરતો અને રમતોને શામાટે તિલાંજલિ આપી દેવી તેનું એકકે યથેષ્ટ કારણ મારા જાણવામાં નથી. આપણી અનુકરણપ્રિયતા અથવા તો બુદ્ધિભ્રંશજ એ એક ઉદાહરણ છે.

બીજું—અસ્ત્રશિક્ષાને પ્રધાનપદ આપવું જોઇએ. આપણામાંના પ્રત્યેક અસ્ત્ર-શસ્ત્રના પ્રયોગોમાં પકવ બનવું જોઇએ.

શિષ્યઃ—પરંતુ અત્યારનો કાયદો અસ્ત્ર ધારણ કરવાની આપણને મનાઇ કરે છે, તેનું કેમ કરવું?

ગુરુઃ—એ તો કાયદા બાંધનારાઓની ભૂલ છે. કાયદાની એ ભૂલ વખત જતાં સુધરી શકશે.

ત્રીજું—અસ્ત્રશિક્ષા ઉપરાંત કેટલીક શારીરિક કવાયતો પણ શીખવી જોઇએ, કારણ કે શારીરિક ધર્મનું સંપૂર્ણ પાલન કરવા માટે કેટલીક કવાયતો બહુજ જરૂરની છે. દાખલાતરીકે અશ્વારોહણ, યૂરોપમાં જે મનુષ્ય અશ્વારોહણ કરી શકતો

નથી, અને અસ્ત્રવિદ્યા પ્રાપ્ત કરતો નથી તે મનુષ્ય ત્યાં બહુ ઉપહાસપાત્ર લેખાય છે. વિલાયતની સ્ત્રીઓ પણ અશ્વારોહણ તથા અસ્ત્રધારણ કરવાને શકિતવાન હોય છે. આપણે હાથે કરીને કેવી દુર્દશાએ પહોંચ્યા છીએ ?

જેવી રીતે અશ્વારોહણ શારીરિક ધર્મનું એક પ્રકારનું અનુશીલન છે, તેવીજ રીતે પગે ચાલીને દૂર ફરવા જવું, તથા તરતાં શીખવું એ પણ એક અનુશીલન છે. જે મનુષ્ય પગે ચાલીને અમુક મજલ કાપી શકે નહિ, તેમજ નદી–નાળું તરી શકે નહિ તે યથાર્થ યોદ્ધો બની શકે નહિ. મેં કહ્યું તે શિક્ષણ કેવળ યોદ્ધાઓનેજ માટે જરૂરનું છે એમ માની લઈશ નહિ. જે મનુષ્યને તરતાં ન આવડે તે મનુષ્ય પાણીમાં પોતાનું કે બીજાનું કદાપિ રક્ષણ કરી શકે નહિ. યુદ્ધના પ્રસંગે લડવૈયાઓને આત્મરક્ષા અથવા પરરક્ષા કરવી પડે એટલાજ માટે તરતાં શીખવું જોઇએ એવો સિદ્ધાંત કરીને બેસી રહીશ નહિ. સામા પક્ષ ઉપર હલ્લો લઇ જવાને તેમજ શત્રુના પંજામાંથી બચવાને માટે પણ આપણે અનેક પ્રસંગે પાણીમાં તરતા તરતા જવું પડે છે. પગે ચાલીને પણ કોસોના કોસો સુધી દોડવું પડે છે, માટે મનુષ્યમાત્રે આ સર્વ કવાયતો શીખવી જોઇએ.

શિષ્ય:—મતલબ કે શરીર પુષ્ટ અને બળશાળી બને તેટલાથીજ શારીરિકવૃત્તિનું અનુશીલન સંપૂર્ણ થયું ન ગણાય, પરંતુ તેની સાથે કસરત—કવાયત વિગેરે–

ગુરુ:—કસરત કિંવા વ્યાયામમાં મલ્લયુદ્ધનો પણ સમાવેશ કરી દેવો જોઇએ. કારણ કે તે બહુ બળદાયક છે. તેમજ આત્મરક્ષા તથા પરોપકારને માટે પણ તેની ઘણી જરૂર પડે છે.

શિષ્ય:—સમજ્યો. ટુંકામાં શરીરની પુષ્ટતા, વ્યાયામ, મલ્લયુદ્ધ, અસ્ત્રશિક્ષા, અશ્વારોહણ, સંતરણ તથા પગે ચાલતાં દૂર સુધી જવાની પણ ટેવ પાડવી જોઇએ–

ગુરુ:—એટલુંજ નહિ સહનશકિત પણ જોઇએ. ટાઢ–તડકો તથા ક્ષુધા–તૃષા સહન કરતાં શીખવું જોઇએ. ગમે તેટલો પરિશ્રમ થયો હોય તોપણ ચિત્તમાં ખેદ કે ગ્લાનિ ન થાય તે માટે અભ્યાસ પાડવો જોઇએ. તે સિવાય એક લડવૈયાને માટે બીજા પણ કેટલાક અભ્યાસો કરવા જોઇએ. દાખલા તરીકે જરૂરના પ્રસંગે માટી ખોદતાં આવડવું જોઇએ, ઘર બાંધતાં શીખવું જોઇએ, વજન ઉંચકી જવાની ટેવ પાડવી જોઇએ, વિગેરે અનેક સમયે યોદ્ધાઓને દશ–બાર દિવસ ચાલે તેટલો અન્નનો જથ્થો પીઠ ઉપર ઉંચકીને લઇ જવો પડે છે. ટુંકામાં એક કારીગર પોતાનાં ઉપયોગી અસ્ત્રો પોતાની પાસે રાખી તેને બરાબર ધારવાળાં બનાવીને સાથે લઇ જાય છે તેવીજ રીતે આપણે આપણું દેહરૂપી શસ્ત્ર તીક્ષ્ણ ધારવાળા શસ્ત્રની માફક હમેશાં તૈયાર રાખવું જોઇએ. કારીગર જેમ પોતાનાં સઘળાં રાખેલાં અસ્ત્રોથી સર્વ દ્રવ્યોને તોડી–ફોડી તથા સાધી શકે છે, તેવીજ રીતે આ દેહ પણ

સર્વ કર્મો કરી શકે તેવો સક્ષમ બનાવવો જોઇએ.

શિષ્યઃ—પણ એ કેમ બની શકે તેનો ઉપાય તો આપે કાંઇ બતાવ્યો નહિ.

ગુરુઃ—તેના ઉપાયો (૧) વ્યાયામ, (૨) શિક્ષણ, (૩) આહાર, (૪) ઇન્દ્રિય-સંયમ. એ ચાર ઉપાયો શારીરિક અનુશીલનને માટે પૂરતા છે.

શિષ્યઃ—તેમાં આપે વ્યાયામ તથા શિક્ષણ સબંધે જે કાંઇ કહ્યું તે મેં ધ્યાન-પૂર્વક સાંભળ્યું છે, પરતુ આહાર સબંધે કાંઈ ખુલાસો થયો નથી. શરૂઆતમાંજ વાચસ્પતિ મહાશયના ખાનપાનસબંધે જે પ્રશ્ન ઉઠયો હતો તે હવે મને યાદ આવે છે. વાચસ્પતિ મહાશય કેવળ ભાત–દાળ ઉપરજ જીંદગીનો નિર્વાહ કરતા. શુ માત્ર એટલુ ખાઇને બેસી રહેવુ તે ધર્માનુકૂળ છે? તેનાથી વિશેષ પ્રકારનાં દ્રવ્યો આહા-રમાં લેવાં એ શું અધર્મ છે? હુ ન ભૂલતો હોઉ તો આપનો કહેવાનો આશય તે વખતે કાંઇક એવાજ પ્રકારનો હતો.

ગુરુ.—મેં કહ્યું હતું કે શરીરની રક્ષા તથા પુષ્ટિને માટે જો એટલોજ ખોરાક યથેષ્ટ હોય તો તેથી અધિક આહારની લાલસા રાખવી એ અધર્મ છે, શરીરની રક્ષા તથા પોષણને માટે કેવા પ્રકારના આહારની જરૂર છે એ વિષય તો વૈજ્ઞાનિક પડિતોના હાથમાંજ રહેવા દેવો જોઇએ. ધર્મના ઉપદેશકોનુ તે કામ નથી. હુ માનું છું કે વૈજ્ઞાનિક પડિતો દાળ–ભાતને શરીરરક્ષા તથા પુષ્ટિને માટે યથેષ્ટ લેખશે નહિ; પરતુ તેની સાથે વાચસ્પતિ મહાશયના સયોગોને વિચારણામાં લઇએ તો તેમના જેવા શરીરશ્રમ વિનાના માણસો માટે એવા સાદા ખોરાક યથેષ્ટ પણ લેખાવા જોઇએ. આપણે તે ચર્ચામાં માથું મારવાની અત્યારે કશી જરૂર નથી. વૈજ્ઞાનિકોનુ કામ વૈજ્ઞાનિકો કરે એજ ઇચ્છવાયોગ્ય છે. આહારસબધેનો એક મહત્ત્વનો ઉપદેશ, કે જે સ્વયં શ્રીકૃષ્ણના મુખમાથી નીકળ્યો છે, તે ગીતામાથી હું તને સભળાવુ છું, એટલાથીજ સતોષ માની લેજે.—

आयुःसत्त्वबलारोग्य सुखप्रीतिविवर्द्धना ।
रस्याः स्निग्धा स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रिया ॥

અર્થાત્—જે આહાર આયુષ્યમાં, ઉત્સાહમા, બળમા, સ્વાસ્થ્યમાં, સુખમાં અને ચિત્તના આનદમાં વૃદ્ધિ કરે, રુચિને પ્રદીપ્ત કરે, જે આહાર રસયુક્ત હોય, સ્નિગ્ધ હોય, અને જેનો તાત્ત્વિક અશ શરીરમાં પાચન થાય તેવો અર્થાત્ "ન્યુટ્રીશીઅસ" હોય, એટલુજ નહિ પણ જેના દર્શનમાત્રથી ખાવાની ઇચ્છા થાય તેજ આહાર સાત્ત્વિકોને પ્રિય થઇ પડે છે

શિષ્ય.—પણ એમા મદ્ય–માંસ આહારાર્થે લેવા જોઇએ કે નહિ તે તો કાંઇ આવ્યુજ નહિ.

ગુરુ.—તે કામ વૈજ્ઞાનિકોનું છે. શારીરતત્ત્વવેત્તાઓને અથવા તો વૈદ્યોને પૂછી.

નથી, અને અસ્ત્રવિદ્યા પ્રાપ્ત કરતો નથી તે મનુષ્ય ત્યાં બહુ ઉપહાસપાત્ર લેખાય છે. વિલાયતની સ્ત્રીઓ પણ અશ્વારોહણ તથા અસ્ત્રધારણ કરવાને શકિતવાન હોય છે. આપણે હાથે કરીને કેવી દુર્દશાએ પહોચ્યા છીએ?

જેવી રીતે અશ્વારોહણ શારીરિક ધર્મનું એક પ્રકારનું અનુશીલન છે, તેવીજ રીતે પગે ચાલીને દૂર ફરવા જવું, તથા તરતાં શીખવું એ પણ એક અનુશીલન છે. જે મનુષ્ય પગે ચાલીને અમુક મજલ કાપી શકે નહિ, તેમજ નદી–નાળુ તરી શકે નહિ તે યથાર્થ યોદ્ધો બની શકે નહિ. મેં કહ્યુ તે શિક્ષણ કેવળ યોદ્ધાઓનેજ માટે જરૂરનુ છે એમ માની લઈશ નહિ. જે મનુષ્યને તરતા ન આવડે તે મનુષ્ય પાણીમા પોતાનુ કે બીજાનુ કદાપિ રક્ષણ કરી શકે નહિ. યુદ્ધના પ્રસંગે લડવૈયાઓને આત્મરક્ષા અથવા પરરક્ષા કરવી પડે એટલાજ માટે તરતા શીખવુ જોઇએ એવો સિદ્ધાંત કરીને બેસી રહીશ નહિ. સામા પક્ષ ઉપર હલ્લો લઇ જવાને તેમજ શત્રુના પંજામાંથી બચવાને માટે પણ આપણે અનેક પ્રસંગે પાણીમા તરતા તરતા જવું પડે છે. પગે ચાલીને પણ કોસોના કોસો સુધી દોડવું પડે છે, માટે મનુષ્યમાત્રે આ સર્વ કવાયતો શીખવી જોઇએ.

શિષ્ય:—મતલબ કે શરીર પુષ્ટ અને બળશાળી બને તેટલાથીજ શારીરિકવૃત્તિનું અનુશીલન સંપૂર્ણ થયુ ન ગણાય, પરંતુ તેની સાથે કસરત—કવાયત વિગેરે–

ગુરુ:—કસરત કિંવા વ્યાયામમા મલ્લયુદ્ધનો પણ સમાવેશ કરી લેવો જોઇએ. કારણ કે તે બહુ બળદાયક છે. તેમજ આત્મરક્ષા તથા પરોપકારને માટે પણ તેની ઘણી જરૂર પડે છે.

શિષ્ય:—સમજ્યો. ટુંકામાં શરીરની પુષ્ટતા, વ્યાયામ, મલ્લયુદ્ધ, અસ્ત્રશિક્ષા, અશ્વારોહણ, સંતરણ તથા પગે ચાલતાં દૂર સુધી જવાની પણ ટેવ પાડવી જોઇએ–

ગુરુ:—એટલુંજ નહિ સહનશક્તિ પણ જોઇએ. ટાઢ–તડકો તથા ક્ષુધા–તૃષા સહન કરતાં શીખવુ જોઇએ. ગમે તેટલો પરિશ્રમ થયો હોય તોપણ ચિત્તમા ખેદ કે ગ્લાનિ ન થાય તે માટે અભ્યાસ પાડવો જોઇએ. તે સિવાય એક લડવૈયાને માટે બીજા પણ કેટલાક અભ્યાસો કરવા જોઇએ. દાખલા તરીકે જરૂરના પ્રસંગે માટી ખોદતાં આવડવું જોઇએ, ઘર બાંધતાં શીખવુ જોઇએ, વજન ઉચકી જવાની ટેવ પાડવી જોઇએ, વિગેરે અનેક સમયે યોદ્ધાઓને દશ–બાર દિવસ ચાલે તેટલો અન્નનો જથ્થો પીઠ ઉપર ઉચકીને લઇ જવો પડે છે. ટુંકામાં એક કારીગર પોતાનાં ઉપયોગી અસ્ત્રો પોતાની પાસે રાખી તેને બરાબર ધારવાળા બનાવીને સાથે લઇ જાય છે તેવીજ રીતે આપણું આપણું દેહરૂપી શસ્ત્ર તીક્ષ્ણ ધારવાળા શસ્ત્રની માફક હમેશાં તૈયાર રાખવું જોઇએ. કારીગર જેમ પોતાનાં સજાવી રાખેલા અસ્ત્રોથી સર્વ દ્રવ્યોને તોડી–ફોડી તથા સાંધી શકે છે, તેવીજ રીતે આ દેહ પણ

સર્વ કર્મો કરી શકે તેવો સક્ષમ બનાવવો જોઇએ.

શિષ્ય.—પણ એ કેમ બની શકે તેનો ઉપાય તો આપે કાંઇ બતાવ્યો નહિ.

ગુરુ—તેના ઉપાયો (૧) વ્યાયામ, (૨) શિક્ષણ, (૩) આહાર, (૪) ઇન્દ્રિય-સંયમ. એ ચાર ઉપાયો શારીરિક અનુશીલનને માટે પૂરતા છે.

શિષ્ય—તેમાં આપે વ્યાયામ તથા શિક્ષણ સંબંધે જે કાંઇ કહ્યું તે મેં ધ્યાન-પૂર્વક સાંભળ્યું છે, પરંતુ આહાર સંબંધે કાંઈ ખુલાસો થયો નથી. શરૂઆતમાંજ વાચસ્પતિ મહાશયના ખાનપાનસંબંધે જે પ્રશ્ન ઉઠયો હતો તે હવે મને યાદ આવે છે. વાચસ્પતિ મહાશય કેવળ ભાત-દાળ ઉપરજ જીંદગીનો નિર્વાહ કરતા શું માત્ર એટલું ખાઇને બેસી રહેવું તે ધર્માનુકૂળ છે? તેનાથી વિશેષ પ્રકારનાં દ્રવ્યો આહા-રમાં લેવા એ શું અધર્મ છે? હું ન ભૂલતો હોઉં તો આપનો કહેવાનો આશય તે વખતે કાંઇક એવાજ પ્રકારનો હતો

ગુરુ—મેં કહ્યું હતું કે શરીરની રક્ષા તથા પુષ્ટિને માટે જો એટલોજ ખોરાક યથેષ્ટ હોય તો તેથી અધિક આહારની લાલસા રાખવી એ અધર્મ છે શરીરની રક્ષા તથા પોષણને માટે કેવા પ્રકારના આહારની જરૂર છે એ વિષય તો વૈજ્ઞાનિક પંડિતોના હાથમાંજ રહેવા દેવો જોઇએ. ધર્મના ઉપદેશકોનું તે કામ નથી. હું માનું છું કે વૈજ્ઞાનિક પંડિતો દાળ-ભાતને શરીરરક્ષા તથા પુષ્ટિને માટે યથેષ્ટ લેખશે નહિ, પરંતુ તેની સાથે વાચસ્પતિ મહાશયના સંયોગોને વિચારણામાં લઇએ તો તેમના જેવા **શરીરશ્રમ વિનાના માણસો માટે એવા સાદા ખોરાક યથેષ્ટ પણ લેખાવા જોઇએ.** આપણે તે ચર્ચામાં માથું મારવાની અત્યારે કશી જરૂર નથી. વૈજ્ઞાનિકોનું કામ વૈજ્ઞાનિકો કરે એજ ઇચ્છવાયોગ્ય છે. આહારસંબંધેનો એક મહત્ત્વનો ઉપદેશ, કે જે સ્વયં શ્રીકૃષ્ણના મુખમાંથી નીકળ્યો છે, તે ગીતામાંથી હું તને સંભળાવું છું, એટલાથીજ સંતોષ માની લેજે—

आयुःसत्त्वबलारोग्य सुखप्रीतिविवर्द्धना ।
रस्याः स्निग्धा स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रिया॥

અર્થાત્—જે આહાર આયુષ્યમાં, ઉત્સાહમાં, બળમાં, સ્વાસ્થ્યમાં, સુખમાં અને ચિત્તના આનંદમાં વૃદ્ધિ કરે, રુચિને પ્રદીપ્ત કરે, જે આહાર રસયુક્ત હોય, સ્નિગ્ધ હોય, અને જેનો તાત્વિક અંશ શરીરમાં પાચન થાય તેવો અર્થાત "ન્યુટ્રીશીઅસ" હોય, એટલુંજ નહિ પણ જેના દર્શનમાત્રથી ખાવાની ઇચ્છા થાય તેજ આહાર સાત્વિકોને પ્રિય થઇ પડે છે

શિષ્ય.—પણ એમાં મદ્ય-માંસ આહારાર્થે લેવા જોઇએ કે નહિ તે તો કાંઇ આવ્યુંજ નહિ

ગુરુ—તે કામ વૈજ્ઞાનિકોનું છે. શારીરતત્વવેત્તાઓને અથવા તો વૈદ્યોને પૂછી

જો કે મદ્ય-માંસ વિગેરે આયુષ્ય, સત્ત્વ, બળ, આરોગ્ય, સુખ, તથા પ્રીતિવૃત્તિમાં વૃદ્ધિ કરે છે કે નહિ? મદ્ય-માંસમાં શા શા ગુણો તથા અવગુણો રહેલા છે તેનો ખુલાસો તેમની પાસેથી મેળવી લે.

શિષ્ય.—હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ તો તેનો નિષેધ કર્યો છે.

ગુરુઃ—મારા વિચાર પ્રમાણે હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ મદ્ય-માસનો નિષેધ કરવામા ખોટું કર્યું નથી. "અનુશીલન 'તત્ત્વ એજ તેમના ધર્મોપદેશનું મૂળ હતુ; કારણ કે મદ્ય-માસ અનિષ્ટકારી, અનુશીલનને હાનિકર તથા જેને તમે ધર્મ કહો છો તેને વિઘ્નકર હોવાથી એનો નિષેધ કરવામાં તેઓએ વાજબીજ કર્યું છે.

શિષ્યઃ—કોઇ પણ અવસ્થામા શું મદ્યનો વ્યવહાર નજ કરવો?

ગુરુઃ—જે પીડિત વ્યક્તિની પીડા મદ્ય મિવાય બીજા કશાથી શાંત ન થાય એમ હોય, તેને માટેજ તેનો ઉપયોગ કરી શકાય. તથાપિ એક અવસ્થા એવી પણ છે કે જે સમયે ચિકિત્સકો કે વૈજ્ઞાનિકોની આજ્ઞાની રાહ ન જોતાં પરિમિત મદ્યપાન કર્તવ્ય છે.

શિષ્યઃ—એવી કયી અવસ્થા છે?

ગુરુઃ—યુદ્ધ સમયની અવસ્થા એજ મારો કહેવાનો આશય છે. યુદ્ધકાળે મદ્ય-પાન ધર્માનુકૂળ લેખાય છે તેનું કારણ માત્ર એટલુજ છે કે જે જે વૃત્તિઓના બળથી યુદ્ધક્ષેત્રમાં વિજય મળી શકે તે તે વૃત્તિ પરિમિત મદ્યપાનથી વિશેષ બળવાન બને છે. આ સિદ્ધાંતને હિંદુશાસ્ત્ર પણ યોગ્ય માન આપે છે. મહાભારતમા લખ્યું છે કે જયદ્રથવધના દિવસે એકલો અર્જુન શત્રુની સેનાને ભેદીને શત્રુઓની મધ્યમાં જઇને ઉભો રહ્યો હતો. યુધિષ્ઠિરને આખા દિવસમાં અર્જુનસંબંધી કંઇ સમાચાર મળ્યા નહિ તેથી તેઓ વ્યાકુળ ચિત્તે બેસી રહ્યા હતા. તે સમયે પાંડવ-સેનામાં સાત્યકિ સિવાય બીજો એકકે એવો વીર યોદ્ધો નહોતો કે જે શત્રુઓની મધ્યમાં જઇ અર્જુનના સાચા સમાચાર લઇ આવે. યુધિષ્ઠિરે સાત્યકિને આ દુષ્ક-કાર્ય કરવાની રજા આપી. તેના ઉત્તરમા સાત્યકિએ ઉત્તમ પ્રકારના મદ્યની પ્રાર્થના કરી. યુધિષ્ઠિરે પોતે તેને ઉત્તમ પ્રકારનો મદ્ય આણી આપ્યો. માર્કંડેય પુરાણમાં પણ જણાવ્યું છે કે સ્વયં કાલિકાને અસુરોનો વધ કરતાં પહેલાં સુરાપાન કરવું પડ્યું હતું.

૧૮૫૭ નો મહાન્ બળવો થયો તે વખતે ચિનહોરના યુદ્ધમાં અંગ્રેજી સેનાને હિંદુ તથા મુસલમાનોની સેનાએ પરાજિત કરી હતી. સ્વયં સર હેનરી લૉરેન્સ તે યુદ્ધમાં અંગ્રેજ સેનાનો નાયક હતો, છતાં તેમને હાર ખાવી પડી હતી. અંગ્રેજ ઇતિહાસલેખક સર જોન કે તેના કારણો આપતાં એક કારણ એવું પણ જણાવે છે કે તે દિવસે અંગ્રેજ સેનાને જરૂરજોગો મદ્ય મળી શક્યો નહોતો. એ કારણ છેક અસંભવિત નથી.

તે ગમે તેમ હો. મદ્યસેવનના સંબંધમાં મારો મત ટુંકમાં આ પ્રમાણે છેઃ– (૧) યુદ્ધકાળે પરિમિત મદ્યસેવન થઈ શકે, (૨) સુયોગ્ય ચિકિત્સકની આજ્ઞાનુસાર રોગાદિમાં તેનો ઉપયોગ કરી શકાય, (૩) તે સિવાય મદ્યપાન કરવું અનુચિત છે.

શિષ્યઃ—માંસાહારસંબંધે આપનો શું મત છે?

ગુરુઃ—મત્સ્ય-માંસ શરીરને ઉપકારી છે કે અપકારી છે તેનો નિર્ણય કરવો તે વૈજ્ઞાનિકોનું કામ છે. × ધર્મવેત્તા તો માત્ર એટલુંજ કહી શકે કે મત્સ્ય-માંસનો આહાર કરવાથી મનુષ્યની પ્રીતિવૃત્તિના અનુશીલનને ધક્કો પહોંચે છે, તેથી તે નિષિદ્ધ છે. ભૂતમાત્રમાં પ્રીતિ રાખવી એ હિંદુધર્મનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. અમારો અનુશીલનવાદ પણ તે સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરે છે, પણ આમ કહેવા ઉપરથી અનુશીલનવાદ હિંદુધર્મથી કોઈ જુદોજ મતવાદ છે, એમ માની લઈશ નહિ. અનુશીલનવાદ પણ હિંદુધર્મનોજ એક વિષય છે.

શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલનસંબંધે વિવેચન કરતાં (૧) વ્યાયામ (૨) શિક્ષણ તથા (૩) આહારના વિષયમાં મેં મારા વિચારો જણાવ્યા. હવે (૪) ઇન્દ્રિયસંયમના સંબંધમાં મારે બે બોલ કહેવા જોઈએ. શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલનને માટે ઇન્દ્રિય-સંયમની અત્યંત જરૂર છે, એ વાત તને વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવાની અગત્ય હું જોતો નથી. ઇન્દ્રિયસંયમના અભાવે શરીર યોગ્ય પ્રમાણમાં પરિપુષ્ટ થઈ શકતું નથી, વ્યાયામ કરવા જેટલી ધીરજ રહેતી નથી, શિક્ષણની સાર્થકતા થઈ શકતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ જે આહાર હોજરીમાં જાય તે આહાર પણ સંપૂર્ણરીતે પચી શકતો નથી, અને તેને લીધે શરીરમાં જેવું જોઈએ તેવું બળ આવતું નથી. તે સિવાય ઇંદ્રિયોને સંયમમાં રાખવી એજ ઇન્દ્રિયોનું યોગ્ય અનુશીલન છે, એ વાત હું ન ભૂલતો હોઉં તો તને આગળ સમજાવી ગયો પણ છું. આટલે દૂર આવ્યા પછી મારે તને યાદ આપવું જોઈએ કે ઇન્દ્રિયસંયમ એ માનસિક વૃત્તિના અનુશીલનને સંપૂર્ણ આધીન છે; કારણ કે જો માનસિક વૃત્તિ નિર્બળ હોય તો શરીર ઉપર જેવો જોઈએ તેવો અંકુશ રહી શકે નહિ. સારાંશરૂપે મારે કહેવું જોઈએ કે હું આગળ જણાવી ગયો તેમ માનસિક વૃત્તિનું ઉચિત અનુશીલન, શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલનના ઉપર આધાર રાખે છે; તેવીજ રીતે હવે તું જોઈ શકશે કે શારીરિક વૃત્તિનું ઉચિત અનુશીલન પણ માનસિકવૃત્તિ ઉપર આધાર રાખે છે. આ પ્રમાણે શરીર તથા મન એકબીજા સાથે બહુજ ગાઢ સંબંધથી જોડાયેલાં છે. એકના અનુશીલન સિવાય અન્યનું અનુશીલન કોઈ કાળે સંભવે નહિ. જે ધર્મોપદેશકો કેવળ, માત્ર માનસિક વૃત્તિના અનુશીલન ઉપરજ ભાર મૂકીને બેસી રહે છે, તેઓનો

× આ મૂળ પુસ્તક ઘણાં વર્ષપર લખાયનું હોઈને તે પછી ઘણાખરા વૈજ્ઞાનિકોએ માંસાહાર નુકશાનકારક હોવાનુંજ જાહેર કરેલું છે. સંપાદક

ઉપદેશ અસંપૂર્ણ છે. જ્ઞાનજ પ્રાપ્ત કરીને બેસી રહેવું એવો ઉપદેશ અસપૂર્ણ હોવાના કારણે ધર્મવિરુદ્ધ છે. કૉલેજના શિક્ષણ માત્રથી વિદ્યાર્થીઓ જેમ યથાર્થ મનુષ્ય બની શકતા નથી, તેમ થોડાં ઘણાં પુસ્તકો કંઠસ્થ કરવાથી પણ વિદ્યાર્થીઓ યોગ્ય પંડિત બની શકતા નથી. આ બન્ને માર્ગો અપૂર્ણ અને તેથી અનિષ્ટકારી છે.

अध्याय ९ मो–ज्ञानार्जनी वृत्ति

શિષ્ય.—શારીરિક વૃત્તિઓના સબંધમાં તો આપનો ઉપદેશ સાંભળ્યો. હવે જ્ઞાનાર્જની (જ્ઞાન મેળવનારી) વૃત્તિઓના અનુશીલનસંબધે કાંઇક કહો તો સાંભળવાની ઇચ્છા છે.મારા સમજવા પ્રમાણે બીજા પ્રકારની વૃત્તિઓના અનુશીલનથી જે સુખ મળી શકે તે સુખ આ વૃત્તિના અનુશીલનથી પણ પ્રાપ્ત થવું જ જોઇએ, અને જ્યાં સુખ ત્યાં ધર્મ પણ હોયજ. એટલા માટે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓનું અનુશીલન અથવા તો જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ પણ કર્તવ્ય છે.

ગુરુ.—અલબત્ત તે આવશ્યક કર્તવ્ય છે, કારણ કે જ્ઞાન વિના અન્ય વૃત્તિઓનું યથાર્થ અનુશીલન થઇ શકે નહિ, એ વાત શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલન સમયે હું તને બરાબર સમજાવી ચૂક્યો છું. તે સિવાય બીજી એક બાબતને માટે પણ જ્ઞાનની જરૂર છે, અને તે બાબત ઘણી મહત્ત્વની છે અને તે એ કે જ્ઞાન સિવાય ઇશ્વરને ઓળખી શકાય નહિ, તેમજ વિધિપૂર્વક ઇશ્વરની ઉપાસના પણ થઇ શકે નહિ.

શિષ્યઃ—જ્ઞાન હોય તોજ ઇશ્વરોપાસના થઇ શકે, એમ જો આપ કહેવા માનતા હો તો પછી મૂર્ખ મનુષ્યો ઇશ્વરની ઉપાસના કેવી રીતે કરી શકે? ઇશ્વર શું કેવળ પંડિત પુરુષોને માટેજ છે?

ગુરુઃ—મૂર્ખ મનુષ્યો માટે ઇશ્વરોપાસના નથી. મૂર્ખને માટે તો ધર્મ જેવી કોઇ વસ્તુજ નથી એમ કહું તોપણ ખોટું નથી. જગતમાં જ્ઞાનપૂર્વક જેટલાં પાપો થાય છે તેમાનાં ઘણાંખરાં પાપો પ્રાયઃ મૂર્ખ મનુષ્યો દ્વારાજ થાય છે. અને મારે એક સ્પષ્ટીકરણ કરવું જોઇએ. જેને લખતાં વાંચતાં આવડતું ન હોય તેનેજ મૂર્ખ મનુષ્ય માની લઇશ નહિ, તેમજ જેને લખતાં–વાંચતાં આવડતું હોય તેજ જ્ઞાની એમ પણ માની લેવાનું નથી. પુસ્તકો વાંચ્યા વિના પણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઇ શકે છે, પાઠશાળાઓ અને નિશાળોમાં ભણ્યા વિના પણ જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થઇ શકે છે. આપણા દેશની પ્રાચીન સ્ત્રીઓએ તેનાં ઉત્તમ દષ્ટાંતો આપણને પૂરાં પાડયાં છે. તે સન્નારીઓમાં પ્રાયઃ કોઇને પણ લખતાં વાંચતાં આવડતું નહોતું છતાં તેમના જેવો ધાર્મિક વ્યક્તિઓ પૃથ્વીમાં ચોડીજ થઇ હશે. તે આદર્શ નારીઓએ પુસ્તકોનું વાંચન કર્યું નહોતું તેથી તે સર્વ મૂર્ખ હતી, એમ કહેવાનું કોઇનાથી

સાહસ થઇ શકશે નહિ. આપણા દેશમાં પૂર્વે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના જે કેટલાક ખાસ માર્ગો હતા, તે સર્વ આજે લુપ્તપ્રાય થઇ ગયા છે. "કથા" અને હરિકીર્તન એ પૂર્વકાળે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો એક મુખ્ય ઉપાય હતો. પ્રાચીન સન્નારીઓ કથાકારોનાં મુખથી પુરાણ તથા ઇતિહાસની વાતો સાંભળતી અને એથી કરીને પુરાણ-ઇતિહાસમાં જ્ઞાનનો જે ઉત્તમ ભંડાર છુપાયલો છે, તે તેમની પાસે ખુલ્લો થઇ જતો. કથાઓના શ્રવણથી તેમની જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓ-બહુ સારી રીતે સ્વચ્છ તથા પરિતૃપ્ત થઇ શકતી હતી. તે સિવાય હિંદુધર્મના પ્રતાપે આપણા દેશમાં વંશપરંપરાએ જે જ્ઞાનપ્રવાહ સતત વહ્યા કરતો તે પ્રવાહ ઉપર પણ સન્નારીઓનો અધિકાર રહેતો હતો. આ સર્વ કારણોને લઇને અત્યારના આપણા સુશિક્ષિત ગણાતા યુવકો કરતાં પણ અનેક વિષયો પૂર્વકાળની સન્નારીઓ બહુ સારી રીતે સમજી શકતી હતી. દાખલાતરીકે અતિથિસત્કારનું માહાત્મ્ય જ્ઞાનવિના કોઇ કાળે સમજી શકાય નહિ, તેમજ વિશ્વવ્યાપી સત્યની સાથે અતિથિ-સત્કારને કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે, તે પણ જ્ઞાનદૃષ્ટિ વિના જોઇ શકાય નહિ. અત્યારનો આપણો સુધરેલો વર્ગ અતિથિનું નામ સાંભળીને પણ બળી જાય છે! અત્યારના શિક્ષિત વર્ગને જે જ્ઞાન નથી તે જ્ઞાન પૂર્વની અશિક્ષિત સન્નારીઓને હતું, એજ વાત હું કહેવા માગું છું. તે સ્ત્રીઓ અતિથિ-સત્કારનું માહાત્મ્ય બહુ સારી રીતે સમજી શકતી હતી. આ પ્રકારનાં એક નહિ પણ સેંકડો ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ છે. એ દૃષ્ટિથી જોઇએ તો પ્રાચીન કાળની નિરક્ષર સ્ત્રીઓનેજ જ્ઞાની લેખવી જોઇએ, અને અત્યારના આપણા સુશિક્ષિત વર્ગને અજ્ઞાની લેખવો જોઇએ.

શિષ્ય:—એમાં શિક્ષિત વર્ગનો શો દોષ? ઇંગ્રેજી-શિક્ષાની પદ્ધતિજ એવી એમાં કોઇ શું કરે?

ગુરુ:—અલબત્ત, એ વાત ખરી છે. મેં જે અનુશીલનવાદ તને સમજાવ્યો, અર્થાત્ સમસ્ત વૃત્તિઓનું યથાયોગ્ય અનુશીલન થવું જોઇએ, એમ મેં જે કહ્યું તે વાત અત્યારના શિક્ષણમાં યોજાયલી નથી, અને તેને લઇનેજ વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિ દૂષિત ગણાય છે. અંગ્રેજી રાજ્યના અધિકારીઓએ સિદ્ધાંત કર્યો કે પાઠશાળામાં તો એક ચોક્કસ પ્રકારની વૃત્તિનુંજ અનુશીલન થવું જોઇએ, અને એ પ્રમાણે કાર્યની શરૂઆત થઇ ગઇ! મતલબ કે વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિ તેમના અમુક ઉદ્દેશો અને આવશ્યકતાઓનેજ આભારી છે, અને તેથીજ તે સદોષ રહી ગઈ છે. આજકાલની શિક્ષણપ્રણાલીમાં ત્રણ મહાન્ દોષો ઉંડા વિચાર કરવાથી સહેજે તરી આવે છે.

શિષ્ય:—એ દોષો કયા કયા?

ગુરુ:—પ્રથમ દોષ તો એજ છે કે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓપરત્વે બહુજ વધારે લક્ષ આપવામાં આવે છે, અને કાર્યકારિણી અથવા ચિત્તરંજની વૃત્તિની ખીલવણી

માટે કાઇજ પ્રયત્ન થતો નથી, અને તેથી કરીને કેળવણીનુ જોઇએ તેવુ ઉત્તમ ફળ મળી શકયુ નથી હિંદી યુવકો મનુષ્યત્વથી બહુ વેગળા પડી ગયા છે. વકીલ, ડૉક્ટર અથવા સરકારી નોકર બનવુ એજ જીવનનુ પરમ લક્ષ્ય તેઓ માની બેઠા છે બીજી તરફ યૂરોપના એક ભાગની પ્રજા જ્યારે શિલ્પકુશળ તથા સપત્તિપ્રિય બનવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય છે તો બીજી તરફ બીજા ભાગની પ્રજા યુદ્ધપ્રિય તથા જુલમી બનવાનો પ્રયત્ન કરી રહી હોય છે. આવી દૂષિત શિક્ષણપદ્ધતિના પરિણામે યૂરોપમાં કેટકેટલાં યુદ્ધો તથા અત્યાચારો થયા છે તથા થાય છે તે કોઇથી અજાણ્યુ નથી શારીરિક વૃત્તિ, કાર્યકારિણી વૃત્તિ તથા ચિત્તરંજની વૃત્તિની ખીલવણીની સાથે યોગ્ય પ્રમાણમા જો માનસિક વૃત્તિની પણ ખીલવણી થાય તોજ તે જગતને તથા જનસમાજને ઉપકારી અથવા મગળકારી થઇ શકે બીજી વૃત્તિઓનો તિરસ્કાર કરી કેવળ માત્ર બુદ્ધિનેજ કેળવ્યા કરવી એ કોઇ રીતે ઇચ્છવાયોગ્ય નથી અમારા જેવા સાધારણ મનુષ્યોની ધર્માનુકૂળ માન્યતાઓ કેવા પ્રકારની છે તે તુ જાણે છે? હિંદુઓ માત્ર રૂપવાન્ ચદ્ર અથવા બળવાન્ કાર્તિકેયનેજ પૂજનીય માનીને બેસી રહેતા નથી, માત્ર બુદ્ધિમાન બૃહસ્પતિ કિંવા જ્ઞાની બ્રહ્માની ઉપાસનાનેજ સર્વસ્વ માનીને તેટલેથીજ અટકી જતા નથી, એટલુજ નહિ પણ કેવળ રસજ્ઞ ગધર્વરાજ અથવા સરસ્વતી દેવીનેજ આરાધ્યરૂપે સ્વીકારી શાંત થતા નથી, પરન્તુ હિંદુઓની ભક્તિ, હિંદુઓની પૂજા, હિંદુઓનુ સર્વસ્વ તે સર્વાંગસપન્ન—અર્થાત્ સર્વાંગીન પરિણતિયુક્ત, છ પ્રકારના ઐશ્વર્યયુક્ત વિષ્ણુ ભગવાનનાજ ચરણમા સમર્પિત થાય છે અનુશીલન—નીતિનો મુખ્ય સિદ્ધાંત પણ એજ છે કે સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓને એવી યોગ્યતાપૂર્વક કેળવવી કે એક વૃત્તિ બીજી વૃત્તિને દાબી દઇ સ્વચ્છદતાપૂર્વક આગળ વધી શકે નહિ સારાશ કે પ્રત્યેક વૃત્તિને પોતપોતાની સીમામા રહેવા દઇ તેનુ યોગ્ય અનુશીલન કરવુ એજ વિષ્ણુની આરાધનાનુ મૂળ—પ્રધાન રહસ્ય છે

શિષ્ય —એ તો શિક્ષણના એક દોષની વાત થઇ બીજો દોષ શુ છે?

ગુરુ —આધુનિક શિક્ષાપ્રણાલીનો બીજો દોષ એ છે કે તે પ્રત્યેક મનુષ્યને એક ખાસ વિષયમા પરિપક્વ થવાની ફરજ પાડે છે આથી સર્વ મનુષ્યોને સર્વ પ્રકારના વિષયો જાણવાનો અવકાશ મળતો નથી અર્થાત્ એક મનુષ્ય ધારે તો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમા ખૂબ પારગત બની શકે, પરતુ તેને માટે સાહિત્યના દ્વાર તો બધજ રહેવાના એક મનુષ્ય ધારે તો સાહિત્યની શાખામાં પરમ વિદ્વાન બની શકે, પરતુ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમા પ્રવેશ કરવાની તેને રજા મળતી નથી આવી રીતે એક મનુષ્ય જો એક ખાસ પ્રકારની વૃત્તિનેજ કેળવીને ઉપરાત થાય તો પછી મનુષ્યની બાકીની વૃત્તિઓને ખીલવવાનો અવકાશજ ક્યારે મળે? પરિણામ એ આવે કે જ્યાં જુઓ ત્યા તમને અર્ધ મનુષ્યત્વવાળાજ માણસ મળી આવે—સપૂર્ણ મનુષ્યત્વવાળા મનુષ્યનુ

તો દર્શન પણ ભાગ્યેજ તમને થવાનું ! એક મનુષ્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં કુશળ હોય, પણ જો તે કાવ્યરસાદિના આસ્વાદનથી કમનસીબ હોય તો તે અર્ધ મનુષ્યજ છે, એમ કહેવું જોઈએ. એવીજ રીતે જો મનુષ્ય સૌંદર્યપ્રિય હોય અને સર્વ સૌંદર્યોમાંથી પોતાની રસવૃત્તિને પોષણ આપી શકતો હોય, પરંતુ જગતનાં અપૂર્વ વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વોથી અજ્ઞાન હોય તો તે, પણ અર્ધ મનુષ્યજ છે. ઉપર કહ્યા તે ઉભય પ્રકારના મનુષ્યો મનુષ્યત્વરહિત છે, અને તેથી તેટલે અંશે ધર્મભ્રષ્ટ છે. જો ક્ષત્રિય-પુત્ર પોતે યુદ્ધવિશારદ હોય છતાં રાજધર્મથી અનભિજ્ઞ હોય, અથવા તો રાજધર્મ જાણવા છતાં રણવિદ્યામાં અજ્ઞાન હોય તો તે હિંદુધર્માનુસાર ધર્મભ્રષ્ટ છે. હિંદુ-શાસ્ત્રનો યથાર્થ મર્મ એજ પ્રમાણે છે.

શિષ્યઃ—આપની ધર્મવ્યાખ્યા અનુસારે તો સર્વ મનુષ્યોએ સર્વ પ્રકારના વિષયોમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરવીજ જોઈએ.

ગુરુઃ—નહિ, સર્વ મનુષ્યોએ તેમજ કરવું જોઈએ એવો મારો આગ્રહ નથી. અલબત્ત, એટલું છે કે પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાની સમસ્ત મનોવૃત્તિઓની કસોટી તેમજ ખીલવણી તો કરવીજ જોઈએ.

શિષ્યઃ—તે બરાબર છે, પરંતુ સર્વ મનુષ્યોથી તેમ બની શકે એવું આપને લાગે છે ખરૂં ? સર્વ મનુષ્યોની સર્વ વૃત્તિઓ એકસરખી તેજસ્વી હોતી નથી. કોઈની મનોવૃત્તિ વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં વધારે તેજસ્વી હોય છે તો કોઈની વૃત્તિ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં અદ્‌ભુત કાર્ય કરી શકે તેવી હોય છે. સાહિત્યની વૃત્તિવાળો મનુષ્ય વિજ્ઞાનની શાખામાં જાય તો તેને પ્રાયઃ નિષ્ફળજ થવું પડે; તેને બદલે વિજ્ઞાનની વૃત્તિવાળો મનુષ્ય બીજા કોઇ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવાનું સાહસ ન કરતાં વિજ્ઞાનની પાછળજ સતત મંડ્યો રહે, તો વખત જતાં તે એક મહાન્ વૈજ્ઞાનિક બની શકે. એકજ મનુષ્ય સાહિત્યમાં અને વિજ્ઞાનમાં—ઉભયમાં કેવી રીતે પારંગત બની શકે ?

ગુરુઃ—તે ન બની શકે; પરંતુ "પ્રતિજ્ઞા[1]" વિષે સ્પષ્ટીકરણ કરતાં મેં જે વિચારો તને અગાઉ જણાવ્યા હતા તે પુનઃ યાદ કર. તારા આ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે મારે જે કાંઈ કહેવું જોઈએ તે સર્વ તેજ વખતે જણાવી ગયો છું. પુનરુક્તિની અહીં જરૂર નથી. હવે ત્રીજો દોષ સાંભળ.

વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિનો એક સાધારણ દોષ એ પણ છે કે તેમાં પાત્રા-પાત્રનો લેશ પણ વિચાર કરવામાં નથી આવતો. અર્થાત્ અમુક વિષય વિદ્યાર્થીઓના અંતઃકરણમાં વિકાસ પામે છે કે નહિ, તે જોવાની કોઇ તસ્દી લેતું નથી.

---

૧ આ વિષય પાંચમા અધ્યાયમાં શિષ્યના ચોથા પ્રશ્નમાં મળી આવશે.

અનુવાદક

એક વૈદ્ય રોગીને ક્ષુધાતુર જોઇ ખાવાની છૂટ આપે, પણ તે દર્દી ખાધેલુ અન્ન પાચન કરી શકે તેમ છે કે નહિ તેનો બિલકુલ વિચાર ન કરે તો તેને સુયોગ્ય ચિકિત્સક કહેવાય નહિ તેવીજ રીતે જે શિક્ષક વિદ્યાર્થીની શક્તિનો તોલ કર્યા સિવાય મગજમા બોજોજ ભર્યા કરે તેને પણ સુયોગ્ય શિક્ષક લેખી શકાય નહિ દર્દીને બહુ અનાજ ખાવા બદલ જેમ અજીર્ણનુ દર્દ ભોગવવુ પડે છે તેમ હદ ઉપરાત બોજો વિદ્યાર્થીઓના મગજમા ભરવાથી વિદ્યાર્થીઓને પણ માનસિક અજીર્ણને આધીન થવુ પડે છે આથી કરીને ક્રમે ક્રમે વિદ્યાર્થીની જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓની અવનતિ થતી જાય છે મુખસ્થ કરો, યાદ કરો, ગોખી નાખો, કોઇ કાઇ પૂછે તો પોપટની માફક એ દમ ઉત્તર આપતા શીખો ' એજ પ્રકારનુ શિક્ષણ આજકાલ વિદ્યાર્થીઓને આપવામાં આવે છે, પરતુ આવા શિક્ષણથી વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ થતી જાય છે કે બુઠ્ઠી થતી જાય છે, સ્વશક્તિ લુપ્ત થતી જાય છે, કે પ્રાચીન પુસ્તકોનો પાલવ પકડી પાછળ પાછળ ચાલનારી થતી જાય છે, તેનો તો કોઇ ભૂલે ચૂકે પણ વિચાર કરતુ નથી અર્થાત્ વિદ્યાર્થીઓને જે માનસિક આહાર આપવામાં આવે છે તે તેમનાથી પાચન થઈ શકે છે કે નહિ તે તરફ તો કોઇ નજર પણ કરતુ નથી બિચારા શિક્ષિત ગર્દભો જ્ઞાનનો ભાર વહન કરી સસારમા ચોતરફ ભટકીને આયુષ્ય પૂરૂ કરે છે છેવટે વિસ્મૃતિ નામની કરુણામયી દેવી આવીને તેમનો ભાર લઇ લે છે, એટલે પછી તેઓ ટોળામાં મળી જઇ સ્વચ્છદતાપૂર્વક ઘાસ ખાવા લાગે છે

શિષ્ય —અમારા દેશના શિક્ષિત વર્ગ પ્રત્યે આપની આટલી બધી કોપદૃષ્ટિ કેમ છે ?

ગુરુ —હુ માત્ર આપણા દેશનાજ શિક્ષિત વર્ગવિષે બોલતો નથી અહીના અગ્રેજો પણ એક યા બીજા પ્રકારે એવાજ છે આપણે તેમને મહાપ્રભુ માની તેમનુ અનુસરણ કરવા લલચાઇએ છીએ, અને તેમના અનુસરણ માત્રથી મનુષ્ય જન્મ સાર્થક થયો માની લઇએ છીએ તેઓ પણ સકીર્ણ બુદ્ધિના છે તેમનુ જ્ઞાન પણ પીડાદાયક છે

શિષ્ય —અગ્રેજોની બુદ્ધિ સકીર્ણ છે ?

ગુરુ —શનૈ શનૈ: સર્વ સમજાશે. જે જાતિ દોઢસો વર્ષથી ભારતવર્ષ ઉપર આધિપત્ય ભોગવે છે છતાં ભારતવાસીઓસબધી એક વાત પણ હજીસુધી સમજી શકી નથી, તેમનામાં બીજા લાખો ગુણો હશે, તોપણ તેમનામાં વિશાળ બુદ્ધિ હોય એમ તો હુ કહી શકીશ નહિ, પણ બીજી તરફ અગ્રેજોના કરતાં પણ આપણા હિંદીઓની બુદ્ધિ વિશેષ સકીર્ણ માર્ગે પ્રવર્તે છે, એમ કહ્યા વિના ચાલતુ નથી અગ્રેજોના શિક્ષણ કરતાં આપણુ શિક્ષણ વિશેષ હલકા પ્રકારનુ છે,

એમ પણ સ્વીકારવું જોઈએ; પરંતુ આપણે એ કુસંસ્કારોનું મૂળ જોવા જઈએ તો યૂરોપના અનુકરણ સિવાય ભાગ્યેજ બીજું કાંઈ હશે. કેમ, તારી પહેલી શંકા દૂર થઈને ?

શિષ્ય:—પણ આપે જ્ઞાનને પીડાદાયક કહ્યું તેનો અર્થ શું સમજવો ?

ગુરુ:—જેવી રીતે આહાર સ્વાસ્થ્યકર હોવા છતાં અજીર્ણ થવાથી પીડાદાયક થાય છે તેવીજ રીતે જ્ઞાન સ્વાસ્થ્યકર હોવા છતાં જો તેનો દુરુપયોગ થાય તો તે પણ પીડાદાયક થયા વિના રહે નહિ. જ્ઞાનનું અજીર્ણ પીડાદાયક છે, અર્થાત્ અમુક અમુક વાતો જાણી લીધા પછી તે પ્રત્યેકને પરસ્પર કેવો સંબંધ છે, અથવા તો એ જ્ઞાનનું પરિણામ શું તેનો વિચાર કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તે નિરર્થક જ છે. કોઈ કહે કે ગૃહમાં તો ખૂબ પ્રકાશ છે, માત્ર સીડી ઉપરજ અંધારું છે, તો તેનો અર્થ શું ? રસ્તોજ ન સૂઝે ! ક્યાં થઈને ક્યાં જવું તેની કશી માહિતીજ ન મળે ! જ્ઞાનની પીડામાં ફસાયલા માણસો અમુક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેજ જાણતા નથી. એક સમયે એક અંગ્રેજે ઈંગ્લાંડથી હિંદમાં આવી એક બગીચો ખરીદ કર્યો. તેને આ દેશના રીતરિવાજોનું બીલકુલ જ્ઞાન નહોતું. એક દિવસે માળીએ આવીને તેને એક તાજું નાળીએર ભેટદાખલ અર્પણ કર્યું. સાહેબે તો નાળીએરની છાલ ઉતારી લીધી અને અંદરનો ગોટો ફેંકી દીધો ! માળીને આ વાતની ખબર પડી એટલે તે સાહેબ પાસે ગયો અને કહ્યું કે "સાહેબ ! છાલ નહિ પણ તેનો તો અંદરનોજ ભાગ ખાવામાં વપરાય છે." ત્યાર પછી માળીએ તેજ સાહેબને કેટલીક કેરીઓ બગીચામાંથી લાવીને અર્પણ કરી. સાહેબ તે માળીનો ઉપદેશ ભૂલી ગયો નહોતો, તેથી તેણે કેરીની છાલ-ગર્ભ વિગેરે ફેંકી દીધું, અને ગોટલીજ ખાવા માટે લઈ ગયો ! સાહેબને ખાત્રી થઈ કે આ હિંદુસ્તાની ફળોમાં કાંઈ રસજ હોતો નથી ! માળીએ પુનઃ આવીને સાહેબને કહ્યું કે-"સાહેબ, તેને તો ચૂસીને અથવા ચીરો કરીનેજ ખવાય, અને ગોટલી તો ફેંકીજ દેવી જોઈએ." સાહેબે માળીનો ઉપદેશ લક્ષમાં રાખી લીધો. છેવટે માળીએ એક દિવસે રતાળુની એક ગાંઠ મોકલી. સાહેબ પેલા માળીનું શિક્ષણ વિસરી ગયો નહોતો. તેથી તે રતાળુની ચીરો કરી કરીને ખાઈ ગયો; પણ રતાળુએ પેટમાં જઈને એવું તો દર્દ ઉભું કર્યું કે સાહેબ ક્રોધથી લાલ-પીળો થઈ ગયો, અને માળીને મારી-મારીને મરણતોલ કરી નાખ્યો. આવો દુઃખદાયક બગીચો પણ નહિ જોઈએ, એમ ધારીને અર્ધ કિંમતે બગીચો પણ વેચી નાખ્યો. અનેક મનુષ્યોનાં માનસક્ષેત્રો આવી રીતે બગીચાની માફક ફળ-ફૂલોથી પરિપૂર્ણ હોય છે, પરંતુ તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેની

तेमने खबर न होवाथी बिचाराओ टोपराने बदले कायली अने रसने बदले गोटली खाईने हेरान थाय छे. अमुक प्रकारनुं ज्ञान प्राप्त कर्या पछी तेनो क्यां अने केवी रीते उपयोग करवो तेनी सूचना न मळे तो एवुं ज्ञान पण दुःखदायक थइ पडे छे.

शिष्यः—त्यारे शुं ज्ञानार्जनी वृत्तिओना अनुशीलनमाटे ज्ञाननी कशी जरूरज नथी?

गुरु.—बेवकूफ ! एक अस्त्र सजाववुं होय तो शुं खाली जग्यामां फेरववाथीज ते हेतु सिद्ध थइ जाय ? ज्ञेय वस्तु सिवाय ज्ञाननी खीलवणी थइज केवी रीते शके ? छता एटलुं लक्षमां राखवु जोइए के ज्ञान प्राप्त करवानी साथे आपणी ज्ञानेच्छा पण विकास पामवीज जोइए. अत्यारे जे शिक्षणपद्धति आपणामां प्रचलित छे ते तो आपणा पेटमां ठांसी ठासीने खोराकज भर्या करे छे ! आपणे ते खोराकने पचावी शकीए छीए के नहि, अने पछी क्षुधा जागृत थाय छे के नहि, पेटमां वधारे अन्न रही शके तेम छे के नहि, तेनो कांइ पण विचार नहि करतां, बस, ठासी ठसीने खोराकज भर्या करे छे ! केटलीक मूर्ख माताओ बाळकने खूब खवरावी खवरावीने बाळकना शरीरनुं सत्यानाश वाळे छे; तेवीज रीते अत्यारना पिताओ तथा शिक्षको पण पुत्रोनी तथा विद्यार्थीओनी उन्नतिने बदले अवनतिज करे छे !

ज्ञान प्राप्त करवु ते धर्मनो एक प्रधान अंश छे, परन्तु एने बदले अत्यारे तो ज्यां जोइए त्यां उक्त त्रण दोषो प्रवर्ती रह्या छे ! धर्मनो यथार्थ मर्म ज्यारे लोको समजवा लागशे त्यारेज आ कुशिक्षारूपी पाप पण समाजमांथी दूर थइ शकशे.

अध्याय १० मो–मनुष्यभक्ति

शिष्यः—वृत्तिओनुं योग्य स्फुरण, सामंजस्य तथा सार्थक्य एज सुख अने एज मनुष्यत्व ए वात बराबर समजाई. वृत्तिओ त्रण प्रकारनी ते पण समजायुं; जेमके (१) शारीरिक, (२) ज्ञानार्जनी अने (३) कार्यकारिणी अथवा चित्तरञ्जनी. तेमां शारीरिकी वृत्ति तथा ज्ञानार्जनी वृत्तिना अनुशीलनसंबंधे आपे जे उपदेश कर्यो ते में बराबर सांभळ्यो छे. निकृष्ट कार्यकारिणी वृत्तिओना अनुशीलननी शुं जरूर छे, ते वात पण आपे सामंजस्यनो विषय समजावती वखते, भय–क्रोध–लोभ इत्यादिना दृष्टांतपूर्वक कही संभळावी. हवे निकृष्ट कार्यकारिणी वृत्तिसंबंधे आपने विशेष बोलवानुं होय एम हुं धारतो नथी. उत्कृष्ट वृत्तिओना अनुशीलनसंबंधे आपने कांइ कहेवानुं होय तो कहो.

गुरुः—हवे कार्यकारिणी वृत्तिओमां जेने सर्वत्र उत्कृष्ट कहेवामां आवे छे ते

વૃત્તિવિષે વિવેચન કરું તે લક્ષપૂર્વક સાંભળ. જે અર્થમાં વૃત્તિને નિકૃષ્ટ કહેવામાં આવે છે, તેથી છેક જૂદાજ અર્થમાં અમુક વૃત્તિઓને ઉત્કૃષ્ટવૃત્તિ કહેવામાં આવે છે. દાખલાતરીકે ભક્તિ-પ્રીતિ વગેરે.

શિષ્યઃ—ભક્તિ અને પ્રીતિ એ ઉભય વૃત્તિઓ શું જૂદી જૂદી છે? ઈશ્વરમાં જે પ્રીતિનો આરોપ થાય તેને ભક્તિ કહેવાય એમજ હું તો માનું છું.

ગુરુઃ—તારી એ માનીનતાવિષે મારે વાંધો ઉઠાવવાની જરૂર નથી; પરન્તુ અનુશીલન તત્ત્વ સમજતી વખતે તેને પૃથક્ પૃથક્ ઓળખવાથી બહુ સરળતા થાય તેમ છે. ખરું પૂછે તો ઈશ્વરમાં જે પ્રીતિનું આરોપણ થાય તેનેજ ભક્તિ કહેવાય એવું પણ નથી. મનુષ્યો-અર્થાત્ રાજા, ગુરુ, પિતા, માતા તથા સ્વામી વિગેરે પણ ભક્તિને પાત્ર છે. તે સિવાય એમ પણ બનતું જોઇએ છીએ કે અનેકોને ઈશ્વર પ્રત્યે બીલકુલ ભક્તિભાવ નથી હોતો, છતાં પ્રીતિ તો હોય છેજ.

ઈશ્વરભક્તિની વાતને હાલ તુર્તમાં રહેવા દે. પ્રથમ મનુષ્યભક્તિવિષે જે કહું તે સાંભળી લે. આપણા કરતાં જે ઉત્કૃષ્ટ હોય અને જેની ઉત્કૃષ્ટતા આપણને ઉપકારક થઇ શકે તેજ આપણી ભક્તિને પાત્ર બની શકે છે, એવો ભક્તિનો એક સામાન્ય નિયમ છે. ભક્તિની સામાજીક આવશ્યકતા મુખ્ય બે કારણોને આભારી છે. (૧) ભક્તિ સિવાય નિકૃષ્ટ મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ મનુષ્યનું અનુસરણ કરી શકે નહિ. અને (૨) જો નિકૃષ્ટ મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ મનુષ્યને અનુસરી શકે નહિ તો સમાજમાં ઐક્ય રહી શકે નહિ. સમાજનાં બંધનો તૂટી જાય તો સમાજની ઉન્નતિ થઇ શકે નહિ, એ વાત સહેલાઇથી સમજાય તેમ છે.

હવે મનુષ્યોમાં કોણ કોણ ભક્તિને પાત્ર હોઈ શકે તેવિષે વિચાર કરીએ. (૧) પિતામાતા આપણી ભક્તિને પાત્ર છે. તેઓ આપણા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, એ વાત સમજાવવામાં બહુ સમય વીતાવવાની જરૂર નથી. ગુરુ આપણા કરતાં જ્ઞાનમાં શ્રેષ્ઠ છે, અર્થાત્ આપણને જ્ઞાન આપનાર છે, અને તેથી તેઓ પણ ભક્તિને પાત્ર છે. વસ્તુતઃ જો ગુરુ ન હોય તો મનુષ્યો મનુષ્યત્વજ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ. શારીરિકી વૃત્તિનો વિષય ચર્ચતાં પ્રસંગોપાત એ વાત હું તને કહી ગયો છું, એટલા માટે ગુરુ તો ખાસ કરીને ભક્તિને પાત્ર છે, એમ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવાની જરૂર નથી. હિંદુધર્મ સર્વતત્ત્વદર્શી છે, એથી કરીને ગુરુભક્તિ ઉપર ભાર મૂકવામાં હિંદુધર્મ જેટલું અભિમાન લઇ શકે તેટલું અભિમાન બીજો કોઇ ધર્મ લઇ શકે તેમ નથી. પુરોહિત-અર્થાત્ આપણા કલ્યાણને અર્થે ઇશ્વરની પાસે જે નિત્ય પ્રાર્થના કરે, આપણા હિતને માટે સર્વદા સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નો કરે, અને આપણા કરતાં પણ જે અધિક પવિત્ર તથા ધર્માત્મા હોય તે પણ ભક્તિને પાત્ર છે. જે મનુષ્ય કેવળ પેટની ખાતરજ પુરોહિતનો ધંધો કરતો હોય તે ભક્તિને પાત્ર નથી. એના કરતાં સ્વામી દરેક

રીતે શ્રેષ્ઠ છે, એટલા માટે સ્વામી પણ ભક્તિને પાત્ર છે. હિંદુધર્મ એમ પણ કહે છે કે સ્ત્રીઓએ પણ સ્વામીની ભક્તિને પાત્ર બનવું જોઇએ; કારણ કે હિંદુધર્મ સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરે છે કે સ્ત્રીને સાક્ષાત્ લક્ષ્મીસ્વરૂપા માનવી જોઇએ. ઘરનાં મનુષ્યો, જો ભક્તિને યોગ્ય એવાં વડીલોની ભક્તિ ન કરે, અર્થાત્ પુત્ર-કન્યા અથવા વધૂ જો પોતાના માતા-પિતાની ભક્તિ ન કરે, જો સ્ત્રી પોતાના સ્વામીપ્રત્યે ભક્તિભાવ ન રાખે, જો સ્ત્રી પોતાના સ્વામીનો તિરસ્કાર કર્યા કરે, વિદ્યાર્થીઓ જો ગુરુનું અપમાન કર્યા કરે તો તે ગૃહ કોઇ કાળે ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ; એવા ગૃહને ગૃહ કહેવા કરતાં નરકજ કહેવું એ વધારે યોગ્ય છે. આ વાત એવી તો સ્વતસિદ્ધ છે કે કષ્ટપૂર્વક સમજાવવાની જરૂર પડે તેમ નથી. આવી રીતે ભક્તિને પાત્ર એવાં વડીલોપ્રત્યે યોગ્ય ભક્તિભાવ વહેવા દેવો એ પણ અનુશીલનવાદનો એક મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. હિંદુધર્મનો પણ તેજ ઉદ્દેશ છે, એટલુંજ નહિ પણ અન્યાન્ય ધર્મો કરતાં હિંદુધર્મ એ વિષયને ઘણુંજ અગત્યનું સ્થાન આપે છે. હિંદુધર્મ જગતનો સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મ લેખાય છે તેનું એ પણ એક કારણ છે.

(૨) ગૃહના જેવુંજ સમાજનું પણ બધારણ સમજી લેવું. ગૃહના સ્વામીની માફક અથવા પિતામાતાની માફક રાજા આપણા સમાજનો અધિપતિ છે. તેના ગુણના પ્રતાપે કિંવા તેના દંડના પ્રતાપે સમાજ સર્વદા પોતાનું રક્ષણ કરી શકે છે. સંતાનોવડે પિતા જેવી રીતે ભક્તિપાત્ર છે તેવીજ રીતે રાજા પણ પ્રજા તરફની ભક્તિને પાત્ર છે. ખરી રીતે તો પ્રજાની ભક્તિજ રાજાને બળવાન તથા શક્તિમાન બનાવે છે. નહિ તર એક રાજાના બે બાહુમાં તે કેટલુંક બળ રહી શકે ?

શિષ્યઃ—તો પછી બીજા ફીલીપ જેવા તથા ઔરંગઝેબ જેવા રાજાઓની વિરુદ્ધમાં લડત ચલાવવી એ પાપરૂપ લેખાય કે નહિ ?

ગુરુઃ—કદાપિ નહિ. રાજા જ્યાંસુધી પ્રજાપાલક હોય ત્યાંસુધીજ તે રાજા છે. જ્યારે તે પ્રજાપીડક બને ત્યારે તે રાજા નથી, અને તેથી, તે આપણી ભક્તિને પાત્ર નથી. આવા રાજાની ભક્તિ કરવાને બદલે તેને પોતાને સારી રીતે રાજ્ય ચલાવવાની ફરજ પડે તેવી રીતનું વર્તન ચલાવવું એજ દેશવાસીઓનું કર્તવ્ય છે; કારણ કે રાજા સ્વચ્છંદી હોય તો તેથી પ્રજાનું કોઇ કાળે કલ્યાણ થાય નહિ; પરન્તુ આ સર્વ વાતો ભક્તિના વિષય સાથે સંબંધ ધરાવતી નથી, તેથી તે વિષે અહીંઆં સમયનો વ્યય કરવો અનુચિત છે. પ્રીતિનો વિષય નીકળશે ત્યારે તે વિષે વિસ્તારપૂર્વક હું બોલીશ. અત્યારે તો માત્ર એકજ વાતનો ઉલ્લેખ કરી રાજભક્તિનો વિષય સમાપ્ત કરીશ. રાજા જેવી રીતે આપણી ભક્તિને પાત્ર છે તેવીજ રીતે રાજાના પ્રતિનિધિરૂપ રાજપુરુષો પણ યથાયોગ્ય સન્માનને પાત્ર છે; પરંતુ જ્યાંસુધી તેઓ રાજકાર્યમાં નિષ્ઠા હોય અને ધર્મપૂર્વક પોતાની ફરજ બજાવતા હોય ત્યાંસુધીજ તેઓ સન્મા-

નને પાત્ર છે. તેમ ન હોય ત્યારે-તો તેઓને પણ એક સાધારણ મનુષ્યજ લેખવા જોઇએ.

રાજપુરુષોપ્રત્યે યોગ્ય ભક્તિ દર્શાવવી એ ઠીક છે, પરંતુ કોઇ પણ બાબતમાં હદ ઓળંગી જવી એ ઠીક નથી; કારણ કે ભક્તિની માત્રા વધી જાય તો બીજી વૃત્તિઓને હાનિ સહન કરવી પડે એ વાત હું તને પ્રથમ કહી ચૂક્યો છું. રાજાઓ **સમાજના પ્રતિનિધિ સમાન છે અને રાજપુરુષો સમાજના નોકરો છે એ વાત કોઇએ વિસરી જવી જોઇતી નથી.** આપણા દેશી લોકો એ વાતને ભૂલી જઇ, રાજપુરુષોની અપરિમિત ખુશામત કરે છે, તે અનુચિત છે.

(૩) રાજાના કરતાં પણ સમાજના શિક્ષકો અધિક ભક્તિને પાત્ર છે. જેઓ **વિદ્વાન અને બુદ્ધિમાન હોવાની સાથે સમાજને પણ પરિશ્રમપૂર્વક શિક્ષણ આપવાના નિરંતર પ્રયત્નો કરે છે તેઓજ સમાજના યથાર્થ નેતા છે-તેઓ-જ સમાજના યથાર્થ રાજાઓ છે.** મતલબ કે ધર્મવેત્તાઓ, વિજ્ઞાનવેત્તાઓ, નીતિ-વેત્તાઓ, દાર્શનિકો, પુરાણવેત્તાઓ, સાહિત્યકારો, તથા કવિઓપ્રત્યે યથોચિત ભક્તિ દર્શાવવી એ પણ પ્રત્યેકનું કર્તવ્ય છે. અત્યારસુધીમાં પૃથ્વીની જે કાંઈ ઉન્નતિ થઇ છે તે આજ મહાપુરુષોને આભારી છે. તેઓ જે માર્ગે પૃથ્વીને લઇ જવા માગે તેજ માર્ગે પૃથ્વી ગતિ કરવા લાગે છે. તેઓ રાજાઓના પણ ગુરુ છે; કારણ કે રાજાઓ જ્યારે તેમની પાસેથી યોગ્ય શિક્ષણ લે છે, ત્યારેજ તેઓ સારી રીતે રાજ્ય ચલા-વવાને યોગ્ય બને છે. ભારતવર્ષમાં ભારતીય ઋષિ-મહર્ષિઓની જે કીર્તિ હજી સુધી સચવાઇ રહી છે, અને વ્યાસ, વાલ્મીકિ, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, મનુ, યાજ્ઞવલ્કય, કપિલ, તથા ગૌતમ આદિ ભારતવર્ષના પૂજ્યપાદ મહર્ષિઓના જે કીર્તિસ્થંભો અમર રહી ગયા છે, તે તેમના સામાજીક ગુરુપદનેજ આભારી છે. યૂરોપમાં પણ ગેલિલીઓ, ન્યૂટન, કોમ્ટ, ડૅન્ટે તથા શેક્સપીઅર વિગેરેએ એ મહત્ત્વનાં આસનો એક કાળે શોભાવ્યાં હતાં.

શિષ્યઃ—જેનો જેટલા પ્રમાણમાં આપણાપર ઉપકાર થાય તેનાપ્રત્યે તેટલોજ ભક્તિભાવ ધરાવવો, એવો આપનો કહેવાનો આશય છે શું ?

ગુરુઃ—નહિ. ઉપકારીપ્રત્યે પ્રીતિભાવ રાખવો તેને ભક્તિ નહિ, પણ કૃતજ્ઞતા-જ લેખવી જોઇએ. અનેક સમયે નિકૃષ્ટ મનુષ્યો પણ આપણાપર ઉપકાર કરી શકે છે. ભક્તિ આપણી પોતાની ઉન્નતિને અર્થે છે. જેનામાં ભક્તિભાવ નથી હોતો તે પોતાના ચરિત્રની ઉન્નતિ કરી શકતો નથી. લોકગુરુપ્રત્યે ભક્તિભાવ રાખવા વિષે મેં જે હમણાં તને ઉપદેશ કર્યો તે પુનઃ યાદ કર. દાખલાતરીકે તું કોઇ એક ગ્રંથકારનો ગ્રંથ વાંચવા બેઠો છે. હવે જો તને તે લેખક કિંવા ગ્રંથકારપ્રત્યે ભક્તિ ભાવ ન હોય તો તે ગ્રંથ તારા ઉપર કોઇ પ્રકારનો ઉપકાર કરી શકે નહિ. ગ્રંથ-માંનો ઉપદેશ તારા ચરિત્ર ઉપર કશી અસર ઉપજાવી શકે નહિ. એટલુંજ નહિ પણ

ભક્તિભાવ વિના ગ્રંથકારનો આશય પણ તું યથાર્થ રીતે સમજવાને ભાગ્યશાળી થઇ શકે નહિ. ગ્રંથકારની સાથે તારી સહૃદયતા ન હોય તો તેનાં કથનો તારે માટે નિષ્ફળજ થાય. એટલાજ માટે મે કહ્યું હતું કે જો જગતના શિક્ષકો પ્રત્યે આપણને ભક્તિ ન હોય તો તેમનું શિક્ષણ પણ આપણા માટે નિરર્થક થઇ પડે છે. સહૃદયતાવાળું શિક્ષણ, અને ભક્તિભાવયુક્ત જ્ઞાન એજ આપણી ઉન્નતિનું મૂળ કારણ છે. ભક્તિ સિવાય કોઇ કાળે કોઇની ઉન્નતિ થઈ નથી તેમ થાય એવો સંભવ પણ નથી. શિક્ષકોપ્રત્યે ભક્તિભાવ રાખવો એ પણ પરમ ધર્મ છે.

શિષ્યઃ—આપ જે ધર્મની અનેકવાર પ્રશંસા કરો છો તે હિંદુધર્મ તો એવા ધર્મનુ શિક્ષણ આપતો હોય એમ હું ધારતો નથી.

ગુરુ—એવી વાતો તો મૂર્ખ મનુષ્યનાજ મુખમાં શોભે. હિંદુધર્મ જેટલે અંશે એવી બાબતોનું શિક્ષણ આપે છે તેવું શિક્ષણ જગતનો અન્ય કોઇ ધર્મ આપતો નથી. હિંદુધર્મમા બ્રાહ્મણો સર્વત્ર પૂજ્ય લેખવામાં આવ્યા છે, તેનું શું કારણ છે, તે તું જાણે છે ? તેઓ વર્ણશ્રેષ્ઠ તથા એક પામરથી લઇ એક શ્રીમંત સુધી પ્રત્યેકની ભક્તિને પાત્ર લેખાય છે તેનું એજ કારણ છે કે ભારતવર્ષમાં એક કાળે બ્રાહ્મણોજ સામાજીક શિક્ષકો હતા. ધર્મવેત્તાઓ પણ તેઓ, નીતિવેત્તાઓ પણ તેઓ, એટલુંજ નહિ પણ વિજ્ઞાનવેત્તાઓ, પુરાણવેત્તાઓ, દાર્શનિકો તથા સાહિત્યપ્રણેતાઓ અને કવિઓ પણ તેઓજ હતા. એટલાજમાટે હિંદુધર્મના અનંત જ્ઞાની ઉપદેશકોએ તેમની સંપૂર્ણ ભક્તિ કરવાનું લોકોને ફરમાવ્યું છે. સમાજનાં મનુષ્યો બ્રાહ્મણોપ્રત્યે સંપૂર્ણ ભક્તિભાવ ધરાવતાં હતાં. તેટલાજ માટે ભારતવર્ષ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો. ભારતવર્ષીય જનસમાજે બ્રાહ્મણ શિક્ષકોની આધીનતા સ્વીકારી તેથીજ તેઓ અનાયાસે ઉન્નતિના શિખરે પહોંચ્યા હતા.

શિષ્યઃ—અત્યારે તો ઘણાખરા લોકો એમજ કહે છે કે બ્રાહ્મણોએ દગાઈ કરીને પોતાનું પેટ ભરવા માટેજ બ્રાહ્મણભક્તિનો ભારતવર્ષમાં પ્રચાર કર્યો છે.

ગુરુ—એમ કહેનારાઓ પોતાની સ્થૂળ બુદ્ધિને લીધે બ્રહ્મભક્તિનું યથાર્થ રહસ્ય જોઇ શકતા નથી, તેથીજ તેઓ બ્રાહ્મણોને શિરે ખોટો આરોપ મૂકે છે. તું બરાબર વિચાર કરી જોશે તો તને જણાશે કે પૂર્વે આપણા સમાજનાં સર્વ વિધિવિધાનો તથા વ્યવસ્થાઓ બ્રાહ્મણોનાજ હાથમાં હતાં. આવી રીતે પોતાના હાથમાં દરેક પ્રકારની સત્તા હોવા છતાં પણ બ્રાહ્મણોએ પોતાની આજીવિકાસંબંધે કેવી વ્યવસ્થા રાખી હતી તેનો એકવાર વિચાર કરી જો. બ્રાહ્મણોથી રાજ્યના અધિકારી થવાય નહિ. બ્રાહ્મણોથી વાણિજ્ય કે ખેતીવાડીનો ધંધો પણ થાય નહિ. એવી વ્યવસ્થા પોતેજ પોતાને માટે બ્રાહ્મણોએ સ્વીકારી લીધી. પોતાની ઉપજીવિકા માટે આ પ્રમાણે તેમણે ઈરાદાપૂર્વક અન્ય સર્વ મહત્ત્વના માર્ગો બંધ

કરી દઈને જે એકજ માર્ગ ખુલ્લો રાખ્યો તે કયો માર્ગ? માત્ર ભિક્ષા. ભિક્ષાના જેવો દુઃખદાયક અને દરિદ્ર માર્ગ ભાગ્યેજ બીજો કોઈ હશે. આવા નિઃસ્વાર્થ અને ઉદારચિત્ત મનુષ્યોને ભારતમાતા સિવાય બીજી કયી માતા જન્મ આપી શકે? તેઓએ પોતાની **બહાદૂરી** બતાવવા અથવા તો **પુણ્યનો સંચય** કરવાના હેતુથી એ ભિક્ષાવૃત્તિનો માર્ગ સ્વીકાર્યો નહોતો; પરંતુ તેઓ સમજતા હતા કે જો **ઐશ્વર્ય-સંપત્તિમાં મન જશે તો પછી જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન નડયા વિના રહેશે નહિ.** તેમજ સમાજને પણ જેવું જોઇએ તેવું શિક્ષણ મળી શકશે નહિ. એકાગ્ર મનથી ઉચ્ચ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અને એકનિષ્ઠાપૂર્વક લોકશિક્ષણ આપવું એજ ઉદ્દેશથી તેઓએ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી ભિક્ષાવૃત્તિનો એક માત્ર માર્ગ પોતાને માટે ખુલ્લો રાખ્યો હતો. **યથાર્થ નિષ્કામ ધર્મ જેમના હાડોહાડમાં વ્યાપ્ત થઇ ગયો હોય તેઓજ આમ પરહિતવ્રતની પ્રતિજ્ઞા લઇ સર્વત્યાગી બનવાની હિંમત કરી શકે.** તેઓએ પોતાના પ્રત્યે અચળ ભક્તિ રાખવાનું લોકોને ઉપદેશ્યુ હતું તે પણ કાંઇ તેમના પોતાના સ્વાર્થને માટે નહોતું. તેઓ સમજતા હતા કે જો સામાજીક શિક્ષકો પ્રત્યે લોકોનો ભક્તિભાવ ન હોય તો સમાજની કોઇ કાળે ઉન્નતિ થાય નહિ, અને એટલાજ માટે તેમણે બ્રાહ્મણભક્તિનો ભારતવર્ષમાં પ્રચાર કર્યો હતો. આવી રીતે તેમણે જે એક સમાજ તથા સભ્યતાની સૃષ્ટિ કરી હતી તે આજે પણ જગતમાં અતુલનીય લેખાય છે. હજીસુધી યૂરોપ પણ એ આદર્શનું અનુકરણ કરી શકયો નથી; કારણ કે હજીસુધી પણ યૂરોપમાં યુદ્ધને એક સામાજીક આવશ્યકતા સમજવામાં આવે છે. આ દેશના બ્રાહ્મણોએજ યુદ્ધનું ભયંકર દુઃખ, યુદ્ધની ભયંકર ખાનાખરાબી તથા યુદ્ધનો સામાજીક ઉત્પાત પોતાના ચારિત્ર્યબળથી દૂર કર્યો હતો. બ્રાહ્મણની નીતિનું અવલંબન લેવાથી સમાજને યુદ્ધ કરવાની કશી જરૂર રહેતી નથી. પૂર્વના બ્રાહ્મણોના કીર્તિસ્તંભોમાંથી હજી એક કાંકરી પણ ખરવા પામી નથી, એજ તેમની અક્ષય્ કીર્તિનું જ્વલંત ઉદાહરણ છે. **જગતમાં જે જે ઉન્નત જાતિઓ અત્યારસુધીમાં થઈ ગઇ છે તેમાં બ્રાહ્મણોના જેવી પ્રતિભાશાળી, શક્તિશાળી, જ્ઞાની તથા ધાર્મિક જાતિ બીજી કોઈ થઇ નથી.** પ્રાચીન એથેન્સમાં અથવા રોમમાં, મધ્યકાલીન ઇટાલીમાં અથવા વર્તમાન કાલીન જર્મનીમાં કે ઈંગ્લાંડમાં બ્રાહ્મણ જેવી એક પણ ઉન્નત, પ્રતિભાશાળી તથા ક્ષમતાશાળી જાતિ થઇ નથી. રોમના પુરોહિતો, કે બાદ્ધના ભિક્ષુઓ કે અન્ય કોઈ સંપ્રદાયના ધર્મોપદેશકોમાં પણ બ્રાહ્મણોના જેવા જ્ઞાની કે ધાર્મિક હજી સુધી થયા નથી.

શિષ્યઃ—પરન્તુ અત્યારે તો બ્રાહ્મણો ખુલ્લી રીતે વેપાર–ધંધો કરવા લાગી ગયા છે, એટલુંજ નહિ પણ કાલી માતાના નામથી કસાઇનો પણ ધંધો કરવા લાગ્યા

ભક્તિભાવ વિના ગ્રંથકારનો આશય પણ તું યથાર્થ રીતે સમજવાને ભાગ્યશાળી થઇ શકે નહિ. ગ્રંથકારની સાથે તારી સહૃદયતા ન હોય તો તેનાં કથનો તારે માટે નિષ્ફળજ થાય. એટલાજ માટે મેં કહ્યું હતું કે જો જગતના શિક્ષકો પ્રત્યે આપણને ભક્તિ ન હોય તો તેમનું શિક્ષણ પણ આપણા માટે નિરર્થક થઇ પડે છે. સહૃદયતાવાળું શિક્ષણ, અને ભક્તિભાવયુક્ત જ્ઞાન એજ આપણી ઉન્નતિનું મૂળ કારણ છે. ભક્તિ સિવાય કોઇ કાળે કોઇની ઉન્નતિ થઈ નથી તેમ થાય એવો સંભવ પણ નથી. શિક્ષકોપ્રત્યે ભક્તિભાવ રાખવો એ પણ પરમ ધર્મ છે.

શિષ્યઃ—આપ જે ધર્મની અનેકવાર પ્રશંસા કરો છો તે હિંદુધર્મ તો એવા ધર્મનું શિક્ષણ આપતો હોય એમ હું ધારતો નથી.

ગુરુ—એવી વાતો તો મૂર્ખ મનુષ્યનાજ મુખમાં શોભે. હિંદુધર્મ જેટલે અંશે એવી બાબતોનું શિક્ષણ આપે છે તેવું શિક્ષણ જગતનો અન્ય કોઇ ધર્મ આપતો નથી. હિંદુધર્મમાં બ્રાહ્મણો સર્વત્ર પૂજ્ય લેખવામાં આવ્યા છે, તેનું શું કારણ છે, તે તું જાણે છે ? તેઓ વર્ણશ્રેષ્ઠ તથા એક પામરથી લઇ એક શ્રીમંત સુધી પ્રત્યેકની ભક્તિને પાત્ર લેખાય છે તેનું એજ કારણ છે કે ભારતવર્ષમાં એક કાળે બ્રાહ્મણોજ સામાજીક શિક્ષકો હતા. ધર્મવેત્તાઓ પણ તેઓ, નીતિવેત્તાઓ પણ તેઓ, એટલુંજ નહિ પણ વિજ્ઞાનવેત્તાઓ, પુરાણવેત્તાઓ, દાર્શનિકો તથા સાહિત્યપ્રણેતાઓ અને કવિઓ પણ તેઓજ હતા. એટલાજમાટે હિંદુધર્મના અનંત જ્ઞાની ઉપદેશકોએ તેમની સંપૂર્ણ ભક્તિ કરવાનું લોકોને ફરમાવ્યું છે. સમાજનાં મનુષ્યો બ્રાહ્મણોપ્રત્યે સંપૂર્ણ ભક્તિભાવ ધરાવતાં હતાં. તેટલાજ માટે ભારતવર્ષ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો. ભારતવર્ષીય જનસમાજે બ્રાહ્મણ શિક્ષકોની આધીનતા સ્વીકારી તેથીજ તેઓ અનાયાસે ઉન્નતિના શિખરે પહોંચ્યા હતા.

શિષ્ય—અત્યારે તો ઘણાખરા લોકો એમજ કહે છે કે બ્રાહ્મણોએ કપટ કરીને પોતાનું પેટ ભરવા માટેજ બ્રાહ્મણભક્તિનો ભારતવર્ષમાં પ્રચાર કર્યો છે.

ગુરુ—એમ કહેનારાઓ પોતાની સ્થૂળ બુદ્ધિને લીધે બ્રહ્મભક્તિનું યથાર્થ રહસ્ય જોઇ શકતા નથી, તેથીજ તેઓ બ્રાહ્મણોને શિરે ખોટો આરોપ મૂકે છે. તું બરાબર વિચાર કરી જોશે તો તને જણાશે કે પૂર્વે આપણા સમાજના સર્વ વિધિ વિધાનો તથા વ્યવસ્થાઓ બ્રાહ્મણોનાજ હાથમાં હતાં. આવી રીતે પોતાના હાથમાં દરેક પ્રકારની સત્તા હોવા છતાં પણ બ્રાહ્મણોએ પોતાની આત્મવિકાસબળે કેવી વ્યવસ્થા રાખી હતી તેનો એકવાર વિચાર કરી જો. બ્રાહ્મણોથી રાજ્યના અધિકારી થવાય નહિ. બ્રાહ્મણોથી વાણિજ્ય કે ખેતીવાડીનો ધંધો પણ થાય નહિ. એવી વ્યવસ્થા પોતેજ પોતાને માટે બ્રાહ્મણોએ સ્વીકારી લીધી પોતાની ઉપજીવિકા માટે આ પ્રમાણે તેમણે ઇરાદાપૂર્વક અન્ય સર્વ મહત્ત્વના માર્ગો બંધ

કરી દઇને જે એકજ માર્ગ ખુલ્લો રાખ્યો તે કયો માર્ગ ? માત્ર ભિક્ષા. ભિક્ષાના જેવો દુઃખદાયક અને દરિદ્ર માર્ગ ભાગ્યેજ બીજો કોઇ હશે. આવા નિઃસ્વાર્થ અને ઉદારચિત્ત મનુષ્યોને ભારતમાતા સિવાય બીજી કયી માતા જન્મ આપી શકે ? તેઓએ પોતાની બહાદૂરી બતાવવા અથવા તો પુણ્યનો સંચય કરવાના હેતુથી એ ભિક્ષાવૃત્તિનો માર્ગ સ્વીકાર્યો નહોતો; પરંતુ તેઓ સમજતા હતા કે જો ઐશ્વર્ય-સંપત્તિમાં અન જશે તો પછી જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન નડયા વિના રહેશે નહિ. તેમજ સમાજને પણ જેવું જોઇએ તેવું શિક્ષણ મળી શકશે નહિ. એકાગ્ર મનથી ઉચ્ચ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અને એકનિષ્ઠાપૂર્વક લોકશિક્ષણ આપવું એજ ઉદ્દેશથી તેઓએ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી ભિક્ષાવૃત્તિનો એક માત્ર માર્ગ પોતાને માટે ખુલ્લો રાખ્યો હતો. યથાર્થ નિષ્કામ ધર્મ જેમના હાડોહાડમાં વ્યાપ્ત થઇ ગયો હોય તેઓજ આમ પરહિતવ્રતની પ્રતિજ્ઞા લઇ સર્વત્યાગી બનવાની હિંમત કરી શકે. તેઓએ પોતાના પ્રત્યે અચળ ભક્તિ રાખવાનું લોકોને ઉપદેશ્યું હતું તે પણ કાંઇ તેમના પોતાના સ્વાર્થને માટે નહોતું. તેઓ સમજતા હતા કે જો સામાજીક શિક્ષકો પ્રત્યે લોકોનો ભક્તિભાવ ન હોય તો સમાજની કોઇ કાળે ઉન્નતિ થાય નહિ, અને એટલાજ માટે તેમણે બ્રાહ્મણભક્તિનો ભારતવર્ષમાં પ્રચાર કર્યો હતો. આવી રીતે તેમણે જે એક સમાજ તથા સભ્યતાની સૃષ્ટિ કરી હતી તે આજે પણ જગતમાં અતુલનીય લેખાય છે. હજીસુધી યૂરોપ પણ એ આદર્શનું અનુકરણ કરી શકયો નથી; કારણ કે હજીસુધી પણ યૂરોપમાં યુદ્ધને એક સામાજીક આવશ્યકતા સમજવામાં આવે છે. આ દેશના બ્રાહ્મણોએજ યુદ્ધનું ભયંકર દુઃખ, યુદ્ધની ભયંકર ખાનાખરાબી તથા યુદ્ધનો સામાજીક ઉત્પાત પોતાના ચારિત્રબળથી દૂર કર્યો હતો. બ્રાહ્મણની નીતિનું અવલંબન લેવાથી સમાજને યુદ્ધ કરવાની કશી જરૂર રહેતી નથી. પૂર્વના બ્રાહ્મણોના કીર્તિસ્તંભોમાંથી હજી એક કાંકરી પણ ખરવા પામી નથી, એજ તેમની અક્ષય્ કીર્તિનું જ્વલંત ઉદાહરણ છે. જગતમાં જે જે ઉન્નત જાતિઓ અત્યારસુધીમાં થઇ ગઇ છે તેમાં બ્રાહ્મણોના જેવી પ્રતિભાશાળી, શક્તિશાળી, જ્ઞાની તથા ધાર્મિક જાતિ બીજી કોઈ થઇ નથી. પ્રાચીન એથેન્સમાં અથવા રોમમાં, મધ્યકાલીન ઇટાલીમાં અથવા વર્તમાન કાલીન જર્મનીમાં કે ઈંગ્લાંડમાં બ્રાહ્મણ જેવી એક પણ ઉન્નત, પ્રતિભાશાળી તથા ક્ષમતાશાળી જાતિ થઇ નથી. રોમના પુરોહિતો, કે બાદ્ધના ભિક્ષુઓ કે અન્ય કોઈ સંપ્રદાયના ધર્મોપદેશકોમાં પણ બ્રાહ્મણોના જેવા જ્ઞાની કે ધાર્મિક હજી સુધી થયા નથી.

શિષ્યઃ—પરન્તુ અત્યારે તો બ્રાહ્મણો ખુલ્લી રીતે વેપાર-ધંધો કરવા લાગી ગયા છે, એટલુંજ નહિ પણ કાલી માતાના નામથી કસાઇનો પણ ધંધો કરવા લાગ્યા

છે. શું તેમની પણ ભક્તિ અમારે કરવી જોઇએ ?

ગુરુ:—કદાપિ નહિ. જે ગુણને માટે આપણે જેની ભક્તિ કરીએ તે ગુણજ તેનામાં ન હોય તો પછી આપણે શામાટે ભક્તિ કરવી ? ગુણવિના ભક્તિ કરીએ તો અધર્મજ છે. ભારતવર્ષના મનુષ્યો આ છેલ્લી વાત ન સમજી શક્યા તેથીજ તેમની અવનતિ થઇ. જે ગુણના પ્રતાપે બ્રાહ્મણો એકવાર ભક્તિને પાત્ર હતા તે ગુણુજ જો તેમનામાં ન રહ્યો તો પછી તેમની ભક્તિ કરવાની જરૂરજ શું હોય ! દુર્ગુણી અને દુરાચારી બ્રાહ્મણોની ભક્તિ કરવાથી લોકો ધીમે ધીમે કુશિક્ષાનજ સરકારો પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યા અને એ રીતે સમાજની અધોગતિનો આરંભ થયો. હવે આપણે સમજ્યા. પછી તો એ રસ્તેથી પાછુંજ ફરવું જોઇએ.

શિષ્ય.—અર્થાત્ હવે બ્રાહ્મણોની ભક્તિ ન કરવી, એમજ ને ?

ગુરુ.—નહિ, તેમ નહિ. જે બ્રાહ્મણમાં સદ્‌ગુણ હોય, અર્થાત્ જે ધાર્મિક, વિદ્વાન, નિષ્કામ અને લોકસેવક હોય તેની ભક્તિ કરવી, અને જેનામાં એવા ગુણ ન હોય તેની ભક્તિ ન કરવી. તેને બદલે જે શૂદ્રમાં બ્રાહ્મણોના જેવા ગુણો હોય, અર્થાત્ જે વ્યક્તિ જન્મથી શૂદ્ર હોવા છતાં પણ જે વિદ્વાન, ધાર્મિક, નિષ્કામ અને લોકસેવક હોય તો તેની ભક્તિ કરવામાં હવે કોઇએ સંકોચ રાખવો નહિ.

શિષ્ય.—આપના સિદ્ધાંત સાથે કોઇ હિંદુધર્માવલંબી એકમત થાય એમ મને તો લાગતું નથી.

ગુરુ.—ભલે ન થાય, તેથી શું થયું ? પરન્તુ હિંદુધર્મનો યથાર્થ મર્મ તો તેજ છે. મહાભારતના વનપર્વમાં માર્કંડેય સમસ્યા–પૂર્વાધ્યાય ૨૧૫ માં આ પ્રમાણે ઋષિ વાક્ય છેઃ–" પાતિત્યજનક, કુક્રિયાસક્ત, અને દાંભિક બ્રાહ્મણ વિદ્વાન હોય તોપણ તે શૂદ્ર સમાન છે. અને જે શૂદ્ર સત્ય, દમ અને ધર્મમાં સતત અનુરક્ત હોય તેને બ્રાહ્મણ સમાન હું લેખું છું..કારણ કે મનુષ્ય માત્ર વ્યવહારથીજ, મનુષ્ય કે શૂદ્ર બની શકે છે. " પુનઃ વનપર્વમાં અજગર પર્વાધ્યાય ૧૮૦ માં રાજર્ષિ નહુષ આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરે છેઃ–" વેદમાં કહેલા ધર્મો જેવા કેઃ–સત્ય, દાન, ક્ષમા, અહિંસા અને કરુણા વિગેરે શૂદ્રમાં પણ જોવામાં આવે છે. સત્યાદિ બ્રાહ્મણોચિત ધર્મ તે શૂદ્રમાં જોવામાં આવે તો તે શૂદ્ર પણ શું બ્રાહ્મણજ ગણાય ? " તેના ઉત્તરમાં યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ–" અનેક શૂદ્રોમાં બ્રાહ્મણોના જેવાં લક્ષણો અને અનેક દ્વિજોમાં શૂદ્રોના જેવાં લક્ષણો જોવામાં આવે છે. માટે બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મેલો બ્રાહ્મણજ ગણાય અને શૂદ્ર કુળમાં જન્મેલો શૂદ્રજ ગણાય એમ કહેવાય નહિ. પણ જે વ્યક્તિઓમાં વૈદિક વ્યવહારો જોવામાં આવે તેઓજ બ્રાહ્મણ નામને યોગ્ય છે, અને જેમનામાં એ લક્ષણો જોવામાં ન આવે તેઓ શૂદ્ર નામને યોગ્ય છે " એવો

એવાં અન્ય અનેક વાક્યો ઉદ્ધૃત કરી શકાય. વૃદ્ધ ગૌતમ સંહિતાના ૨૧ મા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કેઃ–

> क्षान्तं दान्तं जितक्रोधं जितात्मानं जितेन्द्रियम् ।
> तमेव ब्राह्मणं मन्ये शेषाः शूद्राः इति स्मृताः ॥
> अग्निहोत्रव्रतपरान् स्वाध्यायनिरतान् शुचीन् ।
> उपवासरतान् दान्तांस्तान् देवा ब्राह्मणान् विदु ॥
> न जातिः पूज्यते राजन् गुणाः कल्याणकारकाः ।
> चण्डालमपि वृत्तस्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

અર્થાત્—ક્ષમાવાન્, યમશીલ, જિતક્રોધ, અને જીતાત્મા તથા જીતેંદ્રિયનેજ બ્રાહ્મણ કહેવાય. તે સિવાયના સર્વને શૂદ્રજ જાણવા. જેઓ અગ્નિહોત્ર વ્રતને વિષે તત્પર હોય, સ્વાધ્યાયમાં તલ્લીન રહેતા હોય, પવિત્ર હોય, ઉપવાસરત અર્થાત્ સંયમી હોય, તેઓનેજ દેવતાઓ બ્રાહ્મણના નામથી ઓળખે છે. હે રાજન્! જાતિ પૂજ્ય નથી, ગુણજ કલ્યાણકારક છે. જન્મથી ચંડાલ છતાં પણ જો વ્રતશીલ હોય તો દેવતાઓ પણ તેને બ્રાહ્મણ સમાનજ માને છે.

શિષ્યઃ—અસ્તુ. મનુષ્ય-સમાજમાં ત્રણ વર્ગના મનુષ્યો પ્રતિ ભક્તિભાવ પ્રકટ કરવો એજ આપનું કહેવાનું તાત્પર્ય છે ને? (પ્રથમ) ગૃહમાં વસતા મુરબ્બીઓ પ્રતિ, (દ્વિતીય) રાજા પ્રતિ અને (તૃતીય) સમાજ શિક્ષકો પ્રતિ. તે સિવાય બીજો કોઇ વર્ગ છે?

ગુરુઃ—(૪) જે વ્યક્તિ ધાર્મિક અથવા જ્ઞાની હોય તેનો ઉક્ત ત્રણ વર્ગમાંના એકકે વર્ગમાં ઉલ્લેખ કર્યો નથી, છતાં તે ભક્તિને પાત્ર છે. ધાર્મિક મનુષ્ય ગમે તેટલો નીચ જાતિનો હોય તોપણ તે ભક્તિપાત્ર છે.

(૫) તે સિવાય પણ કેટલાક એવા માણસો છે કે જે કેવળ વ્યક્તિવિશેષરૂપેજ ભક્તિને પાત્ર હોઇ શકે, અથવા તો અવસ્થા વિશેષમાં તેમના પ્રત્યે ભક્તિ દર્શાવી શકાય. આ પ્રકારની ભક્તિને આજ્ઞાંકિતપણું અથવા સન્માન કહીએ તોપણ ચાલી શકે. કોઇ એક ખાસ કામ પાર પાડવા માટે આપણે બીજા કોઇ મનુષ્યની આજ્ઞા પાળવી પડે તેમ હોય તો તે વ્યક્તિ પ્રત્યે આપણે આપણી ભક્તિ-કિંવા સન્માન પ્રદર્શિત કરવું જોઇએ. અંગ્રેજીમાં તેનું એક બહુ સુંદર નામ છે, અને તે એજ કે 'સબોર્ડીનેશન' એ શબ્દ યાદ આવતાની સાથેજ મને "ઑફીશીયલ સબોર્ડીનેશન"નું સ્મરણ થઇ આવે છે. આપણા દેશમાં એ વસ્તુ છેક નહોતી એમ કહી શકાય નહિ, પરંતુ તે ઇચ્છિવાયોગ્ય તો નહોતીજ. આપણા દેશમાં ભક્તિને બદલે પ્રથમ ભય હતો. ભક્તિ એ મનુષ્યની શ્રેષ્ઠ વૃત્તિ છે, જ્યારે ભય એ નિકૃષ્ટ વૃત્તિ છે. ભક્તિશૂન્ય ભય જેવું માનસિક અવનતિનું મહાન કારણ ભાગ્યેજ બીજું કોઇ

હશે. દરેક માણુસે પોતાના ઉપરિની આજ્ઞાનું પાલન કરવુ, તેનું સન્માન કરવું, અને તેની ભક્તિ કરવી, પરંતુ કારણ વિના તેનાથી કોઇ પણ પ્રકારે ડરવું નહિ. એક બીજા પ્રકારની આજ્ઞાંકિતતા પણ આપણા દેશમાં જરૂરની છે. આપણા ધર્મ-કર્મો તથા આચાર-વ્યવહારો પ્રાયઃ સમાજના હિતાર્થેજ હોય છે. સમાજનું કામ માણસોએ એકસંપીથી એકત્ર થઇને ચલાવવું જોઇએ. પાંચ માણસોમાં જો એકતા ન હોય તો તેમનાથી સામાજીક હિતનું કોઇ કામ થઈ શકે નહિ. એટલા માટે પાંચ જણમાંથી એક મનુષ્યે નાયક બનવું જોઇએ; અને બાકીનાઓએ તેની આજ્ઞાનું પાલન કરી પોતાનુ કર્તવ્ય બજાવવું જોઇએ. આ સ્થળે પણ આજ્ઞાંકિતતા (સબૉર્ડીનેશન) ની જરૂર છે. કમનસીબે આપણામાં અત્યારે એવું આજ્ઞાંકિતપણુ રહ્યુ નથી. જે કાર્ય પ્રથમ દશ માણસો એકત્ર થઇને કરતાં તે કાર્ય આજે પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતે એકલોજ પાર પાડવા પ્રયત્ન કરે છે. આજે કોઇ કોઇની આજ્ઞાને માન આપતું નથી તેથી અનેકોના પ્રયત્નો નિષ્ફળ થાય છે. અનેક સમયે એમ પણ બને છે કે એક નિકૃષ્ટ વ્યક્તિ આગેવાનતરીકે નીમાય છે, અને કેટલાક શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોને તેની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું પડે છે. આવી રીતે સમાજના હિતને અર્થે શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોએ નીચ આગેવાનનું સન્માન સાચવવું એ કર્તવ્ય છે, કારણ કે જો તે તે ન કરે તો કાર્યનો ઉદ્દેશ સફળ થાય નહિ, અને સમાજને હાનિ સહન કરવી પડે. આપણા દેશમાં આવી ઉદારતા બતાવવામાં આવતી નથી, તેથી આપણી સામાજીક ઉન્નતિ સંપૂર્ણરીતે સિદ્ધ થઇ શક્તી નથી.

(૬) એક મનુષ્ય જે વિષયમાં બહુ નિપુણતા ધરાવતો હોય તે વિષયમાં તેનું ખૂબ સન્માન કરવું એ પણ ભક્તિના વિષયમાં આવી જાય છે. ઉમરમાં જેઓ મોટા હોય તેમને વયોવૃદ્ધરૂપે ભક્તિપાત્ર લેખવા.

(૭) સમાજપ્રત્યે ભક્તિભાવ રાખવો. મનુષ્યમાં જેટલા ગુણો હોય તે સર્વ ગુણો સમાજમાં પણ હોયજ, એ વાત બહુ લક્ષમાં રાખવાયોગ્ય છે. સમાજ આપણને યોગ્ય-શિક્ષણ આપી આપણું ભરણપોષણ કરી આપણી રક્ષા કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ પ્રસંગોપાત દંડ કરીને આપણને અયોગ્ય માર્ગે જતા રોકે છે. એટલા માટે સમાજ આપણા ગુરુ સમાન પણ છે અને આપણા રાજા સમાન પણ છે. જે રીતે સમાજનું કલ્યાણ થાય તે રીતે સંપૂર્ણ ભક્તિપૂર્વક આપણે વર્તવું જોઇએ. આ શિક્ષણનો વિશેષ પ્રચાર કરવા માટે કોમ્ટધર્મે " માનવ-દેવી ". ની પૂજા કરવાનો જે ઉપદેશ કર્યો છે, તે બહુ યોગ્ય છે.

આજકાલ ભક્તિના અભાવે આપણા દેશની કેટલી દુર્દશા થઈ છે ! કેટલી બધી ઉચ્છૃંખલતા આવી ગઈ છે ! પૂર્વે હિંદી પુત્રોમાં ભક્તિનો લેશમાત્ર અભાવ જોવામાં આવતો નહોતો. હિંદુધર્મમાં અથવા હિંદુશાસ્ત્રમાં ભક્તિ ઉપરજ મુખ્ય

ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, એમ કહુ તોપણુ અત્યુક્તિ નથી; પરંતુ અત્યારે આપણા સુશિક્ષિત ગણાતા વર્ગમા તેમજ અશિક્ષિત વર્ગમાં ભક્તિનો છાંટો પણુ રહ્યો નથી. પાશ્ચાત્ય સામ્યવાદ (સોશીઆલીઝમ) નો યથાર્થ મર્મ નહિ સમજી શકવાને લીધે હિંદી યુવકોના મગજમાં કાંઈક ઉંધા ખ્યાલોજ ભરાઇ બેઠા છે. અત્યારના સુધરેલા યુવકો એમ માને છે કે મનુષ્યમાત્ર સમાન છે-મનુષ્યમાં ઉચ્ચ-નીચના ભેદો પાડવા અસ્વાભાવિક છે, અને તેથી કોઇએ કોઇની ભક્તિ કરવાની કશી જરૂર નથી. મનુષ્યની સર્વશ્રેષ્ઠ વૃત્તિ, જે ભક્તિ, તેને અત્યારના ભણેલા યુવકો નીચતાનું ચિન્હ સમજવા લાગ્યા છે, તે ખરેખર શોચનીય છે. પિતાને અત્યારે " માઇ ડીયર ફ્રાધર " કહેવામાં કોઇને કશો સંકોચ થતો નથી, પણુ એનો ખરો અર્થ તો એટલોજ થઇ શકે કે " બુઢ્ઢો છોકરો. " આજકાલ માતાને " ફ્રાધરના ફૅમીલી " તરીકે અર્થાત્-પિતાના પરિવાર તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે, અને મોટા ભાઇને તો પોતાની જ્ઞાતિનો એક મનુષ્યજ લેખવામા આવે છે. ગુરુને એક સાધારણુ માસ્તરતરીકે ગણી કાઢવામા આવે છે. પુરોહિતો તો જાણે કાઇ કામનાજ નથી ! જે સ્વામીની એક કાળે દેવતા સમાન પૂજા થતી તે સ્વામીને આજકાલ એક સાધારણુ બન્ધુ સમાન લેખવામાં આવે છે, એટલુંજ નહિ પણુ ક્વચિત્ ક્વચિત્ તેની પાસેથી નોકરનું પણુ કામ કરાવવામાં આવે છે. સ્ત્રીને આપણે લક્ષ્મીસ્વરૂપ માનવી જોઇએ એવું તો કોઇના મનમા પણુ આવતુ નથી, કારણુ કે લક્ષ્મીને માને છેજ કોણુ ? આ તો જાણે આપણા ગૃહની વાત થઇ ! ગૃહની બહાર જઇને જોઇશુ તો જણાશે કે રાજાને અનેક માણુસો પોતાના કટ્ટા શત્રુ સમાન માનવા લાગી ગયા છે. રાજપુરુષ એ જાણે કે કોઇ જુલમી રાક્ષસ હોય એમજ સૌ કોઇને ઠસી ગયું છે. સમાજના ગુરુઓ તો આપણી પાસે ઉપહાસ્યા-સ્પદજ બની ગયા છે, અને આપણી સમાલોચના શક્તિ કેટલી તીક્ષ્ણુ છે તે પ્રકટ કરવા માટે સમાજશિક્ષકના વિષય સિવાય બીજો કોઇ વિષયજ આપણુને મળતો નથી. જગતમા કોઇ ધાર્મિક કે જ્ઞાની હોય એમ તો આપણુા સ્વપ્નમાં પણુ આવતું નથી. જો કોઇ ધાર્મિક પુરુષના અનાયાસે દર્શન થઈ જાય છે તો આપ-ણુને ભક્તિભાવ સ્ફુરવાને બદલે તેના પ્રત્યે દયા કિંવા તિરસ્કારજ સ્ફુરે છે ! કોઈ જ્ઞાની પુરુષ મળ્યો તો તેને પરાજિત કેવી રીતે કરવો તેનાજ ખ્યાલો આપણા મનમા રમ્યા કરે છે ! હું કોઇના કરતાં નિકૃષ્ટ છું અથવા મારા કરતા અમુક મહાન્ છે, એમ માનવુ એ આ કાળે એક મહાન્ મૂર્ખતા ગણાય છે. આથી કરીને આપણા જીવનને ઉચ્ચ લક્ષ્યપ્રતિ દોરી શકે એવો કોઇ આદર્શ આપણુને મળી શકતો નથી. આ સર્વનું પરિણામ એ આવ્યુ છે કે ઐકયપૂર્વક આપણાથી જે સામાજીક હિતનાં કાર્યો થવાં જોઇએ તે આપણાથી બની શકતાં નથી. વિદ્વાન

શિષ્ય:—બરાબર સમજાયું નહિ.

ગુરુ:—અર્થાત્ જ્યારે આપણી જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓ ઈશ્વરસંબંધી અધ્યયન કરવામાંજ પ્રવૃત્ત રહ્યા કરે, કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ જ્યારે ઈશ્વરનેજ સમર્પિત થાય, ચિત્તરંજની વૃત્તિઓ જ્યારે ઈશ્વરના સૌંદર્યનોજ ઉપભોગ કરે, અને શારીરિકી વૃત્તિઓ જ્યારે ઈશ્વરનાં કાર્યો બજાવવામાંજ તલ્લીન રહ્યા કરે, અથવા ઈશ્વરની આજ્ઞાનુંજ પાલન કરવા લાગે, ત્યારે તે અવસ્થાને ભક્તિ કહેવામાં આવે છે. જેનું જ્ઞાન પણ ઈશ્વરમાંજ સમાઇ જાય, જેનું કર્મ પણ ઈશ્વરમાંજ સમાઇ જાય, આનંદ પણ ઈશ્વરમાંજ સમાઇ જાય અને જેનો દેહ પણ ઈશ્વરનેજ આધીન રહે તેનામાં ઈશ્વરભક્તિ છે, એમ સમજવું. ઈશ્વરભક્તિનું યોગ્ય સ્ફુરણ તથા ખીલવણી પણ ત્યારેજ થયાં ગણાય.

શિષ્ય:—આપના આ કથન સામે મારો પ્રથમ વાંધો તો એજ છે કે આપે અત્યારસુધી ભક્તિને અન્ય અન્ય વૃત્તિઓ પૈકીની એક વૃત્તિમાત્રજ જણાવી હતી, અને હવે સઘળી વૃત્તિની સમષ્ટિને–એકત્રતાને ભક્તિ કહો છો. એનો અર્થ શું સમજવો?

ગુરુ:—ભક્તિ નામની એકજ વૃત્તિ છે. મારો કહેવાનો આશય એવો હતો કે જ્યારે મનુષ્યની સઘળી વૃત્તિઓ એક માત્ર ભક્તિવૃત્તિનેજ અનુસરે ત્યારેજ ભક્તિનું યોગ્ય સ્ફુરણ થયું ગણાય. અનેક પ્રકારની વૃત્તિઓમાં ભક્તિ વૃત્તિની મેં શ્રેષ્ઠતા તને જણાવી તેનું કારણ પણ એજ છે. ભક્તિ જ્યારે ઈશ્વરમાં સમર્પિત થાય ત્યારે બીજી વૃત્તિઓએ તેને આધીન થવુંજ જોઇએ, ઈશ્વ-રાર્પિત ભક્તિ જે માર્ગ દર્શાવે તે માર્ગે અન્યાન્ય વૃત્તિઓએ જવુંજ જોઇએ, એજ મારો કહેવાનો આશય છે ભક્તિ એટલે સઘળી વૃત્તિઓની સમષ્ટિયુક્ત એક શક્તિ; એવો અર્થ કરવો તદ્દન અયોગ્ય છે.

શિષ્ય:—તો પછી સામંજસ્ય ક્યાં રહ્યું? આપ અગાઉ કહી ગયા છો કે સઘળી વૃત્તિઓની યથાયોગ્ય સ્ફુર્તિ તેનુંજ નામ મનુષ્યત્વ. યથાયોગ્ય સ્ફુર્તિનો તે સ્થળે આપે એવો અર્થ કર્યો હતો કે કોઇપણ વૃત્તિને એટલી બધી આગળ વધવા ન દેવી કે જેથી કરીને બીજી વૃત્તિઓની સ્ફુર્તિને હાનિ પહોંચે. હવે જો સઘળી વૃત્તિઓ એક માત્ર ભક્તિવૃત્તિનેજ આધીન રહે તો પછી બીજી વૃત્તિઓને આજ્ઞાધીન રહેવુંજ પડે, એ સ્વાભાવિક છે, અને જો એમ થાય તો વૃત્તિઓનું પરસ્પરનું સામંજસ્ય ક્યાં રહ્યું?

ગુરુ:—ભક્તિને અનુસરવાથી કોઇપણ વૃત્તિની ઉત્કૃષ્ટ સ્ફુર્તિને વિઘ્ન નડતું નથી. મનુષ્યની વૃત્તિને એક ચોક્કસ પ્રકારનો ઉદ્દેશ હોવોજ જોઇએ. તેમાં ઈશ્વર સંબંધી ઉદ્દેશ સર્વથી મહાન્ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. જે વૃત્તિ પોતે આગળ વધવાની શક્તિ ધરાવતી હોય તે વૃત્તિ જો ઈશ્વરાનુવર્તી થાય તો તેના આગળ વધવામાં કોઇ

તથા વૃદ્ધ પુરુષોની મશ્કરી કરતાં આપણને સહેજે સંકોચ થતો નથી. સમાજના ભયથી ડરી ડરીને ચાલીએ છીએ, પરંતુ સમાજ પ્રત્યે જે ભકિત જોઈએ તે આપણામાં રહી નથી આ સર્વના પરિણામરૂપે આજે આપણું ગૃહ નંદનવન બનવાને બદલે નરકાવાસ સમાન થઈ પડ્યું છે ! શિક્ષણ અથવા કેળવણી પણ એવી છે કે તે આપણું હિત કરવાને બદલે અહિતજ કરી રહી છે ! રાજનૈતિક પુરુષોમાં પણ અનેક પ્રકારના મતભેદો પડવા લાગ્યા છે ! સમાજમાં અધોગતિ તથા ઉચ્છૃંખલતાએ પ્રવેશ કર્યો છે આપણા ચિત્તમાં મલિનતાએ તથા મગજમાં અભિમાને ઉંડાં મૂળ નાખ્યાં છે

શિષ્ય:—ઉન્નતિને માટે ભકિતની આટલી બધી જરૂર હોય એમ તો મે કદાપિ ધાર્યું નહોતું

ગુરુ—એટલાજ માટે ભકિતને હું સર્વશ્રેષ્ઠ વૃત્તિ કહેતો હતો હજી તો મે મનુષ્યભકિતનીજ તને વાત કરી છે હવે પછી ઈશ્વરભકિતવિષે વિવેચન કરીશ. ત્યાર પછી ભકિતની શ્રેષ્ઠતા વિશેષરૂપે તું સમજી શકશે.

अध्याय ११ मो–ईश्वरभक्ति

શિષ્ય—આજે ઈશ્વરભકિતવિષે કાંઈક ઉપદેશ આપો, એવી મારી પ્રાર્થના છે

ગુરુ—અત્યાર સુધીમાં તેં જે કાંઈ મારી પાસેથી સાંભળ્યું છે અને હવે પછી જે કાંઈ સાંભળશે તે સિવાય ઈશ્વરભકિતસંબંધે બીજો કાંઈ ખાસ ઉપદેશ નથી. અલબત્ત સમજાવવા માટે તે વિષયનું અન્ય પ્રકારે વિવેચન કરવું પડે એ જૂદી વાત છે હિંદુધર્મમા "ભક્તિ" શબ્દ મહાન્ અર્થસૂચક લેખાય છે, અને તે શબ્દ આપણામાં એટલો બધો પ્રસિદ્ધ છે કે તેને માટે વિશેષ બોલવું અનાવશ્યક છે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મવેત્તાઓએ તેની વિવિધ પ્રકારે વ્યાખ્યાઓ કરી છે ક્રિશ્ચિયન ધર્મ જેવો આર્યેતર ધર્મ પણ ભકિતને પ્રધાનપદ આપે છે, તે તું જાણતો હઈશ. સર્વ ધર્મોના સિદ્ધાંતોનું મનન કર્યા પછી અને અતિ ઉન્નત ભકતોના જીવનચરિત્રોનો અભ્યાસ કર્યા પછી ભકિતના સ્વરૂપવિષે મે જે નિર્ણય કર્યો છે, તે હું તને અત્રે જણાવવા ઇચ્છું છું બહુ ધ્યાનપૂર્વક એકાગ્ર મનથી મારી વાત નહિ સાંભળે તો તારો અને મારો ઉભયનો પરિશ્રમ નિરર્થક જશે.

શિષ્ય—ફરમાવો

ગુરુ—મનુષ્યની સઘળી વૃત્તિઓ ઈશ્વરાભિમુખી થાય અર્થાત સકળ વૃત્તિઓ ઈશ્વર તરફ વળે તેને ભકિત કહેવામા આવે છે.

શિષ્ય:—બરાબર સમજાયું નહિ.

ગુરુ:—અર્થાત્ જ્યારે આપણી જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓ ઈશ્વરસંબંધી અધ્યયન કરવામાંજ પ્રવૃત્ત રહ્યા કરે, કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ જ્યારે ઈશ્વરનેજ સમર્પિત થાય, ચિત્તરંજની વૃત્તિઓ જ્યારે ઈશ્વરના સૌંદર્યનોજ ઉપભોગ કરે, અને શારીરિક વૃત્તિઓ જ્યારે ઇશ્વરનાં કાર્યો બજાવવામાંજ તલ્લીન રહ્યા કરે, અથવા ઈશ્વરની આજ્ઞાનુંજ પાલન કરવા લાગે, ત્યારે તે અવસ્થાને ભક્તિ કહેવામાં આવે છે. જેનું જ્ઞાન પણ ઈશ્વરમાંજ સમાઇ જાય, જેનું કર્મ પણ ઈશ્વરમાંજ સમાઇ જાય, આનંદ પણ ઈશ્વરમાંજ સમાઇ જાય અને જેનો દેહ પણ ઈશ્વરનેજ આધીન રહે તેનામાં ઈશ્વરભક્તિ છે, એમ સમજવું. ઈશ્વરભક્તિનું યોગ્ય સ્ફુરણ તથા ખીલવણી પણ ત્યારેજ થયાં ગણાય.

શિષ્ય:—આપના આ કથન સામે મારો પ્રથમ વાંધો તો એજ છે કે આપે અત્યારસુધી ભક્તિને અન્ય અન્ય વૃત્તિઓ પૈકીની એક વૃત્તિમાત્રજ જણાવી હતી, અને હવે સઘળી વૃત્તિની સમષ્ટિને-એકત્રતાને ભક્તિ કહો છો. એનો અર્થ શુ સમજવો?

ગુરુ:—ભક્તિ નામની એકજ વૃત્તિ છે. મારો કહેવાનો આશય એવો હતો કે **જ્યારે મનુષ્યની સઘળી વૃત્તિઓ એક માત્ર ભક્તિવૃત્તિનેજ અનુસરે ત્યારેજ ભક્તિનું યોગ્ય સ્ફુરણ થયું ગણાય.** અનેક પ્રકારની વૃત્તિઓમાં ભક્તિ વૃત્તિની મેં શ્રેષ્ઠતા તને જણાવી તેનું કારણ પણ એજ છે. **ભક્તિ જ્યારે ઈશ્વરમાં સમાર્પિત થાય ત્યારે બીજી વૃત્તિઓએ તેને આધીન થવુંજ જોઇએ, ઇશ્વરાર્પિત ભક્તિ જે માર્ગ દર્શાવે તે માર્ગે અન્યાન્ય વૃત્તિઓએ જવુંજ જોઇએ,** એજ મારો કહેવાનો આશય છે ભક્તિ એટલે સઘળી વૃત્તિઓની સમષ્ટિયુક્ત એક શક્તિ; એવો અર્થ કરવો તદ્દન અયોગ્ય છે.

શિષ્ય:—તો પછી સામંજસ્ય ક્યાં રહ્યું? આપ અગાઉ કહી ગયા છો કે સઘળી વૃત્તિઓની યથાયોગ્ય સ્ફુર્તિ તેનુંજ નામ મનુષ્યત્વ. યથાયોગ્ય સ્ફુર્તિનો તે સ્થળે આપે એવો અર્થ કર્યો હતો કે કોઇપણ વૃત્તિને એટલી બધી આગળ વધવા ન દેવી કે જેથી કરીને બીજી વૃત્તિઓની સ્ફુર્તિને હાનિ પહોંચે. હવે જો સઘળી વૃત્તિઓ એક માત્ર ભક્તિવૃત્તિનેજ આધીન રહે તો પછી બીજી વૃત્તિઓને આજ્ઞાધીન રહેવુંજ પડે, એ સ્વાભાવિક છે, અને જો એમ થાય તો વૃત્તિઓનું પરસ્પરનું સામંજસ્ય ક્યાં રહ્યું?

ગુરુ:—ભક્તિને અનુસરવાથી કોઇપણ વૃત્તિની ઉત્કૃષ્ટ સ્ફુર્તિને વિઘ્ન નડતું નથી. મનુષ્યની વૃત્તિને એક ચોક્કસ પ્રકારનો ઉદ્દેશ હોવોજ જોઇએ. તેમાં ઈશ્વર સંબંધી ઉદ્દેશ સર્વથી મહાન છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. જે વૃત્તિ પોતે આગળ વધવાની શક્તિ ધરાવતી હોય તે વૃત્તિ જો ઈશ્વરાનુવર્તી થાય તો તેના આગળ વધવામાં કોઇ

જાતનું વિઘ્ન નડે નહિ. ઈશ્વરજ જો વૃત્તિનો ઉદ્દેશ હોય, અર્થાત્ અનંત મંગળ, અનંત જ્ઞાન, અનંત ધર્મ, અનંતસૌંદર્ય, અને અનંત શક્તિ જે વૃત્તિનો ઉદ્દેશ હોય, તેને આગળ વધતી કોણ અટકાવી શકે? માટે ભક્તિવૃત્તિને આધીન રહેવું એજ સર્વ વૃત્તિઓનું યથાર્થ સામંજસ્ય છે.

શિષ્યઃ—આપે જે મનુષ્યતત્ત્વ અને અનુશીલન ધર્મ સમજાવ્યો તેનું સ્થૂળ તાત્પર્ય, મારા સમજવા પ્રમાણે, એવું નીકળે કે ઈશ્વરભક્તિ, એજ સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ, એટલુંજ નહિ પણ ભક્તિ એજ અનુશીલનનો એક માત્ર ઉદ્દેશ હોવાયોગ્ય છે.

ગુરુઃ—અનુશીલન ધર્મનો એવો આશય છે, એ વાત ખરી. વસ્તુતઃ જ્યાંસુધી સઘળી વૃત્તિઓ ઈશ્વરમાં સમર્પિત ન થાય ત્યાંસુધી સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વજ પ્રાપ્ત ન થઇ શકે. વૃત્તિઓનું ઈશ્વરને અર્પણ કરવું તેજ સાચું કૃષ્ણાર્પણ! એજ સાચો નિષ્કામ ધર્મ! અને એજ સાચું સુખ! પ્રકારાંતરે કહીએ તો ચિત્તશુદ્ધિ પણ એનુંજ નામ! ધર્મ પણ એજ! અને ભક્તિ, પ્રીતિ, શાંતિ વિગેરે જે લક્ષણો કહ્યાં છે તે પણ તેજ ધર્મનાં! મેં ઉપર કહ્યો તે સિવાય બીજો કોઇ યથાર્થ ધર્મ નથી. મારે જે કાંઇ કહેવાનું છે તેનું મૂળ હું તનેજ સમજાવી ગયો; પણ એટલા ઉપરથી તું એમ માની લઇશ નહિ કે એટલી વાત સમજવા માત્રથીજ અનુશીલનધર્મનું સંપૂર્ણ રહસ્ય તું સમજી ગયો!

શિષ્યઃ—વસ્તુતઃ હું કાંઇજ સમજ્યો નથી. એ વાતનો હું પોતેજ સ્વીકાર કરું છું. અનુશીલન ધર્મમાં ભક્તિનું સ્થાન કયાં છે તેવિષે હું હજી તદ્દન અજ્ઞાન છું. શારીરિક અનુશીલનની વ્યાખ્યા આપે કહી સંભળાવી ત્યારે મારી ખાત્રી થઇ હતી કે શારીરિક બળમાં વૃદ્ધિ કરવી અથવા તો શરીરની માંસપેશીઓને મજબૂત બનાવવી એ કર્તવ્ય છે. હવે, ધારો કે કોઇ મનુષ્ય રોગ, દારિદ્ર્ય કે એવાજ બીજા કોઇ કારણથી પોતાની શારીરિક વૃત્તિઓને સંપૂર્ણ પ્રમાણમાં કેળવી ન શકે તો શું તેનાથી ઈશ્વરભક્તિ ન થઇ શકે?

ગુરુઃ—મારે કહેવાનું માત્ર એટલુંજ છે કે જે અવસ્થામાં મનુષ્યની સર્વે વૃત્તિઓ ઈશ્વરાભિમુખી થાય તે અવસ્થાને ભક્તિ કહેવાય. અમુક વ્યક્તિનું શારીરિક બળ અધિક ન્યૂન અથવા ગમે તેટલું હોય પણ જો તે વ્યક્તિ ઈશ્વરાભિમુખ રહે, અર્થાત્ પોતાના શારીરિક બળનો ઉપયોગ ઈશ્વરાનુમત કાર્યમાં કરે, તેમજ તેની સર્વે પોતાની બીજી વૃત્તિઓને પણ સંયુક્ત કરે તો તેનામાં ઈશ્વરભક્તિ છે, એમ કહી શકાય. જે મનુષ્યમાં જેટલું બળ ન્યૂન હોય તેટલે અંશે તેની કર્તવ્યપાલનતામાં ખામી આવે એ વાત તો ખુલ્લીજ છે. અનુશીલનની જરૂર એટલીજ છે કે શરીરને કિંવા મનને બરાબર કેળવી તેનો ઈશ્વરાનુમત (ઈશ્વરે ઉપદેશેલા) કાર્યમાં અંતઃકરણપૂર્વક ઉપયોગ કરવો. દાખલાતરીકે એક લૂંટારો એક ભલા-નિર્દોષ મનુષ્યને

હેરાન કરે છે. આ દેખાવ બે માણસો જુવે છે. ધારો કે આ બન્ને પ્રેક્ષકો ઇશ્વર પ્રત્યે ભક્તિભાવયુક્ત છે; પરંતુ તેમાં એક જણ બળવાન અને બીજો નિર્બળ છે. બળવાન માણસે બહાર આવી પેલા લૂંટારાના હાથમાંથી પેલા નિર્દોષ માણસને મુક્ત કર્યો, પરંતુ બીજો દુર્બળ મનુષ્ય પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ તે કાર્યમાં વિજયી થઇ શકયો નહિ. આવા પ્રસંગે વૃત્તિવિશેષના અનુશીલનના અભાવે દુર્બળ મનુષ્યમાં મનુષ્યત્વની ખામી હતી, એમ આપણે કહી શકીએ; પરંતુ તેનામાં ઇશ્વરભક્તિનો કિંવા મનુષ્યભક્તિનો અભાવ હતો, એમ કહેવું છાજે નહિ. શારીરિક વિગેરે વૃત્તિઓનું જ્યાંસુધી યોગ્ય પ્રમાણમાં અનુશીલન થાય નહિ ત્યાંસુધી કોઇ પણ વ્યક્તિ સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ, તેની સાથે મનુષ્ય પોતાની વૃત્તિઓના સામર્થ્યને જ્યાંસુધી ઇશ્વર–ભક્તિ પ્રતિ વહેતું ન કરે ત્યાંસુધી તેણે મનુષ્યત્વ મેળવેલું હોય તોપણ તે નિષ્ફળ છે, એમ કહેવું જોઇએ. માટે એ ઉભય યોગ્યતાઓનો સમાવેશ એજ સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ. મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિ અર્થે જેમ વૃત્તિઓનું સ્વાતંત્ર્ય સુરક્ષિત રહેવું જોઇએ તેમ તેની સાથે ભક્તિનું પણ પ્રાધાન્ય રહેવું જોઇએ. એટલાજ માટે મેં કહ્યું હતું કે વૃત્તિઓ ઇશ્વરને સમર્પિત કરવા માત્રથીજ સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી, પરંતુ તેની સાથે વૃત્તિઓનું સમુચિત અનુશીલન પણ અત્યાવશ્યક છે.

શિષ્યઃ—હજી એક બીજો વાંધો છે. જે ઉપદેશ પ્રમાણે કાર્ય થઇ શકે એવું ન હોય, તેને હું ઉપદેશજ કહેતો નથી. હું પૂછું છું કે આપના ઉપદેશ પ્રમાણે શું સર્વ વૃત્તિઓને ઇશ્વરાભિમુખી કરી શકાય? ક્રોધ પણ એક પ્રકારની વૃત્તિ છે. હવે ક્રોધને ઇશ્વરાનુગામી કેવી રીતે કરી શકાય?

ગુરુઃ—જગતની તે અતુલ મહાક્રોધવાણીનું તને સ્મરણ છે?

क्रोधं प्रभो संहर संहरेति यावद्गिरः खे मरुतां चरन्ति ।
तावत् स वह्निर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार ॥

આ ક્રોધ મહા પવિત્ર ક્રોધ ગણાય, કારણ કે યોગમાં ભંગ કરનારી મદનની કુપ્રવૃત્તિ તે ક્રોધના પ્રતાપે વિનષ્ટ થઇ ગઇ! આવા ક્રોધને સ્વયં પ્રભુનોજ ક્રોધ કહી શકાય. આવીજ એક નીચ વૃત્તિ કે જેને ઇશ્વરાભિમુખી કરવાથી વ્યાસદેવ મહાભારત જેવો અદ્વિતીય કાવ્યગ્રંથ જગતને આપતા ગયા! પણ હું ભૂલું છું. તારા જેવા નવા જમાનાની રોશની પામેલા–વીસમી સદીના યુવકોને આ વાત એકાએક ગળે ઉતરશે નહિ. એટલા માટે મારૂં વિશેષ કથન તારા જેવાને માટે નિરર્થક છે.

શિષ્યઃ—બીજો પણ એક વાંધો છે–

ગુરુઃ—તે સ્વાભાવિક છે. જે અવસ્થામાં મનુષ્યની સઘળી વૃત્તિઓ, ઇશ્વરમુખી

અથવા ઈશ્વરાનુવર્તી હોય તેને ભક્તિ કહેવાય. આ વાત એટલી બધી ગંભીર છે, અને તેની અંદર એટલી બધી મહત્ત્વની વાતોનો સમાવેશ થઈ જાય છે કે એક વાર કહેવા માત્રથીજ તુ તે સમજી શકે એવી બિલકુલ સંભાવના નથી. અનેક શંકાઓ થાય, અનેક વાંધાઓ જણાય, અનેક છિદ્રો જણાય, એટલુંજ નહિ પણ છેવટે આ ઉપદેશ તને અર્થશૂન્ય પ્રલાપ જેવો ભાસે તો તે પણ સંભવિત છે, પરંતુ મારી તને પુનઃ પુનઃ એટલીજ ભલામણ છે કે એટલેથીજ નિરાશ ન થઈ જવુ. પ્રતિદિન, પ્રતિમાસ, અને પ્રતિવર્ષ એજ એક તત્ત્વસંબધી વિચારો કર્યા કરવા અને એજ એક તત્ત્વને ક્રિયામાં મૂકવાના હૃદયપૂર્વક યત્નો કરી જોવા. એથી ક્રમશઃ એ તત્ત્વ તારી દૃષ્ટિ સન્મુખ દીપકની માફક સંપૂર્ણ તેજથી પ્રકાશવા લાગશે, અને જ્યારે એમ થાય ત્યારે સમજજે કે તારૂં જીવન સાર્થક થયું ! તારો મનુષ્યજન્મ સફળ થયો ! ઉક્ત ગંભીર તત્ત્વ સિવાય અન્ય એકકે વાત મનુષ્યે લક્ષપૂર્વક શીખવાની નથી. એક મનુષ્ય પોતાનું સમસ્ત જીવન સદ્‌વિચાર અને ઉચ્ચ ભાવનાઓમાંજ વ્યતીત કરે અને છેવટે ઉક્ત તત્ત્વ સમજી, તેને ક્રિયામાં મૂકવાનો પ્રયત્ન કરે તોજ તેનું જીવન સફળ થયું ગણાય

શિષ્યઃ—આવુ દુષ્પ્રાપ્ય જ્ઞાન આપને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું ?

ગુરુઃ—અતિ તરુણ અવસ્થામાંથીજ મારા મનમાં આ એક પ્રશ્ન સદા ઉદ્‌ભવ્યા કરતો કે.—" આ જીવન કેવી રીતે સાર્થક થાય ? આ જીવનમા એવું શું કર્તવ્ય કરવું જોઈએ કે મનુષ્યભવ સફળ થાય ?" સમસ્ત જીવન આ એકજ પ્રશ્નનો સંતોષકારક ઉત્તર મેળવવા અર્થે મેં વ્યતીત કર્યું છે, અને તેના ઉત્તરની શોધમાંજ જીવન પ્રાય. પૂરૂં થવા આવ્યું છે. અનેક પ્રકારના લોકપ્રચલિત. ઉત્તરો અત્યાર સુધીમાં મને મળી ચૂકયા છે. તેની સત્યતા કિંવા અસત્યતાનો નિર્ણય કરવા માટે હું અનેક ભોગો પણ આપી ચૂકયો છું, અનેક કષ્ટો સહન કર્યાં છે, યથાશક્તિ વાંચવામાં અને વિચારવામાં પણ પ્રમાદ કર્યો નથી, અનેક પ્રકારના લેખો પણ લખી વાળ્યા છે, અનેક લોકોની સાથે વાર્તાલાપો અને ચર્ચાઓ કરવામાં પણ કચાશ રાખી નથી, એટલુંજ નહિ પણ અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ પણ કરી ચૂકયો છું. સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, દર્શન તથા દેશી-વિદેશી શાસ્ત્રો પણ ઉથલાવી જોયાં છે. ટુંકામાં, જીવન સફળ કરવા અર્થે પ્રાણાંત પરિશ્રમ કરી ચૂકયો છું. આ સર્વ પરિશ્રમો અને કષ્ટોના પરિણામે હું એટલું સમજી શકયો છુ કે સઘળી વૃત્તિઓને ઈશ્વરાનુવર્તી કરવી તેજ યથાર્થ ભક્તિ, અને એવી ભક્તિ વિના યથાર્થ મનુષ્યત્વ કોઈ કાળે પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ. " આ જીવન કેવી રીતે સાર્થક કરવું " એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એ એકજ ઉત્તર મને યથાર્થ અને સંતોષકારક લાગ્યો છે. બાકી સર્વ ઉત્તરો મને નિરર્થક જેવાજ જણાયા છે. વસ્તુતાએ મનુષ્યના સમસ્ત જીવનનું—સમસ્ત પરિ

શ્રમનું એજ એક અંતિમ ફળ, એજ એક છેલ્લું સુફળ છે." આવે આવું જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કર્યું?' તેના ઉત્તરમાં મારે તને માત્ર એટલુંજ જણાવવું જોઇએ કે સમસ્ત જીવન એ એકજ ગંભીર પ્રશ્નનો ઉત્તર પ્રાપ્ત કરવા અર્થે મેં વ્યતીત કર્યું છે, અને તેનો જે ઉત્તર આટલા લાંબા કાળે મને પ્રાપ્ત થયો છે, તેજ હું તને સંભળાવવા માગું છું. મારા સમસ્ત જીવનના પરિશ્રમોનું ફળ હું એકજ દિવસમાં કેવી રીતે સમજી શકે?

શિષ્યઃ—આપના કહેવા ઉપરથી મને એમ લાગે છે કે ભક્તિના લક્ષણોસંબધી આપે મને જે ઉપદેશ આપ્યો તે આપનો પોતાનોજ એક ખાસ સિદ્ધાંત છે. આર્યઋષિઓ તે તત્ત્વ જાણતા નહોતા.

ગુરુ:—મૂર્ખ! મારા જેવા ક્ષુદ્ર પ્રાણીમાં તે એવી શું શક્તિ છે કે આર્ય મહર્ષિઓ જે વાત ન જાણી શકયા તે વાત હું જાણી કે શોધી શકું? મારા કથનનો સારાંશ માત્ર એટલોજ છે કે સમસ્ત જીવન પર્યંત તેમના શિક્ષણોનો અભ્યાસ કરવાથીજ હું તેમના આશયો સમજી શકયો છું. હા, એટલું છે કે જે ભાષામાં હું તને આજે ભક્તિ તત્ત્વ સમજાવું છું તે ભાષામાં તેઓએ તે વાત સમજાવી નથી. તમારા જેવા વીસમી સદીના નવયુવકોને મારે વીસમી સદીની ભાષામાંજ આ વાત સમજાવવાની જરૂર પડી છે. ભાષામાં ગમે તેટલો પ્રભેદ પડી જાય તોપણ સત્ય વસ્તુમાં કોઇ કાળે ફેરફાર થવા પામતો નથી. સત્ય વસ્તુ નિત્ય છે. તેમાં વિકાર કે પ્રભેદ કદાપિ થતો નથી. શાંડિલ્યના સમયમાં ભક્તિનું જે સ્વરૂપ હતું તેજ સ્વરૂપ હજી આ કાળે પણ વર્તમાન છે. ભક્તિનું યથાર્થ સ્વરૂપ હજી પણ આર્ય મહર્ષિઓના કથનોમાં અને ઉપદેશોમાં મળી આવે છે. જેવી રીતે સમુદ્રમાં ડુબકી માર્યા વિના રત્નનું યથાર્થ સ્વરૂપ જણાતું નથી; તેવીજ રીતે હિન્દુશાસ્ત્રરૂપી અગાધ સમુદ્રમાં નિમજ્જન કર્યા વિના શાસ્ત્રીય તત્ત્વરત્નોની યથાર્થ પ્રાપ્તિ થઇ શકતી નથી.

શિષ્યઃ—આર્ય મહર્ષિઓએ ભક્તિની જે વ્યાખ્યા કરી છે તેજ વ્યાખ્યા આપની પાસેથી સાંભળવાની મારી જિજ્ઞાસા છે.

ગુરુ:—એવી જિજ્ઞાસા ખરેખર આવકારદાયક છે. ભક્તિ ઉપર હિંદુઓનીજ માલેકી છે, કારણ કે ભક્તિ એ વસ્તુજ હિંદુઓની છે. ક્રિશ્ચિયન ધર્મમાં પણ જો કે ભક્તિવાદ છે, પણ હિંદુધર્મમાં જે ખુબીથી ભક્તિની સાર્થકતા દર્શાવવામાં આવી છે, તેવી ખુબી બીજા કોઇ ધર્મમાં નથી ખેદ માત્ર એટલોજ છે કે આર્ય મહર્ષિઓએ ભક્તિની જે વ્યાખ્યા કરી છે તે વિસ્તારપૂર્વક સાંભળવાને તથા સંભળાવવાને જોઇએ તેટલો આપણને અવકાશ નથી. આપણો મૂળ ઉદ્દેશ અનુશીલન ધર્મ સમજવાનો હતો, તે તને સ્મરણમાં હશે. છતાં ભક્તિસંબંધી સ્થૂળ વ્યાખ્યા હું તને પ્રસંગોપાત સંભળાવીશ.

શિષ્ય:—પહેલા મને એ વાત કહો કે શું ચિરકાળથીજ ભક્તિવાદને હિંદુધર્મના એક અંશરૂપે માનવામાં આવ્યો છે ?

ગુરુ—ના, તેમ નથી. વૈદિક ધર્મમાં ભક્તિ નથી. હું ધારૂં છું કે વૈદિક ધર્મથી તું પરિચિત હોઈશજ. સાધારણ ઉપાસકોની સાથે ઉપાસ્ય દેવોનો જે સંબંધ આજ કાલ આપણી નજરે પડે છે તેવોજ સંબંધ વૈદિક યુગમાં હતો. " હે પ્રભુ ! મારા અર્પણ કરેલા આ સોમરસનું આપ પાન કરો, હવિ ભોજન કરો અને મને ધન આપો, સંપત્તિ આપો, પુત્ર આપો, ગાય આપો, ધાન્ય આપો, તથા મારા શત્રુઓનો પરાભવ કરો " વિગેરે. આગળ વધીને બહુ બહુ તો તેઓ એટલે સુધી પ્રાર્થના કરતા કે—' હે પ્રભુ ! મારા પાપોનો ધ્વંસ કરો. " આ પ્રમાણે દેવોને પ્રસન્ન કરવાની ઇચ્છાથી વૈદિક યુગમાં લોકો યજ્ઞો વિગેરે કરતા. એવી રીતે કામ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિઅર્થે જે યજ્ઞાદિ કરવા તેને કામ્ય કર્મ કહેવામાં આવે છે. જે ઉપાસનામાં કામ્ય કર્મોની મુખ્યતા હોય તેને સાધારણ રીતે ' કર્મ " કહેવામાં આવે છે. " તમે અમુક કામ કરશો તો તમને અમુક ફળ મળશે, માટે તમારે અમુકજ કર્મ કરવું, ' એવી રીતની ધર્મ કરવાની પદ્ધતિને કર્મ કહેવાય. વૈદિક યુગના છેલ્લા સમયમાં આવી રીતના કર્માત્મક ધર્મનું બળ બહુ વધી પડ્યું હતું. યાગયજ્ઞોની પ્રબળતા એટલે સુધી વધી પડી હતી કે ધર્મના યથાર્થ મર્મનો છેક લોપ થઈ જાય એવો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો હતો. બરાબર એજ સમયે કેટલાક પ્રતિભાશાળી પવિત્ર પુરુષોને વિચાર થયો કે આ કર્માત્મક ધર્મ એજ યથાર્થ ધર્મ હોય એમ બને નહિ. તેઓએ વિચાર કર્યો કે વૈદિક દેવ–દેવીઓની કલ્પનામાત્રથીજ આ જગતનું અસ્તિત્વ બરાબર સમજાય નહિ. આ સર્વ કલ્પનાઓની પાછળ એક અનંત અને અજ્ઞેય કારણ અવશ્ય હોવું જોઇએ. આ કારણની તપાસ કરવા તેમણે પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. લોકોની શ્રદ્ધા પણ ધીમે ધીમે કર્મ ઉપરથી ખસવા લાગી. છેવટે ત્રણ પ્રકારના વિપ્લવ (યુગાંતર—અથવા ઉથલપાથલ) આ દેશમાં ઉપસ્થિત થયા, કે જે વિપ્લવોની સત્તા હજી પણ આપણા દેશમાં પ્રચલિત છે. એ ત્રણ પ્રકારના વિપ્લવોમાં એક વિપ્લવ ચાર્વાકદ્વારા ઉપસ્થિત થયો. તેમણે એવા ઉપદેશની શરૂઆત કરી કે સઘળાં કર્મકાંડો મિથ્યા છે. બસ, ખાઓ, પીઓ અને મોજ–મજા ભોગવો. બીજો મહાત્મા બુદ્ધ અથવા શાક્યસિંહે ઉત્પન્ન કર્યો. તેણે કહ્યું કે—કર્મનું ફળ અવશ્ય માનવા યોગ્ય છે, પરંતુ કર્મ એજ દુઃખના કારણભૂત છે. કર્મને લીધેજ પુનર્જન્મો લેવા પડે છે, માટે કર્મનોજ નાશ કરો. વિવિધ તૃષ્ણાઓને શાંત કરી ચિત્તસંયમપૂર્વક અષ્ટાંગધર્મના માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરી નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરો. ત્રીજો વિપ્લવ દાર્શનિકોદ્વારા ઉપસ્થિત થયો. તેઓ પ્રાય: જ્ઞાનવાદી હતા. તેમને જણાયું કે તેઓએ જગતના અનંત કારણભૂત જે ચૈતન્યની શોધ કરવા માંડી હતી તે તત્ત્વ અતિશય દુર્જ્ઞેય છે.

આ બ્રહ્મવસ્તુ જો બરાબર સમજાય તો તે પરમાત્મા સાથે કિંવા જગતના તે અંતરાત્મા સાથે આપણો કેવો સંબંધ છે, તેમજ આ જગતની સાથે પરમાત્માનો અને આપણો શું સંબંધ છે, વિગેરે રહસ્યો સમજી શકાય. આ રહસ્યો સમજાયા પછી " આ જીવન કેવી રીતે સાર્થક થાય " તે કઠિન પ્રશ્નનો ઉત્તર આપોઆપજ મળી જાય છે. એટલા માટે બ્રહ્મનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું કઠિન છે તોપણ યથાર્થ ધર્મ તેજ છે. મતલબ કે જ્ઞાન એજ ધર્મ અને જ્ઞાન એજ નિઃશ્રેયસ્ અથવા પરમ મંગળ છે. વેદના જે અંશને " ઉપનિષદ્ " એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તે આ જ્ઞાનવાદીઓનીજ શોધનું પરિણામ છે. ઉપનિષદ્માં આપણા મહર્ષિઓની જ્ઞાનકીર્તિ પૂર્ણ પ્રભાથી પ્રકાશી રહી છે. બ્રહ્મનિરૂપણ અથવા આત્મજ્ઞાન એજ ઉપનિષદોનો ઉદ્દેશ છે. ત્યાર પછી છ દર્શનોમાં આ જ્ઞાનવાદ વિશેષ વૃદ્ધિ પામતો ગયો અને તેનો પ્રચાર પણ વૃદ્ધિગત થતો ગયો. કપિલના સાંખ્યમતમાં જો કે બ્રહ્મનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો છે તોપણ તે દર્શનશાસ્ત્ર જ્ઞાનવાદાત્મક ગણાય છે. દર્શનોમાં કેવળ પૂર્વમીમાંસાજ કર્મવાદી છે. બાકીના સર્વ દર્શનો જ્ઞાનવાદી છે.

શિષ્યઃ—જ્ઞાનવાદ તો બહુ અપૂર્ણ હોય એમ મને લાગે છે. જ્ઞાનથી ઈશ્વરને જાણી શકાય પરંતુ જ્ઞાનથી ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય તે સમજાતું નથી. જાણવામાત્રથી કોઇ વસ્તુની કાંઇ થોડીજ પ્રાપ્તિ થાય ? ધારો કે ઈશ્વરની સાથે આપણા આત્માનું એકત્વ છે એ વાતનો મને નિશ્ચય થયો, પણ તેટલાથીજ ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ થઇ જાય એ કેવી રીતે બને ! આત્મા અને પરમાત્માને—ઉભયને એકત્ર કરનાર કોઇ એક વસ્તુ જોઇએ કે નહિ ?

ગુરૂઃ—જ્ઞાનવડે જે ઐક્ય નથી પ્રાપ્ત થતું તે ભક્તિથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ભક્તિવાદીઓ પણ એમજ કહે છે કે જ્ઞાનથી તો માત્ર ઈશ્વરને ઓળખી શકાય પણ જાણવા માત્રથીજ ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થઇ જતી નથી. જગતમાંની અનેક વસ્તુઓને આપણે જાણીએ છીએ, પણ તે જાણવામાત્રથી શું આપણી પાસે આવી જાય છે ? આપણે જેના પ્રત્યે દ્વેષ ધરાવતા હોઇએ તેને પણ ઓળખીએ તો છીએજ, પરંતુ શું તેથી તેની સાથે આપણે આપણું ઐક્ય સ્થાપી શકીએ છીએ ? નહિજ. તેવીજ રીતે જો આપણે ઈશ્વરને જાણીએ અને છતાં તેનાપ્રત્યે દ્વેષ રાખીએ તો તે આપણને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? એથી ઉલટી રીતે જોઇએ તો જેના પ્રત્યે આપણી ચાહના—પ્રીતિ હોય તેને અનાયાસે આપણે મળી શકીએ છીએ. એક શરીરધારી મનુષ્ય પણ જો આપણી અંતઃકરણની પ્રીતિ વિના આપણી સાથે હળીમળી શકતો નથી તો પછી જે અશરીરી છે, અને જે કેવળ અંતઃકરણદ્વારાજ પ્રાપ્ત થઇ શકે તેમ છે તે પ્રીતિ કે ભક્તિ વિના કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? મતલબ કે જો આપણો ઇશ્વર પ્રતિ ગાઢ અનુરાગ હોય તોજ આપણે તેનું સત્ય સ્વરૂપ પામી શકીએ. આ પ્રકારનો ગાઢ અનુરાગ

તેનુંજ બીજુંનામ ભક્તિ છે. શાંડિલ્યસૂત્રના બીજા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:—

सा॰(भक्तिः) परानुरक्तिरीश्वरे ॥

શિષ્યઃ—આ પ્રમાણે ભક્તિવાદની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ સાંભળવાથી મને બહુ લાભ થયો. આપે જો આટલી પ્રસ્તાવના કરી ન હોત તો હું ભક્તિવાદ યથાર્થ રીતે સમજી શકત નહિ. આપની વાત સાંભળ્યા પછી મારા અંતઃકરણના ઉદ્‍ગાર આપની પાસે પ્રકટ કર્યા વિના રહી શકતો નથી. યૂરોપીય વિદ્વાનો તથા સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી વિગેરે આ દેશના વિદ્વાનો વૈદિક ધર્મને શ્રેષ્ઠતમ ધર્મ કહી તેની પ્રશંસા કરે છે, પરતુ તેઓ પૌરાણિક ધર્મને અથવા તો આધુનિક હિંદુધર્મને બહુજ નિકૃષ્ટ ગણી કાઢે છે, તે ઠીક નથી, એમ મને હવે સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. વૈદિક ધર્મમાં ભક્તિ નથી, એટલા માટે તેને અસંપૂર્ણ કિંવા નિકૃષ્ટ ગણી શકાય પરંતુ પૌરાણિક અથવા આધુનિક વૈષ્ણવાદિ ધર્મ કે જેમાં ભક્તિની પ્રધાનતા છે તેને અપૂર્ણ કોઇ રીતે કહી શકાય નહિ. જેઓ પૌરાણિક ધર્મનો લોપ કરી વૈદિક ધર્મને પુનરુજ્જીવન આપવા માગે છે તેઓ ગંભીર ભૂલ કરે છે, એમ મારાથી કહ્યા વિના રહેવાતું નથી.

ગુરુઃ—તું જે કહે છે તે એક રીતે ઠીક છે, પરન્તુ વેદમાં ક્યાંઇ ભક્તિવાદ નથી, એમ આપણાથી કહી શકાય નહિ. શાંડિલ્ય સૂત્રના ટીકાકાર સ્વપ્નેશ્વરે છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્‍માંથી એક વચન ઉદ્ધૃત કરી આ વાત સિદ્ધ કરી છે કે વેદમાં ભક્તિ શબ્દનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નહિ હોવા છતાં ભક્તિવાદનો સારાંશ તો કેટલેક અંશે આવી ગયો છેજ. તે વચન આ પ્રમાણે છે.—

"आत्मैवेदं सर्वमिति स वा एष एव पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरति-रात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्द स स्वराड्भवतीति ॥"

અર્થાત—(પૂર્વે જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું છે તે) સર્વ આત્મામાંજ છે. જે તેને નિહાળી, વિચારી અને સમજીને આત્મામાં તલ્લીન થાય, આત્માની સાથેજ ક્રીડા કરે, આત્માની સાથેજ મિથુન (મૈત્રી) કરે અને આત્મામાંજ જે આનંદ મેળવે તે સ્વરાજ (પોતે પોતાનો રાજા અથવા પોતે પોતાનામાંજ આનંદ અનુભવનાર) થાય." યથાર્થ ભક્તિવાદ તે એનુંજ નામ.

अध्याय १२ मो-ईश्वरभक्ति-शांडिल्य

ગુરુઃ—ભક્તિને માટે શ્રીમદ્ ભગવદ્‍ગીતા એ પ્રધાન ગ્રંથ છે. છતાં ગીતામાં પ્રબોધાયેલો ભક્તિવાદ તને કહું તે પહેલાં ઐતિહાસિક પ્રથાને અનુસરી વેદમાં ભક્તિસંબંધે જે કાંઇ કહ્યું હોય તે ટુંકામાં મારે તારી પાસે રજુ કરવું જોઇએ

એમ ધારી અત્યારસુધી તે વિષયની ચર્ચા કરી, તોપણ કેટલુંક કહેવાનું બાકી રહ્યું છે તે આજે સંપૂર્ણ કરીશ. વેદમાં ભક્તિસબંધી ઉલ્લેખ મળી આવતો નથી એ વાત હું તને અગાઉ જણાવી ગયો છું. છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્‌માં તે સંબંધી ઇસારો છે, એમ પણ મેં કહ્યું છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્‌માં જે ઉલ્લેખ છે તેની સાથે શાંડિલ્ય મહર્ષિનું નામ જોડાએલું છે.

શિષ્ય:—ભક્તિસૂત્રના પ્રણેતા શાંડિલ્ય મહર્ષિ કહેવાય છે તે એજ કે ?

ગુરુ:—શાંડિલ્ય નામના બે મહર્ષિઓ પૂર્વે થઇ ગયા છે, એમ મારે તને પ્રથમજ કહી દેવું જોઇએ. તેમાં પ્રથમ શાંડિલ્યનું નામ ઉપનિષદ્‌ની સાથે જોડાએલું છે, અને બીજા શાંડિલ્યનું નામ ભક્તિસૂત્રના પ્રણેતાતરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ઉપનિષદ્‌વાળા શાંડિલ્ય મહર્ષિ જેટલા પ્રાચીન છે તેટલા ભક્તિસૂત્રના પ્રણેતા શાંડિલ્યઋષિ પ્રાચીન નથી. ભક્તિસૂત્રના ત્રીજા સૂત્રમાં પ્રાચીન શાંડિલ્યના નામનો ઉલ્લેખ છે.

શિષ્ય:—કોઇ આધુનિક સૂત્રકારે પ્રાચીન મહર્ષિનું નામ આપી પોતાનો ગ્રંથ જગતમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો હોય તો તે શું સંભવિત નથી ? હાલ તુર્ત તો પ્રાચીન શાંડિલ્યના મતનીજ વ્યાખ્યા કરો.

ગુરુ:—કમનસીબે તે પ્રાચીન ઋષિપ્રણીત કોઇ ગ્રંથ અત્યારે મળી આવતો નથી. શ્રીશંકરાચાર્યે વેદાન્તસૂત્રનું જે ભાષ્ય રચ્યું છે તેમાંના કોઇ એક સૂત્રના ભાષ્યના ભાવાર્થ ઉપરથી કોલબ્રુક સાહેબે એવું અનુમાન કર્યું છે કે પ્રાચીન ઋષિ શાંડિલ્યે પંચરાત્રની રચના કરેલી હોવી જોઇએ. કોલબ્રુક સાહેબનું આ અનુમાન કદાચ્ સત્ય હોય અને ન પણ હોય. પંચરાત્રમાં, બેશક ભાગવત ધર્મનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે, તથાપિ એવા એક સામાન્ય મૂળ ઉપર વિશ્વાસ રાખી શાંડિલ્ય મહર્ષિનેજ પંચરાત્રના પ્રણેતાતરીકે માની લેવા એ ઠીક નથી. તથાપિ પ્રાચીન ઋષિ શાંડિલ્ય ભક્તિધર્મના એક પ્રધાન પ્રવર્તક હતા તેમ માનવાને આપણી પાંસે પૂરતાં કારણો છે. જ્ઞાનવાદી શંકરાચાર્યે પોતાના ભાષ્યમાં ભક્તિવાદી શાંડિલ્યની નિંદા કરતાં કહ્યું છે કે;—

"वेद प्रतिषेधश्च भवति चतुर्षु वेदेषु परम श्रेयोऽलब्ध्वा शांडिल्य इदम् शास्त्रमधिगतवान् इत्यादि वेदनिन्दादर्शनात् ॥ तस्मादसंगता एषा कल्पना इति सिद्धम् ।"

અર્થાત્—આથી કરીને વેદનો પ્રતિનિષેધ થાય છે. ચાર વેદવડે શાંડિલ્યને પરમશ્રેયની પ્રાપ્તિ ન થઇ તેટલા માટે તેણે આ શાસ્ત્રની રચના કરી. તેણે વેદની જે નિંદા કરેલી છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે તેની કલ્પનાઓ બિલકુલ અસંગત છે. "

શિષ્ય:—પરંતુ એ પ્રાચીન ઋષિ શાંડિલ્ય ભક્તિવાદમાં કેટલી હદસુધી આગળ

વધ્યા હતા તે જાણવાનું કાંઈ સાધન મળી શકશે?

ગુરુ—હા, છે છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્‌ના તૃતીય પ્રપાઠકના ચૌદમા અધ્યાયમાંથી સહેજ તને વાંચી સંભળાવું છું તે શ્રવણ કર

'सर्वकर्मा सर्वकाम सर्वगन्ध सर्वरस सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्येना दर एष मम आत्मान्तर्हृदय एतद् ब्रह्मेतमित प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्तीतिह स्माह शाण्डिल्य."

અર્થાત્—સર્વકર્મવાળો (દોષ રહિત), સર્વ કામવાળો—(સુખકર) સર્વ ગંધવાળો સર્વ રસવાળો, સર્વ પ્રતિ અભિવ્યાપ્ત, વાણીરહિત, સંભ્રમરહિત આ મારો આત્મા હૃદયની અંદર છે, આ બ્રહ્મને આ શરીરથી વિયોગ પામીને હું અવશ્ય પ્રાપ્ત થનારો છું, એવો જેનો નિશ્ચય હોય અને તેમાં (એ નિશ્ચયના એવા ફળના સંબંધમાં) સંશય ન હોય (તે વિદ્વાન્ ઇશ્વરભાવને પામે છે) એવી રીતે પ્રસિદ્ધ શાંડિલ્ય કહેતા હવા

જો કે આ વાત બહુ મહત્ત્વની નથી કારણ કે ઉપનિષદ્‌ના જ્ઞાનવાદીઓ પણ એજ વાત કહેતા આવ્યા છે શ્રદ્ધા શબ્દ ભક્તિવાચક નથી છતાં જ્યાં શ્રદ્ધા હોય ત્યાં સંશય ન રહે એ વાત માનવા જેવી છે, અને એથી શ્રદ્ધા શબ્દ ભક્તિને ઉદ્દેશીને લખાએલો હોય તો તે બનવાયોગ્ય છે છતાં મૂળ વાતની શોધ કરવી હોય તો આપણે વેદાન્તસાર ગ્રંથનું મનન કરવું જોઇએ વેદાન્તસારના કર્તા સદાનંદાચાર્ય ઉપાસના શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે—

' उपासनानि सगुणब्रह्मविषयकमानसव्यापाररूपाणि शाण्डिल्य विद्यादीनि "

હવે બરાબર વિચાર કરી જો હિંદુધર્મમાં ઇશ્વરસંબંધી વિવિધ કલ્પનાઓ કરવામાં આવી છે હિંદુઓએ ઈશ્વરના મુખ્યત્વે બે સ્વરૂપો કલ્પ્યાં છે એક નિર્ગુણ ઇશ્વર અને બીજો સગુણ ઇશ્વર અંગ્રેજીમાં જેને 'એબ્સોલ્યુટ' અથવા 'અનકન્ડીશનલ' કહેવામાં આવે છે તેજ નિર્ગુણ ઇશ્વર જો ઈશ્વર નિર્ગુણ હોય તેની કોઈ પણ પ્રકારે આપણે ઉપાસના કરી શકીએ નહિ નિર્ગુણ ઇશ્વરની તો સ્તુતિ પણ આપણાથી થઇ શકે નહિ કારણ કે જે નિર્ગુણ છે, જેની 'કન્ડીશન્સ ઑફ ઍક્ઝીસ્ટન્સ' જ નથી તેને સંબોધનજ કેવી રીતે થઇ શકે? તેની પ્રાર્થના તથા તેનું સ્મરણ કેવી રીતે કરવું તે પણ આપણે જાણી શકીએ નહિ. એટલા માટે ઉપાસના અર્થે તો સગુણ ઇશ્વરજ ઉપયોગી છે, નિર્ગુણવાદમાં ઉપાસનાને સ્થાન મળતું નથી સગુણવાદીઓ અથવા તો ભક્તિવાદીઓનેજ અર્થાત્ શાંડિલ્ય આદિ પુરુષોનેજ ઉપાસના કરવાનો અધિકાર છે વેદાન્તસારનું જે વાક્ય મેં હમણાં ઉદ્ધૃત કર્યું, તેમાંથી બે મુખ્ય વાતો સિદ્ધ થઈ શકે છે પ્રથમ તો એજ કે

સગુણવાદને પ્રથમ પ્રવર્તક જો કોઇ હોય તો તે શાંડિલ્યજ હોવા યોગ્ય છે, અને બીજી વાત એ કે ઉપાસનાને પ્રથમ પ્રવર્તક જો કોઇ હોય તો તે પણ શાંડિલ્યજ હોવો જોઇએ. ભક્તિ સગુણવાદ વિના ટકી શકે નહિ, એ વાત તો બહુ સરળતાથી સમજાય તેવી છે.

શિષ્યઃ—તો શું સમસ્ત ઉપનિષદો નિર્ગુણવાદી હશે ?

ગુરુઃ—ઇશ્વરવાદીઓમાં કોઇ યથાર્થ નિર્ગુણવાદી હશે કે નહિ તે માટે મને શક છે. વસ્તુતઃ યથાર્થ નિર્ગુણવાદીઓને નાસ્તિક કહીએ તોપણ ખોટું નથી. જ્ઞાનવાદીઓએ માયાનામક એક ઇશ્વરી શક્તિ હોવાની કલ્પના કરી છે, અને જગતની ઉત્પત્તિમા તેનેજ કારણભૂત માની છે. તેઓ કહે છે કે આ માયાને લીધેજ આપણે ઇશ્વરને જાણી શકતા નથી, માયાથી મુક્ત થઇ શકાય તોજ બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય અને બ્રહ્મમાં તલ્લીન બની શકાય. મતલબ કે જ્ઞાનવાદીઓ પાસે ઈશ્વર એક માત્ર જ્ઞેય–જાણવાયોગ્ય વસ્તુજ બની રહે છે. બ્રહ્મવિષયક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધનાની અગત્ય તેઓએ સ્વીકારી છે. શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા અને સમાધાન એ રીતે છ પ્રકારની સાધના * તેઓએ પ્રબોધી છે. ઇશ્વર સંબંધી શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન સિવાય અન્ય વિષયોનું ચિંતન ત્યજી દઇ અન્તરિન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો તેને શમ કહેવામા આવે છે. ત્યાર પછી બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહને દમ કહેવામાં આવે છે. વિષયોમાંથી પાછી વાળેલી બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના દમનપૂર્વક અને વિધિપુરઃસર વ્યાવહારિક ધર્મોના પરિત્યાગ કરવો તેને ઉપરતિ કહેવામાં આવે છે. ટાઢ–તડકો વિગેરે કષ્ટો સહન કરવા તેને તિતિક્ષા કહેવામાં આવે છે. દમનની દઢતાને સમાધાન અને ગુરુવાક્યાદિમાં વિશ્વાસ રાખવો તેને શ્રદ્ધા કહેવામાં આવે છે. પ્રત્યેક શાસ્ત્રમા આ પ્રમાણેજ છ સાધનાઓનુ નિરૂપણ કર્યું છે એમ માની લેવાનું નથી. તથાપિ ધ્યાન–ધારણા અને તપસ્યાદિને જ્ઞાનવાદીઓએ પ્રાયઃ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. આવી સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાનવાદીઓ પણ ઉપાસનાનો સ્વીકાર કર્યા વિના રહી શકયા નથી. સાધારણ રીતે જેને ઉપાસના કહેવામાં આવે છે તેને એક રીતે અનુશીલન કહીએ તો તે અયોગ્ય નથી, પરંતુ તે ઉપાસનાને સંપૂર્ણ તો નજ લેખી શકાય એ વાત હું તને પૂર્વે કહી ચૂકયો છું. ભક્તિદ્વારા પ્રેરેલી ઉપાસના એજ યથાર્થ ઉપાસના છે. ભક્તિતત્ત્વની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા કરતાં જ્યારે ગીતોક્ત ભક્તિતત્ત્વ તને સમજાવીશ ત્યારે આ વિષય બની શકશે તેટલો સ્પષ્ટ કરીશ.

* બ્રહ્મજ્ઞાનમાં પ્રવેશવા ઇચ્છનાર માટે વિવેક, વૈરાગ્ય, ષટ્સંપત્તિ અને મોક્ષેચ્છા એ ચાર સાધનોથી સંપન્ન હોવાની આવશ્યકતા કહેલી છે તે પૈકી ષટ્ સંપત્તિ નામક સાધનનેજ આ છ પ્રકારની સાધનારૂપે આ સ્થળે વર્ણવેલું જણાય છે.

શિષ્ય —અત્યારસુધીમાં આપની પાસેથી મે જે કાઇ સાંભળ્યુ તે ઉપરથી શુ મારે એમ સમજી લેવુ કે પ્રાચીન મહર્ષિ શાડિલ્ય એજ ભકિતમાર્ગના પ્રથમ પ્રવર્તક છે ?

ગુરૂ —છાદોગ્ય ઉપનિષદ્‌માં જેવી રીતે શાડિલ્યનુ નામ છે તેવીજ રીતે દેવકી નદન કૃષ્ણનુ પણ નામ છે હવે આ બેમા પ્રથમ કોણ તે પ્રશ્નનો સતોષકારક નિર્ણય થઇ શક્યો નથી, અને એટલા માટે ભકિતમાર્ગના પ્રથમ પ્રવર્તકતરીકે શ્રીકૃષ્ણને માનવા કે શાંડિલ્યને માનવા એ મારાથી નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી

अध्याय १३ मो--भगवद्‌गीतानो स्थूल उद्देश

શિષ્ય:—હવે ગીતોકત ભકિતતત્ત્વવિષે ઉપદેશ આપો તો સાભળવાની ઇચ્છા છે

ગુરૂ:—ગીતાના બાર અધ્યાયોને ભકિતયોગના નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે, પરન્તુ બારમા અધ્યાયમા ભકિતતત્ત્વની વ્યાખ્યા બહુજ અલ્પ પ્રમાણમા છે બીજાથી બારમાપર્યતના સર્વ અધ્યાયોની સૂક્ષ્મ આલોચના કર્યા વિના ગીતોકત યથાર્થ ભકિતતત્ત્વ સમજી શકાય નહિ ગીતાનો ભકિતવાદ સમજવો હોય તો ગ્રથ મના અગીઆર અધ્યાયોનું સહજ મનન કરી લેવુ જરૂરનુ છે આ અગીઆર અધ્યાયોમાં જ્ઞાન, કર્મ અને ભકિત એ ત્રણે વિષયો આવી જાય છે—ત્રણેની પ્રશસા આવી જાય છે અન્ય કોઇ ગ્રથમાં આવી પ્રશસા પણ નથી તેમજ આવુ સામજસ્ય પણ નથી ગીતાને ધર્મનો સર્વોત્તમ ગ્રથ માનવામાં આવે છે તેનુ એજ કારણ છે કે તેમા જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ ત્રણેને યોગ્ય ન્યાય આપવામાં આવ્યો છે અન્ય કોઇ ગ્રથમાં આવુ સામંજસ્ય નથી. છતા ને તો એવોજ નિર્ણય કર્યો છે કે આ ત્રણે તત્ત્વોની જે અતિમ અવસ્થા તે ભકિતતત્ત્વમાંજ પરિસમાપ્ત થાય છે અને એટલા માટે વસ્તુત: ગીતા એ ભક્તિશાસ્ત્રજ છે, મ કહીએ તો તે અયોગ્ય નથી

શિષ્ય:—આપ શુ કહેવા માગો છો તે હુ બરાબર સમજી શકયો નથી પોતાના બધુ અને વડીલોનો વધ કરી રાજ્યપ્રાપ્તિ કરવી એ યોગ્ય નથી એવો વિચાર કરી અર્જુન યુદ્ધથી નિવૃત્ત થવા માગે છે તેને ઉપદેશ આપી શ્રીકૃષ્ણ યુદ્ધમાં જોડે છે એજ ગીતાનો મુખ્ય વિષય છે જો આ વાત સત્ય હોય તો ગીતાને ભકિતશાસ્ત્ર કહેવાને બદલે ‘ઘાતક શાસ્ત્ર” કહીએ તો શુ ખોટુ છે ?

ગુરૂ:—ગ્રથના માત્ર એકાદ બે પાના વાંચવાથી સમસ્ત ગ્રથનો આશય પોતે સમજી ગયા, એવો ખોટો ડોળ કરવાની અનેકોને ટેવ હોય છે આવા ઉપર ચોટીઆ વાચનારાઓ ગીતાને ઘાતકશાસ્ત્ર કહેતા હોય તો ભલે કહે ટુકામાં, અર્જુનને યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત કરવો એજ કાઇ ગીતાનો મૂળ-મુખ્ય ઉદ્દેશ નથી, પરન્તુ

હમણાં તે વાતને રહેવા દે. બધાજ પ્રકારનાં યુદ્ધ પાપરૂપ નથી એ વાત હું તને પૂર્વે કહી ગયો છું.

શિષ્ય:—હું ન ભૂલતો હોઉં તો આપે એમ કહ્યું હતું કે આત્મરક્ષાઅર્થે અથવા સ્વદેશરક્ષા અર્થે યુદ્ધ કરવું એ પાપ નથી.

ગુરુ:—આ સ્થળે અર્જુનને પણ આત્મરક્ષાજ કરવાની છે. પોતાની સંપત્તિનો ઉદ્ધાર કરવો તે પણ એક પ્રકારની આત્મરક્ષાજ છે.

શિષ્ય:—કેટલાક નરાધમો પણ યુદ્ધને માટે એવાંજ ખોટાં બાનાં કાઢી યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. નેપોલીઅન બોનાપાર્ટનોજ દાખલો લ્યો. ફ્રાંસરક્ષાનું બાનું કાઢી સમસ્ત યૂરોપને નરશોણિતથી કલંકિત કર્યું તેનો બચાવ આપ કેવી રીતે કરશો ?

ગુરુ:—નેપોલીઅનનું જીવનચરિત્ર જ્યારે કોઈ નિષ્પક્ષપાત લેખકદ્વારા લખાશે ત્યારેજ જગત જોઇ શકશે કે નેપોલીઅનનું કથન અસત્ય અથવા બહાનારૂપ તો નહોતુંજ. નેપોલીઅનને નરાધમ ગણવો એ ભૂલ છે. + પરન્તુ અત્યારે આપણે તે વિષયની ચર્ચામાં ઉતરવાની જરૂર નથી. આપણે જે કાંઈ સમજવાનું છે તે એજ કે અનેક સમયે યુદ્ધ પણ પુણ્યકર્મજ હોય છે.

શિષ્ય:—પણ તે ક્યારે ?

ગુરુ:—એ પ્રશ્નના બે ઉત્તરો છે. એક યૂરોપીયન હિતવાદીઓનો ઉત્તર અને બીજો ભારતવર્ષીય ઉત્તર. યૂરોપીઅન હિતવાદીઓ તેનો ઉત્તર એવી રીતે આપે છે કે જે સ્થળે એક લાખ માણસોનું અનિષ્ટ થતું હોય અને બીજી તરફ એક કોટી મનુષ્યોનું કલ્યાણ થતું હોય તો તે સ્થળે યુદ્ધ પુણ્યકર્મ છે, પરંતુ આ ઉત્તરની સામે એક એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે એક કોટી મનુષ્યોના હિતની ખાતર એક લાખ મનુષ્યોનું અહિત કરવું એ યોગ્ય છે, એ વાત એક ક્ષણભરને માટે માની લઇએ, તો પણ એક કોટી મનુષ્યોના હિતને અર્થે એક લાખ માણસોનો સંહાર કરવાનો આપણને શું અધિકાર છે, તેનો કોઇ ઉત્તર આપશે ? યૂરોપીઅન હિતવાદીઓ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકતા નથી ભારતવર્ષીય ઉત્તર આધ્યાત્મિક કિંવા પારમાર્થિક છે. અધ્યાત્મ અથવા પરમાર્થ એજ સમસ્ત આર્યનીતિનું મૂળ છે આ મૂળ સમજાવવા માટે યુદ્ધના નિમિત્ત કોઇ ગમે તેટલા વિસ્તારથી બોલવા ધારે તો બોલી શકે. યુદ્ધ સિવાયના બીજા નિમિત્તો કેટલાએક કઠિન પ્રશ્નોના નિર્ણય માટે બહુ ઉપયોગી થઇ શકતાં નથી. એટલા માટે ગીતાકારે અર્જુનના યુદ્ધથી ઉપરામ થવાના પ્રસંગનિમિત્ત પરમ પવિત્ર ધર્મનો પ્રવાહ વહેતો મૂકી દીધો છે.

શિષ્ય:—મૂળ વાતની શરૂઆત કેવી રીતે થઇ ?

+ વિવિધ ગ્રંથમાળાનું આની આગલું પુસ્તક નેપોલિયનના ચરિત્રનુંજ હોઇને તે મંકિમ બાબુના આ કથનની પૂરેપૂરી સત્યતા સ્પષ્ટ કરે છે. સંપાદક

ગુરુ—ભગવાન્ કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય સબંધે અર્જુનને પ્રથમ બે પ્રકારના અનુષ્ઠાનો સમજાવે છે તેમા પ્રથમ આધ્યાત્મિકતા અર્થાત્ આત્માની નિત્યતા—અવિનાશીપણુ વિષે વિવેચન કરે છે આ વિષય જ્ઞાનનો છે, અને તેથી તેને જ્ઞાનયોગ અથવા સાંખ્યયોગ પણ કહેવામાં આવે છે તૃતીય અધ્યાયમાં તેઓ કહે છે કે -

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुराप्रोक्ता मयानघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्याना कर्मयोगेन योगिनाम् ॥

ભાવાર્થ—હે પાપરહિત અર્જુન ! આ લોકમા જ્ઞાનીઓની જ્ઞાનયોગવડે અને યોગીઓની કર્મયોગવડે એવી બે પ્રકારની નિષ્ઠા મે આગળ કહી છે

તેમાં પ્રથમ જ્ઞાનયોગ સક્ષેપમા સમજાવ્યા પછી કર્મયોગ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવે છે. આ જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ જો તુ બરાબર સમજી શકશે તો તને જણાશે કે ગીતા એ એક ભક્તિશાસ્ત્રજ છે ગીતાનો ભક્તિવાદ સમજાવવા માટે આજે આટલુ લખાણ કરવુ પડ્યુ

अध्याय १४ मो—भगवद्गीता—कर्मयोग

ગુરુ—હવે હુ તને ભગવદ્ગીતામા કહેલો કર્મયોગ સમજાવવા માગુ છુ પરતુ તે પહેલા ભક્તિની મે જે વ્યાખ્યા કરી તે પુન યાદ કરી જા જે અવસ્થામા મનુષ્યની સઘળી વૃત્તિઓ ઇશ્વરાભિમુખી થાય તે માનસિક અવસ્થાને ભક્તિ કહેવામા આવે છે, અથવા તો જે વૃત્તિની પ્રબળતાને લીધે એવી અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તેને ભક્તિ કહેવામા આવે છે હવે વિશેષરૂપે હુ જે કહુ તે એકાગ્રતાપૂર્વક શ્રવણ કર

શ્રીકૃષ્ણ કર્મયોગની પ્રશસા કરતા અર્જુનને કર્મ કરવા પ્રવૃત્ત કરે છે, તે વખતે તેઓ કહે છે કે—

न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत ।
कार्यते ह्यवश कर्म सर्व प्रकृतिजैर्गुणै ॥

કોઇ પ્રાણી ક્ષણવાર પણ નિષ્કર્મ બનીને બેસી રહી શકે નહિ કારણ કે તે પોતે કદાચ કર્મ ન કરે તોપણ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણોને લીધે તેને કર્મમાં પ્રવૃત્ત થઇ થવુજ પડે

મતલબ કે તેણે કર્મ તો કરવાંજ જોઇએ પરન્તુ તે કર્મ કયા ?

હુ પૂર્વે કહી ગયો છુ કે પ્રથમ તો કર્મ કહેવાથી વેદોક્ત કર્મજ સમજાતા અર્થાત્ પોતાના કલ્યાણની કામનાથી દેવતાઓને પ્રસન્ન કરવા માટે જે યજ્ઞયાગાદિ

કરવામાં આવે તેનેજ કર્મ એવું નામ આપવામાં આવતું. મતલબ કે કર્મ એટલે કામ્ય–કર્મ. પ્રાચીન વેદોક્ત કર્મની સાથે કૃષ્ણોક્ત ધર્મની ભિન્નતા તથા ઉત્કૃષ્ટતા અહિંયાથીજ શરૂ થાય છે. વેદોક્ત કામ્યકર્મના અનુષ્ઠાનોની નિંદા કરતાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કેઃ–

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥
कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां भयापहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते (२–४२–४४)

ભાવાર્થઃ–હે પાર્થ ! વેદના વાદમાંજ મગ્ન રહેનારા અને ભોગ તથા ઐશ્વર્ય વિના બીજું કાંઇ મેળવવાનુંજ નથી એવું બોલનારા અજ્ઞાનીઓ માત્ર પુષ્પના જેવી સુશોભિત વાણીને બોલે છે, અને વિષયોનીજ કામનાવાળા તથા સ્વર્ગનેજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ માનનારા તે મનુષ્યો ભોગ તથા ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે જન્મ તથા કર્મનાં ફળને આપનારી એવી અનેક પ્રકારની બહોળી ક્રિયાઓ કરવાનું કહે છે. એવી વાણી સાંભળીને જેઓનું ચિત્ત તે તરફ ખેંચાઇ ગયું હોય એવા ભોગ અને ઐશ્વર્યમાં અતિ આસક્તિવાળા મનુષ્યો એવી ક્રિયાઓ કરે તોપણુ કાર્યની સિદ્ધિ–અસિદ્ધિ પ્રત્યે રાખવો જોઇતો સમભાવ તેઓની વ્યવસાયવાળી બુદ્ધિમાં ઉપજતો નથી.

અર્થાત્ વૈદિક કર્મ અથવા કામ્યકર્મનું અનુષ્ઠાન એ કાંઇ ધર્મ નથી. છતાં કર્મ તો કરવાંજ જોઇએ. તો પછી કેવાં કર્મો કરવાં એવો સ્વાભાવિક રીતેજ પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવે છે. તેના ઉત્તરમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે જે કર્મ કામનારહિત હોય તેને નિષ્કામ કર્મ કહેવાય, અને એવાં નિષ્કામ કર્મ કરવાં તેજ સત્ય ધર્મમાર્ગ છે, તેજ સત્ય કર્મનું અનુષ્ઠાન છે.

શિષ્યઃ––નિષ્કામ કર્મ કોને કહેવાય ?

ગુરુઃ—ભગવાન્ પોતેજ નિષ્કામ કર્મનું આ પ્રમાણે લક્ષણ બોધે છે :–

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥ (२–४७)

અર્થાત્–કર્મમાંજ તારો અધિકાર છે, કર્મના ફળમાં નહિ. કર્મના ફળની આશા તજી દે. કર્મનો ત્યાગ કરી દઇશ નહિ.

સારાંશ કે કર્મ કરવાને આપણે બધાયેલાજ છીએ, પરંતુ કર્મના ફળસંબંધી લેશ પણ આકાંક્ષા ન રાખવી જોઇએ.

શિષ્યઃ––ફળની આકાંક્ષા ન રહે તો પછી કર્મ કરવાની પ્રવૃત્તિજ કોણ કરે ?

ગુરુઃ––એ પ્રમાણે શંકા થવી સ્વાભાવિક છે એમ ધારીને ભગવાન્ પોતેજ

બીજા શ્લોકમા તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:-

योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय ।

અર્થાત્ હે ધનજય ! સગનો ત્યાગ કરીને અને યોગમા સ્થિર થઈને કમ કર

શિષ્ય -કાઇજ સમજાયુ નહિ સગ એટલે શુ ?

ગુરુ —સગ એટલે આસકિત કર્મમા આપણને કોઇ પણ પ્રકારનો અનુરાગ કે આસકિત ન હોવી જોઇએ.

શિષ્ય —અને યોગસ્થ એટલે શુ ?

ગુરુ —બીજા ચરણમા તેનું પણ સ્પષ્ટીકરણ કરવામા આવ્યુ છે -

सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥

અર્થાત્—કર્મ તો કરવાંજ, પરતુ કર્મ સિદ્ધ થાય કે અસિદ્ધ થાય તેમા સમાન બુદ્ધિ રાખવી તમ૨થી બની શકે તેટના કર્તવ્યો કરો પરતુ તેમા સફળતા કે નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થાય તેને માટે હર્ષ કે શોક કરવો નહિ આવી રીતે સિદ્ધિ અસિદ્ધિમાં સમાન બુદ્ધિ રાખવી તેને ભગવાને "યોગ" કહ્યો છે આ પ્રમાણે યોગમા સ્થિર થઇને, કર્મમા આસક્તિશૂન્ય બનીને કર્મનુ જે અનુષ્ઠાન કરવુ તેને નિષ્કામ કર્માનુષ્ઠાન કહેવામાં આવે છે

શિષ્ય—હજી બરાબર સમજાયુ નહિ ધારો કે હુ હાથમાં ખાતરીયુ લઇને તમારે ત્યા ખાતર પાડવા (ચોરી કરવા) આવ્યો છુ તમે તે વખતે જાગતા હો છો આથી કરીને હુ ચોરી શકયો નહિ, તેમજ તે માટે મને કાઇ દુ ખ પણ ન થયુ મે વિચાર કર્યો કે- ભના, ચોરી થઈ તો ઠીક છે, નહિતર કાંઇ નહિ. તે સ્થળે મે નિષ્કામ ધર્મનુ અનુષ્ઠાન કર્યું એમ કહેવાય ?

ગુરુ—તે વિચાર કર્યો કે "ચોરી થઇ શકી તો ઠીક છે, નહિતર કાઇ નહિ" એ વાત બોલવામા તો ઠીક લાગે છે, પરતુ જો તુ ચોરી કરવાના ખાસ ઉદ્દેશ થીજ આવ્યો હો તો તારા મનમા એવો વિચાર કદાપિ આવવા પામે નહિ, કારણ કે ચોરી કરવાની આકાક્ષા રાખીને તુ ન આવ્યો હો, અર્થાત્ ધનરૂપી ફળ પ્રાપ્ત કરવાની આસકિત તારા હૃદયમા ન હોય તો ચોરી કરવાનો વિચારજ તારાથી ન થઈ શકે જેને ' કર્મ " કહેવામા આવે છે તેમા ચોરી વિગેરેનો સમાવેશ નથી થતો, એ વાત પણ તારે લક્ષમા રાખવી જોઇએ ' કર્મ " એટલે શુ એ વાત તને હવે પછી હુ સમજાવીશ છતા એક ક્ષણભરને માટે માની લઇએ કે ચોરીનો પણ કર્મમા સમાવેશ થઇ જાય છે, તોપણ એટલી વાત તો ચોક્કસજ છે કે તુ અનાસકિતપૂર્વક ચોરી કરવાને આવ્યો ન હતો એટલા માટે એવાં કર્માનુષ્ઠાનને સત્ અથવા નિષ્કામ કર્માનુષ્ઠાન કહી શકાય નહિ

શિષ્ય—પણ મારી શકાનુ નિવારણ ન થયુ ધારો કે એક બીલાડીની

માફક હું ભાણું ચાટવા બેઠો છું અથવા તો વીલીયમ ધી સાયલેંટની માફક દેશનો ઉદ્ધાર કરવા બેઠો છું. આ બન્ને ક્રિયાઓમાં ફળની આકાંક્ષા રહે તે સ્વાભાવિકજ છે.

ગુરુ:—જે જે કર્મ આપણે માટે કર્તવ્યરૂપ હોય તે તે કર્મ, કર્તવ્યપાલન કરવાની બુદ્ધિથીજ થવું જોઈએ. આહાર તેમજ દેશોદ્ધાર એ તમારો કર્તવ્યધર્મ છે, એટલા માટે તે ધર્મનું તમારે પાલન કરવુંજ જોઇએ. ચોરી એ કાંઇ કર્તવ્ય ધર્મ નથી.

શિષ્ય:—તો પછી કયું કર્મ કર્તવ્ય છે અને કયું નહિ, તે કેવી રીતે જાણી શકાય ? જ્યાંસુધી એ વાતનું જ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી નિષ્કામ ધર્મનું મૂળજ ન સમજાય.

ગુરુ:—એ અપૂર્વ ધર્મપ્રણેતાએ કોઈ વાત બાકી રાખી નથી, અનુષ્ઠેય કર્મના સંબંધમાં તેણે કહ્યું છે કે–

यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसंगः समाचर ॥

આ સ્થળે યજ્ઞ શબ્દથી ઇશ્વરનું સૂચન થાય છે. મારી વાત ઉપર તને વિશ્વાસ ન બેસતો હોય તો શંકરાચાર્યના પોતાનાજ શબ્દો શું કહે છે તે લક્ષમાં લે. ઉક્ત શ્લોકના ભાષ્યમાં તેઓ કહે છે કે:–"यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेर्यज्ञ ईश्वरस्तदर्थम् ॥"

હવે ઉક્ત શ્લોકનો નિઃસંશય એવો અર્થ થઇ શકે કે:–" ઇશ્વરાર્થે અથવા ઇશ્વરને ઉદ્દેશીને જે કર્મ–તે કર્મ સિવાયનાં સમસ્ત કર્મોને બન્ધનમાત્રજ સમજવાં–અર્થાત્ બાકીનાં કર્મો અનુષ્ઠેય (કરવા યોગ્ય) નથી." સારાંશ એજ છે કે આપણે કેવળ ઇશ્વરનેજ ઉદ્દેશીને કર્મો કરવાં જોઇએ. આમ કરવાનું પરિણામ શું આવે તેની કાંઇ કલ્પના તું કરી શકે છે ? એથી કરીને તો સઘળી વૃત્તિઓને ઇશ્વરાભિમુખી થયા વિના ચાલેજ નહિ, કારણ કે જો વૃત્તિઓ ઇશ્વરમુખી ન થાય તો ઇશ્વિરોદ્દિષ્ટ કર્મજ ન થઇ શકે. આ નિષ્કામ ધર્મને ભક્તિ કહેવામાં કોઇ જાતની હરકત નથી, કારણ કે ભક્તિ એ નિષ્કામ ધર્મનું નામાંતરમાત્ર છે.આ રીતે આપણે ભક્તિ અને કર્મ વચ્ચેનું સામંજસ્ય તપાસી ગયા. કર્મની સાથે ભક્તિને જે ઐક્ય છે તે અન્ય સ્થાને એથી પણ વિશેષ સ્પષ્ટ છે.–मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा युद्धयस्व विगतज्वरः ॥ અર્થાત્ વિવેકબુદ્ધિથી સકળ કર્મો મને અર્પણ કર અને નિષ્કામ તેમજ મમતા તથા વિકારશૂન્ય બની યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થા.

શિષ્ય:—ઇશ્વરને કેવી રીતે કર્મો અર્પણ થઇ શકે ?

ગુરુ:—" अध्यात्मचेतसा " એ વાક્યની સાથે " संन्यस्य " શબ્દનો અર્થ સમજી લેવો જોઇએ. " अध्यात्मचेतसा " શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં ભગવાન્

શ્રીશંકરાચાર્યે લખ્યું છે કે—" अहं कर्तेश्वराय भृत्यवत् करोमीत्यनया बुद्ध्या " અર્થાત્ કર્તા એટલે ઇશ્વરની ખાતર તેના નોકરતરીકે આ કામ કરૂં છું, એવી બુદ્ધિપૂર્વક જે કર્મ થાય તેજ કર્મ કૃષ્ણને અર્પણ થયેલું ગણાય

આટલા વિસ્તાર પછી કર્મયોગનું રહસ્ય તું સમજી શક્યો હોઇશ, એમ હું ધારૂં છું તોપણ સારાંશરૂપે એકવાર પુનઃ કહી જાઇશ પ્રથમ વાત તો એજ કે કર્મ કર્યા વિના કોઇથી રહી શકાય તેમજ નથી, પરંતુ કર્મ શબ્દથી અનુષ્ઠેય કર્મજ સમજવાં જોઇએ. જે કર્મ ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ (ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિયુક્ત) કિંવા ઇશ્વરાભિપ્રેત (ઇશ્વરે ઉપદેશેલા) હોય તેજ કર્મ અનુષ્ઠેય અથવા કર્તવ્ય લેખાય તે કર્મ પણ આસક્તિરહિતપણે કરવાં જોઇએ, તેની સિદ્ધિ તથા અસિદ્ધિમાં સમાન બુદ્ધિ રાખવી જોઇએ, અને તે કર્મો ઇશ્વરને અર્પણ કરવાં જોઇએ, અર્થાત્ મારા સ્વામીની વતી એક નોકરતરીકે હું આ કામ કરૂં છું એવી બુદ્ધિથી કર્મ કરવાં જોઇએ જ્યારે આ પ્રમાણે કર્તવ્ય-કર્મો થવા લાગે ત્યારે કર્મયોગ સિદ્ધ થયો, એમ સમજી લેવું.

જ્યારે ઇશ્વરાર્થે કર્મો કરવા લાગીએ ત્યારે આપણે આપણી શારીરિક વૃત્તિઓને પણ ઇશ્વર પ્રત્યે વાળવી જોઇએ, એ સ્વાભાવિક છે, અને તેથી આ પ્રમાણેનો કર્મયોગ તે પ્રકારાંતરે ભક્તિયોગજ બની રહે છે, એમ કહીએ તો અત્યુક્તિ નથી. કર્મની સાથે ભક્તિને કેટલું ઐક્ય છે તે વિચાર કરવાથી બહુજ સ્પષ્ટ થવા યોગ્ય છે. આવો અપૂર્વ ધર્મ, આવું અપૂર્વ ઐક્ય કેવળ ગીતામાંજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે આવી અદ્ભુત ધર્મવ્યાખ્યા કોઈ પણ દેશમાં, કોઈ કાળે, કોઇએ કરી હોય એમ મારા જાણવામાં નથી ગીતોક્ત ધર્મની વ્યાખ્યા હજી પૂર્ણ થઇ નથી, કારણ કે કર્મયોગમાંજ ધર્મની સમાપ્તિ નથી કર્મ એ તો ધર્મનું પ્રથમજ પગથિયું છે આવતી કાલે હું તને જ્ઞાનયોગનું રહસ્ય સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ

અધ્યાય ૧૫ મો–ભગવદ્ગીતાનું જ્ઞાન

ગુરૂ—હવે જ્ઞાન સંબંધી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશોનો સારાંશ કહું તે શ્રવણ કર કર્મનો વિષય સંપૂર્ણ કરી, ચતુર્થ અધ્યાયમાં પોતાના અવતારવિષયક કથન સમયે તેઓ કહે છે કે:—

वीतरागभयक्रोधः मन्मया मामुपाश्रिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥

ભાવાર્થઃ—રાગ, ભય અને ક્રોધ જેના ટળી ગયા છે એવા મારારૂપ થયેલા, મારે આશ્રયે રહેલા અને જ્ઞાનરૂપી તપથી શુદ્ધ થયેલા બહુ મનુષ્યો મારા ઇશ્વર સ્વરૂપને પામ્યા છે.

શિષ્યઃ—એ જ્ઞાન કેવા પ્રકારનું ?

ગુરુઃ—જે જ્ઞાનના પ્રતાપે જીવ સમસ્ત ભૂતમાત્રને પોતાના આત્મામાં અથવા ઇશ્વરમાં જોઇ શકે તે. જેમકે:—

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ।

અર્થાત્ જે જ્ઞાન સમગ્ર ભૂતમાત્ર મારામાં (ઇશ્વરમાં) તેમજ પોતાના આત્મામાં રહેલાં સમજાય તે જ્ઞાન.

શિષ્યઃ—તે જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવું ?

ગુરુઃ—ભગવાને પોતે તેનો ઉપાય આ પ્રમાણે બતાવ્યો છે:—

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥

અર્થાત્—પ્રણિપાત, પ્રશ્ન, અને સેવાદ્વારા જ્ઞાની-તત્ત્વદર્શીઓ પાસેથી તે શીખવું જોઇએ.

શિષ્યઃ—હું આપને સેવાદ્વારા પરિતુષ્ટ કરી પ્રણિપાત તેમજ પરિપ્રશ્નસહિત પ્રાર્થના કરૂં છું કે મને તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપો.

ગુરુઃ—મારાથી તે બની શકે નહિ; કારણ કે હું જ્ઞાની નથી તેમજ તત્ત્વદર્શી પણ નથી. છતાં સ્થૂળ વાત કહેવામાં હરકત નથી. હું તને પૂછું છું કે "જ્ઞાનદ્વારા સમસ્ત ભૂત માત્રને પોતાનામાં તેમજ ઇશ્વરમાં જોઇશ" તે વાક્યમાં કયા કયા પદાર્થોનો પરસ્પર સંબંધ છે.

શિષ્યઃ—ભૂત, હું, અને ઇશ્વર.

ગુરુઃ—ભૂતને જાણવાનું શું સાધન છે ?

શિષ્યઃ—આધિવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર.

ગુરુઃ—અર્થાત્ આ વીસમી સદીમાં ગણિત, જ્યોતિષ, પદાર્થતત્ત્વ અને રસાયણ. ('મેથમેટીક્સ, એસ્ટ્રોનોમી, ફીઝીક્સ, કેમીસ્ટ્રી.') આદિ શાસ્ત્રો જાણવાં આવશ્યક છે. એવા શાસ્ત્રીય જ્ઞાન માટે આપણે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને ગુરુપદે સ્થાપવા જોઇએ. ત્યાર પછી હવે કહે જોઇએ કે "આપણને-પોતાને" જાણવાનું શું સાધન છે?

શિષ્યઃ—બહિર્વિજ્ઞાન અને અંતર્વિજ્ઞાન.

ગુરુઃ—અર્થાત્ હેલાં બે શાસ્ત્રો (બાયોલોજી, સોશીયોલોજી) પ્રકૃતિવિજ્ઞાન તથા સમાજવિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. આ જ્ઞાન પણ આપણને પાશ્ચાત્ય ગુરુઓ પાસેથીજ મળી શકે તેમ છે.

શિષ્ય—હવે, ઇશ્વરને જાણવાનુ શુ સાધન છે ?

ગુરુ—હિંદુશાસ્ત્ર ઉપનિષદો, દર્શનશાસ્ત્રો, પુરાણો ઇતિહાસગ્રંથો તથા મુખ્યત ગીતા

શિષ્ય—એટલે કે જગત્માં જે જે જ્ઞેય પદાર્થો છે તે સર્વ આપણે જાણવાં જોઇએ આજપર્યંત પૃથ્વીમાં જેટલા પ્રકારનુ જ્ઞાન પ્રચલિત થયુ છે તે સર્વ જ્ઞાન આપણે સંપાદિત કરવુ જોઇએ ત્યારે શુ જ્ઞાન શબ્દનો અહીંઆં બહુ સાધારણ અર્થમા વ્યવહાર થયો છે ?

ગુરુ—હુ પૂર્વે કહી ગયો છુ તેનુ પુન સ્મરણ કર મે કહ્યુ હતુ કે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓની બરાબર સ્ફુતિ તથા ઉન્નતિ થવી જોઇએ જ્યાંસુધી સર્વ પ્રકારનાં જ્ઞાનોની આપણે ચર્ચા ન કરીએ અથવા રસપૂર્વક તેમાં ભાગ ન લઇએ ત્યાંસુધી જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓનુ સંપૂર્ણ અનુશીલન અથવા ખીલવણી થાય નહિ હવે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિનુ યોગ્ય સ્ફુરણ થયા પછી જો અનુશીલન-ધર્મની વ્યવસ્થાને અનુસરી તે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓ ભક્તિને આધીન થઇ ઈશ્વરમુખી થાય તોજ તે ગીતોક્ત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી શકે કર્મયોગ જેવી રીતે અનુશીલનધર્મમા સમાઇ જાય છે તેવીજ રીતે જ્ઞાનયોગ પણ અનુશીલનધર્મમાજ સમાઇ જાય છે

શિષ્ય:—અનુશીલનધર્મનુ રહસ્ય હવે કાંઇક સમજાય છે અત્યારસુધી અનુશીલનવાદને હુ જૂદાજ રૂપમા સમજ્યો હતો

ગુરુ:—હમણાં વિષયાંતરને રહેવા દે આપણે આજે જ્ઞાનયોગ સમજવાનોજ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ

શિષ્ય—જ્ઞાનમાજ ધર્મની સંપૂર્ણતા જો આવી જતી હોય તો તો પછી પંડિતોનેજ ધાર્મિક પુરુષો માની લેવા જોઇએ

ગુરુ—પાંડિત્યમા અને જ્ઞાનમા જમીન આસમાન જેટલો તફાવત છે એ વાત હુ તને પૂર્વે કહી ગયો છુ જે વ્યક્તિ ઇશ્વરનુ સ્વરૂપ સમજે છે તથા ઈશ્વર અને જગત્ની સાથે પોતાનો કેવો સંબંધ છે તે જાણે છે, તે વ્યક્તિ કેવળ પંડિત જ નથી, પરન્તુ જ્ઞાની પણ છે પાંડિત્ય વિના અનેક સત્પુરુષો જ્ઞાનીનુ પવિત્ર પદ શોભાવી ગયા છે કેવળ જ્ઞાનવડેજ તેને પોતાને (ઇશ્વરને) પામી શકાય છે એમ શ્રીકૃષ્ણે પોતે પણ ક્યાંઇ કહ્યુ નથી તેઓ ખુલ્લા રીતે જાહેર કરે છે કે:—

वीतरागभयक्रोधा· मन्मया मामुपाश्रिता· ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥

અર્થાત્—જેઓએ પોતાના ચિત્ત ઉપર સંયમ કર્યો છે, ઇશ્વરપરાયણ છે, તેઓ જ્ઞાનદ્વારા પવિત્ર બનીને મારા ભાવને પ્રાપ્ત કરી શકે છે મતલબ કે કેવળ જ્ઞાનદ્વારાજ તેની પ્રાપ્તિ થઇ શકે છે, એવો કૃષ્ણોક્ત ધર્મનો મુદ્દો આશય નથી

જ્ઞાન અને કર્મ ઉભયનો સંયોગ જોઇએ. એકલું જ્ઞાન જેમ ઉપયોગી નથી તેમ એકલું કર્મ પણ ઉપયોગી નથી. * કર્મદ્વારાજ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, એટલાજ માટે સ્વયં ભગવાન્ કહે છે કેઃ—

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

અર્થાત્‌:—જ્ઞાનયોગમાં આરૂઢ થવા ઇચ્છનારને માટે કર્મજ ઉપયોગી–કારણભૂત છે. મતલબ કે કર્માનુષ્ઠાનદ્વારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવી જોઇએ. આ સ્થળે ભગવદ્‌વાક્યનો અર્થ એવો કરવાનો છે કે કર્મયોગ સિવાય ચિત્તશુદ્ધિ થઇ શકે નહિ; અને ચિત્તશુદ્ધિ ન થઇ હોય ત્યાંસુધી જ્ઞાનયોગપ્રતિ ગતિ થઇ શકે નહિ.

શિષ્યઃ—તો શું કર્મદ્વારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કર્યા પછી કર્મનો ત્યાગ કરી દેવો જોઇએ?

ગુરુઃ—નહિ, બન્નેનો સંયોગ તથા બન્નેની યથાયોગ્યતા સચવાવી જોઇએ. ગીતામાં કહ્યું છે કેઃ-

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।
आत्मवंतं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥

અર્થાત્‌—હે ધનંજય! જેણે યોગવડે કર્મોનો સંન્યાસ (ત્યાગ) કર્યો છે તેને, અને જ્ઞાનવડે જેના સંશયો છેદાઇ ગયા છે તેને તથા આત્મામાં નિષ્ઠાવાળા પુરુષને કર્મો બાંધી શકતાં નથી.

એટલાજ માટે મુખ્યતઃ બે વસ્તુઓ જરૂરની છે. (૧) કર્મનો સંન્યાસ અથવા ઇશ્વરાર્પણ, અને (૨) જ્ઞાનદ્વારા સંશયછેદન. આ પ્રમાણે જ્ઞાનવાદ અને કર્મવાદના વિવાદનો નિવેડો આણી શકાય તેમ છે; તેમજ ધર્મની વ્યાખ્યા પણ તેથી સંપૂર્ણ થાય છે. ગીતાકારે સઘળા વિવાદોના નિર્ણયપૂર્વક જે અપૂર્વ–નૂતન ધર્મ પ્રબોધ્યો છે તેનું યથાર્થ માહાત્મ્ય આવાજ સ્થળે સ્પષ્ટ થાય છે. તમારાં કર્મો ઇશ્વરને અર્પણ કરો, અને કર્મદ્વારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરી પરમાર્થ–તત્ત્વસંબંધી તમારા સંશયોને છેદી નાખો, એ પ્રમાણેના ઉપદેશમાં જ્ઞાન અને ભક્તિ ઉભયનો સંયોગ થઇ જાય છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી.

* આ સિદ્ધાંત જ્ઞાનવાદી શ્રીશંકરાચાર્યના મતથી વિરુદ્ધ છે એમ કહેવાની જરૂર નથી. તેમના મતાનુસાર જ્ઞાનમાં કર્મને તિલમાત્ર સ્થાન નથી. ઉદાર વિચારવાળા સુશિક્ષિત વર્ગો સિવાય, શ્રીશંકરાચાર્યના મતથી વિરુદ્ધ જણાતું અમારૂં આ કથન વર્તમાનકાળે કોઇ સાંભળશે નહિ, એ અમારા લક્ષ બહાર નથી. શ્રીધર સ્વામી જેવા ભક્તિવાદીઓ શ્રીશંકરાચાર્યના અનુવર્તી નથી, એટલુંજ નહિ પણ પોતાના પૂર્વગામી આચાર્યોના મતનું ખંડન કરવા કિંવા પોતાના પક્ષનું સમર્થન કરવા શ્રીશંકરાચાર્યને પોતાના ભાષ્યમાં અનેક સ્થળે વિસ્તાર કરવો પડયો છે, એ વાત પણ પ્રસંગોપાત અમારે કહી દેવી જોઇએ.

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छंत्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥

ભાવાર્થ:-ઇશ્વરમાંજ જેમની બુદ્ધિ છે, ઈશ્વરમાજ જેમનો આત્મા છે, ઇશ્વરમાજ જેમની નિષ્ઠા છે, અને જેઓ ઇશ્વરપરાયણજ છે, તેમના પાપો જ્ઞાનવડે ધોવાઇ જાય છે અને તેઓ પુનર્જન્મરહિત મોક્ષપદને પામે છે

શિષ્ય:--જ્ઞાન અને કર્મની સાથે-સમવાયપણેજ ભક્તિ રહેલી છે, એ વાત હવે મારાથી સમજાય છે કર્મને માટે કાર્યકારિણી અને શારીરિક વૃત્તિઓની ઉપયુક્ત સ્ફુર્તિ તથા પરિણતિ જરૂરની છે. તેની સાથે તે વૃત્તિઓને ઇશ્વરાનુગામી બનાવવાની પણ તેટલીજ જરૂર છે. જ્ઞાનને માટે પણ જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓની તેજ પ્રમાણે સ્ફુર્તિ તથા પરિણતિ જેટલી જરૂરની છે, તેટલીજ તેને ઈશ્વરમુખી બનાવવાની જરૂર છે આ બને વિષયો મહુજ સ્પષ્ટ થયા પરૂ ચિત્તરંજિની વૃત્તિનુ શું કરવુ ?

ગુરુ--તેનુ પણ તેજ પ્રમાણે સમજી લેવુ. પરતુ તે વિષે વિસ્તારથી બોલવાનુ હજી બાકી છે હાલ તુરત તો મે ઉપર કહ્યુ તેજ ચિત્તરંજિની વૃત્તિસબધે પણ સમજી લેવુ

શિષ્ય--આપણી સમસ્ત વૃત્તિઓને યથાયોગ્ય સ્ફુર્તિ તથા પરિણતિયુક્ત કરી તેમને ઇશ્વરમુખી કરવી, એજ ગીતોક્ત જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ એ વાત હવે સ્પષ્ટ જણાય છે. અને જ્ઞાન તથા કર્મનો સયોગ તેજ ભક્તિ મનુષ્યત્વ અને અનુશીલનધર્મ-સબધે પૂર્વે મને જે આપે ઉપદેશ કર્યો હતો તે આ ગીતોક્ત ધર્મનીજ નૂતન વ્યાખ્યા હોય એમ મને લાગે છે

ગુરૂ--ક્રમે ક્રમે એ વાત વધારે સ્પષ્ટ થતી જશે

अध्याय १६ मो--भगवद्गीतानो संन्यास

ગુરુ--ત્યાર પછીની એક વાત સાંભળી લે. યુવાવસ્થામા જ્ઞાનાર્જન કરવુ અને મધ્યવયે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહી કર્મ કરવાં એવી હિંદુશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે, પરતુ ગીતોક્ત ધર્મમાં તેવી ખાસ આજ્ઞા નથી ગીતોક્ત ધર્મ તો કર્મદ્વારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવી એજ ઉપદેશ આપી રહ્યો છે. અને એ વાત સત્ય પણ લાગે છે, કારણ કે કેવળ અધ્યયનવડે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઇ શકતી નથી. તે ગમે તેમ હો. મનુષ્યને માટે જીવનમાં એક સમય એવો આવે છે કે જે સમયે તેને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઇ ચુકી હોય છે, અને કર્મ કરવાનો અવકાશ અથવા તો શક્તિ કે આવશ્યકતા તેને હોતી નથી આવી અવસ્થામાજ તૃતીય અથવા ચતુર્થ આશ્રમનો સ્વીકાર કરવાનુ હિંદુશાસ્ત્રો

કહે છે. સાધારણ રીતે તેને સંન્યાસ કહેવામાં આવે છે. " કર્મનો ત્યાગ કરવો " એ સંન્યાસીઓનું સ્થૂલ કર્તવ્ય છે. મુક્તિના ઉપાય તરીકે સ્વયં ભગવાને પણ તેજ માર્ગનો ઉપદેશ કર્યો છે. તે સિવાય તેમણે એમ પણ કહ્યું છે કે "જો તમારે જ્ઞાનયોગમાં આરૂઢ થવું હોય તો 'કર્મ' એજ તમારે માટે આવશ્યક છે; પરંતુ જો જ્ઞાનયોગમાં આરૂઢ થઇ ચૂક્યા હો તો 'કર્મત્યાગ' એજ સહાયરૂપ છે."

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥

અર્થાત્--યોગની ઇચ્છાવાળા મુનિને માટે નિષ્કામ કર્મજ સાધન કહેવાય છે, અને યોગમાં આરૂઢ થયેલા મુનિને માટે શમ-સંકલ્પનો ત્યાગ-એજ સાધન કહેવાય છે.

શિષ્યઃ—પરંતુ કર્મત્યાગ અને સંસારત્યાગ એ બન્ને શું એકજ અર્થનું સૂચન કરે છે? જો તેમજ હોય તો તો સંસારત્યાગ પણ એક પ્રકારનો ધર્મજ ગણાય! જ્ઞાનીને માટે શું તેજ કર્તવ્ય છે?

ગુરુઃ--પૂર્વગામી શાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત તો તેજ છે. જ્ઞાનીની સાધનામાં તેનો પોતાનો કર્મત્યાગ સહાયભૂત બને છે એ વાત સત્ય પણ છે. સ્વયં ભગવદ્વાક્ય તેને ટેકો આપે છે; પરંતુ કર્મયોગવડે ચિત્તશુદ્ધિરૂપ યોગ્યતા મેળવ્યા વિનાજ હરકોઇએ કર્મનો ત્યાગ કરી દેવો અથવા સંસારને તિલાંજલિ આપી દેવી, એવી કૃષ્ણોક્ત પુણ્યમય ધર્મની શિક્ષા નથી. ભગવાને કર્મયોગ અને કર્મત્યાગ એ ઉભયને મુક્તિનાં સાધન કહ્યાં છે; પરંતુ તેમાં શ્રેષ્ઠતા તો કર્મયોગનેજ આપવામાં આવી છે.

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥

ભાવાર્થઃ--કર્મસંન્યાસ અને કર્મયોગ એ બંને માર્ગો નિશ્ચય કલ્યાણને કરનારા છે, પણ તેમાં કર્મસંન્યાસથી કર્મયોગ-કર્મ કરવાં તેજ શ્રેષ્ઠ છે.

શિષ્યઃ--એવું તો કોઇ કાળે બને નહિ. રોગને દૂર કરવો એ જો ઇચ્છવા યોગ્ય હોય તો રોગનો હુમલો કદાપિ આનંદદાયક લેખી શકાય નહિ. કર્મત્યાગનો માર્ગ જો ઠીક ગણાતો હોય તો પછી કર્મયોગનો માર્ગ કદાપિ શ્રેષ્ઠ હોઇ શકે નહિ.

ગુરુઃ—કર્મ કરવા છતાં જો કર્મત્યાગનું ફળ મળી શકતું હોય તો?

શિષ્યઃ--તો તો પછી કર્મયોગજ શ્રેષ્ઠ; કારણ કે તેમ કરવાથી તો કર્મયોગ અને કર્મત્યાગ ઉભયનું એકીસાથે ફળ મળી જાય.

ગુરુઃ—ત્યારે યથાર્થ વસ્તુ પણ તેજ છે. પૂર્વગામી હિંદુધર્મનો ઉપદેશ એવો છે કે કર્મત્યાગપૂર્વક સંન્યાસ ગ્રહણ કરો. ગીતા એવો પ્રબોધ કરે છે કે કર્મ એવા ચિત્તથી કરો કે કર્મ કરવા છતાં સંન્યાસનું ફળ મળી શકે. નિષ્કામ કર્મ કરવાં એજ યથાર્થ સંન્યાસ છે.

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति ।
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बंधात्प्रमुच्यते ॥
सांख्ययोगौ पृथग् बालाः प्रवदंति न पंडिताः ।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विंदते फलम् ॥
यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥
संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ (અ. ૫–૩થી૬.)

અર્થાત્ જે મનુષ્ય દ્વેષ કરતો નથી તેમજ ઇચ્છાયે કરતો નથી તેને સદાએ સન્યાસીજ જાણવો, કેમકે હે મહાબાહો ! એવો રાગદ્વેષરહિત નિર્દ્વન્દ્વ પુરુષ સુખપૂર્વક બંધથી મુક્ત થાય છે. (સાંખ્ય) સન્યાસ અને (કર્મ) કર્મયોગ એ બને જૂદા જૂદા છે એવુ તો બાળકો એટલે અજ્ઞાની મનુષ્યોજ કહે છે– પંડિતો નહિ, કારણ કે એ બેમાંથી કોઇ પણ એક માર્ગને યથાર્થ રીતે આચરનારો મનુષ્ય બને માર્ગના ફળને પામે છે. જે મોક્ષસ્થાન× સાંખ્ય–સંન્યાસ–વડે પમાય છે તે સ્થાન યોગથી (કર્મયોગથી) પણ પમાય છે, માટે સાખ્યને અને યોગને જે એક જાણે છે તેજ યથાર્થ જાણે છે, છતાં હે મહાબાહો ! કર્મયોગ વિનાનો સંન્યાસ તો દુઃખ પામવાને માટેજ છે. કેમકે કર્મયોગવાળો સન્યાસી થોડા વખતમાજ બ્રહ્મને પામે છે. મતલબ કે જે મનુષ્ય અનુષ્ઠેય કર્મો કરવા છતાં ચિત્તથી નિષ્કામ રહે છે, અથવા તો હૃદયમાં કર્મસંબંધે સંન્યાસી બની રહે છે તેજ યથાર્થ ધાર્મિક મનુષ્ય છે

શિષ્ય —આવો પરમ પવિત્ર વૈષ્ણવ ધર્મ ત્યજી દઇને લંગોટીવાળા બાવાઓ શામાટે આમ તેમ રખડવા બહાર નીકળી પડયા હશે તે સમજાતુ નથી. પાશ્ચાત્યો જેને 'એસેટીસીઝમ' કહે છે તેવો અર્થ વૈરાગ્ય શબ્દમાથી નીકળતો નથી એ વાત હવે મને સમજાવવાની જરૂર નથી ગીતોકત પરમ પવિત્ર ધર્મમાં વૈરાગી આચાર્યના જુલમને સ્થાન નથી, તેમજ તેના જેવો પવિત્ર, સર્વવ્યાપી અને ઉન્નતિશીલ વૈરાગ્યધર્મ જગતમા અન્ય કોઇ નથી એવો હવે મારો વિશ્વાસ બંધાયો છે. ગીતોક્ત પવિત્ર વૈરાગ્ય પાસે કિંવા સકર્મ વૈરાગ્ય પાસે ધર્માચાર્યોની જુલમી સત્તા નભી શકતી નથી ગીતા જેવા સરળ–અપૂર્વ ધર્મશાસ્ત્રને એક બાજુએ મૂકી દઇને લોકો વેદમા, સ્મૃતિમાં, બાઇબલમા તથા કુરાનમા શા માટે ધર્મની શોધ કરતા હશે તે મારાથી સમજાતુ નથી. ગીતોક્ત ધર્મના પ્રચારક જેવા ધર્મવેત્તા પુરુષ પાસે બીજે કોઇ ધર્મવેત્તા ઉભો રહી શકે નહિ. ભલા, એ દૈવીધર્મપ્રણેતા કોણ હશે ?

×"સાંખ્ય" એ શબ્દના અર્થ માટે જેને શકા હોય તેણે શાંકરભાષ્ય જોવું.
મૂળ લેખક

ગુરુઃ—કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ સમયે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનના રથ ઉપર ચડી આવો ઉપદેશ કર્યો હતો, એમ જે કહેવાય છે તે ઉપર મને વિશ્વાસ નથી; કારણ કે વિશ્વાસ નહિ રાખવાના અનેક સબળ હેતુઓ મળી આવે છે. ગીતા એ મહાભારતમાં પ્રક્ષિપ્ત અંશ છે, એમ મારૂં માનવું છે, પણ ગીતોક્તધર્મના કર્તા કૃષ્ણજ છે એ સંબંધે મને લેશમાત્ર શંકા નથી. તેનાં અનેક સબળ કારણો પણ છે. અત્યારે તું જોઇ શકશે કે એ પવિત્ર-પુણ્યમય ઉપદેશના પ્રતાપે નિષ્કામ ધર્મનો જગતમાં વિશાળ પ્રચાર થતો જાય છે. માનવ-જીવન નિષ્કામધર્મની આરાધનાવડે સફળ કરવાની પવિત્ર ભાવનાઓ પ્રસરતી જાય છે, એટલુંજ નહિ પણ નીતિ અને ધર્મમાં પણ એજ નિષ્કામ ધર્મના પવિત્ર અંશો પ્રવેશ કરી ચૂક્યા છે. વસ્તુતઃ કામ્ય કર્મનો ત્યાગ એજ સંન્યાસ અથવા તો નિષ્કામ કર્મ કરવાં તેનુંજ બીજું નામ સંન્યાસ. નિષ્કામ કર્મનો પણ ત્યાગ કરવો એને સંન્યાસ કહી શકાય નહિ.

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥

અર્થાત્ વિદ્વાનો સકામ કર્મોના ત્યાગને સંન્યાસ જાણે છે; અને વિચક્ષણ પુરુષો સર્વ કર્મના ફળના ત્યાગને સંન્યાસ કહે છે.

જે દિવસે યુરોપીય વિજ્ઞાન અને શિલ્પ, તથા ભારતવર્ષનો આ નિષ્કામધર્મ એ બન્ને એકત્ર થશે ત્યારે આ સંસાર સ્વર્ગ સમાન બનશે, અને મનુષ્યો દેવ સમાન બનશે. ત્યાર પછી વિજ્ઞાન અને શિલ્પના નિષ્કામ પ્રયોગો થવા લાગશે, અને વિજ્ઞાનાદિ વિદ્યાઓનો સકામ વ્યવહાર કેવી રીતે કરવો તેની કોઇને કલ્પના પણ આવશે નહિ.

શિષ્યઃ—મનુષ્યોના ભાગ્યમાં એવો દિવસ કોઇ કાળે આવશે ખરો ?

ગુરુઃ—તમે લોકો આર્યપુત્રો છો, તે કેમ ભૂલી જાઓ છો ? તમારાથી શું અસાધ્ય છે ? તમે જે કાંઇ ધારો તે કરી શકો તેમ છો. તમે દઢ ધારણા કરો તો સમસ્ત પૃથિવીના ઉદ્ધારનાર બની શકો. જો તમારા હૃદયમાં આવી મહત્ત્વાકાંક્ષા તથા આત્મબળ ન હોય તો મારો આ સર્વ બકવાદ નિષ્ફળ છે. અસ્તુ. હવે, ગીતોક્ત સંન્યાસવાદનું યથાર્થ તાત્પર્ય તું શું સમજ્યો ? કર્મરહિત સંન્યાસ એ હલકી કોટીનો સંન્યાસ છે, એજ આજની આપણી ધર્મવ્યાખ્યાનો નિષ્કર્ષ છે. ભક્તિયુક્ત કિંવા ભક્ત્યાત્મક કર્મો આપણે કરવાં જોઇએ એ વાત હું તને પૂર્વે કહી ગયો છું. એટલા માટે ગીતોક્ત સંન્યાસનું પણ અંતિમ તાત્પર્ય તો એજ નીકળી શકે કે ભક્ત્યાત્મક કર્મયુક્ત સંન્યાસ એજ યથાર્થ સંન્યાસ છે.

अध्याय १७ मो–भक्ति–ध्यान–विज्ञानादि

ગુરુઃ—ભગવદ્‌ગીતાના પ્રથમ પાંચ અધ્યાયોવિષે હું વિવેચન કરી ચૂક્યો છું.પ્રથમ અધ્યાયમાં સૈન્યદર્શન,બીજા અધ્યાયમાં જ્ઞાનયોગનો સ્થૂલ આભાસ, અથવા તો સાંખ્ય યોગ. ત્રીજા અધ્યાયમાં કર્મયોગ, ચોથા અધ્યાયમાં જ્ઞાન–કર્મસંન્યાસયોગ, અને પાંચમા અધ્યાયમાં સંન્યાસયોગ વિગેરે વિષયો આવી જાય છે. છઠ્ઠો અધ્યાય ધ્યાનયોગનો છે. ધ્યાન એ જ્ઞાનવાદીઓનું અનુષ્ઠાન છે, તેથી તેનું જૂદું વિવેચન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. આ અધ્યાયમાં યોગ કોને કહેવાય તેનાં લક્ષણો આપવામાં આવ્યાં છે. જે અવસ્થામાં યોગાનુષ્ઠાનદ્વારા ચિત્તનો નિરોધ થાય, જે અવસ્થામાં વિશુદ્ધ અંતઃકરણદ્વારા આત્મદર્શન થવાથી, આત્મામાંજ પરિતૃપ્તિ અનુભવાય અને જે અવસ્થામાં કેવળ બુદ્ધિવડેજ પ્રાપ્ત થઇ શકે એવું અતીન્દ્રિય–આત્યંતિક સુખ પ્રાપ્ત થાય, એટલુંજ નહિ પણ જે અવસ્થામાં એક સમય સ્થિતિ થયા પછી પાછું ફરવાપણું રહેતું નથી અને જે અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થતા સુખની તુલના કોઇ પણ વસ્તુની સાથે થઇ શકતી નથી, તેમજ ગમે તેવું ભારે દુઃખ પણ જે અવસ્થામાંથી મનુષ્યને વિચલિત કરી શકતું નથી, તે અવસ્થાને " યોગ " એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. કેવળ નેતી–ધોતી, મુદ્રા, આસન, કે પ્રાણાયામ જેવાં સ્થૂળ સાધનોથીજ યોગદશા પ્રાપ્ત થતી નથી; પરંતુ

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनांतरात्मना ।
श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥

અર્થાત્ જે યોગી મારામાંજ મન રાખીને શ્રદ્ધાપૂર્વક મને ભજે છે તેને મેં યોગયુક્ત વ્યક્તિઓમાં સર્વોત્તમ યોગી માનેલો છે. આ ભગવદુક્તિ સાંભળ્યા પછી હવે તને ખાત્રી થઇ હશે કે ગીતોક્ત જ્ઞાન, કર્મ, ધ્યાન કે સંન્યાસ વિગેરે ધર્મોમાંનો એકકે ધર્મ ભક્તિવિના સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ. ભક્તિ એજ સર્વ રહસ્યોનો અને સર્વ તત્ત્વોનો એકમાત્ર નિષ્કર્ષ છે.

સાતમો અધ્યાય વિજ્ઞાનયોગસંબંધી છે. તેમાં ઇશ્વર પોતે પોતાના સ્વરૂપનું સ્પષ્ટીકરણ કરી બતાવે છે. જો કે તે સ્થળે ભગવાન્ પોતે પોતાના નિર્ગુણ અને સગુણ ભાવનું વર્ણન કરે છે, તથાપિ તેની સાથે એટલું પણ ખુલ્લી રીતે કહી દે છે કે ભક્તિ સિવાય મને પ્રાપ્ત કરવાનો એકકે ઉપાય નથી. મતલબ કે ભક્તિ બ્રહ્મજ્ઞાનમાં પણ સહાયક છે.

આઠમા અધ્યાયમાં તારકબ્રહ્મયોગ આવે છે. એ પણ એક પ્રકારનો સંપૂર્ણ ભક્તિયોગ છે. આ અધ્યાયમાં મુખ્યત્વે ઇશ્વરપ્રાપ્તિના સ્થૂલ ઉપાયોનું વર્ણન છે.

તે ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે ભક્તિ સિવાય તેને પ્રાપ્ત કરવાનો બીજો એકકે ઉત્તમ માર્ગ નથી.

નવમા અધ્યાયમાં વિખ્યાત રાજગુહ્યયોગને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. આ અધ્યાયમાં ઘણીખરી વાતો અતિશય મનોહારિણી છે. આધાર પૂર્વે જગદીશ્વર એક અતિશય મનોહર ઉપમાદ્વારા, જગતની સાથેનો પોતાનો સંબંધ દર્શાવી ચૂકયા છે. અર્થાત્–એક સૂત્રના દોરામાં જેવી રીતે અનેક મણિઓ ગુંથાયલા હોય છે, તેવીજ રીતે આ સમસ્ત વિશ્વ એક મારાવડેજ ગ્રથિત થયેલું છે એમ કહ્યું છે. પ્રસ્તુત નવમા અધ્યાયમાં એક બહુજ સુંદર ઉપમા આપવામાં આવી છે. જેમઃ–

"સર્વ ભૂતમાત્રનું પાલન તથા ધારણ મારો આત્માજ કરી રહ્યો છે. છતાં મારો આત્મા કોઇ ભૂતોમાંજ આવી રહેલો નથી. જેમ મહાન્ અને સર્વત્ર ગતિ કરનારો વાયુ તેથી પણ મહાન્ એવા આકાશમાં નિત્ય રહેલો છે તે રીતે સર્વ ભૂતો મારામાં સમાઇ રહેલાં છે; પણ હું ભૂતોમાં સમાઇ રહેલો નથી." હર્બર્ટ સ્પેન્સરની નદી ઉપરના પાણીના પરપોટાઓની ઉપમા કરતાં આ ઉપમા કેટલી બધી શ્રેષ્ઠ છે?

શિષ્યઃ—મારી આંખ ઉપરના પાટાઓ ધીમે ધીમે દૂર થતા જાય છે. નિર્ગુણબ્રહ્મવાદ એક પ્રકારનો 'પાન્થેઇઝ' માત્ર છે, એવી મારી આજપર્યંત માન્યતા હતી. હવે મારી એ માન્યતામાં મોટો ફેર પડી ગયો છે.

ગુરુઃ—એકવાર અગ્રેજી સંસ્કારો પ્રાપ્ત કર્યા, એટલે પછી આર્યશાસ્ત્રોનું અવલોકન કરવા છતાં પણ યથાર્થ સત્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એમ જે કહેવાય છે તે સત્ય છે, અને તારાં આ વાકયો પણ એજ વાતને સિદ્ધ કરે છે. આપણામાં અનેક માણસો એવાં મળી આવે તેમ છે કે જેઓને કાચના ગ્લાસમાં પાણી ભરીને ન આપીએ તો તેમને તે પાણી પીવાની ઇચ્છાજ ન થાય! અત્યારનો સુધરેલો વર્ગ મલિન પાણી પણ કાચના ગ્લાસમાં ગટગટાવી જાય છે! તમે લોકો તો એમજ માની બેઠા છો કે સામ્યવાદ અથવા સમાનભાવના સિદ્ધાંતો બુદ્ધધર્મ કે ક્રીશ્ચિયન ધર્મ સિવાય બીજે કયાંઇ છેજ નહિ! એક માત્ર શાકયસિંહ કિંવા ઇસુખ્રિસ્તજ જગતના મનુષ્યોનો ઉદ્ધાર કરવાનેજ સમર્થ છે, એવું ભૂત તમારા મનમાં ભરાઇ પેઠું છે! તમને એવા સંસ્કારો વળગી ગયા છે કે હિન્દુધર્મમાં વર્ણભેદ સિવાય બીજી કોઇ મહત્વની વાતજ નથી, અને એટલા માટે મૂર્ખ તથા જ્ઞાની, ધની તથા દરિદ્ર પુરુષ તથા સ્ત્રી, અને વૃદ્ધ તથા બાળક વિગેરેનો સમાનભાવે ઉદ્ધાર કરવાને બુદ્ધધર્મ કે ક્રિશ્ચિયન ધર્મ સિવાય હિંદુધર્મ કોઇ રીતે ઉપકારક થઇ શકે નહિ, પરંતુ પ્રસ્તુત અધ્યાયના મંત્ર બેજ શ્લોકોનું શ્રવણ કરઃ—

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः।
ये भजंति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्॥

\+ + + + +

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परां गतिम्॥ (૯-૩૨)

અર્થાત્ યદ્યપિ હુ સર્વ પ્રાણીઓમાં સમાન રહ્યો છું, ને મારે કોઈ પ્રિય કે અપ્રિય નથી; તોપણ જેઓ મને ભકિતથી ભજે છે તેઓ મારામાં અને હુ તેઓનામાં વિશેષ ભાવે રહેલા છીએ. × × × × જેઓ પાપકર્મથી નીચ યોનિમા જન્મેલા હોય, તેમજ સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો કે શૂદ્રો હોય તોપણ તેઓ મારો આશ્રય કરવાથી પરમ ગતિ (મોક્ષ) ને પામે છે.

શિષ્યઃ—ઘણું કરીને આ આશય તો બૌદ્ધ ધર્મમાથીજ ગ્રહણ કરવામા આવ્યો હશે.

ગુરુઃ—અત્યારના ભણેલા ગણાતા વર્ગમાં એજ એક મોટામા મોટી ખેવકુફી પ્રચલિત છે. યૂરોપીયન પંડિતો તમને શીખવે છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૪૩ વર્ષે શાક્ય સિંહ મૃત્યુ પામ્યો હતો. એટલા ઉપરથી તમે આખો મીચીને એવો સિદ્ધાંત કરી બેઠા છો કે ભારતવર્ષમાં જે કાઇ સારૂં તત્ત્વ જોવામાં આવે તે સર્વ બુદ્ધધર્મનુંજ હોવું જોઇએ. તમને એવો દૃઢ નિશ્ચય થઇ ગયો છે કે હિંદુધર્મ એવો નિકૃષ્ટ છે કે તેમાંથી કોઇ સારી વસ્તુ કોઇ કાળે ઉત્પન્નજ થઇ શકે નહિ, પરંતુ બૌદ્ધધર્મ પોતેજ હિંદુધર્મનો એક ફાટો છે, એ વાત અત્યારનો ભણેલો વર્ગ ભૂલી જાય છે. હિંદુધર્મમાથી બુદ્ધધર્મ જેવો એક પ્રબળ ધર્મ ઉત્પન્ન થવા પામ્યો તો પછી તેજ હિંદુધર્મમા બીજા કેટલાયે મહત્ત્વના સિદ્ધાંતો ભર્યા હશે, તેનો કાઇ વિચાર કરી શકો છો ?

શિષ્ય—આપનુ કહેવુ યોગ્ય છે. જો આપને ઠીક લાગે તો હવે રાજગુહ્યયોગ ની વ્યાખ્યા સભળાવવા કૃપા કરો.

ગુરુઃ—રાજગુહ્યયોગને સર્વપ્રધાન સાધન માનવામાં આવ્યુ છે. તેનો સ્થૂલ આશય એવો છે કે— જો કે ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ સર્વને માટે સંભવિત છે, તથાપિ જે મનુષ્ય જે ભાવે તેનુ ધ્યાન કરે તેને તેવાજ રૂપે તે પ્રાપ્ત થાય, એવો પણ એક સામાન્ય નિયમ છે. જેઓ દેવ-દેવીઓની સકામ ઉપાસના કરે છે, અને તે દ્વારા ઇશ્વરાનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરે છે તેઓ સ્વર્ગે જઇ શકે છે, પરંતુ તેમને ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જેઓ નિષ્કામપણે દેવ-દેવીઓની ઉપાસના કરે છે, તેઓની ઉપાસના નિષ્કામ હોવાથી એક રીતે તેઓ ઇશ્વરનીજ ઉપાસના કરે છે, એમ કહી શકાય, કારણ કે ઇશ્વર સિવાય બીજો દેવજ કયાં છે ? અને તેથી તેઓ નિષ્કામ ઉપાસનાના ફળરૂપે સાક્ષાત્ ઇશ્વરત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. અહીં આ એવી શંકા થવી સભવિત છે કે જો દેવ-દેવીઓમાં પણ ઇશ્વર વ્યાપ્ત છે, તો પછી સકામ ઉપાસનાદ્વારા તે

કેમ પ્રાપ્ત થતો નથી ? તો તેનું સમાધાન માત્ર એટલુંજ છે કે સકામ ઉપાસના એ ઇશ્વરની આરાધનાનો સત્ય માર્ગ નથી. જો કે દેવ–દેવીઓની ઉપાસના કરનારાઓ પણ પ્રકારાંતરે તો ઇશ્વરનીજ ઉપાસના કરે છે; તોપણ વસ્તુતઃ ઇશ્વરની નિષ્કામ ઉપાસના એજ મુખ્ય ઉપાસના છે. તે સિવાય ઇશ્વરપ્રાપ્તિનો એકકે રાજમાર્ગ નથી. એટલાજ માટે સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરી, ઇશ્વરનેજ સર્વ કર્મો અર્પણ કરવાં અને ઇશ્વરમાં દઢ ભક્તિભાવ રાખવો એજ ધર્મ અને એજ મોક્ષનો ઉપાય છે. આ રાજગુહ્યયોગ ભક્તિરસથીજ પરિપૂર્ણ છે.

સાતમા અધ્યાયમાં ઇશ્વરનું સ્વરૂપ વર્ણવવામાં આવ્યું છે, અને દશમા અધ્યાયમાં તેની વિભૂતિઓનું વર્ણન છે. આ વિભૂતિયોગ બહુ વિચિત્ર છે; પરંતુ અત્યારે તે વિષયમાં ઉતરવાની જરૂર નથી. દશમા અધ્યાયમાં વિભૂતિઓનું વિવરણ કરી તેનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ વિશ્વરૂપ દર્શનના આકારમાં અર્જુનને અગીઆરમા અધ્યાયમાં ભગવાન્ દર્શાવે છે. ત્યાર પછી બારમા અધ્યાયમાં ભક્તિનો પ્રસંગ નીકળે છે આવતી કાલે હું તને એ ભક્તિયોગ સંભળાવીશ.

अध्याय १८ मो—भगवद्गीतानो भक्तियोग

શિષ્યઃ—ભક્તિયોગ વિષયક વ્યાખ્યા કરવા પહેલાં મને એક વાત સમજાવો. ઇશ્વર એક છે તો પછી તેની પ્રાપ્તિનાં સાધનોમાં આટલો બધો વિવાદ કેમ ? સીધો માર્ગ તો સર્વદા એકજ હોવો ઘટે છે. એક ગ્રામમાં જવાને માટે સીધા પાંચ માર્ગ હોય એમ બનેજ નહિ.

ગુરુઃ—સીધા માર્ગ પાંચ ન હોય, પરંતુ એકજ હોય એ વાત સત્ય છે. પરંતુ પ્રત્યેક માણુસને સીધો માર્ગજ પ્રાપ્ત થાય એમ બનતું નથી. એક પહાડના શિખરે પહોંચવા માટે જે એક સીધો માર્ગ હોય તે માર્ગે થઇને કેવળ એક–બે બળવાન્ વ્યક્તિઓ સિવાય ભાગ્યેજ બીજું કોઇ ઉપર ચડી શકે. સાધારણ માણસોને માટે એવાં સ્થળોએ ધીમે ધીમે ચડતાં ફાવે એવા લાંબા માર્ગે થઇને ધીમે ધીમે ચડવું એજ વધારે માફક હોય છે. આ સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં મનુષ્યો વસે છે. તેઓનું શિક્ષણ, તેઓના સંસ્કાર તથા તેઓની પ્રકૃતિ પણ અનેક પ્રકારે ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. કેટલાકો સંસારી હોય છે, તો કેટલાકોએ સંસારક્ષેત્રમાં પ્રવેશ પણ કર્યો હોતો નથી; કેટલાએ સંસાર ભોગવીને તેથી વિરક્ત બની ગયા હોય છે, તો કેટલાકો સંસારમાંજ રહેવાનું પસંદ કરે છે. સંસારીઓને માટે કર્મ, તેમજ અસંસારીઓને માટે સંન્યાસ એજ ઉપયુક્ત છે. જે મનુષ્ય

જ્ઞાની હોવા છતાં સમારમ જ રહ્યો હોય તેને માટે જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનયોગ એજ પ્રશસ્ત છે. તેવીજ રીતે જે મનુષ્ય જ્ઞાની હોવાની સાથે સંસારનો ત્યાગ કરી ચૂક્યો હોય, તેને માટે અર્થાત્ જ્ઞાની યોગીને માટે ધ્યાનયોગ એજ ઉત્તમ છે તે સિવાયના પામરથી લઇને ઉચ્ચ યોગી સુધીના સર્વ મનુષ્યોને માટે સર્વ શ્રેષ્ઠ એવો રાજગુહ્યયોગજ ઠીક છે સારાંશ કે સર્વ પ્રકારના મનુષ્યો ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શકે તેટલાજ માટે સ્વયં જગદીશ્વરેજ આવા આશ્ચર્યમય અપૂર્વ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો છે પરમાત્મા પોતે અનંત કરુણામય છે તેથીજ તેમણે સર્વને અનુકૂળ આવે એવા ઉદ્દેશથી આવા સીધા માર્ગો દર્શાવ્યા છે

શિષ્યઃ—પરંતુ આપની ધર્મવ્યાખ્યા જો સત્ય હોય તો તો પછી ભક્તિ સર્વ સાધનાઓનું મૂળ છે, અને જો પ્રત્યેકને માટે ભક્તિયોગજ ઉત્તમ હોય તો તેનેજ એક સીધા માર્ગરૂપે શામાટે ન લેખી શકાય ?

ગુરુ—ભક્તિનું અનુશીલન અત્યાવશ્યક છે, એટલાજ માટે અનેક પ્રકારની સાધનાઓ તથા અનુશીલનપદ્ધતિઓ પ્રચલિત થઇ છે મારાં અનુશીલનવાદ ને તું બરાબર સમજી શકશે તો પછી તે ઉપર કહી તેવી શંકાનું તું પોતેજ સમાધાન કરી શકશે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિના મનુષ્યોને માટે ભિન્ન ભિન્ન અનુશીલન પદ્ધતિઓ જરૂરની છે યોગ એ કેવળ અનુશીલનપદ્ધતિનું નામાંતર માત્રજ છે.

શિષ્ય—પરંતુ સકળ યોગોનું જે પ્રકારે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી પાઠકવર્ગને સ્વાભાવિકરીતેજ એક પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવવા યોગ્ય છે નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાને—અર્થાત્ જ્ઞાનને એક પ્રકારનું સાધન ગણાવવામાં આવ્યું છે, તેવીજ રીતે સગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાને—અર્થાત્ ભક્તિને પણ એક પ્રકારના સાધનરૂપે ગણાવવામાં આવી છે અનેક મનુષ્યોને માટે આ બન્ને સાધનો ઉપયોગી તેમજ સાધ્ય હોવા યોગ્ય છે તો જેમને માટે બન્ને માર્ગો એકસરખા ઉપયોગી હોય તેમણે એમાંના કયા માર્ગનું અવલંબન લેવું ? બન્ને સાધનાઓમાં ભક્તિ તો રહેલીજ છે, એ વાત મારા લક્ષબહાર નથી, તથાપિ પ્રશ્ન એ છે કે જ્ઞાનમયી ભક્તિ અને કર્મમયી ભક્તિ એ બેમાં શ્રેષ્ઠ કોણ ?

ગુરુઃ—બારમા અધ્યાયની શરૂઆત થતાંની સાથેજ અર્જુને એ પ્રશ્ન શ્રીકૃષ્ણને પૂછ્યો હતો—શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ તેનો જે ઉત્તર આપ્યો હતો, તેજ આ બારમા અધ્યાયના ભક્તિયોગરૂપે આપણી પાસે પ્રગટ છે અર્જુનના પ્રશ્નનું અને તેના ઉત્તરનું રહસ્ય તું બરાબર સમજી શકે તેટલાજ માટે ગીતાના પૂર્વગામી અગીઆર અધ્યાયો હું તને ટુંકામાં સમજાવી ગયો કારણ કે જ્યાંસુધી પ્રશ્નનું સ્વરૂપ ન સમજાય ત્યાંસુધી ઉત્તર પણ બરાબર બુદ્ધિમાં ન ઉતરી શકે એ સ્વાભાવિક છે

શિષ્યઃ—શ્રીકૃષ્ણે તેનો શું ઉત્તર આપ્યો ?

ગુરુઃ—તેમણે સ્પષ્ટ રીતે કહી દીધું કે નિર્ગુણબ્રહ્મના ઉપાસકો તથા સગુણ ઇશ્વરભક્તો ઉભય ઇશ્વરને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પરંતુ તેઓમાં તફાવત માત્ર એટલોજ છે કે બ્રહ્મના ઉપાસકોને અનેકાનેક કષ્ટો તથા દુઃખો સહન કરવાં પડે છે, જ્યારે ભક્તો બહુજ સહેલાઇથી ઉદ્ધાર પામી જાય છે.

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥
ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते ॥
तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥

અર્થાત—જેઓ અવ્યક્તમાં (જ્ઞાનોપાસનામાં) આસક્તચિત્તવાળા છે તેમને અતિ ઘણો કલેશ થાય છે, કારણ કે દેહધારીઓ અવ્યક્તની ગતિને બહુ દુઃખથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે; પરંતુ જેઓ સર્વ કર્મો મને અર્પણ કરીને મત્પરાયણ થઇ અનન્ય યોગવડે મારૂં ધ્યાન કરે છે, અને મનેજ ઉપાસે છે, તેવા મારામાંજ આવેશયુક્ત ચિત્તવાળાઓનો આ મૃત્યુયુક્ત સંસારસમુદ્રમાંથી હું સત્વર અને રૂડી રીતે ઉદ્ધાર કરૂં છું.

શિષ્યઃ—ભલા, તે ભક્તો કેવા હશે?

ગુરુઃ—સ્વયં ભગવાન તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે કરે છેઃ—

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥
संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मे भक्तः स मे प्रियः ॥
यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥
अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥
यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥
समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥
तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येनकेनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः॥

અર્થાત્—જેને મારૂં-તારૂં એવી મમત્વબુદ્ધિ નથી, જે નિરહંકાર છે, જેને સુખ અને દુખ ઉભય સમાન છે, જે ક્ષમાવાન છે, જે કોઇનો પણ દ્વેષ કરતો નથી, જે સર્વભૂતોનો મિત્ર છે, જે દયાળુ છે, જે સર્વદા સંતુષ્ટ છે, જે સ્થિરચિત્તવાળો (યોગી) છે, જેણે પોતાના મનનો સંયમ કર્યો છે, જે બળવાન્ નિશ્ચયવાળો છે, અને જેણે પોતાનું મન તથા બુદ્ધિ મને અર્પણ કર્યા છે, એવો જે મારો ભક્ત તેજ મને પ્રિય લાગે છે. જેનાથી લોકોને ઉદ્વેગ થતો નથી, અને લોકોથી જેને સંતાપ થતો નથી તેમજ જે હર્ષ-ક્રોધ તથા ભય-ત્રાસથી મુક્ત હોય છે તેજ મને પ્રિય લાગે છે મારો જે ભક્ત નિસ્પૃહ, પવિત્ર, દક્ષ, ઉદાસીન, દુખરહિત, અને સર્વ આરંભોનો પરિત્યાગ કરવાને શક્તિમાન હોય છે તેજ મને પ્રિય થઇ પડે છે. જેને કોઈ પણ વસ્તુપ્રત્યે દ્વેષ નથી તેમજ આસક્તિ પણ નથી, જે કદાપિ શોક કે આકાંક્ષા કરતો નથી, અને જે શુભ કે અશુભનો ત્યાગ કરવાને સમર્થ હોય છે તેજ મને પ્રિય હોય છે. જે શત્રુ અને મિત્ર પ્રત્યે એકસરખોજ વ્યવહાર રાખે છે, માન અને અપમાનમાં સમાન ભાવ રાખે છે, ટાઢ-તડકો કે સુખ-દુઃખને પણ સમાન ગણે છે, જે કોઈ પણ વસ્તુપર આસક્તિ ધરાવતો નથી, જેને નિંદા અને સ્તુતિ સમાન છે, જેણે પોતાની વાણી ઉપર કાબૂ મેળવ્યો છે, યદચ્છયા જે પ્રાપ્ત થાય તેથીજ જે સંતુષ્ટ રહે છે, જેનું કોઇ નિશ્ચિત સ્થાન નથી, જેની બુદ્ધિ સ્થિર છે, અને જે મારી ભક્તિ કરે છે, તેજ મને પ્રિય થઇ પડે છે. મારાપર શ્રદ્ધા રાખી મત્પરાયણ થઈ મારા જે ભક્તો ઉપર વર્ણવેલા ધર્મામૃતનું સેવન કરે છે તે મને અતિશય પ્રિય છે.

હવે ભક્તિનું સ્વરૂપ સમજાયું ને? દેવપૂજાનો ડોળ કરવામાત્રથીજ કોઇ સાચો ભક્ત બની શકતો નથી. માત્ર માળાના મણકા ફેરવવાથી કે માત્ર હરિ! હરિ! શબ્દોના ઉચ્ચારથી ભક્ત થવાતું નથી. હા ઇશ્વર! અરે પ્રભુ! એવી બીજાઓને સંભળાવવા માટે ખાલી બૂમો પાડવાથીજ સત્ય ભક્તનું બીરદ પ્રાપ્ત થતું નથી. જેણે પોતાની ઈંદ્રિયો ઉપર વિજય મેળવ્યો હોય, જેનું ચિત્ત સંયમમાં રહી શકતું હોય, જે સમદર્શી હોય, અને જે પરહિત કરવાને સદા તત્પર રહેતો હોય, તેજ યથાર્થ ભક્ત પુરુષ છે. પોતાના તેમજ સર્વના અંતઃકરણમાં સર્વદા ઇશ્વર વિરાજી રહ્યો છે એમ દૃઢતાપૂર્વક વિશ્વાસ રાખી, પોતાના ચરિત્રને સંપૂર્ણ નિર્દોષ બનાવવાનો જે પ્રયત્ન કરે તેમજ પોતાની સમસ્ત વૃત્તિઓને ઇશ્વરાભિમુખી કરે છે, તેજ યથાર્થ સંતપુરુષ કે ભક્ત મહર્ષિ છે. જેના ચરિત્ર ઉપર ભક્તિનો પ્રભાવ નથી, તે કદાપિ ભક્તના પદને માટે યોગ્ય નથી. જેની સમસ્ત વૃત્તિઓ ઇશ્વરાભિમુખી નથી, તે પણ પોતે ભક્ત હોવાનો કદિ દાવો કરી શકે નહિ

ગીતોક્ત ભક્તિયોગનો એજ સ્થૂલ આશય છે, શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતાને જગતનો સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મગ્રંથ કહેવામાં આવે છે તેનું કારણ એ છે કે આવો ઉદાર અને ઉત્તમ ભક્તિવાન્ જગત્‌માં બીજે કયાંય નથી.

अध्याय १९ मो-ईश्वरभक्ति-विष्णुपुराण

ગુરુ:—ભગવદ્‌ગીતાના બાકી રહેલા અંશનું વિવેચન કરવાની હવે જરૂર નથી. અત્યાર પૂર્વે જે કાંઇ હું કહી ચૂકયો છું તેને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવાને માટે, હવે વિષ્ણુપુરાણમાંથી પ્રહ્લાદચરિત્ર લઇ તેનીજ સમાલોચના કરીશ. વિષ્ણુપુરાણમાં પ્રહ્લાદ અને ધ્રુવ એ બે જગપ્રસિદ્ધ ભક્તાત્માઓનાં જીવનચરિત્ર છે. આ બન્ને ભક્તાત્માઓની ભક્તિ છેક ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની હતી. હવે તું એટલું તો સમજી શકયો હોઇશ કે ભક્તિ મુખ્યત્વે બે પ્રકારની છે:-(૧) સકામ, અને (૨) નિષ્કામ. સકામ ઉપાસનાને કામ્યકર્મ કહેવામાં આવે છે અને નિષ્કામ ઉપાસનાને ભક્તિ કહેવામાં આવે છે. ધ્રુવની ઉપાસના સકામ હતી; કારણ કે તેણે ઉચ્ચ પદની પ્રાપ્તિઅર્થે વિષ્ણુની આરાધના કરી હતી. એટલા માટે તેની ઉપાસનાને યથાર્થ ભક્તિ કહી શકાય નહિ. જો કે ઇશ્વરમાં તેને દૃઢ વિશ્વાસ હતો, એટલુંજ નહિ પણ પોતાની મનબુદ્ધિ પણ તેણે ઇશ્વરનેજ અર્પણ કરી દીધાં હતાં, છતાં તેની ઉપાસનાને ભક્તની ઉપાસના કહી શકાય નહિ. પ્રહ્લાદની ઉપાસના નિષ્કામ હતી, કારણ કે તેણે કાંઇ પણ પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષાથી ઇશ્વરની ભક્તિ કરી નહોતી. બલ્કે ઇશ્વરપ્રત્યે ભક્તિભાવ રાખવા માટે તેને અનેક પ્રકારની આપત્તિઓમાંથી પસાર થવું પડયું હતું, છતાં તેણે ઇશ્વરભક્તિમાં મહેજ પણ સંકોચ સેવ્યો નહોતો. તે જાણતો હતો કે કેવળ ભક્તિની ખાતરજ તેને આ સર્વ આપત્તિઓ સહન કરવી પડે છે, તે છતાં તેણે ભક્તિનો છેક છેલ્લી ઘડી સુધી ત્યાગ કર્યો નહોતો. આવો નિષ્કામ પ્રેમ તેજ યથાર્થ ભક્તિ છે, તેમજ પ્રહ્લાદ જેવો નિષ્કામ પ્રેમીજ સાચા ભક્તના પવિત્ર નામને સંપૂર્ણ યોગ્ય છે. વિષ્ણુપુરાણના ગ્રંથકર્તાએ સકામ ઉપાસના અને નિષ્કામ ઉપાસનાનાં ઉદાહરણો પૂરાં પાડવાઅર્થે તેમજ એક-બીજા જીવનચરિત્રની પરસ્પર તુલના કરવાઅર્થેજ આવાં બે ચરિત્રોની-ધ્રુવ તથા પ્રહ્લાદનાં ઉપાખ્યાનોની-રચના કરેલી હોવી જોઇએ. ભગવદ્‌ગીતાના રાજયોગસંબંધે મેં જે કાંઇ કહ્યું હતું, તે જો તને યાદ હશે તો તું સમજી શકશે કે સકામ ઉપાસના પણ છેક નિષ્ફળ તો નથીજ હોતી. જે મનુષ્ય જેવી કામનાપૂર્વક ઇશ્વરની ઉપાસના કરે છે તેને તે કામનાઅનુસારજ

ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ ખુદ ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ધ્રુવે ઉચ્ચપદની કામના રાખી ઇશ્વરની ઉપાસના કરી હતી તેથી તેને પણ તેવુંજ ફળ મળ્યું. તેની ઉપાસનાને નીચલી શ્રેણીની ઉપાસના કહી શકાય, પરંતુ તેને ભકિત તો નજ કહી શકાય. પ્રલ્હાદની ઉપાસના સંપૂર્ણ ભકિતમય હતી, તેથી તેને મુકિત મળી.

શિષ્યઃ—કેટલાકો તો એમ કહે છે કે ખરો લાભ તો તેમાં ધ્રુવનેજ થયો મુકિત એક પ્રકારનો પારલૌકિક લાભ છે, અને તેની સત્યતા કે યથાર્થતા માટે પણ અનેક સંશયો છે. આવા ભકિતમય ધર્મની લોકો કદર કરે એવી મને તો સભાવના જણાતી નથી.

ગુરુઃ—મુકિતનું સત્ય સ્વરૂપ તુ ભૂલી ગયો જણાય છે. આજ લોકમાં અનેક મનુષ્યો મુકિત પ્રાપ્ત કરી ચૂકયા છે અને કરી પણ શકે છે. જેનું ચિત્ત શુદ્ધ હોય અને દુઃખનો જેને સ્પર્શ થતો ન હોય તે આ લોકમાં પણ મુકતાત્માજ છે એક મહાન્ ચક્રવર્તી રાજા પાસે અતુલ સત્તાસપત્તિ હોય છે તોપણ તે દુઃખથી મુકત રહી શકતો નથી, પરંતુ એક મુકત જીવ પાસે એક કોડી ન હોવા છતાં પણ તે સુખી રહી શકે છે, કારણ એનું સ્પષ્ટ તેમજ બુદ્ધિમાં ઉતરી શકે તેવું છે. જે મનુષ્ય પોતાના આત્મા ઉપર વિજય મેળવે તે મનુષ્ય વિશ્વ ઉપર વિજય મેળવી શકે એમા આશ્ચર્ય જેવુજ શું છે ? ચક્રવર્તી રાજાને કેવા પ્રકારનુ સુખ હોય તે કોઇથી કહી શકાય નહિ, અથવા તો તે બહુ સુખીજ હોય એ બનવાયોગ્ય નથી, પરંતુ મુકતાત્મા અર્થાત્ સયમી–વિશુદ્ધ ચિત્ત મહાત્મા પોતાના હૃદયમા કેવું અને કેટલુ સુખ ભોગવે છે તેનું વાણીથી વર્ણન થઇ શકે નહિ. મુકતાત્મા આ જગતમાં પણ સુખપૂર્વક રહી શકે છે. એટલાજ માટે મેં તને એક પ્રસગે કહ્યુ પણ હતુ કે ધર્મ સિવાય સુખ પ્રાપ્તિનો અન્ય એકેક ઉત્તમ માર્ગ નથી. મુકતાત્માની સકળ વૃત્તિઓ સપૂર્ણ સ્ફુર્તિ પામી ચૂકી હોય છે, અને તેની સાથે તેનું સામંજસ્ય પણ સુરક્ષિત રહેલું હોય છે, તેથીજ તેને મુકત કહેવામાં આવે છે. જેની વૃત્તિઓ સપૂર્ણ સ્ફુર્તિ નથી પામી હોતી તે કાં તો અજ્ઞાન હોય છે, કાં તો અસમર્થ હોય છે અને કા તો મલિન ચિત્તવાળો હોય છે. તેથી તે મુકત થઇ શકતો નથી.

શિષ્યઃ—મને તો એમ લાગે છે કે એવી જીવન્મુકિતની કામનાએજ ભારત વર્ષને અધોગતિની ઉંડી ખાઇમાં ફેંકી દીધું છે, કારણ કે જેઓ જીવન્મુકત બને છે અથવા તો જીવન્મુકત બનવાની સાધનાઓ કરે છે તેઓ સાંસારિક બાબતોમાં જેવું જોઇએ તેવું લક્ષ આપી શકતા નથી, અને તેથી પરિણામે દેશની અવનતિ થાય છે. ભારતવર્ષની અવનતિનું પણ તેજ કારણ હોય એમ મને લાગે છે.

ગુરુઃ—મુકિતનું યથાર્થ તાત્પર્ય નહિ સમજી શકવાને લીધેજ એવા ભ્રમભરેલા ખ્યાલો તમારામા ભરાઈ પેઠા છે. જેઓ મુકતાત્મા હોય છે, અથવા તો જેઓ

મુક્તિમાર્ગના મુસાફરો હોય છે, તેઓ સંસારમાં નિર્લેપભાવથી રહે છે, એ વાત સત્ય છે, પરંતુ તેઓ નિષ્કામભાવથી પણ પોતાનાં કર્તવ્યો કર્યા વિના તો રહેતા નથીજ, એ વાત ખાત્રીપૂર્વક માની લેવી. મહાત્માઓના નિષ્કામ કર્મો સ્વદેશનું તથા જગતનું જેટલું કલ્યાણ કરી શકે છે તેટલું સકામ કર્મ કરનારાઓનાં કામોથી દેશનું કે જગતનું મંગળ થઈ શકતું નથી. નિષ્કામ કર્મવીરોની સમસ્ત વૃત્તિઓ વિકસિત તેમજ સ્ફુર્તિયુક્ત બની ચૂકી હોય છે તેથી તેઓ જેટલા દક્ષ તથા પ્રબળ પરિશ્રમી હોય છે તેટલા બીજા કોઈ હોઈ શકે નહિ. અગાઉ શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતાનું એક વાક્ય ઉધ્ધૃત કરીને મેં તને બતાવી આપ્યું છે કે દક્ષતા એજ ખરા ભગવદ્‌ભક્તોનું એક લક્ષણ છે. અને જેઓ દક્ષ હોવાની સાથે નિષ્કામ કર્મયોગી હોય તેઓ સ્વજાતિનું તથા જગતનું જેટલું હિત કરી શકે તેટલું અન્ય કોઇથી કોઇ કાળે નજ થઈ શકે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. આ દેશનાં સમસ્ત મનુષ્યો જ્યારે મુક્તિમાર્ગનું અવલંબન લેશે ત્યારેજ ભારતવર્ષીય પ્રજા જગતમાં શ્રેષ્ઠ પ્રજાતરીકેનું ઉચ્ચ પદ દીપાવશે. મુક્તિતત્ત્વનો યથાર્થ ભાવ આજકાલ આપણામાં વિલુપ્ત થઈ ગયો છે, તેટલાજ માટે આ અનુશીલનવાદદ્વારા તેનો પુનરુદ્ધાર કરી તારા જેવા યુવકોના હૃદયમાં તેનો અભિષેક કરવા માગું છું.

શિષ્ય:—પ્રલ્હાદચરિત્રની જે સમાલોચના આપ કરવાના હતા, તે તો એક બાજુએજ રહી ગઇ !

ગુરુ:—પ્રલ્હાદચરિત્ર વિષે વિસ્તારથી બોલવાની મને ઇચ્છા નથી, તેમજ તેટલી જરૂર પણ નથી. માત્ર પ્રલ્હાદના જીવનની એક વાત બહુ લક્ષમાં લેવા જેવી છે, તેજ કહીશ. મેં કહ્યું છે કે-" હે ઇશ્વર, અરે પ્રભુ ! " એવી માત્ર મોઢાની બૂમો પાડવાથીજ ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થઇ જતી નથી. જે આત્મજયી પુરુષ સર્વ ભૂતમાત્રને પોતાનાજ આત્મા સમાન લેખે અને સર્વજનના હિતાર્થે તલ્લીન રહ્યા કરે, એટલુંજ નહિ પણ શત્રુ તથા મિત્રમાં સમાનભાવ રાખી શકે, તેજ નિષ્કામકર્મી અને યથાર્થ ભક્ત પુરુષ છે. ભગવદ્‌ગીતામાં પણ એજ મહત્ત્વની વાત ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. પ્રલ્હાદચરિત્ર તેનુંજ એક જ્વલંત ઉદાહરણ છે. બીજા શબ્દોમાં કહું તો ભગવદ્‌ગીતામાં જે વાત ઉપદેશના રૂપમાં છે તેજ વાત વિષ્ણુ-પુરાણમાં વાર્તાના રૂપમાં છે. + શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતામાં ભક્તાત્માનાં જે લક્ષણો કહ્યાં છે તે તું ભૂલી ગયો હોઇશ એમ ધારી પુનઃ એકવાર તારી પાસે કહી જાઉં છું. નીચેનાં લક્ષણો તારી યાદશક્તિમાં બરાબર સંગ્રહી લે.—

+ અહીં આ વાત પણ વાચક બંધુઓના ખાસ લક્ષપર લાવવા જેવી છે કે શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં તો વળી ભગવદ્‌ગીતાના ઉપદેશનેજ અમલમાં આવેલો દર્શાવી આપ-

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च।
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी॥
संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥
यस्मान्नोद्विजते लोको लोकोन्नोद्विजते च यः।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः॥
अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः।
सर्वारंभ परित्यागी योमद्भक्तः स मे प्रियः॥
यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः॥
समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः॥
तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येनकेनचित्।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः॥
ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते।
श्रद्दधानामत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः॥ (१२ १३थी२०)×

પ્રારંભમાંજ પ્રલ્હાદને સર્વત્ર સમદર્શી અર્થાત્ સમાન દૃષ્ટિવાળો જણાવવામાં આવ્યો છે. પ્રલ્હાદના ગુણોવિષે ચરિત્રકાર આ પ્રમાણે લખે છેઃ—

समचेता जगत्यस्मिन् यः सर्वेष्वेव जन्तुषु।
यथात्मनि तथान्यत्र परं मैत्रगुणान्वितः॥
धर्मात्मा सत्यशौचादिगुणानामाकरस्तथा।
उपमानमशेषाणां साधूनां यः सदाभवत्॥

અર્થાત્—ગ્રંથકારે પ્રલ્હાદને સર્વ ભૂતમાત્રમાં સમાનબુદ્ધિ રાખનાર, પોતાનાજ સમાન અન્ય પ્રાણીઓને ગણનાર તથા સત્ય-શૌચાદિ અનેક ગુણગણાલંકૃત જણાવ્યો છે; પરંતુ કેવળ ગુણવાદ કરવાથી શું વળે ? જેની સ્તુતિ કરવામાં આવે તેના જીવન ચરિત્રમાં તેવા ગુણો સ્પષ્ટ ન થાય તો તે ગુણાનુવાદ કશી અસર કરી શકતા નથી. પ્રલ્હાદનો સૌથી પ્રથમ ગુણ તેના જીવન-ચરિત્રમાં એ જોવામાં આવે છે કે તે પરમ સત્યવાદી હતો. સત્ય બોલવાના સબંધમાં તે એટલો બધો દૃઢ હતો કે સર્વે

નારી એવી અનેક વાતો આવેલી છે. ભાગવતનો એકાદશ સ્કંધ તો એવી થોડીક વાર્તાઓ ધરાવવા ઉપરાંત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની એકાદ ઉત્તમ ટીકા જેવોજ છે.
સંપાદક

×આ શ્લોકોનો ભાવાર્થ પૂર્વના અધ્યાયમાંજ જોઇ લેવો.

તેવા દુ:ખના પંજામાં સપડાવા છતાં તેણે સત્યનો લેશમાત્ર પરિત્યાગ કર્યો નહિ. ગુરુ પાસેથી પ્રહ્લાદને જ્યારે તેના પિતા-હિરણ્યકશિપુ પાસે લઇ જવામાં આવ્યો ત્યારે તેના પિતાએ તેને પૂછ્યું કે: " બોલ, તુ અત્યારસુધીમાં શું શીખ્યો ? કહે જોઇએ ? "

પ્રહ્લાદે ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે: " હું જે કાંઇ શીખ્યો છું તેનો સારાંશ એટલોજ છે કે જેને આદિ નથી, અંત નથી, મધ્ય નથી, વૃદ્ધિ નથી, અને ક્ષય નથી અર્થાત્ જે અચ્યુત છે, જે મહાત્મા છે, અને જે સર્વકારણોનું પણ કારણ છે, તેને નમસ્કાર હો "

આ શબ્દો પુત્રના મુખથી સાંભળી હિરણ્યકશિપુ ક્રોધથી લાલચોળ જેવો બની ગયો. તેનાં નેત્રોમાંથી અગ્નિની ચીણગારીઓ બહાર નીકળવા લાગી ! તેણે ધ્રૂજતા અવાજે પ્રહ્લાદના ગુરુનો સખ્ત તિરસ્કાર કર્યો. ગુરુએ કહ્યું કે: " એમાં મારો લેશ પણ દોષ નથી. મે તેમાંની એક પણ વાત તેને શીખવી નથી. "

ત્યારબાદ હિરણ્યકશિપુએ પ્રહ્લાદને પ્રશ્ન કર્યો કે:—" તો પછી બોલ ! પ્રહ્લાદ ! તને આ સર્વ વાતો કોણે શીખવી ?"

પ્રહ્લાદ બોલી ઉઠ્યો કે: " પિતા ! જે વિષ્ણુ ભગવાન્ આ અનંત જગત્ ઉપર પોતાનો અધિકાર વર્તાવી રહ્યા છે, અને જે મારા હૃદયને વિષે પણ વિરાજી રહ્યા છે તેના સિવાય બીજુ કોણ શીખવી શકે તેમ છે ? "

હિરણ્યકશિપુએ કહ્યું કે: " અરે બેવકુફ ! આ જગત્નો ઇશ્વર તો હું જ છુ ! વિષ્ણુ તે વળી કોણ ?"

પ્રહ્લાદે જવાબ આપ્યો કે: " જેના પરમપદને વ્યક્ત કરવાને વાણી અશક્ત બની રહે છે, યોગીઓ જેના પરમપદનું નિત્ય ધ્યાન કરે છે, જેનાવડે આ સમસ્ત વિશ્વ ઉત્પન્ન થયુ છે, અથવા જે પોતેજ વિશ્વસ્વરૂપ છે, તે વિષ્ણુજ પરમેશ્વરના નામને યોગ્ય છે. "

હિરણ્યકશિપુનો ક્રોધ હવે અતિશય વેગથી વધવા લાગ્યો. તેણે કહ્યુ કે: " પુનઃરપિ એજ વાત ! તારા માથા ઉપર મોતજ ભમતું જણાય છે ! પરમેશ્વર કેને કહેવાય તે તુ જાણે છે ? મારી હૈયાતિમા તારો પરમેશ્વર મારા સિવાય બીજો કોણ હોઇ શકે ? "

પ્રહ્લાદે નિડરતાપૂર્વક જણાવ્યું કે: " પિતા ! તે શું કેવળ મારો એકલાનોજ પરમેશ્વર છે, એમ આપ માનો છો ? જગતનાં સર્વ પ્રાણીમાત્રનો તેજ એક પરમ ઇશ્વર છે. આપનો પણ તેજ ઇશ્વર છે. ધાતા કહો, વિધાતા કહો, ગમે તે કહો, તે સર્વ એક માત્ર તેજ પરમેશ્વરમાં આવી જાય છે! પિતાજી ક્રોધ કરશો નહિ. પ્રસન્ન થાઓ!

હિરણ્યકશિપુએ કહ્યુ કે: " કોઈ પાપાત્માએજ આ બેવકુફ બાળકના હૃદયમાં

પ્રવેશ કર્યો હોય તેમ જણાય છે."

પ્રહ્લાદે ઉત્તર આપ્યો કે:- "નહિ પિતાજી! આપ ભૂલો છો. તે કેવળ મારા એકલાનાજ હૃદયમાં વસતો નથી, પરંતુ તે સર્વ લોકમાં વ્યાપી રહ્યો છે. તેજ એક સર્વના સ્વામી સમાન વિષ્ણુભગવાને મને, આપને તથા સર્વને સર્વ કર્મોમાં નિયુક્ત કરી દીધા છે."

હવે પેલું ભગવદ્વાક્ય યાદ કર. *यतात्मा दृढनिश्चयः। એમાં ભક્તને દૃઢ નિશ્ચયવાળો શામાટે જણાવવામાં આવ્યો તેનો ભેદ અહીંઆં સ્પષ્ટ થાય છે. "**हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः**" એ વાક્યનું પણ સ્મરણ કર. ભક્તાત્મા ભયથી નિરંતર મુક્ત હોવો જોઇએ એમ શામાટે કહેવું પડ્યું તેનો અર્થ પ્રહ્લાદના ઉક્ત જીવનપરથી સમજાયોને? ભયથી મુક્ત, તથા દૃઢ નિશ્ચયવાળો ભક્ત કેવો હોય તેવિષે શું હવે વિશેષ કહેવાની જરૂર રહી છે? मय्यर्पितमनो बुद्धिः એટલે શુ તે પણ સમજાઇ ગયુ ને? એક ભક્તાત્માનાં યથાર્થ લક્ષણો આ પ્રમાણે પ્રહ્લાદચરિત્રમાં જ્વલંતપણે પ્રકાશી રહ્યાં છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી.

હિરણ્યકશિપુએ પ્રહ્લાદનો તિરસ્કાર કર્યો અને તેને ત્યાંથી હાંકી કઢાવ્યો. પ્રહ્લાદ પુનઃ ગુરુગૃહે ગયો. કેટલોક સમય વીત્યા બાદ પુનઃ તેના અભ્યાસની પરીક્ષા કરવા પિતાએ તેને સભામાં બોલાવી મંગાવ્યો. પ્રહ્લાદે પ્રથમ પ્રશ્નનાજ ઉત્તરમાં પુનરપિ પોતાનો પુરાણો નિશ્ચય તેટલીજ પ્રબળતાથી પ્રકટ કર્યો, અને તે નિશ્ચય બીજો કાંઇજ નહિ, પણ આપણે સૌ કોઇ જાણીએ છીએ તેજ એટલે કે-कारणं सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु।

પ્રહ્લાદને મારી નાખવાનો હિરણ્યકશિપુએ હુકમ ફરમાવ્યો. સેંકડો અને હજારો દૈત્યો તેને કચડી નાખવા એકત્ર થયા; પરંતુ પ્રહ્લાદ **ईश्वरार्पितमनोबुद्धि**"— અર્થાત્ પોતાનું સર્વસ્વ જેણે ઇશ્વરનેજ સમર્પિત કર્યું છે તે પ્રહ્લાદ-દૃઢ નિશ્ચયવાળો પ્રહ્લાદ—ગભીરતાપૂર્વક જ્યાંનો ત્યાંજ સ્થિર થઇને ઉભો રહ્યો અને કહ્યું કે તમારાં શસ્ત્રોમાં પણ તેજ વિષ્ણુ ભગવાનનો નિવાસ છે, અને મારામાં પણ તેજ ભગવાન વિરાજી રહ્યા છે. તમારાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રો મને કશી હાનિ કરવાને સમર્થ નથી." દૃઢ નિશ્ચય તે એનુંજ નામ!

શિષ્ય:—વિષ્ણુપુરાણ એક પ્રકારની નવલકથા છે અને તેમાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રો વિગેરે પ્રહ્લાદને સ્પર્શી શક્યાં નહિ એવી વાત આવે છે, એ વૃત્તાંત હું સારી રીતે જાણું છું; પરંતુ નવલકથામાં જે વાત સારી લાગતી હોય તે વ્યવહારમાં પણ યથાર્થરૂપે

* सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः।
मय्यर्पितमनोबुद्धियो मद्भक्तः स मे प्रियः॥

બની શકે એમ હું માની શકતો નથી. એક મનુષ્ય ગમે તેટલો ઇશ્વરભક્ત હોય તો-પણ કુદરતી નિયમો તેની પાસે નિષ્ફળ હોય એમ માનવું યોગ્ય નથી. પરમ ભક્ત પુરુષને પણ જો એક તલવારનો ઘા લાગે તો રુધિર નીકળવું જોઇએ.

ગુરુઃ—અર્થાત્ તું 'મીરેકલને' (અદ્‌ભૂત વ્યાપારોને) માનતો નથી, એજ વાત તારે કહેવાની છેને ? વિષ્ણુપુરાણવાળી ઘટના ઘણુ પુરાતન છે. ઇશ્વરની શકિતને તું જેવી સીમાબદ્ધ માને છે તેવી હું માની શકતો નથી. વિષ્ણુપુરાણમાં પ્રહ્લાદની જેવી રીતે રક્ષા થયાનું જણાવવામાં આવ્યું છે, તેવી રીતની રક્ષા આજકાલ આપણી દષ્ટિ સન્મુખ કોઇની થતી નથી; એટલુંજ નહિ પણ એવી રક્ષા એક માત્ર નવલકથામાંજ શોભા પામે એ વાતનો હું સ્વીકાર કરું છું; પરંતુ ઇશ્વરકૃપાના પ્રતાપે કોઇ એક ખાસ કુદરતી નિયમદ્વારા બીજા કુદરતી નિયમોમાં ફેરફાર નજ થઈ શકે એમ તો તારાથી કહી શકાય નહિ. એકાદ અસ્ત્રના આઘાતથી પરમ ભક્તના શરીરમાંથી રુધિર વહેવા લાગે એ ખરૂં, પણ ભક્તપુરુષ ઇશ્વરકૃપાપ્રતાપે પોતાની શક્તિ તથા બુદ્ધિનો એવો સરસ ઉપયોગ કરે કે અસ્ત્રના આઘાતો પણ નિષ્ફળ થાય, તો તે શું બનવાયોગ્ય નથી ? ભક્તાત્મા ખાસ કરીને "દક્ષ" પુરુષ હોવો જોઇએ એ વાત હું તને સૌ પ્રથમજ કહી ગયો છું. જે પુરુષ દક્ષ હોય તેની સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓ સંપૂર્ણ અનુશીલિત થઇ હોય છે, અને તેથી તે અતિશય કાર્યક્ષમ હોય છે. તે ઉપરાંત તેના ઉપર ઇશ્વરનો પણ સંપૂર્ણ અનુગ્રહ હોય છે. ઇશ્વરાનુગ્રહ હોય તો ગમે તેવા દુઃખના પ્રસંગોમાં પણ મનુષ્ય કુદરતી ઉપાયોવડેજ પોતાની આત્મરક્ષા કરી શકે એમાં તને અસંભવિતતા જેવું શું જણાય છે ? પણ તે વાતને હમણાં જવા દે. અત્યારે એ વાતને ચર્ચવાની કાંઇ જરૂર નથી; કારણ કે હું અત્યારે ભક્તિનું સ્વરૂપ સમજાવવા માગું છું. ભક્ત ઇશ્વરાનુગ્રહ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે અથવા પ્રાપ્ત કરી શકે કે નહિ તેવિષે હું અત્રે બોલવા માગતો નથી. ભક્તાત્માએ કોઇ પણ પ્રકારના ફળની કામના રાખવી ન જોઇએ; કારણ કે કામનાયુક્ત ભક્તિને નિષ્કામ ભક્તિ કહેવાય નહિ.

શિષ્યઃ—પરંતુ પ્રહ્લાદે તો તે સમયે પોતાની રક્ષા થાય એવી કામના રાખેલી—

ગુરુઃ—નહિ. તેણે એવી લેશમાત્ર ઇચ્છા રાખી નહોતી. માત્ર એવો દઢ સંકલ્પ તેણે કર્યો હતો કે જો મારા આરાધ્ય વિષ્ણુભગવાન મારા પોતાનામાં વાસ કરી રહ્યા છે તો પછી તેઓ આ અસ્ત્રમાં પણ હોવાજ જોઇએ. એથી કરીને આ અસ્ત્ર વિગેરે મને કશી હાનિ કરવાને સમર્થ નથી. તેનો આ પ્રકારનો દઢ નિશ્ચય ધીમે ધીમે અધિક સ્પષ્ટ અને બળવત્તર થતો ગયો છે, એજ એક વાત મારે ભાર મૂકીને કહેવાની છે.

હવે મૂળ કથા ઉપર આવીએ. અસ્ત્ર-શસ્ત્રના આઘાતોથી પણ જ્યારે પ્રહ્લાદના

શરીરને કાંઇ ક્ષતિ ન થઇ ત્યારે હિરણ્યકશિપુએ પ્રલ્હાદને કહ્યું કે.–" અરે દુર્બુદ્ધિ ! હજી પણ શત્રુની સ્તુતિ કરવી ત્યજી દે. મૂર્ખાઇની પણ હદ હોય છે. જો મારા શત્રુનાં ગુણગાન કરવાં ત્યજી દે તો હું તારા સર્વ અપરાધોની ક્ષમા આપવા તૈયાર છું."

ક્ષમાની વાર્તા સાંભળી પ્રલ્હાદ બોલી ઉઠયો કે:–" જેઓ સર્વના ભયોને હરવાને સમર્થ છે, જેઓનું સ્મરણમાત્ર કરવાથી જન્મ–જરા–મૃત્યુના ભયો નાશ પામે છે, તે અનંત ઇશ્વરને હૃદયમાં સ્થાન આપ્યા પછી મને કોઇ જાતનો ભય લાગતો નથી–હું નિર્ભય–નિડર છું."

ગીતાની " भयोद्वेगैर्मुक्तः " વાળી વાણી યાદ કર. ત્યાર પછી હિરણ્યકશિપુએ તેના ઉપર સર્પો છોડી મૂકાવ્યા પરંતુ સર્પદંશથી પ્રલ્હાદ મૃત્યુ પામ્યો નહિ. આ વાત ઉપર તને શ્રદ્ધા ઉપજતી ન હોય તો મને તેથી કશી હાનિ નથી; પરંતુ પુરાણકારને આ સર્પદંશવાળી વિગત શામાટે લખવી પડી તેનો આપણે વિચાર કરવો જોઇએ.–

सत्त्वासक्तमतिः कृष्णे दश्यमानो महोरगैः।
न विवेदात्मनो गात्रं तत् स्मृत्याल्हादसंस्थितः॥

તે સમયે પ્રલ્હાદનું મન કૃષ્ણમાં એટલું બધું આસક્ત હતું કે અનેક મહા ભયંકર સર્પોએ તેને ડંસ માર્યા તથાપિ કૃષ્ણ–સ્મરણના આનંદમાં તેને તેની કશી વ્યથા જણાઇ નહિ. આવો ભક્તિપૂર્ણ આનંદ, નિર્મળ આલ્હાદ, હૃદયમાં જાગૃત થાય છે ત્યારે સુખ–દુઃખમાં કાંઈ ભેદ જણાતો નથી. પેલું ભગવદ્વાકય પુનઃ સ્મૃતિમાં લાવ:–" समदुःखसुखः क्षमी." क्षमी એટલે શું એ વાત હું હવે પછી કહીશ. હાલ તુર્ત તો " समदुःखसुखः " એ કથનનું રહસ્ય સમજી લે.

શિષ્ય:—સમજ્યો. ભક્તાત્માના મનમાં રાત્રિદિન એક એવું મહાન્ સુખ રહ્યા કરે છે કે જેથી અન્ય પ્રકારનાં સુખ–દુઃખોને તે ગણતરીમાં લેખતો નથી.

ગુરુઃ—હા. સર્પદંશથી પણ જ્યારે પ્રલ્હાદનું મૃત્યુ ન થયું, ત્યારે હિરણ્યકશિપુએ તેનાપર મદોન્મત્ત હસ્તિઓને છોડી મૂકાવ્યા. હસ્તિઓના દાંત ભાંગી ગયા, પણ પ્રલ્હાદને કશી હાનિ થઇ નહિ. તે પ્રસંગે પ્રલ્હાદ પોતાના પિતાને શું કહે છે તે એક વખત સાંભળી લે:–

दन्ता गजानां कुलिशाग्रनिष्ठुराः शीर्णायदेते न बलं ममैतत्।
महाविपत् पापविनाशनोऽयम् जनार्दनानुस्मरणानुभावः॥

અર્થાત્—વજ્રના અગ્રભાગ જેવા કઠિન ગજદંતો ભાંગીને તૂટી પડયા એ કંઈ મારા બળથી થયું નથી. જેઓ મહા વિપદ્ અને મહાપાપથી રક્ષણ કરવાને સમર્થ છે તે એક જનાર્દન પ્રભુના સ્મરણનાજ પ્રતાપે તેમ બન્યું છે.

પુનઃ પેલું ભગવદ્વાક્ય યાદ કર. " निर्ममो निरहंकारः " + ઇત્યાદિ ભગવદુક્તિમાં જે નિરહંકાર શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે તે આવા સ્થળે સાર્થક થાય છે. ભક્તાત્મા આ વાત બહુ સારી સમજે છે કે વિશ્વમાં જે કાંઇ બને છે તે કેવળ પરમાત્માની ઇચ્છાથીજ બને છે, અને તેથી તે ભક્ત પુરુષ હમેશાં અહંકાર રહિત રહે છે.

હસ્તિએ પણ પ્રલ્હાદના અંગને કશી હાનિ કરી ન શકયા, ત્યારે હિરણ્યકશિપુએ તેને આગમાં બાળીને ભસ્મ કરવાનો હુકમ કર્યો. પ્રલ્હાદને ધગધગતા અગ્નિમાં નાખવામાં આવ્યો, પરંતુ ત્યાંથી પણ તે જેવોને તેવોજ બહાર નીકળ્યો. ભક્તાત્મા ટાઢ-તડકામાં તથા સુખ-દુઃખમાં સમાનભાવવાળો હોય છે, એ વાત અગાઉ કહી ચૂકયો છું. પ્રલ્હાદને તે અગ્નિકુંડ પણ કમળપત્રના જેવો શીતળ જણાયો.

ત્યારબાદ દૈત્યપુરોહિત ભાર્ગવોએ દૈત્યપતિને જણાવ્યું કેઃ " આપ ક્રોધને શાંત કરી પ્રલ્હાદને અમારે હવાલે કરી દો. અમારી પાસે રહ્યા પછી પણ જો તે વિષ્ણુભક્તિનો પરિત્યાગ નહિ કરે તો અમે અમારા જાદુઇબળથી તેનો વધ કરી નાખીશું. અમારા રાક્ષસી પ્રયત્નો કદાપિ નિષ્ફળ થતા નથી. "

દૈત્યેશ્વર આ પ્રસ્તાવને સમ્મત થયો. ભાર્ગવો પ્રલ્હાદને પોતાની સાથે લઇ ગયા અને દૈત્યપુત્રો જ્યાં ભણતા હતા ત્યાં પ્રલ્હાદને પણ ભણવા બેસવાનું કહ્યું. પ્રલ્હાદ આ દૈત્યશાળામાં બેઠો તો ખરો, પણ ત્યાંયે એક જૂદો વર્ગ ખોલી, દૈત્યપુત્રોને એકત્રિત કરી, તેમને વિષ્ણુભક્તિસંબંધી ઉપદેશ આપવા મંડી ગયો. પ્રલ્હાદની વિષ્ણુભક્તિ એ માત્ર તેનું પરહિતવ્રત હતું એમ કહીએ તોપણ ચાલેઃ-

विस्तारः सर्वभूतस्य विष्णोर्विश्वमिदं जगत्।
द्रष्टव्यमात्मवत्तस्मादभेदेन विचक्षणैः॥
सर्वत्र दैत्याः समतामुपेत्य समत्वमाराधनमच्युतस्य॥

અર્થાત્ આ સમગ્ર જગત્ એ સર્વ ભૂતસ્વરૂપ વિષ્ણુનો વિસ્તારમાત્ર છે. એટલા માટે વિચક્ષણ વ્યક્તિએ સર્વને પોતાની સાથે અભેદભાવવાળા માનવા જોઇએ. × × × × હે દૈત્યગણ ! તમે સર્વત્ર સમાન બુદ્ધિ રાખતા જાઓ. આનુ સમાનત્વ-એટલે કે-સર્વ ભૂતમાત્રને પોતાના આત્મવત્ લેખવા-એજ ઇશ્વરની આરાધના-પ્રભુની ભક્તિ છે.

પ્રલ્હાદના પોતાના શબ્દો ખાસ કરીને વિષ્ણુપુરાણમાંથી વાંચી લેવાની હું તને ભલામણ કરૂં છું. નમુનાતરીકે અહિઆં એક-બે શ્લોકો આપ્યાવિના રહી શકતો નથીઃ-

अथ भद्राणि भूतानि हीनशक्तिरहं परम्।
मुदं तथापि कुर्वीत हानिद्वेषफलम् यतः॥

+" निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी।"

यद्वैराणि भूतानि द्वेषं कुर्वन्ति चेत्ततः।
शोच्यान्यहोऽतिमोहेन व्याप्तानीति मनीषिणाः॥

અર્થાત્—જેથી કરીને આપણે શક્તિરહિત બનતા હોઇએ, પરંતુ બીજાનું મંગળ થતુ હોય તો તેથી આપણે આનંદિત થવું જોઇએ. કોઈના પ્રત્યે કદાપિ દ્વેષભાવ રાખવો નહિ, કારણ કે–દ્વેષ એ અનિષ્ટનું મૂળ છે. જેઓ પોતાના શત્રુઓ પ્રત્યે દ્વેષ રાખે છે તેઓ મોહથી વ્યાપ્ત થઇ ગયેલા હોય છે, એમ ધારી જ્ઞાની પુરુષો તે માટે દુઃખી થાય છે.

હવે પેલું ભગવદ્વચન યાદ કર. ભક્તાત્માનાં લક્ષણો ગણાવતાં પ્રભુ પોતેજ કહે છે કે:—

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजेत च यः।
यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति॥

એમાંના "ન દ્વેષ્ટિ" શબ્દ ઉપર વિચાર કરી જો. ઉક્ત ભગવદ્વાક્યસંબંધે પુરાણકાર આ પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:—

પ્રહ્લાદે વિષ્ણુભક્તિનો ઉપદ્રવ પુનઃ ચાલુ કર્યો છે એમ હિરણ્યકશિપુના જાણવામાં આવતાં તેણે તેને ઝેર આપવાનો હુકમ ફરમાવ્યો. વિષયપાનથી પણ પ્રહ્લાદ મૃત્યુ પામ્યો નહિ. ત્યાર બાદ દૈત્યેશ્વરે પોતાના પુરોહિતોને બોલાવી કોઇ પણ મંત્ર-તંત્ર કે જાદુપ્રયોગથી પ્રહ્લાદને મારી નાખવાની આજ્ઞા કરી. તે પુરોહિતો પ્રહ્લાદને પોતાની સાથે લઇ ગયા અને એકાંતમાં કેટલોક ઉપદેશ આપ્યો. તેઓએ પ્રહ્લાદને કહ્યું કે: "તારો પિતા પોતે જગતનો ઈશ્વર છે, તો પછી અનંત પરમાત્મા જેવાઓનાં ગુણગાન કરવાથી તારૂં શું કલ્યાણ થવાનું હતું?" પ્રહ્લાદના વિચારોમાં કે વિશ્વાસમાં એથી પણ લેશમાત્ર ફરક ન પડ્યો. મતલબ કે પ્રહ્લાદ "* સ્થિરમતિ" જ રહ્યો, અને પુરોહિતોના ઉપલા શબ્દો સાંભળીને માત્ર હસ્યો. છેવટે દૈત્યપુરોહિતોએ અભિચાર ક્રિયા અજમાવવાનો આરંભ કર્યો. અગ્નિમય સ્વરૂપવાળી અભિચાર-ક્રિયાએ પ્રહ્લાદના હૃદયમાં ત્રિશૂળ માર્યું, છતાં પ્રહ્લાદને તેથી કશી હાનિ થઇ નહિ, ઉલટું ત્રિશૂળ ભાગીને ચૂરેચૂરા થઇ ગયું. ત્યાર પછી તે મૂર્તિમાન અભિચાર ક્રિયાને પોતાનેજ નિર્દોષ પ્રહ્લાદ પ્રતિ પ્રેરવામાં આવી. તેનો બદલો લેવા ક્રોધાવેશમાં અભિચાર ક્રિયા કરનારા દૈત્યપુરોહિતો તરફ પાછી ફરી અને તેમનો પોતાનોજ ધ્વંસ કરવા લાગી. આ દેખાવ જોઇ પ્રહ્લાદ કરુણ સ્વરે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કે: "હે કૃષ્ણ! હે અનંત! આ જીવોની રક્ષા કરો!" એટલી પ્રાર્થના કરીને શાંત બેસી ન રહેતાં તે પોતે દૈત્યપુરોહિતોને બચાવવા માટે દોડ્યો અને પરમાત્માને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે: "હે સર્વવ્યાપિન્, હે જગત્-

* अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः।

સ્વરૂપ! હે જગત્ કર્તા! હે જનાર્દન! આ બ્રાહ્મણોને આવા અસહ્ય દુઃખમાંથી મુક્ત કરો. સકળ ભૂતમાત્રમાં આપજ એક સર્વત્ર વ્યાપક છો એવી મારી દૃઢ માન્યતા હોવાથી એ બ્રાહ્મણો મારા શત્રુ બનીને મને મારવા આવ્યા હતા, પરંતુ તેમને હું શત્રુરૂપે માની શકયો નથી. તેમની રક્ષા કરો! જેઓ મને વિષપાન કરાવવા માગતા હતા, જેઓ મને હાથી નીચે ચગદી નાખવા માગતા હતા, અને જેઓ મને બાળીને ભસ્મ કરવા ચાહતા હતા, તેઓ પણ મારા મિત્રોજ છે! તેઓપ્રત્યે જો મને અત્યારપર્યંત દ્વેષભાવ ઉત્પન્ન થયો ન હોય અને મારો મૈત્રીભાવ આદિથી અંતપર્યંત જેવોને તેવોજ જળવાઇ રહ્યો હોય તો હે પ્રભો! મારા એ સત્યના બળથી એ બ્રાહ્મણોનો ઉદ્ધાર કરો." તે પછી ઇશ્વરકૃપાથી બ્રાહ્મણો જીવતા થયા અને પ્રલ્હાદને આશીર્વાદ આપી પોતાના ગૃહ તરફ વિદાય થયા.

આવી ઉદારકથા બીજા કોઇ ધર્મસાહિત્યમાં મળવી અશક્ય છે. આવો ઉન્નત ભક્તિવાદ આર્યધર્મ સિવાય બીજે કોઈ પણ સ્થળે તું બતાવી શકશે? આવા ઉન્નત ધર્મનો અન્ય કોઇ પણ દેશમાં કોઇ પણ કાળે પ્રચાર થયો હોય, એમ હજી સુધી મારા જાણવામાં નથી. *

શિષ્યઃ—આપનું કહેવું યથાર્થ છે. સ્વધર્મના ગ્રન્થોનો ત્યાગ કરીને સૌ પહેલાં અંગ્રેજી સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાથી અમારૂં વિશેષ અનિષ્ટ થયું છે, એ વાતનો હું સ્વીકાર કરૂં છું.

ગુરુઃ—ભગવદ્‌ગીતામાં જે ભક્તાત્માને ક્ષમાશીલ–તેમજ–શત્રુમિત્રમાં તુલ્ય જ્ઞાની જણાવવામાં આવ્યો છે તે ભક્તાત્મા વસ્તુતઃ કેવા પ્રકારનો હોવો જોઇએ, તેનો તને કાંઇક ખ્યાલ આવી ગયો હશે.

હિરણ્યકશિપુ પોતાના પુત્રનો આવો અપૂર્વ પ્રભાવ જોઇને બહુજ ચકિત થયો, અને તેણે પ્રલ્હાદને પૂછ્યું કેઃ "તારામાં આવો પ્રભાવ કેવી રીતે આવી શકયો?" તેના ઉત્તરમાં પ્રલ્હાદે જણાવ્યું કેઃ–"જેઓના હૃદયમાં અચ્યુત હરિ વિશેષરૂપે અવસ્થાન કરે છે તેમનામાં સ્વાભાવિકરીતેજ એવા પ્રભાવનો પ્રવેશ થાય છે. જે મનુષ્ય બીજાનું અનિષ્ટ કરવાનો સ્વપ્ને પણ વિચાર કરતો નથી, તેનું કદાપિ કોઇ

* સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ બાબુ પ્રતાપચંદ્ર મજુમદાર પોતાના 'ઓરિયેન્ટલ ક્રાઇસ્ટ' નામના ઉત્કૃષ્ટ ગ્રન્થમાં એવા ભાવનું લખે છે કે. "જેઓ પોતાના પ્રાણ લેવા માગતા હતા, તેઓપ્રત્યે દયા કરી ઇસુખ્રિસ્તે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કેઃ "પિતા! તેઓને ક્ષમા આપો; કારણ કે તેઓ પોતે શું કરે છે, તેનું તેમને પોતાને ભાન નથી. આવી આદર્શ ક્ષમા બીજી કયી હોઇ શકે?" પરંતુ ઇસુખ્રિસ્તની દયા કરતાં પ્રલ્હાદની દયા કેટલી બધી ઉચ્ચ આદર્શસ્વરૂપ છે, તેનો તોલ ઉપલા જીવન–ચરિત્ર ઉપરથી વાચકોએ કરી લેવો.

અનિષ્ટ કરી શકતું નથી, કારણ કે ત્યાં મૂળ કારણનોજ અભાવ હોય છે. જે મનુષ્ય પોતાના કર્મોદ્વારા, અથવા તો મન કે વાણીદ્વારા બીજાને પીડા આપે છે તે મનુષ્ય હાથે કરીને પોતાનાજ વિનાશના બીજ વાવે છે, એમ સમજવું."

"જે કેશવ મારામાં વ્યાપ્ત છે તેજ કેશવ સર્વ ભૂતમાત્રમાં રહેલો છે, એમ માની હું કોઇનું બુરૂં ઇચ્છતો નથી, તેમજ કોઇનું અનિષ્ટ કરતો નથી. પ્રત્યેક પ્રાણીનું કલ્યાણ કેવી રીતે થાય તેજ સંબંધી વિચારો હું રાત્રીદિન સેવ્યા કરૂં છું. તો પછી કોઇ પણ શક્તિ મારૂં શારીરિક કે માનસિક અથવા લૌકિક કે દૈવી અશુભ કેવી રીતે કરી શકે ? પરમાત્મા સર્વમય છે, એમ માની ભૂતમાત્રની અવ્યભિચારિણી ભક્તિ કરવી તે પંડિતોનું કર્તવ્ય છે.

આથી અધિક ઉન્નત ઉપદેશ બીજો કયો હોઇ શકે ? આપણા વિદ્યાલયોમાં કિંવા કૉલેજોમાં આવા ઉપદેશનાં મૂળતત્ત્વો પણ સમજાવવામાં આવતાં નથી. આપણી ઉદાર ધર્મકથાઓને ત્યજી દઈ મેકૉલેકૃત વૉર્ન હેસ્ટીંગ્સ કે લૉર્ડ ક્લાઇવના પાપપૂર્ણ ઉપન્યાસોજ આપણી સન્મુખ ધરવામાં આવે છે, અને જાણે કે એ ઉપન્યાસોજ આપણામાં ઉચ્ચ સંસ્કારો પ્રેરી શકે છે, એમ માની આપણા શિક્ષકો અભિમાન લે છે, એ કેટલું બધું શોચનીય છે !

પ્રલ્હાદના ઉપલા શબ્દો સાંભળી દૈત્યપતિ અત્યંત ક્રુદ્ધ થયો અને તેણે પ્રલ્હાદને અગાસીએથી નાખી દઈને મારી નાખવાનો આદેશ કર્યો; એટલુંજ નહિ પણ વાયુદ્વારા, માયાદ્વારા તથા બીજા અનેક ઉપાયોદ્વારા તેનો જીવ લેવાનો હિરણ્યકશિપુએ પ્રયત્ન કરી જોયો; પરંતુ પ્રલ્હાદને કશી હાનિ થઇ નહિ. દૈત્યપતિને વિચાર થયો કે જો પુનઃ પ્રલ્હાદને વિદ્યાલયમાં મોકલી તેના હૃદય ઉપર અન્ય પ્રકારના સંસ્કારોની છાપ પાડવામાં આવે તોજ તે કદાચિત સુધરી શકે. બાકી આવી શિક્ષાઓથી તેને કાંઇ અસર થાય તેમ લાગતું નથી. છેવટે તેને નીતિશિક્ષણ આપવા પુનઃ ગુરુ-ગૃહે મોકલવામાં આવ્યો. નીતિનું શિક્ષણ સંપૂર્ણ થયું એટલે દૈત્યગુરુ પોતે પ્રલ્હાદને સાથે લઇ દૈત્યેશ્વરની પાસે આવ્યા. દૈત્યેશ્વરે પ્રલ્હાદની પરીક્ષા કરવા પ્રશ્ન કર્યો કેઃ-

"હે પ્રલ્હાદ ! મિત્રો તથા શત્રુઓપ્રત્યે રાજાઓએ કેવા પ્રકારનો વ્યવહાર કરવો જોઇએ ? યુદ્ધક્ષેત્રમાં રાજાઓએ કેવી રીતે વર્તવું ઉચિત છે ! પોતાના પ્રધાન મંત્રીઓ તથા અમાત્યોપ્રત્યે કુશળ રાજાઓએ કેવા પ્રકારનું વર્તન રાખવું જોઇએ ? ચોરો, આરોપીઓ, ગુન્હેગારો તથા રાજ્યના શત્રુઓપ્રતિ રાજાએ કેવી દૃષ્ટિથી જોવું જોઇએ ? સંધિસમયે, વિગ્રહસમયે તેમજ રાજ્યના રિપુઓના દમન સમયે રાજાનું શું કર્તવ્ય છે ? મારા આ પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપ !"

પ્રલ્હાદે સૌ પ્રથમ પિતૃદેવને પ્રણામ કર્યા અને કહ્યું કેઃ "ગુરોએ મને એ સર્વ

પ્રશ્નોના ઉત્તરો શીખવ્યા છે, અને હું તે શીખ્યો પણ છું-પરંતુ તેમણે શીખવેલી રાજનીતિ મને સંતોષપ્રદ જણાઇ નથી. શત્રુઓ તથા મિત્રોપ્રત્યે પ્રસંગોપાત સામ–દામ–દંડ–ભેદ વિગેરે ઉપાયો અજમાવવા એમ મને કહેવામાં આવ્યું છે, પરન્તુ, પિતાજી ! મારાથી જો કાંઇ અપરાધ કે અવિનય થતો હોય તો તેની ક્ષમા યાચીને મારે કહેવું જોઇએ કે હું તો શત્રુઓ અથવા મિત્રોમાં કશો ભિન્નભાવજ નિહાળી શક્તો નથી–મારી દૃષ્ટિએ તો ઉભય એકસમાન છે. મને કાંઇ કરવાપણું હોય એમ-જ હું તો માની શકતો નથી, અને તેથી રાજનીતિ જેવાં સાધનોની મને સહાય લેવાની જરૂર પડે એમ માનતો નથી. જો જગન્મય જગન્નાથ પરમાત્મા ગોવિન્દ પોતેજ સર્વભૂતોના અંતઃકરણમાં નિવાસ કરીને રહેલા છે તો પછી શત્રુ–મિત્ર જેવા ભેદો પાડવા એ એક જાતની મૂર્ખતા નહિ તો બીજું શું છે ? આપનામાં જે ભગવાન વ્યાપ્ત છે તેજ વિભૂતિ મારામાં અને સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં વ્યાપ્ત છે. વસ્તુતઃ શત્રુ અથવા મિત્ર એવા ભેદો આપણે શામાટે પોષવા, તેજ હું તો સમજી શકતો નથી, અને એથી કરીને દુષ્ટ વિધિ–વિધાનવાળી નીતિશિક્ષા મને લેશ માત્ર આવશ્યક નથી.”

હિરણ્યકશિપુની ક્રોધજ્વાળા નખથી શિખાપર્યંત ભભૂકી નીકળી. તેણે એકદમ ઉભા થઈ પ્રલ્હાદની છાતીમાં લાત મારી અને પોતાના અનુચરોને ફરમાવ્યું “જાઓ, આ દુષ્ટને નાગપાશથી બાંધી સમુદ્રમાં ફેંકી દ્યો.” અનુચરોએ તુરતજ દૈત્યપતિની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું અને પ્રલ્હાદને નાગપાશથી બદ્ધ કરી, સમુદ્રમાં ફેંકી તેના ઉપર પત્થરો દાબી દીધા. તે વખતે પ્રલ્હાદ ઈશ્વરની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. કારણ કે અંતિમકાળે ઇશ્વરસ્તુતિ કરવી એ પ્રત્યેક મનુષ્યની પવિત્ર ફરજ છે. પ્રલ્હાદે આવા કષ્ટના સમયમાં પણ પોતાની આત્મરક્ષા કરવા પ્રભુને પ્રાર્થના કરી નહિ. ઇશ્વરમાં તલ્લીન થવું એજ આપણું કર્તવ્ય છે, એમ માની તે ધ્યાન કરતો કરતો ઇશ્વરસ્તુતિમાં એકાગ્ર થઇ ગયો. આ દૃષ્ટિએ જોઇએ તો પ્રલ્હાદ એક યોગી હતો, એમ કહીએ તોપણ કાંઇ દોષ નથી. × અંતે તેનાં બંધનો શિથિલ થઇ ગયાં, સમુદ્રનું પાણી સૂકાઇ ગયું, અને તેના શિર ઉપરના પત્થરો એક બાજુ ખસી ગયા. પ્રલ્હાદ વિષ્ણુસ્તવન કરતો કરતો ત્યાંથી ઉભો થયો. આ સર્વ સમયે પ્રલ્હાદ જે સ્તુતિ કરતો હતો તે તેના પોતાના આત્મરક્ષણ અર્થે કરતો હતો તેમ માનવાનું એકે કારણ આપણને મળી આવતું નથી. નિષ્કામપણે ઇશ્વરનું ભજન કરવું તે પ્રત્યેકનું કર્તવ્ય છે, એ વાત તે પોતે બહુ સારી રીતે સમજતો હતો. વિષ્ણુ પરમાત્માએ તેને આખરે પોતાનાં દર્શન આપી કૃતાર્થ કર્યો. પરમાત્માએ તેના ઉપર પ્રસન્ન થઇ વર માગવાનો આદેશ કર્યો. પ્રલ્હાદ હમેશા સંતુષ્ટજ હતો,

× संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।

તેથી તેને કાંઇ માગવાપણુ હતુ જ નહિ. છતાં પ્રભુની આજ્ઞાને માન આપી પ્રલ્હાદે એટલીજ યાચના કરી કે –" જે હજારો યોનિઓમા મારે પરિભ્રમણ કરવુ પડે તે સર્વ જન્મોમાં આપના પ્રત્યેની મારી ભક્તિ અચળ રહે એવી મને આશિષ આપો " ભક્તાત્મા ભક્તિ સિવાય બીજી કોઇ પણ વસ્તુની કામના કરતો નથી.

ભગવાને કહ્યુ " જે વસ્તુ તારામા છે, તે તો સર્વદા રહેવાનીજ છે તો પછી ભક્તિ સિવાય બીજી કોઇ વસ્તુની માગણી કર."

પ્રલ્હાદે બીજી વાર પ્રાર્થના કરી કે – " આપની ભક્તિ કરૂ છુ તેથી મારા પિતાજીએ દ્વેષ અને ક્રોધથી જે પાપનો ભાગ સચિત કર્યો છે, તે પાપલેશ તેમના શિરેથી દૂર થાય, એવી કૃપા કરો "

ભગવાને તે યાચનાનો સ્વીકાર કર્યો, અને તૃતીય વર માગે પ્રાર્થના કરવાનો આદેશ કર્યો, પરતુ નિષ્કામ પ્રલ્હાદ માટે તૃતીય પ્રાર્થના કરવા જેવી કોઇ પણ વસ્તુ જગત્મા નહોતી, કારણ કે તે सर्वारंभपरित्यागी–હર્ષ–શોક–દ્વેષ–તથા રાગથી સપૂર્ણ મુક્ત હતો, એટલુજ નહિ પણ शुभाशुभपरित्यागी × પણ હતો. છેવટે તેણે પ્રભુની પાસે એની યાચના કરી કે ' પ્રભુ, આપના પ્રત્યેની મારી ભક્તિ સર્વદા અવ્યભિચારિણી રહે એવો આશીર્વાદ આપો '

× सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्त स मे प्रियः ॥
यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति,
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् य स मे प्रियः ॥

શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન્ છેવટનો વર પ્રદાન કરી ત્યાંથી અતર્હિત થયા ત્યાર પછી હિરણ્યકશિપુએ પણ પ્રલ્હાદ ઉપર અત્યાચાર કરવો ત્યજી દીધો.

શિષ્ય —હુ ધારૂ છુ કે ત્રાજવાના એક પલ્લામાં વેદ, બાઇબલ, કુરાન તથા જગતનાં સર્વ ધર્મશાસ્ત્રોને મૂકીએ અને બીજા પલ્લામાં જો પ્રલ્હાદચરિત્ર મૂકીએ તો એ બેમાં પ્રલ્હાદચરિત્રજ વધી જાય

ગુરુ —ખરૂ છે કે પ્રલ્હાદકથિત આર્ય ધર્મ સકળ ધર્મોમાં એક શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે આર્ય ધર્મ એ સર્વ ધર્મોનો એક માત્ર નિષ્કર્ષ (સારાંશ) છે, અને તેથીજ તે સર્વ વિશુદ્ધ ધર્મોમાં વ્યાપ્ત છે જે ધર્મ જેટલે અંશે વિશુદ્ધ જણાય તેટલે અંશે તે આર્ય ધર્મ છે એમજ આપણે તો સમજવુ જોઇએ ક્રિશ્ચિયન ધર્મ કહો કે બ્રહ્મધર્મ કહો કે બીજો ગમે તે ધર્મ કહો, પરતુ તે સર્વ એક આર્યધર્મમાંજ પરિસમાપ્ત થઇ જાય છે " ગૉડ "ના નામથી ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરનાર, 'અલ્લાહ" ના નામથી પ્રભુને સબોધનાર અથવા "બ્રહ્મ" શબ્દથી ઈશ્વરનુ આરાધન કરનાર એકમાત્ર જગન્નાથનેજ બોલાવે છે સર્વ ભૂતના અતરાત્મરૂપ વાન જેણે જાણ્યુ છે, તથા જેણે આનદમય ચૈતન્યને પામવાનો પ્રયત્ન કર્

છે, અથવા તો કરે છે, અને જે સર્વ ભૂતોમાં પોતાના આત્મા જેવી અભેદ બુદ્ધિ રાખે છે, તે પુરુષ ગમે તે દેશમાં જન્મ્યો હોય કે ગમે તે ધર્મ પાળતો હોય તો પણ તે હિંદુ–આર્ય તથા વૈષ્ણવ છે, એમ કહેવામાં કશી અત્યુક્તિ નથી. જેઓ મહાક્લેશ તથા દ્વેષ–પ્રપંચમાં અહોનિશ તલ્લીન રહેતા હોય, પોતાના માનવબંધુઓનું જ ગળું કાપવા તૈયાર હોય અને જનસમાજનું અનિષ્ટ કરવામાં જેમને લેશ પણ સંકોચ રહેતો ન હોય, તેઓ ગળામાં સુતરનો તાંતણો તથા કંઠમાં રુદ્રાક્ષમાળા રાખવા છતાં પણ હિંદુ–આર્યના નામને યોગ્ય નથી. એકબીજાનો દ્વેષ કરનાર તથા માનવબંધુઓપ્રત્યે ક્રૂરતાથી વર્તનાર મનુષ્યો મ્લેચ્છથી પણ અધમ છે, અને તેથી તેઓનો સ્પર્શ કરનાર પવિત્ર મનુષ્ય પણ દૂષિત થાય છે.

अध्याय २० मो–भक्तिनुं साधन

શિષ્યઃ—હવે મારો પ્રશ્ન માત્ર એટલોજ છે કે આપે ભકિતની જે વ્યાખ્યા કહી તે ભકિતને મારે સાધનરૂપે માનવી કે સાધ્યરૂપે માનવી?

ગુરુઃ—ભકિતને સાધનરૂપે તેમજ સાધ્યરૂપે પણ માની શકાય. ભકિતથી મુકિતની પ્રાપ્તિ થાય છે, એટલા માટે ત્યાં ભકિત સાધનરૂપે છે. વળી, ભકિત મુકિતપ્રદ હોવા છતાં તે પોતે મુકિતની કે બીજી કોઈ પ્રકારની કામના રાખતી નથી, એટલા માટે તે સાધ્ય પણ છે.

શિષ્યઃ—ભકિતને જો સાધ્યરૂપે લેખીએ તો પછી તેનાં સાધનો પણ હોવાં જોઇએ. આપે કહી તે અનુશીલનપદ્ધતિને શું તેના સાધનરૂપે માની શકાય? ઉપાસનાને ભકિતના સાધનરૂપે ઘણા કાળથી સ્વીકારવામાં આવી છે, પરંતુ આપે હમણાં જે વ્યાખ્યા કરી બતાવી તેને લક્ષમાં લેતાં ભકિતમાં કયાંય ઉપાસનાને સ્થાન હોય તેમ હું જોઈ શકયો નથી.

ગુરુઃ—ભકિતમાં પણ ઉપાસનાને યોગ્ય સ્થાન છેજ; પરન્તુ ઉપાસના શબ્દ વિવિધ અર્થોમાં વપરાતો હોવાથી, અલબત ગેરસમજ ઉત્પન્ન થવાનો ભય રહે છે. સકળ ચિત્તવૃત્તિઓને તેમજ શારીરિક વૃત્તિઓને ઈશ્વરાભિમુખી કરવી તે સિવાય બીજી એકકે ઉત્તમ ઉપાસના નથી. તું જ્યાંસુધી તારાં નિત્ય–નૈમિત્તિક કાર્યો કરતાં અંતઃકરણ પૂર્વક ઈશ્વરનું સ્મરણ ન કરે ત્યાંસુધી તારાથી એ ઉપાસના થઈ શકે નહિ.

શિષ્યઃ—તથાપિ હિંદુશાસ્ત્રમાં ભકિતની અનુશીલનપદ્ધતિવિષે જે કાંઇ નિયમો પ્રબોધવામાં આવ્યા હોય તેવિષે હું આપની પાસેથી યત્કિંચિત સાંભળવા ઇચ્છું છું.

આપે જે ભક્તિતત્ત્વ મને સમજાવ્યું તે હિંદુશાસ્ત્રને અનુકૂળ તો છે, પરંતુ વર્તમાન કાળે તેનો પ્રચાર નથી. એટલે કે અત્યારે હિંદુઓમાં ભક્તિભાવ તો છેજ, પરંતુ તેનું સ્વરૂપ કંઇક જૂદાજ પ્રકારનું જણાઇ આવે છે. આજકાલ તો એક પ્રતિમાની સ્થાપના કરી, તેની પાસે બે હાથ જોડી, ગદ્‌ગદ્‌ભાવે અશ્રુમોચન કરતાં "હે પ્રભુ! હે હરિ! હે માતા!" ઇત્યાદિ શબ્દોનો ઉચ્ચસ્વરે ઉચ્ચાર કરવો અને પ્રતિમાનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવી, પ્રતિમાનું ચરણામૃત માથે–મુખે–કાને–નાકે આંખે લગાડી–

ગુરુઃ—તું જે કાંઇ કહેવા માગે છે તે હું સમજી ગયો છું. પ્રતિમા પાસે એવો ભાવ દર્શાવવો તે પણ ચિત્તની એક પ્રકારની ઉન્નત અવસ્થા છે. માટે મશ્કરી કરીને તેને ઉડાવી દઇશ નહિ. તારા હક્સલી અથવા ટીંડલ કરતાં એવા ભક્તાત્મા પ્રત્યે હું વધારે માનની દૃષ્ટિથી જોઉં છું; પરંતુ તેં જે વાત કરી તે ગૌણ ભક્તિસબંધી છે.

શિષ્ય.—આપની પ્રથમની વાતો સાંભળવાથી તો મને એમજ લાગ્યું હતું કે આપ એવી ભક્તિને ભક્તિરૂપેજ નહિ સ્વીકારતા હો.

ગુરુઃ—અવશ્ય, એ ભક્તિને હું મુખ્ય ભક્તિરૂપે સ્વીકારતો નથી, તોપણ તે ગૌણ અથવા નિકૃષ્ટ ભક્તિ તો છેજ. આધુનિક હિંદુશાસ્ત્રોમાં પ્રાયઃ એવી ભક્તિને બહુજ અગત્યનું સ્થાન આપી દેવામાં આવ્યું છે, તે પણ મારા લક્ષ બહાર નથી.

શિષ્યઃ—ગીતા જેવા પ્રાચીન શાસ્ત્રમાં મુખ્ય ભક્તિતત્ત્વના સિદ્ધાંતો મળી આવવા છતાં આધુનિક શાસ્ત્રોમા ગૌણભક્તિને એટલું બધું મહત્ત્વ શામાટે આપી દેવામાં આવ્યું હશે?

ગુરુઃ—હું ધારૂં છું કે જ્ઞાનાત્મક અને કર્માત્મક એવી રીતે ભક્તિના બે પ્રકાર છે, તે વાત તું અત્યાર પૂર્વે સમજી ચૂક્યો હોઇશ. ભક્તિ ઉભયાત્મક હોવાથી તેના અનુશીલન પ્રસંગે મનુષ્યોએ પોતાની સમસ્ત વૃત્તિઓને ઇશ્વરાભિમુખી કરવી જોઇએ, એવો એક સામાન્ય નિયમ છે. અર્થાત્ સકળ વૃત્તિઓ ઇશ્વરને અર્પણ કરવી એ ભક્તિમાર્ગનું પ્રધાન રહસ્ય છે. હવે જો આપણી ભક્તિ કર્માત્મિકા હોય, અથવા આપણે આપણાં સર્વ કર્મો ઇશ્વરને અર્પણ કરવાનાં હોય તો પછી એ સ્વાભાવિક છે કે આપણે આપણી સમસ્ત કર્મેન્દ્રિયો પણ ઇશ્વરને અર્પણ કરી દેવી જોઇએ. અર્થાત્ હું તને કહી ગયો છું કે જગતમાં જેટલાં કરવા યોગ્ય કર્મો છે, જેટલાં ઇશ્વરાનુમોદિત કર્મો છે, અથવા તો જેટલાં કર્તવ્ય કર્મો છે તે સઘળાં એવાં છે કે તેમાં આપણી શારીરિકવૃત્તિને યોજ્યા વિના આપણાથી રહી શકાય નહિ, અને શારીરિકવૃત્તિ ઇશ્વરાનુમોદિત (ઇશ્વરે ગીતાદિ સત્ શાસ્ત્રદ્વારા અનુમોદન આપેલાં) કર્મમાં જોડાય, એટલે તે શારીરિકવૃત્તિ પણ ઇશ્વરાભિમુખી થઇ, એમજ કહી શકાય; પરંતુ કેટલાએક શાસ્ત્રકારો આ વાતને જૂદાજ પ્રકારે સમજ્યા છે. તેઓ

પોતાની કર્મેન્દ્રિયો કેવી રીતે ઇશ્વરને અર્પણ કરવા માગતા હતા, તેનું ઉદાહરણ આપવા ભાગવત પુરાણમાંથી અત્રે કેટલાએક શ્લોકો આપું છું. ભગવત્કીર્તન સંબંધે તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કેઃ—

विले बतोरुक्रमविक्रमान् ये न शृण्वतः कर्णपुटे नरस्य।
जिह्वासती दार्दुरिकेव सूत, न चोपगायत्युरुगायगाथाः॥
भारः परं पट्टकिरीटजुष्टमप्युत्तमांगं न नमेन्मुकुन्दम्।
शावौ करौ नो कुरुतः सपर्यां हरेर्लसत्कांचनकंकणौ वा॥
बर्हायिते ते नयने नराणां लिङ्गानि विष्णोर्न निरीक्षतो यत्।
पादौ नृणां तौ द्रुमजन्मभाजौ क्षेत्राणि नानुव्रजतो हरेर्यौ॥
जीवञ्छवो भागवताङ्घ्रिरेणुं न जातु मर्त्योऽभिलभेत यस्तु।
श्रीविष्णुपद्या मनुजस्तुलस्या श्वसञ्छवो यस्तु न वेद गन्धम्॥
तदश्मसारं हृदयं बतेदं यद्गृह्यमाणैर्हरिनामधेयैः।
न विक्रियेताथ यदा विकारो नेत्रे जलं गात्ररुहेषु हर्षः॥

અર્થાત્—જે મનુષ્ય કર્ણવડે શ્રીહરિના ગુણાનુવાદનું શ્રવણ ન કરે, તેના બન્ને કર્ણો વૃથા ગર્ત (ખાડા) માત્ર છે. હે સૂત! જે હરિકીર્તન કરે નહિ તેની અશુભ જીહ્વા દેડકાની જીહ્વા સમાન છે. મસ્તકવડે જે મુકુન્દને નમસ્કાર નથી કરતો તેનું મસ્તક મુગટવડે ભલે સુશોભિત હોય તોપણ તે નિષ્ફળ ભારરૂપ છે. જે પોતાના હસ્તદ્વયવડે હરિની પૂજા ન કરે તેના હાથ કનક–કંકણથી શોભતા છતાં પણ મુડદાના હાથ સમાન છે. જે ચક્ષુઓવડે વિષ્ણુમૂર્તિનું દર્શન ન થાય તે ચક્ષુઓને ચક્ષુ નહિ સમજતાં મોરના પીછાંમાંના ડાઘ સમાન સમજવા. જેનાં ચરણો હરિતીર્થમાં પર્યટન ન કરે તે ચરણો નિષ્ફળ છે. પ્રભુની ચરણરજ જે મનુષ્ય ધારણ કરતો નથી તે જીવવા છતાં પણ શબસમાન છે. વિષ્ણુના ચરણમાં અર્પણ કરેલી તુલસીની ગંધ જે મનુષ્ય નથી લેતો, તેના શ્વાસોચ્છવાસ ચાલતા હોય તોપણ તે મૃતવત્ છે. હરિના નામનું કીર્તન સાંભળી જેનું હૃદય ઉન્મત્ત ન થાય અને જેની આંખમાં પાણી ન આવે તથા જેનું અંગ રોમાંચિત ન થાય તેનું હૃદય લોહમય છે, એમ સમજવું.

આ પ્રમાણે એક શ્રેણીના ભક્તો ઇશ્વરને પોતાની બાહ્યેન્દ્રિયો સમર્પણ કરવાનો માર્ગ દર્શાવતા ગયા છે; પરન્તુ એ ઉપાસના મૂર્તિની અપેક્ષાવાળી છે નિરાકાર પ્રભુ અર્થે ઉપર કહ્યો તેવો આંખ–કાનનો નિયોગ થઇ શકવો અસંભવિત છે.

શિષ્યઃ—પરન્તુ મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર હજી મને મળ્યો નહિ. ભક્તિનું યથાર્થ સાધન શું?

ગુરુઃ—ભગવાન્ પોતે ગીતાના બારમા અધ્યાયમાં આ પ્રમાણે કહે છેઃ—

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते॥
तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसार सागरात्।
भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम्॥
मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः॥ (૬–૭–૮)

અર્થાત્—હે અર્જુન ! સર્વ કર્મો મારેવિષે અર્પણ કરીને, મત્પરાયણ રહીને, અને મારા સિવાય અન્ય આલંબન નથી એમ માનીને જેઓ ભક્તિયોગ સેવે છે, અર્થાત્ મારૂં ધ્યાન અને ઉપાસના કરે છે, તેવા મુમુક્ષુઓનો—મારેવિષે જેઓનું ચિત્ત છે એવા ભક્તોનો—આ મૃત્યુયુક્ત સંસારમાંથી હું સત્વર ઉદ્ધાર કરૂં છું. મારેજવિષે તું તારા મનની સ્થિરતા કર, અને બુદ્ધિને પણ મારેજ વિષે તું સ્થાપન કર. એમ કહેવાથી દેહ છૂટયા પછી પણ તું મારા વિષેજ વસીશ."

શિષ્યઃ—બહુ કઠિન વાત જણાય છે. એવી રીતે કેટલાં માણસો ઇશ્વરને વિષે પોતાનું ચિત્ત સ્થિર કરી શકે ?

ગુરુઃ—ધારે તો સર્વ કોઇ કરી શકે. પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

શિષ્યઃ—પણ એવો પ્રયત્ન કરવો કેવી રીતે ?

ગુરુઃ—શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ પોતેજ તે વાતનો ખુલાસો કર્યો છે. સાંભળઃ—

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम्।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय॥

અર્થાત્—" હે અર્જુન ! મારેવિષે ચિત્તને સ્થિર કરવા જેટલું તારામાં સામર્થ્ય ન હોય તો યોગાભ્યાસવડે મને પામવાની ઇચ્છા કર." મતલબ કે ઇશ્વરને વિષે ચિત્તની સ્થિરતા ન થાય તો પુનઃ પુનઃ પ્રયત્નોદ્વારા તેવો અભ્યાસ કરવો જોઇએ.

શિષ્યઃ—અભ્યાસમાત્ર કઠિન છે, અને તેમાં પણ આવો અભ્યાસ તો બહુજ કઠિન લાગે છે. મારા ધારવા પ્રમાણે આવો અભ્યાસ સર્વ કોઇથી થઇ શકે નહિ. જેમનાથી આવો અભ્યાસ ન થઇ શકે તેમણે શું કરવું ?

ગુરુઃ—જેઓ કર્મ કરવાને શક્તિમાન્ છે તેમણે ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મ અથવા ઇશ્વરાનુમોદિત કર્મો કરવાનો અભ્યાસ કરવો. આ પ્રમાણે સર્વદા કર્મો કરતા રહેવાથી ક્રમે ક્રમે ઇશ્વરમાં મનની સ્થિરતા થશે. એટલા માટે ભગવાન્ પોતે કહી ગયા છે કેઃ—

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि॥ (૧૨ અ. ૧૦ શ્લો.)

અર્થાત્—જો અભ્યાસ કરવા જેટલુ તારામાં સામર્થ્ય ન હોય તો મારે વાસ્તેજ સર્વ કર્મ કરવા લાગ–અર્થાત્ મત્પરાયણ થઈ ને કર્મો કરવા લાગ. મારે વાસ્તે કર્મ કરતોથકો પણ તું સિદ્ધિને પામશે.

શિષ્યઃ—પરંતુ કેટલાએકથી તો કર્મ પણ થઇ શકતાં નથી અને છેક અકર્મણ્ય બેસી રહે છે, તેમને માટે કાંઇ ઉપાય ખરો ?

ગુરુઃ—એવા પ્રશ્નની આશંકા કરી ભગવાન્ પોતેજ કહે છે કેઃ—

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान्॥

અર્થાત્–જો એ પ્રકારે મને ઉદ્દેશીને કર્મ કરવાનું તારામાં સામર્થ્ય ન હોય તો નિયત ચિત્તવાળો થઇ સર્વ કર્મનાં ફળનો ત્યાગ કર.

શિષ્યઃ—એમ કેવી રીતે બની શકે ? જે કર્મ કરવાને અશક્ત છે, તેમજ જેને માટે કાંઇ કર્મ નથી, તે પોતે કર્મના ફળનો ત્યાગ કેવી રીતે કરી શકે ?

ગુરુઃ—કોઈ પણ જીવ તદ્દન કર્મશૂન્ય હોઇ શકે નહિ. જે સ્વતઃપ્રવૃત્ત થઇને કર્મ ન કરે, તેને પણ કંઇક ને કંઇક તો કરવુંજ પડે. આ સંબંધી ભગવદ્વચન હું તને પૂર્વે કહી ચૂક્યો છું. એક મનુષ્ય પોતે જે કર્મ કરે, તે કર્મના ફળની આકાંક્ષા ન રાખે તો તેથી અન્ય કામનાના અભાવે ઈશ્વર પોતેજ તેનો એકમાત્ર કામ્ય પદાર્થ બની રહે; અને જો એમ બને તો અનાયાસેજ ચિત્ત ઇશ્વરમાં સ્થિર થઇ જાય.

શિષ્યઃ—એ ચતુર્વિધ સાધનો તો બહુ કઠિન હોય તેમ મને લાગે છે. એટલુંજ નહિ પણ તેથી ઉપાસનાનો કોઇ હેતુ સિદ્ધ થતો હોય એમ પણ મને લાગતું નથી.

ગુરુઃ—એ ચતુર્વિધ સાધનજ શ્રેષ્ઠ પ્રકારની ઉપાસના છે. જે સાધકો એવી સાધના અથવા ઉપાસના કરી શકે તેમને માટે અન્ય પ્રકારની સાધનાની કે ઉપાસનાની કશી જરૂર નથી.

શિષ્યઃ—પરંતુ અજ્ઞાની, દુરાચારી, તથા બાળકો માટે આપે કહી તે સાધના કાંઇ ઉપયોગી થઇ પડે એમ હુ ધારતો નથી. શું તેઓને ભક્તિ કરવાનો અધિકાર નથી ?

ગુરુઃ—તેં કહ્યું તેવાં મનુષ્યોને માટે ઉપાસનાત્મક ગૌણભક્તિ ઉપયોગી થઇ શકે. ગીતામાં કહ્યું પણ છે કેઃ–

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्।

અર્થાત્– જે પ્રકારે જે મારો આશ્રય લે છે, તેને હું તેજ પ્રકારે પ્રાપ્ત થઉં છું. વળી, બીજે સ્થળે તેઓ કહે છે કેઃ–

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति।

तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥

અર્થાત્—પત્ર, પુષ્પ, ફળ, જળ ઈત્યાદિ વસ્તુઓ ભક્તિવડે જે પુરુષ મને આપે છે, તે શુદ્ધ વૃત્તિવાળા પુરુષે ભક્તિભાવવડે આપેલું તે સર્વ હું ગ્રહણ કરું છું

શિષ્ય:—ત્યારે શું ગીતામાં પણ સાકાર મૂર્તિની ઉપાસના કરવાનું વિધાન છે?

ગુરુ:—ફળ-પુષ્પાદિ અર્પણ કરવા યોગ્ય સ્થૂળ પદાર્થો, કેવળ પ્રતિમાનેજ અર્પણ થઈ શકે એવો કોઈ નિયમ નથી ઈશ્વર સર્વત્ર છે એટલે જ્યાં આપણે અર્પણ કરીશું ત્યાં તે પોતે તે સ્વીકારી લેશે

શિષ્ય:—પ્રતિમા આદિની પૂજાવિષે વિશુદ્ધ હિંદુધર્મમાં નિષેધ હશે કે વિધાન હશે?

ગુરુ:—અધિકારીભેદે તે નિષિદ્ધ તેમજ વિહિત પણ છે તે સંબંધી ભગવાન કપિલનું કથન હું ભાગવત-પુરાણમાંથી અહીં ઉધ્ધૃત કરું છું ભાગવત-પુરાણમાં કપિલને ઈશ્વરનો અવતાર માનવામાં આવ્યા છે તેઓ પોતાની માતા-દેવહૂતિને નિર્ગુણ ભક્તિયોગના સાધનો કહી બતાવે છે તેમાં તેઓ એક રીતે સર્વભૂતમાત્રપ્રત્યે પ્રીતિભાવ રાખવાનું તથા દયા-મૈત્રી અને યમ-નિયમ પાળવાનું કહે છે, તો બીજી રીતે પ્રતિમાની પૂજા-દર્શન કરવાનું પણ કહે છે પરંતુ વિશેષમાં તેઓ કહે છે કે—

अहं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मावस्थित सदा।
तमवज्ञाय मा मर्त्यः कुरुतेऽर्चाविडम्बनम्॥
यो मा सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम्।
हित्वार्चाम् भजते मौढ्याद् भस्मन्येव जुहोति सः॥ ३ स्कं १७

અર્થાત્—હું સર્વભૂતમાત્રમાં તેમના આત્મસ્વરૂપે રહેનો છું મારી અવજ્ઞા કરીને-અર્થાત્ ભૂતમાત્રની અવજ્ઞા કરીને જેઓ પ્રતિમાપૂજા કરે છે, તેઓ વ્યર્થ વિડંબના પામે છે સર્વ ભૂતોના આત્મસ્વરૂપ જે હું ઈશ્વર તેનો પરિત્યાગ કરીને જે મનુષ્યો પ્રતિમાને ભજે છે, તેઓ ભસ્મમાં વ્યર્થ ઘી હોમે છે

વળી,

अर्चादावर्चयेत्तावदीश्वरम् मा स्वकर्मकृत्।
यावन्न वेद स्वहृदि सर्वभूतेष्ववस्थितम्॥

"જે વ્યક્તિ પોતાનાં કર્મોમાંજ તલ્લીન રહે અને સર્વ ભૂતમાત્રમાં ઈશ્વર રહેલો છે એવી શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત ન કરે, ત્યાંસુધી તેણે પ્રતિમાની પૂજા કરવી જોઈએ"

હવે તારી ખાત્રી થઈ હશે કે શાસ્ત્રોમાં પ્રતિમા પૂજાની જેમ વિધિ છે તેમ નિષેધ પણ છે. જ્યાંસુધી મનુષ્યોપ્રત્યે પ્રેમભાવ ન ઉદ્ભવે અને ઈશ્વરસંબંધી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંસુધી પ્રતિમાની પૂજા એ એક પ્રકારના સાધનરૂપ છે જેના હૃદયમાં સર્વ જનપ્રત્યે પ્રીતિભાવ રહ્યા કરતો હોય, અને જેને ઈશ્વરજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય તેને માટે પ્રતિમાપૂજા આવશ્યક નથી જ્યાંસુધી ઉપર કહ્યું તેવું

જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી વિષયી લોકો માટે પ્રતિમાપૂજા જરૂરની છે; કારણ કે તેથી કરીને ક્રમે ક્રમે ચિત્તની શુદ્ધિ થતી ચાલે એવો સંભવ છે. પ્રતિમાપૂજાને ગૌણભક્તિમાં મૂકી જોઇએ.

શિષ્ય.—ગૌણભક્તિ કોને કહેવી તેજ હું તો બરાબર સમજતો નથી.

ગુરુ:—મુખ્યભક્તિમાં અનેક વિઘ્નો રહેલાં છે. આ વિઘ્નોનો જેવડે નાશ થાય તેને શાંડિલ્યસૂત્રના પ્રણેતાએ "ગૌણભક્તિ" એવું નામ આપ્યું છે. ઇશ્વરનું નામકીર્તન, ફૂલ–પુષ્પાદિદ્વારા તેની પૂજા–અર્ચના, વંદના અને પ્રતિમાપૂજન, વિગેરેને ગૌણભક્તિનાં લક્ષણો ગણાવવામાં આવ્યાં છે. સૂત્રના ટીકાકારે પોતે પણ એટલી વાત તો સ્વીકારી છે કે ઉક્ત અનુષ્ઠાનો ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન કરવામાં સાધનભૂત છે, અને તેટલા માટે તેને ભક્તિજનક સાધનો કહીએ તો તે અયોગ્ય નથી. ઉક્ત અનુષ્ઠાનોનું તે સિવાય બીજું કાંઇ ફળ નથી. *

શિષ્ય:—તો હું ધારું છું કે પૂજા–હોમ–યજ્ઞ–નામકીર્તન તથા સંધ્યાવંદનાદિ, વિશુદ્ધ હિંદુ–ધર્મથી વિરુદ્ધ નથી, એવો આપનો મત છે. તેની સાથે આપનો એવો પણ આશય છે કે એ સર્વની માત્ર ભક્તિના સાધનોતરીકે જેટલી કિંમત આંકી શકીએ તેટલીજ આંકી શકાય.

ગુરુ:—તે સાધન તો છે, પણ નિકૃષ્ટ સાધન છે, એમ પણ મારે કહી દેવું જોઇએ. ઉત્કૃષ્ટ સાધન કોને કહેવાય તે વાત પણ કૃષ્ણવાક્ય ઉધૃત કરી તને જણાવી ગયો છું. જેઓ ઉત્કૃષ્ટ સાધનો પ્રાપ્ત કરવાને અશક્ત હોય તેમને માટેજ પૂજાદિનું વિધાન છે. છતાં સ્તુતિ વિગેરે માટે મને થોડું બોલવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, તે ખાસ લક્ષપૂર્વક સાંભળી લે. જ્યારે ઇશ્વરસ્મરણના ઉદ્દેશપૂર્વક પૂજા–હોમ વગેરે થાય ત્યારે તેને ગૌણભક્તિના લક્ષણરૂપે નહિ સ્વીકારતાં મુખ્ય ભક્તિનુંજ લક્ષણ માનવું જોઇએ. દાખલાતરીકે જીવન્મુક્ત પ્રહ્લાદે જે વિષ્ણુસ્તુતિ કરી હતી તેને મુખ્યભક્તિજ કહેવી જોઇએ; પરંતુ અમારાં પાપોનો ધ્વંસ થાઓ, અમારું જીવન સુખમાં પસાર થાઓ, એવી રીતની સકામ પ્રાર્થનાઓ તથા સંધ્યા–વંદનાદિ ક્રિયાઓ ગૌણભક્તિમાંજ ગણાવાયોગ્ય છે. મારી તો તને એટલીજ ભલામણ છે કે કૃષ્ણવાક્યને હૃદયમાં ધારણ કરી, ઈશ્વરાભિમુખી વૃત્તિઓદ્વારા બની શકે તેટલાં કર્મો કરવાનો તારે પ્રયત્ન કરવો

શિષ્ય:—પૂજા–હોમ–યાગ–યજ્ઞ વિગેરે પણ ઇશ્વરને અર્થેજ.—

ગુરુ:—એ તારી ભૂલ છે. પૂજા–હોમ વિગેરે કર્મો ઇશ્વરાર્થે નથી હોતાં, પણ સાધકના પોતાના કલ્યાણને માટે હોય છે. કોઇ એમ કહે કે એ સર્વ કર્મો કેવળ

* भक्त्या कीर्तनेन भक्त्या दानेन परा भक्तिं साधयेदितिx x x x न फलान्तरार्थम् गौरवादिति ॥

ભક્તિની વૃદ્ધિ અર્થે થાય છે તો તેને 'ઇશ્વરાર્થ કર્મો' કેમ ન કહેવાય ? તેનો ઉત્તર માત્ર એટલોજ છે કે સાધક પોતે પોતાની ભક્તિમાં વૃદ્ધિ કરવા સારૂ જે કર્મ કરે તે કર્મ પણ સાધકના પોતાના કલ્યાણને અર્થે થતું હોવાથી તેને ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મ કહી શકાય નહિ. ઇશ્વર જગત્મય છે, અને તેથી જગતનું જે કાર્ય, તેજ તેનું કાર્ય, એમ આપણે દૃઢ વિશ્વાસ પૂર્વક માનવુ જોઇએ. જે કાર્ય કરવાથી જગતનું કલ્યાણ થાય તેજ કાર્યને કૃષ્ણોક્ત સત્કર્મ કહી શકાય. એવા જગત્હિતનાં કાર્યો કરવાને તત્પર થા, અને સમસ્ત વૃત્તિઓને સુંદરરૂપે કેળવી તે દ્વારા જગતનું કલ્યાણ કરવાને યોગ્ય થા. જગતનુ કલ્યાણ કરવું તેજ ઇશ્વરનો ઉદ્દેશ છે. જો આપણે પણ એવા ઉદ્દેશપૂર્વક કર્મો કરવા લાગીએ તો સ્વાભાવિક રીતેજ આપણું મન ઇશ્વરી સ્વરૂપમાં સ્થિર થાય અને ક્રમે ક્રમે જીવન્મુક્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકીએ.

જેઓ એમ કરવાને અશક્ત હોય તેઓ ગૌણ ઉપાસના અર્થાત્ પૂજા-નામકીર્તન તથા સંધ્યાવંદનાદિદ્વારા ભક્તિના નિકૃષ્ટ અનુશીલનમાં પ્રવૃત્ત થાય, તે પણ ઇચ્છવાયોગ્ય છે; તોપણ એટલું લક્ષમાં રાખવું જોઇએ કે જે કાંઇ સાધના કરવી તે અંતઃકરણપૂર્વક કરવી જોઇએ. શુદ્ધ હૃદયપૂર્વક જ્યાંસુધી કોઇ અનુષ્ઠાન થાય નહિ ત્યાંસુધી ભક્તિનું લેશમાત્ર અનુશીલન થતું નથી. કેવળ બાહ્ય આડંબરોથી અનેક મનુષ્યો હિતને બદલે અહિતજ કરી બેસે છે. ઘણીવાર બાહ્ય આડંબરો ભક્તિના સાધનરૂપ બનવાને બદલે ઠગાઇના સાધનરૂપ બની જાય છે, એ વાત પણ વિસરી જવી જોઇતી નથી. આવી શઠતા કરવા કરતાં તો કાંઇ કરવું નહિ એજ બહેતર છે. કેમકે જેઓ કોઇ પણ પ્રકારનું અનુષ્ઠાન અથવા ભક્તિનું સાધન કરતા નથી, તેઓ અલબત્ત ઠગભકતો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, તોપણ તેમનામાં અને પશુઓમાં કાંઇ ભેદ હોય એમ હું માનતો નથી.

શિષ્યઃ— તો પછી અત્યારના અનેક હિંદુઓને આપણે ઠગ, શઠ અને પશુસમાનજ લેખવા પડે.

ગુરુઃ--હિંદુધર્મની અવનતિનું એજ એક મુખ્ય કારણ છે; પરંતુ મને આશા છે કે જ્યારે હિંદુઓમાં વિશુદ્ધભક્તિનો પ્રચાર થશે ત્યારે તેઓ નવજીવન પ્રાપ્ત કરી, ક્રોમ્વેલના સમયના અંગ્રેજો જેવા તથા મહમદના સમયના આરબો જેવા અતિશય પ્રતાપાન્વિત બન્યા વિના રહેશે નહિ; અને એ દિવસ પણ હવે બહુ દૂર નથી.

શિષ્યઃ—મન-વચન-કાયાથી જગદીશ્વરને પ્રાર્થના કરૂં છુ કે આપની એ આશા શીઘ્ર ફલીભૂત થાય !

અધ્યાય ૨૧ મો--પ્રીતિ

શિષ્યઃ—હવે ભિન્ન ભિન્ન હિંદુગ્રન્થોમાં ભક્તિની કેવી રીતે વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે તે સાંભળવાની મારી ઇચ્છા છે.

ગુરુઃ—હું જે અનુશીલનધર્મની વ્યાખ્યા કરવામાં પ્રવૃત્ત છું, તેમાં તે વિષય અગત્યનો નથી. ભાગવત-પુરાણુમાં પણુ ભક્તિતત્ત્વ સંબંધે અનેક કથાઓ છે. છતાં તે સર્વમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાજ એક માત્ર મૂળસ્વરૂપ છે. અન્યાન્ય ગ્રન્થોમાં પણુ ભક્તિતત્ત્વવિષે જે કથન મળી આવે છે તેને હું તો ગીતામૂલકજ સમજું છું. એટલામાટે સર્વ ગ્રન્થોની અને કથાઓની પર્યાલોચના કરી કાળક્ષેપ કરવો તે હું ઉચિત સમજતો નથી. માત્ર ચૈતન્યદેવનો ભક્તિવાદ કાંઇક જૂદા પ્રકારનો જણાય છે; પરંતુ આપણા અનુશીલનધર્મ સાથે તે ભક્તિવાદનો સંબંધ નથી. ઉલટો સહેજ વિરોધ આવે છે, અને એ કારણુને લીધે હું તે ભક્તિવાદની આલોચનામાં ઉતરવા માગતો નથી.

શિષ્યઃ—તો પછી હવે પ્રીતિવૃત્તિના અનુશીલનસંબંધે ઉપદેશ આપવાની કૃપાકરો.

ગુરુઃ—ભક્તિવૃત્તિના સંબંધે બોલતાં પ્રીતિના મૂળતત્ત્વવિષે પણુ હું બોલી ગયો છું. મનુષ્યોપ્રત્યે પ્રીતિભાવ ન ઉદ્ભવે ત્યાંસુધી ઈશ્વરપ્રત્યે ભક્તિભાવ સ્ફુરતો નથી. પ્રહ્લાદચરિત્રની આલોચના સમયે પ્રહ્લાદના પોતાના શબ્દોમાં આ સિદ્ધાંતની અમરકારકતાવિષે હું વિવેચન કરી ચૂક્યો છું. અન્ય ધર્મો મનુષ્યપ્રીતિ ઉપર આટલું વજન મૂકે છે કે નહિ તે હું જાણુતો નથી, પરંતુ હિંદુધર્મ તો તેના ઉપર ખાસ ભાર મૂકે છે. પ્રીતિના અનુશીલનમાટે બે માર્ગો છે. એક તો પ્રાકૃતિક માર્ગ અથવા યૂરોપીય માર્ગ અને બીજો આધ્યાત્મિક અથવા ભારતવર્ષીય માર્ગ. આધ્યાત્મિક માર્ગની ચર્ચાને હમણાં આપણે મુલતવી રાખીશું, અને પ્રાકૃતિક માર્ગવિષે હું જે કાંઈ સમજ્યો છું, તેજ હું તને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

પ્રીતિ બે પ્રકારની છે. (૧) સહજ અને (૨) સંસર્ગજ કેટલાંએક મનુષ્યોપ્રત્યે આપણી પ્રીતિ સ્વભાવસિદ્ધ હોય છે. દાખલાતરીકે માતાપિતાની પોતાનાં સંતાન પ્રત્યેની પ્રીતિ, અથવા સંતાનની માતાપિતાપ્રત્યેની પ્રીતિ. આ પ્રીતિને સહજ પ્રીતિનું નામ આપવામાં આવે છે. બાકી કેટલીક પ્રીતિવૃત્તિ સંસર્ગજ હોય છે. ઉદાહરણુતરીકે સ્વામીની સ્રીપ્રત્યેની પ્રીતિ અથવા સ્રીની સ્વામી પ્રત્યેની પ્રીતિ. બન્ધુઓની પરસ્પરની પ્રીતિ તથા શેઠ અને નોકરની પરસ્પરની પ્રીતિ, વિગેરેને પણુ એજ પેટામાં મૂકી શકાય. આ સહજ અને સંસર્ગજ પ્રીતિ ધીમે ધીમે પારિવારિક બન્ધનમાં પરિણુમે છે, કિંવા એ ઉભય પ્રીતિને લીધેજ આપણું પારિવારિક

જીવનો બંધાય છે, એમ કહું તો અયોગ્ય નથી. આ પરિવાર એજ આપણી પ્રીતિવૃત્તિને કેળવવાનું પ્રથમ અને યોગ્ય શિક્ષાસ્થળ છે, કારણ કે જે ભાવને આપણે વશીભૂત થઇ અન્યની ખાતર આત્મત્યાગ કરવાને તૈયાર થઇએ તેનું નામજ પ્રીતિ. એવી પ્રીતિની સામાન્ય વ્યાખ્યા છે પુત્રાદિને અર્થે આપણે આત્મત્યાગ કરવા નિત્ય તૈયાર રહીએ છીએ, એટલામાટે સંસારમાં આપણી પ્રીતિવૃત્તિને ખીલવવાનો પ્રથમ પ્રસંગ ત્યાંજ પ્રાપ્ત થાય છે ધાર્મિક પુરુષો પારિવારિક જીવનની મહત્તા ગાય છે, તેનું પણ એજ કારણ છે હિંદુશાસ્ત્રકારોએ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંથી પસાર થયા પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોડાવાનું ફરમાવ્યું છે, તેનું પણ એજ કારણ છે.

જો પારિવારિક જીવનમાં યોગ્ય અંશે પ્રીતિવૃત્તિનું અનુશીલન (ખીલવણી) થાય છે તો તે પ્રીતિવૃત્તિ પરિવારની સીમાબહાર વિસ્તરવાનો સ્વાભાવિક રીતે પ્રયત્ન કરે છે. હું પૂર્વે કહી ગયો છું કે અન્યાયશ્રેષ્ઠ વૃત્તિઓની માફક પ્રીતિવૃત્તિ પણ અતિશય સ્ફુરણક્ષમ એટલે કે અધિક વિસ્તાર પામવાના સ્વભાવવાળી હોય છે, અને તેથી તે ગૃહ અથવા પરિવારની નાની નાની દીવાલોને તોડી નાખી બહાર નીકળવાનો પ્રબળ પ્રયત્ન કરે છે. આવી રીતે આ પ્રીતિવૃત્તિ જ્યારે વિશેષ વિકસીત થતી જાય છે, ત્યારે તે ક્રમે ક્રમે બંધુવર્ગ, સ્નેહીવર્ગ, અનુચરવર્ગ તથા આશ્રિતવર્ગ પ્રત્યે પણ ગતિમાન થાય છે અને તે પ્રસંગે પણ જો તેનું બરાબર અનુશીલન (ખીલવણી) થાય તો તે સ્વાભાવિક રીતે ગામનાં મનુષ્યો, પ્રાંતના મનુષ્યો અને છેવટે દેશના મનુષ્યો ઉપર પણ ફરી વળે છે. આ પ્રમાણે પ્રીતિવૃત્તિ જ્યારે સમસ્ત દેશના મનુષ્યો ઉપર વિસ્તાર પામે છે, ત્યારે તેને "દેશવાત્સલ્ય"ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે આ અવસ્થામાં એ પ્રીતિ બહુજ બળવાન્ બને છે, અને બનવી પણ જોઇએજ. આ પ્રીતિવડે દેશની પ્રજાના અનેક માંગલિક તથા કલ્યાણકારક કાર્યો થયાં છે તથા થાય છે. યૂરોપિયન પ્રજામાં આ પ્રીતિવૃત્તિનું બહુજ પ્રાબલ્ય જોવામાં આવે છે, અને એજ પ્રબળતાને લીધે તે પ્રજા આજે ઉન્નતિના શિખરે પહોંચી છે.

શિષ્યઃ—યૂરોપમાં એવી પ્રબળ સ્વદેશપ્રીતિ જોવામાં આવે છે અને આપણા દેશમાં નથી જોવામાં આવતી તેનું શું કારણ હશે?

ગુરુ:—મેં એ વિષે બહુ ગંભીરતાપૂર્વક વિચારો કરી જોયા છે. યૂરોપનો ધર્મ વિશેષે કરીને આધુનિક યૂરોપનો ધર્મ—આપણા હિંદુધર્મ જેટલો ઉન્નત નથી, એમ મને વિચાર કરતાં લાગ્યું છે આ વાત તારી બુદ્ધિમાં ઉતરે તેટલા માટે મારે જરા વિસ્તારથી બોલવું પડે તેમ છે

પ્રીતિવૃત્તિની સ્ફુર્તિ (ખીલવણી) દેશવાત્સલ્યપર્યંત પહોંચે એટલે તેને પ્રવૃત્તિની અંતિમ સીમારૂપે માની લેવી એ એક ગંભીર ભૂલ છે. દેશવાત્સલ્યની ઉપર પણ પ્રીતિને માટે એક પગથીઉં ચડવાનું બાકી હોય છે સમસ્ત જગત્ ઉપર પ્રીતિ-

ભાવ ઉપજવો એજ પ્રીતિવૃત્તિની છેલ્લી સીમા છે, અને યથાર્થ ધર્મ પણ તેજ છે. જ્યાંસુધી સમસ્ત જગતપ્રત્યે આપણી પ્રીતિ સમાનભાવે ન સ્ફુરે ત્યાં સુધી એ પ્રીતિ અપૂર્ણ રહે છે, અને તેથી ધર્મ પણ અપૂર્ણજ રહી જાય છે.

અત્યારે આપણે એટલું સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શકીએ છીએ કે યૂરોપીય પ્રજાની પ્રીતિવૃત્તિ પોતાના સ્વદેશથી એક પણ પગલું આગળ વધી શકતી નથી. જે પ્રીતિએ સમસ્ત જગત્ અને સમસ્ત મનુષ્યો ઉપર ફરી વળવું જોઇએ, તે પ્રીતિ તેમનામાં માત્ર સ્વદેશની સંકુચિત સીમામાંજ અટકી ગઇ છે. પોતાના દેશનાં મનુષ્યો ઉપર પ્રેમ રાખવો અને અન્ય દેશનાં મનુષ્યોનો તિરસ્કાર કરવો, એવો પાશ્ચાત્ય પ્રજાનો સામાન્ય સ્વભાવ બંધાઈ ગયો છે. તે સિવાય બીજી કેટલીએક પ્રજાઓ એવી પણ છે કે જે પોતાના સ્વધર્મીઓને પ્રેમપૂર્વક ચાહે છે, પરંતુ વિધર્મીઓપ્રત્યે સ્નેહભરી નજરથી જોઇ શકતી નથી, દાખલાતરીકે મુસલમાન પ્રજા. એક મનુષ્ય જો મુસલમાન ધર્મ પાળતો હોય તો પછી તે કયા દેશનો છે, તે જાણવાની પરવા નહિ રાખતાં મુસલમાનો તેને પ્રેમપૂર્વક ચાહવા લાગશે. મતલબ કે ધર્મની એકતા જોયા પછી તેઓ જાતિને માટે ભેદભાવ રાખતા નથી. મુસલમાન દૃષ્ટિ સર્વ મુસલમાન પ્રજાને એકસમાન લેખે છે, પરંતુ અંગ્રેજ-ક્રિશ્ચીયનો અને રુશ-ક્રિશ્ચીયનોમાં ભારે વિરોધભાવ જોવામાં આવે છે.

શિષ્યઃ—આપે કહ્યું તે રીતે તો જેમ મુસલમાન પ્રજાની પ્રીતિ * જાગતિક નથી તેમ યૂરોપીયન પ્રજાની પ્રીતિ પણ જાગતિક નથી.

ગુરુઃ—મુસલમાનોના પ્રીતિ-વિસ્તારમાં પણ અંતરાય કરનાર તેમની અમુક માન્યતા છે ખરી; પરંતુ જો સમસ્ત જગત્ મુસલમાન ધર્મનો અંગીકાર કરે તો મુસલમાન પ્રજા પણ સમસ્ત જગતને પ્રેમથી ચાહવા લાગે. × પરંતુ ક્રિશ્ચિયનોથી

* સમસ્ત જગત્ અથવા સમસ્ત મનુષ્યોપ્રત્યેની પ્રીતિને જાગતિક પ્રીતિ કહેવામાં આવે છે. અનુવાદક.

× દિલગીરી સાથે જણાવવું પડે છે કે છેલા મહાયુદ્ધમાં સ્વાર્થી ખ્રિસ્તી પ્રજાઓની હલકી અસર મુસલમાનો ઉપર પણ પહોંચી ગઇ; અને લાખો મુસલમાનોએ સામા પક્ષમાંના પોતાના ધર્મબંધુઓ ઉપર હથીઆર ચલાવ્યાં. હિંદુઓની તો આ વિષયમાં અવદશા સેંકડો વર્ષથીજ ચાલુ થઇ ચૂકેલી છે. પરદેશીઓનાં ઘર ભરવા સારુ ભારતવર્ષની અમજેની સંપત્તિ લૂંટી આપવા માટેના કાપડ વગેરેના ધંધા કરીને પોતાનાં પાપી પેટ ભરવાનું અધમ કાર્ય કરવાવાળા, મોટાં મોટાં ટીલાંવાળા અને ધર્માત્મામાં ગણાયે જતા લાખો હિંદુઓ મુંબઇ અને બીજાં શહેરો તેમજ ગામોમાં આજે પણ પડેલાજ છેને! કરોડો લૂંટી આપી તેમાંથી લાખોની મળતર મેળવવી અને તેમાંથી થોડા સો કે થોડા હજારનું દાન કરી પોતાને ધર્માત્મા માની

તેવુ બની શકે એમ નથી સમસ્ત જગત્ જો ક્રિશ્ચિયનધર્માનની થાય તો પણ જર્મનો જર્મનક્રિશ્ચિયનને અને ફ્રેંચો ફ્રેંચક્રિશ્ચીઅન સિવાય અન્ય કોઇને ચાહી શકવાના નહિ હવે પ્રશ્ન એ છે કે યૂરોપીય પ્રીતિ દેશવ્યાપક બનવા છતા શામાટે વિશેષ આગળ ગતિ કરી શકતી નથી?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મેળવવા માટે મા પ્રથમ પ્રીતિસ્ફુર્તિમા મુખ્ય વિરોધી વસ્તુ કયી છે તેનો આપણે વિચાર કરવો જોઇએ મને વિચાર કરતા એમ જણાયુ છે કે આત્મપ્રીતિ એ તેમની પ્રીતિસ્ફુર્તિમાં મુખ્ય વિઘ્નસ્વરૂપ છે પશુ-પક્ષીઓની માફક મનુષ્યોમા પણ આત્મપ્રીતિની અતિશય પ્રબળતા જોવામા આવે છે તેમનામાં કુદરતી રીતેજ પરપ્રીતિ કરતા આત્મપ્રીતિ બહુજ બળવાન્ હોય છે એટલા માટે **જો ઉન્નત ધર્મદ્વારા આપણા સ્વાર્થી જીવનને અંકુશમાં ન રાખીએ તો પ્રીતિનો વિસ્તાર આત્મપ્રીતિની સીમા બહાર એક પગલુ પણ આગળ વધી શકતો નથી** જ્યાંસુધી પોતાના સ્વાર્થને ધક્કો ન લાગતો હોય અને આગળ પાછળ કાઇ બદલો મળ્યો હોય કે મળવા સભવ હોય ત્યાંસુધી જ આત્મપ્રીતિની ખીલવણી માણસથી થઈ શકે છે, એથી લેશ પણ તે આગળ વધી શકતો નથી આપણી પારિવારિક પ્રીતિને આત્મપ્રીતિ સાથે બિલકુલ વિરોધ આવતો નથી (કારણ કે આ મારો પુત્ર, આ મારી ભાર્યા, અને આ સર્વ મારા સુખનાં સાધનો છે, એમ માની તેમને ચાહવાનો આપણને સ્વભાવ પડી ગયો હોય છે તેથી આપણા કુટુમ, મિત્રમડળ, આશ્રિતવર્ગ તથા અનુચરવર્ગને આપણે પ્રેમથી ચાહીએ છીએ એજ પ્રમાણે ગામ, નગર કે દેશને પણ આપણા સુખને માટે આપણે ચાહી શકીએ છીએ, પરતુ જગતની સાથે આપણે કશો સબધ હોય એમ આ પણને સમજાતુ નથી અને તેથી સમસ્ત જગતને આપણે પ્રેમપૂર્વક ચાહી શકતા નથી આ પૃથ્વી ઉપર લાખો અને કરોડો મનુષ્યો વસે છે, તેમનો દેશ-પ્રાંત અને

લેનારા ઓ બગભગતો! તમારા જેવાઓના પ્રતાપેજ દેશ નિર્ધન બની જઇને દર વરસે લાખો અને કરોડો માણસો ભુખમરાથી, દુષ્કાળોથી અને વ્યાધિઓથી મરે છે એ શુ ચોખ્ખીને ચટ્ટ વાત નથી? શુ એ બધાઓના ખુની તમે નથી? આ મહા ઘોર ગુન્હાથી બચવા માટે શુ ઇશ્વરની આંખોમા પણ તમે ધૂળ નાખી શકશો? જ્યાસુધી ગાધી જેવો ગુરુ આવી બાબતો ચોકખી રીતે સમજાવનારો તમને નહોતો મળ્યો, ત્યાસુધી તો અજાણપણુનો પણ બચાવ કદાચ ચાલી શકે, પણ હવે તો ચોકખા-ઇરાદાપૂર્વકનાજ ખુનીઓ તમે ખરા કે નહિ? જાગો, અને તમારૂ ભડ તાણીને એવા ધધાથી છેટા રહો! ચાર દહાડાનુ ચાંદરણું તો કાલે ટળી જશે અને પછી દીર્ઘકાળ સુધી ઘોર નર્કમા સડવાનુ અને નીચ યોનિઓમા રવડવાનુ આવશે

સંપાદક

મત્ત આપણા દેશ અથવા પ્રાંતથી ભિન્ન હોય છે, પરંતુ તેઓ જે પૃથ્વી ઉપર વસે છે તે પૃથ્વી કાંઇ આપણી પૃથ્વીથી ભિન્ન હોતી નથી; પરંતુ તે છતાં પણ આપણે પૃથ્વીને આપણી પોતાની માની શકતા નથી, અને તેથી પૃથ્વીપરનાં મનુષ્યોને આપણે ચાહી શકતા નથી.

શિષ્યઃ—એવી માનિનતા બંધાઇ જવાનું શું કારણ હશે? તેનો ઉત્તર શું હજી કોઇએ નહિ આપ્યો હોય?

ગુરુઃ—યૂરોપમાં એ પ્રશ્નના અનેક પ્રકારે ઉત્તરો આપવામાં આવે છે. યૂરોપમાં હિતવાદની બહુજ પ્રબળતા છે. તેઓનો મુખ્ય સિદ્ધાંત જનસમાજના મોટા ભાગનું અધિક કલ્યાણ થવા દેવું, એવા પ્રકારનો છે. તે ઉપરાંત ઇસુ ખ્રિસ્તનો જાગતિક પ્રીતિવાદ પણ એવું કહે છે કે સર્વ મનુષ્યમાત્ર ઇશ્વરના પુત્રસ્વરૂપ છે, તેથી પ્રત્યેક મનુષ્યો પ્રતિ ભાઇ સમાન આચરણ રાખવું જોઇએ.

શિષ્યઃ—આવા સંતોષકારક ઉત્તરો વર્તમાન હોવા છતાં, અને તે ઉપરાંત ક્રાઇસ્ટ્ ધર્મનો ઉન્નત નીતિવાદ પ્રચલિત હોવા છતાં, યૂરોપીયન પ્રજાની પ્રીતિ પોતાના દેશની બહાર કેમ વિસ્તાર નહિ પામી શકતી હોય?

ગુરુઃ—તેનાં કારણોની તપાસ કરવા આપણે પ્રાચીન કાળના ગ્રીસ તથા રોમ તરફ જવું પડશે. પ્રાચીન ગ્રીસ તથા રોમમાં પ્રથમ કોઇ પ્રકારનો ઉન્નત ધર્મ નહોતો. જે કાંઇ સુંદર અને શક્તિમાન હોય તેની મૂર્તિપૂજા સિવાય તેઓ કાંઇ વિશેષ જાણતા નહોતા, અને તેથી તેઓ ઉચ્ચ ધર્મના સિદ્ધાંતોથી છેક વિમુખ હતા. જગતનાં મનુષ્યો પ્રતિ શામાટે પ્રેમ રાખવો તે પ્રશ્નનો તેઓની પાસે એકકે ઉત્તર નહોતો. એટલા માટે તેમનો પ્રીતિભાવ દેશની સીમાને ઓળંગી બહાર જઇ શક્યો નહોતો; પરંતુ મેં જે બે જાતિઓનો ઉલ્લેખ કર્યો તે બન્ને જાતિઓ ઉન્નતસ્વભાવવાળી આર્યવંશમાંથી ઉદ્‌ભવેલી હતી, તેથી તેમનામાં સ્વાભાવિક રીતેજ મહત્ત્વના ગુણો રહેલા હતા. આ મહત્તાને લઇને તેમની પ્રીતિ સ્વદેશની સીમાપર્યંત વિસ્તરવા પામી હતી, અને એ દેશપ્રીતિએ બહુજ મનોહર તથા આકર્ષક સ્વરૂપ પકડયું હતું. દેશવાત્સલ્યના ગુણમાં ઉક્ત બન્ને જાતિઓ પૃથ્વીમાં અમર કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી ગઇ છે.

આધુનિક યૂરોપમાં વર્તમાન કાળે, એક મનુષ્ય પોતે ક્રિશ્ચિયન હોય કે ગમે તે હોય તોપણ તેને મુખ્યત્વે પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમમાંથી ઉતરી આવેલું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. ટુંકામાં, પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમ અત્યારના યૂરોપને માટે આદર્શ સ્વરૂપ બનાઇ ગયા છે. આ આદર્શોએ આધુનિક યૂરોપમાં એટલું બધું આધિપત્ય મેળવ્યું છે કે તેની પાસે મહાત્મા ક્રાઇસ્ટની નીતિ પણ ઝાંખી પડી ગઇ છે. તે સિવાય આધુનિક યૂરોપ ઉપર એક બીજી જાતિની પણ સજ્જડ અસર જોઇ શકાય છે. હું યાહુદીજાતિ વિષે બોલવા માગું છું તે તું સમજી ગયો હોઇશ. યાહુદી

પ્રજા ખાસ કરીને બહુજ દેશવત્સલ હોય છે, પરંતુ દેશવાત્સલ્ય અને જગત્ વાત્સલ્યને અતિશય છેટું છે, એ વાત પુનઃ કહેવાની જરૂર નથી. જે દેશવત્સલ હોય તે જગતવત્સલ પણ હોય એમ ભાગ્યેજ બનતુ જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની અસરો પ્રધાનતઃ યૂરોપીય પ્રજા ઉપર થઇ છે, અને તેથી તે લોકવત્સલ બનવાને બદલે દેશવત્સલ બનવા પામી છે. તેમાં પણ ખૂબી તો એજ છે કે આટલં છતા યૂરોપનો ધર્મ ક્રિશ્ચિયન ધર્મ ગણાય છે. બિચારો ક્રિશ્ચિયન ધર્મ પણ ઉક્ત ત્રણ અસરોને લીધે એટલો બધો નિર્મળ થઇ ગયો છે કે હવે તે માત્ર વાણીમાજ રહી ગયો છે. તેના જગત્ હિતના સિદ્ધાંતો તરફ કોઇનું લક્ષ ખેચાતુ નથી. યૂરોપીય પ્રજા મોઢેથી તો પોતાને જગતવત્સલ બતાવવાનો ડોળ કરે છે, પરતુ તેઓનાં અંત કરણોમા જો ઉંડા ઉતરીને તપાસીએ તો દેશવાત્સલ્ય સિવાય બીજું કાઇ દેખાશે નહિ. મારા કથનનો આશય સમજાય છે ને ?

શિષ્ય —પ્રીતિવૃત્તિનું પ્રાકૃતિક અથવા યૂરોપીય અનુશીલન તો જાણે મારા સમજવામાં આવ્યું. આત્મપ્રીતિરૂપી અંતરાય નડવાથી યૂરોપીયન પ્રજાની પ્રીતિવૃત્તિ દેશવાત્સલ્યથી વિશેષ આગળ વધી શકતી નથી, અને તેથી તેઓ પ્રીતિની સપૂર્ણ ખિલવણી કરી શકતા નથી, એ વાતમાં મને હવે કાંઇ શંકા રહી નથી. જે પ્રજા જગતની સાથે પોતાનો અમુક સબધ છે, એ વાત શ્રદ્ધાપૂર્વક ન સ્વીકારે, તે પ્રજા જગતના મનુષ્યોનું હિત સાધવાને તત્પર ન થાય, એમા હવે મને કાંઇ આશ્ચર્ય જેવુ જણાતુ નથી હવે પ્રીતિનો પારમાર્થિક અથવા ભારતવર્ષીય અનુશીલનનો મર્મ સમજાવવાની કૃપા કરશો ?

ગુરુ.—પરતુ તે પહેલાં તારે ભારતવર્ષીય દૃષ્ટિએ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ વિચારી લેવુ જોઇએ. ક્રિશ્ચિયનોનો ઇશ્વર જગતથી તદ્દન સ્વતંત્ર છે. અલબત્ત તે જગતનો ઇશ્વર છે, એમ મનાય છે, પરતુ જર્મની અથવા રુશીયાનો રાજા જેવી રીતે સમસ્ત જર્મન પ્રજા અથવા રુશીઅન પ્રજાથી એક સ્વતત્ર વ્યક્તિ છે, તેવીજ રીતે ક્રિશ્ચિયનોનો ઇશ્વર પણ જગતથી એક પૃથક્-જૂદીજ વ્યક્તિ ગણાય છે. આ પૃથ્વીના રાજાઓની માફક તે ઇશ્વર પણ જગતથી ભિન્ન રહી રાજ્યપાલન તથા રાજ્યશાસન ચલાવે છે, અર્થાત્ દુષ્ટોનું દમન, શિષ્ટોનું પાલન, તથા લોકોની સાર સભાળ પણ તે લે છે. તેમનો ઇશ્વર પોલીસની માફક મનુષ્યો ઉપર દેખરેખ રાખે છે. પૃથ્વીના રાજાની કૃપા પ્રાપ્ત કરવા જેવી રીતે આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેવીજ રીતે તે જગતના ઇશ્વરની કૃપા પ્રાપ્ત કરવા માટે મનુષ્યોએ તેના પ્રતિ પ્રીતિ તથા ભક્તિ ભાવ દર્શાવવો જોઇએ.

હિંદુઓનો ઇશ્વર તેવો નથી. તે તો સર્વ ભૂતમય-સર્વ પ્રાણીમાત્રના અતરાત્મા સ્વરૂપ છે. તે જડ જગતમય નથી-પણ જગતથી પૃથક્ છે, છતાં તેના વડેજ આ

જગતની સ્થિતિ તથા ગતિ છે. જેવી રીતે એક સૂત્રના આધારે મણિનો હાર શોભે છે, અને જેવી રીતે આકાશને વિષે વાયુ ગતિ કરે છે તેવીજ રીતે આ જગત્ ઈશ્વરનાજ આધારે ટકી રહ્યું છે. કોઈ પણ મનુષ્ય એવો નથી કે જેનામાં ઇશ્વરનો વાસ ન હોય. તે પ્રત્યેક પ્રાણીમાત્રમાં વિદ્યમાન છે. મારામાં પણ તેનોજ નિવાસ છે. મને પ્રેમથી ચાહનાર મનુષ્ય ઇશ્વરનેજં ચાહે છે. ઇશ્વરને નહિ ચાહનાર મનુષ્ય મને પણ ચાહી શકતો નથી, અને ઇશ્વરને ચાહનાર મનુષ્ય સકળ મનુષ્ય જાતિને પણ પ્રેમથી ચાહી શકે છે. જે કોઇ, ઇશ્વરને ચાહી શકતું નથી તે ઈશ્વરને કે પોતાને પણ ચાહી શકતો નથી. અર્થાત્ સમસ્ત જગત્ જ્યાંસુધી પ્રીતિની અંતર્ગત થઈ ન જાય ત્યાંસુધી પ્રીતિનું અસ્તિત્વજ સ્વીકારી શકાય નહિ. આ સમસ્ત જગત્ ઈશ્વરમય અથવા મારા પોતામયજ છે—હું પોતેજ છું એમ જ્યાં સુધી આપણે સમજી શકીએ નહિ, ત્યાંસુધી આપણે આપણને સંપૂર્ણ જ્ઞાન, નિર્મળ બુદ્ધિ, પવિત્ર ભક્તિ કે મનોહર પ્રીતિભાવ પ્રાપ્ત થવાની આશા રાખવી નિષ્ફળ છે. આ પ્રકારની જાગતિક પ્રીતિ એજ હિંદુધર્મનું મૂળ છે. આવી અછેદ્ય અને અભિન્ન જાગતિક પ્રીતિ સિવાય હિન્દુત્વ પણ સંભવતું નથી.

શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનાં તે મહામહિમામય વાક્યોનું પુનઃ સ્મરણ કરઃ—

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥
यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ *

અર્થાત્—જે યોગયુક્ત આત્મા સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં પોતાનેજ રહેલો સમજે છે અને પોતાનામાંજ સર્વભૂતોનો વાસ છે, એમ માને છે; તથા જે મને સર્વત્ર વ્યાપક સમજે છે અને મારામાંજ સર્વને રહેલાં જુવે છે તેનાથી હું અદૃશ્ય રહેતો નથી તેમજ તે પણ મારાથી અદૃશ્ય રહેતો નથી.

ટુંકામાં એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે હિન્દુશાસ્ત્ર અનુસારે મનુષ્યપ્રીતિ એ ઈશ્વરભક્તિની અંદરજ સમાવેશ પામી જાય છે. મનુષ્યપ્રીતિ ન હોય તો ઇશ્વરભક્તિ પણ અસંભવિત છે. ભક્તિ અને પ્રીતિ, હિન્દુશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તદ્દન અભિન્ન

* વૈદિક ધર્મ પણ તેજ છે. વાજસનેય સંહિતોપનિષદ્‌માં કહ્યું છે કેઃ—

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥
यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥

અને અચ્છેદ્ય છે-ભકિત વિના પ્રીતિ રહીજ ન શકે. તેમ પ્રીતિ વિના ભકિત પણ રહી શકે નહિ ભકિતતત્ત્વનુ સ્પષ્ટીકરણ કરતી વેળા આ વાત હુ તને કહી ગયો છુ ભગવદ્ગીતા તેમજ વિષ્ણુપુરાણુવાળ. પ્રલ્હાદચરિત્રમાંથી મે જે વાકયો તારી પાસે ઉધ્ધૃત કર્યા હતાં, તે ઉપરથી પણ તું જોઇ શકયો હોઇશ કે ભકિત અને મનુષ્ય પ્રીતિને બહુજ નિકટનો સબધ છે.

જ્યારે હિરણ્યકશિપુએ પ્રલ્હાદને પ્રશ્ન કર્યો કે –" શત્રુની સાથે રાજાએ કેવી રીતે વર્તવુ જોઇએ ?" ત્યારે પ્રલ્હાદે ઉત્તરમા કહ્યુ કે –" શત્રુ હોઇજ કેમ શકે ? પ્રાણીમાત્ર વિષ્ણુમય-ઇશ્વરમય છે. શત્રુ અને મિત્ર એવા ભેદો કેવી રીતે પાડવા તેજ હુ તો સમજતો નથી." પ્રીતિતત્ત્વ સબધે આપણે જે વિચાર કરવાનો હતો, તેનો થોડો અશ તો અહિંજ સમાપ્ત થાય છે. વસ્તુત. પ્રલ્હાદના છેલ્લા શબ્દો એવા મહત્ત્વના છે કે એટલા શબ્દો ઉપરથીજ હિદુધર્મની શ્રેષ્ઠતા તથા મહત્તાનુ સપૂર્ણ માપ કાઢી શકાય છે પ્રલ્હાદના સ૰ળ ઉત્તરો તથા ભગવદ્ગીતામાંથી ચુટી કહાડેનાં વાકયોનું આ સ્થળે એકવાર પુનઃ સ્મરણ કરી લે. જો તે વાકયો તારા સ્મરણમા ન રહ્યાં હોય તો તેનું ઉકત ગ્રન્થોમાથી પુનઃ અધ્યયન કરી લે જ્યાં સુધી એ વાકયોનું મહત્ત્વ તારા હૃદયમા અકિત નહિ થાય ત્યાંસુધી હિદુધર્મનુ પ્રીતિતત્ત્વ તુ સપૂર્ણ રીતે સમજી શકશે નહિ. આ પ્રીતિવડેજ જગત્ ટકી રહ્યુ છે જો આવી પ્રીતિ આપણામાં સ્વાભાવિક રીતેજ ન હોત તો જગત્ કયારનુયે અવ્યવસ્થિત અને છિન્નભિન્ન થઇ ગયુ હોત પ્રીતિ વિના આ જગત્ કેવળ જડપિડ જેવુજ બની ગયુ હોત મનુષ્યોમાં પ્રીતિતત્ત્વનો છેક અભાવ હોત તો બે વિદ્વેષી મનુષ્યો આ જગત્ ઉપર એક ક્ષણ માત્ર પણ જીવી શકત નહિ પ્રીતિના અભાવે આ સસાર કયારનો મનુષ્યશૂન્ય બની ગયો હોત, અને કદાચ તેમ ન બન્યુ હોત તો આ મનુષ્યનોકે અસલ નરકનુ ભયકર રૂપ ધારણ કર્યું હોત ભકિત પછી પ્રીતિની આગળ બીજી એકે ઉચ્ચવૃત્તિ નથી જેવી રીતે ઇશ્વરને વિષે આ જગત્ ગુથાયેલુ છે, તેવીજ રીતે પ્રીતિવડે આ જગત્ ગતિમાન થઇ રહ્યુ છે ઇશ્વર પોતેજ પ્રીતિ અને ઇશ્વર પોતેજ ભકિત સ્વરૂપે જગતનો એક માત્ર આધાર છે. પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં જે પ્રીતિ તથા ભકિત રહેલી છે તે ઇશ્વરરૂપજ છે અજ્ઞાનને લીધે આપણે ઇશ્વરને ઓળખી શકતા નથી, તેમજ અજ્ઞાનને લીધે આપણે પ્રીતિ તથા ભકિતનુ સપૂર્ણ માહાત્મ્ય સમજી શકતા નથી એટલાજ માટે મે કહ્યુ છે કે ભકિત તથા પ્રીતિના યોગ્ય અનુશીલન અર્થે મનુષ્ય માત્રે પોતાની જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓને યથા યોગ્ય પ્રમાણમા કેળવવી જોઇએ. જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિ જો કેળવાય નહિ તો ભકિત પ્રીતિ આદિ વૃત્તિઓ પણ વિકસિત થઇ શકે નહિ પ્રત્યેક વૃત્તિનુ યોગ્ય પ્રમાણમાં અનુશીલન અથવા ખીલવણી કરવી એ મનુષ્ય માત્રની પવિત્ર ફરજ છે, એમ કહુ

હતુ તે એટલાજ માટે કે સમસ્ત વૃત્તિઓની યથાયોગ્ય સ્ફુર્તિ ન થાય તો ધર્મની પ્રાપ્તિ પણ થઇ શકે નહિ.

શિષ્ય:—પ્રીતિવૃત્તિની ભારતવર્ષીય અથવા પારમાર્થિક અનુશીલન પદ્ધત્તિ મારા જાણુવામા આવી ગઇ. જ્ઞાનદ્વારા ઇશ્વરનુ સ્વરૂપ સમજી જગતની સાથે તેની તથા આપણી અભિન્નતા છે, એવી ક્રમે ક્રમે આપણે દૃઢ શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ. છેવટે જ્યારે સર્વ લોકને આપણે આપણા આત્મા સમાન લેખતાં શીખીએ ત્યારેજ પ્રીતિવૃત્તિની સપૂર્ણ સ્ફુર્તિ થઇ એમ ગણાય. આત્મપ્રીતિ (સ્વાર્થવૃત્તિ) પણ એ જાગતિક પ્રીતિની વચમા વિઘ્ન નાખી શકતી નથી. કારણ કે સમસ્ત જગત્ જો પ્રભુમય અથવા આત્મમય જણાવા લાગે તો પછી આત્મપ્રીતિ કાંઇ હાનિ કરી શકે એવો સભવ રહેતો નથી. આવી પ્રીતિસ્ફુર્તિનુ પરિણામ છેવટે માત્ર દેશવાત્સલ્યમાંજ આવીને નહિ અટકતા જગત્ વાત્સલ્યમાંજ પરિણામ પામે છે. પ્રાકૃતિક (લૌતિક અથવા સ્થૂલ) ઉન્નતિના પરિણામે યૂરોપમાં તો દેશવાત્સલ્યનો જન્મ થયો છે, પરન્તુ હું જાણુવા માગુ છુ કે આપણા ભારતવર્ષમાં જગત્ વાત્સલ્યે કયાય જન્મ લીધો છે?

ગુરુ—આજકાલ એવુ બનતુ જોવામાં આવતુ નથી. પાશ્ચાત્ય શિક્ષણના સસ્કારોએ આપણા ઉપર એવી તો સજ્જડ અસર કરી છે કે હવે આપણે જગતવત્સલ થવાને બદલે દેશવત્સલ થવા લાગ્યા છીએ. અત્યારે આપણને અન્ય પ્રજાઓ ઉપર તિરસ્કાર આવવા લાગ્યો છે, પરતુ અત્યાર સુધી આ દેશમાં એવુ કાંઇજ નહોતું. "દેશવાત્સલ્ય" એવી વસ્તુજ આ દેશમાં નહોતી. અન્ય પ્રજાપ્રતિ ભેદભાવે વર્તવુ, એવો કોઇને કદાપિ ખ્યાન પણુ આવતો નહોતો. હિંદુ રાજાઓની પછી મુસલમાન રાજાઓ થયા તોપણ હિદુઓએ તેમની સામે કશો વાધો ઉઠાવ્યો નહિ હિદુઓને મન હિદુ તથા મુસલમાન એક સમાન હતા. મુસલમાન પછી અગ્રેજો આવ્યા, તો પણ હિદુઓએ એકકે શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નહિ, એટલુંજ નહિ પણ હિદુઓએજ અગ્રેજોને બોલાવી રાજ્ય ઉપર બેસાર્યા. હિદુ સીપાહીઓ અંગ્રેજોની તરફથી લડયા અને હિદુઓનુ રાજ્ય તેમનેજ અર્પણ કર્યુ. કારણુ કે અગ્રેજો પોતાનાથી ભિન્ન જાતિના છે, એવો ખ્યાલજ હિદુ પ્રજાને આવી શકયો નહોતો. અગ્રેજો પ્રત્યે તેમને મુદ્દલ દ્વેષભાવ નહોતો આજે પણ ભારતવર્ષ અગ્રેજી રાજ્યપ્રત્યે સપૂર્ણ વફાદાર છે. અગ્રેજ પ્રજા હિદુજાતિની આવી પ્રભુભક્તિ—રાજભક્તિ સમ્યકૂરૂપે સમજી શકતી નથી, અને તેથી તે હિદુજાતિને દુર્બળ માની કૃત્રિમ પ્રભુભક્ત જાતિ માને છે. પરતુ અગ્રેજી પ્રજાની તે એક ગભીર ભૂલ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી*

* અગ્રેજ પ્રજાની એ ભૂલ, અને તે લોકોને શ્રેષ્ઠ માની લેવાની હિંદીઓની ભૂલ, એ બને ભૂલો અથવા ભ્રમણાઓનો ધટસ્ફોટ હવે કેવી રીતે થવા માંડયો છે તે વાત હવે પ્રસિદ્ધજ છે. સપાદક

શિષ્યઃ—પરંતુ હિંદુ પ્રજા અથવા અંગ્રેજોના હિંદુ સીપાઇઓ "ઇશ્વર સર્વ ભૂતમાત્રમાં છે, સર્વત્ર આત્મતત્ત્વ છે." એમ માનીનેજ અંગ્રેજો તરફથી લડયા હોય એમ હું તે માની શકતો નથી.

ગુરુઃ—સાધારણ જનસમાજ એવી તાત્ત્વિક વાતોને સમજી ન શકે. એ વાત તો તદ્દન સ્પષ્ટજ છે. પરંતુ જાતીય ચરિત્ર સર્વદા જાતીય ધર્મનેજ અવલંબી રહ્યું હોય છે, એ સિદ્ધાંત વિસરી જવો જોઇતો નથી. જેઓ પોતાનો જાતીય ધર્મ સમજતા નથી તેઓને પણ જાતીય ધર્મને અધીન રહ્યા સિવાય ચાલતું નથી. અર્થાત્ જાતીયધર્મદ્વારાજ જાતીય ચરિત્ર ઘડાય છે. ધર્મનો ગૂઢ મર્મ તો બહુજ અલ્પ મનુષ્યો સમજી શકે છે; પરંતુ જેઓ તે ગૂઢ મર્મ સમજી શકે છે તેમની આજ્ઞાથી અને તેમના અનુકરણદ્વારા તે દેશનું જાતીય (સામાજીક) ચરિત્ર પણ ક્રમે ક્રમે ગઠિત તથા શાસિત થતું ચાલે છે. હું તને જે અનુશીલન ધર્મ આજે સમજાવવા બેઠો છું. તે ધર્મ પણ સર્વ સાધારણ હિંદુ પ્રજાને માટે સહજે સમજાય એમ હું માનતો નથી; પરંતુ એટલું તો નિશ્ચિતજ છે કે જો વિદ્વાન્ પુરુષો આ ધર્મના રહસ્યને બરાબર સમજીને ગ્રહણ કરે તો તેમની આજ્ઞા અને અનુકરણદ્વારા સમસ્ત હિંદુજાતીનું જાતીય ચરિત્ર પણ ગઠિત થયા વિના રહે નહિ. જાતીય ધર્મનું મુખ્ય ફળ બહુજ અલ્પ મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ તેનું ગૌણ ફળ તો સૌ કોઇને અવશ્યજ પ્રાપ્ત થાય છે.

શિષ્યઃ—એક વાત હજી બરાબર સમજાઇ નહિ. આપે પ્રીતિની જે પારમાર્થિક અનુશીલનપદ્ધતિ દર્શાવી તેના પરિણામે જગત્ વાત્સલ્યમાં દેશવાત્સલ્ય સમાઇ જાય, એ વાત તો હું સમજી ગયો. પણ દેશવાત્સલ્યના અભાવે આ ભારતવર્ષ સાતસેં વર્ષથી પરાધીનપણે અવનતિ પામતો જાય છે, તેનો કાંઇ વિચાર કર્યો ! આપે કહી તે પારમાર્થિક પ્રીતિ સાથે જાતીય ઉન્નતિને કાંઇ સંબંધ છે ખરો ?

ગુરુઃ—નિષ્કામ કર્મયોગદ્વારાજ જાતીય ઉન્નતિ થઈ શકે. પોતાનાં સર્વ કર્તવ્ય-કર્મ નિષ્કામપણે કરવાં જોઇએ. જે કર્મો ઇશ્વરાનુમોદિત એટલે કે શાસ્ત્રસંમત હોય તેજ કર્મો અનુષ્ઠેય છે, એ વાત તો પૂર્વે હું કહીજ ગયો છું. આત્મરક્ષા, દેશરક્ષા, પરપીડિતની રક્ષા, અને પતિતોનો ઉદ્ધાર-એ સર્વ ઇશ્વરાનુમોદિત કર્મો છે, અને તેથી તે આચરવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ નિષ્કામ ચિત્તે આત્મરક્ષા, દેશરક્ષા, પીડિત બન્ધુઓની રક્ષા તથા દેશીય લોકોની ઉન્નતિ કરવાના પ્રયત્નો અંતઃકરણ પૂર્વક કરવા જોઇએ.

શિષ્યઃ—નિષ્કામપણે આત્મરક્ષા કેમ થઇ શકે, તે સમજાતું નથી. આત્મરક્ષા પોતેજ સકામ છે.

ગુરુઃ—તે પ્રશ્નનો ઉત્તર હવે પછી આપીશ.

अध्याय २२ मो--आत्मप्रीति

શિષ્યઃ—નિષ્કામ આત્મરક્ષા કેવી રીતે થઇ શકે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે આજે આપવાનું કહ્યું છે. કૃપા કરીને તેનું સમાધાન કરો તો સાંભળવાની ઇચ્છા છે.

ગુરુઃ—આપણા ભક્તિવાદના સમર્થન માટે કોઈ પાશ્ચાત્ય પંડિત પ્રમાણો આપે એવી આશા હું રાખતો નથી. છતાં હર્બર્ટસ્પેન્સરની એક યુક્તિનો ભાવાર્થ હું તને કહું તે સાંભળઃ—

"ઇશ્વરની સૃષ્ટિની રક્ષામાટે પ્રત્યેક પ્રાણીએ પોતાની આત્મરક્ષા કરવી જોઇએ. સૃષ્ટિ રક્ષા અર્થે આત્મરક્ષા અત્યંત પ્રયોજનીય છે, અને તેથી તે ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મ છે. એ ઈશ્વરાનુમોદિત કર્મ સર્વદા નિષ્કામપણે કરવું જોઇએ. આત્મરક્ષા પણ નિષ્કામપણે થઇ શકે છે, અને તેમ કરવું એ પ્રાણીમાત્રની ફરજ છે."

હવે, પરહિત અને પરરક્ષાની સાથે આ આત્મરક્ષાની સરખામણી કરી જો. પરહિત ધર્મ કરતાં પણ આત્મરક્ષાધર્મનું ગૌરવ અધિક છે. જો જગતના લોકો પરસ્પરનું હિત ન કરે, અથવા પરસ્પરની રક્ષા ન કરે તો તેથી જગત્ મનુષ્ય-રહિત થઇ જાય એવો સંભવ નથી. ઉદાહરણ તરીકે અસભ્ય કિંવા જંગલી મનુષ્યો પરહિત ધર્મને લેશ પણ સમજતા નથી. છતાં પણ જગતમાંથી જંગલી જાતિઓ હજી નષ્ટ થઈ નથી, અને થઈ શકે પણ નહિ; પરંતુ કોઇ પણ સભ્ય અથવા અસભ્ય સમાજ જો આત્મરક્ષામાં બેદરકાર રહે તો તેનો નાશ તો વહેલો મોડો થયા વિના રહેજ નહિ. જો પ્રત્યેક મનુષ્ય અથવા પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાની આત્મરક્ષા અર્થે સર્વદા તત્પર ન રહે તો જગતમાં એક પણ મનુષ્ય કે એક પણ પ્રાણી બચી શકે નહિ. મતલબ કે પરહિત કરતાં પણ પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવી એ અત્યંત પ્રયોજનીય છે.

શિષ્યઃ—આપના આ સિદ્ધાંતો મને તો નાસ્તિક જેવા જણાય છે. કેમકે હું કોઇને કાંઇ પણ આપ્યા વિના મારૂં પેટજ ભર્યા કરૂં તો તેનું પરિણામ શું આવે?

ગુરુઃ—તું તારા માટે જે કાંઇ ખાવાની સામગ્રી એકત્ર કરી શકે, તે સર્વ સામગ્રી જો તું દરરોજ અન્યને વહેંચી દે તો, બહુ બહુ તો સાત–આઠ દિવસે તારા દાનધર્મનો અંત આવ્યા વિના રહે નહિ; કારણ કે તું પોતે ખાઈ ન શકે તો તારો દેહ પણ ટકી શકે નહિ. પરાર્થે કાંઇ પણ વાપરવું નહિ, એમ હું કહેવા માગતો નથી, પરંતુ પોતાની આત્મરક્ષાઅર્થે પણ પ્રત્યેકે ખાવું તો જોઇએ, એજ હું કહેવા માગું છું. પરાર્થે કાંઇ પણ વાપરી શકે એવી જેની સ્થિતિ ન હોય, તેણે પરને આપ્યા વિના પોતેજ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી લેવો જોઇએ. અહીંઆં કેટ-

લીક ગેરસમજ ઉત્પન્ન થવાનો ભય છે ખરો. જેઓ પોતાના મોજશોખની ખાતર લખલૂટ ખર્ચ કર્યા કરતા હોય, તેઓ પરાર્થે કાંઇ પણ દાન આપી શકે નહિ, તો તે તેમને માટે કોઇ પણ રીતે ક્ષતવ્ય લેખી શકાય નહિ. જેઓ ભૂતમાત્રમાં આત્મ બુદ્ધિ રાખતા હોય, તેમણે તો પોતાના આહારમાં અને પરના આહારમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદભાવ રાખવો ઉચિત નથી; કારણ કે પોતાનામાં અને અન્યમાં સમાન બુદ્ધિ રાખવી એજ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે

શિષ્ય —ઉદાહરણ આપવામાંજ મારી ભૂલ થઇ ગઇ. પરોપકારાર્થે પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપવો એ શું આપણું કર્તવ્ય નથી ?

ગુરુ —અનેક સમયે તેમ કરવું એ પણ આવશ્યક કર્તવ્ય છે, અને તેવે સમયે તે કર્તવ્ય નહિ બજાવવું એ અધર્મ છે.

શિષ્ય:—એ વિષે કૃપા કરીને એક બે દષ્ટાંતો આપો તો સાંભળવાની ઇચ્છા છે

ગુરુ —જે માતાપિતાના પ્રતાપે તને આ દેહ પ્રાપ્ત થયો છે, અને જેમના પ્રતાપે તું કર્મ તથા ધર્મ કરવાને યોગ્ય બન્યો છે, તે માતાપિતાની રક્ષાર્થે પ્રસંગોપાત પ્રાણ અર્પણ કરવો પડે તો કરવો એ ધર્મ છે, અને તેવે પ્રસંગે તે કર્તવ્ય ન બજાવવું તે અધર્મ છે.

તેવીજ રીતે તને પ્રાણદાન આપવાનો જો અન્ય કોઇએ પ્રયત્ન કર્યો હોય, તો તેમને માટે પણ તારે પ્રાણનું બલિદાન આપવાને તત્પર રહેવું જોઇએ.

તેજ પ્રમાણે જેઓના રક્ષકતરીકે તારે તારૂં કર્તવ્ય બજાવવાનું હોય, તેમને માટે પણ પ્રાણ આપવો એ પણ તારૂં આવશ્યક કર્તવ્ય છે. હવે, તું કોનો કોનો રક્ષક છે, તે વિષે વિચાર કરી જો એક તો તારા સ્ત્રી-પુત્રાદિનો અને તારા પરિવાર વર્ગનો, (૨) સ્વદેશનો, (૩) તારા સ્વામીનો—અર્થાત્ જેઓ તને પગાર આપી પોતાના કાર્યમાં યોજે છે તે શેઠનો, અને (૪) શરણાગતનો. એટલા માટે સ્ત્રીપુત્રાદિ પરિવાર, સ્વદેશ, સ્વામી તથા શરણાગત વિગેરેની રક્ષાઅર્થે તારે તારા પ્રાણની આહુતી આપવી એ તારો ધર્મ છે.

જેઓ પોતાની રક્ષા કરવાને અશક્ત હોય, તેમની રક્ષા મનુષ્યમાત્રે કરવી જોઇએ. સ્ત્રીઓ, બાળકો, વૃદ્ધો, રોગીઓ તથા આંધળા-અપંગો વિગેરે પોતાની રક્ષા કરી શકતા નથી આવા મનુષ્યોની રક્ષાઅર્થે પણ આપણે પ્રાણનો ત્યાગ કરવો પડે તો તે કરવો એ ધર્મ છે.

એ સિવાય પણ પ્રાણપરિત્યાગ કરવાના અનેક પ્રસંગો આવે છે, કે જેની અત્યારે ગણત્રી થવી અશક્ય છે, તેમજ તેની એટલી બધી આ પ્રસંગે જરૂર પણ નથી જેની જ્ઞાનાર્જની તથા કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ યથાયોગ્ય વિકાસ પામી હોય છે, તેઓ કેવે પ્રસંગે પ્રાણપરિત્યાગ કરવો તે ધર્મ છે, અને કેવે પ્રસંગે તેમ કરવું એ

અધર્મ છે તે વાત બહુ સારી રીતે સમજી શકે છે.

શિષ્યઃ—આપનો કહેવાનો આશય એવો છે કે આત્મપ્રીતિ એ અન્ય પ્રત્યેની પ્રીતિવૃત્તિની વિરોધી હોવા છતાં તે તિરસ્કારને પાત્ર તો નથીજ; પરંતુ આત્મપ્રીતિને યોગ્ય નિયમોથી સીમાબદ્ધ કરીનેજ તેનું ઉચિત અનુસરણ તથા વિકાસ કરવો જોઇએ. એમજને ?

ગુરુઃ—વસ્તુતઃ જો સ્વ–પરમાં કાંઇ ભેદ ન લાગતો હોય અને સર્વ કોઇ સમાન છે, એવી વૃત્તિ સતત રહ્યા કરતી હોય, તો તો પછી સ્વ અને પર એવા ભેદો પાડવા એજ અનુચિત છે. આત્મપ્રીતિને યોગ્યરૂપે કેળવવાથી તથા તેને વ્યવસ્થિત બનાવવાથી ક્રમે ક્રમે તેનો સમાવેશ જાગતિક પ્રીતિમાં થઈ જાય છે; કારણ કે આપણે કાંઈ આ જગતની બહાર નથી. ધર્મનું, અને તેમાં પણ ખાસ કરીને હિંદુધર્મનું મૂળ એક માત્ર ઈશ્વર છે. ઈશ્વર સર્વ ભૂતમાં વ્યાપ્ત છે, અને તેથી પ્રાણીમાત્રનું હિત સાધવું એજ આપણો ધર્મ છે. હું પૂર્વેજ કહી ગયો છું કે સર્વ વૃત્તિઓને ઇશ્વરમુખી કરવી એ મનુષ્યજન્મનો અંતિમ ઉદ્દેશ છે. જો પ્રાણીમાત્રનાં હિતસાધનમાં ધર્મ હોય તો પછી પરનું હિતસાધન કરવું એ પણ ધર્મકર્તવ્ય છે, એમ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. તેવીજ રીતે પોતાનું હિત સાધવું એ પણ આપણું ધર્મકર્તવ્ય છે; કારણ કે આપણે પણ સર્વ ભૂતના અંતર્ગતજ છીએ. જેવી રીતે અન્ય પ્રાણીઓમાં ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ છે, તેવીજ રીતે આપણામાં પણ છે, એ વાતનો અસ્વીકાર કેવી રીતે થઇ શકે ? સારાંશ કે પરપ્રાણીની રક્ષા કરવી એ જેમ આપણો ધર્મ છે, તેવીજ રીતે પોતાની રક્ષા કરવી એ પણ આપણો ધર્મ છે.

શિષ્યઃ—પણ મૂળ વાતમાંજ મોટો વાંધો આવે છે, તેનું કેમ ? જે સ્થળે આત્મહિત અને પરહિત વચ્ચે પરસ્પર વિરુદ્ધતા ઉપસ્થિત થાય ત્યારે આત્મહિત સાધવું કે પરહિત સાધવું તેનો નિર્ણય કેવી રીતે કરવો ? અત્યાર પૂર્વેના ધર્મવેત્તાઓ એમજ કહી ગયા છે કે જ્યાં આવો વિરોધ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં પરહિત સાધવું એજ ધર્મ છે. તે વિષે આપનો શું અભિપ્રાય છે ?

ગુરુઃ—તેં જે છેલ્લી વાત કહી તેવી વાત કોઇ ધર્મમાં હોય એમ મારા જાણવામાં નથી. ક્રિશ્ચિયન ધર્મ કહે છે કે બીજાઓ તરફથી જે પ્રકારના વર્તનની ઇચ્છા તમે રાખતા હો તેવા પ્રકારનું વર્તન તમે તેમના પ્રત્યે કરો. આ વચન ઉપરથી એટલું તો સમજી શકાય છે કે તેમાં પરહિતને પ્રાધાન્ય આપવાને બદલે સ્વહિત તથા પરહિત એ ઉભયને એકસરખું મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. પરંતુ એ વાતને આપણે હમણાં રહેવા દઇએ; કારણ કે આપણે પણ આ અનુશીલન તત્ત્વની વ્યાખ્યામાં, ખાસ પ્રસંગે પરહિતનેજ અગત્યનું સ્થાન આપવુ પડશે; પરંતુ તારા પ્રશ્નનો નિર્ણય તો બહુજ સરળ રીતે થઇ શકે તેમ છે. તારા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં

સર્વથી પ્રથમ મારે એટલુ કહી દેવુ જોઇએ કે પરનુ અનિષ્ટ થાય એ તો સદાય અધર્મજ છે. એટલે કે અન્યનુ અનિષ્ટ કરી પોતાનુ હિત સાધવાનો કોઇને પણ અધિકાર નથી. હિદુધર્મ તથા ક્રિશ્ચિયનધર્મ તથા બીજા ધર્મો પણ આમા સમ્મત થયા વિના રહેશે નહિ વર્તમાન દાર્શનિકો તથા નીતિવેત્તાઓ પણ તેથી જુદા પડી શકે તેમ નથી. અનુશીલન તત્વ તું જો બરાબર સમજી શક્યો હોઇશ તો તારા લક્ષમા આટલી વાત તો ખાસ કરીને આવીજ હશે કે પરનું અનિષ્ટ ચિતવવુ એ પણ ભકિત, પ્રીતિ આદિ શ્રેષ્ઠ વૃત્તિઓના અનુશીલનમાં મહાન્ વિઘ્નરૂપ છે, એટલુજ નહિ પણ સમાનભાવ કે જેને ભક્તિ તથા પ્રીતિના લક્ષણરૂપ માનવામા આવે છે, તે સમાનભાવનો પણ એ દુષ્ટવૃત્તિ ઉચ્છેદ કરે છે પરનુ અનિષ્ટ કરવાની ભાવનાથી ભક્તિ-પ્રીતિ-દયા આદિ શ્રેષ્ઠ વૃત્તિઓ લુપ્ત થઇ જાય છે, એટના માટે અન્યનુ અહિત કરીને પણ પોતાનુ હિત સાધી લેવું એ તો છેકજ અનુચિત છે. હિદુશાસ્ત્રની તથા આપણા અનુશીલન ધર્મની પણ એજ આજ્ઞા છે. આત્મપ્રીતિનો ઉપર કહ્યો તે એક મુખ્ય નિયમ છે.

શિષ્ય—આ નિયમનો અમલ કેવી રીતે કરવો, તે સમજાવો. દાખલાતરીકે એક માણસ ચોર છે, અને તેનાં સ્ત્રીપુત્રાદિ કુટુબીઓ ભુખથી ટળવળી રહ્યાં છે ચોરી કરનારા મનુષ્યો ઘણુ કરીને એવી અવસ્થાજ ભોગવતા હોય છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી એવો કોઇ ચોર, ધારો કે મારે ત્યા રાત્રે ખાતર પાડવા આવે, અને તાળાં તોડવા માડે તો તે વખતે મારે શુ તેને ન પકડવો? ચોરી કરવાનો તેનો ઉદ્દેશ પોતાના પરિવાર વર્ગને અન્ન-વસ્ત્ર આપવા સિવાય બીજો કાઇજ નથી, એ વાતનો હુ અસ્વીકાર નથી કરતો, પરતુ એવા ચોરને જતો કરવો, અથવા તો તેને ઇનામ આપીને વિદાય કરવો, એને આપ શુ યોગ્ય ધારો છો?

ગુરુ—નહિ, એવાઓને તો પકડી યોગ્ય સજા અપાવવી જોઇએ

શિષ્ય—એમ કરવાથી મારી સંપત્તિની તો રક્ષા કરી શકુ અને મારૂ પોતાનુ હિત સાધી શકુ, પણ પેલા ચોરનુ તથા તેના કુટુબીઓનુ ભયકર અનિષ્ટ થય તેનુ શુ કરવુ? આપનો પ્રથમ નિયમ હવે કયા ગયો?

ગુરુ:—ચોરના નિરપરાધી સ્ત્રીપુત્રાદિ જો ભુખથી રીબાતાં હોય અને તેમને ખાવા માટે તુ કાઇ આપે તો તે કાર્ય અયોગ્ય નજ કહેવાય. ચોર પોતે પણ ક્ષુધ-તૃષાથી પીડાતો હોય તો તેને પણ અન્ન-પાણી આપવુ જોઇએ, પરતુ તેને તેની ચોરીના અપરાધ માટે તો અવશ્ય દડ મળવોજ જોઇએ, કારણ કે ચોર વિગેરેને જો ઉચિત શિક્ષા ન કરવામા આવે તો તેથી આપણુ એકલાનુજ નહિ પણ સમસ્ત મનુષ્યજાતિનુ અનિષ્ટ થાય છે. ચોરોને આશ્રય આપવાથી ચૌર્યવૃત્તિને ઉત્તેજન મળે છે અને તેથી એકદરે સમાજનુ અહિતજ થાય છે.

શિષ્યઃ—આ તો આપે વિલાયતી હિતવાદનો સિદ્ધાંત રજુ કર્યો. જનસમાજના મોટા ભાગનું મોટું હિત થાય એ સૂત્રનું આવા પ્રસગે અવલંબન લેવું જોઇએ, એમજ આપ કહેવા માગો છો ને?

ગુરુઃ—હિતવાદનો સિદ્ધાંત મશ્કરીમાં ઉડાવી મૂકવા જેવો નથી. હિતવાદીઓની એક મહાન્ ભૂલ છે તે આપણે સુધારી લેવી જોઇએ. તેઓ એમ કહે છે કે હિતવાદની અંદરજ સમસ્ત ધર્મોનું રહસ્ય સમાઇ જાય છે; પણ તે તેમનો ભ્રમ છે. હિતવાદ તો ધર્મતત્ત્વનો એક સામાન્ય અંશમાત્ર છે. મેં હિતવાદને ઉપર જે મહત્ત્વ આપ્યું તેને તો આપણા અનુશીલનવાદના એક ખુણામાંજ હું સ્થાન આપું છું. હિતવાદનો સિદ્ધાંત સત્ય છે, પણ તે ધર્મતત્ત્વના સમસ્ત ક્ષેત્ર ઉપર પ્રસરી જાય એટલો બળવાન નથી. ધર્મ જોઇએ તો ભક્તિમાં અથવા સર્વભૂતમાત્રમાં સમદૃષ્ટિ રાખવામાં છે. એ ભક્તિ કિંવા સમદૃષ્ટિરૂપી મહાશિખરમાંથી જે હજારો નદીઓ તથા ઝરાઓ વહે છે તે પૈકી હિતવાદ તો એક નજીવામાં નજીવો ઝરો માત્ર છે. પરંતુ તે ઝરાનું જળ પવિત્ર છે. હિતવાદ પણ ધર્મનો છેજ. હિતવાદને અધર્મ કહેવાનું સાહસ કરવું એ મૂર્ખતા છે.

વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે કહું તો અનુશીલન ધર્મમાં "જનસમાજના મોટા ભાગનું મોટું હિત થાય" તે સિવાય અન્ય કોઈ વાત કહેવાની નથી. દાખલાતરીક ભૂતમાત્રનું હિતસાધન કરવું એ જો ધર્મ હોય તો પછી એક જણનું હિતસાધન કરવું એ પણ ધર્મજ છે. એક જણને બદલે જો દશ જણનું એક સરખું હિત થતું હોય તો તે વાળી એકના હિતની અપેક્ષાએ દશ ગણો ધર્મ છે. જો એક તરફ એકજ વ્યક્તિનું હિત સધાતું હોય અને બીજી તરફ દશ જણનું તેટલુંજ હિત સધાતું હોય તો એક જણના હિતના ભોગે પણ બીજા દશ જણનું હિત સાધવું એ ધર્મ-કર્તવ્ય છે. આવા સ્થળે દશ જણના હિતના ભોગે એક વ્યક્તિનું હિત થવા દેવું એ અધર્મ છે.* મોટા ભાગના હિતનો સિદ્ધાંત આવા સ્થળે સફળ થાય છે.

બીજી રીતે કહીએ તો એક તરફ એક જણનું સ્વલ્પ હિત સધાતું હોય અને બીજી તરફ એક જણનું વિશેષ હિતસધાતું હોય તો આવા સ્થળે અલ્પ હિતનો પરિત્યાગ કરી વિશેષ હિતસાધન થવા દેવું એજ ધર્મ છે, અને તેથી વિરુદ્ધ વર્તવું એ અધર્મ છે. મહાન્ હિતનો સિદ્ધાંત આવા સ્થળે સ્પષ્ટ થાય છે.

શિષ્યઃ—આ વાતો તો બહુજ સરળ અને સ્પષ્ટ છે.

ગુરુઃ—આ વાતો અત્યારે જેટલી સ્પષ્ટ જણાય છે તેટલી કાર્ય કરતી વેળા

* દશ જણના હિતાર્થે એક જણનું અનિષ્ટ કરવું, એવો અર્થ મહેરબાની કરીને આ ઉપદેશમાંથી કોઇએ કહાડવો નહિ; કારણ કે એવો અર્થ યથાર્થ ધર્મથી વિરુદ્ધ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી.

સ્પષ્ટ જણાતી નથી. દૃષ્ટાંતતરીકે એક તરફ એક કુલીન બ્રાહ્મણ ગરીબાઇને લીધે પોતાની કન્યા મોટી વયની થઇ જવા છતાં પરણાવી શકતો ન હોય અને બીજી તરફ એકાદ ગરીબનું કુટુંબ ભુખમરાથી અધમુવા જેવી અવસ્થા ભોગવતું હોય, એવા પ્રસંગે મોટું હિત પેલા ગરીબના પક્ષમાં હોવા છતાં તેને પૂરો એક આનો પણ તુ આપી શકશે નહિ અને પેલા બ્રાહ્મણને પાંચ રૂપીયા આપવા છતાં પણ તને તે રકમ નજીવી જણાશે: આ પ્રમાણે અનેક પ્રસંગોએ બને છે. વિશેષ હિત કોના પક્ષમા છે, તેનો યથાવત્ તોલ અથવા વિવેક બહુજ ઓછાં મનુષ્યો કરી શકે છે.

શિષ્યઃ—એ વાતને જવા દ્યો. થોડા મનુષ્યો કરતાં વધારે મનુષ્યોનું હિતસાધન એ ધર્મ છે, તેમજ એક મનુષ્યના અલ્પહિતને બદલે બીજા મનુષ્યોનું તેથી વધારે હિત થતું હોય તો તે વિશેષ હિત કરવું એ ધર્મ છે, એ વાત સમજાઇ; પરંતુ જે સ્થળે એક મનુષ્યનું વધારે હિત સધાતું હોય અને બીજી તરફ દશ મનુષ્યોનું અલ્પ હિત સધાતું હોય ત્યાં શું કરવું ?

ગુરુઃ—એવે સ્થળે માર્ક મૂકવા, અર્થાત્ આંકડાની ગણત્રીથી કામ કરવું જોઇએ. ઉદાહરણતરીકે કલ્પના કર કે એક તરફ એક મનુષ્યનું જેટલું હિત સધાતું હોય તેના ચોથા ભાગ જેટલું હિત જો સો મનુષ્યોનું-પ્રત્યેકનું સધાતું હોય તો એકંદરે પચીશ મનુષ્યોનું હિતસાધન એક મનુષ્યના હિતસાધન કરતાં ઘણુંજ વધી જાય. આવા પ્રસંગે એક જણનું વિશેષ હિતસાધન રહેવા દઇ સો જણનું અલ્પ હિતસાધન કરવું, એ ધર્મ છે. બીજી રીતે જોતાં એક મનુષ્યનું જેટલું હિત સધાતું હોય તેના હજારમા ભાગ જેટલુ હિતસાધન જો સો મનુષ્યોનું સધાતું હોય તો તેવે સ્થળે સો જણના હિતને રહેવા દઇ એક મનુષ્યનું સંપૂર્ણ હિત સધાવા દેવુ એ કર્તવ્ય છે. કારણ કે સો મનુષ્યોનાં હિતની પેલા એક મનુષ્યના સુખની સાથે તુલના કરીએ તો માત્ર એક દશાંશજ થાય.

શિષ્યઃ—હિતાહિતનું એવી રીતે માપ થઇ શકે એ સંભવિત નથી. પ્રત્યેક પ્રસંગે જો એમ હિસાબ કરવા બેસીએ તો હિસાબમાં ને હિસાબમાંજ સમય નીકળી જાય.

ગુરુઃ—અનુશીલનતત્ત્વના અભ્યાસીઓને માટે એ કાર્ય બહુ સરળ છે. જેઓની સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓ અને તેમાં પણ વિશેષે કરીને જેઓની જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓ સારી રીતે કેળવાઇને સ્ફુર્તિપાત્ર (સૂક્ષ્મ) થઇ હોય તેઓ હિતાહિતનો નિર્ણય બહુ સારી રીતે કરી શકે છે. જેઓ અનુશીલનપદ્ધતિથી વિમુખ છે તેઓનેજ એ કામ કઠિન જેવું જણાય છે. વસ્તુત. એવાં મનુષ્યોને માટે સર્વ પ્રકારનો ધર્મ દુ:સાધ્ય છે, એ વાત હું તને પૂર્વે જણાવી ગયો છું. યૂરોપીય હિતવાદીઓ એ વિષે બહુજ સ્પષ્ટ રીતે પોતાના સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી મારે તે વિષયપરત્વે વિશેષ વિસ્તારથી બોલવાની જરૂર નથી. અનુશીલનવાદ તથા હિત-

વાદનાં સ્થાનો તારાથી નિશ્ચિત થઇ શકે એટલા માટેજ મેં હિતવાદસંબંધી અત્રે પ્રસારો કર્યો છે.

શિષ્ય:—એ સ્થાનોનું જરા સ્પષ્ટીકરણ કરો.

ગુરુ:—હિતવાદ તથા અનુશીલનવાદ, બનેનો પ્રીતિવૃત્તિના સામંજસ્યમાં સમાવેશ થઇ જાય છે. સર્વ ભૂતપ્રત્યે સમાન ભાવ રાખવો જોઇએ; પરંતુ જે સમયે વ્યક્તિ–વિશેષનું હિત પરસ્પર વિરોધી જણાય તે સમયે આકરા મૂકીને તથા નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિએ તુલના કરીને જનસમાજના મોટા ભાગનું વિશેષ હિત ક્યાં સમાયેલું છે, તેનો નિર્ણય કરવો જોઇએ. તટસ્થપણે રહી બે વ્યક્તિઓના હિતાહિતનો નિર્ણય કરવો એ કાર્ય બહુ કઠિન નથી, પરંતુ જ્યારે આત્મહિત અને પરહિત વચ્ચે વિરોધ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે મનુષ્ય પોતાની સમતોલન વૃત્તિને ગુમાવી બેસે છે. એટલા માટે એવે સ્થળે નીચેના નિયમો સદા સ્મરણમાં લાવવા જોઇએ:—

(૧) જ્યારે એક તરફ તારૂં પોતાનું હિત સમાયેલું હોય અને બીજી તરફ એક કરતાં વધારે મનુષ્યોનું સરખું હિત રહેલું હોય, ત્યારે તારે આત્મહિત ત્યજી દઇ પરહિત કરવું એ ધર્મ છે.

(૨) જ્યારે એક તરફ તારૂં પોતાનું હિત સમાયેલું હોય અને બીજી તરફ બીજા કોઇએક મનુષ્યનું અધિક હિત સમાયેલું હોય, તો તે સ્થળે પણ તારે પરહિતજ કરવા તત્પર થવું જોઇએ.

(૩) જ્યારે એક તરફ તારૂં વિશેષ હિત સમાયેલું હોય અને બીજી તરફ બીજાનું અલ્પહિત સમાયેલુ હોય તે સ્થળે જે તરફની હિતની માત્રા એકંદરે વિશેષ જણાય તે તરફનું હિતસાધન કરવું એજ કર્તવ્ય છે. જો સામા પક્ષના હિતની માત્રા એકંદરે વિશેષ પ્રમાણમાં જાય તો સામા પક્ષનું હિત થવા દેવું અને જો તારા પક્ષનું હિત વિશેષ પ્રમાણમાં થતું હોય તો તારે પોતાનું હિત સાધવું.

શિષ્ય.—પણ (૪) જે સ્થળે બન્ને પક્ષનું હિત સમાનભાવે રહેલું હોય ત્યાં શું કરવું ?

ગુરુ:—તે સ્થળે પરહિત થવા દેવું એજ ધર્મ અથવા કર્તવ્ય છે.

શિષ્ય.—કેમ ? જો સર્વ ભૂતમાત્ર સમાનજ હોય તો પછી ઉક્ત પ્રસંગે પણ સ્વ તથા પર પ્રત્યે સમાન ભાવ કેમ ન રાખવો ?

ગુરુ:—તેનો ઉત્તર અનુશીલનવાદ બહુ યોગ્ય પ્રકારે આપે છે. પ્રીતિવૃત્તિ પરાનુરાગિણી હોય છે, કેવળ આત્માનુરાગિણી (સ્વાર્થી) પ્રીતિને પ્રીતિ કહી શકાય નહિ. પોતાનુજ હિત સાધીને બેસી રહેવાથી પ્રીતિનુ અનુશીલન, સ્ફુરણ તથા સાર્થક્ય થતું નથી. પરહિત સાધનાર્થે જો પ્રીતિનો ઉપયોગ થાય તોજ તે પ્રીતિવૃત્તિ વિશેષ ઉન્નત તથા દિવ્ય બની શકે. એટલા માટે જ્યારે સ્વાર્થ તથા

પરાર્થ વચ્ચે ખેંચાખેંચી થાય તે સમયે પરપક્ષનું હિતસાધન કરવું, અને તેમાં પણ આત્મહિત થયા વિના રહેતું નથી; કારણ કે પરહિત કરવામાં જ્યારે માણસની પ્રીતિવૃત્તિ યોજાય છે ત્યારે તેની પોતાની પ્રીતિનું અનુશીલન સ્ફુરણ તથા સાર્થક્ય થયા વિના રહેતું નથી; અને એવી રીતે પરહિત કરવામાં પણ તેનું પોતાનું હિત તો સમાયેલુંજ રહે છે. મતલબ કે નિરંતર પરપક્ષનું હિત કરવા ઉદ્યમશીલ રહેવું.

મે જે ત્રણ નિયમોનો ઉલ્લેખ કર્યો તેમાંનો પ્રથમ નિયમ બહુજ સ્પષ્ટ છે અર્થાત્ જ્યા અન્યનું અનિષ્ટ થતું હોય ત્યા પોતાના સ્વાર્થને તિલાંજલિ આપવી આ નિયમની સીમા નક્કી કરવા હિતવાદીઓએ દ્વિતીય નિયમનો સ્વીકાર કર્યો છે.

તે સિવાય એક બીજો નિયમ પણ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. અનેક સમયે આપણું આત્મહિત જેટલું આપણા હાથમાં હોય છે તેટલું અન્યનું હિત આપણા હાથમાં હોતું નથી. ઉદાહરણતરીકે આપણે આપણી માનસિક ઉન્નતિ જેટલી ધારીએ તેટલી સાધી શકીએ, પણ અન્ય કોઇ વ્યક્તિની માનસિક ઉન્નતિ કરવાનું કાર્ય આપણા હાથમા તેટલે અંશે હોતું નથી. આવા પ્રસગે સૌ પ્રથમ આપણે આપણી માનસિક ઉન્નતિ સાધી લેવી એજ આપણુ પ્રથમ કર્તવ્ય છે; કારણ કે તેમાં સિદ્ધિની-સફળતાની સંભાવના વિશેષ રહેલી છે. વળી અનેક સ્થળે એવુ પણ બને છે કે જો સૌ પ્રથમ આપણે આપણું હિત ન સાધી શકીએ તો પરહિતનું એક પણ કાર્ય આપણાથી થઇ શકે નહિ. એવે સ્થળે પરહિત પૂર્વે આત્મહિતજ સાધી લેવુ જોઇએ. દૃષ્ટાંતરૂપે જો હું મારી માનસિક ઉન્નતિ પ્રાપ્ત ન કરૂં તો તારી માનસિક ઉન્નતિ કરવાને કદાપિ સશક્ત બની શકું નહિ. મતલબ કે આવા સયોગે માં સૌ પ્રથમ આપણે આપણુ હિત સાધવા તરફજ દૃષ્ટિ કરવી જોઇએ. વૈદ્ય પોતેજ માદગીની પથારીએ પડયો હોય તો તે પોતે આરોગ્ય થવા પહેલાં અનેક દરદીઓને આરામ આપવાનું કર્તવ્ય બજાવી શકે નહિ. માટે એવા સંયોગોમા પ્રથમ આત્મહિતજ સાધી લેવું, એ આવશ્યક કર્તવ્ય છે.

અત્યાર પૂર્વે જે કાંઈ હું તને કહી ગયો તેનો સક્ષિપ્ત સાર પુન. કહી સંભળાવુ છું તે સારીપેઠે ધ્યાનમાં રાખજે.

પ્રથમ—આત્મ તથા પરનું અભેદ જ્ઞાન એજ પ્રીતિવૃત્તિનું યથાર્થ અનુશીલન છે

દ્વિતીય—પરન્તુ તેથી કરીને આત્મપ્રીતિનો છેક નિષેધ થાય છે, એમ સમજવાનું નથી અમુક સીમામા યોગ્ય પ્રકારે આત્મહિત પણ કર્તવ્ય છે, કારણ કે સર્વ ભૂતમા પોતાનો પણ સમાવેશ છે.

તૃતીય—વૃત્તિઓના અનુશીલનનો છેલ્લો ઉદ્દેશ એજ હોવો જોઇએ કે ક્રમે ક્રમે સર્વવૃત્તિઓ ઇશ્વરોન્મુખી થઇ શકે. ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મોજ નિરંતર કર્યા કરવા. કરવા

યોગ્ય કર્મોમાં સંયોગોને અનુસરીને તથા ખૂબ વિચાર કર્યા પછી યોગ્ય લાગે ત્યારે આત્મહિતને તથા પરહિતને પણ પ્રાધાન્ય આપવું જોઇએ.

ઉકત નિયમોના પાલનથી હિંદુધર્મમાં કહેલા સમભાવને કશું વિઘ્ન થતુ નથી. જે સ્થળે આત્મરક્ષા કરવાનો એક માણસને અધિકાર હોય છે તે સ્થળે અન્ય માણસને પણ આત્મરક્ષા કરવાનો તેટલોજ અધિકાર છે. જે સ્થળે પરહિતાર્થે આત્મભોગ આપવાને તું બંધાયેલો હોય છે. તે સ્થળે અન્ય પણ તારે માટે આત્મવિસર્જન કરવાને બંધાએલો છે. આ પ્રકારનું જ્ઞાન એજ સમત્વ જ્ઞાન છે. મેં અનેક વાતો બહારથી લાવી અહીં બંધબેસતી કરી છે તેથી ગીતોક્ત સામ્યજ્ઞાનને કશી હાનિ થતી હોય એમ માનીશ નહિ.

શિષ્યઃ—પરન્તુ મેં પૂર્વે જે એક પ્રશ્ન કર્યો હતો તેનો તો યોગ્ય ઉત્તર મળ્યો નહિ. મેં જિજ્ઞાસાપૂર્વક એમ પૂછયું હતું કે હિંદુઓની પારમાર્થિક પ્રીતિની સાથે જાતીય ઉન્નતિને કેવા પ્રકારનો સંબંધ રહેલો છે?

ગુરુઃ—તે પ્રશ્નના ઉત્તરનું પ્રથમ સૂત્ર નક્કી થઇ ગયું. હવે, ધીમે ધીમે એજ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

अध्याय २३ मो–स्वजनप्रीति

ગુરુઃ—હવે હર્બર્ટસ્પેન્સરનું પેલું વચન પુનઃ યાદ કર. તેણે કહ્યું છે કેઃ—

"પ્રત્યેક પ્રાણી જો પોતાની સંભાળ ન લે તો બીજાની સંભાળ લેવા નીકળવાનું પરિણામ પોતાના મૃત્યુમાંજ આવે; અને પ્રત્યેક પ્રાણી જો આ પ્રમાણે પોતાનું જીવન ગુમાવે તો પછી સંભાળ લઇ શકે એવાં કોઇ પ્રાણી જગતમાં રહે નહિ."

જગદીશ્વરે જે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી છે તે સૃષ્ટિની રક્ષા કરવી, એવો ઇશ્વરનો ઉદ્દેશ હોવો જોઇએ. આ સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવે તો આત્મરક્ષા કરવી એ પણ ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મ છે, એ વાતમાં લેશ પણ સંશય રહેતો નથી; કારણકે તે સિવાય સૃષ્ટિરક્ષા અસંભવિત છે; પરંતુ એટલા ઉપરથી એમ સમજી લેવાનું નથી કે ગમે તે પ્રકારે આત્મરક્ષા કરવી એજ કર્તવ્ય છે. જેઓ પોતાની આત્મરક્ષા કરવાને અશક્ત હોય, અને જેઓની આત્મરક્ષા કરવાની જવાબદારી આપણા ઉપર રહેલી હોય તેઓની રક્ષા પણ આત્મરક્ષા જેટલીજ પ્રયોજનીય છે; કારણ કે તે સિવાય જગતરક્ષા પણ સંભવે નહિ.

શિષ્યઃ—આપ બાલબચ્ચાં વગેરેને ઉદ્દેશીને એ વાત કહો છો?

ગુરુઃ—હા. હું પ્રથમ એ વિષેજ બોલવા ઇચ્છુ છું. બાળકો પોતાનું રક્ષણ અને

પાલન કરવાને શક્તિવાન હોતાં નથી. જો તેઓની રક્ષા તથા લાલન–પાલન કરવાનો બોજો બીજાઓ પોતાના માથે ન લે તો તે બાળકો જીવી શકે નહિ. જો સમસ્ત બાલકો પાલન અને રક્ષા વગર રહે તો તેઓને માટે મુવા સિવાય બીજો રસ્તો રહે નહિ, અને એથી પરિણામે જગત જીવ શૂન્ય બની જાય એટલા માટે આત્મરક્ષા કરવાની જેટલી ગભીર જવાબદારી આપણા શિરે રહેલી છે, તેટલીજ ગભીર જવાબદારી સતાનાદિના પાલન માટે આપણા શિરે રહેલી છે. આત્મરક્ષાની માફક સંતાનરક્ષા પણ ઈશ્વરોદ્દિષ્ટ (ઈશ્વરનાઉદ્દેશાનુસારનુ) કર્તવ્ય છે તેથી તે કર્મને પણ નિષ્કામકર્મમાં પરિણત કરી શકાય, એટલુજ નહિ પણ આત્મરક્ષાની અપેક્ષાએ સતાનાદિનું પાલન તથા રક્ષણ વિશેષ જવાબદારીવાળુ છે, એમ કહુ તોપણ અતિશયોકિત નથી; કારણ કે જો સમસ્ત જગત્ આત્મરક્ષા માટે છેક ઉદાસીન બની જાય, અને કેવળ સંતાનાદિની રક્ષામાંજ સપૂર્ણ લક્ષ્ય આપે તો તેથી પણ સૃષ્ટિ સુરક્ષિત રહી શકે, પરન્તુ જો સમસ્ત જીવો સંતાનાદિની રક્ષા નહિ કરતાં પોતાની આત્મરક્ષાજ કર્યા કરે તો તો સંતાનાદિના અભાવે જીવસૃષ્ટિનો લોપજ થઇ જાય. મારો કહેવાનો આશય એટલોજ છે કે આત્મરક્ષા કરતાં પણ સતાનરક્ષા એ વધારે મહત્ત્વનું ધર્મકર્તવ્ય છે.

આ સ્થળે એક મહત્ત્વની વાત પ્રત્યે તારૂં લક્ષ ખેંચવું જોઇએ, અને તે એજ કે સંતાનાદિની રક્ષા અર્થે પોતાનો પ્રાણ આપવાનો પ્રસગ આવે તોપણ તે ધર્મસંગત હોઇ કર્તવ્ય છે. આ વાત હું તને પૂર્વે કહી ગયો છુ; પરન્તુ આ સ્થળે પુન. કહેવાનો પ્રસગ લીધો તેનું કારણ એટલુજ છે કે આ વાત આ સમયે પ્રમાણપૂર્વક રજુ થાય છે.

પશુ–પક્ષીઓ પણ પોતાનાં સતાનોની રક્ષા કરે છે. ધાર્મિક જ્ઞાનને લીધે તેઓ એમ કરે છે, એમ કહી શકાય નહિ; પણ અપત્યપ્રીતિ એ એક સાધારણ વૃત્તિ છે, અને તે વૃત્તિને વશીભૂત થઇ તેઓ તેમ કરે છે. પુત્રપ્રેમ જો સ્વતત્ર સ્વાભાવિક વૃત્તિ હોય તો તે સાધારણ પ્રીતિવૃત્તિની વિરોધી થાય એ બનવાયોગ્ય છે, અને ઘણીવાર તેમ બનતુ જોવામા પણ આવે છે. કટલીક વાર આપણે જોઇએ છીએ કે અનેક પ્રાણીઓ સતાનસ્નેહને વશીભૂત થઇ અન્યનુ અનિષ્ટ કરતાં આચકો ખાતા નથી જાગતિકપ્રીતિ અને આત્મપ્રીતિ વચ્ચે વિરોધ ઉત્પન્ન થવાનો ભય મે પૂર્વે દર્શાવ્યો હતો તેજ પ્રમાણે જાગતિકપ્રીતિ અને અપત્યપ્રીતિ વચ્ચે પણ એવો ભય તથા સશય ઉભો થાય છે.

જાગતિકપ્રીતિ અને સતાનપ્રીતિ વચ્ચે વિરોધ ઉત્પન્ન થવાનો ભય રહે છે, એટલુજ નહિ પણ ઘણીવાર સતાનપ્રીતિની સાથે આત્મપ્રીતિ પણ જોડાયલી હોય છે, એમ ન્યાયની ખાતર કહી દેવુ જોઇએ. 'આ મારો પુત્ર છે' માટે બીજાની

પાસેથી પડાવી લઇને પણ તેને આપવું એવી ભાવના મનુષ્યોને તથા પ્રાણીઓને રક્ષા કરે છે. પુત્રના હિતમાં માતપિતાઓ પોતાનુંજ હિત માને છે, અને તેથી ગમે તે રીતે પુત્રનું હિત સાધવા તૈયાર રહે છે. અનેક મનુષ્ય તથા પ્રાણીઓ આવીજ બુદ્ધિથી પ્રેરાઇને કામ કરે છે એમ કહેવાની જરૂર નથી. એટલા માટે અપત્યપ્રીતિની યથાયોગ્યતા સાચવવા સર્વદા સાવચેત રહેવાની જરૂર છે.

શિષ્યઃ—એવી સાવચેતી કેવી રીતે રાખવી ?

ગુરુઃ—હિંદુધર્મનું કિંવા પ્રીતિતત્ત્વનું પેલુ મૂળ સૂત્ર યાદ કર. 'સર્વભૂત પ્રત્યે સમાનભાવ' સમાનપ્રીતિનો સમાવેશ જાગતિકપ્રીતિમાં કરી દઇ અપત્યપાલન તથા રક્ષણ એ ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મ છે માટેજ તે આચરવા યોગ્ય છે એમ માનીને "જગદીશ્વરની સેવા બજાવવા ખાતર આ કર્મ–કર્તવ્ય કરું છું, મને તેમાં ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ જેવું કંઇજ નથી." એવી બુદ્ધિ રાખીને કરવાયોગ્ય કર્મો કરવાં જોઇએ. જો આમ બની શકે તો સંતાનના પાલન તથા રક્ષણનો ધર્મ પણ નિષ્કામધર્મમાં પરિણત થઇ શકે. આવી રીતે નિષ્કામ ધર્મમાં યોજવાથી મનુષ્ય એક તરફ પોતાનાં કર્તવ્યકર્મોને સુંદરભાવે કરી શકે તેમ બીજી તરફ શોક–મોહાદિથી નિર્લિપ્ત રહી પાપ તથા દુષ્ટ વાસનાઓના પંજામાથી પણ મુક્ત રહી શકે.

શિષ્યઃ—આપ શું આ સંતાનસ્નેહરૂપી વૃત્તિનો ઉચ્છેદ કરી તે સ્થળે જાગતિક પ્રીતિને સ્થાપવાનો ઉપદેશ કરો છો ?

ગુરુઃ—નહિ. હું કોઇ પણ વૃત્તિનો ઉચ્છેદ કરવાનો ઉપદેશ કરતો નથી, એ વાત મારે પુનઃ પુનઃ ભાર મૂકીને જણાવવી જોઇએ. છતાં પાશવવૃત્તિ સંબંધે મેં જે કાંઇ કહ્યું છે તેનું ફરી સ્મરણ કર. પાશવવૃત્તિઓનું દમન કરવાનો ઉપદેશ તારા સ્મરણમાં હોવો જોઇએ. સંતાનસ્નેહરૂપીવૃત્તિ એક પ્રકારની પરમ રમણીય તથા પવિત્ર વૃત્તિ છે. પાશવવૃત્તિ સાથે તેની સરખામણી કરીએ તો માત્ર એટલુંજ મળતાપણું મળી આવે કે તે વૃત્તિ જેમ મનુષ્યોમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેજ પ્રમાણે પશુઓમાં પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આવી વૃત્તિઓ સ્વતઃસ્ફૂર્ત (પોતાની મેળેજ સ્ફુરવાવાળી) લેખાય છે, એ વાત પુનઃ જણાવવાની જરૂર નથી. એટલા માટે સંતાનસ્નેહરૂપી પ્રીતિવૃત્તિ પણ સ્વતઃસ્ફૂર્ત છે, અને તેથી સમસ્ત માનસિક વૃત્તિઓ કરતાં તેનું બળ અતિ દુર્દમનીય છે, એમ પણ કહી દેવું જોઇએ. સંતાનપ્રીતિ ગમે તેટલી રમણીય તથા પવિત્ર હોય તોપણ તેની અનુચિત સ્ફુર્તિ ઘણીવાર વિઘ્નરૂપ થઇ પડે છે. સ્વતઃસ્ફૂર્ત વૃત્તિને સંયમમાં રાખવામાં ન આવે તો તે એકદમ અનુચિતપણે બળવાન થઇ બેસે છે, એટલા માટે તેના ઉપર અંકુશ રાખવાની જરૂર છે. જો તેના ઉપર અંકુશ ન રહે તો તે વૃત્તિના પ્રવાહમાં ઇશ્વરભક્તિ તથા મનુષ્યપ્રીતિ પણ તણાઇ જાય છે. હું પૂર્વેજ કહી ગયો છું કે ઇશ્વરપ્રત્યે ભક્તિ તથા મનુષ્યોપ્રત્યે

પ્રીતિ એજ ધર્મનો મુખ્ય સાર, અનુશીલનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તથા સુખનું મૂળ છે. મનુષ્યત્વની અંતિમ અવસ્થા પણ એજ હોવા યોગ્ય છે. માટે સંતાનપ્રીતિના અનુચિત સ્ફુરણથી ધર્મનાશ, સુખનાશ તથા મનુષ્યત્વનાશ ન થાય તે માટે સર્વદા સાવચેત રહેવાની જરૂર છે. જનસમાજનો મોટો ભાગ આવી વૃત્તિઓની ગુલામગીરીમાં સપડાઇ જાય છે, અને ઇશ્વરત્વ તથા મનુષ્યત્વને છેક વિસરી જાય છે. તેઓ એમજ માની બેસે છે કે સંતાનસ્નેહવિના ઇશ્વર કે જગત્ જેવી બીજી કોઇ વસ્તુજ નથી. પોતાના પુત્ર-પરિવાર સિવાય અન્યને માટે કાંઇ કર્તવ્ય હોય એવો તેને ખ્યાલ પણ આવતો નથી. આ સર્વ પરિણામ સ્વતઃસ્ફુર્ત વૃત્તિઓના અનુચિત સ્ફુરણમાંથીજ પ્રકટે છે, એ વાત તું સમજી શકયો હોઇશ. આની સાથે બીજી પણ એક વાત લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. અવસ્થાવિશેષમાં પુત્રસ્નેહરૂપી વૃત્તિનું દમન કરવાને બદલે તેને વિશેષ પ્રદીપ્ત કરવી એ પણ કર્તવ્ય છે. અન્યાન્ય પાશવવૃત્તિઓની સાથે તેની સરખામણી કરતાં એક બહુજ મહત્ત્વનો ભેદ સ્પષ્ટ થઇ શકે છે, અને તે એજ છે કે તે પુત્રસ્નેહવૃત્તિ કામાદિ નીચવૃત્તિની માફક સર્વદા તેમજ સર્વત્ર સ્વતઃસ્ફુર્ત હોતી નથી. એવા પણ નરપિશાચો તથા નારીપિશાચણીઓ જોવામાં આવે છે કે જેઓની આ અપત્યસ્નેહરૂપી પરમ રમણીય, પવિત્ર તથા સુખકર સ્વાભાવિક વૃત્તિ છેક લુપ્ત થઇ ગઇ હોય છે. કેટલીક સામાજીક કુરીતીઓને લઇને પણ આ વૃત્તિનો લોપ થાય છે. તેં જોયુ હશે કે અનેકવાર માતાપિતારૂપી પિશાચો ધનની આશાથી પોતાના પુત્રને કે કન્યાને વેચવામાં સહેજ પણ આંચકો ખાતા નથી. ત્યાં તેઓનામાં અપત્યપ્રીતિ હોય છે, એમ કોણ કહી શકે ? લોકમાં પોતાની અપકીર્તિ થશે એવા ભયથી ઘણી કુલકલંકિનીઓ પોતાના સંતાનોનો નાશ કરવા તૈયાર થઇ જાય છે. અનેક વ્યભિચારિણીઓ સંતાનનો પરિત્યાગ કરી નાસી જાય છે. મારી કહેવાની મતલબ એટલીજ છે કે અપત્યપ્રીતિ કિંવા સંતાનપ્રીતિનો અભાવ અથવા લોપ એ પણ અતિ ભયંકર અધર્મનું કારણ છે. જે સ્થળે આ વૃત્તિ યોગ્ય રીતે સ્વતઃસ્ફુર્ત ન થઈ હોય તે સ્થળે અભ્યાસદ્વારા તેની સ્ફુર્તિ થવા દેવી એ આવશ્યક કર્તવ્ય છે. જો યથાયોગ્ય રીતે આ વૃત્તિને કેળવી હોય તો ઇશ્વરભકિત સિવાયની બીજી કોઇ વૃત્તિ એટલી સુખદાયી થતી નથી. સુખદાયીપણામાં સંતાનપ્રીતિ (એક માત્ર ઇશ્વરભકિતને બાદ કરતાં) સર્વ શ્રેષ્ઠ છે.

સંતાન પ્રીતિના સંબંધમાં જેટલું કહ્યું તેટલુંજ દાંપત્યપ્રીતિના સબંધમાં પણ કહી શકાય તેમ છે. અર્થાત (૧) સ્ત્રીના પાલન તથા રક્ષણનો ભાર આપણા શિરે રહેલો છે. સ્ત્રી પોતે પોતાનું આત્મરક્ષણ અથવા પાલન કરી શકે તેટલી સશક્ત હોતી નથી, તેથી તેના રક્ષણ તથા પાલનની જવાબદારી પુરુષો ઉપર રહેલી છે. સ્રીનું પાલન તથા રક્ષણ ન થાય તોપણ પરિણામે જગદીશ્વરની સૃષ્ટિને લુપ્ત

થવાનો પ્રસંગ આવે, એટલા માટે જગદીશ્વરના હેતુની સિદ્ધિ અર્થે સ્ત્રી–પુત્રાદિની રક્ષા કરવી એ મનુષ્યોનું અનુષ્ઠેય કર્મ છે. આ અનુષ્ઠેય કર્મ બજાવતાં સ્વામીને પ્રાણત્યાગ કરવો પડે તો તે પણ ધર્મસંગત છે.

(૨) સ્વામીનું પાલન તથા રક્ષણ સ્ત્રીથી થઇ શકે નહિ; પરંતુ પતિની સેવાચાકરી તો સ્ત્રીથી બની શકે તેમ છે. માટે સ્ત્રીઓના પક્ષે પતિસેવા એ ધર્મકર્તવ્ય છે. હિંદુધર્મમાં સ્ત્રીને સહધર્મિણીતરીકે ઓળખાવવામાં આવી છે. હિંદુધર્મ બીજા સર્વ ધર્મો કરતાં શ્રેષ્ઠ તથા સંપૂર્ણ હોવાનું એ પણ એક કારણ છે; પરંતુ દાંપત્યપ્રીતિને જો પાશવવૃતિમાં ફેરવી નાખવામાં ન આવે, તોજ સ્ત્રીને આપવામાં આવેલું સહધર્મિણીનું પદ સાર્થક્ય થાય. સ્ત્રી સ્વામીના ધર્મની સહાયક છે, તેથી તેણે સ્વામીની સેવા કરવી, સ્વામીના સુખદુઃખમાં ભાગ લેવો તથા તેનાં કર્તવ્યોમાં સહાયતા આપવી એજ સ્ત્રીનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

(૩) જગતની રક્ષા કરવી તથા ધર્માચરણ કરવું એજ દંપતીપ્રીતિનો ઉદ્દેશ છે. આ વાત નિરંતર સ્મરણમાં રાખી દાંપત્યપ્રીતિનું અનુશીલન કરવામાં આવે તો તે વૃત્તિ પણ નિષ્કામ ધર્મમાં પરિણત થઇ શકે છે, અને તેમ કરવું એ ઉચિત પણ છે. જો ઉક્ત ઉદ્દેશ ભૂલી જવામાં આવે તો તેને પાશવવૃત્તિનું નામ આપવામાં બહુ હરકત નથી.

શિષ્ય:—હું તો એ દાંપત્યપ્રીતિનેજ પાશવવૃત્તિ માનું છું. જો કે સંતાનપ્રીતિને એટલે અંશે પાશવવૃત્તિ લેખવા તૈયાર નથી, કારણ કે પશુઓમાં પણ દાંપત્યપ્રેમ હોય છે, અને તે પ્રેમ પણ બહુ તીવ્ર હોય છે.

ગુરુ:—પશુઓમાં દાંપત્યપ્રેમ નથી હોતો. જે સ્થળે રતિ સાથે કામદેવ હાજર થાય છે તે સ્થળેજ એવા પાશવ પ્રેમનો વિકાસ થાય છે. પશુઓમાં જે અનુરાગ જોવામાં આવે છે તે ભોગની કામનાથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે. આવો અનુરાગ જેમ મનુષ્યોમાં હોય છે તેમ પશુઓમાં પણ હોય છે. આવા અનુરાગને મેં પૂર્વે કામવૃત્તિરૂપે ઓળખાવ્યો છે, તે તારા સ્મરણમાં હશે. એ અનુરાગને હું દંપતિપ્રેમતરીકે ઓળખાવવા માગતો નથી. આ અનુરાગ સ્વતઃસ્ફુર્ત હોવાથી તેનું પણ દમન કરવું એ અનુશીલનમાં અંતર્ગત થઇ જાય છે. કામવૃત્તિ સહજ છે, જ્યારે દંપતિપ્રીતિ સંસર્ગજ (સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થયેલી) હોય છે. કામથી ઉદ્ભવેલો અનુરાગ ક્ષણિક હોય છે, જ્યારે દંપતિપ્રીતિ ચિરસ્થાયી હોય છે. એટલું છતાં અનેક સમયે દંપતીપ્રીતિનું સ્થાન કામવૃત્તિ પડાવી લે છે, એ વાતનો હું અસ્વીકાર કરતો નથી. તેની સાથે એટલું પણ કહી દેવું જોઇએ કે કેટલીકવાર કામવૃત્તિ દંપતિપ્રીતિ સાથે જોડાયેલી પણ હોય છે. જે અવસ્થામાં જેટલે અંશે ઇન્દ્રિયવાસનાની પ્રબળતા જોવામાં આવે તે અવસ્થામાં તેટલે અંશે દંપતિપ્રીતિને પાશવવૃત્તિ કહી

શકાય. આવા પ્રસંગે દંપતિપ્રીતિ પણ બહુજ બળવાન વૃત્તિનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લે છે; પરંતુ તેમ થવા દેવું એ યોગ્ય નથી. સર્વ વૃત્તિઓની યથાયોગ્યતા સચવાવી જોઇએ. મે ઉપર જે નિયમોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે નિયમોને અનુસરીને વૃત્તિઓ ઉપર અંકુશ રાખવો એજ વિધેય છે.

શિષ્યઃ—મને તો એમજ લાગે છે કે કામવૃત્તિ એજ સૃષ્ટિરક્ષામાં કારણભૂત છે. દંપતિપ્રીતિ ન હોય અને એકલી કામવૃત્તિજ હોય તોપણ તેનાથી જગતની રક્ષા થઈ શકે, અને એ વૃત્તિને પણ નિષ્કામ ધર્મમા પરિણત કરી શકાય, એમ હું માનું છું. દંપતિપ્રીતિને નિષ્કામ ધર્મમાં પરિણત કરી શકાય એવી કોઇ વિચાર પ્રણાલી મારી બુદ્ધિમાં આવતી નથી.

ગુરુ.—સ્મરજ (કામથી ઉત્પન્ન થયેલી) વૃત્તિ પણ નિષ્કામ ધર્મમાં પરિણત થઇ શકે તે સંબંધે મારો ભિન્ન અભિપ્રાય નથી, પરંતુ તારી વાતનો મૂળ પાયોજ કાચો છે. દાંપત્યપ્રીતિવિના કેવળ પાશવવૃત્તિથી જગતની રક્ષા થઇ શકે એમ માનવુ એજ ભૂલ છે.

શિષ્ય.—કેમ ? પશુસૃષ્ટિ શુ કેવળ પાશવવૃત્તિથીજ નથી જીવતી ?

ગુરુ—પશુસૃષ્ટિ જીવિત અને રક્ષિત રહી શકે, પરંતુ મનુષ્યસૃષ્ટિ એવી રીતે જીવિત તથા સુરક્ષિત રહી શકે નહિ; કારણ કે પશુઓમાં સ્ત્રીજાતિને પોતાની રક્ષા તથા ભરણપોષણ કરવાની શક્તિ રહેલી હોય છે, અને મનુષ્ય-સ્ત્રીજાતિમાં તેવું કાંઈ હોતું નથી. માટે જો મનુષ્યજાતિમાં પુરુષો સ્ત્રીજાતિનું રક્ષણ તથા પાલન કરે નહિ તો સ્ત્રીજાતિનો લોપ થવાનો સંભવ રહે છે.

શિષ્યઃ—મનુષ્યજાતિમા જેઓ જંગલી અવસ્થા ભોગવે છે, તેમનુ શુ થતુ હશે?

ગુરુ.—જંગલી અવસ્થા ભોગવતાં મનુષ્યો તો એક રીતે પશુસમાનજ હોય છે. તેઓમાં વિવાહ પ્રથા જેવું કાંઇ હોતું નથી. તેમજ જંગલી અવસ્થામાં રહેતી સ્ત્રીઓ પોતાનું પાલનપોષણ તથા રક્ષણ કરવાને કેટલી સશક્ત હોય છે, તેવિષે વિસ્તારથી બોલવાની જરૂર નથી. જંગલી મનુષ્યોના જીવનને ધર્મની સાથે કોઇપણ પ્રકારનો સબંધ હોતો નથી. જ્યાંસુધી મનુષ્યો સમાજના બંધારણતળે નથી આવતાં ત્યાંસુધી તેમને શારીરિક ધર્મ સિવાય અન્ય કોઇ ઉન્નત ધર્મનો ખ્યાલ પણ હોતો નથી. ધર્માચરણ થઇ શકે તેટલા માટે સમાજરૂપી બંધારણની જરૂર છે. સમાજ સિવાય જ્ઞાનોન્નતિ થઇ શકે નહિ, અને જ્ઞાનોન્નતિ સિવાય ધર્માધર્મનો વિવેક થઇ શકે નહિ. ધર્મજ્ઞાન સિવાય ઇશ્વરભક્તિ પણ અસંભવિત છે. જે સ્થળે મનુષ્યોમાં પોતાનામાંજ જ્યાંસુધી કોઈ પણ પ્રકારના સબંધો ન થાય અને તેઓ સમાજના છત્ર તળે ન આવે ત્યાંસુધી તે સ્થળે મનુષ્યપ્રીતિ આદિ ધર્મોની આશા રાખવી એ પણ વ્યર્થ છે. મતલબ કે જંગલી અવસ્થામાં શારીરિક ધર્મ સિવાય

અન્ય કોઇ ધર્મ હોય એ સંભવિત નથી.

મનુષ્યો ધર્માચરણ કરી શકે તેટલા માટે સમાજની આવશ્યકતા છે. સમાજની સ્થાપના કરવા પહેલાં વિવાહપ્રથા સુદૃઢ થવી જોઇએ. સ્ત્રી અને પુરુષ એકત્ર થઇ સાંસારિક વ્યવહાર પોતપોતાની જવાબદારી પ્રમાણે ચલાવે એ માટે વિવાહપ્રથા ચાલુ કરવાની સમાજને જરૂર જણાય છે. વિવાહ કર્યા પછી પુરુષે સ્ત્રીના પાલન તથા રક્ષણની જવાબદારી પોતાના શિરે રાખવી. સ્ત્રી પોતે પાલન તથા રક્ષણ માટે ગમે તેટલી સશક્ત હોય તોપણ તેણે તે કાર્યથી વિમુખ રહેવું એજ યોગ્ય છે. કારણ કે સ્ત્રીને બીજાં વિવિધ કર્તવ્યો બજાવવાનાં હોય છે. અત્યારે આપણે જોઇએ છીએ કે લાંબા કાળથી જે પદ્ધતિ ચાલી આવે છે તેને લઇને સ્ત્રીઓ પોતાનું રક્ષણ પોષણ કરવાની શક્તિ ધરાવતી હોતી નથી. આવા સંયોગોમાં જો પુરુષવર્ગ સ્ત્રીઓનું પાલન-પોષણ ન કરે તો સ્ત્રીવર્ગનું અસ્તિત્વ વિનાશ પામવાની હદ આવ્યા વિના રહે નહિ. આ સ્થળે જો કોઇ એવી શંકા કરે કે સ્ત્રીઓને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે અને લાંબા કાળથી પરાધીન રહેવાનો જે અભ્યાસ તેમને પડી ગયો છે તે દૂર કરવામાં આવે તો શું તેઓ પોતાનું પાલન-પોષણ ન કરી શકે? આ સંબંધે મારૂં કહેવું માત્ર એટલુંજ છે કે વિવાહપ્રથાનો નાશ કર્યા વિના અથવા તો સમાજના બંધારણને છિન્નભિન્ન કર્યા વિના એ વ્યવહાર નભી શકે નહિ; અર્થાત્ સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા અર્પવાની સાથેજ સમાજનો નાશ પણ અવશ્યંભાવી છે.

શિષ્ય:—પાશ્ચાત્ય પ્રજા કે જે સ્ત્રી અને પુરુષો વચ્ચે સમાનતા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે શું વ્યર્થ વિડંબનામાત્ર છે?

ગુરુ:—બીજું શું? પુરુષો શું કોઇ કાળે પુત્ર પ્રસવ કરી શકે? અથવા શું શિશુઓને સ્તનપાન કરાવી શકે? બીજી રીતે શું સ્ત્રીઓ પલટનમાં દાખલ થઇ યુદ્ધક્ષેત્રમાં લડાઈ કરી શકે? ×

શિષ્ય:—આપનું કથન મને પરસ્પર વિરુદ્ધતાવાળું જણાય છે. આપ પૂર્વેજ કહી ચૂક્યા છો કે પ્રત્યેક પુરુષે તથા સ્ત્રીએ પોતાની શારીરિકવૃત્તિ યોગ્ય પ્રકારે ખીલવવી જોઇએ. હવે જો આપ સ્ત્રીઓને યુદ્ધમાં મોકલવાની વિરુદ્ધમાં હો તો શું સ્ત્રીઓએ પોતાની શારીરિકવૃત્તિને બને તેટલે અંશે ન ખીલવવી?

ગુરુ:—શામાટે ન ખીલવવી? જેની જેટલી શક્તિ હોય તેણે તે શક્તિ બહાર આણવાનો પ્રયત્ન કરવોજ જોઇએ. સ્ત્રીઓમાં યુદ્ધ કરવાની શક્તિ હોય તો ભલે તે શક્તિને યોગ્ય પ્રકારે ખીલવે, અને પુરુષોમાં સ્તનપાન કરાવવાની શક્તિ હોય

× અપવાદરૂપે કોઇ કોઇ સ્ત્રીઓ તેમ પણ કરી શકે, પરંતુ આ તો સામાન્ય ધોરણની વાત છે.

તો ભલે તેઓ પણ તે શક્તિ ખીલવે !

શિષ્ય —યૂરોપમા અનેક સ્ત્રીઓ અશ્વારોહણ કરી નિશાનબાજી ચલાવતાં શીખે છે, અને પુરુષોના જેટલીજ પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરે છે, તે સબધે આપ શુ ખુલાસો આપો છો ?

ગુરુ—અભ્યાસજનિત એવાં વિકૃત દષ્ટાંતો સમસ્ત મનુષ્યસમાજને માટે બધ બેસતાં થઇ શકતાં નથી. અભ્યાસમાં અને અનુશીલનમાં મે જે ભેદ દર્શાવ્યો છે, તેનુ સ્મરણ કર વિકૃત દષ્ટાંતોની ઉપેક્ષા કરવામાંજ લાભ છે જેટલી જરૂરની વાત હતી તેટલી તને આ પ્રસગે કહી દીધી હવે, સતાનપ્રીતિ તથા દપતિપ્રીતિસબધે બે બોલ કહી આ વિષય સમાપ્ત કરીશ

પ્રથમ કહી ગયો છુ કે સતાનપ્રીતિ સ્વતઃસ્ફુર્ત છે દપતિપ્રીતિ સ્વતસ્ફુર્ત નથી તોપણ ઇન્દ્રિયવાસના કે જે સ્વતઃસ્ફુર્ત હોય છે તેની તૃપ્તિની લાલસા દપતિપ્રીતિની સાથે સયુક્ત હોવાથી એ દપતિપ્રીતિ પણ સ્વતઃસ્ફુર્ત વૃત્તિની માફક બળવતી જોવામા આવે છે આને લઇને એ ઉભય વૃત્તિઓ અતિ દુર્દમનીય બનવા પામે છે. અપત્યપ્રીતિ જેવી દુર્દમનીય વેગવાળી વૃત્તિ મનુષ્યોમા અન્ય કોઇ હોય એમ હુ ધારતો નથી.

બીજુ—એ બન્ને વૃત્તિઓ અતિશય રમણીય છે એ વૃત્તિઓના જેટલુ બળ અથવા વેગ બીજી કોઇ વૃત્તિમાં હોય તો તે બનવાયોગ્ય છે, પરતુ તેના જેવી પરમ રમણીય વૃત્તિ તો બીજી નથી, એમ સ્પષ્ટતાથી કહી દેવુ જોઇએ પોતાની સ્વાભાવિક રમણીયતાને લીધે આ ઉભય વૃત્તિઓએ મનુષ્યની શેષ વૃત્તિઓ ઉપર એટલો બધો કાબૂમા મેળવ્યો છે કે સસારની સમસ્ત પ્રજાના કાવ્યસાહિત્યમાં એ બન્ને વૃત્તિઓને-તેમા પણ વિશેષે કરીને દપતિપ્રીતિને-મહુજ ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત થયુ છે. દપતિપ્રીતિ અથવા સતાનપ્રીતિ સિવાય જગતનુ કોઇ પણ કાવ્ય ખાલી રહ્યુ હોય એમ ભાગ્યેજ કોઈ કહી શકશે

ત્રીજુ—સાધારણ મનુષ્યોને માટે એ બે વૃત્તિઓ જેટલી બીજી કોઇ વૃત્તિ સુખદાયી થતી નથી અલબત્ત, ભક્તિ અને જાગતિકપ્રીતિનું સુખ સૌથી વિશેષ તીવ્ર તથા ઉચ્ચ છે, તોપણ અનુશીલનવિના તે સુખની પ્રાપ્તિ અસભવિત છે એ અનુશીલન પણ કઠિન જ્ઞાનનું સહયોગી છે સતાનપ્રીતિનુ જે સુખ છે તેને માટે અનુશીલનની જરૂર રહેતી નથી. દપતિપ્રીતિનું સુખ જો કે કેટલે અશે અનુશીલનની અપેક્ષા રાખે છે, તો પણ તે અનુશીલન બહુ સહજ અને સુખકર હોવાથી તેમાં વિશેષ શ્રમ પડતો નથી.

ઉપર જણાવેલાં કારણોને લીધે અનેક સમયે ઉક્ત બન્ને વૃત્તિઓ મનુષ્યના ધર્મપાલનમાં વિઘ્નભૂત થાય છે. ઉક્ત વૃત્તિઓ પરમ રમણીય અને સુખદાયક

હોવાથી મનુષ્યો તેની અપરિમિત ખીલવણી કરવા પ્રયત્ન કરે છે, અને એ વૃત્તિઓનો પોતાનો વેગ સ્વાભાવિકરીતેજ બહુ પ્રબળ હોવાના કારણે તે દુર્દમનીય થઇ પડે છે. આથી એવું પરિણામ એવું આવે છે કે એ બે વૃત્તિઓ અન્ય સર્વ વૃત્તિઓ ઉપર કાબૂ મેળવી જાય છે, અને કોઇને આગળ વધવા દેતી નથી. પછી ભક્તિ, પ્રીતિ અને અન્ય સમસ્ત ધર્મો તેનાજ વેગમાં સપડાઇ જઇ પોતાની સત્તા ગુમાવી બેસે છે. અનેક મનુષ્યો સ્ત્રી-પુત્રાદિની પાછળ ગાંડા જેવા બની જાય છે અને ધર્મકર્મને તિલાંજલિ આપી બેસે છે, તેનું પણ એજ કારણ છે. આપણી હિંદી પ્રજા ઉપર આ કલંક ખાસ કરીને બળવાન થયેલું જણાવવામાં આવે છે, તે અસત્ય નથી.

સંન્યાસ ધર્મના પ્રવર્તકો અથવા ઉપદેશકો અપત્યપ્રીતિ તથા દંપતિપ્રીતિ પ્રત્યે તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી નીહાળે છે, તેનું પણ એજ કારણ છે. સંન્યાસીઓ સ્ત્રીમાત્રને પિશાચીરૂપે માને છે; પરંતુ હું તને આગળ કહી ગયો છું કે જો સંતાનપ્રીતિ તથા દંપતિપ્રીતિને તેની યોગ્ય સીમામાં કેળવવામાં આવે તો તે પરમ ધર્મ છે. તેમ કરવાને બદલે સ્ત્રી-પુત્રાદિનો નિર્દયપણે ત્યાગ કરી દેવો એ પરમ અધર્મ છે. તે ઉપરાંત જાગતિક પ્રીતિ સંબંધે વિવેચન કરતી વેળા હું તને કહી ગયો છું કે જાગતિક પ્રીતિપર્યંત પહોંચવાને માટે પારિવારિક પ્રીતિ એક પગથીઆ સમાન છે. જેઓ પારિવારિક પ્રીતિરૂપી પ્રથમ પગથીઆનો ત્યાગ કરી જગત્ સાથે પ્રીતિ જોડવાનો દેખાવ કરે છે તેઓ તેમાં અનેકવાર નિષ્ફળ થયા વિના રહેતા નથી.

શિષ્યઃ—ઇસુના સંબંધમાં એ કથન કેવી રીતે લાગુ પાડશો ?

ગુરુઃ—ઇસુ અથવા શાક્યસિંહની માફક જેઓ એવુ પરાક્રમ દાખવી શકે તેઓને હું ઈશ્વરાંશી લેખું છું. તે સાથે એટલુ પણ કહેવું જોઇએ કે ઇસુ અથવા શાક્યસિંહ જેવા મનુષ્યો સિવાય એ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી આગળ વધવાને ભાગ્યેજ કોઇ સમર્થ થઇ શકે છે. હું એમ માનું છું કે જો ઇસુ અથવા શાક્યસિંહે ગૃહસ્થાવસ્થામાં રહી ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો હોત તો તેઓની ધાર્મિકતા અત્યારે છે તેના કરતાં પણ અધિકતાપાત્ર થઇ હોત, એમાં શક નથી. શ્રીકૃષ્ણ જેવા આદર્શ પુરુષો ગૃહસ્થાશ્રમમાંજ રહ્યા હતા. ઇસુ અથવા શાક્યસિંહ માત્ર સંન્યાસીઓ હતા–આદર્શ પુરુષો નહોતા.

સંતાનપ્રીતિ અને દંપતિપ્રીતિ સિવાય સ્વજનપ્રીતિના સબંધમાં પણ થોડુ બોલવાનું રહી જાય છે. (૧) જેઓ વસ્તુતઃ આપણાં સંતાન ન હોય પણ 'સંતાનના સ્થાને હોય તેઓ પણ આપણી સંતાનપ્રીતિના હકદાર છે. (૨) જેઓ આપણી સાથે એક વંશના લોહીથી જોડાયેલા હોય, તેઓ અર્થાત્ ભાઇ-બેન

વિગેરે પણ આપણાં પ્રીતિપાત્ર છે. સંસર્ગને લઇને હોય કે આત્મપ્રીતિની ઉદારતાને લઇને હોય, પણ તેઓના પ્રત્યે પ્રીતિભાવ રાખવો એ આપણું કર્તવ્ય છે.(૩) આ પ્રમાણે પ્રીતિનો વિસ્તાર થતાંની સાથેજ આપણા કુટુંબ તથા આડોશીપાડોશીપ્રત્યે પણ પ્રીતિભાવનો નિર્મળ ઝરો વહેવા લાગે છે. પ્રીતિનો સ્વાભાવિક વિકાસ કેવી રીતે થતો જાય છે, તે વાત હું તને પૂર્વે જણાવી ગયો છું. (૪) અનેક સમયે આપણે એવાં મનુષ્યોના સમાગમમાં આવીએ છીએ કે તેઓ આપણાં સ્વજન ન હોય તોપણ તેમના ગુણોપ્રત્યે મુગ્ધ થઇને તેમના પ્રત્યે ખાસ પ્રીતિભાવ રાખ્યા વિના આપણે રહી શકતા નથી. આવી રીતની બન્ધુપ્રીતિ પણ કેટલીક વાર બહુ બળવતી થયેલી અનુભવવામાં આવે છે.

ઇશ્વરપ્રીતિની પણ યોગ્ય પ્રકારે ખીલવણી થવી જોઇએ, કારણ કે તે મનુષ્યોનો ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ છે. ક્યાં કયી પ્રીતિને બળવાન બનાવવી તેનો શુદ્ધ હૃદયથી નિર્ણય કરીને, અથવા ઉપર જણાવ્યા તે સાધારણ નિયમોને લક્ષમાં રાખીને પ્રીતિ વૃત્તિનું અનુશીલન કરવું એજ યોગ્ય અને ઉત્તમ છે.

अध्याय २४ मो—स्वदेशप्रीति

ગુરુઃ—સમસ્ત વૃત્તિઓને જાગૃત તથા ઉન્નત કરી ઇશ્વરમુખી કરવી એ અનુશીલનનો ઉદ્દેશ છે, અને તેને માટે સાધકે ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મો કરવાં જોઇએ. ઇશ્વર પ્રાણીમાત્રમાં વ્યાપક છે, તેથી સમસ્ત જગતને પોતાના આત્માસમાન લેખી તેને ચાહતાં શીખવું જોઇએ. જગતને આત્મવત્ લેખવામાં આવે તોજ મનુષ્યના હૃદયમાં જાગતિક (સમગ્ર જગત્ ઉપરની) પ્રીતિનો ઉદય થાય. કોઇ એમ પૂછે કે સમસ્ત જગતને આત્મવત્ શામાટે માનવું? તો તેનો એજ ઉત્તર આપી શકાય કે તેમ કરવું એ ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્તવ્ય છે, અને તેથી તે ધર્મકાર્ય છે. છતાં એવી શંકા કરવામાં આવે કે જો કોઇપણ ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મ જાગતિક પ્રીતિથી વિરુદ્ધ જતું હોય તો ત્યાં શું કરવું? આવા સ્થળે બે દિશાઓની સંપૂર્ણ રક્ષા થવી અશક્ય છે. તો પછી ત્યાં કયી દિશામાં કર્તવ્ય કરવું?

શિષ્યઃ—તે સ્થળે નિષ્પક્ષપાતપણે વિચાર કરી બે ત્રાજવામાં જે ત્રાજવું નમતું જણાય, તેજ દિશાનું અવલંબન લેવું જોઇએ, એમ મને લાગે છે.

ગુરુઃ—એ વાત ખરી છે, તોપણ એ સંબંધે હું કહું તે બરાબર શ્રવણ કર. દંપતિપ્રીતિનો વિષય સમજાવતી વેળા મેં તને કહ્યું હતું કે જેઓ સમાજની બહાર હોય છે તેઓનું જીવન પશુવત્ હોય છે. દાખલાતરીકે જંગલી મનુષ્યો સમાજમાં

હોતાં નથી, તેથી તેમનું જીવન લગભગ પશુ જેવુંજ હોય છે. સમાજ સિવાય મનુષ્ય યથાયોગ્ય પ્રકારે ધાર્મિક જીવન ગાળી શકે નહિ, એટલુંજ નહિ પણ સમાજ સિવાય મનુષ્ય કોઇપણ પ્રકારનું મંગળ અથવા આત્મશ્રેય સાધી શકે નહિ, એમ કહું તોપણ અત્યુક્તિ નથી. હવે જો સમાજનો ધ્વંસ થાય તો મનુષ્યના ધર્મનો પણ ધ્વંસ થયા વિના રહે નહિ, અને ધર્મનો ધ્વંસ થાય તો પછી સર્વ પ્રકારનાં મંગળ કાર્યોનો ધ્વંસ પણ તેની સાથેજ થાય, એ સ્વાભાવિક છે. આ વિષે વધારે વિસ્તારથી તારા જેવા સમજુને સમજાવવાની જરૂર નથી.

શિષ્ય.—વાચસ્પતિ મહાશય જો આ પ્રસંગે હાજર હોત તો તેઓ એ દલીલની સામે વાંધો ઉઠાવત, પણ મને તેમાં કંઇ સંશય નથી.

ગુરુ:—અસ્તુ. જો એમજ હોય, એટલે કે જો સમાજના ધ્વંસની સાથે ધર્મ-ધ્વંસ જોડાયેલો હોય અને ધર્મધ્વંસની સાથે સર્વ મંગળ કાર્યોનો ધ્વંસ અનિવાર્ય હોય તો એટલું તો ચોક્કસ છે કે ગમે તે પ્રકારે સમાજની રક્ષા કરવી એ આપણું ગંભીર કર્તવ્ય છે. હર્બર્ટ સ્પેન્સર પણ કહે છે કે "આત્મરક્ષા કરતાં પણ દેશરક્ષા એ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. અને એટલા માટે હજારો તથા લાખો મનુષ્યો પોતાના આત્માનો ભોગ આપીને પણ દેશની રક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે."

આત્મરક્ષા જે કારણે ધર્મ લેખાય છે તેજ કારણે દેશરક્ષા પણ શ્રેષ્ઠ ધર્મ લેખાય છે. સ્વજનરક્ષાને પણ ધર્મનું અંગ લેખવામાં આવ્યું છે, તેનું એજ કારણ છે;કારણ કે આપણો પરિવાર એ પણ સમાજનું એક અંગ છે, પરંતુ સમુદાયના હિતની ખાતર પારિવારિક હિતની પણ ઉપેક્ષા કરવી એ કર્તવ્ય છે.

આત્મરક્ષા અને સ્વજનરક્ષાની પેઠે સ્વદેશરક્ષા એ પણ ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મ છે; કારણ કે તેમાં સમસ્ત જગતના હિતનો સમાવેશ થઈ જાય છે. સામાજીક મનુષ્યો અથવા દેશનાં મનુષ્યો આંતરવિગ્રહથી લડી મરતાં હોય તે સમયે જો કોઇ પાપિષ્ટ જાતિનો આગેવાન આવીને દેશજનોને દબાવી દે તો પૃથ્વીમાંથી ધર્મ તથા ઉન્નતિનો ઉચ્છેદ થયા વિના રહે નહિ. એટલા માટે ભૂતમાત્રના હિતની ખાતર સ્વદેશ-રક્ષણ કરવું એ પણ ધર્મ છે.

સ્વદેશરક્ષાને જો આત્મરક્ષા તથા સ્વજનરક્ષાની પેઠે ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મ માનવામાં આવે તો તેને પણ નિષ્કામ કર્મ બનાવી શકાય. આત્મરક્ષા તથા સ્વજનરક્ષા કરતાં સ્વદેશરક્ષાના કર્મને વિશેષ સહેલાઈથી નિષ્કામ કર્મ બનાવી શકાય, એ વાત હવે તને બહુ શ્રમપૂર્વક સમજાવવાની જરૂર હું ધારતો નથી.

શિષ્ય:—આ પ્રશ્નની શરૂઆતમાંજ આપે કહ્યું હતું કે "વિચાર કરીનેજ નિર્ણય કરવો." તો હવે હું જાણવા ઇચ્છું છું કે આટલા વિચારના પરિણામે આપણે શું નિર્ણય ઉપર આવ્યા ?

ગુરુઃ—એજ કે સર્વ ભૂતપ્રત્યે સમદષ્ટિ રાખવી એ જેમ આપણું કર્તવ્યકર્મ છે, તેજ પ્રકારે આત્મરક્ષા, સ્વજનરક્ષા તથા દેશરક્ષા પણ આપણાં કર્તવ્ય કર્મો છે. એ ઉભયની અંદર જ્યારે પરસ્પર વિરોધ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે કયી તરફનું ત્રાજવું ભારે છે, તે બારીકીથી-નિષ્પક્ષપાતપણે જોઇ જવું. આત્મરક્ષા તથા સ્વજનરક્ષાની જરૂર એટલા માટે છે કે તેનાથી દેશરક્ષામાં તથા જગતરક્ષામાં બહુ મોટી સહાય મળે છે, માટે બની શકે ત્યાંસુધી દેશરક્ષા કિંવા જગતરક્ષા તરફજ વિશેષ લક્ષ આપવું.

વસ્તુત. જાગતિક પ્રીતિની સાથે આત્મપ્રીતિ, સ્વજનપ્રીતિ તથા દેશપ્રીતિને વિરોધ ઉત્પન્ન થાય એવો સંભવજ લાગતો નથી. દૃષ્ટાંતતરીકે ધારો કે કોઇ એક મનુષ્ય આપણા ઉપર હલ્લો કરે, તો તેનાથી આપણે આપણું આત્મરક્ષણ કરવું. પરન્તુ તેની સામે નિર્દયતા કિંવા દ્વેષ દાખવવાની જરૂરજ શું છે? ક્ષુધાતુર ચોરના સબંધમાં જ્યારે આપણે પ્રસંગ નીકળ્યો ત્યારે આ વાત હું તને સમજાવી ચૂક્યો છું. તે વખતે મે તને એવા આશયનું કહ્યું પણ હતું કે જાગતિક પ્રીતિ અથવા સર્વત્ર સમાનભાવનો અર્થ એવો નથી કે આપણે મૂંગે મોઢે મારજ ખાધા કરવો. મારૂ કહેવાનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે જો સર્વ પ્રાણીમાત્ર આપણા પોતાના આત્મા સમાનજ છે, તો પછી આપણે કોઇનું કદાપિ અનિષ્ટ ન કરવુ. કોઇ મનુષ્યનું તો શું પણ કોઇ સમાજનુ પણ કદાપિ અનિષ્ટ કરવા તૈયાર થવું નહિ. આપણા સમાજનુ જેવી રીતે યથાશક્તિ ઇષ્ટસાધન કરવુ, તેવીજ રીતે બની શકે તો પરસમાજનું પણ ઇષ્ટ કરવા ચૂકવું નહિ શક્તિ પ્રમાણે ઇષ્ટ કરવું તેનો અર્થ માત્ર એટલોજ કરવાનો છે કે કોઇ સમાજનું અનિષ્ટ કરી અન્ય સમાજનુ ઇષ્ટ કરવુ એ ખીલકુલ ઉચિત નથી. પરસમાજનું અનિષ્ટ કરી આપણા સમાજનું ઇષ્ટ ન સાધવુ તેજ રીતે આપણા સમાજનુ અનિષ્ટ કરી પરસમાજનુ ઇષ્ટ સાધવુ એ પણ યોગ્ય નથી. આમ થાય તોજ યથાર્થ સમાનભાવ, જાગતિકપ્રીતિ તથા સ્વદેશપ્રીતિની યથાયોગ્યતા સચવાય.

કેટલાએક દિવસો ઉપર તે એક પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, તેનો ઉત્તર આપવાનો હવે યોગ્ય પ્રસંગ આવી લાગ્યો છે. હું ધારૂં છું કે તારા મનમાં યૂરોપીય "પૅટ્રીયોટીઝમ" (સ્વદેશવાત્સલ્ય) ના સંસ્કારો બહુ દૃઢ થઇ ગયેલા હોવા જોઇએ, અને તેનેજ લીધે તેં એવો પ્રશ્ન મૂક્યો હશે. મેં તને આજે જે સ્વદેશપ્રીતિસબંધે ઉપદેશ કર્યો છે, તેને યૂરોપની સ્વદેશવાત્સલ્યતા સાથે લેશ પણ સબંધ નથી. યૂરોપીય પૅટ્રીયોટીઝમ (સ્વદેશવાત્સલ્ય) ને એક પ્રકારના મહાઘોર પૈશાચિક પાપરૂપેજ હું તો ઓળખું છુ. પાશ્ચાત્ય સ્વદેશવત્સલતાનો અર્થ માત્ર એટલોજ છે કે પરસમાજની પાસેથી જે કાંઇ હોય તે છીનવી લ્યો અને પોતાના સમાજમાં લાવો તે પૅટ્રીયોટીઝમ ધર્મ કહે છે કે અન્ય સમસ્ત જાતિઓનુ સત્યાનાશ કાઢીને પણ

સ્વદેશની શોભા વધારો. આવા ભયંકર સ્વદેશપ્રેમરૂપી ધર્મને લઇને અમેરિકાની અસલી જાતિઓ આજે પૃથ્વીમાંથી લગભગ લુપ્ત થઇ ગઇ છે. આવો દેશવાત્સલ્યરૂપી ધર્મ ભારતવર્ષીય પ્રજાના હૃદયમાં કોઇ કાળે સ્થાન ન પામો, એજ મારી જગદીશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના છે. બોલ, પ્રીતિતત્ત્વનો સ્થૂલ આશય હવે સમજ્યો ને ?

શિષ્યઃ—હા જી. મનુષ્યની સર્વ વૃત્તિઓ ખીલે અને તે ઇશ્વરાનુવર્તિની થાય તે અવસ્થાને ભક્તિ કહેવાય, એ વિષય હવે હું બરાબર સમજી ગયો છું. આવી અવસ્થાનું પરિણામ જાગતિક પ્રીતિરૂપેજ ફળે; કારણ કે ભૂતમાત્રમાં ઇશ્વર વ્યાપી રહ્યો છે, એ વાત પણ મારાથી સમજી શકાય છે. તેની સાથે એટલી વાત પણ નક્કી થઇ ગઈ કે જાગતિકપ્રીતિ સાથે સ્વજનપ્રીતિ અથવા સ્વદેશપ્રીતિને વિરોધ આવવાનો ભય પણ અસ્થાને છે. જે કઇ વિરોધ કવચિત્ જોવામાં આવે છે, તે તો આપણી સકામવૃત્તિનેજ આભારી હોય છે. જો નિષ્કામપણે કર્તવ્યો બજાવવામાં આવે તો એવો વિરોધ કદાપિ ઉત્પન્ન થાય નહિ.

તે સાથે એટલું પણ સમજી શક્યો છું કે આત્મરક્ષા કરતાં સ્વજનરક્ષાનું કર્તવ્ય વધારે મહત્ત્વનું છે, અને સ્વજનરક્ષા કરતા પણ સ્વદેશરક્ષાનું કર્તવ્ય વિશેષ મહત્ત્વનું છે. જ્યારે અંતઃકરણમાં ઇશ્વરભક્તિ તથા સર્વ લોકપ્રીતિના સંસ્કારો દૃઢ થાય, ત્યારે તો દેશપ્રીતિ એ માત્ર ઇશ્વરભક્તિ કરતાંજ ઉતરતું અને અન્ય સર્વ કરતા અધિક મહત્ત્વનું કર્તવ્ય બની રહે છે.

ગુરુ—ભારતવર્ષીય પ્રજાની સામાજીક તથા ધાર્મિક અવનતિનું કારણ હવે સ્પષ્ટ થઇ શકશે. ભારતવર્ષની આર્યપ્રજામાં ઇશ્વરપ્રીતિ તથા સર્વલોક પ્રત્યે સમદૃષ્ટિ હતી, પરંતુ તેઓએ દેશપ્રીતિને સાર્વલૌકિક પ્રીતિની અંદરજ ડુબાડી દીધી.

આથી પ્રીતિવૃત્તિની ક્રમે ક્રમે જે ખીલવણી થવી જોઇએ તેવી થઇ શકી નહિ. દેશપ્રીતિ તથા સાર્વલૌકિક પ્રીતિ એ બન્ને યથાસ્થાને યોગ્ય ખીલવણી થવી જોઇએ જ્યારે આ વાત આર્ય પ્રજાના હૃદયમાં ઉતરવા પામશે ત્યારે ભારતવર્ષ પુનઃ પૃથ્વીની શ્રેષ્ઠ જાતિના ઉચ્ચ સિંહાસને વિરાજશે એમાં મને જરા પણ સંશય નથી.

શિષ્યઃ—આપે જે ધર્મતત્ત્વની વ્યાખ્યા કરી છે, તે ધર્મતત્ત્વ જો આર્યપ્રજા સમજી શકે અને તેને કાર્યમાં પરિણત કરી શકે તો કેટલો બધો લાભ થાય !

×આ વાક્યને સ્થાને આવું વાક્ય ઠીક ગણાત કે 'કાળે કરીને ભારતવર્ષની આર્ય પ્રજાનાં આચરણોમાંથી ઇશ્વરપ્રીતિ તથા સર્વ લોકપ્રત્યેની સમદૃષ્ટિ નીકળી ગઈ અને દેશપ્રીતિનું સ્થાન પણ સ્વાર્થ અને વિષયલોલુપતાએ લીધું.

अध्याय २५ मो–पशुप्रीति

ગુરુ:—પ્રીતિતત્ત્વ સંબંધી હજી એક વાત કહેવાની બાકી છે અન્ય સર્વ ધર્મોની અપેક્ષાએ હિંદુ ધર્મ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તેનાં હજારો ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ છે પ્રીતિતત્ત્વ સમજાવતી વેળા હિંદુધર્મની શ્રેષ્ઠતા હું પ્રસંગોપાત સિદ્ધ કરી ચૂક્યો છું હિંદુધર્મ જાગતિકપ્રીતિનો જેવો ઉપદેશ કરે છે તેવો ઉપદેશ અન્ય કોઇ ધર્મમાં નથી ન્યાયની ખાતર મારે આ સ્થળે કહેવું જોઇએ કે અનમત્ત અન્યાન્ય ધર્મો પણ સર્વ લોકપ્રત્યે પ્રીતિભાવ રાખવાની ભલામણ તો કરે છે, પરંતુ તેમ કરવાનું જે યથાયોગ્ય મૂળ કારણ દર્શાવવું જોઇએ તે તેઓ દર્શાવી શક્યા નથી, અને તેથી તેમની તે ભલામણ સાર્થક થઇ શકી નથી ત્યારે ઈશ્વર સર્વવ્યાપક હોવાથી સર્વ ભૂતપ્રત્યે સમાનભાવ રાખવાનો હિંદુધર્મનો ઉપદેશ તરતજ હૃદયમાં ઉતરી જાય છે. હિંદુધર્મ ઉપદેશેલી દંપતિપ્રીતિ પણ અન્ય જાતિઓમાટે આદર્શરૂપ છે તેમજ વિવાહપ્રથા પણ કોઇ રીતે ઓછી અનુકરણીય નથી આ ઉપરાંત હિંદુધર્મના પ્રીતિતત્ત્વનું એક વિશેષ ઉદાહરણ–પ્રમાણ આપું છું તે લક્ષ પૂર્વક સાંભળ

ભૂતમાત્રમાં ઈશ્વરનો નિવાસ છે, એટલા માટે પ્રાણીમાત્રપ્રત્યે સમદૃષ્ટિ રાખવી એ કર્તવ્ય છે પરંતુ જેઓ એમ સમજતા હોય કે ‘ભૂતમાત્ર’ કહેવાથી કેવળ મનુષ્યોનોજ તેમાં સમાવેશ થાય છે તો તે ભૂલ છે ભૂતમાત્ર કહેવાથી જગતના સર્વ પ્રાણીઓ તેમાં આવી જાય છે અર્થાત્ પશુઓ પણ મનુષ્યોની પ્રીતિને પાત્ર છે. મનુષ્યોપ્રત્યે જેમ પ્રીતિભાવ રાખવાનો છે, તેજ પ્રકારે પશુઓપ્રત્યે પણ પ્રીતિભાવ રાખવો જોઇએ. આવો અભેદભાવ હિંદુધર્મ અથવા તો હિંદુધર્મમાંથી ઉત્પન્ન થએલ બૌદ્ધધર્મ સિવાય અન્ય સ્થળે નથી

શિષ્ય:—એ અભેદભાવ બૌદ્ધધર્મે હિંદુધર્મ પાસેથી લીધો હશે કે બૌદ્ધધર્મ પાસેથી હિંદુધર્મે લીધો હશે ?

ગુરુ:—અર્થાત્ તું એમ પૂછવા માગે છે કે પિતાની મીલકતનો વારસદાર પુત્ર થયો કે પુત્રની મીલકતનો વારસદાર પિતા થયો ?

શિષ્ય—પિતાને પણ કેટલીકવાર પુત્રની સંપત્તિ મળે છે

ગુરુ—કુદરતી નિયમથી વિરુદ્ધ વાત જે કોઇ સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે, તેણે પુરાવો રજુ કરવો જોઈએ બૌદ્ધધર્મ પાસેથી હિંદુધર્મે ઉક્ત અભેદજ્ઞાન લીધું, એમ કહેવામાં તું શું પ્રમાણ આપી શકશે ?

શિષ્ય—મારી પાસે તો એવું કાંઇ પ્રમાણ નથી, પણ બુદ્ધધર્મે હિંદુધર્મ પાસેથી એ અભેદજ્ઞાન લીધું એમ આપ કેવી રીતે પૂરવાર કરો છો ?

ગુરુઃ—પિતાની માલ-મીલકત પુત્રને મળે એ એકજ પ્રમાણ મારે માટે બસ છે. તે સિવાય વાજસનેય ઉપનિષદની શ્રુતિ ઉદ્ધૃત કરી મે તને બતાવી આપ્યું છે કે સર્વ ભૂતપ્રત્યે સમાનભાવ રાખવો એજ પ્રાચીન વેદોક્ત ધર્મ છે.

શિષ્યઃ—પરંતુ વેદમાં તો અશ્વમેધાદિની પણ વિધિ મળી આવે છે તેનું કેમ?

ગુરુઃ—વેદ જો કોઇ એકજ વ્યક્તિવિશેષનો રચેલો ગ્રંથ હોત તો અસંગતિ દોષનો આરોપ તેના ઉપર મૂકી શકાત. ટોમ્સ એક્વીન્સના કથનની સાથે હર્બર્ટ સ્પેન્સરના સિદ્ધાંતોનું મળતાપણું તપાસવું એ જેમ વિચિત્ર છે, તેજ પ્રકારે વેદના ભિન્ન ભિન્ન અંશોનું પરસ્પર મળતાપણુ શોધવું એ વિચિત્ર છે. એટલુંજ નહિ પણ અસંભવિત છે. હિંસામાંથીજ અહિંસાની ઉત્પત્તિ છે; પરંતુ તે વાતને હમણાં રહેવા દઇશું. "પશુઓપ્રત્યે દયા કરવી" એ હિંદુધર્મનો ઉપદેશ પરમ રમણીય છે, એમાં તો કાંઇજ શક નથી. હિંદુઓ આ ઉપદેશનું લાંબા કાળથી પાલન કરતા આવ્યા છે. જેઓ હિંદુઓ નથી તેઓ પણ અહિંસાધર્મનું અનુસરણ યથાશક્તિ કરે છે. કેવળ ખેતી અર્થે અથવા સ્વારી કરવા માટે પશુઓનું પાલન કરે છે, તેમનેજ ઉદ્દેશીને હું આ વાત કહેતો નથી. કૂતરાનુ માંસ કાંઇ ઉપયોગમાં આવતું નથી, છતાં કેટલાકો કૂતરાને બહુ પ્રેમથી ઉછેરે છે, કારણ કે તેમાંથી જે આનંદ-સુખ તથા પ્રેમનો બદલો મળે છે, તે તેઓ બહુ સારી રીતે જાણતા હોય છે. આપણા દેશમાં કેટલીએક બાઇઓ બિલાડી પાળી સંતાનહીનતાના દુઃખને ભૂલી જવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મેં એક અંગ્રેજી પુસ્તકમાં વાંચ્યું છે કે "જે ઘરમાં પાંજરામાં પક્ષી આનંદથી નાચતું હોય તે ગૃહમાં કોઇ પ્રેમી અથવા સુજ્ઞ મનુષ્ય રહે છે, એમ સમજવું." આ પુસ્તકનું નામ મને અત્યારે સ્મરણમાં નથી, પણ વાત ઘણીજ મહત્વની છે.

હિંદુઓમાં ખાસ કરીને ગાયને સર્વથી વિશેષ પ્રીતિપાત્ર માનવામાં આવે છે. હિંદુઓને માટે ગાયના જેવી અન્ય એક પરોપકારી વસ્તુ નથી. ગાયનુ દૂધ હિંદુઓના જીવનસ્વરૂપ છે. આપણે હિંદુઓ માંસભોજન કરતા નથી. જે અન્નભોજન આપણે આહારમાં લઇએ છીએ તેમાં પુષ્ટિકર દ્રવ્ય બહુ અલ્પ પ્રમાણમાં હોય છે, તેથી જો ગાયનું દૂધ ન વાપરીએ તો એ દ્રવ્યની ખોટ કોઈ રીતે પૂરી થાય નહિ. ગાય કેવળ દૂધ આપીને આપણને ઉછેરે છે, એટલુંજ નથી, પણ જે ધાન્ય ઉપર આપણો સંપૂર્ણ આધાર છે તે ધાન્ય પણ એક રીતે ગાય-માતાનેજ આભારી છે, અને એટલા માટે ગાયને અન્નદાતા કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. બળદદ્વારા ખેતરો ખેડાય છે, અને ભારે બોજાઓ એક ગામથી બીજે ગામ લઇ જવામાં આવે છે. જો ગાયોનું રક્ષણ ન થાય તો કેટલાં બધાં ખેતરો ખેડાયા વિના પડયાં રહે ગાડાં ભરી ભરીને જે માલ પરગામ મોકલવામાં આવે છે, તે કોણ વહન કરી શકે?

દેશમાં, ભારતવર્ષમાં ઘણુંખરું ક્રમ ગાય અને તેની સંતતિ ઉપરજ નિર્ભર રહે છે. ગાય અને બળદો મૃત્યુ પામ્યા પછી પણ દધીચિની માફક પોતાનાં હાડ, ચામ તથા શીંગડાંદ્વારા આપણા ઉપર ઉપકાર કરતાં જાય છે. કેટલાએક મૂર્ખ મનુષ્યો કહે છે કે.– "ગાય તો હિંદુઓનો એક દેવતા છે." વસ્તુતઃ તે દેવતા નથી, પણ દેવતા જેટલો ઉપકાર આપણા ઉપર કરે છે, એટલાજ માટે તેને દેવતાસમાન લેખવામાં આવે છે. વૃષ્ટિદેવતા આપણા ઉપર જેટલો ઉપકાર કરે છે તેના કરતાં પણ ગાય વિશેષ ઉપકાર કરે છે. ઇન્દ્ર જો પૂજ્ય હોય તો ગાય પણ પૂજવાયોગ્ય છે. જો આપણા દેશમાંથી ગાયનો લોપ થઇ જાય તો હિંદુપ્રજા પણ તેની સાથેજ લોપ થઇ જાય, એમાં શક નથી. મુસલમાનોના દેખાદેખીથી જો હિંદુઓ પણ ગોમાંસ ભક્ષણ કરવા લાગ્યા હોત તો અત્યાર પૂર્વે હિન્દુ નામનો ક્યારનોએ લોપ થઇ ગયો હોત, અથવા તો હિંદુઓ અત્યંત દુર્દશા ભોગવતા હોત, એમ વિચાર કરવાથી સ્પષ્ટ થયા વિના રહેશે નહિ હિંદુઓના અહિંસાધર્મેજ હિંદુઓની રક્ષા કરી છે. અનુશીલનનું પ્રત્યક્ષ ફળ જોવું હોય તો પશુપ્રીતિના સાક્ષાત્ ઉપકારોપ્રત્યે એકવાર દૃષ્ટિપાત કરી જા. પશુપ્રીતિના અનુસરણના પ્રતાપેજ હિંદુપ્રજા આજે જીવતી રહી ગઇ છે.

શિષ્યઃ—ઘણા મુસલમાનો પણ ગોમાંસ નથી ખાતા.

ગુરુઃ—એ પ્રતાપ હિંદુઓના સહવાસનો છે. જેઓ હિંદુ વંશમાં જન્મવા છતાં ગોમાંસ ભક્ષણ કરતા હોય તેઓ કુલાંગાર છે—નરાધમ છે. એથી વધારે સખ્ત શબ્દો મારી પાસે નથી.

શિષ્યઃ—કેટલાક પાશ્ચાત્ય પંડિતો કહે છે કેઃ "હિંદુઓ જન્માંતર માને છે. તેથી રખેને આપણો કોઇ પૂર્વપુરુષ દેહાંતર પ્રાપ્ત કરીને પશુરૂપે આપણે ત્યાં આવ્યો હોય તો ? એવા ભયથી હિંદુઓ પશુઓપ્રતિ દયાવાન્ રહે છે."

ગુરુઃ—પાશ્ચાત્ય પંડિતો અને પાશ્ચાત્ય ગર્દભો વચ્ચેનો ભેદ ભૂલવો જોઇએ નહિ. હિંદુધર્મનો યથાર્થ મર્મ મેં તને કહી દીધો છે. છતાં પણ તું શું ગર્દભ કોને કહેવાય અને પંડિત કોને કહેવાય તેનો નિર્ણય કરી શકયો નહિ ? ગર્દભ તો એના અવાજ ઉપરથીજ પકડાઇ જાય. ઉક્ત કથન કોઇ પાશ્ચાત્ય પંડિતનું હોવા સંભવ નથી.

अध्याय २६ मो–दया

ગુરુ.—ભક્તિ અને પ્રીતિ પછી દયાનું સ્થાન આવે છે. આર્ત અસહ્ય દુઃખી પ્રાણીપ્રત્યે જે વિશેષ પ્રતિભાવ તેને દયા કહેવામાં આવે છે. ભક્તિના પેટામાં જેમ

પ્રીતિનો સમાવેશ છે, તેવીજ રીતે દયા પણ પ્રીતિનો એક ખાસ પેટા ભાગ છે. સર્વ ભૂતમાત્રમાં જે પોતાનાજ આત્માને જોતો હોય અથવા સર્વ ભૂતમાત્રનો પોતાનામાંજ અનુભવ કરતો હોય તે મનુષ્ય નિરંતર દયામયજ હોય છે. એટલા માટે ભક્તિના અનુશીલન (અનુસરણ અને વિકાસ) થી જેમ પ્રીતિનું અનાયાસે અનુશીલન થાય છે તેવીજ રીતે પ્રીતિના અનુશીલનની સાથે દયાનું અનુશીલન પણ રહેલુંજ હોય છે. ભક્તિ, પ્રીતિ અને દયાને હિંદુ ધર્મે એવા સૂત્રથી એક બીજા સાથે ગુંથેલી છે કે તેને જુદી પાડી બતાવવાનું કામ સહજ નથી. હિંદુધર્મ જેવો સર્વાંગસંપન્ન ધર્મ અન્ય કોઇ નથી, એવા ઉદ્‌ગારો આવા પ્રસંગે બળપૂર્વક બહાર આવ્યા વિના રહેતા નથી.

શિષ્ય:—છતાં દયાનું અનુશીલન પૃથક્ રીતે કરવાનું હિંદુધર્મમાં કહેલું છે.

ગુરુ:–એકવાર નહિ પણ હજારવાર પુનઃ પુનઃ દયાના વિષય ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. વસ્તુતઃ જેનામાં દયા નથી તેને હિંદુ એવું નામજ આપી શકાય નહિ. તોપણ એટલું છે કે હિંદુધર્મમાં દાન શબ્દનો જેટલો દૃષ્ટિથી ઉપયોગ થયેલો આપણા જોવામાં આવે છે તેટલો દયા શબ્દનો વ્યવહાર થએલો જોવામાં આવતો નથી. ખરી રીતે તો દાનમાંજ દયાનું સત્ય અનુશીલન રહેલું છે; પરન્તુ "દાન" શબ્દના અર્થ તરફ બરાબર લક્ષ આપવામાં આવતું નથી. "દાન" કહેવાથી માત્ર અન્નદાન, વસ્ત્રદાન અથવા ધનદાનજ સર્વત્ર સમજવામાં આવે છે; પરંતુ એ અર્થ તો બહુજ સાંકડો છે. દાનનો ખરો અર્થ ત્યાગ છે. ત્યાગ અને દાન એક બીજાના માત્ર પ્રતિશબ્દોજ છે. દયાના અનુશીલનાર્થે ત્યાગ શબ્દનો પણ અનેક સ્થળે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ ત્યાગ શબ્દથી કેવળ ધનત્યાગજ સમજશો, એ યોગ્ય નથી. ત્યાગ શબ્દથી સર્વ પ્રકારના ત્યાગોનું સૂચન થાય છે, અને તેમાં પ્રાણત્યાગ પણ સમાઈ જાય છે. મતલબ કે જ્યાં દાનધર્મનો આદેશ કરવામાં આવ્યો હોય ત્યાં આત્મત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ પણ સાથેજ રહેલો છે એમ સમજી લેવું. આ પ્રકારનું દાન કરવું તેમાંજ યથાર્થ દયાના અનુશીલનનો માર્ગ રહેલો છે. એક માણસ પાસે પુષ્કળ ધન–સંપત્તિ હોય, અને તે સંપત્તિનો અમુક અંશ કોઈ દીન–દરિદ્રીને અર્પણ કરે તો તેથી તેણે દયા કરી એમ કહી શકાય નહિ; કારણ કે એક તળાવમાથી કોઇ પ્રવાસી ખોબો ભરીને પાણી પીવે તેથી તળાવને કાંઇ ખોટ જતી નથી, તેમ તારા ઉક્ત પ્રકારના દાનથી તને કાંઇ કષ્ટ થતું નથી. તેણે જેવો સ્વાર્થત્યાગ કરવો જોઇએ તેવો સ્વાર્થત્યાગ એથી થતો નથી. આ ઉપરથી એવા દાનની પણ જરૂર નથી એમ માની લઇશ નહિ. જેઓ એવું નજીવું દાન પણ કરી શકતા નથી તેઓ ઘોરતર નરાધમથી કાંઈ

ચઢીયાતા નથી, પરંતુ જેઓ એવું દાન કરતા હોય તેઓએ તેમાં પોતાની દાનવીરતા અથવા બહાદૂરી સમજી લેવી એ પણ ભૂલ છે. એવી દાનવૃત્તિથી દયાનું યથાર્થ અનુશીલન (અનુસરણ અને ખીલવણી) થઇ શકતું નથી. પોતે કષ્ટ સહીને પણ પરોપકાર કરવો તેજ ખરૂં દાન છે.

શિષ્યઃ—જો આપણને કષ્ટ સહન કરવું પડે તો પછી શુભ વૃત્તિના અનુશીલનમાં સુખ રહેલું છે, એમ આપે કહ્યું તેનો શું અર્થ ?

ગુરુઃ—શુભ વૃત્તિનું અનુશીલન (અનુસરણ અને વિકાસ) થવાથી તે કષ્ટજ સુખના રૂપમાં ફેરવાઇ જાય છે. શ્રેષ્ઠ વૃત્તિઓ ભક્તિ–પ્રીતિ–દયા વિગેરેનું આ એક ખાસ લક્ષણ છે કે તેના અનુશીલનથી દુઃખ પણ સુખરૂપેજ અનુભવાય છે. ઉક્ત વૃત્તિઓ સર્વ પ્રકારના દુઃખોને સુખમાં ફેરવી નાખવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. ધર્મ એજ સુખનો એકમાત્ર ઉપાય છે, એમાં શંકા રાખવા જેવું નથી. સંસારી મનુષ્યો જેને કષ્ટ કહે છે તેની ઉત્પત્તિ "આ મારૂં અને આ પારકું" એવા ભેદજ્ઞાનમાંથીજ થાય છે. ધર્માનુકૂળ આત્મ–પ્રીતિની સાથે યોગ્ય પ્રમાણમાં આત્મત્યાગ રહેલો હોય તો પછી તેમાં કષ્ટ કે દુઃખ જેવું કશુંજ જણાતું નથી. એટલું ખરૂં કે એવું પ્રત્યેક અનુષ્ઠાન–કર્તવ્યકર્મ કે ઇશ્વરાનુમોદિત કર્તવ્ય નિષ્કામ ભાવથી કરવું જોઇએ.

હિંદુશાસ્ત્રકારોએ દાનધર્મની જે સ્થાપના કરી છે, તેવિષે મને આ પ્રસંગે બોલવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. હિંદુધર્મના કેટલાક સાધારણ દર્શનકારો કહે છે કે "દાન કરવાથી પુણ્ય થાય માટે દાન કરો." કહેવાની જરૂર નથી કે આ સ્થળે પુણ્યને સ્વર્ગાદિ કામ્ય વસ્તુઓના ઉપાયરૂપે સૂચવવામાં આવ્યું છે. દાન કરવાથી અક્ષય સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય એટલા માટે દાન કરવું એવોજ સાધારણ હિંદુશાસ્ત્રકારોનો મત હોય છે. આવા દાનને હું ધર્મનું નામ આપી શકતો નથી. સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ માટે ધનનું દાન કરવું તેનો અર્થ માત્ર એટલોજ કે સ્વર્ગમાં રહેવાની સારી જગ્યા મળે એટલા માટે અત્યારથીજ મૂલ્ય આપીને ત્યાં જમીન ખરીદી લેવી. આ દાનને ધર્મ કહી શકાય નહિ. એ તો એક પ્રકારનો વેપાર અથવા વિનિમય છે. એવા વાણિજ્ય-વ્યાપારને ધર્મનું નામ આપવું ઠીક કહેવાય નહિ. ×

દાન કરવું તે નિષ્કામપણેજ કરવું ઉચિત છે. નિષ્કામ દાન કરવાથીજ દયાવૃત્તિનું અનુશીલન થાય છે, અને દયાવૃત્તિના અનુશીલનથી પ્રીતિવૃત્તિનું પણ અનુશીલન થાય છે, તથા પ્રીતિના અનુશીલનથી ભક્તિનું અનુશીલન થાય છે

× પરંતુ સ્વર્ગ સુખના હેતુથી પણ દાન કરવામાં આવે, એ કાંઇ પણ દાન ન કરવા કરતાં તો સારૂંજ છે. એટલુંજ નહિ પણ એવાં દાન પણ વધતે વધતે નિષ્કામ કર્મમાં દોરવનારાં થઇ રહે છે, એ પણ ભૂલવું જોઇયે નહિ. સંપાદક

એ પ્રમાણે એક માત્ર દાનવૃત્તિના અનુશીલનથી (પાલન અને વિકાસથી) ઉત્તરોત્તર અનેક ઉત્તમ વૃત્તિઓનું સ્વાભાવિક રીતેજ અનુશીલન થાય છે. માટે જેથી કરીને દયાનું અનુશીલન થાય તેજ સ્થાન, સમય અને પાત્રમાં દાન કરવું એ આપણી પવિત્ર ફરજ છે. વૃત્તિના અનુશીલનમાં કર્તવ્ય અથવા ધર્મ રહેલો છે માટે તે ધર્માર્થેજ દાન કરવું એ ઉત્તમ છે. સ્વર્ગાર્થે અથવા બીજો કોઇ બદલો મેળવવા માટે દાન કરવુ એ તેવું ઉત્તમ નથી. ઇશ્વર સર્વ ભૂતમાં છે માટે સર્વભૂતને દાન આપવુ, જે ઇશ્વરનુ છે તે ઇશ્વરનેજ આપવું, અથવા તો ઇશ્વરાર્થે સર્વસ્વનો ભોગ આપવો એ મનુષ્યોનું પરમ કર્તવ્ય છે. સર્વભૂતમાં અને તારામાં તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોતાં કશો ભેદ નથી, એટલા માટે તારી પાસે જે કાંઇ છે, તેના ઉપર તારો પોતાનો તેમજ સર્વ પ્રાણીનો હક છે, અને જે વસ્તુ ઉપર પ્રાણીમાત્રનો અધિકાર છે, તે વસ્તુ પ્રાણીમાત્રને અર્પણ કરવા સદૈવ તત્પર રહેવું જોઇએ. ગીતોક્ત ધર્મમાં જે દાનનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તથા યથાર્થ હિન્દુધર્મ જે દાનની મહત્તા ગાય છે, તે દાન મેં ઉપર કહ્યું તેજ પ્રકારનું સમજવુ. એવી ભાવનાથી જે દાન થાય તેજ યથાર્થ દાનધર્મ છે. રસ્તે ચાલતા એકાદ ભિક્ષુક તરફ અમુક વસ્તુ ફેંકી દેવી તે કાંઇ દાન નથી. કેટલાએક મનુષ્યો તો એવું નિકૃષ્ટ દાન પણ કરી શકતાં નથી, એ જોઇ મને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે.

શિષ્યઃ—સર્વને સમાન રીતે દાન આપવામાં આવે તો પછી પાત્રાપાત્રનો વિચાર કયાં રહ્યો ? આકાશસ્થ સૂર્ય પૃથ્વી ઉપર સર્વ સ્થળે કશાપણ ભેદભાવ વિના પોતાનાં કિરણો ફેંકે છે, એ વાત ખરી, પણ તેનાથી કેટલા પ્રદેશો દગ્ધ થઇ જાય છે ? આકાશનો મેઘ સર્વત્ર જલ વર્ષાવે છે પણ તેથી કેટલાં ગામડાંઓ તથા શહેરો તણાઇ જાય છે ? એવી રીતના વિચારશૂન્ય દાનથી લાભને બદલે હાનિ થવાનો શુ ભય નથી રહેતો ?

ગુરુઃ—હું પૂર્વેજ કહી ચૂકયો છું કે દાન કરવું તે એટલાજ માટે કે તેથી આપણી દયાવૃત્તિનું અનુશીલન થાય. જે દયાપાત્ર હોય, અને જે આર્ત્ત અથવા પીડિત હોય તેનેજ દાન આપવું–અન્યને નહિ. સર્વભૂતપ્રત્યે દયા કરવી એમ કહેવામાં મારો એવો મુદ્દલ આશય નથી કે જેને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ ન હોય તેને માટે પણ આપણે સર્વસ્વનો ભોગ આપવા તૈયાર થઇ જવું. તથાપિ એટલુ તો કહેવું જોઇએ કે જેને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ ન હોય એવો મનુષ્ય આ સંસારમાં દુર્લભ છે. જેને દારિદ્ર દુઃખ ન હોય તેને ધનનું દાન આપવું નિષ્ફળ છે. તેવીજ રીતે જેને કોઇ પણ પ્રકારનો રોગ ન હોય તેને દવાનું દાન આપવું એ નિરર્થક છે. અનુચિત દાનથી અનેકવાર પૃથ્વીમાં પાપની વૃદ્ધિ થાય

છે, એ પણ લક્ષમાં રાખવાયોગ્ય છે. અનેક લોકોમાં અનુચિત દાન કરવાની પ્રવૃત્તિ વધી પડેલી હોવાથી, જે મનુષ્યો પૃથ્વીમાં સત્કાર્યપરાયણ રહીને જીવન ગાળી શકે તેવાં હોય તેવાંઓ પણ ભિક્ષુક અથવા પ્રપંચકનો વેશ ધારણ કરે છે. અનુચિત દાન કરવાની પ્રવૃત્તિને લીધે સંસારના પ્રપંચોમાં ઘટાડો થવાને બદલે ઉલટી વૃદ્ધિ થાય છે. સશક્ત ભિખારીઓને દાન આપવાથી આળસને ઉત્તેજન મળે છે, એમ માનીને પણ કેટલાક દાન કરતાં અચકાય છે. આ પ્રમાણે બન્ને બાજુઓ તપાસીને યોગ્ય પાત્રે યોગ્ય દાન આપવું એજ ઉત્તમ છે. જેઓની જ્ઞાનાર્જની અથવા કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ યોગ્ય પ્રમાણમાં વિકસિત થએલી હોય છે, તેમને પાત્રાપાત્રનો વિચાર બહુ મુશ્કેલીભર્યો નથી લાગતો; કારણ કે તેઓ દયાશીલ હોવાની સાથે વિચારવાન્ પણ હોય છે. મતલબ કે મનુષ્યની સર્વવૃત્તિઓ સુંદર રીતે વિકસિત ન થાય ત્યાંસુધી તેની કોઇ એક વૃત્તિ સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી.

ગીતાના સપ્તદશ અધ્યાયમાં દાનસંબંધે ભગવાનનું જે કથન છે, તેનું તાત્પર્ય પણ એવુંજ છે.

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥२०॥
यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥२१॥
अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

અર્થાત્—" આપવું એજ કર્તવ્ય " છે. એમ માનીને જે દાન આપવામાં આવે, જેના બદલાનો હેતુ ન રાખવામાં આવે, અને જે દાન દેશ, કાળ, પાત્રનો વિચાર કર્યા પછીજ આપવામાં આવે, તેજ યથાર્થ–સાત્ત્વિક–દાન છે. બદલાની આશાથી જે દાન આપવામાં આવે, અમુક ફળની આશાપૂર્વક જે દાન આપવામાં આવે, અથવા અપ્રસન્ન થઇને જે આપવામાં આવે તે રાજસ દાન છે. દેશ-કાળ-પાત્રનો વિચાર કર્યા વિના, અથવા અનાદર અને અવજ્ઞાપૂર્વક જે દાન આપવામાં આવે તે તામસદાન છે.

શિષ્યઃ—દાન આપતી વેળા દેશ–કાળ–પાત્રનો કેવી રીતે વિચાર કરવો, તે વિષે ગીતામાં કંઇ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે ?

ગુરુઃ—ગીતામાં નથી, પણ ભાષ્યકારોએ તે વિષય ચર્ચ્યો છે; પણ અત્યારે તેની લંબાણ ચર્ચામાં ઉતરવાની જરૂર નથી. કોઇ પણ કર્મ એવું નથી કે જેમાં દેશ–કાળ–પાત્રનો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા ન હોય. દાનને માટે પણ તેમજ છે.

દેશ કાળ પાત્રનો વિચાર કર્યા વિના જે દાન કરવામાં આવે તેને સાત્વિક નહિ, પણ તામસ દાન કહેવામાં આવ્યું છે. આમ કહેવાનું કારણ એટલું બધું સ્પષ્ટ છે કે તે સમજવાને માટે હિંદુધર્મનીકોઈ વિશેષ વિધિ શોધી કાઢવાની જરૂર રહેતી નથી. દાખલાતરીકે આપણા ગુજરાત પ્રાંતમાં દુષ્કાળ પડયો હોય અને તેજ વખતે માંચેસ્ટરની કાપડની મીલો પણ બંધ પડી ગઇ હોય, અર્થાત્ બન્ને જગ્યાએ કારીગરો અને મજુરો દુઃખી સ્થિતિમાં આવી પડયા હોય તે પ્રસંગે આપણે કાંઇ પણ આપી શકીએ એવી અવસ્થામાં હોઇએ તો આપણી પ્રથમ ફરજ છે કે સૌ પહેલાં આપણે આપણા પ્રતિના કષ્ટનિવારણાર્થેજ હાથ લંબાવવો. બની શકે તો બન્ને સ્થાનોમાં અમુક અમુક સહાયતા આપવી એ પણ ઉત્તમ છે, પરંતુ જો ગુજરાતનાં મનુષ્યોને સહાય આપવાને બદલે માંચેસ્ટર તરફજ પક્ષપાત રાખીએ તો દેશનો વિચાર આપણે રાખ્યો છે, એમ ન કહેવાય. કારણ કે માંચેસ્ટરનાં દુઃખી મનુષ્યોને મદદ કરે એવા અનેક પુરુષો બહાર આવે એવો સંભવ છે, પણ ગુજરાતનાં મનુષ્યો તરફ કોઈની દ્રષ્ટિ પડવાનો સભવ નથી. કાળનો પણ તેજ પ્રકારે વિચાર કરવાનો છે, આજે જે વ્યક્તિને તેં તારા પ્રાણના ભોગે બચાવ્યો હોય તેજ વ્યક્તિને કદાચ આવતી કાલે સજા કરવાની ફરજ તારે શિરે આવી પડે તો તેને તું કોઈ પણ રીતે પ્રાણદાન આપી શકે નહિ. પાત્રાપાત્રનો વિચાર પણ સ્પષ્ટજ છે–પ્રાયઃ સર્વ તેનો વિચાર કરી શકે છે. એક દુઃખી મનુષ્યને દાન આપવા અનેક માણસો તૈયાર થાય છે, પણ કોઇ ચોર કે જુગારીને આપવાને તત્પર થતું નથી. એટલા માટે देशे कालेच पात्रे च એની સૂક્ષ્મ વ્યાખ્યામાં ખામ કરીને ઉતરવાની જરૂર નથી. જે ઉદાર જાગતિક મહાનીતિ સર્વના હૃદયમાં રહેલી છે, તેને અનુસરીનેજ દેશ કાળ પાત્રના ભેદો દર્શાવવામાં આવ્યા છે; પરંતુ વિવિધ ભાષ્યકારોએ એ સ્પષ્ટ અને સરળ વાતના પણ કેવા વિચિત્ર અર્થો કર્યા છે, તે પણ જોવા હોય તો એક નમુનો આપુ શ્રીશંકરાચાર્ય તથા શ્રીધરસ્વામી કહે છે કે દેશ એટલે કુરુક્ષેત્ર આદિ તીર્થસ્થાનોમાં જે દાન થાય તેજ દાન યોગ્ય દેશે થયેલું ગણાય. કાળનો કેવો વિચિત્ર અર્થ કર્યો છે, તે જો. શંકરાચાર્ય કહે છે કે સક્રાન્તિ આદિ પર્વને વિષે જે દાન થાય તેજ યોગ્ય દાન કહેવાય, તથા શ્રીધર સ્વામી કહે છે કે ગ્રહણ પ્રસંગે જે દાન કરવામાં આવે તેજ શ્રેષ્ઠ છે, પાત્ર એટલે શ્રી શંકરાચાર્ય કહે છે કે જે વેદમાં પારંગત હોય, ૭ અગોનો સારી રીતે જાણકાર હોય, તથા આચારમાં નિષ્ઠાવાળો હોય તેને યોગ્ય પાત્ર સમજવો. તેજ સંબંધે શ્રીધર સ્વામી કહે છે કે જે તપ જપ વ્રત આદિ કરતો હોય એવા બ્રાહ્મણનેજ યોગ્ય પાત્ર માનવો જોઇએ. સર્વનાશ ! હું મારા દેશમાં રહી દીનદુ:ખી પીડિત મનુષ્યોની સેવા પહેલી તારીખથી ૩૧ મી તારીખપર્યંત કર્યા કરું તો,

તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે ભગવદભિપ્રેત દાન થયું એમ નજ ગણાય ! ભાષ્યકારોના વિચાર પ્રમાણે તો ગરીબ, રોગી કે દુ:ખીને સહાય કરવી એ યોગ્ય દાન ન લેખાય આ પ્રમાણે કોઈ કોઇ ભાષ્યકારે અતિ ઉન્નત ઉદાર તથા સાર્વલૌકિક હિન્દુધર્મને એવો તો સંકીર્ણ, અનુદાર તથા ઉપધર્મ બનાવી દીધો છે કે તે ભાષ્યકારોના વિચારોને યથાર્થ હિંદુધર્મના વિચારો કહેવાની હિંમત કોઇથી થઇ શકે નહિ મને એમ લાગે છે કે સ્મૃતિને અનુમોદન આપવા માટેજ ભાષ્યકારોએ ભગવાનના ઉદાર વાકયને એટલુ બધુ સંકીર્ણ રૂપ આપી દીધુ હશે જો કે ઉક્ત સર્વ અને મહા પ્રતિભાસંપન્ન, સર્વશાસ્ત્રવિત્ ભાષ્યકારોની પાસે હુ કશીજ બિસાતમાં નથી, તોપણ મારે એટલુ તો કહેવુ જોઇએ કે,—

केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः।
युक्तिहीनविचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥*

અર્થાત્ માત્ર શાસ્ત્રના આધારેજ કર્તવ્યનો નિર્ણય કરવો યોગ્ય નથી યુક્તિહીન-વિચારશૂન્ય બનીને કર્તવ્ય કરવાથી તો ધર્મહાનિજ થાય છે વિચાર કર્યા વિના, આંખો મીચીને ધર્મગ્રંથોનુ અનુસરણ કરવા જતાં આજકાલ આપણે કેવી દુર્દશા-અધર્મ અથવા વિશૃંખલાવાળી સ્થિતિએ પહોંચ્યા છીએ તેનો વિચાર કરતાં ત્રાસ થયા વિના રહેતો નથી હજી પણ વિના વિચારે એવુ જ કર્યા કરીએ તો એ ઉચિત નથી. પોતપોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે સર્વેએ વિચાર કરવો જોઇએ, નહિતર ચંદનવાહી ગર્દભ જેવીજ આપણી સ્થિતિ રહી જવાની—અર્થાત્ ચંદનનો મહિમા સમજવાને બદલે ચંદનનો ભાર વહન કરીનેજ જીવન વીતાવી દઇશુ

શિષ્ય:—તો પછી ભાષ્યકારોના પંજામાથી યથાર્થ હિંદુધર્મનો ઉદ્ધાર કરવો એ આપણુ પ્રધાન કર્તવ્ય નથી શુ ?

ગુરુ:—પ્રાચીન ઋષિ-મહર્ષિ તથા પંડિતો અતિશય પ્રતિભાસંપન્ન તથા મહા જ્ઞાની હતા. તેમનાપ્રત્યે વિશેષ ભક્તિભાવ રાખવો, અને તેમનો અનાદર અથવા અમર્યાદા કદાપિ ન થાય તેનુ સતત લક્ષ રાખવુ એ આપણો ધર્મ છે. છતાં જે સ્થળે તેમનું વાકય ઇશ્વરના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધતાવાળુ જણાય તે સ્થળે તે વાકયનો પરિત્યાગ કરી ઇશ્વરાભિપ્રાયનુંજ અનુસરણ કરવુ, એજ મારો કહેવાનો મર્મ છે

---

* મનુ ૧૨ મો અધ્યાય, ૧૧૩ મા શ્લોકની ટીકામાં બૃહસ્પતિનુ વચન

अध्याय २७ मो–चित्तरंजिनी वृत्ति

શિષ્યઃ—હવે અન્યાન્ય કાર્યકારિણી વૃત્તિઓની અનુશીલન-પદ્ધતિ સાંભળવાની ઇચ્છા રાખું છુ.

ગુરુઃ—એ વિષય શિક્ષણશાસ્ત્રનો છે, તેથી તેવિષે અત્રે વિસ્તારથી બોલવાનો પ્રસંગ નથી. શારીરિક વૃત્તિ તથા જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિસંબધે હું કેવળ સાધારણ અનુશીલન પદ્ધતિ તને કહી ગયો છું-વૃત્તિવિશેષને ખાસ કરીને કેવી રીતે કેળવવી તે વિષે મેં કાંઇ કહ્યું નથી. બીજા શબ્દોમાં કહું તો શરીરને કેવી રીતે બળવાન બનાવવું, કેવી રીતે અસ્ત્રશસ્ત્ર ચલાવવાં, કેવી રીતે બુદ્ધિને તીક્ષ્ણ બનાવવી તથા મગજને ગણિતશાસ્ત્ર સમજી શકે એવી યોગ્યતાવાળુ કેવી રીતે બનાવવું; એ સર્વ વિષયોને મેં સ્પર્શ કર્યો વિનાજ રહેવા દીધા છે; કારણ કે એ વિષય કેળવણીશાસ્ત્રનો છે. અનુશીલન તત્ત્વનો સ્થૂન મર્મ સમજવાને માટે કેવળ સાધારણ વિધિનું જ્ઞાનજ બસ છે. એટલા માટે શારીરિક તથા જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિના અનુશીલનસંબધે મેં સાધારણ વિધિજ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; પરંતુ કાર્યકારિણી વૃત્તિની અનુશીલન પદ્ધતિ–સાધારણ વિધિ–ભક્તિના વિષયમાં સમાવેશ પામી જાય છે. પ્રીતિતત્ત્વ ભક્તિતત્ત્વની અંદર સમાવેશ પામે છે તથા દયાતત્ત્વ પ્રીતિતત્ત્વની અંદર સમાવેશ પામી જાય છે, એ વાત હું તને પૂર્વે કહી ગયો છુ. સમસ્ત ધર્મો ઉક્ત ત્રણ તત્ત્વોની અંદરજ સમાવેશ પામે છે, એમ કહું તોપણ અતિશયોક્તિ નથી. એટલા માટે મેં ભક્તિ, પ્રીતિ તથા દયાનો વિષય બની શકે તેટલા વિસ્તારથી ચર્ચ્યો છે. નહિતર ઉક્ત સર્વ વૃત્તિઓની ગણના કરાવવી તેમજ તેની અનુશીલનપદ્ધતિનો નિર્ણય કરવો એ મારો ઉદ્દેશ નથી, તેમજ તેટલી શક્તિ પણ નથી. શારીરિક, જ્ઞાનાર્જની અને કાર્યકારિણી વૃત્તિસંબધે મારે જે કાંઇ બોલવા યોગ્ય હતુ તે બોલી ગયો છું. હવે, ચિત્તરંજિની વૃત્તિસંબધે સંક્ષેપમાં કહું તે સાંભળ.

જગતના સર્વ ધર્મોમાં એક અપૂર્ણતા રહી ગઇ હોય, એમ મને લાગે છે, અને તે એજ કે ચિત્તરંજિની વૃત્તિઓના અનુશીલનમાટે ખાસ કરીને કોઇએ ભાર મૂક્યો નથી; પરંતુ એ ઉપરથી એવો સિદ્ધાંત કરી લેવો યોગ્ય નથી કે પ્રાચીન ધર્મવેત્તાઓ તેની આવશ્યકતા બરાબર સમજી શક્યા નહિ હોય, અથવા તો તેઓએ એ વિષયનો બીલકુલ ઉપદેશ નહિ કર્યો હોય. હિંદુઓની પૂજાની સામગ્રી–પુષ્પ, ચંદન, ધૂપ, દીપ, નૃત્ય, ગીત તથા વાદ્ય આદિનો ઉદ્દેશ ભક્તિના અનુશીલનપૂર્વક ચિત્તરંજિની વૃત્તિના અનુશીલનનો પણ હોવો જોઇએ, અથવા

તો ઉકત સાધનોદ્વારા ભકિતનેજ જાગ્રત કરવાનો હોવો જોઇએ, એમ વિચાર કરતા લાગ્યા વિના રહેતુ નથી પ્રાચીન ગ્રીક પ્રજાના ધર્મમાં તથા મધ્યકાળના યૂરોપીય રોમન ક્રિશ્ચીઅન ધર્મમાં ઉપાસનાની સાથે ચિત્તરજિની વૃત્તિઓની સ્ફુર્તિ અર્થે ખાસ પ્રયત્નો કરવામા આવતા હતા આપિતીસ અથવા રાફેલોનાં ચિત્રો, અને જર્મનીના વિખ્યાત સગીતશાસ્ત્રીઓનુ સગીત એ સર્વની ઉપાસના સમયે સહાયતા લેવામાં આવતી એટલુજ નહિ પણ ચિત્ર-શિલ્પ તથા સગીત આદિ લલિત કળાઓ ધર્મના ચરણ પાસે મસ્તક નમાવીને ઉભી રહેતી ભારતવર્ષમા પણ ચિત્રકળા, શિલ્પકળા,તથા સગીત વિદ્યાને ઉપાસના અર્થે સહાયક સામગ્રી માનવામાં આવે છે.

શિષ્ય:—ઉપાસનાની સાથે ચિત્તરજિની વૃત્તિને તૃપ્ત કરવા માટેજ મૂર્તિપૂજા વિગેરેનો શાસ્ત્રમા ઉપદેશ કરવામા આવ્યો હોય, એમ મને લાગે છે

ગુરુ:—એ વાત કેટલેક અશે સત્ય છે, પણ તે સિવાય મૂર્તિપૂજાની ઉપયોગિતા અન્ય કોઇ કારણે સિદ્ધ થતી નથી એમ કહી શકાય નહિ મૂર્તિપૂજાની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તે વિષે વિચાર કરવાનો અત્રે અવકાશ નથી ચિત્રવિદ્યા શિલ્પવિદ્યા તથા સગીત વિદ્યા વિગેરે ચિત્તરજિની વૃત્તિને તૃપ્તિ તથા સ્ફુર્તિ અર્પે છે, એ વાત સત્ય છે, પરતુ કાવ્યના જેવો **ચિત્તરજિની વૃત્તિને ખીલવવાનો અન્ય એકકે શ્રેષ્ઠ ઉપાય નથી.** ગ્રીક અને રોમન ધર્મોએ પણ સ ધર્મ સહાય લીધી હતી કિન્તુ હિદુધર્મે કાવ્યનો જે પ્રભાવ સ્વીકાર્યો છે તે તો ધતિ હાસમા અપૂર્વજ છે રામાયણ અને મહાભારત જેવા કાવ્ય ગ્રથો એજ હિદુ ઓના પ્રધાન ધર્મગ્રથો મનાય છે વિષ્ણુપુરાણ તથા ભાગવતાદિ ગ્રથોમાં એવાં એવાં વાકયો મળી આવે છે કે અન્ય કોઈ દેશના ધર્મસાહિત્ય સાથે તેની તુલના થઇ શકે નહિ આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ચિત્તરજિની વૃત્તિની ખીલવણી સબધે હિદુધર્મે કાઇજ લક્ષ આપ્યુ નથી, એમ તો આપણાથી કહી શકાય નહિ છતાં એટલુ છે કે પૂર્વે જે શુભ પ્રવૃત્તિ વિધિરૂપે નહિ પણ લોકાચારરૂપે ચાલતી હતી, તે પ્રવૃત્તિને આ કાળે આપણે વિધિબદ્ધ કરવી જોઇએ, અને શારીરિક તથા જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિના અનુશીલન ઉપર જેટલો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે તેટલોજ ભાર ચિત્તરજિની વૃત્તિના અનુશીલન ઉપર પણ મૂકવો જોઇએ

શિષ્ય —અર્થાત્ આપ એમ કહેવા માગો છો કે શાસ્ત્રમાં જેવી રીતે ગુરુ જનોની ભકિત કરવાનુ, દયા રાખવાનુ, દાન કરવાનુ તથા શાસ્ત્રાધ્યયન કરવાનુ કહેવામાં આવ્યુ છે, તેજ પ્રકારે ચિત્રવિદ્યા-શિલ્પવિદ્યા-નૃત્યગીત-તથા કાવ્ય આદિ લલિતકળાઓની પણ ખીલવણી કરવા શાસ્ત્રદ્વારા લોકોને પ્રેરણા કરવી જોઇએ?

ગુરુ:—હા, નહિતર મનુષ્યોનો ધર્મ અપૂર્ણજ રહી જાય

શિષ્ય:—તે કેવી રીતે ?

ગુરુ.—આપણે પ્રત્યક્ષ જે કાંઈ જોઈ શકીએ છીએ તે ઉપરથી તો જગત્ એટલે જડ શરીરો અને બીજી વસ્તુઓની સમષ્ટિ, એટલુંજ કહી શકાય; પરંતુ આ જગતમાં આપણે જે વિવિધ પ્રકારની, વિવિધ પ્રકૃતિવાળી તથા વિવિધ ગુણોવાળી વસ્તુઓ નિત્ય અનુભવીએ છીએ, તે સર્વ અનેકતાની અંદર તને કાંઇ ઐક્ય જેવું જણાય છે? વિશૃંખલની મધ્યમાં કાંઇ શૃંખલા જેવું જણાય છે?

શિષ્ય:—હા.

ગુરુ:—કેવી રીતે, કહે જોઇએ.

શિષ્ય:—એક અનંત સત્ય અથવા અનિર્વચનીય શક્તિ–જેને હર્બર્ટ સ્પેન્સર 'ઇન્સ્ક્રુટેબલ પાવર ઇન નેચર' કહે છે, તેમાંથીજ સર્વ વસ્તુઓ જન્મે છે, જીવે છે અને છેવટે તેમાંજ વિલીન થઇ જાય છે.

ગુરુ:—એ સર્વોપરિ તત્ત્વને અથવા શક્તિને આપણે વિશ્વવ્યાપી ચૈતન્યના નામથી ઓળખીશું. તે ચૈતન્યરૂપિણી શક્તિને ચિત્શક્તિ કહીશું તો તે યોગ્ય થઇ પડશે. હવે, કહે જોઇએ એ સતમાં ચિતના અવસ્થાનનું ફળ શું?

શિષ્ય:—ફળ તો આપે હમણાંજ સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું, અને તે એજ કે આ જાગતિક શૃંખલા–વ્યવસ્થા; કિંવા અનિર્વચનીય ઐક્ય.

ગુરુ:—હવે જરા વિચાર કરીને જવાબ આપ કે જીવના સંબંધે આ અનિર્વચનીય શૃંખલાનું પરિણામ શું?

શિષ્ય:—જીવનની ઉપયોગિતા અથવા જીવનું સુખ.

ગુરુ:—તેનુંજ નામ આનંદ. એ સચ્ચિદાનંદનું જ્ઞાન થાય એટલે જગતનું પણ સાથેજ જ્ઞાન થાય; પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે તેને જાણવું શી રીતે? હવે ક્રમે ક્રમે આપણે તેનો વિચાર કરીશું. પ્રથમ તો એ સત્ અર્થાત્ જે ત્રિકાલાબાધ્ય છે, તેનું અસ્તિત્વ કેવી રીતે જાણવું?

શિષ્ય:—એ સત્ની સાથે સતના ગુણો પણ આવી જાયને?

ગુરુ:—હાજ તો.

શિષ્ય:—તો પછી સત્ અથવા સત્યને પ્રમાણદ્વારા જાણવું જોઇએ.

ગુરુ:—પ્રમાણ કેટલાં છે?

શિષ્ય:—મુખ્યત્વે તો પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન. બાકીનાં પ્રમાણોનો સમાવેશ અનુમાનમાંજ સમજીને તેને પૃથક્રૂપે ગણાવ્યાં નથી.

ગુરુ:—ઠીક. અનુમાનનું મૂળ પણ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ છે, અથવા તો મત્યજ્ઞાન પણ હમેશાં પ્રત્યક્ષમૂલક હોવા યોગ્ય છે, એ વાત સ્મરણમાં રાખજે. જ્ઞાનેંદ્રિયદ્વારા કોઇ પણ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ થઇ શકે છે. એટલા માટે પ્રથમ તો યથાર્થ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનની પ્રાપ્તિઅર્થે ઇન્દ્રિયોની–અર્થાત્ શારીરિકી વૃત્તિઓની ખીલવણી થવી જોઇએ; અને જતે

પ્રમાણે અનુમાનજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થે જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિઓની યોગ્ય સ્ફુર્તિ તથા ખીલવણી થવી જોઇએ જેને આપણે જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિ કહીએ છીએ તેમાંની કેટલીક વૃત્તિને મન એવુ નામ આપણા દર્શનશાસ્ત્રમાં આપવામાં આવ્યુ છે, તથા કેટલીક વૃત્તિઓને બુદ્ધિ એવુ પણ નામ આપવામા આવ્યુ છે સકલ્પવિકલ્પની એટલે કે વિચારક વૃત્તિઓને 'મન' એવુ નામ અપાયલુ છે અને નિર્ણયાત્મક વૃત્તિ 'બુદ્ધિ' નામથી ઓળખાય છે એ પૈકી અનુમાનજ્ઞાનને માટે મનોમય વૃત્તિઓનીજ સ્ફુર્તિ ખાસ કરીને જરૂરની છે હવે કહે જોઇએ એ સર્વવ્યાપી ચિદ્દને-ચૈતન્યને-કેવી રીતે જાણી શકાય ?

શિષ્ય:—અનુમાનપ્રમાણદ્વારા

ગુરૂ —એમ કહેવુ તે ઠીક નથી. જેને બુદ્ધિ અથવા વિચારકવૃત્તિ એવુ નામ આપવામાં આવ્યુ છે તેદ્વારા-અર્થાત્ જ્ઞાનદ્વારાજ સતને જાણવુ જોઇએ, અને ધ્યાનદ્વારા 'ચિત્'ને જાણવુ જોઇએ, પરન્તુ ત્યારબાદ આનદને કેવી રીતે જાણવો ?

શિષ્ય.—'આનદ, એ તો અનુમાનગમ્ય નથી, પણ અનુભવગમ્ય છે આપણે આનદને અનુમાનથી જાણી શકતા નથી, પણ અનુભવથી-ભોગથી-જાણી શકીએ છીએ એ આનદનો અનુભવ જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિથી થવો અશક્ય છે આનદની પ્રાપ્ત અર્થે તો કોઇ એક ખાસ પ્રકારની વૃત્તિ જોઇએ

ગુરૂ —જે ચિત્તની હુ વાત કરવા માગુ છુ તેજ તે વૃત્તિ, અર્થાત 'ચિત્તરજિની' વૃત્તિ તેના સમ્યક્ અનુશીલનથીજ આ સચ્ચિદાનદમય જગત્ અથવા જગત્મય સચ્ચિદાનદનો સ્વરૂપાનુભવ થઈ શકે છે જ્યાંસુધી તેવો અનુભવ ન થાય ત્યાંસુધી ધર્મ અપૂર્ણ લેખાય છે ચિત્તરજિની વૃત્તિની ખીલવણી ન થાય ત્યાંસુધી સપૂર્ણ ધર્મની પ્રાપ્તિ થઇ, એમ કહેવાય નહિ આપણા સર્વાંગસપન્ન હિન્દુ ધર્મનો ઇતિહાસ જો તુ બરાબર લક્ષમાં લેશે તો આ વાત તુ બહુ સારી રીતે સમજી શકશે આપણા ધર્મમા જેટલા જેટલા ફેરફારો થયા છે તે સર્વ હિદુધર્મને સપૂર્ણ બતાવવા માટેજ થયા છે, એમ તને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ આપણી પ્રથમાવસ્થામાં ઋગ્વેદસહિતાનો ધર્મ બહુ પ્રબળ હતો તે ધર્મની આલોચના કરવાથી તને જણાશે કે જે કાંઇ શક્તિમાન્, જે કાઈ ઉપકારી અથવા જે કાંઇ સુદર હોય તેનીજ ઉપાસના કરવી એ આદિ વૈદિક ધર્મ હતો તેમા અલબત્ત આનદનો ભાગ યથેષ્ટ પ્રમાણમાં હતો, પરતુ સત્ તથા ચિત્ની ઉપાસનાનો કિવા જ્ઞાન તથા ધ્યાનનો પ્રાયઃ અભાવ હતો એટલાજ માટે ઉપનિષદોએ તેમાં સુધારો કર્યો. ઉપનિષદનો ધર્મ પરબ્રહ્મની ઉપાસનાની વિધિ દર્શાવે છે એટલામાટે તેમા જ્ઞાન અથવા ધ્યાનનો અભાવ નથી, પરતુ આનદનો અભાવ છે, × એમ તો મારે કહેવુ જોઇએ

× આ બને કથન યોગ્ય જણાતાં નથી પરમાત્મા સચ્ચિદાનદસ્વરૂપ છે તો પછી આનદ તો એના પેટામાંજ આવી ગયો એ સચ્ચિદાનદની નિત્યપ્રાપ્તિ

સર્વ ઉપનિષદોનો ઉદ્દેશ બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિનો છે, એ વાતનો હું અસ્વીકાર નથી કરતો, પરંતુ તે જ્ઞાન તથા ધ્યાનમય ધર્મમાં ચિત્તરજિનીવૃત્તિને ખીલવવાની કાંઇ વ્યવસ્થા દર્શાવવામાં આવી હોય એમ મારા જાણવામાં નથી. + બૌદ્ધોમા ઉપાસના નથી. બૌદ્ધો સતનેજ માનતા નથી,ને પછી તેમના ધર્મમાં આનંદ હોયજ ક્યાંથી ? ઋગ્વેદ,ઉપનિષદ તથા બૌદ્ધ એ ત્રણે ધર્મોમાંથી એકકે ધર્મ સચ્ચિદાનંદપ્રયાસી હિંદુજાતમા સંપૂર્ણ સ્થાયીરૂપે નભી શક્યો નહિ, પરિણામે એ ત્રણે ધર્મનો સારભાગ ગ્રહણ કરી પૌરાણિક હિન્દુધર્મ બહાર આવ્યો. આ પૌરાણિક ધર્મમાં સતની ઉપાસના, ચિતની ઉપાસના તથા આનંદની ઉપાસના બહોળા પ્રમાણમાં છે. તેમાં પણ ખાસ કરીને આનંદભાગ વિશેષરૂપે સ્ફુર્તિ પામ્યો છે, અને એટલાજ માટે તે જાતીય ધર્મતરીકેનું અચળ સ્થાન હજી પણ સાચવી રહ્યો છે કોઇ પણ વિજાતીય અસંપૂર્ણ ધર્મ તેના ઉપર હુમલો કરીને હજીસુધી ફાવી ગયો નથી. આજકાલ જેઓ ધર્મસંસ્કાર અર્થે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તેઓએ આ એક વાતનું નિરંતર સ્મરણ રાખવું જોઇએ કે ઈશ્વર જેવી રીતે સતરૂપ છે, જેવી રીતે ચિતરૂપ છે તેવીજ રીતે આનંદસ્વરૂપ પણ છે માટે જ્યાંસુધી ચિત્તરજિનીવૃત્તિઓના અનુશીલનની વિધિ તથા ઉપાય દર્શાવવામા ન આવે ત્યાંસુધી સંસ્કાર પામેલો ધર્મ પણ કદાપિ સ્થાયીરૂપે ટકી શકે નહિ.

શિષ્ય:—પરન્તુ પૌરાણિક હિંદુધર્મમાં આનંદનો ભાગ હદ કરતાં વધારે છે, અને તેથી આનંદની યથાયોગ્યતા સપ્રમાણ નથી,એ સબંધે આપનો શુ અભિપ્રાય છે?

ગુરુ:—એ વાત સત્ય છે. હિંદુધર્મમાં અનેક જાળાં-ઝાંખરા બાઝી ગયા છે

માટે અને દુ:ખમાત્રની આત્યંતિકી નિવૃત્તિને માટે તો કર્મ ઉપાસનાદિ સાધનો કહેલાં છે. મોચન એજ સાધ્ય નથી, સુબઇની ટીકીટ લઇ રેલ્વેના ડબામાં બેસ, તે એજ સુબઇ નથી કે તેમાં સુબઇનો અનુભવ થાય. એમાં તો ઉલટુ ઘરમા સુખ સગવડ હશે તેટલાં પણ નહિ મળતા કેટલુક કષ્ટ પણુ વેઠવુ પડશે; અને સુબઇ તો તે સમયે ગાત્ર ઉદ્દેશમાં સમાયલું રહીને તેનો સાક્ષાત્કાર તો એ પ્રયત્નની છેવટે- ફળરૂપેજ થવાનો. આંબાના થડ, ડાળ, પાદડા, વગેરેમા કેરીનો સ્વાદ નજ હોય, પણુ ઉલટી તુરાશજ હોય. એ બધાંથી આગળ વધી ડાળની છેવટે પહોચવાથીજ કેરી અને તેનો ઉમદા સ્વાદ મેળવી શકાય. આવી રીતે વિચાર કરવાથી સમજાશે કે ઉપનિષદે ઉપદેશેલા ધર્મમા આનંદનો અભાવ નથી પણ આનંદ તો (કેવળ આનંદજ નહિ પણ અનંત પ્રકારની અનુપમ અતુલ્ય મહત્તાઓ) તેના ઉદ્દેશમા અને ફળમાં રહેલોજ છે; અને એ સચ્ચિદાનંદને પ્રાપ્ત કરવાના શિક્ષણથીજ ગીતા ઉપનિષદ્ ભરપૂર છે. બાહ્ય પદાર્થોદ્વારા મેળવી શકાતા આભાસમાત્ર વિષયાનંદ કે જેની ઇચ્છાવાળાનો બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકારજ નથી એમ એ વિદ્યાના ગ્રંથો પ્રથમથીજ કહી દે છે. તેમાં-ગીતા ઉપનિષદાદિમાં વિષયાનંદનું શિક્ષણ કે વ્યવસ્થા ન હોય એ તો સ્વાભાવિકજ છે. સંપાદક.

એ હુ કબુલ કરૂ છુ, અને તેને ખખેરી નાંખવાની પણ તેટલીજ જરૂર છે, એમ પણ હુ માનુ છું. હિંદુધર્મનો યથાર્થ મર્મ જેઓ સમજી શકશે તેઓ ધર્મના આવશ્યક તથા અનાવશ્યક અંશોને પણ બહુ સારી રીતે સમજી શકશે તેથી તેઓ આવશ્યક અંશોનો સ્વીકાર તથા અનાવશ્યક અંશોનો પરિહાર બહુજ મહેલાઈથી કરી શકશે, એમાં શક નથી. આમ નહિ થાય ત્યાસુધી હિંદુજાતિની ઉન્નતિ થવી અસંભવિત છે હવે, આપણે આ સ્થળે જે કાંઇ વિચારવાનુ છે, તે એજ છે કે જે ઈશ્વર અનંત સૌંદર્યમય હોય તે ઈશ્વર જો સગુણ હોય તો તેનામા સકળ ગુણોનો સમાવેશ હોય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. કારણ કે તે સર્વમય છે, એટલુજ નહિ પણ તેના સકળ ગુણો પણ અનંત છે. જે અનંત હોય તેના ગુણ અંતવાળા કે પરિમાણવાળા હોઈ શકે નહિ મતલબ કે ઈશ્વર અનંત સૌંદર્યવિશિષ્ટ હોઈને તે મહાન, પવિત્ર, પ્રેમમય, વિચિત્ર છતા એક, સર્વાંગસંપન્ન તથા નિર્વિકાર પણ છે. તેના આ સર્વ ગુણો અમાપ હોવાથી એ સકલ ગુણોનુ સમવાય સ્વરૂપ જે સૌંદર્ય તે પણ અનંત હોવા યોગ્ય છે આપણી જે વૃત્તિઓદ્વારા સૌંદર્યનો ઉપભોગ કરી શકીએ તે વૃત્તિઓને જો આપણે યોગ્ય પ્રકારે ન કેળવીએ તો તે સૌંદર્ય કેવી રીતે અનુભવી શકીએ? તેટલાજ માટે હુ કહુ છુ કે જેમ બુદ્ધિ આદિ જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિઓને અને ભક્તિ આદિ કાર્યકારિણીવૃત્તિઓને કેળવવાની, ધર્મપ્રાપ્તિ અર્થે જરૂર છે, તેજ પ્રમાણે ચિત્તરંજિનીવૃત્તિને પણ કેળવવાની તથા ખીલવવાની જરૂર છે. જ્યાંસુધી પરમાત્માના સૌંદર્યનો સમુચિત અનુભવ ન થાય ત્યાંસુધી તે પરમાત્માપ્રત્યે આપણો સમ્યક્પ્રેમ અથવા સમ્યક્ભક્તિ સ્ફુરી શકે નહિ આધુનિક વૈષ્ણવધર્મે કૃષ્ણોપાસનાની સાથે વ્રજલીલા–કીર્તનનો સંયોગ કર્યો છે, તેનુ કારણ હવે તુ સમજી શકશે

શિષ્ય:—પણ એ વ્રજલીલાનુ ફળ શુ સારૂ આવ્યુ છે, એમ આપ કહી શકશો?

ગુરુ:—જેઓ આ વ્રજલીલાનુ યથાર્થ તાત્પર્ય સમજી શક્યા છે, અને જેઓનુ ચિત્ત શુદ્ધ થયુ હોય છે, તેમને માટે એ વ્રજલીલાનુ પરિણામ બહુ ઉત્તમ થયુ છે, એમ કહેવામાં દોષ નથી, પરન્તુ જેઓ અજ્ઞાન હોય, વ્રજલીલાનો યથાર્થ આશય સમજવાને જેઓ અશક્ત હોય, અથવા જેઓની ચિત્તવૃત્તિ મૂળથીજ કલુષિત હોય તેમને માટે એનું પરિણામ ખરાબજ આવે છે ચિત્તશુદ્ધિ સિવાય, કિંવા જ્ઞાનાર્જની, કાર્યકારિણી અને ચિત્તરંજિની વૃત્તિના ઉચિત અનુશીલન સિવાય કોઇપણ મનુષ્ય યથાર્થ વૈષ્ણવ થઇ શકે નહિ વૈષ્ણવ ધર્મ અજ્ઞાન અથવા પાપાત્માઓ માટે નથી **જેઓ રાધાકૃષ્ણને ઇન્દ્રિયસુખમાં તલ્લીન માની તેમને ઉપાસે છે, તેઓ યથાર્થ વૈષ્ણવ નથી–પણ પિશાચ છે.**

ઘણાખરા લોકો તો એમજ માને છે કે રાસલીલા એ એક પ્રકારનો અત્યં

અશ્લીલ અથવા ખરાબ વ્યાપાર છે. અલબત્ત, વખત જતાં લોકોએ રાસલીલાને એક રીતનો નીચ વ્યાપારજ બનાવી દીધો છે; પરન્તુ ખરૂં જોઇએ તો મૂળમાં તો તે માત્ર ઇશ્વરોપાસનાનોજ એક પ્રકાર હતો અનંત સુંદર એવા પરમાત્માના સૌંદર્યની ઉપાસના સિવાય અને ચિત્તરંજિની વૃત્તિને ઇશ્વરાભિમુખી કરવા સિવાય એ રાસલીલાનો અન્ય એક ઉદ્દેશ નથી.

શિષ્યઃ—હવે, એ ચિત્તરંજિની વૃત્તિના અનુશીલનસંબંધે કાંઇક ઉપદેશ આપો.

ગુરુ—જગતના સૌંદર્ય તરફ ચિત્તને આકર્ષવું અને જોડવું, એજ ચિત્તરંજિની વૃત્તિને કેળવવાનું પ્રધાન સાધન છે. જગત્ સૌંદર્યમય છે, બાહ્ય પ્રકૃતિ જેમ સૌંદર્યમય છે તેવીજ રીતે આન્તરપ્રકૃતિ પણ સૌંદર્યમય છે. બાહ્ય પ્રકૃતિ ચિત્તને બહુજ સહેલાઇથી આકર્ષી શકે છે. એ આકર્ષણને વશીભૂત થઇ સૌંદર્યગ્રાહી વૃત્તિઓના અનુશીલનમાં (તે વૃત્તિઓને જગાડવા અને ખીલવવામાં) નિત્ય તત્પર રહેવું. એ વૃત્તિઓ જેમ જેમ વિકાસ પામતી જશે તેમ તેમ આંતરપ્રકૃતિના સૌંદર્યનો પણ અનુભવ થવા લાગશે, એટલુંજ નહિ પણ જગદીશ્વરના અનંત સૌંદર્યનો આભાસ સુદ્ધાં આવશે. સૌંદર્યગ્રાહિણી વૃત્તિઓનો એક એવો સ્વભાવ છે કે તે-દ્વારા પ્રીતિ, દયા અને ભક્તિ આદિ શ્રેષ્ઠ વૃત્તિઓ પણ સાથે સાથે જાગૃત તથા પરિપુષ્ટ થયા વિના રહેતી નથી. છતાં એક વાતમાં બહુ સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે. ચિત્તરંજિની વૃત્તિઓના અનુચિત અનુશીલન તથા સ્ફુર્તિથી અન્ય કેટલીક કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ દુર્બળ થઇ જાય છે એટલા માટે ઘણાખરા મનુષ્યોનો એવો દૃઢ વિશ્વાસ બંધાઇ ગયો છે કે કવિઓ વિગેરે કાવ્યો સિવાય અન્ય વિષયોમાં છેક નિરુપયોગી જેવા થઇ જાય છે. એક રીતે આ વાત સત્ય પણ છે, જેઓ ચિત્તરંજિનીવૃત્તિનું અયોગ્ય અનુશીલન કરે છે, અને અન્ય વૃત્તિઓ સાથે તેની સ્થાયોગ્યતા કિંવા સામંજસ્ય સાચવવાની કાળજી રાખતા નથી, અથવા "હુ પ્રતિભાશાળી હોવાથી કવિતા લખવા સિવાય બીજું કામ મારાથી કરાયજ નહિ" એમ માની જેઓ વૃથા ગર્વથી ફૂલી જાય છે, તેઓ સંસારમાં પ્રાયઃ નિરુપયોગી થઇ પડે છે, એ વાત સત્ય છે. પરંતુ જે શ્રેષ્ઠ કવિઓ પોતાની અન્ય વૃત્તિઓ કેળવવાની સાથે સાથે ચિત્તરંજિનીવૃત્તિને પણ કેળવતા રહે છે તેઓ તો નિરુપયોગી થવાને બદલે સામાન્ય મનુષ્યો કરતાં પણ અધિક કુશળતા દાખવી શકે છે. યૂરોપના કવિઓ—શેક્સપીઅર, મિલ્ટન, ડેટે, ગેટે વિગેરે શ્રેષ્ઠ રસિકાત્માઓ સંસારવ્યવહારમાં પણ અતિ નિપુણ હતા, એમ કહેવાય છે. કાળીદાસે કાશ્મીરનું રાજતંત્ર પોતાના હાથમાં લીધું હતું, તે શું વ્યવહારદક્ષતા સિવાય ? લૉર્ડ ટેનીસનની કુકીર્તિ પણ શું સિદ્ધ કરે છે ? ચાર્લ્સ ડીકન્સ વિગેરેનાં જીવનચરિત્રો પણ એની એજ વાત કહે છે.

શિષ્યઃ—કેવળ નૈસર્ગિક સૌંદર્યપ્રત્યે ચિત્તને સંયુક્ત કરવાથી, ચિત્તરંજિની

વૃત્તિઓની શું સમુચિત સ્ફુર્તિ થઇ શકે ?

ગુરુ.—એ વિષયમાં તો મનુષ્યોજ મનુષ્યોને ઉત્તમ સહાય આપી શકે છે.શિલ્પવિદ્યા ચિત્રવિદ્યા, સંગીતવિદ્યા, તથા નૃત્યવિદ્યા વિગેરે વિદ્યાઓ મનુષ્યદ્વારાજ ઉદ્‌ભવી છે, અને તે વિદ્યાઓ ચિત્તરંજિનીવૃત્તિને કેળવવામાં અમૂલ્ય સહાય આપી શકે છે. ઉક્ત વિદ્યાઓના અભ્યાસથી બાહ્ય સૌંદર્યનો અનુભવ કરવાની શક્તિ ખાસ કરીને સતેજ થયા વિના રહેતી નથી. વસ્તુતઃ કાવ્ય એ એક અતિઉપયોગી સાધન છે. કાવ્યથી ચિત્ત વિશુદ્ધ થાય છે, અને હૃદય આંતર પ્રકૃતિના સૌંદર્યમાં રસ લેતાં શીખે છે. કવિને ધર્મનો પ્રધાન સહાયક લેખવામાં આવ્યો છે, તે પણ એટલાજ માટે. મનુષ્યત્વની ખીલવણી માટે વિજ્ઞાન અથવા ધર્મોપદેશ જેટલો જરૂરનો છે, તેટલુંજ કાવ્ય પણ જરૂરનું છે. જેઓ ઉક્ત ત્રણ વસ્તુઓમાંની એક વસ્તુ ઉપર હદ કરતાં વધારે ભાર મૂકી દે છે તેઓજ મનુષ્યત્વ અથવા ધર્મનો યથાર્થ લહાવો લઇ શકતા નથી.

શિષ્યઃ—પરંતુ કાવ્યમાં તો કેટલાંક કુવાક્યો પણ હોય છે.

ગુરુઃ—ખરી વાત, પણ એથી કરીને તેનો ત્યાગ કરવો, તેના કરતાં વિશેષ સાવચેતીપૂર્વક કાવ્યોનો અભ્યાસ કરવો એજ હિતકારક છે. જેઓ કુકાવ્યો રચી જનસમાજની વૃત્તિને કલુષિત કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય તેઓ ચોર અને લુંટારાઓની પેઠે મનુષ્યજાતિના શત્રુઓ છે એમ ગણી એવા કુકવિઓને પણ શિક્ષા કરવી જોઇએ.

अध्याय २८ मो—उपसंहार

ગુરુઃ—અનુશીલનસંબંધી મારૂં વક્તવ્ય હવે સમાપ્ત થાય છે. મારે જે કાંઇ કહેવા યોગ્ય હતું તે સર્વે કહી ચૂક્યો છું. એમાં કેટલીક વાતો અપૂર્ણ તેમજ અસ્પષ્ટ રહી ગઇ હશે, તોપણ મેં મારી શક્તિ પ્રમાણે એ વિષય ચર્ચ્યો છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. જો પ્રત્યેક વાતનો નિર્ણય કરવા બેસીએ તો મૂળ વાતનો કોઈ દિવસે ઉકેલ આવે નહિ. એટલા માટે ન છૂટકે કેટલીક વાતો અસ્પષ્ટ તથા અપૂર્ણ રાખીને આગળ ચાલવાની મને જરૂર પડી છે. હું આશા રાખું છું કે અત્યાર સુધીમાં મેં જે કાંઈ કહ્યું છે તે સર્વ તું યથાયોગ્ય રીતે સમજી શક્યો હોઇશ, અને જે વાત બરાબર સમજવામાં આવી ન હોય તે સમજવાનો પ્રયત્ન ભવિષ્યમાં ચાલુ રાખીશ. મને વિશ્વાસ છે કે એમ કરવાથી કાળક્રમે તે વાત તારા સમજવામાં આવ્યા વિના રહેશે નહિ. ઘણું કરીને સ્થૂલ વાતો તો તારા સમજવામાં બરાબર આવી ગઇજ હશે.

શિષ્યઃ—કેટલીક મર્મકથાઓ સંક્ષિપ્તમાં બોલી જઉં છું, તે કૃપા કરીને એકવાર

સાંભળી જાઓ:–

(૧) મનુષ્યમાં કેટલીક શક્તિઓ હોય છે, તેને આપે "વૃત્તિ" એવું નામ આપ્યું તે વૃત્તિઓનું અનુશીલન–એટલે કે તેની જાગૃતિ, અનુસરણ અને ઉન્નતિ કરીને તે શક્તિઓ અથવા વૃત્તિઓને ચરિતાર્થ કરવી તેજ મનુષ્યત્વ, એમ આપ સિદ્ધ કરી ગયા છો.

(૨) મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિ એજ ધર્મ છે.

(૩) તે અનુશીલનની સીમા; અને વૃત્તિઓનું પરસ્પરનું સામંજસ્ય સાચવવું જોઇએ.

(૪) વૃત્તિઓનું સામંજસ્ય તથા સ્ફુરણ એજ સુખ.

(૫) સમસ્ત વૃત્તિઓનું યથાયોગ્ય અનુશીલન કરી, તેને ઇશ્વરમુખી કરવી જોઇએ, અને વૃત્તિઓને ઇશ્વરમુખી કરવી એજ યથાર્થ અનુશીલન છે. એ અવસ્થાને ભક્તિ પણ કહી શકાય.

(૬) ઇશ્વર સર્વ ભૂતમાત્રમાં છે, એટલા માટે સર્વ પ્રાણીપદાર્થ પ્રત્યે ભક્તિ તથા પ્રીતિ રાખવી એ અત્યાવશ્યક છે. ભૂતમાત્રપ્રત્યે ભક્તિભાવ ન જન્મે ત્યાં સુધી ઇશ્વરપ્રતિ પણ ભક્તિભાવ ઉદ્‌ભવે નહિ, એટલુંજ નહિ પણ મનુષ્યત્વ તથા ધર્મ પણ અપૂર્ણજ રહી જાય.

(૭) આત્મપ્રીતિ, સ્વજનપ્રીતિ, સ્વદેશપ્રીતિ, પશુપ્રીતિ તથા દયા એ સર્વ પ્રીતિની અંદર સમાવેશ પામે છે. તેમાં પણ મનુષ્યની અવસ્થાનો વિચાર કરતાં સ્વદેશપ્રીતિ એ સર્વ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે, એમ કહી શકાય. બસ, આપના કથનનો એટલો સ્થૂળ મર્મ મારા હૃદયમાં સુવર્ણાક્ષરે કોતરાઇ ગયો છે.

ગુરુઃ—પણ શારીરિક વૃત્તિ, જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિ, કાર્યકારિણી વૃત્તિ તથા ચિત્તરંજિની વૃત્તિ વિગેરેનું તો તેં નામ પણ ન લીધું ?

શિષ્યઃ—એની કાંઇ જરૂર નથી. અનુશીલનતત્ત્વના સ્થૂલમર્મનું વર્ણન કરતાં એવા વિભાગો પાડવા અનાવશ્યક છે. હવે હું બરાબર જોઇ શકું છું કે કેવળ મને સમજાવવા માટેજ આપે એવા વિભાગો પાડ્યા હતા.

ગુરુઃ—હવે તું અનુશીલનતત્ત્વ સમજ્યો છે. તારી ઇશ્વરભક્તિ દૃઢ થાય તથા તારો સ્વદેશપ્રેમ સવિશેષ પવિત્ર થાય એવી મારી આશિષ છે.

અનુશીલન અથવા તત્ત્વની સાથે જાતિભેદ અને કર્મનો સંબંધ

આપણે આપણી તમામ વૃત્તિઓદ્વારા શું કરીએ છીએ ? કેટલીક વૃત્તિઓ વડે કેટલાંક કર્મ કરીએ છીએ, અને કેટલીક વૃત્તિઓવડે કેટલુંક જાણીએ છીએ, મનુ-

ષ્યના જીવનમાં વૃત્તિ માત્રનું કર્મ અને જ્ઞાન સિવાય બીજું પરિણામ અથવા ફલ નથી; એટલા માટેજ જ્ઞાન અને કર્મ મનુષ્યોનો સ્વધર્મ છે. જો સર્વ મનુષ્યો પોતપોતાની સમગ્ર વૃત્તિઓને વિહિત માર્ગમાં અભ્યાસવાળી કરે તો જ્ઞાન અને કર્મ બને સર્વ મનુષ્યોના સ્વભાવરૂપજ થઇ જાય; પરંતુ મનુષ્યસમાજની અપરિપક્વ દશામાં સાધારણ રીતે તેમ બનવું સંભવતુ નથી. કેટલાક કેવળ જ્ઞાનનેજ પ્રધાન ગણી સ્વધર્મરૂપ માને છે, અને કેટલાક કેવળ કર્મનેજ પ્રધાન ગણી લઇ સ્વધર્મરૂપે સ્વીકારે છે.

જ્ઞાનનો ઉદ્દેશ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર છે. સમસ્ત જગત્ બ્રહ્મમાં છે, એટલા માટેજ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવી એ જેમનો સ્વધર્મ છે, તેમને બ્રાહ્મણ કહેવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણ શબ્દ બ્રહ્મન્ શબ્દમાંથી થયેલો છે.

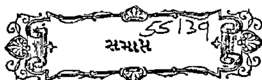
કર્મને ચાર શ્રેણીમાં વિભક્ત કરી શકાય, પરંતુ તે સમજવા પૂર્વે કર્મના વિષયને સારી રીતે જાણી લેવો જોઇએ. જગતમાં આંતરિક વિષય અને બાહ્ય વિષય એમ બે પ્રકારના વિષય છે. અંતર્વિષયને કર્મો વિષય કરી શકે નહિ. બાહ્ય વિષયજ કર્મોનો વિષય છે. તે બાહ્ય વિષયોમાંના કેટલાક સર્વભોગ્ય છે. મનુષ્યોનાં કર્મ મનુષ્યોના ભોગ્ય વિષયનોજ આશ્રય કરી શકે છે. તે આશ્રય ચાર પ્રકારનો છે. (૧) ઉત્પન્ન કરવુ અથવા બનાવવું, (૨) યોજના કરવી અથવા સંગ્રહ કરવો; (૩) રક્ષા કરવી; અને (૪) સેવા કરવી.

(૧) એમા જેઓ ઉત્પન્ન કરે તેઓ કૃષિકર્મી ખેડુત, (૨) જેઓ સંયોજન અથવા સંગ્રહ કરે તેઓ શિલ્પી અથવા વ્યાપારી, (૩)જેઓ રક્ષા કરે તેઓ યુદ્ધધર્મી અને જેઓ સેવા ચાકરી કરે તે સેવાધર્મી (૪) જ્યારે જ્ઞાનધર્મવાળા, યુદ્ધધર્મવાળા અને વાણિજ્ય અથવા કૃષિધર્મવાળાઓને પોતપોતાનાં કાર્યો એટલાં વધી પડે, કે જેથી તેઓ પોતાના દેહવ્યવહાર આદિ અગત્યનાં કાર્યોને ન પહોચી વળે, ત્યારે કેટલાક લોકો તેમની સેવામાં નિયુક્ત થાય છે. તેમને શૂદ્ર કહે છે. આમ હોઇનેજ (૧) જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અથવા લોકશિક્ષણ,(૨) યુદ્ધ અથવા સમાજ રક્ષણ, (૩) શિલ્પ અથવા વ્યાપાર, (૪) ઉત્પાદન અથવા ખેતી અને (૫) પરિચર્યા-સેવા. આ પાંચ પ્રકારનાં કર્મો છે. હિંદુધર્મશાસ્ત્રમાં એમાની પહેલી બાબત તે બ્રાહ્મણના સ્વધર્મરૂપ કહી છે. બીજી બાબતને ક્ષત્રીયના સ્વધર્મરૂપ, ત્રીજી અને ચોથી બાબતને વૈશ્યના સ્વધર્મરૂપ અને ચોથી બાબતને શૂદ્રના સ્વધર્મરૂપ કહેલી છે.

ભગવદ્‌ગીતાની ટીકામાં મેં જે લખ્યુ છે, તેમાથી આ કેટલીક વિગત લીધેલી છે. અહિં એ સ્મરણમાં રાખવુ અગત્યનું છે, કે સર્વ પ્રકારનાં કર્માનુષ્ઠાન માટે અભ્યાસનો ઉપયોગ કરવો જરૂરનો છે. જેનો જે સ્વધર્મ છે, તેને અનુસરતો અભ્યાસ કર્યા વિના તેનાથી તે સ્વધર્મનુ સારી રીતે પાલન થઇ શકતું નથી.

સ્વધર્મને અનુસરતો અભ્યાસ જોઇએ, એમ કહેવાનો અર્થ એ છે, કે સ્વધર્મની આવશ્યકતાને અનુસરીને તેણે કર્મનો અથવા વૃત્તિનો અમુક સમય સુધી વિશેષ અભ્યાસ કરવો જોઇએ.

યોગ્યતાની રક્ષાદ્વારા અમુક કર્મ અથવા વૃત્તિનો વિશેષ અભ્યાસ શી રીતે થઇ શકે તે મારા લખેલા ' શિક્ષાતત્ત્વ ' માં આવી ગયેલું છે એથી આ ગ્રંથમાં તે વિષયના વિશેષ અભ્યાસની વાત લખવામાં આવી નથી. મેં આ ગ્રંથમાં સાધારણ અભ્યાસનીજ વાત કહી છે, કેમકે તેનોજ ધર્મતત્ત્વમાં સમાવેશ થઇ શકે એમ છે. વિશેષ અભ્યાસની વાત કહી નથી, કેમકે તે શિક્ષણતત્ત્વનો વિષય છે. બન્નેમાં કાંઇ પણ વિરોધ નથી, અને હોઈ પણ ન શકે, એટલું મારે અહિં કહેવું અગત્યનું છે.

બોધદાયક જીવનચરિત્રો

કાઉન્ટ ટોલસ્ટૉયનું જીવનચરિત્ર...	૬૨૦...	પાાx૮	...૨ાા	...૦ા=
સ્વામી વિવેકાનંદનું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર...	૭૪૦...	પx૬ાાા	...૨ાા	૦ા~
જગતનો મહાન પુરુષ (મ૦ ગાંધીજી) ...	૩૫૦...	"	...૧)	૦)=
મહાન નેપોલિયન...	૮૪૦...	પાાx૮	...૩)	૩)
ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો ગ્રંથ ૧ લો, " " ૨ જો., " " ૩ જો.	૨૦૦૦...	પાાાx૮ા	...૬)	૧ા

સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો માટે બોધપ્રદ વાર્તાઓ

ટુંકી વાર્તાઓ ભાગ ૧, ૨, ૩, ૪ થોડા માસ પછી છપાઈ બહાર પડશે.

ટુંકી વાર્તાઓ–ભા. ૫ મો–૨૮ વાતો......	૩૦૪...	પx૬ાાા	...૦ાા=	...૦)=
ટુંકીવાર્તાઓ–ભા. ૬ ઠ્ઠો–૨૭ વાતો ...	૩૬૦...	"	...૦ાાા	...૦=
ટુંકીવાર્તાઓ–ભા. ૭ મો અનેક વાતો...	૩૫૦...	"	...૧ા	...૦)=
દયાળુ માતા અને સદ્‌ગુણી પુત્રી......	૧૬૮...	૪x૭ા	...૦ા	...૦)~ા

બાળકોમાટે ખાસ ઉપયોગી પુસ્તકો

સદ્‌ગુણી બાળકો ૬૯ ખરાબનેલા બનાવો.....	૧૨૮...	પx૭ા	.. ૦ા~	...૦)~
બાળસદ્‌બોધ–વાર્તાઓરૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ...	૧૧૨...	"	...૦ા૦ાા	...૦)~
બાળકોની વાતો–રસિકવાતચીતરૂપે ૨૧ પાઠ...	૯૬...	પx૬ાાા	...૦ા	...૦)~
દુ:ખમાં વિદ્યાભ્યાસ–સચોટ સાચાંદષ્ટાંતો......	૯૦...	પાાx૮	...૦ા	...૦)~
સુબોધકનીતિકથા ૧૫૨ બોધદાયક નાની વાતો...	૧૮૪...	પાx૭	...૦ા=	...૦)=

ભગવદ્‌ગીતા, પંચરત્ન ગીતા, ઇત્યાદિ

	કદ ઈંચ	સાદુંપૂઠું	પાકુંપૂઠું	પોસ્ટેજ
ભગવદ્‌ગીતા–ગુજરાતી ટીકા સહિત		૦ા=	૦ાા	૦)=
" " મરાઠી કે હિંદી ટીકા સહિત		૦ા=	૦ાા	માફ
ભગવદ્‌ગીતા–મૂલમાત્ર–નાના અક્ષરમાં	૩ાાx૫ા	૦)=	...	"
" " મધ્યમ અક્ષરમાં	"	૦ા~	૦ા=	"
" " મોટા અક્ષરમાં	પાx૭	૦ાા=	૦ાાા=	"
પંચરત્નગીતા–મૂલમાત્ર–નાના અક્ષરમાં	૩ાાx૫ા	૦ા~	૦ા=	"
" " મધ્યમ અક્ષરમાં	"	૦ાા	૦ાા=	"
" " મોટા અક્ષરમાં	પાx૭	૦ાાા=	૧)=	"

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદમાં–ત્રણ દરવાજા બહાર, નદીને રસ્તે, સેશન કોર્ટ પાસે.
મુંબઈ—કાલબાદેવી રોડ, હનુમાન ગલીને નાકે. કાલબાદેવીના મંદિર સામેની દુકાન

હવે પછી વહાર પડનારા ગ્રંથો

નીચેનામાંના ઘણાખરા ગ્રંથો ચાલુ તેમજ આવતા-૧૯૮૨ ના વર્ષમાં વિવિધ ગ્રંથમાળાદ્વારા તેમજ છુટા નીકળશે અને તરતમાં લેનારને કિફાયતે મળશે.

રામતીર્થ-ભાગ ૧૨ થી ૧૪.	સંતવાણીસંગ્રહ-અનેક ભાગોમાં.
મહાન અકબર.	તુલસીકૃત રામાયણ-મૂળ તથા ટીકા.
પઢિયારનાં સ્વર્ગનાં પુસ્તકો.	રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ-બને ભાગ.
ટુંકી વાતોના નહિ મળતા ભાગો	યોગવાસિષ્ઠ બને ભાગ-નવી આવૃત્તિ.
ભારતના સંતપુરુષો.	ભગવતી ભાગવત-નવી આવૃત્તિ.
શ્રીગૌરાંગ મહાપ્રભુનું મોટું ચરિત્ર.	મહાભારતનાં અઢારે પર્વ.

સંપૂર્ણ મહાભારત

આ ગ્રંથ કહાડવાની યોજના અગાઉ આ સંસ્થાએ પડતી મૂકેલી, તે પાછી નવેમરથી શરૂ કરવાની તૈયારી ચાલે છે. ઈશ્વરેચ્છા તો આવતા વર્ષમાં તેની યોજના ગુજુ કરાઇને બનતાં સુધી એકાદ વરસમાંજ આખો ગ્રંથ રૂ. ૨૫)માં બહાર પડી જશે

પુસ્તકો મંગાવનારને ખાસ સૂચના

૧-પોસ્ટેજ ઉપરાંત રજીષ્ટર તથા વી. પી. ખર્ચ પણ રૂ ૧૦ સુધીનું રૂ ०। જૂદું લાગે છે. ૨-મુબઈમાં પણ બહારગામનીજ (અમદાવાદથી સહજ વધુ) કિંમત લેવાતી હોવાથી બહારથી મગાવનારે અમદાવાદજ લખવું. ૩-મંગાવેલામાથી જે પુસ્તક ન આવે તે ખલાસ સમજવું. ૪-રૂ. ૧) થી ઓછાના પુસ્તકાદિ જોઇયે તો વી. પી. થી ન માગતાં મ. ઓ. કે ટીકીટોજ મોકલવી. ૫-પૂરૂં મૂલ્ય તથા વધારાના પેકીંગ० બદલ ०। પ્રથમથીજ મોકલીને દશેક રૂા. નાં સામટાં પુસ્તકાદિ રેલરસ્તે મંગાવનારને ખર્ચ બહુ ઓછો આવશે. ૬-રૂ. ૨૫) યા વધુનાં પુસ્તકાદિ લેવાથી પેકીંગ માફ છે, તથા કમીશન પણ મળશે. ૭-બહારનાં પુસ્તકો લાવીને મોકલાશે નહિ.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદમાં-ત્રણદરવાજા બહાર, નદીને રસ્તે, સેશન કોર્ટ પાસે.

મુંબઇમાં—કાલબાદેવી રોડ, હનુમાન ગલીને નાકે. કાલબાદેવીના મંદિર સામે.

આસો વદી ૧૨ સં૦ ૧૯૮૦